

તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિપિને યથા ।
 ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્પાવેદદાન્તકેસરી ॥ ૧ ॥

અર્થાત્:—જેમ અરણ્યમાં શિયાળવાં ત્યાં સુધી જ ગર્જના કરી શકે છે કે ત્યાં સુધી સિંહે ગર્જના કરી ન હોય, તેમ અન્ય શાસ્ત્રો પણ ત્યાં સુધી જ ગર્જી શકે છે કે ત્યાં સુધી મહાસમર્થ વેદાન્તશાસ્ત્રની ગર્જના થઈ નથી.

સુદ્રક અને મહાશક્તિ—ત્રિભુવનદાસ કે. ઠક્કર
 સરસ્વ સાહિત્ય સુદલ્લાસ, ૪ રાયપુડ—અમદાવાદ

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાહાત્મ્ય

દીપે યથા વિનિદ્રસ્ય જ્વલિતે સંપ્રવર્તતે ।

આલોકોઽનિચ્છ્યાપ્યેવં નિર્વાણમનયા ભવેત્ ॥ ૭ ॥

સ્વયંજ્ઞાતાશ્રુતા વાપિ આન્તિશાન્ત્યૈકસૌખ્યદા ।

આપ્રેક્ષ્ય વર્ણિતા સયો યથા સ્વર્ગતરંગિણી ॥ ૮ ॥

યથા રઊવાંમહિઆન્તિર્વિનિદ્રસ્યત્વલોકનાત્ ૧૬

તથૈવત્પ્રેક્ષણાચ્છાન્તિમેતિ સંસારદુઃખિતઃ ॥ ૯ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૭)

જમ જને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણસની આગળ દીવો બળતો હોય, તો તે માણસની ઇચ્છા વગર પણ પ્રકાશ થાય છે, તેમ આ અંધનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઇચ્છા વગર પણ સુકૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને બહુી હોય અથવા ખીજ ઠોઠ વર્ણન કરનારના શુભથી સાંભળી હોય, તો તે મંગાજીની પેઠે તુરત જ સવળા તાપોની શાંતિ કરીને પરંભસુખ આપે છે.^૮ જમ રજ્જુ (દોરડી) તુ અવલોકન કરવાથી તેમાં ચથેલી સર્પની શ્રાંતિ ટળી બચ છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી બચ છે.^૯

લોભમોહાદયો દોષાસ્તાનવં ચાન્ત્યર્થ શૈનઃ ।

વિચો દિશઃ સમાસન્નશરદો નિહિત્વ યથા ॥ ૧૦ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનાં મહિનપણાં ધીરે ધીરે સારી પેઠે જાણ્યાં થતા લાગે છે, તેમ આ અંધનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે જાણ્યાં થતા લાગે છે.^{૧૦}

મનઃ પ્રસાદમાયાતિ શરદીવ મહત્સરઃ ।

પરં સામ્યમુપદત્તે નિર્મન્દર ઇવાર્ણવઃ ॥ ૧૧ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં મોહ તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ અંધનો અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે અને જમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ અત્યંત સ્થિર થઈ બચ છે.^{૧૨}

મા જીવન્મુક્તતા તસ્ય શૈનઃ પરિણતિ ગતા ।

શાન્તાશેષવિશેષસ્ય મવત્યવિપયો ગિરામ્ ॥ ૧૨ ॥

સર્વાર્થશીતલા શુદ્ધા પરમા લોકદાસ્યધીઃ ।

પરં પ્રકાશમાપાતિ જ્યોત્સ્નેવ શરદૈન્દવી ॥ ૨૦ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૮)

સધળી કદપનાએ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ અંથને વિચારનારનું જીવન્મુક્તપણું એવું થાય છે કે, જેનું વર્ણન કરી શકાયું નથી.^{૧૯} સધળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાર આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.^{૨૦}

શામ્યન્તિ શુદ્ધિમાપાન્તિ સૌમ્યાસ્તિષ્ઠન્તિ સુગ્રાતે ।

અચંચલે જલે તૃષ્ણાઃ શરદીવાભ્રમાલિકાઃ ॥ ૨૨ ॥

ચત્કિચનકરી ઝૂરા ગ્રામ્યતા વિનિવર્તતે ।

દીનાનના પિશાચાનાં લીલેવ દિવસાગમે ॥ ૨૩ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં જાળની તૃષ્ણા વગરનાં વાદળાંએ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જાંચા પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ અંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જાંચા બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.^{૨૧} જમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ફૂર અને સુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ જોગે ત્યારે બંધ પડી જાય છે; તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ફૂર અને સુખને દીન કરનારી પામરતા આ અંથનો અભ્યાસ થાય ત્યારે બંધ પડી જાય છે.^{૨૨}

યસ્મિન્શુભ્રુતે મતે જ્ઞાતે તપોધ્યાનજપાદિકમ્ ।

મોક્ષપ્રાપ્તૌ નરસ્યેહ ન કિંચિદુપયુજ્યતે ॥ ૨૫ ॥

एतच्छास्त्रघनाभ्यासात् पौनः पुन्येन वीक्षणात् ।

पाण्डित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंસ્कारपूर्वकम् ॥ ૨૬ ॥

अहं जगदिति ग्रीढो द्रष्टृदृश्यपिशाचकः ।

पिशाचोऽर्कोदयेनेव स्वयं शाम्यत्ययत्नतः ॥ ૨૭ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

આ અંથ સાંતળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.^{૨૪} આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૫} જમ સૂર્યનો ઉદય થતાં ચંદ્ર વગર જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ અંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દર્શયરૂપી પ્રબળ પિશાચ ચંદ્ર વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ ગ્રંથની આ ચોથી આવૃત્તિની ૩૫૦૦ પ્રત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ આવૃત્તિમાં ભાષાંતર 'વેદધર્મસભા'વાળું જ લેવાયું છે. પરંતુ એ ભાષાંતર ઘણાં વરસો પહેલાં તૈયાર થયું હોવાથી તેમાં સુધારાને અવકાશ હોવાનું જણાયું; તેથી મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ સાથે રાખીને એ ભાષાંતરમાં ચોક્કસ સુધારા-વધારા કરાવી લેવામાં આવ્યો છે અને તેની ભાષાશૈલી સરળ અને ભાવવાહી બને એ માટે યથાચક્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અગાઉ અત્ર તરફથી આ ગ્રંથની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી વેદધર્મ-સભા તરફથી સ્વ. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે નિઃકામભાવે આપી હતી. આ ચોથી આવૃત્તિમાં પણ એ ભાષાંતરનો ઉપયોગ કરવા માટેની પરવાનગી વેદધર્મસભાની વતી શ્રીયુત્ત લક્ષ્મીનારાયણ વૈદ્યે નિઃકામભાવે આપી છે, તે બદલ તેમનો અત્રે આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથની ચોળના ઇત્યાદિ વિષે આગલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં જે હકીકત અપાયેલી, તે જ આ સ્થળે (સહજ સંશોધન સાથે) આપીએ છીએ.

“વેદાંત સંબંધી અનેક ગ્રંથો હોવા છતાં જિજ્ઞાસુ જનોમાં ‘યોગવાસિષ્ઠ’ ના જેટલો આદર અન્ય કોઈપણ ગ્રંથે લાગ્યો જ મેળવ્યો હશે. આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ અથવા તો એમાંનાં ‘વૈરાગ્ય’ અને ‘સુસુપ્ત’ પ્રકરણોની હિંદી કે ગુજરાતી આવૃત્તિ જેણે વાંચી ન હોય એવો જિજ્ઞાસુ કોઈક જ હશે. ઉત્તમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોને સામાન્ય બુદ્ધિ પણ સમજી શકે એવી સરસ અને સુગમ રીતે આ ગ્રંથમાં ગૂંથેલા હોવા ઉપરાંત વાક્યેવાક્યમાં બ્રહ્મરાઈ બતી બંધણેસતી ઉપમાઓ, સ્થળે સ્થળે ચોળમયલાં અનેકાનેક સુપરિત દ્રશ્યો, તેમજ શૈલી પણ ઉત્તમ અને સરલ હોવાથી, આ ગ્રંથ વેદાંતના અન્ય ગ્રંથો કરતાં અતિ વિસ્તૃત છતાં પણ આટલો આકર્ષક થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી.”

“આ ગ્રંથનું સારભૂત ભાષાંતર આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમાં સર્વથી પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું માન જેમ પંજાબી ભાષાએ મેળવ્યું છે, તેમ તેનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું ગૌરવ ગુજરાતી ભાષાને પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ આ બન્નેથી વિશેષતાયુક્ત-એટલે કે પ્રત્યેક મૂળ શ્લોક-સહિત-ભાષાંતર પ્રકટ કરવાનું સૌભાગ્ય તો હિંદી ભાષાને જ પ્રાપ્ત થયું છે.* આ ઉત્તમ હિંદી ભાષાંતર પંડિત શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા પાસે તૈયાર કરાવનાર સંયુક્તપ્રાંતવાસી સ્વર્ગસ્થ રાયબહાદુર લાલા બૈજનાથ ખી. એ., એફ. એ. યુ., એઓ હતા. ભતમહેનિત, ખત અને પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણો વડે જિલ્લાજન્ય સુધીના દોડો ભોગવ્યા પછી પેન્શન લઈ, નિવૃત્તિપૂર્વક શાસ્ત્ર-ભાષાસ, અધ્યાત્મચિંતન અને લોકહિતના વિચારોમાં તેઓ પોતાનું જીવન ગાળતા હતા. આજથી ૬૩-આર વર્ષ પર આ લગનાર હૂબીકેશ તરફ હતા, ત્યારે સાંજના સમયે ફરવા નીકળી પડેલા અનેક સત-મહારાષ્ટ્રીઓ અને જિજ્ઞાસુજનોનાં, પથ્થર પર વિરાળને પારમાર્થિક ચર્ચા કરતાં ટોળાં-ઓ વચ્ચે એકાદ પથ્થર પર બેસી બેઠીને તેઓ પણ ગૂઢ આધ્યાત્મિક વિષયો પર વિદ્વત્તા અને વિનયપૂર્વક ચર્ચા કરતા અનેક સમયે જણાતા હતા. એકાંતસેવન માટે હૂબીકેશ સમીપ ગંગાકિનારે એક નાનો આશ્રમ તેમણે બંધાવેલો હોઈને ત્યાં સારા ગ્રંથોની લાયબ્રેરી પણ સ્થાપેલી છે. વિદેહ-

* આ સરચાએ આ ગ્રંથ મૂળ શ્લોકસહિત ન છપાવ્યો તેનું કારણ એ છે કે, તેનો ઉપયોગ કરનારાઓમાં સંસ્કૃત જાણનારાનું પ્રમાણ બહુ જ થોડું હોવાથી અને તેવાઓ તેની સંસ્કૃત આવૃત્તિ ખરીદીને ચકાવી શકે તેમ હોવાથી, તેમને ખાતર ઘણાખરા સંસ્કૃત નહિ જાણનારા મોટા વર્ગ પર પણ કદના વધારાના પ્રમાણમાં મૂલ્યનો દોડા-ખમણો બોલો ચડાવેલો થોડો લાગ્યો નથી.

મુક્ત સ્વામી શ્રીરામતીર્થજી પ્રત્યે તેઓ બહુ જ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હોઈને તેમને ‘સન્ન્યા સાધુ’ કહેતા. સ્વામીજીની સ્મૃતિ માટે તેમણે એ આશ્રમનું નામ ‘રામાશ્રમ’ રાખ્યું છે. હિંદી પાઠકો માટે ‘સન્ન્યા સાહિત્ય’ જેવી કંઈક યોજના કરવાનું આ લખનારે હુષીકેશમાં તેમને સૂચવ્યું હતું. આ બાબત તેમના ધ્યાનમાં ઊતરવાથી, કેવી રીતે કામ કરવું, ઇત્યાદિ વિષયો પર આ લખનાર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કર્યા પછી, ધનની સહાયતા માટે હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં તેમણે એક લેખ પણ છપાવ્યો હતો; પરંતુ તે કાર્ય આગળ વધે તે પહેલાં જ હોટકોના હુલોચે તેઓ વિદેહ થયા. ઉક્ત યોગવાસિષ્ઠની ભૂમિકામાં તેમણે આપેલો પ્રત્યેક પ્રકરણનો સારાંશ ઇત્યાદિ ગુર્જર પાઠકો માટે પણ ઉપકારક હોવાથી તેનો ભાવાર્થ નીચે આપ્યો છે.”

“સર્વ વેદાંત-અનુરાગી સન્ન્યોનોને વિદિત છે કે, ‘યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ’ નામક ગ્રંથ સુમધુઓનું સર્વસ્વ અને પ્રદક્ષિણાના ગ્રંથોમાં શિરોમણિ ગણાય છે. આ ગ્રંથને ‘ઉત્તરરામાયણ’ પણ કહે છે. પૂર્વ (વાલ્મીકિ) રામાયણમાં શ્રીરામચંદ્રજીના જન્મથી લઈને તેમની રાણવધાદિ અનેક સાંસારિક લીલાઓ-દર્શોવી છે; તે દ્વારા પિતૃભક્તિ, ભાતૃસ્નેહ, એકપત્નીવ્રત, સન્નનરક્ષા, સત્યધર્મ, ઇત્યાદિ ઉત્તમ ગુણોનું પાલન આ સંસારમાં મનુષ્ય ને કરવા ધારે, તો કેટલી હદ સુધી અને કેવી રીતે કરી શકે છે, તે રૂઢ પ્રકારે સમજાવેલું છે. એ રામાયણમાં મૂળમંત્ર જેવાં નીચલાં વાક્યો શ્રીરામચંદ્રજી વદે છે કે:-

સત્યમેવેશ્વરો લોકે સત્યે ધર્મઃ સદાચિતઃ । સત્યમૂલાનિ સર્વાણિ સત્વાપ્રાપ્તિ પરં પદમ્ ॥

વૃત્તમિદં દ્રુતં ચૈવ તપ્તાનિ ચ તપાસિ ચ । વેદાઃ સત્યપ્રતિષ્ઠાનાસ્તસ્માત્સત્યપરો ભવેત્ ॥

નૈવ લોભાન્ન મોહાદ્યા ન ચાઘ્નાન્નત્તમોન્વિતઃ । સેતું સત્યસ્ય મેત્સ્યામિ ગુરોઃ સત્યપ્રતિશ્રવઃ ॥

“અર્થાત્-સંસારમાં સત્ય જ ઇશ્વરરૂપ છે; સત્યમાં જ ધર્મ સદા સ્થિત રહેલો છે, સત્ય જ સર્વનું મૂળ છે અને સત્યથી ઉત્તમ પદ કોઈ પણ નથી. દાન, યજ્ઞ, હવન, તપ અને વેદ, એ સર્વ સત્યના જ આશ્રય છે, માટે સંપૂર્ણતઃ સત્યપરાયણ બનીને લોભથી, મોહથી અને તમેાગુણના આશ્રયે રહેલા અજ્ઞાનથી દંભાઈ જઈને, હું સત્યની મર્યાદાને અને મારા પિતા સાથેની મારી સત્ય પ્રતિષ્ઠાને તોડીશ નહિ.

“શ્રીરામચંદ્રજીનું સમગ્ર જીવન આ પ્રકારે વ્યતીત થવાથી જ તેમના અનુયાયીઓને પોતાનો જન્મ સફળ કરવાનો અવસર મળ્યો. આ વૃત્તાંત વાલ્મીકિ રામાયણમાં છે.

“ઉત્તરરામાયણ તે આ યોગવાસિષ્ઠ છે. એમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠે શ્રીરામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે, કે જેથી તેઓ સંસારનાં કાર્યો કરવા છતાં પણ તેથી નિર્લિપ્ત રહી, જીવનસુક્રિતાના સુખનો અનુભવ લઈ, વિદેહકૈવલ્યના લાગી બન્યા હતા. આ કથાપ્રસંગ આ પ્રકારે છે-શ્રીરામચંદ્રજી વિદ્યાધ્યયન કરી પિતાની આજ્ઞાથી તીર્થયાત્રા અને દેશાટન કરવાને ગયા; ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તેમને સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે એવો તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે તેઓ આહ્નિક કૃત્ય તથા લોગનાદિકથી પણ ઉદાગ્રીન થઈને એકાંતસેવન કરવા લાગ્યા; અને દિનપ્રતિદિન તેમનું શરીર કૃશ તથા હર્ણળ થવા લાગ્યું. આ સમયે વિશ્વામિત્ર મુનિએ મહારાજ દશરથની સલામાં આવીને પોતાના ચત્રમાં વિષ્ણુ દરનારા રાજસોને મારવાને માટે શ્રીરામચંદ્રજીની આગળી કરી. મહારાજ દશરથે પોતાની પુત્રસ્નેહની અધિકતા અને દીનતા પ્રકટ કરીને, શ્રીરામચંદ્રજીને તેમને સોંપવામાં સંકેત્ય કર્યો, અને તે સમયે શ્રીરામચંદ્રજીના ચિત્તની જે દશા હતી તે વિદિત કરી. આથી વિશ્વામિત્રજીએ રામચંદ્રજીને સલામાં બોલાવી તેમના ચિત્તની દશાનું સર્વ વૃત્તાંત પૂછ્યું અને કહ્યું કે, ‘કઈ ચિંતા આપને આટલો બધો ક્લેશ આપી રહી છે અને તેનું કારણ શું છે?’ શ્રીરામચંદ્રજીએ પોતાની ચિત્તા દશા વળાવતાં સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે અરુચિ દર્શોવી કહ્યું કે, ‘અનગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ અવિનાશી અને આનંદદાયક નથી. મનુષ્ય આ સંસારમાં જન્મ લઈ

પૂર્વકાળથી જે દુઃખદાયક વિષયોનું સેવન કરતો આવ્યો છે તેને જ લોગવવા માંડે છે; છતાં વાસ્તવિક સુખ કે સંતોષ, આ ભોગોમાંથી તેને પ્રાપ્ત નહિ થતાં બિલટો અનેકવિધ દુઃખોનો જ અનુભવ થયો કરવામાં આવ્યુંયુ ગુમાવે છે, ને અંતે મરણદયાને પ્રાપ્ત થાય છે. મરણ પછી પણ પાછો તે જન્મે છે; વળી મરે છે અને પાછો જન્મે છે. આ પ્રમાણે તે અનાદિ કાળથી જન્મ-મરણ અને વિષયદુઃખોના પ્રવાહમાં વહ્યા કરે છે. આવા મહાચક્રમાં અનંત વાર લગ્યા કરવા છતાં તેને કદી પણ ખરી શાંતિ મળતી નથી; કેમકે જગતના સર્વ પદાર્થો પરસ્પર કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવતા નથી, કિંતુ મન દ્વારા તેની સાથે કિંચિત જ સંબંધ બંધાયેલો છે. આ મન પોતે અસત (અનિત્ય) હોવા છતાં પણ, તેણે આ જગતને સત્સદૃશ મનાવીને મનુષ્યને અનેકવિધ અસત પદાર્થોમાં મોહિત કરી દીધો છે. આ દારણને લીધે જો મનનું મિથ્યાત્વ સમજી લેવાય, તો પછી જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય રહેશે નહિ. આ લૌકિક વાસનારૂપી જાળ કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર બંધાયેલા છે, તે મન દ્વારા જ ફેલાયેલી છે. આપણને કોઈએ વેચ્યા નથી, પરંતુ આપણી પોતાની વાસનાને લીધે વેચાયેલા હોવા જ છીએ. યદ્યપિ આપણે અનેક સમય કહીએ છીએ કે, આ જગત સર્વથા મિથ્યા છે; તથાપિ આપણે તેના પદાર્થો તરફ દોડીએ છીએ. પ્રતિદિન આપણી સમક્ષ અનેક પ્રાણીઓ અને પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય છે; શ્રીમાનોની પણ લક્ષ્મી સ્થિર નહિ રહેતાં શ્રીમંતના ગરીબ અને ગરીબના શ્રીમંત પ્રતિદિન થતા રહે છે; તથાપિ આપણને આપણા મરણની અને સંસારની નશ્વરતાની ખાતરી થતી નથી. ખાદ્ય, યૌવન, આદિ અવસ્થાઓ અને શ્રી સ્ત્રી આદિ પદાર્થોમાં શ્યાયી રમેલીયતા નહિ હોવા છતાં પણ આપણે તેમાં જ મોહિત રહીને-તેમાં જ જન્મ ગુમાવી દઈને, આત્મચિંતનમાં કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપતા નથી. આ સર્વજનું કારણ આપણી વાસના જ હોવાથી હું તે વાસનાથી સુક્ત થવા ઇચ્છું છું.' ત્યારે શ્રીરામચંદ્રજીએ સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે આવો વેરાગ્ય અને રાજ્યાદિ પ્રત્યે સર્વત્ર અરુચિ પ્રકટ કરી; અને વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર ઇત્યાદિ જે ઋષિઓ તે સભામાં ઉપસ્થિત હતા તેમને પ્રાર્થના કરી કે, 'આપ મને એવો ઉપદેશ આપો કે જે વડે હું આ શોકસાગરથી પાર બિતરી શકું;' ત્યારે વિશ્વામિત્રજીએ વસિષ્ઠજીને કહ્યું કે, 'આપ રામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી એમને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થાય.' આથી વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રજીને આ 'મહારામાયણ' નામક શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. તેનું જ નામ યોગવાસિષ્ઠ છે.

“પૂર્વરામાયણમાં જેમ બાલ, અયોધ્યાદિ છ કાંડો છે, તેમ આ ઉત્તરરામાયણમાં પણ વેરાગ્ય, સુસુહુ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ, એવાં છ પ્રકરણો છે. આ અંશમાં ૩૨૦૦૦ (ત્રીસ લાખ) શ્લોકો છે.”

× બ્રહ્મસ દ્વગરને બદલે તેનાથી સોગણા એટલે કે બ્રહ્મસ લાખ અને એથી વે આગળ વધીને દશ-દશગણા એટલે કે બ્રહ્મસ કરોડ જ નહિ, પણ દાલ કરતાં ત્રીસ લગભગણા એટલે કે સો કરોડ શ્લોક પણ રામાયણના હોવાનું કહેવાય છે. આર તોપ ! આ યોગવાસિષ્ઠ તેમજ શ્રીરામચરિત્રામક રામાયણ બેને ભેગાં કરીએ તો પણ આવા બેને બદલે ત્રણ લાખમાં તે સમાઈ જાય છે; પણ જે ઉપલા ગપાટકને ખરું માનીએ, તો તો બ્રહ્મસ લાખ શ્લોકને હિસાબે ત્રણને બદલે આવા બસો લાખ થવા જાય ! અને હજી વે મહાબ્રહ્મણ બનીને ‘બાપાવાક્ય પ્રમાણ’ની પેઠે ‘શતકોટિ’ શ્લોક માનવા હોય, તો તે હિસાબે તો વળી આવા ૬૦,૦૦૦ (સાઠ લગભગ) લાખો તેના થવા જાય ! આ સર્વ લાખો ખરીદવાને માટે માલિકે પણ કમમાં કમ દાંડ લાખ રૂપિયા અને સંપત્તિને માટે એક નિશાળ બંધાવે, એટલું તો તૈયાર કરવું જ નેહજી ! વળી તેને આજો દહાડો માત્ર વાંચ્યા જ કરો તો પણ (શેઠનાં) સો પાનને હિસાબે પણ દરરોજ ૩૦ લાખો વાંચી શકાય; તે બેતાં) બાપવા એ દગ્ગર વર્ષ તમારે જાળવવાં નેહજી ! અને તેટલું આપણુ લંબાવવાને માટે વિધાતાને આપીય પણ કરવી જાણજે ! પણ ચોલો, બજારતા નહિ, માત્ર ‘શતકોટિ’ની વાત ‘દરે નમઃ’ કહીને શંકા લાગ્યા વિના સાંભળો, એટલું જ અમારા સનાતની યોગજીઓ માટે તો બસ થઈ પડશે ! સાંભળેલી વાતો પર વિચાર કરી સત્યને પ્રદર્શ કરવાની અને તે સુખ વર્તવાની જરૂર તો માત્ર સત્યયુગમાં જ હતી;

“પ્રથમ વૈરાગ્ય પ્રકરણ છે:-એમાં જગતના પદાર્થોનું મિથ્યાત્વ અને નશ્વરતા સંપૂર્ણતઃ દર્શાવીને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી સુમુક્ષુને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી તે કદાપિ મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. આ વૈરાગ્ય દૃઢ કરવાને માટે બાહ્ય, યોગન, વૃદ્ધાવસ્થા, ધન અને સ્ત્રી આદિક પદાર્થોની નિંદા અને કાળની ગતિનું વર્ણન, એવા એવા મનોહર રૂપકાલંકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, કે તેને વાંચીને ગમે તેવો સંસારલુપ્થ મનુષ્ય પણ એક વાર તો મોહરહિત થાય.”

“દ્વિતીય સુમુક્ષુ પ્રકરણ છે:-એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, ચિત્તરૂપી વનમાં વાસનારૂપી નદી પ્રળવ વેગથી વહે છે, તેનો સહચારી થવાથી મનુષ્ય અવશ્ય અજ્ઞાનસાગરમાં જઈ પડે છે; માટે પ્રાણીમાત્રને ઉચિત છે કે, તેણે વાસનારૂપી નદીના પ્રવાહને સંસારથી પરાવૃત્ત કરી આત્મા તરફ વાળવો અને મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ વાસનાઓને ગ્રહણ કરવી. પરંતુ આ વાસનાત્યાગ પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, પ્રારબ્ધ પર વિશ્વાસ રાખીને એટલી રહેવાથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. પ્રારબ્ધ પણ પુરુષાર્થનું જ નામ છે. જો પ્રળવ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે, તો આ જન્મની તથા જન્માંતરની સર્વ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ થઈ આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આવતાં સર્વ વિઘ્નો જિતાર્થ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકરણમાં અનેક ઉદાહરણોથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થનું જ નામ વાસના છે-અર્થાત્ જે કંઈ કોઈ જન્મમાં પ્રયત્નપૂર્વક કરવામાં આવે, તેનો અભ્યાસ પછી જઈને ચિત્તમાં તે સંસ્કાર-રૂપ રૂપથી સ્થિત થઈ જાય છે, અને તે સંસ્કાર-રૂપ અનેક જન્મોમાં તે પ્રાણીને તે જ પ્રકારના કર્મ તરફ આકર્ષે છે. આનું જ નામ વાસના છે, અને તેથી જ શાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, એક જન્મનો પુરુષાર્થ અન્ય જન્મના પુરુષાર્થ કરતાં ડુર્ગળ તેમજ સળગ પણ થઈ શકે છે. શમ, વિચાર, સત્સંગ અને સતોષ, એ ચાર મોક્ષરૂપી મંદિરના દ્વારપાળ છે. જો એ ચારેની સેવા ન થઈ શકે તો ત્રણની, બેની અથવા એકની પણ સેવા કરવાથી મોક્ષમંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. રસાયનનું પાન કરવાથી અથવા લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિથી કોઈ સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ શમથી જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુભાશુભ પદાર્થોના ગ્રવણ, સ્પર્શ, દર્શન, લોભન કિંવા સંગ કરવા છતાં અંતઃકરણમ જે હૃદયને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને શોકને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તે જ પુરુષ શાંત કહેવાય છે. વિચારથી ભુદિ તીવ્ર થાય છે અને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘હું કોણ છું?’ ‘આ સંસાર શું છે?’ એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે?’ ઇત્યાદિ વિષયોનું વારંવાર ચિંતન કરવામાં આવે તેનું નામ વિચાર કહેવાય છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાપ્ત વસ્તુમાં સમભુદિ રાખવી; હૃદય-વિપાદથી રહિત થવું અને ચિત્તને આશાથી વિવશ ન થવા દેવું, એનું નામ સતોષ છે. ‘સાધુસમાગમ’ એ તો વળી આ સંસારસમુદ્રને તરવાની નૌકા જ છે, પરંતુ સાધુ તે જ છે કે જેના હૃદયની અગ્નિ તૂટી ગઈ હોય અને જેનામાં જ્ઞાન અને મમતાનો પૂર્ણ પ્રકાશ થયો હોય. આ પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે, વાસનાશયને જ પડિત લોકો મોક્ષ કહે છે, અને પદાર્થોની વાસના દૃઢ થવી એનું જ નામ બંધન છે.”

“તૃતીય ઉત્પત્તિ પ્રકરણ છે:-તેમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, ‘જન્મદ્’ અને ‘યુગ્મદ્’ અર્થાત્ ‘હું’ અને ‘તું’ થી લઈને આ સર્વ દશજગત એ માત્ર મનનો જ વિલાસ છે, વાસ્તવમાં એ કોઈ પણ નથી. જેવી રીતે કથાપ્રસંગ અથવા આકાશમાં મોતીઓની માળા અથવા જળમાં તરંગ ઉત્પન્ન થઈથઈને નટ થઈ જાય છે, તેમાં વાસ્તવમાં આકાશ તથા જળથી

આ કલિયુગમાં તો તેવી જરૂર અગે સનાતનીઓ ક્યાં સ્તીકારીએ છીએ કે જેથી ઉપવા દિમાળથી અમારે બકકરું પડે અને લક્ષ્મણે ‘દરે નમઃ’ કહી માથા નમાવનારાં ઘેટાઓ વચ્ચે ‘અથદાણુ’ મા ગણાઈને સત્ત્વના સાચા શોષક તથા ઉપાસક જનતાની તકલીફ લેવી પડે!!

—સદગત શિશુ અખંડાનંદ

મોતીઓની માળા અને તરંગ ભિન્ન નહિ હોતાં, માત્ર આકાશરૂપ અને જળરૂપ જ છે; તેવી જ રીતે આ જગત પણ મનરૂપ જ છે. મન જ સર્વનો પ્રવર્તક છે અને જે પદાર્થને જેવો ચાહે તેવો કરી બતાવે છે. જે કાંઈ આ જગતમાં કોઈ પણ સ્થાને છે, તે સર્વ મન દ્વારા જ રચાયેલું છે. મનના રચ્યા સિવાય કાંઈ પણ થઈ શકતું નથી; માટે જો જો મન શાંત થઈ ગયું, તો પછી જગત કાંઈ પણ બાધ કરી શક્યો નહિ. જે વસ્તુ સંકલ્પસિદ્ધ છે, તે સંકલ્પથી જ નષ્ટ થઈ શકે છે; માટે જ્યાં સુધી ‘હું બ્રહ્મ નથી’ એવો સંકલ્પ સ્થિર છે, ત્યાં સુધી જ બંધન છે. જ્યારે એવો સંકલ્પ દૃઢ થઈ જાય છે, ‘આ સર્વ દ્રશ્ય બ્રહ્મ છે’ ત્યારે પછી બંધન રહે જ ક્યાંથી? માટે ‘સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરીને તથા પરમપુરુષાર્થથી મનને છૂતી લઈને યોગની ઉચ્ચ ભૂમિકારૂપી પરમ-પદને પ્રાપ્ત થવું, એ જ આ પ્રકરણનો સિદ્ધાંત છે. આ કારણથી લીલા અને ઇન્દ્ર, બ્રાહ્મણ અને શાન્ત લવણાદિકનાં ઉપાખ્યાનોથી જોમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, આ જગત સંકલ્પની વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પામે છે અને તેની ક્ષીણતાથી ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકરણમાં દષ્ટિ-સંધિવાદ ઉત્તમ પ્રકારે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે; અને જોમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, સંકલ્પને લીધે જ સંસારનું બાન થાય છે-અર્થાત્ ચિત્ત એ જ સંસાર છે. જ્યારે સંકલ્પનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે સંસારરૂપી તુપાર પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. સર્વત્ર માત્ર અનાદિ અનંત બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે; બીજું કાંઈ પણ નથી. આ બ્રહ્મ જ શરદઋતુના નિર્મળ આકાશસમાન ભાસે છે. સમષ્ટિ-વ્યથિલેહ એ માત્ર ભાવનામય દ્રવિપત જગત છે. મન એ અસત્, અજ્ઞાનનું જ કાર્ય (પરિણામ) હોવાથી તે પણ અસત્ જ છે. અધિષ્ઠાનસાક્ષીની સત્તાથી જ મનની સત્તા છે અને મનનું રુકુરણ જ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું કારણ છે.”

“અત્યુર્થ સ્થિતિ પ્રકરણ છે:-જોમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, જગતની સ્થિતિ પણ તેની ઉત્પત્તિની પેઠે ભાવનામય જ છે; માટે આ સંકલ્પમય જગતનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં વેગરે. મર્વ પદાર્થોમાં સમદષ્ટિ, એ જ ચિત્તની પરમ સ્થિતિનું કારણ છે. તેમાં સ્થિતિ થવાથી મનુષ્ય પુનઃ જન્મ-મરણનો લાગી થતો નથી. ‘હું કાંઈ કરતો નથી’, ‘હું’ આ નથી’ અથવા ‘હું જ સર્વ કરું છું’ અને ‘હું જ સર્વ છું’ એમાંથી કોઈ એક દષ્ટિનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારના થાય છે; કાર્યરૂપ આ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ તથા કારણરૂપ પરમાત્મા ‘હું જ છું’ મારાથી અન્ય કાંઈ જ નથી’ એ પ્રથમ અહંકાર છે. આ અહંકાર બંધનનો હેતુ નથી. ‘હું સર્વથી પૃથક્ છું અને વાળના અથલગાના દ્રવિપત મોમા ભાગ કરતાં ય સૂક્ષ્મ છું’ એ બીજો અહંકાર છે, તે પણ બંધનનો હેતુ નથી. એ ઉભય પ્રકારના અહંકાર જીવ-મુક્તોને જ થાય છે. કેહાદિમાં ‘અહંબુદ્ધિ’ એ ત્રીજા પ્રકારનો અહંકાર છે. એ અહંકાર લૌકિક છે. એનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ બે પ્રકારના અહંકારની ભાવના કરો. અને પછી તે ઉભયનો પણ ત્યાગ-કે જે આપોઆપ જ થઈ જાય છે તે-કરીને પરમપદમાં સ્થિત થાઓ.”

“પાંચમું ઉપશમ પ્રકરણ છે:-જોમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, ‘અહમ્’ ‘ત્વમ્’ અને ‘ઘતત્’નો જે પરસ્પર ભેદ જણાય છે, તે પણ કલ્પનામય જ છે. તેને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય મનોનિશ્ચલ છે. મનના નાશથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યાં સુધી ચિત્તની સત્તા છે, ત્યાં સુધી જ હું જ છું એ અને ચિત્તના નાશથી હું જ છુંનો પણ નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી ‘હું સુખી છું’ ‘હું હૃદયી છું’ એવો નિશ્ચય રહે છે, ત્યાં સુધી જ મન કે જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે તે વિદ્યમાન રહે છે. જ્યારે જો મન મૈત્રી આદિ શુભ દ્વારા શુદ્ધ વાસનાને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી તે વાસનાનો પણ ત્યાગ કરીને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે પછી મનનો મનોભાવ રહેતો નથી. મનનો આ નાશ બે પ્રકારનો છે, એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ. જીવ-મુક્તિ

પ્રાપ્ત થયા પશ્ચાત્ જ્યારે મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રકુલિત થાય છે, ત્યારે સરૂપ મનનો નાશ થાય છે; અને જે સમયે વિદ્વાન જોવા પડને પ્રાપ્ત થાય છે-કે જ્યાં ગુણ, અગુણ, તેજ, તમ, દિન, રાત્રિ, સંધ્યા, ઉદય, અસ્ત, હર્ષ, શોક, કંઈ પણ નથી અને જે પદ મન, વાણી અને બુદ્ધિનો વિષય નથી-તે સમયે અરૂપ મનનો નાશ થાય છે, મનોનાશ, વાસનાશ્ચ અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ત્રણે એકબીજાના સહચારી છે. यदि वासनापरित्याग કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો પણ મનનો નાશ થશે; અને મનના નાશથી તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થશે. જ્યાં સુધી મનનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી વાસનાશ્ચ થતો નથી અને જ્યાં સુધી વાસનાશ્ચ થતો નથી, ત્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર થતો નથી. જેણે સદ્વિચારથી ચિત્તને છતી લીધું હોય, તેણે જન્મ સંકળ કરી લીધો છે એમ સમજવું. તેને આધિ, વ્યાધિ અને વિષયો કિંચિત્ પણ હ્રાન્નદાયક થતા નથી. જેણે સર્વ સંકલ્પોની સીમારૂપી જે પરમપદ, તેમાં વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે મેરુને પણ તુલ્યસમાન ગણે છે. સંગ (આસક્તિ) જ અનર્થોનું કારણ છે, સંગ જ સંસારનું કારણ છે, સંગ જ આશાનું કારણ છે અને સંગ જ આપત્તિનું કારણ છે. માટે એ સંગનો-આસક્તિનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે; અને સંગપરિત્યાગથી જ બંધન છૂટી જાય છે. જે જ્ઞાતા છે, તે સર્વ જગતને ચિન્માત્ર બાળી અંતર્મુખ રહીને જ જગતમાં વિચરે છે.”

“છઠું નિર્વાણ પ્રકરણ છે:-એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે આ જીવ આ સંસારમાં અનાદિકાળથી જન્મણ કરતો કરતો પોતાના પુરુષાર્થથી સર્વ વાસનાઓનો ક્ષય કરી આત્મપરાયણ થાય છે, ત્યારે તેને એવું જ્ઞાન થાય છે કે, જેમ અગ્નિથી ઉષ્ણતા, કમળથી સુગંધ અથવા હિમથી શુકલતા ભિન્ન નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગત ચેતનથી-અચેત્ પ્રદ્વયથી ભિન્ન નથી. ‘હું ચિન્મય અર્થોત્ ચિત્તરૂપ છું, હું કિચિન્માત્ર. અર્થોત્ દર્શ્ય નથી, પણ આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છું’ એવી બુદ્ધિ જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે જ સંસારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. જ્યાં સુધી આ બુદ્ધિ ઉદય પામતી નથી અને ‘હું દેહ છું’ એવી બુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી સંસારબંધનથી સુક્તિ મળતી નથી. પરમપદની પ્રાપ્તિ કાંઈ માત્ર શાસ્ત્રાભ્યાસથી કે શુરુથી જ થઈ શકતી નથી; કિંતુ (તે તો માત્ર બાહ્યસાધન જ હોઈને) કેવળ આપણી પોતાની અંતરશુદ્ધિ અને શુદ્ધબુદ્ધિથી જ પરમપદને પ્રાપ્ત થવાય છે. ‘મારાથી ભિન્ન કાંઈ પણ વસ્તુ નથી’ ‘આ સંસારચક્ર કે જે અનાદિ કાળથી ચાલી રહ્યું છે, તે વાસ્તવમાં પ્રદ્વયી-અર્થોત્ મારા સ્વરૂપથી-ભિન્ન નથી’ એવું જે જ્ઞાન તે જ માત્ર પરમપદ છે, અન્ય કાંઈ પણ નથી. આવા જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જ ‘જહમ્’ ‘મમ’ ‘કાર્ય’ ‘કારણ’ આદિ સર્વ અભિમાનનો ત્યાગ થઈ શરીર વિદ્યમાન રહેવા છતાં પણ જીવન-મુક્તિનું સુખ લોગવીને જ્ઞાની પુરુષ વિદેહકેવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકરણની અધિક વ્યાખ્યા દ્વિતીય ભાગમાં કરીશું.”

“આ અંચના સંગંધમાં ઘણાને એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાત્સીકિમુનિપ્રણીત નથી; કેમકે એમાં ગૌડ તથા અહંત મતનું પ્રસંગવશાત્ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તેમજ ભગવદ્ગીતાનું પણ સંદેપમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને એ ગૌડ તથા અહંત મત અને ભગવદ્ગીતા તો વાત્સીકિજીના સમય પછીનાં છે. વળી આ અંચની રચના પણ આદિકવિની રચના સમાન પ્રતીત થતી નથી. એનો ઉત્તર માત્ર એટલો જ આપી શકાય છે કે, આ અંચ વાત્સીકિજીના રચેલો હોય ન હોય, પરંતુ એટલું તો નક્કી જ છે કે, વેદાંતના સર્વ અંધોમાં શિરોમણિ તો આ જ અંચ છે; અને કાંઈ પણ ગુપ્તુષ્ણ એની ઉપેક્ષા કરી શકતો નથી. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પોતાના જીવન-મુક્તિ વિવેકમાં એનો પરમ ગૌરવસંહિત સ્વીકાર કર્યો છે અને મહાભારતના ટીકાકાર શ્રીનીલકંઠએ પણ સ્થળે સ્થળે એનો મહિમા માયો છે.”

“આ અંથને આશય દર્શિ-સૂત્રિવાદ છે, અર્થાત્ દર્શિ (વૃત્તિ)થી જ સૂત્રિ છે, એમ એ પ્રતિપાદન કરે છે. આ વાદ શ્રીનીલકંઠજીએ મહાસારતથી સિદ્ધ કર્યો છે અને સુરોપમાં પણ વર્તમાન સમયમાં જર્મનીના મહાન વિદ્વાન કેન્ટ તથા તેના અનુયાયીઓનો એ જ સિદ્ધાંત છે; માટે યોગવાસિષ્ઠ પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપરાંત આધુનિક વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતને પણ સર્વથા અનુકૂળ છે. એનો અંગ્રેજી ભાષાનુવાદ કલકત્તાનિવાસી શ્રીયુત ગિહારીલાલ મિત્રે મહાપરિશ્રમ કરીને છપાવ્યો છે.”

“વર્તમાન સમયમાં પણ આ અંથ સુમુકુઓને લાભદાયક છે. પૂર્વે આ અંથ સંસ્કૃત ટીકા-સહિત મુંબઈમાં ગણપત કૃષ્ણજીના યંત્રાલયમાં છપાયો હતો. દોઢસો વર્ષ પૂર્વે પતિયાલાના અધિપતિ શ્રીયુત સાહિબસિંહજીની જે ભગિનીઓ વિધવા થઈ હતી, તેમને તેમણે મહાત્માશ્રી રામપ્રસાદ નિરંજની દ્વારા યોગવાસિષ્ઠની કથા સંભળાવી હતી. આ કથાને જે ગુપ્ત લેખકો પંજાબી ભાષામાં લખતા ગયા. એ અંથ યોગવાસિષ્ઠના નામથી સંવત ૧૯૨૨ માં પંજાબી ભાષામાં છપાયો. તત્પશ્ચાત્ એ અંથ લખનૌમાં પંજાબીમાંથી હિંદી ભાષામાં અનુવાદિત થઈને છપાયો; પરંતુ એ ઉભય અનુવાદો પૂર્ણ નથી. ધણું સ્થાનોમાં અધ્યાયના અધ્યાય છોડી દેવામાં આવ્યા છે અને અનેક સ્થાનોમાં મૂળ અર્થ પણ મળતો નથી; એટલા માટે મને સંકલ્પ થયો કે, આ અપૂર્વ અંથને શુદ્ધ અને સરલ ભાષાનુવાદસહિત છપાવું તો ઠીક. x x x x”

“આશા છે કે જેમ શ્રીરામચંદ્રજીએ શ્રીવસિષ્ઠજીના ઉપદેશ દ્વારા સંસારનાં સર્વ કાર્ય કરતા રહેવા છતાં જીવન-મુક્તિના મુખનો અનુભવ કર્યો અને વિદેહકૃષ્ણને પ્રાપ્ત થયા, તેવો જ લાભ આ અંથના પઠનથી વિજ્ઞાતુ અધિકારીજનો પણ પ્રાપ્ત કરશે.” —વિદ્વજ્ઞનો કા સેવક-વૈજનાથ

અહીં સુધી શ્રીમાન યૌનનાથજીની પ્રસ્તાવના આપ્યા પછી, હવે અત્ર તરફથી એ બીજી આવૃત્તિ-માં સદ્ગત સ્વામીશ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ આપેલી બીજી વધુ હકીકત પણ ઉતારીશું કે:—

“આ અંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર સર્વથી પ્રથમ તૈયાર કરાવવાનું માન મુંબઈ વેદધર્મસભાના અગ્રણી સ્વર્ગસ્થ દેશપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામે પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ અંથ ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવત તથા ભગવતીભાગવત જેવા અતિવિસ્તૃત ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો કરાવીને તથા છપાવીને ગુજર પાઠકર્વર્ગ પર તેમણે જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે, તે સમયના સંયોગોની કલ્પના કરનાર સહજમાં નમ્રજી શકે તેમ છે. તેમનો એ ઉપકાર ગુજર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.”

“આવો મોટો અંથ બહુ નાના અક્ષરોમાં છપાવવાથી તેના કદમાં અને તેથી ખર્ચ તેમજ મૂલ્યમાં પણ શુભારે ચોથા ભાગ જેટલો ઘટાડો થઈ શકીને તે રૂ. ૧૮)ને બદલે રૂ. ૧૨) જેટલું મૂલ્ય વેદધર્મસભા રાખી શકત; પણ તે છતાં ચે તેવું જે દદ અને વજન અવશેષ રહે, તે જોતાં બીજા અક્ષરોને લીધે વાંચનારને કાં તો ખૂબ અક્ષુઓ તાણવાં પડત, કે કાં તો હાથ વડે ચક્ષુ સુધી ભિન્નચી રાખવાનું કષ્ટ વેઠવું પડત, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આણું કષ્ટ પાઠકર્વર્ગને ઉઠાવવું ન પડે તે માટે જ વેદધર્મસભાએ આવા અંગ્રેજી દ્રશ્ય વાંચવા ફાવે તેવા મોટા ટાઇપમાં છપાવ્યા હોવા જોઈએ. યદ્યપિ વેદધર્મસભાએ આ અંથનું મૂલ્ય રૂ. ૧૮) રાખ્યું હતું, પરંતુ તે સમયે ભાષાંતર ઇત્યાદિ ખાતે જે મોટો ખર્ચ એ સભાને કરવો પડેલો, તેમજ વધારે પડે તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ઇત્યાદિને સહાય કરવાનો યોગ્યપ્રકારક હેતુ રાખેલો, તે જોતાં એ સભાના આલોકની નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રત્યેનું આપણું માન લેશ પણ જોખું થાય તેમ નથી. વેદધર્મસભાએ આ અંથની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય સંવત ૧૯૪૩ના વર્ષથી શરૂ કરીને સં. ૧૯૪૯ કે ૫૦ માં પૂર્ણ કર્યું હતું.”

“વેદધર્મસભા તરફથી આવા અંગ્રેજી પુનરાવૃત્તિઓ કાઢવાનું લાંબા સમયથી ષંઘ પડવા છતાં એ સભાના સંબંધમાં આ વાત સુખારકબાદી આપવા યોગ્ય છે કે, જે લોકહિતની વૃત્તિથી

એ સલાએ શ્રીમદ્ભાગવત, ભગવતી ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ ઇત્યાદિ મહાન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવી છપાવ્યાં હતાં, તેનો ઉપયોગ પણ છેવટે તેવા જ હેતુવાળી એક સંસ્થાને હાથે થાય છે; અને પ્રથમ કરતાં માત્ર ત્રીજા ભાગના જ મૂલ્યે તેની પુનરાવૃત્તિઓ નીકળીને જનસમાજના હક્કમાં અધિક પ્રચાર દ્વારા પણ અધિક ઉપકારક થાય છે. ”

“ આ ભાષાંતર પૂર્ણ નિષ્કામભાવથી પ્રકટ કરવાની રજા આપીને વેદધર્મસલાના મુરોગ્ય વર્તમાન મંત્રી શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ બી. એ; ગેરિસ્ટર-એટ લૉ, તેમજ પ્રમુખ શ્રીયુત ભાઈશંકર ન્હાનાભાઈ સોલિસિટર, એ મહાગુરોએ જે ઉપકાર કર્યો છે, તે પણ આ સ્થળે અમારે વાચકોના ધ્યાન પર લાવવો જોઈએ; કેમકે જો નવીન ભાષાંતર કરાવવું પડ્યું હોત, તો સહજ આર-આઠ આના પ્રત્યેક આહુકને વધુ જ ખર્ચવા પડત. ”

“ આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિમાં શ્લોકોના અંક દાખલ કરવાનું તેમજ તેમાં બીજું સંશોધન કરવાનું કાર્ય અમદાવાદનિવાસી ‘પુરાણભૂષણ’ શ્રીમાન શાસ્ત્રી નરહરિ મગનલાલ શાસ્ત્રીએ યતનતી કાળજીથી બળવ્યું છે. આમાં શ્લોકોના અંક, ઉપર જણાવ્યાં ચૂકેલી ‘મૂળશ્લોકસંહિત’ ‘હિંદી ભાષાંતર’ વાળી આવૃત્તિ પ્રમાણે ઝેળવીને ઉમેરવામાં આવ્યા છે. જેમ કરતાં શુભારે ૫૦ શ્લોક પ્રતલેહથી અથવા તો દંદિદોષથી આમાં રહી ગયેલા જણાયાથી તે તે સ્થળે તેનું પણ ભાષાંતર ઉમેરી લેવામાં આવ્યું હતું. ”

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૪૩ માં રૂપિયા ૧૮ ની કિંમતે વેદધર્મસલા-મુર્ગઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ પછી તેની બીજી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૧ માં એ સલાની પરવાનગીથી અન્ને ભાગના રૂ. ૫ (અને એક ભાગના રૂ. ૩) થી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે પછી તેની ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૧૪ માં લડાઈ પછીની મોંઘવારી હોવા છતાં માત્ર સંવત ૧૯૮૩ માં (અન્ને ભાગના રૂ. ૧૦) ના મૂલ્યથી, પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની માગણી સતત વાછે હતી; આથી હમણાં અનુકૂળ સજોગો પ્રાપ્ત થતાં આ ચોથી આવૃત્તિ ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. અગાઉની આવૃત્તિ જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પરંતુ અનુલભે એવું સમજાયું છે કે, આવા મોટા ગ્રંથો વારંવાર હરકોઈ વસાવી ગકે નહિ અને જે તે નાના નાના ભાગોમાં બાંધી આપી શકાય તો ટકાઉપણાની દૃષ્ટિએ પરિણામે લાભદાયી નીવડે છે. આથી થોડું ખર્ચ વધતું હોવા છતાં આ આવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

ભાગ પહેલામાં—વૈરાગ્ય, સુમુક્ષુ અને ઉત્પત્તિ પ્રકરણ અપાયું છે.

ભાગ બીજામાં—સ્થિતિ અને ઉપશમ પ્રકરણ અપાયું છે.

ભાગ ત્રીજામાં—નિર્વાણ પ્રકરણ (૧૧૧૧) અપાયું છે.

ભાગ ચોથામાં—નિર્વાણ પ્રકરણ (ઉત્તરાર્ધ) અપાયું છે.

ઉપર પ્રમાણે આ આવૃત્તિ ચાર ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, એટલે તેને અંગે છીંટ, ભોઈ, અસ્તર વગેરેનો ખર્ચ જેરડો આવે એ સ્વાભાવિક છે; વળી આ આવૃત્તિમાં સંશોધનનો ખર્ચ પણ નવેસરથી કરવામાં આવ્યો છે; અને અત્યારની આપુ લડાઈને લીધે શાહી, પૂઠાં કાગળો, છીંટ ઇત્યાદિ દરેક વસ્તુઓમાં અનહદ મોંઘવારી વધી પડી છે. આ બધાં કારણોને લીધે આ આવૃત્તિના ચાર ગ્રંથના આખા સેટનું મૂલ્ય રૂપિયા ૧૩૫ રખાયું છે.

આ પછી પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચકશ્રીઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

બાદરવા વદિ ૧૦, }
સંવત ૧૯૬૮ }

સરવ સાલિય મુદ્રણાલય દસ્તા દસ્તીઓ વની
ત્રિભુવનદાસ ૬૦ હાસર

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮	સારાં શાસ્ત્રોના શ્રવણથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે	૧૪૨
૯	જીવન્-મુક્તનાં લક્ષણ તથા આત્માનું સ્વરૂપ	૧૪૩
૧૦	બ્રહ્માના લક્ષણમાં શંકા અને તેનું સમાધાન	૧૪૭
૧૧	જગતની સત્તા અધિજ્ઞાનની સત્તાથી છુટી નથી	૧૫૦
૧૨	અધ્યાસપ અને અપવાદ	૧૫૨
૧૩	બ્રહ્મને જીવભાવની પ્રાપ્તિ	૧૫૪
૧૪	બ્રહ્મની સત્તાનું વર્ણન	૧૫૭
૧૫	મંડપાખ્યાનનો આરંભ-પદ્મરાજ અને તેની સ્ત્રી લીલાનું વર્ણન	૧૬૨
૧૬	લીલાચાલીની તપશ્ચર્યા અને સરસ્વતીનું પ્રસન્ન થવું	૧૬૪
૧૭	મંડપાખ્યાન-નવીન અને પ્રાચીન સૃષ્ટિ મનોવિદ્યાસમાજ છે	૧૬૭
૧૮	લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-બ્રહે સૃષ્ટિની સમાનતા	૧૭૦
૧૯	વસિષ્ઠ નામના એક બ્રાહ્મણનું દર્શન	૧૭૩
૨૦	લીલાના પૂર્વજન્મની દૃઢતા	૧૭૪
૨૧	સરસ્વતી અને લીલાનો સંવાદ	૧૭૮
૨૨	વાસનાઓને બદલ કરવાનો ઉપાય અને અધ્યાસ	૧૮૨
૨૩	સરસ્વતી અને લીલાનું જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ગમન	૧૮૪
૨૪	વિચિત્રતા અને વિદ્યાસૌથી ભરપૂર આકાશનું વર્ણન	૧૮૫
૨૫	સમુદ્રો, દ્વીપો અને અક્ષાંડોના આવરણો-યુક્ત ભૂમંડળનું વર્ણન	૧૮૬
૨૬	લીલાને પોતાના ધરમાં સ્વજનોનું દર્શન થયું	૧૮૯
૨૭	લીલાને જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વજનોનું સ્મરણ થયું	૧૯૫
૨૮	દરથનું મિથ્યાપણ અને પર્વત તથા પદ્માશી ગામનું વર્ણન	૧૯૯
૨૯	લીલાને પૂર્વચરિત્રોનું સ્મરણ અને પુનઃ આકાશગમન	૨૦૩
૩૦	લીલાએ વિદ્યાકાશમાં અનંતકોટિ અઘોડા દીર્ઘાં	૨૦૬
૩૧	પદ્મરાજનું અત્યુચ્ચ તથા ચરચરનાં લક્ષણો અને સત્જગ્ન થયેનું સેન	૨૦૯
૩૨	યુદ્ધ કરવાને ઊભેલી બે સત્જગ્ન મેના-ઓનું વર્ણન	૨૧૧
૩૩	બે મેનાઓના સંગ્રામનું વર્ણન	૨૧૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪	લેકિની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચત્રાકારનું વર્ણન	૨૧૬
૩૫	યુદ્ધનું વર્ણન	૨૧૯
૩૬	દંડયુદ્ધનું વર્ણન તથા સદાયક રાજાઓ અને દેશોનાં નામ	૨૨૧
૩૭	દંડયુદ્ધમાં યોદ્ધાઓનો જ્ય-પરાજ્ય	૨૨૪
૩૮	યુદ્ધથી નિષ્વૃત્ત થતી સેના અને રણભૂમિનું વર્ણન	૨૨૮
૩૯	સર્વાસ્ત, સંધ્યાકાળ અને રણભૂમિનું બીભત્સ વર્ણન	૨૩૨
૪૦	સૂક્ષ્મ દેહનું નિરૂપણ	૨૩૪
૪૧	વિદ્યુચ્ચરાજના વંશનું વર્ણન	૨૩૮
૪૨	અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્નની સત્યતા	૨૪૧
૪૩	વિદ્યુચ્ચને વરપ્રદાન-સૈન્યથી નગરનું આક્રમણ અને સળગવું	૨૪૪
૪૪	વિદ્યુચ્ચરાજનું યુદ્ધ મારે નીકળવું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન	૨૪૭
૪૫	જીવો પોતાના સંકટપ્ર પ્રમાણે ફળ પામે છે	૨૫૧
૪૬	સૈન્યનું, રણભૂમિમાં પ્રવેશનું અને યુદ્ધનું વર્ણન	૨૫૨
૪૭	સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ અને સુયોદ્ધ તથા રણભૂમિનું વર્ણન	૨૫૪
૪૮	વિદ્યુચ્ચ અને સિંધુરાજનો સંગ્રામ	૨૫૭
૪૯	પર્વતાંજ, વજ્રાંજ, અક્ષાંજ તથા પિશાચાંજનું વર્ણન	૨૬૧
૫૦	વિદ્યુચ્ચરાજનું મરણ	૨૬૩
૫૧	રાજા વિનાના દેશની ભયાકુળ દશા અને પુનઃ સ્વસ્થતા	૨૬૬
૫૨	વિદ્યુચ્ચરાજનું મરણ, સંસારનું મિથ્યાપણ તથા લીલાનું વાસનાપણ	૨૬૭
૫૩	લીલાનો માર્ગ, પતિની પ્રાપ્તિ અને અજ્ઞાનથી આકાશગમનમાં પ્રતિબંધ	૨૭૦
૫૪	મરણનો ક્રમ, કર્મના આવરણથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ	૨૭૨
૫૫	જીવોની વિચિત્ર ગતિ	૨૭૬
૫૬	વાસનાથી રાજનું યમપુરીમાં જવું અને ત્યાંથી પાછા આવવું	૨૮૦
૫૭	બીજી લીલાનું દર્શન અને સ્વપ્નવિચાર	૨૮૨
૫૮	પદ્મરાજનું સંજીવન થવું	૨૮૬
૫૯	પદ્મરાજના પુનર્જીવનથી ચક્રેરમાં થયેલી ઊત્તમ અને જીવન્-મુક્તિ	૨૮૮
૬૦	દાળનું સમવિવચન	૨૯૦
૬૧	સંસારની અસત્યતા	૨૯૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૨	નિષતિ (પ્રારબ્ધ)ની શક્તિનું વર્ણન...	૨૯૫
૬૩	શક્તિ અને શક્તિમાનનો ભેદ ...	૨૯૭
૬૪	બોક્કાને ઝવચણું ...	૨૯૮
૬૫	મનથી ઉત્પન્ન થતું દેત અને બોધથી મનનો નાશ ...	૩૦૦
૬૬	ધ્યાત્યાગથી અને બોધથી અગ્નિનયુક્ત મનનો નાશ થાય છે ...	૩૦૧
૬૭	જીવનું બ્યહિસ્વરૂપે વર્ણન...	૩૦૨
૬૮	કર્કટી રાક્ષસીનું આખ્યાન-તેણે કરેલું ઉત્તર તપ ...	૩૦૭
૬૯	કર્કટી રાક્ષસીને જ્ઞાતાનું વરદાન થયું ...	૩૦૮
૭૦	કર્કટીનું સ્વરૂપ થતું તથા તેનાં કર્મોનું વર્ણન ...	૩૦૯
૭૧	કર્કટી રાક્ષસીના પશ્ચાત્તાપ ...	૩૧૪
૭૨	કર્કટીએ પુનઃ તપ કર્યું અને ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું ...	૩૧૭
૭૩	વાયુદેવતાએ કર્કટી રાક્ષસીની શોધ કરી ...	૩૧૮
૭૪	કર્કટી રાક્ષસી-સુમિત્રાને થયેલું જ્ઞાન ...	૩૨૨
૭૫	કર્કટી રાક્ષસીને પૂર્વદેહની પ્રાપ્તિ...	૩૨૩
૭૬	કર્કટીનું તપથી નિવૃત્ત થતું અને બીજાના દેશમાં જવું ...	૩૨૫
૭૭	રાત્રીનું વર્ણન-બીજાના રાજ તથા પ્રધાનનું દર્શન ...	૩૨૬
૭૮	રાજ તથા મંત્રીની સાથે રાક્ષસીના સંવાદ ...	૩૨૮
૭૯	કર્કટી રાક્ષસીએ રાજને તથા મંત્રીને પૂછેલા ખોતેર પ્રશ્નો...	૩૩૦
૮૦	મંત્રીએ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા ...	૩૩૩
૮૧	રાજએ બાકી રહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા ...	૩૩૭
૮૨	રાજ અને રાક્ષસીના રનેહ તથા રાક્ષસીનું ભોજન ...	૩૪૪
૮૩	કંદારદેવીની સ્થાપના ...	૩૪૭
૮૪	રાક્ષસીનું 'કર્કટી' નામ થવાનું કારણ અને દર્શાવતી ઉપયોગિતા ...	૩૪૮
૮૫	જ્ઞા અને એક સ્વર્ગનો સમાગમ ...	૩૫૦
૮૬	ઇન્દુબાહુની કથા...	૩૫૨
૮૭	ઇન્દુબાહુના દશ પુત્રોના જ્ઞાનભાવ ...	૩૫૫
૮૮	એન્દ્રોપાખ્યાનની સમાપ્તિ...	૩૫૬
૮૯	ઇન્દ્ર તથા અહભાનું આખ્યાન...	૩૫૭
૯૦	દેહનો નાશ થતાં પણ માનસિક ભાવનાનો નાશ થતો નથી ...	૩૬૦

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૯૧	સર્વ કર્મ મનના વિલાસમાત્ર છે ...	૩૬૧
૯૨	મનની અચિન્ત્ય શક્તિ ...	૩૬૩
૯૩	વિશ્વોત્પત્તિનો ક્રમ ...	૩૬૫
૯૪	ગાર જાતિના જીવોનું વર્ણન ...	૩૬૭
૯૫	અગ્નિની જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની સાથે ઉત્પત્તિનું વર્ણન ...	૩૬૮
૯૬	મનના સ્વરૂપનું વર્ણન ...	૩૭૦
૯૭	આકાશતત્ત્વનું વર્ણન...	૩૭૪
૯૮	ચિત્તાખ્યાન-વનનું વર્ણન...	૩૭૬
૯૯	ચિત્તાખ્યાનનો સિદ્ધાન્ત ...	૩૭૮
૧૦૦	જ્ઞા સર્વ શક્તિવાળું છે તથા બધું-બોક્ષ અગ્નિથી જ છે ...	૩૮૦
૧૦૧	બાહ્ય-આખ્યાયિકા...	૩૮૨
૧૦૨	અહંકાર અને સંકલ્પના નાશનો ઉપાય ...	૩૮૪
૧૦૩	અવિવેકી મનથી થતા અનર્થોનું વર્ણન ...	૩૮૭
૧૦૪	લવણાખ્યાન-ઇન્દ્રજીવથી થયેલી રાજની સ્થિતિ...	૩૮૮
૧૦૫	લવણરાજનું બોધથી સ્વસ્થ થતું...	૩૯૦
૧૦૬	રાજએ ઇન્દ્રજીવથી જોયેલું જ્ઞાન-ચંડાળજ્ઞાની સાથે વિવાહ ...	૩૯૨
૧૦૭	ચંડાળદશામાં રાજએ ભોગવેલાં કુષોનું વર્ણન ...	૩૯૫
૧૦૮	કુષાળથી થયેલી દેશની કુદૃશાનું વર્ણન ...	૩૯૮
૧૦૯	પુત્રના કુષભથી રાજનું ચિંતામાં પડવું અને પ્રભોધ ...	૪૦૦
૧૧૦	મનનો વેલવ તથા તેની શાન્તિ ...	૪૦૧
૧૧૧	ચિત્તને જીતવાનો ઉપાય અને ચેતન્ય સાથે એકાગ્રતા ...	૪૦૫
૧૧૨	ચિત્તક્ષયના ઉપાયનું અને વાસનાત્યાગનું વર્ણન ...	૪૦૭
૧૧૩	તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન ...	૪૦૯
૧૧૪	અવિદ્યાક્ષયનો ઉપાય વજોરે ...	૪૧૨
૧૧૫	લવણરાજને પડેલી આપત્તિનું કારણ ...	૪૧૬
૧૧૬	યોગજ્ઞમિકા કહેવાનો આરંભ ...	૪૧૮
૧૧૭	સાત પ્રકારની અજ્ઞાનજ્ઞમિકાનું વર્ણન...	૪૨૦
૧૧૮	સાત પ્રકારની જ્ઞાનજ્ઞમિકાઓનું વર્ણન...	૪૨૨
૧૧૯	સત્ય વસ્તુની દૃઢતા માટે સુવર્ણ તથા વીંટીનું દર્શન ...	૪૨૩
૧૨૦	લવણરાજના સંબંધમાં ચંડાલીને વિલાપ ...	૪૨૬
૧૨૧	લવણરાજનું સમાધાન ...	૪૨૮
૧૨૨	જ્ઞાનજ્ઞમિકાના ઉદ્દેશનો ક્રમ...	૪૩૧

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	વિ.	પાંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	વિ.	પાંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧	૧૧ વિશ્વવા	વિશ્વવા	૧૫૦	૧	૨૦ મયમુજ્જિત	મયમુજ્જિત
૧૯	૧	૧૨ વૈશ્વવણ	વૈશ્વવણ	૧૫૪	૧	૨૧ સંકલ્પપાણાને	સંકલ્પપાણાને
૨૧	૧	૧૦ શ્રીયોગવાસિવંધ	શ્રીયોગવાસિધ	૧૫૫	૨	૯ સંપદ્ય	સંકલ્પ
૩૪	૧	૨૪ નચાવતી	મચાવતી	૧૬૧	૧	૧૩ છતાં ન	છતાં
૩૪	૧	૩૨ વિ'ટાગિયો	વટાગિયો	૧૬૨	૧	૧ સતા	સત્તા
૩૭	૨	૨૧ તેમ	તેમાં	૧૬૨	૧	૧૩ ઉપદાન	ઉપદાન
૩૮	૨	૧૭ તે અને	અને	૧૬૭	૧	૧૭ રસસહિત	રસરહિત
૩૮	૨	૧૮ આ	છે, તે આ	૧૭૩	૨	૧૫ પાતાકા	પાતાકા
૪૨	૧	૩૬ નિદ	નિદા	૧૭૬	૧	૧૪ કોતરડામાં	કોતરડામાં
૪૨	૨	૧૮ મોવાનરૂપી	મોવનરૂપી	૧૭૭	૨	૧૮ બીક	બીજ
૪૨	૨	૨૮ રૂપમાં	રૂપમાં	૧૭૭	૨	૨૨ છે,	છે,
૪૪	૧	૭ રહે,	રહે છે,	૧૮૧	૨	૧૨ લાગ	લાગ
૪૪	૨	૧૫ જો મનમ્	જોમમમ્	૧૮૨	૨	૧૮ વસનાના	વાસનાનાં
૫૦	૨	૯ તે પ્રકટ	પ્રકટ	૧૮૬	૧	૨૧ રથેજામાં	રથજામાં
૫૨	૧	૨૦ લોકે	લોકેડ	૧૮૭	૧	૧૮ માયજાથી	માયનોથી
૬૪	૨	૩૧ વિશ્વાન્તિ	વિશ્વાન્તિ	૧૯૪	૧	૧૬ રચલૂત	રચલૂત
૬૮	૨	૩૩ કેટલાકે	કેટલાક	૧૯૫	૧	૧૯ શુમાતિ	શુમાતિ
૭૪	૧	૧૨ આને	આ ને	૨૦૯	૧	૩ નુત્યં ત્યં	નુત્યંત્યં
૭૭	૧	૧૩ નિઃસંસમ	નિઃસંસમ	૨૧૦	૨	૨૧ તે તે	તે
૭૮	૨	૯ અભા	આભા	૨૧૪	૧	૨૫ હાથો	હાથોના
૮૦	૧	૨૮ જીવમુક્તિ	જીવમુક્તિ	૨૧૬	૧	૨ કિરણભયાં	કિરણભયાં
૮૬	૨	૯ નેને	તેને	૨૨૬	૧	૮ રહેવાઓ	રહેવાસીઓ
૮૮	૨	૯ ચારણથી	ચરણથી	૨૨૯	૧	૧૦ ચોદાએ	ચોદાએ
૯૨	૨	૯ તરપો	તરપો	૨૪૩	૨	૧૧ લીલાએ	લીલાએ
૧૦૫	૨	૨૫ ઘડાકાર	ઘડાકાર	૨૫૯	૧	૨૩ સ્ત્રી	સ્ત્રીની
૧૧૧	૧	૧૮ તે તેમાં	તેમાં	૨૬૧	૨	૧૬ ઉપરથી	ઉપરથી
૧૧૩	૧	૪ થાય,	થાય છે,	૨૭૨	૧	૧૫ ય	યે
૧૨૬	૧	૨૪ °તોજિજ્ઞતો	°તોજિજ્ઞતો	૨૭૬	૧	૨૯ જંતુન્નિયતે	જંતુ નિયતે
૧૩૨	૨	૨૨ યુન્નરાય	યુન્નરાય	૨૭૮	૧	૨૦ પોતાના	પોતાના
૧૩૫	૧	૪ પિચાસ	પિચાસ	૨૮૪	૨	૨૬ પ્રભુ	પ્રભુ
૧૩૬	૧	૧૯ માયામર્મ	માયામર્મ	૩૦૯	૧	૨૭ મગનગ	મગનગત
૧૩૭	૨	૧૧ જીતપતિ	જીતપતિ	૩૨૭	૧	૧૨ અહો !	અહો !
૧૩૮	૨	૨૧ આત્મતત્ત્વ	આત્મતત્ત્વ	૩૯૨	૧	૮ હૃદ	હૃદ
૧૩૯	૧	૩૩ વિરૂપાધિક	નિરૂપાધિક	૩૯૪	૨	૧૯ અર્વાં	આવા
૧૪૨	૧	૫ ક્ષેય	ક્ષેય	૪૦૬	૨	૧૬ અસંકલ્પ	અસંકલ્પ
૧૪૪	૧	૧૪ તે ન	તેન	૪૧૦	૨	૧૯ વસ્તવિક	વાસ્તવિક
૧૪૫	૧	૩૪ તમરૂપ	તમોરૂપ	૪૨૪	૧	૨૧ આપતું	આપતું

Donated In The
Cherished Memory
of Seth
SURJORJI DOSSABHOY VAKIL.

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ म ह ा र मा य ण

ॐ १-वैराग्य-प्रकरण ॐ

शुद्ध शुब्जराती भाषांतर

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुणशाली भाषांतर

१-वैराग्य-प्रकरण

ठसर्ग १ लो०

वाल्मीकि तथा अरिष्टनेभिना संवाद

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभांति स्थितानि च ।

यत्रैवोपशमं यांति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ १ ॥

જની સત્તાથી સધળા ભૂત-ભૌતિક પદાર્થો સત્તા પામીને પ્રકટ થયા છે, જની સત્તાથી જ તે સ્થિતિકાળમાં સ્થિતિ ભોગવે છે અને જની જ સત્તા રહેતાં પ્રલયકાળમાં જને વિશે લય પામે છે, તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.^૧ બાણનાર, બાણવું અને બાણનાના વિષયરૂપ પદાર્થો, બેનાર, બેનાવું સાધન અને બેવાના વિષય-રૂપ પદાર્થો, તેમજ કરનાર, ક્રિયા અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાનું નિમિત્ત-એ સધળાં જની સત્તાથી જ થયાં છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.^૨ જર્માથી સધળા બ્રહ્માંડની અંદર આનંદના કણો સ્ફુરે છે અને જ સધળાઓના મૂળતત્ત્વરૂપ છે, તે

૧ આ પહેલા સર્ગમાં અધરાના તથા દેવદૂતના અને અરિષ્ટનેમિ રાજના તથા વાલ્મી-કિના સવાદનો ઉપક્રમ કરેલો.

સમ્યગ્દાનંદરૂપ પરમાત્માને કું પ્રણામ કરું છું.^૩
સુતીક્ષ્ણ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તેનું મન
સંશયથી વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. તે અગસ્તિમુનિ-
ને આશ્રમે ગયો અને તેમને આદરપૂર્વક આ
પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.^૪

સુતીક્ષ્ણ બોલ્યો:-હે ભગવન! હે ધર્મનાં
તત્ત્વોને જાણનારા! હે સઘળાં શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચય-
વાળા! મને એક મોટો સંશય છે, મારે આપ
કૃપા કરીને તેનું નિવારણ કરો.^૫ મોક્ષનું સાધન
શું કર્મ છે, શું જ્ઞાન છે કે એ બન્ને છે? આપ
આ વિષયમાં પૂર્ણ નિશ્ચય કરીને એ ત્રણમાંથી
એક કહો.^૬

અગસ્તિ બોલ્યો:-આકાશમાં જેમ પક્ષી-
ઓની ગતિ બને પાંખોથી જ થાય છે, તેમ જ્ઞાન
અને કર્મ એ બન્ને સાધનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય
છે. એકલા કર્મથી કે એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો
નથી, પણ બન્નેથી મોક્ષ થાય છે. આથી જ્ઞાન
અને કર્મ એ બન્ને મોક્ષના સાધન છે, જેમ
મહાત્માઓ જાણે છે. (કર્મ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પર-
પરાથી મોક્ષનું સાધન છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા
પછી કર્મની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કર્મત્યાગ-
પૂર્વક એકલું જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન
છે.)^૭ આ વિષયમાં પૂર્વે થયેલા એક ઈતિ-
હાસ કું તારી પાસે કહું છું. પૂર્વે 'કારુણ્ય'
નામનો એક વેદ ભણેલા બ્રાહ્મણ હતો.^૮ તે અ-
ગ્નિવેશ્યનો પુત્ર હતો અને ગુરુને ઘેર રહીને વિદ્યા
ભણ્યો હતો. એ બ્રાહ્મણ વિદ્યા ભણીને વેદ તથા
વેદનાં અંગોનો પાર પામી પાછો ઘેર આવ્યો
હતો.^૯ પણ ત્યાં મનમાં સંશય પડી જવાને
લીધે તે ત્રણાશ્રમનાં કર્મો કરતો નહોતો અને
ગુપ્તગુપ્ત થઈને બેસી રહેતો હતો. આમ પુત્રને
કર્મ નહિ કરતો અને નિંદા યોગ્ય થયેલા બેઠ-
ને તેના પિતા અગ્નિવેશ્યે તેને તેના હિતને સાર
આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૦}

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યો:-હે પુત્ર! તું તારા

કર્મનું કેમ પાલન કરતો નથી? કહે, તું કર્મોમાં
લાગ્યા વિના શી રીતે સિદ્ધિ પામીશ? અને
કર્મોથી અટકવાનું શું કારણ છે, તે પણ કહે.^{૧૧}

કારુણ્ય બોલ્યો:-જીવતાં સુધી અગ્નિહોત
હોમનું અને નિત્ય સંધ્યાપાસન કરવું, એ પ્રત્ય-
ક્તિરૂપ ધર્મ શ્રુતિએ અને સ્મૃતિએ કહેલો છે.^{૧૨}
ત્યારે બીજી શ્રુતિ એમ કહે છે કે, 'ધનથી, કર્મ-
થી કે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી મોક્ષ થતો નથી,
પણ કેવળ ત્યાગથી જ મોક્ષ થાય છે અને એ
પ્રમાણે ત્યાગ કરવાથી જ કેટલાક સંન્યાસીઓ
મોક્ષ પામ્યા છે.^{૧૩} તો, હે પિતા! આ બે
શ્રુતિઓના ભિન્ન-ભિન્ન મતમાં 'મારે શું કરવું?'
આ પ્રકારનો સંદેહ પડવાને લીધે હું કર્મથી
અટકી બેઠો છું.^{૧૪}

અગસ્તિ બોલ્યો:-હે સુતીક્ષ્ણ! અટકું
બોલીને કારુણ્ય ચૂપ થઈ ગયો. આમ મૌન
થયેલા પુત્રને બેઠને અગ્નિવેશ્યે તેને ફરી વાર
નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૫}

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યો:-હે પુત્ર! તું એક કથા-
સંભળ. પછી તે કથાનું સઘળું તાત્પર્ય મારી
પાસેથી હૃદયમાં ધારીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે
તેમ કરજ.^{૧૬} મોહનાં મંડળોથી ઘેરાયેલું હિમા-
લયનું એક શિખર છે. તેમાં કામદેવથી તપેલી
કિલરીઓ કિલરીની સાથે રમણ કરે છે અને
મહાપાપોના સમૂહનો નાશ કરનારા ગંગાજીનો
પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં 'સુરુચિ' નામની
કોઈ અપ્સરાઓના વર્ગમાં ઉત્તમ સ્ત્રી બેઠી હતી.
તેણે ઇન્દ્રના એક દૂતને અંતરિક્ષમાં જતાં દીઠો.
મહાભાગ્યશાળી અને અપ્સરાઓમાં ઉત્તમ તે
સુરુચિએ તે દૂતને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૧૭-૨૧}

સુરુચિ બોલી:-હે દેવના દૂત! હે મહા-
ભાગ્યશાળી! તું ક્યાંથી આવે છે અને તારે હવે
ક્યાં જવું છે,* એ સઘળું કૃપા કરીને કહે.^{૨૨}

* તું ઉપાધિને લીધે જીવરૂપ થઈને અહીં કપાયો
આવે છે અને ઉપાધિ દૂર થતાં પાછો કયા જશે?
એવો અભિપ્રાય પણ આ પ્રશ્નમાંથી નીકળે છે.

દેવદૂત બોલ્યો:-હે સુંદરી! તેં બહુ સારું પૂછ્યું. હું તને સઘળી વાત કહું છું. 'અરિષ્ટ-નેમિ' નામનો ધર્માત્મા રાજર્ષિ પોતાને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પુત્રને રાજ્ય આપી દઈને તપ કરવા સારુ વનમાં આવ્યો છે અને તે ગંધમાદન પર્વતમાં તપ કરે છે. તેની પાસે મારે કામ હતું. તે કરીને અત્યારે હું ત્યાંથી આવું છું અને હવે તે વૃત્તાંતનું નિવેદન કરવા સારુ હું દેવરાજ ઇન્દ્રની પાસે જઈ છું.^{૨૩-૨૫}

અપ્સરા બોલી:-હે પ્રભુ! ત્યાં શી વાત થઈ હતી તે મને કહો, હું વિનયભાવે તમને પૂછવા છું. આથી તમારે જવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ.^{૨૬}

દેવદૂત બોલ્યો:-હે મદ્રા! સાંભળ હું તને તે બનાવ વિશે વિસ્તારથી અને યથાર્થ રીતે કહું છું. હે સુંદર મૃદુલીવાળી સુંદરી! અરિષ્ટનેમિ રાજ ત્યાં વનમાં ફરકે તપ આચરી રહ્યા છે એ જાણીને દેવરાજ ઇન્દ્રે મને આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી હતી: 'હે દૂત! અપ્સરાઓનાં ટોળાંવાળું, અનેક વાદિઓ વડે શૌભી રહેલું અને ગંધર્વો, સિદ્ધો, યક્ષો તથા કિન્નરો આદિથી દીપી રહેલું એ વિમાન લઈને તેમજ સાથે બીજાં પણ તાલ, વેલુ અને મૃદંગ આદિ લઈને ત્યાં જા. હે દૂત અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા તે 'ગંધમાદન' નામના સુભ પર્વત ઉપર જ અને એ અરિષ્ટ-નેમિ રાજને વિમાનમાં બેસાડી તેને સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવવાને માટે આ અમરાવતી નગરમાં તેડી લાવ.'^{૨૭-૩૧} ઇન્દ્રની એ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં, હું સઘળી સામગ્રીઓવાળું તે વિમાન લઈને ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો.^{૩૨} તે પર્વત ઉપર જઈ આવી હું એ રાજર્ષિ અરિષ્ટનેમિના આશ્રમમાં ગયો અને તેને મેં ઇન્દ્રની સઘળી આજ્ઞા કહી જણાવી.^{૩૩} હે મુલા મારું આ વચન સાંભળીને તે રાજ સંયમમાં પડ્યો અને આ પ્રમાણે બોલ્યો:-

રાજ બોલ્યો:-હે દૂત! હું તને ઈચ્છે પૂછવા છું, તો તારે તેનો ઉત્તર દેવો જોઈએ.^{૩૪} સ્વર્ગલોકમાં શાશ્વ ગુણ અને શાશ્વ દોષ છે, તે તું મને કહે. એ સ્થિતિ જાણ્યા પછી હું મને ગમશે તેમ કરીશ.^{૩૫}

દૂત બોલ્યો:-સ્વર્ગમાં પ્રણયની સામગ્રી અનુસાર ઉત્તમ મુખ ભોગવવા મળે છે. ઉત્તમ પ્રણય ક્યું દોષ તો ઉત્તમ મુખ મળે છે, મધ્યમ પ્રણય ક્યું દોષ તો મધ્યમ મુખ મળે છે અને કનિષ્ઠ પ્રણય ક્યું દોષ તો કનિષ્ઠ મુખ મળે છે. આમાં ફેરફાર થતો જ નથી. પણ પ્રણય પદો અર્તા દોષ, ત્યાં સુધી જ સ્વર્ગમાં રહેવાય છે. ત્યાં પરાયાનો ઉત્કર્ષ ખરી શકતો નથી, પોતાથી ઉત્તમ તથા સમાન એવા લોકોની સાથે સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે અને પોતાથી ઓછા સુખવાળા લોકોને જોઈને સંતોષ લેવાય છે. પછી પ્રણય ખૂટી જાય છે, ત્યારે (જે સારાં કર્મો શેષ રહ્યાં હોય છે તો) તે જીવો મનુષ્યને આ અવતાર પામે છે. હે રાજન! એવા અને એવી જાતના બીજા પણ ઇટલાએક ગુણો તથા દોષો સ્વર્ગલોકમાં છે.^{૩૬-૩૮} હે મદ્રા! આ સાંભળીને તે રાજ બોલ્યો.

રાજ બોલ્યો:-હે દેવદૂત! આવાં ફળવાળા સ્વર્ગને હું છોડતો નથી.^{૪૦} સર્પ જન્મ જૂની કાચળીને છોડી કે છે, તેમ હું તો હવે મહા ઉંચે તપ કરીને આ અશુદ્ધ શરીરને છોડી દઈશ. (તપથી પાપકર્મોના સમૂળ નાશ થઈ જશે અને પ્રણયો રાગ નહિ દેખાશે લીધે બીજે જન્મ આપી શકશે નહિ; માટે આ દેહ પડી જતાં જ મને મોક્ષ થશે.)^{૪૧} હે દેવદૂત! તું જન્મ આવ્યો છે, તેમ જ પાછો ઇન્દ્રની પાસે આ વિમાન લઈને

* મનુષ્યોના કરતા વિશેષ સ્વનંતતા, મુચ્છાને અભિધાત ન થવો, સર્વદા યુવાવસ્થા રહેવી અને શરીરની તીરાગી સ્થિતિ ઇત્યાદિ ગુણો.

ખરચું જ્ઞાન હોવાથી થતો ભય દત્તાદિ દોષો.

ચાલ્યો જા. હું તને પ્રણામ કરું છું.^{૪૨}

દેવહૃત ઓલ્યો:-હે ભદ્રા ! રાજ્યે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે હું એ વૃત્તાંતનું નિવેદન કરવા માટે ઇન્દ્રની સભામાં ગયો. ત્યાં મારી સંપૂર્ણ વાત સાંભળીને સભામાં બેઠેલા લોકોને મોટું આશ્ચર્ય થયું.^{૪૩} કૃષીથી ઇન્દ્રે અને દેવમળ અને મધુર વાણીમાં કહ્યું.

ઇન્દ્ર ઓલ્યો:-હે દૂત ! તું ત્યાં કૃષીથી જ અને તે વૈરાગ્યવાન રાજાને આત્મસ્વરૂપનો બોધ કરાવવા માટે એને તત્ત્વવેત્તા વાલ્મીકિયુનિના આશ્રમે તેડી જા. મહર્ષિ વાલ્મીકિને તું મારો આ સંદેશો કહેજે કે, ^{૪૪} 'હે મહર્ષિ ! આ વૈરાગ્યવાન અને નમ્રતાવાળો રાજા રવર્ગને ઇચ્છતા નથી તો, હે મહર્ષિ ! તમે તેને આત્મજ્ઞાન આપો.' એટલે સંસારના દુઃખોથી કાચર થયેલો આ રાજા કમપૂર્વક મોક્ષ પામશે.' આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને ઇન્દ્રે અને પાછો તે રાજર્ષિ પાસે મોકલ્યો. આમ હું કૃષી ત્યાં ગયો અને ત્યાંથી રાજાને તેડી જઈને વાલ્મીકિની પાસે ગયો અને ત્યાં વાલ્મીકિને મેં કહ્યું: 'આ રાજાને ઇન્દ્રે આપની પાસે મોકલ્યો છે અને એને આત્મજ્ઞાન આપવાની આપને ભલામણ કરી છે.' પછી વાલ્મીકિએ ધણી પ્રીતિપૂર્વક તે રાજાને પુત્રાદિકના કુશળસમાચાર પૂછ્યા અને તેના આરોગ્યની ખબર કાઢી.^{૪૫-૪૬}

રાજા ઓલ્યો:-હે ભગવન ! હે ધર્મના તત્ત્વને જાણનારા ! હે બ્રહ્મવેત્તા ! હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! હું આપની કૃપાદૃષ્ટિથી કૃતાચર્ય થયો છું અને એ જ મારું કુશળ છે.^{૪૭} હે ભગવન ! હું જ પૂછવા ઇચ્છું તેના આપ મને નિર્વિઘ્ને ઉત્તર આપો. (બીજાને આવા કામમાં દેવતાઓ ઘણાં વિદ્રો કરે છે, પણ મને તો દેવતાઓના રાજાએ જ મોકલ્યો છે. માટે મારા કામમાં વિદ્ર થશે નહિ; એ ભાવાર્થ છે.) હું શી રીતે સંસારરૂપ બંધનથી ચતાં દુઃખોની ચીડામાંથી છૂટા થાઉં ? તે આપ મને કહો.^{૪૮}

વાલ્મીકિ ઓલ્યો:-હે રાજન ! સાંભળ, હું તને સમગ્ર રામાયણ કહું છું, તે સાંભળીને તથા યત્નપૂર્વક તેને મનમાં ધારણ કરીને તું જીવન્મુક્ત થઈશ.^{૪૯} હે રાજન્દ્ર ! મને પરબ્રહ્મના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. તો હે જ્ઞાની ! હું તને વસિષ્ઠ અને રામના સંવાદરૂપે* થયેલી મોક્ષના ઉપાયોવાળી શુભ કથા કહું છું, તે તું સાંભળ.^{૫૦}

રાજા ઓલ્યો:-એ રામ ઠાણ હતા ? કેવા હતા ? કોના પુત્ર હતા ! એ કાઈ બંધનમાં પડેલ સાધારણ જીવરૂપ હતા કે સર્વદા મુક્તરૂપ વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે તે હતા ? હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા ! એ સર્વ વાત મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો.^{૫૧}

વાલ્મીકિ ઓલ્યો:-રાજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રામ પોતે વિષ્ણુ હતા, તો પણ તે પ્રભુ શાપને બહાને (પોતાના ભક્તલોકોનાં વચનોને સાચાં કરવા સાર) પોતે જ અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરીને અસ્પૃશ્ય થયા હતા.^{૫૨}

રાજા ઓલ્યો:-અજ્ઞાનસ્વરૂપ અને મૂર્તિમાન ચૈતન્ય એવા એ રામને શાપ મળવાનું કારણ શું ? એમને કાણે શાપ આપ્યો હતો ? આ આપ મને કહો.^{૫૩}

વાલ્મીકિ ઓલ્યો:-એક વાર નિષ્કામ સનત્કુમાર બ્રહ્માની સભામાં બેઠા હતા. ત્યાં ત્રૈલોક્યના અધિપતિ મહાસમર્થ વિષ્ણુ વૈકુંઠમાંથી આવ્યા.^{૫૪} બ્રહ્માએ અને બીજા પણ સત્યલોકના રહેવાસીઓએ ત્યાં વિષ્ણુની પૂજા કરી, એક સનત્કુમાર જ તેમની પૂજા કરી નહિ. એ બેઠાને વિષ્ણુપ્રભુએ તેમને કહ્યું કે, ^{૫૫} 'હે સનત્કુમાર ! તમે અભિમાનને લીધે નિઃસ્પૃહપણાનો ડોળ રાખીને અક્કડ રહો છો, એટલા માટે તમે હવે કામનાઓથી ઘેરાયેલા શરજન્માય થશો.' ^{૫૬}

* વસિષ્ઠે રામચંદ્રને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ યોગ આ ગ્રંથમાં કહ્યો છે; માટે આ ગ્રંથનું નામ 'યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ' છે.

x શર (જર)ના વનમાં જન્મના જન્મ થયો હતો એવા કાર્તિકેશ્વરી

ત્યારે સનહુમારે પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો કે, 'તમારામાં જે સર્વજ્ઞપણું છે, તેને છોડીને તમે પણ કેટલાક કાળ સુધી અજ્ઞાની થશો.'^{૧૦} વળી (વિષ્ણુને હાથે) પોતાની ભાયાને હણાયેલી બેઠને, ક્રોધથી મૂંછિત થયેલા ભૃગુઋષિએ પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.'^{૧૧} તેમજ બલધરની સ્ત્રી વૃંદાએ પણ વિષ્ણુને શાપ આપ્યો હતો કે, 'તમે છળ કરીને મારા પતિવ્રતપણાનો ભંગ કર્યો છે, એટલા માટે તમે મારા શાપથી સ્ત્રીનો વિયોગ પામશો.'^{૧૨} દેવદત્ત નામના બ્રાહ્મણની સ્ત્રી પયોબ્ધી નદીને કાંઠે બેઠી હતી, તે નૃસિંહરૂપધારી વિષ્ણુને બેઠને મરી ગઈ હતી. તેથી સ્ત્રીના વિયોગથી દુઃખાતુર થયેલા તે દેવદત્તે એ નરહરિને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.'^{૧૩} આ પ્રમાણે વિષ્ણુને સનહુમારે, ભૃગુઋષિએ, વૃંદાએ અને દેવદત્તે શાપ આપ્યા હતા, તેથી તે વિષ્ણુ મનુષ્યરૂપે અવતર્યા હતા.^{૧૪} હે અરિષ્ટ-નેમિ રાજા! આ પ્રમાણે શાપનાં ત્રિષયનાં સધળાં કારણો મેં કહ્યાં. હવે હું મોક્ષના સાધનરૂપ એવું સંપૂર્ણ રામાયણ કહું છું, તે એકાત્ર-બુદ્ધિથી સાંભળ.^{૧૫}

एतत्ते कथितं सर्वं श्रापव्याजस्य कारणम् ।
इदानीं वच्मि तत्सर्वं सावधानमतिः शृणु ॥६६॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'સુત્રપાતનક*' એ નામ-
નો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

અધિકારી, અંતરચના અને
જીવન-મુક્તની સ્થિતિ
॥ વાત્મીકિ ઉવાચ ॥

दिवि भूमौ तथाऽऽकाशे वहिरंतश्च मे विष्टः ।
यो विमात्स्यवमासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥१॥

વાદમીકિ બોલ્યા:-જે અખંડ પ્રકારરૂપ પરમાત્મા અને સ્વર્ગમાં, ભૂમિમાં, આકાશમાં, બહાર તેમજ શરીરની અંદર પણ ભાસે છે, તે સર્વના સ્વરૂપભૂત પરમાત્માને હું નમન કરું છું.^૧

આ શાસ્ત્રમાં અત્યંત અજ્ઞાની કે અત્યંત જ્ઞાની અધિકારી નથી, પણ જે પુરુષને 'હું આ સંસારમાં બંધાયો છું' અને જ્ઞાન મળવાથી 'હું મુક્ત થઈશ' એવા નિશ્ચય હોય તે જ અધિકારી છે.^૨ જે વિવેકી પુરુષ પ્રથમ પૂર્વરામાયણની કથાઓનો વિચાર કરી તેમાં કહેલાં નીતિ તથા ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ ઉત્તર-રામાયણનો વિચાર કરે છે, તેને પુનર્જન્મ યતો નથી.^૩ હે રિપુનાશન! પ્રથમ પૂર્વરામાયણમાં રાગ આદિ દોષોતું ઉચ્છેદન કરવામાં પ્રયત્નતા ધરાવનારા રામચંદ્રની કથાઓરૂપ ઉપાયો રચ્યા હતા અને સમુદ્ર જન્મ યાચકને મણિ આપે, તેમ પૂર્વે મેં તે બુદ્ધિમાન અને વિનયવાળા ભરદ્વાજ નામના સિદ્ધને સાવધાનપણાથી આપ્યા હતા.^{૪,૫} પછી તે બુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ એ પૂર્વરામાયણરૂપ ઉપાયો મેર પર્વતના કાંઈ ગહન ભાગમાં બ્રહ્માની આગળ બોલી દેખાડ્યા હતા.^૬ એટલે લોકોના પિતામહ અને ઉદાર મનવાળા ભગવાન બ્રહ્માએ સતોષ પામીને ભરદ્વાજને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! તું મારી પાસેથી

+ આ બીજા સર્ગમાં અધિકારી, કથાના ઉપાયનો સંબંધ, અજ્ઞાની આચારી અંધની રચના અને જીવન-મુક્તની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

વર માગ.' (બ્રહ્માનું એ વચન સાંભળી ભરદ્વાજ નીચે પ્રમાણે વરદાન માગ્યું.)^૭

ભરદ્વાજ યોહ્યા:-હે ભગવન! હે ભૂત-ભવિષ્યના સ્વામી! જે ઉપાયથી જનતા સંસાર-રૂપી દુઃખમાંથી મુક્ત થાય તે ઉપાય કહેા. હમણાં તો મને એ જ વરદાન રચે છે.^૮

બ્રહ્મા યોહ્યા:-હે પુત્ર! આ વિષયમાં તુ પ્રયત્નપૂર્વક તારા શુરુ વાદમીકિની જ સત્વર પ્રાર્થના કર છે, 'તમે આ જે અનિહિત રામાયણુ કરવા માંડ્યું છે, તે પૂરું કરો.' એ રામાયણુ પૂરું થયા પછી સાંભળવામાં આવશે, તો લોકો જે પ્રમાણે અપાર શુણ્વણા સેતુ (રામે બાંધેલા પુલ)થી સમુદ્રને પાર પામે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય અપાર શુણ્વણા એ રામાયણુથી સઘળા મોહને પાર કરી જશે.^{૯-૧૦}

વાદમીકિ યોહ્યા:-પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા એ બ્રહ્મા આ પ્રમાણે ભરદ્વાજને કહીને તે ભરદ્વાજની સાથે જ મારા આશ્રમે આવ્યા.^{૧૧} મેં તે દેવની તુરત અર્ધાં તથા પાદ આદિથી પૂજ કરી. પછી મહાન સત્ત્વવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેનારા તે બ્રહ્માએ મને કહ્યું: 'હે મહાશુનિ! તમે રામના સ્વભાવનું વર્ણન કરવાને સારુ આ જે ઉત્તમ ગ્રંથ રચવા માંડ્યો છે, તે તમે કાયર થઇને વચનથી છોડી દેશો નહિ; તમારે તેને સમજાવ કરવો જ જોઇએ.^{૧૨-૧૩} કારણ કે લોકો જેમ નૌકાથી ઝડ સમુદ્રને પાર કરે છે, તેમ તેઓ એ ગ્રંથથી તુરત આ સંસારરૂપી સંકટને પાર કરશે.^{૧૪} હું તમને આ ભલામણુ કરવાને સારુ જ અહીં આવ્યો છું, માટે લોકોના હિતને માટે તમે એ શાસ્ત્ર પૂરું જ કરો.' બ્રહ્માએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી જેમ જળનો થોડો વારમાં જોકેલો મોટો તરંગ થોડો જ વારમાં અદ-રય થઈ જાય, તેમ તે ભગવાન પણ મારા એ પવિત્ર આશ્રમમાંથી અદશ્ય થઈ ગયા.^{૧૫-૧૬} તે

સમયે મને ભારે આશ્ચર્ય થયું હતું. એટલે ભગવાન બ્રહ્મા ગયા પછી મેં ચિત્તને સ્વસ્થ કરી ભરદ્વાજને ફરી પૂછ્યું કે, 'હે ભરદ્વાજ! બ્રહ્માએ મને આ શું કહ્યું; તે તું તુરત મને કહે.' મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ ભરદ્વાજ મને ફરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું:-^{૧૭}

ભરદ્વાજ યોહ્યા:-તમે જેમ પૂર્વરામા-યણુ કહ્યું છે, તેમ જ સર્વ લોકોના હિતને માટે તમે સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવું ઉત્તરરામાયણુ પણ કરો-એમ ભગવાને આપને કહ્યું છે.^{૧૮} હે ભગવન! મહાત્મા રામ, ભરત, શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ, યશસ્વિની સીતા અને રામને અનુસરનારા મહાબુદ્ધિમાન મંત્રીઓના પુત્રો-એ સૌ આ સંસારરૂપી સંકટમાં કેવા વ્યવહારથી વત્યાં હતાં? તેઓ કેવી રીતે નિહુઃખપણું પાત્યાં હતાં? આપ મને આ સ્પષ્ટતાથી કહેા, એટલે હું આ બીજા લોકોની સાથે તેવી સ્થિતિને પામું. હે રાજેન્દ્ર! પછી ભરદ્વાજ મને આદરસહિત કહ્યું: 'આપ એ કયા કહેા.' એટલે હું બ્રહ્માની આજ્ઞા પાળતા માટે ઉત્તરરામાયણુ કહેવા લાગ્યો. હે પુત્ર ભરદ્વાજ! હું તારા પૂછતા ઉપ-રથી કહું છું તે સાંભળ. તે સાંભળવાથી તું (આત્મતત્ત્વના અજ્ઞાનરૂપી) મોહને પૂરો દૂર કરી નાખીશ.^{૨૦-૨૪} હે બુદ્ધિમાન! કમળલોચન મહાશય રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્ય, સુમિત્રા, સીતા, દશરથ અને રામના મિત્ર કૃતા-ક્ષ, તથા અવિરોધ, એ સૌ સુખી હતાં, છતાં અનાસક્ત મનથી વ્યવહાર કરતાં હતાં. તું પણ તે જ પ્રમાણે સઘળા વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિથી વ્યવહાર કર. યોધના પારને પામેલા વસિષ્ઠ તથા વામદેવ નામના બે બ્રહ્મર્ષિઓ તથા ધૃષ્ટિ, જયંત, ભાસ, સાયુ મોહનારા વિજય, વિભીષણ, સુગ્રેણ, હનુમાન અને ઇન્દ્રજિત વાનર, એ આઠ મંત્રીઓ તેમ જ તેવી રીતના બીજા મહાત્માઓ જીવન-મુક્ત હતા, ચિત્તમાં સમતા-

વાળા હતા, વૈરાગ્યવાળા હતા અને બહારના પ્રારબ્ધથી જ પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરનારા હતા.^{૨૫-૨૬} હે પુત્ર! તેઓ જમ હોમ કરતા હતા, દાન આપતા હતા, ધનાદિક ગ્રહણ કરતા હતા અને નિવાસ તથા સ્મરણ આદિ વ્યવહારોથી વર્તતા હતા, તેમ તું પણ જો વર્તીશ, તો આ સંસારરૂપી સંકટમાંથી તું મુક્ત જ થઈશ. આ અપાર સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલો હોવા છતાં પણ જ ગાણસ સરસ મુક્તિ મેળવીને ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપી બળને દૃઢ કરે છે, તે ગાણસ શોક પામતો નથી તેમ દીનતા પણ પામતો નથી. તે તો અભિમાનના તાપથી મુક્ત થઈને નિરતિશય આનંદસ્વરૂપે નિત્ય વૃક્ષ રહે છે.^{૩૦,૩૧}

અપારસંસારસમુદ્રપાત્રી લબ્ધ્વા પરાં યુક્તિ-
મુદારસત્ત્વઃ । ન શોકમાયાતિ ન દૈન્યમેતિ મત-
ન્વરસ્તિષ્ઠતિ નિત્યવૃક્ષ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'સૂત્રપાતનક' એ નામનો
સર્ગ ૨ લે સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

દશ્યબાધનો ઉપાય, વાસનાબેદનું લક્ષણ
તથા રામની તીર્થયાત્રા

॥ મરદાંજ ડગાચ ॥

જીવન્મુક્તસ્થિતિં મ્લનકૃત્વા રાષવમાદિતઃ ।

ક્રમાત્કયય મે નિલ્યં મવિષ્યામિ સુહી યથા ॥૧

ભરદ્વાજ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! પ્રથમ રામ-
ના ચરિત્રનો સંબંધ લઈને આપ અનુક્રમે મને
જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કહો; એટલે તેનું અનુસં-
ધાન રાખીને હું સર્વદા સુખી રહીશ.^૧

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-હે સાધુ ! આ જગત-
રૂપી ભ્રમ આકાશમાં દેખાતા નીલવર્ણ જેવો

છે. (જમ આકાશમાં નીલવર્ણ સાથે જ નથી,
તેમ પરબ્રહ્મ વિશે જગત પણ સાથે જ નથી, એ
તો ભ્રમ છે.) કોઈ સમયે પણ તેનું પાછું સ્મરણ
ન થાય એવું વિસ્મરણ થવું, એ મુક્તિનું સર્વો-
ત્તમ લક્ષણ અને સ્વરૂપ છે, એવો મારો નિશ્ચય
છે. દશ્યમાત્ર એકદમ અસ્તિત્વરહિત છે, એવો
બોધ* થયા વિના આ વાત કોઈ સમયે પણ
કોઈના અનુભવમાં આવતી નથી; અને એ
બોધ, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના થતો
નથી. એટલા માટે ઉપાયથી સ્વરૂપનો સાક્ષા-
ત્કાર સિદ્ધ કરવો જોઈએ.^{૨,૩} આ શાસ્ત્ર યથા-
ર્થ રીતે સમજવામાં આવે, તો એ સ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર થાય; એટલા માટે તત્ત્વનો નિર્ણય
થતાં સુધી તું આ વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્ર સાંભળીશ
તો તને એ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થશે; તે સાંભળ્યા
વિના યશે નહિ.^૪ હે નિષ્પાપ ! જમ આકાશનો
નીલવર્ણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ પૂર્ણ વિચા-
રથી જોતાં 'નથી જ' એમ અનુભવમાં આવે
છે, તેમ આ જગતરૂપ ભ્રમ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં
છતાં પણ આ અંધતા વિચારથી 'નથી જ' એમ
અનુભવમાં આવે છે.^૫ જો દશ્યપદાર્થ છે તે
કોઈ છે જ નહિ. એવા બોધથી જો મનમાંથી
દશ્ય પદાર્થનું આજ્ઞન થઈ જાય, તો તેથી
સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં સર્વોત્તમ મોક્ષસુખ
અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^૬ બાધી અનાદિકાળના
અજ્ઞાનથી વેરાયેલા અને અહીં અહિંનું પ્રસાંગ-
રૂપી આકાશમાં લોટ્યા કરતા તમલોકાને
આ અંધતા અભ્યાસ વિના હજારો કલ્પો વીતતાં
પણ મોક્ષસુખ મળવાનું નથી.^૭ હે બ્રહ્મન!
વાસનાઓનો સમૂળનો ત્યાગ તે જ ઉત્તમ મોક્ષ
કહેવાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી શ્રવ-
ણમનનાદિક નિર્મળ ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૮

* પ્રતીત થતા પદાર્થોના મિથ્યાપણાના સંશય-
વિપરીતથી રહિત મુદ્દે નિશ્ચય, જેમ મૃગજન પ્રતીત
થતાં જતાં વિવેચીને 'એ વાત નથી' એવા મુદ્દે
નિશ્ચય રહે છે તેમ.

* આ ત્રીજા મર્ગમાં દશ્ય પદાર્થોનો બોધ કર-
વાનો ઉપાય, વાસનાના બેદનું લક્ષણ અને રામની
તીર્થયાત્રા વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

હે બ્રહ્મન! જન્મ ઠંડી પાતળી પડતાં હિમનો કણ તુરત પીગળી બચ છે, તેમ વાસના ક્ષીણ થતાં વાસનાઓના સમૂહરૂપ મન પણ તુરત જ પીગળી બચ છે.^૯ જન્મ અંદર પરોવેલા ઝીણા દોરે મોતીઓના સમૂહને ધરી રાખે છે, તેમ વાસના જ આ ભૂતના સમુદાયથી બનેલા દેહને ધરી રાખે છે. એક 'શુદ્ધ' અને બીજી 'મલિન' એમ બે પ્રકારની વાસના છે. જ્યોત્તી જન્મ આવે છે તે વાસનાને મલિન બાણવી અને જ્યોત્તી જન્મનો નાશ થાય છે તે વાસનાને શુદ્ધ બાણવી. પ્રથમ અહંકારરૂપી માળીથી પોપાતી અને અજ્ઞાનરૂપી ખેતરમાં (વિષયોના અનુસંધાનને કારણે) ઘાટી તથા અત્યંત દૃઢ ભમતી મલિન વાસનાને પડિતોએ પુનર્જન્મ આપનારી કહી છે.^{૧૦-૧૨} જુ શુદ્ધ વાસના કહી છે, તે તત્ત્વ-બોધમાં ઉપયોગી છે, ભૂજલા બીજની જેમ અકરરહિત છે, પુનર્જન્મ આપતી નથી અને તાત્કાલિક દેહને જ ધારણ કરે છે.^{૧૩} પુનર્જન્મ ટાળનારી શુદ્ધ વાસના જીવન્મુક્ત પ્રાણીઓનાં શરીરમાં આકાંક્ષા ભ્રમણ પેટે રહે છે. (જેમ કુભારનો આકાંક્ષા હાયથી ફેરવાતું છોડી દીધા છતાં પણ વેગના સંસ્કારથી થોડી વાર સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્તનો દેહ ફર્યા કરે છે.)^{૧૪} જન્મની વાસના શુદ્ધ હોય, તેઓ ફરી વાર જન્મરૂપી અનર્થના પાત્ર થતા નથી. તેઓ પરમતત્ત્વને પામેલા, જીવન્મુક્ત અને મહાન બુદ્ધિમાન કહેવાય છે.^{૧૫} મહામતિમાન રામ જે પ્રકારે જીવન્મુક્તિના પદને પામ્યા હતા, તે પ્રકાર હું તારી પાસે જરા તથા મરણની શાંતિને વાસ્તે કહું છું. પુ તે સાંભળ.^{૧૬} હે મહાબુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ ! આ રામનો શુભ અનુક્રમ હું એવી રીતે કહીશ કે જ્યોત્તી પુ સર્વદા સધળું સમજી ચકીશ.^{૧૭} કમળનયન રામ (વિદ્યા-બ્યાસ પૂરો થતાં) વિદ્યાશાળામાંથી નીકળીને ઘેર આવ્યા અને ત્યાં નિર્જયપણે અનેક પ્રકાર

રેના વિનોદોથી દિવસે કાઢવા લાગ્યા.^{૧૮} આ સમયે દશરથરાજ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને સધળી પ્રજાઓ શોકરહિત તથા સંતાપ-રહિત હતી.^{૧૯} એવામાં કાઈ એક દિવસે શુભ-શાળી રામને મનમાં અનેક તીર્થો અને પવિત્ર આશ્રમો જોવાની અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. તે વિચાર કરીને પિતા પાસે આવ્યા અને હંસ જન્મ નવીન અને કેસરાવાળાં બે કમળોત્તું ગ્રહણ કરે, તેમ તેમણે પિતાનાં સુંદર અને નખોરૂપી કેસરાવાળાં બે ચરણકમળોત્તું ગ્રહણ કરીને આ પ્રમાણે વિનંતિ કરી.-^{૨૦,૨૧}

શ્રીરામ ઓહ્યા:-હે પિતા ! હે સ્વામી ! મારા મનમાં તીર્થો, દેવમંદિરો, વનો અને ક્ષેત્રો જોવાને માટે ઉત્કંઠા થઈ છે.^{૨૨} માટે આ મારી પહેલી માગણીને આપે સફળ કરવી બ્રહેમ્ય. હે નાથ ! આપે જને માન નહિ આપ્યું હોય એવો કાઈ પણ અર્થો આ જગતમાં નથી.^{૨૩} આ પ્રમાણે રામે પ્રાર્થના કરી, એટલે દશરથરાજએ વસિષ્ઠ મુનિની સાથે વિચાર કર્યો અને રામે એ પહેલી જ માગણી કરી હતી તેથી તેમને યાત્રાએ જવાની આજ્ઞા આપી. પછી શુભ નક્ષત્રવાળે દિવસે રામચંદ્રજી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની સાથે યાત્રામાં નીકળવા સંજ્ઞ થયા. બ્રાહ્મણોએ તેમને સ્વસ્તિવાચન કહ્યું, મારાઓએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, આશિર્વાન કર્યો અને તેમને શણગાર ધરાવ્યા. તેમણે પોતે પણ માંગલિક પદાર્થોથી શરીરને સુશોભિત કર્યું. ત્યાં શાસ્ત્રોને બાણનારા ડેટલાક બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી તેમની સાથે આવવાને સંજ્ઞ થયા. આમ એ બ્રાહ્મણોની સાથે તથા ડેટલાક સ્નેહી રાજકુમારોની સાથે રામ તીર્થયાત્રા કરવા સારુ ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા. હવે તે અયોધ્યાનગરમાંથી નીકળ્યા, એટલે નગરજનો વાજિત્ર વગાડીને તેમને માન આપવા લાગ્યા અને નગરની નારીઓ ભ્રમરનાં

ટાળાંની જમ ચંચળ નેણે તેમના ચુખારવિંદને
પી રહી. ^{૨૪-૨૮} હિમાલય જમ હિમથી ઢંકાઈ
જાય, તેમ ગ્રામીણ લલનાઓના વિલોલ હસ્ત-
કમળોમાંથી પડતી લાજની વૃદ્ધિથી રામ ઢંકાઈ
ગયા. ^{૨૯} આ પ્રમાણે ગામખહાર નીકળીને રામે
બ્રાહ્મણસમૂહોને દાનમાન આપી વચ કયાં અને
પ્રજવર્ગને આશિષોને સત્કારપૂર્વક સાંભળી.
પછી દિશાઓના ભાગોને ભેતાંભેતાં તે બુદ્ધાંબુદ્ધાં
વનોમાં ફરવા લાગ્યા. ^{૩૦} પોતાના કાસલદેશથી
માંડી માર્ગમાં ઠાઈ સ્થળે પણ સ્નાન, દાન, તપ
અને ધ્યાન આદિ નિયમો નહિ છોડી, તેઓ
અનુક્રમે પવિત્ર નદીઓનાં તીરે, વનો, ક્ષેત્રો,
દેશના છેડાનાં જંગલો, સમુદ્ર તથા પર્વતોની
પાસેના પ્રદેશોને ભેવા લાગ્યા. ^{૩૧-૩૨} ચંદ્રસ-
માન સ્વરૂપ જળવાળાં ભાગીરથી, કમળો જેવી
નિર્મળ યચુના, સરસ્વતી, ચત્રદ્રુ (સતલજ),
ચંદ્રભાગા, ઈરાવતી, વેણી, કૃષ્ણાની સાથે
મળેલી વેણી, નિર્વિંધ્યા, સરયુ, ચર્મણવતી
(ચુંબલ), વિતસ્તા, વિપાસા, બાહુદા, પ્રયાગ,
નેમિષારણ્ય, ધર્મારણ્ય, ગયા, કાશી, શ્રીશૈલ,
કદાર, પુષ્કર, કમળી પ્રાપ્ત થયેલું માનસસરોવર,
ઉત્તરમાનસ, હયગ્રીવતીર્થ, આશ્રિતીર્થ, ઇન્દ્ર-
ધુમ્રસર નામનું મહાતીર્થ, કાર્તિકેયસ્વામી,
શાલગ્રામ, વિષ્ણુ, વિષ્ણુનાં તથા સદાશિવનાં
ચોસઠ સ્થાનકો, અનેક આશ્ચર્યોવાળા ચારે
સમુદ્રના તટો, વિંધ્યાચળની કુંજ, મંદરાચળની
કુંજ, કુલપર્વતોનાં સ્થળો, મહાન રાજર્ષિઓના
આશ્રમો, બ્રહ્મર્ષિઓના આશ્રમો, દેવતાઓ તથા
બ્રાહ્મણોના પવિત્ર શુભ આશ્રમો અને એ સિવાય-
ના બીજા પણ તીર્થોના સમૂહો, સરોવરો, નદીઓ,
નદો તથા ધરાઓમાં રામ પોતાના ભાઈઓની
સાથે વારંવાર ફર્યા. ^{૩૩-૪૦} આ પ્રમાણે માન-
દાતા રામે પોતાના બધે ભાઈઓ સાથે ચારે
દિશાઓના છેડા ઉપરના સર્વ પૃથ્વીભાગોની
વારંવાર યાત્રા કરી. ^{૪૧} હવે દિશાઓમાં વિહાર

કરીને ચિનજી જમ શિવલોકમાં પાછા ફરે, તેમ
દેવો, કિલેરો તથા માનવોથી સન્માનિત થયેલા
એ રધુનંદન રામ આ અખિલ પૃથ્વીનાં દર્શન
કરીને પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. ^{૪૨}

અમરકિન્નરમાનવમાનિતઃ સમવલોક્ય મહી-
મલિલામિમામ્ । ઉપયયૌસ્વગૃહં રધુનંદનો વિહ-
તદિક્ શિવલોકમિવેશ્વરઃ ॥ ૪૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં 'વરાહ-
અરણ્ય'નો 'તીર્થયાત્રાપ્રકરણ' એ
નામનો સર્ગ ૩ ને સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

રામનું તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરવું

॥ ધીવાલ્મીકિરવાચ ॥

રામઃ પુષ્પાંજલિવ્રતૈર્વિકીર્ણઃ પુરવાસિમિઃ ।

પ્રવિવેશ ગૃહં શ્રીમાઙ્ગયંતો વિટપં યથા ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—અયોધ્યાના નિવાસી-
ઓએ રામને પુષ્પાંજલિઓના સમૂહોથી વધા-
વ્યા અને ઇન્દ્રપુત્ર જયંત જમ સર્ગમાં પ્રવેશ
કરે તેમ રામે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. ^૧ એ પ્રથમ પ્રવા-
સથી આવીને રામે પિતાને, વસિષ્ઠને, ભાયા-
તોને, બાંધેયોને, બ્રાહ્મણોને તથા કુળના વૃદ્ધપુ-
રુષોને પ્રણામ કર્યા. ^૨ સંબંધીઓએ, માતાઓએ,
પિતાએ તથા બ્રાહ્મણોએ વારંવાર આલિંગન
કરીને તેમનો સદાચાર કર્યો. તે સમયે રામ બહુ
આનંદથી સમાતા નહોતા. ^૩ ત્યારે દશરથનંદ-
નના ધરમાં લોહો પરસ્પર મધુર અને પ્રિય વાતો
કરવા લાગ્યા અને કામળ ખંસરીતા મધુર સૂર
જવા તેમના શબ્દોથી દિશાઓ ગાજી રહી. ^૪
આમ રામનું આગમન ચતાં આઠ દિવસ સુધી
આરંભત ચાલ્યો અને તેમાં સુષ્પને લીધે લોહો-
એ બહુ ગાંડા થઈને આનંદાનથી ભારે કોલાહલ

* આ ચોથા સર્ગમાં રામ તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા
પછી, તેમણે કરેલી સગંસંબંધીઓને રાજ રાજવાની,
તથા મુશ્કા આદિની કથા કહેવામાં આવશે.

કરી મૂક્યો.^૧ ત્યારપછી રામ પોતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગ્યા અને તે તે માણસોની આગળ પોતે જોયેલા જુદી જુદી ઢગના દેશ-ચારાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.^૨ ગમ નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને ચાસવિધિ પ્રમાણે સંધ્યા-વંદન કરતા અને પછી પોતાના ઇન્દ્રસમાન પિતાનું દર્શન કરવા માટે સભામાં પધારતા. ત્યાં તે વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની સાથે આદરપૂર્વક અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી ભરેલી વાતચીત કરતા. પછી ભોજનાદિક ક્રિયાઓ કરી લઇને ચાથે પહોરે પિતાની આજ્ઞા લઈ, તે યુગધાની ઇચ્છાએ મોટી મેનાથી વીંટાઇને સુવર અને પાડાઓથી ભરેલા વનમાં પધારતા.^{૩-૪} વનમાંથી પાછા ઘેર પધારીને તથા નિયમ પ્રમાણે સ્નાન આદિ કરીને તે રાત્રે જિત્રો તથા ખાંધ-વોની સાથે ભોજન કરતા અને પછી સ્નેહીઓને પોતાની પાસે રાખીને રાત ગાળતા. તીર્થયાત્રા-માંથી આવ્યા પછી, રામ ઘણું કરીને નિત્ય આ રીતે દિનચર્યા રાખી, પોતાના ભાઈઓની સાથે પિતાના ઘરમાં રહેતા હતા.^{૫-૧૧} આમ હે નિષ્પાપ ! રાજરીતિને અનુસરતા વ્યવહારને લીધે મનનું હરણ કરનારી, સજ્જનોના મનમાં આંદ-નીની પેઠે આનંદ આપનારી અને ઝરતા અમૃતના રસની પેઠે મધુરતાવાળી ચેષ્ઠાથી રામ પોતાના દિવસો ગાળતા હતા.^{૧૨}

નૃપતિસંવ્યવહારમનોજ્ઞયા મુજનચેતસિ ચંદ્રિ-કપાનયા । પરિનિનાય દિનાનિ સ ચેષ્ટયા સુત-સુધારસ પેશ્લયાઽનય ॥ ૧૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-અકરણને 'દિવસવ્યવહારનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાસ

~ ~ ~ સર્ગ ૫ મો ~ ~ ~

રામના વૈરાગ્યનું વર્ણન

॥ શ્રીવાલ્મીકિરચાચ ॥

મયોનપોહશે વર્ષે વર્તમાને રઘુદહે ।

રામાનુયાયિનિ તથા શત્રુઘ્ને લક્ષ્મણેઽપિ ચ ॥૧॥

વાલ્મીકિ યોહ્યાઃ-આ સમયે રામની પોણાસોળ વર્ષની અવસ્થા થઈ હતી. શત્રુઘ્ન તથા લક્ષ્મણ પણ રામને અનુસરીને ચાલતા હતા.^૧ ભરત ઘણું કરીને સર્વદા મોસાળમાં જ રહીને વિનોદ કરતા હતા. ત્યારે રઘુકુળના અમણી મહા વિદ્વાન દશરથરાજ યોગ્ય રીતે અખિલ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને મંત્રીઓની સાથે નિત્ય પુત્રોનાં સગપણ સંબંધી વિચાર કર્યા કરતા હતા.^{૨,૩} તીર્થયાત્રા કરીને આવ્યા પછી રામ તો પોતાના ઘરમાં જ રહેવા લાગ્યા અને શરદઋતુમાં જમ નિર્મળ તળાવ દિવસે દિવસે સુકાઈ બય, તેમ તે સુકાવા લાગ્યા.^૪ ભ્રમરોની પંક્તિવાળું અને પાછીને જાડી ગયેલી પાંદડીઓવાળું શ્વેત કમળ જમ ફિક્કું પડે, તેમ તે રાજકુમારનું વિશાલ લોચનવાળું શ્વેત મુખ-કમળ પણ ફિક્કું પડવા લાગ્યું.^૫ રામ ચિંતામાં પરવશ થઈ રહ્યા અને પદ્માસન વાળી, ગાલ ઉપર હાથો મૂકીને બેસી રહેવા લાગ્યા. તે સંધ્યાં કામેને મૂકીને બાણે મૂંગા જવા બનવા લાગ્યા.^૬ આમ રામ ચિન્તાએ કરીને શરીરે લેવાઈ ગયા હતા, મનમાં અત્યંત ખેદ પામ્યા હતા અને ચિત્રમાં ચીતરેલા માણસની જમ તે દોઈની પણ સાથે કશું પણ બોલતા કરતા નહોતા.^૭ સેવકલોકો બ્યારે વારંવાર પ્રાર્થના કરે ત્યારે જ કેટાળીને રામ દિવસનાં પોતાનાં

- આ પાંચમા સર્ગમાં રામના ચરીરના વૈરાગ્યને લીધે નિર્મળપણા આદિની ક્ષિતિ થઇ, દશદયરામને તેનું કાગણ બાણાની છંદ્ર થઇ અને તે ઉપરથી વસિષ્ઠે ઉત્તર દેવાનો આગ્રહ કર્યો, એટલી કથા રહેવાશે.

આવશ્યક કાર્યો કરતા હતા અને તેમનું મુખ-
કમલ તો કરમાયેલું જ રહેતું હતું.^૬ ગુણના
ગુણનિધિ એ રામને એવી સ્થિતિમાં બેઠને એ-
મના ભાઈઓ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન પણ એવી જ
દશાને પ્રાપ્ત થયા.^૭ એ પ્રમાણે એ પુત્રોને મૂંઝાતા
અને દુઃખળા પડતા બેઠને દશરથરાજ તથા
તેમની રાણીઓ સૌ ચિંતાથી વિવશ થઈ ગયાં.^૮
સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં રાજાએ રામને વારંવાર
પૂછ્યું: 'આ દીકરા! તને એવી તે શી બારે
ચિંતા આવી પડે છે?' પણ રામે તેનો કશો જ
ઉત્તર આપ્યો નહિ.^૯ પિતાના ખોળામાં બેઠેલા
એ રામે આટલું જ કહ્યું: 'હે પિતાજી! મને
કંઈ જ દુઃખ નથી.' એમ કહીને કમલતયન રામ
ચુપચાપ બેસી જ રહ્યા.^{૧૦} પછી દશરથરાજ
સપ્તર્ષી કાર્યોને બાળુનારા અને વડતાઓમાં ઉત્તમ
એવા વસિષ્ઠમુનિને પૂછ્યું કે, 'રામ શા માટે
મૂંઝાય છે?'^{૧૧} રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે
વસિષ્ઠમુનિએ વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે
શ્રીમાન મહારાજ! તમે ખેદ કરશો નહિ. રામને
ચિંતા થનામાં (પરિણામે સુખદાયી થાય એવું)
કંઈ કારણ છે. હે રાજા! જમ બ્રહ્માંડમાં પચ-
મહાભૂતો સૃષ્ટિના કે સંહારના વેગરૂપી મોઢે
કારણ ઉત્પન્ન થયા વિના અદ્યકારણથી વધવા-
પડવારૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ સત્પુ-
રુષો પણ મોટા અને મહત્ત્વના કારણ વિના
માત્ર સ્વદ્ય કારણથી કાપ, ખેદ કે મોટા હર્ષરૂપ
વિકારને પામતા નથી.^{૧૨-૧૫}

કોપં વિપાદકલનાં વિવતં ચ હર્ષં નાલ્પેન
કારણવ્યેન વર્હતિ સંતઃ । સર્મેણ સંતદતિજવેન
વિના જગત્યાં મૂતાનિ ભૂષ ન મહાંતિ વિકારવંતિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાચાર્યુમાં વેરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'કાર્યનિવેદન' એ નામ-
નો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬ દ્વો

વિશ્વામિત્રનું આગમન

॥ શ્રીવાલ્મીકિસ્વાવ ॥

ઇત્યુક્તે મુનિનાથેન સંદેહવતિ પાર્થિવે ।
સેદવત્યાસ્થિતે મૌનં કિંચિત્કાલં પ્રતીક્ષણે ॥૧॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—એ મુનિવર વસિષ્ઠ

આ પ્રમાણે વાત કરતા હતા અને સંદેહ તથા
ખેદથી ઘેરાયેલા રાજા દશરથ ચિંતાનું કારણ
બાળુવા માટે મૌન ધરીને કંઈ વાર સુધી રાહ
બેઠે રહ્યા હતા.^૧ ત્યારે રાજાના રાણીવાસનાં
સર્વ રાણીઓ ઉદાસ થઈ ગઈ હતી અને રામ-
ની ચેષ્ટા સંબંધમાં સાવધાન રહી બેઠી હતી.^૨
એ જ સમયે 'વિશ્વામિત્ર' નામના પ્રખ્યાત મહર્ષિ
અયોધ્યાનરેશ દશરથરાજને મળવા સારુ ત્યાં
આવ્યા.^૩ ધર્મનાં કાર્યોમાં તત્પર રહેનારા એ
બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રના યજ્ઞને ઉન્મત્ત થયેલા
રાક્ષસલોકી ભાયાના બળથી તથા શરીર આદિ-
ના બળથી ભંગ કરી નાખતા હતા.^૪ આમ
વિદ્ય પડવાથી વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞને નિર્વિઘ્ને
સમાપ્ત કરી શકતા નહોતા; તેથી તે યજ્ઞની
રક્ષા કરવા સારુ તેમણે રાજાને મળવાની ઇચ્છા
કરી.^૫ આમ એ રાક્ષસોના વિનાશ માટે સર્વજ્ઞ
થયેલા તે મહાતેજસ્વી તપોનિધિ વિશ્વામિત્ર
અયોધ્યાનગરીમાં આવ્યા હતા.^૬ રાજાના દર્શ-
નની ઇચ્છાથી વિશ્વામિત્રે ત્યાં દ્વારપાલોના
વડાને કહ્યું કે, 'હું ગાંધિને પુત્ર કુશિક્વંશી વિશ્વા-
મિત્ર આવ્યો છું. રાજાને ઝટ ખબર આપો'.^૭
એમનું એ વચન સાંભળીને સર્વ દરવાનો મનમાં
ગભરાઈ ગયા અને એમના વચનથી પ્રેરાઈ
રાજમંદિરમાં ગયા.^૮ ત્યાં રાજમહેલે જઈને તે

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં વિશ્વામિત્ર આવ્યા, દશરથ
રાજાએ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તે પછી
હર્ષપૂર્વક તેમનું કામ કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એ કથા
કહેવામાં આવશે

પ્રતિહારોએ પોતાના ઉપરીને સમાચાર આપ્યા છે, વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવ્યા છે.^૯ એટલે તે વડા છડીદારે સભામાં રાજાઓના મંડળથી વીંટાઈને બેઠેલા દશરથરાજની પાસે તુરત આવીને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, ^{૧૦} 'હે દેવ ! દેવડીએ એક મહાતેજસ્વી શ્રીમાન પુરુષ ઊભા છે. બાલસૂર્યના જેવી તેમની કાંતિ છે અને લાલ લાલ અગ્નિના જેવા તેમનો જટાજૂટ છે.^{૧૧} ઝગઝગતી ધન્યોની ટોચો, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને આયુધો સાથેના એ આખો પ્રદેશ તેમણે પોતાનાં તેજકિરણોથી કાંચનવર્ણી કરી દીધો છે.^{૧૨} એવા એ વિશ્વામિત્ર મુનિ પધાર્યા છે.^{૧૩} છડીદારે આ પ્રમાણે વિનયભરી વાણીમાં રાજાને નિવેદન કર્યું.^{૧૪} છડીદારનાં આ વચન સાંભળતાં જ તૃપતિશ્રેષ્ઠ દશરથ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યા અને સાથે તેમના સામંતો તથા મંત્રીઓ પણ ઊભા થયા.^{૧૫} રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા અને રાજસમૂહના મંડળથી સ્તુતિ પામતા એ દશરથરાજ એકદમ વસિષ્ઠ અને વામદેવની સાથે ત્યાંથી પગે ચાલી નીકળ્યા અને જ્યાં એ મહામુનિ વિશ્વામિત્ર ઊભા હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે એ મુનિવરને દેવડી આગળ ઊભેલા જોયા.^{૧૬} ત્યારે બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજથી ભરપૂર ભરેલા એ મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર બેઠેલાં કાંઈ કારણથી સૂર્યનારાયણ પૃથ્વી પર આવ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૧૭} વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ઘોળી થયેલી અને નિત્ય તપના પ્રકર્ષને લીધે રક્ત થયેલી તેમની જટાની બૂડો ખભાઓ ઉપર વીંટાયેલી હતી, તેથી તે બેઠેલાં સાયંકાળનાં વાદળોમાંથી વીંટાયેલાં કાંઈ પહોડાં હોય એવા લાગતા હતા.^{૧૮} એમનું શરીર સોમ્ય અને સુદૃઢ હતું. તેજના અંબારને લીધે સામે જેઈ શકાય એમ નહોતું. તે અવયવોની પ્રોટ્યનાવાણું, વિનયવાણું, કાંતિવાણું અને કોઈના તેજથી દબાય નહિ એવું હતું.^{૧૯} એમની પ્રમા

ચચિકર, અત્યંત ભયાનક, સ્વચ્છ, ચક્રચકિત તથા ગંભીર હતી અને બેઠેલાં અમાપ તેજથી રંગાયેલી હતી.^{૨૦} પ્રસન્ન મનવાળા એ મુનિએ હાથમાં અનિર્દિત, સિન્ધવ અને અનંત કાળ સુધી ચાલેલા પોતાના જીવનના મિત્રરૂપ એવું એક કમંડલુ ધારણ કર્યું હતું. તેમનું ચિત્ત કરુણાથી ભર્યું હતું, તેથી પ્રસન્નમધુર ભાષણોથી તથા કટાક્ષોથી તે બેઠેલાં આ સર્વ પ્રજાને અમૃતથી નવરાવી રહ્યા હતા.^{૨૧} એમની આંખની ભ્રમરો ઘોળી તથા લાંચી હતી અને અંગ ઉપર એમણે યોગ્ય ઉપવીત ધારણ કર્યાં હતાં. જોનારાઓનાં મનમાં એ બેઠેલાં અપાર વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતા હતા. એવા એ મુનિને જેઈને દશરથરાજ દૂરથી સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યાં. તે વખતે તેમના મુકુટમાંના મણિઓ પડવાથી પૃથ્વી બેઠેલાં મણિઓની માળાવાળી થઈ ગઈ.^{૨૨, ૨૩} ત્યારે સૂર્ય જમ ઇન્દ્રને આશીર્વાદ આપે, તેમ વિશ્વામિત્રે પણ મધુર અને ઉદાર વાણીથી તે પૃથ્વીનાથને આશીર્વાદ આપ્યા.^{૨૪} પછી વસિષ્ઠ આદિ સધળા બ્રાહ્મણોએ પણ એમને આદરપૂર્વક સ્વાગત આદિ ક્રમથી સત્કાર આપ્યો.^{૨૫}

દશરથ બોલ્યા:-હે મહાત્મા ! સૂર્ય જમ દર્શન આપીને કમલવનોને અનુગ્રહ કરે છે, તેમ આપ તેજસ્વીએ આમ યોચિતાં દર્શન આપીને અમને અનુગ્રહ કર્યો છે.^{૨૬} હે મુનિ ! અનાદિ, વિકારરહિત અને વિનાશરહિત જ અખંડ સુખ છે, તે આજ મને આપના દર્શનથી મળ્યું છે.^{૨૭} આજ આપે અહીં પધારી અમારી ભાળ લીધી છે, તેથી કરીને અમે સાચે જ ધર્મરીતિએ ભાગ્યશાળી લોકોમાં પ્રથમ ગણનાપાત્ર થયા છીએ.^{૨૮}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા બીજા ગજાઓ અને મહર્ષિઓ પણ યોગ્ય ઉપચાર કરી સભાના સ્થાનમાં આવ્યા અને પોતપોતાનાં આમનો પર બેઠા.^{૨૯} તપની

લક્ષ્મીથી દીપી રહેલા તે ઋષિવરને જોઈ, પ્રસન્ન સુખવાળા દશરથરાજએ અપરાધ* થવાની બીક-થી, પોતાને હથેજ અર્ધનું જળ લાવીને તેમને નિવેદન ક્યું.^{૩૧} રાજના અર્ધનો સ્વીકાર કર્યા પછી મુનિએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરતા તે રાજની દેહલીક પ્રસંસા કરી.^{૩૨} આમ દશરથરાજે મુનિનું પૂજન ક્યું અને મુનિએ પ્રસન્ન-સુખે રાજને તેના મંત્રી તથા પુત્ર આદિના કુશળ વિશે તેમજ ભંડારના ભરપૂરપણા વિશે સમાચાર પૂછ્યા.^{૩૩} પછી, તે મુનિવર હસીને વસિષ્ઠને મળ્યા અને તેમને યથાથોગ્ય સત્કાર આપીને તેમણે તેમના શિષ્ય તથા આશ્રમઆદિનું કુશળ પૂછ્યું.^{૩૪} આ પ્રમાણે તેઓ થોડી વાર યથાથોગ્ય રીતે એકબીજાને મળ્યા અને એક-મેકને માન આપીને મનમાં પ્રસન્ન થયા. હવે તે સર્વે તેજસ્વી લોહા રાજસભામાં થોગ્ય આસનો પર બેસીને આદરપૂર્વક પરસ્પરનું સ્વસ્થ-પણું પૂછવા લાગ્યા.^{૩૫,૩૬} રાજએ આસન પર બિરાજલા એ મહાબુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રને વારં-વાર પાદ, અર્ધ*, ગાય તથા વસાદિક અર્પણ કર્યાં. પછી તેમનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને તેણે સાવધાન રહી પ્રસન્નતા સાથે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૭,૩૮}

દશરથ બોલ્યા:-આ આપનું પધારવું અમને અમૃતની પ્રાપ્તિ જેવું છે, દુષ્કાળમાં વૃદ્ધિ થયા જેવું છે અને આંધળાને આંધ મળ્યા જેવું છે.^{૩૯} આપનું આ આગમન અપુત્ર પુરુષને પ્રિય પત્નીના સમાગમથી પુત્ર થાય અને સ્વપ્નમાં દીદા પ્રમાણે બ્રહ્મદાવસ્થામાં અર્થલાભ થાય, તેના જેવું સંતોષ દેનારું છે.^{૪૦} ઘટ વસ્તુના સંયોગથી, પ્રિયજનના આવવાથી અને ગયેલી વસ્તુ પાછી મળવાથી જોવા હર્ષ થાય, તેવા આપના પધારવાથી અમને હર્ષ થયો છે.^{૪૧} હે

બ્રહ્મન! મરી ગયેલો માણસ આકાશમાર્ગે પાછો આવે તેથી તેના સંબંધીઓને જોવા આનંદ થાય, તેવા આ આપના આવવાથી અમને આનંદ થયો છે. હે મહામુનિ! આપને સ્વાગત હો.^{૪૨} હે મુનિ! બ્રહ્મલોકમાં રહેવાનું કોને આનંદન આપે! આપના આવવાથી અમને તેવા આનંદ મળ્યો છે, એ હું સાચું જ કહું છું.^{૪૩} હે મહારાજ! આપને શી મોટી કામના છે? આપની હું શી સેવા કરું? હે વિપ્ર! આપ પરમ ધર્માત્મા છો અને સર્વ સ્વીકારવાને પાત્ર છો.^{૪૪} હે ભગવન! પ્રથમ આપ રાજધિ* હતા અને પછી તપ કરી ભારે તેજ મેળવીને આપ બ્રહ્મર્ષિ*પણું પામ્યા છો. આપ મારે પૂજવાયોગ્ય છો.^{૪૫} ગંગાજળમાં નાહવાથી મને જેવી પ્રીતિ થાય, તેવી પ્રીતિ મને તમારા દર્શનથી થઈ છે અને તે મારા અંતરાત્માને શીતલતા આપે છે.^{૪૬} આપ ઇચ્છા, ભય, ક્રોધ, રાગ અને સંતાપથી રહિત છો. હે બ્રહ્મન! એવા આપ આજ મારી પાસે આવ્યા, એ ઘણું અદ્ભુત છે.^{૪૭} હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! આજ હું મારા આત્માને નિર્દોષ થયેલો, શુભ ધામમાં રહેલો અને બધું ચંદ્રના મંડળમાં દુબેલો માનું છું.^{૪૮} હે મુનિ આજ આપ મારી પાસે પધાર્યો છો, તે હું બધું સાક્ષાત્ બ્રહ્મ પધાર્યો છે, એમ માનું છું. આપના આવવાથી હું પવિત્ર થયો છું અને અનુબ્રહ્મ પામ્યો છું. હે મહાત્મા! આજ આપના આગમનરૂપી પુણ્યથી રંગઈ જવાને લીધે મારે જન્મ સફળ થયો છે અને જીવિત પણ સુજીવિત થયું છે. સમુદ્ર ભ્રમ ચંદ્રને દેખીને પોતામાં સમાતો નથી, તેમ અહીં પધારેલા આપનાં દર્શન, પૂજન અને નમન કરીને હું પણ સમાઈ રહેતો નથી. હે મુનિવર! આપને જે કઈ કાર્ય હોય અથવા જે કઈ અર્થથી આપ અહીં પધાર્યા હો તે કાર્ય અને તે અર્થ મેં કર્યો જ છે, એમ આપ સમજો; કારણ કે આપ સર્વદા મારે માન્ય

* પૂજન પુરંપના અર્ધ* માટેનું જળ નેત્ર પાસે મંગાવવું તે અપરાધ ગણાય છે.

છો. ૫૦-૫૨ હે કૌશિક ! આપે આપના કાર્ય માટે કશો જ સંશય નહિ રાખવો. હે ભગવન ! આપને ન આપું એવી કોઈ વસ્તુ મારી પાસે છે જ નહિ. (કારણ કે તમને આપવાથી તે વસ્તુનું પણ સાર્થક થશે.) ૫૩ આપે આપના કામના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારે સદેહ રાખવો જોઈએ નહિ. આપતું જ કોઈ કામ હશે તે હું ધર્મની રીતિ પ્રમાણે સધણું કરી આપીશ. આપ મારા પરમ ઈષ્ટદેવ છો. ૫૪

ગુણ અને યશમાં પ્રખ્યાત એવા એ મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પોતાના પ્રભાવને જાણનારા દશરથ-રાજનાં આવાં અત્યંત મધુર, કાનને સુખદાયી, વિનયભરેલાં અને ઉત્તમ ગુણોથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને પરમ હર્ષ પામ્યા. ૫૫

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमा-
त्मविदा विनीतमुक्तम् । प्रथितगुणयशा गुणैर्वि-
शिष्टं मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५५ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણને 'વિશ્વામિત્રાલ્યાગમન' એ
નામનો સર્ગ ૬ છો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૭ મો ॐ

વિશ્વામિત્રની રામને મોકલવાની માગણી

॥ શ્રીવાલ્મીકિરવાચ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।

हृष्टોऽमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે સિંહ સમા દશરથરાજનાં અદ્ભુત અને વિસ્તારભર્યા વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર હર્ષથી રોમાંચિત થયા અને દશરથ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧

* આ સાતમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રમુનિએ કરેલા દશરથરાજના વખાણ, યશના વિગત નિવેદન અને રાક્ષસોને મારવાને માટે રામને મોકલવાની માગણી કરેલા આ વચનો

વિશ્વામિત્ર ઓલ્યા:-હે રાજસિંહ ! પૃથ્વીમાં મહા વંશમાં જન્મેલા અને વસિષ્ઠના કલા પ્રમાણે વર્તનારા તમને આવું બોલવું ચોક્કસ છે. પણ હે રાજસિંહ ! મારા મનમાં રહેલું જ વચન છે, તે કરી આપવાનો નિશ્ચય રાખજો અને તમારા ધર્મનું પાલન કરજો. ૨, ૩ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હું સિદ્ધિને વાસ્તે યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કરું છું, પણ ભયકર રાક્ષસો મને તેમાં વિશ્વ કરવામાં સંજગ રહે છે. ૪ જ્યારે જ્યારે હું યજ્ઞથી દેવતાઓના સમૂહનું યજન કરું છું, ત્યારે ત્યારે રાક્ષસો મારા યજ્ઞને રંજક કરે છે. ૫ મેં ધણી ધણી વાર યજ્ઞ માંડી જોયો, પણ ફેર ફેર એ ગણસનાયકો યજ્ઞભૂમિને માંસથી તથા લોહીથી છાંટી દે છે. આ પ્રમાણે મારા ધણા યજ્ઞો પી-ખાઈ ગયા અને મારો પરિશ્રમ માથે પડ્યો, એટલે ઉત્સાહરહિત થઈને હું તે સ્થળેથી અહીં આવ્યો છું. ૬ હે રાજ ! એ રાક્ષસોને શાપ આપવાની મને ઇચ્છા થતી નથી, કારણ કે એ કર્મ જ એવું છે કે તેમાં કોઈને શાપ અપાય નહિ. ૭ એ મહાયજ્ઞ સંબંધમાં મારી આવી યજ્ઞદીક્ષા છે; માટે જે તમે કૃપા કરો તો જ મને નિવિઙ્ગે એ દીક્ષાનું મોહું ફળ મળે ૮ હું પીડિત છું અને શરણ મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૯ મનેક સારા યાચકોને નિરાશ કરી પાછા વાળવા એ એક રીતે તેમનો પરાભવ કરવા જેવું છે. ૧૦ તમને મદોન્મત સિંહના જેવો પરાક્રમી, અને ધન્વના જેવો વીર્યાવાન રામ નામે શ્રીમાન પુત્ર છે. તે રાક્ષસોને ચીરી નાખે એમ છે. ૧૧ હે રાજસિંહ ! માથામાં જુલદાંવાળો અને સાચા પરાક્રમવાળો તમારો એ શરવીન પાટવીપુત્ર રામ તમારે મને સોંપવો જોઈએ ૧૨ હું મારી દિવ્ય શક્તિથી તેનું રક્ષણ કરીશ, એટલે એ રામ મારા યજ્ઞનો ભંગ કરનારા રાક્ષસોનાં માથાં કાપી શકશે. ૧૩ હું એ રામનું ધણા

પ્રકારનું અનંત કલ્યાણ પણ કરીશ અને તેથી તે ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થશે.^{૧૪} જન્મ હરણાં ક્રોધ પામેલા દેસરીને જોઇને વનમાં તેની સામે ઊભાં રહી શક્તાં નથી, તેમ જ રાક્ષસો પણ રામને જોઈને રણમાં સામા ઊભા રહી શકશે નહિ.^{૧૫} જન્મ મદોન-મત હાથીઓની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ક્રોધ પામેલા દેસરી વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી, તેમ જ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં રામ વિના બીજો કોઈ પુરુષ સમર્થ નથી.^{૧૬} જો પાપી રાક્ષસો ખર તથા દુષણના સેવક છે, પરાક્રમથી છછી ગયા છે, રણમાં કાળ-કૂટ જવા છે અને કોપ પામેલા કાળ જવા છે. તો પણ દે રાજસિંહ ! જન્મ રજના કણો વરસાદની સતત પડતી ધારાઓને સહન કરી શક્તા નથી, તેમ તેઓ રામનાં બાણોને સહન કરી શકશે નહિ.^{૧૭,૧૮} દે રાજ ! તમારે પુત્રનો અતિ સ્નેહ રાખવો યોગ્ય નથી, દેખે આ સસારમાં મહાત્માઓને અપાય નહિ એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી.^{૧૯} રાક્ષસો મૂવા જ પડ્યા છે એમ હું બહુ હું અને તમે પણ એમ જ સમજો. કારણ કે, અમારા જવા જ્ઞાનીઓ સંદેહભરેલી વાતમાં પડે જ નહિ.^{૨૦} કમળસરમાં નેત્રવાળા મહાત્મા રામને હું બહુ છું, તેમ મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ તેમજ બીજા દીર્ઘદ્રષ્ટાઓ પણ તેમને બાણ છે.^{૨૧} જો તમારા મનમાં ધર્મનું, મહતાનું અને યશનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો મેં ધાણું છે તે પ્રમાણે તમારે રામને મારા હાથમાં આપવા જોઈએ.^{૨૨} જો મારો યજ્ઞ દશ અદોરાત પડેલો એમ છે અને તેમાં રામે યજ્ઞનો ભંગ કરનારા મારા વેરી રાક્ષસોને મારવાના છે.^{૨૩} દે કુત્યવંશી દશરથ ! વસિષ્ઠ આદિ તમારા સર્વ મંત્રીઓએ પણ આ નિપયમાં સંમતિ આપવી યોગ્ય છે. આથી તેમની સંમતિ લઈને રામને મોકલો.^{૨૪} દે કાલવેતા રઘુવંશી ! માટે મારો યજ્ઞ કરવાનો સમય આજે જ બે

નહિ તેમ કરો. તમે મનમાં કોઈ જાતનો શોક રાખો નહિ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. યોગ્ય સમયે કરેલું નાનુંસરખું કામ પણ ઉપકારરૂપ થાય છે; અને સમય વીતી ગયા પછી કરેલું મોટું કામ પણ નકામું નીવડે છે.^{૨૫,૨૬}

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-મહાતેજસ્વી અને ધર્માત્મા એવા એ મુનિશ્વર વિશ્વામિત્ર ધર્મ તથા અર્થથી ભરેલાં આટલાં વયન બોલીને બંધ રહ્યા.^{૨૭} મોટા પ્રભાવવાળા દશરથરાજ મુનિ-વર વિશ્વામિત્રનાં વચન સાંભળીને તેમને યુક્તિ-ભર્યો ઉત્તર દેવા સારુ જરાવાર ચૂપ રહ્યા; કારણ કે જનું મનમાં ધારેલું કરી આપવાનું ન હોય, તે બુદ્ધિમાન પુરુષ યુક્તિભરેલો ઉત્તર મળ્યા વિના સતોષ પામે નહિ.^{૨૮}

શ્રુત્વા વચો મુનિવરસ્ય મહાનુભાવસ્તૂષ્ણી-મતિષ્ઠદુષપન્નપદં સ વક્તુમ્ । નો યુક્તિયુક્તકય-નેન વિર્નેતિ તોષં ધીમાનપૂરિતમનોઽભિમતઃ લોકઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશાખાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રવાક્ય' એ ના-અનો અર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

અર્ગ ૮ મો

દશરથરાજને થયેલો ખેદ

॥ શ્રીવાલ્મીકિદવાચ ॥

તત્કૃત્વા રાજશાદ્લો વિશ્વામિત્રસ્ય માપિતમ્ । મુહૂર્તમાસીન્નિષેદઃ સદૈન્યં ચેદમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥
વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-આમ રાજસિંહ દશ-રથ વિશ્વામિત્રનું જો બોલવું સાંભળીને ધડીભર તો જડ જવા થઈ ગયા અને પછી રોકપણે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.^૧

૪ આ આજમા સર્જના સ્નેહને લીધે દશરથ રામને કરેલું યુદ્ધમાં સમની અયોગ્યતાનું વર્ણન અને રાવણ આદિનું બળ બળણીને રામને થયેલો ખેદ કરેલામાં આજે

દશરથ બોલ્યા:-અરે ! એ કમળલોચન રામને હજી પૂરાં સોળ વર્ષ પણ થયાં નથી, માટે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની હું જોનામાં યોગ્યતા જ દેખતો નથી.^૧ હે પ્રજા ! આ પૂરી અક્ષૌહિણી* સેના સજ્જ છે. હું તેનો સ્વામી છું. એ સેનાથી વીંટાઈને હું પોતે તે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.^૨ આ મારા સેવકો શરૂ છે, પરાક્રમી છે અને વિચાર કરવામાં વિચક્ષણ છે. વળી હું પણ હાથમાં ધનુષ ધરીને રણભાખરે જોતું રક્ષણ કરીશ.^૩ કેસરી જન્મ મદોન્મત્ત હાથીઓ સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ હું એ લોકોની સહાયતાથી ઇન્દ્ર કરતાં પણ અધિક પરાક્રમ વાળા વીર લોકોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.^૪ રામ તો બાળક છે અને તેને સૈન્યોના બળાબળની બાળ સરખીય નથી. અંતઃપુરમાં આલેખેલી રણ-ભૂમિ વિના એણે બીજી સાચી રણભૂમિ જોઈ પણ નથી.^૫ તેની પાસે ઉત્તમ યજ્ઞાગ્નેષી નથી, તેમ તે યુદ્ધમાં કુશળ નથી. વળી અનેકાનેક શૂરવીરોથી ભરેલી રણભૂમિથી તે પૂરો બહીંતો નથી.^૬ કેવળ ફેલવાડીઓમાં, નગરનાં ઉપવનોમાં અને બગીચાઓની વનકું-જોમાં નિત્ય ફરવાનો જ એને અભ્યાસ છે. વેરેલાં પુષ્પોની સુંદર સજ્જતભરી પોતાની ઘર-આંગણીની વાડીઓમાં જ એને રાજકુમારોની સંગાથે વિહાર કરવાનું આવડે છે.^૭ તેમાં વળી હે બ્રહ્મા ! મારું ભાગ્ય અવળું ક્યું છે, જોઈલે તો હિમચી પીળા તથા દૂબળા પડી જતા કમળની જન્મ એ રામ પણ પીળો અને દૂબળો પડી ગયો છે.^૮ એ નથી અન્ન ખાઈ શકતો અને નથી ધરની ભોંયમાં વિહરી શકતો. જોતું મન જોડા જોડા ખેદથી ભરાઈ ગયું છે અને સાવ સૂતમૂતની જન્મ એ પડી રહે છે.^૯ હે મુનિનાયક !

એને કારણે હું, મારી પત્નીઓ અને મારા સેવકો શરદ્દક્ષતુના મેઘની જેમ ખાલી ખાલી થઈ ગયાં છીએ.^{૧૦}

આમ મારો એ બાળકુમાર પીડાથી આવે! પરવશ થઈ ગયો છે, તો હું તેને ટકમ કરીને રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા સારુ તમને સોંપું ?^{૧૧} હે મહાત્મા ! હે મહાબુદ્ધિમાન ! પુત્ર ઉપરનો સ્નેહ તો મુગ્ધા સ્ત્રીના સંગ કરતાં, અમૃતના રસ કરતાં અને રાજ્ય કરતાં ય વધારે સુખકારી છે.^{૧૨} ત્રણે લોકમાં (તપ આદિ) જ કાર્યો મહાકષ્ટે અને લાંબે ગાળે પૂરાં થાય છે, તે કાર્યો પણ સત્પુરુષો પુત્રના સ્નેહને લીધે નિઃસંશય કરે છે.^{૧૩} મનુષ્યો પ્રાણને, ધનને અને સ્ત્રીઓને સહજમાં છોડી દઈ શકે છે, પણ તેઓ પોતાના પુત્રને છોડી દઈ શકતા નથી. હે મુનિવર ! પ્રાણીઓમાં આ સ્વાભાવિક જ છે.^{૧૪} રાક્ષસો કૂર કામો કરનારા છે અને કપટભયુ* યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. આ બાળુ રામની આવી સ્થિતિ છે. જોઈલે રામને એ રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરાવવું એ, યોજના જ અંતિ અસદ્ધ છે.^{૧૫} જીવવાની ઇચ્છાવાળો હું રામ વિના એક ઘડી પણ જીવી શકું એમ નથી. આથી આપે રામને લઈ જવા યોગ્ય નથી. હે વિશામિત્ર ! નવ હજાર વર્ષ મુઘી મેં પુત્રે ઇચ્છાથી અનેક ચત્નો કર્યા, ત્યારે અશ્વમેધ અને પુત્રેષ્ટિ આદિ ક્રિયાથી મને માંડમાંડ હમણાં ચાર પુત્રો થયા છે. તે ચારેમાં કમળલોચન રામ મુખ્ય છે. મારા ત્રણ પુત્રો પણ એ રામ વિના પ્રાણ ટકાવી શકશે નહિ.^{૧૬-૨૦} છતાં આપ રામને રાક્ષસો સામે લડવા લઈ જ જશો, તો મને પુત્રોથી રહિત થયેલો અને તત્કાલ મરણ પામેલો જ માની લેજો.^{૨૧} ચારે દીકરાઓમાં મને રામ ઉપર જ વધારે પ્રીતિ છે, માટે પાટલી કુંવર અને ધર્મ*માં તત્પર રહેનારા એ રામને આપે લઈ જવો યોગ્ય નથી.^{૨૨} આપ એ રાક્ષસોના સૈન્યને હણાવા જ ઇચ્છતા હો, તો ચાલો, મારી ચતુ-

* એકવીસદળર બાહોસો સિતેર રથ, એકવીસદળર બાહોસો સિતેર હાથી, પાંસદળર છસો ને દસ થોડા અને એકવાણ છદળર ત્રણસો પથામ પાળા મળીને એક અક્ષૌહિણી સેના થાય છે.

રંગ (રથ, હાથી, ઘોડા તથા પાળા) સેના સાથે
મને લઈ જાઓ. ^{૨૩} તે રાક્ષસો કેવા વીર્યવાન
છે? કોના પુત્રો છે? કેવું વર્તન રાખે છે? કેટલા
છે? કાણ કાણ છે? આ બધું આપ કોડ પાડીને
મને કહો. ^{૨૪} હે બ્રહ્મના કપટથી યુદ્ધ કરનારા એ
રાક્ષસો સાથે રામે, મારા પાળકાએ અથવા
મારે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું? ^{૨૫} એ દુર્ભાગી રાક્ષસો
સામે મારે મહાસ આમમાં કેવી રીતે જીતા રહે-
વું? હે ભગવન! આપ આ બધું મને કહો
કારણ કે, રાક્ષસો બલથી ઉલટ હોય છે. ^{૨૬} સંભ-
ળાય છે કે વિશ્વા મુનિનો પુત્ર અને સાક્ષાત
વેશવણ (કુબેર) નો ભાઈ એવો રાવણ નામનો
એક મહાબલવાન રાક્ષસ છે. ^{૨૭} તે કુમંતિયો જ
જે આપના યજ્ઞમાં વિધ્ન કરતો હોય, તો તો અમે
એ દુરાત્માની સામે સંગ્રામમાં જિતરી શકીએ
એમ નથી. ^{૨૮} હે બ્રહ્મના કાઈ સમયે કાળની
ગતિથી પ્રાણીઓમાં ભારે પરાક્રમ અને ભારે
વિભૂતિએ ઉદય પામે છે અને કાઈ સમયે કાળની
ગતિથી તે અસ્ત પણ પામે છે. ^{૨૯} એટલે આજને
સમયે અમે રાવણ આદિ શત્રુઓની સામે યત્ન-
ને અશક્ત છીએ. હમણાં ઈશ્વરની એવી જ ઇચ્છા
છે. ^{૩૦} માટે હે ધર્મજ્ઞ! આપ મારા પુત્ર ઉપર કૃપા
કરો, હું હીનભાગી છું. આપ જ મારા પરમ દેવ-
તરૂં છે. ^{૩૧} દેવ, દાનવ, મંધર્વ, યક્ષ, પક્ષી
અને નાગલોકો પણ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવાને
સમર્થ નથી, તો પછી માનવીના તો ભાર જ
શા? રાવણ રાક્ષસ મહાબળવાનોના બળને પણ
યુદ્ધમાં તોડી નાખે છે; માટે એની અથવા એના
પુત્રોની સાથે પણ અમે યુદ્ધ કરી શકીએ એમ
નથી. ^{૩૨ ૩૩} આ કાળ કાઈ બીજી જ રીતનો છે,
તેણે સત્જનોને નિર્બળ કરી નાખ્યા છે અને તેથી
રઘુવંશનો ધુરંધર હું પણ ઘડપણથી જર્જરિત
થઈને દીનતા પામ્યો છું. ^{૩૪} અથવા મધુનો પુત્ર
લવણાસુર આપના યજ્ઞનો નાશ કરતો હોય તો
તે કહો, છતાં પણ હું મારા પુત્રને મોકલી નહિ

અથવા વિવસ્વાન યમના જવા સુદ-ઉપસુદ-
ના પુત્ર મારીય અને સુબાહુ આપના યજ્ઞમાં
વિધ્ન કરતા હોય તો તેવું કહો, છતાં પણ હું
મારો પુત્ર આપને આપીશ નહિ. ^{૩૫, ૩૬} આમ
છતાં આપ જો રામને લઈ જ જશો, તો આપે
મને મારી જ નાખ્યો એમ સમજીશ. રામને
મોકલનાથી કાઈ રીતે મારું સુખ અવિચળ રહે
એમ હું ધારતો નથી. ^{૩૭} મુનિનું વચન માનવું કે
નહિ માનવું એવા સંશયરૂપી મોટા તરંગમાં
ડૂબેલા તે રઘુએક મહાત્મા દશરથરાજ આ
પ્રભાણે કામળ વચન બોલીને બધું મોટા તરંગો
ભાજળતા સાગરમાં ગળકાં ખાતા હોય તેમ
મૂંઝાઈ ગયા; તેમને કાઈ જાતનું સુખ મળ્યું
નહિ તેમ તે કાઈ નિશ્ચય ઉપર આઘ્યા નહિ. ^{૩૮}

इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघूद्रहोस्तौ कछोले
मुनिमतसंशये निमग्नः । नाऽऽज्ञासीत्क्षणमपि
निश्चयं महात्मा प्रोद्रीचाविव जलघौ समुद्यमानः ॥
श्रीयोगवासिष्ठ महाशभायણ्युમાં वैરાગ्य-
प्रकरणुनो 'દશરથવાક્ય' એ નામ-
નો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

વિશ્વામિત્રના તપોબળ ઇત્યાદિનું વર્ણન

॥ શ્રીવાલ્મીકિરચાચ ॥

તત્ક્રુત્વા વચનં તસ્ય સ્નેહપર્યાકુલેક્ષણમ્ ।

સમન્ત્યુઃ કૌશિકો વાક્યં પ્રત્યુવાચ મહીપતિમ્ ॥

વાલ્મીકિ યોદ્યાઃ-દશરથરાજનાં એ વચ-
ન સાંભળીને વિશ્વામિત્ર રોપ પામ્યા અને સ્ને-
હથી ભરાર્થ ગયેલી આંખોવાળા એ રામને આ
વચનો કહેવા લાગ્યા. ^૧

વિશ્વામિત્ર યોદ્યાઃ-તમે એક વાર કહ્યું કે,
હું તમારું કામ કરીશ અને હવે બીજી વાર તમે

* આ નવમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રનો કોપ અને
તેમનાં તપોબળ તથા અસ્ત્રબળ કહીને વસિષ્ઠે ક્રોધ
દશરથ રાજના મનનું સમાધાન કહેવામાં આવશે.

તે પ્રતિજ્ઞાને ક્રોધ કરવા ઇચ્છે છે. આ તો જાણે તમે દસરી સિંહ યદને હરણું થવા ઇચ્છે છે.^૨ આમ બોલેલાં વચન બોલાં કરવાનું રથુવીરાના આ કુળને શોભતું નથી. સીતલ કિરણવાળા ચંદ્ર-મામાંથી ક્યારેય ઉજ્જ્વળ કિરણો નીકળે જ નહિ.^૩ હે રાજના! તમે તમારું વચન પાળવા સમર્થ નહિ હો તો આ હું જેમ આગ્યો છું તેમ પાછો જઈશ. હે કકુત્સ્થવંશજ! પણ તમે હવે પ્રતિજ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવીને ભલે તમારા બંધુઓ સાથે સુખી થાઓ!^૪

વાદમીદિ બોલ્યા:—આ પ્રમાણે મહાત્મા વિશ્વામિત્ર કોપથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે સધળી પૃથ્વી દ્રુજવા લાગી અને દેવતાઓને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો.^૫ જગતના મિત્ર એવા જે મહામુનિ વિશ્વામિત્રને આમ ક્રોધાયમાન થયેલા જાણીને ધીરજવાળા અને ઉત્તમ નિયમો પાળનારા બુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિએ રાજને આ વચન કહ્યાં.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—તમે દશરથરાજ ઇક્ષ્વાકુના કુળમાં જાણે સાક્ષાત્ બીજા ધર્મ જ અવતર્યા છે; તમે શ્રીમાન છો અને ત્રણે લોકોના મુણેથી વિભૂષિત છો.^૭ મોટી સમૃદ્ધિવાળા તમે ધીરજવાળા અને સદાચારવાળા છો. આમ હોઇને તમારે સ્વધર્મ છોડી દેવો જોઈએ નહિ.^૮ તમે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત છો અને ધર્મ તથા યશથી સંપન્ન છો; માટે તમે સ્વધર્મને અનુસરો અને ધર્મને ત્યાગ ન કરો. ત્રિજીવનના સ્વામી એવા આ મુનિનું વચન તમારે માથે ચઢાવવું જ જોઈએ.^૯ હે રાજના! તમે પ્રથમ ‘કામ કરીશ’ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યા છો. હવે તમે તે નહિ કરો, તો તેથી તમારો યજ્ઞ અને જલાશય આદિ કરવા-રૂપ ધર્મ નિષ્ફળ થશે. માટે તમે રામને મોકલો. તમે ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં જન્મ્યા છો અને વળી પોતે દશરથ છો. છતાં તમે વચન નહિ પાળો, તો પછી બીજે કોણ પોતાનું વચન પાળશે!^{૧૦, ૧૧} તમારા જવાબોએ અધિલા નિયમો ઉપરથી તો

બીજા લોકો પણ મર્યાદા છોડતા નથી, તો તમારે તો એ મૂકવી જ નહિ જોઈએ.^{૧૨} રામે ભલે અશ્વ-વિધાનો અભ્યાસ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય; પરંતુ જેમ અગ્નિએ રક્ષેલા અમૃતનો બીજાઓ પરાભવ કરી શક્યા નહોતા, તેમ આ પુરુષશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે રક્ષેલા એ રામનો પણ રાક્ષસો પરાભવ કરી શકશે નહિ.^{૧૩} આ વિશ્વામિત્રમુનિ મૂર્તિમાન ધર્મ છે, સૌ પરાક્રમીઓમાં એ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ લોકમાં એ અધિક બુદ્ધિમાન છે અને એ તપના પરમ નિવાસરૂપ છે.^{૧૪} એ વિશ્વામિત્ર વિવિધ અસ્ત્રોને જાણે છે. સચરાચર ત્રૈલોક્યમાં બીજે કોઈ પુરુષ તે જાણતો નથી અને જાણશે પણ નહિ. દેવો, ઋષિઓ અસુરો, રાક્ષસો, નાગો, યક્ષો અને ગંધર્વો એ સધળા ભેગા થાય, તો પણ તે કોઈ વિશ્વામિત્રની તોલે આવે એમ નથી. આ વિશ્વામિત્ર પૂર્વે જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન થયેલા સદાશિવે એમને ‘કૃશાશ્વ’ નામના પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ દુર્ગંધ અસ્ત્રો આપ્યાં છે.^{૧૫-૧૭} સંહાર કરવામાં રુદ્રની સમાનતા ધરાવનારા, વીર, દીપ્તિવાળા અને અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા એ કૃશાશ્વના પુત્રો (અસ્ત્રો) વિશ્વામિત્રનું સેવન કરે છે.^{૧૮} ‘જયા’ અને ‘સુપ્રભા’ નામની દશપ્રજાપતિની બે સુંદર દેહવાળી પુત્રીઓ કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની સ્ત્રીઓ હતી. તે સ્ત્રીઓમાં કૃશાશ્વ પ્રજાપતિએ કોઇથી પણ ગિતાય નહિ એવા સૌ પુત્રો (અસ્ત્રોના દેવ) ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૧૯} પૂર્વે જયાએ પતિની સેવા કરીને વરદાન મેળવ્યું હતું અને પચાસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. તેઓ અસુરોનાં સંન્યોનો વધ કરવામાં સમર્થ છે અને પ્રયોગ કરનારની ઇચ્છા પ્રમાણે આદ્રે છે.^{૨૦} બીજી સુપ્રભાએ ‘સંધર્ષ’ નામના પચાસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેઓ દુર્ધર્ષ છે, તીક્ષ્ણ આકારવાળા છે અને બળવત્તર છે.^{૨૧} યોગના બળથી સધળા જગતને જોઈ શકનારા આ મહા-તેજસ્વી વિશ્વામિત્રમુનિ આવા વીર્યવાન છે, માટે

રામને એમની સાથે મોકલવામાં તમારે તમારી બુદ્ધિને ગાલરી કરવી જોઈતી નથી. હે સદરાજન ! આ અપાર રાક્ષસાળી મુનિરાજ સમીપમાં હોય, ત્યારે કોઈ પુરુષતુ મૃત્યુ આવી ચૂકેલું હોય તો પણ તે પુરુષ અમરતાને પામે છે; માટે તમે મૂઠ મનુષ્યની પેઠે દીનતા પામો નહિ. ^{૨૨૨૨}

અસ્મિન્મહાસત્ત્વતમે મુર્તિદ્રે સ્થિતે સમીપે પુરુષસ્ય સાયો । પ્રાપ્તેષિ સૃત્પાવમરત્વમેતિ મા દીનતાં ગચ્છ યથા વિમૂઢઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિવદ્ધ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'વસિષ્ઠસમાધાસન' એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

રામની સ્થિતિ

॥ શ્રીવાલ્મીકિવ્યાચ ॥

તથા વસિષ્ઠે હ્રુવતિ રાજા દશરથઃ સુતમ્ ।

સંપ્રહૃદમના રામમાલુહાવ સલક્ષ્મણમ્ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજ મનમાં હર્ષ પામ્યા અને તેમણે લક્ષ્મણની સાથે પુત્ર રામને બોલાવવા સારુ આ આજ્ઞા કરી.^૧

દશરથ બોલ્યાઃ-ઓ દ્વારપાલ ! વિદ્યા-મિત્રમુનિતું^૨ ધર્મસંબંધી કાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપાદન કરવાને માટે તું વીર અને સાચા પરાક્રમવાળા રામને લક્ષ્મણસહિત અહીં તુરત બોલાવી લાવ. એ પ્રમાણે રાજાએ મોકલેલો તે દ્વારપાલ અતઃ-પુરમાં આવેલા રામના મંદિરે ગયા. તુરત (રામના અનુચરોની સાથે) તે પાછો આવ્યો અને રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ 'હે દેવ ! હે પોતાના બે હાથથી સધળા રાત્રીએને મસળી નાખનારા ! બિડાયેલા કમળમાં બેઠેલા શ્રમરની પેઠે રામ તો

પોતાના આવાસમાં અત્યંત ઉદાસ થઈને બેઠા છે. એક તરફથી તે કહે છે કે, 'હું આ ઘડીએ આવું છું,' પણ બીજી તરફથી તો કોઈ વિચારમાં હુબી જાય છે અને મનમાં મૂંઝાઈને તે કોઈની પાસે જાણ રહેવાને ઇચ્છતા નથી.^{૨-૪} એ પ્રમાણે દ્વારપાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજ રામના સર્વ અનુચરોને આશ્વાસન આપ્યું અને અનુક્રમથી પૂછ્યું કે, 'રામ શું કરે છે અને ઠીક રીતિમાં છે?' રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે બેઠા પામેલા રામના અનુચરે રાજાને આ વચન કહ્યુંઃ 'હે દેવ ! આપના પુત્ર રામનું શરીર ખેંદને લીધે કરમાઈ ગયું છે, તેથી અમે પણ બેઠા પામીને દુઃખળા થઈ ગયા છીએ. કમળસરખાં નેત્રવાળા રામ ન્યારથી બ્રાહ્મણોની સાથે તીર્થયાત્રામાંથી પાછા આવ્યા છે, ત્યારથી તે આજ દિવસ-સુધી તે મનમાં ક્યવાયા કરે છે.^{૫-૮} અમે ઘણા યત્નથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ, ત્યારે રામ કર-માયેલા મોઢે પોતાનાં દિવસસંબંધી કાર્યો કરી કરે છે અને કદી નથી પણ કરતા.^{૧૦} સ્નાન, દેવ-પૂજન, હાન અને ભોજન આદિ ક્રિયાઓને વિશે એ રામ તો ક્યવાતે અને વતે છે અને અમે વીનવીએ છીએ તો પણ પૂરું જમતા નથી. અતઃ પુરની ચપળ હાસીએ કીડા કરવાનાં સ્થાનમાં હીડોળા બાંધી રાખે છે, તો પણ બપેરો જમ વરસાદની ધારાઓની સાથે કીડા-કરે, તેમ તે લીલાથી તેમની સાથે કીડા કરતા નથી.^{૧૧-૧૨} હે રાજા ! જોને સ્વર્ગમાંથી પડવાનો કાળ પાસે આવ્યો હોય, તેને જમ સ્વર્ગ આનંદ આપતું નથી, તેમ કળી જવાં માણિક્યોથી જડેલા બાળુબંધ અને કર્ડાનાં બૂચો પણ એ રામને આનંદ આપતાં નથી.^{૧૩} જમાં કીડા કરતી સ્ત્રીઓ વારંવાર જોયા કરતી હોય અને જમાં ફૂલોના મુગધવાળા પવન ચાલ્યા કરતા હોય, એવા લતામંડપની કુંજોને વિશે પણ રામ અત્યંત બેઠા પામે છે.^{૧૪} જ પદાર્થ ચોગ્ય, સ્વાદિષ્ટ, સુહામળ

* આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાણીએ અને રામના અનુચરોએ દશરથરાજની પાસે રામની સ્થિતિનું નિવેદન કર્યોની કથા કહેવામાં આવશે.

અને ચિત્તને હરનાર હોય, તે પદાર્થથી પણ તે ખેદ પામે છે અને તેથી તેમની આંખો પણ બંધે આંસુના પ્રરથી ભરાર્થ રહે છે.^{૧૫} સ્ત્રીઓ નૃત્યવિલાસો કરે છે, સારે તે 'આ નારીઓ શરીર હલાવી હલાવીને મને શા માટે કુઝવે છે,' એમ બોલીને તેમની નિંદા કરે છે.^{૧૬} ભોજન, સ્થાન વાહન, વિલાસ, સ્નાન અને આસન એ જાંઠાં યોગ્યતાવાળાં હોવા છતાં પણ તે ઘેલા માણસની પેઠે તેના ઉપર રુચિ કરતા નથી.^{૧૭} 'સંપત્તિ હોય તો પણ શું? વિપત્તિ હોય તો પણ શું? ધરમાં શો સાર છે? મનોરથ કરવાથી શું વળે? એ તો સપથું મિથ્યા છે' એમ બોલીને તે શુપયુષ એકલા બેસી રહે છે.^{૧૮} વિનાદમાં એ આનંદ લેતા નથી, ભોગમાં આસક્ત થતા નથી અને કામમાં એ ચિત્ત પરિવ્રતા નથી; માત્ર શુપ યજ્ઞને જ એ બેસી રહે છે.^{૧૯} હરિણીઓ જમ વનનાં ઝાડને આનંદ આપી શકતી નથી, તેમ દુરદુરતી કેશ-હટોવાળી અને દુરકતી ત્રિલાસજરી આંખિવાળી સુંદરીઓ પણ એમને આનંદ આપી શકતી નથી.^{૨૦} એ તો પામર લોકોમાં વેચાયેલા માણસની પેઠે એકાંતરૂપ દિશાઓના છેડાઓમાં, નદી આદિના તીરામાં, વનોમાં અને અરણ્યોમાં જ રુચિ પામે છે.^{૨૧} આમ હે રાજના વસ્ત્ર, પાન, ભોજન અને જોઇતી વસ્તુઓનું શ્રદ્ધા ઇત્યાદિ કાંઈ આ વિશુષ્ટતા સેવવાથી તે સંન્યાસના ધર્મ પાળનારા તપસ્વીને અનુસરે છે.^{૨૨} હે જનેશ્વર! તે નિર્જન પ્રદેશમાં એકલા જ રહે છે અને એકાકાર બુદ્ધિને લીધે તે હસતા નથી, ગાતા નથી કે રેતા પણ નથી.^{૨૩} તે તો પદ્માસન વાળીને શૂન્ય મનથી બેસી રહે છે અને કેવળ કાષ્ઠા હાથની હથેળી ઉપર ગાલને ટેકવી રાખે છે.^{૨૪} તે કાંઈ બનતું અભિમાન ધરતા નથી, રાજ થવાને ઇચ્છતા નથી, સારા પદાર્થ મળવાથી રાજ થતા નથી અને અનિષ્ઠ પદાર્થ મળવાથી ખેદ ધરતા નથી.^{૨૫} એ ચોતે ગી રીતે ચાલે

છે! શું કરે છે! શું માગે છે! ઠાની ચિંતા કરે છે! ક્રમ આવે છે! કયો નિયમ રાખે છે! કાને અનુસરે છે! એ વિષે અમે કહ્યું જ બાલુતા નથી.^{૨૬} શરદ્ગતિના અંતમાં ઝાડની પેઠે તે દિવસે, દિવસે દૂષણ પડતા બંધ છે, પીળા પડતા બંધ છે અને રક્ષા થતા બંધ છે.^{૨૭} હે રાજના! એમને અનુસરનારા લક્ષ્મણ તથા શુભ્ર પણ તેમના પ્રતિબિંબની પેઠે તેમના જવા જ થઈ ગયા છે.^{૨૮} સેવકો, રાજાઓ અને માતાઓ રામને વારંવાર પૂછે છે, છતાં એ તો 'કંઈ જ નથી.' એમ કહીને કરી સૂચક શ્રેષ્ઠા વિના મૂંગા બેસી રહે છે.^{૨૯} કદી પોતાની પાસે કાંઈ વિવેચી રહેલી બેઠો હોય છે, તો તે તેને સિંધામણુ આપી બેસે છે કે, 'ઉપરઉપરથી જ દંદ્યહારી લાગતા આ સાંસારિક સુખભોગોમાં મન લાલીય નહિ.^{૩૦} અનેક પ્રકારના વૈભવોથી રમણીય લાગતી સ્ત્રીઓ પોતાની સામે સભામાં બેઠી હોય, તો પણ તે તેમને વિશે કાંઈ પ્રીતિ કરતા નથી અને બંધે તેમના વિનાશને જ સમીપમાં દેખતા હોય એમ વતે' છે. 'અનાયાસે મળે એવા પદને નહિ મેળવતાં મે' બહારની પ્રવૃત્તિઓ કરીને આટલાં વરસોને પાણીમાં નાખ્યાં' એમ વારંવાર તે મધુર વ્યનિધી ગાયા કરે છે. કાંઈ પોતાની પાસે રહેનાર સેવક તેમને 'ચક્રવર્તી' થાઓ અને રાજસૂયયજ્ઞ કરાજે' એમ કહે છે, તો પોતાનું મન તે વિષયમાં નહિ હોવાને લીધે તે મૂંગા રહે છે અને કંદેનાર બંધે બદબક કરતો ઘેલો માણસ હોય, તેમ તેને હસી કાઢે છે. તે કાંઈના કલ્પા ઉપર ધ્યાન આપતા નથી, પાસે પડેલા પદાર્થ પર દષ્ટિ કરતા નથી અને પોતાને જોઈએ તેવી વસ્તુ મળ્યા છતાં પણ તેની અવજ્ઞા કરે છે.^{૩૧-૩૪} 'એ આકાશમાં મોટું વન હોય અને તે વનમાં વળી કમળ સંભવિત હોય, તો આત્મામાં મન સંભવે અને મનમાં વિરમય સંભવે' એવા વિચારથી એમના મનમાં કાંઈ

વસ્તુને એકને આશ્રય થવું નથી.^{૩૫} એ રામ કામિનીઓની મધ્યમાં બેઠા હોય, તો પણ જન્મ વરસાદની ધારાઓ મોટા પથરાને ભેદી શકતી નથી, તેમ કામદેવનાં બાણો એમના અલેખ મનને ભેદી શકતાં નથી.^{૩૬} કાંઈ પોતાની પાસે ધન માગતા આવે, તો તેને 'ધન તો આપદા-ઓના મુખ્ય સ્થાનકરૂપ છે, તેને તું શા માટે ધરે છે?' એમ કહીને સઘળું ધન આપી દે છે.^{૩૭} 'આ આપતિ છે અને આ સંપત્તિ છે, એ તો મોહ છે, અને તે માત્ર કલ્પનાથી જ જીલો થાય છે.' એવા અર્થના લોકોને તે ગાથા કરે છે.^{૩૮} વળી તે બોલ્યા કરે છે કે, 'હાય! હું માર્યો ગયો! હાય! હું અનાથ છું!' એવી રીતે લોકો શયા કરે છે, તો પણ તે લોકોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી, એ આશ્રય છે.^{૩૯} રઘુવંશરૂપી વનમાં જાયા સાલવૃક્ષ જવા અને શત્રુઓને હણનારા એ રામ હમણાં આવી સ્થિતિમાં વળે છે, તેથી અમે અત્યંત ખેદ પામ્યા છીએ.^{૪૦} હે માહાબાહુ! રામનું ચિત્ત એવું થઈ ગયું છે કે, તેનું શું કરવું એ જ અમને સમજતું નથી; માટે હે કમલનેત્ર ! આ વિષયમાં આપ જ અમારા આધાર છો.^{૪૧} હે પ્રભુ! કાંઈ રાજ અથવા બ્રાહ્મણ એમની આગળ બેસીને એમને રાજનીતિના કે વ્યવહારના ઉપદેશ કરે છે, તો તે પોતે એકમાર્ગી હોવાથી તેમને બધું મૂખ ગણીને હસી કાઢે અને તેમની વાત કાને ધરતા નથી.^{૪૨} 'આ બાહ્યદૃષ્ટિ જ જણાવે વિનાથી તથા વિસ્તીર્ણ જગત છોડ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી અને હું તો કાંઈ એથી બુદ્ધો જ છું.' એવો નિર્ણય કરીને એ રામ તે વિષે વધારે સમજણ મેળવતા ધરે છે.^{૪૩} હે વિશુ ! શત્રુમાં, પોતાના દેહમાં, મિત્રમાં, રાજ્યમાં, માતામાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં એમનું મન લાગતું જ નથી, તેમ વળી બહારના વિષયોમાં પણ એમના મનની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી.^{૪૪} એમને સ્વાધીન

વિષયો ઉપર રુચિ નથી, પરાધીન વિષયોની આશા નથી, 'કાંઈ વસ્તુની' ઇચ્છા નથી અને છતાં એમના મનને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ પોતે વિવેકી છે તેથી એમને મૂઠ કહી શકતા નથી અને એમને વિશ્રાંતિ મળી નથી તેથી મુક્ત પણ કહી શકતા નથી. આથી અમે બહુ જ સંતાપ પામ્યા કરીએ છીએ.^{૪૫} 'ધનનું શું કામ છે? માતાઓનું શું કામ છે? રાજ્યનું શું કામ છે? અથવા ઉઘ-મનું શું કામ છે?' એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને તે બધું મરવાની જ વાટ એતા હોય તેમ દેખાય છે.^{૪૬} વરસાદ રોકાઈ જવાથી જન્મ બપોયે ઉદ્દેગ પામે, તેમ રામ ભોગ, આયુષ્ય, રાજ્ય, મિત્ર, પિતા અને માતા વિશે અત્યંત ઉદ્દેગ પામ્યા કરે છે.^{૪૭} આ પ્રમાણે આપના પુત્ર ઉપર ધણી શાખાઓના વિસ્તારવાળી વિપત્તિ આવી પડી છે, માટે આપે દયા કરીને તે વિપત્તિને ઉખેડી નાખવાને પ્રવૃત્તિ કરવી એમ એ. હે પ્રભુ ! રામનો આવો સ્વભાવ થઈ જવાને લીધે સઘળા બૈશ્વેશવાળી આ વિસ્તીર્ણ સંસારરૂપી જળ તેમને ઝેર જવી પ્રતિકૂળ લાગે છે.^{૪૮} આ પૃથ્વી ઉપર એવો મહાશય કોણ મળે કે, જે રામને રાજ્યસંબંધી યોગ્ય વ્યવહારમાં નાખવાને સમર્થ થાય? જન્મ સૂર્ય અંધારું મટાડીને જગતમાં પોતાના પ્રકાશકપણાને સફળ કરે છે, તેમ એ મહાત્મા રામના મનમાં રહેલા સઘળા કુખ્યાદાયી મોહને મટાડીને, કોણ પોતાના ઉપદેશકપણાને સફળ કરે? ^{૪૯-૫૨}

મનસિ મોહમપાસ્ય મહામનાઃ સકલમાર્તિ-
તમઃ કિલ સાધુતામ્ । સફલતાં નયતીહ તમો
હરન્દિનકરો મુવિ માસ્કરતામિવ ॥ ૫૧ ॥

અર્ગ ૧૦ ચો સમાપ્ત

x શ્રીરામના અનુચરોએ શ્રીરામની જે અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે, તેવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થવા વિના-અર્થાત્ હૃદયમાં વિષયવૈરાગ્ય પ્રગટવા વિના સતચાત્રનું અવલુ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કરવાના સમર્થ થવું નથી.

ઠસર્ગ ૧૧ મો

રામનું દશરથરાજાએ કરેલું સાન્ત્વન

॥ વિશ્વામિત્ર ઉવાચ ॥

एवं चेतन्महाप्राज्ञा भवन्तो रघुनन्दनम् ।

इहाऽऽनयंतु त्वरिता हरिणं हरिणा इव ॥ ૧ ॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:—હે મહાવિચક્ષણ અનુચર! જો એમ હોય તો, જેમ મૃગો પોતાના યુથપતિને લઈ આવે, તેમ તમે તુરત રઘુનંદન રામને આહીં લઈ આવો.^૧ રઘુપતિ રામને આ જ મોહ થયો છે, તે કાઈ જાતની આપત્તિઓથી કે કાઈ જાતના રાગથી થયો નથી, પણ તે વિવેક અને વૈરાગ્યને લીધે થયો છે. એ મોહ નથી પણ બોધ જ છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ આવશે.^૨ રામ આહીં તુરત આવે, એટલે જેમ પવન પર્વત ઉપરનાં વાદળોને દૂર કરી નાખે છે, તેમ અમે તેમના મોહને તુરત જ દૂર કરી નાખીશું.^૩ મોહ યુક્તિપૂર્વક દૂર કરવામાં આવશે, એટલે તે રામ અમારી પેઠે સર્વોત્તમ પદમાં વિશ્રાંતિ પામશે.^૪ પછી તે અમૃતપાન પામેલા પુરુષની પેઠે યથાર્થ સુખને, આનંદને, જ્ઞાનસંપન્નપણાને, વિશ્રાંતિને, તાપરહિતપણાને, પ્રુષ્ઠપણાને અને શરીરમાં શુભ વર્ણપણાને પ્રાપ્ત થશે.^૫ આમ મનમાં પરિપૂર્ણ થઈને તે પોતાના કુળની ચાલી આવેલી વ્યવહારની પરંપરાને અપ્પંડતાએ અનુસરશે.^૬ તે વ્યવહારમાં માન પાત્ર થશે અને વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મહાદૈર્ઘ્યવાન રહેશે. તે બંધ તથા મોક્ષનાં કાર્યકારણ ના જાતા થશે, સુખ-દુઃખની દયાથી રહિત થશે અને દેહમાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમદષ્ટિ રાખશે.^૭ મુનિવર વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજાનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું.

* આ અગિયારમા મંત્રમાં વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી સમામાં સાવેલા રામનું દશરથ રાજાએ આજ્ઞાસના કર્યાની તથા ધીમ આદિનું કારણ પૂજ્યતાની કથા કહેવામાં આવશે.

અને તેમણે રામને બોલાવવાને માટે ફરી વાર દૂતો ઉપર દૂતો મોકલ્યા. એટલી વારમાં જેમ ઉદ્યાનગમાંથી સૂર્ય ઊગે તેમ રામ પણ પિતાની પાસે આવવા માટે પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યા.^૮ આમ તે કંટાળક સેવકો તથા પોતાના બે ભાઈઓની સાથે ઇન્દ્રના સ્વર્ગ જવી પોતાના પિતાની એ પવિત્ર સભામાં આવ્યા.^૯ રામે દૂરથી જ પોતાના પિતા દશરથરાજાનાં દર્શન કર્યાં. તે સમયે તે રાજા દેવતાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા ઇન્દ્રની પેઠે રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા બેઠા હતા. વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર તેમને બે પડખે બેઠા હતા અને મધુર વચનોથી તેમને રાજી કરતા હતા. સધળાં શાસ્ત્રોના અર્થને વિસ્તારનારો સમગ્ર મંત્રીઓનો સમૂહ તેમને શોભા આપી રહ્યો હતો; ત્યાં બધે દેહધારી દિશાઓ ભરી હોય, તેમ સુંદર દારીઓ હાથમાં સુંદર ચામરો લઈને તેમની યથાયોગ્ય સેવા કરતી હતી.^{૧૦-૧૩} ત્યાં દશરથરાજાએ અને વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ લોકોએ પણ કાર્તિકેય સ્વામી જવા રામને દૂરથી આવતા ઠીકા.^{૧૪} એ રામ સધળાઓએ સેવવાયોગ્ય, ગંભીર, સ્ફુટ અને સત્ત્વમય સ્થિતિવાળી શીતળતા* વડે હિમાલયની પેઠે સંયુક્ત હતા.^{૧૫} એમનું શરીર સૌમ્ય, સમાન અંગવાળું, શુભ આકારવાળું, કમનીય અને ઉપશાંત હતું. એમનું મન વિનયથી ઉદાર હતું અને તે પરમ પુરુષાર્થના પાત્ર હતા.^{૧૬} એમનાં અંગોમાં જીવાનીનો આરંભ થતો હતો અને વૃદ્ધ પુરુષની પેઠે તે ઉપશમથી શોભી ગયા હતા. એ ઉદ્દેગરહિત હતા, પણ એમને પરમ આનંદ મળ્યો નહોતો; વૈરાગ્યને લીધે એમના મનોરયો ઘણું કરીને પૂર્ણ સ્થિતિમાં હતા.^{૧૭} સંસારની સર્વ ગતિઓનો એમણે વિચાર કર્યો હતો અને પવિત્ર ગુણોના એ

* દૈર્ઘ્ય અને પશુ આદિ ક્રોધો. * તાપ મટાડી આહવાદપણ અને દહી.

નિવાસરૂપ હતા. જાણે સધળા સદ્ગુણો ઠાઈ મહા-
શય પુરુષમાં રહેવાના એકમાત્ર લોભથી એમ-
નામાં જ આવીને વસ્યા હતા.^{૧૮} ઠાઈ રીતે શોભ
નહિ પામતી વૃત્તિને લીધે એ પોતાના સર્વોત્તમ
અંતઃકરણને ઉદાર, આર્થ અને ભરપૂર દેખા-
ડતા હતા.^{૧૯} એમણે પહેરેલા હાર અને વસ્ત્રો
મંદહાસ્યની ઝાંખીથી બહુ જ સ્વચ્છ લાગતાં
હતાં. આવા અનેક ગુણોથી ભરેલા રઘુવર રામે
ધરતીકંપથી ડોલી રહેલા મેરુ પર્વતના જવી
શોભાવાળા અને ચળકતા ચૂકામણિનાં સુંદર કિર-
ણોવાળા પોતાના મસ્તક વડે ફરથી જ પ્રણામ
કર્યા.^{૨૦, ૨૧} હજી તો સુનીન્દ્ર વિશ્વામિત્ર રામને
વિશે બોલતા જ હતા, તેટલી વારમાં કમળસરખાં
નેત્રવાળા રામ, પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરવા
સારુ પોતે જ આવી પહોંચ્યા.^{૨૨} ઉદારચિત્ત રામ
પ્રથમ પિતાને, પછી માન્ય પુરુષોએ સન્માનનેલા
બે મુનિઓને, પછી બીજા બ્રાહ્મણોને, પછી
બંધુઓને અને તે પછી શુરલોકિને પગે લાગ્યા.
ત્યારે, રાજલોકોએ એમને અનેકાનેક પ્રણામો
કર્યા, તે એમણે ડ્યારેક દૃષ્ટિથી, ડ્યારેક જરાક
નમાવેલા મસ્તકથી તો ડ્યારેક વાણીથી સ્વીકાર્યા.
પછી ઢેવ જવા સોહામણા અને લાંબ તથા અલા-
બમાં મતની સમાન સ્થિતિવાળા એ રામને બને
મુનિઓએ આશીર્વાદ આપ્યા અને તે પછી તે
પોતાના પિતાના પવિત્ર સમીપમાં ગયા. આમ
રામ પિતાના ચરણમાં અભિવંદન કરવા લાગ્યા
એટલે તરત જ એ દશરથરાજ્ય તેમનું માથું સૂંધ્યું
અને તેમને વારંવાર ચુંબન કર્યું.^{૨૩-૨૬} ગાઢ સ્ને-
હવાળા અને શત્રુવીરોને હણનારા એ રાજાએ
એ જ પ્રમાણે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્નને આલિંગન
કર્યું; અને રાજહંસ જમ બે કમળોને ચુંબન
કરે, તેમ તેમણે તેમનાં મુખોને ચુંબન કર્યા.^{૨૭}
'હે પુત્ર ! મારા બોળામાં બેસો,' એમ દશરથ-
રાજા બોલે તેટલી વારમાં તો સેવક પૃથ્વી પર
પાથરેલા એક વસ્ત્ર ઉપર રામ બેસી ગયા. પછી

દશરથરાજ્યએ તેમને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યાં.^{૨૮}
રાજા બોલ્યો:-હે પુત્ર ! તું વિવેકી છે
અને વળી અનેક શુભ ગુણોના પાત્રરૂપ છે. માટે
તારે મૂર્ખની પેઠે શિથિલ બુદ્ધિથી તારા આત્મા-
ને ખેદને સ્વાધીન કરવો નહિ જોઈએ. તારા
જવાબે તો વૃદ્ધો, વિપ્રો અને શુરઓનાં કહેલું
કરવું જોઈએ. પુણ્યપદ એમ જ સાંપડે છે;
અને મૂંઝાયા કરવાથી તે મળતું જ નથી.^{૨૯, ૩૦}
હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી મોહને પ્રસરવાનો અવકાશ
આપવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી જ આપત્તિઓ
દૂર રહે છે અને કદાચ પાસે આવે છે, તો
પોતાનું કામ કરી ચકતી નથી.^{૩૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-હે રાજકુમાર ! હે મહા-
બાહુ ! તમે શૂરા છો અને ભારે દુઃખદાયી તથા
મુરકિલીથી જીતી શકાય એવા વિપયોદ્વેષી શત્રુ-
ઓને પણ તમે જીતી લીધા છે.^{૩૨} તો પછી,
અજ્ઞાનીઓને જ ચોગ્ય એવા આ અનેક તરંગો-
થી ભરેલા અને ભારે જડતાવાળા મોહ-
રૂપી સમુદ્રમાં તમે કેમ અવિવેકીની જમ દૂબકાં
ખાઓ છો !^{૩૩}

વિશ્વામિત્ર બોલ્યો:-હે રામ ! હે અણ્યા-
માન નીલકમળોના સમૂહસરખાં નેત્રવાળા !
તમારા ચિત્તની ચપળતા છોડી દઈને તમે કહો
કે, તમે શા કારણથી મૂંઝાઓ છો !^{૩૪} જેમ
ઉંદરો ધરને બગાડી નાખે છે, તેમ ચિંતા તમારા
મનને બગાડી નાખશે. તો તમને તે ચિંતાઓ
કયા કારણથી થઈ છે ? કયા મનોરથ સિદ્ધ થાય
તો તે ચિંતા દૂર થાય એમ છે ? તે કેટલીક છે ?
તે કેવી છે અને ક્યાં રહી છે ?^{૩૫} જને કષ્ટ પડ્યું
હોય અથવા જે દરિદ્ર હોય, તેને ચિંતાઓ
ચવાનો સંભવ છે; પણ હું ધારું છું કે, તે ચિંતા-
ઓ તમને પ્રાપ્ત થવી સંભવિત નથી. (તમારા
પિતાના પ્રભાવને લીધે જ તમારી વિપત્તિઓ
દૂર થઈ જાય એમ છે, એટલે તેમનો પ્રતીકાર

એમ જાણતાં છતાં પણ આપણે સધળા મૂઢ
બની રહ્યા છીએ.^{૧૨} આ પ્રમાણે પ્રપંચોમાં
શે સાર છે ? ખાદી આ તો આપણે 'ખંધાયા
છીએ' એમ અમરથા જ મોહથી માની બેઠા
છીએ. ભોગો તો એવા જ અભાગિયા છે, તેમણે
આપણને 'ખંધન છે' એમ મનાવી દીધું છે.^{૧૩}
અહો ! આ તો ઘણે કાળે જાણવામાં આવ્યું કે,
મૂઢ મુગલાંઓ જેમ ખાડામાં પડે છે, તેમ
આપણે પણ નિરર્થક જ મોહરૂપી ખાડામાં
પડ્યા છીએ.^{૧૪} હું કાણ છું ? આ દશ્ય પદાર્થો
શી વસ્તુ છે ? શા માટે તે આવેલા છે ?
મારે રાજ્યની અને ભોગોની સાથે શો સંબંધ
છે ? જ ખોટું છે, તે ખોટું જ છે. ખોટાની
સાથે કોઈને કાંઈ લાગતું-વળગતું જ નથી.^{૧૫} હે
બ્રહ્મા ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં જેમ
વટમાથને નિર્જળ ભૂમિમાં અરુચિ થાય,
તેમ મને સધળા પદાર્થોમાં અરુચિ થઈ છે.^{૧૬}
તો હે ભગવન ! હવે મને આપ કહેશે કે
ઇન્દ્રજન જેવું આ જગત શા કારણથી ઉત્પન્ન
થાય છે ? શા કારણથી વધે છે ? અને શા કાર-
ણથી પાછું નાશ પામે છે ? જગતમાં જન્મ,
જરા, મરણ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ આદિ અનેક
અનર્થો વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તિરોહિત થઈ
જાય છે અને વળી પાછા વધે છે.^{૧૭,૧૮} જુઓ,
પવન જેમ પહાડ ઉપરનાં વૃક્ષોને ઢીલાં કરી
નાખે છે, તેમ એ સર્વ તુચ્છ ભોગોએ અમને
જર્જરિત કરી નાખ્યા છે.^{૧૯} જેમ પોલા વાંસો
પવનથી બોલ્યા કરે છે, તેમ મનુષ્યો 'પ્રાણ'
નામના વાયુઓથી બોલ્યા કરે છે. તેઓ જો
કાંઈ પુરુષાર્થ ન કરે તો તેમને વ્યર્થ અને જડ
જેવા જ સમજવા જોઈએ.^{૨૦} જેમ જૂનું ઝાડ
પોતાની બખોલમાં રહેલા ઉગ્ર અગ્નિથી તપી
જાય, તેમ હું પણ 'આ કુખ શી રીતે ટળે ?'
એ ચિંતાથી તપી ગયો છું.^{૨૧} જોકે મારું દૈવ્ય
સંસારનાં દુઃખોરૂપી પથરાઓથી પુરાર્થ ગયું

છે, તો પણ 'મારાં સ્વજનો મારે માટે રોશે'
એવી ખીકને લીધે હું આંસુ પાડીને રોતો નથી.
હું આંસુ પાડ્યા વગર અંદર ને અંદર રોયા
કરું છું, તે છતાં સ્વજનોને ખેદ ન થાય એટલા
માટે ઉપરઉપરથી કોઈ સમયે સુખ મલકાવું
છું તથા બોલું ચાલું છું. 'આમ છતાં મારી તે
હસના તથા બોલવા આદિ વૃત્તિઓ કેવી રસ-
રહિત છે, એ વાતને કેવળ મારા દૈવ્યમાં રહેલો
વિવેક જ જાણે છે.'^{૨૨,૨૩} જેમ ધનવાન માણસ
ધન જતું રહ્યા પછી દરિદ્રતા આવે ત્યારે આગલી
દશાને સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરે છે, તેમ
હું પણ પરમાનંદમાંથી ખસીને આ સંસારની
ખટખટમાં આવી પડ્યો છું, માટે આગલી
દશા સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરું છું.^{૨૪} આ
રાજ્યસંબંધી સંપત્તિઓ કેવળ ઠગારી જ છે,
મનની વૃત્તિને મૂંઝાવી દેનારી છે, શુષ્ણતા
સમૂહને તોડનારી છે અને દુઃખના સમૂહને
આપનારી છે.^{૨૫} દરિદ્રતા આદિ ઉગ્ર વિપત્તિ-
ઓથી પીડાયેલા મનુષ્યને જેમ ઘણાં છોકરાં જણ-
નારી સ્ત્રીઓવાળાં ઘરો આનંદ આપતાં નથી,
તેમ અનેક ચિંતાઓરૂપી ચકરીઓ ઉત્પન્ન કર-
નારાં આ ધનો પણ મને આનંદ આપતાં
નથી.^{૨૬} હે સુનિ ! જેમ સાંકળોથી બંધાયેલા
જંગલી હાથીને વિશાળ અને ભાંગી જાય એવા
કાષ્ઠાદિકથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડવાને લીધે
અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવી
પડે છે અને તેનો વિચાર કરતાં તેને મનમાં
સુખ વળતું નથી, તેમ મને પણ વિશાળ અને
શુભળંશુર એવા દેહાદિકમાં પડવાને લીધે અનેક
પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવાં પડે છે
અને તેનો વિચાર કરતાં મને મનમાં સુખ
વળતું નથી.^{૨૭} આ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં લોકોના
વિચારરૂપ નેત્રોની ચક્તિ અપાર મોહરૂપી ભારે
ઝાંઝળથી બંધ પડી ગઈ છે. તેમાં ભારે પહેચેલા
અને ખળ જવા સેંકડો વિષયોરૂપી ચોરો સર્વદા

ચારે બાજુથી વિવેકરૂપી સુખ્ય રતનનું જ હરણુ કરવામાં લાગી રહ્યા છે. તત્ત્વવેત્તાઓ જિના બીજ કયા સુખડો તેમને યુદ્ધ કરીને મારવામાં સમર્થ છે ? (કાઈ પણ નથી, કારણ કે મોહરૂપી અંધારાનો નાશ કર્યા વિના તેમનો વધ થવાનો સંભવ નથી.)^{૨૮}

खलाः काले काले निशि निशितमोहैकमिहिका गता लोके लोके विषयश्चतवोराः सुचतुराः । प्रवृत्ताः प्रोद्युक्ता दिशि दिशि विवेकैकहरणे रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुमटाः॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણુનો 'પ્રથમપરિતાપ' એ નામનો સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૩ મો ॐ

લક્ષ્મીના દોષોનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

इयमस्मिन् स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता ।

श्रीर्मुने परिमोहाय साजपि नूनं कदर्यदा ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મુનિ ! આ સંસારમાં જની સ્થિતિને સર્વોત્કૃષ્ટ કદપવામાં આવી છે, તે લક્ષ્મી પણ વાસ્તવિક રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે; કારણ કે તેમાંથી અનેક અંતર્યા ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ જમ વર્ષા ઋતુમાં નદી બહુ જ ઊછળતા, મહિન અને જડ કરી નાખે એવા અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ બહુ જ ઊછળતા, મહિન અને જડ કરી નાખે એવા રાગદ્વેષાદિક અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે.^૨ લક્ષ્મીને ચિંતાઓરૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નદીઓની હદોશની પેઠે બહુ જ આડાં વલણુવાળી અને

ચંચળ હોય છે.^૩ પગમાં અશિના તણખાથી દાઝી ગયેલી કાઈ અભાગણી સ્ત્રી જમ એક ઠેકાણે પગલું નહિ રાખતાં કદગી રીતે આમ-તેમ દોહ્યા કરે છે, તેમ અભાગણી લક્ષ્મી પણ એક ઠેકાણે પગ મોહ્યા વિના કદગી રીતે ચારે બાજુ દોહ્યા કરે છે.^૪ દીવાની શિખાની પેઠે લક્ષ્મી પોતાના એક ભાગને સ્પર્શ થવાથી પણ ભારે બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાની અંદર વિનાશરૂપ કાળજીને જ ધરી રહે છે.^૫ રાજની પ્રકૃતિની પેઠે તે મૂઠ છે અને કષ્ટપ્રાપ્ત છે. સુણવસુણો વિચાર કર્યા વિના જ તે પાસે રહેનારા જ કાઠના પર ચડી બેસે છે.^૬ જમ દૂધ પાવાનાં કાર્યોથી અનેક સર્પોની વેગનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ પાપકાર્યો કરવાથી પાપોના વેગનો વિસ્તાર થાય છે એવાં પાપકર્મો કરવાથી જ લક્ષ્મી વિસ્તાર પામે છે.^૭ ન્યામુધી વાયુએ ટાઢને કઠિન ન કરી હોય, ત્યાંમુધી જ તે ટાઢ શીતળ અને કોમળ સ્પર્શવાળી લાગે છે; તે જ પ્રમાણે ન્યાંમુધી લક્ષ્મીએ માણસને કઠિન ન કર્યો હોય, ત્યાંમુધી જ તે માણસ સ્વજનને તથા પરજનને ટાઢો તથા ફણો લાગે છે.^૮ જમ ધૂળની મૂઠી ગમે તેવા ઉત્તમ મહિઓને પણ મેલા કરી નાખે છે, તેમ લક્ષ્મી વિચક્ષણ, રૂઝ, કૃતજ્ઞ, ઉદાર અને કોમળ માણસોને પણ મહિન કરી નાખે છે.^૯ હે ભગવન્ ! ઝરી લતાની પેઠે લક્ષ્મી સુખને માટે નહિ પણ દુઃખને માટે જ વધે છે. રક્ષણ કરવાથી તે અંતે વિનાશ જ લાવે છે.^{૧૦} ધનવાન છતાં લોકોની નિંદાને પાત્ર ન થયેલો, શૂરવીર છતાં બકવાદ નહિ કરનારો અને સમર્થ છતાં સમદષ્ટિ રાખનારો, એ ત્રણ પ્રરૂપો આતિ દુર્લાભ છે.^{૧૧} આ લક્ષ્મી અનેક દુઃખરૂપી સર્પોની વિષમ તથા મહન યુદ્ધરૂપ છે અને ગાદ મોહરૂપી ગચ્છન્દ્રની વિંધ્યાચળની તળેટીરૂપ છે.^{૧૨} સહાયરૂપી કમળોને નાશ કરનારી તે રાત્રિરૂપ છે, દુઃખોરૂપી કુમ્હો (રાત્રિવિકાસી કમળો)ને

આ તેરમા સર્ગની અંદર સઘળાએને અત્યંત ખારી લાગનારી એવી લક્ષ્મીના દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

ચાંદનીરૂપ છે, મુદ્દણિરૂપી દીવીને વંટાળિયારૂપ છે અને અનેક વિકારોરૂપી કલ્લોલોની તે નદીરૂપ છે. તે શ્રાંતિના ગંધર્વનગરરૂપ છે, ખેડરૂપી ઝેરને વધારનારી છે, વિકલ્પરૂપી ધાન્યોના ખેતરરૂપ છે અને ખેડસહિત લયને ઉત્પન્ન કરનારી સર્પિ-ણીરૂપ છે.^{૧૪} વૈરાગ્યરૂપી લતાઓને તે હિમરૂપ છે, રાગદ્વેષ આદિ ધુવડોને તે રાત્રિરૂપ છે, વિવેક-રૂપી ચંદ્રને તે રાહુની દાઢરૂપ છે અને સૌમન્ય-રૂપી કમળને ચાંદનીરૂપ છે.^{૧૫} ઇન્દ્રધનુપની પેઠે તે ચપળતાભરેલા અનેક રંગોથી મનને હરનારી છે, વીજળીની પેઠે ઉત્પન્ન થઇને તે ચપળતાથી તુરત જતી રહેનારી છે અને જડનો આશ્રય કરનારી છે.^{૧૬} ચપળતામાં તે વનનાં નોળિયાં કરતાં પણ વધિક છે, તે નીચ ડુળના લોકોની પાસે ભરાઈ રહેનારી છે અને ઉનાળાના ઝાંઝવાનાં પાણી કરતાં પણ તે વધારે ઠંડાનારી છે.^{૧૭} પાણીની લહેરની પેઠે તે કોઈ સ્થળમાં ક્ષણમાત્ર પણ એકરૂપે રહેતી નથી, દીવાની જ્યોતની પેઠે તે ચંચળ છે અને અચાનક કુદંશમાં નાખનારી છે.^{૧૮} યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ધરાવનારા પુરુષોરૂપ હાથીઓનાં ટોળાંને તે સિંહણની પેઠે તોડી પાડનારી છે અને ખડ્ગની ધારની પેઠે તે ટાઢી, તીખી તથા તીક્ષ્ણ દંદ્યવાળાઓનો આશ્રય કરનારી છે.^{૧૯} પરાયાં ધનોને લઈ લેવાની ઇચ્છાવાળી અને શુભતરૂપે નીચ ચિંતાઓને છુપાવી રહેલી એ અભાગણી લક્ષ્મીથી હું કુખ વિના બીજું કંઈ પણ ક્ષણ દેખતો નથી.^{૨૦} અરેરે! અલક્ષ્મીરૂપ શોક્ય તેને દૂર હાંધી મૂકે છે, તે પણ તે નિર્લજ્જ અને નફકટ લક્ષ્મી તેજ દરિદ્ર માણસને સદા આદર સાથે આલિંગન કરે છે!^{૨૧} કોઈ ખાડમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને અનેક સર્પોનાં ચરીરોથી વીંટાયેલી કૂલવેલની પેઠે એ લક્ષ્મી ઉપરથી મનોહર દોવાને લીધે ચિત્તની વૃત્તિને ખેંચે છે, સાહસથી મજે એવી છે અને ક્ષણ-મંચુર છે.^{૨૨}

મનોરમાર્કર્ષતિ ચિત્તવૃત્તિ કદર્થસાધ્યા
ક્ષણમંચુરા ચ। વ્યાલાવલીગાત્રવિવૃત્તદેહા શ્વશ્રો-
ત્યિતા ગુણલતેવ લક્ષ્મીઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગનાસિદ્ધ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો ‘લક્ષ્મીનિરાકરણ’ એ
નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

મૂર્ખના જીવિતની નિંદા

॥ રાત્ર ઉવાચ ॥

આયુઃ પલ્લવકોનાગ્રલંબાંબુક્ષણમંચુરમ્ ।

ઉન્મત્તમિવ સંત્યજ્ય યાત્વકાદિ શરીરકમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—હે સુનિ! આવરદા તો પાંદડાંના ખૂણાની અણી પર લટકી રહેલા એક જળખિન્દુ જેવું ક્ષણમંચુર છે. ઘેલાંની પેઠે તે સમય વગર જ બિચારા શરીરને છોડીને ચાલતું થાય છે.^૧ વિપયોરૂપી સર્પોના સંગથી જેમતું ચિત્ત પૂરું જઈ રિત થઈ ગયું છે અને જેમને આત્માનો ખૂણું વિવેક પ્રાપ્ત થયો નથી, એવા લોકોને તો આયુષ્ય કેવળ પરિશ્રમના કારણરૂપ છે; પરંતુ જેમણે બલ્લવાયોગ્ય વસ્તુને બંધી લીધી છે અને જેઓ અપરિચિન્ન પદમાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે, તેમને આયુષ્ય સુખદાયી થાય છે અને તેમને લાભાલાભ સમાન જ લાગે છે.^૨ હે સુનિ! એ ‘દેહાદિક આત્મા છે’ એવો નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ, તેથી સંસારરૂપી વાદળની વીજળીના સમ્પર્કરૂપ આયુષ્યમાં અમને સુખ મળતું નથી.^૩ કદાચ વાયુને વીંટી શકાય, આકાશને તોડી શકાય અને તરંગોને પણ મૂંચી શકાય; પણ આ આયુષ્યનો કદી વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ.^૪ શરદ્રજ્જ્વળનાં વાદળોની પેઠે અંદપજ્જ્વળી, તેલ વ-

૧ આ ચોદમા સર્ગમાં મૂર્ખનું જીવિત, ચોવન તથા આયુષ્ય કે જે બ્યાધિ, રોગ તથા જરાથી ઘેરા-
યેલું અને કામ આદિએ મનને કંઈક દેવ છે, તેની

ગરના દીવાની પેઠે તારમાં ઉન્મુખ અને તરગની પેઠે ચપળતાવાળું આ આયુધ્ય જતું રહ્યું જ જોવામાં આવે છે.^૧ તરંગને, પ્રતિબિંબના ચક્રને વીજળીના સમૂહને અને આકાશના કમળને કદી પકડી રાખવાની આશા રાખી શકું; પણ આ અસ્થિર આયુધ્યને પકડી રાખવાની આશા તો હું કદી રાખી શકું નહિ.^૨ તુષ્ણાતુર મૂઠ માણસ વ્યથા આયુધ્યને લાંબું કરવા ઇચ્છે છે. ખચરી જમ ગર્ભ ધારણ કરીને કુખને નોતરે છે, તેમ જો મનુષ્ય પણ જો ઇચ્છા કરીને કુખને જ બોલાવે છે.^૩ હે બ્રહ્મા ! આ ભવ-ભટકણમાં આ જ કાયારૂપી વેદો છે, તે સહિષ્ણુ સમુદ્રના જળના ફીણ જોવા જ છે. માટે મને આમાં જીવતું ગમતું નથી.^૪ જ્યાં અવશ્ય પામવા યોગ્ય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, ફરી વાર શોક કરવા ન પડે અને જે જીવન્મુક્તિના પરમસુખના સ્થાનકરૂપ થાય, તે જ જીવતર કહેવાય છે.^૫ ગ્રાહ પણ જીવે છે અને ચૂગો તથા પક્ષીઓ પણ જીવે છે, પરંતુ જેનું મન તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે તુરંતરૂપ યદિ ગયું છે, તે જ સાચો જીવે છે.^૬ જગતમાં જન્મેલા જે પુરુષોને ફરી વાર જન્મને ભય મટી બપ છે, તેમતુ જીવતુ જ સકળ છે; ઓળ પુરુષોનું જીવતું તો ઘડા ગધેડાના જેવું છે.^૭ અવિવેકીને શાસ્ર પણ ભારરૂપ છે, વિષયોમાં રાગવાળાને જ્ઞાન પણ ભારરૂપ છે, અશાંતને મન પણ ભારરૂપ છે અને આત્માને નહિ બ્રહ્માનાને શરીર પણ ભારરૂપ છે.^૮ વહીતરને જમ માર કુખદાયી છે, તેમ દુર્બુદ્ધિ પુરુષને રૂપ, આયુધ્ય, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકાર જો સમગ્ર કુખદાયકજ છે.^૯ વિશ્રાંતિ વગરનું, પૂર્વકામપણાથી રહિત, આપદાઓના મોટા સ્થાનરૂપ અને શોગરૂપી પક્ષીઓના નિવાસરૂપ આ આયુધ્ય અત્યંત પશ્ચિમના સાધનરૂપ જ છે.^{૧૦} જમ ઉંદર નિત્યના પશ્ચિમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે જૂના ખાડાને અત્યંત ખોવા

જ કરે છે, તેમ કાળ પણ નિત્યના પશ્ચિમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે આયુધ્યને અત્યંત ખોવા જ કરે છે.^{૧૧} દરમાં રહેનારા અને ઝેરથી બાળી નાખનારા ભયંકર સર્પો જમ વનના વાયરાને પીધા કરે છે, તેમ શરીરરૂપી દરમાં રહેનારા અને ઝેરના જીવી બળતરા દેનારા ભયંકર શેગો પણ આયુધ્યને પીધા કરે છે.^{૧૨} તુરંત, નિરંતર રજને ઝરતા અને અંદર રહેનારા 'ધુણુ' નામ ના ફૂર છીડાઓ જમ જૂના ગ્રાહને કાપ્યા કરે છે તેમ નિરંતર તુરંત, લોહીપટ્ટ આદિને ઝરત અને અંદર રહેનારા શોગઆદિ ફૂર કુખો શરીરને કાપ્યા કરે છે.^{૧૩} બિલાડો જમ ઉંદરને તુરંત ગળી જવાને સારુ તેના ઉપર ઉત્કંઠાભર નિરંતર ટાપ્યા કરે છે, તેમ મૃત્યુ પણ આયુધ્યને તુરંત ગળી જવાને સારુ તેના ઉપર ઉત્કંઠાભર નિરંતર ટાપ્યા કરે છે.^{૧૪} જમ બહુ ખાનારો માણસ અન્નને જીર્ણ કરી નાખે છે, તેમ ગંધ આદિ ગુણોવાળી અને સાર વગરની વૃદ્ધાવસ્થા રૂપ વેશ્યા, શરીરને અચકત કરીને જીર્ણ કરી નાખે છે.^{૧૫} જમ સજ્જન થોડા દિવસમાં જ દુર્જનને ઓળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઇને છોડી દે છે, તેમ યૌવન પણ થોડા દિવસમાં જ શરીરને ઓળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઇને છોડી દે છે.^{૧૬} જમ જર પુરૂષ રૂપ ઉપર તાક્યા કરે છે, તેમ કુખ, જરા અને મરણનો મિત્ર એવો કાળ પણ નિત્ય આયુધ્ય ઉપર જ તાક્યા કરે છે.^{૧૭} સ્થિરપણાએ તથા સુખદાયીપણાએ સર્વદા છોડી દીધેલું, ગુણરહિત અને મરણના પાતરૂપ આયુધ્ય, જગતમાં જેનું અત્યંત તુરંત છે, તેનું બીજું કંઈ પણ અત્યંત તુરંત નથી.

સ્થિરતયા સુલમાસિતયા તયા સતતમુજ્જિ-
તમુચમલ્લુ ચ । જગતિ નાસ્તિ તયા ગુણ-
વર્જિતં મરણમાજનમાયુરિદં યથા ॥ ૨૩ ॥

અર્થ ૧૪ એ સમાપ્ત

હસર્ગ ૧૫ મો

અહંકારનિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

મુષૈવામ્પુતિયતો મોહાન્યુષેવ પરિવર્દતે ।

મિથ્યામયેન મીતોઽસ્મિ દુરહંકારશઙ્ગુણા ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-અહંકારરૂપી કુષ્ટ શત્રુથી હું ભય પામું છું. તે મોહને લીધે વૃથા ઉત્પન્ન થયા છે, વૃથા વધે છે અને નિરર્થક જ છે.^૧ વિવિધ આકારવાળો સંસાર એ અહંકારને લીધે જ રાંકમાં પણ રાંક પુરુષોને રાગદ્વેષાદિક દોષરૂપી દોહારોમાં મૂંઝવ્યા કરે છે.^૨ વિપત્તિઓ અહંકારથી જ થાય છે, કુષ્ટ ચિંતાઓ અહંકારથી જ થાય છે, અને અહંકારથી જ નીચ કીધા પણ થાય છે. માટે અહંકાર જ મારો રોગ છે.^૩ હે મુનિ! એ અહંકાર મારો લાંબા કાળનો વેરી છે, તેને લીધે જ હું ખાતો નથી અને પાણી પણ પીતો નથી, તો પછી ભોગોને તો દેખે જ ભોગવું? પાર-ધીની જમ અહંકારરૂપી દોષ મનમોહક બળ પાય છે. સંસારરૂપ રાત્રિ જમ લાંબી છે, તેમ આ મનમોહક માયા પણ લાંબી છે.^૪ જમ પર્વત ઉપર લાંબા, વિપત્તિ અને મોટા ખેરનાં ઝાડો ભ્રમે છે, તેમ એ અહંકારમાંથી જ લાંબા, વિપત્તિ અને મોટા એવાં જ તે દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.^૫ શાંતિરૂપી અંદ્રને અહંકાર રાહુના મુખરૂપ છે, શુણ્ણરૂપી કમળોને અહંકાર મહાવિપત્તિ હિમરૂપ છે અને સમતારૂપી મેઘને અહંકાર શરદઋતુના સમયરૂપ છે. હું એ અહંકારને છોડી દઉં છું.^૬ હું રામ નથી, મને વાંછના નથી અને દોષ પદાર્થોમાં મારું મન લાગતું નથી. હું તો સર્વ પ્રાણીઓને મારા સમાન ગણીને, હારી ગયેલાની પેઠે શાંતિથી બેસી રહેવા ઈચ્છું છું.^૭ મેં અહંકારથી જ કાંઈ ભોગવ્યું છે, હોમ્યું છે અને કપ્યું

છે તે સઘળું નિઃસાર જ થયું છે. અહંકારથી રહિત રહેવું એ જ સાર છે.^૮ હે બ્રહ્મા! જે મને 'હું છું' એવું અભિમાન થાય છે તો હું આપઠા-ઓથી દુઃખી થાઉં છું અને એ અભિમાન હોતું નથી, તો હું સુખી થાઉં છું. એટલા માટે નિર-હંકારપણું જ શ્રેષ્ઠ છે.^૯ હે મુનિ! હું અહંકારને છોડી દઈ શાંતિભરેલા મનથી ઉદ્દેગરહિત થઈને રહું છું. ભોગોનો સમૂહ તો દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિપત્તિ આદિ વિનાશી પદાર્થોને અધીન છે. જે એ બધામાંથી એકાદ પદાર્થનો ભંગ થાય, તો પણ ઉદ્વેગ થયા વિના રહે નહિ.^{૧૦} હે બ્રહ્મા! ન્યા-સુધી અહંકારરૂપી મેઘ પોતાનાં ગાત્રોને વિસ્તારે છે, ત્યાં સુધી વૃષ્ણારૂપી ઇન્દ્રજવના ઝાડનાં મારગ ફૂટ્યા કરે છે.^{૧૧} અહંકારરૂપી મેઘ શાંત થાય છે, ત્યારે વૃષ્ણારૂપી નવીન વિઘ્નહતતા, યુગ્મઈ ગયેલા દીવાની ન્યોતાની જમ તુરત જ ક્યાંય સરી જાય છે.^{૧૨} અહંકારરૂપી મોટા વિધ્યામળમાં મનરૂપી મોટા મહાન્મત હાથી મેઘની પેઠે ભારે કડાકાથી ગાન્ધ્યા કરે છે.^{૧૩} આ દેહરૂપી મહા-વનમાં ગાઠ અહંકારરૂપી મોટા સિંહ દૂધા કરે છે, તેણે જ આ જગતને વિસ્તાયું છે.^{૧૪} અહંકારરૂપી મોટા જર પુરુષ, વૃષ્ણારૂપી ઝીણા દોરામાં પરીવાયેલી ઘણા ઘણા જન્મેની પર-પરાને, પોતાના ગળામાં મોતીના હારરૂપ કરી છે.^{૧૫} હે મુનિ! આ અહંકારરૂપી વેરીએ અહીં કાંઈ મન-તાંત્ર ક્યાં વગર જ પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રી આદિ ઉન્માદક સાધનો પ્રસાર્યાં છે.^{૧૬} જે અહંકાર ટળી જાય છે, તો ઉપર કહેલી સઘળી કુષ્ટ પીડાઓ પણ તુરત આપોઆપ જ ટળી જાય છે.^{૧૭} જે અહંકારરૂપી મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તો મનરૂપી આકાશમાં રહેલી અને શાંતિને કાપી નાખનારી મોહરૂપી આકળ ક્યાંય જતી રહે છે.^{૧૮} હે બ્રહ્મા! હું નિરહંકારવૃત્તિનો છું અને છતાં મૂર્ખતાને લીધે જ શોકથી પીડાયા કરું છું, તો આપને જ કાંઈ ચોચ જણાય તે

* આ પદરમા સર્ગમાં અહંકાર કે જે સઘળા અનર્થના મૂળરૂપ છે, તેની નિંદા કરવામા આવેલો.

મને કહો. ૨૦ હે, મહાનુભાવ! દૃઢ્યમાં રહેલું
અહંકારરૂપી લાંછન સધળી આપદાઓના સ્થાન-
રૂપ છે, ધ્રુવપદ્મથી વિરુદ્ધ છે, શાંતિ આદિ ઉત્તમ
ગુણોને દૂર રાખનાર છે અને ચાર બાજુ મહા-
દુઃખરૂપ છે. હું તેને વિવેકની દૃઢતાથી રાખતો
નથી. માટે આપ હવે પછી મને જે કર્તવ્ય હોય
તેનો ઉપદેશ કરો. ૨૧

સર્વાપદાં નિલયમધુવમંતરસ્થમુન્યુક્તમુત્ત-
મગુણેન ન સંશયમિ । યત્નાદહંકૃતિપદં પરિ-
તોડતિદુઃખં શ્રેષ્ઠે માં સમનુશાધિ મહાનુભાવ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'અહંકારભુજુસા*' એ
નામનો ૧૫ મો સર્ગ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૬ મો ૭

ચિત્તદોષતું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

દૌર્વૈર્જર્જરતાં યાતિ સત્કાર્યાદૃયસેવનાત્ ।

ચાતાંતઃપિચ્છલવચ્ચેતશ્ચલતિ ચંચલમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-સારાં કાર્યને તથા મહાત્મા-
ઓના સેવનને છોડી દેવાથી અંચળ ચિત્ત રાગ-
દ્વેષાદિક દોષોથી જળ્લિત થઈ બળ છે, અને
જમ નાનું સરખું પીંછું વાણુની અંદર ભમ્યા કરે
છે તેમ તે વિષયોની અંદર ભમ્યા કરે છે. ગામના
હૂતરાની પેઠે તે રાંક અને અત્યંત વ્યથ થઈને
નિરર્થક આમતેમ દૂર દૂર દોટ મૂક્યાં કરે
છે. એ ચિત્તને કયાંય કાંઈ પણ ગમતું નથી. ૨
કયાંક તેને ધણું ધન મળે છે, તો પણ વાંસનો
કરંડિયો જમ પાણીથી ભરાય નહિ, તેમ તે પણ
ભરાતું નથી. ૩ હે મુનિ! શૂન્ય અને સર્વદા દુષ્ટ

* આ પદરમાં સર્ગમાં 'હં પ્રભુ હું' આ
શબ્દ અહંકારથી બિન બીજા સર્વ અમુક્ અહંકારો
ને ને બંધન કરનાર છે, તેમની નિંદા કરી છે.

+ આ સોળમા સર્ગમાં ચિત્તના દોષોનું વિસ્તા-
રથી વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

આશારૂપી બળથી વીંટાયેલું મન, ટાળામાંથી
વિખૂટા પડેલા મૃગની પેઠે, વિશ્રાંતિ પામતું જ
નથી. ૪ તરંગજની ચપળ વૃત્તિવાળું મન પોતા-
ના અવ્યવસ્થિતપણાને છોડીને ક્ષણમાત્ર પણ
દૃઢ્યમાં સ્થિતિ કરતું નથી. ૫ જમ મહારાયજીથી
ક્ષેપ પામેલું ક્ષીરસાગરનું જળ, દશે દિશાઓમાં
ફરી વળે છે, તેમ વિષયોના ચિંતનથી ક્ષેપ
પામેલું મન દશે દિશાઓમાં દોડાદોડ કરે છે. ૬
અનેક બલની ડગાઇઓરૂપ દૂર મગરની માળા-
વાળા અને ભોગ મેળવવાના ઉત્સાહરૂપ તરંગો-
થી હુબાવી દે એવી ચક્રીઓવાળા એ મનરૂપી
મહાસાગરને રોકવાને હું સમર્થ નથી. ૭ બ્રહ્મના
મનરૂપી મૃગ ભોગરૂપી ધોના અંકુરોની લાલ-
ચથી, નરકરૂપ ખાડમાં પડી જવાની ચિંતા નહિ
રાખતાં દૂર દોડ્યાં કરે છે. જમ સમુદ્ર પોતાના
અંચળપણાને છોડતો નથી, તેમ મારું ચિત્ત
આકુળ વૃત્તિથી પોતાના અવ્યવસ્થિતપણાને
કહી છોડતું નથી. ૮-૯ પાંજરામાં પુરાયેલો કોઈ
કેસરી જમ એક ઠેકાણે સ્થિર થતો નથી, તેમ
ચિંતાઓના ભારથી ભટક્યા કરતું ચિત્ત પણ
પોતાની અંચળ વૃત્તિને લીધે કાંઈ પણ એ
ઠેકાણે જંપ વાળતું નથી. ૧૦ હંસ જમ જળ
માંથી દૂધને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે, તે
મોહરૂપી રથ પર ચડેલું ચિત્ત શરીરમાંથી સમ
તારૂપ મુખને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે. ૧૧ હે
મુનિરાજ! અનેકાનેક કલ્પનાઓરૂપી શય્યામાં
ચૂનેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ કાંઈ રીતે પણ બચત
થતી નથી, તેથી હું વ્યાકુળ થઈને તપ્યા કરું છું.
હે બ્રહ્મના પક્ષીજમ મજબૂત ગાંઠ પાડેલી દોરી-
માં રહેલી બળથી બંધાયું હોય છે તેમ હું પણ
અહંતામમતારૂપી મજબૂત ગાંઠ પાડેલી વૃણા-
રૂપ દોરીમાં રહેલા ચિત્તથી બંધાયો છું. હે બ્રહ્મના
નિરંતર ક્રોધરૂપી ધુમાડાવાળા અને ચિંતાઓરૂપ
જ્વાળાઓથી ભરપૂર રહેતા ચિત્તરૂપી અગ્નિથી હું
સૂકા ખડની માફક બળી રહ્યો છું. હે બ્રહ્મના

ફૂતરીને અનુસરનારો ફૂતરો જમ જડપણાવાળા
ચખને ફાડી ખાય છે, તેમ તુષ્ટાદૃષી ફૂતરીને
અનુસરનારો ચિત્તદૃષી ફૂતરો, અને જડપણા
વાળાને ફાડી ખાય છે. દે બ્રહ્મન! જમ તર-
ંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતો જળદૃષી
પ્રવાહ, કાંકાનાં વૃક્ષોને તાણી બળે છે, તેમ રાગ-
દ્વેષાદિક તરંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતું
જડદૃષી ચિત્ત અને તાણી બળે છે.^{૧૩-૧૪} જમ
પ્રયંડ પવન ખડકને વચમાં જ પાડવાને સારુ
અથવા આકાશમાં જ ફેરવવાને સારુ દૂર લઈ બળે
છે, તેમ ચિત્ત પણ અને આકસ્માત્ નરકમાં પાડ
વાને સારુ અથવા ધણા ધણા જન્મોમાં ફેરવવાને
સારુ દૂર લઈ બળે છે.^{૧૫} હું આ સંસારસમુદ્રને
તરી જવાની નિત્ય ઉલ્કાં રાખું છું, છતાં પાજ
જમ પાણીના પૂરને રોષી રાખે છે તેમ દુષ્ટ
ચિત્ત અને રોષી રાખે છે.^{૧૬} જમ. નીચેથી ઊંચે
જતી અને ઊંચેથી નીચે જતી ખરાબ દોરી ફના-
માંથી પાણી કાઢવાના લાકડાને ચોંટી રહે છે,
તેમ નીચેથી ઊંચે જતું અને ઊંચેથી નીચે
જતું આ ચિત્ત અને વળગી રહે છે.^{૧૭} જમ
ખાળક ખોટી કલ્પનાથી બચકર રૂપને પામેલા
અને પૂણું વિચારથી ભિથ્યા થઈ જનારા ભૂતથી
ઝડપાઈ બળે છે, તેમ હું પણ ખોટી કલ્પનાથી
બચકર રૂપને પામેલા અને પૂણું વિચારથી
ભિથ્યા થઈ જનારા ચિત્તથી ઝલાઈ ગયો છું.^{૨૦}
દે બ્રહ્મન! ધણા ગ્રમથી પણ દૂર કરી ચકાય નહિ
એવો એ મનદૃષી પિશાચ અગ્નિ કરતાં પણ વધારે
તાપ દેનારો છે, પર્વત કરતાં પણ વિશેષ કષ્ટ-
સાધ્ય છે અને વજ્ર કરતાં પણ વધારે દઢ છે.^{૨૧}
જમ પક્ષી માંસ ઉપર ઝપટ મારે છે, તેમ ચિત્ત
વિષયો ઉપર ઝપટ મારે છે. ખાળક જમ રમકડું
મળતાં ધણા દિવસના અભ્યાસને છોડી દે છે, તેમ
ચિત્ત પણ વિષય મળતાં ધણા દિવસથી મહેલા
શુભ કાર્યને છોડી દે છે.^{૨૨} દે તાત ! જડ* મટ-

તિવાળો, અત્યંત ચંચળ, જન્મ-મરણદૃષી અનેક
વિસ્તૃત ચકરીઓથી ભરેલો અને કામાદિરૂપ
મહાદુઃખદાયી સર્પોના નિવાસવાળો આ મન-
દૃષી સમુદ્ર. અને દૂર તાણી લઈ બળે છે.^{૨૩} દે
મહાત્મા ! મહાસમુદ્રને પી જવા કરતાં, ગેરુ
પર્વતને ઉખેડી નાખવા કરતાં અને અગ્નિનું
ભક્ષણ કરવા કરતાં પણ, ચિત્તનો નિયંત્ર કરવો
વધારે કઠિન છે.^{૨૪} ચિત્ત જ વિષયોના કારણદૃષ
છે, ચિત્ત દોષ તો જ જગત છે અને ચિત્ત ક્ષીણ
યાય તો જગત પણ ક્ષીણ યાય છે, માટે પ્રયત્ન-
પૂર્વક ચિત્તની જ ચિકિત્સા કરવી બેઠબે.^{૨૫} દે
શુનિ ! જમ પર્વતમાંથી વનો ઊગે છે, તેમ ચિત્ત-
માંથી જ આ સેંકડો સુખદુઃખ ઊગે છે. એ
ચિત્ત બે વિવેકને લીધે ક્ષીણ થઈ બળે, તો હું
ધારું છું કે સુખદુઃખો પણ અત્યંત ક્ષીણ થઈ
જ બળે.^{૨૬} જ ચિત્તદૃષી શત્રુને જીતવામાં જ
મહાત્મા પુરુષોએ શુભ, દુઃખ આદિ સકલ શુણ્ણના
વિજયની આશા બાંધી છે, તે ચિત્તદૃષી શત્રુને
જીતવા માટે હું ઉદ્બોગ કર્યા કરું છું. ભારી રતિ
આસરી ગઈ છે, એટલે ચંદ્ર જમ જડ અને
મલિન વિલાસવાળી વાદળોની રૂપાને અંતરથી
અલિનંદન આપતો નથી, તેમ હું પણ જડ
અને મલિન વિલાસવાળી રાજસુકમીને અંતર-
થી અલિનંદન આપતો નથી.^{૨૭}

સકલગુણજયાશા યત્ર વદ્ધા મહદ્દિસ્તમરિ
મિહ વિજેતું ચિત્તમમ્યુત્થિતોઽહમ્ । વિગતર-
તિતયાંતનોભિનંદામિ લક્ષ્મીં જડમલિનવિલાસાં
મેષલેલામિવેદુઃ ॥ ૨૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો ‘ચિત્તદોષાત્મજ’ એ ના-
મનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

* મન ન્યાં સંધી આત્માથી લિપ્ત પદાર્થને આ-
કારે થવા કરે છે, ત્યાં સંધી જીવના ભવશ્રમણનો અંત
આવતો નથી; પણ જ્યારે તે મન આત્માકારે લઈ
આત્મભાવને પામે છે, ત્યારે જ તેના ભવશ્રમણનો
અંત આવે છે, એવું આ સર્ગનું તાત્પર્ય છે.

ઠ સર્ગ ૧૭ મોં ૭

તૃષ્ણા ઉપર ધિક્કાર

॥ રામ ઉવાચ ॥

હાહાંધકારશર્વર્યા તૃષ્ણયેહ દુરંતયા ।

સ્ફુરંતિ ચેતનાકાશે દોષાઃ કૌશિકપંક્તયઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-સંસારમાં વિવેક આદિને ઠાંકી દેવામાં અંધારી રાત્રિ જેવી અને અંત વિનાની તૃષ્ણાને લીધે, જીવરૂપ આકાશમાં, રાગદ્વેષ આદિ ધ્રુવડ પક્ષીઓની પંક્તિઓ જોડતી જેવામાં આવે છે.^૧ જમ અંદર દાહ આપનારો સૂર્યનો તાપ કાઢવના રસને અને ફૂંણાપણાને સૂકવી નાખીને તેને કઠિન બનાવી દે છે, તેમ અંદર દાહ આપનારી તૃષ્ણાએ મારાં આનંદને અને ફૂંણાપણાને સૂકવી નાખીને મને કઠિન બનાવી દીધો છે.^૨ બ્યામોહરૂપી અંધારાથી ભરપૂર અને શૂન્ય જેવા મારા ચિત્તરૂપી મહાન અરણ્યમાં આશારૂપી પિશાચણી અતીવ નાચી રહી છે.^૩ કંચનના ઉપવન જેવી શોભતી તૃષ્ણારૂપી ચણાની મંજરી, ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રમાં વચ્ચેનારૂપી આકળનાં દીપાં પડવાથી મહોરતી જ રહે છે.^૪ મધભાગે હાલકડોલક યતી મહાસાગરની લહરી જેમ લોહને ધૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ અત્યંત ઊંચે જોળી આવે છે, તેમ મનમાં અનેક ગરબડો નચાવતી તૃષ્ણા પણ મને ધૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ બલવત્તર ઉલ્લાસમાં જોળી રહે છે.^૫ અધ્યાત્માણુ આદિ હલ્લોલોના પ્રયંડ શબ્દોવાળી, અનેક પ્રકારના તરંગોવાળી અને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં જતી તૃષ્ણારૂપી નદી આ મારા દેહરૂપી પર્વતમાં વસા કરે છે.^૬ ચિત્તરૂપી બપેયો એકાચિત્તરૂપી જળને પીવા સારૂ પોતાની ચપળતાને દેકવા સજ્જ થાય છે; પણ મેલો વિટોળિયો

÷ આ આખા સત્તરમા સર્ગમાં જગનને બનાવનારી તૃષ્ણાને જ ધિક્કારવામાં આવેલી.

વા, જેમ બૂના ખડને કયાંય લઈ બધ છે, તેમ મેલી તૃષ્ણા તેને પણ કયાંય તાણી બધ છે.^૭ નાની ઉંદરડી જેમ વીણાના તારને કાપી નાખે છે, તેમ વિવેકવૈરાગ્ય આદિ ગુણો મેળવવાને હું જ જ ઉત્સાહ ધરું છું; તે તે ઉત્સાહને તૃષ્ણા કાપી નાખે છે.^૮ જેમ જીરણ પાંદડું પાણીમાં ભર્યાં કરે છે, બૂતું ખડ જેમ વાયુમાં ભર્યાં કરે છે અને જેમ શરદઋતુનું વાદળ આકાશમાં ભર્યાં કરે છે, તેમ હું ચિંતારૂપી ચક્રમાં ભર્યાં કરું છું.^૯ અમારી બુદ્ધિ પરમધામે પહેંચવાને અશક્ત છે અને અમે બળમાં મૂંચવાઈ ગયેલા પક્ષીઓની જેમ તૃષ્ણારૂપી બળમાં મૂંચવાઈ ગયા છીએ.^{૧૦} દે પિતા! આ તૃષ્ણા નામની જ્વાળાથી હું એવો તો બળી ગયો છું કે, હવે મને અમૃતોથી પણ એ બળતરા શાંત થાય એમ લાગતું નથી.^{૧૧} તૃષ્ણારૂપી મસ્ત થોડી દિશાઓના છેડાઓમાં એવા પ્રબળ વેગથી દોડ્યા કરે છે કે, તે તુરત જ ધણે દૂર સુધી પહેંચી બધ છે અને વળી પાછી તુરત જ ઠેકાણે આવીને રહે છે.^{૧૨} રેંટને મોટે બધિલી દોરીની પેટે તૃષ્ણા જળને સંબંધ પામ્યા કરે છે, ધણી ગાંઠિવાળી છે, હાલ્યા કરે છે અને નિરંતર ઊંચે તથા નીચે આવ-અ કર્યાં કરે છે.^{૧૩} દેહની અંદર પરાવાયેલી અને દાઈથી પણ કાપી શકાય નહિ એવી આ તૃષ્ણારૂપી નાથ, લોકોની પાસે બળકની પેટે ભારે ઝડપથી લાર ઉપડાવ્યા કરે છે.^{૧૪} જેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી લીલડી પક્ષીઓ ઉપર બળ નાખ્યા કરે છે, તેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી તૃષ્ણા લોકો ઉપર પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રીઓ આદિરૂપ બળ નાખ્યા કરે છે. હું મારા પોતાના અતુલવચી આ હડું છું કે, તૃષ્ણા કાળી રાત્રિની પેટે ધીરપુરુષને પણ બિવડાવે છે, દેખતાને પણ આંધળો કરી દે છે અને આનંદોને પણ ઉઘાસ કરી મૂકે છે.^{૧૫,૧૬} તૃષ્ણા કાળી

× જળ અને મૂખ.

નાગણની પેઠે કુટિલ છે, ફંણા સ્પર્શવાળી છે, ઝેરભરેલી વિપત્તાવાળી છે અને જરાક અડવામાં આવે તો પણ કરડી ખાય છે.^{૧૭} તૃણા કાળી રાક્ષસીની પેઠે પુરુષોનાં દંદ્યને ભેદી નાખે છે, કળાઘ્મરેલાં કામો કરે છે, કુભાંચ લાવે છે અને બહુ જ કંગાલ છે.^{૧૮} દે બ્રહ્મન! જમ આજસને હીથે તૂટી ગયેલા તારાથી વીંટાયેલા તૃબડાને ધરનારી જૂની વીણા, આનંદના સમયમાં શોભતી નથી, તેમ દેવગતિથી તૂટી ગયેલા મનોરથોથી વીંટાયેલા મનરૂપી તૃબડાને ધરનારી તૃણારૂપી જૂની વીણા, નિર્વિશેષપણારૂપ આનંદના સમયમાં શોભતી નથી.^{૧૯} પર્વતની શુક્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી વેલની જમ તૃણા સર્વંદા અત્યંત મલિન, કડવી, સંસર્ગ કરનારું માયું ફેરવી દેનારી, લાંબાં લાંબાં ગૂંચળાંવાળી અને બહુ ચીકારાવાળી હોય છે.^{૨૦} તૃણા કૃષ્ણના મુકાઈ ગયેલા મોરની જમ ગ્લાનિકર છે, રસરહિત છે, નિષ્ફલ છે, વ્યર્થ જાયે ચઢેલી છે, અમંગળકારી છે અને જૂંડી છે.^{૨૧} તૃણા ધરડી વેરયા જેવી છે. તે ઠાઈ પરાયા ચિત્તને વંચ ન કર્યો છતાં સધળાની પાછળ દોડે છે અને એમ છતાં કાંઈ ફળને મેળવી શકતી નથી.^{૨૨} તૃણા તો સુદૃઢ નાયનારી છે અને તે બ્રહ્મારૂપી નાટક-શાળાઓની અંદર અનેક રસોની લાલચવાળા સંસારી લોકોના મોટા ટોળામાં નાચ્યા કરે છે. સંસારરૂપી લાંબા જંગલમાં વિસ્તાર પામેલી અને જોયે ચઢેલી તૃણારૂપી ઝેરી વેલમાં ધડપણરૂપી ફૂલ થાય છે અને અનેક પ્રકારની જીવલણપાથવોરૂપી ફળોની પંકિતજો થાય છે. સુદૃઢ થયેલી નટડીની પેઠે તૃણા જ કાર્ય પોતાનાથી બની શકે એવા ન હોય તે કરવાને પણ રૂંદકા માર્યા કરે છે અને આનંદ આપી ન શકવા છતાં પણ નાચ્યા કરે છે.^{૨૩-૨૪} તૃણારૂપી ચપળ મયૂરી (ટેલ), મોહરૂપી આકળતું આવરેણું થાય ત્યારે નાચે છે. એ આવરણ મટી

ઈને વિવેકરૂપી પ્રકાશ થાય, ત્યારે ઠંડી પડી બચ છે અને ઠાઈથી ન પહેંચી શકાય એવાં સ્થાનોમાં રહેકાણ કરે છે.^{૨૬} ચોમાસામાં જ ચાલનારી નદીની જમ તૃણા અનેક મલિન તરંગોને ઉછાળે છે, લાંબા કાળ સુધી વચ્ચે વચ્ચે સૂકી રહે છે અને કાણમાત્ર જ ઉત્તાર પામે છે.^{૨૭} જમ ચપળ પક્ષિણી પડી ગયેલા આડને છોડી દઈને બીજા જામેલા આડ પર બચ છે, તેમ ચપળ તૃણા પડતીમાં આવેલા પુરુષને છોડી દઈને ચઢતીવાળા પુરુષ પાસે બચ છે.^{૨૮} તૃણારૂપી ચપળ વાંદરી ન પહેંચી શકાય એવાં સ્થાનમાં પણ પહેંચે છે, ધરાયા છતાં પણ ફળની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે અને ધણી વાર સુધી એક સ્થળમાં ટકતી નથી.^{૨૯} તૃણા દેવની ગતિની પેઠે એક અવશું કામ કરીને વળી બીજું અવશું કામ કરવા દોડે છે અને તે કરીને પણ પાછી બંધ પડતી નથી પણ નિરંતર એવાં કામો કરવામાં જ તત્પર રહે છે.^{૩૦} દંદ્યરૂપી કમળમાં રહેનારી તૃણારૂપી જમરી કાણમાત્રમાં પાતાળમાં બચ છે, કાણમાત્રમાં આકાશમાં બચ છે અને કાણમાત્રમાં દિશાઓરૂપી નિકુળોમાં ફેરે છે.^{૩૧} સંસારસંબંધી સધળા દોષોમાં એક તૃણા જ લાંબુ કુઃખ દેનારી છે અને અંતઃપુરમાં ગુપ્ત રહેલાને પણ તે અતિ સંકટમાં નાખી દે છે.^{૩૨} મેઘમાળાની જમ તૃણા ધણી જડતા આપે છે, પરમ પ્રકારને* રોકી દે છે અને મોહરૂપી આકળથી ભરપૂર રહે છે.^{૩૩} જમ પશુઓને બાંધવાની લાંબી દોરી સધળાં પશુઓનાં ગળાંઓને બાંધી લે છે, તેમ તૃણા સંસારમાં બંધકાર કરનારા સધળા જીવોનાં મનને બાંધી રાખે છે.^{૩૪} તૃણા ઇન્દ્રધનુષની પેઠે વિચિત્ર રંગોવાળી છે, યુગ્લ વિનાની છે, લાંબી છે, મલિનમાં રહેનારી છે, તુચ્છ છે અને

* ટાલ અને ચૂર્ણતા. * અજવાળું અને વિવેક.
† દોરી અને સહયુગ.

તુચ્છ સ્થિતિવાળી છે.^{૩૫} તૃષ્ણા સદ્યુષ્ણરૂપી
ધાન્યોને મેધના કુદ કડાકારૂપ છે, આપત્તિરૂપી
ધાન્યોને ક્ષિત કરવામાં શરદ્ધતુરૂપ છે, બોધ-
રૂપી કમળોને હિમરૂપ છે અને મોહરૂપી અંધ-
કારોને શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિરૂપ છે.^{૩૬} તૃષ્ણા
સંસારરૂપી નાટકશાળાની નદી છે, કાર્યરૂપી
માળાઓની પંખણી છે, મનરૂપી જંગલની
હરણીરૂપ છે અને કામદેવના ગાયનની વીણા
છે.^{૩૭} વ્યવહારરૂપ સમુદ્રની તે લહેર છે, મોહ-
રૂપી હાથીને પાંધવાની સાંકળ છે, સ્પૃહરૂપ વડની
વડવાઈ છે અને ક્રુષ્ણરૂપી કુમ્ભોને વિકસાવ-
નારી ચાંદની છે.^{૩૮} જરા તથા મરણ આદિ
ક્રુષ્ણરૂપી રત્નોના તે સુખ ડાબલો છે અને
આધિ તથા વ્યાધિરૂપ વિલાસોને માટે સર્વદા
મસ્ત વિલાસિની છે.^{૩૯} વર્ષાઋતુના આકાશની
પેટે તૃષ્ણા ક્ષણમાત્રમાં થોડાક પ્રકારથી*
નિર્મળ થાય છે, ક્ષણમાત્રમાં જરાક *અધારા-
વાળી થઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં ઝાકળથી†
ભરપૂર થાય છે.^{૪૦} જ્યારે ગાઠ અધારાવાળી
રાત્રિ મટે છે, ત્યારે રાક્ષસોની નિવૃત્તિ થાય છે.
તેમજ જ્યારે ગાઠ મોહવાળી તૃષ્ણા મટે છે,
ત્યારે કાયાના પરિશ્રમ મટે છે.^{૪૧} જ્યાં સુધી
તૃષ્ણારૂપી ઝેરી વિપુલિકા (કોલેરા નામનો રોગ)
લાગુ રહે છે, ત્યાં સુધી આ લોકો મૃંગાયા કરે
છે, સારી વાતો કરી યજ્ઞતા નથી અને ચિત્તમાં
સંભ્રમિત રહે છે.^{૪૨} જો ચિંતાને છોડી દેવામાં
આવે છે, તો આ લોકોનાં સમગ્રા ક્રુષ્ણ ટળી જાય
છે. ચિંતાને છોડી દેવી એજ તૃષ્ણારૂપી કાગ-
ળિયાને મટાડવાનો મંત્ર છે.^{૪૩} તૃષ્ણારૂપ માછલી
ચિત્તરૂપી *જળાશયમાં ખડ, પથરા અને કાષ
આદિ સમગ્રા પદાર્થોને બોચરૂપ સમજીને લીધા
કરે છે અને અંતે તરફડિયાં મારે છે.^{૪૪} સૂર્ય-

નાં કિરણો જમ કમળને ખુલ્લું કરી નાખે છે,
તેમ રોગની પીડા, શ્રી અને તૃષ્ણા ગંભીર
માણસને પણ ખુલ્લો કરી નાખે છે.^{૪૫} વાંસની
લતાની જમ તૃષ્ણા અંદરથી પોલી છે, ઘણી
ગાંઠોવાળી છે, લાંબા લાંબા અંકુરો* તથા
કાંટાઓવાળી† છે, પરસ્પરથી છૂટી છૂટી છે અને
સર્વદા મુક્તામણિની જેટ પ્રિય છે.^{૪૬} અહો!
આ મોટું આશ્ચર્ય છે કે, મહાબુદ્ધિમાન પુરુષો
કદથી કપાય એવી તૃષ્ણાને પણ વિવેકરૂપ નિર્મળ
ખડ્ગથી કાપી નાખે છે.^{૪૭} હે બ્રહ્મન્! દુઃખમાં
રહેલી આ તૃષ્ણા જીવી તીક્ષ્ણ છે તેવી તલવાર-
ની ધાર પણ તીક્ષ્ણ નથી, તેવી વજની જ્વાળા
પણ તીક્ષ્ણ નથી અને તપાવેલા લોહાને
કળીઓની જ્વાળાઓ પણ તેવી તીક્ષ્ણ નથી.^{૪૮}
દીવાની શિખાની પેઠે તૃષ્ણા મધ્યમાં ઉજ્જવળ
છે, અંતમાં કાળી તથા તીક્ષ્ણ છે, પ્રત્યક્ષ
દેખાય છે, બળતરા થવાના કારણરૂપ હોવાને
લીધે અસદ્ધ છે અને તેની દશા‡ રનેહને*
લીધે ઘણા કાળ સુધી પહેચિ એવી છે.^{૪૯} મનુષ્ય
મેરુપર્વત જેવો દૃઢ હોય, જ્ઞાનવાન હોય, શર-
વીર હોય અને ધીર હોય તો પણ, તૃષ્ણા એ
નરોત્તમને એક પલકારામાં તરણાના તોલનો
કરી નાખે છે.^{૫૦} તૃષ્ણારૂપી વિવેચાયલની તળેટી
લાંબા લાંબા મહનોશી‡ વ્યાપ્ત છે, બચકર છે,
ઘાટો જળાંવાળી છે, રજથી* ભરેલી છે, અધારા-
વાળી છે અને ઉચ્ચ ઝાકળવાળી* છે.^{૫૧} જળ-
તની અંદર રહેલી આ તૃષ્ણા ચંચળ છે, તર-
ગોની માળાવાળા શીરસાગરના ચપળ જળમાં
રહેલી માધુર્યગાંઠિની પેઠે એક છતાં તે ભુત-
નોના સમગ્રા ભાગોમાં વ્યાપ્ત છે અને અતિ

* અગ્રવાણ અને વિવેક.

† અધારા અને મોહ.

‡ ઝાકળ અને જૂનો.

× ચિંતાઓ. + ક્રુષ્ણો.

+ વાટ અને સ્થિતિ. × પ્રેમ અને તેજ.

† માદનો અને અદ્યપો. × ધુળ અને રત્નો.

* ઝાકળ અને મોહ.

‡ જળ અને રત્ન આદિ ભેદો.

ના સ્થાનકરૂપ છે, સ્મિતરૂપી સારા કૃણાવાણું છે અને પાપપુણ્યરૂપી મોટી ટટીઓવાણું છે. તે ખાહુરૂપી ધાટી લતાઓની બળવાણું છે, હાથીરૂપી ગુચ્છોથી મનોહર છે અને પવનને લીધે હાલતાં સર્વ અગોરૂપી પાંદડાંવાણું છે. તે સર્વે ઇન્દ્રિયોરૂપી પક્ષીઓના આધારરૂપ છે, સુંદર ગોઠણરૂપી ચાંભલાવાણું છે, જાંચું છે, ચોવનરૂપી શીતળ છાયાવાણું છે અને કામરૂપી વટમાણુંએ તેને સેવેલું છે.^{૧૩-૧૪} તે માથે જોગલી લાંબા કેશરૂપી ખડની પંક્તિવાણું છે, અહંકાર-રૂપી ગીધ પક્ષીને રહેવાના મળારૂપ છે અને પેટરૂપી પોસાણવાણું છે.^{૧૫} મૂળમાં જુદી જુદી વાસનાઓરૂપી ત્રાંખરાઓથી વીંટાયેલું હોવાને લીધે તે કાપવામાં સુરેકલ પડે એવું છે અને ઘણા પરિશ્રમેરૂપી લંબાઈથી તે રક્ષ લાગે છે. એ કાચારૂપી પીપળવૃક્ષ અને મુખદાયી લાગતું નથી.^{૧૬} હે મુનિ! અહંકારરૂપી ગૃહસ્થના મોટા ધરરૂપ એવું આ શરીર પડી બચ દે સ્થિર રહે, તેમાં મારે શું? ^{૧૭} જ્યાં ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓ હારદોર બધિલાં છે, જ્યાં તૃષ્ણારૂપી ધરવાળી ચારે બાજુ આંટા માર્યા કરે છે અને જ્યાં સધળા ભાગે ગગરૂપી રંગથી રંગાયેલા છે, તે આ દેહ-રૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૧૮} જ્યાં પીઠનાં હાડકાંઓરૂપી લાકડાંઓના જથ્થાથી વચલો અવકાશ સંઘાય પામ્યો છે અને જે આંતરકરૂપી દોરીઓથી બધેલું છે, તે આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૦} લાંબી લાંબી નસોડપ દોરીઓથી ગૂંચાયેલું, લોહીરૂપ પાણીથી કાઢવરૂપ ચયેલું અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ ચૂનાથી ઘોળેલું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૧} ચિત્તરૂપી સેવક કરેલા અનેક ઉપાયોથી ટકી રહેલું અને મિથ્યા મોહરૂપી પાટડાઓવાણું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૨} જ્યાં દુઃખોરૂપી બાળકો ચીસાચીસ પાડે છે, જે મુખરૂપી ગથાથી મનોરમ છે અને જ્યાં દુઃખ ચેષ્ટાઓરૂપ નીચ દારીઓ છે,

તે આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૩} જ્યાં વિવશોરૂપી મેલાં વાસણો છે, મલિન સાધનોની ભરતી છે અને અજ્ઞાનરૂપી લણેલા લાગેલા છે, તે આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૪} ધૂંટી-ઓરૂપી કુલીઓના આધારથી રહેલું, સાધળો રૂપી જાંચા ચાંભલાઓથી ટકી રહેલા ઉપરભાગ વાણું અને લાંબા લાંબા હાથરૂપી લાકડાંઓરૂપ દંઠ રહેલું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૫} હે બ્રહ્મન્! જ્યાં બુદ્ધિરૂપી ધરધણિયાણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી પ્રકટ ગોખોમાં રમ્યાં કરે છે આં જ્યાં ચિંતારૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૬} કેશરૂપ આવરણથી ઢંકાયેલી કાનરૂપી મેડીઓવાણું અને લાંબી લાંબી આંગળીઓરૂપી ખીંટીઓ વાણું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૭} જેમ સર્વ અગોરૂપી લીંતોના સમૂહ ઉપર ઘાટા રવાંટારૂપી જવારા જાગ્યા છે, તે અને જે કદી પુરાય નહિ એવી પેટરૂપી ખાડવાણું આ દેહ-રૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૮} નખરૂપી કરોળિયાઓના નિવાસરૂપ, ભૂખરૂપી કૂતરીઓ ગર્જવી મૂકેલું અને પવનના ભયકારી ગમ્પદોવાણું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૨૯} પેસવામાં અને બહાર નીકળવામાં નિરંતર લાગી રહેલા વાયુના વેગવાણું અને છિદ્રોરૂપી મોટા મોટા ગોખવાણું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૩૦} જામરૂપ આંગળિયાથી ભિડાતા મુખરૂપ દ્વારથી ભયંકર લાગતું અને દાંતરૂપી હાડકાંના કટકાઓ દેખાડી રહેલું, આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૩૧} ચામડીરૂપી ચૂનો ચોપડાવાને લીધે લીસું, અંદર નાડીઓરૂપ ચૂનો ફગવાથી ધૂંજતું અને મનરૂપી ચૂનો જોદે ઉખેડ્યા કરેલું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૩૨} શણમાત્રમાં સ્મિતરૂપી દીપપ્રભાથી આનંદ પામતું તથા સુંદર લાગતું અને શણમાત્રમાં શોકરૂપી અંધકારના પ્રવોદોથી ભગઈ જતું આ દેહરૂપી ધર અને ગમતું નથી.^{૩૩}

સઘળા રોગોના ધામરૂપ, એવું વહી* તથા પલિત (પળિયાં)ના નગરરૂપ એવું અને સઘળી ભયંકર ચિંતાઓને રહેવાના દુર્ગરૂપ એવું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.^{૩૪} ઇન્દ્રિયોરૂપી રીંછોની ગડબડથી વિપમ, ઉન્નત, નિઃસાર ખાડાઓવાળું અને અંધકારથી ઘેરાયેલી દિશા-ઓરૂપી કુંજોવાળું આ દેહરૂપી જંગલ મને ગમતું નથી.^{૩૫} હે મુનીશ્વર ! કાઢવમાં ખૂંચી યેલા હાથીને જમ થોડા બળવાળો બહાર કાઢી શકે નહિ, તેમ અનંત તાપોમાં ખૂંચી યેલા મારા શરીરને હું બહાર કાઢી શકતો નથી.^{૩૬} લક્ષ્મીથી શું થાય ? રાજ્યથી શું થાય ? કાયાથી શું થાય ? અને ક્રિયાઓથી પણ શું થાય ? ગણુયા દિવસમાં કાળ એ સઘળાને કાપી નાખે છે.^{૩૭} હે મુનિ ! કહેા, બહાર તથા અંદર લોહી અને માંસથી જ ભરેલી તેમજ અવરથ નારા પામવાના સ્વભાવવાળી આ કાયામાં રમણીયતા વળી શી છે ? હે તાત ! પાળીપોપીને મોટાં કરેલાં શરીરો મરણને અવસરે જીવની સાથે જતાં નથી, તો હે તાત ! કહેા, એવાં કૃતમ શરીરો ઉપર ભુક્ષિ-માનોને આસ્થા શાની હોય ?^{૩૮,૩૯} મહોન્મત હાથીના કાનની અણી જેવો અંચળ અને લટકી રહેલા પાણીના પિંડુ જેવો સણબંચુર આ દેહ મને છોડે નહિ, તે પહેલાં જ હું અને છોડી દઉં છું.^{૪૦} આ દેહરૂપી પાંદડું પતનની પલકથી હાલ્યા કરે છે, ફૂલું છે, જર્જરિત છે, કુદ્ર સ્વ-ભાવનાળું છે, કડવું છે અને સ્વાદ વગરનું છે, મને તે ગમતું નથી.^{૪૧} ઘણા કાળ સુધી ખાઈ-પીને છેવટ યત્ન વગર જ નાના પાંદડાંની પેઠે દેહ દબળેા થઈ બચે છે અને મરણને જ અનુસરે છે. એનાં એ જ આભ્યાં કરતાં સુખદુઃખોને વાર-વાર અનુભવવા છતાં, આ પામર દેહને લાજ પણ આવતી નથી. જ દેહ ચિરકાળ સુધી એધર્મને ભોગવીને તથા વેભવોની લક્ષ્મીને સેવીને પણ

ઉત્કર્ષ પામતો નથી કે અમિનાશીપણું પણ પામતો નથી, તેને શા માટે પાળવો બેધર્મ્ય ? ભોગીના તથા દરિદ્રના એ બંનેના દેહ સરખા જ છે; કારણ કે તેઓ ઘડપણના સમયમાં ધરડા થાય છે અને મરવાના સમયમાં મરી બચે છે. આમ જને ગુણઅવગુણનું જ્ઞાન નથી, એવા દેહને શા માટે પાળવો બેધર્મ્ય ? આ કાયારૂપી કાચબો કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો યત્ન નહિ કરતાં સંસારરૂપી સમુદ્રની અંદર તૃષ્ણારૂપી ખાડામાં મૂકે બનીને ગુપ્તગુપ્ત રહ્યા કરે છે.^{૪૨-૪૩} બાળવાના કામને જ લાયક એવાં શરીરરૂપી ઘણાં ઘણાં લાકડાંઓ આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને તેમાં કેટલાંક લાકડાં 'મનુ-ષ્ય' નામે કહેવાય છે.^{૪૪} આ દેહરૂપી લતા, લાંબા દુરાત્માપણારૂપી ગૂંચળાવાળી છે અને નાશ પામ્યા પછી અધોગતિરૂપ કળને આપનારી છે, વિવેકીને તેતું કશું જ પ્રયોજન નથી.^{૪૫} કાઢવથી ભરેલાં વિષયોરૂપી ખાઓચિયાંમાં દૂબ્યા કરતો અને તુરત જ ધરડો થઈ જતો આ દેહરૂપી દેડકો કેવો છે અને કેવી કેવી દુઃશાઓ ભોગ-વીને તરત જતો રહેશે, એ બાણવામાં આવતું નથી.^{૪૬} જમની સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે એવાં અને ચપળ પ્રાણુવાળાં શરીરો ધૂળભેગાં મળી બચે છે, તે અહીં કોઈના ભેવામાં આવતાં નથી.^{૪૭} હે ભગવન ! વાયુ, દીવો તથા મન બચે છે અને આવે છે, તેની ગતિ બાણવામાં આવે છે; પણ શરીર બચે છે અને આવે છે તેની ગતિ તો કદી બાણવામાં આવતી નથી.^{૪૮} જ લોકો મોહરૂપી મદિરાથી ઉન્મત થઈને શરીર અને જગતની સ્થિતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેમને વારંવાર ધિક્કાર દો !^{૪૯} હે મુનિ ! 'હું દેહ નથી, હું દેહનેા નથી અને દેહ મારો નથી' એવી સમજણથી જમનાં ચિત્ત વિશ્રાંતિ પામ્યાં છે, તેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે.^{૫૦} અનેક માન અપમાનથી ભરેલા અનેક કદિપત લાભોમાં

મનને રમાડી રહેલા નીચ વિચારો શરીર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી બેઠેલા માણસને મારે છે. ૫૪ શરીરરૂપી ખાડમાં રહેનારી અને ક્રામભગ અગોવાળી અહંકારની ચમત્કૃતિ (ભોગઆદિની તૃષ્ણા) રૂપ પિશાચલૃષ્ટિએ અમને છળથી છેતર્યા છે. ૫૫ હાય! કાયામાં વિશ્વાસ બધાવનારી આ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ કુટ્ટ રાક્ષસીએ બિચારી (એકલી વિવેક આદિની સહાયવગરની) બુદ્ધિને સધળી રીતે ઠગી છે. ૫૬ આ દૃશ્ય જગતમાં કશું જ સાચું નથી. તેમાંનું આ મૂવું અભાગિયુ શરીર લોકોને ઠગે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ૫૭ આ કાચારૂપી જૂનું પાંદડું ઝરણાના પાણીની કણી પેઠે થોડાક દિવસમાં વિનાશતને ખરી બધ છે. ૫૮ પરપોટા જેમ સમુદ્રમાં આવીને ભેતભેતામાં નાશ પામે છે, તેમ આ કાચા પણ ઉત્પન્ન થઇને પલકવારમાં નાશ પામે છે. આ નિષ્ફળ શરીર સંસારસબંધી અનેક કાર્યોરૂપી પાણીની ચકરીઓમાં વ્યર્થ ધૂમરીઓ ખાયાં કરે છે. ૫૯ હે દ્વિજ! અજ્ઞાનના વિકારરૂપ અને સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિઓના આધારરૂપ આ અવશ્ય નાશ પામનારા દેહમાં મને કાણુભર પણ આસ્થા નથી. ૬૦ જોને વીજળીઓમાં, શરદ્ધકુતુબ વાદળોમાં અને ગધર્વનગરોમાં સ્થિરતાનો ભરોસો બેઠો હોય, તે ભલે દેહને વિષે સ્થિરતાનો વિશ્વાસ રાખે. ૬૧ વિનાશ પામવાની ઉતાવળમાં જાણે એકબીજાની સ્પર્ધાથી અધિક અધિક થવાને ધારતા નાશવંત પદાર્થોની પરપરામાં વિજય મેળવનારા અને પ્રબળ દોષોથી ભરેલા આ કલેવરને તરણું જવું તુચ્છ સમજીને હું સુખી રહું છું. ૬૨

સતતમંચુરકાર્યપરંપરાવિજયિ જાતજયં હઠ-
વૃષ્ટિપુ । પ્રવલદોષમિદં તુ કલેવરં તૃણમિવાહમ-
પોષ સુતં સ્થિતઃ ॥ ૬૨ ॥

સર્ગ ૧૮ એ સમાપ્તઃ

૪

* શરીરમાં ન્યા મુધી અદંતા-મમતા હોય, ભાંસી મનુષ્ય પોતાના વાર્તાવિક સ્વપ્નને જાણવા સમર્થ થતો નથી; મારે તે અદંતા-મમતાનો ભાગ કરવા આ સર્ગમાં વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો છે.

~ સર્ગ ૧૯ મો ~

બાહ્યાવસ્થાની નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

લઙ્ઘાપિ તરલાકારે કાર્યભારતરંગિણિ ।

સંસારસાગરે જન્મ વાલ્યં દુઃખાય કેવલમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-ચંચળ સ્વભાવવાળા અને કામકાજના અભિનિવેશોરૂપી અનેક તરંગોવાળા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં મનુષ્યજન્મ મળ્યા છતાં પણ બાહ્યાવસ્થા કેવલ દુઃખને જ દેનારી છે. ૧ અશક્તિ, આપદાઓ, ખાવા આદિની તૃષ્ણા, મૂંગાપણું, મૂઠપણું, લાલસુપણું, ચપલપણું અને બેઠપી વસ્તુ ન મળે તો દીનપણું, એ સધળાં બાહ્યાવસ્થામાં થાય છે. ૨ જેમ ખીલો હાથીઓને સાંકળમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ બાહ્યાવસ્થા માણસોને શેષ તથા રોવાથી ત્રાસદાયી અને દીનતાભરેલી કુદંશાઓમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે. ૩ બાહ્યાવસ્થામાં જેવી ચિંતાઓ દૃઢ્યને પીડે છે તેવી ચિંતાઓ મરણના સમયમાં, જરા તથા રોગના સમયમાં, આપત્કાલમાં કે યૌવનાવસ્થામાં પણ દૃઢ્યને પીડતી નથી. પશુજાતિની ખાવાપીવા આદિની રીતભાતોને સર્વે લોકોએ ધિક્કારી છે, તો એ પ્રમાણે બાલકની ચપલ રીતભાત પણ ધિક્કારને પાત્ર છે અને તે મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી છે. ૪૫ જોમાં પ્રતિબિંબની જેમ ઘોર અજ્ઞાન છે, મન અવ્યવસ્થિત રહે છે અને જ અનેક પ્રકારના સંકલ્પો થવાને લીધે તુચ્છતાભર્યું છે, તે બાળકપણું કોને સુખદાયી થાય ? ૬ બાહ્યાવસ્થામાં પગલે પગલે જળ, અગ્નિ અને વાયુ આદિથી દુઃખો થવાનું ધારીને અજ્ઞાનથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો ભય આપત્કાલમાં પણ બીજા કોઈને થતો નથી. રમતોમાં, નીચ વિલાસોમાં નીચ, વેણાઓમાં અને

+ આ જોગણીસમાં સર્ગમાં બાહ્યાવસ્થા, જે બદ્ધ જ અલગ છે તેની નિંદા કરવામાં આવેલો.

નીચ અભિપ્રાયમાં ઝડપથી પડતો ખાળક એમાં સારપણાની મોટી વ્રાંતિ ધરે છે. નિષ્કૃષ્ણ કર્મોમાં પણ કોતુહલી મોટા આરંભ કરનારી, દુષ્ટ વિદ્યાસોથી ભરેલી અને અધમ સ્થિતિવાળી ખાત્યાવસ્થા માણસને એક જાતની શિક્ષા ભોગવવાને સારુ જ છે, શાંતિને માટે નથી.^{૭-૮} જમ ડાંડા ખાડામાં ધુવડો ભરાઈ રહે છે, તેમ ખાત્યા સ્થામાં સધળા દોષો, દુરાચારો અને દોષો તો ન મટે એવી દુષ્ટ ચિંતાઓ ભરાઈ રહે છે.^{૧૦} હે મુનિ! જ લોકો! 'ખાત્યાવસ્થા રમણીય' એવી કલ્પના કરે છે, તેમની બુદ્ધિ બ્યર્થ' મરી ગયેલી બુદ્ધિવાળા એ મૂરખાઓને ધિક્કાર દે!^{૧૧} જમાં ઝાસા જવું મન કાણે કાણે બુદ્ધિ તુદી વૃત્તિઓમાં હીંચકા ખાય છે અને એથી ૭ ત્રેલોક્યમાં સર્વ કરતાં ભૂંડી છે, તે ખાત્યા-વસ્થા કેમ સંતોષ આપે? હે મુનિ! સધળાં પ્રાણી મોતું મન સધળી અવસ્થાઓ કરતાં ખાત્યાવસ્થામાં દશગણું ચંચલ હોય છે. મન સ્વાભાવેક રીતે જ ચંચલ છે અને ખાત્યાવસ્થા પણ મહા ચંચલતા ભરેલી છે. તો એ બને ચંચલ પદાર્થ ભેગા થતાં તેમાંથી દેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાય અને તે અનર્થમાંથી રક્ષક પણ દોણ થાય? હે બ્રહ્મ! સ્ત્રીઓનાં મેત્રો, વીજળીઓ, જ્વાલાઓના સમૂહો અને જળના તરંગોએ ખાત્યાવસ્થાથી દબાયેલા ચિત્તની પાસેથી જ ચપલતાનો અભ્યાસ કર્યો જણાય છે.^{૧૨-૧૫} ચપલ સ્વભાવવાળું ખાળકપણું તથા મન એ બન્ને નાશવંત છે અને સધળી રીતભાતોમાં અણે એકગ્રીજના બાઇઓ હોય એમ જણાય છે.^{૧૬} જમ બીજાં માણસો ધનવાનના આધારથી જ વર્તે છે, તેમ સધળાં દુઃખદાયી દુર્બંસનો, સધળા દોષો અને સધળી અધમ ચિંતાઓ પણ ખાળકના આધારથી જ વર્તે છે.^{૧૭} ખાળકને એ નિત્ય નવો-નવો પ્રીતિદાયી પદાર્થ ન મળે, તો તે ઝેર જવા અસહ્ય ચિત્તવિકારથી મૂરછાં પામી જાય છે.^{૧૮}

હતરાની પેઠે ખાળક બટકું મળે વરા થઈ જાય છે, બટકું ન મળે ચિડાઈ જાય છે અને ગંદા-માં જ રમ્યા કરે છે.^{૧૯} ધગી રહેલી અને વરસાદના પહેલા છાંટથી છંટાઈ ગયેલી ધરતીની પેઠે ખાળક પણ નિરંતર ખાપ્ય (ખાફ અને આંસુ) થી ઘેરાયેલા સુખવાળો રહે છે, દાદવથી ખરકાયેલો રહે છે અને અંદર જડ જ રહે છે.^{૨૦} જય તથા આહારમાં તત્પર, રાંક, બુદ્ધિ તથા શરીરની ચપલતાવાળી અને પાસેના તથા દૂરના પદાર્થોની ઇચ્છાવાળી એ ખાત્યાવસ્થા કેવળ દુઃખ ભોગવવાને માટે જ ધરવામાં આવે છે.^{૨૧} નિર્જળ ખાળકને પોતે ઇચ્છેલા પદાર્થો મળતા નથી, ત્યારે તે મનમાં તપી જાય છે અને જાણે પોતે કપાઈ ગયો હોય એવું દિલમાં દુઃખ પામે છે.^{૨૨} હે મુનિ! અવળા મનોરથોથી પ્રાપ્ત થયેલાં અને ઘણા ઘણા ઇગ્ગના ઉપયો થવાથી કૂરતા-ભરેલાં જ દુઃખો ખાળકને થાય છે, તે દુઃખો કાઢને પણ થતાં નથી.^{૨૩} જમ વનની ભૂમિ શ્રીમજ્જતુથી નિરંતર તપે છે, તેમ ખાળક મનોરથોમાં વિશ્વસતા પોતાના બળવાન મનથી નિરંતર તપે છે. ખાળક જ્યારે નિશાળમાં રહે છે, ત્યારે ખીસામાં બંધાયેલા હાથીની પેઠે તે ઝેર કરતાં પણ વધારે વિષમ અને ભયંકર એવી બીજી પીડાઓને પામે છે. અનેક મનોરથોથી ભરેલી અને ખોટી વસ્તુઓમાં સાચાપણાની કલ્પના કરનારી તુચ્છ મનવાળી ખાત્યાવસ્થા બહુ જ લાંબા દુઃખને સારુ જ છે.^{૨૪-૨૬} જ મૂર્ખતા વડે મતુષ્ય ત્રેલોક્યતુ રાજ્ય ભોગવવાનો ઉત્સાહ ધરે છે અને જને લીધે તે આકાશમાંથી ચંદ્રને પકડવાનું મન કરે છે, તે મૂર્ખતા સુખદાયી થાય-જ કેવી રીતે? હે મહાબુદ્ધિમાન! અંદર દુઃખોને જાણતાં છતાં પણ ખાળક ટાઢ-તડકા આદિતું નિવારણ કરવામાં અચક્ત છે, તે ખાળકમાં અને ઝાડમાં શો ફરક છે? જૂખમાં, જાયમાં તથા આહારમાં નિરંતર તત્પર રહેનારાં ખાળકો પ-

ક્ષીઞ્ચાના જીવી રીતભાતવાળાં છે. પક્ષીઞ્ચા જન્મ પાંખોથી જીડવાને ઇચ્છે છે, તેમ તેઞ્ચા પેતાના હાથોથી જીડવાને ઇચ્છા કરે છે. બાળકપણમાં ગુરુની, માતાની, પિતાની, લોકોની અને પેતાનાથી મોટા છોકરાઓની પણ બીક રહે છે. માટે બાળકપણું ભયોતુ ધર જ છે. હે મહામુનિ! દોષોની સધળી દશાઓથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણવાળું અને અવિવેકરૂપી નિરંકુશ ગૃહસ્થના ધરરૂપ એ બાળકપણું આ સંસારમાં ઢાંઢને પણ સુખ આપી શકનાર નથી. ૨૭-૨૮

સકલદોષદશાવિહતાશયં ગુરુમપ્યવિવેક-
વિલાસિનઃ । હૃદ ન કસ્યચિદેવ મહામુને ભવતિ
વાલ્યમલં પરિતુષ્ટે ॥ ૨૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'બાલ્યમુખ્યસા' એ
નામનો સર્ગ ૧૯ મા સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૦ મો — ૭ —

યૌવનનિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

પાલ્યાનર્યમથ ત્યક્ત્વા પુમાનમિહતાશયઃ ।

આરોહતિ નિપાતાપ યૌવનં સંપ્રમેણ તુ ॥ ૧ ॥

શ્રીરામ બોલ્યાઃ-પક્ષી બાલ્યાવસ્થારૂપ અનર્થને છોડી ભોગના ઉત્સાહથી દૂષિત થયેલા મનવાળો પુરુષ છેવટે નરકમાં પડવાને વાસ્તે જ યૌવનની દશા ઉપર ચડે છે.^૧ યૌવનમાં અનંત મેદાઓવાળા પેતાના ચપળ ચિત્તની રાગદ્વેષ-આદિ અનેક વૃત્તિઓના અનુભવ કરતો મુખ્ય પુરુષ એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પડે છે.^૨ ચિત્તરૂપી ગુફામાં રહેલો અને અનેક પ્રકારના સંભવો દાવાનારો કામદેવરૂપી પિશાચ યુવા-

નને પરવશ કરીને બળાત્કારે દબાવે છે.^૩ જન્મ ધરતીમાં ગુપ્ત રહેલા બંડારને એવા સારુ બાળ-કાના હાથમાં આપેલું અંજન તેમનાં નેત્રોની પ્રજાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે, તેમ યુવાનીમાં પરવશ થયેલું ચિત્ત, ક્ષીઞ્ચાની પેઠે ચપળ સ્થિતિવાળી ચિંતાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે.^૪ હે મુનિ! યૌવનમાં તે અવસ્થાએ જ વધારેલા અને સ્ત્રી (સ્ત્રીના પ્રસંગમાં પુરુષ) તથા બુદ્ધિગાર આદિ વ્યસનોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગ તથા લોભ આદિ પ્રસિદ્ધ દોષો પેતામય જ થયેલા અને ચિંતા આદિથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળા પુરુષને દુઃખી કરી નાખે છે.^૫ જ લોકો મહા નરકના બીજરૂપ અને નિરંતર સંપ્રેમ આપનારા યૌવનથી પરવશ થતા નથી, તે લોકો બીજા દોષથી પરવશ થતા નથી.^૬ જ પુરુષ અનેક પ્રકારના રસો (અભિલાષો અને જળો)થી ભરેલી અને વિચિત્ર વૃત્તાંતોના સમૂહવાળી આ યૌવાનરૂપી ભયંકર વનભૂમિનો (નીચ કામ કર્યો વિના) પાર પામે છે, તે જ ધીર કહેવાય છે.^૭ આ અમંગલરૂપ યૌવન વીજળીના પ્રકાશની પેઠે પળવાર રહેનારું છે અને અતિ ચંચલ મેઘની જમ ગર્જનાઓથી (ગાજવાથી અને અભિમાનનાં વચનોથી) ભરેલું છે. મને તે ગમતું નથી.^૮ આ યૌવન મદિરાના વિલાસની પેઠે મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, તીષ્ણું છે, પરિણામે કુષ્ઠ છે અને સધળા દોષોના શિરોમણિરૂપ છે. મને તે ગમતું નથી. આ યૌવન સ્પષ્ટમાં થયેલા સ્ત્રીના સમાગમની પેઠે અસત્ય છે, સત્ય જવું લાગે છે અને થોડીવારમાં ટીંગીને જવું રહેનારું છે. મને તે ગમતું નથી.^૯ આ યૌવન મંધવંનગની પેઠે ક્ષણિક પદાર્થોમાં અગ્રેસર છે અને ક્ષણભાવમાં સધળાં માણસોનું મનને હરનારું છે. મને તે ગમતું નથી.^{૧૦} છૂટેલા બાણને નિશાન પર પડતાં જટલી વાર લાગે તેટલી જ વાર મુઠ્ઠી મુખ દેનારું, દુઃખમય જાણતું

૧ સરીરની બાહ્યવસ્થા કાર્પણ પ્રકારે વારન-વિક સમજાવી નથી; માટે તેમાં રામ ગમ્યો ઉગિત નથી, એમ આ સર્ગમાં સમાવ્યું છે.

૨ આ વીમલા સર્ગમાં અનેક દેવેન્દ્રના યૌવનનો નિંદ કરનારો આર્ય.

અને નિરંતર ખળતરા કરાવનારું આ યૌવન
મને ગમતું નથી.^{૧૨} આ યૌવન વેશ્યાના સમા-
ગમની પેઠે ઉપરથી જ રમણીય છે અને અંદર
સદ્ભાવ વગરનું છે. અને તે ગમતું નથી.^{૧૩}
જમ પ્રલયકાળમાં મોટા મોટા ઉત્પાતો દેખાવ
દે છે તેમ સર્વને દુઃખ દેનારા સૌ ઠાઈ સમા-
રજો આ યુવાનીના સમયમાં જ દેખાવ દે છે.^{૧૪}
ભગવાન સદાશિવ ભયંકર આકૃતિવાળા છે, તે
પણ દ્વંદ્વમાં અંધારું કરી દેનારી યૌવનમાં
થતી અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિથી ભય પામે છે. (તેથી તે
જ્ઞાનરૂપ ચંદ્રને ધરી રહ્યા છે.)^{૧૫} આ યૌવન-
રૂંધંધી મોઢ શુભ આચારને અત્યંત છુલાવ-
તારી અને બુદ્ધિનો ભ્રંશ કરનારી મહાભ્રાંતિને
કેતવ્ય કરે છે.^{૧૬} યૌવનમાં પુરુષ (વા સ્ત્રી) દ્વંદ્વ-
માં સ્ત્રી (વા પુરુષ)ના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા
અસહ્ય શોકરૂપી અશ્નિથી જમ ઝાડ દાવાનળથી
મળે છે, તેમ મનુષ્ય યૌવન અવસ્થામાં કાંતાના
વિયોગથી થયેલા અસહ્ય શોકાશ્નિથી બળે છે.^{૧૭}
બુદ્ધિ નિર્મળ હોય, વિશાળ હોય અને પવિત્ર
હોય, તે પણ તે વર્ષાકાલની નદીની જમ યૌવ-
નના સમયમાં મેલી થઈ જાય છે.^{૧૮} કદાચ ઘાટા
કલ્લોલોવાળી ભયંકર નદીને જાળંગી શકાય,
પણ યુવાનીમાં ચપળ થયેલી અને તૃષ્ણાથી
ધન્દ્રિયોને અપળ કરનારી ચિત્તાની વૃત્તિને તે
જાળંગી શકાતી નથી.^{૧૯} 'પેલી સ્ત્રી, જોનાં
પૈલાં પુદ્ગ સ્તન, પેલા વિલાસો અને પેલું સુંદર
મો' એવી એવી ચિંતાઓથી યુવાનીમાં પુરુષનું
મન ભજરું થઈ જાય છે. (સ્ત્રીનું મન પુરુષના
રૂપાદિની ચિંતાઓથી ભજરું થઈ જાય છે.)^{૨૦}
કપાઈ ગયેલા બૂના ખડના તણખલાને જમ
ઠાઈ ગણનામાં લેતું નથી, તેમ સત્યરૂપો યુવા-
નીની ચંચળ તૃષ્ણાઓથી પીડાયેલા પુરુષને
ગણનામાં લેતા નથી.^{૨૧} મદથી ઘેરાયેલા અને
દોષરૂપી મોતીને ધરનારા અભિમાનરૂપી મહા-
ગજને યૌવન એ નિરંતર અંધારું રહેવાનો

નાશકારી એક ખીલો છે.^{૨૨} યૌવન એ એક
મનરૂપી મોટાં મૂળવાળાં તથા દોષરૂપી સર્પોને
ધારણ કરનારાં, શોષભર્યા રાદનરૂપ વૃક્ષોનું
વન છે.^{૨૩} સમજો દે, યૌવન એ એક સુખના
લેશોરૂપી ઠસરાઓની ભીડવાળું અને દુષ્ટ
કલ્પનાઓરૂપી પાંખડીઓથી ઘેરાયેલું, નીચ
ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોનું એક કમળ છે.^{૨૪} કરેલાં
તથા નહિ કરેલાં લૌકિક કાર્યોરૂપી પાંખોવાળાં
અને દ્વંદ્વરૂપ તળાવના તીરે કરનારાં વ્યાધિ-
વ્યાધિરૂપ પક્ષીઓના યૌવન એક માળો છે.^{૨૫}
નવયૌવન એ એક જડ, અસંખ્ય અને ઊછળતા
વિકલ્પોરૂપી કલ્લોલોના નિર્મયાંદ મહાસમુદ્ર
છે. રજઃ અને તમને ન વ્યાપ્ત કરનારા યૌવન-
રૂપી વિષમ પવન ઘણા પ્રયત્નોથી સિદ્ધ થયેલા
સધળા ગુણોની* સ્થિતિને ટાળી નાખવામાં
સમર્થ છે.^{૨૬, ૨૭} યૌવનરૂપી લૂખા રજકણો સુખ-
ની કાંતિને બગાડી નાખે છે, પોતાની સાથે રહેલા
ધન્દ્રિયોના વિલાસરૂપી અપળ કચરાઓથી અ-
સહ્ય થઈ પડે છે અને બહુ જ જીવે ચઢી જાય
છે.^{૨૮} મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયેલા પાપોની સંપ-
ત્તિઓના વિલાસરૂપી યૌવનનો ઉલ્લાસ દોષોના
સમૂહને ભ્રમત કરે છે અને સદ્ગુણોની પંકિતને
છેલી નાખે છે.^{૨૯} રજગુણરૂપી પરાગને* લીધે
શરીરરૂપી કમળમાં જ ફર્યા કરતી બુદ્ધિરૂપ ચંચળ
ભરીને આ નવયૌવનરૂપી ચન્દ્રગા શરીરરૂપી
કમળમાં જ બાંધીને મૂંઝવી દે છે.^{૩૦} શરીરરૂપી
કુંજમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને બહુ જ વૃદ્ધિ પા-
મેલી યૌવનરૂપી રમણીય લતા પોતાનામાં
લાગેલા મનરૂપી ભ્રમરને મદ્યુક્ત કરી દે છે.^{૩૧}
શરીરરૂપી નિર્મળ જાતિમાં કામનારૂપી તાપથી
યૌવનરૂપી ઝાંઝવાનાં પાણી દેખાય છે. તે
તરફ દેઠક્યાં જતાં મનરૂપી હરિણો વિષયરૂપી
ખાડામાં પડી જાય છે.^{૩૨} યુવાની શરીરરૂપી

* ધૂળ અને રજગુણ. + અધકાર અને તમાચુણ.
x સદ્ગુણો અને કરોગિયાનાં અળા. * ફૂલની રજ.

રાત્રિની ચાંદની છે. ચિત્તરૂપી સિંહની કંથ
વાળી છે અને જીવિતરૂપી સમુદ્રની લહેર છે.
હું તેથી સુખ પામતો નથી.^{૩૩} યુવાનીરૂપી સર-
સ્વતુ દેહરૂપી જ મધમાં થોડાક દિવસ કૂળ
દેખાડે છે. તેનો વિકાસ કરવો યોગ્ય નથી.^{૩૪}
ચિંતામણિ જેમ અભાગી માણસના હાથમાંથી
તુરત જતો રહે, તેમ યૌવનરૂપી પક્ષી ગરીરરૂપી
વૃક્ષમાંથી તુરત ઊડી જાય છે.^{૩૫} યૌવન જ્યારે
જ્યારે ભારે ઝાંચી સ્થિતિ પર ચઢે છે, ત્યારે
ત્યારે સંતાપ અને મનોરથો ભારે વૃદ્ધિ પામે
છે અને તેથી મનુષ્યોનો કેવળ નાશ જ થાય
છે.^{૩૬} આ યુવાનીરૂપ રાત્રિ જ્યાં સુધી સમૂળગી
મટી ગઈ નથી ત્યાં સુધી જ રાગ અને દ્વેષરૂપી
પિગાયણીઓ વિશેષ કરીને ક્યારે કરે છે.^{૩૭}
અનેક પ્રકારના વિકારોથી વ્યાપ્ત થયેલું અને
સણમાનમાં નાશ પામનાર આ બિચારું યૌવન
મરવા પડેલા પુત્ર જેવું છે. તેનો તો શોક કરવો
જ થટે છે.^{૩૮} જે પુરુષ આ સણખંથુર યુવા-
નીથી અજ્ઞાનને લીધે રાજી થાય છે, તે મહા-
મૂઠને નરપશુ જ સમજવો જોઈએ.^{૩૯} અજ્ઞાન
અને અભિમાનથી જે પુરુષ મદાન-મત યૌવનને
સારરૂપ સમજીને તેમાં આસક્ત થાય છે, તે
હુકુંદિ પુરુષને થોડા દિવસમાં જ પસ્તાવો
કરવાનો આવે છે.^{૪૦} હે મહાત્મા ! જ્યો યૌવ-
નરૂપી સંકટમાંથી સહેજ પાર ઊતરી જાય છે,
તેજો જ પૃથ્વીમાં પૂન્ય છે, તેજો જ મહાભાગ્યો
છે અને તેજો જ સાચા પુરુષો છે.^{૪૧} કદાચ
મોટા મોટા મગરોની ખાણરૂપ એવા સમુદ્રને
સુખેથી તરી શકાય, પણ રાગદ્વેષાદિક કહીલોના
બળથી છલકાતા અને ઢોપોથી ભરેલા અભા-
ગિયા યૌવનને સુખથી તરી શકાય નહિ.^{૪૨} હે
મુનીશ્વર ! જેમ આકાશમાં સુંદર વૃક્ષોથી શોભી
રહેલું, દેવતાઓના પ્રસંગવાળું, દયાથી દીપતું
અને કૂળ-પુષ્પાદિકની સંપત્તિવાળું ઉપવન
જગતની અંદર ખુલ્લું જ દુર્લભ છે, તેમ આ મનુ-

ષ્યજન્મમાં પણ વિનયોથી શોભી રહેલું, મહા-
ત્માઓના પ્રસંગવાળું, દયાથી દીપતું અને
સદ્ગુણોની સંપત્તિવાળું સુયૌવન પણ ખુલ્લું જ
દુર્લભ છે.^{૪૩}

વિનયભૂષિતમાર્જનાસ્પર્દ કરુણયોજ્જ્વલ-
માવલિતં ગુણેઃ । રૂઢિ હિ દુર્લભમંગ સુયૌવનં
જગતિ કાનનમંવરગં યથા ॥ ૪૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'યૌવનગદ્યા' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૧ મો ~*~

સ્ત્રીના શરીરની નિંદા

॥ વચ્ચે ઉપાચ ॥

માંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોભેનગંજરે । સ્ત્રાય
સ્થિર્ગ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શો મનસુ ॥

રામ ઘોડ્યાઃ-નસો અને હાડકાંની ગૂંથ-
ણીથી શોભનારી માંસની પૂતળીરૂપ અને યત-
ની પેઠે હાલ્યા કરતા સ્ત્રીના શરીરરૂપી પાંજરામાં
તે શું સોહામણું છે ?^૧ ચામડી, માંસ, લોહી
અને પાણીને જુદાં પાડીને સ્ત્રીનાં નેત્રને જુએ
તો ખરા-તેમાં રમણીય પદાર્થ કયો રહે છે ?
અને છતાં તે ઉપર શા માટે દેગાઢનો મોહ
કરીએ ?^૨ સ્ત્રીનું આ શરીર બહાર કશી અને
અંદર લોહીથી ભરેલું છે. એ અત્યંત બીભત્સ
શરીરનું વિવેકીને શું પ્રયોજન છે ?^૩ હે મુનિ !
સર્વ પ્રાણીઓનાં જ અંગોને વસ્ત્રોથી અને
ચંદન આદિનાં લેપનોથી વારંવાર લાઠ લઢા-
વનામાં આવે છે, તે અંગોને અતે તો માંસ
ખાનારાં ગરજ અને શિયાળવાં આદિ પશુઓ
ફાડી જ ખાય છે. સ્ત્રીનાં જ સ્તનો ઉપર મેરુ પર્વ-

* એવી રીતે જ યુવાન પુરુષે કે યુવાન સ્ત્રીએ
પોતાનું યૌવન વ્યતીત કરવું જોઈએ

+ આ એકતીયમા સર્ગમાં સ્ત્રીના શરીરની નિંદા
સ્ત્રીમાં આપણે

તના શિખર ઉપરથી પડતા ગંગાજળના પ્રવાહ
જવી મોતીના હારાની હલક જોવામાં આવી
હોય છે, તે જ સ્તનોને સમય પ્રાપ્ત થતાં દૂતરાં-
ઓ સ્મશાનોના બાગોમાં અન્નના ગોળાની પેઠે
ચપોચપ ખાઈ જાય છે.^{૧૫} લોહી, માંસ અને
હાડકાંથી જ બનેલાં જાંઠનાં અંગોના વનમાં જ
સંસ્કાર થાય છે, તેજ કામિનીનાં અંગોના પણ
થાય છે. છતાં સ્રી ઉપર આટઆટલો આગ્રહ
આમ શા માટે હોય ?^{૧૬} હે સુનિ ! સ્રીનું અંગ કેવળ
ઉપરથી જોતાં રમણીય છે એમ કહવવામાં
આવે છે, પણ મને તો લાગે છે કે તે ઉપરથી
પણ રમણીય નથી. કેવળ મોહને લીધે જ આ
રમણીયપણું લાગે છે.^{૧૭} મદિરા અને સ્રી એ બન્ને
મદ તથા મદનને લીધે ભારે ઉલ્લાસ આપનારાં
છે અને અનેક વિકારોથી ભરેલાં છે. બંનેમાં
સેદ જ શો છે ?^{૧૮} હે સુનિ ! સ્રીઓરૂપી ખીલા-
ઓમાં મદને લીધે સૂઈ ગયેલા પુરુષોરૂપ હાથી-
ઓ શાંતિનાં વચનોરૂપી દંડ અંકુશો વાગવા
છતાં જાગ્રત થતા નથી.^{૧૯} પાપરૂપ અગ્નિની
જ્વાળાઓરૂપ સ્રીઓ કેશરૂપી કાજળને ધારણ કરે
છે, સ્પર્શ કરવામાં અશક્ય છે ને આંખોને પ્રિય-
કારી છે અને તેઓ પુરુષને ખડની પેઠે બાળી
નાખે છે. ઉપરથી રસવાળી જણાતી છતાં વાસ્ત-
વિક રીતે રસ વિનાની (એટલે ઉપરથી સુંદર
દેખાતી છતાં પરિણામે દારૂણ કૃળ આપનારી
સ્રીઓ છેટે સળગતા નરકરૂપ અગ્નિઓને પણ
લાકડાંની પેઠે ઉત્તેજન આપે છે.)^{૨૦, ૨૧} સ્રીરૂપ
લાંબી રાત્રિ કે જમાં ચાટલારૂપ અધિકાર
ફેલાયો છે, ચળકતી આંખોરૂપ તારાઓ છે,
મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રનું ખંબ છે, તેમાં હાસ્યરૂપ
પ્રયોના સમૂહને ઉનાડ છે અને તેમાં પુરુષો
હીડા કરનામાં ચપળ થાય છે. તે અનેક કાર્યોના
વિધાત કરનારી છે અને બુદ્ધિને અત્યંત મોહ
ઉપજાવનારી છે. કાંતા એ વિષયતા છે.^{૨૨, ૨૩}
પુષ્પથી (રજસ્વલાપણાથી અને ફૂલથી) તે મનો-

હર તથા મધુર લાગે છે, હાથરૂપી પાંદડાંઓથી
તે શોભે છે, આંખોના વિલાસરૂપી ભ્રમરોને તે
ધારે છે, સ્તનરૂપી ગુચ્છોને તે ધારણ કરે છે, ફૂલના
કેસરાઓને લીધે તે ગૌરાંગી છે અને માણસોને
મારવામાં તે તત્પર રહે છે. તે લોકોને ઉન્મત્ત
અને પરવશ કરી નાખે છે.^{૨૪, ૨૫} ખોટા સત્કારરૂપ
શ્વાસથી જર પુરુષોરૂપી સર્પોના વિનાશ કરવામાં
ઉત્કંઠા ધરનારી એ સ્રીરૂપ રીંછડી પુરુષરૂપ
સર્પને બળાત્કારથી સુમાર્ગરૂપી રાક્ષામાંથી
બહાર કાઢે છે.^{૨૬} કામદેવ નામના બિલ્લે મૂક
ચિત્તાળા પુરુષોરૂપી પક્ષીઓને બાંધી લેવાને
માટે આ સ્રીરૂપી જળ પાથરી છે.^{૨૭} હે મહા-
રાજ ! સ્રીરૂપી મોટા ખીલામાં રતિરૂપ સાંકળથી
બંધાયેલો મનરૂપી મદગળ માતંગ મૂંગાની પેઠે
જોલો રહે છે.^{૨૮} જન્મરૂપી ખામોચિયામાં પડે-
લાં અને ધનરૂપી કાઠવમાં લોટતાં પુરુષોરૂપી
માછલાંઓને માટે નીચ વાસનારૂપ દોરીવાળી
સ્રીરૂપી એક કુંઠી (ગલ) છે.^{૨૯} ઘોડાર જમ
ઘોડાને, ખીલો જમ હાથીને અને મંત્ર જમ
સરપને બંધનકારક છે, તેમ સ્રી પુરુષોને બંધન
આપનારી છે.^{૩૦} હે સુનિ ! અનેક રસોવાળી
આ બ્રહ્માંડરૂપી વિચિત્ર ભૂમિ અહીં સ્રીના આશ્ર-
યથી જ ભારે દંડ સ્થિતિને પામી છે.^{૩૧} સધળા
દોષોરૂપી રત્નોના દંડ ડાબલારૂપ અને દુઃખોની
સાંકળરૂપ એ સ્રીનું મારે કદી પણ કયું પ્રયોજન
નથી.^{૩૨} સ્રીનાં સ્તન, નેત્ર, નિતાંબ અને ભ્રમર
એ બધાં તુચ્છ છે અને માત્ર માંસરૂપી જ સાર-
વાળાં છે. તેમને હું 'શુ' કરું ?^{૩૩} હે સુનિ ! સ્રીના
શરીરમાં અહીં માંસ છે, અહીં લોહી છે, તો
સારે હાડકાં છે. ગણ્યા દહાડામાં જ એ શરીર
વીંખાઈ જાય છે.^{૩૪} હે પિતા ! સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા
પુરુષો જ પ્રિયાઓને બહુ લાડ લડાવે છે, તે જ
પ્રિયાઓ પાછી અંગેઅંગ વીંખાઈ જમને

— રીંછડી ચેતાના ફૂંદાથી સર્પને રાક્ષામાંથી
બહાર કાઢી ખાઈ જાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

સ્મરણનામાં સ્વે છે. હે બ્રહ્મન! સ્ત્રીઓનાં જ મુખ ઉપર પતિએ અત્યંત સ્નેહપૂર્વક ચંદન આદિનાં ચિત્રો આલેખ્યાં હોય છે, તે જ મુખ પાછું જંગલ-માં સુકાયાં કરે છે. કંઈક દહાડે સ્ત્રીના કથ મસાણુ-માં વૃક્ષો ઉપર ભૂખરા ચમરના વાળની જેમ લટક્યાં કરે છે; અને તેનાં હાડકાં દુકડે દુકડા થઈને પૃથ્વી પરના ઝીણા ઝીણા તારાઓ જેવાં લાગે છે.^{૨૧-૨૮} સ્ત્રીનો પ્રાણરૂપી પવન આકાશમાં જતો રહે છે, તેની આમડીને ફાવડીઓ ખાઈ જાય છે, તેનું લોહી ધૂળથી સુકાઈ જાય છે અથવા તે લોહીને અનેક માંસાહારી પશુપક્ષીઓ પી જાય છે.^{૨૯} હે લોકા! સ્ત્રીઓનાં અંગોની આ જે સ્થિતિ થોડા દિવસમાં જ થનારી છે, તે મેં તમને કહી સંભળાવી. આમ છતાં તમે કેમ શ્રાંતિને જ અનુસર્યા કરો છો?^{૩૦} 'સ્રી' નામનું આ ઓહું' પંચમહાભૂતોના સંઘાતથી બનેલું છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ 'એમાં રસ છે' એવી બ્રહ્મથી તેના ઉપર કેમ દોડે છે? સ્ત્રીની ચિંતા વગડાજ લતા જેવી છે. તે આસપાસની વિપત્તિઓરૂપી શાખાઓથી ધાટી છે, શોક તથા તાપ આદિ કડવાં તથા ખાટાં ફળોવાળી છે અને દિવસે દિવસે જીંચી જ વધતી રહે છે. વાટી વૃક્ષોથી આંધળું અને બ્યાકુળ થયેલું ચિત્ત ટોળામાંથી છૂટા પડેલા મૃગની પેઠે 'ક્યાં જઈ' અને કેમ કરે' એવા પ્રકારની ચિંતાથી અત્યંત મૂંઝાઈ જાય છે.^{૩૧-૩૩} વિધ્યાચળમાં જેમ હાથી, હાચિ-લીના લોભમાં લલચાઈને ખાડામાં સપડાઈ જાય છે, તેમ તરણુ પુરુષ તરણુ સ્ત્રીના લોભમાં લલચાઈ મહાન શોકને પામે છે.^{૩૪} જેને સ્ત્રી હોય છે તેને ભોગની ઇચ્છા રહે છે, પણ સ્ત્રી વગરનાને ભોગનું સ્થળ ક્યાં હોય? સ્ત્રીના ત્યાગ કરવાથી જગતનો ત્યાગ થાય છે અને જગતનો ત્યાગ થવાથી સુખ સાંપડે છે.^{૩૫} ભોગો તો માત્ર ઉપર ઉપરથી જ રમણીય લાગે છે. તેઓ બહુ જ દુસ્તર છે અને ભ્રમરાઓની પાંખોના મૂળની પેઠે

અત્યંત ચંચળ છે. હે બ્રહ્મન! મરણ, રોગ અને યડપણુ આદિની ખીકને લીધે હું તેમને વિશે આસક્ત થતો નથી; હું તો શાંત રહું છું અને પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પદ પામવાને માટે મનમાં ઉત્કંઠા રાખું છું.^{૩૬}

આપાતમાત્રમરણેષુ સુદુસ્તરેષુ મોગેષુ નાજ્ઞ-મલિપક્ષતિર્ચંચલેષુ । વ્રહ્મન્ રમે મરણરોગજરા-દિમીત્યા શામ્યામ્પદં પરમુપૈમિ પદં પ્રયત્નાત્ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણુનો 'સ્રીભુગુપ્ત' એ નામનો સર્ગ ૨૧ માં સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૨ મો ~*~

વૃદ્ધપણી નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

અવર્પાસં હિ વાલત્વં વલાત્પિવતિ યૌવનમ્ ।

યૌવનં ચ જરા પશ્યાત્પશ્ય કર્કશતાં મિયઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ:-બાલ્યાવસ્થાના રમત આદિ ના અભિલાષ હજી તો પૂરા થયા નથી, ત્યાં તે યૌવન તેને ગળી જાય છે. પછી યૌવનના પણ ભોગ ભોગવવાના અભિલાષ પૂરા ન થયા હોય, ત્યાં જરાવસ્થા તેને ગળી જાય છે. જુઓ તો ખરા! આ અવસ્થાઓ પણ પરસ્પર ઠેવી ફૂરતા રાખે છે.^૧ જેમ વજ્ર જેવું હિમ કમળનો નાશ કરે છે, વાવ ટોળ જેમ શરદ્ઋતુના કમળનો નાશ કરે છે અને નદી જેમ કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહનો નાશ કરે છે.^૨ જેમ ખાવામાં આવેલું ઊર તુરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે, તેમ સંઘર્ષ આંગોને જન્નરિત

× મુચ્ચુ પુરુષના હૃદયમાં અનાદિકાળથી રહેલી સ્ત્રીચરીના રમણીયપણીની શ્રાંતિને દૂર કરવા જેમ સ્ત્રીચરીના દોષો દેખાડવા, તેમ મુચ્ચુ સ્ત્રીએ પુરુષચરીની રમણીયપણીની શ્રાંતિ દૂર કરવા પુરુષચરી રવા દોષોને બોધા.

* આ બાવીસમા સર્ગમાં યડપણુની નિંદા કરવામાં આવ્યો.

જનારી અને ઘરડા રૂપનાળી જરાવસ્થા, તુરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે.^૩ જરાવસ્થાથી લગ્નાં શરીર જીવંત થઈ ગયાં છે અને તેથી લગ્નાં સવળાં અંગો ચિયિલ તથા લાંબાં થઈ ગયાં હોય છે, તે પુરુષને સ્ત્રીઓ કાંટ લગે છે.^૪ સદ્ગુણો દીનતા આપનારી જરાવસ્થા ન્યારે માણસને પકડી પાડે છે, ત્યારે શોકથી પરામત પામેલી સ્ત્રીની પેઠે બુદ્ધિ તે માણસને છોડીને નાસી જાય છે.^૫ દાસી, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, બાંધવો તથા સંબંધીઓ, જન્મ થેલા માણસની હાંસી કરે છે, તેમ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ ધ્રુબવેલા માણસની પણ હાંસી કરે છે.^૬ જેના પણ ન ગમે એવા, ખજાનગી ગયેલા, રાંકપણું પામેલા અને સહયુગ તથા યદિનથી રહિત થયેલા વૃદ્ધ પુરુષરૂપી જીવંત ગ્રાહ ઉપર મહાન તૃષ્ણારૂપી ગીધપક્ષી આવીને બેસે છે.^૭ દીનતા આદિ દોષોથી ભરેલી, લાંબી, દૃઢ્યમાં બળતરા આપનારી અને સવળી આપ-તિઓની મુખ્ય સખી એવી એ તૃષ્ણા ઘડપણમાં વધે છે.^૮ 'હાય! હાય! હવે પરલોક માટે મારે શું કરું?' એવી ચિંતાથી અત્યંત દારૂણ અને લગ્નો ઉપાય બની શકે નહિ એવો ભય ઘડપણમાં વધે છે.^૯ 'હું રાંક હોણુ માત્ર છું! હું શું કરું? હું ટેવી રીતે કરું! હવે તો હું મૂંગો જ બેસી રહું' એવા પ્રકારની દીનતા ઘડપણમાં આવવા લાગે છે. 'મારાં સંબંધીઓ મને ટેવી રીતે ખાવાનું આપશે, કપારે આપશે અને કેવુંકે સ્વાદિષ્ટ આપશે?' એવી એવી ચિંતાઓથી આ વૃદ્ધાવસ્થા ઘરડા માણસના ચિત્તને ખાળ્યા કરે છે.^{૧૦, ૧૧} ઘડપણમાં ખાવાની તૃષ્ણા ઘણી જ વધે છે, પણ ખાઈ શકાતું નથી અને અશક્તપણાને લીધે વૃદ્ધનું દૃઢ્ય ખાળ્યા કરે છે.^{૧૨} જન્મ પોતે નિવાસ કોઈ છે તે દેહરૂપી વૃક્ષને મળમૂત્રાદિકથી બગાડનારી અને કાચારૂપી વૃક્ષને માથે બેઠેલી જરા-રૂપ બુદ્ધી બગાડી રોગરૂપી સર્પથી ઘેરાઈને ચીસો પાડે છે. ત્યાં તો મૂર્છારૂપી અંધકારને ઇચ્છ

નારો મૃત્યુરૂપી ધ્રુવક ત્યાં ક્યાંકથી આવી પહોં-ચેલો જણાય છે.^{૧૩, ૧૪} જન્મ સાથે સંધ્યાને પ્રગટ થયેલી જોઈ અંધકાર તેની પછવાડે દોડ્યો આવે છે, તેમ શરીરમાં જરાને પ્રગટ થયેલી જોઈને મૃત્યુ તેની પછવાડે દોડ્યું આવે છે.^{૧૫} દે મુનિ! દેહરૂપી ગ્રાહને વૃદ્ધાવસ્થારૂપી કૂલ બેઠા છે, એ દરથી પણ જોઈને મરણરૂપી વાંદરા તેના ઉપર વેગપૂર્વક તરાપ મારે છે.^{૧૬} કદાચ ઉજ્જવલ નગર પણ શોભે, કપાઈ ગયેલી લતાઓવાળું ગ્રાહ પણ શોભે અને વરસાદ વિનાનો દેશ પણ શોભે, પરંતુ જરાથી જન્મરિત થયેલો દેહ કદી શોભતો નથી.^{૧૭} ઉધરસરૂપી રણકારા કરતી જરારૂપ ગીધપંખણી માણસરૂપી માંસને ફાણમાત્રમાં ગળી જવાને માટે તેના ઉપર ઝડપભેર તરાપ મારે છે.^{૧૮} જન્મ કાઈ નાની છોકરી કમળને જેતાં જ આતુર થઈને બે ધડીમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહને જેતાં જ આતુર બનીને જરાવારમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે.^{૧૯} જન્મ સિસકારા કરાવનારો અને ધૂળથી ખરડ થયેલો શિયાળાનો પવન ગ્રાહનાં પાંદડાંને જન્મરિત કરીને ફાડી નાખે છે, તેમ સિસકારા કરાવનારી અને રોગોરૂપી ધૂળથી ખરડ થયેલી આ વૃદ્ધાવસ્થા શરીરને જન્મરિત કરીને ફાડી નાખે છે.^{૨૦} જરાની ઝપટથી જન્મરિત થયેલો દેહ હિમના સમુદ્રો પડવાથી કરમાઈ ગયેલા કમળ જેવો લાગે છે.^{૨૧} જરારૂપ ચાંદની જ્યાં માથારૂપી પર્વત ઉપર ઉદય પામે છે, ત્યાં તે વાયુ અને ઉધરસરૂપ રાત્રિનિકાસી કમળોને પ્રકુલિત કરી દે છે.^{૨૨} માણસોના માથારૂપ કહોળાને પાંદેલું અને જરારૂપી ખારથી ભૂખરું થયેલું જોઈને તેના પર સ્વામિત્વ ધરાવનારો કાળ તેને ખાઈ જાય છે.^{૨૩} ન્યારે આયુષ્યરૂપી પ્રવાહ મહાવેગથી ચાલવા લાગે છે ત્યારે જરારૂપી ભહ્નવની આ શરીરરૂપી કઠિ રહેલાં વૃક્ષોનાં મૂળોને મહા ઉલોમપૂર્વક કાપવા

માંડે છે. શરીરરૂપી માંસને ખાવા ઇચ્છતી જરા-
રૂપી મહાઉદ્ધત ખિલાડી વિષયરૂપી ખાકાને
ખોદનારા યોવનરૂપી હંદરને ખાઈ બચ છે અને
અત્યંત આનંદમાં આવી બચ છે. આ દેહરૂપી
જંગલમાં જરારૂપ ફાવડી ચીસો પાડે છે, ત્યારે
ભૂતું ભૂંડું થાય છે, તેવું ભૂંડું જગતમાં બીજા દોષ
પણ ઉત્પાતથી થતું નથી. ઉધરસ તથા શ્વાસ-
રૂપ છિમ્મિમાટવાળી અને દુઃખરૂપી ધુમાડાથી
મૂંઝવી દેનારી આ જરારૂપી જનાળા જેના શરી-
રમાં બળતી હોય તેને બળેલો જ સમજવો.^{૨૪-૭}
હે પિતા ! જેનાં પાંદડાં ધોળાં થઈ ગયાં હોય
છે એવી પાતળી ફૂલવેલ જેમ જીરણુતાથી વાંછી
વળી બંધ છે, તેમ જેના અવયવો ફિક્કા પડી ગયા
હોય છે, એવી માણસોની આ પાતળી દેહરૂપી
વેલ ઘડપણથી વાંછી વળી બંધ છે.^{૨૮} હે મુનિ !
મરણરૂપી માતંગ જરારૂપી કપૂરથી ધોળી થયેલી
કાયારૂપી કેળ વૃક્ષને તુરત ઉખેડી નાખે છે.^{૨૯}
હે મુનિ ! મરણરૂપી રાજ આવવાને સજ્જ થાય
છે, ત્યારે જરારૂપી ધોળા આમરવાળી રોગો તથા
ઉદ્દેગોની સેના આગળથી જ નીકળે છે.^{૩૦} હે
મુનિ ! જુઓ, જેઓ દોષ પણ ચતુષ્પાથી યુદ્ધમાં
જિતાયા ન હોય અને પર્વતની શુક્રમાં પેસી
ગયા હોય, તેઓ પણ જરારૂપ છુટ્ટી રાક્ષ-
સીથી થોડી વારમાં જિતાય બંધ છે.^{૩૧} જરા-
રૂપી હિમ પડવાથી શરીરરૂપી ઘર વાંકું વળી
બંધ છે અને ઇન્દ્રિયરૂપી બાળકો તેમાં કંઈ
પણ ક્રિયા કરી શકતાં નથી. લાકડીરૂપ ગ્રીજ
ખગવાળી અને વારંવાર ઠેસો ખાતી જરારૂપી
છુટ્ટી વેરયા ઉધરસ અને અધોવાયુરૂપ શુદ્ધંગ
વાગતાં નાચ્યાં કરે છે. આ સંસારરૂપી રાખને
વ્યવહાર કરવાના ગંધોથી* ભરેલી દેહરૂપી
સામામાં માથા પર રહેલી જરારૂપી આમરની
શેષા ઝળછી રહે છે.^{૩૨-૩૪} હે મુનિ ! જીવિતની

આચારૂપ તળાવમાં રહેલું શરીરરૂપી નગર વૃક્ષ-
વસ્થારૂપી ચંદ્રના ઉદયથી ધોળું થઈ બંધ છે,
એટલે તુરત જ મરણરૂપી કુસુદ તેમાં ખીલી
આવે છે. જરારૂપી કળીચૂનાના લીંપણથી ધોળા
થયેલા શરીરરૂપી અંતઃપુરમાં અશક્તિ, પીડા
અને આપદા એ ત્રણ રાણીઓ ઘણા સુખથી
રહે છે.^{૩૫,૩૬} હે મુનિ ! પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં
મરણના અગ્નિરૂપ ઘડપણ અનશ્વર આવીને
પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છે. એના શરીરમાં
બને મંદમતિવાળાને શો વિકાસ આવે !^{૩૭}
હે પિતા ! ઘડપણ આવ્યા છતાં પણ જીવનું,
એવો આ દુઃખમય જીવિતમાં કુરાચક્ર રાખવો
એ વ્યર્થ જ છે. કારણ કે જગતમાં દોષથી
પણ નહિ જિતાયેલી એ વૃક્ષવસ્થા માણસોના
સંધના મનોરથોને ધૂળધાણી કરી નાખે છે.^{૩૮}

કિં તેન દુર્જીવિતદુર્ગ્રહેણ જરાગતેનાડપિ દિ
જીવ્યતે ચત્ । જરા જગત્વામજિતા જનાનાં
સર્વેપનાસ્તાત વિરસ્કરોતિ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈશગ્ધ-
પ્રકરણનો 'જરાજીયુષ્મા' એ ના-
મનો સર્ગ ૨૨ માં સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૩ મો ~*~

કાળવર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

વિકલ્પકલ્પનાનલ્પજલ્પિતૈરલ્પયુદ્ધિભિઃ ।

મૈદૈરુદ્ધરતાં નીતઃ સંસારકુહરે ઝ્રમઃ ॥ ૧ ॥

રામ ઓહ્યાઃ-અનેક જાતના લાભોની
કલ્પના સંબંધી ઘણી ઘણી વાતો કરનારા

* વૃક્ષવસ્થામાં કંઈ પણ પારમાર્થિક માધ્યમો
સાધી શકવાનો પ્રાયશ્ચઃ મંભવ નથી. માટે વિવેકીએ
ઉપર કહેલા દોષોવાળી વૃક્ષવસ્થા પ્રાપ્ત થતા પહેલાં જ
પારમાર્થિક સાધનો સાધી લેવા.

* આ લેખોમાં સર્ગમાં સર્વ પ્રાણીઓની અનેક
ક્રિયાઓને કરનારા કાળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

* ચંદન આદિ સુગંધો અને અધોવાયુ આદિ

દુર્ગંધો.

દેહાભિમાની લોભાએ શુભિત અને રાગદ્વેષ આદિ અનેક બેદાથી આ બ્રહ્માંડના છિદ્રમાં ખોદી પકડને અત્યંત દૃઢ કરી મૂકી છે.^૧ અળની પેઠે દૂરથી પણ ખેંચી લઈને ખાંધી લેનારા વિષયોના પાંગરા જવા આ દેહમાં વિવેકી પુરુષોને કેમ જ વિશ્વાસ આવે ? એ તો બાળક જ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા કળને ખાવાની ઇચ્છા કરે.^૨ ટેટલાડને આવા છુદ્દ સંસારમાં પણ તુચ્છ સુખની આશા હોય છે; કાળરૂપી ઉદર તે આશારૂપી તાંતુને પણ અશ્વેષ કાતરી નાખે છે.^૩ વડવાનસ જેમ સમૃદ્ધ સમુદ્રને ગળી બંધ છે, તેમ આ સર્વલક્ષી કાળ આ જગતમાં જન્મ પામેલી એકએક વસ્તુને ગળી બંધ છે.^૪ કાળરૂપી ભયંકર મહેશ્વર એકસરખી રીતે આ સઘળા દશ્ય પદાર્થોની સ્થિતિનો કાળિયો કરી જવા માટે સન્ન થઈ રહે છે.^૫ અનંત બ્રહ્માંડને ગળી જનારો અને જગતમાં બ્યાપી રહેલો આ કાળરૂપી દેવ મોટા મોટા પુરુષોને તોડવામાં પણ ધડીની ઢીલ કરતો નથી.^૬ વાસ્તવિક રીતે અલક્ષ્યરૂપવાળો છતાં યુગ, સંવત્સર તથા કલ્પ આદિ રૂપોથી કાંઈક પ્રકટતા પામેલો એ કાળ સર્વ જગતને વશ કરીને રહ્યો છે.^૭ જેમ સરપોને ગરુડ ગળી ગયો હતો, તેમ આ કાળ જેઓ રૂપવાળા હતા, જેઓ સારાં કામ કરનારા હતા અને જેઓ મેરુપર્વત સમાન ભારે હતા, તેમને પણ ગળી ગયો છે.^૮ નિર્દય, પથરા જેવો કઠિન, વાય જેવો કૂર, કરવત જેવો કડંચ, કંગાળ અને અધમ જેવો આ કાળ, જેને ગળી જતો નથી એવી કોઈ વસ્તુ આજ સુધી થઈ નથી.^૯ સર્વને કાળિયારૂપ કરવામાં જ તત્પર બનારો આ બહુલક્ષી કાળ પર્વતોને પણ ખાઈ બંધ છે અને એમ અનંત બ્રહ્માંડને ખાતાં છતાં પણ તે ધરાતો નથી.^{૧૦} નટની પેઠે અનેક રૂપો ધારણ કરીને આ કાળ સંસારરૂપી નાટકમાં તે તે વસ્તુઓનું હરણ કરે છે, તેમનો વિનાશ કરે છે.

છે, તેમની નવી ઉત્પત્તિ કરે છે, તેમને ખાઈ બંધ છે અને તેમનું ઉચ્છેદન કરે છે.^{૧૧} પોપટ જેમ દાડમનાં બીજોને ફેલી ફેલીને ખાઈ બંધ છે, તેમ કાળ જગતમાં જુદા જુદા રહેલાં પદાર્થોને વીંખીવીંખીને નિરંતર ખાયા કરે છે.^{૧૨} વૃદ્ધિ પામેલા લોકારૂપી કમળોના વનમાં રહેલો અને પાપપ્રણયરૂપી કંતૂચળની અણીઓથી પ્રાણીઓ-રૂપી પાંદડાંઓને છૂંદી નાખતો આ કાળરૂપી હાથી સર્વદા ગાંજ્યા જ કરે છે.^{૧૩} જેમનું મૂળ બ્રહ્મા છે અને મોટા દેવતાઓ કળ છે, એવા બ્રહ્માંડરૂપી વૃક્ષોવાળા બ્રહ્મરૂપી વિશાળ વનમાં કાળ ચારે બાજુ બ્યાપીને રહેલો છે.^{૧૪} શનિઓરૂપી ભ્રમરાવાળાં અને દિવસરૂપી ફૂલવાળાં વર્ષો, કલ્પો તથા તેમના અંતર્ગત કળારૂપ લતાઓની પૂર્ણ રચના કર્યા કરતો આ કાળરૂપી પુરુષ કદી પણ કાયર થતો નથી.^{૧૫} હે મુનિ ! આ હુતારા-ઓનાં શિરામણિરૂપ કાળ, ભેદતાં ભેદાતો નથી, બાળતાં બળતો નથી અને દેખાતાં છતાં પણ દેખાતો નથી.^{૧૬} વિસ્તાર પામેલો આ કાળ, ભારે ભારે મનોરથની પેઠે એક પલકારામાં કોઈ વસ્તુને એકદમ ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈ વસ્તુને એકદમ નાશ કરી નાખે છે. કથોલી રીતભાતવાળી અને પ્રાણીઓનાં કષ્ઠથી જ પુષ્ટ થતી પોતાની ચેષ્ઠાથી આ કાળ દેહાદિકના અધ્યાસવાળા જીવોને સ્વાર્થ તથા નરક આદિમાં ફેરવ્યા કરે છે.^{૧૭} પોતાનો સ્વભાવ કેવળ પેટ ભરનાનો જ હોવાથી એ કાળ ખડ, ધૂળ, ઇન્દ્ર, મેરુ, પાંદડાં અને સમુદ્ર વગેરે સઘળા પદાર્થોને ગળી જવા સારુ જ સન્ન રહે છે.^{૧૮} આ કાળમાં જ પૂરું કૂરપણું છે, પૂરું લોભીપણું છે, પૂરું દુર્ભાગ્યપણું છે અને પૂરું અપજાપણું છે.^{૧૯} જેમ બાળક બે દડા ઉછાળી ઉછાળીને પોતાના આંગણમાં રમે છે, તેમ કાળ પણ બંધુ પોતાની લીલાથી સ્વર્થ તથા ચંદ્રને ઉછાળી ઉછાળીને આકારમાં રમે છે.^{૨૦} કલ્પ પૂરો થાય છે, ત્યારે

એ કાળરૂપી કાપાલિક સધળાં પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાકકાંઓની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે.^{૨૨} પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગેમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેઘપર્વત આકાશમાં સોળખવતી પેઠે ઊડ્યા કરે છે.^{૨૩} એ કાળ રુદ્ર થઇને પાછો ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક્ર, તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો દોઢરૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે.^{૨૪} જન્મ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને બેસી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે.^{૨૫} જન્મ દોઢ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકા ફળોને પાડ્યા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પાકેલા દેવ તથા દેત્યોના સમૂહોને પાડ્યા કરે છે.^{૨૬} આ કાળ બ્રહ્માંડરૂપી ફળોવાળું 'જામરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યાં કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મહારા ગણગણ્યા કરે છે.^{૨૭} પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી ચાંદનીને લીધે પ્રકૃલિત થયેલી જગતરૂપ કુમુદિનીથી પોતાના શરીરને વિનાશ કરાવે છે.^{૨૮} જન્મ મોટા પર્વત અનંત તથા અપાર પાયાથી પોતાના ઊંચા, શરીરને ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટેકાવીને રહ્યો છે.^{૨૯} આ કાળ દોઢ સ્થળે અધારા જવું કાણું કાર્ય કરે છે, દોઢ સ્થળે વિસ્તારવાળું જીજ્ઞ કાર્ય કરે છે અને દોઢ સ્થળે એ જગેથી નુદાજ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યું કરે છે.^{૩૦} જન્મ માણસ બહુજ બોળવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જન્મ અનંત પ્રાણીઓના સંસારોને લય યાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પડે રહ્યો છે.^{૩૧} એ કાળ દોઢ રીતે કાપર થતો નથી, દોઢતા પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો

નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત કે ઉદય પામતો નથી.^{૩૨} કાળજી ધર્યા વગર, બારે અનાસ્થાથી (બેઠકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીને જ તે પોતાના વિચાળ શરીરને રાજી રાખ્યા કરે છે.^{૩૩} એ કાળ રાત્રિરૂપી કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થનારી અને વાદળોરૂપી ભ્રમરોવાળી દિવસોરૂપી રાતાં કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં તે પ્રકટ કર્યા કરે છે.^{૩૪} કાળરૂપી લોભી ધૂળધોધો રાત્રિરૂપ કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેઘપર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સોનાના બૂકાને ઉસરક્યા કરે છે.^{૩૫} કૃષ્ણપણાને લીધે તે કાળ પોતાની ચેષ્ટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરવ્યાં કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કઈ વસ્તુ ક્યાં પડી છે તેની ઓળખાં રહે છે.^{૩૬} દિવસરૂપી મટકાવાળાં સૂર્યરૂપી નેત્રથી જોઇને એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી બહુજ પાકેલાં લોકપાલોરૂપી ફળોં ખાયાકરે છે.^{૩૭} જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં વીખરાયેલા ગુણના લોકરૂપી મણિઓને એ કાળ અનુક્રમે ધણી જાડાઈવાળા મૃત્યુરૂપી કાળલામ નાખતો જાય છે.^{૩૮} ઉત્તમ લોકોરૂપી રત્નોને જ હાર ગુણોના સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વ થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં શણગારન પેઠે ધારણ કરે અને વળી તેને કાપી નાખે છે.^{૩૯} આ અપલ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેલી અને તારાઓરૂપી દેસરાવાળી રાત્રિરૂપી કાળાં કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે.^{૪૦} એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત, સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ ચાર સિંગડાંવાળા જગતરૂપી ઘેટાઓને માર્યા કરે છે અને પ્રત્યેક દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છાંટાઓ જોઈને તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જુવાનીરૂપ કમલિનીને સંકોચ આપનારો અને દેસરી

સિંહની પેઠે આયુષ્યરૂપી હાથીએને ફાડી નાખનારો આ કાળ જતું હરણુ કરતો ન હોય એવી તુરંચ દે અતુરંચ દોઈ પણ વસ્તુ નથી. ^{૪૧, ૪૨} જીવોને ચૂર્ણરૂપ કરીને મૃત્યુના મુખમાં નાખનારા પ્રલયરૂપી ક્રીડાવિલાસ કરીને કાળ પોતે કાર્ય પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચૈતન્યથી નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે તેનાથી તે જુદો પ્રતીત થતો નથી. ^{૪૩} એ પ્રમાણે પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમયમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર કરનાર અને સ્મરણ કરનાર આદિ સધળાં રૂપવાળો થાય છે. ^{૪૪} અકળ બુદ્ધિથી પણ જનમાં રહેલ્યને દોઈ કળી રાકતું નથી એવાં સારાંનરસાં સર્વળાં પ્રકારનાં શરીરોને પ્રંકટ કરતો અને વળી તેમને તુરંત જ હીન કરી નાખતો, આ કાળ અહીં ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોકોમાં એ કાળતું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે. ^{૪૫}

સકલમપ્યકલાકલિર્વારં સુમગદુર્ભગરૂપ-
ધરં વપુઃ પ્રકટયન્તસહસૈવ ચ ગોપયન્ નિલસ-
તીહ હિ કાલવલં નૃપ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણુનો 'કાલાપવાદ' એ ના
મનો અર્ગ ૨૩ એ સમાપ્ત

1

અર્ગ ૨૪ મોઃ

કાળતું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અસોદ્દામરલીલસ્ય દૂરાસ્તસકલાપદઃ ।

સંસારે રાજપુત્રસ્ય કાલસ્યાઽકલિતૌજસઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—પરમાત્મારૂપ રાજાનો પુત્ર આ કાળ છે. સધળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના અચિત્તનું વર્ણન કરું છું. ^૧ જગતરૂપી જૂના જંગલના બળામાં એ કાળ રાંક અને મૂઠ પ્રાણીઓરૂપી યુગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ યુગ્યા રમ્યા કરે છે. ^૨ જોના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર કમળ શોભ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહા-સાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે. ^૩ કડવા, તીષ્ઠા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા હઠીદૂધના સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના શિરામણતું કામ ચાલે છે. ^૪ સધળી દેવીઓ સાથેની જ કાળરાત્રિ ચાતુરીથી કર્યા કરે છે, જ સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવાને જોડાયેલી છે અને જ વાધણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ કાજકુમારની પ્રિય સ્ત્રી છે. ^૫ કમળ, ઉત્પલ અને કદ્દહારરૂપી શૂલ-તી બળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં રહેલી રસમરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે. ^૬ ગર્જના કરતો, વિકટ રીતે પંજ પછાડતો અને દેશવા-ળીથી વિકટ તથા પુષ્ટ અભાવાળો નૃસિંહાવતાર એ કાળના હાથના પાંજરામાં શિકારીયાનરૂપ છે. બ્રહ્મડિની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં વૃંજડાંવાળી વીણા જેવો ભાગતો અને શરદ્ધનુ-ના આદાશ જેવી શ્યામ કાંતિવાળો સંહારભરવ નાગનો દેવ, એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના હાથલના બરમ્યારૂપ છે. ^૭ નિરંતર ચક્રચકિત આ-

* એવા બળવાન કાળતું સ્મરણ રાખી મુમુક્ષુએ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમ અને તેમ સીધો ને તેમ નેપ્યે.

+ આ યોગીસમાં સમગ્ર કાળતું રાજકુમારરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

એ કાળરૂપી કાપાલિક સધળાં પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાડકાંઓની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે.^{૨૨} પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગેમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેઘપર્વત આકાશમાં ભોળપત્તની પેઠે ઊડ્યા કરે છે.^{૨૩} એ કાળ રુદ્ર થઇને પાછો ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક્ર, તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો દોઢરૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે.^{૨૪} જેમ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને ઘેરી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે.^{૨૫} જેમ દોઢ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકાં ફળોને પાક્યા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પકિલા કેવ તથા દૈત્યોના સમૂહોને પાક્યા કરે છે.^{૨૬} આ કાળ બ્રહ્મડોહરૂપી ફળોવાળું 'જામરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યાં કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મછરો ગણગણ્યા કરે છે.^{૨૭} પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી આંદોનીને લીધે પ્રકૃતિ તથેલી જગતરૂપ કુચ્છિનીથી પોતાના શરીરને વિનોદ કરાવે છે.^{૨૮} જેમ મોટા પર્વત અનંત તથા અપાર પાયાથી પોતાના જાંઘા, શરીરને ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના જાંઘા શરીરને ટેકાવીને રહ્યો છે.^{૨૯} આ કાળ દોઢ સ્થળે અધારા જવું કાણું કાર્ય કરે છે, દોઢ સ્થળે વિસ્તારવાળું જાજી કાર્ય કરે છે અને દોઢ સ્થળે એ બનેથી જુદા જ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યા કરે છે.^{૩૦} જેમ માણસ બહુ જ બોળવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જેમાં અનંત પ્રાણીઓના સસારોના લય થાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પગે રહ્યો છે.^{૩૧} એ કાળ દોઢ રીતે કાથર થતો નથી, દોઢતા પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો

નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત છે ઉદય પામતો નથી.^{૩૨} કાળજી ધર્યા વગર, ભારે અનારથાથી (બેદરકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીને જ તે પોતાના વિશાળ શરીરને રાજી રાખ્યા કરે છે.^{૩૩} એ કાળ રાત્રિરૂપી કાલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થનારી અને વાદળોરૂપી બ્રમરાવાળી દિવસોરૂપી રાત્રી કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં તે પ્રકટ કર્યાં કરે છે.^{૩૪} કાળરૂપી લોભી ધૂળધોષો રાત્રિરૂપ કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેઘપર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સોનાના ભૂકાને ઉસરવ્યા કરે છે.^{૩૫} કૃષ્ણપણાને લીધે તે કાળ પોતાની ચેષ્ટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરવ્યાં કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કઈ વસ્તુ ક્યાં પડી છે તેની જોખમાં રહે છે.^{૩૬} દિવસરૂપી મટકાંવાળાં સૂર્યરૂપી નેત્રથી એકાદ એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી બહુજ પકિલાં લોકપાદોરૂપી ફળોને ખાયાકરે છે.^{૩૭} જગતરૂપી જૂની ચૂંપડીમાં વીખરાયેલા ગુણવાન લોકરૂપી મણિઓને, એ કાળ અનુક્રમે ઘણી જડાઈવાળા ચતુરરૂપી કાબલામાં નાખતો જાય છે.^{૩૮} ઉત્તમ લોહારૂપી રત્નોતો જે હાર ગુણોના સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વી થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં રાણગારની પેઠે ધારણ કરે અને વળી તેને કાપી નાખે છે.^{૩૯} આ અપલ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેઈ અને તારાઓરૂપી કેસરાવાળી રાત્રિરૂપી કાળ કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે.^{૪૦} એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ આર શિંગડાવાળ જગતરૂપી ઘેટાઓને માર્યા કરે છે અને પ્રત્યે દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છોટાઓ ભેડી તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જીવાર્નરૂપ કમલિનીને સંક્રાંત્ય આપનારો અને કેસર

ઠસર્ગ ૨૪ મો-૭

કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અણોદ્દામરલીલસ્ય દૂરાસ્તસકલાપદઃ ।

સંસારે રાજપુત્રસ્ય કાલસ્યાઽકલિર્તાંજસઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-પરમાત્મારૂપ રામનો પુત્ર આ કાળ છે. સઘળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના ચરિત્રનું વર્ણન કરું છું.^૧ જગતરૂપી જૂના જંગલના જળામાં એ કાળ રાંક અને મૂક પ્રાણીઓરૂપી યુગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ યુગ્યા રમ્યા કરે છે.^૨ જના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર કમળ શોભ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહા-સાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે.^૩ કડવા, તીખા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા દહીંદૂધના સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના શિરામણનું કામ ચાલે છે.^૪ સઘળી દેવીઓ સાથેની જે કાળરાત્રિ ચાતુરીથી કર્યા કરે છે, જે સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવાને જોડાયેલી છે અને જે વાઘણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ કામકુમારની પ્રિય સ્ત્રી છે.^૫ કમળ, ઉત્પલ અને કંદહારરૂપી જૂલ-તી જળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં રહેલી રસમરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે.^૬ ગર્જના કરતો, વિકટ રીતે પંજ પછાડતો અને ઠેરાવા-ળીથી વિકટ તથા પુષ્ટ ખજાવાળો નૃસિંહોવતાર એ કાળના હાથના પાંજરામાં શિદારીખાનરૂપ છે. બ્રહ્માંડની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં તૃખડાંવાળી વીણા જેવો લાગતો અને શરદ્ધતુ-ના આકાશ જેવી સ્થામ કાંતિવાળો સંહારલૈરવ નામનો દેવ, એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના ઠાયલના બચ્ચારૂપ છે.^૭ નિરંતર ચક્રચકિત આ-

સિંહની પેઠે આયુધરૂપી હાથીઓને ફાડી નાખ-નારા આ કાળ જેનું હરણ કરતો ન હોય એવી તુચ્છ દે અતુચ્છ દોઈ પણ વસ્તુ નથી.^૮ યોગેને ચૂંટી રૂપ કરીને મૃત્યુના સુખમાં નાખનારા પ્રલયરૂપી ક્રીડાવિલાસ કરીને કાળ પોતે કાચ પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચેત-યથી નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે તેનાથી તે જુદો પ્રતીત થતો નથી.^૯ એ પ્રમાણે પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમ-પમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર કરનાર અને સ્મરણ કરનાર આદિ સઘળાં રૂપ-વાળો થાય છે.^{૧૦} અકળ બુદ્ધિથી પણ જનનાં રહસ્યને દોઈ કળી ચકતું નથી એવાં સારાંનરસાં સઘળાં પ્રકારનાં શરીરોને પ્રંકટ કરતો અને વળી તેમને તુરત જ લીન કરી નાખતો, આ કાળ આહીં ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોકોમાં એ કાળનું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે.^{૧૧}

સકલમપ્પકલાકલિર્તાવરં સુમગદુર્મગરૂપ-
પરં વપુઃ । પ્રકટયન્ત્સહસૈવ ચ ગોપયન્ વિલસ-
તીહ દિ કાલયલં નૃપ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઘેરાગ્ય-
મંત્રરણુનો 'કાલાપવાદ' એ ના
મનો અર્ગ ૨૩ ઓ સમાપ્ત

* એવા બળવાન કાળનું સ્મરણ રાખી મુશુક્તિ
પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમ અને તેમ સીધ
રી લેતો નેત્રએ .

+ આ યોગીસમા સર્ગમાં કાળનું રાજકુમારરૂપે
વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

૧૨વાળું અને દુઃખોડપી બાણીની પકિતને ફેંક્યા કરતું સંહારરૂપ ધનુષ એના હાથમાં ચારે બાણુ શોધ્યા કરે છે.^૯ લક્ષ્યો (નિશાનો) ફરતાં છતાં અને પોતે પણ ફરતાં છતાં લક્ષ્યોને ચીરી નાખતો, શૂન્યાના નિહારમાં ભારે ચતુર, લક્ષ્યોને વીંધનારાઓમાં સર્વોપરિ, બૂના જગત-રૂપી વનમાં અનેક ચપળ વૃત્તિઓ કરતો આ સર્વોત્તમ કાળરૂપી રાજકુમાર અહીં ધણી ચાલાકીથી પ્રાણીઓને માર્યા કરે છે.^{૧૦}

અનુત્તમસ્ત્રધિકધિલાસપંડિતો અમલચલન-રિવિલસન્ વિદારયન્ । જરજગજનિતવિલોલ-મર્કટઃ પરિસ્ફુરદ્વપુરિહ કાલ ર્હયે ॥ ૧૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'કાળવિલાસ' એ ના-નામનો સર્ગ ૨૪ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

દૈવ અને ક્રિયારૂપ કાળનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અથૈવ દુર્વિલાસનાં વૃદ્ધામણિરિહાપરઃ ।

કરોત્યતીતિ લોકેસ્મિન્દેવં કાલય કથયતે ॥ ૧ ॥

રામ યોદ્યાઃ-ઉપર કહેલા મહાકાળથી બુદ્ધો બીજા બે પ્રકારનો એક કાળ છે. તે રેળ વગરની રીતિવાળાઓમાં શિરામણિ છે. તેનું પણ હું આ વિષયમાં જ વર્ણન કરું છું. આ જગતમાં જ કાળ કૃણને ભોગવાયે છે, તે દૈવ કહેવાય છે; અને જ કાળ કૃણને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા કરાયે છે, તે ક્રિયાકાળ કહેવાય છે.^૧ માત્ર પોતાના ચલનરૂપ એવી ક્રિયા વિના ક્રિયાકાળનું બીજું કંઈ ઉપ, બીજું કંઈ કામ કે બીજું કંઈ પારેલું બાણવામાં આવતું નથી.^૨ જમ ગરમી હિંમના સમૂહને બહુ જ ગાળી નાખે છે, તેમ એ ક્રિયા કાળ આ સધળાં કૃણાં પ્રાણીઓને બહુ જ ગાળી

નાખે છે.^૩ જ કંઈ આ ભારે વિસ્તારવાળું જગતનું મંડળ એવામાં આવે છે, તે એ ક્રિયા-કાળની નાચવાની શાળા છે અને તેમાં એ બહુ જ નાચ્યા કરે છે.^૪ 'ત્રીજો દૈવ નામનો કાળ છે અને તેનું મહા દારૂણ 'કૃતાંત' એવું પણ નામ છે. તે પણ કાપાલિક જેવો વેપ ધરણુ કરીને ઉન્નતપણાથી જગતમાં નાચ્યા કરે છે.^૫ દે મુનિ । રામી પુરુષની પેઠે બહુ જ નાચ્યા કરતા એ કૃતાંતનું નિયતિ (સર્વદા કૃણતું નિશ્ચિતપણું) રૂપ સ્ત્રીમાં અત્યંત કામીપણું એવામાં આવે છે. સંસારરૂપી વક્ત્ર-સ્થલ ઉપર ચંદ્રની કળા જેવો ધોળો શેપનાગ ને ત્રણે લોકમાં વહેંચાયેલો ગંગા-નો પ્રવાહ, એ અત્રે દૈવરૂપી કાપાલિકના સંખ્ય તથા અપસંખ્ય જનોઈરૂપ છે.^૬ દે બ્રહ્મન । ચંદ્ર-મંડળ તથા સૂર્ય-મંડળ એના બે હાથનાં મૂળામાં સોનાનાં કડકરૂપ છે અને મેરુપર્વત એના હાથ-માં રમવાના કમળરૂપ છે.^૭ તારાઓરૂપ છાંટણાં-ઓથી વ્યાપેલું, પ્રલયના સસુદ્રના જળમાં ધો-વાયેલું તથા પ્રલયના મેઘરૂપી છોકાઓવાળું આકાશ એના એક વક્ત્રરૂપ છે. (કાપાલિક લોકો મધ્યમાં હિંદ્રવાળી માત્ર એક કંથા જ ગળામાં પહેરી રાખે છે, બીજું કંઈ વક્ત્ર રાખતા નથી). એવા ઉપવાળા એ દૈવરૂપી કાપાલિકની આગળ તેની નિયતિરૂપિણી કામિની નિરંતર ચાલતા આકાંબરૂપ વૈક અનેક કાર્યો કરતી કરતી નાચ્યા કરે છે.^{૮, ૧૦} દે દેવ ! પ્રાણીઓના નિરંતર જવા-આવવાથી ચંચળતાવાળા જગતરૂપી માંડવાની અંદર નાચ્યા કરતી અને જની ક્રિયારાક્તિ બંધ પડતી નથી એવી એ સ્ત્રીનાં અંગમાં અનેક શ્વવેનોની પંક્તિ સુદર ધરેણાંરૂપ છે અને પાતા-ળ સુધી લાંબું આકાશ એના મહાન ચોટલાનાં મંડળરૂપ છે.^{૧૧, ૧૨} પ્રાણીઓની ચિચિયારી-ઓથી દીપતી તથા પાપરૂપી દોરાથી પાતાળ-રૂપી પગમાં બધેલી નરકોની પંક્તિ એની ધૂધરીઓરૂપ છે.^{૧૩} યમરાજ એના લલાટરૂપ

* આ પચોસમાં સર્ગમાં દૈવ અને ક્રિયારૂપ એ બે વચ્ચેના કાળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

છે અને તેમાં પ્રાણીઓનાં કર્મોની સંખ્યા જણાવનાર ચિત્રગુપ્તરૂપી કર્તૃત્રીની દીપથી છે.^{૧૪} એ દેવી પોતાના પતિ દેવરૂપ કાપાલિકના અભિપ્રાયને અનુસરીને પ્રલયના સમયોમાં ભારે આડંબરથી પર્વતો ફાડવાના મોટા કડાકા કરીને નાચે છે.^{૧૫} આમ, સર્વનો સંહાર કરનારી એ નિયતિ નૃત્ય કરી રહી છે, ત્યારે તેની પાછળ કાર્તિક સ્વામીના મરી ગયેલા મોરનાં લટછી રહેલાં પીછાં ઊડ ઊડ કરે છે. ત્યાં રુદ્રનાં વિખરાયેલાં છિદ્રવાળાં પાંચ મસ્તકોમાંની જટાઓના ચન્દ્રો લાંબા થઈને લહેર્યો કરે છે. ત્યાં, ત્રણ નેત્રનાં મોટાં છિદ્રોમાંથી ભારે સુસવાટા ઊઠી રહ્યા છે; અને તેથી તે મસ્તકો ભયંકર લાગે છે. ત્યાં પાર્વતીના ફરફરી રહેલા કેશરૂપી આમરો ચાલે છે; અને તેમાં કલ્પવૃક્ષનાં સોહામણાં પુષ્પો ગૂંથ્યા છે. ત્યાં પર્વતો જવા ભેરવોના પેટરૂપ ગ્રંથાનીચા થતાં તૂમકાગ્રિ છે. ત્યાં સેંકડો છિદ્રોમાંથી ધ્વનિ કરતા ઇન્દ્રના શરીરરૂપી ભિક્ષાપાત્ર છે. ત્યાં સુકાઈ ગયેલા મનુષ્યોનાં હાડકાંરૂપ ખટ્વાંગો (ખાટલાના ઈષ્ઠપળાં) છે. આમ એ કાપાલિકની સ્ત્રી ગંગન સુધી વ્યાપેલા પોતાના શરીરને પણ જાણે બિતરાવી રહી છે.^{૧૬-૧૮} મહાકલ્પોમાં સર્વનો સંહાર કરનારી એ કાળગમિની પોતાનાં નૃત્યોમાં આમતેમ ચલાયમાન થતી, અનેક આકારવાળાં માથાઓનાં સમૂહોરૂપ મોટાં કમળોની માળાથી શોભે છે.^{૨૦} પ્રલયકાળમાં ઉન્નત થયેલા તે સમયના મેઘરૂપ કાકડાઓના પ્રચંડ શબ્દો સાંભળીને તુંચુરુ આદિ ગંધર્વો તેની પાસેથી નાસી બચે છે.^{૨૧} ત્યાં કુંડળની પેઠે ચળકતા ચંદ્રમંડળથી શોભી રહેલા અને તારાઓરૂપ ચાંદલાઓથી શોભતા આકાશરૂપ મયૂરપિચ્છથી કેશને શણગારીને આવેલો દેવરૂપી કાપાલિક, જગતરૂપી નૃત્યશાળામાં નાચ્યા કરે છે.^{૨૨} તેના એક કાનમાં મુશોભિત હિમાલય હાડકાંના કુંડલરૂપ છે અને

બીજા કાનમાં મેરુપર્વત મુશોભિત સુવર્ણના કુંડલરૂપ છે.^{૨૩} ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ એના બે કાનમાં કુંડલરૂપ છે અને તેથી એતું ગંડસ્થળ શોભી રહ્યું છે. 'લોકાલોક' નામના પર્વતનાં શિખરોની પંક્તિ એને ફરતી કટિમેખલા છે.^{૨૪} આમતેમ જતી વીજળી એના હાથમાં ડોડી જવા આકારવાળાં કંકણરૂપ છે. પવનથી ચલાયમાન ફરેલી વાદળાંઓની પંક્તિ એની અનેકરંગી હંથારૂપ છે.^{૨૫} મહાકાળના હાથથી નખાયેલા, શેષનાગના શરીરરૂપ મોટા દોરાથી સંબંધ રાખતા અને સઘળો સંસાર જથી બંધાઈ બચે છે, એવા લાંબા માયારૂપ પાશમાં ગૂંથાયેલી ક્ષય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાંથી નીકળેલાં મૃત્યુઓથી બનેલી માળા, એ કાપાલિકના ગળામાં જાણે એકઠાં કરેલાં તીક્ષ્ણ મુશળ, ખડ્ગ, પ્રાસ, ત્રિશૂલ, તોમર અને મુહુરોથી બનેલી માળા હોય એવી શોભે છે.^{૨૬-૨૭} જીવતી મગરીઓરૂપ લાંછનોવાળી અને રત્નોનાં તેજથી દીપતી સાત સમુદ્રોરૂપ કંકણોની પંક્તિ એ કાપાલિકના બે હાથના ભૂષણરૂપ છે.^{૨૮} વ્યવહારોરૂપી મોટાં ગૂંચળાંવાળી, રજ (ધૂળ અને રંજેગુણ) થી ખરડાયેલી અને અંધારા જવી કાળી સુખદુઃખોની પરંપરા એ કાપાલિકના કાંતોની પંક્તિરૂપ છે.^{૨૯} ઘણાખરા આવા ગુણોવાળો એ દેવરૂપી કાપાલિક પ્રલયમાં પોતાના તાંડવવાળા નાચને ઘણા કાળ સુધી બંધ પાડી ત્રિસામે લે છે અને પાછા તે બ્રહ્મા તથા રુદ્ર આદિને ઉત્પન્ન કરીને જમાં ઘણા દેખાવો કરવામાં આવે છે એવી અને જરા, શોક, દુઃખ તથા પરાલભથી શોભતી આ સૃષ્ટિરૂપ નાચતી લીલા કરવા માંડે છે.^{૩૦,૩૧} જમ બાળક ગારામાંથી પૂતળાં આદિની રચનાને કાયર થયા વગર કર્યો કરે છે, તેમ એ દેવરૂપ કાપાલિક પણ પાછો જંગોને, વનોને, જુદાંજુદાં બ્રહ્માંડોને, પ્રાણીઓના સમૂહોને અને તે તે સમયને અનુસરતી સ્થિર તથા ચંચળ નવી નવી

રીતભાતોને કાપર થયા વગર કર્યા કરે છે.^{૨૨}

મૂયઃ કરોતિ યુવનાનિ વનાંતરાણિ લોકાં-
તરાણિ જનજાલકલ્પનાં ચ। આચારચારુકલ
નામચલાં ચલાં ચ પંકાદયાર્મકજનો રચના-
મલિન્નઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
અંકરણનો 'કૃતાંતવિક્ષસિત' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૫ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૨૬ મો*

સંસારદુર્દશા

॥ રામ ઉવાચ ॥

શુષ્કેસ્મિન્નેવમેતેષાં કાલાદીનાં મહામુને ।

સંસારનાન્નિ કૈવાડ્ડશ્યા માદશ્નાનાં વદત્વિહ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે મહામુનિ! કાળ આદિનું
ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે, તે પછી 'સંસાર' એ
નામના પદાર્થમાં ભાગ જવાઓને શો વિધા-
સ ગ્રંથે^૧ હે મુનિ! વિષયોની રચનાઓથી
અમે વનના હંચિયાઓની પેઠે મોહ પામ્યા
છીએ અને દૈવ આદિના હાથે જાણે વેચાયેલા
હોઈએ તેમ રહ્યા છીએ.^૨ નીચ કામ કરનારો
અને પોતાનું પેટ ભરવામાં જ તત્પર રહેનારો
'કાળ' નામનો આ ધુતારો જગતમાં સર્વ
લોકોને નિરંતર આપહાનો સમુદ્રમાં જ પાક્યા
કરે છે.^૩ જમ અગ્નિ ઊના પ્રકાશવાળી જ્વાળા
ઓથી લોકોને અંદર તથા બહાર બાળે છે, તેમ
કાળ પણ પોતાની દારુણ ચેષ્ટાને લીધે લોકોને
કુદ આશાઓથી અંદર તથા બહાર બાળ્યા કરે
છે.^૪ ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિરૂપી જ મર્યાદા
છે, તે નિયમરૂપી કાળની સી છે સીપણથી તે
ચપળ સ્વભાવની છે, ઝિતેન્દ્રિય લોકોને જમાવ-
નારી છે અને ધીરજને રહેવા પણ દેતી નથી.^૫
કઠોર આચરણવાળો કાળ યુવાન શરીરને પણ

ધરડું ખનાવી દે છે અને પછી સર્વ જમ વાયુને
ગળી જાય છે, તેમ તે નિરંતર પ્રાણીઓને ગળી
જાય છે. યમરાજ તેા નિર્દય પુરુષોનો પણ મહા-
રાજ છે. તે કોઈ પણ કુઃખી માણસ ઉપર દયા
કરતો નથી. બાકી સધળાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા
કરવામાં ઉદારતા ધરાવનાર પુરુષ તેા દુર્લભ જ
છે.^૬ હે મુનિ! પ્રાણીઓની સધળી જાતિઓ
તુલ્ય શક્તિવાળી છે અને વિષયોનાં સ્થળો દારુણ
તથા અપાર કુઃખ ઉત્પન્ન કરવાને વાસ્તે જ છે.^૭
આયુષ્ય અત્યંત ચપળ છે, મૃત્યુ અત્યંત કઠિન
છે, યુવાની અત્યંત વેગે વહે છે અને બાળપણ
મોહમાં જ સરી જાય છે.^૮ લોકો વિષયોની
ચિંતાઓથી ઘેરાયા છે, સંબંધીઓ સંસારનાં
બંધનરૂપ છે, ભોગો સંસારમાં મોટા રોગરૂપ
છે અને તૃણુઓ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવી છે.^૯
ઇન્દ્રિયો શત્રુ કામ કરે છે, પરમાર્થ નહિ જોયે
યઈ ગયો છે અને જર્ણ મન શત્રુ છે એવા આત્મા
મનના અભિમાનને લીધે મનરૂપ યઈને પોતે જ
પોતાને કુઃખી કરે છે.^{૧૦} અહંકાર સ્વરૂપને દૃષિત
કરે છે, બુદ્ધિઓ સ્વરૂપની નિષાદૃષ દહતાથી
રહિત છે, ક્રિયાઓ કુદ કુળ આપ્યા કરે છે અને
મનના વિલાસો સીઓમાં જ (સીઓના પુરુષો-
માં જ) લાગ્યાં કરે છે.^{૧૧} ઇન્દ્રિયો કેવળ નિષ્ક-
યોની જ વાય છે, આત્માના ચમકારો જાણવા-
માં આવતા નથી, સીઓ (સીઓના સંબંધમાં
પુરુષો) દોષોની સેનાઓરૂપ છે અને શાસ્ત્રો
ઉપર પ્રેમ ગઘો નથી.^{૧૨} જ સાચુ છે તે ખોટા-
રૂપે સમજાયા કરે છે, ચિત્ત અહંકારમાં લાગેલું
છે, પદાર્થો વિનાશ પામવાના પરિણામવાળા છે
અને આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી.^{૧૩}
આકુળતાથી ભરેલી બુદ્ધિ કેવળ તપ્યા કરે છે,
વિષયો ઉપર ગમરૂપી રોગ વધ્યા કરે છે અને
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૪} રજેશુભી સદિશ્યા
હણાઈ જાય છે, મોહ વધતો આવે છે, સત્ત્વશુભ
મળતો નથી અને મત્સ્ય વસ્તુ અત્યંત દૂર રહે

* આ ૭મીસમા સર્ગમાં વૈરાગ્યની સિદ્ધિને માટે
સંસારની બારે દુર્દશાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

છે.^{૧૧} જીવન અસ્થિર સ્થિતિને પામ્યું છે, મરણ આવનાને સન્ન રહ્યું છે, ધીરજ નાશ પામી છે અને નિરંતર તુચ્છ વિષયોમાં પ્રીતિ રહે છે.^{૧૭} મતિ મંદપણથી મેલી થઈ છે, સરીર અવરજ નાશ પામનારું છે, દેહમાં જણે વૃદ્ધાવસ્થા સળગ્યાં જ કરે છે અને પાપકર્મ મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે.^{૧૮} પ્રયત્ન છતાં યુવાની જતી રહે છે, સન્નજનનો સમાગમ દૂર રહે છે, કોઈ લોકતું સુખ અવિચળ જોવામાં આવતું નથી અને પરમાત્મપણું મળતું નથી.^{૧૯} મન અંદર મૂંઝાયા કરે છે, પારકાની ઉત્પત્તિ જોઈને પ્રસન્ન થવું દૂર ગયું છે, ઉન્નવળ કરણા ઉદય પામતી નથી અને નીચતા દૂરથી ચાલી આવે છે.^{૨૦} ધીરપણું અસ્થિર થતું જાય છે, પ્રાણીઓ જન્મ-મરણમાં પરોવાયેલાં છે, દુઃખનો સમાગમ સુલભ થાય છે અને સન્નજનનો સમાગમ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે.^{૨૧} સધળા પદાર્થો જવા-આવવા-વાળા છે, વાસના સંસારમાં ખાંધ્યા કરે છે અને કાળ પ્રાણીઓના સમૂહને કેવળ કોઈ સ્થળમાં તાણ્યા જ કરે છે.^{૨૨} સદુપદેશો જોવામાં આવતા નથી, સારી વાતોને અવકાશ મળતો નથી અને પર્વતો પણ વીંખાઈ જાય છે. આમ છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ? આકાશ પણ લય પામે છે, જીવનો પણ ખવાઈ જાય છે અને પૃથ્વી પણ પ્રલય પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૩-૨૪} સમુદ્રો પણ સૂકાઈ જાય છે, તારાઓ પણ વીંખાઈ જાય છે અને સિદ્ધ લોકો પણ નાશ પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૫} દાનવો પણ ચિરાઈ જાય છે, દ્યુતનું જીવિત પણ અદ્યુત થઈ જાય છે અને દેવતાઓ પણ માર્યા જાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૬} ઇન્દ્ર પણ કાળના મોમાં ચવાઈ જાય છે, યમ પણ કાળના સપાટામાં આવી જાય છે અને વાયુ પણ સત્તા વગરનો થઈ જાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ

રહે ?^{૨૭} ચંદ્ર પણ શૂન્ય થઈ જાય છે, સૂર્ય પણ ખંડિત થઈ જાય છે અને અગ્નિ પણ અભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૮} બ્રહ્મા પણ સમાપ્તિ પામે છે, અજન્મા હરિ પણ હરાઈ જાય છે અને ભવ પણ અભાવને પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૯} કાળ પણ લય પામે છે, નિયતિ (કળતું નિશ્ચિતપણું) પણ તણાઈ જાય છે અને અનંત આકાશ પણ ક્ષય પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૩૦} જીવનું સ્થૂલરૂપ જણવામાં આવતું નથી અને જીવનું સૂક્ષ્મરૂપ સાંભળી, બોલી કે જોઈ સકાતું નથી એવો કોઈ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં જ માયાથી બ્રહ્માંડોને દેખાડે છે.^{૩૧} અભિમાનના અંશને પ્રાપ્ત થઈને રહેલા, સર્વ લોકોની અંદર રહેનારા તે પુરુષથી બાધ નહિ પામતો હોય એવો પદાર્થ ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ નથી.^{૩૨} અંદર રહેલા તે પુરુષથી રચની પેઠે પ્રેરાતા પરવશ થયેલા સૂર્યને તે પુરુષ જ નિત્ય શિક્ષા, પર્વતો અને શિખરો વગેરે પ્રદેશોમાં વગડાના જોળ પથરાની પેઠે ગળકાવ્યા કરે છે.^{૩૩} જની અંદર દેવ અને દૈત્યોના સમૂહ રહેલા છે એવા ભૂગોળને તે પુરુષ જ, છાલથી પોકેલા અખોડની પેઠે જ્યોતિશ્વકથી ચારે બાજુ વીંટી લીધું છે.^{૩૪} સ્વર્ગમાં કલ્પાયેલા દેવતાઓને, પૃથ્વીમાં કલ્પાયેલા માણસોને અને પાતાળોમાં કલ્પાયેલા સર્પોને તે પુરુષ સ્વસંકલ્પથી જ જજ્જરિત કરી નાખે છે. અરે ! જગતના ઈશ્વરની સાથેના યુદ્ધમાં પણ જણે પરાક્રમ મેળવ્યું છે, તે મહાવીર કાળ અયોગ્ય પ્રકારથી જ જગતને વશ કરીને ફુલાયા કરે છે. પુષ્પોની વૃદ્ધિરૂપ મદની વૃદ્ધિઓથી, દિશાઓના સમૂહને સુગધિત કરી દેનારો વસંતરૂપી મહોન્મત હાથી, ચિત્તને ચપળ કરી નાખે છે.^{૩૫-૩૭} પ્રેમપાત્ર થયેલી સ્ત્રીના ચપળ કટાક્ષથી પરવશ થયેલા મનને મહાન વિવેક પણ સ્વસ્થ કરવાને સમર્થ નથી.^{૩૮} હું

શરીરરૂપી નાવને 'દાઈ વિવેકરૂપ નાવિક મળતો નથી, તેથી ઇન્દ્રિયો નામના પાંચ મગરો તેને બિલપાયલ કરી નાખે છે.' તપ્ત્યારૂપી વેલાઓના વનમાં ફરનારાં મનરૂપી વાંદરાંઓ મનોરથરૂપી વૃક્ષોની સેંકડો શાખાઓમાં ફટકાં ફટકાં કાળ-ક્ષેપ કરે છે; પણ તેમના હાથમાં એકે કળ આવતું નથી.^૭ આપકાળ પ્રાપ્ત થતાં પણ ખેદ તથા મોહને દૂર રાખનારા, સંપત્તિના સમયમાં દાઈ જાતનો મનમાં ગર્વ નહિ ધરવાથી શોભા પામેલા અને સ્ત્રીઓની લાલચથી અફણિત રહેલાં અંતઃકરણવાળા મહાત્મા પુરુષો આ સમયમાં ખડુ જ દુર્લભ છે.^૮ જ્યો હાથીઓની ઘટા રૂપી તરંગોવાળા સંગ્રામરૂપી સમુદ્રને તરીબચ છે, તેમને હું શરવીર માનતો નથી; પણ જ્યો મનરૂપી તરંગોવાળા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી સમુદ્રને તરીબચ છે, તેમને જ હું શર માનું છું.^૯ દાઈ પણ ક્રિયા પરિણામે ક્લેશ વગરના કળ-વાળી જોવામાં આવતી નથી. તે ક્રિયા કરીને કુદ આશાઓથી દૂષિત થયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળો આ લોક વિશ્રાંતિ પામે છે.^{૧૦} જગતને ક્રીંતિથી, દિશાઓના ભાગોને પ્રતાપથી, ધરને લક્ષ્મીથી અને લક્ષ્મીને વિનયાદિકના બળથી પૂર્ણ કરનારા અખંડ ધૈર્યવાળા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં દુર્લભ છે.^{૧૧} જે ભાગ્યોદય થયો હોય તો અણિમાઆદિ સિદ્ધિઓના વેગસહિત સધળી લક્ષ્મીઓ, પર્વતોની શિલાઓથી બનેલી ભીંતની અંદર રહેલા પદાર્થો અને વજ્રથી બનેલા ધરની અંદર રહેલા સધળા પદાર્થો પણ પોતાની મેળે નિરંતર આત્મા આવે છે. જે ભાગ્યરહિત પુરુષને આપત્તિઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ભાગ્યશાળી પુરુષને સંપત્તિઓ પણ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨} દે પિતા ! પુત્રોને, સ્ત્રીઓને અને ધનને, શ્રાંતિથી રસાયન જેવાં ઉપધારી માનવામાં આવે છે. પણ તે દાઈ અંતકાળે કામ આવતાં જ નથી. અંતકાળમાં તો ખડુ રમ-

ણીય વિપયો પણ ઝેરની પેઠે દુઃખદાયી જ થાય છે.^{૧૩} વૃદ્ધ પુરુષ દેહ પડવાના સમયમાં ખેદ પામે છે, વિપત્તિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યના સંગ્રહવગરનાં પોતાનાં કૃત્યોને સંભારી સંભારીને મનમાં બળ્યા કરે છે.^{૧૪} નાચી રહેલા મોરના પીંછાના જીવું પુરુષનું ચપળ ચિત્ત પ્રથમ શરીરના સુખની અને ધનની લાલચથી ધરાંને અવકાશ ન રાખે એવી ક્રિયાઓ પાછળ દિવસો ગાળી નાખે છે, એટલે પછી તે કયા ઉપાયથી વિશ્રાંતિ પામે ?^{૧૫} ક્રિયાઓનાં જ કળો પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જ નહીના હોવા છતાં ની જેમ ચંચળ હોવાથી મોં આગળ હોવા છતાં અપ્રાપ્ત જેવાં રહે છે, તેમનાથી દેહાભિમાની લોકો ઠગાય છે.^{૧૬} 'આટલાં તુરત કરીશું અને આટલાં પછીથી કરીશું' એમ ધારી રાખવામાં આવતાં અને પરિણામે અનર્થ જ આપનારાં કાર્યો સ્ત્રીઓને રાજ કરવા સારુ મનના વેગથી કરવામાં આવે છે અને તેઓ ઘડપણના છેવટ સુધી ભાણુસના ચિત્તને કુ.ખ જ આપ્યા કરે છે.^{૧૭} જેમ વૃક્ષોનાં બૂનાં પાંદડાં ભેગાં થઈને તુરત જ વીખરાઈ બચ છે, તેમ વિવેક વિના લોકો ભેગા થઈને પાછા ફેટલાક દિવસે વીખરાઈ બચ છે.^{૧૮} દિવસમાં વિવેકી લોકોનો સમાગમ અને સહર્મો નહિ કરતાં ચારેબાજુ દૂર દૂર ફરી સાયંકાળે ધરમાં આવીને સૂઈ રહેતા ખૂખ વિના બીજા કોને રાત્રે નિદ્રા આવે ?^{૧૯} સુષળા યત્રુઓને હરાવ્યા પછી અને ચારે બાજુથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર સળધી સુખોને ભોગવવા લાગીએ છીએ, ત્યાં તો કાણ ભણે ક્યાંથી મૃત્યુ અચાનક આદ્યુ આવે છે. ચરે ! જેમનાં તુચ્છ રૂપને અજ્ઞાનથી જ વધારવામાં આવે છે તથા જ દેખાવ દઈને કાણમાત્રમાં જ અદરશ થઈ બચ છે તે આ વિપયો જગતમાં લોકોને ભાવાવી રહ્યા છે અને એ લોકો જન્મના કે મૃત્યુના દુઃખને બાણુતા જ નથી. પોતે પ્રેમ રાખીને પુષ્ટ કરેલા પ્રાણો જ અભાગિયાં

કર્મોથી બંધાયેલાં પ્રાણીઆરૂપી ઘેટાંઓને અતે
ખળાત્કારથી છોડી દે છે અને તેમને કાળના
સુખમાં નાખે છે. માટે ચરીરને પીડા કરનારા
તે પ્રાણુને પ્રિય સમજવા નહિ, પણ ખરેખર
શત્રુ જ સમજવા.^{૨૨} પૃથ્વીમાં ચપળતાવાળો
પ્રાણીઓનો સમૂહ ક્ષણભંજર તરંગોની પંક્તિની
પેઠે સર્વદા કંપિયથી તુરત તુરતા આવ્યા કરે છે
અને પાછો તુરત જ કંપાય જતા રહે છે.^{૨૩} જમ
પ્રાણતું હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં
પક્ષિઓવાળી અને ચંચળ શ્રમરોવાળી ઊરી
ઝાડની ચપળ લતાઓ, રૂપાળી હોવાને લીધે
લોકોનાં મનતું આકર્ષણ કરે છે, તેમ ધનતું
હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં વસ્ત્રો-
વાળી અને ચંચળ આંખોવાળી સ્ત્રીઓ પણ
રૂપાળી હોવાને લીધે પુરુષોનાં મનતું આકર્ષણ
કરે છે.^{૨૪} આમતેમથી સહેજમાં ભેગી થયેલી
અને એક જ સ્થળે જવાના અભિપ્રાયવાળી મિત્ર,
સ્ત્રી તથા પુત્ર આદિ બ્યવહારરૂપી માયા દેવોનો
ઉત્સવ આદિ યાત્રામાં મળેલા માણસોના મેળા
જવી છે.^{૨૫} મિથ્યાભૂત સંસારની રીતિઓ
દીવાની ક્ષણિક જ્વાળાઓની પેઠે ઘણી કથા-
ઓને^{૨૬} જોગવે છે, ઘણા સ્નેહથી+ સંબંધ રાખે
છે અને ચંચળતાથી ભરેલી છે. તેમનું સાચું
તત્ત્વ જાણનામાં આવતું નથી.^{૨૭} આ સંસારની
પ્રવૃત્તિરૂપ અભાગણી ચક્રી વર્ષાક્રતુના પાણી-
ના પરપોટાની પેઠે અસ્થિર છે, છતાં તે પ્રમાદી
લોકોનાં મનમાં લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહેવાની
પ્રતીતિ કરે છે.^{૨૮} જમ શરદ્ઋતુમાં શીશા પામે-
લા કમળના ગુણો દેશંતરક્રતુમાં જન્મરા યદને
દેવગતિથી એવા નાશ પામી બચ છે કે, તેઓ
શરદ્ઋતુમાં હતા એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો
નથી, તેમ યૌવનમાં શીશા પામેલા ચરીરના
ગુણો યદપણમાં જન્મરા યદને દેવગતિથી એવા

× જાવપણુ આદિ અવસ્થા અને સુતર આદિ
નો વાટ. + રનેડ અને તેવ.

નાશ પામી બચ છે કે તેઓ યૌવનમાં હતા
એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી.^{૨૯} ઝાડ માણસ-
ના પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ વધીને પોતાની
છાયા, ફૂલ તથા ફળ આદિ આપનારૂપ ઘણો
ઉપકાર કરે છે. લોકો તેને પણ કુહાડાથી કાપી
નાખે છે, ત્યારે આ ચરીર તો મૃત્યુનો ક્ષો જ
ઉપકાર કરતું નથી, તો મૃત્યુ તેને નહિ કાપે,
એવો વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય?^{૩૦} મનોહર
છતાં પણ અંદર ઘણા ઘણા દોષોથી ભરેલા
અને અતર્કાત કરવાને માટે જ ઉત્પન્ન થયેલા
ઊરી ઝાડ જેવા સંબંધી મતુલ્યના* પ્રસંગથી
આ કાળમાં દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય.^{૩૧} જેઓમાં
દોષ નથી એવા કયા વિચારો છે? જેઓમાં
દુઃખની ખળતરા નથી એવા કયા માર્ગો છે?
જેઓમાં ભંજરતા, નથી એવી કઈ પ્રજા છે?
અને જેઓમાં છળ નથી, એવી કઈ કિયાઓ
છે? ^{૩૨} અનેક કલ્પોના સમૂહની ગણતરી કરી
જેતાં એક એક મહાકલ્પ સુધી જીવનારા પ્રજાઓ
પણ સમગ્ર સંખ્યાના એક ક્ષણપર્યંત જ જીવ-
નારા છે. તેથી અનેક વિભાગોવાળા કાળના
સમૂહમાં લાંબા અને ટૂંક જીવનના વિચાર
કરવા પણ ખોટા છે.^{૩૩} સર્વ સ્થળમાં પર્વતો
પથરાના જ છે, પૃથ્વી માટીની જ, છે, વૃક્ષો
લાકડાનાં જ છે અને પ્રાણીઓ માંસનાં જ છે.
તેઓમાં પુરુષોએ કેવળ નામરૂપના જુદાજુદા
સંકેતો આધેલા છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વે
પંચભૂતના વિકારરૂપ જ છે, નવા નથી.^{૩૪} પૃથ્વી,
જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચભૂતોના
અશોના સમુદાયને અવિવેકી પુરુષો પોતાની
બુદ્ધિથી ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો માને છે!
પરંતુ વિવેકથી તેમનું પૃથક્કરણ કરીએ તો
આ જગત પંચભૂતોથી જુદું દોષ એવું જણાવું
નથી.^{૩૫} હે મહાત્મા! આ જગતમાં વિદ્વાન
લોકોના ચિત્તને પણ વિરમય આપનારા જ

* ઓઝિને માટે પુરુષલોક.

આશ્ચર્યકારી ચમત્કાર રહ્યો છે, તે કોઈ સાધારણ માણસને સ્વપ્નમાં પણ કદી બાળવામાં આવતો નથી.^{૩૫} સંસારની કલ્પના આકાશની લતાના ફળની પેઠે મિથ્યા છે, છતાં પણ તેનું મહત્ત્વ એટલું બધું થઈ ગયું છે કે, તેને લીધે લોભના વિભાગોથી દુઃખી થયેલા લોકોનાં મનમાં (ખા-સ્થાવસ્થા બંધને ઉત્તરાવસ્થા આવતાં પણ) પરમાત્માના નિરૂપણની વાત ઉદય પામતી નથી.^{૩૬} હવે સાધારણ માણસ એ મોટા પુરુષોની બરાબરી કરવા ઇચ્છે છે તો તે પોતાના ચેતથી જ હણાયું છે અને જેમ પણ લીલી લતાના ફળની ઇચ્છાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડે છે, તેમ તે પણ નિઃસંશય ગબડી પડે છે.^{૩૭} હમણાં માણસો પોતાના શરીરના પોષણને માટે જ ઉપયોગ કરીને વિદ્યા, વિનય તથા ધન આદિ સંપત્તિનો વ્યર્થ નાશ કરે છે. તેઓ જે મનાં છાયા, લતા, પાંદડાં ફળ અને ફૂલ ખાડા-માં જ પડવાથી લેશમાત્ર પણ કોઈ પ્રાણીઓના કામમાં આવતાં નથી, એવાં જોડી ખાડમાં જો-ગેલાં વૃક્ષો બરાબર છે.^{૩૮} જેમ કાળિયાર મુગો કોઈ સ્થળમાં કુણાશથી સારા લાગતાં અને કોઈ સ્થળમાં કઠિનપણાવાળા ઘાડા વનના ભાગોમાં ફર્યા કરે છે, તેમ લોકો પણ કોઈ સમયે કુણાશ-થી સારા લાગતા અને કોઈ સમયે કઠિન પણા-વાળા સંસારસંબંધી ઘાડા વિચારોમાં ફર્યા કરે છે.^{૩૯} આ શખના સરખાં દેવનાં કાર્યો પ્રત્યેક દિવસે નવાં નવાં છે, ભયંકર છે, ઉપર ઉપરથી સારાં લાગે એવાં છે, અત્યંત અવ્યવસ્થિત પરિણામવાળા રાગદ્વેષાદિકથી ભરપૂર છે અને પરિણામે દુઃખ ફળ પાકવાને લીધે દૂષિત ઉદય-વાળાં છે; તેઓ કયા પુરુષોનાં મનને વિસ્મય આપતાં નથી? ^{૪૦} જગતમાં હમણાંના લોકો વિષયોમાં અસક્ત રહે છે અને અનેક પ્રકારની કંટિહતામરેલી કુશળતામાં તત્પર રહે છે. સર્જન તો સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી; અને સંધળી

ક્રિયાઓ અવરય દુઃખ ઉત્પન્ન કરે એવી જ છે. તો મારે આ જીવિતરૂપ દશા શી રીતે કાઢવી, એ હું બાણતો નથી.^{૪૧}

જનઃ કામાસક્તો વિવિધકુકલાચેટનપરઃ
સ તુ સ્વમેજ્વસ્મિન્ જગતિ સુલભો નાઽચસુ-
જનઃ । ક્રિયાદુઃખાસક્તા વિધુરવિધુરા નૂનમશિલા
ન જાને નેતવ્યા કથમિવં દશા જીવિતમયી ॥૪૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'નિઃચે-
યસચિરોદી ભાવાનિત્યતા પ્રતિપાદન' *
એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

સર્વમાં ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન
॥ રામ ઉવાચ ॥

યથેદં દશ્યતે કિંચિજ્જગત્સ્થાવરજન્મમ્ ।
તત્સર્વગત્થિરં બ્રહ્મસ્વમસંગમસંનિમમ્ ॥ ૧ ॥
રામ બોલ્યાં—હે બ્રહ્મા! જે કોઈ આ સ્થાવરજન્મ જગત એવામાં આવે છે, તે સઘણું સ્વપ્નમાં મળેલી સભાની પેઠે અસ્થિર છે.^૧ હે મુનિ! આજે જે સુકાયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો ખાડો એવામાં આવે છે, તે બીજા દિવસે સવાર-રમાં વાદળોંઓથી વીંટાયેલો પહોડ બની બાધ છે.^૨ વનના સમુદ્ધથી વિસ્તાર પામેલો અને ગગ-નને હાંકી દેતો જે જોયો પર્વત હોય છે, તે કટ-લેક દિવસે પૃથ્વી બરાબર થઈ બાધ છે અથવા

* આ સુધી વિષયોમાં દૈનિક રોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ શકે નહિ; ને વિષયોમાં રહેલો દૈનિક સુદૃઢ દોષદર્શન વિના દૂર ચલો નથી, માટે મર્વે દશ્ય વિષયોમાં દોષદર્શનનું નિરૂપણ આ સર્ગમાં કર્યું છે. જેમ દરિદ્રી મનુષ્ય ધનવાનને ત્યાં રહેતું સુવર્ણ જુએ તથા સ્પર્શ કરે તો પણ તે ભાગ્યહીનને તે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ અધ્યજ્ઞાનદશ્યરૂપવાળા આત્માનું અવજ્ઞ તથા અનન ક્યો છતાં પણ દેશઅ-રૂપ ભાગ્ય વિના વિષયોને તે આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

* આ અશ્વાત્થામા સર્ગમાં સઘળા પદાર્થોના ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

દ્વેષ બની બંધ છે.^૩ જ અંગ આજ રેશમી વસ્ત્રાથી, ખાળાઓથી અને ચંદનોથી રાણગારાથું હોય છે, તે જ અંગ આવતી કાલે દિગંબર દશામાં દૂરના ખાડામાં વીંખાયેલું પડેલું બેવામાં આવે છે.^૪ જ સ્થળમાં આજ વિચિત્ર પ્રકારેથી ભરપૂર એક નગર બેવામાં આવે છે, તે સ્થળમાં જ જતે દિવસે ઉજ્જડ રાનની સ્થિતિ બેવામાં આવે છે.^૫ હે રાજના આજ ને પુરુષ તેજસ્વી થઇને ઘણા દેશોનો અધિપતિ થઈ બેઠો હોય છે, તે પુરુષ કેટલાક દિવસ પછી રાખોડીના રંગરૂપ થઈ બંધ છે.^૬ જ મહાભયંકર અને આકાશના મંડળ જેવું કાણું તથા વિશાળ મોઢું વન હોય છે, તે જ દ્વજ-પતાકાઓથી ઢંકાયેલા આકાશવાણી નગરી બની બંધ છે.^૭ આજ લતાઓથી વીંટાયેલી ભયંકર વનોની જ હાર બેવામાં આવતી હોય છે, તે દિવસે જતાં પાછી ઝાડ અને જળ વગરની મરુભૂમિ થઈ બંધ છે. જળની જગ્યાએ સ્થળ થઈ બંધ છે અને સ્થળની જગ્યાએ જળ થઈ બંધ છે. કાષ્ઠ, જળ અને ખડકસંહિત સઘળું જગત દિવસે જતાં વિપરીત થઈ બંધ છે. યુવાની, ખાદ્યાવસ્થા, શરીર અને દ્રવ્યના સમૂહો અનિત્ય છે. અને તેઓ તરંગોની પેઠે નિરંતર એક સ્વભાવને છોડી બીજા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.^૮ જગતમાં, ઘણા વાયુમાં રહેલી નાના દીવાની શિખાની પેઠે જ્વતર ચંચળ છે, અને ત્રણે લોકમાં પદાર્થોની શોભા વીજળીના ઝબકારા સમાન છે.^૯ જમ બીજનો સમૂહ વારંવાર પ્રાણી પડવાથી ફેરફાર પામ્યા કરે છે, તેમ આ ઘણાં પ્રાણીઓનો સમૂહ કર્મોની ગતિથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે.^{૧૦} મનરૂપી પવનથી જીડી જીડીને જથાબંધ થયેલા રજેચુણરૂપી વસ્ત્રોવાળી, પ્રાણીઓને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ લોકમાં ગમન કરાવવારૂપી અભિનયવાળી અને પ્રજાળ આડંબરવાળી આ જગતની સ્થિતિ નાચના આવેશથી ફેદીઓ ક્યાં કરતી નટડીની

પેઠે ભ્રમણ કરતી બેવામાં આવે છે.^{૧૧} હે રાજના ગંધર્વનગર જના અનેક વિચિત્ર ફેરફારોને કરનારી, મોટા મોટા વ્યવહારોરૂપી ચંચળ કટાક્ષોથી મનનું આકર્ષણ કરનારી અને વારંવારે વીજળી જેવા ચપળ દેખાવ દેતી આ સંસારની રચના, બધું કાઈ વેશ્યા નાચતી હોય તેવી દેખાય છે.^{૧૨} તે દિવસે, તે વડીલો, તે સંપત્તિઓ અને તે ક્રિયાઓ એ સઘળું જમ માત્ર સ્મરણમાં જ રહ્યું છે, તેમ આપણે પણ થોડા કાળમાં લોકોના સ્મરણમાં જ રહીશું.^{૧૩} આ અભાગણી સંસારની પદ્ધતિ રોજ રોજ ક્ષય પામે છે અને રોજ રોજ પાછી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ હજી સુધી એ અભાગણીનો અંત આવતો નથી. હે વિશુ! માણસો પશુનો જન્મ પામે છે, પશુઓ માણસનો જન્મ પામે છે અને દેવતાઓ અદેવપણું પામે છે, ત્યારે આ સંસારમાં ક' સ્થિતિ સ્થિર છે? કાઈ પણ નથી.^{૧૪} પોતાના કિરણોના સમૂહથી પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરતે આ કાળમય સૂર્ય વારંવાર રાત્રિ-દિવસો કાઠ કાઢીને પ્રાણીઓના નાશની અવધિ ઉપર લડે રાખ્યા કરે છે.^{૧૫} સમુદ્રનાં જળો જમ વડવાનળ ને જ અનુસર્યાં કરે છે, તેમ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ, શંકર અને પ્રાણીઓની સઘળી જાતિઓ પણ નાશ ને જ અનુસર્યાં કરે છે.^{૧૬} સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો અને નદીઓ એ સઘળાં વિનાશરૂપ અશિનાં સૂકાં બળતણ છે.^{૧૭} ધન, બાંધવો, આરેરા, મિત્રો અને વૈભવો, એ સઘળાં વિનાશના ભયથી બીધેલાને રસવગરનું લાગે છે.^{૧૮} ન્યાંસુધી વિનાશરૂપી ક્રુષ્ટ રાક્ષસ સ્મરણપથમાં આવેલો નથી, ત્યાં સુધી જ એ પદાર્થો જગતમાં યુદ્ધિમાન પુરુષને ભાવે છે.^{૧૯} માણસો ક્ષણભાતમાં એકથને પામે છે, ક્ષણભાતમાં દરિદ્રપણને પામે છે, ક્ષણભાતમાં સ્વસ્થપણને પામે છે અને ક્ષણભાતમાં રોગીપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિમાં ફેરફાર ક્યાં કરતા

આ ભૂંડા જગતરૂપી ભ્રમે કયા બુદ્ધિમાન પુરુ-
ષોને મોહિત કર્યા નથી ?^{૨૫, ૨૬} આકાશનું મંડળ
ક્ષણભાવમાં અંધારારૂપી કાદવથી ખરડાઈ જાય
છે અને ક્ષણભાવમાં તે સોનાના ઝરા જેવા
ક્રોમળ પ્રકાશથી શોભવા લાગે છે.^{૨૭} ક્ષણભાવમાં
તે વાદળારૂપી સ્વામ દમ્ભજોની પંક્તિઓથી
પુરાઈ જાય છે, ક્ષણભાવમાં તે ભારે કડાકાબડા-
કાથી ભરાઈ જાય છે અને ક્ષણભાવમાં તે મૂંગા
જેવું બની જાય છે.^{૨૮} ક્ષણભાવમાં તે તારારૂપી
મેતીઓથી દીપે છે, ક્ષણભાવમાં તે સૂર્યથી શોભે
છે, ક્ષણભાવમાં તે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થઈ
જાય છે અને ક્ષણભાવમાં એ સઘળાંથી રહિત
બની જાય છે.^{૨૯} તેજ પ્રમાણે આ જગતની
ચતુરા ક્ષણિક સ્થિતિવાળી તથા ક્ષણિક નાશ-
શાળી છે અને ક્ષણે ક્ષણે તે આવજવ કર્યા કરે છે.
તો પછી, કયો ધીર પુરુષ પણ સંસારમાં જાય
ન પામે ?^{૩૦} હે મનિ ! ક્ષણભાવમાં વિપત્તિઓ
આવે છે, ક્ષણભાવમાં સંપત્તિઓ આવે છે, ક્ષણ-
ભાવમાં જન્મ આવે છે અને ક્ષણભાવમાં મરણ
આવે છે. ત્યારે કયો પદાર્થ ક્ષણિક નથી ?^{૩૧} હે
ભગવન ! એક માણસ પ્રથમ બુદ્ધ પ્રધારનો હોય
છે અને ચોડાક દિવસ પછી વળી તે બુદ્ધ જ
પ્રધારનો થઈ જાય છે. માટે સર્વદા એકરૂપે રહે-
નાર અને સારી પેઠે સ્થિરતાવાળો કાઈ પદાર્થ
નથી.^{૩૨} ઘડો કપાસના ખેતરમાં ફૂટી જાય તો
વજ્રરૂપ થાય છે અને વસુ કાટીને માટીમાં મળી
જાય તો ઘડારૂપ થઈ જાય છે; માટે આ સંસાર-
માં જેનો ફેરફાર થતો નથી એવો કાઈ પદાર્થ
જેવામાં આવતો નથી.^{૩૩} વૃષ્ટિ, રૂપાંતર પામતું,
ધૂતું, નાશ થતો અને પ્રત્યક્ષ થતો, એ પાંચ
વિધો રાત્રિ-દિવસોની પેઠે પ્રાણીને અનુક્રમે
નિરંતર લાગુ પડ્યા કરે છે.^{૩૪} કાયરના હાથે
જે પુરુષ માર્યા જાય છે, એકના હાથે સો જણ
માર્યા જાય છે અને કંગાલ લોકો પણ સમર્થ-
પણું પામે છે. આમ જગતમાં બધી ઊંચલપા-

ચલ થયાં જ કરે છે.^{૩૫} ઇન્દ્રિય આદિની ગતિને
લીધે સર્વ લોકો તરંગોની પંક્તિની પેઠે નિરં-
તર ઊંચલપાચલ પામ્યા જ કરે છે.^{૩૬} ચોડા દિવસ
ખાટ્યાવસ્થા રહે છે, ચોડા દિવસ યુવાનીની
શોભા રહે છે અને ચોડા દિવસમાં વળી ઘડ-
પણ આવે છે; આમ, દેહમાં પણ એકરૂપપણું
નથી, તો બહારની વસ્તુઓમાં એકરૂપપણું રહે-
વાનો શો વિશ્વાસ રાખવો ?^{૩૭} નટની પેઠે સર્વ
પ્રાણીનું મન ક્ષણભાવમાં આનંદ પામે છે,
ક્ષણભાવમાં ખેદ પામે છે અને ક્ષણભાવમાં
સૌમ્ય થઈ જાય છે.^{૩૮} એક પાસ એક, બીજી
પાસ બીજી અને ત્રીજી પાસ ત્રીજી, એમ વસ્તુની
રચના કરે તો આ વિધાતા કીડા કરતા બાળકની
જમ કાયર થતો નથી.^{૩૯} વિધાતા પ્રથમ કેટલાં-
એકને ભેગાં કરે છે, તેઓમાંથી કેટલાંએકને
ઉત્પન્ન કરે છે, વળી તેમને મારીને ખાઈ જાય
છે અને સ્વાદ લાગવાને લીધે વળી બીજાંએકને
ઉત્પન્ન કરે છે. આમ, જે નર ઉત્પન્ન થાય છે
તેને રાત્રિદિવસોની પેઠે હર્ષશોક આદિ વિકા-
રો નિરંતર પ્રાપ્ત થાય છે અને પાછા વળે
છે.^{૪૦} સંસારમાં પડેલો માણસ ક્ષણે ક્ષણે ઉદય-
અસ્ત પામ્યા કરે છે; તેની આપત્તિઓ પણ
સ્થિર રહેતી નથી અને સંપત્તિઓ પણ સ્થિર
રહેતી નથી.^{૪૧} સઘળા સમર્થ લોકોને પણ સુપા-
ટામાં લઈ લે તેવું આચરણ કરવામાં નિપુણ અને
ઘણું કરીને સર્વને વિપત્તિમાં નાખનાર આ
કાળ યથેચ્છ રીતે કીડા કરે છે.^{૪૨} કમોર્ષિ પસોના
જેવા તથા વિષમપણને લીધે અનેક પ્રકારેવાળા
ત્રિલોચીની અંદર રહેનારા પ્રાણીઓના સમૂહ-
રૂપ કુળોના સમૂહો, કાંજરૂપ પવનનો સપાટો
આવવાથી પ્રત્યેક દિવસે બુદ્ધ બુદ્ધ વિશાળ
સંસારોરૂપ વૃક્ષોમાંથી પડ્યા કરે છે.^{૪૩}

સમવિષમવિપાકતો વિભિન્નાસ્થિતિવિવિધ-
પરંપરા ફલોષાઃ । સમયપવનપાતિતાઃ પર્વતિ
પ્રતિદિનમાતવસંસૃતિદ્રુમેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

સર્ગ ૨૧ મો

વૈરાગ્યવર્ણન તથા ઉપદેશની માગણી

॥ રામ ઉવાચ ॥

इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि ।

प्रस्फुरन्ति न भोगाग्ना मृगदृष्णा सरास्विन ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-એ પ્રમાણે દોષદર્શનરૂપ
દાવાગ્નિને લીધે મારા વિવેકી ચિત્તમાં વિપયો
પરના વિશ્વસના બીજ બળી ગયા છે. આથી, જન્મ
સરોવરમાં ઝાંઝવાનાં પાણી સ્ફુરતાં નથી, તેમ
મારા એ ચિત્તમાં ભોગની આશાઓ સ્ફુરતી
નથી.^૧ સંસારની આ ચપળ સ્થિતિ લીમડાની
લતાની પેઠે કાળના ક્રમથી પાકવાને લીધે દિવસે
દિવસે કડવી થતી જાય છે.^૨ હે રાજન્ ! કર-
જના ઝાડની પેઠે, ઘણા કાંટાવાળા લોહિના
ચિત્તમાં, દિવસે દિવસે ભૂંડાઈ વધતી જાય છે
અને બલાપણું ઝોલું થતું જાય છે.^૩ સુકાયેલી
અડદની સિંગની પેઠે પૃથ્વીમાં દિવસે દિવસે
મર્યાદા તુરત ટૂટતી જાય છે. અરે ! સિંગ ટૂટે છે
ત્યારે કાંઈક શબ્દ થાય છે, પણ આ મર્યાદા ટૂટે
છે ત્યારે તો શબ્દ પણ થતો નથી.^૪ હે સુનીશ્વર !
જમાં કાંઈ જતની ચિંતા નથી એવી એકાગ્રતા
ચિંતાઓથી ભરેલાં રાજ્યોથી અને વૈભવોના
સમૂહોથી ઉત્તમ છે.^૫ ઉદાન અને આનંદ
આપે એમ નથી, સ્ત્રીઓ અને સુખ આપે
એમ નથી અને ધનની પ્રાપ્તિ અને હુકું આપે
એમ નથી. હું તો મનની સાથે શાંત જ થવો
ધારું છું.^૬ હે પિતા ! લોક અનિત્ય તથા દુઃખ
રૂપ છે, ઘણા પૂરી પડે એવી નથી અને ચિત્ત
ચપળતાથી વૈરાગ્ય છે. તો હું કઈ રીતે શાંતિ
પામું ? હું મરણને અભિનંદનો નથી, તેમ
જીવિતને પણ અભિનંદન આપતો નથી. હું તો

જન્મ રહું છું તેમજ શાંત રીતે રહીશ. મારે રાજ્ય-
નું ભોગોનું, ધનનું કે તેમના ઉદ્યોગનું શું પ્રયો-
જન છે ? એ સઘળું અહંકારને લીધે થાય છે.^૭
પણ મારે તે અહંકાર જ ગળાઈ ગયો છે.
જન્મોની પડિતરૂપ આમડાના દોરડામાં ધનિ-
યોરૂપી દંડ ગાંઠો બંધાયેલી છે. જ્યો તેમાંથી
છૂટવાને માટે યત્ન કરે છે તેને જ હું ઉત્તમ
સમજું છું.^૮ જન્મ હાથી ખરીઓ વડે કામળ
કમળને છૂંદી નાખે છે, તેમ કામદેવ માનિનીઓ
વડે કામળ મનને મથી નાખે છે.^૯ હે મુનિ !
સ્વચ્છ બુદ્ધિથી આ બાલ્યાવસ્થામાં જ એ
ચિત્તનો ઉપાય કરવામાં નહિ આવે, તો પછી
તેનો અવસર જ ક્યાંથી આવશે ?^{૧૦} જ વિષ
દહેવાય છે તે વિષ નથી, પણ વિષયોની વિષ-
મતા એ જ વિષ છે; કારણ કે વિષ તો એક
અવતારમાં જ હાનિ પહોંચાડે છે, ત્યારે વિષયો
તો જન્મમાતરેમાં પણ હાનિ પહોંચાડે છે.^{૧૧}
આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તને સુખ, દુઃખ, મિત્રો,
બાંધવો, જીવિત કે મરણ કાંઈ પણ બાધી શકતા
નથી. એટલા માટે હે બ્રહ્મન ! હે પૂર્વાપર જણ
નારાઓમાં ઉત્તમ ! હું જે ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈ
ને શોક, ભય, તથા પરિશ્રમથી રહિત ચાઉં તેવો
ઉપદેશ તમે અને તુરત આપો. અક્ષપણાઈથી
ભયંકર વન વાસનાઈથી બળાઈથી વ્યાપ્ત છે,
દુઃખોરૂપી કાંટાઓથી ભરપૂર છે અને જીવંતિ-
ઓ તથા વિપત્તિઓરૂપ ઘણા બંધાનીયા પ્રદે-
શોનાળ છે.^{૧૨-૧૩} હે મુનિ ! હું કરવતની ધાર વડે
વહેરાવાતું સંઘન કરી શકું, પણ સંસારના
વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલાં ઘણા તથા વિષયોથી
વહેરાવાતું સંઘન કરી શકું એમ નથી.^{૧૪} 'આ
છલ છે' એમ જાણી તેનું સંપાદન કરવામાં
અને 'આ અનિષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું નિવારણ
કરવામાં જે વ્યવહાર કરવો પડે છે, તેના લેપથી
જે ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રજના સમૂહને
ઉડાવ્યા કરતા પવનની જેમ આ ચપળ ચિત્તને

* આ એકલગ્નીયમા સર્ગમાં ગમે ચોતાના
વૈરાગ્યનું વર્ણન કરીને ઉપદેશની, માગણી કરી; એ
ઉદેશમાં આરો.

સર્ગ ૩૦ મો

વિશ્રાંતિના ઉપદેશની માગણી

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवमुत्थितानर्थश्रवतसंकटकोटरे ।

जगदालोक्य निर्मयं मनो मननकर्ममे ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે જગતને ચારે
પાબુથી જોડેલા સેંકડો અનર્થોરૂપી સાંકડી
ખાડમાં પડેલું જોઈને મારું મન ચિંતારૂપી
ઠાંઠવમાં ખૂંચી ગયું છે.^૧ મને મારું મન ભમતું
હોય એમ લાગે છે, અને ભય ઉત્પન્ન થાય છે
અને જૂના ઝાડનાં પાંદડાંઓની પેઠે મારાં ગાનો
કંપ્યા કરે છે.^૨ ઉત્તમ સંતોપરૂપી ધીરજનો
સંબંધ નહિ મળવાથી વ્યાકુળ થયેલી અને
ઠેકાણા વગરની એવી મારી ભુદ્ધિ, નખળા ધણીની
સ્રીની પેઠે અહીં ભય પામ્યા કરે છે.^૩ જમ
ખડથી ઠગાયેલા મૃગો ખાડાઓમાં પડીને તર-
કડે છે, તેમ તુચ્છ વિષયોથી ઠગાયેલી આ
અંતઃકરણની વૃત્તિઓ વિશેષરૂપી કુઃખોમાં
પડીને તરકડે છે.^૪ અવિવેકી પુરુષના આશ્રયમાં
રહેલી બિચારી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી સૌઓ
સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત નહિ થતાં કુઃખ પામીને
ભણે જોડા ફવામાં પડી હોય એમ લાગે છે.^૫
જમ પતિને અધીન રહેનારી સ્રી પતિના ઘરમાં
જંપ વાળીને બેસે નહિ અને મનમાનતા સ્થાન-
માં જઈ પણ શંક નહિ, તેમ જીવમાં લાગેલી
મારી ચિંતા શાંત થતી નથી અને જોઈતા
સ્થળમાં પહોંચી પણ ચકતી નથી.^૬ માગશર
મહિનાના અંતમાં જમ લતા, પાંદડાંઓને જજ-
રિત કરી નાખીને તેઓમાંથી ઢટલાંકને છોડી દે
છે, ઢટલાંકને રાખી લે છે અને પોને અવ્યવસ્થિત
યઈ ભય છે, તેમ મારી ધીરજ પણ વિષયોને
જજરિત કરીને તેઓમાંથી ઢટલાંકને છોડી

ઉઠાવ્યા કરે છે.^{૧૦} આ સંસારરૂપી હાર-તુષ્ટા-
રૂપી ત્રીણા દોરામાં પરોવેલા છે અને જીવના
સમૂહરૂપી મોતીઓવાળો છે. તેમાં ચૈતન્યની
આશ્રિથી તથા સ્વઅછપણાથી નિરંતર શોભી
હેલા ચિત્તરૂપી મધ્યમણિ છે અને કાળરૂપી
પભિચારી પુરુષનું એ આભૂષણ છે. હું તેનાથી
થર યઈ ગયો છું અને કસરી જમ બળને
હાડી નાખે છે તેમ હું તેને સહેલા ઉપાયથી
હાડી નાખવા માગું છું.^{૧૧, ૧૦} હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ-
તા મારા મનનું આ અજ્ઞાનરૂપી અંધારું
મારા દુઃખરૂપી વનમાં ઝાકળરૂપે છે. તમે તેને
પુષ્પદાયી વિજ્ઞાનરૂપી દીવાથી દૂર કરો.^{૧૨} હે
હાલમાં જમ અંદ્રથી નારા ન પામે એવાં
અનિર્ના અંધારાં હોતાં નથી. તેમ મહાત્માઓના
પંગથી નારા ન પામે એવા સંસાર સંબંધી હાઈ
દુઃખ તોયે જગતમાં છે જ નહિ. વાયુએ વેરી
તાપેલી વાદળોની પક્તિમાં લટકતા ઢાઈ જલ-
ખેન્દુના જેવું આયુષ્ય નારાવંત છે; વૈભવો મેઘ-
ના સમૂહનાં ચમકતી વીજળીના જેવા ચંચળ છે;
મૌવનના વિનોદો પાણીના રેલાની પેઠે ચપળ
છે. એમ તુરંત વિચારીને મેં હમણાં લાંબી
શાંતિને માટે જ ચિત્ત ઉપર દડ છાપ (મુદ્રા)
મારી છે.^{૧૨, ૧૩}

आयुर्वाधुविघडिताम्रपटलीलम्बाम्बुवद्वंगुरं
भोगा मेघवितानमध्वविलसत्सौदामिनीचंचला ।
लौला मौवनलालना जलरयत्रेत्याकलय्य द्रुतं
सुदैवाज्य दृढावर्षिता ननु मया चित्ते चिरं शान्तये
श्रीयोगवासिष्ठ भहाराभायषुभां वैराग्य-
प्रकरषुनो 'सर्वपदार्थानास्थाप्रतिपादन'
એ નામનો સર્ગ ૨૯ માં સમાપ્ત

* શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઊપન્યા પછી જ પરમતત્ત્વને
ગણવાની ઉત્કટ નિરાસા ઊપજે છે, એમ આ
સર્ગના નિષ્પણ પરથી ગણવાનું છે.

x આ ત્રીસમા સર્ગમાં કારણપૂર્વક પોતાના
ચિત્તનો હોદ્દા દેખાડી તે હોદ્દાને ટાળનારી વિશ્રાંતિને

દે છે, દેહલાઝ્મિકને રાખી લે છે અને પોતે અવ્યવસ્થિત થઈ બંધ છે.^૭ હમણાં સંસારની સ્થિતિ મને અર્થો ત્યજીને અને અર્થો પકડીને રહી છે. આથી મારી અવ્યવસ્થાને લીધે મારા હાથમાંથી સંસારનાં તથા પરમાર્થનાં સુખો પણ ખોવાઈ ગયાં છે.^૮ અંદર તત્ત્વના નિર્થયવગરની મારી બુદ્ધિ, કપાયેલા વૃક્ષના મૂળની^૯ પેઠે સંય ચોતું સ્થાન થઈ પડી છે.^{૧૦} આ ચિત્ત ચંચળ છે, અનેક પ્રકારના ભોમની વાસનાઓથી વિસ્તર્યું છે અને ભ્રમવોની અંદર ક્યાં કરે છે. જમ દેવ પોતાના વિમાનને છોડતા નથી, તેમ પળાત્કારે શકવામાં આવે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાનના આશ્રય વિના તે પોતાની અપળતાને છોડતું નથી.^{૧૧} આથી હે મહાત્મા ! વાસ્તવિક રીતે સત્ય, જન્મ-મરણના પરિશ્રમ વગરનું, દેહાદિક ઉપાધિઓથી રહિત અને શ્રાંતિ વિનાનું વિશ્રાંતિનું સ્થાન કયું છે, કે તેને પામવાથી કોઈ પ્રકારનો શોક જ ન રહે ?^{૧૨} જનકરાજ આદિ સંજ્ઞાનો સઘળા પ્રકારનાં ક્રમો કરતા હતા અને વ્યવહારમાં અનુ-કળ રહ્યા હતા, છતાં પણ તેઓ મહાત્માની પદવીને કેવી રીતે પહેર્યા હતા ?^{૧૩} હે માન-દાતા ! અંગેમાં પાપપ્રહુલ્યરૂપી કાલ્ય ધણી રીતે લાગ્યા છતાં પણ કેવી રીતે પુરુષ તે કાલ-વધી અહીં ન લેવાય ? નિર્દોષ અને ઉદાર મન-વાળા તમે મહાત્મા લોકો ક્યો વિચાર રાખી અહીં જીવનમુક્ત થઈને ફરો છો ?^{૧૪} કુટિલ આકારવાળા તથા કુટિલ શક્તિવાળા વિષયોરૂપી સર્પો અતે તે લોકોને ખાઈ જવાને વાસ્તે જ લલ-ચાવે છે. તો તેઓ શી રીતે અખાધકપણું પામે ? મોહરૂપી દાઢીએ ડોહાળી નાખેલી અને કામ ક્રોધાદિક કાલેવાળી આ બુદ્ધિરૂપી સરસી(મોહ-સરોવર) શી રીતે અત્યંત સ્વચ્છતા પામે ? આ સંસારરૂપ પ્રવાહમાં બ્યવહાર કરવા છતાં માણસ

શી રીતે કમળપત્ર ઉપરના જળની પેઠે અલગ રહે ? આ સઘળા જગતને અંતર્દૃષ્ટિથી તણખલા જોતો બેતો પુરુષ મનની કામ આદિ વૃત્તિઓનો સ્પર્શ નહિ કરતાં શી રીતે હૃતમપણું પામે ?^{૧૫,૧૬} આ અજ્ઞાનરૂપી મહાસાગરના પારને પામેલા ક્યા મહાપુરુષનાં આચરણોનું સ્મરણ કરવાથી માણસ કુઃખમુક્ત રહે ?^{૧૭} કરવાયોગ્ય સાધન કયું છે ? પામવા યોગ્ય કળ કયું છે ? અને અમેળ વગરના સંસારમાં શી રીતે વર્તવું બેઠાએ હે પ્રજા ! આ જગત વિદ્યાતાએ અવ્યવસ્થા વાણું જ બનાવ્યું છે. હું જ વડે તેના આદિમ અને અંતમાં રહેનારી વસ્તુને બણી શકું, તે કંઈક તત્ત્વ તમે મને કહો.^{૧૮,૧૯} હે બ્રહ્મા ! રીતે મારા દૃઢયાકાશમાં ચંદ્રરૂપ એવા ચિદાભાસ નો મેલ દૂર થઈ બંધ, તે રીતે તમે નિર્વિધ આચરો. અહીં શું લેવું ? શું છોડી દેવું ? અં શું લેવાય નહિ અને છોડાય પણ નહિ ? કહો. અપળતાવાણું ચિત્ત શી રીતે પર્વતની પેં સ્થિરતા પામે ?^{૨૦,૨૧} સેં કહો પરિશ્રમ કરાવનાર આ કુષ્ઠ સંસારરૂપી વિપયિકાનો શેગ કયે પવિત્ર મંત્રથી સાંત થઈ બંધ ?^{૨૨} આનંદરૂપ વૃક્ષની માંજર જેવી અંદરની અક્ષીણ શીતળ તાને હું પૂણ્અંદ્રની પેઠે શી રીતે આર્થ પામું ?^{૨૩} હું અંતઃકરણમાં પૂણ્ સંતોષ પાર હું પૂર્ણ પાઉં અને હું ફરી શોક ન કરું તે રી તમે તત્ત્વને બાલુનારા સત્પુરુષો મને અહીં ઉદેશ કરો.^{૨૪} હે મહાત્મા ! પામર જીવને સર્વોત્ત આનંદપદમાં વિશ્રાંતિ મળતી નથી. જમ વં કામાં પડેલા રાખને ફેંટરાઓ ફાડી ખાય ? તેમ તેને સંસારસંબંધી વિકલ્પો અહીં નિરંત બંદુ જ ફાડી ખાય છે.^{૨૫}

અનુત્તમાનન્દપદમધાનવિશ્વાન્તરિક્ષં સવ મહાત્મન્ । કદર્થયંતીદ મૃદું વિકલ્પાઃ શાન્ વને દેહમિવ પાલ્પજીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ ૩૦ મો સમાપ્ત

* કપાયેલા રક્ષના માખન જેવડા બેંગા થામાં રામે આ દૃષ્ટિ છે કે માર છે એવો સઘય થાય છે.

ઠસર્ગ ૩૧ મો

સ્વરૂપ જીવિતમાં સુખરૂપ પદનો પ્રશ્ન

॥ રામ ઉવાચ ॥

પ્રોષ્ઠવૃક્ષચલત્પત્રલમ્વામ્બુલવમ્બુરે ।

આયુષીયાનશીતાંશુકલામૃદુનિ દેહકે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-આયુષ્ય તો મહાદેવજીના વણાટ ઉપરના ચંદ્રની કળા જેવું કામળ છે અને અતિ જાંચા ઝાડનાં હાલતાં પાંદડાંમાં તાગેલી જળની કણી જેમ કાણુજીવ છે.^૧ આ પ્રીતર કાંચરનાં ખેતરોમાં શમ્ભુ કરતા દેડકાના ઝાળાની આમડીના એક ખૂણા જેવું ચપળ છે. મેજોનો અને સગાંઓનો સમાગમ તે પ્રાણીને મળતા આવ્યા જેવો છે.^૨ વાસનારૂપી વાયુએ ચીંટી લીધેલો, દુષ્ટ આસારૂપી વીજળીના ચમકારથી બરેલો અને પ્રત્યક્ષ મોહરૂપી ઉચ્છાંટાવાળો મેઘ નિરંતર ગાળ્યા કરે છે અને તેના કડાકામકાકા થયાં કરે છે.^૩ તેમાં પ્રચંડ લોભરૂપી ચપળ મોર ભારે તાંડવથી નાચ્યા કરે છે, અને અનર્થરૂપી ઇન્દ્રજવતું ઝાડ ફાલીફૂલીને અત્યંત પ્રદુષ્ટિત થતું રહે છે. કાળરૂપી કૂર બિલાડો પ્રાણીમાત્રરૂપી હંદરોને સંહાર્યા કરે છે, કાણુ પણ અટક્યા વિના ઢોલ્યા કરે છે અને ક્યાંયથી આવેલીને પ્રાણીઓ ઉપર ઝડપો દીધા કરે છે. ત્યારે હવે આનો ઉપાય શો ? ગતિ શી ? વિચાર શો ? અને આશરો શો ? આ જીવિતરૂપી વન અચ્છલ પરિણામ ન આપે એવો કયો માર્ગ છે ? આપે એવા મહાત્માપુરુષો જેને રમણીય ન કરી શકે એવી કોઈ તુલ્ય વસ્તુ પણ પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં સ્વર્ગમાં કે બીજા કોઈ સ્થળમાં સુધ્યાં નથી.^{૪-૭} નિરંતર દુઃખોના આવવાથી વ્યાકુળતાવાળો આ ભૂડો સંસાર, રસવગરનો છે, છતાં પણ

મૂઠ પુરુષને મીઠો લાગે છે; પણ સમજીને તે શી રીતે સુસ્વાદુ લાગે !^૮ પૃથ્વી જેમ પુષ્પોથી શોભી રહેલી વસંતઋતુથી રમણીય થાય છે, તેમ પૂર્ણકામપણારૂપ દ્વંધથી સ્નાન કરવામાં આવે તો આ સંસાર પણ રમણીય લાગે છે.^૯ પછી કામનાઓરૂપી કલંકવાળા મનરૂપી ચંદ્રને કયા પદાર્થથી ઘોઈ નાખીએ તો તે ચંદ્રમાંથી મેલ મટી બચ અને તેનો અમૃત જવો પ્રકાગ ઉદય પામે !^{૧૦} સંસારના અનર્થોના વિચાર કરીને જેઓ વૈરાગ્ય તથા બોધની દૃઢતાથી આ લોક તથા પરલોકના ભોગોને છોડી બેઠા છે એવા કયા મહાપુરુષની પેઠે અમારે આ સંસારરૂપી વનના માર્ગોમાં વ્યવહાર કરવો !^{૧૧} ભોગોના સમૂહવાળો વિભૂતિઓ રાગ તથા દ્વેષરૂપી મોટા રોગોથી બરેલી છે. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂરનારા પુરુષને તેઓ શી રીતે બાધ ન કરે !^{૧૨} હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ ! જેમ પારદ (પારે) અગ્નિમાં પડતાં છતાં પણ બળતો નથી, તેમ પ્રીતિથી જ્ઞાનરૂપી અમૃતને સેવનારો પુરુષ સંસારમાં પડતાં છતાં પણ શી રીતે પરિતાપ પામતો નથી !^{૧૩} સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંની સ્થિતિ જેમ જળ વિના સંભવતી નથી, તેમ સંસારમાં જન્મેલા પુરુષની સ્થિતિ પણ વ્યવહાર કયાં વિના સંભવતી નથી.^{૧૪} અગ્નિની જ્વાળા જેમ ઢાહ વિનાની હોતી નથી, તેમ આ સંસારમાં કોઈ સારી ક્રિયા પણ રાગદ્વેષ વિનાની અને સુખ કે દુઃખ વિનાની હોતી જ નથી.^{૧૫} ત્રેલોક્યમાં મનનું અસ્તિત્વ વિષયોના અવલંબનરૂપ જ છે. સર્વ વિષયોનો બાધ કરનારા તત્ત્વના બોધની યુક્તિ વિના તેનો કાય થતો જ નથી. એટલા મારે તમે અને એ ઉત્તમ યુક્તિ વિશે સારી રીતે કહો.^{૧૬} વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જે યુક્તિથી મને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને મારા વ્યવહારમાં પણ અડચણ આવે નહિ, એવી ઉત્તમ યુક્તિ તમે મને કહો.^{૧૭} જ્યો મન

* આ એકત્રીસમા અર્ગમાં સ્વરૂપ જીવનની અદર જે ઉપાયથી સુખરૂપ પદ મળે તે પૂછવામાં આવે.

પરમ પાવન થઈને વિશ્રાંતિ પામે છે તે કામ શું છે ? અને પૂર્વે ઉત્તમ ચિત્તવાળા ક્યા મહા પુરુષે ક્યા પ્રકારથી તે ક્યું છે ?^{૧૮} હે ભગવન ! જવું આપના જાણવામાં હોય અને જ કરવાથી સાધુપુરુષો દુઃખરહિતપણું પામ્યા હોય, તે અને મોહની નિવૃત્તિને માટે કહો.^{૧૯} હે મુનિશ્વર ! જે તેવી કોઈ યુક્તિ ન જ હોય અથવા તેવી યુક્તિ હોવા છતાં પણ જે કોઈ મને તે સ્ફુટ રીતે કહેશે નહિ, તો હું પોતે તેવી યુક્તિઓનો વિચાર કરીશ. આમ વિચાર કર્યા છતાં અને મહાવિશ્રાંતિરૂપ સર્વોત્તમ યુક્તિ મળશે જ નહિ, તો પછી હું સધળા વ્યવહારને છોડી દઈશ, અહંકારરહિત થઈ જઈશ, અન્ન ખાઈશ નહિ, પાણી પીશ નહિ, વસ્ત્રો પહેરીશ નહિ ને સનાન, દાન કે ભક્ષણ આદિ કોઈ કામ કરીશ નહિ.^{૨૦-૨૨} હે મુનિ ! ત્યારે હું સંપત્તિના કે આપત્તિના કોઈ કામમાં જીનો રહીશ નહિ અને દેહનો ત્યાગ કરવા સિવાય ખીજું કોઈ પણ હું ઇચ્છીશ નહિ.^{૨૩} આશંકા, મમતા તથા મત્સર છોડી દઈને હું કેવળ ચિત્ત-મણુમાં આલેખેલા પુરુષની જમ મૂંઝો થઈને જ બેસી રહીશ.^{૨૪} આમ આવા અનુક્રમથી શાસ, ઉચ્છ્વાસ તથા જ્ઞાનને પણ છોડી દઈને હું અંતે આ 'દેહ' નામના અનર્થરૂપ ઝોઘાને પણ છોડી દઈશ.^{૨૫} હું કોઈને નથી અને કોઈ માટે નથી, જેમ નિર્લય કરીને હું તેલ વગરના દીવાની પેટે બુઝાઈ જઈશ અને સપાટ છોડી દઈને અંતે આ યોગિયાનો પણ ત્યાગ કરીશ.^{૨૬}

શ્રીવાલ્મીકિ બોલ્યા:-નિર્જળ ચંદ્રની પેટે પ્રિય લાગના અને અતિમદાન વિચારમાં જીપડેલા ચિત્તવાળા રામચંદ્રજી વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની આગળ આ વચન બોલ્યા અને પછી ગોર જમ મહામેળાની આગળ ટોકા કરીને ખંપ પડે તેમ તે પાંચ લાગવાથી જોલના ખંપ પડયા. રત્નુક્ત્ત્વાનમન્યડીવક્તામિતામો રામો મહાનરવિ-વારવિકામિષેતાઃ । મૂર્ખીં વમ્બુ પુત્રો મહતાં

વનાનાં કેકારવં શ્રમવશાદિવ નીલકંઠઃ ॥૨૭॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'રાધવપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૩૧ માં સમાપ્ત

~~~~~  
છત્તર્ગ ૩૨ મો ~~~~~  
~~~~~

રામનાં વચનોની પ્રશંસા

શ્રીવાલ્મીકિરુપાવ

વદત્યેવં મનોમોહવિનિવૃત્તિકરં વચઃ ।

રામે રાજીવપત્રાણે તસ્મિન્ રાજકુમારકે ॥ ૪ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-કમળપત્રસમાન નેત્રવાળા તે રાજકુમાર રામચંદ્રજી એ પ્રમાણે મનના મોહને ટાળી નાખનારાં વચનો બોલ્યા; ત્યારે ત્યાં બેઠેલા સર્વ લોકોમાં નેત્રો વિસ્મયથી પ્રકુલિત થઈ ગયાં અને સર્વનાં રૂવાંડાં જાણે તે સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થયાં હોય તેમ જોઈ થઈને વસ્ત્રોમાંથી બહાર નીકળવાનું મન કરવા લાગ્યાં. ત્યાં વૈરાગ્યની વાસનાએ સર્વેની સધળા પ્રકારની સંસાર સંબંધી વાસનાઓને દૂર કરી અને સધળા લોકો તેટલી વાર તો જાણે અચૂતના સમુદ્રના એ તરંગોમાં જીછળવા લાગ્યા.^{૧-૨} આંતરિક આનંદનાં ચિહ્નોથી પ્રુષ્ઠ થતા સાંભળનારાઓએ ત્યાં ચિત્તમણુમાં આલેખાયેલાઓની જમ અત્યંત નિર્લેપ થઈને રામચંદ્રજીનાં તે વચનોને સાંભળ્યાં.^૩ વસિષ્ઠ તથા વિશામિત્ર આદિ મુનિઓએ, મુનામાં બેઠેલા જ્યંત તથા પૃથિ આદિ અનુર મંત્રીઓએ, દશરથ આદિ રાજાઓએ, પારશવ આદિ દેશોના અધિપતિઓએ, અયો-

આના પ્રતિષ્ઠિત લોકોએ, સામંતોએ, રાજકુમારોએ, શ્રદ્ધાવાદી બ્રાહ્મણોએ, સેવક લોકોએ, નિરંતર રાજની પાસે રહેનારાઓએ અને પાંજરામાં રહેલાં પક્ષીઓએ પણ તે વચનો સાંભળ્યાં. કીડા કરવાને સારુ રાખેલા શુભોએ પોતાના શરીરનું હલનચલન છોડી દ્યને, ઘોડાઓએ ઘાસ ખાવું છોડી દ્યને, પોતાનાં શુદ્ધોમાં બેઠેલી કૌશલ્યાદિ માતાઓએ પોતાનાં ઘરેણાંના શબ્દો તથા શરીરની ક્રિયાઓ બંધ પાડીને અને બગીચાની લતાઓમાં તથા મહેલ આગળનાં સ્થાનિકોમાં રહેનારાં પક્ષીઓએ પાંખોના ફૂફડાટ તથા શબ્દ કરવાનું છોડી દ્યને, રામનાં વચનો સાંભળ્યાં.^{૧૦૮} આકાશમાં ફરનારા સિદ્ધ લોકોએ, ગંધર્વોએ, કિન્નરોએ, નારદ, વ્યાસ તથા પુલહ આદિ મોટા મુનિઓએ, તેમજ બીજા દેવના સ્વામીઓ, વિદ્યાધરે તથા મોટા નાગોએ પણ વિચિત્ર અર્થવાળાં અને ભારે પ્રીતિભરેલાં રામનાં તે વચનો સાંભળ્યાં.^{૧૦૯} હવે કમળસરખાં નેત્રવાળા, રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન અને પૂર્ણચંદ્ર જેવા સુંદર એ રામચંદ્રજી ચૂપ રહ્યા, એટલે તરત જ ત્યાં આકાશમાંથી અભિનંદનની ચાલી સાથે સિદ્ધ લોકોએ પાથરેલા ચંદ્રવા જેવી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી.^{૧૧૦} મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પોના મધ્યમાં રહેલા બ્રમરોનાં જોડાઓના નાદવાળી તે વૃષ્ટિના મધુર સુગંધથી અને સોંદરથી સર્વ મનુષ્યો પ્રસન્ન થઈને તેને અધીન થઈ ગયાં.^{૧૧૧} એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશના પવને તોડી પારેલી તારાઓની પંક્તિ હોય એવી લાગતી હતી; અથવા દેવાંગનાઓના હાસ્યની પૃથ્વી ઉપર પડેલી છટા હોય એવી લાગતી હતી.^{૧૧૨} તે બધું મૂંગાં મૂંગાં વરસતાં વાદળોના ટુકડાની પડેલી હાર જેવી જણાતી હતી, અથવા માખણના પીંડોઓની પથરાયેલી પરંપરા જેવી જણાતી હતી.^{૧૧૩} વળી તે બધું હિમની અનંત સમુદ્ર વૃષ્ટિ હોય, મોતીના હારના સમૂહો હોય,

ચન્દ્રમાની કિરણમાળ હોય, અથવા શીરસાગરની પડેલી તરંગાવલિ હોય તેના જેવી જણાતી હતી. તે પુષ્પવૃષ્ટિ દેસરાવાળાં કમળોથી શોભતી હતી અને તેમાં બમરાઓનાં વૃંદો ધૂમી રદ્યાં હતાં. આનંદને લીધે થતા સિંહારોથી બધું ગાન કરી રહેલા સુગંધી અને મધુર પવન તેને આમતેમ હડાડી રહ્યો હતો.^{૧૧૪} તેમાં દેવદાસી, કૈરવ, ડોલર અને કુવલયોના સમૂહો ફૂંદડીઓ ફરી ફરીને નીચે પડતા હતા.^{૧૧૫} તે વૃષ્ટિથી આંખણાં, ઘરનાં છત્રાં અને ચૌકાંઓ ભરાઈ ગયાં હતાં. નગરનાં નરનારીઓ પોતાની ડોકા જોતી કરીકરીને તેને જોતાં હતાં.^{૧૧૬} વાદળોમાંથી રહિત હોવાને લીધે રયામ કમળ જેવા જણાતા આકાશમાંથી તે વરસતી હતી. પૂર્વે કાઈ દિવસે લોકોના જોવામાં નહિ આવેલી એ પુષ્પવૃષ્ટિથી સર્વ લોકો વિસ્મય પામ્યા.^{૧૧૭} એવી એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશમાં અદર્યરૂપે જોવા સિદ્ધલોકોના હસ્તોમાંથી સરળ રીતે અધીરું ઘડી સુધી નીચે પડી.^{૧૧૮} સમાને અને સભામાં બેઠેલા લોકોને ઢાંચી દેનારી એ પુષ્પવૃષ્ટિ શાંત થઈ તે પછી સિદ્ધલોકોનું આ બોલવું સભાસભોએ ત્યાં સાંભળ્યું.^{૧૧૯} 'દેવલોકોમાં આપણે સૃષ્ટિના આરભથી સિદ્ધોનાં મંડળોમાં ધૂમ્પા કરીએ છીએ, પણ કાનને રસાયનની પેઠે વૃક્ષિ આપનારું આ અપૂર્વ વચન તો આપણે આજે જ સાંભળ્યું.^{૧૨૦} રઘુવંશના ચંદ્રમારૂપ આ રામચંદ્રજીએ વેરાગ્યની પૂર્ણતાથી જ આ ઉદાર વચન કહ્યું છે, તેવું વચન બૃહસ્પતિથી પણ બોલી શકાય એમ નથી.^{૧૨૧} અહો ! બુદ્ધિને ભારે આનંદ આપનારું રામના મુખમાંથી નીકળેલું આ મહાપવિત્ર વચન આજ આપણે સાંભળ્યું છે.^{૧૨૨} આ રઘુનંદન હમણાં ઉપશમરૂપી અચ્ચતથી શોભતું અને જાતિ, કુળ તથા આચાર આદિની સમગ્રી ઉત્તમતાને જણાવનારું જ શોભ્ય વચન આદરથી બોલ્યા છે, તેથી આપણે પણ તુરત વેરાગ્યવાન થયાં છીએ.^{૧૨૩}

ઉપશમામૃતસુંદરમાદરાવધિગતાત્તમતાપદ-
મેષ યત્ । કથિતવાનુચિતં રણુંદનઃ સપદિ તેન
વયં પ્રતિજ્ઞોધિતાઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'નભશ્ચરસાધુવાદ' એ ના-
મનો સર્ગ ૩૨ માં સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૩૩ મો ૐ

સિદ્ધલોકોનુ* સભામાં આવવું

॥ સિદ્ધા કહ્યું : ॥

પાવનસ્વાસ્ત્ય વચસઃ પ્રોકસ્ય રણુકેતુના ।

નિર્ણયં શ્રોતુમુચિતં વક્ષ્યમાર્ણં મહર્ષિભિઃ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધ લોકો બોલ્યાઃ-હવે મહર્ષિઓ રામ-
ચંદ્રજીએ કહેલા આ પવિત્ર વચનનો જે નિર્ણય
કરે તે આપણે સાંભળવો બધાએ.^૧ હે નારદ,
વ્યાસ તથા પુલહાદિ મુનીશ્વરો! તમે સધળા
મહર્ષિઓ નિર્વિદ્ધે તે સાંભળવાને માટે તુરત
આવો.^૨ દશરથરાજની આ પવિત્ર સભા સંપ-
ત્તિઓથી ચારે પાશુ પરિપૂર્ણ છે અને સુવર્ણની
પેઠે શોભી રહી છે. જામરી જેમ કમળના પુ-
ષ્પોમાં બધા, તેમ આપણે તે સભામાં જઈએ.^૩

વાદભીકિ બોલ્યાઃ-સિદ્ધ લોકોએ આ
પ્રમાણે કહ્યું, એટલે આકાશનાં વિમાનોમાં રહે-
નારા સધળા દિવ્ય મુનિઓનો સમાજ દશરથ
રાજની સભામાં આં રામ આદિ બેઠા હતા ત્યાં
આવ્યો.^૪ એ સમાજ હાથમાં નાદ કરતી વીણા
લઈને આગળ ઊભેલા મુનીશ્વર નારદજીની અને
જળથી પુષ્પ થયેલા મેઘશ્યામ વ્યાસની વચમાં

* હૃદયની સત્ય લાગણીથી જે કહેવામાં આવે
તેના દેવાદિ પણ વળાણ કરે છે, અને તે માણસ
અવ્યક્તજાના પોતાના હૃદયને પ્રાપ્ત કરવા બાંચ-
સાળે સાધ્ય છે; માટે મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યબંધી પ્રાપ્તિ માટે
માત્રી લાગણીથી પ્રેરણા કરવા હેતુ છે.

× આ તેનીમત સર્ગમાં 'સિદ્ધલોકોનુ' નજામાં
આવવું અને તેઓએ યોગ્ય રીતે બેઠા પછી કહેલી
રામના વાક્યની પ્રશંસા કહેવામાં આવે.

શોભતા હતા.^૫ મહાત્માઓનું એ મંડળ ભુગુ,
અંગિરા, પુલસ્ત્ય, રથવન, ઉદાલક, ઉશીર અને
શરભાદિ મોટા મોટા મુનિઓથી દીપી રહ્યું
હતું અને તેમનાં મૃગયર્મો પરસ્પરતી સાથે ઘસા-
વાથી આડઅવળાં થઈ ગયાં હતાં. રુદ્રાક્ષોની
માળાઓરૂપ તેમનાં કંકણો હાલી રહ્યાં હતાં
અને તેમના હસ્તોમાં સુંદર કમંડળો શોભતાં
હતાં.^૬ તે મંડળ આકાશમાં રહેલા તારામં-
ડલની પેઠે તેજના ફેલાવાથી ઉજ્જવળ લાગતું
હતું અને સૂર્યોની પંક્તિની પેઠે એકબીજાનાં
મુખોનો પ્રકાશ કરતું હતું.^૭ રત્નોની પંક્તિની
પેઠે તે એકબીજાનાં અંગોની ઉપર અનેક ભતનાં
રંગોની ઝલક પાડતું હતું અને મોતીની પં-
ક્તિની પેઠે તે એકબીજા કરતાં શોભામાં વધી
જતું હતું.^૮ બધું બીજી ચાંદનીની વૃદ્ધિ હોય,
બીજી સૂર્યોની મંડળી હોય તથા ધણે કાળે
એકઠી કરવામાં આવેલી પૂર્ણચંદ્રોની પંક્તિ
હોય તેમ તે લાગતું હતું.^૯ જેમ તારાઓના
સમૂહમાં મેઘ શોભે છે, તેમ એ મંડળમાં વ્યાસ
શોભતા હતા અને જેમ તારાઓના સમૂહમાં
ચંદ્રમા શોભે છે, તેમ તેમાં નારદજી શોભતા
હતા.^{૧૦} જેમ દેવતાઓમાં ઇન્દ્ર શોભે, તેમ
તેમાં પુલસ્ત્ય શોભતા હતા અને જેમ દેવોમાં
સૂર્ય શોભે તેમ તેમાં અંગિરા શોભતા હતા.^{૧૧}
એ સિદ્ધ લોકોની મંડળી આકાશથી પૃથ્વી
ઉપર આવી એટલે મુનિઓથી ભરેલી દશરથ
રાજની સભા જાણી થઈ.^{૧૨} ત્યાં પરસ્પર મિત્રિત
થયેલી અગોની કાંતિઓથી દરો દિશાઓને
શોભાવી રહેલા એ આકાશગામી અને ભૂમિ-
ગામી લોકો શોભવા લાગ્યા.^{૧૩} તેઓમાંના
કેટલાકે હાથમાં વાંસની લાકડી રાખી હતી,
કેટલાકે ક્રીડાક્રમ્ભો ધારણ કર્યાં હતાં, કેટલાકે
ચિપ્પામાં દર્બના અંકુરો બાંધ્યા હતા, તે કેટ-
લાકે મસ્તક ઉપર મુગટો મુક્યા હતા.^{૧૪} કેટલાકે
પીંગળી જટાઓથી પીંગળા દેખતા હતા, કેટલાકે

માયાના આગળના ભાગે માળાઓ વીંટી હતી, કેટલાકે હાથનાં કાંડાંઓમાં રુદ્રાક્ષની માળાઓ ધારણ કરી હતી, તે કેટલાકે મલ્લિકાનાં કંકણો પહેર્યાં હતાં. કેટલાકે વસ્ત્રો તથા વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, કેટલાકે કૂંસમાળાઓ પહેરી હતી, કેટલાકે રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને કેટલાએકના ગળામાં મોતીની માળાઓ લટકતી હતી.^{૧૭} વળી કેટલાકે કટિમેખલા પહેરી હતી અને તે વારંવાર હાથ્યા કરતી હતી. વસિષ્ઠે અને વિશ્વામિત્રે એ આકાશગામી સજા લોકોની અનુક્રમે અર્ધો, પાંદો અને વચનોથી પૂજા કરી અને તે આકાશગામી મહાગણે પણ અર્ધો, પાંદો તથા વચનોથી પ્રેમપૂર્વક વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રની પૂજા કરી.^{૧૮, ૧૯} દશરથરાજાએ તે સિદ્ધલોકોની સર્વ પ્રકારના આદરથી પૂજા કરી અને તે સિદ્ધલોકોએ રાજાનું પણ કુશળ પૂછીને તથા તે સમયને યોગ્ય વાતોથી દશરથરાજાની પૂજા કરી. હવે સ્નેહીઓને ઘટે તેવા સમારંભોથી અન્યેન્ય સત્કાર પામેલા તે આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકો યોગ્ય રીતે આસનો પર બેઠા. તેમણે પ્રણામ કરીને આગળ બેસેલા રામને વચનોથી, ચારે બાજુથી પુષ્પવૃષ્ટિથી અને પ્રશંસાથી સત્કાર કર્યો. પછી રાજ્યલક્ષ્મીથી અત્યંત દીપતા રામ તેમની મધ્યમાં બેઠા. વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વામદેવ, મંત્રીઓ, નારદ, દેવપુત્ર, ઋષિશ્રેષ્ઠ વ્યાસ, મરીચિ, કૃત્વંસા, બૃહસ્પતિ, કૃત, પુલસ્ત્ય, શરદોમા, વાત્સ્યાયન, ભરદ્વાજ, વાલ્મીકિ, ઉદાલક, ઋત્યૂક, શર્માતિ, વ્યવન તેમજ વેદ તથા વેદાંગને પાર પામેલા, આત્માના તત્ત્વને બહુનારા અને ઉદારચિત્ત સુખ્ય સુખ્ય એવા લોકો રામની પાસે જ બેઠા.^{૨૦-૨૭} પછી વિધિપૂર્વક વેદને બહુનારા એ નારદાદિ લોકોએ તથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે વિનયથી સુખ નમાવીને બેઠેલા રામનાં વચનો સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું કે,^{૨૮} ‘અહો આ કુમારે ઉત્તમ ગુણો-

થી શૌભનારી, પરમ ઉદાર અને વૈરાગ્યરૂપ રસથી ભરેલી અદ્વિત વાણી કહી છે.^{૨૯} રામે કહેલું આ વચન તત્ત્વના બોધવાળું છે, યોગ્ય છે, સ્ફુટ અર્થવાળું છે, ઉદાર છે, પ્રિયકર છે, મહાત્માપણને બહુવાનરું છે, ચિત્તની ચંચળતાને લીધે થતાં દોષોથી રહિત છે, સ્પષ્ટ અક્ષરોવાળું છે, સ્પષ્ટ પદોવાળું છે, અપાધિત અર્થવાળું છે, હિતકારી છે, ઉચ્ચારણના દોષોથી રહિત છે, સતોષ ભરેલું છે અને જ્યાં જોડવાના વિષયો નિશ્ચયપૂર્વક સ્થપાયેલા છે, તે જોડે વિરમય ઉત્પન્ન ન કરે!^{૩૦, ૩૧} સેકંડો માણસો ભેગાં થયાં હોય તેમાં કોઈ એકાદ માણસની વાણી જ સર્વ અંશોમાં ઉત્તમ અમલકારવાળી હોય છે અને ધારેલા વિષયોને પરાયા મનમાં યથાર્થ રીતે ઉતારવામાં સમર્થ હોય છે.^{૩૨} હે કુમાર ! ત્રિવેકરૂપ કૃણથી શૌભનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ વિસ્તીર્ણુ હતા તમારા વિના ખીજ કોની આવી રીતે પ્રકૃષ્ટિત થાય!^{૩૩} રામની પેઠે જના દ્વંધમાં અસાધારણ પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિરૂપ દીવાની શિખા હોય, તે જ પુરુષ કહેવાય છે.^{૩૪} રુધિર, માંસ અને હાડકાંઓથી બનેલાં યંત્રોરૂપ ઘણાં ઘણાં માણસો ખાવાપીવા આદિથી જગતના પદાર્થોને ખગાડે છે, પણ તેમનામાં સચેતન પુરુષ નથી.^{૩૫} જ્યાં મોહને લીધે જન્મ, મરણ તથા જરા સંબંધી દુઃખોવાળા સંસારમાં વારંવાર પડ્યા કરે છે અને વિચાર જ કરતા નથી, તેમને પૃથ્થ જ સમજવા બેઠીએ.^{૩૬} શત્રુઓનું મદન કરનાર આ ગમ જોતો નિર્ભજ અત કરણવાળો અને આગળ-પાછળના વિચાર કરવામાં પ્રૌઢતા ધરાવનારો પુરુષ, ભાગ્યે જ કોઈક સ્થળે કોઈ એકાદ જ ભેવામાં આવે છે.^{૩૭} જમ સર્વોત્તમ કૃણવાળાં અને સુંદર રૂપવાળાં આંખાનાં વૃક્ષો જગતમાં થોડાં જ હોય છે, તેમ આત્મસાક્ષાત્કાર રૂપી કૃણવાળા અને સુશોભિત શરીરવાળા ભવ્ય પુરુષો પણ જગતમાં થોડા જ હોય છે.^{૩૮} આ

માન્ય યુદ્ધિવાળા રામમાં પરિપૂર્ણ રીતે જગતની રીતભાસોના અવલોકનવાળી અને સ્વાભાવિક વિવેકથી થયેલી આ ચમત્કૃતિ બાહ્યાવસ્થામાં જ જોવામાં આવે છે, એ આશ્ચર્ય છે.^{૩૯} રૂપાળાં, સહેજ ચડી શકાય એવાં અને કુળો તથા પક્ષિવાથી શોભતાં વૃક્ષો તો જ્યાં ત્યાં થાય છે; પણ ચંદનનાં વૃક્ષો કંઈ હરકાઈ દેશમાં થતાં નથી.^{૪૦} કુળો અને પક્ષિવાળાં વૃક્ષો તો પ્રત્યેક વનમાં સર્વેલા મળે છે, પણ અપૂર્વ ચમત્કારવાળું લવિંગાંતું ગ્રાહ કંઈ સદા સહેજ મળતું નથી.^{૪૧} ચંદ્રમાંથી જમ શીતળ ચાંદની ઝરે છે, ઉત્તમ વૃક્ષમાંથી જમ સુંદર મંજરી મહોરે છે અને પુષ્પમાંથી જમ પરિમલની પકિત સરે છે, તેમ રામમાંથી આજ ચમત્કૃતિ પ્રગટેલી દીઠી છે.^{૪૨} હે દ્વિજન્દ્રો ! આ દુષ્ટ સંસાર અત્યંત દુષ્ટતાવાળા દેવની વ્યનાથી બનેલો છે, તેમાં વિવેકથી આત્મપ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ છે.^{૪૩} જોયો પોતાની યુદ્ધિના સ્વાભાવિક વિચારથી

આત્મલાભ મેળવવાનો યત્ન કરે છે, તેઓ જ યશના ભંડારરૂપ છે, તેઓ જ ભાગ્યશાળી છે, તેઓ જ સત્પુરુષોના અગ્રગણ્ય છે અને તેઓ જ સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે.^{૪૪} અને ધારીએ છીએ કે રામ જોવા વિવેકી અને ઉદાર મનવાળો બીજે કાઈ પુરુષ લોકોમાં હમણાં ક્યાંય નથી, આગળ જોવામાં આવ્યો નથી અને હવે પછી થવાનો નથી.^{૪૫} હે સુનિઓ ! રામનું ચિત્ત સર્વ લોકોને અનેક પ્રકારના પ્રોઠ વિચારોથી આનંદ આપનાર છે. જે આપણામાંથી તેના મનોરથ સિદ્ધ ન થાય, તો પછી સ્પષ્ટ રીતે આપણે જ મૂખ છીએ એમ સમજવું જોઈએ.^{૪૬}

સકલલોકવસ્તુત્કારિણોઽપ્યમિતં યદિ રાગચેતસઃ । ફલતિ નો તદિમે વયમેવ હિ સ્ફુટવરં મુનયો હતબુદ્ધયઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણનો 'નભશ્વરમહાચરસંમિલન' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

વૈરાગ્ય-પ્રકરણ સમાપ્ત

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महारायण

७२-मुमुक्षु-प्रकरण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुणराती भाषांतर

२-सुमुक्षु-प्रकरण

ॐ सर्ग १ लो ॐ

जनकशालना वयनथी शुद्धदेवने विश्राम

श्रीवाल्मीकिरवाचः-इति नादेन महता वचस्युक्ते सभागतैः ।

राममग्रगतं प्रीत्या विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥

वाल्मीकि ऋष्याः-जे प्रभाषे सभाभां येठेला वेठेला भोटा नादथी वयने। कथां, जे पछी विश्वामित्रे पोतानी आगण येठेला अने अक्षविधाना अधिकारवाजा रामयंद्रजने प्रीतिथी नीचे प्रभाषे कछु.^१

विश्वामित्र ऋष्याः-हे राम ! हे ज्ञानीज्याभां उत्तम ! तभारे अणुवानुं जीजुं कांई रह्युं नथी. तमे तभारी सुद्धमयुद्धिथी सधणुं अली सूक्या न छे.^२ तभारुं युद्धि-उपी द्रष्टुं सर्वदा स्वाभाविक रीते न निर्भण छे, मात्र तेने उपरथी नगक दूछी नाप्पवानी जर छे.^३ भगवान वेदव्यासना पुत्र शुद्धदेवनी युद्धिनी पेठे तभारी

* आ पहेला सर्गभा ने पोताना विचारथी मभलसु हव ते न पिताजे पक्ष कहेतां, ते विने अविश्वास पायेला शुद्धदेवज जनकशालना वयनथी तत्वमा विश्राम पाग्या, जे कथा कहेवाशे.

બુદ્ધિ પણ જ બણવાનું છે તેને બહી ચૂકી છે; છતાં તે માત્ર અંદર વિશ્રામ મળવાની અપેક્ષા કરે છે.*

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન! મહાત્મા વેદ-વ્યાસની બુદ્ધિ જોય તત્ત્વમાં કેમ પ્રથમ વિશ્રામયુક્ત થઈ ન હતી અને કેમ પાછળથી વિશ્રામયુક્ત થઈ હતી?*

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:—હે રામ! સાંભળો. આ શુકદેવજીનો વૃત્તાંત તમારા પોતાના વૃત્તાંત જેવો જ છે અને તે જન્મનો નાશ કરનારો (ભાક્ષના કારણરૂપ) છે.^૧ આજણના પર્વત જવી કાંતિવાળા અને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી આજ ભગવાન વેદવ્યાસ, કે જે તમારા પિતાની બાળુમાં સુવર્ણના વ્યાસન પર બેઠા છે, તેમને મહાવિદ્વાન, દેહધારી યજ્ઞ જેવા, ચંદ્રસરખા સુખવાળા અને સધળા શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ શુકદેવજી નામે પુત્ર હતા.^૨ એ શુકદેવજી મનમાં આ જગતની સ્થિતિનો અત્યંત વિચાર કરતા હતા, જેવામાં તેમને પણ તમારી પેઠે જ આવો વિવેક ઉત્પન્ન થયો હતો.^૩ પછી એ ઉદારચિત્ત શુકદેવજીએ પોતાની મેળે જ પોતાના વિવેકથી લાંબા કાળ સુધી વિચાર કર્યો; અને જે સત્ય તથા સુંદર વસ્તુ છે તેને મેળવી.^૪ આમ એમને આપ-મેળે જ પરમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં પણ તેમનું મન વિશ્રામ પામ્યું નહોતું; અને 'પરમ વસ્તુ તે આ જ છે' એવો તેમને વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો. બપેયો જમ વરસાદનાં માવઠાંની ધારાઓથી વિરામ પામે છે, તેમ એમનું ચિત્ત અત્યંત દુઃખ દેનારા વિષયોથી વિરામ પામ્યું હતું; અને તે ચપળતા વગરનું થયું હતું.^૫ એક દિવસે એ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા શુકદેવજીએ મેરુ પર્વત ઉપર એકાંતમાં બેઠેલા પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણદેવપાપનને ભક્તિપૂર્વક પૂછ્યું કે, ^૬ 'હે મુનિ! આ મંસારૂપી આકાંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે? દાણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો છે?'

તે કટલો મોટો છે? અને ક્યારે તે શાંત થાય છે?'

શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે આત્મ-સ્વરૂપને બણનારા વેદવ્યાસે જે કાંઈ નિર્મળ ઉપદેશ કરવાનો હતો તે સધળો યથાર્થ રીતે તેમને કર્યો; પણ 'અરે! આ તો હું પ્રથમથી જ બણતો હતો,' એમ સમજી એ શુકદેવજીએ ગુમ-બુદ્ધિથી પોતાના પિતાના તે વાક્યને સંતોષકારક માન્યું નહિ.^૭ ^૮ એટલે, ભગવાન વ્યાસજીએ પણ પુત્રનો આવો અભિપ્રાય બહીને તેમને ફરી વાર કહ્યું કે, 'જે બણવાનું છે તેને હું યથાર્થ રીતે બણતો નથી.^૯ પૃથ્વી ઉપર જનક નામે રાજા છે, તે જ એ બણવા ચોગ્ર વસ્તુને યથાર્થ રીતે બણે છે. તું તેમની પાસેથી એ સધળું સમજશે.^{૧૦} પિતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શુકદેવજી મેરુપર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ગયા અને જનકરાજાએ સારી રીતે રક્ષેલી મિથિલા નગરીમાં પહોંચ્યા.^{૧૧} હે રાજા!

'વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી દ્વારે આવીને ભાષા છે એમ દ્વારપાલોએ મહાત્મા જનકરાજાને નિવેદન કર્યું.^{૧૨} હવે શુકદેવજીની પરીક્ષા લેવા સારું અવજ્ઞાથી 'ભલે ભભો' એટલું બોલીને જનક રાજા સાત દિવસ સુધી ચૂપ રહ્યા; અને પછી આઠમે દિવસે તેમને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરી. ઉત્સુક મનવાળા શુકદેવજી દરબારમાં આવીને પણ સાત દિવસ સુધી એમ ને એમ રહ્યા.^{૧૩} પછી જનકે તેમને આઠમે દિવસે પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. હવે 'જ્યાં સુધી ભોજન આદિથી તમારું પૂજન થયું નથી, ત્યાં સુધી રાજાનો મિલાપ નહિ થાય' એમ

* કાંઈ વાન યથાર્થ હોય તો પણ વક્તાની સાથે ના રક્તના સંબંધને લીધે શ્રોતાને તે વાત યથાર્થ પ્રતીત થતી નથી. રક્તના મંબંધ વિનાનાએ કહેલી વાત યથાર્થ પ્રતીત થાય છે, એમ શીવ્યાસજીના વચનો શુકદેવજીને સત્ય પ્રતીત ન થયા અને જનક રાજાની વચનો સત્ય પ્રતીત થયા તેથી જન્માય છે.

× 'તમારી દષ્ટિએ' એ યદી અપ્રમાદર સમજના.

કવરાવીને જનકરાજએ ચંદ્રસરખા મુખવાળા શુકદેવજીને સાત દિવસ સુધી યુવાનીના મદ-
ાળી કામાતુર સ્ત્રીઓથી, ભોજનોથી તથા બીજા
ણ ભોગવવાના અનેક પદાર્થોથી લલચાવી
યા. ૨૭, ૨૪ પરંતુ, જમ મંદમંદ વાતા પવનો
ઠ મૂળવાળા પર્વતને ચલાયમાન કરી શકે
હિ; તેમ તે વૈભવે અને તે દુઃખો શુકદેવજીના
ાને ચલાયમાન કરી શક્યાં નહિ. ૨૫ આનં-
થી ભરપૂર મનવાળા, સ્વસ્થ અને મુખ-દુઃખા-
દેમાં સમબુદ્ધિવાળા એ શુકદેવજી તો કંઈ
ણ ભાવણુ આદિ નહિ કરતાં પૂનમના ચંદ્રની
કે કેવળ નિર્ભગપણું રાખી ને જ ત્યાં જીભા
શા. ૨૬ એ પ્રમાણે સ્વભાવની પરીક્ષા કરી
રીક્ષા પછી, તે જનકરાજએ પ્રસન્નતાવાળા શુક-
વજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમનાં
ર્થન કરીને તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી તેમણે
તેમની તુરત આગતાસ્વાગતા કરી અને તેમને
હું કે, 'હે કૃતાય' ! હે પૂર્ણકામ ! કહો,
તમારી શી ઇચ્છા છે ? ૨૭, ૨૮

શુકદેવજી બોલ્યા:-હે ગુરુ ! આ સંસાર-
રૂપી આકંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે ? તે
કેવી રીતે શાંત થાય છે ? આ મને તમે તુરત
પ્રધાય' રીતે કહો. ૨૯

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે
પૂછ્યું, ત્યારે જનકરાજ પ્રથમ તેમના પિતા
વ્યાસજીએ તેમને જે કહ્યું હતું તે જ તે સમયે
તેમને કહ્યું. ૩૦

શુકદેવજી બોલ્યા:-હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ !
આ વિષય મેં પ્રથમ મારી પોતાની મેળે વિ-
વેકથી જાણ્યો હતો. પછી પિતાજીને પૂછતાં
તેમણે પણ મને એમ જ કહ્યું હતું. તમે પણ એ જ
વિષય કહ્યો છે અને શાસ્ત્રોમાં પણ એ જ વાક્યાય'

+ નિરભિમાનપણા વિના ને વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વ-
ગાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, માટે રાજાએ શુકદેવજીની
તે બંને વિષયમાં પરીક્ષા કરી છે.

જોવામાં આવે છે. ૩૧, ૩૨ આ દૃષ્ટ અને નિઃસાર
સંસાર અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને
અંતઃકરણનો ક્ષય થતાં ક્ષય પામે છે, એમ
તત્ત્વવેત્તાઓનો નિશ્ચય છે. ૩૩ હે વીર ! આ
પ્રમાણે મેં જે જાણ્યું છે તે જ સાચું હોય તો
તમે મને નિઃસંદેહ રીતે કહો, એટલે હું તમારા
વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વિશ્રામ પામું. આ
મારું ચિત્ત અવિશ્વાસથી ચારે બાજુ ભરે છે. ૩૪

જનકરાજ બોલ્યા:-હે મુનિ ! આથી
અધિક બીજું કંઈ પણ નિશ્ચય કરવાનું નથી. જે
નિશ્ચય કરવાનું છે, તે તમે પોતાની મેળે જ જાણ્યું
છે અને વળી ગુરુના મુખથી પણ સાંભળ્યું છે. ૩૫
અખંડ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એક જ છે એ વિના
બીજું કંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા પોતાના
સંકલ્પને લીધે જ બંધાયેલો છે અને સંકલ્પ-
રહિત થતાં તે મુક્ત જ છે. ૩૬ જે જાણવાનું છે
તે તમે પ્રયત્નથી જ જાણ્યું છે, એટલે ઉદાર
મનવાળા તમને ભોગ ભોગવ્યા પહેલાં જ આ
દશામાં સધળા દરજ્જાના પદાર્થોથી વૈરાગ્ય થયેલો
છે. ૩૭ હે બાળક છતાં પણ વિષયોના ત્યાગ કર-
વામાં મહાવીર ! તમારી બુદ્ધિ લાંબા રાગો જવા
વિષયોમાંથી વિરામ પામી છે, તો હવે તમે
બીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો ? ૩૮ તમને જની
પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવી પૂર્ણતા તો સર્વજ્ઞ
જ્ઞાનોના મોટા ભંડારરૂપ અને ભારે તપસ્યા
કર્યા કરતા તમારા પિતા વ્યાસજીને પણ પ્રાપ્ત
થઈ નથી. ૩૯ તમે વ્યાસના પુત્ર છો છતાં મારા
શિષ્ય થયા છો, તેથી હું વ્યાસથી અધિક જ છું.
પરંતુ વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં તો તમે મારા કરતાં
પણ અધિક છો. ૪૦ તમે પૂર્ણ ચિત્તવાળા છો અને
મેળવવાની સધળી વસ્તુ તમે મેળવી લીધી છે. હે
બ્રહ્મન ! તમે બહારના વિષયોમાં પડ્યા જ નથી
અને મુક્ત છો, માટે તમે બ્રાંતિ છોડી દો. ૪૧

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-આ પ્રમાણે મહાત્મા
જનકરાજએ ઉપદેશ કર્યો, ત્યારથી શુકદેવજી દરજ્જા

પદાર્થોથી રહિત એવી પરમ વસ્તુમાં જ રહેવા
લાગ્યા.^{૪૨} પછી શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્ર-
મથી રહિત થયેલા, તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલા અને
છિન્નસંશય તે શુકદેવજી સમાધિ કરવાને સાર
ત્યાંથી મેરુપર્વતના પવિત્ર શિખર ઉપર ગયા.
ત્યાં દસ હજાર વર્ષ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં
રહીને તેલ વગરના દીવાની પહે તે પોતાના સ્વ-
રૂપમાં જ શાંત થયા. જન્મ જળને કણ સસુ
દ્રમાં એકતા પામે છે, તેમ દશ્યપદાર્થોમાં પ્રીતિ
અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન એ બન્ને ટળી જવાથી
શુદ્ધ થયેલા તે મહાત્મા શુકદેવજી પોતે વાસના
ગહિત થઇને પાવન પદરૂપ નિર્મળ સ્વરૂપમાં
એકતા પામ્યા.^{૪૩-૪૪}

વ્યવગતકલનાકલકુશુદ્ધઃ સ્વયમમલાત્મ-
નિ પાવને પદેડસૌ । સલિલકળ દ્વામ્બુધૌ મહા-
ત્મા વિગલિતવાસનમેકતાં જગમ ॥ ૪૫ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુલુ-
અકરણનો 'શુકનિવાણુ' એ નામનો
સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

રામને ઉપદેશ આપવાનો વસિષ્ઠને ઉત્સાહ
॥ વિશ્વામિત્ર ઉવાચ ॥

તસ્ય વ્યાસશત્રુજસ્ય મલમાત્રોપમાર્જનમ્ ।
ચથોપયુક્તં તે રામ તાવદેવોપયુજ્યતે ॥ ૧ ॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-હે રામ ! જન્મ એ
શુકદેવજીને માત્ર અવિશ્વાસરૂપી જ મળેને દૂર
કરવા જટલો જ ઉપયોગ હતો, તેમ તમારે
પણ તેટલો જ ઉપયોગ છે.^૧ હે સુનીધરે ! જ
જાણવાતું છે તેને રામ પરિપૂર્ણ રીતે જાણી

ચક્ર્યા છે; કારણ કે આ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામને
રોગોની પેઠે ભોગો પણ ગમતા નથી.^૨ કારણ
ભોગ ગમે નહિ એ જ મનમાં જોય વસ્તુ જાણ્યા
ચિહ્ન છે.^૩ જગતમાં અજ્ઞાનથી થયેલો બ
ભોગોની ભાવનાથી દૃઢ થાય છે અને ભોગો
ભાવના શાંત થવાથી તે શિયિલ થઈ બંધ છે.
હે રામ ! વાસનાઓના નિર્મળપણને પડિ
મોક્ષ કહે છે અને પદાર્થોના વાસનાઓના દ
પણને તેઓ બંધ કહે છે. હે સુનિ ! માણસો
પોતાના સ્વરૂપનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન તો થોડ
પરિશ્રમથી પણ યાય છે; પરંતુ વેરાગ્ય તો ઘણ
પરિશ્રમથી જ યાય છે.^૪ જણે પોતાના સ્વરૂપ
થયાર્થ રીતે જાણ્યું હોય, તે જ પડિત કહેવા
છે, તે જ જાણવાયોગ્ય વસ્તુને જાણી ચૂકેલો કહે
વાય છે; અને તેને જ અવિધાના ઉચ્છેદરૂપ ક
મળે છે. વિષયભોગો એ મહાત્મા પુરુષને બળ
તારે રચિ કરાવતા નથી.^૫ પૃથ્વીમાં યજ્ઞ આદિ
ની ધ્વજા રૂપ કારણો વિના જ જને ભોગો ઉપ
અરચિ યાય છે, તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે.
પરમતત્ત્વને જાણવામાં જટલી જટલી ન્યૂતત
હોય છે, તેટલી તેટલી વેરાગ્યની ન્યૂતતા રહે છે
આમ પરમતત્ત્વને જાણ્યું ન હોય, તો જ
અશુભિમાં લતા થતી નથી, તેમ ચિત્તમ
વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી.^૬ રામને રમણીય
વિષયોમાં પણ આસક્તિ થતી નથી, તેથી એમને
પરમતત્ત્વને જાણી ચૂકેલા સમજવા બોધ્યે.^૭
હે સુનીધરે ! પોતે પોતાના મનમાં જ જાણે છે
તે જ સદૃશસ્તુ છે, એમ જ મહાત્માના મુખથી
રામ સાંભળશે, તો તેમનો ચિત્તને અવશ્ય સાન્નિ
મળશે જ.^૮ જન્મ શરદ્દંતુની શોભા કેવળ આકા-
શતા નિર્મળપણની જ અપેક્ષા રાખે છે, તેમ
રામની બુદ્ધિ દ્વેતનો નાશ કરીને કેવળ ચૈત-
ન્યરૂપે રહેવાની જ અપેક્ષા કરે છે.^૯ આ
પ્રમાણે છે, તો હવે આ મહાત્મા રામના ચિત્તને
વિશ્રાંતિ આપવા સાર આ શ્રીમાન ભગવાન

* આ બીજા સર્ગમાં રામને ઉપદેશ આપવા સાર
વિશ્વામિત્રે પ્રાર્થના કરવાથી વચ્ચિહ્નને તે વિષે ઉત્સાહ
થવાની કથા કહેવાશે.

✓ * અવિશ્વાસ સત્યને સત્યરૂપે પ્રતીત થવા દેતો
નથી, માટે સુસુલુએ એ અવિશ્વાસને સુદૃઢ વિશ્વાસ વડે
દૂર કરવા બોધ્યે.

વસિષ્ઠ તેમને આ વિષયમાં યુક્તિ કહેા. ^{૧૩} કાર-
કુંદે, વસિષ્ઠમુનિ જ સધળા સ્થુવંશી સનિયોના
જીયુર છે, સર્વદા નિયંતા છે, સર્વજ છે, સર્વના
સાક્ષી છે અને નિર્ભજ રીતે ત્રણે કાળને બાણ-
નારા છે. ^{૧૪} દે ભગવાન વસિષ્ઠ! આપણી વચ્ચે
જે વેર હતું તેને શાંત કરવા સારુ તેમજ મહા-
બુદ્ધિમાન મુનિઓનું કલ્યાણ કરવા સારુ દેવ-
દાર નામનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા નિષધાયજળના
શિખર ઉપર સાક્ષાત્ બ્રહ્માએ આપણને જ્ઞાનનો
જે ઉપદેશ કર્યો હતો, તે તમને સ્મરણમાં છે
ને? ^{૧૫} હે બ્રહ્મન! જમ સૂર્યથી રાત્રિ ટળી
જાય છે, તેમ યુક્તિઓથી ભરેલા એ જ્ઞાનથી
મા સંસાર સંબંધી વાસના નિઃશંસય ટળી જ
જાય છે. ^{૧૬} હે બ્રહ્મન! તમે આ તમારા શિષ્ય
માને એ યુક્તિઓવાળા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો,
પેટલે તુરત એમને વિશ્વાંતિ મળશે. ^{૧૭} રામ
નંદોપ છે, એટલા માટે એમને સમજાવવામાં
શું પરિશ્રમ પડશે નહિ. નિર્ભજ અરીસામાં
વેનાયત્ને જ સુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ^{૧૮}
કે સુપાત્ર મુનિ! ઘેરાયવાન સુશિષ્યને ઉપ-
દેશ કરવો એ જ પ્રશંસાપાત્ર કહાપણ છે અને
જે જ શાસ્ત્રાચં સમજવાની તથા જ્ઞાનની સંક-
ષ્ટતા છે. ^{૧૯} ઉપદેશ આપવાને અયોગ્ય અને
ઘેરાય વગરના માણસને એ કાંઈ ઉપદેશ કરવામાં
આવે તો જમ કૃતરાના આગકામાં ગાયનું દૂધ
અપવિત્ર થાય છે તેમ તે ઉપદેશ પણ અપવિત્ર
થઈ બપ છે. ^{૨૦} રાગથી, બધથી, ક્રોધથી તથા
માનથી રહિત એવા આપના જેવા મહાત્માઓ
ઉપદેશ કરે, ત્યાં તુરત જ બુદ્ધિને વિશ્વાંતિ મળ્યા
વિના રહે જ નહિ. ^{૨૧}

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે
આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વ્યાસ અને નારદ આદિ
સધળા મુનિઓએ ‘બહુ સારું, બહુ સારું’
એમ કહીને તેમની વાતને ઉત્તેજન આપ્યું. ^{૨૨}
પછી રામની બાજુમાં બેઠેલા તે બ્રહ્માના પુત્ર

અને બ્રહ્માના જેવા જ મહાતેજસ્વી મહાત્મા
વસિષ્ઠમુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. ^{૨૪}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે મુનિ! આપ મને જ
કામની આજ્ઞા કરો છો તે કામ હું નિર્વિત્રે
કરીશ. પોતે સમર્થ હોવા છતાં કયો પુરુષ મહા-
ત્માઓનાં વચનને ઉઘાપવાનું સાહસ કરે? ^{૨૫}
જમ માણસ દીવાથી રાત્રિના અંધારાને મટાડે
છે, તેમ હું રામઆદિ રાજકુમારોના મનના
અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી તુરત મટાડીશ. ^{૨૬} પૂર્વે નિષ-
ધાયજળ ઉપર બ્રહ્માએ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ ટાળ-
વાને અર્થે જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે અખંડ
જ્ઞાનનું મને સંપૂર્ણ સ્મરણ છે. ^{૨૭}

વાલ્મીકિ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે બોલીને,
જમણે સધળી રીતની ઉપદેશ આપવાની
સંજ્ઞતા કરવાથી વક્તાપણાનું તેજ મેળવ્યું છે,
એવા એ મહાત્મા વસિષ્ઠે સર્વનું અજ્ઞાન ટાળ-
વા સારુ સુખ્યત્વે કરીને પરમપદને જણાવનાર
શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^{૨૮}

‘इति निगदित्वानसौ महात्मा परिकरवं-
चगृहीतवक्त्रवेजाः । अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै
परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः ॥ २८ ॥’

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુલુ-
પકરણનો ‘વિશ્વામિત્રવાક્ય’ એ ના-
મનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

પરમાત્મામાં જગતનો આરોપ ને અપવાદ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

पूर्वशक्तं भगवता यज्ज्ञानं पञ्चजनमना ।
सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-પૂર્વે સ્થિતા આરંભમાં
સધળાઓનાં સંસારરૂપી દુઃખોને શાંત કરવા
સારુ ભગવાન બ્રહ્માએ આ જે જ્ઞાન કહ્યું હતું,

x આ ત્રીજા સર્ગમાં પરમાત્માની અંદર જગતનો
આરોપ કરીને અપવાદ કરતામાં આવશે.

તે હું કહી સંભળાવું.^૧

રામ યોહ્યા:—હે ભગવન! વિસ્તારથી ભરેલી મોક્ષની સંહિતા પછી કહેા; પણ આ ધડીએ મારા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તેનું આપ પ્રથમ નિવારણ કરો.^૨ વેદવ્યાસજી શુક-દેવજીના પિતા છે, શુરુ છે, સર્વજ્ઞ છે અને મહા-યુદ્ધિમાન છે. તે કેમ વિદેહયુક્ત ન થયા અને એમના પુત્ર શુકદેવજી કેમ વિદેહયુક્ત થયા ?^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—પરમાત્મારૂપ ચૈતન્યપ્રકાશની અંદર અનંતકાલિ બ્રહ્માંડારૂપ ત્રસરેણુ-ઓ* દેખાઈ દેખાઈને લીન થઈ ગયાં છે, તેમની સંખ્યા ગણી શકાતી નથી.^૪ વર્તમાન-કાળમાં પણ એ પ્રકાશની અંદર જે કરોડો બ્રહ્માંડો છે, તેમની ટટલી સંખ્યા છે તે કોઈથી પણ ગણી શકાતી નથી.^૫ વળી પરમાત્મારૂપી સમુદ્ર-માં હવે પછી બ્રહ્માંડારૂપી જે તરંગો ઉત્પન્ન થશે, તેમની સંખ્યા ગણવાની તો વાત સરખી પણ થઈ શકે એમ નથી. (ન્યારે બ્રહ્માંડો અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વ્યાસાદિક અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ?)^૬

રામ યોહ્યા:—વર્તમાનકાળનાં બ્રહ્માંડો પણ અસંખ્ય છે, છતાં ભૂતકાળનાં અને ભવિષ્ય-કાળનાં બ્રહ્માંડોનો વિચાર કરતાં એ વર્તમાન-કાળનાં બ્રહ્માંડો તેમની આગળ શી ગણતરીમાં છે? આથી વર્તમાન બ્રહ્માંડોને ભૂત-ભવિષ્યની પંક્તિમાં મૂકવાં એ યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી, આપે બ્રહ્માંડોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ એક ચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વ દેખાડવું તે પણ મારા બળવામાં આવ્યું.

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહમાં જે પ્રાણી ન્યારે

અને જે પ્રદેશમાં મરી જાય છે, તે પ્રાણી ત્યારે અને તે જ પ્રદેશમાં આ બ્રહ્માંડોને દેખે છે; પણ બીજા પ્રદેશમાં અથવા ઘણે કાળે તે તેને દેખે એમ નથી.^૭ આ આતિવાહિક નામનું જે ચિત્ ૩૫૧ લિંગશરીર છે, તેથી જ પોતાના દૃઢ્યની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ આકાશ વિશેની બ્રાતિને લીધે જ (જીવ) આ વાસનામય બ્રહ્માંડને દેખે છે તેમજ અનુક્રમે વાસનાથી પ્રાપ્ત થતાં તે તે શરીરોને અનુભવ કરે છે. બાકી વાસ્તવિક રીતે તો અત્યંત નિર્લેપ છે અને જન્મ આદિ વિકાસથી રહિ છે.^૮ એ પ્રમાણે કરોડો પ્રાણીઓ મરી ગયાં મરે છે અને મરી જશે. મરવાના સમયમાં દર પદાર્થો જે વાસનામાં લય પામ્યા હોય છે, વાસનાને અનુસરીને તે પાછા જુદા જુદા પ્રકાર થાય છે.^૯ આ જગતની પરંપરા માનસિ પૂર્વમાં મનથી બનાવેલા રતનમય મંદિર જેવું છે, મનથી કલ્પેલા રાજ્યના વિકાસ જેવી છે ઇન્દ્રજીનો પંક્તિ જેવી છે અને સાંભળેલ વાતના આભાસ જેવી છે.^{૧૦} તે વાયુના શેગર્થ થતા ભૂકંપના ભ્રમ જેવી છે, બાળકને બિવરા વવા સારુ કલ્પેલા પિરાય જેવી છે, નિર્ભય આકાશમાં કલ્પેલી મોતીની પંક્તિ જેવી છે અને વહાણ ચાલતાં તેમાં બેઠેલાઓને દેખાતી કાંઠાનાં વૃક્ષોની ગતિ જેવી છે.^{૧૧} વળી તે સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર જેવી છે અને સ્મરણથી કલ્પેલા આકાશપુષ્પ જેવી છે. મરેલાં તથા જન્મેલાં પ્રાણીઓ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં જગતને બેસા કરે છે.^{૧૨} દૃઢયાકાશમાં ઘણા પરિચયને લીધે જગતની દૃઢ છાપ પડી જાય છે અને બધું બહાર હોય અને સાચું હોય એવું દેખાય છે.^{૧૩} એ દૃઢયાકાશમાં જ જન્મને, જન્મ પછીની અનેક ક્રિયાઓને અને મરણ આદિને અનુભવ થાય છે. વળી મરણ પછી પણ તે જ દૃઢયાકાશમાં તે જ પ્રમાણે પાછી પરલોકની કલ્પના થવા માટે છે.^{૧૪} જન્મ દેખના થંભને

* ૭ પરમાણુઓ મળે ત્યારે એક ત્રસરેણુ કહેવાય છે. બારીમાધી અથવા ઊપગમાંથી ઘરમાં પ્રકાશ પડતો રોય તેમા જે રજકણો કોડનાં પ્રતીન થાય છે તેમાં નાનું રજકણ ત્રસરેણુ કહેવાય છે.

ખેડતાં એકમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું એમ અનેક પદો ભેવામાં આવે છે, તેમ સંસારમાં પણ એક વાસનામય દેહની અંદર બીજા વાસનામય દેહો ભેવામાં આવે છે અને તે દેહોમાં વળી વાસનામય અન્ય દેહો ભેવામાં આવે છે.^{૧૧} મરેલા જીવોને પૃથ્વી આદિ પંચ-મહાભૂતના ગણે સાથે કે, તે તે લોકમાં વ્રમણ આદિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી, તો પણ ક્વળ પ્રાંતિથી તેમને વિશે એ ભેવામાં આવે છે.^{૧૨} આ અવિદ્યાથી નદી અપાર છે, અનેક જગતના કૃષ્ટાંશમાં વહે છે અને તેમાં અનેક દેહોથી તરતાં મોજાં છે. મૂઠ પુરુષો તેને તરી યકતા નથી.^{૧૩} કે રામ ! પરમાત્માથી મોટા સમુદ્રમાં વારંવાર તેના તે અને બીજા પણ ઘણા ઘણા દેહોથી તરંગો ઊઠ્યાં કરે છે.^{૧૪} એ તરંગોમાં દેહલાંબિક તરંગો કુળથી, કંમથી અને મનના ગુણોથી સઘળી રીતે સમાન હોય છે, કેટલાંબિક અર્ધોઅર્ધ સમાન હોય છે અને કેટલાંબિક અત્યંત જુદા પ્રકારના જ થાય છે.^{૧૫} તેઓમાં વ્યાસના દેહોથી તરંગો યથાયોગ્ય જન્મથી, શાસ્ત્ર આદિના જ્ઞાનથી અને બ્રહ્મવિદ્યાથી મંયુક્ત હોય છે. તેઓમાં આ વ્યાસજનિ જતીસ-મા છે, એમ મારું સ્મરણ છે.^{૧૬} એ વ્યાસોમાં આર તો બ્રહ્મવિદ્યાની ઉદ્ભૂત સ્થિતિને પદોંચ્ચા ન હતા, પણ કુળથી, આકારથી તથા યોગતાની રીતભાવોથી સમાન હતા. દશ વ્યાસો સઘળી રીતે સમાન હતા અને બાણીના વ્યાસો કુળ-આદિમાં વિલક્ષણ હતા. હજી પણ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ભૃગુ, અંગિરા અને પુલસ્ત્ય આદિ અધિકારી પુરુષો ઘણા થશે. તેમનામાં કેટલાંબિક પદેલાંના જવા જ થશે અને કેટલાંબિક તેનાથી વિલક્ષણ પણ થશે. મનુષ્યોના, દેવજિજ્ઞોના અને દેવતાઓના ઘણા ઘણા સમૂહો કાઈ સમયે સામટા ઉત્પન્ન થાય છે અને સામટા લય પામે છે; તો કાઈ સમયે જુદાજુદા ઉત્પન્ન થાય છે અને

જુદાજુદા લય પામે છે.^{૧૭-૧૮} બ્રહ્માના કલ્પમાં આ ત્રેતાયુગ યોતેરમો છે. આવો જ ત્રેતાયુગ આગળ હતો અને હવે પછી પણ થશે. ત્રેતાયુગ, લોકો, તમે અને હું પણ એવા ને એવા યદ્યથું અને કાઈ સમયે બીજી રીતના પણ થઈશું, એ પણ હું જાણું છું.^{૧૯} અદ્ભુત કર્મ કરનારા અને દીર્ઘ વિચારવાળા આ વ્યાસના શરીરમાં જ જીવ છે, તેનો અનુક્રમથી આ દશમો અવતાર ભેવામાં આવે છે.^{૨૦} આપણે અનેક વાર વ્યાસ-ની તથા વાલ્મીકિની સાથે જન્મ્યા હતા અને અનેક વાર અત્યંત જુદાજુદા કાળમાં પણ જન્મ્યા હતા.^{૨૧} આપણે ઘણી ઘણી વાર શરીર-થી તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા, ઘણી ઘણી વાર શરીરથી અતુલ્ય તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા અને ઘણી ઘણી વાર જ્ઞાનથી અતુલ્ય તથા શરીરથી તુલ્ય થયા હતા.^{૨૨} હજી પણ આ વ્યાસને આઠ અવતાર ધરવાના છે અને તે અવતારોમાં તે ઇતિહાસસંહિત ભારત નામના ગ્રંથને રચશે.^{૨૩} આર વેદના વિભાગ કરીને, કુળને પ્રખ્યાત કરીને અને બ્રહ્માની પદવી ભોગ-વીને આ વ્યાસ છેવટે વિદેહસુકિત પામશે.^{૨૪} આ વ્યાસ શોક તથા બય વિતાવ્યા છે, શાંત છે, સુખરૂપ છે, કલ્પનાઓથી રહિત છે, વશ મનવાળા છે અને જીવનમુક્ત છે.^{૨૫} પ્રાણીઓ કાઈ સમયે ધનથી, અંધુઓથી, અવસ્થાઓથી, કર્મોથી, વિદ્યાથી, વિજ્ઞાનથી તથા ચેષ્ટાઓથી પરસ્પર સરખાં થાય છે અને કાઈ સમયે કાઈ પ્રકારથી પણ પરસ્પર મળતાં આવે નહિ એવાં થાય છે.^{૨૬} કાઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં પણ સરખાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો કાઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં તેઓ તદ્દન જુદાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ માયા અંત વિનાની જ છે.^{૨૭} ધાન્યના દાણાઓને પાલીમાં ભરીએ અને પછી તેને કાઠલી લઈને વળી ભરીએ, તો પ્રથમ તે જ અનુક્રમથી પાલીમાં ગોઠવાયા હોય તે

અનુક્રમથી જ પાછા ગોઠવાતા નથી, પણ ફેરફાર પામે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સમૂહ પણ અનેક જન્મોમાં અનેક ફેરફાર પામે છે.^{૩૪} પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં વારંવાર ઊઠતા સૃષ્ટિઓરૂપી તરંગો કાંઈ સમયે એવા ને એવા આકારથી ગોઠવાય છે, તો કાંઈ સમયે તે બુદાબુદા આકારોથી પણ ગોઠવાય છે.^{૩૫} આવી સૃષ્ટિઓમાં જ શ્રક્ષવેતા જીવન્યુક્ત હોય છે, તે સમાહિત ચિત્તવાળી, ભેદની કલ્પનાઓથી રહિત, સ્વરૂપમાં જ નિષ્કાલ્યાણ અને આવરણથી રહિત થઈને પરમ સાંતિરૂપ અચૂતયોજન રહે છે.^{૩૬}

આશ્વસ્તાન્તાકરણઃ શાન્તવિકલ્પઃ સ્વરૂપ-સારમયઃ । પરમશમામૃતદૃષ્ટિવિદ્વાન્નિ-રાવરણઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુક્ષુ-પ્રકરણનો 'બ્યાબ્યાઃ સર્ગોત્તુ' વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩ નો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૪ થો ~~~~~

જીવન્યુક્તિ તથા વિદેહન્યુક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સૌમ્યામ્યુત્વે તરુત્ત્વે સલિલસ્યામ્યુતા તથા ।

સમૈવાન્ધૌ તથાડ્ઢેહસદેહદ્વનિચ્ચક્તા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જમ સમુદ્રની અંદર સ્થિર જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું સરખું જ છે; તેમ વિદેહન્યુક્તમાં અને જીવન્યુક્તમાં ન્યુક્તિપણું પણ સરખું જ છે.^૧ ન્યુક્તિ તે વિષયોને અધીન નથી. પછી ભલે તે વિદેહન્યુક્તિ હોય કે જીવન્યુક્તિ હોય. જ્યો વિષયોનો ઉપભોગ કરતા નથી, તેમને વળી વિષયના રસનો બોધ ક્યાંથી હોય ! જો જીવન્યુક્તિમાં

વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવવામાં આવે હોય તો વિદેહન્યુક્તિમાં તે બાધક નીવડે; જીવન્યુક્તિમાં વિષયોને મિથ્યાભૂત જ બોલે હોય છે, માટે તેઓ બાધક થતા નથી. અ જીવન્યુક્ત યુનિથેષ્ઠ વ્યાસજીને આપણા મે આગળ આપણી કલ્પનાથી જ આપણે દેહ વાળા જવા દેખીએ છીએ; પણ આપણે એમને મનના નિશ્ચયને બણતા નથી.^{૨,૩} જીવન્યુક્ત અને વિદેહન્યુક્ત એ બંને બોધરૂપે જ રહે છે માટે તેઓમાં કશો ભેદ નથી. જમ સ્થિત જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું એક જ છે, જમ સ્થિર વાયુમાં અને ચાલતા વાયુમાં જરા પણ ભેદ નથી, તેમ વિદેહન્યુક્ત માં અને જીવન્યુક્તમાં જરા પણ ભેદ નથી.^{૪,૫} અમારી કે વ્યાસની જીવન્યુક્તિ ઉપર કે વિદેહન્યુક્તિ ઉપર 'ધ્યાન' આપવાતું નથી; પણ આત્માની દ્વેતરહિતપણાથી જ એકતા છે તે ઉપર જ ધ્યાન આપવાતું છે.^૬ આથી કે રામ ! અજ્ઞાનરૂપી અધિકારની નાશ કરનાર અને જ્ઞાનના બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાનનો હું જે ઉપદેશ કરું છું, તેનું તમે શ્રવણ કરો.^૭ કે રઘુનંદન ! આ સંસારમાં સર્વદા સર્વ પુરુષો સારી રીતે પુરુષાર્થ (ઉદ્યોગ) કરીને જ સંપૂર્ણ પામે છે.^૮ સાંઓક્ત કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, અને તે દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાથી દેહમાં ચંદ્રના જેવું શીતળ જીવન્યુક્તિનું સુખ ઉદય પામે છે. તે સુખ ઉદ્યોગથી જ મળે છે, બીજા કોઈથી મળતું નથી.^૯ ક્ષિપાથી કળ આપનાર પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ પ્રારબ્ધ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી. આથી પ્રારબ્ધ એ કાંઈ જ નથી, પણ કેવળ મોહ પામિલા આગમ્મ લોકોએ એને કલ્પ કાઢ્યું છે.^{૧૦} મનની, ઇન્દ્રિયોની તથા સરીરની જે ગેષ્ઠ મહારામાઓએ યતાતેલા માર્ગથી કર-

* જ્ઞાનરૂપે જ.

- આ ચોથા સર્ગમાં જીવન્યુક્તિમાં તથા વિદેહન્યુક્તિમાં અંતરના અજ્ઞાનનું વર્ણન કરીને પછી મળને દેહ કરવાને સાંઓક્ત રીતિને અનુમરતા ઉદ્યોગ અને—પુરુષાર્થને વખાણવામાં આવશે.

વામાં આવે છે, તેને સાચો પુરુષાર્થ સમજવો અને તે પુરુષાર્થ જ સફળ થાય છે. શાસ્ત્રી વિરુદ્ધ રીતે જ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે, તેને તો ઉન્મત્તની ક્રિયારૂપ જ સમજવો.^{૧૧} જ માણસ > વસ્તુને ઇચ્છે છે અને તેને માટે યોગ્ય ક્રમથી તત્ કર્મ કરે છે, તેને તે વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; સિવાય કે જો યત્ન કરતાં તે અધવચ્ચી રાછે ન વળે.^{૧૨} દાઈ પ્રાણી હંમણાં ત્રેલોક્યનાં શ્રેષ્ઠથી શોભી રહેલી ઇન્દ્રની પદ્વીને પામ્યો કે, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ પામ્યો છે.^{૧૩} ચૈત્યનો દાઈ તરંગ કમળરૂપ આસન પર બેસીને પ્રભાતી પદ્વીને ચલાવે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ચલાવે છે.^{૧૪} દાઈ જીવ વિષ્ણુ-પણને પામ્યો છે અને પોતાની ધ્વજમાં ગરુડનું ચેહન રાખે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થના પ્રભાવથી જ છે.^{૧૫} આ સંસારમાં દાઈ પ્રાણી ખર્ષો શરીરમાં સ્ત્રીથી અને યુક્ટમાં અર્ધચંદ્રથી શોભી રહેલ સદાશિવ થયો છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થયો છે.^{૧૬} પૂર્વજન્મનો અને આ જન્મનો, એમ પુરુષાર્થ બે પ્રકારનો છે. તેમાં આ જન્મનો પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થને તુરત છૂટી લેવાય છે.^{૧૭} યત્નવાળા, દૃઢ અભ્યાસવાળા અને ઘણા ઉત્સાહવાળા અધિકારી પુરુષો મેરુ પર્વતોને પણ ગળી બંધ છે, ત્યારે પુરુષાર્થી પુરુષો પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધને ગળી બંધ તેમાં તો કહેતું જ હુ!^{૧૮} જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, તે પુરુષાર્થ જ અનેક ધાર્યાં ક્ષણોને સિદ્ધ કરે છે; પણ જે પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેથી તો અનર્થ જ થાય છે.^{૧૯} પુરુષ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણને લીધે દાઈ દુઃશ પામે છે, ત્યારે પોતાનો હાથ પણ સ્વાધીન નહિ રહેવાથી, માંડ માંડ આંગળીઓ વાળીને જોબો ભરીને તેમાંથી પાણીનું એક ટીપું મેમાં પાડવામાં આવે છે, તો તે પણ

ધણું ધણું માનવામાં આવે છે. ખીજી બાજુ પુરુષ દાઈ સદાચરણને લીધે ઉત્તમ દયાને પામે છે; ત્યારે સમુદ્રોથી, પર્વતોથી, નગરોથી અને દ્વીપોથી ભરપૂર આ સધળી પૃથ્વી પણ પુત્રોને વહેંચી આપતી વખતે ઓછી લાગે છે.^{૨૦}

કસ્યાંચિત્ત્વયમાત્મદુઃસ્થિતિવિશાત્પુંસો દયાયાં શૈર્નુર્ગુલ્યગ્રનીપીઢિતઃકચુલકાદાવાપ-
વિન્દુર્નુઃ। કસ્યાંચિજ્જલરાશિપર્વતપુરદ્વીપાન્તરા-
લીકૃતા મર્ત્યોચિતસમ્ભિભાગકરુણે પૃથ્વી ન
પૃથ્વી મવેત્ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુષુપ્ત-
કરણનો 'પારુષ-પ્રકરણ' એ નામ-
નો સર્ગ ૪ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો

પુરુષાર્થની પ્રખળતા અને દેવની અભિનતા

॥ વસિષ્ઠ ડયાચ ॥

પ્રવૃત્તિરેવ પ્રથમં યથાશાસ્ત્રવિહારિણામ્ ।

પ્રમેવ વર્ણમેદાનાં સાધની સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જમ પીળા અને કાળા આદિ વર્ણોની પ્રકટતામાં પ્રભા જ કારણરૂપ છે, તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા લોકોની પ્રવૃત્તિ જ સધળા પુરુષાર્થોની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ છે.^૧ મનથી કેવળ ઇચ્છા કરવામાં આવે પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરીને સિદ્ધિ કરવામાં ન આવે તો તે એક ભતનું ઘેલાપણું જ ગણાય. એથી પુરુષાર્થ સિદ્ધિ થતા નથી, પણ મોઢ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨ જે જે રીતે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તે રીતે મનુષ્યને ક્ષણે અનુભવ થાય છે. પૂર્વજન્મનાં જે કર્મો ભોગ આપવાને સન્ન થયાં હોય, તે જ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. માટે પ્રારબ્ધરૂપ કર્મોનું ખંડન આ જન્મનાં સત્કર્મોથી કરી

* આ પાંચમા સર્ગમાં પુરુષાર્થની પ્રખળતા અને પુરુષાર્થથી દેવની અભિનતા યુક્તિપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

શકાય છે.^૩ શાસ્ત્રોને અનુસરતો અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ, એમ બે પ્રકારના પુરુષાર્થ છે. તેમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પુરુષાર્થથી અનર્થ થાય છે અને શાસ્ત્રને અનુસરતા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ ફળ મળે છે.^૪ પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ અને આ જન્મનો પુરુષાર્થ એ બંને પરસ્પરના હરીફ ન હોય તો પણ તેઓ ઘેટાઓની પેઠે લડ્યા કરે છે. અને તેમાં જે ઓછા બળવાળો હોય છે તે હારી જાય છે.^૫ આથી પુરુષે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને એવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે, જ્યાં આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તુરત છૂટી લે.^૬ આપણા અને બીજાના પુરુષાર્થ પરસ્પર સરખા ન હોય, તો તે બંને ઘેટાઓની પેઠે લડે છે અને તેઓમાં જે બળવાન હોય છે, તે જીતે છે.^૭ જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરતાં પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે સમયે એ અનર્થ આપનારા પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને બળવાન સમજવો. ત્યારે તો પ્રબળ ઉત્સાહ રાખીને હોત પીસીને શુભ પુરુષાર્થ કરવામાં મંડ્યા જ રહેવું, એટલે પછી વિદ્ય પાડવા સજ્જ થયેલો પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પણ હારી જ જાય.^૮ 'મને પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધ જ ચલાવે છે' એવા વિચારને તો પગ તળે બળપૂર્વક ચાપી જ દેવો જોઈએ; કારણ કે આ જન્મના પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થ કદી પ્રબળ થઈ નહિ.^૯ ન્યાસીથી પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પોતાની મેળે સંપૂર્ણ રીતે ચાંત થાય નહિ, ત્યાંસુધી અત્યંત પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રયત્ન પૂર્વક મંડ્યા જ રહેવું.^{૧૦} જેમ મઈ કાલનું અજીવું આવ કરેલા ઉપવાસથી ટળી જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ પુરુષાર્થથી નિમંદેહ ટળી જાય છે.^{૧૧} દિગ્ભતમરેલી બુદ્ધિથી પૂર્વજન્મના ક્રુદ્ધ પ્રારબ્ધનો તિરસ્કાર કરીને પોતાના મંદારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને વારને થયેલ-મનન આદિ આપ-

નોતું સંપાદન કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવો, પણ નિરુદ્યોગ રહીને ગધેડા જેવા પુરુષોની પંક્તિમાં રહેવું નહિ. શાસ્ત્રને અનુસરતો ઉદ્યોગ જીવતાં અને મૃત્યા પછી પણ હિતકારક છે.^{૧૩, ૧૪} સિંહ જેમ માણસોએ કરેલા બંધનના પાંગરામાંથી પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જાય છે, તેમ સમજી પુરુષે પણ સંસારરૂપી શુક્રામાંથી બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જવું જોઈએ.^{૧૫} પોતાનો દેહ નાશવંત છે, એવો વિચાર નિત્ય રાખવો. પણ જવું થવું નહિ, પણ જે કર્મો સત્પુરુષોને થાય છે તે જ કરવા.^{૧૬} ધાર્માં રહેલો છીડો જેમ ચીકણા અને ફણા ફણા માંસાદિ પદાર્થોના સ્વાદ લેવામાં જ પોતાનો જન્મમારો કાંઠો છે, તેમ સમજી પુરુષે ધરમાં રહીને કાઈ કાઈ સ્ત્રી અને અજ્ઞપાનાદિ ચીકણા અને ફણા ફણા પદાર્થોના સ્વાદ લેવામાં પોતાના આચરદાને એળે કાઢવો નહિ. શુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ શુભ ફળ મળે છે અને અશુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ અવરણ અશુભ ફળ મળે છે. બાકી આ સંસારમાં દેવ નામે કંઈ જ નથી.^{૧૭, ૧૮} જે પુરુષ પુરુષાર્થ રૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છોડી દઈને, અનુમાનરૂપી દેવનો આશરો લે છે, તે પુરુષ પોતાના બે હાથને જ સર્પરૂપ બાળીને તેમને જોઈ બાળે છે, એમ સમજવું.^{૧૯} જેમણે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારો જોયા નથી અને જેઓ 'અમને દેવ જ ચલાવે છે' એવો નીચ વિચાર રાખે છે, તે પુરુષોનું મોં જોઈને લક્ષ્મી પાછી જ વળી જાય છે.^{૨૦} આથી પુરુષાર્થ પૂર્વક પ્રથમ વિવેક આદિ સાધનાનું સંપાદન કરવું અને જેઓમાં આત્મજ્ઞાનરૂપી ઉત્તમ અર્થ છે એવાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો.^{૨૧} જે મૂઠ લેલા શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રવણ-મનનાદિ દ્વારા પરમાર્થરૂપ આત્મતત્ત્વનો ચિત્તમાં વિચાર કરતા નથી અને તે વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપ પરમે પુરુષાર્થનું સંપાદન કરતા નથી, પણ વિષય સંબંધી મુખો ભોગ્યવાની જ નીમ ઇચ્છા

સખે છે, તેમને ધિક્કાર છે.^{૧૨} ભારે ચત્ન કરતાં પણ જેમ પથરામાંથી તેલ નીકળે નહિ, તેમ અનંત ચત્ન કરતાં પણ ત્રિપથોમાંથી સુખ મળે જ નહિ. માટે ત્રિપથોને વાસ્તે નિષ્કળ ઉદ્યોગ કરવો નહિ. સતુરુષો વિપથોને સારુ ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતા નથી.^{૧૩} જેમ ઘડો અને વસ્ત્ર આદિ બનાવતાં પહેલાં મનમાં તેનું માપ ધારી લઈને યોગ્ય સાધનો ગોઠવી લેવામાં આવે છે, તેમ પરમ પુરુષાર્થનું પણ માપ ધારી લઈને તેને સારુ શ્રવણ આદિ યોગ્ય સાધનોને ગોઠવવાં જોઈએ.^{૧૪} આત્મતત્ત્વને પામવા માટેના પુરુષાર્થ સારાં શાસ્ત્ર, સત્સંગ ને સદાચારથી સંકળ થાય છે એ નિયમ છે; વિના તે સંકળ થતો જ નથી.^{૧૫} પુરુષાર્થનું જ સ્વરૂપ છે, માટે એ પ્રભાણે સાલવામાં આવે તો આણસ કદી પણ પોતાના ચત્નમાં ભૂળ થતો નથી.^{૧૬} દ્વિનતા અને હરિદ્રતા આદિ ખોથી પીકાચેલા બીજ નળ અને હરિશ્ચંદ્ર આદિ મોટા પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ ઇન્દ્ર-માન થયા હતા.^{૧૭} બાળકપણથી માંડીને રત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોનો અને સત્સંગ આદિ ગુણોનો અભ્યાસ કર્યો હોય, તો તે પુરુષાર્થથી સારાં થાય છે.^{૧૮} આમ પ્રત્યક્ષ જોયું હોય, અનુ-યું હોય અને સાંભળ્યું હોય, છતાં પણ જે દ્વિલેષિ 'એ સધણું દેવથી જ કરવામાં આવ્યું અને તેનું ક્ષણ પણ દેવે જ આપ્યું છે એમ ને છે, તેમને માયા ગમેલા જ સમજવા.^{૧૯} જગ માં જે આજસરૂપ અનર્થ નહિ હોય તો કયો ય ઘણા ધનવાળો અને પંડિત ન થાય? સમુદ્ર છેડા સુધીની આ પૃથ્વીમાં આજસને જે ય ઘણાં ઘણાં માણસો નિર્ધન અને પશુ

જવાં રહેલાં છે.^{૨૦} નિરંતર કરવામાં આવતી રમતોને લીધે અપળતાભરેલી બાલ્યાવસ્થા ચાલી જાય અને પછી હાથપગ આદિ અવયવોમાં યોગ્ય શક્તિથી શોભી રહેલી યુવાની આવે, ત્યારથી માંડીને માણસે સત્સંગ કરીને, શાસ્ત્રોનાં પદોમાં તથા પદોના અર્થમાં વ્યુત્પન્ન થઈને, 'શાથી હાનિ થાય છે અને શાથી લાભ થાય છે?' એવા વિચારો કરવા જોઈએ.^{૨૧} વાદમીકિન્નિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાદમીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં કાર્ય કરવાને સારુ ત્યાંથી જાડીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો કૂટયાં તે સમયે એ સભા પાછી વાદમીકિની પાસે આવી.^{૨૨}

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम साय-
न्तनाय विषयेऽस्त्वमिनो जगाम । स्नातुं सभा
कृत्वनमस्करणाजगाम इयामाक्षये रविकरेण
सहाजगाम ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામામણ્યમાં સુસુ-
પ્ત કરણનો 'પૌરુષરથાપન' એ ના-
મનો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

વાદમીકિનો પહેલો દિવસ સમાપ્ત

ॐ ~~~~~ ॐ

દેવની દુર્બળતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

तस्मात्प्राक् पौरुषादैवं नान्यत्तत्रोज्झ्य दूरतः ।
साधुसङ्गमसच्छात्रैर्जैर्विमुक्तार्येद्रताम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-દેવ પૂર્વજન્મના પુરુ-
ષાર્થથી બુદ્ધ નથી. તેથી તેને દૂર દેંદ્રી લઈને
સમભુ પુરુષે બળથી મહાત્માઓનો સમાગમ
કરીને અને સારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને
જીવનો ઉદ્ધાર કરવો.^૧ જેમ જેમ અધિક પ્રયત્ન

* આગમ એ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તથા શરીરોમાં મોટા શુદ્ધ છે. જે મનુષ્યો આજનનાં ક્રિયા-
છે, તે મનુષ્યો પોતાની ભક્તિ કરી શકતા નથી,
૧ રાત્રિ દાસ મોહ પણ જોવાની શકતા નથી

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં દેવની દુર્બળતા અને પુરુ-
ષાર્થની પ્રબળતા સિદ્ધ કરવામાં આવેલું.

કરવામાં આવે છે તેમ તેમ કૃણ તુરત થાય છે, માટે પુરુષાર્થ જ સાચો છે. જો દેવને માનવું હોય તો પુરુષાર્થને જ દેવરૂપ માનો. દુઃખના સમયમાં દુઃખને લીધે 'હાય કષ્ટ' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેમાં 'હાય કષ્ટ' એ શબ્દો 'હાય દેવ'ના પર્યાયરૂપ છે.^{૨૩} દેવતું સ્વરૂપ પૂર્વજન્મમાં પોતે કરેલાં કર્મોથી જુદું જ નથી. પ્રખળ પુરુષ જેમ બાળકોને જીતી શકે છે, તેમ પ્રખળ પુરુષાર્થ એ દેવને જીતી શકે છે.^{૨૪} ગઈ કાલે કરેલું પાપ-કર્મ જેમ આજ કરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ શુભ કર્મોથી તુરત જ પોતાનું કૃણ આપવાને અશક્ત થઈ જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ આ જન્મમાં કરેલાં શુભ કર્મોથી તરત જ પોતાનું કૃણ આપવાને અશક્ત થઈ જાય છે.^{૨૫} વિષયસુખના અદ્વૈતાંશને માટે લાક્ષણ રાખનારા જે લોકો દેવને અધીન રહીને દેવને જીતવાને સારુ યત્ન કરતા નથી, તેમને કંગાળ, પામર અને મૂઠ સમજાવો.^{૨૬} આપણે ઉદ્યોગથી કરેલું કામ કાઢીના ઉદ્યોગથી નાશ પામે, તો હાં તે નાશ કરનારના ઉદ્યોગને જ બલવત્તર માનવો; પણ દેવને મનમાં 'લાવવું' નહિ.^{૨૭} એક ડીંટમાં લાગેલાં બે કૃણોમાં એક કૃણ રસ વગરનું જેવામાં આવે, તો હાં તે રસને ખાઈ જનારા છીડા વગેરેના યત્નને જ પ્રખળ માનવો.^{૨૮} જગતમાં સિદ્ધ થયેલા પદાર્થો પણ ક્ષય પામે છે, ત્યાં ક્ષય કરનારના યત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો.^{૨૯} બે પુરુષાર્થો ઘેટા-ઝોની પેટકે પરસ્પરની સાથે લક્ષ્યા કરે છે, તેઓમાં જે બળવાન હોય તે તુરત જ જીતે છે.^{૩૦} કાંઈ વખતે રાજનો વારસ ન હોવાથી લોકો ચણગારેલા હાથીને છૂટે મૂકે છે અને તે હાથી જના ઉપર કળશ ઢોળે છે, તેને રાજ કરાવવામાં આવે છે. એવા પ્રસંગે કાંઈ ભિખારી રાજ થાય, તો પણ ત્યાં મંત્રીઓના, હાથીના અને નગરના લોકોના પ્રયત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો.^{૩૧} દાંત જેમ આવવાના પદાર્થોને પોતા-

ના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે, તેમ શરવીર મનુષ્ય પણ કુર્બાન માણસને પોતાના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે.^{૩૨} કુર્બાન માણસો યત્ન કરનારા બળવાન માણસોના અત્કરૂપ જ છે, માટે બલિષ્ઠ માણસો તેમને પોતાના ઇચ્છા પ્રમાણે ઢેકાંની પેઠે કામમાં લે છે.^{૩૩} સમર્થ માણસોના જે દરશ કે અદરશ ઉદ્યોગ હોય છે, તેને મૂઠ અને અસમર્થ માણસ પોતાના મનમાં દેવરૂપે માની લે છે.^{૩૪} સમર્થ માણસોમાં પણ જ્યોત્સના વધારે સમર્થ હોય છે, તેઓ બીજાઓને દબાવે છે, એ વાત સધળાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર જાણીતી છે. માટે દેવ એ કાંઈ પદાર્થ જ નથી. રાજકીય નિયમનો, મંત્રીઓનો, હાથીનો અને નગરના લોકોનો એકમતપણારૂપ જે દૃઢ વિચાર થાય છે, તેથી જ ભિખારીને રાજ્ય મળે છે અને પ્રજાની મર્યાદા રહે છે.^{૩૫,૩૬} અથવા એમ માનો કે ગણુગારેલાં હાથી કાંઈ સમયે ભિખારીને રાજ પનાવી દે છે, તો તેમાં એ ભિખારીને પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ પ્રખળ કારણરૂપ છે.^{૩૭} કાંઈ સમયે આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મને પુરુષાર્થને તોડી નાખે છે, તો કાંઈ સમયે પૂર્વ જન્મનો પુરુષાર્થ આ જન્મના પુરુષાર્થને બળાકારથી તોડી નાખે છે. આમાં પણ પુરુષનો જે પુરુષાર્થ પ્રખળ હોય છે તે જ સર્વદા જીતે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.^{૩૮} પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના બે પુરુષાર્થમાં આ જન્મનો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેને જોવો બળવાન કરવો હોય તેવો કરી શકાય છે. આથી યુવાન માણસ જેમ બાળકને જીતી શકે છે, તેમ આ જન્મનો પ્રખળ પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને જીતી શકે છે.^{૩૯} વરસાદથી કદી આખા વર્ષ સુધી કરેલી ખેડનો નાશ થાય છે, તો ત્યાં અધિક યત્નથી ખેરેલા વરસાદના પુરુષાર્થની જીત થઈ સમજવી.^{૪૦} અનુક્રમથી મેળવેલું ધન નાશ પામે, તો તેનો ખેડ નહિ કરવો. ત્યારે તો એમ વિચારવું કે, 'ત્યાં

પર જળ આલી ચક્રું નથી ત્યાં હું ચા માટે
 વેસાપ કરું? ન વાતમાં માત્ર કંઈ જ આલી
 કે એમ નથી તે વાતનો હું ખેદ કરું તો પણ હું
 હતુને મારી ચક્રો નથી. માટે મારે દૈવરોગ
 હતું એમને નહિ. ^{૨૨} જગતમાં સઘળા પદાર્થો
 થ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સગવડ પ્રમાણે
 સદ્ થાય છે. એમાં જે અધિક યત્નવાળો છે, તે
 મનરથ સિદ્ધિ મેળવે છે. ^{૨૩} એથી સારાં શાસ્ત્રોથી
 મને સાધુજનોના સમાગમોથી પુરુષાર્થને સંપા-
 ન કરવો અને એમ બુદ્ધિને નિર્મળ કરીને
 સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો. ^{૨૪} પુરુષરૂપી
 મરણ્યમાં પૂર્વજન્મના તથા આ જન્મના પુરુ-
 ધાર્થરૂપી બે કૃળાકાંડો ઉત્પન્ન થયાં છે, તેમાં જે
 અધિક બળવાન હોય છે તે વિજયી થાય છે. ^{૨૫}
 ૭ પ્રાણી પૂર્વજન્મનાં તુલ્ય કર્મને આ જન્મનાં
 યુગ કર્મોથી તોડી નાખતો નથી, તે મૂર્ખ માણસ
 પોતાનાં સુખદુઃખને ટાળવામાં સ્વતંત્ર હોતો
 નથી. ^{૨૬} તેને ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગનરકમાં
 જવું પડે છે અને એથી એ સર્વદા પશુની પેઠે
 પગાધીન રહે છે, એમાં સંશય નથી. ^{૨૭} પ્રબળ
 સેહ જેમ પાંજરામાંથી નીકળી બળે છે, તેમ જે
 માણસ યત્નના કહાપણરૂપ ઉત્તમ ચત્તારવાળો
 હોય છે અને તેથી ઉત્તમ આચારવિચાર ગમ-
 નારો હોય છે, તે માણસ જગતરૂપી મોહમાંથી
 નીકળી બળે છે. જે માણસ પ્રત્યક્ષ વાતને છોડી-
 ને બીજા 'મને દાઈ પ્રેરે છે' એવી અનર્થરૂપ કુ-
 કલ્પનામાં લાગી રહે છે, તેને દૂરથી જ તજી દેવો
 બેઠાં. (અર્થાત એવા અધમ માણસનું મો-
 પણ બેઠું બેઠાં નહિ.) સંસારમાં જે હંબરો
 વ્યવહારો બળે છે અને આવે છે, તેઓમાં હર્ષ-
 શોકનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવું બેઠાં.
 જેમ પોતાની અવિચિત્ર મર્યાદાને નહિ છોડતાં
 સમુદ્રને સઘળાં રત્નો પોતાની મેળે જ મળ્યાં છે,
 તેમ શાસ્ત્રને અનુસરી પોતાની અવિચિત્ર મર્યા-
 દાને નહિ છોડનારા પુરુષને સઘળી છદ વસ્તુઓ

પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રોક્ત રીતિને
 અનુસરીને પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય એવાં
 કામો કરવામાં તત્પર રહેવું, એ પુરુષાર્થ છે. તે
 અનરથ સિદ્ધિ આપે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું
 છે. ^{૨૮} ગુરુસેવા આદિ ચરીરક્રિયાથી અને મહા-
 ત્માઓના સમાગમથી તેમજ ઉત્તમ શાસ્ત્રોના
 શ્રવણથી બુદ્ધિ અત્યંત સ્વચ્છ થાય છે. એ સ્વ-
 ચ્છ બુદ્ધિથી પોતાની મેળે આત્માનો ઉદ્ધાર
 કરવો, એ જ સ્વાર્થ સાધકતા કહેવાય છે. ^{૨૯-૩૩}
 અજ્ઞાને કરેલી વિપ્રમતા દૂર થઈને જે અનંત
 આનંદ થાય છે તે જ પરમાર્થ છે, એવા વિદ્વા-
 નોના નિશ્ચય છે. એ પરમાર્થ જગ્યાથી પ્રાપ્ત થાય
 એવા શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું નિરંતર સેવન
 કરવું બેઠાં. ^{૩૪} દેવલોકમાંથી અહીં આવીને
 રહેલા પુરુષનું દેવલોકમાં ભોગવતાં અવશેષ
 રહેલું અને જાણે લોકમાં હિત કરનારું જે કર્મ
 હોય છે તે દેવ છે, એમ બે કહેવામાં આવતું
 હોય તો તે ચોખ્ખું છે, નિ સંદેહ છે અને એમાં
 અમારે કશો વાંધો નથી; પણ જ્યોત્સ્ના મુદ્ધ લોકોએ
 માનેલા દેવનો સ્વીકાર કરી બેસે છે, તેમને તો
 એમને દુઃખી થયા જ સમજાવે છીએ. ^{૩૫-૩૭} સર્વદા
 પોતાના પુરુષાર્થથી જ જાણે લોકમાં કલ્યાણ
 થાય છે. જેમ ગઈ કાલના કુરાચારણથી થયેલો
 હોય આજના સદાચારણથી ટળી બળે છે, તેમ
 પૂર્વજન્મનો હોય આ જન્મના સદાચારણથી ટળી
 બળે છે. આથી જે માણસ યત્નપૂર્વક પુરુષાર્થમાં
 મંડયે રહે છે, તેને પુરુષાર્થનું ફળ હાથમાંના
 આમળાની પેઠે બેવામાં આવે છે. બાકી જે મુદ્ધ
 માણસ છે, તે જ પ્રત્યક્ષ કુળ આપનારા પુરુષાર્થને
 છોડીને દેવની બૂલમાં ફસાઈ બળે છે. ^{૩૮, ૩૯} તેથી
 જે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર! દેવ તો માત્ર
 પોતાની કલ્પનાનાં બળથી કદરૂપી લેવામાં આવ્યું
 છે, મિથ્યા છે અને સઘળા પુરુષાર્થોથી તેમજ
 કુળોથી રહિત છે, તેની કાંઈ પણ અપેક્ષા નહિ
 રાખતાં પોતાના પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો. ^{૪૦}

શાસ્ત્રોના અવણથી, સદાચારથી અને તે તે દેશના નિયમિત ધર્મો પાળવાથી ચિત્તશુદ્ધિપી અવિનાશી અને દઢ ફળ થવાનું પંડિતોએ માન્યું છે. આરે દ્વિધર્મો ફળની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આમ એ ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે અંગો તેને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવામાં લાગી બચે છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છાપૂર્વક ક્રિયાઓમાં લાગવું એ જ પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.^{૧૦} એ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો એ જ મનુષ્યાવતારનું ફળ છે, આમ સમજીને પોતાના ઉદ્ધારમાં સર્વદા તત્પરતા રાખવી અને તે તત્પરતાને સારા સારા શાસ્ત્રોના સાધુજનોના તેમજ પંડિતોના સેવનથી અત્યંત સફળ કરવી. દેવના અને પુરુષાર્થના સંબંધમાં જોડો વિચાર કરનારા વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, સર્વદા કરવામાં આવતો આ પુરુષાર્થ જ દેવ ઉપર વિશ્વ મેળવે છે. માટે મહાત્માઓની સેવા વડે અવણાદિક મેળવીને તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ ઉદ્યમ કરવો એજ છે. *૧૧, ૧૨ અદ્યા છવ્વ! તું આ જન્મના પાંખા વગરના પુરુષાર્થને જ સિદ્ધિ આપનારા સમજ અને સંતોષવાળા સર્વોત્તમ પ્રદાવેતાઓની સેવા કરીને મીઠા અને અવરય ફળદાથી એવા ઉત્તમ ઔપધથી તું અનંત જન્મમરણરૂપી શૈગને શાંત કર.^{૧૩}

જન્મપ્રવચ્ચમયમમયમેપ જીવો નુદ્ધૈર્લિકં સહજવૌરુપમેવ સિદ્ધૈઃ। શાન્તિ નયત્વવિતથેન ધરૌપથેન મૃટેન હુદ્દપરપરિવસેવનેન ॥ ૪૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુચુ-પ્રકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' એ નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

* ધર્મ તથા મોક્ષ એ એ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રારંભથી કંટી પણ થવાની નથી, માટે મુશ્કેલી મોક્ષનું સાધન થાન, ને જ્ઞાનની સ્વચ્છ અવણાદિક સંપાદન કરવા માટે ધણી ધણી પ્રયાત કરવો એજ છે.

સર્ગ ૭ મો

સર્વ રીતે પુરુષાર્થનું જ પ્રાધાન્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્ય વ્યાધિવિનિર્મુક્તં દેહમત્પ્રાધિવેદનમ્।

તથાત્મનિ સમાદધ્યાયથા મૃયો ન જાયતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—વ્યાધિઓથી રહિત અને અદ્ય માનસિક પીડાઓવાળા મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થઈને સમજુ પુરુષ ચિત્તનું એવું સમાધાન કરવું કે તેથી જને ફરી વાર જન્મ ધરવો પડે નહિ. જ આણસ પુરુષાર્થથી દેવનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે, તે આણસના આ લોકમાં કે પરલોકમાં સમજા મનોરથો સંપૂર્ણ થાય છે. પણ જ્યાં પુરુષાર્થને છોડી દઈ દેવને જ આધીન થઈ રહે છે, તેણે પોતે જ પોતાના શત્રુઓ છે અને તેઓ ધર્મનો, અર્થનો તથા કામનો નાશ કરે છે.^{૧-૩} પુરુષાર્થનું સ્ફુરણ થઈ, પુરુષાર્થના સાધનોની ઇચ્છા થવી અને તેથી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થવી, એટલાં પુરુષાર્થનાં રૂપ છે, તે વડે જ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૪ એવું પુરુષાર્થના વિષયનું સ્ફુરણ થાય છે તેવી મનની ગતિ થાય છે; જ્યાં મનની ગતિ થાય છે, તેવી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને જ્યાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેવી ફળજોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૫ સર્વ રથજોગમાં સમજા કાર્યો સંપૂર્ણ રીતે પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ થાય છે એ વાત સમજા મનુષ્યોના અનુભવમાં છે અને દેવ તો કાઈ દેહાણે એવામાં આવતું નથી, આથી જગતમાં પુરુષાર્થ જ સાચો છે.^૬ બૃહસ્પતિ પુરુષાર્થથી જ દેવતાઓના શુરુ થયા છે અને શુક્રાર્ય પૃથ્વી પુરુષાર્થથી જ દેવોના શુરુ થયા છે.^૭ હે રામચંદ્ર! દીનતા અને દનિદ્રતા આદિ ઇન્દ્રિયો પીડાયેલા મોટા મોટા પુરુષો પણ

* આ સાતમા સર્ગમાં વિસ્તારસહિત ઉદ્ધાર-લોથી, સામા ઉદ્ધારજોથી અને યુક્તિઓથી દેવના પુરુષાર્થના પ્રધાનપણાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે.

પોતાના પુરુષાર્થથી જ દેવેન્દ્ર સમાન થયા છે. અનેક જાતનાં આશ્ચર્યોનો આશ્રય કરનારા કેટલાય મહાપુરુષો વૈભવોનો ઉપભોગ કરીને પોતાના પુરુષાર્થની ભૂલાથી જ નરકમાં ગયા છે. સંપત્તિ તથા વિપત્તિ આદિ અનેક પ્રકારની હજારો દશાઓમાં પ્રાણીઓ પોતાના પુરુષાર્થથી જ તરી ગયાં છે. શાસ્ત્રથી, ગુરુથી અને પોતાથી એમ ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે. તે સઘળી પુરુષાર્થની જ સિદ્ધિઓ છે, પણ તેમાંની એક કદી દેવની નથી. અશુભ માર્ગોમાં લાગેલા ચિત્તને પ્રયત્નપૂર્વક શુભ માર્ગોમાં ઉતારવું, એટલું જ સઘળા શાસ્ત્રોના અર્થનું તાત્પર્ય છે. ગુરુઓ પણ શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, 'હે પુત્રો! જે સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જે વાસ્તવિક સત્ય છે અને જે નિત્ય છે, તેને પામવાને માટે જ પ્રયત્નપૂર્વક આચરણ કરો.' મેં પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ તેમ મને તુરત ફળ થયું છે; આમ હું પણ દેવથી નહિ પણ પુરુષાર્થથી જ ફળ પ્રાપ્તો છું. પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ આચરણ કરે છે. દેવ તો દેવજ દાખમાં રહતા અને અદ્વય બુદ્ધિવાળા લોકોનાં આંસુ લુછવા માટે છે. જગતમાં પરદેશ જવા આદિ પુરુષાર્થનો આરંભ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી સર્વદા સફળ થતો જોવામાં આવે છે. જે જમે છે તે વૃક્ષ થાય છે; પણ જે જમતો નથી તે વૃક્ષ થતો નથી. જે પગ ચલાવે તે ચાલે છે; પણ જે પગ ચલાવતો નથી તે ચાલતો નથી. જે જીમ ચલાવે છે તે બોલે છે; પણ જે જીમ ચલાવતો નથી તે બોલતો નથી. આથી માણસોના પુરુષાર્થ જ સફળ છે. શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પુરુષાર્થ વડે જ અનાયાસે ભયંકર સંકટોમાંથી તરી બચે છે, પણ દેવનો વ્યર્થ વિચાર કરવાથી તેઓ તરી ચડતા નથી. જે ન માણસ ને રીતે પ્રયત્ન કરે છે, તે તે માણસ તેવી રીતે અવશ્ય તેના ફળને પામે

છે, પણ જગતમાં હાથપગ બેડીને બેસી રહેવાથી કોઈને ય ફળ સંપાદનું નથી. હે રામ! શુભ પુરુષાર્થથી શુભ ફળ આવે છે અને અશુભ પુરુષાર્થથી અશુભ ફળ આવે છે, તો હવે જેમ હચ્છા હોય તેમ કરો. આ સંસારમાં પુરુષાર્થથી જ ફળપ્રાપ્તિ છે. દેશ અને કાળને લીધે તે ફળપ્રાપ્તિ તરત થાય કે લાંબે ગાળે થાય, આને જ દેવ કહ્યું છે. દેવ ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી, તેમ તે બીજા લોકમાં પણ રહ્યું નથી. સ્વર્ગલોકમાં કઈનું જે ફળ ભોગવવામાં આવે છે, તેને દેવ કહે છે. જગતમાં માણસ જન્મે છે, મોટા થાય છે અને પાછા જીવું થઈ બચે છે. તેમાં જેમ બાદ્ય, યોવન અને જરા જોવામાં આવે છે, તેમ ક્યાંય દેવ જોવામાં આવતું નથી. પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરાવે એવા કામોમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક મંથ્યા રહેવું, એ જ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. એવા પુરુષાર્થથી સઘળું મળે છે. એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું, હાથથી પદાર્થોનું ધારણ કરવું અને અંગાથી બીજા વ્યાપાર કરવા તે બધું પુરુષાર્થથી થાય છે, પણ દેવથી કશું થતું નથી. પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કામમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક લાગ્યા રહેવું, એ તો એક જાતની ઘેલછા છે. એથી કશું શુભ થતું નથી અને માત્ર અશુભ જ થાય છે. મહાત્માઓના સમાગમથી અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોનાં શ્રવણથી તીવ્ર ચચેલી બુદ્ધિ વડે પોતાની જ મેળે નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, ચરીરના ચલનરૂપ સાધનથી જ સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે. અજ્ઞાનથી ચચેલી વિષમતા મટી બચે અને તેથી સમતા ચનારૂપ જે અપાર આનંદ થાય, તે જ પોતાનો પરમાર્થ છે એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે. જમતા દ્વારા એવા આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું ચત્તપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ.

* મુખ્યત્વે સર્વ મનુષ્યો અર્થ અને કામમાં પુરુષાચલન કરે છે, તો ધર્મ અને મોક્ષમા તેમણે શા માટે પુરુષપ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ ?

સન્મતિથી સત્સમાગમનો તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રા-
ધ્યાસનો લાભ થાય છે, અને એ સત્સમાગમ
તથા શાસ્ત્રાધ્યાસથી તત્ત્વબોધ થાય છે. આમ
વર્ષાઋતુમાં જમ તળાવ અને કમળની પરસ્પર
વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ એ એકમેકના અધ્યાસથી
શુણ્વૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૦} ખાલ્યાવસ્થાથી જ બે
પ્રયત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોના તથા સાધુઓના સમા-
ગમનો પરિપૂર્ણ અધ્યાસ કર્યો હોય, તો તેના
શુણ્વોથી હિતકારી સ્વાર્થ^{૨૧} સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માં-
ડમાં વિજ્યુએ દેવોને જીત્યા, લોકોની મર્યાદા-
ઓનું સ્થાપન કર્યું તથા જગતની રચના કરી;
એ સધણું પુરુષાર્થથી જ થયું છે, દેવથી એ કર્યું
થયું જ નથી.^{૩૦,૩૧} હે રઘુનાથ ! આ જગતમાં
પુરુષાર્થ જ મુખ્ય કારણ છે. તો હે સદ્ભાગી !
તમે એવો પુરુષાર્થ કરો કે, તમને ઝાડની કે
સર્પોદિની ક્ષણ નિ સશય આવે જ નહિ.^{૩૨}

જગતિ પુરુષકારકારણેઽસ્મિન્ન કુરુ રઘુનાથ
ચિરં તથા પ્રપન્નમ્ । વ્રજસિ તરુસરીસૃપામિષાનાં
સુમગ યથા ન દશામશઙ્ક એવ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-
પ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રાધ્યાન્યસમર્થન'
એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

~~~~~
ત્સર્ગ ૮ મો*~~~~~

દૈવના મિથ્યાપણા વિષે

॥ ઘસિષ્ઠ ડચાચ ॥

નાકૃતિર્ન ચ કર્માણિ ન સ્પન્દો ન પરાક્રમઃ ।

તન્મિથ્યાજ્ઞાનવદ્રઢં દૈવં નામ ક્ષિણ્યતે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓટ્યાઃ—દેવને આકાર નથી, કર્મ
નથી, ગતિ નથી અને પરાક્રમ પણ નથી; તો
આ દેવ કહેવાય છે તે શો પદાર્થ છે ? એ દેવ તો
એક જાતની રૂઠ થયેલી ભ્રાંતિ જેવું છે.^૧ ન્યારે

પોતાનાં કર્મોનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'આ
કર્મ આ રીતે કર્યું હતું અને તેથી આ પ્રમાણે
ફળ મળ્યું' એવા પ્રકારની વાતો થાય છે, આવી
વાતો જ 'દેવ'ને નામે પ્રસિદ્ધિ પામે છે.^૨ જમ
દોરીમાં સપને માની લેવામાં આવે છે, તેમ
મૂરખ મતિવાળા લોકોએ ભ્રાંતિથી આવી વાતો-
માં 'દેવ છે' એવો નિશ્ચય પકડી લીધો છે.^૩
જમ ગઈ કાલે કરેલું દુરાચરણ આજના સદા-
ચારણથી ટળી જાય છે; તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ
આ જન્મના કર્મથી ટળી જાય છે; માટે યત્નથી
શુભ કાર્યો કર્યા કરવા.^૪ જ દુર્બુદ્ધિવાળો પુરુષ
મૂઠ લોકોના અનુમાનથી સિદ્ધિ થતા દેવને
માનતો હોય, તેણે 'દેવયોગથી નહિ જ બળુ'
એમ સમજીને ભડકાડતી આગમાં પડવું બેઠ્યું!
એ દેવ જ કર્તા હોય, તો માણસને ક્રિયા કરવાનું
શું પ્રયોજન છે ? કારણ કે દેવ જ સ્નાન, દાન,
આસન અને મહોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરશે.^{૫,૬}
એ દેવ જ કર્તા હોય, તો પછી પુરુષ તો મૂંગો
કરશે. તે તો જમ દેવ ચક્ષાવશે તેમ ચાકશે;
પછી તેને શાસ્ત્રો ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન શું
છે ? ત્યારે જગતમાં કોઈને કોઈ વાતનો ઉપદેશ
શા માટે કરવામાં આવે છે ? જગતમાં એક ચળ
વિના ક્યાંય ક્રિયારહિતપણું જોવામાં આવતું
નથી અને ક્રિયાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી પણ
જોવામાં આવે છે, આથી દેવ વ્યર્થ જ છે.^૭ દેવ
આકાર વગરનું છે અને તે આકારવાળા પુરુષની
સાથે રહીને કોઈ ક્રિયા કરે એ પણ અસંભવિત
છે. માટે દેવ વ્યર્થ જ છે.^૮ લેખણ અથવા અસ્રો
વગેરે સાધનો મળતાં બેમાંથી એક હાથ તે તે
કાર્યનો કર્તા થશે. પરંતુ એ હાથ વગેરે પ્રકારથી
જ ગયા હોય, ત્યારે દેવે તે કાર્ય કદી કર્યું હોતું
નથી. માટે દેવ વ્યર્થ જ છે.^૯ જમ મનનો
અને બુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે, તેમ રખારીઓ-
થી માંડીને વિદ્વાનો સુધી કોઈને પણ દેવનો
અનુભવ થયેલો ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી.

* આ આઠમા સર્ગમાં દેવના મિથ્યાપણા વિષે
ધણા ઉદાહરણો અને ધણી યુક્તિઓ વિસ્તારથી કહે-
વામાં આવશે.

માટે દેવ સર્વદા મિથ્યા જ છે.^{૧૨} બુદ્ધિ અને દેવ બુદ્ધિબુદ્ધિ હોય તો બુદ્ધિનો ક્રિયા કરવામાં ઉપયોગ છે, પણ દેવનો ઉપયોગ નથી. માટે દેવ એ એક કલ્પિત પદાર્થ જ છે. હવે જો બુદ્ધિ તથા દેવ એ બંને એક જ હોય, તો પણ દેવની કલ્પના બ્યર્થ થાય છે. પછી જો બુદ્ધિથી બુદ્ધ દેવની કલ્પનામાં પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણથી શા માટે પુરુષાર્થને જ સિદ્ધ ન કરેલા? ^{૧૩} જમ હેઠધારીને આકાશનો સંયોગ સંભવતો નથી, તેમ તેને દેવનો સંયોગ પણ સંભવતો નથી. જો આકાર હોય તો જ સંયોગ થતો જેવામાં આવે છે. માટે આકાર વગરનું અને સંયુક્ત માનવામાં આવતું દેવ છે જ નહિ.^{૧૪} છતાં દેવ ત્રેલોક્યમાં પ્રાણીઓને માટે ખટપટ કરનારું હોય, તો પછી સધળાં પ્રાણીઓએ સૂઈ જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે દેવ જ સધળું કામ કરી દેશે.^{૧૫} 'મને દેવે પ્રેર્યો છે તેથી હું આ કામ કરું છું' એમ જ કહેવામાં આવે છે, તે તો સામા માણસને ધીરજ આપવાની વાત છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દેવ છે જ નહિ.^{૧૬} મૂઠ લોકોએ જ દેવને કલ્પેલું છે. જ્યોતે દેવમાં ખૂંચ્યા છે, તેજો તો મૂંચ્યા જ પડ્યા છે. સમગ્ર પુરુષો તો પુરુષાર્થથી જ ઉત્તમ પદને પામ્યા છે.^{૧૭} કહેા જોઈએ, જ્યોત વીર છે, પરાક્રમી છે, સમગ્ર છે અને પડિતા છે, તેજો આ જગતમાં કદી દેવની વાટ સરખી જુએ છે ખરા? ^{૧૮} અમુક માણસનો આવરદા ધણે લાંબો છે એવો જોશીઓએ નિર્ણય કર્યો હોય અને તે મનુષ્યનું ભસ્તક કાપી નાખવામાં આવે છતાં તે જીવતો રહે, તો દેવને ઉત્તમ ગણવું જોઈએ.^{૧૯} હે રામચંદ્ર! જોશીઓએ જને વિશે નિર્ણય કર્યો હોય કે આ માણસ પડિત યશે, તે માણસ ભણાવ્યા વગર પણ શાસ્ત્રોને સમજી નય, તો દેવને ઉત્તમ ગણવું જોઈએ.^{૨૦} હે રામ! વિશામિત્ર સુનિએ દેવને દૂર હઠાવીને પુરુષાર્થથી જ આદણપણું મેળવ્યું છે. તેમણે તે કંઈ

દેવના આધારથી મેળવ્યું નથી.^{૨૦} હે રામ! સુનિપણું પામેલા અને બીજા લોકો પણ લાંબા કાળના પુરુષાર્થથી જ આકાશમાં ચાલવાની શક્તિ પામ્યા છીએ. મોટા મોટા દેવોએ પણ પુરુષપ્રયત્નથી જ દેવતાઓના સમૂહને ઉમેડી નાખીને ત્રેલોક્યમાં ચક્રવર્તીપણું કર્યું છે.^{૨૧} દેવસ્ત્રામીઓએ દાનવોના સૈન્યને મારી તોડીને તેની પાસેથી ત્રેલોક્યના વિશાળ રાજ્યને બળથી પાછું લીધું છે, તે પણ પુરુષાર્થથી જ છે.^{૨૨} હે રામ! આ વાંસના કરંડિયામાં લાંબા સમય સુધી સુંદર જળને ભરી રાખવામાં આવે છે, તે પણ પુરુષાર્થની યુક્તિથી જ છે. એમાં દેવે તો કશું જ કામ કર્યું નથી.^{૨૩} હે રામ! દેવજનોતું પોપણ કરવું, શત્રુના દેશને લઈ લેવો, ક્રોધથી શત્રુઓનો નિઝલ કરવો અને અનેક પ્રકારના, ભોગવિલાસ કરવા, ઇત્યાદિ જ જ શ્રમસાધ્ય પુરુષાર્થો છે, તે કંઈ જમ જડીબુદ્ધિથી કે છુમંતર આદિથી થઈ શકતા નથી, તેમ દેવથી પણ થઈ શકતા નથી.^{૨૪} આથી હે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર! તમે દેવની કંઈ અપેક્ષા જ રાખો નહિ. તમે ઉત્તમ પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો.^{૨૫} એ દેવ તો માત્ર પોતાની કલ્પનાથી જ માની લેવાયું છે, મિથ્યા છે અને સર્વ ઉદ્ધોગોથી તથા ક્રોધથી વિરુદ્ધ છે.^{૨૬}

સકલકારણકાર્યવિવર્જિતં નિજવિકલ્પવ-
જાદુપકલ્પિતમ્ । ત્વમનપેક્ષ્ય હિ દૈવમત્તમર્થ
શ્રય શ્રુમાશ્રય પૌરુષમુત્તમમ્ ॥ ૨૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુલુ-
અકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' એ નામનો
સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

હસર્ગ ૧ મો

કર્મોનું મનોમાત્રપણું તથા મનનું
ચિદાત્માથી અભિન્નપણું

॥ રામ જ્વાલ ॥

મગવન સર્વધર્મજ્ઞ પ્રતિષ્ઠાફલમાગતમ્ ।

યદ્યોકે તદ્વદ્ બ્રહ્મન્ દૈવં નામ કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન ! હે સધળા ધર્મો-
ને બાણનારા ! હે બ્રહ્મન ! લોકમાં જે અત્યંત
પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે તે દૈવ શું છે, તે કહેા. જે દૈવ
કહેવાય છે, તે કાંઈ વસ્તુ છે કે નથી ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રાધવ ! સર્વત્ર પુરુષા-
ર્થ જ સધળાં કાર્યોના કરનાર અને તેનાં ફળોના
ભોગવનાર છે. તેમાં દૈવ કારણરૂપ છે જ નહિ.^૨
દૈવ કાંઈ કરતું નથી તેમ કાંઈ ભોગવતું પણ નથી.
તે છે નહિ, તેમ દેખાતું પણ નથી. પંડિત લોકો
તેને માનતા જ નથી; એ તો માત્ર એક વ્યર્થ
કલ્પના જ છે.^૩ અવશ્ય ફળ આપનારા પુરુષા-
ર્થથી જ જે ફળ સિદ્ધ થાય છે, તે કાંઈને સારું
લાગે છે અને કાંઈને માહું લાગે છે. એ વાત જ
દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે.^૪ પુરુષાર્થથી મળેલી ઇષ્ટ
વસ્તુમાંથી કાંઈ સમયે પાછી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ
થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુમાંથી કાંઈ સમયે
પાછી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ દૈવ શબ્દથી
કહેવાય છે.^૫ ભોગના મુખ્ય સાધનરૂપ જે પદાર્થ
અવશ્ય થવાના હોય છે, તેને પણ લોકોના સમુ-
દાયમાં કેટલાએક દૈવ શબ્દથી કહે છે.^૬ હે રાધવ !
શ્રાંતિવાળા કાંઈ માણસને દૈવ કાંઈક નવાઈ જેવું
દેખાડે છે, પણ વિવેચી પુરુષને તે કાંઈ દેખાડતું
નથી.^૭ સિદ્ધ થયેલા પુરુષાર્થમાંથી શુભ કે અશુભ
ફળોના ઉદય થાય છે, ત્યારે ‘આ કામ આ
બીજરૂપે જ હતું’ એમ જે બોલવામાં આવે છે,
તે જ દૈવ કહેવાય છે.^૮ કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયા

પાછી ‘મારી બુદ્ધિ આમ હતી અને મારે
વિચાર આવેા હતા’ એમ જે બોલવામાં આવે
છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.^૯ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ
પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ‘પૂર્વનું કર્મ’ આવા પ્રકારે
હતું’ એમ માણસને ધીરજ અપવાને માટે જે વચન
બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.^{૧૦}

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન ! હે સર્વ ધર્મોના
બાણનારા ! જે પૂર્વે સંપાદન કરેલું કર્મ છે, તેને
જ એ તમે વારંવાર ‘દૈવ દૈવ’ કહેતા હો તો તે
તો છે જ. આમ છતાં તે ‘નથી’ એમ તમે
શા માટે કહેા છો ?^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રાધવ ! તમે સારું
સમજે છો, માટે હું સંપૂર્ણ રીતે તમને તે કહીશ.
એ દૈવ નથી જ એવો તમારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય
થશે. સાંભળો.^{૧૨} પ્રથમ મનની ઘણા ઘણા પ્રકાર-
ની જે વાસના હોય છે, તે જ માણસોનાં કર્મ-
રૂપે પરિણામ પામે છે.^{૧૩} હે રામ ! માણસના
મનમાં વાસના જાડે છે, તે પ્રમાણે જ તુરત તે
કર્મ કરે છે. વાસના એક પ્રકારની હોય અને
કર્મ બીજા પ્રકારનું કરે એમ કદી બનતું
નથી.^{૧૪} જોને ગામ જવાની વાસના જાડે છે,
ગામ બળ્ય છે અને જોને નગરમાં જવાની વાસના
જાડે છે તે નગરમાં બળ્ય છે. જે જે માણસને જેવું
જેવી વાસના હોય છે, તે તે માણસ સર્વદા તેવું
તેવા પ્રકારનો જ પ્રપત્ત કરે છે.^{૧૫} પૂર્વે ફળનું
અત્યંત ઇચ્છાના વેગને લીધે જે કર્મ ભારે
ચલતી કરવામાં આવ્યું હોય, તે બીજા નામથી
દૈવ કહેવાય છે.^{૧૬} કર્મ કરનારાઓનાં સધળાં
કર્મો આ જ રીતે થાય છે. જે કર્મ છે તે બુદ્ધિ
પામેલી વાસના જ છે. જે વાસના છે તે પોતાના
કારણરૂપ મનથી જુદી નથી. જે મન છે તે પર-
માત્માનું જ રૂપાંતર હોવાથી પરમાત્મા જ
છે.^{૧૭} આમ દે સાધુ ! જે દૈવ છે તે કર્મ જ

* વાસનાને મનમાં ચમત્કારથી અને મનને
આત્મામાં ચમત્કારથી જ રૂપાંતર થાય છે; માટે

• આ નવમા સર્ગમાં દેવનું અંડન કરવાને માટે
દ્વિમદિન કર્મોનું મનોમાત્રપણું અને મનનું ચિદાત્માથી
અભિન્નપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

છે, જે કર્મ છે તે મન જ છે અને જે મન છે તે પરમાત્મા જ છે. માટે દેવ નથી જ એવો નિશ્ચય છે.^{૧૮} મન આદિરૂપ થયેલો એ જ આત્મા જે ન કર્મને હિતરૂપ જણીને કરે છે, તે પોતારૂપ દેવ-થી જ તે તે કર્મના ફળને પામે છે.^{૧૯} હે રામ ! મન અનિર્વચનીય છે, સત્પુરુષોએ તેનાં મન, ચિત્ત, વાસના, કર્મ, દેવ અને નિશ્ચય એવાં નામો કહ્યાં છે.^{૨૦} આમ હે રામ ! અનેક નામો-વાળો આત્મા જ નિત્ય દૃઢ ભાવનાથી જે યત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ ફળ પામે છે.^{૨૧} હે રમુશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે સઘળું પુરુષાર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા કશાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે તમે કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ કરો.^{૨૨}

રામ યોહ્યાં:-હે સુનિ ! મને પૂર્વની વાસનાઓની બળ જવી રીતે રાખે છે, તેવી રીતે હું રહું છું. હું તે વાસનાઓને વશ છું; તો હું પરવશ માણસ શું કરી શકું ?^{૨૩}

વસિષ્ઠ યોહ્યાં:-હે રામ ! તમારી વાસનાઓ અનુકૂળ છે, તેથી જ તમે પોતાના પ્રયત્ન પૂર્વક પુરુષાર્થ વડે અવિનાશી સુખને પામશો, પુરુષાર્થ વિના એ સુખ સાંપડશે જ નહિ.^{૨૪} હે રામ ! તમારી પહેલાંની વાસનાઓ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારની હોવી જોઈએ, અથવા તે બેમાંથી એક પ્રકારની હોવી જોઈએ.^{૨૫} જે તમને હંમણાં શુદ્ધ વાસનાઓના સમૂહ પ્રવર્તાવતો હશે, તો તમે શુભ અનુક્રમથી જ અવિનાશી પદને પામશો.^{૨૬} પણ કદાચ અશુભ વાસનાઓનો ઝોધ તમને સંકટમાં નાખતો હોય, તો તેને તમારે યત્ન કરીને બળાહારથી છૂતવો જોઈએ.^{૨૭} તમે કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ છો, જરૂર પડે નથી જ. જે તમારાથી ચૈતન્યરૂપ આત્મા જુદો હોય તો તે તમને બાંધતો નથી, એટલે તેને સર્વદા કહેવાય નહિ. આથી તમારો

સુસુષ્પ્ત સર્વ વાસનાઓને મનમાં રાખી, મનને આત્મામાં સંભાવવું જોઈએ.

પ્રકાશ કરનાર બીજું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ; તમે જ મૂળ ચૈતન્યરૂપ છો.^{૨૮} જે તમને કોઈ બીજો ચૈતના આપતો હોય, તો તેને ચૈતના આપવાને સાર ત્રીજો જોઈએ. પછી તે ત્રીજાને ચૈતના આપવાને કોઈ ચોથો જોઈએ. એમ કરતાં તો અનવસ્થાદોષ (જનો) છેડો ન આવે એવી સ્થિતિ) આવી બધા અને તે દોષ મૂળને હાનિ કરનાર છે.^{૨૯} વાસનારૂપી નદી શુભ અને અશુભ એમ બે માર્ગથી વહે છે. પુરુષપ્રયત્નથી તેને શુભ માર્ગમાં જ વાળવી જોઈએ.^{૩૦} હે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! જે તમારું મન અશુભમાં લાગ્યું હોય, તો તમે બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને તેને શુભમાં જ ઉતારો.^{૩૧} માણસનું ચિત્ત બાળક જેવું છે. તેને અશુભમાંથી અટકાવીએ તો તે શુભમાં બધા છે અને શુભમાંથી અટકાવીએ તો તે અશુભમાં બધા છે. આથી બળપૂર્વક તેને અશુભમાંથી અટકાવવું જોઈએ.^{૩૨} એ ચિત્તરૂપી બાળકને તુરત સમજાડપી સાંત્વન આપીને નિદ્રોપ કરવું. પછી ઉતાવળ કર્યા વિના ધીરે ધીરે પુરુષપ્રયત્નથી તેને સારા માર્ગમાં ચલાવવું.^{૩૩} તમે પૂર્વે અભ્યાસથી વાસનાઓના શુભ અથવા અશુભ ગમે તેવા સમૂહને દૃઢ કર્યો હોય, તો પણ હવે તો વાસનાઓના શુભ સમૂહને જ દૃઢ કરો.^{૩૪} હે શત્રુમર્દન ! જે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તમારી આ વાસના ઉદય પામી હોય, તો તેથી જ અભ્યાસનું સંકળપણું સિદ્ધ થાય છે એમ સમજો.^{૩૫} હે નિષ્પાપ ! હંમણાં પણ અભ્યાસ કરશો તો તમારી શુભ વાસના જ ગાઢ થશે, માટે તમે શુભ અભ્યાસને જ સંપાદન કરો.^{૩૬} હે તાત ! કદાચ પૂર્વના અભ્યાસથી તમારી વાસના ગાઢી નહિ થઈ હોય, તો હવે તે વધી ચક્રવાની નથી. તમે સુખી થાઓ.^{૩૭} વાસનાઓના ફળ સંબંધમાં તમને સંદેહ હોય, તો પણ શુભ વાસનાઓને જ એકઠી કરો. શુભ આચરણથી શુભ વાસનાઓ

વધશે તો દ્વાઈ જાતની હાનિ થશે નહિ. ૩૮ જગ
તમાં જે જે વિષયો આગ્રહપૂર્વક અભ્યાસ
કરવામાં આવે છે, તે તે વિષય સિદ્ધ થયા વિના
રહેતો નથી. એ વાત બાળકથી સાંડીને વિદ્વાનો-
પર્યંત નિસ દેહ જોવામાં આવે છે. ૩૯ આથી
કે પુરુષાર્થ કરીને પાંચે ઇન્દ્રિયોને જીતીને તમે
કહ્યાણે અર્થે શુભ વાસનાથી યુક્ત થાઓ. ૪૦
આમાં સુધી તમે સ્વરૂપ જાણ્યું નથી અને તમારું
મન તે વિષયમાં જાણીતું થયું નથી, ત્યાં સુધી
તમે શુરુના વચન પ્રમાણે અને શાસ્ત્રનાં વચનો
પ્રમાણે નિર્ણય કરીને શુભ વાસનાનો અભ્યાસ
કરો. ૪૧ જ્યારે તમારા રાગદ્વેષાદિક મળો શિથિ-
લ થઈ જાય અને આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે,
ત્યારે તમે કશી ચિંતા રાખ્યા વિના શુભ વાસ-
નાઓના આધારે પણ છોડી દેજો. ૪૨ હે સાધુ !
તમે જે શ્રેષ્ઠ છે, અતિ સુદર છે અને મહાત્મા-
ઓએ સેવેલી છે, તે શુભ વાસનાઓનો અભ્યાસ
કરો. એ શુભ વાસનાથી ભરપૂર થયેલી બુદ્ધિ વડે
તમે સર્વદા શોકાક્રંદિત એવા પદનો સાક્ષાત્કાર
કરો. પછી તે શુભ વાસનાઓને પણ છોડી દઈને
તમે અખંડિત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહો. ૪૩

યદતિભુવનમર્મયસેવિતં તત્ત્વમમનુસૂત્ય
મનોજ્ઞમાવબુદ્ધયા । અધિગમય પદં સદા વિશોકં
તદનુ તદપ્યવમુચ્ય સાધુ તિષ્ઠ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુક્ષ્મ-
પ્રકરણનો 'કર્મવિચાર' એ નામ-
નો સર્ગ ૯ થો મહાસ

૭ સર્ગ ૧૦ મો ૭

પૃથ્વીમાં જ્ઞાન ઉતારવાનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યથાસ્પતં વ્રજતત્ત્વં સત્તા નિયતિરુચ્યતે ।

સા વિનેતુર્વિનેતૃત્વં સા વિનેયવિનેયતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તે સર્વના

૪ આ દસમા મર્મમાં બ્રહ્માને તથા પોતાનો

અનુક્રમણાથી જ સર્વદા રહેલું છે. તેની જ
સત્તા છે તેને જ આપણે ભવિષ્યકાળનો સખંધ
આપીને ભવિતવ્યતા કહીએ છીએ. આમ કારણ
પદાર્થોમાં જે નિયામકપણુ છે તથા કાર્યપદ-
ાર્થોમાં જે નિયમ્યપણુ છે, તે જ ભવિતવ્યતા
છે. ૧ આથી કહ્યાણે અર્થે અવિચળ બાંધવરૂપ
એવા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે તમારા
ચિત્તને એકાગ્ર કરો અને આ મારી વાત સાંભ-
ળો. ૨ વિષયોના મનોરથો ઉપર બહુ જ ગદી
ગયેલી અને વિષય સબધી સુખો ઉપર તરથો
માર્ચો કરતો ઇન્દ્રિયોને તમે પુરુષાર્થથી નિય-
મમાં લઈને મનની સમતા મેળવો. ૩ આ હુ તમને
સહિતા કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સહિતા મનુ-
ષ્યલોકમાં તથા સ્વર્ગ આદિ લોકમાં પણ અધિ-
કારીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સારુ પુરુષાર્થરૂપી
કૃણ આપનારી છે, સર્વ વેદોના સારથી બના-
વેલી છે અને મોક્ષના ઉપાયોથી ભરેલી છે. ૪
હે રામ ! હું તમને આ મોક્ષનો ઉપાય કહું છું.
સંસાર સબંધી વાસનાઓને, તે કરી જોડે જ
નહિ તેવી રીતે ત્યજ દઈને, ઉદાર બુદ્ધિથી રામ
તથા સતોપનુ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરીને અને
મનને આગલા-પાછલા વાજ્યોના અર્થમાં પહોં-
ચી શકે એવું, વિષયોમાં આધાત-પ્રત્યાધાત
નહિ પામવું, આત્માના અનુસંધાનવાળું તેમજ
અનુભવમાં એકરસ કરીને તમે તે સાંભળો. એ
ઉપાય સુખનો તથા દુઃખનો ક્ષય કરનારો છે
અને અખંડિત મહા આનંદના સુખ્ય કારણરૂપ
છે. ૫-૭ તમે સધળા વિવેકીઓની સાથે આ મોક્ષ
કથા સાંભળીને હું ખરદિત એવા પરામર્થને પામ-
શો અને ત્યાં મૃત્યુનો ભય જ હશે નહિ. ૮ સધળાં
દુઃખનો ક્ષય કરનારા અને બુદ્ધિને પરમ વિશ્રાંતિ
આપનારા, આ શાસ્ર સર્વના બનાવનારા બ્રહ્મા-
એ કહ્યેના આરભમાં કહ્યું હતું. ૯

જન્મ, પોતાને થયેલો ઉપરેય અને પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો
સ પ્રદાન ઉતારવાનો ક્રમ કહેવામાં આવેશે

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મા! આ ચાત્ર બ્રહ્માએ
શા કારણથી કહ્યું હતું ? અને તમને તે શી રીતે
પ્રાપ્ત થયું હતું ? તે પ્રશ્ન ! તે મને કહેા. ^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-માયા સંબંધી અતંત વિ-
લાસોના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વનો અંતર્યામી, સ-
ર્વના આધારરૂપ, અવિનાશી અને સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં અપરોક્ષ રીતે દીવાની પેઠે પ્રકાશનો એક
ચૈતન્યરૂપી આત્મા છે. ^{૧૧} જમ દાહના અને
યજ્ઞેલા છતાં અખંડિત જળરૂપ સ્વભાવવાળા
સમુદ્રમાંથી તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માયાના
તથા તેના કાર્યોના ક્ષોભકાળમાં અને અક્ષોભ-
કાળમાં એક જ સ્વભાવવાળા તે નિર્વિકાર પર-
માત્મામાંથી બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો.
એ વિરાટ પુરુષના ચેરુપવંતરૂપી ડોડીવાળા,
દિશાઓરૂપી પાંખડીઓવાળા અને તારાઓરૂપી
દેસરાવાળા હૃદયકમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા.
જમ મન અનેક વિકલ્પોના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે
છે, તેમ વેદને તથા વેદના અર્થને જાણનારા
અને દેવતાઓનાં તથા સુનિઓનાં મંડળોથી
શોભતા એ બ્રહ્માએ, સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહને
ઉત્પન્ન કર્યો. ^{૧૨-૧૪} જ બુદ્ધીપના એક ખૂણારૂપ
આ ભરતખંડમાં તેમણે આધિઓથી તથા બ્યા-
ધિઓથી ઘેરાયેલાં, લાભથી તથા અલાભથી
અસ્થિર મનવાળાં અને થોડા જીવનવાળાં સર્વ
પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી જમ પુત્રનાં કુઃખ
એઈને પિતાને કળણ આવે, તેમ આ સુદિમાં
માણસોને અનેક પ્રકારની પીડાઓથી ભરપૂર
કુઃખો પડતાં એઈને સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા
મહાસમર્થ બ્રહ્માને પણ કળણ આવ્યું. ^{૧૫-૧૭}
એ કળણને લીધે બ્રહ્માએ લોકોના કલ્યાણને
માટે જરા વાર એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કર્યો કે,
'આ અભાગિયા લોકોનાં કુઃખોનો નાશ કરે
એવો કયો ઉપાય હશે ?' ^{૧૮} એ પ્રમાણે વિચાર
કરીને ભગવાન બ્રહ્માએ ચોતે જ તપને, ધર્મને,

દાનને, સત્યને અને તીર્થોને ઉત્પન્ન કર્યાં. ^{૧૯}
એમને સરન્ધ્યા પછી વળી બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો
કે, 'આ તપ આદિ સાધનોથી લોકોનાં કુઃખોનો
જેવટનો અંત આવવાનો નથી. ^{૨૦} ખરું સુખ તે
મોક્ષ જ છે. તે મળવાથી માણસને ફરી વાર
જન્મમૃતું કે મરતું રહેતું નથી. એ મોક્ષ જ્ઞાન-
થી જ મળે છે. ^{૨૧} જીવને સંસારમાંથી તરવાનો
ઉપાય જ્ઞાન જ છે. તપ, દાન અને તીર્થ એ
મોક્ષના અંતરંગ* ઉપાયો કદા નથી. ^{૨૨} માટે
આ અભાગિયા લોકોને કુઃખથી છોડાવવા માટે
માટે તુરત જ એક નવો દહ ઉપાય પ્રગટ કરવો.'
એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કમળ પર બિરાજલા
બ્રહ્માએ મનથી સંકલ્પ કર્યો અને આ મને
ઉત્પન્ન કર્યો. ^{૨૩, ૨૪} ત્યાં દે નિષ્પાપ ! જમ એક
મોજમાંથી ઝાચિંતું બીજું મોજું ઉત્પન્ન થાય
છે, તેમ હું ઝાચિંતો જ તે પિતા બ્રહ્મામાંથી
ઉત્પન્ન થયો અને તરત જ તેમની પાસે ગયો. ^{૨૫}
કમંડળને ધારણ કરનારા અને હાથથી માળા
ફેરવતા તે સર્વના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની પાસે જઈને,
મેં તેમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં. ત્યારે મારા
હાથમાં પણ કમંડળ હતું અને ફેરવવાની માળા
હતી. ^{૨૬} બ્રહ્માએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! આવ.'
એ પછી જમ ચંદ્રને ઘોળા વાદળા પર બેસાડે,
તેમ તેમણે મને હાથથી ચોતાનાં કમળના ઉત્તર-
ભાગ ઉપર બેસાડ્યો. ^{૨૭} જમ ઉત્તમ હંસ સાર-
સને કહે, તેમ યુગયર્મરૂપી વસ્રવાળા પિતાજી
બ્રહ્માએ મને તેવા જ વસ્રવાળાને કહ્યું કે, ^{૨૮} 'હે
પુત્ર ! જમ ચંદ્રમાં કલંક પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ
જરા વાર તારા ચિત્તમાં વાંદરાના જેવી ચપળતા
કરાવનારું અજ્ઞાન પ્રવેશ કરો. ^{૨૯} આમ બ્રહ્મા-
એ તુરત શાપ દીધો એટલે તે સમયે જ હું મારા
અત્યંત પરિપૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપને ભૂલી ગયો. ^{૩૦}

* નિષ્કામકર્મ ચિત્તરાદિ દ્વારા અને ઉપાસના
ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા માનના સાધનરૂપ છે.

૫ સમીપના.

* એશિયાખંડના.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપ લુલાયાથી હું દીનતા પામ્યો અને મૂઠ્ઠા બુદ્ધિથી ઊભો રહ્યો. નિર્ધન થયેલા માણસની પેઠે હું દુઃખથી અને શોકથી તપવા લાગ્યો.^{૨૧} હું યુપયાંપ ઊભો રહીને મનનાં વિચાર કરવા લાગ્યો. 'અરે! શૂંડું થયું, આ સંસારરૂપી દોષ અહીં કેમ આવ્યો?'^{૨૨} પછી પિતાજીએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! તને શું દુઃખ થયું છે? મને દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય પૂછ એટલે તે કરવાથી તું સુખી થઈશ.'^{૨૩} હવે સોનેરી રંગના કમળની પાંખડી પર બેઠેલા મેં સર્વ લોકોના કર્તા ભગવાન બ્રહ્માને, સંસારરૂપી વ્યાધિના ઔષધ વિષે પૂછ્યું.^{૨૪} 'હે નાથ! જીવને શી રીતે મહાદુઃખમય સંસાર આવ્યો છે? કેમ કરવાથી તે ક્ષય પામે છે?' મેં એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે બ્રહ્માએ મને ધીણું જ્ઞાન કહ્યું. તે પવિત્ર જ્ઞાનને બળીને હું બ્રહ્માના અંતઃકરણમાંના ઉત્તમ તત્ત્વબોધની પેઠે નિર્ભળ અને પરિપૂર્ણ સ્વભાવવાળો થયો.^{૨૫, ૨૬} આમ જ બાળુનાતું હતું તે સધળું બળીને હું બ્રહ્માત્મક સ્થિતિને પામ્યો, એટલે જગતના કર્તા બ્રહ્માએ મને સધળું કારણ કહ્યું કે,^{૨૭} 'હે પુત્ર! જ્ઞાનરૂપી સાર સધળા અધિકારી લોકોને મળે તેટલા માટે મેં તને શાપથી જ્ઞાનરહિત કરીને પૂછનારા કર્યો હતો.'^{૨૮} હવે મારો શાપ શાંત થઈ ગયો છે અને મેહ થયેલ સુવર્ણ જેમ શોધન કર્યાથી પાછું શુદ્ધ સુવર્ણરૂપે થઈરહે છે, તેમ તું પણ મારી પેઠે પરમશોધ પામી ને અખંડિત એકરસરૂપે રહ્યો છે.^{૨૯} હે સાધુ! હવે તું લોકો પર અનુગ્રહ કરવાને સાર પૃથ્વી ઉપર જંબૂદીપની અંદરના ભરતખંડમાં જ.^{૩૦} હે પુત્ર! તું મોટી બુદ્ધિવાળો અને કમને બાળુનારા છે. ત્યાં ભરતખંડમાં જઈ, જ્યાં કર્મકાંડમાં આસક્તિવાળા દોષ તેમને તારે કર્મકાંડના કમથી બોધ કરવો અને વેગાજ્યવાળા, ઝીણી વાતને સમજી શકે એવા અને વિચારવાળા દોષ, તેમને તારે આનંદ આપનારા જ્ઞાનના કમથી બોધ

કરવો.^{૩૧, ૩૨} હે રામ! મને મારા પિતા કમળ-યોગિ બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે, તેથી જ્યાં સુધી ભરતખંડમાં અધિકારી લોકો રહેશે, ત્યાં સુધી હું પણ રહીશ.^{૩૩} આ સંસારમાં મારે કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. હું મનથી રહિત છું, છતાં પણ સંસારમાં રહેવું જ બ્રહ્માએ એમ સમજીને હું શાંત વૃત્તિથી સંસારમાં રહ્યો છું. બ્રહ્માની લોકોની દૃષ્ટિથી હું કાર્ય કરું છું, પણ મારી યોગતાની દૃષ્ટિથી હું કાંઈ જ કરતો નથી.^{૩૪}

કર્તવ્યમસ્તિ ન મમેહં હિ કિંચિદેવ સ્થાત-
વ્યમિત્યતિમના મુવિ સંસ્થિતોઽસ્મિ । સંગાન્તયા
સતતસુસધિયેહ વૃત્ત્યા કાર્યં કરોમિ ન ચ
કિંચિદર્હં કરોમિ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'જ્ઞાનાવતરણ' એ નામનો
સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૧ મો ~*~

પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર તથા પૂછનાર
અને કહેનારનાં લક્ષણો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं मुवि ।

मया स्वमीदितं चैव कमलोद्भवचेष्टितम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનું ઊતરવું, મારી યોગતાની ચેષ્ટા અને બ્રહ્માની ચેષ્ટા, એ સધળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.^૧ હે રામ! આજે મોટા પ્રભુના ઉદયને લીધે તમારા ચિત્તને એ ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળવા માટે ધણી ઉત્કંઠા થઈ છે.^૨

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મા! મહાત્મા બ્રહ્માની બુદ્ધિ સૃષ્ટિ કર્યો પછી જગતમાં જ્ઞાન ઉતારવાને અર્થે કયા પ્રકારથી પ્રવર્તી? ^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જેમ સમુદ્રમાં ચલનાત્મક

* આ અગિયારમા સર્ગમાં જ્ઞાનના ઊતરવાને વિસ્તાર, રામના વેગાજ્યની રત્નિ અને વક્તાના તથા પૂછનારાના લક્ષણો દર્શાવી કહેવામાં આવે છે.

જ્યું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં વાસ-
ને લીધે નિરંતર ક્રિયાચક્રિતવાળા પોતે બ્રહ્મા
ઉત્પન્ન થયા.^૧ એ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિને દુઃખી યતી
ઈ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની
શિતી સધળી સ્થિતિ એવી જ દુઃખી દેવાનો
માર કર્યો.^૨ જ શુભ સાધનો કરવાને યોગ્ય
ના સત્યુગ આદિ સમયનો અંત આવતાં
કાને ભવિષ્યકાળમાં મોહ થયો, એ જોઇને
કાને દયા ઉત્પન્ન થઈ.^૩ એ ઉપરથી બ્રહ્માએ
ને સન્ન્યો અને મને વારંવાર જ્ઞાન આપીને
|| લોકતું અજ્ઞાન મટાડવાને માટે પૃથ્વીની
|| ઉપર મોકલ્યો છે.^૪ જ તમણે મને મોકલ્યો
તેમ સનત્કુમાર અને નારદ આદિ બીજા પણ
રાધણા મહર્ષિઓને તેમણે પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા
આમ તેમણે મન તથા અજ્ઞાનરૂપી રોગથી
|| કાયેલા લોકોનો પવિત્ર કર્મકાંડના કમથી તથા
|| નના કમથી ઉદ્ધાર કરવા સાર અમને સર્વને
|| કલ્યા છે.^૫ આમ પૂર્વે સત્યુગ ભીતરો પછી
|| બીમાં કાળક્રમે લીધે શુદ્ધ કર્મકાંડ સંદાય
|| મી ગયો. વળી તેમણે મર્યાદાઓના સ્થાપનને
|| તે જુદા જુદા દેશોના વિભાગ કર્યા અને તેમાં
|| બ્રહ્માનું સ્થાપન કર્યું.^{૬, ૭, ૮} ત્યારે તે તે
|| કષિત્રોએ તે ક્રિયાક્રમતા વિધાન માટે તેમજ
|| પૃથ્વીમાં ધર્મની, કામની તથા અર્થની સિદ્ધિને
|| માટે યોગ્ય ધર્મશાસ્ત્રો તથા યજ્ઞ સંબંધી શાસ્ત્રો
|| આપ્યા.^૯ એ પ્રમાણે કાળક્રમ ચાલતાં ચાલતાં
|| બી ધર્માદિકનો ક્રમ તૂટી ગયો અને લોકો માત્ર
|| અર્થમાં જ લપટ થઇને નિત્ય ભોગ્યપદાર્થોને
|| ભવનામાં જ મગ્ન રહ્યા.^{૧૦} દેશોને માટે
|| બ્રહ્મામાં વેર ઉત્પન્ન થયાં અને પૃથ્વીમાં ઘણાં
|| યુદ્ધો શિક્ષાને યોગ્ય થઈ ગયાં.^{૧૧} આમ થતાં
|| રાજ્યો પ્રથમ પૃથ્વીનું પાલન કરવાને
|| અર્થ હતા, તેઓ શુદ્ધ કર્યા વિના પૃથ્વીનું પાલન
|| રવા અસમર્થ થયા અને પ્રજાઓની સાથે

કંગાળ થઈ ગયા.^{૧૨} રાજ્યોની દીનતા મટાડવાને
માટે અને લોકોમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને
માટે, મેં તથા બીજા ઋષિઓએ જ્ઞાન સંબંધી
મોટા મોટા વિચારો પ્રગટ કરવા માંડ્યા. આમ
આત્મવિદ્યાનો પ્રથમ રાજ્યોમાં પ્રચાર થયો અને
પછી તે વિદ્યા લોકોમાં વિસ્તાર પામી. એટલે એ
ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન રાજવિદ્યા અને રાજશુદ્ધ કહે-
વાવા લાગ્યું. હે રાજા ! એ રાજવિદ્યાને જાણીને
રાજ્યો અત્યંત દુઃખરહિત થયા.^{૧૩-૧૪} આ
પ્રમાણે હે રામ ! કાળક્રમ ચાલતાં નિર્મળ શ્રીતિ-
વાળા ઘણા રાજ્યો થઈ ગયા. પછી તમે આ
દશરથરાજથી હમણાં અહીં પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન
થયા છે.^{૧૫} હે શિષ્યમર્દન ! તમારા આ અત્યંત
સ્વચ્છ મનમાં કુપ્પાદિક કારણો વિના પણ આ
પવિત્ર વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે.^{૧૬} હે રામ ! સધળા
સાધુઓને અને વિવેચીઓને પણ કોઈ કુપ્પાદિક
કારણોને લીધે રજેશુણી વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય
છે.^{૧૭} પણ તમને તો કોઈ કારણો વિના કેવળ
પોતાના વિવેકથી જ આ સાત્ત્વિક વેરાગ્ય ઉત્પન્ન
થયો છે અને તે અપૂર્વ છે તથા સત્પુરુષોને
આદ્યર્થકારી છે.^{૧૮} અગ્રિય વિષયોને જોઇને કાને
વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી પણ સત્પુરુષોને તો
વિવેકથી જ ઉત્તમ વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૯}
જમના નિર્મળ મનતાં કોઈ કારણો વિના જ
વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ જ ધન્ય છે અને
મહાવિચક્ષણ છે.^{૨૦} જમ યુવાન પુરુષ વરમાળા-
થી શોભે છે, તેમ મનુષ્ય પોતાના વિવેકથી જ
તત્ત્વવિચારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, બીજા વિષયો-
માથી વેરાગ્ય પામેલી બુદ્ધિ વડે શોભે છે.^{૨૧} જમ
વિવેકથી આ સંસારની રચનાનો વિચાર કરી
વેરાગ્ય પામે છે, તેઓ જ પુરુષોમાં ઉત્તમ ગણાય
છે.^{૨૨} પોતાના વિવેકપૂર્વક વારંવાર વિચાર
કરીને આ ઇન્દ્રિય સમાન જગતનો બહારથી
તથા મનથી સહસા ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૨૩} સ્મ-
યાનને, વિપત્તિને અને દીનતાને જોઇને કાને

વૈરાગ્ય થતો નથી? પણ જ વૈરાગ્ય પોતામાંથી જ જીએ હોય તે જ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છે.^{૨૮} તમે સાચેસાચા વૈરાગ્યરૂપ અત્યંત મોટાઈને પામ્યા છો; માટે જમ કોમળ સ્થળ બીજને યોગ્ય છે, તેમ તમે જ્ઞાનના સારને યોગ્ય છો.^{૨૯} પરમેશ્વર અને સર્વના નાથ પરમાત્માના પ્રસાદથી જ તમારા જ્વાની શુભ બુદ્ધિ વિવેક ઉપર દોડે છે.^{૩૦} ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલા સધળા સંસ્કારો થવાથી, તપથી, દાનથી, નિયમથી, તીર્થયાત્રાથી અને લાંબા કાળના વિવેકથી પાપોનો ક્ષય થતાં પ્રાણીની બુદ્ધિ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે પરમાર્થના વિચારમાં પ્રવેતે છે.^{૩૧,૩૨} કર્મકાંડમાં તત્પર રહેનારા લોકો પણ બ્યાં સુધી પરમપદનો અનુભવ કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેઓ ચઢતી પેઢે ફેરવનારા રાગ-દ્વેષાદિકથી વીંટાઈને આ સંસારમાં અત્યંત ભગ્યા કરે છે.^{૩૩} જમ હાથીઓ બંધનના થાંભલાથી છૂટીને પોતાના ઇષ્ટસ્થળમાં ભય છે, તેમ વિચક્ષણ પુરુષો આત્મતત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણીને સંસારમાંથી છૂટીને પરમપદમાં ભય છે.^{૩૪} હે રામ ! કેહના અધ્યાસવાળો અને તેથી મનુષ્ય છતાં પણ ધીકા જેવો પ્રાણી અજ્ઞાનને લીધે વિષમ છે અને અનંત એવા આ સંસારરૂપી વનને દેખતો નથી.^{૩૫} હે રઘુકુલપ્રેમી મોટી બુદ્ધિવાળો પુરુષો આ સંસારરૂપી અતિ દુસ્તર સમુદ્રને જ્ઞાનની યુક્તિરૂપ વહાણથી નિમેષમાનમાં તરી ગયા છે.^{૩૬} સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તાનારી જ્ઞાનની એ યુક્તિ તમે સાવધાન થઈને અને નિરતર વિવેકાદિકની સંપત્તિવાળી તે બુદ્ધિથી શ્રવણ કરો.^{૩૭} એ અનિર્દિત યુક્તિ મળી હોય નહિ તો જમત-સંબંધી અનંત વિશેષોવાળા કુઃખના ભયે લાંબા કાળ સુધી અંતઃકરણને ખાળ્યા કરે છે.^{૩૮} હે રાધવ ! જ્ઞાનની યુક્તિ ન હોય તો સાધુ પુરુષો ટાઢ, વાયુ અને તડકા આદિ દ્વંદ્વ કુખોને મેમ સહન કરી શકે? સંસારસંબંધી કુઃખની

ચિંતાઓ મૂઠ માણસને પગલે પગલે આવી પડે છે અને જમ અશિની જનાળાઓ ઘાસને બાળી દે છે, તેમ તે તેને બાળી દે છે.^{૪૦} વર્ષાઋતુથી અત્યંત ભીંજાયેલા વનને જમ અશિની જનાળાઓ બાળી શકતી નથી, તેમ વેદાંતશાસ્ત્રનાં જાણનાર અને આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પામનાર વિદ્વાનને તે ચિંતાઓ બાળી શકતી નથી.^{૪૧} આધિઓ તથા બ્યાધિઓરૂપી ચકરીઓન સંસારરૂપી મારવાડનો પવન ગડબડ કરતો હે તો પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અત્યંત દૃઢ વૃક્ષની તેથી ભાંગતો નથી.^{૪૨} તેથી બુદ્ધિમાન પુત્ત્ર જાણવા માટે શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોમાં પ્રણીતાવાળા આત્મજ્ઞાનીને સેવાથી પ્રસન્ન કરી સ્નેહપૂર્વક પૂછવું જોઈએ.^{૪૩} આમ ઉત્તમ ચિવાળો પ્રમાણિક વક્તાને પૂછવું અને રંગનાખેલું વસ્ત્ર જમ કેસરના રંગને પકડે છે, તેણે ઉપદેશકના વચનને યત્નપૂર્વક પકડવું. વચનનો સાર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ ! જે માણ તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને જીતું વચન સ્વીકારવાયોગ્ય ન હોય એવા માણસને પૂછે તેના જેવો બીજો કોઈ પણ મહામૂઠ નથી.^{૪૪} પ્રામાણિક અને આત્મવેત્તા વક્તા પુરુષને પૂછા પછી જે માણસ તેના વચન પ્રમાણે યત્નપૂર્વ ચાલતો નથી, તેના જેવો અધમ બીજો કો નથી.^{૪૫} જે માણસ પ્રથમ વક્તાના વ્યવહાર ઉપરથી તે વક્તા તત્ત્વને જાણે છે કે નહિ એવો નિર્ણય કર્યા પછી તેને પૂછે છે, તે પૂછના માણસ મોટી બુદ્ધિવાળો જાણે.^{૪૬} જે મૂઠ માણસ વક્તાની પરીક્ષા કર્યા વિના જ તેને પૂછે છે, તે માણસ અધમ કહેવાય છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મોટા પદાર્થ પણ મળતો નથી.^{૪૭} જે માણસ કહેલી વાતનો અને ન કહેલી વાતને પણ વિવેચનપૂર્વક નિર્ણય કરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળો હોય અને જે અનિર્દિત હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તાએ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. ૫૦

અર્થમ અને પશુ જેવો દોષ તેને તેણે ઉત્તર માપવો જ નહિ.^{૧૦} પૃથ્વીનાર માણસ પ્રમાણ- સેદ્ધ વિધિયને સમજવા માટે 'યોગ્ય છે કે નહિ, જેવો વિચાર કર્યા વિના જ ન વક્તા પુરુષ તેને ક્ષત્ર આપે છે, તેને વિદ્વાન પુરુષો અત્યંત મૂઠ્ઠા છે છે.^{૧૧} દે રચનદન ! તમે પૃથ્વીનારા સમુદ્ધ- હોયથી અત્યંત વખાણના યોગ્ય છે અને હું પણ પથાર્ય કહી જાણું છું. તો આપણે માટે આ ભોગ બેઠાએ તેના યોગ્ય છે.^{૧૨} દે શબ્દોને તથા ભિન્ના અર્થોને જાણનારા ! હું જે વાત કહું તે તત્ત્વ યથાર્થ જ છે એવો નિર્ણય રાખીને તમારે । વાતને દૃઢ્યમાં અખંડ ધારણ કરી રાખવી.^{૧૩} ભે મહાત્મા છે, વૈરાગ્યવાળો છે અને લોકોની કૈયિતિના તત્ત્વને જાણનારા છે. માટે જમ વસ્ત્રમાં સરી રંગ લાગી જાય છે, તેમ મારું તે કહેવું । મારા મનમાં લાગી જશે.^{૧૪} જમ સૂર્યની આ જળમાં પેચી જાય છે, તેમ કહેલી વાતને । સરી લેવામાં સમર્થ અને પરમાર્થનું વિવેચન રનારી તમારી બુદ્ધિ ગંભીર વિષયમાં પેચી રશે.^{૧૫} હું જે ન કહું, તે તમારે સ્વીકારવું અને । યત્નપૂર્વક તેને દૃઢ્યમાં ધરી લેવું. જે એમ ન રવું દોષ, તો તમારે મને મદતનું પૂછવું જ હિ.^{૧૬} દે રામ ! મન સ્વપ્ન છે અને સંસાર- પી વનના વાંદરાડપ છે. તેને પ્રયત્નથી દૃઢ્યમાં । ધી રાખીને પરમાર્થનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું. માણસો અવિવેકી, જ્ઞાનરહિત તથા દુઃસ- માં રચિવાળા દોષ તેમને ચિરકાળ સુધી પત્યંત દૂર રાખવા અને મહાત્માઓને જ માન વાપવું.^{૧૭, ૧૮} સન્નતના નિત્ય સંગમથી જ રેકે ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોગ તથા મોક્ષ । બન્ને વિવેકપી ઝાડનાં જ ફળ છે.^{૧૯} શુભ સ્થિતિ, સંતોષ અને જોશ સાધુઓના સમાગમ । ચાર મોક્ષના દ્વારમાં દ્વારપાળ કહેવાય છે.^{૨૦} । ચારેનું અથવા એઓમાંથી ત્રણનું કે બેનું । યત્નપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ; કારણ કે,

તેઓ મોક્ષપી રાજમહેલનું બારણું ઉપાડી દે છે.^{૨૧} અથવા પ્રાણ સુધ્ધાં જવા દર્શને તેઓ- માંના એકનો તો સમજા યત્નથી આશ્રય લેવો; કારણ કે એક વચ થાય તો પછી ચારે પોતાની મેળે વચ થાય છે.^{૨૨} જમ સૂર્ય તેજના પાત્રડપ છે, તેમ જગતના ચિરોમણિ જેવો વિવેકી પુરુષ જ્ઞાનના, તપના તથા શ્રવણના પાત્રડપ છે.^{૨૩} જમ પાણી સખત ઠંડીને લીધે પથરા જવું થઈ જાય છે, તેમ મૂખ પુરુષોની બુદ્ધિ પણ મૂખપણથી મદ થઈને ઠંડિત થઈ જાય છે.^{૨૪} દે રામ ! જમ સૂર્યોદયમાં કમળ પ્રકુલિત થઈને રહે છે, તેમ સૌજન્યરૂપ ગુણથી અને શાસ્ત્રોના અર્થસંબંધી વિચારોથી તમારું અંતઃકરણ તો પ્રકુલિત થઈ રહ્યું છે.^{૨૫} દે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! જમ મૂગ આદિ પ્રાણી લીણના સંપર્કને કાન લેવા કરીને એકા- મતાથી સાંભળે છે, તેમ તમારે પણ આ જ્ઞાનની કથા એકામતાથી સાંભળવી અને સમજવી જોઈએ.^{૨૬} દે રામ ! વૈરાગ્યના અને અભ્યાસના યોગથી તમે સમગ્ર અને સૌજન્ય આદિ સંપત્તિ- ઓને મેળવી લો, એટલે પછી નાશ થતો જ નથી.^{૨૭} સંસારમાંથી મુક્ત થવાને માટે પ્રથમ શાસ્ત્રોના અને સન્નતોના સમાગમ પૂર્વક તપને અને જિતેન્દ્રિયપણાને આશ્રય કરવો જોઈએ તથા બુદ્ધિને જ વધારવી જોઈએ.^{૨૮} જરાક સં- સ્કારવાળી બુદ્ધિથી પણ આ શાસ્ત્રોના વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી આણસની મૂખતાને અત્યંત નાશ થાય છે, એમ સમજો.^{૨૯} આ સંસારરૂપી ઝેરી ઝાડ આપત્તિઓનું મૂખ સ્થાન છે. તે અજ્ઞાનને નિરંતર મોહ ઉપજાવે છે. એટલા માટે યત્ન કરીને અજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઈએ.^{૩૦} જમ ચામડું અગ્નિના યોગથી સંક્રાંત પાત્રી જાય છે, તેમ દુષ્ટ આશાઓને લીધે કુટિલ ગતિ કરનારા અને દૃઢ્યમાં ફેલાયા કરતા અજ્ઞાનથી ચિત્ત સંક્રાંત પાત્રી જાય છે.^{૩૧} જમ વાદળોના ન દેવાને લીધે સંપૂર્ણ નિર્મળ મહાજવાળા અન્ન

બેઈને માણસનો દષ્ટિ પ્રકૃષ્ટિત થાય છે, તેમ સમજી પૂછનારાને બેઈને વક્તાનો. યથાર્થ વસ્તુ-વિચાર પ્રકૃષ્ટિત થાય છે. ૭૧ જે પુરુષની બુદ્ધિ પૂર્વા-પરનો વિચાર કરીને અર્થનું રહસ્ય સમજવામાં સુંદર ચતુરાઈવાળી છે અને પ્રકૃષ્ટિત છે, તેજ અહીં પુરુષ કહેવાય છે. ૭૨ જેમ પ્રકૃષ્ટિત થયેલા, સ્વચ્છ, અધકારને મટાડનારા, શીતળ કાંતિવાળા અને આહલાદકપણા આદિ ગુણોવાળા નિર્ભળ અંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ તમે પ્રકૃષ્ટિત થયેલા, સ્વચ્છ, અજ્ઞાનને છોડનારા, ઉત્તમ વિચારરૂપ શીતળતાવાળા અને સૌજન્ય આદિ ગુણોવાળા દૃઢયથી શોભો છે. ૭૩

વિકસિતેન સિતેન વ્રમોમુચા વરવિચારણ-
શીતલરોચિષા । ગુણવતા દ્વયેન વિરાજસે ત્વમ-
મલેન નમઃ શશિના યથા ॥ ૭૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'વકનૃપૃચ્છકલક્ષણ' એ ના-
મનો અર્ગ ૧૧ એ સમાપ્ત

૭૨મો ૧૨ મો

જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય ને સમજી ચોગ્યતા

પૂછનારના સવળા ગુણોની સંપત્તિ છે અને મારામાં વક્તાના ગુણોની સંપત્તિ છે. ૭૩ દે પુત્ર! અંદ્રકાંતમણિ જેમ પોતામાં અંદ્રનાં કિરણોનો સમૃદ્ધ લાગવાથી આદ્રપણું પામે છે, તેમ તમે પોતાનામાં વિવેક અને અસંગ પ્રકટ થવાથી વૈરાગ્ય પામ્યા છો. ૭૪ જેમ શુદ્ધ કમળને અત્યંત લાંબા અને વણતરડા શુદ્ધ તંતુઓનો જન્મથીજ પરિચય હોય છે, તેમ તમને શુદ્ધને વિસ્તરેલા અને વચમાં વિચ્છેદ નહિ પામેલા નિર્ભળ સદ્-ગુણોનો બાળપણથીજ અભ્યાસ છે. ૭૫ આથી હું જે કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો. તમે જ એ સાંભળવાને પાત્ર છો. શુદ્ધ કુમુદિની અંદ્રના સંબંધ વિના પ્રકૃષ્ટિત થાય જ નહિ. ૭૬ જે ઢાઈ આરભો છે અને જે ઢાઈ વિચારો છે, તે સવળા પોતાનું સ્વરૂપ બેવામાં આવે છે, ત્યારે શાંત થઈ બધ છે. એ ઉત્તમ ચિત્તવાળાને જ્ઞાનથી વિશ્રાંતિ ન મળતી હોય, તો આ સંસારમાં કથો સાધુપુરુષ સાધનોની ચિંતાના અપાર પરિશ્રમને સહન કરે તેજેમ પ્રલયકાળના અનેક સૂર્યોના સંબંધથી સવળા મોટા પર્વતોની શિલાઓ પીગળી બધ છે, તેમ પરમજ્ઞાનનો સંબંધ થતાં ચિત્તની સવળી વૃત્તિઓ પીગળી બધ જ રે ગમ્ ! દઃખત અને

વેતોદથી ઇન્દ્રજીની પેઠે જોયા કરે છે. બાપી
ને પ્રભાવિયા પ્રાપ્ત થઈ તથી, તેને જ આ જગત
અપરૂપ બાસે છે.^{૧૩} આ અત્યંત વિષમ સંસાર
સંબંધી રાગ સંપંની પેઠે કરડે છે, તલવારની
પેઠે કાપી નાખે છે, ભાલાની પેઠે વીંધી નાખે
છે, રસીની પેઠે બાંધી લે છે, અગ્નિની પેઠે બાળે
છે, રાત્રિની પેઠે અંધ કરી નાખે છે અને પથ-
રાની પેઠે આગિતો પડીને પુરુષોને પરવરા કરી
નાખે છે, તે બુદ્ધિને હરી લે છે, સ્થિતિને નાશ
કરે છે, મોહરૂપી કાંડી ખાડમાં પાડી દે છે અને
મુષ્ટાથી બળે રિત કરી નાખે છે. એવું દોષ પણ
કુંભ નથી કે જે સંસારી માણસને પ્રાપ્ત થયું
નથી.^{૧૪} આ વિષયોના સંગરૂપી વિષયિકા બહુ
જ માઠા પરિણામ આણે છે. એ એનો યથાર્થ
ઉપાય કરવામાં ન આવે, તો નરકસ્થાનોના સમુ-
દોરૂપી કુળ આપનારો એ રાગ તે તે અનેક
પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૫} એ રાગથી નરકમાં
પડવાનું આવે છે અને ત્યાં પયરા ખાવા પડે
છે, તલવારથી કપાવું પડે છે, પર્વતોનાં સિંખરો
ઉપરથી નીચે ગબડવું પડે છે, પથરાના પ્રહાર
અમવા પડે છે, અગ્નિથી બળવું પડે છે અને
હિમના જળથી તાંહવું પડે છે. ત્યાં અગ્રો કપાઈ
જાય છે, હીપરોમાં નંદનની પેઠે ધસાવું પડે છે
અને તલવારની ધાર જવાં પાંદડાંવાળાં વનમાં
મટકવું પડે છે. જેમ 'ધણ' નામના જીવડાથી
લાકડું કાતરાઈ જાય છે, તેમ ત્યાં કાતરાવું પડે
છે, તપાવેલી લોઢાની સાંકળોથી વીંટાવું
પડે છે, પરાયા હાથથી ચામડી ઉખેડાવવી પડે
છે અને નિરંતર અગ્નિથી ધગધગતાં લડાઈનાં
પાણી સહન કરવાં પડે છે. ત્યાં ભયંકર ગરમીમાં
હવાડા શેડાવું પડે છે અને શિયાળામાં ફેવારાના
ધરમાંથી પાણીના વરસાદ સહન કરવો પડે છે.
ત્યાં માથું કપાઈ જાય છે, મરણ થઈ જાય છે,
મેામાં કુચો ખોસાવાથી મૃગા થવું પડે છે,
ચરીર બેવંહારને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને

ચરીરનો એકાદ ભાગ બહુ જ વધી જાય છે.^{૧૬}
દે રાધવા આવી રીતની હજારો કષ્ટદાયી ચેષ્ટા-
ઓથી દારણ એવા આ સંસારરૂપી હાલતા યંત્ર
વિશે ઉપેક્ષા ન જ કરવી. તેને વિશે અવશ્ય
એવો વિચાર કરવો અને એવું સમજવું કે, શાસ્ત્ર-
વિચારથી જ કહ્યાણ થાય છે.^{૧૭} દે રુદ્રકુળચંદ્ર!
બીજું આ પણ કહું છું. જ્ઞાતરૂપી કવચથી
જમણે ચરીરને વીંટી લીધું છે એવા આ મોટા
સુનિઝો, મહાવિઝો* બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ
સંસારરૂપી કુંભ ભોગવવાને યોગ્ય નથી, છતાં
તેઓ પણ અજ્ઞાની જનની પેઠે શા માટે કુંભ
દેનારી અનેક પ્રકારની સંસારસંબંધી પીડાઓને
જણી જોઈને ભોગવે છે? તમે આવી ચંકા રાખ-
શો નહિ, કારણ કે એ તેમને સંસારની કાંઈ પણ
પીડા હોય તો તેઓ આવી રીતે મનમાં આનં-
દથી ભરપૂર જ કેમ રહે? ^{૧૮} તવા તવા વિષયોને
જેવામાં અને ભોગવવામાં ઉત્સાહ વગરના, કલ્પ-
નાઓથી જીકતા વિક્ષેપોથી રહિત થયેલા, પરમા-
ત્મારૂપી દીપકને પામેલા અને અત્યંત શુદ્ધ
બુદ્ધિવાળા આ મહાત્મા લોકો જગતમાં જેમ
વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મા આદિ રહ્યા છે, તેમ જ
જીવન્મુક્ત થઈને રહેલા છે.^{૧૯} મહાત્માઓની
સાથે વિચાર કરીને તથા ચરીર આદિ અનાત્મ
પદાર્થોના વિનાશ કરીને બુદ્ધિથી પરમ તત્ત્વ
જણ્યામાં આવે, એટલે મોહ લીણ થાય, અજ્ઞા-
નરૂપી ગાંઠ વાદળાં દૂર થઈ જાય અને વાક્યો
ઉપરથી જણેલા વિશાળ પરમતત્ત્વનો પોતામાં જ
અનુભવ થાય. આમ થાય, ત્યારે પુરુષનું જગત-
માં આ જે ભ્રમણ છે તે એક જાતના રમણ સમા-
ન જ થાય છે.^{૨૦} બીજું પણ દે રાધવા! પોતાનું
ચિન્મય* સ્વરૂપ અનાત્મ પદાર્થો દૂર કરવાથી
સ્વરૂપ થાય, હૃદયમાં ઉત્તમ શાંતિનો આવિર્ભાવ
થાય અને આગળની સમગ્ર બુદ્ધિની વૃત્તિઓ
શાંતિરૂપ રસના સ્વાદમય થઈ જાય, ત્યારે અંતઃ-

કરણની ઘટના પ્રકરસનો સ્વાદ લઇને પ્રભાકાર થઈ જાય છે. એવી રીતે બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વનો અનુભવ થાય, ત્યારે પુરુષત્વ જગતમાં આ જ ભ્રમણું છે, તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. બીજી પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી એ જ્ઞાનીને લાગે છે કે, 'આ ચેતના વગરનો ન દેહ છે તે રચે છે, ઇન્દ્રિયોની જ ગતિ છે તે ઘોડાઓની ચાલ છે, ન મન છે તે રેન છે અને સમાધિના કાળમાં પરમાત્મારૂપ તથા બ્યવહારના કાળમાં ઉપાધિથી જીવરૂપ એવા હું એ રથમાં બેસીને આનંદરૂપ વિષયોમાં ફરવાની મેં જ કહું છું.' આ પ્રમાણે એ વિચાર કરે છે, સારે પુરુષત્વ જગતમાં આ જ ભ્રમણું છે તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. ૨૧, ૨૨

રથઃ સ્થાણુર્દેહસ્તુરગચના ચેન્દ્રિયગતિઃ
પરિસ્પન્દો વાતો વહનકલિતાનન્દવિષયઃ । પરા-
ણુર્વા દેહી જગતિ વિહરામીત્યનવયા ધિયા દ્વે
તપ્ને રમણમદનં જાગતમિદમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો, 'તત્ત્વમાહાત્મ્યવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૧૨ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૩ મો —

વૈરાગ્યાદિ ગુણો તથા શમનું વર્ણન

'' વસિષ્ઠ કથાચ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य दृष्टात्मानः सुबुद्धयः ।

विवरन्तीह संसारं महान्तोऽभ्युदिता इव ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ—ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા આત્મ જ્ઞાની પુરુષો આવો નિશ્ચય રાખીને આ સ સા-
માં મોટા ચક્રવર્તી* રાજાઓની પેઠે વિચરે છે. તેઓ શોક કરતા નથી, ક્રુદ્ધ ઇચ્છતા નથી, શુભને કે અશુભને માગતા નથી અને સધળું

* આ તેમના સર્ગમાં જીવન-સુકિતના કળરૂપ વૈરાગ્ય આદિ ગુણો અને વિશેષ કરીને શમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

કરે છે, છતાં પણ કશું જ કરતા નથી. ૨ ત્યાજ્ય પક્ષથી તથા આદ્ય પક્ષથી રહિત થયેલા અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહેલા એ લોકો નિર્લેપ રીતે રહે છે, નિર્લેપ રીતે કરે છે અને લૌકિક માર્ગમાં નિર્લેપ રીતે ચાલે છે. ૩ તેઓ આવે છે પણ આવતા નથી; જાય છે પણ જતા નથી, કરે છે પણ કરતા નથી અને બોલે છે પણ બોલતા નથી. ૪ ન કોઈ આરભો અને ન કોઈ વિચારો ત્યાજ્ય અથવા આદ્ય પક્ષમાં છે, તેઓ પરમપદની પ્રાપ્તિ થયા પછી ક્ષીણ થઈ જાય છે. જણે સધળી ઇચ્છાઓ છોડી દીધી હોય છે, તેવું મધુર વૃત્તિઓવાળું મન, જણે ચંદ્રના બિંબમાં જ રહ્યું હોય તેમ સધળી રીતે શાંતિ પામે છે. ૫ સધળી વિચારસંબંધી ક્રિયાઓ રહિત થયેલું અને સધળા પ્રકારનાં ક્રોધ-કાંથી મુક્ત થયેલું એ મન, જેમ ચંદ્રમાં અમૃત માતું નથી, તેમ પોતાનામાં પણ માતું નથી. (પ્રકૃક્ષિત જ રહે છે) ૬ એ મન કોઈ જાતની ઇન્દ્રિયજાળો જીરું કરતું નથી અને વાસના તરફ દાકતું નથી. તે તો બાળકના જેવી સધળી અપેક્ષા તાને છોડી દઈને પ્રભાકારપણાથી જ બિરાજે છે. ૭ આવી વૃત્તિઓ આત્મતત્ત્વના અવલોકન-ક્ષી જ મળે છે, પણ બીજા કોઈ પ્રકારથી મળતી નથી. ૮ તેથી પુરુષ આત્માને જ જણાવે જોઈ એ અને જીવતાં સુધી તેનું જ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈ એ. બીજા બધું કમ તેણે કરવાં જ નહિ જોઈ એ ૯ અને અવિચિત્ર અભ્યાસથી પોતાના અનુભવની, શાંતિની અને શુરુની એકવાક્યતા થઈ હોય, તે પુરુષ સ્વરૂપાનંદ લોગવે છે ૧૦ જેઓ શાંતિના અર્થનો અના-દર કરે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓનો તિરસ્કાર કરે છે, તે મૂઢ લોકો સાથે જ્ઞાની પુરુષ મહાવિ-

* આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી તેમને પોતાને અકર્તાભાવ તથા અલેખતાભાવ અનુભવવાનો છે, તેમ તેઓ સર્વ કર્મમાં નિર્લેપ રીતે વિચરે છે.

તિના સમયમાં પણ સમાનતા પામે નહિ.^{૧૨} પોતાના શરીરમાં રહેલી એક મૂર્ખતા માણસોને જેવો ખેદ આપે છે, તેવો ખેદ તેને પૃથ્વીમાં રોગ, ઝેર, આપત્તિ કે આધિ, તેમનામાંનું કાઈ પણ આપત્તિ નથી.^{૧૩} આં શાસ્ત્રનું શ્રવણ કંઈક સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા પુરુષની મૂર્ખતાને જેવી દૂર કરે છે, તેવી બીજા કાઈ શાસ્ત્રનું શ્રવણ તે દૂર કરતું નથી.^{૧૪} સુખદાયી, યથોચિત દર્શતાથી રમણીય અને વિરોધ વગરનું આ શાસ્ત્ર વાક્યાર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સઘળું સાંભળવું જોઈએ.^{૧૫} જેમ ખેરના ઝાડમાંથી કાંટા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અટળ આપદાઓ અને સઘળી નીચ યોનિઓ, મૂર્ખપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૬} હે રામ! હાથમાં ઢાંઢિયું લઈને ત્યાંડાળોનાં ઘરોની ગલીઓમાં ભીખ માગવા માટે ફરવું એ સારું છે, પણ મૂર્ખતાથી મર્યા જેવું થયેલું જીવન સારું નથી.^{૧૭} ભય કરે હાંડી ખાડોમાં અથવા વૃક્ષોની ખખેલામાં સર્વદા આધિજા ઈડાના અવતારે રહેલું સારું છે, પણ મહાદુઃખદાયી મૂર્ખતા સારી નથી.^{૧૮} કાઈ પણ માણસ આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ પ્રકાશને પામીને પાછો મૃત્યુ જેવા અધારામાં પણ આધિજો થતો નથી, તો તે બીજામાં તો કેમ જ થાય!^{૧૯} જ્યાં સુધી વિવેકરૂપી સૂર્યની નિર્મળ પ્રભાનો ઉદય ન થાય, ત્યાં સુધી જ વધ્યારૂપી રાત્રિ માણસરૂપી કમળને સંકાય પમાડે છે.^{૨૦} હે રામ! જેમ વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ જીવનમુક્તો અને બીજા 'પણ જીવનમુક્ત' શ્રદ્ધિપ્રેમી વિહાર કરે છે, તેમ તમે પણ સંસારના દુઃખથી છૂટવાને માટે શુરના તથા શાસ્ત્રના પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણી, મારા જેવા બંધુઓની સાથે વિહાર કરો.^{૨૧, ૨૨} આ સંસારમાં દુઃખ અનંત છે અને સુખો તો ધાસના તણખલા બરાબર છે. માટે અતે દુઃખ આપનારાં સુખોમાં કદી પણ દષ્ટિ બાંધવી નહિ

સમજી પુરુષે તો પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે અનંત અને પરિશ્રમ વિનાના શ્રદ્ધાપદને પ્રયત્ન-પૂર્વક સાધવું જોઈએ. જેમનું મન સંતાપથી મુક્ત થયું છે અને શ્રદ્ધાપદનું જ અવલંબન કરીને રહ્યું હોય છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષો પુરુષાર્થના પાત્રરૂપ છે.^{૨૩-૨૪} જે દુષ્ટ મનવાળા પુરુષો ભોગ ભોગવવાની લાલચથી રાજ્યાદિક સુખોમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, તેમને આધિજા દેહકા જ સમજો. જેઓ ભોગને ભોગવનારા, શક, પ્રખળ અને પાપકર્મોને જ કરનારા મિતરૂપી શત્રુઓમાં પ્રેમ રાખે છે, તે મૂઢ પુરુષો મોહથી મંદબુદ્ધિવાળા હોય છે. પરિણામે તેઓ એક સંકટમાંથી બીજા સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં, એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં અને એક નરકમાંથી બીજા નરકમાં જાય છે.^{૨૫-૨૬} હે રામ! દુઃખથી સુખ નાશ પામે છે અને સુખથી દુઃખ નાશ પામે છે; આમ મનુષ્યને સુખદુઃખની દશામાં કદી પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ સુખદુઃખની દશાઓ તો વીજળીના વિસ્તાર જેવી ક્ષણભંજર છે.^{૨૭} માટે તમારા જેવા જે મહાત્મા પુરુષો વૈરાગ્યવાળા અને ઉત્તમ વિવેકવાળા હોય છે તેમને જ પ્રણામ કરવા યોગ્ય અને ભોગના તથા મોક્ષના મુખ્ય પાત્રરૂપ સમજવા.^{૨૮} ઉત્તમ વિવેકનો આશ્રય કરીને અને વૈરાગ્યના તથા અભ્યાસના યોગથી આ ઘોર આપત્તિરૂપ સંસારરૂપી નદીને પાર કરવી જોઈએ.^{૨૯} સારી રીતે સમજનારા વિવેકી પુરુષે ઝેરની વ્યાપ્તિ પેટે મોહ આપનારી આ સંસારસંબંધી રચનાઓમાં આસક્તિ રાખવી નહિ.^{૩૦} જે માણસ આ સંસારને પામીને બેભાનની જેમ ઉપેક્ષાથી બેસી રહે છે, તે માણસ સળગેલા ઘરની ઉપર ધાસની પથારીમાં જ સૂતો છે.^{૩૧} જોને પામીને વિદ્વાનો પાછા ફરતા નથી અને જોને પામીને મનુષ્યને કદી પણ શોક કરવો પડતો નથી, તે પદ નિઃસંશય જ્ઞાન-માત્રથી જ મળે છે.^{૩૨} કદાચ એ પદ ન હોય

તો પણ તમને શી હરકત છે ? અને તે હશે તો તેનો વિચાર કરવાથી તમે સંસારરૂપી સમુદ્ર પાર જતરી જશો.^{૩૫} આ સંસારમાં પુરુષ જ્યારે મોક્ષનો ઉપાય વિચારવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે પુરુષ તુરત જ મોક્ષનો ભાગીદાર કહેવાય છે.^{૩૬} જણે લોકમાં એક કૈવલ્યસ્વરૂપના સ્વાસ્થ્ય વિના બીજું એક સ્વાસ્થ્ય નાશરહિત, શંકારહિત અને વિશ્વમરહિત નથી.^{૩૭} એ આત્મવિચાર કરવામાં આવે, તો કૈવલ્યની પ્રાપ્તિમાં કશો પરિશ્રમ પડતો નથી. એ પદની પ્રાપ્તિમાં ધન, મિત્રો, બાધિવો, હોયપગયું ચલાવતું, પરદેશમાં જવું, કાયાને ઉપવાસ આદિ ક્લેશો આપીને દુઃખી થવું કે તીર્થક્ષેત્રોમાં નિવાસ-એમાંનું કંઈ પણ સહાયતા આપે એમ નથી. પણ માત્ર મનથી કલ્પેલા દેવનો મૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે, તો તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ મૂલોચ્છેદ શ્રવણમનન આદિ પુરુષાર્થથી જ સાધ્ય છે અને તે બ્રહ્માકાર દૃઢ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૮-૪૦ વિષયોને છોડી દેનાર પુરુષ માત્ર વિવેકથી સાધ્ય થનાર અને વિચારથી તથા એકાગ્રતાથી નિયંત્ર કરી શકાય એવા એ પદને પામે છે.^{૪૧} સુખદાયી આસન ઉપર બેઠા બેઠા તે પદનો પેતાની મેળે વિચાર કરવામાં આવે, તો પણ તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પદ મળવાથી શોક કરવા પડતો નથી તેમ પાછો જન્મ ધરવા પડતો નથી.^{૪૨} સાધુ-પુરુષો એ પદને સર્વ સુખોના વરસાદની સીમારૂપ બેળે છે અને તેને જ તેઓ સર્વોત્તમ આનંદના ઝરાવાળું રસાયન કહે છે.^{૪૩} જન્મ ઝંઝવાનાં પાણીમાં જળ દોતું નથી, તેમ સર્વ પદાર્થો નાશવંત હોવાને લીધે મનુષ્યલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં ક્યાંય પણ ખરું સુખ નથી.^{૪૪} એથી શમ અને સંતોષરૂપ સાધનથી અત્યંત જીતવાનો જ ચલ કરવો; એટલે અત્યંત પદમાં એકરસ થવારૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય.^{૪૫} રાસસ, દાનવ,

દેવ કે આણસ ગમે તે હોય-તેણે જામાં રહેતાં, ચાલતાં, પડતાં અને ફરતાં પણ મનની શાંતિથી ઉત્પન્ન થનારું તે પરમ સુખ અવશ્ય મેળવતું જ બેઠેલું. તે સુખ મનની શાંતિરૂપ પ્રકૃતિસત પુષ્પવાળા વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું* ફળ છે.^{૪૬} વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા છતાં પણ આકાશમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે નિર્લેપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારને છોડી દેતો નથી, તેમ વ્યવહારને ઇચ્છતો પણ નથી.^{૪૭} શાંતિ પામેલું, અત્યંત સ્વચ્છ, વિશ્રામવાળું, ભ્રાંતિ વગરનું, ચેષ્ટારહિત અને બીજા કોઈને પણ ઇષ્ટ નહિ ગણનારું જ્ઞાનીનું મન વ્યવહારને ઇચ્છતું નથી, તેમ વ્યવહારને છોડી દેવા પણ ધારતું નથી.^{૪૮} હવે હું મોક્ષના દ્વારમાં જ દ્વારપાળો છે, તેમને વિષે અત્યુક્ત મેં કહ્યું છું, તે તમે સાંભળો. તેમનામાંના એકને વિશે પણ આસક્તિ રાખવામાં આવે, તો મોક્ષના દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.^{૪૯} સુખની આરાધ્વી તીવ્ર તરસથી બહુ જ લાંબી થઈ પડેલી અને ઘણા તાપવાળી આ સંસારરૂપી મરુભૂમિ વિવેકી પુરુષને શમને લીધે ચંદ્રમાની કાંતિના જની શીતળ થઈ બંધ છે.^{૫૦} શમથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, શમ જ ઉત્તમ પદવીરૂપ છે. શમ જ સુખદાયી છે, શમ જ શાંતિના કારણરૂપ છે અને શમ જ ભ્રાંતિનું નિવારણ કરનાર છે.^{૫૧} શમથી વૃષ્ટિ પામેલા, શમથી શણગારેલા ચિત્તવાળા અને શીતળ તથા અત્યંત સ્વચ્છ મનવાળા પુરુષને શત્રુ પણ મિત્ર થઈ બંધ છે.^{૫૨} જમનું દૈવ્ય શમરૂપી ચંદ્રથી શોભી રહ્યું છે, તે મની પરમ નિર્મલતા હીરસાગરની નિર્મલતાની જમ વિશેષ ઉદય પામે છે.^{૫૩} જમના દૈવ્યારૂપી કમળના પોટાઓમાં શમરૂપી કમળ પ્રકૃતિસત

* હરિજીત વસ્તુ આપનાર દેવોનું વક્ષ તે કલ્પવૃક્ષ કહેવાય છે.

+ સર્વ જાણનો અવગ્રહ કરનારને કાંઈ ભય નથી કે ઇચ્છાનું રહતું નથી, એમ જણાવતા એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

પ્રું દોષ છે, તેને વિષ્ણુ સમાન જ સમજવા. કાર-
કુદ, જેમ વિષ્ણુના દૈવ્યક્રમમાં પ્રજ્ઞાના આસ-
રૂપ ક્રમજ પ્રકૃતિવત થયું છે, તેમ તેમના દૈવ્ય-
ક્રમમાં ચમરૂપી બીજું ક્રમજ પ્રકૃતિવત દોષ
૧.૫ પોતાના શુભોથી સધળાઓની ઇન્દ્રિયોને
સ કરી લેનારા ન પુરુષોના સુખરૂપી નિષ્કલંક
ઈદ્રમાં ચમરૂપી શોભા દીપી રહી દોષ છે, તે
તેમ કુલીન પુરુષો વંદન કરવાને યોગ્ય છે. ૧૧
ગમની આગળ ચક્રવર્તી પછાની સંપત્તિઓ
આ વિસાત વિનાની છે, તે ચમરૂપી વિષ્ણુતિઓ
તેવો આનંદ આપે છે, તેવો આનંદ જૈવોક્ય-
ની અંદર રહેનારી ઠાઈ પણ વિષ્ણુતિઓ આ-
પતી નથી. ૧૨ જેમ સૂર્યમાં અંધારું નાથ પામે
છે, તેમ ને ઠાઈ કુઝો છે, ને ઠાઈ વૃષ્ટા છે
મને ને ઠાઈ અસદ્ધ ચિંતાઓ છે, તે સધળું
શાંત ચિત્તવાળા પુરુષોમાં લય પામી જાય છે. ૧૩
તે પ્રાણીઓનું આશ્વર્થજન્યું ચિત્ત શાંત મનુ-
ષ્યના દર્શનથી નેટલું પ્રસન્ન થાય છે, તેટલું ચંદ્ર-
નાના દર્શનથી પણ પ્રસન્ન થતું નથી. ૧૪ ચમરૂપી
ભક્તનારા અને સર્વ પ્રાણીઓ પર સ્નેહ રાખ-
નારા સજ્જનમાં પરમતત્ત્વ આપમેળે જ પ્રસન્ન
થાય છે. ૧૫ કૂર સ્વભાવવાળાં તેમજ કામજ સ્વ-
ભાવવાળાં મનુષ્યો જેમ પોતાની માતાનો વિશ્વા-
સ કરે છે, તેમ તેઓ ચમરૂપા પુરુષનો પણ
વેશ્વાસ કરે છે. ૧૬ ચમરૂપી અત્કરણને જેવું સુખ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું સુખ ઇન્દ્રની પદવી મળતાં,
અમૃતનું પાન કરવાથી કે વિષ્ણુની પદવી મળતાં
ફરમાતું આલિંગન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.
૧૭ રાધન । સધળી આધિઓ તથા વ્યાધિઓ-
ને બિતરાવીને દુઃખવેલા અને વૃષ્ટારૂપી દોર-
ગથી ખેંચાઈ ખેંચાઈને યાદી ગયેલા મનને તમે
તારંવાર ચમરૂપ અમૃત છાંટીને ધારણા આપો.
તે બુદ્ધિ ચમરૂપી શીતળ થઈ દોષ, તો ને કર-
નામાં આવશે અને ને ખાનામાં આવશે, તે
પ્રથમ મીઠું લાગશે. હે તાત । ચમ વિના મનમાં

જ સારું હશે તે પણ મીઠું લાગશે નહિ. ૧૨-૧૪ હે
રાધન । હું તો ધારું છું કે ચમરૂપી અમૃતથી
ઠંકાયેલું મન ને આનંદને પામે છે, તે આનં-
દથી ને અંગો કપાઈ ગયાં દોષ તેઓ પણ પાછાં
ભેગે છે. ૧૫ પિશાચો, રાક્ષસો, દેત્યો, રાત્રીઓ,
સિંહો કે સર્પો એ ઠાઈ પણ ચમરૂપા પુરુષનો
દ્વેષ કરતા નથી. ૧૬ ખાણો જેમ વજ્રમય શિક્કાને
વીંધી શકતાં નથી, તેમ જેણે સધળાં અંગોમાં
ચમરૂપી અમૃતમય કવચ સારી રીતે સજ્જ્યું દોષ
છે, તેને ઠાઈ પણ કુઝો વીંધી શકતાં નથી. ૧૭
સમજુ મનુષ્ય ચમરૂપા અને સમતાવાળી સ્વ-
ચ્છ બુદ્ધિથી જેવો શોભે છે, તેવો રાજ સુંદર
રાણીથી પણ શોભતો નથી. ૧૮ શાંતિવાળા પુરુષને
જેઈને માણસોને જેવો સંતોષ મળે છે, તેવો
સંતોષ પ્રાણાધિક પ્રિયને જેવાથી પણ મળતો
નથી. ૧૯ ને પુરુષ ચમરૂપી ભરેલી, લોકમાં વખણા-
યેલી અને સમતાવાળી વૃત્તિથી સારી રીતે વર્તે
છે, તેવું જ જીવનું સંજ્ઞ છે; બીજા ઠાઈનું જીવ-
નું સંજ્ઞ નથી. ૨૦ નમ્ર અને શાંત મનવાળો
સાધુપુરુષ ને કાર્યો કરે છે, તેનાં તે સધળાં કાર્યો-
ને આ સર્વ પ્રાણીઓ વખાણે છે. ૨૧ ને પુરુષ
પ્રિય અથવા અપ્રિય પદાર્થને સાંભળીને, અક-
ળીને, જોઈને, જમીને અથવા તેનાં ભજમાં ના-
હીને હર્ષ પામે નહિ, તેમ ગ્લાનિ પણ પામે નહિ,
તે શાંત કહેવાય છે. ૨૨ સર્વ પ્રાણીઓને વિશે ને
સમબુદ્ધિવાળો છે અને ને પુરુષપ્રયત્નથી ઇન્દ્રિ-
યોને જીતીને લવિષ્યકાળનાં સુખાદિને ઇચ્છતો
નથી, તેમ પ્રારબ્ધથી મળેલાં સુખાદિને છોડી
દેતો નથી, તે શાંત કહેવાય છે. ૨૩ નિર્મળ બુદ્ધિ-
થી તલસ્પર્શ કરીને જોતાં જેના મનની અંદરનાં
તથા બહારનાં સધળાં કાર્યો સરખાં જેવામાં
આવે છે, તે શાંત કહેવાય છે. ૨૪ જેનું મન ચંદ્રના
બિંબ જેવું સ્વચ્છ દોષ છે અને ઉત્સવમાં, યુદ્ધમાં
તથા મરણમાં પણ એકસરખું શાંત દોષ છે, તે
પુરુષ શાંત કહેવાય છે. ને પુરુષ હર્ષનાં તથા

કોયનાં કારણોવાળા પ્રદેશમાં રહ્યો હોય છતાં પણ નહિ રહેલાની પેઠે રાજ થાય નહિ તેમ દાખ કરે નહિ, પણ મુમુક્ષિવાળાની પેઠે સ્વસ્થ જ રહે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જેની પ્રસન્નતાભરી દૃષ્ટિ સર્વ લોકો ઉપર અશ્રુતના ઝરાની જેમ સુંદર પ્રસરતી હોય છે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. ૭૫-૭૭ જ પુરુષ મનમાં અત્યંત શીતળ થઈ ગયો હોય અને વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જે વિષયોમાં રૂબી જતો ન હોય કે મોઢ પામતો ન હોય, તે શાંત કહેવાય છે. ૭૮ દુરંત* આપદાઓ આવવા છતાં અને મોટા મોટા કલ્પોના પ્રસરો થયા છતાં જેનું મન નીચ વસણ લેત

~ ~ ~ ઉર્ગ ૧૪ મો ~ ~ ~

વિચારની પ્રશંસા

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

શાસ્ત્રાવગોધામલયા ધિયા પરમપૂતયા ।

કર્તવ્યઃ કારણજ્ઞેન વિચારોઽનિશમાત્મનઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—શાસ્ત્રના બોધથી નિર્મળ થયેલી પરમ પવિત્ર બુદ્ધિ વડે વિદ્વાન શુરની સાથે નિગૂંતર આત્મવિચાર કરવો જોઈએ. ૧ બુદ્ધિ વિચારથી અત્યંત તીક્ષ્ણ થાય છે, તો પરમ પદને જાણી શકે છે; કારણ કે વિચાર જ સંસારરૂપી સાંખા રાગનું વડું ઝોસડ છે. ૨ અનંત

માંથી પરમપદને પામી ગયા છે, એ વિચારરૂપી
રીપકના ઉત્તમ પ્રકારનું ઉત્તમ ક્ષણ છે.^૯ તે
રૂપના રાજ્યો, ઉચ્ચવલ સમૃદ્ધિઓ, ભોગ અને
અવિનાશી મોક્ષ એ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળો
છે.^{૧૦} જમ વંશમાં પાળીમાં ફળતાં નથી, તેમ
સંસારમાં મહાત્મા પુરુષોની વિવેકને પ્રકૃષ્ઠિત
કરનારી જે વિચારવાળી બુદ્ધિ છે, તે વિપત્તિમાં
ફળતી નથી.^{૧૧} જ્યો વિચારનો ઉદય કરનારી
બુદ્ધિથી બ્યવહાર કરે છે, તેઓ અત્યંત ઉત્તમ
ફળોના પાત્રરૂપ થાય છે.^{૧૨} જે દાઈ દુઃખના
પ્રકારો છે, તે સધળા મોક્ષની ઇચ્છારૂપ દિશાને
રોકનારાં અને મૂળોનાં દુદયોરૂપી વનમાં રહે-
નારાં અવિચારરૂપી કરજ નામનાં વૃક્ષોના ડોડા-
રૂપ છે.^{૧૩} તે રાધવા અવિચારરૂપી નિદ્રા આંગ-
ણના ચૂલ્ની પેઠે મેલી છે અને મહિરાની પેઠે
શ્રાંતિ આદિ ધર્મોને ઉત્પન્ન કરનારી છે; તે તમારા
મનમાંથી ક્ષય પામે.^{૧૪} જમ તેજોરાશિ સૂર્ય
અંધકારમાં ફળતો નથી, તેમ સદ્વિચારમાં
તત્પર રહેનારો માણસ મોટી આપદાવાળાં અને
અત્યંત લાંબાં અજ્ઞાનોમાં ફળતો નથી.^{૧૫} જના
સ્વચ્છ માનસ (મન અને માનસરોવર)માં
વિચારરૂપી કમળોના સમૂહ પ્રકૃષ્ઠિત થયો હોય,
તે માણસ અવશ્ય હિમાલયની જેમ શોભે છે.^{૧૬}
જેમ બાળકને મૂખમાં લીધે ખોટા ખતનો
ઉદય થાય છે, તેમ વિચાર વગરની બુદ્ધિવાળા
મૂખ પુરુષને મનમાંથી વજ્ર જેવા ખોટા સંસાર-
રોનો ઉદય થાય છે.^{૧૭} તે રામ! વિવેક વિનાનો
અધમ પુરુષ દુઃખોની મોટી ડાહીરૂપ છે. તે વિપ-
ત્તિઓરૂપી નવી નવી લતાઓને વસંતની જેમ
પ્રકૃષ્ઠિત કરે છે. તેનો દરથી જ ત્યાગ કરી દેવો.
જેમ ભૂતપિતાઓ અંધારાથી ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમ જે દાઈ દુષ્ટ આચારો છે, દુષ્ટ આચારો છે
અને દુષ્ટ ચિંતાઓ છે, તેઓ અવિચારથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૮, ૧૯} દરદુનંદા અવિચારી
પુરુષ વનનાં ઝાંડા જેવી જ રીતિવાળો છે અને

સારાં કાર્યો કરવામાં અસમર્થ છે. તેને સધળી
રીતે દૂર રાખજો.^{૨૦} જમ પૂર્ણચંદ્ર વિશ્રાંતિ
પામે છે, તેમ આજ્ઞાની પરવગતાથી રહિત થયેલું
જીવનું વિચારવાળું મન, આત્મામાં પરમ વિ-
શ્રાંતિ પામે છે. જેમ ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચાંદ-
ની સર્વ જગતને શોભાવે છે અને અત્યંત શીતળ
કરે છે, તેમ વિવેકથી ઉદય પામેલી વિશ્રાંતિ
સધળા દેહને અત્યંત શોભાવે છે અને અત્યંત
શીતળ કરે છે. જેમ ચંદ્ર રાત્રે શોભે છે, તેમ
પરમાર્થરૂપી મહારાજ્યની પતાકારૂપ બુદ્ધિની
સાથે સંબંધ રાખનારો જીવનો વિચારરૂપી ધોળો
ચામર શોભે છે. વિચારથી જ જીવન્યુક્ત થયેલા
જીવો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશીને દશે દિશાઓમાં
પ્રકાશ કરે છે અને ધણાં પ્રાણીઓના સંસારના
ભયરૂપી અંધકારને મટાડે છે.^{૨૧-૨૨} રાત્રે બાળ-
કના પોતાના મનના મોહથી જ આકાર્યમાં જે
પ્રાણદારી ભૂતની કલ્પના કરાય છે, તે વિચારથી
જ ક્ષય પામે છે. તેજ પ્રમાણે પુરુષના પોતાના
મનના મોહથી જ આત્મમાં જે ધણાં ધણાં દુઃખો
દેનારો સંસારરૂપી બુદ્ધો ભૂત કલ્પનામાં આવે છે,
તે વિચારથી ક્ષય પામે છે.^{૨૩} જગત સંબંધી જે
દાઈ પદાર્થો છે, તેઓ સધળા અવિચારથી
સારા લાગનારા છે; પણ અસ્તિત્વવિનાના છે
અને વિચારથી વીખાઈ જનારા છે.^{૨૪, ૨૫}
બ્રહ્મકારની સ્થિતિ જગતની વિપરીતતાથી રહિત
છે, સુખરૂપ છે, બાધારહિત છે, અનંત છે
અને સ્વાભાવિક છે. તે વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું
ફળ છે એમ સમજો.^{૨૬} જેમ પ્રકટ થયેલા
વિસ્તીર્ણ તેજવાળા ચંદ્રથી ઉત્તમ શીતળતાનો
ઉદય થાય છે, તેમ પ્રકટ થયેલા વિસ્તીર્ણ
શક્તિવાળા વિચારથી અવિચળ સ્થિતિને લીધે
સર્વોત્તમપણાવાળી નિષ્કામતાનો ઉદય થાય
છે.^{૨૭} ઉત્તમ સ્થિતિને આપનારી ચિંતામાં જ
રહેલી પોતાના વિચારરૂપ મોટી ઔપધિથી
સિદ્ધ થયેલા સાધુ પુરુષ અપ્રાપ્ત સુખને ઇચ્છતો

નથી, તેમ પ્રાપ્ત સુખને છોડી દેતો નથી.^{૩૦} જીવન્મુક્ત વિવેકીનું વિસ્તીર્ણ ચિત્ત પરમપદનું અવલંબન કરીને આભાસરૂપે રહેલું હોય છે, તેથી તે વિનાશ પામતું નથી. તે ચિત્તાની સઘળી વિશ્લેષક વાસનાઓ પ્રજ્ઞરૂપ થયેલી હોવાથી તેમાં રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓ ઊઠતી નથી, તેથી વિશ્લેષ થવાનો પણ સંભવ નથી.^{૩૧} આ વિસ્તીર્ણ જગતને સ્થિરપણાથી ઢવળ સાક્ષીની પેઠે જોયા કરતો જીવન્મુક્ત પુરુષ વિષયોમાં મન પરોવતો નથી, વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવતો નથી અને વિષયોમાં ઉત્કંઠા ધરતો નથી. તે શાંત રહે છે, પણ સુધુષ્ણિવાળાની પેઠે શાંત રહેતો નથી. તે સ્વપ્નવાળાની પેઠે અંદરની વાસનાઓમાં દુષ્કૃતિ નથી, બહારના વિષયોમાં મૂઝાઈ રહેતો નથી, ક્રિયારહિત યતો નથી, તેમ ક્રિયાઓમાં કુંઘી જતો નથી.^{૩૨, ૩૩} એ પુરુષ સમુદ્રની પેઠે ગઈ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરે છે, પ્રાપ્ત વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી, ક્રિયાઓને અક્ષાંશ કરે છે અને સર્વદા ભરપૂર રહે છે.^{૩૪} ઉદાર વિચારવાળો મહાત્મા જીવન્મુક્ત યોગીઓ આ પ્રમાણે પૂર્ણ મનથી આ જગતમાં વિહાર કરે છે.^{૩૫} એ ધીર પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી જગતમાં રહીને અતે આભાસ જેવા દેહને છોડી દે છે અને પરિછેદ વગરના વિદેહદેવદંતને પામે છે.^{૩૬} બુદ્ધિમાન પુરુષે આપત્કાળમાં પણ સંસારને ટાળવાના શ્રવણ-મનનાદિક ઉપાયો સાથે રહીને પ્રયત્નપૂર્વક દુઃકાણુ છું અને સંસાર દાનો થયો છે એવો વિચાર પોતાનાથી જ કર્યા કરવો જોઈએ. હે રાધવ ! પોતાને ન્યારે રાજધીય કામોની સાંકડમાં સંદેહ પડે છે, ત્યારે રાજ પણ વિચાર કરવાથી જ કાર્યને સફળ કે નિષ્ફળ બાણી ગઈ છે; વિચાર કર્યા વગર તે તે બાણી શરૂતો નથી. જમ રાત્રે દીવાથી અમુક જમીનનો નિર્ણય કરી

શકાય છે, તેમ વિચારથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા કર્મકાંડ તથા વેદાન્તના સિદ્ધાંતનાં તત્ત્વોનો નિર્ણય કરી શકાય છે.^{૩૭-૩૮} વિચારરૂપી સુંદર આંખ અંધારામાં પણ શક્તિરહિત થતી નથી અને તીવ્ર પ્રકાશમાં પણ અંધ જતી નથી. તેથી દૂરની અને અતરાયવાળી વસ્તુઓ પણ જોઈ શકાય છે.^{૪૦} જે દુર્મતિ માણસ વિવેકમાં આધિજો છે, તે જન્મનો આધિજો છે અને સર્વના ધિક્કારને પાત્ર છે. વિચારરૂપી દિવ્ય ચક્ષુવાળો વિવેકી પુરુષ તો સર્વ વસ્તુઓમાં વિજય વર્તાવે છે.^{૪૧} વિચારરૂપી અમત્કાર પરમાત્મામય છે, માનપાત્ર છે અને પરમાનંદના મુખ્ય સાધનરૂપ છે. તેને કાણુમાત્ર પણ છોડવો જોઈએ તદિ પાકવાથી અત્યંત મીઠી થયેલી ઢેરી જમ મોટાં જોને પણ ગમે છે, તેમ પરિચય થવાથી મધુર થયેલા વિચારવાળો પુરુષ મહાત્માઓને પણ ગમે છે.^{૪૨, ૪૩} વિચારથી શોભી રહેલી બુદ્ધિવાળા અને વિચારથી ચાલવાના માર્ગનો નિર્ણય પામેલા પુરુષોને વારંવાર અનેક દુઃખોરૂપી ખાડાઓમાં લોટવું પડતું નથી.^{૪૪} અવિચારથી આત્મનાશ પામેલો અજ્ઞાની મનુષ્ય જમ પોતાને રોગ કે અનર્થ આવતાં રૂવે છે, તેમ વિચારવાન પુરુષ રોગથી અનેક અનર્થોથી શિથિલ થઈ જતાં પણ રોતો નથી. કાદવમાં દેડકારૂપે જન્મવું સારું છે, મળમાં ફીકારૂપે જન્મવું સારું છે અને યુદ્ધમાં આધિજો સર્પરૂપે જન્મવું સારું છે, પણ અવિચારી મનુષ્યરૂપે જન્મવું એ સારું જ નથી. અવિચાર સઘળા અનર્થોના ધરરૂપ છે, સઘળા સાધુઓએ તેને ધિક્કાર્યો છે અને તે સઘળી દુષ્ટ સ્થિતિઓની છેલ્લી સીમારૂપ છે; માટે તેને છોડી દેવો જોઈએ.^{૪૬} મહાત્માએ નિરંતર વિચારધુક્ત થવું જોઈએ, કારણ કે રોગ આદિ કોઈ ખાડામાં પડતા મનુષ્યોને વિચાર જ એક આધારરૂપ છે.^{૪૮} આથી સૌએ પોતાના મનરૂપી મૂળને વિચાર દ્વારા પોતા-

ની મેળે જ દુષ્ટ વિપયોમાંથી અટકાવવું જોઈએ અને તેને સંસારના મોહરૂપી સમુદ્રમાંથી તારવું જોઈએ. ^{૪૮} 'હું કાણ છું અને મને આ સંસાર-રૂપી દોષ શા કારણથી આવ્યો છે, તે એ રીતે શ્રુતિ-સંપ્રદાયથી જે અવલોકન કરવું તેને વિચાર કહેવામાં આવે છે. ^{૪૯} જમ શિલાની અંદરનો ભાગ અત્યંત અધંકારમય છે, બહુ કઠોર છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી ટાંકણા આદિથી કપાવા-રૂપ દુઃખો ભોગવવાને માટે જ છે, તેમ વિચાર-વગરના દુષ્ટદિપુરુષનું દૈન્ય પણ ધોર અધંકાર-મય હોય છે, મોહને લીધે અત્યંત કઠિન હોય છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી દુઃખો ભોગવવાને સાર જ હોય છે. હે રાધવ ! સત્ય વસ્તુના ગ્રહણની અને મિથ્યા વસ્તુના ત્યાગની ઇચ્છાવાળા પુરુષો આ સંસારમાં વિચાર કર્યા વિના કયા સાચા તત્ત્વને બળી શકતા નથી. ^{૫૦, ૫૧} વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મામાં વિશ્રાંતિ થાય છે, વિશ્રાંતિથી મનમાં શાંતિ થાય છે અને તેથી સધળાં દુઃખોનો ક્ષય થાય છે. ^{૫૨} પૃથ્વીમાં પુરુષ સ્ફુટ વિચારથી જ સધળાં વૈદિક તથા લૌકિક કર્મોને સફળ કરે છે અને સાતથી બુનિકા સુધી ચઢવારૂપ ઉત્તમ પ્રખ્યાતિને પામે છે. માટે તમારે ચમત્કાળ એવા વિચાર ઉપર રુચિ રાખવી. ^{૫૪}

સફલતાં ફલતે શ્રુતિ કર્મણાં પ્રકટતાં કિલ
ગચ્છતિ ઉત્તમામ્ । સ્ફુટવિચારદર્શૈવ વિચારિતા
શમવતે ભવતે ચ વિરોચતામ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુષુ-
મકરણનો 'વિચારનિરૂપણ' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત.

સર્ગ ૧૫ મો

સંતોષનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સન્તોષો હિ પરં શ્રેયઃ સન્તોષઃ સુખમુચ્યતે ।
સન્તુષ્ટઃ પરમમ્યેતિ વિશ્રામમરિહદન ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે શત્રુનાશન ! સંતોષ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે અને સંતોષ જ સુખ કહેવાય છે. સંતુષ્ટ પુરુષ પરમ વિશ્રામન પામે છે. ^૧ સંતોષરૂપી અશ્વરથથી સુખિયા અને લાંબા કાળથી વિશ્રાંતિ પામેલા ચિત્તવાળા શાંત પુરુષોને ચક્રવર્તી રાજ્ય પણ બૂના ખડના તણખલા જવું લાગે છે. ^૨ હે રામ ! સંતોષથી શોભતી અને સંસારની વિષમ વૃત્તિઓ આવી પડતાં પણ ઉદ્વેગ નહિ પામતી મહાત્માઓની બુદ્ધિ કદી પણ સુખનો વિયોગ પામતી નથી. ^૩ જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્તિ પામ્યા હોય છે, તેમને આ અતુલ વૈભવોવાળી લક્ષ્મી પણ ઝેરની જેમ પ્રતિકૂળ લાગે છે. ^૪ દીનતા આદિ-દોષોનો નાશ કરનારો અને અત્યંત મીઠા સ્વાદવાળો સંતોષ જવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ અમૃતના રસની લહરીઓ પણ આપતી નથી. ^૫ જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઇચ્છા કરતો નથી તથા પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પણ અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે અને તેથી જેને હર્ષશોકની દશા બેટી પડતી નથી, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે. ^૬ જ્યાં સુધી મન પોતાની રેળે જ પોતાનામાં સંતોષ પામતું નથી, ત્યાં સુધી એ મનરૂપી ખાડામાંથી લતાઓની જેમ આપદઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. ^૭ જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું કમળ સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત પ્રકુલ્લિત થાય છે, તેમ સંતોષથી શીતળ થયેલું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાન સંબંધી વિચાર-

x આ પંદરમા સર્ગમાં વેરાચરૂપી કલ્પવૃક્ષની ખામાસમાન, સુખદીપ્ત અને મોહના ત્રીજા દારૂપાન-રૂપ સંતોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

રોથી અત્યંત પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે.^૯ જમ મેલા અ-
રીસામાં મોંતુ પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ સંતોષ
વિનાના અને આરાની આળપપાળથી પરવશ
થયેલા ચિત્તમાં પણ જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું
નથી.^૯ જને સર્વદા સંતોષરૂપી સૂર્ય જોયો હોય
છે, તે મનુષ્યરૂપી કમળ અજ્ઞાનરૂપી ગાઢી રાત્રિથી
પણ સંઘાય પામતું નથી.^{૧૦} જનું મન સંતોષ
પામેલું હોય છે, તે માણસ અત્યંત દરિદ્ર હોય તો
પણ આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવા
અશ્વત્થી^{૧૧} પશુના સુખને ભોગવે છે.^{૧૧} જ અત્યંત
સૌમ્ય અને સદાચારી પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુને
ઇચ્છતો નથી અને પ્રાપ્ત થયેલા સુખ-કુખને
ભોગવ્યા કરે છે, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે.^{૧૨} ક્ષીર-
સાગરની પેઠે શુદ્ધતા તથા પરિપૂર્ણતા પામેલા
અને સંતોષથી અત્યંત તૃપ્ત થયેલા મહાત્માના
સુખ ઉપર કોઈ અપૂર્વ શોભા ઝળકી રહે છે.^{૧૩}
પુરુષપ્રયત્નથી પોતાની મેળે પોતામાં જ અત્યંત
પૂર્ણતા મેળવવી અને સર્વ પદાર્થોની તુષ્ટ્યાને
છોડી દેવી.^{૧૪} ચંદ્રના અમૃત જેવા સંતોષના
અમૃતથી પૂર્ણ થયેલા પુરુષનું મન માંત્ર અને
શીતળ થયેલી બુદ્ધિને લીધે પોતાની મેળે જ
અપ્પ ક સ્થિરતા પામે છે.^{૧૫} જમ રાત્રીની પાસે
આકર લોહી પોતાની મેળે આવે છે, તેમ સંતોષ-
થી પુષ્ટ થયેલા મનનાળા પુરુષની પાસે મોટી
સમૃદ્ધિઓ દિકર થઈને પોતાની મેળે આવે છે.^{૧૬}
પોતાની મેળે પોતામાં જ સ્વસ્થ થયેલા પુરુષ
મંતુષ્ટ થઈને રહે છે; ત્યારે વર્ષાઋતુ આવતાં
જમ રજ તુરત ચાંત થઈ બચ છે, તેમ સપ્તથી
ચિંતાઓ તુરત ચાંત થઈ બચ છે.^{૧૭} દે રામ !
ચંદ્ર જેમ નિરંતર શીતળ અને કલંકથી મુક્ત
એવી પૂર્ણતાથી શોભે છે, તેમ પુરુષ નિરંતર
ગીનગ અને ગમ-દ્રેષ્યાદિકથી મુક્ત એવી શુદ્ધ
વૃત્તિથી શોભે છે.^{૧૮} એ પુરુષના મનમાંથી રમ-
ણ લાગના સુખને જોઈને સર્વ લોહી જેવો
નોંધ પામે છે, તેવો સંતોષ તેઓ ધનની રંગલા

જોઈને પણ પામતા નથી.^{૧૯} હે રઘુનંદન ! જ
ઉત્તમ પુરુષ આ જગતમાં ગુણવાન લોકોને
પ્રિય એવી સમતાથી વિમુષ્ણિત હોય છે, તે નિ-
ર્મળ પુરુષને દેવતાઓ અને મહામુનિઓ પણ
બુદ્ધિથી પ્રણામ કરે છે.^{૨૦}

સમતપા મતપા ગુણશાલિનાં પુરુષરાહિં
યઃ સમલંકૃતઃ । તમલં પ્રણમન્તિ નમશ્ચરા
અપિ મહામુનયો રઘુનન્દન ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુહુ-
અકરણુનો 'સંતોષનિરૂપણુ' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત .

~~~~~ સર્ગ ૧૬ મો ~~~~~

સત્સંગવર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિશેષેણ મહાબુદ્ધે સંસારોચરણે તૃણામ્ ।

સર્વત્રોપકરોતીહ સાધુઃ સાધુસમાગમઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાબુદ્ધિમાન ! વિ-
શેષ કરીને, માણસોને આ સંસારને તરી જવા-
માં સાધુઓનો સત્સમાગમ અહીં સર્વત્ર બહુ
ઉપકારક છે.^૧ જ મહાત્માઓ સાધુઓના સંગરૂપી
વૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકરૂપી સ્વચ્છ ફળને સા-
ચવી ગળે છે, તેઓ મોક્ષની સંપત્તિના પાત્રરૂપ
થાય છે.^૨ વિદ્વાન લોકોના સમાગમથી ઉન્નત
ધર પણ ધનાદિકથી ભયું^૩ ભયું^૪ જવું^૫ લાગે છે, મરણ
પણ ઉત્તર જવું^૬ લાગે છે અને આપત્તિ પણ સં-
પત્તિ જવી લાગે છે^૭ આ જગતમાં સાધુઓના
સત્સમાગમનો જ જયજયકાર છે. તે સત્સમાગમ
આપદારૂપી કમલિનીને દિમરૂપ છે અને મોઢરૂપી
ઝાકળને પવનરૂપ છે. સાધુઓનો સમાગમ બુદ્ધિ-
ને અત્યંત વધારનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને કાપી

x આ સોગમાં નર્મમાં મેલના એવા દારપાળ
મનમનું વર્ણન કરવામાં આવેલો અને ચારમાં એ
એકવું મન કંવાથી પણ મોટા મેળવવાનું કરેલું.
o માણસોને એટલે જલને સંઘવ-વિપવનરૂપિત
અપરોક્ષરૂપે જળજનામને મો.

પાપનાર છે અને આધિઓને દૂર કરનાર છે, મેમ તમે સમજો. ૪૫ જમ પાણી રેડવાથી પુષ્પો-
તો તથા ફૂલોના સુંદર ગુચ્છ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ
સાધુઓના સમાગમથી મનોહર અને ઉજ્જવલ
મેવા વિવેકરૂપી ઉત્તમ દીપક પ્રકટે છે. ૪૬ સાધુઓ-
ના સંગની વિશ્વતિઓ નાશરહિત, બાધરહિત
અને નિરંતર વધતી રહેતી સર્વોત્તમ વિશ્વતિને
માપે છે. ૪૭ અત્યંત કષ્ટદાયી દયાને પામેલા અને
રવય થયેલા માણસોએ પણ સાધુઓના સમા-
ગમે જરા પણ છોડવો બેઠએ નહિ. ૪૮ સંસા-
માં સાધુઓના સમાગમો શુભ ભાગના દીવારૂપ
જે, દહવાના અધકારને દરનાર છે અને જ્ઞાનરૂપી
દર્શના પ્રકાશરૂપ છે. ૪૯ જ મનુષ્ય સત્સંગતિરૂપ
પ્રીતજ અને સ્વચ્છ ગંગામાં સ્નાન કરે છે, તેને
નોતું, તીથોતું, તપોતું કે યજ્ઞોતું શું પ્રયોજન
જે? ૫૦ હે નિષ્પાપ! વિષયોમાં રાગ વિનાના, ક-
ાઘ ગયેલા સંદેહવાળા અને દેહાદિકના અધ્યા-
યથી રહિત થયેલા સાધુપુરુષો જો મળે, તો પછી
પતું અને તીર્થયાત્રાતું શું કામ છે? ૫૧ જમ
રિદ્ધી મનુષ્ય મણિઓને પરમ પ્રયત્નથી બેધા
રે છે, તેમ સમજી મનુષ્યે વિશ્વતિ પામેલા
જનાના સાધુઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા કરવા
મેઠએ. ૫૨ જમ લક્ષ્મીજી અધસરાઓના સમૃદ્ધમાં
મેધુના સમાગમથી અને રૂપથી શોભ્યાં હતાં,
મ બુદ્ધિઓના સમૃદ્ધમાં સાધુઓના સમાગ-
મથી અને સદ્ગુણોથી બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિ
વંદા શોભે છે. ૫૩ જ ભાગ્યશાળીએ સાધુઓના
માગમને છોડ્યો નથી, તેણે નિર્મળ વિચારથી
જનાના બ્રહ્મપદને સૌથી પહેલાં પોતાના મુકટ-
પ કરી લીધું છે એમ સમજવું. ૫૪ અધ્યાસથી
હિત થયેલા, બ્રહ્મપદને બળનારા અને સધળા-
યને પ્રિય કાગનારા સાધુઓને સર્વ ઉપાયથી
જિત્ત બેઠએ; કારણકે તેઓ જ સંસારરૂપી સ-
દ્રમાં તરવાનાં સાધનોરૂપ છે. ૫૫ જ મનુષ્યોએ
રકડરૂપી અગ્નિને મેઘની પેઠે કારી દેનારા સાધુ-

ઓને રમતમાં પણ દીઠા નથી, તે મનુષ્યો નરક-
રૂપી અગ્નિઓને મુઝાં ઇંધણોની જમ કામે આવે
છે. ૫૬ દારિદ્ર્ય, મરણ અને દુઃખ ઇત્યાદિ વિપ-
યાની શ્રાંતિઓ સાધુઓના સમાગમરૂપી ઓપ-
ધોથી સંપૂર્ણ રીતે ટળી બંધ છે. ૫૭ માણસોને
સંતોષ, સાધુઓના સંગ, વિચાર અને શમ એ જ
સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાના ઉપાયો છે. ૫૮
સંતોષ એ પરમ લાભ છે, સત્સંગ એ પરમ
ગતિ છે, વિચાર એ પરમ જ્ઞાન છે અને શમ એ
પરમ સુખ છે. ૫૯ એ ચાર સંસારને ભેદવાના
નિર્મળ ઉપાયો છે. જમણે એમને અભ્યાસ કર્યો
હોય છે, તેઓ મોહરૂપી જળવાળા સંસારરૂપી
સમુદ્રને તરી જ ગયા છે, એમ સમજવું. ૬૦ હે
સુશુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ! એ ચારમાંથી નિર્મળ ફળ
આપનારા એકનો પણ જો અભ્યાસ થાય, તો
ચારેનો અભ્યાસ થઈ બંધ છે. ૬૧ એ ચારમાંનો
એક એક પણ ચારેને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે
મનુષ્યે એ ચારેને સિદ્ધ કરવા સારુ યત્નપૂર્વક
એકનો તો અવરય આશ્રય કરવો બેઠએ. ૬૨ જમ
મોઝાં આદિ વિનાના સ્વચ્છ સમુદ્રમાં વહાણો
સારી રીતે ફરી શકે છે, તેમ શમથી સ્વચ્છ થયે-
લા મનમાં સત્સંગ, સંતોષ અને વિચાર, સારી
રીતે પ્રવર્તી શકે છે. ૬૩ જમ કલ્પવૃક્ષોનો આશ્રય
કરનારા પ્રાણીને લૌકિક સંપત્તિઓ સાંપડે છે,
તેમ વિચાર, સંતોષ, શમ અને સત્સંગરૂપી
કલ્પવૃક્ષોનો આશ્રય કરનારા જીવને જ્ઞાનની
સંપત્તિઓ સાંપડે છે. ૬૪ જમ પૂનમના ચંદ્રમાં
સૌંદર્ય આદિ શુભો પ્રવર્તે છે, તેમ વિચાર,
શમ, સંતોષ અને સત્સંગવાળા મનુષ્યમાં પ્રસાદ
આદિ શુભો પ્રવર્તે છે. ૬૫ જમ મંત્રીઓનું કહ્યું
માનનારા રાજામાં જયની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે,
તેમ સત્સંગ, સંતોષ, શમ અને વિચારવાળા
બુદ્ધિમાન મનુષ્યમાં જ્ઞાનની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે.
આથી હે રઘુનંદન! મનને પુરુષાર્થથી જીતીને
આ શુભોમાંથી એક શુભું સર્વદા યત્નથી સંપા-

દત્ત કરવું જોઈએ. ^{૨૬૨૭} જ્યાં સુધી દૃઢ પુરુષાર્થથી
મનરૂપી માતંગને જીતીને તેમાં એમાંના એક
ગુણને પણ ધારણ કરવામાં આવતો નથી, ત્યાં-
સુધી ઉત્તમ ગતિ મળતી નથી. ^{૨૮} હે રામ ! દાંત
પીસીને ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહીને પણ એમાંના
એક ગુણનું સંપાદન કરવું જોઈએ. ^{૨૯} હે મહા-
બાહુ ! જ્યાં સુધી એ ગુણને સંપાદન કરવા માટે
તમારા મનને આગ્રહ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે
દેવ, યક્ષ, પુરુષ કે ગ્રાહ્યશો, તો પણ તમને જ્ઞાન
મેળવવાનો દોઈ ઉપાય થયો નથી, એમ સમ-
જવું. ^{૩૦} એમાંથી ફળદાયી એક ગુણ પણ જો
મળ પામે છે, તો વિવશ ચિત્તવાળા પુરુષના સધ-
ળા દોષો તુરત જ ક્ષય પામે છે. ^{૩૧} એક ગુણ વધે
છે, તો દોષોને જીતનારા બીજા ગુણો પણ વધે
છે; અને એક દોષ વધે છે, તો ગુણોનો નાશ કર-
નારા બીજા દોષો પણ વધે છે. ^{૩૨} મનુષ્યોના આ
મનરૂપી મોહકારી વનમાં શુભ તથા અશુભરૂપી
મોટા કાંઠાઓવાળી વાસનારૂપી નદી સર્વદા પ્ર-
બળ વેગે ચાલી જાય છે. ^{૩૩} આપણે પોતાના પ્રય-
ત્નથી એ નદીને જ કાંઠામાં નાખીએ, તે કાંઠામાં
જ તે વહે છે; માટે જમ તમારી ઇચ્છા હોય
તેમ કરો. ^{૩૪} હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! મનરૂપી
વનમાં ચાલી જતી પોતાની વાસનારૂપ એ મોટી
નદીને તમે પુરુષપ્રયત્નના વેગથી અનુક્રમે શુભ
દિનારને અનુસરતી કરો. તેમ કરવાથી તમે જરા
પણ અશુભ દિનારાની ડોરે તણાશો નહિ. ^{૩૫}

પુરુષપત્તજવેન મનોયતે શુભવદાનુગત્તા
ક્રમદાઃ કુરુ । વરમતે નિજમાવમહાનદીમહદેવેન
મનાગપિ નોદસે ॥ ૨૫ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'સદાચારનિરૂપણ' એ
નામનો સર્ગ ૧૬ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

અંથવિભાગ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमन्तर्विवेको यः स महानिह राघव ।

योग्यो ज्ञानगिरः श्रोतुं राजेव नयमारतीम् ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ ! જમ વિવેકી
રાજ નીતિશાસ્ત્રની વાણી સાંભળવાને યોગ્ય છે
તેમ આ સંસારમાં ઉપર કહેલી રીતે જતા મનમાં
વિવેક ઉત્પન્ન થયો હોય તે મહાત્મા પુરુષ
જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને યોગ્ય છે. ^૧ જમ
મેધના સંગથી રહિત થયેલું નિર્મળ આકાશ
શરદ્ધતુલા નિર્મળ ચંદ્રના ઉદયને યોગ્ય છે,
તેમ મૂર્ખોના સંગથી રહિત થયેલો નિર્મળ અને
મોટા મનવાળો પુરુષ નિર્મળ વિચારના ઉદયને
યોગ્ય છે. ^૨ તમે એ ગુણોની અખંડિત લક્ષ્મીથી
સંપન્ન છો, તેથી હું આ જમનના મોહને હરના-
રું વચન કહીશ તે તમે સાંભળો. ^૩ જનું પુણ્યરૂપી
કલ્પવૃક્ષ ફળોના ભારથી લચીને સુકિત આપવા
માટે જ સજ્જા બ્રહ્મ હોય, તે જીવને આ સાંભળ-
વાની સૂઝ બગે છે. ^૪ કલ્યાણને વારતે પવિત્ર,
ઉદાર અને પરમબોધને જ દેનારો વચનોતું પાત્ર
ઉત્તમ પુરુષ જ યાય છે, ઠાઈ અધમ પુરુષ એ
વચનોતું પાત્ર થતો નથી. ^૫ આ મોક્ષ દેનારી
અને મોક્ષોપાય નામની વેદતુલ્ય સંહિતા બ્રહ્મ
હજાર શ્લોકની છે. ^૬ માણસ જગતો દોષ અને
જોની આગળ દીવો બળતો દોષ, તો તે દીવો
તે માણસની ઇચ્છા વિના પણ તેને પ્રકાશ આપે
છે. તેમ આ અંથ તેનો અભ્યાસ કરનાર માણસ-
ને તેની ઇચ્છા વિના પણ સુકિત આપે છે. ^૭
આ સંહિતા પોતાની જેગે જ અભ્યાસ કરીને
સમજી દોષ, અપવા બીજા દોઈ વર્જન કરતાં

૪ આ મતરમા સર્ગમાં આ મંથની સંખ્યાના
પ્રકરણક્રમથી વિભાજ અને તેમાંના વર્જન કરવાના
વિધો કરેવામાં આવે.

નેના મુખથી સાંભળી હોય, તે ગંગાજી જેમ તુરત પાપતાપની ચાંતિ કરી પરમ સુખ આપે છે, તેમ તે તુરત જ સઘળી શ્રાંતિની ચાંતિ કરી પરમસુખ આપે છે.^૯ જેમ રત્નજીવન^{૧૦} અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની શ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાનું અવલોકન કરવાથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.^૯ આ સંહિતામાં યુક્તિયુક્ત અર્થોથી ભરેલાં વાક્યોવાળાં અને શ્રેષ્ઠ દર્શિતાવાળી આખ્યાયિકાઓવાળાં જુદાંજુદાં પ્રકરણો છે.^{૧૦} એ પ્રકરણોમાં પહેલું 'વેરાગ્ય' પ્રકરણ છે. જેમ નિર્ગળ પ્રદેશમાં પાણી રેડવાથી ગ્રાહ વધે છે, તેમ એના અભ્યાસથી વેરાગ્ય વધે છે. જેમ સારી રીતે લૂછી નાખવાથી મણિમાં શુદ્ધતા ઝળકી જાય છે, તેમ એ પ્રકરણના દોઢ હજાર શ્લોકોનો વિચાર કરવાથી દહ્યમાં શુદ્ધતા ઝળકી જાય છે.^{૧૧} તે પછી એક હજાર શ્લોકોનું અને યુક્તિઓની રચનાથી સુંદર એવું 'સુમુખ્યવદાર' નામનું બીજું પ્રકરણ છે. તે તેમાં સુમુખ્ય માણસોના સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે.^{૧૨} તે પછી દર્શાવેલો તથા ધર્મી આખ્યાયિકાઓવાળું 'હૃદયસ્તિ' પ્રકરણ છે.^{૧૩} તેમાં વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેમાં સાત હજાર શ્લોકો છે. તેમાં 'હું' અને 'આ' એવા રૂપવાળી જગતસંબંધી દ્રશ્યની તથા દરશ્યની વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ જ નથી, છતાં પણ શ્રાંતિને લીધે તે ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે એ વિશે વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રકરણ સાંભળવાથી શ્રોતા મનુષ્ય આ સઘળા જગતને પોતાની અંદર જ કદપાયેલું સમજે છે.^{૧૪} દ્રશ્યના તથા દરશ્યના પરસ્પર અધ્યાસવાળું, અનંત શ્રદ્ધાંકોના વિસ્તારવાળું અને પ્રત્યેક શ્રદ્ધામાં લોક, આકાશ તથા પર્વતોવાળું જગત અસુક રીતિથી નિરૂપણ કરવાને અસમ્ય છે, પાયા વિનાનું છે અને પર્વત આદિ ભેદોથી રહિત છે.^{૧૫} તે પૃથ્વી આદિ બૃતોથી રહિત છે,

સકલપથી જોવા થયેલા નગર જેવું છે, સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો જેવું છે અને મનોરાજ્યની પેઠે વિસ્તાર પામેલું છે.^{૧૬} અર્થ દેખાવોથી તે ગંધર્વ-નગર જેવું છે, બે ચંદ્રની શ્રાંતિ જેવું છે અને ઝાંઝવાનાં પાણી જેવી સ્થિતિવાળું છે. તે વદાણુ ચાલતાં પર્વતો ચાલવાના પ્રમ જેવું છે, સત્યથી તથા પુરુષાર્થથી રહિત છે, ચિત્તભ્રમથી કદપાયેલા પિચાય જેવું છે અને બીજરહિત છતાં પણ તે પ્રતીત થાય છે.^{૧૭} તે મનમાં પ્રતિભાસ પામતા કથાના યુક્તિદિક વિષયો જેવું છે, આકાશમાં કદપાયેલી મોતીની માળા જેવું છે અને સુવર્ણમાં કર્કાંતી પેઠે તથા જળમાં તરંગની પેઠે તે માત્ર કદ્દિપત નામ-રૂપવાળું છે.^{૧૮} આકાશમાંના નીલા રંગની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ તે સર્વદા પ્રતીત થનારું છે. જેમ સ્વપ્નમાં અથવા આકાશમાં ભીંત, રંગ તથા ચિતારા વિની પણ સુંદર ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ તે લાંબા કાળથી જોવામાં આવે છે અને દેખાવમાત્ર છે. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા અક્ષિ સાક્ષાત્ અક્ષિ નહિ હોવા છતાં પણ અક્ષિ કહેવાય છે, તેમ જગત પણ નામરૂપથી કહેવા માત્ર જ છે.^{૧૯} વિચાર કરતાં તે રહેતું નથી, તેથી તે જગત શબ્દના બનારરૂપ અર્થને મળતું છે. તે તરંગોમાં શ્રાંતિથી કદપાયેલી કમળોની માળા જેવું છે. ક્યાંક જોયેલા નૃત્યની જેમ તે સ્મરણથી જાડી આવે છે.^{૨૦} આકાશમાં ચક્રાંચિની ભોરે ચિચિ-ધારીઆ સંભળાતાં, છાતી પર હાથનો ભાર લઈને સૂતેલા પુરુષને તળાવની જે શ્રાંતિ થાય છે, તેના જેવું તે છે. તે ક્રીષ્ણકુતુમાં પાંદડાં વગરના સુકાયેલા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા વન જેવું છે.^{૨૧} તે મરવા પડેલા માણસના ચિત્તની પેઠે ઠંડપડા વિનાનું છે. તે પર્વતની શુદ્ધાંતી પેઠે ઘોર અંધારાવાળું, ઉજ્જડ તથા ભયંકર છે. તે અંધકારવાળી શુદ્ધમાં કદપનાથી યતા એક એક નાથ જેવું છે. તે યેલા માણસની ચેષ્ટા જેવું

છે.^{૨૬} તે અજ્ઞાનરૂપી ટાઢા ઝાકળના વરસાદ-
વાળું છે, શરદ્ઋતુના આકાશ જવા નિર્મળ
બ્રહ્મમાં ભેડેલું છે અને થાંભલામાં ફાતરેલાં તથા
ભીંતમાં આલેખેલાં ચિત્રો જેવું છે.^{૨૭} તે માટી-
માંથી બનાવેલાં ઝાડ આદિ અચેતનના તથા
હાથી આદિ ચેતનનાં પૂતળાં જેવું છે. એ ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણ પછી ચોથું 'સ્થિતિ' પ્રકરણ છે.^{૨૮} તેમાં
ત્રણ હંબર શ્લોકો છે અને તેમાં ધણું વ્યાખ્યાનો
તથા ધણી વ્યાખ્યાયિકાઓ છે. તેમાં દ્રશ્યના
તથા દશ્યના ક્રમને પામેલું બ્રહ્મ ને રીતે ભોગ્ય-
રૂપે તથા ભોક્તારૂપે સ્થિતિ પામ્યું છે; અને દશે
દિશાઓના મંડભજમાં વિસ્તાર પામીને પ્રકાશતો
આ જગતરૂપી ભ્રમ ને રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો છે,
તે રીતિતું ધણું ધણું વર્ણન કયું છે.^{૨૯,૩૦} તે
પછી પાંચમું પાંચહંબર શ્લોકનું, પવિત્ર અને
અનેક ધુન્કિઓથી રમણીયતાવાળું 'ઉપશાંતિ'
પ્રકરણ છે.^{૩૧} તેમાં 'આ જગત, હું, તું અને તે'
એવી રીતે ભેડેલી બ્રાંતિ ને પ્રકારથી શાંત થાય
છે તે પ્રકાર અનેક શ્લોકોથી કહ્યો છે. એ ઉપ-
શાંતિપ્રકરણ સાંભળવાથી જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુ-
ષને જન્મભરણરૂપી સંસાર શાંત થઈ જાય છે.^{૩૨}
તે વખતે તે બ્રાંતિ ખરવાથી ક્ષીણ થયેલું તે
જગત ભૂંસાઈ ગયેલી આલેખેલી સેનાની પેઠે
કાંઈક કાંઈક જોવામાં આવે છે, તે માંડ સોખા
ભાગે બાકી રહે છે.^{૩૩,૩૪} તે બીજાના ચિત્તમાં
રહેલી સંકલ્પિત નગરની શોખા જેવું થઈ જાય
છે. પડખામાં સૂતેલા માણસ સ્વપ્નમાં ધનાદિક
નહિ મળવાથી યુદ્ધ કરતો હોય તથા માટી
ચીસો પાકતો હોય તેના જેવું તે લાગે છે.^{૩૫}
તે શાંત સ્થિતિમાં સંકલ્પથી કલ્પાયેલા પ્રબળ
વાદળોના ભગંકર ચમકે જેવું લાગે છે. વળી તે
સ્વપ્નથી અથવા સંકલ્પથી કલ્પાઈને ઘણીખરી
રીતે સુલાઈ ગયેલા નગર જેવું લાગે છે.^{૩૬} પછી
અનુક્રમે એ શાંતિ કરતાં પણ વધારે શાંતિ મળે
છે ત્યારે જગત અવિચળનગરના બગીચામાં જન-

નારી વાંઝણી જેવું જ લાગે છે; અને વાંઝણીએ
જીભથી વર્ણન કરવા માંડેલી પોતાના પુત્રોની
યુદ્ધ આદિ સંબંધી કથાના અનુભવ જેવું લાગે
છે.^{૩૭} ત્યારે તે જણે ચિત્રો કદી પણ આલેખ્યાં
ન હોય તેનાં ચિત્રોથી ભરાઈ ગયેલી ભીંત જેવું
લાગે છે; અને બીજા માણસે કલ્પેલી છતાં
સુલાઈ જવાતી નગરી જેવું લાગે છે.^{૩૮} તે કાઈ
પણ ઋતુમાં ઉત્પન્ન નહિ થયેલા બગીચા જેવું
લાગે છે, તે ભવિષ્યની ફૂલવાડીમાં વસંતનો રંગ
લાગ્યા જેવું જણાય છે અને છેવટે તે જમાં તરંગોના
સમૂહ અદર જ લીન થઈ ગયા હોય એવી
સ્વચ્છ જળવાળી નદી જેવા પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ
જાય છે. તે પછી છઠ્ઠું 'નિર્વાણ' પ્રકરણ કહ્યું
છે.^{૩૯,૪૦} તેમાં સાકાયોદ્ધ હંબર શ્લોકો છે
અને તે જ્ઞાનરૂપી મહાન પુરુષાર્થને આપનાર
છે. એ પ્રકરણ ચતુર્થ સમબંધાથી મૂળ અવિ-
ધાનો પણ નાશ થાય છે અને તેથી સઘળી કલ્પ
નાઓની શાંતિવાળું પરમ કલ્પાણરૂપ નિર્વાણ
પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૧} નિર્વાણ પામેલા પુરુષ નિર્વિ-
પય થાય છે, ચેતન્યના પ્રકાશરૂપ થાય છે, જ્ઞાન
રૂપ થાય છે, ઉપાધિઓરહિત થાય છે, વાદળો
નિનાના આકાશના ગર્ભ જેવો સ્વચ્છ થાય
અને સંસારસંબંધી સઘળી બ્રાંતિઓથી મુક્ત
થાય છે.^{૪૨} તે જગતની કિંમતોથી પરવારી ચૂકે
છે અને કૃતાર્થતાને લીધે સુસ્થિત થાય છે. જ્યાં
સર્વ લોકોનાં પ્રતિબિંબ પડે એવા હીરાના સ્તં-
ભની પેઠે તે નિર્મળ થઈ જાય છે અને આકા-
શની પેઠે નિર્લેપ થઈ જાય છે.^{૪૩} ધણું ધણું
બ્રહ્મકિંને ગળી જઈને તે અત્યંત વૃદ્ધિવાન થાય
છે અને સઘળા બ્રહ્મભોગોથી તથા માનસિક
ભોગોથી તે સ્થન્ય થાય છે.^{૪૪} ત્યારે તે શરીર,
ધન્દ્રિયો, દેવતા, ત્યાગ્ય તથા ગાદ એઓના
વિચારથી રહિત થાય છે, શરીરવાળો છતાં પણ
શરીરવગરનો થાય છે અને મંસારવાળો છતાં
પણ મંસારરહિત થાય છે.^{૪૫} તે ચેતન્યમય થાય

અને ઠહિન પથરાના ગર્જની પેઠે બીજ પદા-
ની પ્રવેશને અયોગ્ય થાય છે. તે જગતને પ્રકાશ
આપનાર ચૈતન્યાત્મક સૂર્યરૂપે પરમ પ્રકાશરૂપ
થાય, તે છતાં દરપ પદાર્થો નહિ રહેવાને લીધે
તે ગાદા અંધકારના ગાંગડાની પેઠે પરમ અંધ
જેવો થઈ બળ છે. તે સંસારની દુષ્ટ ખટપટોથી
મુક્ત થાય છે અને આશરૂંથી વિપ્રચિકાથી
મોહિત થાય છે. ૪૧૪૭ તે અહંકારરૂંથી પિશાચ-
ને ભેતો નથી અને શરીરથી રહિત છતાં પણ તે
બીજાંએને શરીરી હોય તેવો લાગે છે. મહા મેરુ-
પર્વતના ઢોઠક ફૂલમાં એકાદ બ્રમરી બેઠી હોય
છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા એ જીવન્મુક્ત પુરુષનાં
કરોડો રૂનાડાંમાંના એક રૂનાડા જેવી અવિધા-
ના એકાદ ભાગમાં આ જગતનું સૌન્દર્ય વાસ
કરીને રહે છે. ૪૮ જ વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મના
ઉદરમાં એક એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં હબરો
બ્રહ્મડોની રચનાએને બનાવીને જીએ છે, તે
પરબ્રહ્મ જીવન્મુક્તના સ્વરૂપભૂત છે. ૪૯ જીવ-
ન્મુક્ત થયેલા મહામતિ પુરુષના દૃઢ્યની વિશા-
ળતાનું માપ સેકડો અને લાખો વિષ્ણુઓથી,
શિવોથી અને બ્રહ્માઓથી પણ કરી શકાત નથી;
કારણ કે સર્વોત્તમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા જીવન્મુક્તના
દૃઢ્યની વિશાળતા અપાર જ છે. ૫૦

વિતતતા હૃદયસ્ય મહામતેર્હરિહરાન્જજલ-
શયૈરપિ | હુલનમેતિ ન મુક્તિમવો યતઃ પ્રવિ-
વલાઽસ્તિ નિરુત્તમવસ્તુનઃ || ૫૦ ||

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામ્યાયણુ સુસુષુ-
પ્રકરણુનો 'અંધ્યાદિવર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૮ મો

અંથના ગુણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્યાં વાચિતમાત્રાયાં પ્રવોષઃ સમ્પ્રવર્તતે |
વીજાદિવ સતો વ્યુત્પાદવશ્યં માવિ સત્ફલમ્ ||

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જમ સારું બીજ વાવ-
વામાં આવ્યું હોય તો તેમાંથી સારું ફળ અવ-
શ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ સંહિતાને વાંચ-
વાથી અવશ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, માણસે
રચેલું શાસ્ત્ર પણ બેયુક્તિઓથી તરવનો નિર્ણય
કરાવતું હોય, તો તેને ગ્રહણ કરવું અને નિષ્ક્રિય
રચેલું શાસ્ત્ર પણ બે તેવી રીતે નિર્ણય કરાવતું
હોય નહિ તો તેને તણ દેવું. બુદ્ધિમાન પુરુષે તો
ન્યાયને અનુસરતી પદ્ધતિ જ પકડવી જોઈએ.
બાળકનું વચન પણ બે યુક્તિવાળું હોય, તો
તે સ્વીકારી લેવું અને બ્રહ્માનું વચન પણ બે
યુક્તિઓથી વિરુદ્ધ હોય, તો તેને તણખલાની
પેઠે છોડી દેવું. ૧ પાસે રહેલા ગંગાના જળને
છોડી દહને જ 'આ તો અમારા બાપનો ફેવો
છે' એવા આગ્રહથી તે ફવાતું પાણી પીતો
હોય, તે હડીલા પુરુષને કાણ સમજાવી શકે? ૨
જમ પરોઢિયું થતાં અવશ્ય પ્રકાશ આવે છે,
તેમ આ સંહિતા વાંચવાથી અવશ્ય સારો
વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ આ અંથને - વિદ્વાનના
મુખેથી સ્પર્શ સાંભળવામાં આવે છે અને પોતા-
ની મેળે ધીરે ધીરે વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાં સંસ્કાર
પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનમાં પ્રથમ લત્તાની પેઠે
અત્યંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વાક્યોનો ઉદય થાય છે
અને તે વાક્યો સંભાના મોટા આજ્ઞાપણરૂપ થાય
છે. ૪ ત્યારે મોટાપણને અનુસરતા શુભાવાળી
ઉત્તમ ચતુરાર્થ પણ ઉદય પામે છે અને તેથી

૧. આ અદારમાં સર્ગમાં આ અંથના મુખ્ય શુભો
ફળોની સાથે કહેવામાં આવશે અને ઉપમાઓમાં
કયા અર્થો ગ્રહણ કરવા, તે પણ કહેવામાં આવશે.

રાજાઓ તથા દેવની પેઠે પૂજવા જવા વિદ્વાનો પણ રાજ થઇને તે માણસ ઉપર સ્નેહ રાખે છે. જમ સારાં નેત્રવાળો પુરુષ હાથમાં દીવો રાખે, તો તે રાત્રે પદાર્થોના આગલાપાછલા ભાગોને જાણી શકે છે, તેમ બુદ્ધિમાન માણસ પણ આ અંથનો અભ્યાસ કરે, તો તે સર્વ વિષયોના પૂર્વાપર સંબંધોને જાણી શકે છે. જમ શરદઋતુ ગ્રેસતાં દિશાઓનાં ધુમ્મસ ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઝાસરી જાય છે, તેમ આ અંથનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઝાંછા થતા જાય છે. ^{૯, ૧૦} તમારે કેવળ બુદ્ધિમાં વિવેકને દંઢ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો, કારણ કે અભ્યાસ વિના કોઈ ક્રિયા કાંઈ પણ ફળ આપતી નથી. ^{૧૧} જમ શરદઋતુમાં મોહ તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ અંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે. જમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ મન ત્યાં અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે. ^{૧૨} આ અંથનો અભ્યાસ કર્યાથી મોહરૂપી કાળજી વિનાની, અધ-કારના પડદાને દૂર કરનારી અને પદાર્થોના વિભાગ દેખાડનારી બુદ્ધિ, રત્નના દીવાની આંચની પેઠે અત્યંત પ્રકાશી રહે છે. ^{૧૩} બાણો જમ કવચવાળા મનુષ્યનાં મર્મસ્થળોને કાપી શકતાં નથી, તેમ દીનતા અને દારિદ્ર્ય આદિ દોષોથી ભરેલા વિચારો જગતનું ચિંથ્યાંતત્ત્વ સમજનારા માણસોનાં ચિત્તોને ભેદી શકતાં નથી. ^{૧૪} જમ મોટો પથ્થર આગળ પડ્યો હોય તો પણ બાણો તેને ભેદી શકતાં નથી, તેમ શાસ્ત્ર જાણનાર ચિત્ત આગળ રહ્યું હોય છતાં સંસારના મહાદુઃખદાયી તાસો તેને ભેદી શકતા નથી. ^{૧૫} જો સંસારમાં જન્મ પ્રથમ થયો હોય તો પુરુષાર્થ મુખ્ય ગણાય અને જો કર્મ પ્રથમ થયો હોય તો દેવ મુખ્ય ગણાય; ત્યારે ઝોમાંથી પ્રથમ શું થયું હશે? ક્ષત્યાદિ અનેક સંશયો છે. જમ દિવસથી અંધારું ટળી જાય છે, તેમ આ અંથના અભ્યાસથી તે સંશયો

ટળી જાય છે. ^{૧૬} રાત્રિ શાંત થતાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે જમ સર્વ પદાર્થો યથાસ્થિત જોવામાં આવે છે, તેમ આ શાસ્ત્રથી મોહ શાંત થતાં વિવેકનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સર્વદા જગતનું તત્ત્વ યથાસ્થિત જોવામાં આવે છે. ^{૧૭} વિચાર કરનારા માણસને મનમાં સમુદ્રના જવી ગંભીરતા, મેરુના જવી સ્થિરતા અને ચંદ્રના જવી શીતળતા સાંપડે છે. ^{૧૮} જની સધળી કટપનાઓ શાંત થઈ છે, તે પુરુષનું જીવનસુક્રમણ ધીરે ધીરે પરિપાકને પામે છે અને તેનું વાણીજીવન કરી શકાતું નથી. ^{૧૯} સધળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાર આપનાર એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની જે અત્યંત ખીલી નીકળે છે. ^{૨૦} શમથી પ્રકાશવાળા અને અત્યંત નિર્મળ થયેલા હૃદયરૂપ આકાશમાં જ્યારે વિવેકરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અન્યોના સમૂહા કરનારા કામ, ક્રોધ, આદિ ધુમ્કેતુઓ ઉદય પામી શકતા નથી. ^{૨૧} જમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વિનાનાં વાદળો આ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને જાંચા તથ અચલ પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ અંથન વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વિનાના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને જાંચા તથા અચલ બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે. ^{૨૨} જમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, દૂર અને મુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ જોગતાં બંધ પડી જાય છે, તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, દૂર અને મુખને દીન કરનારી પામરતા આ અંથનો અભ્યાસ થતાં બંધ પડી જાય છે. ^{૨૩} જમ પવનો ચિત્તમાં આવે-ખેલી લતાને કંપાવી શકતા નથી, તેમ ચિંતાઓ પરબ્રહ્મરૂપી સ્તીતમાં અત્યંત ચોટી ગયેલી પરમ ધીરજવાળી બુદ્ધિને કંપાવી શકતી નથી. ^{૨૪} તત્ત્વને જાણનારો માણસ વિષયોની આસક્તિરૂપ આડમાં પડતો નથી. કારણ કે જણે માર્ગ જાણ્યો

હાય એવો કયો માણસ ખાડમાં પડવા દોડે.^{૨૫}
 પેતિવતા સ્ત્રી જન્મ થોડો રીતે પ્રાપ્ત થયેલા
 અંતઃપુરના આંગણમાં રમે છે, તેમ સારાં
 શાસ્ત્રના પ્રસંગથી સારાં આચરણ કરનારાઓની
 બુદ્ધિ થોડો રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અવિરોધી કાર્યમાં
 રમે છે.^{૨૬} લાખો અને કરોડો બ્રહ્માંડમાં જટલાં
 અંતઃકરણ છે, તે તે પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં નિરક્ત
 બુદ્ધિવાળો પુરુષ બ્રહ્માંડોને રહેલાં દેખે છે.^{૨૭}
 મોક્ષના ઉપાયો સમજવામાં આવવાથી જનું
 અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય છે, તે પુરુષને ભોગનો
 સમૂહ કદી પણ ખેદ આપતો નથી, તેમ તે તેને
 કદી પણ આનંદ આપતો નથી.^{૨૮} પ્રત્યેક અંતઃ-
 કરણમાં બ્રહ્માંડોના અસીમ સમૂહો પ્રકટ થાય છે
 અને લીન થાય છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમને પાણી-
 માં ઊછળી ઊછળીને લીન થતાં મોજાં જવા
 સમજે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કાર્યોનાં તથા ક્રોધોનાં
 સ્વરૂપોને જાણે છે, છતાં પણ અજ્ઞાની ઝાડની પેઠે
 તે પ્રાપ્ત થયેલાં અનિષ્ટોનો દ્રેષ કરતો નથી, તેમ
 જતાં રહેલાં ઇષ્ટોની ઇચ્છા કરતો નથી.^{૨૯,૩૦} ઇષ્ટ
 તથા અનિષ્ટ ક્રોધોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ દૃઢયથી
 અજિત રહેનારો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાને જ મળે
 છે તેને અનુસર્યા કરે છે, તેથી તે બીજા લોકો
 જોવા એવામાં આવે છે.^{૩૧} આ અંથને સંપૂર્ણ
 રીતે સમજી-વાંચી તેના પ્રત્યેક શ્લોકનું વિવે-
 ચન કરવામાં આવે, તો અનુભવ થશે કે, આમાં
 જે કંઈ છે તે સઘળું યુક્તિસિદ્ધ છે, પણ વરદાનના
 કે ચાપના વચનની જન્મ કહી દીધું નથી.^{૩૨} આ
 શાસ્ત્રરૂપ કાવ્ય શબ્દાલંકારોથી તથા અર્થોલંકા-
 રોથી શણગારેલું છે, રસમય છે, સુંદર દર્શતાયી
 સિદ્ધ છે અને સમજવું સહેલું છે.^{૩૩} જને પદો-
 નું અને પદોના અર્થોનું થોડું ઘણું જ્ઞાન હોય
 છે, તે પુરુષ પોતાની મેળે જ આ અંથને સમજી
 શકે છે; પણ આમાં જે તત્ત્વ છે તેને તે જાણી
 શકતો નથી, માટે તેણે પડિતના મુખથી આ
 અંથ સાંભળવો એમજે.^{૩૪} આ અંથ સાંભળવામાં

આવે, વિચારવામાં આવે અને સમજવામાં આવે,
 તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની
 કે જપ આદિની કાંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.^{૩૫}
 આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને તેના વારંવાર
 અવલોકનથી ચિત્ત સંસ્કારી થાય છે અને અપૂર્વ
 પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૬} જન્મ સૂર્યનો ઉદય થતાં
 પ્રથમ વિના જ પિશાય પોતાની મેળે શાંત થાય
 છે, તેમ આ અંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું' અને
 જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દરચરૂપી પ્રખળ
 પિશાય પણ અત્યંત વગર પોતાની મેળે જ શાંત
 થાય છે. જન્મ સ્વપ્નની ભૂલ ભ્રમત અવસ્થાથી
 જાણ્યામાં આવ્યા પછી કાંઈ પણ ભ્રમાવતી નથી,
 તેમ 'હું' અને જગત' એવી રીતની દૈવતરૂપી ભૂલ
 પણ જ્ઞાનથી જાણ્યામાં પછી કાંઈ પણ ભ્રમા-
 વતી નથી. તે તો એમ ને એમ શાંત જ થઈ જાય
 છે. જન્મ સંકલ્પથી ઉઠાવેલા નગરમાં આવ્યાથી
 પુરુષને હર્ષ કે શોક પાપ કરતા નથી, તેમ આ
 જગતરૂપી ભ્રમ જાણ્યામાં આવ્યાથી પુરુષને હર્ષ
 કે શોક પાપ કરતા નથી. જન્મ સર્પના ચિત્તને
 ચિત્તરૂપે જાણવાથી તે સર્પ ભય આપનાર થતો
 નથી, તેમ જગતરૂપી સર્પને પદાર્થરૂપે જાણ્યા
 પછી તે સુખ દેહુઃખને આપનાર થતો નથી.^{૩૭-૪૦}
 જન્મ જાણવાથી ચિત્તના સર્પનું સર્પપણું એ
 ને એમ નહ થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનને જાણ
 વાથી સંસારનું સંસારપણું એમ ને એમ ના
 થઈ જાય છે. કૂસને કે પાંદડાને વીંચી નાખવામાં
 ગોડાક પરિશ્રમ પડે છે; પણ તેટલો થોડો પરિ-
 શ્રમ પણ અધિષ્ઠાનરૂપ પ્રકરને જાણવાથી સંસાર
 ને વીંચી નાખવામાં પડતો નથી. કૂસને કે પાંદ-
 ડાને મસજવામાં હાથ ચલાવવા પડે છે, પણ
 સંસારને મસજવામાં તો કેવળ બુદ્ધિને જ રોકવા-
 નું કામ છે; બીજા કાંઈ અવયવ ચલાવવાનું
 તેમાં કામ નથી. સુખદાયી આસન ઉપર બેસવું,
 જવા મળી આવે તેવા ભોગોને ભોગવવા અને

* કલ્પિતના આધારરૂપ પ્રકરને.

સદાચારથી વિરોધી હોય એવાં કાર્યો નહિ કરવાં, દેશકાળને અનુસરીને બનતા સત્સંગથી સુખ-પૂર્વક આ શાસ્ત્રનો અથવા ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવો. આથી આ સંસારની શાંતિ આપનારો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ સાક્ષાત્કારથી ફરી વાર ચૈતન્યથી યત્રમાં દબાવું પડતું નથી.^{૪૧-૪૨} એ પ્રમાણે સુગમતા છતાં પણ એથી ડરી જઇને જ પાપીએ ભોગના રસમાં લાંપટ રહે છે, તે અધમેને તેમની માતાના મળતા ધીકારપ બાણવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ.^{૪૩} હે રામ ! હવે' હું અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓના પ્રાણરૂપ અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરનાર આ શીક્ષ કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૪૪} પ્રથમ એ શાક્ષ કઈ રીતે સાંભળવું અને કઈ રીતે તથા કઈ પરિભાષાથી (શાક્ષના અસાધારણ સંકેતથી) તેને વિચારવું, તે હું કહું છું; તમે તે સાંભળો.^{૪૫} જોવામાં આવેલા પદાર્થથી અનુભવમાં નહિ આવેલા પદાર્થને જ સમજાવવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાનો દર્શાવ કહે છે, તે દર્શાવથી બોધમાં કેટલીક સુગમતા પડે છે.^{૪૬} હે રામ ! જમ રાત્રે દીવા વિના ઘરમાં રાચરચીલાંની અબર પડતી નથી, તેમ દર્શાવ વિના અપૂર્વ વિષયનો યથાર્થ બોધ થતો નથી.^{૪૭} હે કકુત્સ્થવંશજ ! હું તમને અહીં જ જ દર્શાવથી સમજાવીશ, તે તે દર્શાવોને તમારે ઉત્પન્ન થયેલાં અને તેમ હોવાથી ખોટાં સમજાવાં એ દર્શાવથી તમારે જ્ઞેય જ અજ્ઞ છે, તેને જ નિત્ય અને સત્ય સમજવું.^{૪૮} એક પરબ્રહ્મ વિના બીજા જ કાંઈ ઉપમાનો* અને ઉપમેયો* છે, તે સધળાં સ્પષ્ટ રીતે કાંઈનાં કાર્ય-રૂપ છે અને કાંઈનાં કારણરૂપ છે.^{૪૯} બ્રહ્મના ઉપ

+ વિવેકી મનુષ્યે આ વચનોનું તાત્પર્ય સમજી ચોતાના પારમાર્થિક કર્તવ્યના અનુજ્ઞાનમાં પ્રમાદ કરવો ઉચિત નથી.

* જેમની ઉપમા આપીએ તે.

x જેમને ઉપમા આપીએ તે

દેશમાં તમને જ દર્શાવ કહેવામાં આવે, તેમાંથી એક અંશની સરખાઈ લેવી, પણ સધળા અંશોની સરખાઈ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો નહિ.^{૫૦} તમને અહીં બ્રહ્મતત્ત્વ સમજાવવાને માટે જ દર્શાવ આપવામાં આવે, તે તે દર્શાવને તમારે જગતની અંદરનું જ અને સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ જેવું જ સમજવું.^{૫૧} આ પ્રમાણે પરિભાષા બાણી રાખવાથી નિરાકાર બ્રહ્મમાં સાકાર દર્શાવ કેમ લાગુ પડે ? એવી મૂખ્ય લોકોની તાર્કિક શંકાઓનો અવકાશ જ રહેશે નહિ.^{૫૨} તદ્દશાસ્ત્રમાં અસિદ્ધ અને વિરુદ્ધ આદિ જ દોષો કહેલા છે, તે ઉપર ચોટ રાખીને બીજા લોકો કદાચ દર્શાવોમાં દૂષણ આપે, તો પણ જગત સ્વપ્ન જેવું જ છે, માટે કશું દૂષણ લાગુ પડશે નહિ.^{૫૩} કેટલાં એક તાર્કિક લોકો કહે છે કે, 'અત્યંત અને સ્વપ્નને સરખાં કેમ ગણાય ?' પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો જમ સ્વપ્ન પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, તેમ અત્યંત પણ પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, એ વાત વિદ્વાનોથી માંડીને તે બાળક સુધી સર્વમાં અનુભવસિદ્ધ છે.^{૫૪} આથી જમ અત્યંતની કલ્પનાઓ સ્પષ્ટમાં કેટલુંક કામ કરે છે, તેમ ધ્યાન, વરદાન, શાપ અને ઔપધાદિ સ્વપ્નની કલ્પનાઓ પણ કાંઈ સમયે અત્યંતમાં ફળ દેતી જોવામાં આવે છે. જગતની સ્થિતિ જ એવી છે, માટે અત્યંત અને સ્વપ્નનાં દર્શાવો અપાય છે તે યથાર્થ જ છે.^{૫૫} મોક્ષના ઉપાયરૂપ યથો કરનારાઓએ બીજા પણ જ ન યથો કરેલા છે, તે તે યથોમાં પણ બોધ્ય એવા બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે જ દર્શાવો આપ્યાં છે, તેમાં પણ તેવી જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં જગતનું સ્વપ્નસંભાનપણું સમજાવવામાં આવે છે, પણ તે સમજીને વાત કરી બીજાને ગમે ઉતારાવવું, એ તુરત

બની શકે એમ નથી, કારણ કે પોને સમજવા કરતાં બીજાને સમજવામાં વાલીનો કેમ મારી રીતે ગણવો પડે છે. જ્યાં સુધી કંપના જેવું તથા માનનિક પૂતળાં કદવેલા નગર આદિ જેવું જ છે; માટે આ વિષયમાં જાગરને એ જ દર્શનો લાગુ પડે છે, બીજાં દર્શનો લાગુ પડતાં નથી જેમ માટી એ યદ્ય આદિનું કારણ છે, તેમ જલ ઠોડનું કારણ નથી; તે છતાં બોધની અનુકૂળતાને માત્ર પ્રકરને માટી આદિની ઉપમા આપવામાં આવે છે. તેથી ઉપમાઓમાં યદ્ય પરિચયો કરવા છતાં પણ ચપલા અથોની સાથે સમાનતા મળી શકતી નથી. ૧૨-૧૩ બુદ્ધિમાન પુરુષે બોધની અનુકૂળતા સાત્ર નિર્વિવાદ ચક્રને ઉપમેયમાં એક અંગથી ઉપમાનના સાદરચનો અંગીકાર કરવો. ૧૪ 'આ મણિ દીવા જેવો છે,' એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે; ત્યાં પણ દીવાની માત્ર પ્રમાણ ૧૫ મણિમાં સરખાવણું માનવામાં આવે છે, પણ એ સરખાવણું કોઈથી, તેવ તથા વાટ આદિનો મરખામણીમાં ઉપયોગ થતો નથી. ૧૬ જેમ દીવો પ્રમાણે સરખાવણીથી મણિના સ્વરૂપને સમજાવે છે, તેમ સપ્તમાં ઉપમાનો એક દેશના સાદરચથી જ ઉપમેય સ્વરૂપને સમજાવે છે. ૧૭ દર્શનોના એકાદ અંગથી સાદરચને લઈને જ મમજવાનું દોષ તે એ સમજાવું દોષ, તો તે દર્શનોનો સ્વીકાર કરીને સાંત્રોનાં મદાવાક્યોના અર્થનો નિર્ણય કરવો. ૧૮ પણ કુતાકિંકણનું ગળીને જેઓથી અનુભવનું ખડન જ થાય એવા અપવિત્ર વિકલ્પોથી પરમ પુરુષાર્થને ધક્કો પડેલાં હોય નહિ. ૧૯ વેદાંતશાસ્ત્ર સંસારોત્થાન દર્શનના છે, તેથી તેની વાતો વેરીની વાતો જેવી અપ્રિય લાગે છે. બીજાં સાંત્રો પ્રપંચમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં દેવાથી તેમની વાતો સીની વાતો જેવી ચીઠી લાગે છે, તો પણ અમે સિદ્ધાંત ક્યો છે કે, વેરીની વાત પણ એ વિચારથી અનુ-

* માત્ર અજવાળાથી.

ભવ કરાવનારી દોષ, તો તેનો સ્વીકાર કરવો અને સીની વાત પણ એ વેદોક્ત પુરુષાર્થથી બચ કરનારી દોષ, તો તેને બહાવડપ જ મમજવી, પણ પ્રામાણિક સમજવી નહિ. ૨૦ તે ગમ ! અમારી મતિ એવી છે કે, તેથી જનમુક્તિરૂપ મુખ આપનાર વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે બુદ્ધિથી અપરેશ અનુભવ કરાવનારો પરમ પુરુષાર્થ મને એવી સપ્તમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની એકવાક્યતા છે. માટે વેદવિરુદ્ધ દેવજ પોતાના તર્કોથી જ પુષ્ટ થયેલાં બીજાં સાંત્રોથી બની શકે નહિ, એવા અપરેશ અનુભવ કરાવનારો પરમ પુરુષાર્થ એ જ અમારા મતમાં પ્રમાણ છે. ૨૧

अस्माकमस्ति मतिरज्ञतपेषि सर्वशास्त्रैक-
वाक्यकारणं कलितं यतो यः । प्रातीविकार्य-
मपद्यात्मनिजाह्नपुष्टात्मवेदनादितरदस्ति ततः
प्रमाणम् ॥ ૭૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-
મકરણનો 'દર્શનોત્તરપણ' એ
નામનો મર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

છસર્ગ ૧૯ મો

દર્શનોનો અર્થ સમજવવા
પરમતત્ત્વનું શોધન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિશિષ્ટાંશસર્પર્થત્વમુપમાનેષુ મુક્તે ।

કો મેદઃ સર્વસાદરચે ત્વમાનોપમેયયોઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જે અંગનું વિશેષ કરીને પ્રતિપાદન કરવું દોષ, તે અંગથી જ ઉપમા-
નોમાં સરખાવણું લેવામાં આવે છે, પણ એ સર્વ અસૌધી સરખાવણું લેવાનું દોષ, તો પછી ઉપમાનમાં અને ઉપમેયમાં ભેદ જ શો રહે ?

* x આ ઝોગણીસમા સર્ગમાં દર્શનોના અર્થ સમજવાના પ્રસંગથી જેમા સર્વ પ્રમાણોનો અત-
ર્થ છે એવા પરમતત્ત્વનું શોધન કરવામાં આવશે.

દૃષ્ટાંત સમજવાથી અદ્વિતીય આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોનો અર્થ સમજવામાં આવે છે. આમ સ્પષ્ટ જણાયેલા બ્રહ્મસ્વરૂપથી અજ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનનાં કાર્યોની સારી પેઠે શાંતિ થાય છે. આ જ શાંતિરૂપી નિર્વાણ થાય છે, તે જ દૃષ્ટાંતોનું ક્ષણ છે.^૨ આથી દૃષ્ટાંતોમાં અને સિદ્ધાંતોમાં અનેક વાંધાઓ ઉઠાવવાનું માંડી વાળવું અને ગમે તે યુક્તિથી પણ મહા-વાહ્યોનો* અર્થ યથાર્થ સમજવા ઉપર લક્ષ્ય રાખવું.^૩ શાંતિ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, માટે તેને સિદ્ધ કરવામાં યત્ન રાખો. ભાણમાં ભાત આવ્યો હોય, પછી 'તે કેવી રીતે રંધાયો' એ વિષે કલ્પનાઓ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?^૪ સઘળી રીતે મળતાં ન આવે એવાં છતાં પણ એક રીતથી મળતાં આવીને, ધારેલું કામ પાર પાડે એવાં ઉપમાનોથી અને ઉપમેયોથી જમ અને તેમ બોધની સગવડ કરવામાં આવે છે.^૫ પથરાઓના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા જડા તથા આંધળા દેહકાની પેઠે વિવેકરહિત થઈને સંસારના ભોગોમાં આસક્ત થવું નહિ.^૬ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સમજીને યત્ન કરવો, પરમપદ મેળવવું અને શાંતિ આપનારાં શાસ્ત્રોના અર્થોનો નિરંતર વિચાર કર્યા કરવો.^૭ આંધ્રી સુધી ચિત્તમાં પુનરાવૃત્તિથી રહિત એવી 'સાતમી ભૂમિકા' નામની શાંતિરૂપ વિશ્રાંતિ સારી રીતે મળે, ત્યાં સુધી સમજી પુરવે પ્રત્યેક અવકાશમાં ગુરુની સેવા આદિ ધર્મો તથા તેઓમાં ઉપયોગી સાધનો સંપાદન કરવાં અને શાસ્ત્રોનાં વચનોથી, સૌજન્યથી, બુદ્ધિથી તથા તત્ત્વજ્ઞતાઓના સમાગમથી વિચાર કર્યા કરવો.^૮ સાતમી ભૂમિકામાં વિશ્રાંતિ પામેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઊતરેલા શુદ્ધસ્વ કે સંન્યાસીને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કરેલાં કર્મોનું કશું ક્ષણ થતું નથી,

તેમ કર્મો નહિ કરવાથી તેને કરો દોષ લાગતો નથી.^{૧૦} એ પુરુષ તો મહારાજ્ય વિનાના થયેલા સમુદ્રની પેઠે વિદેષપરંહિત જ રહે છે, તેથી તેને શ્રુતિઓના કે સ્મૃતિઓના પરિચય રાખવાનું કશું કામ નથી.^{૧૧} જ્ઞાનના વિષયને યથાર્થ રીતે મનમાં ઉતારવા સારુ ઉપમાનનું અને ઉપમેયનું એક અંશથી સાદરથ લેવું, પણ સઘળા અંશે મેળવવાનું દોઢ-ડહાપણ કહોળવું નહિ. દોઢડહાપણમાં વ્યાકુળ થયેલા દોઢડહાણે યોગ્યનું કે અયોગ્યનું ભાન રહેતું નથી, એટલા માટે તમારે દોઢડહાપણ કરવું નહિ અને જ સમજવાનું છે તે ગમે તે યુક્તિથી સમજી લેવાનો જ આગ્રહ રાખવો.^{૧૨, ૧૩} હૃદયમાં વ્યાપક ચૈતન્યનો અનુભવ આવવા છતાં જ પુરુષ તેમાં કુતર્કો કર્યા કરે છે તે પુરુષ દોઢડહાણો કહેવાય છે.^{૧૪} જમ મેઘ નિર્મળ આકાશને મલિન કરી નાખે છે, તેમ જ મૂર્ખ મનુષ્ય અભિમાનથી ઊકતા કલ્પનાના અંશેથી જ્ઞાનમાં ખોટા વાંધા નાખ્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના મનના નિર્મળ બોધને મલિન કરી નાખે છે.^{૧૫} હવે હું તમને એક મુખ્ય પ્રમાણરૂપ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ કહું છું, તમે તે સાંભળો. જમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ સઘળાં પ્રમાણો, એ મુખ્ય પ્રમાણરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામે છે.^{૧૬} સઘળી મન્દિરોને સત્તા તથા સ્કુરણ આપનારે જે મુખ્ય અખંડિત જ્ઞાન વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે જ અનુભવથી સિદ્ધ એવું પ્રત્યક્ષતત્ત્વ કહેવાય છે.^{૧૭} અર્થને અનુસરીને એ તત્ત્વનાં જ અનુભૂતિ, * વેદન, * પ્રતિપત્તિ- તથા પ્રત્યક્ષ એ નામે કહેવાય છે અને વ્યવહારની દશામાં એ જ આપણો જીવ કહેવાય છે.^{૧૮} એ પ્રત્યક્ષતત્ત્વરૂપ અખંડિત જ્ઞાન વૃત્તિરૂપ ઉપાધિને લઈને સંવિન કહેવાય છે અને 'હું' એવી પ્રતીતિને લઈને પ્રમાતા+ કહેવાય છે. વળી તે જ આરે બહારનાં આવરણોનો જંગ

* જીવ-અવસ્થાના અભેદને જીવપ્રત્યક્ષ તત્ત્વ મતિ (તે જગત્ત્વ છે) કલ્યાણ વાક્યોનો અર્થ.

• અનુભવ. * જ્ઞાન. + મનજ. + પ્રમાણથી જાણનાર.

યઈ વિષયરૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ઘટાદિક પદાર્થ કહેવાય છે.^{૧૮} જમ વાયુ આદિને લીધે જળ તરંગાદિક રૂપે સ્ફુરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના બ્રમેને ઉત્પન્ન કરનારા સંકલ્પ-વિકલ્પને લીધે એ જ તત્ત્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે.^{૨૦} એ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈનું પણ કારણ નથી, છતાં સૃષ્ટિના આરંભમાં તુરત સૃષ્ટિરૂપે સ્ફુરીને સૃષ્ટિના કારણરૂપ થયેલ છે, એટલે પોતે પોતામાં જ પોતાના કારણરૂપ થયેલ છે.^{૨૧} એ બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી, છતાં પણ જીવનું કારણ છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ એ જીવ જ અજ્ઞાનથી ભેડેલા છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ જીવનું કારણ નથી. જમ બ્રહ્મ અવિદ્યાથી જીવરૂપ થયે છે, તેમ તે પ્રકૃતિમાં જગતરૂપે પણ પ્રકટ થયે છે.^{૨૨} જ્ઞાનકશામાં એ બ્રહ્મ જ સાક્ષાત્કારરૂપ થાય છે અને પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના શરીરને (જગતને) નાશ કરીને તુરત પોતાને (જીવને) પરમ વ્યાપક પ્રત્યક્ષરૂપ કરે છે.^{૨૩} જીવન્યારે સાક્ષાત્કારથી આત્માકાર થાય છે, ત્યારે તે સાક્ષાત્કાર પણ કોઈ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એવા પરમ સ્વરૂપથી રહે છે.^{૨૪} પોતાની બુદ્ધિની, ઇન્દ્રિયોની અને કર્મેની સાથે ન્યારે ક્રિયારહિત થયેલું મન શાંત થાય છે, ત્યારે તે પાણું ભરવાનું નહિ હોવાને લીધે જીવન્યુક્તાને કરેલાં કર્મેથી કશું ફળ થતું નથી અને વિહિત કર્મે નહિ કરવાથી કશો ફાલ પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૨૫} વિષયોનું સ્ફુરણ નહિ રહેવાથી મન ન્યારે શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે કર્મેન્દ્રિયો બંધ પાડેલા યંત્રની પેઠે કર્મ આદિમાં પ્રવર્તતી નથી.^{૨૬} જમ પાટિયા પર ગોઠવેલા લાકડાના બે ઘેટાઓનાં માથાં છુટકાવામાં, તેમની અંદર રહેલી ખેંચવામાં આવતી દારી કારણ છે, તેમ મનરૂપી યંત્રના ચાલકમાં વિષયોનું સ્ફુરણ કારણ છે, એમ વિદ્વાનોતો નિશ્ચય છે.^{૨૭} જમ ચલન વાયુની અંદર જ રહેલું છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયોથી

ખીચાખીચ ભરેલું જગત બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે.^{૨૮} શુદ્ધ અને સર્વના અધિષ્ઠાતરૂપ બ્રહ્મન્યારે જગતરૂપે દેખાય છે, ત્યારે તે બધું ઉત્પન્ન થયું હોય અને બધું દિશા, કાળ, બાહ્ય પદાર્થો તથા માનસિક પદાર્થો આદિ અપાર દેહોવાળું થયું હોય એમ જણાય છે.^{૨૯} દશરૂપે બાસતા દેહાદિકને બેઠને 'એ જ મારું સ્વરૂપ છે' એમ મોહથી સમજી લેવામાં આવે છે, તો એ જ પરબ્રહ્મ જીવરૂપ થઈ જાય છે. ન્યાં જવી રીતે જ રૂપ દશ થયું હોય, ત્યાં પરબ્રહ્મ પણ તેવી રીતે તે રૂપ જ જણાય છે.^{૩૦} એ સર્વાત્મા ન્યાં જવી રીતે ઉત્તીસ પામે છે, ત્યાં તુરત તેવી રીતે જ રહે છે અને બધું દશરૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ પ્રકાશે છે.^{૩૧} સર્વાત્મકપણને લીધે બધું તેમાં દ્રષ્ટાપણું અને દશપણું આવ્યું હોય એમ બને છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દ્રષ્ટાપણું અને દશપણું એ બંને મિથ્યા છે. કારણ કે દશ્ય વિના દ્રષ્ટા હોતો નથી અને દ્રષ્ટા વિના દશ્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સધળાં કાર્યો મિથ્યા છે, માટે બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારા એ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ જ છે અને અતુલાન આદિ સર્વે પ્રમાણે તેના અંશરૂપ છે.^{૩૨,૩૩} હે-રામ! પૂર્વે પોતે જ કરેલા યત્નમાં દેવની કલ્પના કરીને પુરુષો તેની ઉપાસના કરે છે, પણ વીર પુરુષો તો દેવની ઉપાસના કરનારા પુરુષોએ માનેલા દેવ શબ્દના અર્થને દૂર છોડી દે છે અને પરબ્રહ્મ રૂપ ઉત્તમ પદને પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનામાં પામે છે.^{૩૪} ન્યા સુધી તમને પોતાની બુદ્ધિથી પોતાની મેળે જ શુદ્ધ અને અનંતરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે આચાર્યોની પરંપરાના સત્ય અને ઉચ્ચત્ત્વ મત પ્રમાણે વિચાર કર્યો કરો.^{૩૫}

વિચારયાઽઽચાર્યપરમ્પરાણાં મતેન સત્યેન સિતેન તાવત્ । યાવદિશુદ્ધં સ્વયમેવ શુદ્ધયા ઘનન્તરૂપં પરમમ્યુપૈષિ ॥ ૩૫ ॥

— ૭ સર્ગ ૨૦ મો —

બુદ્ધિના પ્રકાર અને મહાપુરુષનાં લક્ષણ

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

આર્યસદ્ગમયુક્ત્યાદો પ્રજાં વૃદ્ધિ નયેદલાત્ ।

તત્તો મહાપુરુષતાં મહાપુરુષલક્ષણેઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ખેાલ્યાઃ—પુરુષાર્થ કરીને મહાત્મા-
આના સમાગમથી તથા યુક્તિ આદિથી પોતાની
બુદ્ધિને વધારવી અને તે પછી મહાપુરુષોના
શમ આદિ ગુણોને સપાદન કરીને પોતાનામાં
મહાપુરુષપણું મેળવવું.^૧ આ જગતમાં જે પુરુ-
ષની પાસે જે ગુણ અધિક હોય, તેની પાસેથી તે
ગુણ શીખીને વિચારશક્તિને વધારવી.^૨ હે રામ!
શમ આદિ જે ગુણવાનપણું છે, તે જ મહાપુરુ-
ષપણું છે. યથાર્થ જ્ઞાન વિના એ મહાપુરુષપણું
ઠાઈ રીતે સિદ્ધ થતું નથી.^૩ જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા
અને અંદર ફળ હોવાથી વખાણવા યોગ્ય એવા
નવા અંકુરો વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ સત્પુ-
રુષોમાં રહેલા અને અંદર ફળ હોવાથી વખા-
ણવા યોગ્ય એવા શમ આદિ ગુણો જ્ઞાનથી વૃદ્ધિ
પામે છે.^૪ જેમ ઘણાં અજોવાળા યજ્ઞોથી ધાન્યોને
વધારનારી ઉત્તમ વૃષ્ટિ વધે છે, તેમ શમ આદિ
ગુણોથી ઉત્તમ જ્ઞાન વધે છે.^૫ જેમ કમળોથી
તળાવને શોભા મળે છે અને તળાવથી કમળોને
શોભા મળે છે, તેમ જ્ઞાનથી શમ આદિ ગુણો
શોભે છે અને શમ આદિ ગુણોથી જ્ઞાન શોભે છે.^૬
સદાચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનથી
સદાચારની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે જ્ઞાન અને
સદાચાર એ બન્ને પરસ્પરને વધારનાર છે.^૭ બુદ્ધિ-
માન પુરુષે શમ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આદિથી દઢ
થયેલા પુરુષાર્થના કમ વડે, જ્ઞાનનો અને સદા-
ચારનો અભ્યાસ કરવો.^૮ હે તાત! જ્યાં સુધી

જ્ઞાન અને સદાચારનો સાથે અભ્યાસ થાય નહિ,
ત્યાં સુધી પુરુષને તેમાંનો એક પણ ગુણ સિદ્ધ
થતો નથી.^૯ પકિલી સાળના ખેતરનું રક્ષણ કર-
નારી સ્ત્રી, તાળીઓ પાડીને ગાતી હોય છે, તેથી
પક્ષીઓને ઊરાડવાનું કામ થાય છે અને તે સાથે
તેને ગાયનનો આનંદ પણ મળે છે; તે જ પ્રમાણે
અર્ક્તા છતાં લોકને કર્તા લાગતો તૃણારહિત
પુરુષ જ્ઞાનનો અને સદાચારનો અભ્યાસ કરતો
હોય છે તેથી અજ્ઞાનને ટાળવાનું કામ થતાં તેની
સાથે તેને પરમપદની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ થાય
છે.^{૧૦, ૧૧} હે રધુનંદન! આમ મેં તમને સદા-
ચારનો કમ કહ્યો. હવે હું એવી જ રીતે ઉત્તમ
જ્ઞાનના કમનો ઉપદેશ કરીશ.^{૧૨} બુદ્ધિમાન પુરુષે
યથાને વધારનાર, આયુષ્યમાં સુખ આપનાર
ને પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળને આપનાર આ ઉત્તમ
શાસ્ત્ર યથાર્થ કહેનારા તત્ત્વવેત્તાના મુખથી સાંભ-
ળવું.^{૧૩} જેમ મેલું પાણી કતકની+ રજના સં-
બંધથી આપોઆપ જ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ
તમે પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી
પોતાની મેળે જ પરમપદને પ્રાપ્ત થશો.^{૧૪} સાધ-
નોની સંપત્તિ મેળવીને મનન કરનારા પુરુષનું
મન આ બાણવા યોગ્ય વસ્તુને બાળ્યા પછી
પરમપદને ઇચ્છતું ન હોય તો પણ પરવશ થઈ
તે પરમપદને પામે છે. કેમકે અજ્ઞાનનો તથા
તેનાં કાર્યોનો નાશ કરીને બ્રહ્મ થયેલી એ અ-
ખંડિત ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનને આધીન હોવાથી
મનને કદી પણ ત્યજતી નથી.^{૧૫}

વિદિતવેદમિદં હિ મનો મુનેર્વિવશમેવ હિ
યાતિ પરં પદમ્ । ચદવબુદ્ધમગ્નિહિતમ્મુત્તમં તદવ-
વોષવશજા જહાતિ હિ ॥ ૧૫ ॥

સર્ગ ૨૦ એ સમાપ્ત

મુમુક્ષુ-પ્રકરણ સમાપ્ત

× આ વીસમા સર્ગમાં બુદ્ધિના પ્રકાર, મહાપુરુષનાં લક્ષણ અને સદાચારના કમ વિશે કહેવાશે.

+ નિર્મળતા ફળની.

श्री योगव सिष्ठ महा रामायण

३-उत्पत्ति-प्रकरण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री यो. वासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुणशाली भाषांतर

३-उत्पत्ति-प्रकरण

सर्ग १ लो०

ज्ञानથી જ મોક્ષ થાય છે, કર્મ કે યોગથી નહિ
વસિષ્ઠ ઉવાચ—વાગ્માભિર્વહ્નિવદ્વક્ષ માતિ સ્વપ્ન હવાત્મનિ ।

यदिदं तत्स्वशब्दोत्थैर्यो यद्वेत्ति स वेत्ति तत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—અક્ષરપ જ અક્ષરેતા મહાવાક્યોથી પ્રાપ્ત થયેલા યોગરૂપી પ્રકા-
શથી પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે; કારણ કે આ જે દૃશ્યપદાર્થરૂપ જગત છે, તે સ્વપ્નની જેકે
આત્મામાં જ પ્રકટ થયેલું છે. જે કોઈ માણસ શ્રવણાદિક ઉપાયોથી અક્ષરને અણુ છે,
તે અક્ષરનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.^૧ આ ન્યાય પ્રમાણે આ સઘળી સૃષ્ટિ અક્ષરમાત્ર જ છે. મારે
આ જગત શું છે, કાનું છે અને તે શામાં રહ્યું છે, ક્યાંદિ શંકાઓનો અવકાશ જ
રહેતો નથી.^૨ હે રામ ! આ જગત મેં જે રીતનું બંધ્યું છે, તે જે વસ્તુરૂપ છે અને

* આ પહેલાં સર્ગમાં આત્માને જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે; પણ કર્મથી કે યોગથી યતો
નથી તથા નહિ જાણેલા આત્મા જ જગતને સર્જે છે, એ વિષે કહેવામાં આવ્યો.

તે જ ક્રમથી ગોઠવાયુ છે, તે સવળું હું શ્રોતાઓનાં મનમાં જીતરે એવી રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. ચિદાકાશજ પોતે જીવરૂપ થઈને પોતાનાં જ સ્વપ્નની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતને દેખે છે. દ્રષ્ટા તથા દશ્ય સાથેના આ જગતને સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા સંસારનું દર્શાવજ લાગુ પડે છે. જે તમને 'સુસુષુ-વ્યવહાર' નામનું પ્રકરણ કહી સંભળાવ્યું. હવે હું તમને ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ કહું છું. દશ્યપદાર્થોની સ્થિતિથી બંધન દેખાય છે અને દશ્યોનો બાધ થઈ જાય તો બંધન રહેતું જ નથી. માટે હવે દશ્યનો કેવી રીતે બાધ થઈ જાય છે, એ વિષે હું તમને અનુક્રમથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૩૦} જગતમાં જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ વૃદ્ધિ પામે છે, તે જ સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે અને તે જ મોક્ષનો અનુભવ કરે છે.^{૩૧} આથી હું તમને તમારા સ્વરૂપનો બોધ થાય, એ માટે પ્રથમ ઉપદેશ આપું છું. ઉત્પત્તિ આદિ સંબંધો સંસારની ઢાલિમાં છે, આત્માની ઢાલિમાં નથી. આત્મા તો જેવો પ્રથમથી છે તેવો જ રહે છે.^{૩૨} હે રામ! હું પ્રથમ તમને આ પ્રકરણનો સંક્ષેપથી અર્થ કહું છું, તે તમે સાંભળો. પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તે વિસ્તારથી કહીશ.^{૩૩} જમ સ્વપ્ન સુષુપ્તિમાં લય પામે છે, તેમ આ જ સ્થાવર અને જંગમરૂપ સર્વ જગત જોવામાં આવે છે, તે પ્રલયકાળમાં લય પામે છે.^{૩૪} એ સમયે સ્થિર, ગંભીર, તેજથી ન્યારું, અંધકારથી ન્યારું, વ્યાપક અને નામરૂપ વગરનું કાંઈક સદૃશસ્તુ બાધી રહે છે.^{૩૫} વિદ્વાનોએ ઉપદેશની સગવડ માટે એ સદૃશસ્તુનાં ઋત, આત્મા, પરબ્રહ્મ અને સત્ય ઇત્યાદિ નામો કહેવામાં છે.^{૩૬} એ આત્મા કાંઈ પણ વિકાર પામતો નથી, છતાં જાણે પોતે બીજી રીતનો જ દોષ તેમ પ્રકાશ પામીને, તે બિવિધમાં બાંતિને લીધે 'જન' એવું સુદ્ર નામ પાળ્યું કરે છે. પછી પ્રાણને પાળ્યું કરેલા એ જન સમૂહનો અર્થ છે. તે પારણ

કરવાથી એ ચંચળપણું પામે છે. હવે સંકલ્પ આદિનું મનન કરવાથી તે મંદ થઈ જાય છે અં રૂપ પારણ કરે છે. એ મન લિંગશરીર કહેવાય છે.^{૩૭,૩૮} જમ સ્થિર આકારવાળા સમુદ્રમાં અસ્થિર આકારવાળો તરંગ થાય છે, તેમ વ્યાપક પુરમાત્મામાંથી એ મન ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૯} મન હિરણ્યગર્ભરૂપ બ્રહ્મા કહેવાય છે અને તે તુરત પોતાની મેળે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિરંતર સંકલ્પો કર્યા કરે છે. તે સત્યસંકલ્પથી આ વિસ્તારવાળી જગતરૂપી ઇન્દ્રજાળ ઉત્પન્ન થઈ છે.^{૪૦} આથી જમ કહીને અર્થ સુવર્ણથી જુદો નથી, તેમ જગત ચમૂદનો અર્થ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી. આ અનંત પ્રકારવાળું જગત સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, છતાં જમ સુવર્ણમાં કડાપણું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં જગતરૂપપણું નથી.^{૪૧,૪૨} જમ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સાચી જેવી જણાતી ખોટી ચંચળ લહરીને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે, તેમ મન સાચી જેવી જણાતી જગત સંબંધી ખોટી અને ચંચળ એવી ઇન્દ્રજાળની શોભાને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે.^{૪૩} જે અવિદ્યાને લઈને આ જગતનું ખોટાપણું છે, તે અવિદ્યાનાં અવિદ્યા, સંસૃતિ, બંધ, માયા, મોહ, મહત્ત્વ અને તમ એવાં નામો વિદ્વાનોએ કહ્યાં છે.^{૪૪} હે અંદ્રવદન રામ! પ્રથમ હું બંધનું સ્વરૂપ કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે પછી તમે મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણી શકશો.^{૪૫} દ્રષ્ટા ઉપર દશ્યની જે સત્તા થાય છે, તે જ બંધ કહેવાય છે. દ્રષ્ટા દશ્યનો બળશરીર બંધાયેલા છે અને જે દશ્યનો બાધ થઈ જાય અથવા તે મિથ્યા જેવું જ્ઞાન થઈ જાય, તો દ્રષ્ટા મુક્તિ પામે છે.^{૪૬} જગત, તું અને હું ઇત્યાદિ અનાત્મ પદાર્થો દશ્ય કહેવાય છે. ન્યાં સુધી એ દશ્ય દોષ છે ત્યાં સુધી મોક્ષ દોષો નથી.^{૪૭} આ દશ્ય નથી. એવી રીતના બધાં બંધવાદોથી દશ્ય શાંત થતું નથી, કારણ કે એથી

આ દરય નથી તો બીજું કંઈક દરય છે' મેના સંકલ્પો કોડે છે અને એ બકવાદોથી રચરૂપી રોગ કોણે વધે છે.^{૨૪} વળી અનેક ઢોં કરવાથી કે તીર્થ-નિયમ આદિથી પણ રચ સાંત થતું નથી. દરયરૂપ જગતનો બાધ રવાનો ઉપાય તો વિચાર જ છે.^{૨૫} એ જગત-પી દરય બ્રહ્મથી બુદ્ધ જ સત્તાવાળું હોય, તો ઈર્ષને શાંતિ થાય જ નહિ; કારણ કે, અસત્ હાથેનો ભાવ (સત્તા) હોતો નથી અને સત્ હાથેનો અભાવ હોતો નથી. વિચાર વિના બીજા કંઈ પણ ઉપાયથી આત્મા બલવામાં આવી કોતો જ નથી. તેની સત્તાથી દરયપદાર્થની સત્તા બુદ્ધી નથી. માટે જ્યાં જ્યાં દ્રશ્ય હોય, ત્યાં ત્યાં ના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ બ્રાંતિથી દરયનો ઉદય થાય છે. આથી 'આ દરય જગત આત્માથી બુદ્ધી તાવાળું છે અને મેં તેને તપથી, ધ્યાનથી યા જપથી છોડી દીધું છે એમ સમજવું, એ કાંઈથી વૃત્તિ થયા જેવું છે. હે રામ ! એ દરય પદાર્થ બુદ્ધી સત્તાવાળો હોય, તો સૂક્ષ્મ દરવાજા આ ચૈતન્યરૂપી દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે નહિ.^{૨૭-૨૮} જેમ દર્પણ મેં તે સ્થળમાં હશે, તો પણ તેમાં પર્વત, સમુદ્ર, દી, પૃથ્વી અને જળ આદિનું પ્રતિબિંબ પડ્યા પર રહેશે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યરૂપી દર્પણ મને હશે, તો પણ તેમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા પર રહેશે નહિ. આમ તે પ્રતિબિંબ પડશે, તેથી ત્યાં પણ દુઃખ, જરા, મરણ અને જન્મના મજા બચતમાં તથા સ્વપ્નમાં અનેક રીતે બદલાતા નાનામોટા પદાર્થોના સાગ અને સ્વીકાર થશે જ નહિ.^{૩૦} 'આ દરયને મેં ટાળી નાખ્યું અને હમણાં હું આ સ્થિતિમાં આવેલા છું' મે એ સમાધિમાં પ્રતીત થાય, તો સમાધિમાં સારના સ્મરણનું એ જ અક્ષય બીજ રહ્યું છે, મ સમજવું. એ દરય ન હોય, તો નિર્વિકલ્પ માધિમાં તુડીયાવસ્થારૂપ બ્રહ્મણનો અનુ-

ભવ થાય છે; પણ એ દરય હોય, તો તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય !^{૩૧-૩૩} હે રામ ! જેમ સુષુપ્તિના અંતમાં સર્વ જગત પાછું પ્રતીત થાય છે, તેમ સમાધિમાંથી ઉત્થાન થતાં આ અખડિત દુઃખરૂપ જગત જેવું ને તેવું પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. તેમજ યજું, તો પછી સમાધિથી વળ્યું પણ શું ? આમ અનર્થ પાછો જ આવે, તો પછી જરા વાર રહેનારી સમાધિમાં સુષુપ્ત શું છે ?^{૩૫-૩૬} કદાચ, જીવતાં સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી જાંબાતું જ ન આવે, તો પણ જ્ઞાન વિના મળેલું એ આત્મસુખ નિત્યની સુષુપ્તિના સુષુપ્ત જેવું થયું, તેમાં શો સાર છે ?^{૩૭} માટે એ આ દરયની સત્તા રહેશે, તો અનેક યત્ન કરીને સમાધિ ક્યાં છતાં પણ તે સમાધિમાં દરયની પ્રતીતિ નહિ જ થાય કે ! અવશ્ય થશે જ. કારણ કે જ્યાં ચૈતન્ય રહે છે, ત્યાં તેને લગતો જગતરૂપી જમ આબ્યા વિના રહેશે નહિ.^{૩૭} કદાચ દ્રશ્ય સમાધિમાં બળા-હારથી પોતાનામાં પાપાણુપણાની ભાવના કરે, તો પણ સમાધિના અંતમાં દરયનો ઉદય થયા વિના રહેશે જ નહિ.^{૩૮} એવી સમાધિઓને સ્થિર રાખવાની આરા રાખવી એ પણ ખોટી છે; કારણ કે પાપાણુપણા જેની નિર્વિકલ્પ સમાધિઓ કાઢને પણ સર્વદા સ્થિર રહેતી નથી, એવો સર્વનો અનુભવ છે.^{૩૯} કદાચ એ પાપાણુપણા જેવી સમાધિઓ બમી બચ, તો પણ તે શાંત, ચૈતન્યરૂપ, સ્વત સિદ્ધ અને અવિનાશી એવા મોક્ષપદને પામતી નથી.^{૪૦} આથી એ આ દરય પરબ્રહ્મથી બુદ્ધી સત્તાવાળું હોય, તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. તપથી, જપથી અને ધ્યાનથી દરયની શાંતિ થશે, એ તો ખૂબખા-જોની કલ્પના છે.^{૪૧} જેમ કમળકાકડીના ગળામાં કમલિનીના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તંતુ રહે છે, તેમ દ્રશ્યમાં પણ દરયપદાર્થ બીજરૂપે રહે છે.^{૪૨} જેમ પદાર્થોમાં રસ છે, તથા આદિમાં તેલ છે

અને પુષ્પોમાં સુગંધ છે, તેમ દ્રવ્યમાં દશ્યનો અનુભવ સર્વદા હોય છે જ.^{૪૩} જેમ કપૂર આદિ પદાર્થોને ગમે ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય તો પણ તેમના સુગંધનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માને સમાધિમાં રાખવામાં આવ્યો હોય, તો પણ તેના ઉદરમાં જગતનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી. તમારા નાના દંદ્યમાં પણ મોટાં મોટાં સ્વપ્નો, સંકલ્પો અને મનોરાજ્યો રહ્યાં છે, એ તમારા અનુભવથી સિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ સઘળું દશ્ય રહેલું છે. જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો પિશાચ બાળકને દુઃખી કર્યા વિના રહે જ નહિ, તેમ સર્વદા વળગેલી આ દશ્યરૂપી ચુડેલ, દ્રવ્યને દુઃખી કર્યા વિના રહે જ નહિ.^{૪૪, ૪૫} જેમ બીજની અંદર રહેલો અકુર દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ દ્રવ્યમાં રહેલું દશ્ય પણ દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે.^{૪૬} જેમ બીજ આદિ પદાર્થના સૂક્ષ્મ ગર્ભની અંદર અકુર આદિ વિચિત્ર કાર્યો રચવાની અવિનાશી શક્તિ સર્વદા રહી છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માના ઉદરમાં પણ સ્વભાવરૂપ જગતની સ્થિતિ સર્વદા રહી છે.^{૪૮}

द्रव्यस्य हृद्येव चमत्कृतिर्यथा सदोदित-
स्त्वस्तमितोज्જ्वિતોदरे । द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरि-
णस्तथा स्वभावभूतास्त्यુदरे जगत्स्थितिः ॥ ४८

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અંધહેતુવર્ણન' એ
નામનો ભાગ ૧ લો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨ જો ~*~

ભૌતિક દેહનું મૃત્યુ થાય છે, પરંતુ તત્ત્વ
વેત્તા અને ચૈતન્યમયનું થતું નથી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।

उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुद्धयते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ! હવે તમને
શ્રવણના અલંકારરૂપ એવું આ આકાશજ નામના
બ્રાહ્મણનું આખ્યાન કરું છું, તે તમે સાંભળો.
એથી આ ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ સારી રીતે સમજશે.^૧

‘આકાશજ’ નામનો એક પરમ ધર્માત્મા
બ્રાહ્મણ હતો. તે ધ્યાનમાં જ નિષ્ઠા રાખતો હતો
અને પ્રભુઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતો
હતો.^૨ એ ઘણું લાંબું જીવ્યો, ત્યારે મૃત્યુએ
વિચાર કર્યો કે, ‘હું અક્ષય છું’ અને અતુ-
ક્રમે સઘળાં પ્રાણીઓને ખાઈ જઈ છું; તો આ
આકાશજ બ્રાહ્મણને હું શા માટે નહિ ખાઈ
જઈ ? પણ જેમ પથરામાં ખડ્ગની ધાગ છુટી
થઈ જાય છે, તેમ આ બ્રાહ્મણ ઉપર મારી થકિત
છુટી થઈ જાય છે.^{૩, ૪} આવો વિચાર કરીને
મૃત્યુ તે બ્રાહ્મણને મારવાને માટે મેરુ પર્વત
ઉપર તેના નગરમાં ગયો; કારણ કે જ્યાં ઉચ્ચ
મમાં આનંદવાળા છે, તેઓ કાંઈ પણ પોતાનાં
કાર્યોને છોડતા નથી.^૫ પછી મૃત્યુ એ બ્રાહ્મણના
નગરમાં પેસવા ગયો, ત્યાં તુરત જ પ્રવયકાળના
અગ્નિ જેવો અગ્નિ, કે જેને તે બ્રાહ્મણે કિલ્લારૂપે
રાખ્યો હતો, તે એ મૃત્યુને ખાળવા લાગ્યો. આમ
છનાં, મૃત્યુ તો એ અગ્નિની મોટી મોટી ઝાંગોની
દારોને ચીરીને અંદર ગયો અને તે બ્રાહ્મણને
એકદમ તેને પ્રયત્નપૂર્વક હાથથી પકડવા લાગ્યો

• આ બીજા ભાગમાં જેનો ૨૯ ભૌતિક દેહ, તે
પ્રાણી મૃત્યુનો બદલ થાય છે, પણ જે પ્રાણી આકા-
શજ બ્રાહ્મણની જેમ તત્ત્વવેત્તા અને ચૈતન્યમય દેહ, તે
મૃત્યુનો બદલ થતો નથી, એ કહેવામાં આવ્યો.

પણ બળવાન પુરુષ જન્મ સંકલ્પથી જાણ કરેલા પુરુષને સેંકડો હાથે પણ પકડી શકે નહિ, તેમ મૃત્યુ પણ તેને પકડી શક્યો નહિ. એ બ્રાહ્મણ ખાંખ આગળ બેઠેલો જણાતો હતો, તો પણ મૃત્યુ તેને પકડી શક્યો નહિ. આથી મૃત્યુ સંશયોને છેદનારા યમરાજની પાસે આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે, 'હે પ્રભુ! આ આકાશજ બ્રાહ્મણને હું કેમ ખાઈ શકતો નથી?' ૧-૮

યમ બેલ્યો:-હે મૃત્યુ! તું એકલો કાઠને પણ બળાત્કારથી મારવાને સમર્થ નથી. પ્રાણીઓને તો તેમનાં કર્મો જ મારે છે, બીજું કાંઈ તેમને મારી શકતું નથી. ૧૦ આથી તું જો એ બ્રાહ્મણને મારી નાખવા ધારતો હોય, તો ચત્ત્રીને તેનાં કર્મોને શોધી કાઢ, એટલે તે કર્મોની સહાયતાથી તું એને ખાઈ શકીશ. ૧૧

વસિષ્ઠ બેલ્યો:-પછી આ બ્રાહ્મણનાં કર્મોને શોધી કાઢવામાં તત્પર થયેલો તે મૃત્યુ, લોકોનાં મંડળોમાં, દિશાઓના છેડાઓમાં, તળાવોમાં, નદીઓમાં, દિશાઓમાં, વનોમાં, અનેક જંગલોમાં, પર્વતોમાં સમુદ્રોના કિનારાઓમાં, જુદાજુદા દ્વીપોમાં, અરણ્યોમાં, નગરોમાં, પુરોમાં, ગામડાંમાં, સધળા દેશોમાં અને દેશોની અંદરનાં ગહન જંગલોમાં ફરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે મૃત્યુ સધળા મૂંઝવણમાં ફર્યો, પણ તેને ક્યાંય પેલા આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મોના પત્તો મળ્યો નહિ. જન્મ પમજી માણસને પણ વાંઝણીના પુત્રનો પત્તો મળે નહિ અને એક માણસને બીજાના સંકલ્પથી જાણ કરેલા પર્વતનો પત્તો મળે નહિ, તેમ તે મૃત્યુને પણ એ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મોના પત્તો મળ્યો નહિ. એટલે મૃત્યુએ સધળા વેપથોને જાણનારા એવા યમરાજની પાસે આપીને તેમને પૂછ્યું; કારણ કે સંદેહવાળા વિષયોમાં સેવકાને હંમેશાં સ્વામીઓનાં વચનો પર આધાર રહે છે. ૧૨-૧૬

મૃત્યુ બેલ્યો:-હે પ્રભુ! આકાશજ બ્રાહ્મ-

ણનાં કર્મો ક્યા સ્થળમાં છે તે કહો. એટલે યમરાજ ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મૃત્યુને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૭

યમ બેલ્યો:-હે મૃત્યુ! એ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કાંઈ જ કર્મો નથી; કારણ કે એ બ્રાહ્મણ કેવળ આકાશથી ઉત્પન્ન થયો છે. ૧૮ જ આકાશથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તે નિર્મળ આકાશ જોવા જ હોય છે; આથી તને સહાયતા આપે એવાં એનાં કાંઈ પણ કર્મો નથી. ૧૯ જન્મ વાંઝણીના પુત્રને અથવા જનો જન્મ ન થયો હોય તેને પૂર્વકર્મનો જરા પણ સંબંધ હોતો નથી, તેમ જો આકાશજને પણ પ્રાચીન કર્મોનો જરા પણ સંબંધ નથી. ૨૦ અવિદ્યા આદિ કારણો નહિ હોવાને લીધે એ બ્રાહ્મણ આકાશરૂપ જ છે. જન્મ આકાશમાં મોટું ઝાડ નથી, તેમ જો બ્રાહ્મણનું પૂર્વકર્મ છે જ નહિ. ૨૧ આમ પૂર્વકર્મો નહિ હોવાને લીધે એનું ચિત્ત પરવશ નથી અને આજ સુધી પોતાને ભોગવતું પડે એવું કાંઈ કર્મ તેણે ક્યું નથી. ૨૨ આ પ્રમાણે આકાશના ધરરૂપ એવો એ બ્રાહ્મણ સ્વરૂપ આકાશરૂપી પોતાના કારણમાં જ રહેલો છે, માટે તે નિત્ય છે. એને ઉત્પન્ન કરનારાં કાંઈ પણ કર્મો નથી. ૨૩ એનાં પૂર્વકર્મો નથી, તેમ હંમણાં પણ એ કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી. આથી જગતમાં એ વિદ્યાકાશરૂપ જ છે. ૨૪ છતાં પણ એનું પ્રાણના ચલનરૂપી જ કર્મ આપણા જોવામાં આવે છે, તે માત્ર આપણા જવા લોકોના જ જોવામાં આવે છે; પણ એ બ્રાહ્મણ એ કર્મને 'સાયું છે' એમ જાણતો નથી. ૨૫ એ બ્રાહ્મણ ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં ચૈતન્યરૂપ પૂતળી જોવા છે. આથી તેના આકાર ચૈતન્યથી વિવક્ષણ દેખાય છે, તે તો દેખાવામાત્ર જ છે; વાસ્તવિક રીતે તો તે ચૈતન્યથી વિવક્ષણ નથી. જન્મ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, આકાશમાં રૂપપણું રહ્યું છે અને વાયુમાં ચલનપણું રહ્યું છે, તેમ પરમપદમાં એ બ્રાહ્મણ

રહ્યો છે. એનાં કાઈ હમણાંનાં કર્મો નથી, તેમ પૂર્વકર્મો પણ નથી. તેથી એ બ્રાહ્મણ સંસારને વશ થયો નથી. જ જીવ સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ પણ કારણોની સહાય વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના કારણથી જુદો હોતો નથી, એ અનુભવસિદ્ધ છે. એની ઉત્પત્તિમાં પણ સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ કારણો નથી, તેથી એ સ્વયંભૂ કહેવાય છે.^{૨૧-૩૦} એણે પૂર્વે કાંઈ કર્મ કયું નથી અને હમણાં પણ એ પોતાની દૃષ્ટિથી કાંઈ કરતો નથી. તો તું કહે, તેને શી રીતે દબાવી શકાય? જ જીવને 'હું દેહરૂપ છું' એવો નિશ્ચય થઈ બળ્ય છે, તે દેહરૂપ જ થઈ બળ્ય છે અને તેને તુરત પકડી શકાય છે. માટે એ બ્રાહ્મણને 'હું દેહરૂપ છું' એવી મરણરૂપ કલ્પના કરશે, તો જ તારાથી તેને પકડી શકાશે. પણ હજી એ બ્રાહ્મણને દેહાભિમાન થયું નથી, તેથી એ દેહરહિત છે. માટે જેમ મજબૂત દોરીથી પણ આકારને બાંધી શકાતું નથી, તેમ તારાથી એને બાંધી શકાશે નહિ.^{૩૧-૩૩}

મૃત્યુ બોલ્યો:—હે ભગવન! શી રીતે આ બ્રાહ્મણ શન્ય આકારમાંથી ઉત્પન્ન થયો? એ તમે કહો. વળી પૃથ્વી આદિ પંચભૂતમય દેહનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થતો નથી, તે પણ કહો.^{૩૪}

યમ બોલ્યો:—એ બ્રાહ્મણ કેવળ વિજ્ઞાનના પ્રકારરૂપ છે; માટે એ કદી જન્મેયો નથી અને કદી પણ નથી હોતો એમ નથી. એ તો સદા નિર્વિકાર સ્વરૂપે રહ્યો છે.^{૩૫} ન્યારે મહાપ્રલય થાય છે, ત્યારે બીજું કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી; માત્ર સાંત, અજર, અનંત, કેવળ, સૂક્ષ્મ, ઉપાધિરહિત, સર્વોત્તમ અને અનાત્મ પદાર્થોથી રહિત એ પરબ્રહ્મ જ રહે છે. પછી ન્યારે સૃષ્ટિના આરંભનો સમય થાય છે, ત્યારે એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ ગાનમાત્ર દેવાને લીધે તેમાં પર્વતતા જનું તથા 'હું દેહ છું' એમ કહેવાના પાત્રરૂપ એવું

વિરાટસ્વરૂપ આપણી વાસનાઓરૂપી હેતુથી કાક-તાલીયન્યાય વડે સ્ફુરી નીકળે છે. તે સમયે જ જીવને ઉપર કહેલા હેતુથી સ્વપ્ન સંબંધી શરીર જેવો મિથ્યા આકાર અકસ્માત્ જોવામાં આવે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં એ પરબ્રહ્મરૂપ આકારમાં એ આકારજન બ્રાહ્મણ રહ્યો છે અને તે નિર્વિકલ્પ તથા ચિદાકારરૂપ ધારણ કરીને રહ્યો છે.^{૩૬-૩૮} એને દેહ, કર્મો, કર્તાપણું કે વાસના કાંઈ પણ નથી, એ શુદ્ધ ચિદાકારરૂપ છે, જ્ઞાનધન છે અને વ્યાપક છે.^{૪૦} જેમ તેજ કેવળ પ્રમારૂપ જ છે તેમ એ બ્રાહ્મણ કેવળ ચિદાકારરૂપ છે. તેથી તેને પૂર્વજન્મની વાસનાઓની કાંઈ પણ બંધ નથી,^{૪૨} એ એના ચિત્તની-વૃત્તિ અહિમ્સા હોય, તો તે હમણાં જેવો જોવામાં આવે છે તેને પણ તે જોવામાં આવે નહિ. આથી પરબ્રહ્મન જ્ઞાનથી વિષયનું મિથ્યાપણું બ્રહ્મવામાં આવે તો પછી વિષયો બ્રહ્મનારી સર્વ લાગણીઓ પણ ચેતન્યરૂપ થઈ બળ્ય; એટલે પછી તેમાં પૃથ્વી આદિ જીવોનો સંભવ જ ક્યાંથી અને કેવો હોય! તો હે મૃત્યુ! તું એને દબાવવાને પ્રયત્ન જ કરીય નહિ.^{૪૩, ૪૪} કારણ કે આકાર કાંઈ સમયે કાંઈથી પણ પકડી શકાતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યો:—આ સાંભળીને મૃત્યુ વિસ્મય પામ્યો અને પાછો પોતાના સ્થળે ગયો.^{૪૫}

રામ બોલ્યો:—આ તો આપે સ્વયંભૂ, અજન્મા, એકાત્મા અને વિજ્ઞાનરૂપ એવા મારા પ્રપિતામહ બ્રહ્મની આપ્યાયિકા કહી છે, જેમ હું ધારું છું.^{૪૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યો:—હે રામ! તમે ધારો છો તેમ જ છે. આ બ્રહ્માની જ વાત મેં તમારી આગળ કહી છે. એ બ્રહ્માને સાચ જ પૂર્વે મૃત્યુએ યમરાજની સાથે વાતચીત કરી હતી.^{૪૭} જે મનુષ્યોના સંપિના સમયમાં સર્વને બાંધી જનારા મૃત્યુએ ન્યારે પ્રજાઓનો નાશ કરીને જગ મેગમ્યું હતું અને બ્રહ્માને પણ દબાવવાનો

આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે યમરાજએ તેને ઉપર
કક્ષા પ્રમાણે સમજાવું આપી હતી. જ કાગ
નિત્ય કરવામાં આવતું હોય, તે કામમાં જ રચિ
ત્વથી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આથી સર્વને
મારતાં મૃત્યુને બ્રહ્માને પણ મારવાનું મન થયું
હતું. પણ બ્રહ્મા તો પરબ્રહ્મરૂપ છે. મૃત્યુ તેને
શી રીતે દબાવી શકે? બ્રહ્માનું શરીર કેવળ મનો-
માન છે, સંકલ્પમાન છે અને પૃથ્વી આદિ જૂતોથી
રહિત છે. એ બ્રહ્મા પરબ્રહ્મ ચિદાકાશના ચમત્કાર-
રૂપ છે અને અનુભવરૂપી આકારવાળા છે. તેથી
તે પરબ્રહ્મ જ છે અને તેને કારણપણું કે કાર્ય-
પણું કંઈ જ નથી. ૪૭-૫૦ જમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન
પથેલા પુરુષને, પૃથ્વી આદિ પંચજૂતોનો સંબંધ
હોતો નથી અને તે જમ આકાશમાં સ્ફુર્ચા કરે છે,
તેમ બ્રહ્મા પણ પરબ્રહ્મમાં સ્ફુર્ચા કરે છે. ૫૧ જમ
તેમજ આકાશમાં મોતીની માળા દેખાય છે
અને સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ જૂતોની
ધારે સંબંધ થયા વિના નગર આદિ દેખાય છે,
તેમ બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિ જૂતોથી રહિત છતાં પણ
દેખાય છે. ૫૨ પરમાત્મામાં દૃશ્ય કે દ્રશ્ય કંઈ
થી, કેવળ ચૈતન્યપણું જ છે, તો પણ તેમાં બ્રહ્મા
પ્રતીત થાય છે. ૫૩ મનનું રૂપ સંકલ્પમાત્ર જ
કે. તે પૃથ્વી આદિથી બોડાયેલું નથી અને જે
મન છે તે જ બ્રહ્મા કહેવાય છે. માટે બ્રહ્મા પર-
માત્માના સંકલ્પરૂપ પુરુષ છે. એમાં પૃથ્વી
આદિ કંઈ જ નથી. ૫૪ જમ ચિત્રને આરંભ કર્યો
રહેલાં ચિતારાના મનમાં દેહ વિનાની પૂતળી
મડી થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં મન ખડું થાય
કે અને તે જ બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે. ૫૫ જે પરમાત્મા
ચિદાકાશરૂપ છે, કેવળ છે, અને આદિ, ગંધ
િથા અત્તથી રહિત છે, તે જ પરમાત્મા અજ્ઞાનને
સીધે નજી આકારવાળા અને પુરુષ જના બેવા-
માં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં તો વાંઝ-
ળીના પુત્રની જેડે તે પરમાત્માને દેહ જ નથી. ૫૬

ચિદ્રયોમકેવલમનંતમનાદિમયં બ્રહ્મેતિ

ચો. શ. ૯

માતિ નિજચિત્તવશાત્ સ્વયંભૂઃ । આકારવાનિવ
પુમાનિવ વસ્તુતસ્તુ વંચ્યાતનૂજ દ્વ તસ્ય તુ
નાસ્તિ દેહઃ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'આદ્યસ્ટિક્કર્ત્તવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

મન:સંકલ્પથી થયેલું જગત મિથ્યા છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं त्वया ।

मनो ब्रह्मेति कथितं सर्वं पृथ्व्यादिवर्जितम् १

રામ બોલ્યા:—પૃથ્વી આદિથી રહિત અને

શુદ્ધ જે મન છે તે જ બ્રહ્મા છે, એમ તમે કહી

ગયા. તો એ વાત અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મા

મનરૂપ હોવાથી તેમનું શરીર પૃથ્વી આદિથી

બનેલું હોવું જ બેધએ નહિ. ૧ પરંતુ મારાં,

તમારાં તથા બીજાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની ઉત્પ-

ત્તિમાં જમ પૂર્વજન્મની વાસનાઓ કારણરૂપ

છે, તેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં પણ તેમના પૂર્વજ-

ન્મની વાસનાઓ શા માટે કારણરૂપ ન હોય ?

એ વિષે તમે મને કહો. ૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જને ભોગવવાનાં પૂર્વજ-

ર્ભોનાં પૂર્વદેહ હોય, તેને આ દેહની ઉત્પત્તિ

થવામાં પૂર્વદેહની વાસનાઓ કારણરૂપ હોય

છે. પણ બ્રહ્માને તો પૂર્વદેહ જ ન હતો અને

તેને હીધે તેમને પૂર્વનું કંઈ કર્મ જ ન હતું,

એટલે પછી બ્રહ્માને પૂર્વદેહની વાસનાને ઉદય

તથા શરીરનો જન્મ થતે જ કેવી રીતે? ૩ આથી

બ્રહ્માનું શરીર સહાયતા આપનારાં કારણો વિના

જ પ્રકાશે છે, અથવા આપણી કલ્પનારૂપ કારણને

* આ ત્રીજા સર્ગમાં બ્રહ્મા મનરૂપ છે અને
સઘણું જગત તેમના સંકલ્પથી જ થયું છે; માટે જગત
મનોરાજનની જેડે મિથ્યા છે, એમ નિશ્ચય કર-
વામાં આવશે.

લીધે જ પ્રકાશે છે. યથાર્થ જ્ઞાનવાળા એ બ્રહ્મા તો પોતાના કારણરૂપ વિદાકાશથી ભિન્નરૂપ જ નથી. હે રામા! અજન્મ આને સ્વયંભૂ એવા એ બ્રહ્માનો જ દેહ છે તે લિંગદેહ જ છે, એમનો ભૂત-ભવ એવો સ્થૂલ દેહ નથી.^{૧૬}

રામ બોલ્યા:-સર્વ પ્રાણીઓને લિંગદેહ અને સ્થૂલદેહ, એમ બે દેહ છે; ત્યારે બ્રહ્માને એક લિંગદેહ જ છે, તો તેનું કારણ શું?^{૧૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીર પંચ મહાભૂતોવાળાં છે, તેથી તેમને બધાં દેહ છે. બ્રહ્મા તો સહકારી કારણથી રહિત છે, તેથી તેમને એક લિંગદેહ જ છે.^{૧૮} બ્રહ્મા સઘળાં પ્રાણીઓના મૂળકારણરૂપ છે, પણ બ્રહ્માનું કોઈ કારણ નથી, આથી બ્રહ્મા એક દેહવાળા જ છે.^{૧૯} પ્રથમ પ્રજાપતિ એવા એ બ્રહ્માનો દેહ ભૂતભવ નથી. વિદાકાશરૂપ એ બ્રહ્મા કેવળ લિંગ-દેહવાળા જ છે.^{૨૦} બ્રહ્મા વિદાકાશરૂપ છે, માત્ર ચિત્તરૂપ શરીરવાળા છે અને પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. મારે તે આઘ પ્રજાપતિથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. તે સઘળી પ્રજાઓ પણ વિદા-કાશરૂપ જ છે, અને બ્રહ્માના સંકલ્પ વિના બીજ કોઈ પણ કારણથી તે ઉત્પન્ન થતી નથી. બ્રહ્મા જમ બ્રહ્મરૂપ છે, તેમ સઘળી પ્રજાઓ પણ બ્રહ્મરૂપ છે; કારણ કે જ જમાથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે તે રૂપ જ હોય છે, એવો સઘળાઓનો અનુભવ છે.^{૨૧, ૨૨} જીવ પણ એ રીતે ઉપાધિથી બ્રહ્માનો ચિત્તમાત્ર જ છે અને બ્રહ્માની પેઠે પરમ બોધરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. તે પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરપણાને કદી પામતો નથી.^{૨૩} ચિત્તરૂપી દેહવાળા અને અહંભાવના ઉદયસ્થાન એવા બ્રહ્મા સંસારમાં વ્યવહાર કરનારાં સઘળાં પ્રાણીઓનું પૂર્વરૂપ છે. આમ જમ વાયુથી ઉત્પન્ન થતી ચલનરૂપ સદિ વાયુથી ભુદી નથી, તેમ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સદિ પણ બ્રહ્માથી ભુદી નથી. તે બ્રહ્મારૂપ જ છે.^{૨૪, ૨૫} પ્રાતિભાસિક શરીરવાળા

બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સદિ પણ પ્રાતિ-ભાસિક શરીરવાળી જ છે અને તે આપણને સાચી હોય એમ લાગે છે.^{૨૬} તમને સ્વપ્નમાં તે સ્વપ્નથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીની સાથે થયેલું સુરત પ્રાતિભાસિક છતાં પણ ક્રિયા થવાથી જમ સાચું લાગે છે, તે જ પ્રમાણે આ સદિ પ્રાતિભાસિક છે, છતાં પણ ક્રિયા થવાથી તે સાચી લાગે છે.^{૨૭} પૃથ્વી આદિથી રહિત, વિદા-કાશમય આકૃતિવાળા, પ્રાણીઓના સ્વામી અને પુરુષ જની આકૃતિવાળા બ્રહ્મા સ્થૂલદેહથી રહિત હોવા છતાં પણ બધે તે સ્થૂલ દેહવાળા હોય એવા જણાય છે.^{૨૮} એ બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ છે, તેથી તે જગતની પેઠે કંઈક નથી. આથી જ જન્મતા નથી, તેમ મરતા પણ નથી.^{૨૯} સંકલ્પથી થયેલા પુરુષરૂપ અને પૃથ્વી આદિથી રહિત શરીરવાળા, એ બ્રહ્મા કેવળ ચિત્તમાત્ર જ છે અને તે સઘળાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે.^{૩૦} જ જ પ્રકારથી એ બ્રહ્માનો સંકલ્પ પ્રકૃષ્ટિત થાય છે, તે તે પ્રકારથી આ જગત પ્રકટ થતું આવે છે. જમ તમારા સંકલ્પથી કોઈ સમયે પર્વત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૧} આ જગત પ્રાતિભાસિક છે; તો પણ તેનું પ્રાતિભાસિક રૂપ દૃઢ રીતે ભૂલી જવાય છે, તો જમ ખોટો પ્રાતિભાસિક પિયાય ભૂલને લીધે સ્થૂલશરીરવાળો દેખાય છે, તેમ તે જગત પણ પૃથ્વી આદિથી બનેલા સ્થૂલ શરીરવાળું દેખાય છે. બ્રહ્મા તો માયાવિશિષ્ટ પર-માત્માના પ્રથમ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા છે. આપણે પ્રાતિભાસિક રૂપને ભૂલી ગયા છીએ, તેમ એ પોતાના પ્રાતિ-ભાસિક રૂપને ભૂલી જતા નથી.^{૩૨, ૩૩} આ સ્થૂલ-દેહની ભાતિરૂપ સુડેલ ઝાંઝનાનાં જળની પેઠે અસલ છે અને જડપણરૂપ ખોટા ભ્રમને આપનારી છે, તે એ કારણને લીધે બ્રહ્માને વળગતી નથી.^{૩૪} બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિમય નથી પણ

તેમાત્ર જ છે. માટે તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલું
જગત પણ મનોમાત્ર જ છે. જે જોનાથી ઉત્પ-
ન્ન થયું હોય છે તે તેના રૂપ જ હોય છે. ^{૨૫} જેમ
જ્ઞાની ઉત્પત્તિમાં ક્રમ આદિ કારણો નથી, તેમ
જ્ઞાથી થયેલ આ જગતની ઉત્પત્તિમાં પણ ક્રમ
||દિ કોઈ પણ કારણો નથી. ^{૨૬} આથી કાર્યની
ગણતરી જગ પણ વિલક્ષણતા નથી. કારણ
વુ શુદ્ધ છે, તેવું જ કાર્ય પણ શુદ્ધ છે. ^{૨૭} જગત-
કાર્ય-કારણપણું જરા પણ ઘટતું નથી. જેવું
સ્પષ્ટ છે તેવું જ પ્રજ્ઞાક છે. ^{૨૮} જે પરબ્રહ્મ છે
મનપણાને પામીને જગતને રચે છે, માટે જગત
કે આત્માથી અભિન્ન જ છે. જેમ દ્રવપણું
ણીથી અભિન્ન છે, તેમ જગત પણ પરબ્રહ્મથી
ભિન્ન છે. ^{૨૯} આપણે જેમ સંકલ્પના નગરને
પત્ત કરીએ છીએ, તેમ પરમાત્માનું મન પણ
વિસ્તારવાળા ખોટા જગતને ઉત્પન્ન કરે
^{૩૦} જેમ રજ્જુમાં સર્પપણું નથી, તેમ જગત
'સત્તમયપણું' નથી. આથી બ્રહ્મા આદિ જ્ઞાની
યો જગતમાં કોઈ પણ રીતે મોહરહિત જ રહે
^{૩૧} વાસ્તવિક રીતે તો જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં પ્રાતિ
સિક પ્રપચ પણ નથી, ત્યારે સ્થૂળ પ્રપચની
વાત જ શી કરવી ^{૩૨} પરમાત્માના મનરૂપી
ણેસે બ્રહ્માનો આકાર ધાર્યો છે, તેના મનો
રૂપ આ જગત પ્રાતિથી સાચા જેવું જણાય
^{૩૩} પરમાત્માનું જે મન છે તેજ બ્રહ્મા છે, માટે
જા પરમાત્માના સંકલ્પક છે. જે બ્રહ્મા
નાના મનથી સંકલ્પને વિસ્તીર્ણ કરીને આ
જગતને રચે છે. ^{૩૪} બ્રહ્મા મનનું રૂપ છે અને
બ્રહ્માનું રૂપ છે માટે તેમણે જનાવેલા આ
જગતમાં પૃથ્વી આદિ કોઈ છે જ નહિ જે પૃથ્વી
દિ દેખાય છે, તે કેવળ કલ્પિત જ છે. ^{૩૫} જેમ
જકાકડીની અંદર જે કમળ રહે છે, તે કમળકાક-
ડા જ છે, તેમ મનની અંદર જે જગત રહે છે,
મનરૂપ જ છે. મનને અને જગતને કહી કોઈ
જુદાં પાડી શક્યું નથી જેમ તમારા પોતાના

અનુભવ પ્રમાણે તમારું સ્વપ્ન, તમારો સંકલ્પ
અને તમારું મનોરાજ્ય એ સર્વજનું તમારા મન-
માં જ છે, તેમ આ સર્વજનું દરજ જગત પણ મન-
માં જ છે. ^{૩૬} જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો
પિશાચ, પ્રાતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને બાળકને મારી
નાખે છે, તેમ ચિત્તમાં જ રહેલી આ દરજરૂપી
ચુડેલ પ્રાતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને જોનારાને મારી
નાખે છે. ^{૩૭} બીજની અંદર રહેલો અંકુર જેમ
દેગકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રકૃષ્ટિત
કરે છે, તેમ મનની અંદર રહેલું જગત પ્રાતિરૂપ
કારણ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રકૃષ્ટિત
કરે છે ^{૩૮} જે દરજ (જગત) રૂપી કુખ સાચું
હોય તો તે કહી પણ શાંત થાય નહિ. જે તે
શાંત ન થાય, તો દ્રષ્ટાને કેવળપણું પણ પ્રાપ્ત
થાય નહિ, પણ જે દરજ શાંત થાય તો દ્રષ્ટામાં
દ્રષ્ટાપણું કલાંચ સાચું હોય તો પણ શાંત થાય.
તો પછી તે ખોટું છે ને શાંત થાય એમાં તો
કહેવું જ શુ ^{૩૯} દ્રષ્ટાનું દ્રષ્ટાપણું શાંત થાય એ જ
એનો મોક્ષ છે, એમ કહેવામાં આવે છે ^{૪૦}

सर्वत्र शाम्यति कदाचन दृश्यदुःखं दृश्ये
त्वशाम्यति न बोद्धरि केनलत्वम् । दृश्ये त्वसं-
भवति बोद्धरि बोद्धभावः शाम्येत्स्थितौऽपि च
तदस्य विमोक्षमाहुः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અંકુરેતુવર્ણન' એ
નામનો મર્ગ ૩ ને સમાપ્ત .

~*~ સર્ગ ૪ થો ~*~

સત્સંગવર્ણન, સાયકાળ તથા પ્રાતઃકાળ-
નું વર્ણન અને ઉપદેશનો આરંભ

|| શ્રીચાતુર્થીકિર્યાચ ||

कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके ।
श्रोतुमेकरसे जाते बने मौनमुपस्थिते ॥ १ ॥

વાદમીકિ ખોલ્યા-ઉદામ વચનોવાળા

x આ યોષા સર્ગમાં ઉપરોક્ત અવધ કર્યો પડી

મુનિવર વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા અને તે સાંભળવાને માટે તલ્લીન થયેલા લોકો ત્યાં મૌન ધરીને બેઠા હતા.^૧ ત્યાં લોકોએ એકાગ્રતાને માટે શરીરોનું ચલન પણ બંધ કર્યું હતું; તેથી તેમનાં આભરણોની ધૂધરીઓના ચમ્પેડો પણ બંધ પડી ગયા હતા. ત્યાં પાંજરાઓમાં બેઠેલાં હારીત પક્ષીઓ તથા પોપટો પણ પોતાની રમત બંધ કરીને સાંભળતા હતા.^૨ લલનાઓ પણ પોતાના નિલાસોને બંધ કરીને બેસી રહી હતી અને સધળી રાજસભા બધે જિવનમાં આલેખેલી હોય તેમ સ્થિર થઈને બેઠી હતી.^૩ ત્યારે દિવસ માત્ર બે ધડી બાકી રહ્યો હતો, તડકો મંદ પડી ગયો હતો, સૂર્યનાં કિરણો અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતા અને લોકોના વ્યવહારો પણ આંધા બની ગયા હતા. પ્રકૃતિ તથેલા કમળોના મુગધોથી પ્રુષ્ઠ થયેલા વાયુઓ ત્યાં બધે કયા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેમ તે મંદ મંદ વાવા લાગ્યા હતા.^૪ ત્યાં સાંભળેલા વિષયનું બધું મનન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમ સૂર્યનારાયણ પણ જગતમાં ફરવાની અટપટ છોડી ધ્વનિ અસ્તા-ચળના નિર્જન સ્થળમાં ગયા હતા.^૫ જ્ઞાનની વાર્તાના શ્રવણથી જની અંદર શીતળતા થાય, તેવી શીતળતાવાળી ગ્રાહ્ય ત્યારે વનની ભૂમિઓમાં પડવા લાગી હતી.^૬ જમ સાવધાન-પેંણે સાંભળવાને માટે શ્રોતાઓની હેરફેર ઓછી થઈ ગઈ હતી, તેમ સધળી દિશાઓમાં સવળા લોકોની હેરફેર પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. જેમ વસિષ્ઠમુનિનું સામણુ સાંભળવા સારુ સધળા શ્રોતાઓના કંઠો ઉત્કંઠાથી લાંબા થયા હતા, તેમ સધળા પદાર્થોની ઊંચાઓ પણ લાંબી થઈ હતી.^૭ તેવામાં દ્વારપાળ દશરથરાજની પાસે આવ્યો અને તેણે નમ્ર થઈને વિનંતિ કરી કે,

સમાના ગિલ્વા (માર્ગકાળ)નું, રાત્રિનું અને પ્રાતઃકાળે પાછા સમાગમનું વર્ણન કરી ઉપદેશનું પ્રકરણ ચતુર્થવામાં આવે.

‘હે મહારાજ! નાહવાનો અને દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવાનો સમય બહુ વીતી ગયો છે.’ એ સાંભળી મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ પોતાના મધુર બાધણને બંધ કરીને કહ્યું કે, ‘હે મહારાજ! આજ તો આટલે સુધી જ સાંભળો, ^{૧૦, ૧૧} બીજું જે કહેવાનું છે તે કાલે પ્રાતઃકાળે કહીશ.’ એટલું બોલીને તે ચૂપ થઈ ગયા. વસિષ્ઠમુનિનાં એ વચન સાંભળીને દશરથરાજએ કહ્યું ‘ભલે એમ હો.’ પછી રાત્રિએ કલ્યાણની વૃદ્ધિને સારુ દેવર્ષિઓની, મુનિઓની તથા બ્રાહ્મણોની પુષ્પોથી, પાદોથી, અર્ધોથી, સન્માનોથી અને દક્ષિણાઓથી પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી. ^{૧૨-૧૩} પછી રાત્રિ-મંડળ તથા મુનિમંડળ સાથે તે સધળી સમા ત્યાંથી જોડી. તે વખતે એ સ્થાનકમાં ગેરાયેલાં રત્નોના સમૂહની પ્રમાણ કુંડાળાથી સધળાઓનાં મુખો છવાઈ ગયાં.^{૧૪} ત્યાં એકબીજાને એકબીજાનાં અંગો અડકવાથી બાબુબ ધોનો અને કંકણોનો ધ્વનિ બની રહ્યો, શરીરોમાં ઉપર પહેરેલાં તથા નીચે પહેરેલાં સોનેરી વસ્ત્રોની કાંતિ હારોના ભારથી દબાઈ ગઈ.^{૧૫} સર્વનાં માર્યાંઓના મુકુટો પર વિશાંતિ પામેલા અને તે સમયે બગેલા ભન-રાઓ ગુંજરાવ કરવા લાગ્યા અને તે સ્થાન રંગનાં હોવાથી બધે કેથળ ગુંજરાવ કરતા હોય એમ જણાવા લાગ્યું.^{૧૬} જમનાં સુવર્ણનાં આભરણોના પ્રકાશથી દિશાઓનાં મુખો ગ્રાંથગ્રાંથ થઈ ગયાં હતાં અને જમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વસિષ્ઠમુનિની વાણીના અર્થ બુદ્ધિમાં ઠસી જવાને લીધે સારી રીતે શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા દેવતાઓ આકાશમાં ગયા અને મનુષ્યો પોતા-પોતાનાં સ્થાનકોમાં ગયા. તે સધળાઓએ પોતા-પોતાને ઘેર જઈને દિવસ સંખર્ષી કાર્યો કર્યાં.^{૧૭-૧૮} એવામાં સૌ લોકોથી અળગી પડેલી યુવાન સ્ત્રી જમ ધરમાં એવામાં આવે, તેમ લોકોના પ્રચારથી અળગી પડેલી કાળી રાત્રિ સર્વ સ્થળોમાં દેખાવા લાગી.^{૧૯} સૂર્યનારાયણ

અણુ અનુક્રમે સર્વને પ્રસન્ન કરવારૂપ સત્ચર-
સેના નિયમને પાળવા ધારતા હોય, તેમ દેશા-
રમાં પ્રકાશ કરવાને ગયા.^{૨૦} આરે બાજુ તારા-
ઓના સમુદ્ધને ધારણ કરનારી સંધ્યા પ્રગટ થઈ
અને તે બણે પ્રકુલિત થયેલાં આખરાનાં વનો-
દાગી વસંતની શોભા છાગી હોય તેમ જણાવા
સાગી.^{૨૧} જમ નિર્મળ વૃત્તિઓ નિદ્રાથી ઘેરા-
લેલા ચિત્તમાં લીન થવા લાગે, તેમ પક્ષીઓ
માંખાઓનાં અંગ્રોમાં, આસોપાલ્લવોનાં અંગ્રોમાં,
દ્યોનાં અંગ્રોમાં, ગામનાં દેવવૃક્ષોમાં અને મોટાં
મોટાં ઘરોમાં લીન થવા લાગ્યાં.^{૨૨} કંઈક કંઈક
સરના રંગે જળી લાગતી સૂર્યની ક્રાંતિથી શયુગા-
લાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસેલાળો જણાતો,
તારાઓરૂપી હારવાળો અને ઉત્તમ શોભાવાળો
પસ્તાચળ, બણે પોતાના જળી જ શોભાવાળા
પાકાશની સાથે મળી ગયો હોય એમ દેખાવા
લાગ્યો.^{૨૩} સંધ્યાદેવી લોહિયે કરેલી પૂજનો
રીકાર કરીને પાછી વૃદ્ધા બાદ પિશાચ સરખાં
પવાળા અંધકારે પ્રગટ થવા લાગ્યા.^{૨૪} ઝાક-
ની ઠણુકાઓને ઝરનારો, વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓને
રા જરા કંપાવતો, કામળતાવાળો અને કુસુ-
મની પ્રકુલિત સ્થિતિની સૂચના આપતો શીતળ
વન વાવા લાગ્યો.^{૨૫} જમ લાંબા લાંબા કાળો
પવાળી અને આંસુઓથી ઘેરાયેલી ક્ષીણીઓ-
ની વિધવા સ્ત્રીઓ અત્યંત અંધપણું પામી
ય છે, તેમ લાંબા લાંબા શ્યામ અંધકારવાળી
ને ઝાકળથી ઘેરાયેલા તારાઓવાળી દિગ્ગાઓ
ત્યંત અંધપણું પામી હતી.^{૨૬} પોતાના તેજ-
પી દૂધના પ્રવાહથી બ્રહ્માંડને ભરપૂર કરતો અને
ચૃતમય આકારવાળો ચંદ્રરૂપી ક્ષીરસાગર
પાકાશમાં ફેલાવા લાગ્યો.^{૨૭} જમ જ્ઞાનની કથા-
ને સાંભળનારા રાજના ચિત્તમાંથી અજ્ઞાન
યાંય પલાયન કરીને અદૃશ્ય થઈ બન્ય, તેમ
કમાથી અંધકારના સમુદ્ધે પણ કયાંય પલા-
ન કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયા.^{૨૮} ઋષિઓ, રાજ્યો

મુનિઓ અને બ્રાહ્મણોનાં ચિત્તમાં જમ વસિષ્ઠ
મુનિના ઉપદેશોએ વિશ્રામ કર્યો, તેમ તેમણે પણ
પોતપોતાનાં સ્થળોમાં વિશ્રામ કર્યો.^{૨૯} પછી ગાઢ
અંધકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે પ્રથમ યમના
ચરીર જળી લાગેલી રાત્રિ ધીરે ધીરે જતી રહી
અને ઘણા ઝાકળવાળો પ્રાતઃકાળ આવ્યો. આકા-
શમાં પુષ્પવૃષ્ટિની પેઠે પ્રકાશતા તારાઓ બણે
પ્રભાતના પવનથી છાડી ગયા હોય, તેમ અદૃશ્ય
થઈ ગયા. મહાભાઓનાં મનમાં જમ પોતાના
સ્વરૂપના પ્રકાશથી નવી એવી વિવેકની વૃત્તિ ઉદય
પામે તેમ આકાશમાં પોતાના પ્રકાશથી લોકોનાં
ચક્ષુઓને ઉઘાડનારો પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય પ્રકટ
જણાવા લાગ્યો.^{૩૦-૩૨} કંઈક કંઈક ટસરના
રંગે જળી લાગતી સૂર્યનારાયણની ક્રાંતિએ
શયુગારેલાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસેલાળો જણા-
તો, તારાઓરૂપી હારવાળો અને અને ઉત્તમ
શોભાવાળો ઉદયાચળ બણે પોતાના જળી જ
શોભાવાળા આકાશની સાથે મળી ગયો હોય
એમ દેખાવા લાગ્યો.^{૩૩} દેવલોકો અને મનુષ્ય-
લોકો પ્રાતઃકાળની ક્રિયાઓને આટોપી લઈને
આગલા દિવસની જમ સજામાં આવ્યાં. પાછલે
દિવસે જે કમથી સજા બેઠી હતી, તેજ કમથી
તે દિવસે પણ સઘળી સજા બેઠી અને જમ
પવનથી મુક્ત થયેલું સરોવરે સ્થિર થઈ બન્ય,
તેમ તે સ્થિર થઈ ગઈ.^{૩૪, ૩૫} પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત
થતાં રામચંદ્રજીએ સર્વ લાપલુપ્તતાઓમાં ઉત્તમ
એત્રા મહામુનિ વસિષ્ઠને નીચે પ્રમાણે મધુર
વાણીથી પૂછ્યું.^{૩૬}

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન! મન આ સઘળી
લોકરૂપી લતાને વિસ્તારનારું છે, તો તેનું રૂપ
કેવું છે? એ અને સ્પષ્ટ રીતે કહેા.^{૩૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! મન આકાશની
પેઠે શન્ય છે અને જડ આકારવાળું છે. તેનું
નામમાન વિના બીજું કંઈ પણ રૂપ જોવામાં
આવતું નથી.^{૩૮} હે રામ! એ મનનું રૂપ બહાર દે

દૃશ્યમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય એવું નથી, તો પણ એ મન આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહ્યું છે. ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પો કરનારા એ મનમાંથી ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું અને બીજા ચંદ્રની પ્રાંતિ જેવું આ સઘણું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવા જતાં વચમાં તે તે પદાર્થોનો જે આકાર સ્ફુરે છે, તે આકાર જ લેકાતું મન કહેવાય છે. મનનું બીજું કાંઈ સ્વરૂપ નથી.^{૩૬-૪૧} અથવા નિરાકાર ચૈતન્યનો પદાર્થોરૂપે જે અધ્યાસ છે, તે જ મન કહેવાય છે; એ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું સ્વરૂપ નથી.^{૪૨} જે સંકલ્પ થાય છે તે જ મન છે. જેમ દ્રવ જળથી જુદો પડે નથી અને ચલન વાયુથી જુદું પડતું નથી, તેમ મન સંકલ્પથી જુદું પડતું નથી.^{૪૩} જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ ઊઠે છે, ત્યાં ત્યાં તેવા આકારથી મન જ ગોઠવાય છે, એમ સમજવું. સંકલ્પને અને મનને આજ દિવસ સુધી કોઈએ પણ જુદાં પાડ્યાં નથી.^{૪૪} પદાર્થોનો પ્રતિભાસ ખરો હો કે ખોટો હો, તો પ્રણવે પ્રતિભાસ મનનું સ્વરૂપ જ છે અને એ મન જ લિંગ શરીરવાળા બ્રહ્મા કહેવાય છે, એમ તમે સમજો.^{૪૫} એ મનરૂપી બ્રહ્મા પોતાનામાં રહેલા સૂક્ષ્મ જગતને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે સ્થૂળ સોની લે છે, એ જ તેનું સ્વરૂપ છે.^{૪૬} એવી રીતે મનના સજ્જેલા દૃશ્યપદાર્થોનાં પણ અનિવાર્ય સંસારિ, ચિત્ત, મન, બંધ, મળ અને તમ, એ નામો કહેવાઈ શકે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૪૭} દૃશ્યપદાર્થ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું પ્રત્યક્ષ રૂપ નથી. પરંતુ એ દૃશ્યપદાર્થ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી, એમાં હું પાછળથી કહીશ.^{૪૮} જેમ કમળના સૂક્ષ્મ બીજમાં કમળનો આખો વેલો રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યની અંદર જ આ સઘણું દૃશ્યજગત રહ્યું છે.^{૪૯} જેમ દેખાવ એ પ્રકાશનો સ્વભાવ છે, ચળપણ એ વાયુનો સ્વભાવ છે અને દ્રવપણ એ જળનો સ્વભાવ છે, તેમ

દૃશ્યપણ એ દ્રશ્યનો સ્વભાવ છે.^{૫૦} જેમ બાજુ બંધની સત્તા સુવર્ણની સત્તાથી જુદી નથી જેમ ઝાંઝવાનાં જળની સત્તા કિરણોની સત્તા જુદી નથી અને જેમ સ્વપ્નની ભીતિની સત્તા સ્વપ્નથી જુદી નથી, તેમ દૃશ્યની સત્તા દ્રશ્ય જુદી નથી.^{૫૧} આમ દ્રશ્યમાં દૃશ્યપણ સ્વભાવ રૂપે રહ્યું છે અને તે તમારા ચિત્તરૂપી દર્પણનું મેલરૂપ છે. માટે, તેને પણ હું હવે તુરત લઈ નાખું છું. જ્યારે દૃશ્યની જુદી સત્તા માનવામાં આવે જ નહિ ત્યારે દૃશ્યના અભાવને લીધે દ્રશ્યમાં દ્રશ્યપણ રહે નહિ. આ પ્રમાણે દૃશ્ય મિથ્ય થાય છે, એટલે સત્ય એવા આત્માને કેવળપણ પ્રાપ્ત થાય, એમ સમજવું.^{૫૨, ૫૩} જેમ વાયુનું હાલવુંચાલવું બંધ પડે છે, એટલે પાંદડાં આદિ પણ હાલતાંચાલતાં બંધ પડે છે, તેમ કેવલ્યના બોધથી ચિત્ત કેવળ આત્મારૂપ થાય છે, એટલે ચિત્તનું ચલન પણ બંધ પડે છે; તેથી રાગ અને દ્વેષ આદિ વાસનાઓ પણ બંધ પડી જાય છે.^{૫૪} દિશાઓ, પૃથ્વી અને આકાશ આદિ કોઈ પ્રકાર-યોગ્ય પદાર્થ નહિ રહે, તો પ્રકાશનું રૂપ નિર્મળ થાય છે. તેમજ હું, તું અને જગતરૂપ દૃશ્યોને અભાવ થાય છે, તો નિર્મળ સ્વરૂપવાળા દ્રશ્યો પણ તેવા જ શુદ્ધ કેવળીભાવ (કેવળપણ) થાય છે.^{૫૫, ૫૬} પર્વત આદિ પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ નહિ પડવાથી દર્પણને તેનું સ્વરૂપાત્મક કેવળપણ રહે છે, તેમ જ હું, તું અને જગત આદિ દૃશ્યોનો જમ શાંત થતાં દ્રશ્યપણથી રહિત થયેલા આત્માનું પણ કેવળપણ થાય છે.^{૫૭, ૫૮}

રામ બોલ્યા:—એ દૃશ્ય ન જ હોય તો આત્મા કેવળપણ પામે; પણ દૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષ રીતે સત્તાવાળું એવામાં આવે છે અને જે સત્ હોય તેનો અભાવ હોય નહિ. અનેક પીડાઓ આપનાર આ દૃશ્યનો અભાવ થવાની વાત અમારા અનુભવમાં આવતી નથી.^{૫૯} માટે હે બ્રહ્મા મનથી સંસારની પ્રાંતિ આપનારી એ

અમાના સમુદાને આપનાર આ દશપરૂષી વિપૂ-
ચેકા સી રીતે શાંત થાય ?^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આ દશપરૂષી
પિયાશની શાંતિને માટે હું તમને આ મંત્રરૂપ
ઉપદેશ કહું છું, તમે તે સાંભળો. એથી એ
પિયાશ સારી પેઠે મરણતોલ થઈ નાશ પામશે.
જે હોય છે, તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી. માટે
દશપદાર્થ એ હોય તો તેનો નાશ સંભવે નહિ.
કદાચ તે પદાર્થ અંતર્ધાન થઈ જાય તો પણ તે
દહધની અંદર બીજરૂપે રહે, એટલે તે બીજથી
ચિદાકાશમાં દરપતા પાછી ઉત્પન્ન થાય અને
લોકો પર્વતો તથા આકાશ આદિ આકાશવાણા
મધ્યરૂપ પ્રબળ હોયને ઉત્પન્ન કરે.^{૧૧-૧૩} આમ
દશ જે બીજરૂપે પણ રહેતું હોય, તો કદાચ તે
પણ મોક્ષ થવાનો સંભવ નથી-એ હોય આવી
પડે, પણ આપણે તો જીવનમુક્ત થયેલા દેવ-
ધિઓને તથા મુનિઓને પ્રત્યક્ષ ભેટએ છીએ.
આમ દશ બીજરૂપે પણ રહેતું નથી, એમ
સમજો.^{૧૪} જે આ જગત આદિ પદાર્થ બીજરૂપે
પણ રહેતો હોય, તો કદાચ તે પણ મોક્ષ થવો
સંભવિત નથી; કારણ કે દશ પદાર્થ ગમે તો
બહાર હોય કે ગમે તો અંદર હોય તો પણ તેની
સ્થિતિ કેવળ નાશ કરે છે.^{૧૫} આથી હે રામ !
બીજ વાદીઓને અત્યંત ભયંકર લાગે એવી
આ એક પ્રતિજ્ઞા હું કરું છું, તે તમે સાંભળો.
એ પ્રતિજ્ઞા હવે ઉત્તરગ્રથથી તમારા હૃદયમાં
જોતરશે.^{૧૬} આ આકાશ આદિ અતો, હું, અને
તું ઇત્યાદિરૂપ જે જગત શબ્દનો અર્થ છે,
તે કાંઈ પણ નથી.^{૧૭} આપણી આગળ જે કાંઈ
દશ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું અજર, અમર
અને અવ્યય પરબ્રહ્મ જ છે.^{૧૮} આ સઘળા દશ
પરબ્રહ્મ અને શાંત એવા પરબ્રહ્મમાં પ્રવૃ-
ત્તિ જ પ્રસરે છે અને શાંતરૂપે જ રહે છે. જેમ
આકાશમાં જ ઉદય પામેલું ધટાકાશ આકાશ-
પ જ છે, તેમ બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામેલો જીવ

બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૧૯} દશ્ય, દ્રશ્ય કે દર્શન એ કોઈની
સત્તા બ્રહ્મથી બુદ્ધિ નથી. જે બ્રહ્મ છે તે શૂન્ય
નથી, જડ નથી અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત પણ
નથી. માટે તે વ્યાપક શાંત જ છે.^{૨૦}

રામ બોલ્યા:-હે પ્રભો ! આ તો વાંઝણીનો
પુત્ર પર્વતનો જોકો કરી નાખે, સસલાતું ચિંગડું
નાદ કરવા લાગે, સિલા હાથ લાંબા કરીને ના-
ચવા લાગે, રેતીમાંથી તેલ નીકળે, પથરાની
પૂતળીઓ ભણવા લાગે અને ચિત્રમાં આલે-
ખેલાં વાદળો ગર્જના કરવા લાગે તેના જેવી
વાત છે.^{૨૧,૨૨} જરા, મરણ તથા દુઃખો આદિથી
ભરપૂર અને પર્વતો તથા આકાશ આદિવાળું
આ જે જગત પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે કાંઈ છે જ
નહિ એમ આપ મારી આગળ ઠેવી રીતે કહેા
છો !^{૨૩} હે બ્રહ્મ ! આ જગત જે રીતે વ્યવ-
સ્થિત નથી, જે રીતે ઉત્પન્ન થયું નથી અને જે
રીતે છે જ નહિ, તે સઘળી રીતોએ કહો, એટલે
મને એ વિષયનો નિશ્ચય થાય.^{૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:- હે રાવન ! મારું બોલવું
કાંઈ અસંબદ્ધ નથી. તે યથાર્થ જ છે. જેમ વાંઝ-
ણીનો પુત્ર ચીસો પાડે છે, તેમ આ જગત પણ
મિથ્યા છતાં જોવામાં આવે છે. હું તેવું કારણ કહું
છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૫} આ જગત ખરી રીતે તો
સૃષ્ટિના આરંભમાં થયું જ નથી, તેથી વર્તમાન-
કાળમાં પણ તેનો અભાવ જ છે. જેમ મનને
લીધે સ્વપ્ન આદિમાં નગર જોવામાં આવે છે, તેમ
મનને લીધે જ આ જગત જોવામાં આવે છે.^{૨૬}
મિથ્યાસ્વરૂપના મન જ સૃષ્ટિનો આરંભમાં
ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યારે જગત તો કેમ જ ઉત્પન્ન
થયું હોય ? આ વાત તમારા અનુભવમાં આવે
એવી રીતે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૭} મન
મિથ્યા છે, છતાં ખરા જેવું જણાય છે. જેમ
સ્વપ્ન બીજ સ્વપ્નને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એ મન
આ વિનાશી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૨૮} એ મન
પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની મેળે જ સ્થલદેહની

કલ્પના કરે છે અને લાંબા કાળની ભાવનાથી વૃદ્ધિ પામેલા એ સંકલ્પથી જ આ ઇન્દ્રજાળ જાણી થઈ છે.^{૯૯} એકલું મન જ પોતે ચચળ શક્તિવાળું છે, તેથી તે આવે છે, ફરજ્યા કરે છે, ફેદકા માર્યા કરે છે, ચાલ્યા કરે છે, માગે છે, ભગે છે, ફૂમે છે, સંહારે છે, સંસારીપણું ભોગવે છે અને મોક્ષરૂપ ઉત્કર્ષને પણ પામે છે.^{૧૦૦}

સ્ફુરતિ વલગતિ ગચ્છતિ યાચતે બ્રમતિ મજ્જતિ સંહરતિ સ્વયમ્ । અપરતામુપયાત્યપિ કેવલં ચલતિ ચંચલશક્તિતયા મનઃ ॥ ૮૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં 'ઉત્પત્તિ-પ્રકરણુનો 'ઉત્પત્તિપ્રકરણુઅર્થકલ્પન' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૫ મો

જગત તથા મનનું મૂળતત્ત્વ

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્મુનિશાર્દૂલ કિમિવેદ મનોબ્રમે ।

વિઘટે કથમુત્પન્નં મનોમાયામમં કૃતઃ ॥ ૧ ॥

રામ યોદ્યા:-હે ભગવન! હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ મનરૂપી બ્રાંતિમાં મૂળ કારણ શું છે? અને તે મિથ્યાભૂત મન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? તે શાથી ઉત્પન્ન થયું છે? હે ભાપણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ! પ્રથમ મને સંક્ષેપથી મનની ઉત્પત્તિ કહેા. પછી જ બાકી રહે તે પાછળથી કહેજે.^૧

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-મહાપ્રલયમાં સધળું સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જવાથી ક્રિયા કરવામાં અશક્ત થઈ ગયું હતું અને સધળાં દરેયોની સૃષ્ટિનો આરંભ નહોતો થયો, ત્યારે વિશેષરહિત, અસ્તરહિત, પ્રકાશમાન, અગ્નિમા, ઉપદ્રવરહિત, સર્વદા સધળું કરવાની શક્તિવાળા, સર્વરૂપ અને મહેશ્વર એવા એક શાંત પરમાત્મા જ અવગ્રેષ્ઠ રક્ષા હતો.

તેમના સ્વરૂપને ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકતી નથી અને ત્યાંથી પાછી વળે છે. મુક્તલેહિા તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. તેમનાં આત્મા આદિ નામો સ્વાભાવિક નથી, પણ આરોપિત ધર્મોથી કલ્પી કાઢેલાં છે.^{૨-૫} સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ તેમને પુરુષ કહે છે, વેદાંતશાસ્ત્રીઓ તેમને અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ તેમને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ કહે છે, શૂન્યવાદીઓ તેમને શૂન્ય કહે છે અને તે સૂર્યના તેજને પણ પ્રકાશ આપનારા છે. વળી તે સર્વના પ્રત્યગાત્મારૂપે સર્વદા ભોલનાર, વિચાર કરનાર, કર્મનાં ફળોને ભોગવનાર, ભેનાર તથા કરનાર છે.^{૬-૭} એ પુરુષ-આત્મા જગતમાં વિઘમાન છતાં પણ પામર લોકોની દૃષ્ટિથી અવિઘમાન છે અને દેહમાં રહેલ છતાં પણ દૂર છે. જમ સૂર્યથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ એમનાથી આ પ્રપંચ થાય છે.^૮ જમ સૂર્યથી કિરણો થાય છે, તેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ એમનાથી થાય છે. જમ સમુદ્રમાંથી પરપોટા થાય છે, તેમ એમનામાંથી અનંત બ્રહ્માંડો થાય છે.^૯ જમ સધળાં જળો સમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમ સધળાં દરેય પદાર્થો એમનામાં લય પામે છે. દીવાની પેઠે એ પોતે જ પોતાને તથા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે.^{૧૦} આકાશમાં, શરીરોમાં, પથરાઓમાં, જળમાં, લતાઓમાં, રજમાં, પર્વતોમાં, વાયુઓમાં અને પાતાળોમાં એ જ રહેલા છે.^{૧૧} પોતપોતાનાં કાર્યોમાં લાગેલી આઠ પુરી-જ્ઞાને (કર્મેન્દ્રિયોને, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, શબ્દાદિકને, પ્રાણોને, અવિદ્યાને, કામને, કર્મોને અને અંતઃકરણોને) એ જ પોતાના ચેતન્યથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. એમણે જ મૂળી કહેલી મૂઠ શિલાઓ ભણે ધ્યાન ધરીને બેઠી દોષ તેમ જણાય છે.^{૧૨} આકાશને એમણે જ શાન્ત કયું છે. પર્વતોને એમણે જ સ્થૂલ બનાવ્યા છે અને જળને એમણે જ દ્રવરૂપ કયું છે. જગતના દીપકરૂપ સૂર્ય એમના જ સ્વાધીનમાં છે.^{૧૩} જમ અસપ જળથી ભરેલા

* આ પાંચમા સર્ગમાં જગતના મૂળરૂપ મનનું મૂળ કહેવામાં આવ્યું છે અને એ જ તરત જગતનું તથા મનનું મૂળતત્ત્વ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

મેધમાંથી વિચિત્ર વૃદ્ધિઓ થાય છે, તેમ અક્ષય અમૃતથી ભરેલા એ પરમાત્મામાંથી સંસારરૂપી પાણીની વિચિત્ર વૃદ્ધિઓ થાય છે.^{૧૪} જન્મ અત્યંત પથરાયેલા નપાણિયા દેશમાં ઝાંઝવાનાં જળ જન્મ ક્ષણમાં ભરે છે અને આયમે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એ પરમાત્મામાં બ્રહ્માંડરૂપી મેઘાંચો ક્ષણમાં ભરે છે અને લય પામે છે.^{૧૫} એ પરમાત્મા પ્રપંચરૂપે નાશવાન છે, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપે અવિનાશી છે. તે સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મપણને લીધે અંદર શુભ છે. આમ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા છતાં પણ તે સર્વના નાશથી નાશ પામતા નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી, બ્રહ્માંડરૂપી સુંદર ફોનાવાળી, ચિત્તરૂપી મૂળવાળી અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંદડાવાળી પ્રકૃતિરૂપી લતા, એના જ રૂપાંતરરૂપ ઈશ્વરરૂપી વાયુથી નાચ્યા કરે છે.^{૧૬, ૧૭} પ્રત્યેક દેહરૂપી ડાખણાઓમાં ચૈતન્યાત્મક મણિરૂપે એ જ પ્રકાશે છે. જન્મ ચંદ્રમાં ફરણા સ્ફુરે છે, તેમ એ પરમાત્મારૂપમાં જ જગતના સમૂહો સ્ફુરે છે.^{૧૮} એ પરમાત્મારૂપ શાંત મેધ ન્યારે ચૈતન્યરૂપી જળને વરસાવતો પ્રકાશે છે, ત્યારે તેમાં જડ પદાર્થો ધારાઓનાં જળરૂપ છે અને ચૈતન્યપદાર્થો પ્રસિદ્ધ રીતે વીજળીઓરૂપ છે.^{૧૯} સધળી વસ્તુઓ એમના પ્રકાશથી જ પરસ્પર મળીને વિચિત્ર કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે છતાં પણ એમની સત્તાથી જ તે સત્તાવાન જણાય છે.^{૨૦} શાંત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહેલા એ પરમાત્મા અસંગ છે. એ કશું ઇચ્છતા નથી, તે પણ એમની સગીપમાં આ અત્યંત જડ પ્રીતિ આપ્યા કરે છે.^{૨૧} વાસ્તવિક સત્તાવાળા એ પરમાત્માથી જ નિયમ, દેશ, કાળ, ચલન, સ્પર્શ અને ક્રિયા એ સૌને સત્તા મળેલી છે.^{૨૨} એ પરમાત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અધિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી આપણે તેમને આકાશરૂપ ધારીએ છીએ તે આકાશરૂપ થાય છે અને એમને બીજા

પદાર્થોરૂપ ધારીએ તો એ બીજા પદાર્થોરૂપ થાય છે.^{૨૩} એ પરમાત્મા મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડોના અનંત સમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે, તો પણ તે કોઈ કાર્યોને કે કોઈ ક્રિયાઓને કરતા નથી. તે તે અખંડ જ્ઞાનમય અને નિર્વિકાર છે, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ આદિથી રહિત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં તે એકલા જ રહેલા છે.^{૨૪}

કુર્વન્નપીહ જગતાં મહતામનંતરૂદં ન કિંચન કરોતિ ન કાશ્ચનાપિ । સ્વાત્મન્યનસ્તમયસંવિદિ નિર્વિકારે સંત્કોદયસ્યિતિમતિ સ્થિત એક एव ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'મૂલકારણદેવ સ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬ કો

જ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ

॥ ચક્ષિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્ય દેવાધિદેવસ્ય પરસ્ય પરમાર્ત્મનઃ ।

જ્ઞાનાદેવ પરા સિદ્ધિર્નત્વનુષ્ઠાનદુઃખતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓળ્યાઃ-સર્વોત્તમ અને ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રકાશ આપનારા એ પરમાત્માનો લાભ તેમના સ્વરૂપને જાણવાથી જ થાય છે. ક્રિયાઓ કરવાનાં અનેક દુઃખો વેઠવાથી તે પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૧ જન્મ ઝાંઝવાનાં પાણીરૂપ બ્રાહ્મણે ટાળવામાં કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિજ્ઞાનને જાણવાનો જ ઉપયોગ છે, તેમ આ જગતરૂપ બ્રાહ્મણે ટાળવામાં પણ કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિજ્ઞાનરૂપ પરમાત્માને જ જાણવાનો ઉપયોગ છે.^૨ સ્વરૂપાનંદનો પ્રકાશરૂપ એ પરમાત્મા દૂર નથી તેમ પાસે

x આ જહા સર્ગમાં આત્માની પ્રાપ્તિ કર્યો કરવાથી થતી નથી પણ જ્ઞાનથી થાય છે તે તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ કહેવામાં આવે છે.

નાથ પામે છે. ૨૨

સચ્ચાક્ષરત્ત્વગમ્યજૈવિકૈસ્તયા વિનશ્યંતિ
જ્વાલદિવાઃ । યયા જ્વાલાનાં કતકાનુપંગાવયા
વનાનાં મતયોપિ યોગાત્ ॥ ૨૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પતિ-
મંકરણનો 'સુસુશુબ્રયત્નોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૭ મોઃ

ગગતના મૂળરૂપ પરમાત્માનું
નિરૂપાધિક તત્ત્વ

॥ રામ ઉવાચ ॥

ય એવ દેવઃ કથિતો યસ્મિન્ દ્રાવે વિમુચ્યતે ।
વદ કાસૌ સ્થિતો વ્રજન્ કપમેનમહં ભમે ॥ ૧ ॥

રામ યોહ્યાઃ:-હે બ્રહ્મન્ । તમે કહી ગયા
કે 'એ દેવના જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે.' તો એ
દેવ ક્યાં રહે છે અને મને તેમની પ્રાપ્તિ શી રીતે
થાય ? આ તમે મને કહો. ૧

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ:-મેં જ દેવ વિષે કહ્યું છે,
તે દેવ દૂર રહેતા નથી પણ સર્વદા શરીરમાં જ
રહે છે, તે 'ચૈતન્યમાત્ર છે' એમ શાસ્ત્રોમાં
પ્રસિદ્ધ છે. ૨ સધળું જગત એ દેવમય છે, પણ
એ દેવ સધળા જગતમય નથી. એ દેવ સર્વમાં
વ્યાપક છે અને એક જ છે. એમાં જગતનો લેશ
પણ નથી. ૩ સદાશિવ ચૈતન્યમાત્ર છે, વિષ્ણુ
ચૈતન્યમાત્ર છે, સૂર્ય ચૈતન્યમાત્ર છે અને બ્રહ્મા
પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ૪

રામ યોહ્યાઃ:-ખાળકો પણ કહે છે કે, આ
જગત ચૈતન્યમાત્ર (જીવરૂપ) છે અને તમે પણ
એમ જ કહો છો, ત્યારે આ વાતમાં અપૂર્વ
ઉપદેશપણું શું આવ્યું છે ? ૫

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ:-હે રામ ! તમે જીવને

* આ સાતમા સર્ગમાં આગળ બ્રહ્મા આદિ
જગતના મૂળરૂપ ને દેવડું નિરૂપણ કર્યું છે, તે
વડું નિરૂપાધિક તત્ત્વ કહેવામાં આવશે.

ચૈતન્ય સમજીને જગતને તે રૂપ સમજ્યા છે.
આથી હજી તમે સંસારનો નાશ થાય એવી
સાચી વાત કાઠી જ સમજ્યા નથી. ૬ દે રામ !
આ સંસારરૂપ જીવ પણ કહેવાય છે. તો તે
ચૈતન્યમાત્ર દેવ હોય ખરે ? એ જીવ તો દેહવું
મદણ કરીને જરા તથા મરણ આદિ અનેક
ભયને ભોગવે છે. એ જીવ નિરાકાર છે, તો પણ
અજ્ઞાની છે અને દુઃખનો જ પાત્રરૂપ છે, તેથી
તેને ચૈતન્યમાત્ર દેવ કેમ કહેવાય ? જીવ પોતે
ચૈતન્યચિન્તાયો હોવાથી અનર્થરૂપ મનને બંધ-
ત કરે છે અને પોતે મનરૂપ થઈને રહે છે, આથી
તે દુઃખનો પાત્રરૂપ જ છે. ૭ વિષયોથી રહિતપણું
અથવા તો વિષયોથી દૂર રહેવાપણું એ એની
સંપૂર્ણ સ્થિતિ છે. તેને બળવાથી અનુબંધને
શોક કરવો પડતો નથી પરંતુ તે કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત
કરે છે. ૮ ન્યારે સધળાં કારણોના કારણરૂપ
એવા પરમ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે
જડના તથા ચૈતન્યના અધ્યાસરૂપ ગાંઠ છૂટી
જાય છે, સધળા સંસારો ભેદાઈ બળ છે અને
સધળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૯ જીવ જ વિષયો
તરફ ખેંચાય છે, તે વિષયોનો અજ્ઞાવ ક્યાં
વિના રાઈ શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યક્ષ
દેખાતા વિષયોનો અજ્ઞાવ જ્ઞાન વિના થાય એમ
નથી; તો પછી, જ્ઞાન થયા વિના મોક્ષ પણ ક્યાંથી
થાય ? સમાધિ પણ દરમ એવા વિષયોનો બાધ
કરવાથી થાય છે, ત્યારે મોક્ષમાં દરમ વિષયોનો
બાધ કરવાની આવશ્યકતા હોય-તેમાં તો
કહેવું જ શું ? ૧૦, ૧૧, ૧૨

રામ યોહ્યાઃ:-હે બ્રહ્મન્ । નિરાકાર છતાં
પણ પણ જવા અજ્ઞાની ને જીવને બળવાથી
સંસાર (જન્મમરણરૂપ પ્રવાહ) ટળતે નથી,
તે જીવ ક્યાં રહે છે અને કેવો છે ? ૧૩ વળી હે
બ્રહ્મન્ । સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનારા ને
પરમાત્મા મહાત્માઓના તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રો-
ના સંગથી બળવામાં આવે છે, તે ક્યાં છે અને

દેવા છે ? આ તમે મને કહો !^{૧૪}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—ચેતતરૂપવાળા અને જન્મ-મરણ આદિ જંગલમાં ભટકતા આ જીવને જોયો આત્મા માને છે તેઓ પંડિત છતાં મૂર્ખ છે.^{૧૫} જીવ ચેતન છતાં પણ સંસારરૂપ છે અને દુઃખના સમૂહરૂપ જ છે. માટે એ જાણવાથી કોઈ પણ દેહાણુથી કોઈ પણ તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું હોય એમ સમજવું જ નહિ.^{૧૬} પણ હે રામ ! જે પરમાત્મા જાણવામાં આવે, તે જન્મ ઝરના આવેશ શાંત થતાં વપુષિકા શાંત થઈ જાય છે, તેમ સધળાં દુઃખોના સમૂહ પણ શાંત થઈ જાય છે.^{૧૭}

રામ યોહ્યા:—હે બ્રહ્મન ! મને પરમાત્માનું ખરું સ્વરૂપ કહો, કે જે જાણવાથી મારું મન સર્વ મોહને તરી જાય.^{૧૮}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—આપણું જ્ઞાન એક પ્રદેશમાંથી પંલકવારમાં બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે. તે વખતે તે બન્ને પ્રદેશના સંબંધથી રહિત એવું જે તેનું નિર્વિષય સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૯} જે જ્ઞાનરૂપી મહાસાગરમાં સંસાર નારા આદિ કોઈ વિકારોને પ્રાપ્ત થયા વિના પણ અત્યંત અભાવને પામે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે. દ્રશ્ય અને દરશ્યના ક્રમેક્રમે તેમ રક્ષા છતાં જેને વિશે અરત પામી જાય છે અને જે મરપૂર છતાં પણ સધળી કલ્પનાઓને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૦, ૨૧} જે અસત્ય છતાં પણ શત્રુ જેવું પ્રતીત થાય છે, જેમાં વાંઝણીના પુત્ર જેવું આ જગત રચ્યું છે અને જે પોતાનામાં અત્યંત પ્રહારો રહેનાં હોવા છતાં પણ તેમનાથી રહિત છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૨} જે મહાજ્ઞાનમય છતાં પણ આપણા વૃત્તિ-જ્ઞાનની પેઠે ગણિત નહિ, થતાં મોટા પયરાની પેઠે અવિચળ રહ્યું છે અને જેમાં જડ તથા ઝેનરૂપ અયજા જગતનો સમાવેશ છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૩} બદારના તથા અંદરના વિરોધમદિન આ સર્વનું જગત જેની સત્તાથી

સત્તા પામ્યું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૪} જેમ પ્રકાશથી દેખાવ જુદો પડતો નથી અને આકાશથી શૂન્યપણું જુદું પડતું નથી, તેમ જ આ જગત કદિપત હોવાને લીધે જેના સ્વરૂપથી જુદું પડતું નથી, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૫}

રામ યોહ્યા:—જે પરમાત્મા જોવામાં આવતા નથી તે જ એક સત્ય છે એમ કેમ જાણી શકાય ને આવડું ખંધુ પ્રત્યક્ષ જણાતું આ જગત સધળું મિથ્યા છે, એ શી રીતે મનમાં ઊતરે ?^{૨૬}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—આ જગતરૂપી ભ્રમ, જે આકાશમાં લીલાકાળા રંગ ભરને લીધે જોવામાં આવે છે તેમ ઉત્પન્ન થયો છે. એ તેના અત્યંત અભાવનું જ્ઞાન દૃઢ રીતે થાય તો તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે; બીજા કોઈ ક્રિયાથી તે જાણવામાં આવતું નથી. દરશ્યના અત્યંત અભાવને દૃઢ કર્યા વિના બ્રહ્મને જાણવાનો બીજો કોઈ પણ સારો ઉપાય નથી.^{૨૭, ૨૮} જેવી સ્થિતિમાં છે તેવી જ સ્થિતિમાં રહેલા આ જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય, તો તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા બાહી રહે છે. જે આ જ્ઞાનથી સમજે છે, તે પોતે પરમાત્મારૂપ થાય છે. ન્યાસુધી બીજો કોઈ પણ પદાર્થ હોય ત્યાં સુધી દર્શનમાં તે પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું જ નથી; તે જ પ્રમાણે ન્યાસુધી જગત પોતાની સત્તાવાજું દેખાય છે, ત્યાં સુધી જુદામાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું જ નથી. આથી જગતનો અત્યંત અભાવ કરવાથી જુદામાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી અને તેમ યથા પછી જ જુદામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ જગતનો અભાવ યથા વિના જુદામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ.^{૨૯} આ જગત નામનો દરશ્યપદાર્થ મિથ્યા જ છે, એમ નિશ્ચય કર્યા વિના કોઈ આજ્ઞા કરી પણ પરમ તત્ત્વ મમણ શકે નહિ.^{૩૦}

રામ યોહ્યા:—હે મુનિ ! આટલું બધું

બ્રહ્માંડરૂપ જ દરશ્ય છે, તેમાં તેની પોતાની સત્તા નથી પણ બ્રહ્મની જ સત્તા છે એમ આપે કહ્યું, પણ તે શી રીતે મનમાં જિતરે ? જેમ સરસવના પેટમાં મેરુ પર્વતનો સમાવેશ અસંભવિત છે, તેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મમાં આવડા મોટા બ્રહ્માંડનો સમાવેશ થાય એ સંભવિત છે.^{૨૨}

વસિષ્ઠ બ્રોટ્યા:-હે રામ ! તમે જે મનમાં અકળાયા વિના મહાત્માઓના અને ઉત્તમ સામ્રાજ્યના સંગમાં તત્પર રહીને થોડાક દિવસ સાંભળ્યા કરશો, તો હું કાણુમાનમાં દરયને ઉડાડી દઈશ. જેમ ખરું જ્ઞાન યતાં ઝાંઝાવાનું પાણી દેખાતું બંધ પડે છે, તેમ જોધ થયા પછી તમને દરશ્ય પણ અબાધિત રહેશે નહિ. દરશ્યનો અભાવ થાય છે, એટલે દ્રશ્યપણું પણ શાંત થઈ જાય છે અને કેવળ જોધ એટલે જ્ઞાન અવશેષ રહે છે.^{૨૩, ૨૪} જે દરશ્ય છે તો જ દ્રશ્ય છે અને જે દ્રશ્ય છે તો જ દરશ્ય છે. તેમજ એક હોય તો જ બે છે અને બે હોય તો જ એક છે.^{૨૫} આમાંથી એકનો અભાવ થાય, તો બન્ને અસિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે બેપણું, એકપણું, દરશ્યપણું અને દ્રશ્યપણું એ ચારેનો અભાવ થશે, ત્યારે પરમાર્થ વસ્તુ જ અવશેષ રહેશે.^{૨૬} તમારા મનરૂપી દર્પણમાં અહીં પણ આદિ દરશ્ય જગતરૂપ જ રેલ છે, તેનો અત્યંત અભાવ સમજવીને હું તે એકને માંજ નાખીશ.^{૨૭} જે પદાર્થ પોતાની સત્તા વિતાવે હોય છે, તેના ભાવ હોતો નથી અને જે પદાર્થ પોતાની સત્તાવાળો હોય છે તેનો અભાવ હોતો નથી. આથી જગત પોતાની સત્તા વિનાનું હોવાથી ભાવ વિનાનું જ છે. તેને ટાળી નાખવામાં તે શી મહેનત પડવાની હતી ?^{૨૮} જગત ઝૂળે ઉત્પન્ન થયું નથી, છતાં તે આ જે વિશાળતાવાળું દેખાય છે, તે નિર્મળ પરમાત્મામાં જ દેખાય છે અને પરમાત્માની સત્તાથી જ તે સપાઘાળું છે.^{૨૯} જેમ કડાં આદિ આણપણું સુવર્ણથી બુદ્ધાં ઉત્પન્ન થયાં નથી, સુવર્ણથી બુદ્ધાં નથી અને

સુવર્ણથી બુદ્ધાં બેવામાં આવતાં નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી બુદ્ધાં ઉત્પન્ન થયું નથી, બ્રહ્મથી બુદ્ધાં નથી અને બ્રહ્મથી બુદ્ધાં બેવામાં પણ આવતું નથી; એ જગતને ટાળવામાં શી મહેનત પડવાની હતી ? (જેમ કડાંમાં સુવર્ણની બુદ્ધિ કરવાથી કડાંપણું રહેતું નથી, તેમ જગતમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાથી જગતપણું રહેતું નથી.)^{૩૦} આ વિષય હું તમને ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી વિસ્તારપૂર્વક કહીશ; એટલે અબાધિત એવું શુદ્ધ તત્ત્વ પોતાની મેળે જ તમારા અનુભવમાં આવશે.^{૩૧} જેમ મરુ દેશમાં નદી જ નથી તો પછી તેનું જળ ક્યાંથી હોય ? જેમ બીજે ચંદ્ર જ નથી તો તેનું ચંદ્રણ થવું ક્યાંથી હોય ? તેમ જ જગત મૂળમાં ઉત્પન્ન થયું નથી તો પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ ક્યાંથી હોય ?^{૩૨} જેમ વાંઝણીના પુત્ર હોતો નથી, મરુદેશમાં જળ હોતું નથી અને આકાશમાં વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ આ બ્રાંતિરૂપ જગત મૂળમાં છે જ નહિ.^{૩૩} હે રામ ! જે આ જોવામાં આવે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે એ વિષય હું આગળ જતાં તમને કેવળ વચનથી જ નહિ પણ યુક્તિથી કહીશ.^{૩૪} હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ! વિદ્વાન લોકો આ વિષયમાં યુક્તિઓથી જે કહે છે, તેનો અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. જે મૂઠું બુદ્ધિવાળો માણસ યુક્તિઓથી ભરેલા વિષયનો અનાદર કરીને મહા ક્રોધાવાળી આગ્રહ લઈ બેસે છે, તેને વિદ્વાન લોકો મૂખ જ સમજે છે.^{૩૫}

યજ્ઞમયુક્તિભિરિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાસ્તવાવ-
હેનમયુક્તિદારણુદે । યો યુક્તિયુક્તમવત્ય
વિમુદ્ધબુદ્ધિઃ કષ્ટપ્રદો ભવતિ તં વિદુરજ્ઞમેવ ॥ ૪૫
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જગદાદિ દરશ્યસત્તાપ્રતિજ્ઞા'
એ નામનો સર્ગ ૭ ચો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૮ મો ॐ

સારાં શાસ્ત્રોના શ્રવણથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

કર્તૃત્વજ્ઞાયતે યુક્ત્યા કથમેતત્પ્રસિદ્ધયતિ ।

ન્યાયાનુભૂત એતસિન્ન જ્ઞેયમવશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ—જે કંઈ આ દેખાય છે તે સઘણું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એ વાત કંઈ યુક્તિથી બાણુવામાં આવે અને શી રીતે સિદ્ધ થાય? જે ન્યાયની રીતિથી એ વિષયનો અનુભવ થાય, તો પછી બીજું કશું બાણુવાનું આશી રહે નહિ.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પણ કાળથી બનેલી અને અવિચારથી થયેલી ‘જગત’ નામની ચિત્થા જ્ઞાનરૂપી ત્રિપૂત્રિકા જ્ઞાન વિના શાંત થતી જ નથી.^૨ હે રામ! તમારા બોધની સિદ્ધિને સારું આ જ આધ્યાત્મિકાઓ કહેવા ધારું છું, તે તમે સાંભળો. હે સુજન! તેથી તમે સુબુદ્ધિ પામીને તુરત જ મુક્તિ પામશો.^૩ તમે જે અકળાઈ જશો અને સાંભળવાનું મૂઠી અધવચ ભીડી જશો, તો તમે પણ સમાન થશો અને તમારું કશું કાંઈ સિદ્ધ થશે નહિ.^૪ મનુષ્ય જે થાકી જઈને અટકે નહિ, તો તે જ વસ્તુને માગે છે તથા જે વસ્તુને માટે તે યત્ન કરે છે તે તે વસ્તુને તે અવશ્ય પામે છે.^૫ હે ગમ! જે તમે મહાત્માઓના સમાગમમાં અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોમાં તત્પર રહેશો, તો થોડા મહિનામાં નહિ પણ થોડા દિવસમાં જ તમે પરમ પદને પ્રાપ્ત થશો.

રામ બોલ્યાઃ—હે ઉત્તમ શાસ્ત્રવિતા! આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારું કશું શાસ્ત્ર મુખ્ય છે? તે કહો એટલે તે બાણુવાથી કોઈ પ્રકારનો શોક કરવો પડે નહિ.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે મહાબુદ્ધિમાન! મુખ્ય-

* આ આદ્ય મર્મમાં ‘તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રોથી જ થાય છે અને સારાં શાસ્ત્રોમાં પણ ઘૂરત રજ આપનારા આ મર્મ છે’ એ કહેવામાં આવ્યો.

તે કરી આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોમાં આ સુંદર મહારામાયણ (યોગવાસિષ્ઠ) જ સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર છે.^૮ આ ઉત્તમ ઇતિહાસ સાંભળવાથી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સઘળા ઇતિહાસોમાં આ ઇતિહાસ જ સારરૂપ છે.^૯ વાણીની રચનારૂપ આ ગ્રંથ સાંભળવાથી પોતાની મેજે જ અક્ષય જીવન્મુક્તતા ઉદય થાય છે તેથી આ ગ્રંથ જ અત્યંત પવિત્ર છે.^{૧૦} જેમ સ્વપ્ન હોવા છતાં ‘આ તો સ્વપ્ન છે’ એમ બાણુવામાં આવે, તો સ્વપ્નના સત્યપણાની ભાવના ટળી બળ છે, તેમ આ દૃશ્ય જગત હોવા છતાં આ ‘બ્રહ્મરૂપ જ છે’ એમ બાણુવામાં આવે તો જગતના સત્યપણાની ભાવના ટળી બળ છે.^{૧૧} જે આ ગ્રંથમાં છે તે જ બીજા ગ્રંથોમાં છે અને જે આ ગ્રંથમાં નથી તે બીજા કોઈ ગ્રંથમાં નથી. વિદ્વાનો આ ગ્રંથને સઘળા જ્ઞાનગ્રંથોના કારારૂપ સમજે છે.^{૧૨} જે પુરુષ આ ગ્રંથને નિત્ય સાંભળે છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ બીજા ગ્રંથોથી થયેલા પ્રોઠ ચમત્કારવાળા બોધ કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ એવા બોધને મેળવે છે, એ વિશે સંદેહ જ નથી.^{૧૩} જે પુરુષને કોઈ પાપના ઉદયને લીધે આ શાસ્ત્ર ઉપર રુચિ ન થાય, તે પુરુષ ભલે જ્ઞાનના વિષયવાળા કોઈ બીજા ઉત્તમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરે.^{૧૪} જેમ ઉત્તમ ઔષધ પીવામાં આવતાં પોતાની મેજે જ આરોગ્યનો અનુભવ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવતાં પોતાની મેજે જ જીવન્મુક્તપણાનો અનુભવ થાય છે.^{૧૫} આ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી શ્રોતાને પોતાની મેજે જ નિઃશય થશે કે, અમે જે કહ્યું છે તે યથાર્થ જ છે અને અમે વરદાન કે શાપની વાતની પેઠે કશું જ ઠોણી બેસાડતા નથી.^{૧૬} આ આત્મવિચારમય ગ્રંથની કથાથી જ તમારું સંસાર સંબંધી દુઃખ ટળી જશે. એ દુઃખ મનથી, દાનથી, તપથી, વેદ સાંભળવાથી, બીજાં શાસ્ત્રો સાંભળવાથી, કે તે તે ગ્રંથોમાં કહેલા સેકેટા

પનો કરવાથી ટળશે નહિ.^{૧૦}

નરૂપિ સંસૃતિદુઃસમિદં તે સ્વાત્મવિચાર-
ન્યા કયંયં. નો ધનદાનતપઃશ્રુતવેદસ્તત્કય-
નોદિતયત્નશતેન ॥ ૧૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સરજ્ઞાનનિરૂપણ' એ
નામનો અર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

છઠ્ઠા ૧ મો

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ તથા આત્માનું સ્વરૂપ

॥ પવિત્ર જ્ઞાન ॥

તિવિષ્ણુસ્તદ્વતપ્રાણા વોધયંતા પરસ્પરમ્ ।

ત્યયંતય તદ્વિરયં તુલ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૧ ॥

પવિત્ર યોહ્યા:-જેઓ આત્મામાં જ ચિત્ત
ખીને તથા આત્માની પ્રાપ્તિને અર્થે જ જીવ-
નો વ્યાપાર રાખીને એકબીજાને સંગ્રહન્યા
રહે, સર્વદા યોધીની વાતો જ કયાં કરે છે
તે એમ કરવાથી જેઓ સંતોષ પામે છે તથા
નિર્મલ થાય છે, તે જ્ઞાનમાં જ એકબીજા નિષ્ઠા
ખનારા તથા આત્મજ્ઞાનનો જ વિચાર કરવા-
ળા મનુષ્યોને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને
વિવેકમુક્તિ સમાપ્ત છે.^૧

રામ યોહ્યા:-હે પ્રજન! વિવેકમુક્તનાં
તે જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ કહો; એટલે કે શાસ્ત્ર-
શ્રી વિચાર કરીને તે પ્રમાણે જ ચલન કરે.^૨

પવિત્ર યોહ્યા:-વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ
તે આ જગત જેવું છે તેવું રહ્યા છતાં પણ
ની દૃષ્ટિમાં જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય થઈ
પ છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^૩ જે પોતે
વહાર કરતાં છતાં પણ જ્ઞાનમાં જ એકનિષ્ઠ
છે અને જમતમાં પણ સુપ્રસિદ્ધિવાળાની પેઠે
વિહારપણથી રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય

છે.^૪ સર્વદા એકનિષ્ઠાથી જ રહેનારા જે પુરુષના
ગુણની કાંતિ સુખમાં ઉદય પામતી નથી અને
દુઃખમાં અસ્ત પામતી નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.^૫ જે પુરુષ સુપ્રસિદ્ધિવાળાની પેઠે નિર્વિ-
હારપણે રહે છે, જેને વિષયોના સ્પર્શરૂપ જમત
અવસ્થા જ નથી અને જેને જમતની વાસનાથી
થતું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.^૬ જે પોતે રાગ, દ્વેષ અને ભય આદિ-
ને અનુકૂળ જેવી ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ
આકાશની પેઠે મનમાં નિર્લેપ રહે છે, તે જીવ-
ન્મુક્ત કહેવાય છે.^૭ ક્રિયાઓ કરતાં અથવા નહિ
કરતાં પણ જેનું મન અહંકારયુક્ત થતું નથી
અને જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.^૮ સ્વસ્વરૂપમાં એક સ્થિતિથી રહેનારા
જે પુરુષ આત્માના પ્રકાશમાનથી જગતનો ભય
થાય છે અને આત્માને આવરણમાન થવાથી
જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ અનુભવપૂર્વક
જાણે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.^૯ જેનાથી
લોહિ ઉદ્ભવ પામતા નથી, જે લોહાથી ઉદ્ભવ
પામતો નથી અને જે પોતે હર્ષથી, ક્રોધથી તથા
ભયથી રહિત હોય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય
છે.^{૧૦} જે પુરુષ સંસારમાં સત્યતાબુદ્ધિ ટળી
જવાને લીધે ચિત્તવાળો હોવા છતાં પણ ચિત્ત-
વિનાનો હોય છે અને શરીરવાળો હોવા છતાં
પણ શરીરથી રહિત હોય છે, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.^{૧૧} જે પોતે સર્વ પદાર્થોથી જીવનહાર
કરતાં છતાં પણ શીતળ રહે છે અને જે સર્વ
પદાર્થોમાં પણ પૂર્ણસ્વરૂપે રહે છે, તે જીવન્મુક્ત
કહેવાય છે.^{૧૨} જ્યારે શરીર કાળને અધીન થાય
છે, ત્યારે એ પુરુષ જીવન્મુક્તની પદવીને છોડે છે
અને જેમ મૃત નિર્લેખણને પામે છે, તેમ તે
વિવેકમુક્તની પદવીને પામે છે.^{૧૩} વિવેકમુક્ત
પુરુષ ઉદય પામતો નથી, અસ્ત પામતો નથી,
મંદ પડતો નથી, પ્રત્યક્ષ રહેતો નથી, અપ્રત્યક્ષ
રહેતો નથી, દૂર રહેતો નથી, અહંરૂપ રહેતો નથી ।

* આ નવમા અર્ગમાં જીવન્મુક્તના લક્ષણો, તેનું
નિષ્કર્ષણ અને પ્રસન્નમાં પણ અવસ્થા રહેનારા
આત્મ સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલો.

અને અહંરૂપથી અલગ પણ રહેતો નથી.^{૧૫} વિદેહમુક્ત પુરુષ સૂર્ય થઈને પ્રકાશે છે, વિષ્ણુ થઈને ત્રિલોકીનું રક્ષણ કરે છે, રુદ્ર થઈને સર્વનો સંહાર કરે છે અને બ્રહ્મા થઈને સૃષ્ટિઓ કરે છે.^{૧૬} તે આકાશ થઈને પવનોને, ઋષિઓને, સુરોને તથા અસુરોને ધારણ કરે છે અને મેરુ પર્વત થઈને લોકપાલોનાં પુરાનાં સ્થાનકરૂપ થાય છે.^{૧૭} તે પૃથ્વી થઈને લોકોની અખંડ મર્યાદાને સાચવે છે અને ખડ, ગુચ્છ તથા લતાઓ થઈને તે કુળોના સમૂહો આપે છે.^{૧૮} અગ્નિ થઈને તે પ્રજ્વલિત થાય છે, જળ થઈને તે દ્રવીભૂત થાય છે, ચંદ્ર થઈને તે અમૃતને ઝરે છે અને હળાહળ થઈને તે મરણ આપે છે.^{૧૯} તે તેજ થઈને દિશાઓને પ્રકટ કરે છે, તે અંધકાર થઈને સર્વને અંધ કરે છે, તે આકાશ થઈને અવકાશ આપે છે અને તે પર્વત થઈને રાષ્ટ્રી રાખે છે.^{૨૦} ચેતનવાળો થઈને તે જંગમ થાય છે, જડ થઈને તે સ્થાવર થાય છે, સંસુદ્ર થઈને તે પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીને કંઠણની પેઠે વીંટી લે છે અને આવરણરહિત પરમાત્મા થઈને તે મોતાના પ્રકાશથી વ્યાપેલાં બ્રહ્માંડોરૂપી અનેક પરમાણુઓને કેલાવતા છતાં પણ નિર્વિકારરૂપે જ રહે છે.^{૨૧, ૨૨} ત્રણે કાળના-સંબંધવાળું જ કાંઈ આ દશ્ય પ્રકાશે છે, પ્રકાશી ગયું છે અને પ્રકાશશે, તે સઘળું એ વિદેહમુક્તરૂપ જ છે.^{૨૩}

રામ ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મા ! એવું તે શી રીતે થવાય ? મને તો એ સ્થિતિ વિષમ, ઘણા કષ્ટથી પ્રાપ્ત થાય એવી અને પામ્યા પછી સ્થિર રાખવી કઠિન લાગે છે.^{૨૪}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! મેં આ જ વિદેહમુક્તની સ્થિતિ કહી છે તે યુક્તિ જ કહી છે અને જો યુક્તિ છે તેજ બ્રહ્મ છે, તેજ નિર્વાણ છે. હવે એ સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે વિષે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૨૫} હું અને પુ આદિ વ્યવહારવાળું જ કાંઈ આ દશ્ય

જેવામાં આવે છે. તે વિઘ્નમાન છતાં પણ 'ઉત્પન્ન થયું જ નથી' એમ સમજવામાં આવે તો એ નિર્વાણ સ્થિતિ મળે છે.^{૨૬}

રામ ઓલ્યા:-હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ ! જે વિદેહમુક્ત થયેલા પુરુષો તમારા કહેવા પ્રમાણે ત્રેલોક્યરૂપ થતા હોય, તો તેઓ સંસારરૂપ થાય એમ હું માનું છું.^{૨૭}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ ત્રેલોક્ય હોય તો તેઓ ભલે ત્રેલોક્યના સ્વરૂપને ધારણ કરે પણ જ્યાં 'ત્રેલોક્ય' શબ્દથી કહેવાતો કાંઈ પદાર્થ જ નથી, ત્યાં 'વિદેહમુક્ત ત્રેલોક્યસ્વરૂપ થાય છે' એમ કહેવું બને જ કેમ ? માટે આ 'જગત' શબ્દથી કહેવાતો કાંઈ પદાર્થ જ નથી.^{૨૮, ૨૯} જ કાંઈ જગત છે તે સઘળું પરમાર્થરૂપે અદ્વૈત, શાંત, પ્રકાશની અને આકાશની પેઠે નિર્મળ પરબ્રહ્મ જ છે.^{૩૦} મેં ઘણા ઘણા વિચાર કર્યો, તો પણ સોનાનાં કડાંમાં મેં નિર્મળ સોના વિના બીજું કાંઈ પણ કડાંપણું લીધું નહિ.^{૩૧} જળના તરંગમાં હું જળ વિના બીજું કાંઈ જોતા નથી. જળમાં જ જ તરંગપણું જેવામાં આવે છે, તે મિથ્યા જ જેવામાં આવે છે વાસ્તવિક રીતે જળમાં તરંગપણું છે જ નહિ.^{૩૨} જ ચલન છે, તે કાંઈ સ્થળમાં કદી પણ પવનથી બુંદ હોતું નથી; કારણ કે જ ચલન છે, તે વાયુ જ છે. આ પ્રમાણે જગત બ્રહ્મથી બુંદ પડતું નથી.^{૩૩} જેમ જગતમાં અવકાશ છે તે આકાશ જ છે અને નિર્મળ ભૂમિમાં જ જળ દેખાય છે તે તેજ જ છે, તેમ આ ત્રેલોક્ય પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૪}

રામ ઓલ્યા:-હે સુનિ ! જો યુક્તિથી જગતનું મિથ્યાપણું બહીને મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય તે ઉત્તમ યુક્તિ મને કહો.^{૩૫} દ્રશ્ય અને દશ્ય એકરૂપ થઈને પરસ્પર મળી ગયાં છે અને તે બન્ને નથી, એવી ન્યારે મનની દૃઢ સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે નિર્વાણસ્વરૂપ અવશેષ રહે છે.^{૩૬} માટે દ્રશ્યોનાં ને દશ્ય જગતનો જ રીતે અત્યંત નાશ

યર્થ જાય અને સ્વરૂપે રહેતું એક બ્રહ્મ જ છે, એમ સમજાય એવી યુક્તિ તમે મને કહો. ૩૦ હે મુનિ! આ બાબત કઈ યુક્તિથી જાણી શકાય તથા શી રીતે સિદ્ધ થાય? એવો બોધ બે સિદ્ધ થાય, તો પછી કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. ૩૦

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-થણા કાળથી ઘર ઘાલી રહેલી આ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિપ્રયુક્તા વિચારરૂપ મન-થી જ નિર્મૂળ થઈને રાત યર્થ જાય છે. ૩૧ આ રાગ ઘણા કાળથી જામેલો છે, આટલે તેને તુરત ઉખેડી શકાય એમ નથી. કારણ કે, લીસા પર્વત ઉપર ચઢવામાં જટલો પરિશ્રમ થાય છે, તેટલો જ પરિશ્રમ ઊતરવામાં પણ થાય છે. આથી અભ્યાસના યોગથી, યુક્તિથી અને ન્યાયોની ષટનાઓથી જ રીતથી જગતરૂપી બ્રાંતિનો નાશ પાય છે, તે રીત હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો. ૪૦-૪૧ હે રામ! જ્ઞાનની સિદ્ધિને આટલું તમને આ જ કથા કહીશ, તે તમે સાંભળશો, તો તમે બોધ પામીને અવશ્ય મુક્ત થશો. ૪૨ હવે હે રામ! હું તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહું છું. એમાં મેં આત્મા પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જગતથી મુક્ત થઈને રહે છે, એ વિષય સમજાશો. ૪૨ આ શન્ય બ્રાંતિરૂપ જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું તથી, છતાં તે દેખાય છે, એ વિષય હું હવે આ પ્રકરણમાં તમને કહું છું. ૪૪ સઘળા પ્રકારોના બંને સુર, અસુર તથા કિન્નરો સાથેતું આ જે ચાવરજગમ જગત જેવામાં આવે છે તે સઘળું, ત્યારે ઇન્દ્રાદિકને પણ અંતર્ધાન કરી દેનારો શીવપ્રભય આવે છે, ત્યારે કયાંય પણ જતું રહે ન, નારા પામી જાય છે, અસત્ થઈ જાય છે અને મદશરૂપ થઈ જાય છે. ૪૫-૪૬ એ પ્રમાણે જગતનો પ્રલય થાય છે, ત્યારે વ્યાપક, કહી શકાય હિં એવું, નામ-રૂપથી રહિત, નિશ્ચળ અને સ્થિર એવું કાંઈક સત્ બાકી કહે છે. ૪૭ તે સત્ જરૂર નથી, તમરૂપ નથી, શન્ય નથી, આકાર-રૂપ નથી, દશ્ય નથી, દર્શનરૂપ નથી અને ઉત્પન્ન થો. સ. ૧૦

થયેલા પદાર્થોના સમૂહરૂપ નથી. તે અનંત-પણાથી રહે છે. તેના સ્વરૂપનું કાંઈ રીતે નિરૂપણ થઈ શકતું નથી, પૂર્ણ કરતાં પણ પૂર્ણ છે, સત્ કહેવાઈ શકતું નથી, અસત્ કહેવાઈ શકતું નથી, ઉત્પત્તિવાળું નથી, તેમ ઉત્પત્તિરૂપ પણ નથી. તે ચૈતન્યમાન છે, બુદ્ધિતત્ત્વથી ભિન્ન છે, અનંત છે, જરારહિત છે અને સુખરૂપ છે. તે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે, કારણરહિત છે અને પીકારહિત છે. ચિત્રમાં આલેખેલા મોતીના હંસની પેઠે જમાં આ જગત પ્રકાશ પામે છે, જે જગતરૂપ છે, તેમ જ જગતરૂપ નથી, તે જગતની વ્યક્તાવસ્થા તથા અવ્યક્તાવસ્થામાં રહેનારા પરમાત્મા છે. પોતાને કાન, જીભ, નાક, આંખડી કે નેત્ર નહિ છતાં પણ તે સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં સાંભળે છે, સ્વાદ લે છે, સૂંધે છે, સ્પર્શ કરે છે તથા જોયા કરે છે. ૪૮-૫૨ એમના પ્રકાશથી જ સઘળું જગત પ્રકાશે છે. એમનું સ્વરૂપ જ અજ્ઞાનના સમયમાં સૃષ્ટિરૂપે વિચિત્ર લાગે છે અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના સમયમાં તે આદિથી તથા અંતથી રહિત લાગે છે. ૫૩ જમં નેત્રને અર્ધાં ઉઘાડીને ભરતની સામે જોતાં બંને ભરતના મધ્યમાં ખોટી કાળી ટપકી જેવામાં આવે છે, તેમ એ દેવના સ્વરૂપમાં પણ મિથ્યા જગત જેવામાં આવે છે. ૫૪ એ દેવ આકાશની પેઠે નિલેપ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સત્તાથી પોતામાં સત્-રૂપ લાગતા જગતને જોયા કરે છે. ૫૫ એ સત્-રૂપ પરમાત્માનું બીજાકાંઈ પણ કારણ હોવાની કલ્પના કરવી એ સસલાના શિંગડાની કલ્પના કર્યા જેવું છે. જેમ તરંગોનો સમૂહ જળના કાર્યરૂપ છે, તેમ આ જગત પણ એ દેવના કાર્યરૂપ છે. ૫૬ નિરંતર પ્રકાશતા અને ચિત્તરૂપી સ્થાનકોમાં રહેનારા એ ચૈતન્યમાન દેવરૂપી દીવાના પ્રકાશથી સઘળું બ્રહ્માંડ પ્રકાશ્ય કરે છે. ૫૭ એ દેવ ન હોય, તે સૂર્ય આદિ આ સઘળા પ્રકારો અધકારમાન થઈ પડે છે, એ દેવરૂપી તેજમાં બ્રહ્માંડરૂપી આંક-

વાનાં જાણી ઝળક્યાં કરે છે. જમ ભાંખાડિયું ધૂમવા
માડે છે, ત્યારે તેમાં ચક્કર જવો આકાર દેખાય
છે અને જ્યારે તે ધૂમતું થયે છે, ત્યારે તેમાં
એ આકાર દેખાતો નથી; તેમજ એ દેવ જ્યારે
મનતું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેમાં આ જગત
દેખાય છે અને જ્યારે તે મનરૂપણીને છોડી દે
છે, ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાતું નથી.^{૧૮} વ્યાપક
અને વિભાગ વિનાના એ દેવના સ્વરૂપમાં, જગત
ની જ ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય થાય છે, તે દેવજન અ-
વિધાના આ વિભાવ અને તિરોભાવને લીધે થાય
છે. એ દેવનું વાસ્તવિક રૂપ તો નિર્મળ છે અને
અક્ષય છે. જમ પવનનાં ચલન અને અચલન કહે-
વા પૂરતાં જ પવનથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે
જુદાં નથી, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય પણ
કહેવા પૂરતાં જ, એ દેવથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક
રીતે જુદાં નથી; કારણ કે એ દેવની સત્તા એવી
અખંડિત છે કે, તેમાં બીજા કોઈની સત્તા સમાય
એમ નથી. એ દેવ સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં
જ્ઞાની પુરુષોને પ્રકાશમાન છે, અજ્ઞાનીઓને અપ્ર-
કાશિત છે અને મુક્ત પુરુષોને અપ્રકાશિત નથી
તેમ પ્રકાશિત પણ નથી.^{૧૯-૨૦} એ દેવ ચલનરહિત
છે, કલ્યાણસ્વરૂપ છે અને શાંતસ્વરૂપ છે. એમાં
જ કલ્યાણેલી અવિધાના ચલનથી ત્રણ જગતની
ઉત્પત્તિ થાય છે. એ એક જ દેવ અધિષ્ઠાનરૂપ છે
અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા છે. જમ પ્રુષ્પોતો વિનાશ
થતાં પણ તેમના પાર્શ્વ ભાગનો વિનાશ થતો
નથી, તેમ બ્રહ્માંડનો વિનાશ થતાં પણ એ
દેવની સંતાનો વિનાશ થતો નથી. જમ ઘોળા
વસ્ત્રમાં રહેલું ઘોળાપણું પ્રત્યક્ષ છે, છતાં પણ તેને
ઝડણ કરી ચકાતું નથી, તેમ એ દેવ પ્રત્યક્ષ
છતાં પણ ઝડણ કરી ચકાતા નથી.^{૨૧, ૨૨} એ દેવ
વાણીથી રહિત છે છતાં પણ બોલે છે, મનથી
રહિત છે, છતાં પણ મનન કરે છે, સર્વદા તૃપ્ત
છે, છતાં પણ ભોગવે છે અને તે ક્રિયાનાં સાધ-
નોથી રહિત છે છતાં પણ ક્રિયા કરે છે.^{૨૩} એ

દેવ અંગરહિત છે, છતાં સર્વ અંગોવાળા છે.
તેમને હજાર હાથ અને હજાર આંખ, હસ્ત તથા
નેત્રો છે. એ દેવ કાંઈમાં રહેલા નથી, છતાં સઘળા
જગતમાં વ્યાપેલા છે.^{૨૪} એ દેવ ઇન્દ્રિયોના
બળથી રહિત છે, છતાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા-
ઓ એનાથી જ થાય છે. એ દેવ મનથી રહિત
છતાં જગતની આ સઘળી રચનાઓ એમના સ-
્વથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ દેવને નહિ જોવા
સંસારરૂપી મિથ્યા સંબંધી કરતું પડે છે; પણ
દેવના દર્શનથી સંસારની સઘળી કામનાઓ અ-
ભીતિઓ ક્યાંય ભાગી જાય છે. જમ દીવાને
પ્રકાશ હોવાને લીધે નાટક સંબંધી સઘળી ક્રિયા
ઓ પ્રવર્તે છે, તેમ અવિચળ અને મહાપ્રકાર
રૂપ એ સાક્ષી હોવાને લીધે ચિત્તની ચલનરૂ-
પ સર્વ ચેષ્ટાઓ પ્રવર્તે છે.^{૨૫-૨૬} જમ સમુદ્રમાં
નાનામોટા તરંગોની પકિતો જોડે છે, તેમ
દેવમાંથી ઘટપટ આદિ સેંકડો પદાર્થોની પકિત
ઓ જોવા કરે છે.^{૨૭} જમ સોનું કડાં, ખાણ
બંધ, કૈયૂર અને ઝંઝર આદિ અનેકરૂપે ઉદય
પામે છે, તેમ એ જ દેવ અનેક વ્યાવહારિક અને
મિથ્યા પદાર્થોને રૂપે ઉદય પામે છે. એ દેવનો
સાક્ષાત્કાર થાય તો તમે, હું અને આ સઘળા લોકો,
એકરૂપ જ છીએ અને એ સાક્ષાત્કાર ન થાય
તો તમે, હું અને સઘળા લોકો ભિન્ન ભિન્ન છીએ.
જળમાં તરંગોની પકિત જળથી અન્ય નથી,
છતાં તે અન્ય જવી લાગે છે, તે અભિન્ન છે છતાં
ભિન્ન જવી લાગે છે અને તે અનાદિ છે છતાં
ઉત્પન્ન થયા જવી લાગે છે. માટે તે મિથ્યા
છે. તે જ પ્રમાણે એ દેવમાં દરય પદાર્થોની
પકિત અન્ય નહિ છતાં અન્ય જવી લાગે છે,
અભિન્ન છતાં ભિન્ન જવી લાગે છે અને અનાદિ
છતાં ઉત્પન્ન થયા જવી લાગે છે, આથી તે મિથ્યા
છે.^{૨૮-૨૯} કાળ સંબંધી છ વિકારો, દરય પદાર્થો-
નો દેખાવ અને અનેક જાતના માનસિક મનોરંગો
એ દેવને લીધે જ રહે છે. એ દેવના પ્રકાશથી જ

જગતનો પ્રકાર થાય છે.^{૭૩} ક્રિયા, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને અતં કરણનું ચૈતન્ય આદિ જે કંઈ તમારા જાણવામાં આવે છે, તે જે જ, દેવ છે અને નથી એ સંધર્ષ જાણવામાં આવે છે, તે પણ એ જ દેવ છે.^{૭૪} હે સુજન! પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એમાં અખંડિતરૂપે જે સંવિત (જ્ઞાન) રહેલું છે તે તમારું સ્વરૂપ છે, જેમ તમે એકાગ્ર મનથી સમજો.^{૭૫} એ બ્રહ્મ અખંડિત છે, અચરિત છે, અનાદિ છે, અવેય છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે, નિર્મળ છે, બહુ પાછી દૂર થાય એમ નથી, અત્યંત વંદનીય છે, શુદ્ધ છે, સંધર્ષી રચનાઓથી રહિત છે, ઈશ્વરના કારણરૂપ છે, અનુભવરૂપ છે, બીજથી જણાય એમ નથી, જ્ઞાનરૂપ છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વરૂપ છતાં પણ શુભ રહેલ છે.^{૭૬}

અજમજરમનાર્થ જ્ઞાતર્થ વ્રજ નિત્યં ત્રિવ-
મલમલમોર્થ વંદ્યમુચૈરનિષ્ઠમ્ । સકલકલનશૂન્યં
કારણકારણાનામનુમનમવેર્થં વેદનં વિશ્વમંતઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશાસ્ત્રીયુગ્મા ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'પરમકારણવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

બ્રહ્મના લક્ષણમાં શંકા અને તેનું સમાધાન
॥ તમ જ્ઞાત ॥

મહાપ્રલયસંપત્તૌ યદેતદવશિષ્યતે ।
મવત્પેતદનાકારં તામ નાસ્ત્યત્ર સંસયઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-મહાપ્રલય થતાં જે વસ્તુ બાકી રહે છે, તે નિરાકાર જ રહેતું જોઈએ, એમાં કશી સંસય નથી.^૧ પરંતુ એ તત્ત્વ શૂન્ય સા માટે નહિ અને પ્રકાર સા માટે નહિ, તમ સા માટે નહિ, પ્રકારવાળું સા માટે નહિ^૨ તે જ્ઞાતાથી રહિત શી રીતે છે, જીવરૂપ શી રીતે નથી, શુદ્ધિ-

રૂપ સા માટે નથી અને મનરૂપ કેમ નથી?^૩ એ તત્ત્વ કોઈરૂપ નથી એ શી રીતે? અને સર્વરૂપ પણ છે એ શી રીતે? આ તમારી વચનોની વિચિત્ર ઢળથી તો મારા મનમાં ગૂંચવાડો ઊભો થયો છે; માટે તે તમે દૂર કરો.^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તમે આ જે પૂછો છો, તે મારા અભિપ્રાયને ઝાળંગીને પૂછો છો. એ ધણો વિષય છે, છતાં જેમ સૂર્ય કશા પણ યત્ન વિના રાત્રિના અંધારાને ભેદી નાખે છે, તેમ હું પણ કશા પણ યત્ન વિના તમારા સંસયને ભેદી નાખીશ.^૫ હે રામ! મહાપ્રલયના સમયમાં જે સત્ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, તે શૂન્ય નથી. આ વિષે હું જે કહું છું તે તમે સાંભળો.^૬ જેમ કોતર્યા વિનાની પૂતળી થાંભલામાં રહેલી છે, તેમ આ જગત પણ તે સમયે બ્રહ્મમાં રહ્યું હોય છે. માટે જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તે બ્રહ્મશૂન્ય નથી.^૭ આ આવી રીતનો જગતરૂપ જે મોટો આકાંક્ષર જિવામાં આવે છે, તે સાચો હોય કે ખોટો હોય, તો પણ તે જેમાં રહેતો હોય તે પદાર્થ શૂન્ય હોય જ નહિ.^૮ જેમ થાંભલો પોતાનામાં પૂતળી કોતરાયા વિના હોય છતાં પણ પૂતળી વિનાનો નથી, તેમ બ્રહ્મ પણ પ્રલયકાળમાં જગતના પ્રકારથી રહિત છે, છતાં પણ જગત વિનાનું નથી, માટે તે શૂન્ય નથી.^૯ હે રામ! જેમ જળમાં તરગ નથી અને છે પણ ખરા, તેમ બ્રહ્મમાં આ જગત નથી અને છે પણ ખરા.^{૧૦} જે દેશ, કાળ, કોતરનાર અને કોતરવાનાં સાધનો હોય, તો થાંભલામાં પૂતળીની રચના થઈ શકે છે; પણ બ્રહ્મમાં તો દેશ, કાળ આદિ સામગ્રીના સંભવ નથી, તેથી તેમાં જગતની રચના થવી સંભવતી નથી; આમ માનીને વાદીઓ મિથ્યા ગૂંચાયા કરે છે.^{૧૧} કારણ કે બ્રહ્મમાં જગતની સ્થિતિ વિષે થાંભલાની પૂતળીનું જે દર્શન આવે છે, તે એક દેશથી સરખું લેવાનું છે, પણ સંધર્ષી રીતે સરખું લેવાનું નથી. જગતની ઉત્પત્તિની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી

* આ દ્વયમા સર્ગમાં બ્રહ્મના લક્ષણમાં જે શંકા થઈ તેનું સમાધાન કરી તેનું તાત્પર્ય કહેવાયે.

જુદી નથી અને તેના પ્રલયની સત્તા પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી; તો એવા કેવળ, સત્ અને સ્વરૂપેસ્થિત બ્રહ્મની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ થવામાં બીજી કોઈ સામગ્રીની જરૂર નથી.^{૧૨, ૧૩} અશૂન્ય પદાર્થને લઇને શૂન્ય શબ્દનો અર્થ કદાપી શકાય છે અને શૂન્ય પદાર્થને લઇને અશૂન્ય શબ્દનો અર્થ કદાપી શકાય છે; પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજે કોઈ પદાર્થ જ નથી; માટે બ્રહ્મને શૂન્ય કે અશૂન્ય કહેવાય જ કેમ? ^{૧૪} જે પ્રકાશ છે તે સૂર્યનો, અગ્નિનો, ચંદ્રનો કે તારા આદિનો ધર્મ છે. માટે બ્રહ્મને પ્રકાશ કહી શકાય નહિ, તેમજ એ સૂર્ય આદિ કોઈ પણ પદાર્થ બ્રહ્મમાં નથી, માટે બ્રહ્મ પોતે પ્રકાશવાળું પણ નથી.^{૧૫} સૂર્ય આદિ મહાભૂતોના પ્રકાશોનો જે અભાવ તે તમ કહેવાય છે. બ્રહ્મ કોઈ તેવા પ્રકાશના અભાવરૂપ નથી, માટે તે તમરૂપ નથી.^{૧૬} આકાશની પેઠે સ્વરૂપ એવા એ બ્રહ્મનો જે પ્રકાશ કહેવાય છે, તે એના પોતાના અનુભવરૂપ જ છે. તે પ્રકાશનો એ પોતે જ અનુભવ કરે છે, પણ બીજા કોઇને તેનો અનુભવ થતો નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્ઞાતાથી રહિત છે.^{૧૭} જે બ્રહ્મ તમથી તથા પ્રકાશથી પણ રહિત છે અને અવિનાશી પદ છે, તે આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને તેમાં સંપૂર્ણ જગત પ્રાતિથી જ કદાપાત્ર છે. માટે તે બ્રહ્મને જીવરૂપ, જુદિરૂપ કે મનરૂપ કહી શકાતું નથી.^{૧૮} બીલામાં અને બીલાના મધ્યમાં જેમ કસો ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં કસો ભેદ નથી. માટે બ્રહ્મ કોઈ અન્યરૂપ નથી તેમ સર્વરૂપ છે એમ પણ કહેવાય છે. જેમ જળની અંદર તરંગ છે અને માટીની અંદર ઘડો છે, તેમ જગત અંદર જગત છે, તે બ્રહ્મ શૂન્ય કેમ જ દોાય?^{૧૯, ૨૦} 'જેમ પૃથ્વીની અંદર રહેલું જળ પૃથ્વીરૂપ નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર રહેલું જગત બ્રહ્મરૂપ ન દોાયું જોઈએ' એવી ચંકા કરવી નહિ; કારણ કે પૃથ્વી આદિ સાકાર પદાર્થોની ઉપમા નિરા-

કાર બ્રહ્મમાં યથાર્થ રીતે લાગુ પડે નહિ. બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિર્મળ છે અને તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશની પેઠે નિર્મળ જ છે. જેમ બ્રહ્મ આકાશથી પણ અધિક નિર્મળ છે, તેમ તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશથી અતિ નિર્મળ છે. એટલે જુદું બ્રહ્મ છે તેવું જ જગત છે. મરીની અંદર રહેલી તીખાચ જેમ તેના ખાનાર વિના અન્યને ભણવામાં આવતી નથી, તેમ બ્રહ્મનું ચિન્માત્રપણું, પ્રલયકાળમાં જીવ નહિ હોવાથી ભણવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જે ચિદ્રૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં જીવના અભાવને લીધે ચિદ્રૂપે ભાસતું નથી. એ સમયમાં જેમ જીવનું જીવપણું નિવૃત્ત થાય છે, તેમ જગતનું જગતપણું નિવૃત્ત થાય છે. જીવ અને જગત બન્ને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે, ત્યારે સંધના બહારના દેખાવો અને મનની અંદરના દેખાવો પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે અને બીજું કશું રહેતું નથી. પ્રલયમાં તથા સમાધિના કાળમાં સંપૂર્ણ જગત સુષુપ્તરૂપ થઈ જાય છે અને જ્ઞાન કાળમાં તુર્યરૂપ થઈ જાય છે.^{૨૧, ૨૨} સમાધિના કાળમાં જગત સુષુપ્ત થઈ જાય છે, તેથી સંધના સંસ્કારોના કાળસારૂપ યોગી સંસારરહિત થઇને બ્રહ્મરૂપે રહે છે; જ્ઞાનકાળમાં એટલે બ્રહ્માના અનુસંધાનના સમયમાં સંધના સંસ્કારોના કાળસારૂપ જ્ઞાની બ્યવહારવાળો છતાં પણ સંસ્કારરહિત બ્રહ્મરૂપે રહે છે.^{૨૩} જેમ આકારવાળા નિર્લેખ જળમાં મોટાં મોટાં જળરૂપે રહેલાં છે, તેમ આકારવગરના પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે જગત રહેલું છે.^{૨૪} પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી જે જગત તથા જીવ પ્રસરેલ છે, તે બ્રહ્મરૂપે જ પ્રસરેલ છે; માટે જગત તથા જીવ પૂર્ણ જ છે અને નિરાકાર જ છે. બ્રહ્મમાંથી જગતનું સ્ફુરણ માનવામાં આવ્યું, એટલે તેના દ્રશ્યરૂપે જીવનું સ્ફુરણ પણ માનવામાં આવ્યું છે.^{૨૫} જગત પૂર્ણમાંથી પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરેલું છે અને. પૂર્ણરૂપે જ રહેલું છે; માટે

જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી; અને જો ઉત્પન્ન થયું હોય તો પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૯} પ્રલયમાં જીવને દ્રશ્યપણું નહિ રહેવાથી જગતમાં દરથપણું પણ રહેતું નથી, એટલે પછી જગતમાં જગતપણું શું રહ્યું? મરીનો સ્વાદ લેનારો ન રહે ત્યારે 'મરીમાં તીખાશ રહે છે' એમ ક્રમ જ કહેવાય!^{૩૦} બ્રહ્મમાં ચિત્ત અને દરથપણું વગેરે છે જ નહિ છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ ઉપાધિ છે જ નહિ, તો પછી તે ઉપાધિમાં બ્રહ્મતું જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થવું પણ ક્રમ કહેવાય!^{૩૧} બ્રહ્મ પરમાણુના પણ કારણરૂપ છે, સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, ઘટ્ટ છે, પર છે અને આકાશના ગર્ભ કરતાં પણ અત્યંત શાંત છે.^{૩૨} તે દેશ-કાળ આદિના વિભાગથી રહિત છે, તેથી તે અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે. તે આદિ તથા અંતથી રહિત છે, પ્રકાશમાન છે અને પ્રકાશ્ય પદાર્થોથી રહિત છે.^{૩૩} બ્રહ્મમાં દરથ જ થયું નથી, ત્યારે ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો કહેવાતો અને નિરંતર વાસનામય કહેવાતો દ્રષ્ટા (જીવ) તો ક્યાંથી જ થયો હોય!^{૩૪} દરથનો ઉદય નહિ થવાથી બ્રહ્મમાં જીવપણું નથી, બુદ્ધિપણું નથી, ચિત્તપણું નથી, ઇન્દ્રિયપણું નથી કે વાસના પણ નથી.^{૩૫} આમ પરબ્રહ્મ બીજાઓને જગતરૂપી મોટા આકાશરૂપી ખરેખરે લાગે છે, પણ અમને તો તે શાંત અને આકાશ કરતાં પણ અધિક શાંત લાગે છે.^{૩૬}

રામ બોલ્યા:—જો અપાર ચૈતન્યમય પરબ્રહ્મતું રૂપ કેવું છે? તમે એ ફરી વાર સારી પેઠે મને કહો, એટલે મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય.^{૩૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—મહાપ્રલય થતાં સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ જ પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, તેવું હું રૂપ કહું છું; તે તમે સાંભળો.^{૩૮} સમાધિમાં વૃત્તિઓના ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનના રૂપનો પણ નાશ કરીને, જે કોઈ રીતે નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું સદ્રૂપ રહે છે, તે પરબ્રહ્મતું

રૂપ છે.^{૩૯} સમાધિમાં દરથરૂપ જગત રહેતું નથી, તેથી દ્રશ્યનો અભાવ થવાથી જે એકરસ જેવું સાક્ષીરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરબ્રહ્મતું રૂપ છે.^{૪૦} જેને વિશે ભવિષ્યકાળમાં જીવતું સ્વરૂપ થયું માનવામાં આવે છે, તેવા ચૈતન્યનું દરથોમાં ઉન્નુપ્પ નહિ થયેલું, ચિન્માત્ર, નિર્મળ અને શાંત એવું જ રૂપ છે, તે પરબ્રહ્મતું રૂપ છે.^{૪૧} શરીરને વાયુ આદિ લાગતાં છતાં પણ જેમ તેનો સ્પર્શ આદિ અનુભવ નહિ થતાં, જે રૂપ સમાધિમાં જીવતા યોગીનું રહે છે, તે પરમાત્માતું રૂપ છે.^{૪૨} જે નિષ્પાપ / સ્વમ વિનાની, માંકડ આદિની પીડાથી નહિ તૂટતી અને અંદર પ્રકાશવાળી બુદ્ધિની જે સુધુષ્ઠિ અવસ્થા છે, તે ઘણી વાર સુધી રહે છે ત્યારે તેનું જ ચૈતન્યરૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં પરમાત્માતું સ્વરૂપ છે.^{૪૩} ત્રિપુટીથી રહિત એ ચિદ્રૂપ પરમાત્માતું જ રૂપ છે, તે આકાશના અવકાશ જેવું છે, શિલાના એકરસપણા જેવું છે અને પવનના પૂર્ણપણા જેવું છે.^{૪૪} જીવતાં છતાં દરથનો અને મતનો ત્યાગ કરી દેતાં સ્વરૂપની જે પર અને શાંત સ્થિતિ રહે છે, તે પરમાત્માતું સ્વરૂપ છે.^{૪૫} આનંદમય કાશની અંદર, સૂર્યની અંદર, આકાશની અંદર અને વૃત્તિઓની અંદર જે એક પ્રકાશ સ્ફુરે છે, તે પરમાત્માતું સ્વરૂપ છે.^{૪૬} બુદ્ધિની વૃત્તિના, પદાર્થોના સ્ફુરણના, પદાર્થોના તથા અજ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ અને આદિ-અંત વગરનું જ જ્ઞાન છે, તે પરમાત્માતું સ્વરૂપ છે.^{૪૭} આ જગત કદી ઉત્પન્ન થયું જ નથી, છતાં પણ તે જનાથી ઉત્પન્ન થયા જેવું જણાય છે અને જનાથી અલિપ્ત હોવા છતાં પણ તે ભિન્ન જેવું જણાય છે, તે પરમાત્માતું રૂપ છે.^{૪૮} જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યા છતાં પણ તે જ પાપાણુના જેવી અવિચળ સ્થિતિમાં રહે છે તથા જ અખંડિત છતાં જગતને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માતું સ્વરૂપ છે.^{૪૯} પ્રમાતા, * પ્રમાણ*

અને પ્રમેય+ એ ત્રણે જગાં ઉદય પામે છે અને જગાં અસ્ત પામે છે, તે પરમ દુર્લભ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૦} બુદ્ધિ આદિથી રહિત એવા જ મોટા અરીસામાં પ્રમેયપણું, પ્રમાણપણું અને પ્રમાતાપણું પ્રતિબિંબિત થયેલું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૧} અગ્રતથી, સ્વમથી તથા સુષુપ્તિથી રહિત એવું જ મહા ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને સ્થાવરમાં તથા જંગમમાં જ સત્ત્વરે પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને તે જ પ્રલયમાં અવશેષ રહે છે.^{૧૨} સ્થાવરાનું રૂપ કે જ મનથી તથા બુદ્ધિ આદિથી રહિત છે, તે જ્ઞાનમય હોય, તે તેને પરમાત્માના રૂપની ઉપમા આપી શકાય.^{૧૩} બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને સદાશિવ આદિનો નાશ થતાં સુખરૂપ, સધળી ઉપાધિઓનો નાશ થવાથી બેદરહિત, ચૈતન્યમાં અને જગાં જગતનો સંગ રહેતો નથી એવું એક પરમ સ્વરૂપ પ્રલયકાળમાં રહે છે.^{૧૪}

ब्रह्मार्कविष्णुहरश्चक्रसदाशिवदिश्यां तौ शिवं परममेतदिहैकमास्ते । सर्वोपधिष्वप्यवशादविकल्परूपं चैतन्यमात्रमवमुज्जितविश्वसंगम् ॥ ૫૪

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'મહાકલ્યાતાવશિષ્ઠપરમભાવવર્ણન' એ નામનો સર્ગ

૧૦ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૧ મો ॐ

જગતની સત્તા અધિધાનની સત્તાથી લુપ્તી નથી

॥ રામ ઉવાચ ॥

इदं रूपमिदं दृश्यं जगत्तास्तीति मासुरम् । महाप्रलयसंपत्तौ मी ब्रह्मन् केव विप्रति ॥ ૧ ॥

રામ યોહ્યા:-દે બ્રહ્મનું આવા રૂપથી

+ વિષયો.

x આ અગ્રિયારમાં મર્મમાં * પ્રલયમાં પણ જન્મ-

પ્રકાશનું આ દૃશ્યરૂપ જગત મહાપ્રલયના સમયમાં બ્રહ્મની અંદર રહેતું નથી, ત્યારે ક્યાં રહે છે ? તે કહો.^૧

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-વાંઝણીનો દીકરો ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે તથા આકાશનું વન ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે ? તે કહો.^૨

રામ યોહ્યા:-વાંઝણીનો દીકરો તથા આકાશનું વન છે જ નહિ અને થવાનાં પણ નથી. આમ તેઓ પ્રત્યક્ષ નથી; અને પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાને લીધે તેમનો પ્રલય થવાનું પણ કહી શકાય એમ નથી; માટે તમે જગતને તેમની ઉપમા આપો છો, એ કેમ સંભવે ?^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જન્મ વાંઝણીનો દીકરો અને આકાશનું વન એ કદી પણ નથી, તેમ જગત આદિ દૃશ્ય પણ કદી નથી.^૪ એની પેઠે જ જગત ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ નાશને પણ પામ નાશ નથી. જ વસ્તુ પ્રથમ છે જ નહિ તેની ઉત્પત્તિ વળી દેવી હોય ! પછી ઉત્પત્તિ ન હો ત્યારે નાશની તો વાત જ શી હોય ?^૫

રામ યોહ્યા:-જેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ છે એવા જગતને વાંઝણીના પુત્ર આવી અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપવી ઘટતી નથી. માટે વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશનું વનની ઉપમા નહિ આપતાં, તેઓની કલ્પના જગનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ પ્રત્યક્ષ છે, તેમની ઉપમા આપો તો અયોગ્ય કહેવાય ?^૬

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જેને ઉપમા આપવાનું હોય તેને તેનાથી ભિન્ન પદાર્થની ઉપમા આપવી જોઈએ. વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશનું વનની કલ્પના તો જગતથી ભિન્ન નથી, પણ જગતની અંદર જ આવી જાય છે. માટે જગતને તેની ઉપમા આપવી અયોગ્ય જ છે. આથી

તની સત્તા અધિધાનની સત્તાથી છે અને સદિ પણ તેની અધિધાનથી લુપ્તી સત્તા નથી એ નિર્ણય કરવામાં આવશે.

મેં અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપી છે. જગત પણ અત્યંત અસત્ પદાર્થ જ છે. બીજા કોઈ પદાર્થની ઉપમા નહિ લાગુ પડતાં તેના તે પદાર્થની ઉપમા આપવામાં આવે તો 'આ કાચ આકાશ જેવું છે' એ વાક્યની પેઠે અનન્વ-યાસકારનું ઉદાહરણ થઈ બધ. આ જગત તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે અત્યંત અસત્ કેમ સંભવે? એવી ચંકા રાખશે નહિ; કારણ કે દેહસાચિક પદાર્થો અત્યંત અસત્ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ સુવર્ણનાં કડકમાં કડાપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે અત્યંત અસત્ છે, તેમ બ્રહ્મા જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે અત્યંત અસત્ છે. જેમ આકાશમાં રાત્રીપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે આકાશથી જુદું નથી; કાચ-ખર્ચમાં કાળાપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે કાચ-થી જુદું નથી; હિમમાં શીતપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે હિમથી જુદું નથી અને ચંદ્રમાં શીતળપણું પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે ચંદ્રથી જુદું નથી; તેમ બ્રહ્મા જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે બ્રહ્મથી જુદું નથી. જેમ મરુ દેશની નદીમાં જળ અને બીજા ચંદ્રમાં ચંદ્રપણું પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ નથી જ, તેમ બ્રહ્મા જગતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ નથી જ. જે કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોવાય છે, તો પણ જેમ તડકા છાયાનું કારણ હોય એ સંભવિત છે તેમ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ જગતરૂપ દૃશ્ય આદિનું કારણ હોય એ અસંભવિત છે. મારે જગત સુદૃઢ થયું જ નથી એમ સમજવું આ પ્રમાણે જે પ્રથમ થયું જ નથી તે વર્તમાન-જાળમાં પણ હોતું નથી, ત્યારે તેના નાશ થવાની તો વાત જ કેમ બને? આથી જગત-પણ કાર્ય કોઈ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, પ્રજ્ઞ-જે પક્ષ છે તે જ જગતરૂપે બાંધે છે, એમ માનવું મોખ્ય છે. જે 'અજ્ઞાન જ જગતરૂપે પરિણામ રાખ્યું છે' એમ કહેવામાં આવે, તો પણ અજ્ઞા-

નતું પરિણામ એ સંવિતનું* વિવર્ત જ છે. સ્વપ્નમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિતનું વિવર્ત જ છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સ્વપ્ન-માં જે બ્રમરૂપ જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિ-તનો જ દેખાવ છે, તેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મનો જ દેખાવ છે. આ જે કોઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનો કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ પ્રલય થયો નથી અને ઉદય પણ થયો નથી. જેમ દ્રવપણું જળરૂપ જ છે, ચલન વાગુરૂપ જ છે અને દેખાવ પ્રકારરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેવી રીતે સ્વપ્નને જોનારા પુરુષનું જે જ્ઞાન છે તે જ સ્વપ્નના નગર જેવું દેખાય છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપમાં જગતની પેઠે પ્રતીત થાય છે.

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મા! આ દર્શ્યરૂપી ઝેર સ્વપ્નના અનુભવની પેઠે અસત્ હોય, તો તે અત્યંત દૃઢ રીતે કેમ પ્રતીત થાય છે? સ્વપ્નનો પદાર્થ તો અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થતો નથી. ન્યાં સુધી દર્શનની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દ્રશ્યનું વારણ થવાનું નથી અને ન્યાં સુધી દ્રશ્યની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દર્શનનું વારણ થવાનું નથી. તેમજ એમાંનું એક હશે ત્યાં સુધી બન્ને બંધ રહેશે અને એમાંના એકનો ક્ષય થશે ત્યારે બન્નેનો ભાસ થશે. પણ ન્યાં સુધી દર્શનનો અત્યંત બાધરૂપ ક્ષય સમજાયો નથી, ત્યાં સુધી દ્રશ્ય અને દર્શનનો સંબંધ ટળવાનો નથી. પછી ન્યાં સુધી એ સંબંધ ટળ્યો નથી ત્યાં સુધી ભાસ-ની આશા રાખવી વ્યય છે. જે પ્રથમ દર્શ્ય પદાર્થ હોય અને પછીથી તેનો ક્ષય થતો હોય, તો સંસ્કારરૂપે રહેલા દર્શનનો ઉત્પત્તિરૂપ અનર્થા-ત્મક બંધ થાતો થતો નથી. કારણ કે ચૈત-

* જ્ઞાન x જળ વસ્તુ ન ફરતા તેમા બીજું જ્ઞાન થાય તે.

ન્યરૂપી અરીસાઓ. જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં તેમાં સધળા દશ્યનું સ્મરણરૂપ મોહું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું નથી.^{૨૫} એ દશ્ય ઉત્પન્ન જ થયું ન હોય અને અસ્તિત્વ વિનાનું જ હોય, તેા દ્રષ્ટા દશ્યથી મુક્ત થઈ શકે છે. હે શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની ! એટલા માટે મારા મનમાં મુક્તિના અસંભવની જ શંકા છે, તેને તમે મુક્તિઓથી દૂર કરો. હું જ્યાં સુધી દશ્યના અત્યંત અસંભવને પરાપર સમજું નહિ ત્યાં સુધી તમે મને વિસ્તારથી કહ્યા કરો.^{૨૬, ૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! જગત દૃઢ રીતે પ્રતીત થાય છે, છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. એ વિષય હું લાંબી આખ્યાયિકાઓથી કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૨૮} જેમ પાણીના ધરામાં ધૂળ નીચે બેસી જાય છે, તેમ જ્યાં સુધી તમારા દૃઢ-યમાં દશ્યનો અત્યંત અસંભવ બેસી જશે નહિ, ત્યાં સુધી હું પૂર્વના મહાત્માઓની કથાઓનાં વાક્યોથી તમને તે સમજાવ્યા કરીશ.^{૨૯} પ્રમે જ્યાં-આતિરૂપ જગતની સૃષ્ટિના અત્યંત અભાવને પરાપર રીતે સમજશો, ત્યારે તમે તત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ પામીને વ્યવહાર કર્યા કરશો.^{૩૦} જેમ પાણી મોટા પર્વતને વીંધી ચક્રતાં નથી, તેમ તમે જ્યાં-જગતના અત્યંત અભાવને સમજશો, ત્યારે સૂક્ષ્મ તથા સૂક્ષ્મ વિષયોનાં પ્રયોજનની, અપ્રયોજનની, લેવાની અને મૂકવાની ચપળ વૃત્તિઓ તમને વીંધી ચક્રશે નહિ.^{૩૧} એ આત્મા એક અને અદ્વિતીય જ છે, તેમાં બીજી કંઈ કલ્પના છે જ નહિ; તે છતાં એ આત્મામાં જે રીતે જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે રીતે હું તમને કહી સંભળાવીશ.^{૩૨} હે રામ ! આ સધળાં બ્રહ્મણિ એ આત્માથી જ પ્રકટ થયાં છે. એ આત્મા જ સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિરૂપ યદને બહારના પદાર્થોરૂપ તથા માનસિક પદાર્થોરૂપ થાય છે. તે પોતે જ જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પોતે જ પ્રલયરૂપે લય પામે છે.^{૩૩}

તસ્માદિમાનિ સકલાનિ વિજૃંભિતાનિ સોડ્ધી-
દમંગ સકલાસકલં મહાત્મા । રૂપાવલોકનમનો-
મનનપ્રકારાકારાસ્પદં સ્વયમુદેતિ વિલીયતે ચ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'પરમાર્થ-વર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૧ માં સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૧૨ મો

અધ્યારોપ અને અપવાદ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवस्मात्परमाच्छांतात् पदात् परमपावनाद् ।
यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणूत्तमया धिया ॥ १ ।
વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ શાંત અને અત્યંત પવિ-
ત્ર પરમપદમાંથી આ જગત જે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું
છે, તે પ્રકાર તમે ઉત્તમ બુદ્ધિથી સાંભળો.^૧ જે
પ્રત્યેક પુરુષનું પોતાનું શાંત સ્વરૂપ જ સ્વર્ભન
પેટે વિવર્ત પામે છે, તેમ સધળા જીવોનું એકંદુ
શાંત સ્વરૂપ જ સૃષ્ટિની પેટે વિવર્ત પામે છે. એ
સર્વસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જગતરૂપે વિવર્ત થવામાં
જ કમ છે તે તમે સાંભળો.^૨ આ સધળું જગત
સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે અનંત પ્રકારરૂપ એ
ચૈતન્યમણિની સત્તારૂપ જ છે, તે પોતાના સ્વરૂ-
પમાં જ કાંઈક દશ્યપણને પામે છે.^૩ અહ કારના
અધ્યાસ વગરનું અને આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ-
તાવાળું એ શુદ્ધ તત્ત્વ ભવિષ્યમાં થનારા નામ-
રૂપોનાં અનુસંધાનોથી પ્રથમ કાંઈક કલ્પનાવાળું
થાય છે. શાઓ એ કલ્પનાને 'ઈક્ષણ' કહે છે.
તે ઈક્ષણવાળી એ પરમસત્તા ઈક્ષણરૂપ વૃત્તિમાં
પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યને લીધે વાણીના વ્યવહારની
કાંઈક ચોચ્યતા એળવે છે અને તેથી તે 'ઈક્ષુ' ^૪
એવું ચોચ્ય નામ ધારણ કરે છે.^{૫-૧} પછી ધણી
કાળની ભાવનાથી ઈક્ષણવૃત્તિ દૃઢ થાય છે, એટલે

૨ આ બારમા સર્ગમાં પછી અપવાદથી જન-
તનો અત્યંત અસંભવ કહેવા માટે પ્રથમ તેને પદનો
સૃષ્ટિની અધ્યારોપ કહેવામાં આવશે.

એ જ સત્તા સૂક્ષ્મ પ્રપંચપણાને પકડે છે અને પોતાના પરબ્રહ્મપણાને વિસ્મરણથી છોડી દે છે. ત્યારે તે સત્તા ભવિષ્યમાં જીવ અને હિરણ્ય-ગર્ભ આદિ નામોવાળી થાય છે.^૭ આમ જે બ્રહ્મસત્તા છે, તે જ એવી રીતની ભાવનાઓ-ને લીધે સંસારની સ્થિતિમાં તત્પર થાય છે. એ સત્તાનો સ્વભાવ જ આવો છે, આથી જન્મ રજ્જુ-માં સર્પભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે સત્તા-માં જીવ તથા હિરણ્યગર્ભ આદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ સત્તામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પછી તુરત જ શન્યરૂપ [આકારપણ] ઉદય પામે છે. એ આકારશૂન્ય આદિ તન્માત્રા-ઓના બીજરૂપ છે અને ભવિષ્ય નામોને પ્રકાશ આપનાર છે.^{૮-૯} તે પછી કાળની સત્તાની સાથે અહંકારનો ઉદય થાય છે અને તે ભવિષ્યમાં ધવાની જગતની સ્થિતિના મુખ્ય બીજરૂપ છે.^{૧૦} આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મથી જ જરા પણ વિકાર પાડ્યા વિના આ મિથ્યા જગતરૂપી જળ ઉદય પામે છે અને સ્ફુરવાને લીધે તે બધે જુદી સત્તાવાળી હોય એમ દેખાય છે.^{૧૧} અહંતાના ઉદયને અનુ-સરીને ભાસનાર એ બ્રહ્મતત્ત્વ, આ સંકલ્પ-ભાવ જગતરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. આ અહં-કારનો ઉદય થાય છે, તે પછી અહંકારના એક-દેશ જોવા અને ચલનશક્તિવાળો [વાયુ] ઉદય પામે છે.^{૧૨} અહંકારવાળી એ જ બ્રહ્મસત્તા આ-કારની તન્માત્રારૂપ શબ્દની ભાવનાને લીધે આકાર કરતાં કાંઈક ધાટી થાય છે અને શબ્દરૂપે પ્રતીત થાય છે.^{૧૩} એ શબ્દ સધળા ભવિષ્ય પદા-યોનો વાયક થાય છે, શબ્દના સમૂહરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે, વેદરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પદો, વાક્યો તથા પ્રમાણો એ નોમોથી જાળખાય છે.^{૧૪} એ પ્રમાણે વેદરૂપપણાને પામેલા બ્રહ્મ-તત્ત્વમાંથી સધળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જ જ શબ્દોનો ઉદય થયો તે તે શબ્દોના વાચ્ય પદા-યોરૂપે પણ એ જ તત્ત્વ પ્રતીત થાય છે.^{૧૫} એક

બતના વાયુરૂપ પ્રાણને ધારણ કરવાથી એ બ્રહ્મ-સત્તા જીવ કહેવાય છે. અનેક રૂપોવાળા જુદા-જુદા દેહોની ભવિષ્યની પ્રાપ્તિથી તે જીવનાં વ્યક્તિભાવે અનેક નામો થાય છે.^{૧૬} ભવિષ્યનાં ચોદ બ્રહ્માંડોમાં રહેવાથી ચોદ પ્રકારવાળા અને પ્રાણવાયુ સાથે સંબંધ ધરાવનારા એ જીવો ચૈતન્યમાંથી બ્રહ્માંડરૂપી ખાડાઓમાં પસરે છે.^{૧૭} જમાં પ્રથમ નામ કે ગતિ કાંઈ પણ હોતું નથી, તે જ ચૈતન્ય તુરત સ્ફુરણ પામીને ક્ષણમાત્રમાં ભાવનાને લીધે સ્પર્શરૂપ થાય છે.^{૧૮} સ્પર્શોના આધરૂપે વૃક્ષના બીજરૂપ એ જ ચૈતન્ય આવહ અને પ્રવહ આદિ પવનોરૂપ થાય છે. અને તે પવનોરૂપ થયેલા ચૈતન્યમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ ગતિ ફેલાય છે.^{૧૯} એ જ ચૈતન્યમાં પ્રકા-શની ભાવનાને લીધે પ્રકાશ (તેજ)નો અનુભવ થાય છે અને તે તેજમાં અનેક ભવિષ્યરૂપોના સમષ્ટિભૂત રૂપો અનુભવ થાય છે. રૂપમાંથી સૂચ અને અગ્નિ આદિ વ્યક્તિરૂપો ઉત્પન્ન થાય છે. તે રૂપ જ અનેક રૂપોના આધરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; એટલે તેમાંથી જુદાં જુદાં વ્યક્તિરૂપોના ભેદથી સંસાર ફેલાય છે. એ જ ચૈતન્ય 'હું જળના રસના સમુદાયરૂપ છું', એવી ભાવનાને લીધે રસરૂપ થઈ જાય છે. સાકાર પદાર્થોનો જીમથી સ્વાદ લેતાં જે પ્રતીતિ થાય છે, તે રસ તન્માત્રા કહેવાય છે. જળોના ભવિષ્ય વિલાસોરૂપ એ રસ વ્યક્તિ-રસોરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. એટલે તેમાંથી પરસ્પર સ્વાદોની વૃદ્ધિ થતાં સંસાર વિસ્તાર પામે છે.^{૨૦-૨૩} એ જ ચૈતન્ય 'હું પૃથ્વી છું' એવા સંકલ્પરૂપ થાય છે, ત્યારે તે પૃથ્વીના ભવિષ્યના ભેદોને યોગ્ય થાય છે અને સંકલ્પોને લીધે જ પોતામાં ગંધપણાને દેખે છે. ભાવી ભૂગોળપણાને લીધે એ જ મનુષ્ય આદિ આકૃતિઓનું બીજ છે. સર્વના આધારરૂપ એ પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યમાંથી સંસાર ફેલાય છે.^{૨૪-૨૫} તે તે ભૂનોના અહંભાવ પામેલું ચૈતન્ય જ ભાવના કરે છે, તેથી એ

આદિ તન્માત્રાઓ પરસ્પર એકઠી થાય છે અને જન્મ જળમાં પરપોટા થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જ અનેક પ્રજાંડોરૂપે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૬} જ્યાં સુધી સર્વનો નાશ થઈ જાય નહિ, ત્યાં સુધી તે જુદાજુદા પદાર્થો ચાખ્યા પડીને દેખાય જ નહિ એવી રીતે એ એકઠા થઈ ગયેલા છે. એ પદાર્થો પ્રજામાં પ્રજાની સત્તાથી જ રહ્યા છે. એક કણી સરખા બીજની અંદર જન્મ અનેક વડનાં વૃક્ષ રહ્યાં છે, તે વડનાં વૃક્ષો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે, તેમ પ્રજારૂપ બીજમાં અનેક પ્રજાંડો રહ્યાં છે, તે પ્રજાંડો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે. પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ પ્રજામાં માયાને લીધે એ પ્રજાંડો પ્રતીત થાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં એ વધી જાય છે.^{૨૭-૨૮} આ સધળાં પ્રજાંડો ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે અને વિવર્તરૂપ હાવાથી નિર્વિકાર જ છે. નિર્વિકાર ચૈતન્યમાં જ વિવર્તરૂપ હોવાને લીધે એ સધળાં આને વધતાં વાર લાગતી નથી અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે વધી જાય છે.^{૨૯} આ જ તન્માત્રાઓનો સમૂહ છે તે સંકલ્પરૂપપાણને પામેલું ચૈતન્ય જ છે. એ ચૈતન્ય પોતે નિરાકાર છે, છતાં તે પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પોતાનામાં જગતને નસરેલું સમાન દેખે છે.^{૩૦} જગતનું બીજ પાંચ તન્માત્રાઓ છે, તે તન્માત્રાઓનું બીજ પરમાત્માની સાથે સાક્ષાત્ સબંધ ધરાવનારી માયાશક્તિ છે અને એ માયાશક્તિનું બીજ પરમાત્મા જ છે, એમ સર્વદા વિદ્વાનોનો અનુભવ છે. મોટે જ જગત છે તે અજ્ઞ અને આદિરૂપ પ્રજા જ છે. જગત પ્રજાના વિવર્તરૂપ જ છે.^{૩૧}

વીજં જગત્સુ નન્તુ પંચકમાત્રમેવ વીજં પરા-
ધ્યવહિતસ્યવિશક્તિરાધા । વીજં તદેવ મવતીતિ
સદાનુભૂતં ચિન્માત્રમેવમજમાધમતો જગજ્ઞીઃ ॥

શ્રીયોગ ૧૦ મહા ૦ ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો
સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૩ મો ~ ~ ~

પ્રજાને જીવભાવની પ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરમે વ્રજાણિ સ્ફારે સમે રામ સમસ્થિતે ।

અનુત્પન્નનમસ્તેજસ્તમઃસત્તા ચિદાત્માનિ ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! જ્યાં આકા

તેજ કે તમ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં એવા ચિદ્-
વિસ્તારું અને સ્વરૂપે સ્થિર રહેલા નિર્વિકાર પ
પ્રજામાં દરેક પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવ
લીધે પ્રથમ વિષયોની કલ્પના ઊઠી; તે પ
ચિત્તરૂપે પ્રતીત થવાના લીધે ચિત્તની કલ્પ
ઊઠી; તે પછી દરેકોની સાથે સંયુક્ત થયેને જ
રૂપે પ્રતિત થવાના સ્વભાવને લીધે જીવપણા
કલ્પના ઊઠી; તે પછી દરેકોની સાથે એકરૂ
પણું પ્રતીત થવાથી અહંભાવની કલ્પના ઊઠી
અને તે પછી અહંભાવની વૃદ્ધિ થવાથી બુદ્ધિ
પણાની કલ્પના ઊઠી. એવી રીતે જ શબ્દ આ
વિષયોનું મનન કરનાર મનની અને બીજ પદ
કેટલાએક ભાવોની કલ્પના ઊઠી.^{૧-૪} પછી
શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓનું પંચીકરણ થવાથી
વૃદ્ધિ પામેલા અને તેથી સ્પૃહદેહપણાને પામેલ
તે મનમાંથી આવા પ્રકારનો આ પ્રજાંડ આદિ
રૂપ મોટો ગોટો ઉત્પન્ન થયેલો જેવામાં આવે છે.
જન્મ સ્વપ્નમાં આંધ્યા વિતાનું નગર તુરત ઉત્પન્ન
થાય છે, તેમ એ ક્રમ પ્રમાણે તુરત જ એ ગોટો
ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રજાંડરૂપી મોટું જીવ
ચિદાકાશરૂપી મોટા વનમાં ઉત્પન્ન થઈ થયેને
પાછું નાશ પામે છે.^૫ મન જગતરૂપી કરંજોની
કુંજોનું વાળ્યા વિતાનું બીજ છે. તેને પૃથ્વીની,
જળની કે ગરમી આદિની કરી અપેક્ષા રહેતી
નથી.^૬ જન્મ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નગરને ઉત્પન્ન
કરે છે, તેમ પ્રજામાં કલ્પાયેલું એ મન પાછળથી
પૃથ્વી આદિને ઉત્પન્ન કરે છે.^૭ એ મન ગમે

x આ તેરમા સર્ગમાં થયેલે જન્માત્ર વધારું
અને દેહાદિકની પ્રાપ્તિ થવાનું વર્ણન કરાયો.

માં રહ્યું હોય, તો પણ જગત આદિ અંકુરને
ત્પત્ત કર્યા જ કરે છે. જગતનું બીજ મનરૂપી
પ્રિય તન્માત્રાઓ છે અને તન્માત્રાઓનું બીજ
પ્રથમ છે. માટે જગત બ્રહ્મમય જ છે.
પણ કે જ બીજ હોય છે, તે જ અંકુર આદિરૂપે
પ્રાય છે. આવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પરબ્રહ્મ
પ આકાશમાં, બ્રહ્મતા તે તે પદાર્થોરૂપે પ્રતીત
માના સ્વભાવને લીધે અધિષ્ઠાનથી અભિન્ન
ભેદે શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોનો ગણ કલ્પના-
ની જ શક્યો છે, વાસ્તવિક રીતે એતાં તો
તે ઉત્પન્ન થયો જ નથી. શબ્દ આદિના સમૂહો
શુદ્ધિને પામીને જ કંઈ આ જગત બનાવે છે, તે
પણ ચિદાકાશમાં અધ્યાસ પામીને જ બનાવ-
નામાં આવે છે. તે કલ્પિત જ છે, સત્ય નથી. માટે
જગતનો સ્થિતિ પોતાની સત્તાથી નથી, પણ
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ છે. જ કલ્પિત પદાર્થોથી
રૂપ હોય, તે કદી પણ વાસ્તવિક હોત નથી.
જેનું સ્વરૂપ જ કલ્પનામય હોય, તેને સત્ય-
તાની પ્રાપ્તિ કેમ જ સંભવે ? શબ્દ આદિ પાંચ
વિષયો બ્રહ્મરૂપ જ છે, માટે તેમનાં કાર્યો પણ
બ્રહ્મરૂપ જ છે; એટલે સઘળું બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મ-
રૂપ જ છે. જેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં શબ્દ આદિ
પાંચ વિષયોની ઉત્પત્તિ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે,
તેમ ઉત્તરકાળમાં તેમનાથી થતી બીજા કાર્યોની
ઉત્પત્તિ પણ મિથ્યા જ છે. એ પ્રમાણે જગત
કંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી અને અધિષ્ઠાનથી
બહુ બેવામાં આવતું નથી.^{૧૦-૧૫} જેમ સ્વપ્નમાં
સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલું નગર અસત્ છતાં સત્
જેનું પ્રતીત થાય છે, તેમ પરમ પ્રકાશમય બ્રહ્મ-
માં જીવપણું અસત્ છતાં પણ સત્ જેનું
પ્રતીત થાય છે.^{૧૬} ચૈતન્યમાંથી પૃથ્વી આદિનો
અસંભવ છે, તેથી ચૈતન્ય અત્યંત નિર્ભળ
છે જેમ મહાકાશમાં પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત)
પ્રકાશનો. ઉદય થાય છે, તેમ બ્રહ્માકાશમાં
પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત) જીવનો ઉદય થાય છે.

આમ જે જીવના સ્વરૂપનો નિર્ણય તમારી
પાસે કહ્યો.^{૧૭} એ જીવ આ સૂક્ષ્મદેહને કેવી
રીતે પામે છે, તે સાંભળો. પરમેશ્વરમાં કલ્પા-
યેલો સમગ્ર જીવાકાશ ‘હું’ તણખા જેવો અ-
ત્યંત નાનો તેજનો કણ હું’ એમ ચિંતવત કરે
છે અને પોતાનો તેજો જ અનુભવ કરે છે. એ
અનુભવરૂપ ભાવનાની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે
અણુરૂપ પોતે અસત્ છતાં સત્ જેનું પ્રતીત
થાય છે.^{૧૮, ૧૯} જેમ સંપદ્ધનો ચંદ્ર સાચો હોતો
નથી, તેમ ભાવનાથી મનાયેલું અણુરૂપ પણ
સાચું નથી. જીવ એ અણુરૂપની ભાવના કરતાં
કરતાં પોતે એક છતાં બે-પણાને પામે છે, એટલે
દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યરૂપ થઈ જાય છે. અસંભવિત
છતાં જેમ સ્વપ્નમાં પોતે પોતાના મરણનો દ્રષ્ટા
થાય છે, તેમ અસંભવિત હોવા છતાં પણ જીવ
પોતાના દૃશ્યપણાનો દ્રષ્ટા થાય છે. આમ દ્રષ્ટા-
પણાની તથા દૃશ્યપણાની ભાવના દૃઢ થાય છે,
ત્યારે તે લિંગશરીરરૂપ યદને કાંઈક પહેલાના
કરતાં વિશેષ સૂચકપણું પામે છે પછી જેમ પુરુષ
સ્વપ્નમાં પોતાના વેદમાણુંપણાનો અનુભવ કરે
છે, તેમ ‘હું લિંગશરીરરૂપ છું’ એવી ભાવનાને
લીધે એ આત્મા, લિંગદેહપણાનો અને સૂક્ષ્મ-
દેહપણાનો પણ અનુભવ કરે છે. ચિત્ત જેમ
વિષયરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જીવ દેહરૂપ થઈ
જાય છે. એટલે જેમ બહારનો પર્વત અરીસાની
અંદર પ્રતીત થાય છે, બહારનો દેહ શ્વામાં
રહેલો પ્રતીત થાય છે અને બહારનો દોહારો
સ્વળ આદિના શુભજમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ
પોતે સઘળી ઉપાધિઓથી બહાર રહેનારા છતાં
પણ ઉપાધિની અંદર કલ્પી કાંદેલા આકાશમાં
પ્રતીત થાય છે જેમજીવ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના
સવિત્ દેહની અંદર જ સ્વપ્નને તથા સંકલ્પને
દેખે છે, તેમ અણુરૂપમાંથી લિંગદેહના અભિ-
માનને પામેલો જીવ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ
વાસનામય બ્યવહારનો અનુભવ કરે છે.^{૨૦-૨૬}

વ્યવહારની દૃષ્ટિથી જોતાં વાસનામય દેહાદિક
 શુદ્ધિના અને ચિત્ત આદિના પરિણામરૂપ છે અને
 પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં એ દેહાદિક જ્ઞાનરૂપ,
 સત્તારૂપ અને આનંદરૂપ જ છે. ^{૨૭} લિંગદેહમાં
 રહેલો જીવ લિંગદેહના આકાશમાં રહેલા વ્યવ-
 હારને 'હું જેવું હું' એવી ભાવનાથી આકાશમાં
 એવા માટે ગતિ કરવા જવું કરે છે. જ બે છિદ્રોથી
 તે ભવિષ્યમાં બાહ્ય નામવાળા પદાર્થોને દેખે
 છે, તે બે છિદ્રો 'નેત્રો' એવા નામથી જોળખાય
 છે. જનાથી તે પદાર્થોના તે સ્પર્શ કરે છે, તે 'ત્વ-
 આ' એવા નામથી જોળખાય છે અને જનાથી તે
 સાંભળે છે, તે 'શ્રવણ' એવા નામથી જોળ-
 ખાય છે. ^{૨૮, ૨૯} જનાથી તે સૂંઘે છે તેને પોતાનામાં
 ડાહ્યરૂપે તે દેખે છે અને જનાથી તે સ્નાહ લે છે,
 તેને પાછળથી રસનારૂપ થયેલું દેખે છે. જનાથી
 તે ચ્લન કરે છે, તેને પ્રાણરૂપ થયેલું દેખે છે;
 અને જનાથી તે ચેષ્ઠા કરે છે, તેને કર્મેન્દ્રિયોના
 સમૂહરૂપ થયેલું દેખે છે. 'આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ
 દેખાય છે અને આ દેખાવ મનમાં થાય છે'
 ઇત્યાદિ ભાવના કરતો એ લિંગદેહનો એ અભિ-
 માની જીવ જમ મહાકાશમાં પટાકાશ રહે છે,
 તેમ પરબ્રહ્મમાં રહે છે. એ પ્રમાણે પોતાના
 અણરૂપમાં ખોટી પણ સાચી જવી લાગતી
 વૃદ્ધિની ભાવના કરવાથી બ્રહ્મ જ 'જીવ' એ
 શબ્દને યોગ્ય થઈ બચે છે. એ રીતે કલ્પના-
 એથી આકુળપણુને પામેલો, લિંગદેહના અભિ-
 માનવાળો અને જનો લિંગદેહ જ સ્થૂલ દેહરૂપ
 થાય છે એવા જીવ, પોતાની કલ્પનાની અંદર જ
 આ સાકાર બ્રહ્માંડને દેખે છે. ^{૩૦-૩૪} એ બ્રહ્માં-
 ડમાં કોઈ જીવ પોતાને જળમાં રહેલો દેખે છે,
 કોઈ જીવ પોતાને ચક્રવર્તીરૂપ દેખે છે અને
 કોઈ જીવ ભાવી-બ્રહ્માંડોની કલ્પના કરે છે તથા
 તેમનો અનુભવ પણ કરે છે. તે પોતાના ચિત્તના
 સંકલ્પો પ્રમાણે દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યો-
 રૂપ પોતાને રહેવાનાં મિથ્યા પરોની કલ્પના કરે

છે અને તેમનાં જુદાં જુદાં નામો કલ્પીને ભા-
 નાને લીધે તે તેમનાથી પોતાને જ બાધે છે. જ
 મિથ્યા સ્વપ્નમાં મિથ્યા આકાશમાં જીડવું પ્રતી-
 થાય છે, તેમ મિથ્યા જગતરૂપ બ્રાંતિમાં મિથ-
 સંકલ્પમય જીવ પ્રતીત થાય છે. આમ સમ-
 અને આદિ પ્રબળપતિ બ્રહ્મા, જ પોતે સંકલ્પમ
 હોવાથી સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી, છતાં પા-
 તે ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કહેવાય છે. આ
 બ્રહ્માંડરૂપી બ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં કોઈ પા-
 મિશ્રિત થયું નથી, કોઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી
 અને કોઈ પણ ચક્રણ કરવામાં આવતું નથી. ^{૩૫}
 તે દેવજન અનંત પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ જ
 અને તેમાં બીજું કોઈ પણ ઉત્પન્ન થયું જ નથી
 આ જગત સંકલ્પના નગરની પેઠે પ્રતીત થાય
 છે, છતાં તે સત્ય નથી, કોઈએ રચ્યું નથી અને
 તે રંગ વિના થયેલા ચિત્ત જવું છે. ^{૩૬-૪૧} જગત
 ઉત્પન્ન થયું નથી, છતાં પણ તે અતુભવમાં આવે
 છે. તે મિથ્યા છે, છતાં પણ સત્યની પેઠે પ્રતીત
 થાય છે. મહાકલ્પમાં બ્રહ્માદિક મુક્ત થઈ ગયેલા
 હોય છે, તેથી આ કલ્પના બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં
 કે તેણે કરેલી ક્રિયામાં તેના પૂર્વજન્મનો સંસ્કાર
 કે બીજું પણ કોઈ કારણ નથી. આથી જોવા
 બ્રહ્મા સંકલ્પજન્ય છે, તેવું જ તેનાથી ઉત્પન્ન
 થયેલું આ જગત પણ સંકલ્પજન્ય છે. ^{૪૨, ૪૩}
 આ પૃથ્વી આદિની સૃષ્ટિમાં સાક્ષીનો જ અના-
 દિકાળનો અનુભવ કારણરૂપ માનવામાં આવે
 છે, તેની સ્થિતિ બગ્યા પછી થયેલી સ્વપ્નનાં
 પદાર્થોની સ્થિતિ જવી છે. ^{૪૪} જમ બ્રહ્મા શૂન્ય
 છે, તેમ જગત પણ સર્વદા શૂન્ય જ છે. જની
 રીતે ગમે તે દેશકાલમાં પણ દ્રવપણું જળથી
 જુદું પડતું નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ કદી પર-
 માત્માથી જુદી પડતી નથી. પરમાત્મા સર્વદા
 સમાન અને અખંડ છે અને પ્રતીત થતી આ
 ભારે આડ બરવાળી સૃષ્ટિ એ પ્રમાણે મિથ્યારૂપ
 છે. ^{૪૫, ૪૬} આ પ્રમાણે જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય

કે તે અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે; બ્રહ્મ વિના
નીનું કંઈ છે જ નહિ. આ રીતે માત્ર કલ્પનાથી
જેવું આ જગત ચાંત થાય છે, એટલે આધા-
ત્રી, આધેયથી તથા દ્વૈતથી રહિત તથા દ્વૈતનો
મમાવ દોવાને લીધે જેને એક પણ કદી ચકાય
પરિ એનું પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે. જગતરૂપી
પ્રાંતિ થયેલી દોવા છતાં તેમાં બીનું કંઈ પણ
થેલું નથી.^{૪૦} સર્વથી રહિત અને સ્વચ્છ દેવજ
ચેદાકાર જ છે. એ ચિદાકારમાં સંસારપણું
કંઈ જ થયું નથી. જે સ્વરૂપ છે તે જ છે.^{૪૦, ૪૧}
ચેદાકારમાં આધેય નથી, આધાર નથી, દરય
થી, દ્રષ્ટા નથી, બ્રહ્માંડ નથી, બ્રહ્મા નથી,
કંઈ જાતની ખટપટ નથી, જગત નથી અને
પૃથ્વી પણ નથી. જે છે તે સપ્તજ્ઞાંતરૂપ
રબ્રહ્મ જ છે. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, જે
કંઈ પ્રતીત થાય છે તે સ્વચ્છ બ્રહ્મ જ પોતે
પ્રાતાનાથી પોતાનામાં જ પ્રકાશે છે.^{૪૦, ૪૧} જેમ
વપણાને લીધે જળ પોતાનામાં ચકરીરૂપે દેખાય
જે, તેમ ચૈતન્યપણાને લીધે બ્રહ્મ પોતાનામાં જગત-
રૂપે દેખાય છે. આ જગત મિથ્યા જ દેખાય છે,
માટે તે સાચા જેવું જણાય છે.^{૪૨} જેમ સ્વપ્નમાં
ખાયેલું પોતાનું મગલ જામતમાં નષ્ટ થઈ જાય
જે, તેમ આજ્ઞાનકાળમાં દેખાતું આ મિથ્યા જગત
જાનકાળમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. અથવા આ જગત
મધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે, બાધરહિત છે, અખંડિત
જે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, જ્ઞાનમાત્ર
જે અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ છે.^{૪૩} પૂરબ્રહ્મમાં
જે શૂન્યરૂપ જ છે. જે પરમાત્મા છે, તે જ
જેદા શૂન્ય જેવા બ્રહ્મા આદિરૂપે પ્રકાશે છે.
જે મનોમય શરીરવાળા છે. તે પંચબૂતમય
શરીરવાળા નથી. પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બ્રહ્મના
કલ્પથી થયેલા છે. માટે તે સત્ય નથી પણ સસ-
પ્તાં શિંગડાં આદિ અજાત પદાર્થો જેવા છે.^{૪૪}
આકાશ એવ પરમે પ્રથમઃ પ્રજેશે નિત્યં
વ્યયં કવતિ શૂન્યતયા સમો યઃ! સ હાતિ

વાહિકવપુર્ન તુ ભૂતરૂપી પૃથ્વ્યાદિ તેન ન
સદસ્તિ યથા ન જાતમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સ્વચ્છભૂતપતિવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

બ્રહ્મની સત્તાનું વર્ણન
॥ યસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દૃત્યં જગદહંતાદિ દ્વયં જાતં ન કિંચન ।
અજાતત્વાચ નાસ્ત્યેવ યથાસ્તિ પરમેવ તત્ત્વ ॥ ૧
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ રીતે જગત અને અ-
હંકાર આદિ કંઈ પણ દરય ઉત્પન્ન થયું નથી
અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલું દોવાને લીધે તે સુદ્ધ
જે જ નહિ. જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે.^૧ જેમ
નિઃસ્પંદ સમુદ્રના ગર્ભમાં રહેલું જળ તરંગપણુ-
ને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતે જ પ્રથમ
જગતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જગતપણું
ધારણ કરવાથી તેનું બ્રહ્મપણું મટી જતું નથી.^૨
સકલ્પરૂપ ચૈતન્યની વૃત્તિ જેમ સ્વપ્નના પર્વત
આદિને પ્રિય માને છે, તેમ તે જ્ઞાતિથી આ વિરાટ
ટને પણ પ્રિય ધારે છે.^૩ આ જે મોટો વિરાટ
હેઠ છે, તે પૃથ્વી આદિથી રહિત છે, મનોમય જ
છે અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બ્રહ્મમય જ છે.^૪ આ
વિરાટ હેઠ ઠેકાણા વિનાનો છે અને સ્વપ્નના પર્વત
જેવો છે. સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર જે સ્થિર રહે,
તો તો આ વિરાટ સ્થિર રહે એમ છે. ચિતારાના
મનમાં રહેલું ચીતરવાનું સૈન્ય જે સ્થિર રહે, તો
આ વિરાટ તેની ઉપમાને લાયક છે.^૫ તે મહાન
સ્તંભોમાં વલુકાતરેલી પૂતળીઓના સમૂહ જેવો
છે. તે બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સ્તંભમાં વલુકાતરેલી પૂત-

૪ આ યોદ્ધાં સમર્થાં પૂર્વે વર્ણન કરેલા જગ-
તપણા પરિચ્છેદ આદિ સમયોને યુક્તિથી દા-
વાને, અવશેષ રહેલી બ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન કર-
વામાં આવશે.

ળીરૂપ છે.^૧ પહેલા પ્રજાપતિ બ્રહ્મા કહેવાય છે, તે પણ પૂર્વકાળનાં કર્મ આદિ કાંઈ કારણો નહિ હોવાને લીધે કારણો વિનાના જ છે.^૨ પૂર્વકાળના સઘળા બ્રહ્માઓ મહાકલ્પોના અંતમાં સુકત જ થઈ જાય છે, તો આ કલ્પના બ્રહ્માનાં પૂર્વ કર્મો ક્યાંથી જ હોય.^૩ જમ લીંત વિનાના દર્પણમાં લીંતનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, છતાં તે મિથ્યા છે, તેમ બ્રહ્મામાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મા પણ દેખાતા છતાં મિથ્યા છે. દશ્ય નથી, દ્રશ્ય નથી, સંદ્ય નથી તેમ સૂન્ય પણ નથી.^૪ જમાં સઘળાં નામ-રૂપોની કલ્પના થાય છે, એવું એક બ્રહ્મ જ છે. જમ એક દીવામાંથી અનેક દીવાઓ ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી અનેક જીવો ઉદય પામે છે.^૫ જમ સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નનો ઉદય થાય છે, તેમ હિરણ્યગર્ભમાંથી વિરાટનો ઉદય થયો છે; અને એ સંકલ્પમાન વિરાટમાંથી સંકલ્પમાન વ્યહિદેહનો ઉદય થાય છે. આથી વિરાટ અને વ્યહિદેહ પૃથ્વી આદિથી રહિત જ છે. પ્રથમ સંકલ્પરૂપ એ એક વિરાટમાંથી જ બીજા સંકલ્પોરૂપ જીવો ઉદય પામે છે, તેમની ઉત્પત્તિમાં બીજાં કાંઈ સહાયકારી કારણો હોતાં નથી. તેથી તે જીવો વિરાટરૂપ જ છે. સહાયકારક કારણો ન હોય તો કાર્ય અને કારણ એક જ હોય છે. આથી બ્રહ્મમાંથી આ જ પ્રાંતિરૂપ સૃષ્ટિ ઉદય પામી છે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. સૃષ્ટિ વિરાટથી અભિન્ન છે અને વિરાટ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, માટે જીવ બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ બીજા કાંઈ છે જ નહિ.^{૬-૧૬}

રામ બોલ્યા:-જીવ એક છે કે અનંત છે? અથવા જીવનો કાંઈ પર્વત જેવો સમષ્ટિ પિંડ છે, કે તેમાંથી મેઘની ધારાઓની પેઠે, સસુદ્રમાંથી જળકણોની પેઠે અને તપેલા લોહામાંથી અગ્નિના તાણુઓની પેઠે જીવો નીકળ્યાં કરે છે.^{૧૭,૧૮} હે ભગવન! આ રીતે મને જીવના સમૂહોનો નિર્ણય કહો. બે કે તમારા અભિપ્રાય

ધણીખરો તો મારા સમજવામાં આવી જ ગયો છે, તો પણ નિશ્ચયને માટે તમે એ વિષયનું સ્પષ્ટપણે વિવેચન કરો.^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જીવ એક પણ નથી, તે પછી તે અનંત હોવાનો તો સંભવ જ ક્યાંય હોય? આ તો સસલાતું શિંગડું જાડીને ચાલુ એવી તમે વાત કરો છો.^{૨૦} હે રાધવ! જીવ એ નથી, જીવોના સમૂહો પણ નથી અને જીવનો પર્વત જેવો કાંઈ સમષ્ટિ પિંડ પણ નથી.^{૨૧} સઘળા પ્રતિભાસોવાળા જ કાંઈ જીવો દેખાય છે, તેઓ કાંઈ છે જ નહિ. એવો આ વિષયમાં તમે પાઠા નિશ્ચય રાખો. શુદ્ધ, ચૈતન્યમાન, નિર્મળ અને વ્યાપક એક બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ વિના બીજા કાંઈ છે જ નહિ. એ બ્રહ્મ સઘળી શક્તિવાળું હોવાથી અનેક દશ્યોરૂપ ભાસે છે.^{૨૦,૨૧} જમ ભતા પોતાને પ્રથમ કળીઓવાળી દેખે છે અને પછી પ્રકૃક્ષિત દેખે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રથમ પોતાના આભાસોના અનુપ્રવેશના ક્રમથી પોતારૂપ દશ્યોને તુરત જ સૂક્ષ્મ દેખે છે અને પછી સ્પૂલ દેખે છે.^{૨૨} પર બ્રહ્મ જીવ, બુદ્ધિ, ક્રિયા, ચલન, મન, ક્લિત અને એકત્વ ઇત્યાદિરૂપે પ્રકૃક્ષિત થતી પોતાની સત્તા તુ જ અનુસંધાન કરે છે.^{૨૩} એવી રીતે સત્તા જ પ્રકૃક્ષિતપણુ થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ થાય છે. બે જ્ઞાન થાય છે, તો સઘળાં સત્તા બ્રહ્મરૂપ જ અવસ્થે રહે છે. આત્મબોધથી એ અજ્ઞાન ટળી જાય છે, પણ તે આત્મબોધ ખડું કુલ્લ છે.^{૨૪} જમ દીવા ચતાં અધકારનો ક્યાંય પત્તો મળતો નથી, તેમ બોધ ચતાં અજ્ઞાન પણ ક્યાંય લોપ પામે છે.^{૨૫} આ પ્રમાણે જ જીવ છે, તે જ વિનાગરહિત, અખંડિત, સઘળી શક્તિવાળું અને આદિથી તથા અંતથી રહિત એવું બ્રહ્મ જ છે. બોધ નહિ પામનાર ચૈતન્ય જ જીવનું વાસ્તવિક રૂપ છે.^{૨૬} એ બ્રહ્મ કાંઈથી પણ પરિચ્છેદ પામતું નથી, તેથી એમાં કદી પણ ભેદ થયો નથી. જ કાંઈ જીવ અને જડ આદિ ભેદ દેખાય છે, તે

રાસત્વિક બેતાં બ્રહ્મ જ છે.^{૨૭}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મના જન્મ તમે કહેા છેા તેમ જ હોય, તો સધળા જીવો સમષ્ટિરૂપે એક જ છે. તો પછી એક જીવની ઇચ્છાથી સધળા જીવોને કેમ સુખદુઃખાદિક થતાં નથી ?^{૨૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વ્યષ્ટિરૂપ વિભાગો થયા પહેલાં જ સધળી શક્તિઓવાળા એ સમષ્ટિવિરાટની એવી ઇચ્છા હોય છે કે, 'સધળાઓમાં હું એક જ સાચા સંકલ્પવાળો રહું. મારા વિના બીજા કોઈના સંકલ્પ સાચા થાય નહિ.' આથી એ સમષ્ટિવિરાટ નિરંતર જીવી ઇચ્છા કરે છે, તે જ પ્રમાણે તુરત થાય છે; અને વ્યષ્ટિ જીવોની ઇચ્છા પ્રમાણે થતું નથી.^{૨૯,૩૦} સમષ્ટિવિરાટે એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા જ સત્ય થાય, એવો સંકલ્પ કર્યો; અને પાછળથી ઉદય પામનારા પોતાના અશરૂપ વ્યષ્ટિ જીવોની ક્રિયાના ક્રમને માટે આવો નિયમ કર્યો: 'તેઓની ક્રિયાઓ અચુક રીતિથી અને અચુક સાધનોથી જ થાય, પણ સંકલ્પમાત્રથી થાય નહિ.' હવે કોઈ સમયે રીતિ અને સાધનો વિના પણ કોઈ મહર્ષિ આદિ વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તો ત્યાં તેમનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાની સમષ્ટિવિરાટની જ ઇચ્છા છે, એમ માનવું.^{૩૧,૩૨} કોઈ પણ જીવની ક્રિયા, તેની શક્તિ પ્રમાણે જ ફલિત થાય છે અને તે સમષ્ટિવિરાટે સ્થાપેલા નિયમો વિના થતી નથી.^{૩૩} સમષ્ટિવિરાટનો નિયમ એ ફળની સિદ્ધિમાં અનુકૂળ હોય, તો તેની શક્તિને અધીન રહેનારા વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સફળ થાય છે; પણ તે એ પ્રતિકૂળ હોય તો તે કદી સફળ થતી નથી.^{૩૪} આ પ્રમાણે જ બ્રહ્મ છે, તે જ આદિ તથા અંતરહિત સમષ્ટિવિરાટ છે. બ્રહ્મ જ સમષ્ટિજીવરૂપ તથા વ્યષ્ટિજીવરૂપે થયા છે અને તેમ છતાં તે કોઈરૂપે થયેલ નથી.^{૩૫} દરથના અનુસંધાનને લીધે તે જીવ થાય છે અને જન્મમરણને પામે

છે. એ એ અનુસંધાન છૂટી બધ છે, તો તે જીવ પાછો પોતાના અખંડ સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૩૬} વ્યષ્ટિજીવો એ ઉપાસનાના માર્ગે ચાલે છે, તો જન્મ તાંબુ રસોથી તથા ઔષધોથી પાકીને અનુક્રમે સુવર્ણ થાય છે, તેમ તે સમષ્ટિવિરાટને પાત્રીને અનુક્રમે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. તે એ જ્ઞાનના માર્ગે ચાલે છે, તો જન્મ તાંબુ પારસમણિને સંયોગ થતાં તુરત જ સુવર્ણ થાય છે, તેમ તુરત જ એટલે અનુક્રમ વિના જ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.^{૩૭} આ સૂક્ષ્મ ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મમાં સમષ્ટિજીવો વ્યષ્ટિજીવો કાંઈ પણ નથી, તો પણ તેના અમત્કારને લીધે તે બધું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તેમની એ પ્રતીતિ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ થાય છે.^{૩૮} બ્રહ્મમાં પોતાની મેળે જ જન્મ અમત્કાર જાહે છે, તે અહંભાવ કહેવાય છે અને તેનાં ભવિષ્યકાળમાં નામો તથા રૂપો કલ્પી લેવામાં આવે છે.^{૩૯} બ્રહ્મને પોતાથી અભિન્ન અહંકારનું જ અનુસંધાન થાય છે, તે જ આ મહાવિસ્તીર્ણ સંસારરૂપે બ્રહ્મમાં સ્ફુરે છે અને તે બ્રહ્મમય હોવાને લીધે અનંત છે.^{૪૦} બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મરૂપ દરથને એ કે બ્રહ્મથી જુદું પાડવું અશક્ય છે, તો પણ પોતાની શક્તિને લીધે જ તે પરિણામ અને વિકાર આદિ શબ્દોના વ્યવહારમાં આવીને તે જુદા જવું જણાય છે.^{૪૧} ચૈતન્ય અને ચૈતન્યને અધીન પ્રકાશવાળો દરથવર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જુદો કરી શકાય નહિ એવા સ્વભાવને પામે છે, સારે તેનો જ અનુભવ થાય છે, તે જ બ્રાતિથી જગત કહેવાય છે.^{૪૨} આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતાવાળી અને અત્યંત વિસ્તારવાળી ચૈતન્યની જ શક્તિ છે, તે પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે જ અહંકારનું અનુસંધાન કરે છે.^{૪૩} ન્યારે પોતાનામાં પોતાની મેળે પોતારૂપ જ એવા એ અહંકારનું ઝાંઝનાનાં પાણીની પેઠે સ્ફુરણ થાય છે, ત્યારે તે ચૈતન્ય વધી વધીને બ્રહ્માંડરૂપે પરિણામ પામેલા સૂક્ષ્મ અહંકારને દેખે છે.^{૪૪} અમત્કાર કરનાર એ ચૈત-

ન્ય પોતે જ પોતાનામાં જે અપૂર્વ ચમત્કાર કરે છે, તેને જ 'જગત' એ નામ આપવામાં આવે છે. હે રાધવ! અહંકારની કલ્પના ચૈતન્યને અધીન છે અને જગતની કલ્પના અહંકારની કલ્પનાને અધીન છે; માટે અહંકાર અને જગત ચૈતન્યરૂપ છે. એવા અઅંક ચૈતન્યમાં દ્વૈત અને અદ્વૈત ક્યાં રહ્યાં? વાસના અને કર્મ આદિ એ જીવભાવનાં કારણરૂપ માનવામાં આવે છે. તેમનો ત્યાગ કરીને તમે 'તુ' અને 'હું' એ ભાવનો પણ ત્યાગ કરો, એટલે પછી દ્રષ્ટા અને દશ્યના મધ્યમાંથી કેવળ સત્તા જ અવશેષ રહેશે. ૪૫-૪૭ પ્રથમથી જ સિદ્ધ એવી અધિષ્ઠાનની સત્તા જુદી જણાતી દશ્યની સત્તાને ગળી બળ છે, એટલે વાદળાં ટળી જતાં ઊગતી આકાશની સત્તાની પેઠે એક જ સત્તા ઉદય પામે છે. એ સત્તામાં જગતની સત્તા કે અસત્તા કશું જણવામાં આવતું નથી. ૪૮ મનની ચેષ્ટારૂપ સૂક્ષ્મ જગત પણ શૂન્ય છે અને ઇન્દ્રિય આદિના વિષયરૂપ આ સાકાર સ્થૂલ જગત પણ શૂન્ય છે. એ બન્ને ચૈતન્યના ચમત્કારરૂપ છે. માટે ચૈતન્યથી ભિન્ન કંઈ છે જ નહિ. ૪૯ અવયવવાળા પદાર્થોમાં પણ જે જના વિલાસરૂપ હોય છે, તે તેથી કદી પણ જુદા પડતો નથી; ત્યારે નિરવયવ ચૈતન્યના વિલાસોમાં તો ચૈતન્યથી ભિન્ન-પણાની વાત જ શી કરવી? ૫૦ ચૈતન્ય સર્વદા દશ્યોથી રહિત છે, નામથી રહિત છે અને તેનું જે વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપવાળું રૂપ છે, તે જ સ્ફુરણ પામેલા જગતનું રૂપ છે. ૫૧ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, પ્રાણીઓ, પર્વતો અને દિશાઓ ઇત્યાદિ જે જે રચનાઓ છે, તે સઘળી ચૈતન્યની જ રચનાઓ છે; કારણ કે જગતની સ્થિતિ ચૈતન્યરૂપ છે. ૫૨ જગતને ચૈતન્યના ધર્મરૂપ સમજો. જગત વિના ચૈતન્યપણું છે જ નહિ. બે જગત ન હોય તો ચૈતન્ય પોતાના ચમત્કાર વિનાનું જ થઈ બળ માટે જગતમાં અને ચૈતન્યમાં કહેવા-માનથી ભેદ છે, પણ વાસ્તવિક ભેદ નથી. એટલે

પછી જગતની જુદી સત્તા જ ક્યાં રહી? ૫૩ સ્ફુરણના બીજરૂપી ચૈતન્યમાં તેનો પોતાનો જ ચમત્કાર છે, તે જીવ અને તન્માનાઓરૂપ જગત છે. ૫૪ જે અહંકાર છે, તે ચૈતન્ય શક્તિનો જ વિલાસ છે. એ વિલાસમાં ચૈતન્યના જ વિલાસરૂપ ચલનક્રિયા પ્રાપ્ત થાય. એટલે તેનું ભવિષ્યકાળમાં 'જીવ' એવું ના કહેવાય છે. બે કે ચૈતન્ય અને ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ કરનાર અહંકાર આદિ પોતાના વિકારોથી પરિચિન્ન (વિમક્ત) થઈ જીવ આદિ નામધારણુ છે, તો પણ એ વિકારો મિથ્યા હોવાને લીધે પરિચિન્નરૂપ છે જ નહિ, એટલે જીવમાં આં પ્રકાશમાં કરો ભેદ જ નથી. ૫૬ ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ અને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ જીવને કરો ભેદ નથી ચૈતન્યની શક્તિરૂપ હોવાને લીધે ચૈતન્યે કરેલ જોવા જણાતા ચૈતન્યનો જે વિલાસ છે, તે જ જ કહેવાય છે. ૫૭ જીવ અને જીવોનું મન એ બે ચૈતન્યના વિલાસરૂપ છે; અને જે મન છે તે ઇન્દ્રિયોરૂપે થયેલું છે; માટે એક જ પ્રકાશ અને રૂપે સત્તાને પામેલું છે. ૫૮ ચૈતન્યના પ્રકાશન છટારૂપ આ જગત સઘળા ભેદોથી રહિત એ જ ચૈતન્યરૂપ જ છે. કાર્યો અને કારણો આદિ કંઈ પણ પ્રકાશથી ભિન્ન નથી. ૫૯ આ ઉપરથી હંમેશાં એવો નિશ્ચય રાખવો કે, 'હું' છેવન પામવાને અશક્ય છું, બળાવાને અશક્ય છું, પલાણવાને અશક્ય છું અને શોષાવાને અશક્ય છું; નિત્ય છું; બ્યાપક છું, અવિનાશી છું અને અચળ છું. ૬૦ પોતપોતાના બ્રમોથી બીજાઓને ભાવતા અને વાંધાઓ લેતા વાદીઓ આ વિષયમાં વિવાદ કરે છે, પણ અમને તો શ્રાંતિ ટળીને આ વિષયનો પાકો નિશ્ચય થયો છે. ૬૧ અજ્ઞાનીઓએ દેહ કરી માનેલા આ સાકાર જગતમાં વિકાર આદિ જુદા જુદા દેખાય છે. પણ જ્ઞાનીઓએ જગતનો નિષેધ કરીને નિરાકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ જે પ્રજાનું દેહ રીને અનુસંધાન કયું છે, તેમાં

વિકાર આદિ બુદ્ધા બુદ્ધા દેખાતા નથી.^{૧૨} ચૈત-
ન્યરૂપ વસંતની સ્વાભાવિક શોભારૂપ માયા ન્યારે
ચૈતન્યરૂપ વૃક્ષમાં દરશના અનુસંધાનરૂપ જળ
સિંચાય છે, ત્યારે આકાશમાં પ્રકૃષ્ઠિત યનારી
ઢાળ આદિ નામવાળી પોતાની મંજરીને વિસ્તારે
છે.^{૧૩} એ ચૈતન્ય પોતે છિદ્ર વગરનું છે; છતાં
છિદ્રવાળા આકાશરૂપે રફૂરે છે અને તે ચલન
વગરનું છે, છતાં ચલનવાળા વાયુરૂપ રફૂરે છે. તે
આકાશ વગરનું છે, છતાં પૃથ્વીના ત્રિચિત્ર-રસોને
દર્શાવે આપનાર સૂર્ય આદિરૂપે તથા પ્રોઠ પ્રકા-
શરૂપે રફૂરે છે; તે દ્રવરૂપ છતાં પૃથ્વીની સ્પર્શ
નહિ થવાથી આકાશમાં નહિ જનારા જળરૂપે રફૂરે
છે. તે પોતે કઠિનપણુ આદિ વગરનું છતાં જ
ત્રિચિત્ર ધાતુઓવાળી તથા દેવ આદિના શરીરોના
ઉપાધાનરૂપ પૃથ્વીરૂપે રફૂરે છે.^{૧૪-૧૬} પોતાના
જ્ઞાનથી દરશ પદાર્થોના અસ્ત યતાં પણ એ
ચૈતન્ય પ્રકાશિતરૂપે રહે છે અને અજ્ઞાનકાળમાં
સ્થાવરાદિક જડ પદાર્થોમાં જડતાને લીધે એ
અપ્રકાશિતરૂપે રહે છે.^{૧૭} અનિચારકાળમાં પ્રાણ-
દિક ભાવોની કલ્પનાને લીધે એ ચૈતન્ય સંસારી
થાય છે અને વિચારકાળમાં એ પોતાના સ્વ-
ભાવમાં જ રહે છે. ચૈતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશરૂ
આ જગત ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને પોતાની
સત્તાથી નથી.^{૧૮} આ જગત ચિદાકાશની શૂન્ય-
તારૂપ જ છે; તે ચિદાકાશની સત્તાથી છે અને
પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યના પ્રકાશના
મહાન રૂપમય આ જગત ચૈતન્યના પ્રકાશની
સત્તાથી છે, પણ પોતાની સત્તાથી નથી.^{૧૯}
ચૈતન્યરૂપી વાયુના ચલનરૂપ આ જગત ચૈત-
ન્યરૂપ વાયુની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી
નથી. ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાના કાળાપણુરૂપ
આ જગત ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાની સત્તાથી
રફૂરે છે અને પોતાની સત્તાથી રફૂરનું નથી.^{૨૦}
ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજના દિવસરૂપ આ જગત
ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજની સત્તાથી રફૂરે છે અને

પોતાની સત્તાથી રફૂરનું નથી. જગતની રચના
તેજના પરમાણુરૂપ છે અને ચૈતન્ય કાળજરૂપ છે;
એટલે તેલ બળી જતાં જેમ કાળજ અવશેષ રહે
છે, તેમ જગતનો પાથ યતાં ચૈતન્ય અવશેષ રહે
છે.^{૨૧} જગત ચૈતન્યરૂપ અગ્નિની ઉષ્ણતા છે,
ચૈતન્યરૂપ શંખની ધવલતા છે, ચૈતન્યરૂપ પર્વ-
તની કઠિનતા છે અને ચૈતન્યરૂપ જળની દ્રવતા
છે.^{૨૨} તે ચૈતન્યરૂપ શેરડીનું માધુર્ય છે, ચૈતન્ય-
રૂપી દૂધની સ્નિગ્ધતા છે, ચૈતન્યરૂપી હિમની
રીતતા છે અને ચૈતન્યરૂપી જ્વાળાનું જ્વલન
છે.^{૨૩} તે ચૈતન્યરૂપી સરસવના તેજરૂપ છે, ચૈતન્ય-
રૂપી જળના તરંગરૂપ છે, ચૈતન્યરૂપી મધની
મધુરતારૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપ સુવર્ણના પાણુ-
બંધરૂપ છે.^{૨૪} તે ચૈતન્યરૂપ પુષ્પના સુગંધરૂપ છે
અને ચૈતન્યરૂપી લતાના ફળરૂપ છે. જ ચૈતન્યની
સત્તા છે, તે જ જગતની સત્તા છે અને જ જગત-
ની સત્તા છે તે જ ચૈતન્યનું શરીર છે. જેમ આકાશ-
માં નીલતા પ્રતીત થયા છતાં પણ તે વાસ્તવિક
રીતે હોતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ પ્રતીત
થતું હોવા છતાં પણ તે વાસ્તવિક રીતે નથી. આ
પ્રમાણે જગત પોતાની સત્તાથી અસત છે, પણ
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત છે. કંદિપત પદાર્થની
સત્તા અને અસત્તા અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધી હોય જ
નહિ, માટે જગતની સત્તા અને અસત્તા બ્રહ્મથી
બુદ્ધી નથી. વિદ્વાનેના અનુભવનું ખંડન કરવા
માટે જ લોકો 'અવયવવાળા જગતની અને અવ-
યવરહિત પરમાત્માની એકતા કેમ થતે' એવી
કલ્પનાઓ કરે છે, તેમને ધિક્કાર છે. જ ચૈતન્યમાં
અખંડિતપણાને લીધે પર્વતો, સંસૃદ્રો, પૃથ્વી,
નદીઓ અને દેવતાઓ સહિત આ સર્વજન જગત જ
નથી, તેમાં સંસલાના શીંગડા જેવા અવયવ અને
અવયવીની કલ્પનાઓને અવકાશ જ કર્યાથી
મળે! જેમ સ્ફટિકમણિ પોતાની અંદર બીજા
કાષ્ઠને સમાવેશ ન થાય એવા ઘોટા હોવા છતાં
પણ પોતામાં આખા નગરના પ્રતિબિંબને ધારણ

કરે છે, તેમ નિર્મળ બ્રહ્મ અત્યંત અખંડ હોવા છતાં પણ પોતામાં આ સઘળા અસત્ બ્રહ્માંડને ધરે છે. જ્યારે કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા આ પ્રત્યક્ષ આકાશને પણ વાયુ આદિના સંગ નથી, ત્યારે સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ ત્રિદાકાશને જગતની સત્તા, અસત્તા, તુલ્યું અને હુંપણું ઇત્યાદિનો સંબંધ કેમ જ હોય? પોતાની અંદરની નસોનો સમૂહ પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; છતાં પાંદડું તેને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહે છે, તે જ પ્રમાણે જગત પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, છતાં બ્રહ્મ તેને પોતાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ ધારણ કરી રહેલ છે. જેમ જગતનું ઉપદાનકારણ નિર્વિકાર હોવાથી જગતરૂપ વિકાર મિથ્યા છે, તેમ ચિત્તોની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે જગતરૂપ વિકાર પણ મિથ્યા છે. અને ખોટીદંડજરે કલ્પનાઓરૂપ ચિત્તો મિથ્યા છે, તેથી તેમની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ પણ મિથ્યા છે. આમ હિરણ્યગર્ભ મિથ્યા છે, તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત પણ મિથ્યા છે. 'જગત મિથ્યા હોય તો ચૈતન્ય પણ મિથ્યા હોવું જોઈએ' એવી વાત કરવાથી ચૈતન્યનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે ચૈતન્ય તો અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. જે વિષય અનુભવથી નિરુદ્ધ હોય, તેમાં વચનની પ્રમાણતા મનાય જ નહિ. જેમ જે બીજ હોય છે, તે જ અંકુરરૂપે ઉદય પામતું જોવામાં આવે છે, તેમ જે બ્રહ્મ છે, તે જગતરૂપે ઉદય પામે છે, એવો નિશ્ચય રાખવો. ૭૫-૮૪ દે રામ ! આકાશ જેવા આ મહાચૈતન્યની અંદર આ જે સઘળું દ્રવ્યરૂપ બ્રહ્માંડ છે, તે મહા ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી પણ મહા ચૈતન્યમય જ છે, એવો તમે અનુભવ-પૂર્વક નિઃશય રાખો. ૮૫ આ પ્રમાણે વાલ્મીકિ-મુનિએ ભરદ્વાજને કયા કહી, તેટલામાં તે દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આયમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિમુનિને નમસ્કાર કરીને સાયંકાળ

નો વિધિ કરવા સાર નાહના ગઈ. પછી રાત્રિ પૂરી થઈ રહેતાં સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, એટલે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૮૬

હ્યુત્કલ્પત્ય મુનૌ દિવસો જગમ સાયંતં નાય વિષયેસ્ત્વમિતો જગમ । સ્નાતું સમા કૃત્વં મસ્કરણા જગમ યમામાક્ષયે રવિકરેશ્ચ સહાજગમ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બ્રહ્મપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ત્રીજો દિવસ સમાપ્ત

— સર્ગ ૧૫ મો —

મંડપાખ્યાનનો આરંભ-પદ્મરાજ અને તેની સ્ત્રી લીલાતું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જગદાકાશમેવેદં યથા હિ વ્યોમ્નિ મૌક્તિકમ્ । વિમલે ભાતિ સ્વાત્મેવ જગદ્ચિદ્રાગનં યથા ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ જગત ચૈતન્યરૂપ જ છે; કારણ કે જેમ નિર્મળ આકાશમાં મોતી પ્રતીત થાય છે તેમ ચૈતન્યરૂપમાં તે પ્રતીત થાય છે. જગત ચૈતન્યરૂપ આત્માથી અભિન્ન છે તે વિષે દર્શાવે કહ્યું છે તે સાંભળો. ૧ જેમ સ્તંભમાં વગર કાતરેલી પૂતળી પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયા વિનાનું જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં પ્રતીત થતી આ બ્રહ્માંડરૂપ પૂતળી કાતરાયેલી જ નથી; કારણ કે તેનો કાંઈ કાતરનાર જ નથી. ૨ જેમ સમુદ્રની અંદર રહેલાં જળો જળરૂપ સ્વભાવથી બ્રહ્મ થયા વિના જ તરંગોરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ બ્રહ્મના સ્વભાવથી બ્રહ્મ થયા વિના જ દ્રવ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. ૩ જેમ પરમાણુની પાસે પર્વતો

સ્વલ છે, તેમ જગતની પાસે જાળિયામાં આવેલાં સૂર્યનાં કિરણોની અંદર દેખાતા ત્રસરેણુઓ પણ સ્વલ છે. મૂઠ લોકોને જગત અત્યંત સ્વલ લાગે છે, પણ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં તો એ જગત અત્યંત મુક્ત છે.^૪ ત્રસરેણુઓની સત્તા કિરણોની સત્તાથી હજી બુદ્ધી જણાય છે, પણ જગતની સત્તા તો બ્રહ્મની સત્તાથી બુદ્ધી અનુભવમાં આવતી જ નથી.^૫ બ્રહ્મમાં આ પૃથ્વી આદિ જગત પ્રતીત થાય છે, તો પણ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના જગતની પેઠે તે સાચાપણાવાળું છે જ નહિ.^૬ જમ નિર્જળ દેશની નદીમાં જળનો સંભવ નથી, તેમ ચિદાકાશરૂપ આ જગતમાં ભિન્ન આકારનો કદી પણ સંભવ નથી.^૭ આ જગત ભિન્ન આકારથી રહિત છે અને સંકલ્પના નગર જવું છે. જમ નિર્જળ દેશમાં નદી શ્રાંતિરૂપે દેખાય છે તેમ તેમાં પણ દૃશ્યતા શ્રાંતિરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મરૂપ ત્રાગ્વાના એક પદ્મામાં સ્વપ્નને અને બીજા પદ્મામાં જગતને મૂકવામાં આવે અને ઠાઈ વિચક્ષણ પુરુષ ઢાંડીના મધ્યનો ગ્રીણો સૂરો બરાબર મધ્યભિંદુમાં રહે એવી રીતે જોખી બુદ્ધિ, તો જગત સ્વપ્નની પેઠે જ ભિન્ન આકારથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.^{૮,૯} અવિચારજ જગતને ભિન્ન દેખાડનાર છે. તેને ઠાંડી દેવામાં આવે, તો જગત શબ્દના અર્થમાં અને બ્રહ્મ શબ્દના અર્થમાં ભિન્નતા છે જ નહિ.^{૧૦} જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ચિદાકાશમાં સાક્ષીરૂપ સૂર્યથી જગતનો પ્રકાશ યપા કરે છે. જમ વાદળોની પાસે સંકલ્પનું વાદળું સંક્રમ છે તેમ ચૈતન્યની પાસે જગત સૂક્ષ્મ છે.^{૧૧} જમ સ્વપ્નનું અને સંકલ્પનું જગત, જાગૃતના જગતના ઉપમાનરૂપ છે, તેમ જાગૃતનું જગત પણ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતના ઉપમાનરૂપ થઈ શકે એમ છે. એટલે જાગૃતના જગતમાં અને સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતમાં કંઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું નથી.^{૧૨} આથી જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને બ્રહ્મરૂપ છે. જગત

કેવળ આકાશ જ છે; (અર્થાત્ પોતાની સત્તાથી શૂન્ય છે.) જમ આકાશ એટલે 'શૂન્ય' એમ આપણે સમજીએ છીએ, તેમ જગત એટલે પણ 'શૂન્ય' એમ સમજવું. જગત અને આકાશ એ શબ્દો પણ કલ્પિત હોવાને લીધે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી.^{૧૩} આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે ચૈતન્યમાં જગત આદિ કંઈ પણ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી. તે નામથી રહિત છે, રૂપથી રહિત છે અને જરૂં છે તેવું જ છે.^{૧૪} આ રીતે ચિદાકાશમાં રહેલું જગત આવરણરૂપ ભીંત તૂટી જતાં ચિદાકાશરૂપ જ થઈ જાય છે. જગત પોતાની સત્તાથી ચૈતન્યના અણુમાત્ર પ્રદેશની પણ સમાન થઈ શકે એમ નથી.^{૧૫} જગત ભિન્ન આકારથી રહિત હોવાને લીધે સ્વચ્છ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે ચિદાકાશમાં ચિદાકાશરૂપ ચિત્ત છે અને સંકલ્પના નગરની પેઠે તે રહેલું છે.^{૧૬} આ વિષયમાં શ્રવણના બૂધરૂપ એવું આ મંડપનું આખ્યાન હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સાંભળવાથી આ વિષય નિઃસંદેહ રીતે તમારા મનમાં ઠસી જશે.^{૧૭}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મ! સદ્ગોધની વૃદ્ધિને માટે કટલીએક સખંધવાળી છતાં અનુપયોગી એવી વાતોનો સંશ્લેષ કરીને, તમે તુરત મને મડપનું આખ્યાન સંપૂર્ણ કહેા; એટલે મારા બોધની વૃદ્ધિ થાય.^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પૃથ્વીની પીઠમાં કુળની કીર્તિ વધારનારો, પ્રોઠ સામર્થ્યવાળો, લક્ષ્મીવાળો, ઘણા પુત્રોવાળો અને વિવેકવાળો 'પદ્મ' નામનો એક રાજા હતો. એ રાજા મર્યાદાનું પાલન કરવામાં સચુદ્વર હતો, શત્રુઓરૂપી અધિકારને દૂર કરવામાં સૂર્યરૂપ હતો, સ્ત્રીરૂપી કુસુદિતીને વિકસાવવામાં ચંદ્રરૂપ હતો અને દોષોરૂપી ખડને ગાળવામાં અગ્નિરૂપ હતો.^{૧૯,૨૦} તે વિબુધો (દેવતાઓ અને પંડિતો)ને મેરુ પર્વતરૂપ હોતો, સંસારરૂપી સચુદ્રને યદ્યરૂપી

ચન્દ્ર હતો, સદ્ગુણરૂપી હંસોને સરોવરરૂપ હતો અને સંપત્તિઓરૂપ કમળોને નિર્મળ સૂર્ય-રૂપ હતો.^{૨૧} તે સંગ્રામમાં શત્રુઓરૂપી લતા-ઓને પવનરૂપ હતો, શત્રુનાં મનરૂપી માતંગોને સિંહરૂપ હતો, સમસ્ત વિદ્યાઓનો વલ્લભરૂપ હતો અને સર્વ આશ્ચર્યકારી ગુણોની ખાણ-રૂપ હતો. વળી દેસોરૂપી સમુદ્રનો ક્ષોભ કરવામાં તે પ્રખળ મંદરાચળરૂપ હતો, વિદ્યાસોરૂપી પુષ્પોના ઓધને તે વસંતરૂપ હતો અને રૂપથી તે કામદેવતુલ્ય હતો. લીલાઓરૂપી લતાઓને નૃત્ય કરાવવામાં તે પવનરૂપ હતો, અસહ્ય કામો કરવાના ઉત્સાહમાં તે વિષ્ણુતુલ્ય હતો, સૌજન્યરૂપી રાત્રિવિકાસી કમળને તે ચંદ્રરૂપ હતો અને દુષ્ટ ગેષ્ઠાઓરૂપ લતાઓને અશ્વિરૂપ હતો.^{૨૨-૨૪} એ પદ્મરાજને રૂપવતી અને વિલાસપ્રિય લીલા નામની ભાયાં હતી. એ લીલા સઘળાં સોભાગ્યોથી યુક્ત હતી અને પૃથ્વીમાં બધું બીજી લક્ષ્મીજી અવતરેલી હતી.^{૨૫} તે લીલા પતિની તથા સંબંધીઓની સેવા કરવામાં વિચક્ષણ હતી, વિલાસને લીધે મધુર બોલવાની દેવવાળી હતી, આનંદપૂર્વક મંદ મંદ આલનારી હતી અને એનું મંદહાસ્ય બીજા ચંદ્રના ઉદય જેવું શોભતું હતું. એનું ઉજ્જવલ મુખકમળ દેશરૂપી જમરોથી મનોહર લાગતું હતું. તે નિર્મળ અગોવાળી હતી અને કણ્ઠિકા (કાનનું) આભરણ અને ડોડી થી સુશોભિત હતી. આથી તે બધું જંગમ કમલિની હોય એમ શોભતી હતી.^{૨૬,૨૭} પોતે પ્રોઠ વિલાસોના સમૂહોને પ્રકૃલિત કરનારી, (રસથી ભરેલી, ફંપણિયા જવા હાથવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી હોવાને લીધે બધું ડોલરનાં ફૂલોના સમૂહોને પ્રકૃલિત કરનારી.) મહરંગી ભરેલી ફંપણિયાંવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી દેહધારિણી વસંતની લક્ષ્મી હોય એવી તે લાગતી હતી.^{૨૮} સ્વચ્છ શરીરવાળી, પવિત્ર, સ્પર્શમાત્રથી પણ આનંદ આપનારી

અને હંસની ગતિવાળી હોવાને લીધે તે બધું દેહ ધરીને પૃથ્વીમાં આવેલાં ગંગાજી હોય એમ લાગતી હતી.^{૨૯} સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર પૃથ્વીના કામદેવ સરખા એ પદ્મરાજની લાંબા દિવસો સુધી સેવા કરવાને સારુ બધું બીજું રતિ જગતી હોય એવી તે જણાતી હતી.^{૩૦} એ લીલા જયારે પદ્મરાજ ઉદ્દેગ પામતો, સારે ઉદ્દેગ પામતી, આનંદ પામતો સારે આનંદ પામતી અને આકુળ થતો ત્યારે આકુળ થતી; આથી તે પદ્મરાજના પ્રતિબિંબ સમી હતી. પણ પદ્મરાજ ક્રોધ કરતો ત્યારે તે પોતે ક્રોધ નહિ કરતાં કંવળ ભય જ પામતી હતી.^{૩૧}

ઉદ્દિગે પ્રોદિમા મુદિતે મુદિતા સમાકુલાકુલિતે । પ્રતિવિંચસમા કાંતા સંકુદે કેવલં મીતા ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાજવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૫ માં સંભાષ

~*~ સર્ગ ૧૬ મો * ~*~

લીલારાણીની તપશ્ચર્યા અને સરસ્વતીનું પ્રસન્ન થવું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ભૂતલાપ્સરસા સાર્દ્દમનન્યદવિતાપતિઃ ।

અકૃત્રિમપ્રેમરસં સ રમે કાંતયા તપા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પદ્મરાજને લીલા વિના બીજી કોઈ પણ રાણી ન હતી. એ પદ્મરાજને ભૂતલ પરની અપ્સરા સમાન પોતાની શ્રી લીલા સાથે સ્વાભાવિક પ્રેમરસથી રમણ કર્યા.^૧ તેની સાથે તેણે બગીચાઓની નિદુઓમાં, તમાલવનમાં અને પુષ્પોના મંડપોથી તથા રમણીય લતાઓથી ઘેરાયેલાં ઘરોમાં રમણ કર્યા.^૨ વળી તે પુષ્પમય અંતઃપુરની સધ્યાઓમાં પુષ્પોભરી ગલી-

* આ સોગમ સર્ગમાં 'કામનોગોથી અત્યંત અને તેમાં પરિણમે થતું અપાર દુઃખ દેવતાઓથી પણ ટાળી સકાય એમ નથી' એ હેતુવાળા આવશે.

મેમાં, વસંતકુન્દોના હીંડોળાઓમાં અને કીડા
રવાનાં નાનાં તળાવોમાં રમ્યો.^૩ અંદનનાં વૃક્ષો-
નાળા પર્વતોમાં, 'સંતાનક' નામનાં કલ્પવૃક્ષોનાં
તળાવોમાં, કંદોળોનાં તથા આસોપાલવોનાં ઘરામાં
અને લીમડાઓની નિકુન્દોમાં તેણે રમણ કર્યો.^૪
તે પ્રકૃષ્ટિત થતાં ડોહરતથા મંદાર નામનાં પુષ્પો-
ના મહરંદથી સુગંધિત થયેલાં અને દાયકા પક્ષી-
ઓના ટહુકારથી ગાછ રહેલા વસંતવનોના સમૂ-
હોમાં રમ્યો.^૫ તે અનેક અરણ્યોનાં સુકામળ
કલિત્વાળાં ખડનાં સ્થળોમાં રમ્યો; અને જોયાં
જાણતાં બિંદુઓની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારાં ઝર-
ણાઓમાં રમ્યો.^૬ તે પર્વતોની અંદર મણિ-
ઓની તથા માણિધ્રોની શિલાઓના ઉપરના
માગોમાં રમ્યો. વળી તેણે પૂર્વદેવતાઓના,
ઋષિઓના તથા મુનિઓના નિવાસરૂપ એવા
રૂર દૂરના પવિત્ર આશ્રમોમાં રમણ કર્યો.^૭ પ્રકૃ-
ષ્ટિત કુમુદિનીઓનાં સ્થળોમાં, પ્રકૃષ્ટિત કમલિ-
નીઓનાં સ્થળોમાં અને પુષ્પોથી તથા ફળોથી
રસાયેલાં વનોના રયામ પ્રદેશોમાં તે પોતાની
ગાન્તા સાથે રમ્યો.^૮ એ અત્યંત સુંદર પદ્મારાજ્ય
લીલાની સાથે સુંદર વિપથોવાળાં અને દેવના
૭વી યુવાનીને યોગ્ય એવાં સુરતો કર્યાં. તેણે
મન્યોન્યતા ધાટા પ્રેમરસથી અત્યંત ભરપૂર
કુકામળ વિલાસો કર્યાં.^૯ તેણે જગત સંખંધી
મંત્રીની વાતો કરી, પુરાણોનાં આખ્યાનો સંભ-
ર્યાં, અક્ષરસુષ્ટિ અને ગૂઢયતુર્થક આદિ ધણા
કારની ઘટની કીડાઓ કરી.^{૧૦} વળી તેણે
પાટકો જોયાં, કાવ્યરૂપે રચાયેલી આખ્યાયિકાઓ
સંભળી, ગૂઢ અભિપ્રાયવાળા શ્લોકોની ચર્ચાઓ
રી અને દેશ-કાળને અનુસરીને ગ્રામ્ય અને
પાશ્વરિક જીવન કર્યું.^{૧૧} તેણે નિવિધ પ્રકારોથી
પોતાની માળાઓ ગંથી, અનેક પ્રકારનાં આભ-
ણો એડવાની કળાઓ કરી, વિનોદને લીધે ચરી-
ના અવયવો વાળવાની ક્રિયાઓ કરી અને વિ-
ધન રસવાળાં ભોજનો કર્યાં.^{૧૨} કામળ કેસર તથા

કપૂરવાળી તેણે પાનખીડીઓ ચાવી અને પ્રકૃ-
ષ્ટિત પુષ્પોથી, લતાઓથી કે ચણોઠીઓથી ચરી-
રને ઢાંકવાની જરૂર પડે એવા પરસ્પરને નખોના
મણી કર્યાં.^{૧૩} પછત્રાડેથી દોડીને સ્પર્શ કરવારૂપ
નિલાસો કર્યાં, માળાઓથી પ્રદાર દેવાની રમતો
કરી અને ઘરમાં પુષ્પોના હિંડોળામાં બેસાડીને
એકબીજાને ગુલાવવાની કીડાઓ કરી.^{૧૪} તેણે
વહાણમાં બેસીને ફરવાના વિનોદ કર્યાં, સારી
રીતે જળવેલા બખ્ખે ઘોડા, હાથી તથા જાંટ
ઉપર બેસીને જવા આવવાના વિનોદો કર્યા અને
જળકીડાના નિલાસમાં પરસ્પરને જળથી ભીં-
જવવાની રમતો કરી.^{૧૫} તેણે નાચો તથા ગાય-
નો કર્યાં, જુદીજુદી કળાઓથી તાલપૂર્વક તાંડવો
કર્યાં, પરસ્પરને શણગાર ધરાવ્યા, ગાયનની કળા-
ઓ સંખંધી ચર્ચાઓ કરી, ગાયનોના આલાપ
કર્યા અને વીણાઓ તથા મૃદંગો વગાડ્યાં.^{૧૬}
તેણે બગીચાઓમાં, નદીઓના કિનારાઓ ઉપ-
રનાં વૃક્ષોમાં, ઉત્તમ ઉત્તમ કેડીઓમાં, અંતઃ-
પુરોમાં અને હવેલીઓમાં પ્રકૃષ્ટિત એવા હિંડો-
ળાખાટથી હીંચકવાની કીડાઓ કરી.^{૧૭} એ
પ્રમાણે સુખમાં જીરેલી, પરમ પ્રેમવાળી, મનો-
રથોથી ભરેલી અને સુંદર ભરવાળી પદ્મારાજની
તે પ્રિયા લીલા એક સમયે વિચાર કરવા લાગી કે,
'યોવનતા ઉલ્લાસથી ભરેલા અને ભરી ભરી
લક્ષ્મીવાળા આ મારા પ્રાણાધિક પ્રિયતમ પદ્મ-
રાજ શી રીતે અજરે અને અમર થાય?'^{૧૮, ૧૯}
કેવી રીતે ઉત્તર સ્તનવાળી હું કાન્તા મારા એ
ભર્તા સાથે કુસુમ-ભવનોમાં સો સો યુગના
ચિરકાળ સુધી યથેચ્છ રીતે રમણ કરી શકું?^{૨૦}
હવે મારે તપથી, જપથી, યમોથી અને નિષ્ક્રોધથી
એવો ચત્ત કરવો કે, તેથી આ રમીનાયક સમા
સુખવાળા રાત્ર અજરામર થાય.^{૨૧} મારે પ્રથમ
તો જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ એવા
બ્રાહ્મણોને પૂછવું બેઠાએ કે શું કરવામાં આવે
તો મારાસોનું મરણ ન થાય?^{૨૨} એ પ્રમાણે

વિચાર કરીને તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તેમનું પૂજન કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને લીલાએ વારંવાર તેમને પૂછવા માંડ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણો ! શી રીતે અમરપણું પ્રાપ્ત થાય?'^{૧૨૩}

બ્રાહ્મણો બોલ્યા:-તપ કરવાથી, જપ કરવાથી અને નિયમો પાળવાથી સિદ્ધિએ મળે, પણ અમરપણું તો કદી જ મળે નહિ.^{૧૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળીને પતિના વિયોગથી બીતી એ લીલાએ ફરી વાર તુરત પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કર્યો કે,^{૧૨૫} 'જે દેવેએ પતિના પહેલાં જ મારું મરણ યશે, તો હું ચિત્તમાં સર્વ દુઃખોથી રહિત થઈને પરલોકમાં સુખથી રહીશ.'^{૧૨૬} પણ જે કદાચ હજાર વર્ષે પણ પતિ મારાથી આગળ જશે, તો હું દુઃખી થઈશ. માટે મારે પતિનો જીવ ધરમાંથી જતો જ રહે નહિ, એમ કરવું.^{૧૨૭} એમ કરવાથી પતિનો જીવ મારા આ અંતઃપુરના મંડપમાં ફર્યા કરશે અને હું સર્વદા પતિની દષ્ટિ તળે સુખથી રહીશ.'^{૧૨૮} એટલે આજ-જથી હું જપ, ઉપવાસો અને નિયમો આદરીશ અને ચિત્તન્યરૂપ સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી હું એ વડે તેમનું પૂજન કરીશ.'^{૧૨૯} સુંદરાંગી લીલાએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને પતિને તેની જાણ કર્યા વિના જ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિયમો રાખીને ઉત્તમ તપ કરવા લાગી.^{૧૩૦} તણ તણ અઢોરાત પૂરાં થઈ રહે, ત્યારે તે પાંચણું કરવા લાગી; અને દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, ગુરુની, પંડિતોની તથા વિદ્વાનોની પૂજા કરવામાં તત્પર રહેવા લાગી.^{૧૩૧} તે સ્નાનમાં, દાનમાં, તપમાં તથા પ્યાનમાં નિત્ય ઉલોચી રહેતી. સંપૂર્ણ આસ્તિકપણાને લીધે સદાચાર પાળતી અને બીજાઓનાં દુઃખોને ટાળતી.^{૧૩૨} આમ એ લીલા પોતાની સ્થિતિની પતિને ખબર પડવા નહિ દેતાં કાળ, ઉદયોગ, શાસ અને ક્રમને અનુસરીને પતિને પણ રાજ્ય રાખવા લાગી.^{૧૩૩}

એ પ્રમાણે નિયમો પાળતી એ લીલાએ કષ્ટો વેઠી વેઠીને પણ તણસો અઢોરાત સુધી અવિચિન્ન તપ કર્યું.^{૧૩૪} આમ તણસો અઢોરાત પૂરાં થયાં અને બાહ્ય ઉપચારોથી તથા માનસિક ઉપચારોથી પૂજા પામેલાં નિર્મળ સરસ્વતી દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૩૫}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! પતિમકિતને લીધે અત્યંત શોભા પામેલા તારા આ અવિચિન્ન તપથી હું પ્રસન્ન થઈ છું. માટે તારે જે વરદાન જોઈતું હોય તે તું માગી લે.^{૧૩૬}

લીલા બોલી:-હે જન્મ તથા જરાજન્મનાથી થતા દાહરૂપી દોષને મટાડવા અંદ્રસમાન કાન્તિવાળાં હે હૃદયમાં રહેલા આ રૂપી અંધકારના ઓધતું નિવારણ કરવા સૂર્યસમાન કાન્તિવાળાં હે અંબે ! હે મા ! જગદંબા ! હું રાંક છું, મારું રક્ષણ કરો. શુભા ! હું માગું તે પ્રમાણે જે વરદાન આપો. પહેલું એ કે 'મારે પતિ મરી જાય ત્યારે પતેનો જીવ આ મારા પોતાના અંતઃપુરના મંડપમાંથી જતો રહે નહિ.'^{૧૩૭} બીજું હે મહાદેવી હું એ માગું છું કે, વરદાન લેવા સારુ દર્શન વાસ્તે હું જ્યારે જ્યારે તમારી પ્રાર્થના ક ત્યારે ત્યારે તમારે મને દર્શન આપવો.^{૧૩૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે લીલાનાં વંતો સાંભળીને જગદંબા સરસ્વતીએ 'તને પ્રમાણે યશે' એમ વર આપ્યો અને જન્મ સંસારમાં તરંગ જીતીને પોતાની મેજે જ અંતર્ધર્મ થઈ જાય, તેમ તે અંતર્ધર્મ થઈ ગયાં.^{૧૩૯} આજને છદ દેવતાનો પ્રસાદ થયો હતો, તે રાજરાજ લીલા, જેમ ગાયન સાંભળવાથી દરિદ્રી આનંદ પામે, તેમ સરસ્વતીનાં વચનોથી આનંદ પામ પછી કાળરૂપી ચક્ર જે યજ્ઞ, માસ તથા ઋતુઓ રૂપી કુંડળીવાળું છે, રિપસોરૂપી આગમોવાળું છે, વર્ણરૂપી પરીવાળું છે, સજ્જરૂપી વચતાં છિન્ને વાળું છે અને સૂર્ય આદિની ગતિભાગપ ક્રિયા

યાદ્યા કરતું હતું.^{૪૨.૮૩} ત્યાં ઠાઈક સંઘામમાં
યથાચેલા તેના પતિ પદ્મરાગની ચેતના, સુકાયેલાં
પાંદડાંના રસની જેમ, જોતજોતામાં જ લિંગ-
યરીરમાં અસ્ત પામી ગઈ.^{૪૪} આમ અંતઃપુરના
મંડપમાં એ રાત્ર મરણ પામ્યો, એટલે જળ
વગરની કમલિનીની જેમ લીલા પણ બહુ જ કર-
માઈ ગઈ.^{૪૫} તેનાં હોઠડી પક્ષે એ રજા ગરમ
નિસાસાઓથી ત્રિવલ્લં થઈ ગયાં અને યરીરમાં
કાંચા બોંકાયો હોય એવી હરિલીની પેઠે તે મરવા
જેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ.^{૪૬} જેમ દીવાથી ઝળ-
કાટ મારતી ધરની શોભા દીવાની ચિખા લગાર
પણ ફીણ થઈ બંધ છે, તેમ અંધકારમય થઈ
બંધ છે, તેમ તે લીલા પણ પતિતું મરણ થતાં
મૂંછિત થઈ ગઈ અને અંધકારમય થઈ ગઈ.^{૪૭}
જેમ પ્રવાહનો નાથ થતાં ખારાથી ધૂસરી થયેલી
નદી દૂબળી થઈ બંધ છે, તેમ પતિતું મરણ થતાં
રસસહિત થયેલી એ લીલા કાણમાત્રમાં દૂબળી
થઈ ગઈ.^{૪૮} પતિના વિયોગને લીધે એ લીલા
પકવીની પેઠે જરાવારમાં ચીસો પાડતી, જરા-
વારમાં મૂંઝી રહેતી અને મરવા પડી હોય
એવી થઈ ગઈ.^{૪૯} પછી જળનો ધરો સુકાઈ
જવાથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી માછલી ઉપર
જેમ પહેલી મેઘવૃષ્ટિ ઢાળ કરે છે, તેમ પતિના
મરણથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી તે લીલા ઉપર
પૈતન્યમાં જ પ્રકટ થયેલાં દયાળુ સરસ્વતીએ
યા કરી. (સરસ્વતીએ લીલાનું આશાસન
રીને તેને આગળ પ્રમાણે કહ્યું.)^{૫૦}

અય તામતિમાત્રવિહ્વલં સકૃપાકાશમવા
સરસ્વતી । શર્ફરીં હૃદયોપવિહ્વલં પ્રયમા શૃષ્ટિ-
રિવાન્વકંપત ॥ ૫૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણમાં મંડપાખ્યાન સંબંધનો

‘રાત્રીપરિવેશન’ એ નામનો

સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

મંડપાખ્યાન-નવીન અને પ્રાચીન સૃષ્ટિ-
મનોવિલાસમાત્ર છે

॥ સરસ્વત્યુવાચ ॥

શ્રવીયુતમિમં વત્સે મર્તારં પુષ્પપુંજકે ।

આચ્છાદ્ય સ્થાપયૈનં ત્વં પુનર્મર્તારમેવ્યસિ ॥ ૧ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! આ શબ્દપ

થયેલા તારા ભત્રાને તું પુષ્પોના સમૂહમાં ઢાંકીને
રાખી મૂક. પછી તું એ ભત્રાને પ્રાપ્ત થઈશ.^૧
પુષ્પો કરમાશે નહિ અને આમ યરીર પણ બગ-
ડશે નહિ. થોડા દિવસમાં પાછો એ તારો પતિ
જીવતો થશે.^૨ આકાશની પેઠે નિમંજળતાવાળો
એનો જીવ આ તારા અંતઃપુરના મંડપમાંથી
તુરત નીકળી જશે નહિ.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં
વચનો સાંભળીને એ લીલાને ધીરજ આવી. પછી
જેમ જળ આવીને કમલિનીનું આશાસન કરે
છે, તેમ બંધુઓએ આવીને તેને આશાસન કયું.^૪
હવે ભ્રમરોની પાંક્તિ ભેળાં નેત્રોવાળી એ લીલા-
એ પતિના યરીરને પુષ્પોના સમૂહમાં ત્યાં જ
ઢાંકી રાખી મૂક્યું. જેમ ઠાઈ દરિદ્ર સ્ત્રી ધન
મળતાં સ્થિરતા રાખીને રહે, તેમ તે પણ કંઈક
સ્થિરતા રાખીને રહી.^{૫,૬} એ જ દિવસે અધ-
રાત્રિના સમયમાં સઘળાં પરિજનો નિદ્રાથી અ-
અત્યંત ઊઘી ગયાં એ પછી, લીલાએ દુઃખને
લીધે જ્ઞાનરૂપ સરસ્વતીદેવીને શુદ્ધ ધ્યાનવાળી
બુદ્ધિથી અંતઃપુરના મંડપમાં બોલાવ્યાં, એટલે
સરસ્વતીએ ત્યાં આવીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! તે મારું

કેમ સ્મરણ કર્યું છે ? તું શા માટે શોક કરે છે ?

જેમ ઝાંઝનાનાં પાણી મિથ્યા હોવા છતાં જ

* આ સત્તરમા સર્ગમાં ‘નવીન અને પ્રાચીન
એ બન્ને સૃષ્ટિઓ મનના વિલાસમાત્ર છે,’ એમ નિર-
પણ કરવામાં આવશે.

પ્રતીત થાય છે, તેમ સંસારની બ્રાંતિઓ પણ મિથ્યા હોવા છતાં પ્રતીત થાય છે.^૯

લીલા બોલી:-મારા પતિ હમણાં ક્યાં રહ્યો છે? તે શું કરે છે? દેવો છે? તમે મને એની પાસે તેડી જાઓ. હું પતિ વિના એકલી જીવી શકીશ નહિ.^{૧૦}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે સુંદરમુખી! એક વાસનામય ચિત્તાકાશ છે, બીજું શું ચિદાકાશ છે અને ત્રીજું આ વ્યાવહારિક આકાશ છે. પદ્મલાની અને ત્રીજાની સંધિમાં જ ચિદાકાશ છે, તે બન્નેથી રહિત છે.^{૧૦} હમણાં તારો પતિ જ્યાં છે તે સ્થાન આદિ એ ચિદાકાશના ગર્ભરૂપ જ છે. આથી તે સ્થાન આદિ ચિદાકાશથી જુદું નથી. છતાં એ ચિદાકાશનું એકાગ્રપણ ચિંતન કરવામાં આવે, તો તે સ્થાન આદિ તુરત જ અહીં દેખવામાં અને અનુભવમાં આવે એમ છે. હે સુંદરી! સંવિત્ નિમેષમાત્રમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે તે સંવિત્તું બંને પ્રદેશથી રહિતપણું જ મધ્ય છે, તે ચિદાકાશ છે, એમ સમજવું.^{૧૧, ૧૨} તું સપ્તમા સંકલ્પેને છોડી દઇને એ ચિદાકાશમાં વિશ્રામ કરીશ તો એ સર્વાત્મકપદ હોવાથી તેમાં તને તારા પતિના સ્થાન આદિની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થશે.^{૧૩} હે સુંદરી! જે જે જગતનો અત્યંત બાધ થાય ત્યારે જ એ પદ મળે છે અને બીજી રીતે એ મળે એમ નથી; તો પણ મારા વરદાનના પ્રભાવથી તને એ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થશે.^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એટલાં વચનો કહીને સરસ્વતીરૂપી તુરત પોતાના સ્થાનમાં ગયાં અને તેમના વરદાનના પ્રભાવને લીધે લીલાને તો રમતવાનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની પ્રાપ્તિ થઈ.^{૧૫} પલકવારમાં લીલાએ સમાધિને લીધે અંતઃકરણરૂપ દૃષ્ટિંગરવાળા સ્વલ દેહને છોડી રીધા (દેહના અભિમાનને છોડી રીધું); અને જેમ પંખિની પોતાના માગને છોડી છંદને આકાશ

માં સ્થિતિ કરે, તેમ તેણે ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી.^{૧૬} આમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ પામેલી તે લીલાએ તે ધરના આકાશમાં જ ધણા રાજઓથી ખિચાખિચ ભરેલી સમામાં પોતાના પતિ પદ્મરાજને (પદ્મરાજના બીજા અવતારરૂપ વિદુરથરાજને) બેઠેલો દીડો.^{૧૭} એ રાજ સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો અને લોકો ‘જય! જય!’ તથા ‘ચિરંજીવ! ચિરંજીવ!’ એવા શબ્દોથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા.^{૧૮} તે પોતાની પાસે આવેલાં અંડપતિઓનાં તથા સેન્યોનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરવાના કાર્યમાં લાગ્યો હતો. તે પતાકાઓનાં મંડળોથી વ્યાપ્ત થયેલી રાજધાનીના મુખ્ય મહેલમાં બેઠો હતો। એ મંદિરના પૂર્વદ્વારમાં અસંખ્ય મુનિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ બેઠા હતા.^{૧૯, ૨૦} ત્યાં દક્ષિણદ્વારમાં અસંખ્ય મોટા મોટા રાજાઓ બેઠા હતા અને પશ્ચિમદ્વારમાં અસંખ્ય લક્ષ્મણાઓ બેઠી હતી.^{૨૦} ત્યાં ઉત્તરદ્વારમાં અસંખ્ય રથોની, હાથીઓની તથા ઘોડાઓની ભીડ જામી હતી. એ રાજ ઠાઠાએક સેવકના વચનથી દક્ષિણદેશ સંબંધી સુકના પ્રસંગનો નિર્ણય કરતો હતો.^{૨૧} ત્યાં પૂર્વદેશમાં જે મપાંદાઓ સ્થાપવાની હતી, તે સંબંધી ગોઠવણ તેની પાસે બેઠેલા કર્ણાટકદેશનો રાજા કરતો હતો અને ત્યાં સપ્તમા મેચ્છોવાળા ઉત્તરદેશને વશ કરવાનું કામ ત્યાં સોરઠનો રાજા કરતો હતો.^{૨૨} સપ્તર્ષા પશ્ચિમનાં રાજ્યોની તથા ‘તંગણુ’ નામના દેશની ખાલદેશનો રાજા તેની આજ્ઞાથી વ્યવસ્થા કરતો હતો. એ ચક્રતી રાજને દક્ષિણસમુદ્રના કિનારેથી આવેલો લંકાનો દૂત ત્યાંની વાનોગી વિનોદ કરાવતો હતો.^{૨૩} પૂર્વસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો મહેન્દ્રાચળનો રત્નવાસી ઠાઠા સિદ્ધ ત્યાં આકાશગંગાની વાનો સંભળાવતો હતો; અને ઉત્તરસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો દૂત ત્યાં યક્ષોની વાત સંભળાવતો હતો.^{૨૪} વગી પશ્ચિમસમુદ્રના કિનારાને બેઠને આવેલો દૂત ત્યાં સર્પોના અવત-

॥ પ્રકાર સંભળાવતો હતો. ત્યાં રાજદ્વારના
વજા ભાગો હારદોર હોએલા અસંખ્ય રાજ-
રાની કાલિઆથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા.^{૨૫} ત્યાં,
જોનાં સ્થાનકોમાં મંત્રો ભણતા બ્રાહ્મણોના
ખંડેથી 'તુષ' નામનાં વાજાઓના શબ્દો
બાઈ જતા હતા અને બદીજનોનો પ્રબળ ઠેલા-
લ સાંભળીને જંગલી હાથીઓ સામા શબ્દો
રતા હતા.^{૨૬} ત્યાં ગાયનમાં બજાવવામાં આવ-
તો વાજાઓના શબ્દોથી, આકાશનો ગર્જ ગાજ
ધો હતો અને હાથીઓએ, ઘોડાઓએ તથા
શેષે હરાડેલી રજથી આકાશમાં વાદળોઓના
વે પ્રોઠ આડંબર મચી રહ્યો હતો.^{૨૭} પુષ્પો-
, કપૂરની તથા ધૂપોની પ્રોઠ મુગ્ધ તે પવંત
વા મદેલોમાં ફેલાઈ રહી હતી; અને સઘળા
ગોમાંથી તે તે વસ્તુઓ મંગાવીને રાજ્યના
કારને ભરપૂર રાખનારા સેવકલેહિ ત્યાં અનેક
કારનાં શાસનોલખતા હતા. તે રાજાનો યશકપૂર,
લુપિ વિનાતું વાદલું, ક્ષેત વજ્ર અને ક્ષેતગિરિ
વે હતો. આકાશ અને પૃથ્વીના એક સ્તંભરૂપ
તાના પ્રતાપ વડે તેણે સૂર્યનો પણ પરાજય
લી હતો.^{૨૮, ૨૯} ત્યાં, સામંત રાજાઓ પ્રબળ
રાજવાળાં મોટાંમોટાં કાષેમાં વ્યવ થઈ રહ્યા
તા; અને મોટા મોટા કારીગર લેહિ અનેક
કારનાં નગરનાં બાધકામે કરવામાં તત્પર થઈ
તા હતા.^{૩૦} પ્રોઠ આડંબરવાળી અને વાસના-
ર એવી તે લીલારાણી જેમ ગ્રાહ્ય આકાશમાં
મ યાય, તેમ વાસનામય એવી તે ઉપર જણા-
લી સખામાં પ્રાપ્ત થઈ.^{૩૧} જેમ પુરુષો સંક-
માવથી રચાયેલી સ્ત્રીને દેખે નહિ, તેમ સખા-
કોએ પોતાની આગળ ફરતી તે લીલારાણીને
ઈ નહિ.^{૩૨} જેમ એકના સંકલ્પથી રચાયેલી
ારીને બીજાઓને જોઈ રહતા નથી તેમ સખા-
કોએ પોતાની આગળ સંચરતી તે લીલાને
ઈ નહિ.^{૩૩} બધે રાજની સાથે એક નગર
થી બીજા નગરમાં આવેલા દાય એવા

આગળના જ પોતાના સઘળા રાજકીય પુરુષોને
ત્યાં લીલાએ સખામાં બેઠેલા દીઠા.^{૩૪} ત્યાં જેવા
પોતાના દેશમાં હતા તેવા જ અને તેવી જ રીત-
માતવાળા તેના તે પુત્રોને, તેની તે પુત્રવધૂઓને
તેના તે મંત્રીઓને, તેના તે રાજાઓને, તેના તે
પંડિતોને, તેના તે હાસ્યરસ ઉપજાવનારાઓને
અને તેના તે સેવકોને લીલાએ દીઠા.^{૩૫, ૩૬}
વળી તેણે ત્યાં બીજા દેશાએક નવા પંડિતોને,
નવા સંબંધીઓને, નવા વ્યવહારોને અને નવા
નગરજનોને પણ દીઠા.^{૩૭} ત્યાં તેણે દિવસના
મધ્યાહનકાળમાં દિશાઓને ધાટા દાવાનળથી
વ્યાપ્ત થયેલી દીઠી; અને અંતરિક્ષને અંદ્ર, સૂર્ય,
મેઘના શબ્દો, પવનના સુસવાટો, પવંતો, નદી-
ઓ, વૃક્ષો, નગરો, મોટાં નગરો, અનેક પ્રકારનાં
નગરોની પેઠે રચાયેલાં જંગલો તેમજ ગામકાં-
થી ભર્યાં ભરપૂર દીઠું.^{૩૮, ૩૯} આગળની જરાથી
રહિત થઈને સોળ વર્ષની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા
રાજાને, સઘળા આગળના સખાસહ આદિને
અને સઘળા આગળના ગામના રહેવાસીઓને
જોઈને લીલા વિચારમાં પડી ગઈ કે, 'જૂના
નગરના રહેવાસીઓ સઘળા મરી ગયા હશે કે
થું ?' ^{૪૦, ૪૧} એટલામાં તો, સરસ્વતીના પ્રસાદથી
સખાધિમાંથી બુદ્ધિપ્રાપ્ત થયું, એટલે લીલા કાણુ-
માત્રમાં આગળના અંતઃપુરમાં આવી; ત્યાં તેણે
અર્ધરાત્રે ઊંધી ગયેલાં તે માણસોને તેમનાં તેમ
જ દીઠાં.^{૪૨} પછી લીલાએ નિદ્રાથી ઘેરાયેલી
સખીઓને ઉઠાડીને કહ્યું કે, 'હું અહીં દુઃખથી
બહુ પીડાઈ છું, એટલા માટે મને સખામાં લઈ
જાઓ.' ^{૪૩} હું મારા પતિના સિંહાસનની પાસે
જાણી રહું અને ત્યાં અનેક સખાસદોને જોઈ, તો
જ જીવતી રહું, નહિ તો જીવીશ નહિ.^{૪૪} એ
પ્રમાણે લીલાએ આજ્ઞા કરી, એટલે સઘળા રાજ-
કીય પરિવાર અનુક્રમે નિદ્રામાંથી જાગ્યા અને
જાગીને પોતપોતાનાં કાષે કરવામાં પડેલાયો.^{૪૫}
જેમ સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાં વ્યવહારે ચલાવવા-

ને સારુ બય છે, તેમ અનેક છડીદારો નગરજનો અને સભાસદોને બોલાવવા ગયા.^{૪૬} જમ શરદ-ઋતુના દિવસો, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓથી ભલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ઘણી ઉતાવળથી સભાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી.^{૪૭} આંગણામાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ બહુ આશ્ચર્ય જોવાને માટે આકાશમાંથી નક્કો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભના લાગ્યા.^{૪૮} જમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય, પ્રલયમાં સુકાર્ય ગયેલા સસુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવના લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહોથી સભાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા.^{૪૯} જમ ત્રેલોક્ય દૂરી વાર ઉત્પન્ન થતાં લોકપાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સભામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આવ્યા.^{૫૦} વેરેલા કપૂરની પેઠે ધાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પો-માંથી નીકળતા મુગંધથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા.^{૫૧} જમ સુગ્રીવને માટે ઋધ્ય-મૂકપર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળાંઓ આસ-પાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ઘોળાં વજ્રોવાળા દારપાળો સભાના આસપાસના પ્રદેશોમાં જમા રહ્યા.^{૫૨} જમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી ભ્રષ્ટ થઈને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમૂહો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. જમ પ્રફુલ્લિત કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરને દસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાજના અનુચરોએ એ સભાને ભરપૂર કરી મૂકી.^{૫૩, ૫૪} જમ કામદેવથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર મુંગારની ગેથા બેસે, તેમ ગજના સિંદામનની સમીપમાં રહેલા મુવર્ણમય નવા વિચિત્ર આસન પર લીલા બેઠી.^{૫૫} ત્યાં લીલાએ આગળના સપળા રાજ્યો-

ને, ગુરુઓને, આર્ય ક્ષત્રિયોને, મિત્રોને, સમાસદો સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે બેઠેલા જોયા.^{૫૬} આમ રાજના સપળા દેશ લોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઈને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવન આરામને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે અંડની પેઠે શોભના લાગી.^{૫૭}

સકલમેવ હિ પૂર્વવદેવ સા સમવલોક્ય મુખ પરમાં યયૌ । નૃપતિરાટ્મજનં રત્નુ જીવનામ્પુદિ તયા ચ વમૌ શશિવન્દિત્ત્વયા ॥ ૫૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંહારાષ્ટવર્ણન' એ નામનો અર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૮ મો —

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-
બન્ને સૃષ્ટિની સમાનતા
॥ યલિષ્ઠ ડચાચ ॥

રક્ષાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે.^{૧૩} તાડી, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત થયેલા આ પર્વતો પણ જન્મ ત્યાં છે, તેમ અહીં પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય છે.^{૧૪} જન્મ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ પર્વતનો અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદરના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને એવી જ સૃષ્ટિના અનુભવ થાય છે.^{૧૫} તો તેમાં કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે? એ વિષે સરસ્વતીનું પૂજન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં એટલે મારે સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને લીલાએ સરસ્વતીનું પૂજન કર્યું, એટલે તેણે કુમારિકાનું રૂપ ધારણ કરીને સન્નુષ્પ પધારેલાં સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. બદ્રાસન ઉપર બિરાજ્યાં એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૧૬}

લીલા યોલી:-હે દેવી! સૃષ્ટિના આરંભમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે, 'જના ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની પાસે મહાત્માઓ કરી પણ ઉતાવળ કરે નહિ.'^{૧૭} માટે હું તમને પ્રણામ કરીને જ કાંઈ પૂછું છું, તેના મને યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઈએ. હે પરમેશ્વરી! તમે મારા ઉપર જ અનુકરક કર્યો છે તે સફળ થયો.^{૧૮} આ 'જગત' નામના પદાર્થનો અરીસો આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વરૂપમાં કરોડો યોજનો પણ એક નાના સરખા અવયવરૂપ છે.^{૧૯} તે વાળીથી અગમ્ય છે, પ્રકાશમય છે, મુર્તિરહિત હોવાને લીધે શુદ્ધ છે, સુશીતલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે, ભેદથી રહિત છે અને સઘળા વ્યવહારોમાં પહેલાંથી સ્ફુરનાર છે.^{૨૦} દિશાઓ, કાળ, સઘળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ બધાં અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની અંદર પ્રતિબિંબની પેઠે સ્ફુરે છે.^{૨૧} એ ચૈતન્ય-

રૂપ અરીસાની બહાર તેમજ અંદર સૃષ્ટિ રહી છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું છે. તો એ બે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે. અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?^{૨૨}

દેવી યોલી:-હે સુંદરી! એમાંથી તને કઈ સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^{૨૩}

લીલા યોલી:-હે દેવેશ્વરી! આ હું અને તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ હું નહું છું. હે દેવી! મારા પતિ. હમણાં જ સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું; કારણ કે તે અખિકા. નવી સૃષ્ટિ શન્ય છે અને પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.^{૨૪, ૨૫}

દેવી યોલી:-એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ વિનાની તો હોય જ નહિ માટે તેના કારણ વિષે વિચાર કરતાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નહિ મળવાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી હોય, તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ કે, કાર્ય કપાયેય કારણથી અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.^{૨૬}

લીલા યોલી:-હે મા! કારણથી કાર્ય અત્યંત વિલક્ષણ થતું પણ જેવામાં આવે છે. જન્મકે માટી જળને ધારણ કરવાને અશક્ત છે, પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો જળને ધારણ કરવાને સમર્થ છે.^{૨૭}

દેવી યોલી:-જે કાર્ય બીજાં નિમિત્તકારણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તેમાં નિમિત્ત-કારણને લીધે કોઈક વિચિત્રતા થતી જેવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી ચાકડા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની મદદથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ઘડામાં માટીથી કોઈક વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ એક દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જ કાર્યનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત જોઈ ન હોય પણ એક જ દીવામાં)

ને સાર બધ છે, તેમ અનેક છદ્વીદાર નગરજનો અને સમાસદોને બોલાવવા ગયા.^{૪૬} જમ સરદ-
ઋતુના દિવસો, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓથી ભલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ધણી ઉતાવળથી સભાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી.^{૪૭} આંગણમાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ બહુ આશ્ચર્ય જોવાને માટે આકાશમાંથી નક્ષત્રો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભવા લાગ્યા.^{૪૮} જમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય, પ્રલયમાં સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવવા લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહોથી સભાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા.^{૪૯} જમ ત્રેલોક્ય કરી વાર ઉત્પન્ન થતાં લોકપાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સભામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આબ્યા.^{૫૦} વેરેલા કપૂરની પેઠે ધાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રકુલિત પુષ્પો-
માંથી નીકળતા મુગધંથી પુષ્પ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા.^{૫૧} જમ સુગ્રીવને માટે ઋધ્ય-
શૂકપર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા મૂર્ધના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળોએ આસ-
પાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ધોળાં વસોવાળા દ્વારપાળો સભાના આસપાસના પ્રદેશોમાં જામા રહ્યા.^{૫૨} જમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી બદ થઈને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમૂહો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.
જમ પ્રકુલિત હમજોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરને દંસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાખના અનુચરોએ એ સમાને ભરપૂર કરી મૂકી.^{૫૩, ૫૪}
જમ કામરેવથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર સુંગારની શેષ બેઝે, તેમ રાખના સિંદાસનની સમીપમાં ગદેલા મુવમ્ભય નવા વિચિત્ર આમન પર લીસા બેઠી.^{૫૫} ત્યાં તીલાએ આગળના સપળા રાખઓ-

ને, ગુરુઓને, આર્યોદાને મિત્રોને, સમાસદોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે બેઠેલા બોયા.^{૫૬} આમ રાખના સપળા દેશી-
લોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઈને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવનની આસાને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે ચંદ્ર-
ની પેઠે શોભવા લાગી.^{૫૭}

સકલમેવ હિ પૂર્વવદેવ સા સમવલોક્ય મુદ્
પરમાં યયૌ । નૃપતિરાટ્પૂજનં રાહુ જીવનામ્પુદિ
તપા ચ વમૌ શશિવચ્છ્રિયા ॥ ૫૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'સંદહરાબ્દવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૧૭ એ સમાપ્ત

~~~~~  
ઉસર્ગ ૧૮ મોં  
~~~~~

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-
અને સૃષ્ટિની સમાનતા
॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

રક્ષાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે.^{૧૦}
તાટી, તમાસ અને દિંતાસ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત
થયેલા આ પર્વતો પણ જન્મ ત્યાં છે, તેમ અહીં
પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય
છે.^{૧૧} જન્મ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ
પર્વતોના અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદ-
રના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને
એવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.^{૧૨} તો તેમાં
કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે? એ વિષે
સરસ્વતીતું પૂછન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં
એટલે મારે સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને
લીલાએ સરસ્વતીતું પૂછન કર્યું, એટલે તેણે
કુમારિકાનુ રૂપ ધારણ કરીને સન્ન્યમ પધારેલાં
સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. બદાસન ઉપર બિરાજ્યાં
એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર
બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૧૩}

લીલા બોલી:-હે દેવી! સૃષ્ટિના આર-
મમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે, 'જના
ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની પાસે
મહાત્માઓ દશી પણ હતાવળ કરે નહિ.'^{૧૪} માટે
હું તમને પ્રણામ કરીને જ કોઈ પૂછું છું, તેનો મને
યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઈએ. હે પરમેશ્વરી! તમે
મારા ઉપર જે અનુગ્રહ કર્યો છે તે સદૃશ થએ.^{૧૫}
આ 'જગત' નામના પદાર્થોનો અરીસો આકાશ
કર્તા પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વર-
પમાં કરોડો યોજનો પણ એક નાના સરખા
અવયવરૂપ છે.^{૧૬} તે વાણીથી અગમ્ય છે, પ્રકા-
શમય છે, ભૂતિરહિત હોવાને લીધે મૃદુ છે,
સુશીતલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે,
મેદથી રહિત છે અને સધળા વ્યવહારોમાં પહે-
લાંથી સ્ફુરનાર છે.^{૧૭} દિશાઓ, કાળ, સધળાં
કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના
પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ જ્યાં
અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની
અંદર પ્રતિબિંબની પેઠે સ્ફુરે છે.^{૧૮} એ ચૈતન્ય-

રૂપ અરીસાની બહાર તેમજ અંદર સૃષ્ટિ રહી
છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું
છે. તો એ જે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે.
અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?^{૧૯}

દેવી બોલ્યાં:-હે સુંદરી! એમાંથી તને કઈ
સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે
છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^{૨૦}

લીલા બોલી:-હે દેવેશ્વરી! આ હું અને
તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ
હું જાણું છું. હે દેવી! મારા પતિ, હમણાં જ
સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું;
કારણ કે હે અખંડા! નવી સૃષ્ટિ શન્ય છે અને
પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.^{૨૧, ૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ
વિનાની તો હોય જ નહિ માટે તેના કારણ વિષે
વિચાર કરતાં બીજું કોઈ પણ કારણ નહિ મળ-
વાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ
માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી
હોય, તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન
થાય નહિ. કારણ કે, કાર્ય ક્યારેય કારણથી
અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.^{૨૩}

લીલા બોલી:-હે મા! કારણથી કાર્ય
અત્યંત વિશ્લેષણ થતું પણ એવામાં આવે છે.
જનકે માટી જળને ધારણ કરવાને અશક્ત છે,
પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલાં ધડો જળને ધારણ
કરવાને સમર્થ છે.^{૨૪}

દેવી બોલ્યાં:-જે કાર્ય બીજાં નિમિત્તકા-
રણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે,
તેમાં નિમિત્ત-કારણને લીધે કોઈક વિચિત્રતા
યતી જોવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાનકા-
રણમાંથી ચોક્કડા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની
મદદથી ધડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ધડામાં
માટીથી કોઈક વિશ્લેષણતા દેખાય છે. પણ એક
દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જે કાર્યનાં ઉપાદાન
અને નિમિત્ત જુદાં ન હોય પણ એક જ હોય, તે

કાર્ય કારણથી વિચિત્રતાવાળું હોતું નથી. આ જૂની સૃષ્ટિમાંથી જ નવી સૃષ્ટિ થઈ છે તેનું ઉપાધાન પણ જૂની સૃષ્ટિ છે અને નિમિત્ત પણ જૂની સૃષ્ટિ છે; માટે નવી સૃષ્ટિ જૂની સૃષ્ટિથી ત્રિલક્ષણ હોવી જોઈએ નહિ. આમ છે એટલા માટે જૂની સૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ બન્ને અસ્તિ છે. ^{૨૦} હે સુંદરવદના ! જો તારા પતિની એ નવી સૃષ્ટિનું બીજું કાંઈ નિમિત્તકારણ હોય તો પૃથ્વી આદિમાંથી કયું નિમિત્તકારણ છે તે તું કહે. જો તેમાં પૃથ્વી નિમિત્તકારણ હોય, તો કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને માટે પૃથ્વી અહીંથી જાડીને ત્યાં જવી જોઈએ; તો પછી તે પૃથ્વી અહીં જ્યાંથી રહે ! આમ છે એટલા માટે આ જૂની સૃષ્ટિના અનુભવના સંસ્કાર માત્રથી જ ત્યાંની નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એ કારણ-રૂપ સંસ્કાર માત્રને સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ નિમિત્તકારણો છે જ નહિ. આમ નિમિત્તકારણો નથી છતાં પણ જો 'નિમિત્તકારણો હોવાં જ જોઈએ' એવો આશય હોય તો સંસ્કાર માત્રને નિમિત્તકારણરૂપ ગાની લે. સર્વ વિદ્વાનોને અનુભવ છે કે, એવી રીતનાં કાર્યોમાં ઉપાધાન-કારણ અને નિમિત્તકારણ બુદ્ધાં હોતાં જ નથી. ^{૨૧}

લીલા ઓલી:-હે દેવી ! મને મારા ભર્તાનું જ સ્મરણ છે, (અનુભવનો સંસ્કાર છે,) તે જ વૃદ્ધિ પામીને પતિની નવી સૃષ્ટિનું કારણ થયેલ છે; એટલે એ સ્મૃતિથી જ એ નવી સૃષ્ટિ થઈ, એવો મને નિશ્ચય થયો. ^{૨૨}

દેવી ઓલ્યા:-જમ તારા એ સંસ્કાર કલ્પનારૂપ છે, તેમ તેથી થયેલી એ નવી સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે; પછી જમ એ નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ છે, તેમ આ જૂની સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે, કારણ કે એ પણ એથી પૂર્વની સૃષ્ટિના સંસ્કારથી થયેલ છે. ^{૨૩}

લીલા ઓલી:-મારા પતિની નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ જ થઈ છે, તો એ દર્શાવતી આ સૃષ્ટિને

પણ હું કલ્પનારૂપ જ માનું છું. ^{૨૪}

દેવી ઓલ્યા:-હે પુત્રી ! હવે તને જ નિશ્ચય થયો ને સાચો છે. જમ તારા પતિની નવી સૃષ્ટિ ખોટી છતાં પણ તે તે પદાર્થોથી શોભતી હતી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ ખોટી છતાં જ તે તે પદાર્થોથી શોભે છે. આ વાત હું અનુભવસિદ્ધ કહું છું.

લીલા ઓલી:-આ સૃષ્ટિના સંસ્કારમાંથી મારા પતિની શ્રમરૂપ અને પદાર્થો વગરની નવી સૃષ્ટિ થી રીતે થઈ તે મને કહે, એટલે જગત-વિષેની ભ્રાંતિ ટળી જાય. ^{૨૫, ૨૬}

દેવી ઓલ્યા:-સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિસ્વરૂપ આ સૃષ્ટિ જ રીતે પૂર્વસૃષ્ટિના સંસ્કારથી થઈ છે, તે હું તને કહું છું; તું તે સાંભળ. એથી તને નવી સૃષ્ટિનો પ્રકાર પણ સમજઈ જશે. ^{૨૭} ચિદાકાશમાં કાંઈ એક સંસારરૂપી મંડપ છે અને તે કાચના કટકાના જવી સ્થાપતાવાળા આકાશથી ઢંકાયેલો છે. ^{૨૮} એમાં મેરુપર્વત-રૂપી થાંભલો છે અને તેમાં લોકપાલોરૂપ તથા તેમની સ્ત્રીઓરૂપ પૂતળીઓ છે. એમાં સ્ત્રી ભુવનોરૂપ અંતર્યુદો છે, ત્રિભુવનના અંતરરૂપ ત્રણ ખાકા છે અને સૂર્યરૂપી દીપક છે. ^{૨૯} એમ ખૂણાઓમાં રહેલી પંચમહાભૂતરૂપ લોકાર્થઓએ પર્વતોરૂપ માટીના ઉકરડા કરેલા છે. અતી પુત્રોવાળો 'વ્રજા' નામનો યુદ્ધો જાણણ એ મંડપમાં છે. ^{૩૦} એ મંડપ જીવોના સમૂદરરૂપી કોરોટાઓથી ભરપૂર છે. ઉપરના આકાશના તળથી કાળાચનાળો લાગે છે અને આકાશમાં રહેનારાં સિદ્ધીરૂપી મહારાના ગચ્છગણાટવાળો છે. ^{૩૧} તે વાદળરૂપી અંદરના ધુમાડાના પ્રબળ પેરાવથી તેના ખૂણાઓ પેરાવેલા છે. તેમ ત્યાં વાયુના માર્ગોરૂપી મોટા વાસો પર દેવતાઓરૂપી કીડાઓ રવા છે. ^{૩૨} તે સુર તથા અસુર આદિ દુષ્ટ પાતક-હાની સ્મૃતના હોલાદલથી ગાજ રવો તે અને પૃથ્વી આદિ લોકોની અંદર રહેવાં નજરા તથા ગામડાંઓરૂપ સરમાપાનથી ભરપૂર છે. ^{૩૩} તે

તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો તથા નાનાં તળાવો
મોરેનાં જળોથી છંટાયેલા છે અને પાતાળ,
ભૂતળ તથા સ્વર્ગલોકરૂપી દરોથી ઝગઝગી રહ્યો
છે.^{૩૬} એ મંડપના પર્વતોના પથરાઓથી તથા
માટીનાં ઢેઠાંઓથી ભરેલા ઢાઈ એક બાહ્યવાળા
ખૂણામાં એક ખાડા જેવું પહાડી ગામ છે.^{૩૭}
નદીઓથી, પર્વતોથી અને વનોથી ઢંકાયેલા એ
ગામમાં સ્ત્રીનાળો, પુત્રોનાળો, રાગરહિત, ગાય
આદિ પશુઓની સંપત્તિને લીધે યજ્ઞા દૂધનાળો,
રામના બચથી રહિત, સધળા અતિથિઓને
પૂજનારો અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારો એક
અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો.^{૩૮}

તસ્મિન્નદીશૈલવનોપગૃહે સાધ્વિઃ સદારઃ સુત-
વાનોરોગઃ । ગૌક્ષીરવાન્ રાજમયાદિચુક્તઃ સર્વા-
વિધિર્ધર્મપરો દ્વિજોઽમૃત ॥ ૩૮ ॥

શ્રીશોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખંધી
‘સકલજગતપ્રાંતિપ્રતિપાદન’ એ
નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

‘વસિષ્ઠ’ નામના એક બ્રાહ્મણનું દષ્ટાંત

॥ શ્રીવૈષ્ણવાચ ॥

વિત્તવેપનયઃકર્મવિદ્યાવિમવચેષ્ટૈઃ ।

વસિષ્ઠસ્યૈવ સદશો ન તુ વાસિષ્ઠચેષ્ટિતઃ ॥ ૧ ॥

દેવી બોલ્યાં:-એનું નામ ‘વસિષ્ઠ’ હતું.
તે ધનથી, વેપથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી,
વૈભવથી તથા ચેષ્ટાથી વસિષ્ઠ જેવા જ હતો, પણ
વસિષ્ઠના જેવા તે જીવનચુકત ન હતો.^૧ એને
ચંદ્રમા જેવી રૂપમતી ‘અરુંધતી’ નામની સ્ત્રી
હતી અને તે જાણે પૃથ્વીરૂપ આકાશમાં બીજી
અરુંધતી હોય એવી હતી.^૨ એ બ્રાહ્મણી ધનથી,

૪ આ જોગણીસમા સર્ગમાં ‘વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ
રામના દર્શનથી થયેલી રામન્યની પ્રત્યાજ્ઞા દ્વં સકલપને
લીધે પશ્ચાન્નરૂપે અવતર્યો હતો’ એ કથા કહેવાશે.

વેપથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી, વૈભવથી
તથા ચેષ્ટાથી અરુંધતી જેવી જ હતી, પણ
અરુંધતીના જેવી જીવનચુકત ન હતી.^૩ સ્વાભા-
વિક પ્રેમરસથી ભરેલી, વિકાસને લીધે મંદ મંદ
ચાલનારી અને કુમુદ જેવા હાસ્યવાળી એ સ્ત્રીને
તે વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પોતાના સંસારના સર્વસ્વરૂપ
માનતો હતો.^૪ એક દિવસે એ બ્રાહ્મણ પર્વતના
સપાટ અને લીલા ઘાસનાળા શિખર પર બેઠો
હતો. એવામાં પૃથ્વીના નીચલા પ્રદેશ પર એક
રાજા જતો હતો, તે તેના જેવામાં આવ્યો.^૫ એ
રાજા પોતાના સધળા પરિવારની સાથે યુગયા
કરવાની ઇચ્છાથી જતો હતો. એનું સૈન્ય જાણે
મેરુપર્વતને તોડી નાખવા ઇચ્છતું હોય તેમ
ભારે ઢાલાહલ કરતું હતું.^૬ એના ચામરોથી
અને પાતકાઓથી લતાઓનું વન જાણે ચંદ્રનાં
કિરણોથી વ્યાપ્ત થયું હોય એવું શોભતું હતું.
ઘોળાં છત્રોનાં મંડળોથી આકાશ જાણે રૂપાની
ભૂમિકાઓથી બધાયેલું હોય એવું જણાતું હતું,
ઘોડાઓની નાળોથી ધરતી ખોદાતાં તેમાંની
રજથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું હતું, હાથીઓના
સમૂહો પર બાધિલી અને સૂર્યનાં કિરણોને તથા
વાયુને પણ રોષી દે એવી અંબાડીઓને લીધે તે
રાજા પર રજ પડતી ન હતી.^૭ એના સૈન્યના
મોટા ઢાલાહલથી ભય પામીને વનનાં પશુઓ
નાસતાં હતાં અને દિશાઓ ભૂલી જવાથી ચક્ર-
રીઓ ખાતાં હતાં. એ રાજા સોનાના અને
ખાણિકોના ચક્રચકિત હારોથી તથા ખાનુખ-
ધોનાં મંડળોથી અતીવ શોભતો હતો.^૮ એ
રાજાને જેઈ પેલો વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ વિચાર કરવા
લાગ્યો કે, ‘અહો ! સધળાં સૌભાગ્યોથી શોભી
રહેલું આ રાજપણું તો જલ્દી સારું છે.’^૯
પાળાઓથી, રથોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી
પતાકાઓથી, છત્રોથી અને ચામરોથી દરે દિશા-
ઓને વ્યાપ્ત કરી દેનારો પૃથ્વીપતિ હું ક્યારે
ચાઉં ? ક્યારે ડોહરના પુષ્પોના મકરંદની સુગ-

છે, તે સાચો હોતો જ નથી. ^{૧૯,૨૦} આ તારુ ધર એ બ્રાહ્મણના ધરના આકાશમાં જ રહ્યું છે. હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સઘળાં દેવળ ચિદાકાશ-રૂપ જ છીએ, એમ સમજ. ^{૨૧} સઘળા પ્રપંચનું મિથ્યાપણ સમજવામાં તથા અધિષ્ઠાત ચૈતન્યનું સત્યપણ સમજવામાં સ્વપ્ન સંબંધી બ્રમ, સંકલ્પ અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એ જ મુખ્ય દીવાની પેઠે સાધન છે. ^{૨૨} એ બ્રાહ્મણનો જીવ પોતાના ધરની અંદર રહ્યો છે અને જેમ બ્રમર કમળમાં રહે છે, તેમ સસુદ્રો અને વનોસહિત આ પૃથ્વી તેના દહ્યાકાશમાં રહી છે. ^{૨૩} જેમ આકાશમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જતું ચકરડું રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના કોઈ એક નાના ખૂણાના કોતગડામાં આ નગર અને તારાં શરીર આદિ રહેલ છે. ^{૨૪} હે સુંદરી ! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ અને આ સૃષ્ટિ તે ધરની અંદર એકઠી થઈ છે, છતાં પણ એ ધર એમનું એમ જ છે. તો એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસદેણુની અંદર પણ અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ! આમ હે પુત્રી ! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેક બ્રહ્માંડો છે, એમાં સદા રાખવા જવું શું છે ? ^{૨૫, ૨૬}

લીલા બોલી:-હે પરમેશ્વરી ! તમે કહે છે કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી ગયો છે. પણ હે મા ! અમારા જન્મને તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી કેવી રીતે સંભવે ? ^{૨૭}

દેવી બોલ્યા:-હે સુંદરી ! દહ્યાકાશમાં જેમ દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું, તે સંભળ. ^{૨૮} જેમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભા-સમાન જ છે, તેમ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ પણ પ્રતિભાસમાન જ છે. ^{૨૯} તુંપણના તથા હુંપણના અધ્યાસને લીધે જન્મને પોતાનો જન્મ યથાની

બ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ સઘળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ યથા-નો કમ કહું છું, તે સંભળ. ^{૩૦} હે સુવતા ! જીવ ક્ષણભાવમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્છાનો અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂટી બંધ છે અને બીજા ભાવને દેખે છે. ^{૩૧} એ બીજા ભાવનો પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી રહિત છતાં પણ પોતાના દહ્યાકાશમાં જ 'હું' આ દેહાદિક આધારમાં આધેરૂપે રહ્યો છું એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ-પગ આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ જુએ છે. ^{૩૨, ૩૩} દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું' આ પિતાનો પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુદાં બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ધર છે, હું જન્મ્યો છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો છું, હું આવો છું અને મારા સઘળા બાંધવો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સઘળું જોવામાં આવે છે. ^{૩૪, ૩૫} દેહરૂપ થયેલા ચિત્તા અને આત્માની એકતાના દૃઢ અધ્યાસને લીધે એ કે એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધ વિનાના જ છે, તો પણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તમાં સંસારરૂપી ખંડ ઉદય પામ્યો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે જેમ સ્વપ્નમાં જે દ્રશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તે જ દરશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તેમ બ્રહ્મત્તમાં પણ જે દ્રશ્યમાં ચૈતન્ય છે તે જ દરશ્યમાં ચૈતન્ય છે. ^{૩૬, ૩૭} કારણ કે, એક ચૈતન્ય જ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જેમ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પરલોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, અને પરલોકમાં જેમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે. એટલે સઘળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. ^{૩૮, ૩૯} જેમ તરંગો જળથી જરા પણ જુદા નથી, તેમ રાત્રિ, પરલોક અને આ લોક

ચૈતન્યથી જરા પણ જુદા નથી. આથી જગત દત્તપત્ર જ યથું નથી અને ઉત્પત્ત યથું નથી તેથી નાથ પણ પામવાનું નથી.^{૪૦} જગત પોતાના સ્વરૂપથી કહી છે જ નહિ. જે પ્રકાશે છે, તે ચૈતન્ય જ પ્રકાશે છે. જેમ દરયો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દરયોવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી જુદા નથી, તેમ દરયો ચૈતન્યથી જુદા નથી.^{૪૧, ૪૨} જેમ જળમાં તરંગ પાતું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દરયપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવથી જરા પણ બ્રહ્મ થયા વિના જ બધું દરયપણાને પામેલ હોય એમ પ્રતીત થાય છે.^{૪૩} આમ દરય પદાર્થ છે જ નહિ. જે દરય છે જ નહિ, તો પછી 'આ દ્રષ્ટા અને આ દરય' એવો વિભાગ જ કેમ હોય! જીવને મરણરૂપ મોઢ થયા પછી નિમેષમાત્રમાં જ દેહ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, વેશ, બંધુઓ, સેવકો, અરત અને ઉદય ઇત્યાદિની વાસનાઓને અનુસરતી પ્રસાંડરૂપી દરય સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે; તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે તેથી તે દેહ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિય આદિને જીએ છે. બે કે આ પ્રમાણે દષ્ટિ-ધટિ દેવાથી મૂવા પછી તુરત જ પોતાનું શરીર પુવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તો પણ પ્રુષ્પ પછી જેમ જીવે તો ઉદય થાય છે તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારા પિતા છે અને હું બાળક હતો,' ઈત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષમાત્રમાં જ જન્મ પડેા મોટો કાળ જતા રહ્યાની પણ પ્રતીતિ પામે છે.^{૪૪-૪૦} હરિશંકર રાખને એક રાત્રિમાં બાર જ નીકળી ગયાની પ્રતીતિ થઈ હતી અને

આજ પણ જેમને પ્રિય સ્ત્રીનો વિયોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વધે જવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નામાં 'હું' મરી ગયો, હું જન્મ્યો અને મારા અચક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જગતમાં બાળક આદિ મુખ્ય લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મદ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી શ્રમના સમયમાં જે સૂચ્ય હોય છે, તે પણ મર-પૂર લાગે છે, કુષ્મો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવને જગતરૂપી શ્રમના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દરયોથી મરપૂર લાગે છે, વ્યવહારરૂપ કુષ્મો પણ મુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની શૂંચ પણ અનુરૂપ લાગે છે.^{૪૧-૪૩} જેમ મરીના બીજના કણુમાંની તીખાથ તે બીજથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તનમાં વળુકાતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દરય તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે શાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય ! છે જ નહિ.^{૪૪}

તૈષ્ણ્યં યથા મરિચીવૈજકળે સ્થિતં સ્વં સ્તમેષુ ચારચિત્પુત્રકજ્ઞાલમંતઃ । દટં ત્વનન્ય-દિદમેવમજેઽસ્તિ જ્ઞાતં તસ્યાસ્તિ વંધનવિમોહ-દટ્ઠઃ કૃતઃ કાઃ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાચાર્યણુમાં ઉત્પત્તિ-અકરણુનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાર્થપ્રતિષ્ઠાદન' એ નામનો અર્થ ૨૦ ગો સમાપ્ત

ધવાળા વાયુઓ મારા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના મુખ ઉપર સુરતશ્રમથી થયેલા પરસેવાનાં ણિંદુઓને પ્રીશે ?^{૧૧, ૧૨} ત્યારે હું પૂર્ણ મથથી દિશાઓનાં મુખોને અને કપૂરથી રાણીઓનાં મુખોને ચંદ્રના ઉદય જેવાં ચેત કરીશ ?^{૧૩} એ પ્રમાણે વસિષ્ઠના મનમાં ત્યારથી સંકલ્પ લાગી રહ્યો અને જ્યાં સુધી એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એ આજસ-રહિત થઇને નિત્ય સ્વધર્મમાં જ તત્પર રહ્યો.^{૧૪} હવે જન્મ હિમરૂપી વજ્ર કમળને પ્રાપ્ત થાય, તેમ શરીરને પાણીમાં તૂટી ગયેલી પાળના જીવુ શિથિલ તથા જર્જરિત કરી નાખવામાં સજ્જ રહેનારી જરાવરથા એ બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થઈ.^{૧૫} આમ એ બ્રાહ્મણને મરણ સમીપમાં આવ્યું, ત્યારે જન્મ વસંતઋતુની સમાપ્તિના અવસરમાં લતા ઝીંખજીવનના ભયથી કરમાવા લાગે તેમ તેની સ્ત્રી પણ કરમાવા લાગી.^{૧૬} પછી હે લીલા ! જન્મ તું મારું આરાધન કરવા લાગી હતી, તેમ તેણે પણ મારું આરાધન કરવા માંડ્યું. પછી પતિને અમરપણું પ્રાપ્ત થવું અશક્ય બનીને તેણે મારી પાસેથી વરદાન માગ્યું કે,^{૧૭} 'હે દેવી ! મારા પતિ મરી જાય, ત્યારે તેનો જીવ આ મારા મંડપમાંથી જાય નહિ.' એ પ્રાર્થના સાંભળીને મેં તેને 'સદાશુ' કહ્યું.^{૧૮} પછી કાળના યોગથી તે બ્રાહ્મણ મરી ગયો અને તેજ ધરના આકાશમાં જીવરૂપે રહ્યો.^{૧૯} નિરાકાર શરીરવાળો એ બ્રાહ્મણ પૂર્વના અપાર સંકલ્પને લીધે મોટી શક્તિવાળો અને જૈવોદયને જીવનારો તારો પતિ પદ્મરાજ થયો હતો. તેણે પોતાના પ્રજા-વૃથી બુદ્ધોકને જીતી લીધો હતો, તેણે પોતાના પ્રતાપથી સ્વર્ગલોકને પણ દબાવ્યો હતો. અને તેણે કૃપાથી પાતાળનું પાલન કર્યું હતું.^{૨૦, ૨૧} તે શત્રુઓરૂપ વૃક્ષોને પ્રલયાગ્નિરૂપ હતો, સ્ત્રીઓને કામદેવરૂપ હતો, વિપયોરૂપ વાયુઓને રોકવામાં મેરુ તુલ્ય હતો અને સાધુઓરૂપ કમળોને વિક-સાવવામાં સૂર્યરૂપ હતો.^{૨૨} તે સર્વળાં શાસિના

અરીસારૂપ હતો, ચાચક લોકોને કલ્પવૃક્ષરૂપ હતો, બ્રાહ્મણોના ચરણરૂપ હતો અને ધર્મ-રૂપ ચંદ્રને પૂર્ણિમારૂપ હતો.^{૨૩} દૈવ્યાકાશમય પોતાના ધરના આકાશમાં જીવરૂપે રહેલા એ બ્રાહ્મણનું શરીર શબરૂપ થઈ ગયું, એટલે શોકથી અત્યંત પીડા પામેલી તેની સ્ત્રી અરુધતી સુકાયેલી અકલ્પની શિંગની પેઠે દૈવ્યમાં ચિરાઈ ગઈ.^{૨૪, ૨૫} પછી પતિની સાથે શબરૂપ થયેલી એ બ્રાહ્મણી દેહને દૂર છોડી દઈને મનોમય શરીરથી પોતાના પતિને પ્રાપ્ત થઈ.^{૨૬} જન્મ નદી નીચા પ્રદેશને અનુસરે છે, તેમ પોતાના પતિને અનુસરતી તે બ્રાહ્મણી, વસંતઋતુમાં જોગેલી મંજરીની પેઠે શોકરહિત થઈ ગઈ.^{૨૭} એ બ્રાહ્મણનાં ધરો અને પૃથ્વી તથા સ્થાવર આદિ ધનો તે પહાડી ગામમાં છે. એના મરણનો આજ આકાશો દિવસ છે અને તેનો જીવ એ પહાડી ગામના-ધરની અંદર રહ્યો છે.^{૨૮}

वत्रास्य विप्रस्य गृहाणि संति भूस्वावरा-
दीनि घनानि संति । अद्याष्टमं वासरमाप्तमृत्यो
र्जीवो गिरिग्रामककुंदरस्यः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી 'બ્રાહ્મણમરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૯ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૦ મો —

લીલાનાં પૂર્વજન્મની દંડતા

॥ ક્રીદેવ્યુવાચ ॥

स ते मर्चाद्य संपन्ना द्विजो भूपत्वमागतः ।
यामावरुण्वती नाम ब्राह्मणी सा त्वमंगने ॥ १ ॥
દેવી બ્રાહ્મણી:-હે લીલા ! એ બ્રાહ્મણ રાજ-પણું પામીને હંમણાં તારો પતિ થયો હતો.

x આ વીસમા સર્ગમાં 'પૂર્વજન્મનું ચરિત્ર સાંભળના તેમ જ ને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ એવી લીલાને દર્શાવેલી અને યુક્તિઓથી સરસ્વતીએ સમજાવી' એ કથા કહેવામાં આવે.

જે 'અરુંધતી' નામની તેની બ્રાહ્મણી હતી તે છે.^૧ ચક્રવા અને ચક્રીની પેઠે પરસ્પર નેહથી બંધાયેલાં અને પૃથ્વી ઉપર બણે નવાં સેવ-પાવંતી જન્મેલાં હોય એનાં તમે સુદં પતી મહી રાખ્ય કરતાં હતાં.^૨ આ તને સપથ પૂર્વે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જીવભાવની બ્રાંતિ થવાથી એ સપથ પ્રતીત થું હતું.^૩ એ બ્રાંતિરૂપ પૂર્વસૃષ્ટિમાંથી આ શ્રેષ્ઠ બ્રાંતિ પ્રતિબિંબિત થઈ છે. આ સૃષ્ટિમાંની સત્તાથી અસત્ય છે અને અધિષ્ઠાનની તાથી સત્ય છે; તેણે તમને જન્મની અને રાણની મિથ્યાજ પ્રતીતિ કરેલી છે.^૪ આથી ઈ સૃષ્ટિ બ્રાંતિમય અને કઈ સૃષ્ટિ સાચી કહે છે ? પ્રતિબંધ વગરના અનર્થરૂપ અવિદ્યા અને તે અવિદ્યા વિના સૃષ્ટિનું બીજું કંઈ પણ સ્વરૂપ નથી.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં અને સાંભળીને લીલા વિરમય પામી અને લીવાર સુધી તેનાં નેત્રો પ્રકુલિત થઈ રહ્યાં. છીતે મંદ મંદ અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે બોલી.^૬

લીલા બોલી:—હે દેવી ! તમે આ ખોટી ત દેખ કરી ! કયાં પોતાના ધરમાં રહેલો બ્રહ્મણો જીવ ! અને કયાં અહીં રહેલાં આ મે ! એ બેહાની અને અમારી એકતા સંભળ કેમ ? મેં સમાધિમાં જે નવી સૃષ્ટિ બેઈ આ ધરમાં જ છે, એ વાત પણ કેમ સંભવે ! મોં મારા સ્વામી રહ્યા છે તે પરલોક, તે પૃથ્વી, પર્વતો અને તે દેશે દિશાઓ આ ધરની દેર રહેલાં સંભવે જ કેમ ? હે સર્વ ઈશ્વરનાં ઈશ્વરી ! સરસવતી દાણાની મીઠામાં મદામત અંશરૂપ હાથી બધાં સંભવે નહિ, નાનામાં મચ્છરોએ સિંહોના સમૂહો સાથે લડાઈ પાની વાત સંભવે નહિ, કમળકાકડી ઉપર રે રહ્યાની વાત સંભવે નહિ, નાનો ભમરો અને ગળી ગયાની વાત સંભવે નહિ અને

સ્વપ્ના મેધની ગજના સાંભળીને મોર વિચિત્ર રીતે નાચવા લાગ્યાની વાત સંભવે નહિ; તેજ પ્રમાણે આ ધરની અંદર એ પૃથ્વીની અને પર્વતોની સ્થિતિ છે એ વાત પણ સંભવે નહિ. હે ઈશ્વરી ! બુદ્ધિથી નિર્ભળ વિચાર કરીને એ વાત જે રીતે મારા મનમાં ઠસે તે રીતે તે કહો. મહાત્મા લોકો પોતાના કૃપાપાત્ર માણસથી અકળાઈ જાતા નથી.^{૭-૧૨}

દેવી બોલ્યા:—હે સુદરી ! હું ખોટી વાત કરતી નથી, પણ યથાર્થ જ કહું છું. સાચું બોલવાના જે વેદાંત નિયમો છે, તેમને અને તોડી-એ જ નહિ.^{૧૩} જે મર્યાદાને બીજા કાઈ તોડવા કરે છે, તેને હું સ્થાપિત કરું છું. પછી તે મર્યાદાને હું જ તોડું, તો તેને બીજું કોણ પાળે ?^{૧૪} એ પહોડી ગામના બ્રાહ્મણને જીવ ચિદ્રૂપ છે અને તે પોતાના દૃષ્યક્રમમાં, પોતાના ધરમાં જ, આ મોટા દેશને બેઈ રોકે છે.^{૧૫} હે સુદરી ! જેમ જન્મતની સ્મૃતિ હ્રસ્ત થઈને સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થાય છે, તેમ તમને આગળની સ્મૃતિ હ્રસ્ત થઈને બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થઈ છે. સ્મૃતિને અત્યંત લોપ થવો એ જ મરણ છે. જેમ સ્વપ્નનું તથા સંકલ્પનું વૈલોક્ય ખોટું છે, જેમ યુક્તની કથા સાંભળ્યા પછી મનમાં થતો યુક્તનો પ્રતિભાસ ખોટો છે અને જેમ નિર્જળ દેશમાં પ્રતીત થતાં ઝાંઝનાનાં પાણી ખોટાં છે, તેમ આ સપથ જે દેખવામાં આવે છે તે ખોટું જ છે.^{૧૬, ૧૭} જેમ સંકલ્પમાં અને અરીસામાં આખી પૃથ્વી રહે છે, તેમ પર્વતો, વનો અને નગરો-વાળી આ પૃથ્વી તે બ્રાહ્મણના ધરની અંદર જ રહી છે.^{૧૮} આ ધોટી સૃષ્ટિ ખોટી છે, છતાં સાચી જવી પ્રતીત થાય છે. જે ચિદાકાશ પોતાનામાં પ્રતીત થયેલાં સાચા જનું જણાવે છે, તેના ગર્ભાકાશમાં સ્મૃતિને લીધે જે ખોટાથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે ખોટું જ હોયું બેઈએ. ઝાંઝનાનાં પાણીની નદીથી જે તરંગ ઉત્પન્ન થાય

છે, તે સાચો હોતો જ નથી. ^{૧૯,૨૦} આ તારુ ધર એ બ્રાહ્મણના ધરના આકાશમાં જ રહ્યું છે. હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સધળાં દેવળ ચિદાકાશ-રૂપ જ છીએ, એમ સમજ. ^{૨૧} સધળા પ્રપચતું મિથ્યાપણ સમજવામાં તથા અધિધાન ચૈતન્યનું સત્યપણ સમજવામાં સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ, સંકલ્પ અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એ જ મુખ્ય દીવાની પેઠે સાધન છે. ^{૨૨} એ બ્રાહ્મણનો જીવ પોતાના ધરની અંદર રહ્યો છે અને જમ ભ્રમર કમળમાં રહે છે, તેમ સસુદ્રો અને વનોસંહિત આ પૃથ્વી તેના દૃઢ્યાકાશમાં રહી છે. ^{૨૩} જમ આકાશમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જેવું ચકરકું રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના ઢાઈ એક નાના ખૂણાના ઢોતરાકામાં આ નગર અને તારાં શરીર આદિ રહેલ છે. ^{૨૪} હે સુંદરી ! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ અને આ સૃષ્ટિ તે ધરની અંદર એકઠી થઈ છે, છતાં પણ એ ધર એમનું એમ જ છે. તો એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસરેણુની અંદર પણ અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ! આમ હે પુત્રી ! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેક બ્રહ્માંડો છે, એમાં શકા રાખવા જેવું શું છે ? ^{૨૫,૨૬}

લીલા બોલી:—હે પરમેશ્વરી ! તમે કહેા છો કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી ગયો છે. પણ હે મા ! અમારા જન્મને તો ધણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી કેવી રીતે સંભવે ? ^{૨૭}

દેવી બોલ્યાં:—હે સુંદરી ! દૃઢ્યાકાશમાં જમ દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું, તે સાંભળ. ^{૨૮} જમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભાસમાન જ છે, તેમ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ પણ પ્રતિભાસમાન જ છે. ^{૨૯} નુંપણના તથા હું પણના અધ્યાસને લીધે જમને પોતાનો જન્મ થયાની

બ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ સઘળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ થવાનો ક્રમ કહું છું, તે સાંભળ. ^{૩૦} હે સુમતા ! જીવ ક્ષણમાનમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્છાનો અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂલી જાય છે અને બીજા ભાવને દેખે છે. ^{૩૧} એ બીજા ભાવનો પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી રહિત છતાં પણ પોતાના દૃઢ્યાકાશમાં જ 'હું' આ દેહાદિક આધારમાં આધિપરૂપે રહ્યો છું એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ-પગ આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ જુએ છે. ^{૩૨,૩૩} દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું' આ પિતાનો પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુંદર બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ઘર છે, હું જન્મ્યો છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો છું, હું આવો છું અને મારા સધળા બાંધવો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સઘળું જોવામાં આવે છે. ^{૩૪,૩૫} દેહરૂપ થયેલા ચિત્તના અને આત્માની એકતાના દૃઢ અધ્યાસને લીધે જો કે એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધ વિનાના જ છે, તો પણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તમાં સંસારરૂપી ખંડ ઉદય પામ્યો છે, પણ વાર્તાવિક રીતે કાંઈ પણ ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે, જમ સ્વપ્નમાં જ દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે, તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ જ દ્રષ્ટામાં ચૈતન્ય છે તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે. ^{૩૬,૩૭} કારણ કે, એક ચૈતન્ય જ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પગ લોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, અને પરલોકમાં જમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે. એટલે સધળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. ^{૩૮,૩૯} જમ તરંગો જળથી જરા પણ જુદા નથી, તેમ સ્વપ્ન, પરલોક અને આ લોક

ચૈતન્યથી જરા પણ ભુલા નથી. આથી જગત દરપત્ર જ થયું નથી અને ઉત્પત્તિ થયું નથી તેથી નાથ પણ પામવાનું નથી.^{૧૦} જગત પોતાના સ્વરૂપથી ઠીક છે જ નહિ. જે પ્રકાશ છે, તે ચૈતન્ય જ પ્રકાશ છે. જેમ દરથો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દરથોવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી ભુલા નથી, તેમ દરથો ચૈતન્યથી ભુલા નથી.^{૧૧-૧૨} જેમ જળમાં તરંગ-પણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં ચિંગડાં જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દરથપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં ચિંગડાં જેવું છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવથી જરા પણ બ્રહ્મ થયા વિના જ બધું દરથપણાને પામેલા હોય એમ પ્રતીત થાય છે.^{૧૩} આમ દરથ પદાર્થ છે જ નહિ. એ દરથ છે જ નહિ, તો પછી 'આ દ્રશ્ય અને આ દરથ' એવો વિભાગ જ કેમ હોય? જીવને મરણરૂપ મોઢ થયા પછી નિમેષભાવમાં જ દેશ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, શેષ, અંધુઓ, સેવકો, અસ્ત અને ઉદય ઇત્યાદિકની વાસનાઓને અનુસરતી બ્રહ્માંડરૂપી દરથ સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે, તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે તેથી તે દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, ભુક્તિ અને ઈન્દ્રિય આદિને બુઝે છે. બેઝે આ પ્રમાણે દષ્ટિ-સદિ હોવાથી મૂતા પછી તુરત જ પોતાનું ચરીર પુવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તો પણ પ્રુષ્પ પછી જેમ કુળનો ઉદય થાય છે તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે અને હું બાળક હતો,' માતા છે, આ મારો પિતા છે અને હું બાળક હતો,' ઇત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષભાવમાં કંઈ જવડો મોટો કાળ જતો રહ્યાની પણ પ્રતીતિ થાય છે.^{૧૪-૧૬} હરિશ્ચંદ્ર રાજને એક રાત્રિમાં ખાર વર્ષ નીકળી ગયાની પ્રતીતિ થઈ હતી અને

આજ પણ જમને પ્રિય સ્ત્રીનો વિચોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વર્ષ જવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નમાં 'હું' મરી ગયો, 'હું' જન્મેલો અને મારો અમુક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જન્મતર્માં બાળક આદિ મુગ્ધ લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મહ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી જમના સમયમાં જે સ્વપ્ન હોય છે, તે પણ ભરપૂર લાગે છે, કુઝો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવને જગતરૂપી જમના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દરથોથી ભરપૂર લાગે છે, બ્યવહારરૂપ કુઝો પણ મુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની ભૂલ પણ અનુકૂળ લાગે છે.^{૧૭-૧૮} જેમ મરીના ખીજના કણમાંની તીખાય તે ખીકથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તંભમાં વલ્લકાતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દરથ તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે સાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય? છે જ નહિ.^{૧૯}

તૈર્થ્યં યયા મરિચવીજકળે સ્થિતં સ્વં
સ્તંભેષુ ચારચિત્પુષ્પકજાલમંતઃ । દૃષ્ટં સ્વનન્ય-
દિદમેવમજેસ્તિ શાંતં તસ્યાસ્તિ વંશનવિમોહ-
દશઃ કૃતઃ કાઃ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
અકરણો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'પરમથર્થપ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૨૧ મો ~

સરસ્વતી અને લીલાનો સંવાદ

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

પ્રતિભાંતિ જગત્યાશુ મૃતિમોહાર્દનંતરમ્ ।

જીવસ્પોન્મીલનાદક્ષો રૂપાણીવાસિલાન્યલમ્ ॥

દેવી બોલ્યાં:-જન આંખો ઉઘાડ્યાથી તુરત જ સઘળાં રૂપો પૂરી રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી તુરત જ અનેક જગત પ્રતીત થાય છે.^૧ દિશાઓ, કાળ, વ્યવહારો, આકાશ, સ્વર્ગોદિક અને ઘર આદિ પદાર્થો તથા કલ્પપર્થ^૨ ત સ્થિર રહેનારા પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પણ અનંત રહુર છે.^૩ જન સ્વ મર્મા પોતાના મરણની પોતાને પ્રતીતિ થાય છે, તેમ જીવને સંસારમાં જે કાર્યો અનુભવાયેલાં કે કેમ્પાયેલાં પણ ન હોય, તે કાર્યોમાં પણ 'મેં' કર્યાં^૪ એવી પ્રતીતિ થાય છે.^૫ આ પ્રમાણે ચિદાકાશની અંદર માયારૂપી આકાશમાં અનંત શ્રાંતિ-ઓ રહુર છે. આ 'જગત' નામની નગરી ભીંત વગર જ ચિતરાયેલી છે, માટે કલ્પનામાત્ર જ છે.^૬ 'આ જગત છે અને આ સૃષ્ટિ છે' એ રીતે વાસના જ રહુર છે અને એ વાસના સમીપમાં દૂરપણાનો અને ક્ષણમાં કલ્પપણાનો વિપરીત ભ્રમ કરે છે.^૭ એક અનુભવેલા વિષયોની અને બીજી નહિ અનુભવેલા વિષયોની, એમ બે પ્રકારની વાસના છે. એ વાસના ચેતન્યરૂપે રહેલી છે અને પૂર્વનાં કારણોથી રહિત છે.^૮ જન સ્વપ્ન સંબધી ભ્રમ આદિમાં બીજા પિતામાં પણ પોતાના પિતાની વાસના થાય છે, તેમ આ સંસારમાં નહિ અનુભવેલામાં પણ અનુભવેલાપણાની વાસના કોઈ સમયે ઉદય પામે છે.^૯ કોઈ સમયે વાસના વિના જ જગતનો અનુભવ થાય છે,

દાખલા તરીકે બ્રહ્માને પૂર્વની વાસના વિના જ જગતનો ક્રમ વગરનો અનુભવ થયો છે.^{૧૦} દે સુંદરી ! કેટલાએકને અનુભવમાં આવેલું^{૧૧} આ બ્રહ્માંડ આદિ દરથ વાસનામાં રહે છે અને કેટલાએકને અનુભવમાં નહિ આવેલું^{૧૨} બ્રહ્માંડ આદિ દરથ પણ વાસનામાં રહે છે.^{૧૩} કેટલાએક જીવોને વાસના વિના જ દરથની પ્રતીતિ થાય છે; જેમકે બ્રહ્માને કાકતાલીયની જેઠે અકસ્માત્ જ બ્રહ્માપણું પ્રાપ્ત થયું છે.^{૧૪} જગતનાં જે અત્યંત વિસ્મરણ થાય છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે અને મોક્ષની એ સ્થિતિમાં કોઈને કોઈ પ્રિય-અપ્રિય રહેતાં નથી, તેમજ બીજા કોઈ પદાર્થો પણ રહેતા નથી.^{૧૫} અહંકાર અને જગતના નિદાનરૂપ અધિષ્ઠાનો અત્યંત અજાણ થયા વિના મોક્ષ ઉદય પામતો નથી; જો કે તે સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યમાન છે.^{૧૬} જન રન્જ્યુમાં થયેલો ભ્રમરૂપ સપ્^{૧૭} વાસ્તવિક રીતે નહિ છતાં પણ જ્યાં સુધી રન્જ્યુમાં તેનો અત્યંત અજાણ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી ટળતો નથી, તેમ બ્રહ્માં પ્રતીત થયેલું^{૧૮} આ ભ્રમરૂપ જગત જ્યાં સુધી તે જગતનો અત્યંત અજાણ સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ટળતું નથી.^{૧૯} સમાધિમાં જગત શાંત થયાની આશા રાખવી જ નહિ, કારણ કે સમાધિમાં જગતની પૂરી શાંતિ થતી નથી, પણ અધી^{૨૦} શાંતિ થાય છે. તેથી જન શૂન્યને એક પિશાચના અતે પાછો તેવો ને તેવો બીજો પિશાચ એવામાં આવે છે, તેમ વ્યુત્થાનકાળમાં મનુષ્યનું પાણું તેવું ને તેવું જગત એવામાં આવે આવે છે.^{૨૧} 'આ જે વિસ્તીર્ણ સંસાર છે તે બ્રહ્મ જ છે,' એવો નિર્ણય છે. જગત અવિદ્યાને લીધે ભાસે છે, એ અવિદ્યાનો બાધ થયા પછી પણ અનુવૃત્તિને (પુનરાવૃત્તિને) લીધે જો જગત રહુર, તે તે મિથ્યાજાણેલું હાવાને લીધે બધન કરનાર થતું નથી.^{૨૨}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તમે કહી ગયાં કે

'અમારા આ રાજ-રાણીના જન્મમાં પ્રથમના

× આ એકવીસમા સર્ગમાં 'વિચાર કરતા જે રથેલ છે તે સ્વપ્ન થઈ જાય છે, સ્વપ્ન અવિદ્યા થઈ જાય ॥ અને અવિદ્યા ચેતન્યમાત્ર થઈ જાય છે,' એમ સરસ્વતી લીલાને સમજાવશે

પ્રાક્ષણ-પ્રાક્ષણીના જન્મસમયની અતુભવેલી વાસના કારણરૂપ છે.^૧ જે તેમ દોય તો આ સમયના જે દરમ પદાર્થો છે, તેઓ તે સમયે નહોતા; માટે તેમનો અતુભવ થયેલો નજ દોનો જોઈએ; પછી અતુભવ વિના તેમનો સંસ્કાર પણ ન રહેતો જોઈએ. આમ સંસ્કાર નહિ રહ્યા છતાં આ સમયના દરમ પદાર્થો કેમ થાય છે?^૧

દેવી બોલ્યાં:-તમને આ દરમ પદાર્થોની સ્થિતિ થાય છે, તેમાં પિતામહ પ્રજાનો સંસ્કાર કારણરૂપ છે. (કેટલાંએકને નહિ અતુભવાયેલું દરમ પણ વાસનામાં રહે છે એમ આગળ કહ્યું છે, તેનો એ જ અભિપ્રાય છે.) પ્રજાને તો પોતાનો દેહ આદિ વાસના વિના જ દેખાય છે; કારણ કે પદેવાનો પ્રજા મુક્ત થઈ ગયેલ છે, તેથી તેની વાસના હમણાંના પ્રજાને દોવી સંભવિત નથી.^{૧૦} પ્રજાને પૂર્વપ્રજાના દેહની વાસના રહેવી સંભવતી નથી જ; એટલા માટે વાસનાઓ વિના એક જ ચૈતન્ય જ પ્રજા આદિરૂપે વિવર્ત પામે છે એમ સમજવું. ચૈતન્યનો એવો સ્વભાવ જ છે.^{૧૦} ક્ષણિકીયન્યાયથી દાઈ પ્રતિભાસમય પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માને છે કે, 'આગળના પ્રજાની હું બીજે પ્રજા થયો છું.'^{૧૧} જગતની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, માટે દાઈ પણ પ્રદેશમાં અને ઈંધે પણ કાળમાં કાંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી; જગ ચિદાકાશ જ છે, એ વિના બીજું કંઈ જ નથી.^{૧૦} અતુભવથી થયેલી અને અતુભવ વિના થયેલી બે પ્રકારની વાસનાઓ માયાવિશિષ્ટ પ્રજા-દાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ પ્રજામાં તો કાર્ય-કારણભાવિ આદિ ભેદનો વેરા પણ નથી.^{૧૧} કારણ, વપાદાનકારણો અને નિમિત્તકારણો એમાંનું કાંઈ પણ શુદ્ધ પ્રજામાં નથી. કારણ કે, એ સર્વજ્ઞોના બાધ થાય છે, પણ એ સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ પ્રજાનો બાધ થતો નથી.^{૧૨} જગતના કારણરૂપ જે વાસના છે તે પણ પ્રજાનો જ વિવર્ત છે; એટલે જગત અને વાસના એ

કહેવામાં જ છે, વાસ્તવિક નથી.^{૧૩} આ પ્રમાણે જગત આદિ કાંઈ પણ દરમ ઉત્પન્ન થયું જ નથી; દેવજ શુદ્ધ પ્રજા જ છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.^{૧૪}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! અહો જમ સૂર્યની કાંતિ પ્રાતઃકાળમાં જગતની શોભાને દેખાડે છે, તેમ તમે મને ઉત્તમ વિચાર દેખાડ્યો છે. એ વિચાર તલસ્પર્શ કરવાથી વધારે વધારે પ્રકાશનો જશે.^{૧૫} પણ હે દેવી ! અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે મને આ સુધી આ વિષયમાં દૃઢ વ્યુત્પત્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી મારા મનમાં એક ઉત્કંઠા છે, તેને તમે સાંત કરો.^{૧૬} એ પ્રાક્ષણ, પ્રાક્ષણી સાથે જે સૃષ્ટિમાં રહેતો હોતો તેમાં અને તે પહોડી ગામમાં મને તેડી બળો, એટલે હું તેમને જોઉં.^{૧૭}

દેવી બોલ્યાં:-તું પરમ પવિત્ર કારણપ્રજા પણાતું શ્રદ્ધણ (સમાધિ) કરી, આ દેહને બધી બધને નિર્મળ થા.^{૧૮} એટલે જમ પૃથ્વીમાં રહેલા માણસનો સંકલ્પ આકાશના અતપુરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું ચિદાકાશમાં રહેલા માયાકાશ રૂપ તે સર્ગને અવરણ પ્રાપ્ત થઈશ.^{૧૯} તું આ દેહના અભિમાનને છોડી દે, તો આપણે બન્ને સાથે જ એ સર્ગને જોઈએ. એ સર્ગના દર્શનના દ્વારમાં આ સ્થૂલદેહ મોટી અડચણરૂપ છે.^{૨૦}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! આ સ્થૂલદેહથી બીજા સર્ગમાં શા માટે જવાય નહિ ? એ વિષયમાં જે શુકિત હોય, તે મારા ઉપર અતુમ્હને આશ્રય રાખીને કહો.^{૨૧}

દેવી બોલ્યાં:-જમ તમે જોનાને વીંટીરૂપે સમજે છે, તેમ આ નિરાકાર પ્રજાડિને તમે અજ્ઞાનથી સાકારસમજે છે.^{૨૨} જોના વીંટીના રૂપને કારણ કરે છે, તો પણ તેમાં જમ વીંટીપણું નથી, તેમ પરબ્રહ્મ જગતરૂપ થયેલ છે, તો પણ તેમાં જગતપણું નથી.^{૨૩} આ જગત પ્રજારૂપ જ છે, જે દેખાય છે તે પ્રજા જ દેખાય છે. જમ સમુદ્રમાં ધૂળની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ

અક્ષમાં માયાની કલ્પના કરવામાં આવે છે.^{૩૪} આ પ્રપચ મિથ્યા જ છે અને જે જીવ છે, તે અદ્વય અને સત્યરૂપ પ્રજા જ છે. આ વિષયમાં ઉપનિષદો, ગુરુઓ અને અનુભવ એ પ્રમાણ છે.^{૩૫} જીવ પ્રજા છે અને તે પ્રજાને બાણ છે. જે પ્રજા ન હોય તે પ્રજાને બાણ નહિ. જે પ્રજા છે તે જ સૃષ્ટિ આદિ નાભાથી વિવર્ત પામેલ છે. પ્રજામાં એવો વિવર્ત પામવાનો સ્વભાવ જ છે.^{૩૬} કોઈ પણ નિમિત્તકારણો નહિ હોવાને લીધે જગ તને કાર્યપણ કે પ્રજાને કારણપણ છે જ નહિ.^{૩૭} જ્યાં સુધી દંડ અભ્યાસથી તારી ભેદબુદ્ધિ ટળી નથી, ત્યાં સુધી તું પ્રજારૂપ નથી અને પ્રજાને દેખતી નથી.^{૩૮} આમારો જ વર્ગ છે તેઓને એ વિષયનો દંડ અભ્યાસ થયેલો છે અને અમે દંડ અભ્યાસને લીધે પ્રજારૂપ થયા છીએ, તેથી અમે તે શુદ્ધ પ્રજાને જોઈ શકીએ છીએ. જેમ સંકલ્પના નગરનું સ્વરૂપ પ્રજામય છે, તેમ મારું સ્વરૂપ પણ પ્રજામય છે તેથી હું આ દેહથી જ એ પરમપદને મારા અંતરમાં જોઈ છું અને ચિત્તની શુદ્ધિને લીધે યોગ્ય થયેલા પ્રજાદિક પણ તે જ પ્રમાણે જુએ છે. કે સુંદરી વાસ્તવિક સત્યાથી પ્રજારૂપ આ જગત આદિ સમગ્ર પ્રજાના એક દેશમાં રહ્યું છે.^{૪૦, ૪૧} અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે તારો આકાર પ્રજારૂપ થયો નથી, પણ અંતઃકરણમાં ચિદાભાસરૂપ જ રહેલ છે; તેથી તું પ્રજાને કે પૂર્વસૃષ્ટિને જોતી નથી.^{૪૨} આ સ્થૂળદેહથી પોતાના સંકલ્પના નગરમાં પણ પહોંચાતું નથી, તો બીજાના સંકલ્પના નગરરૂપ એવી તમારી પૂર્વસૃષ્ટિમાં તો કેમ જ પહોંચાય? ^{૪૩} આથી દે કાર્યો સમજનારાઓમાં શ્રેષ્ઠતાવાળી! આ દેહનું વિસ્મરણ કરીને અને લિંગદેહરૂપ યદને તું તારી પૂર્વસૃષ્ટિને જોઈ શકીશ, માટે તે પ્રમાણે તુરત કર.^{૪૪} સંકલ્પના નગરમાં તો સંકલ્પરૂપ થયેલાથી જ પહોંચાય છે; બીજા કોઈ જીવતા કે મૂવાથી ત્યાં પહોંચાતું નથી.^{૪૫} જ્યારથી પ્રજાની સૃષ્ટિ થઈ છે અને

જગતરૂપ પ્રાપ્તિ થઈ છે, ત્યારથી એવો જ દંડ નિયમ બંધાયો છે કે, સંકલ્પરૂપ થયા વિના સંકલ્પિત સ્થાનમાં પેહોંચાય જ નહિ.^{૪૬}

લીલા બોલી:-હે દેવી! તમે કહી ગયાં કે, 'એ પ્રાણુ અને પ્રાણુથીના જગતમાં આપણે સાથે જમ્યું.' તો હે મા! તે વિષે મારે ખૂબવાતું છે કે, ત્યાં આપણે ખત્તે શી રીતે જઈ શકીશું? ^{૪૭} હું તો આ દેહને આહી રાખીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારા ચિત્ત વડે એ પરલોકમાં જઈ શકીશ; પણ તમે તમારા પોતાના દેહથી ત્યાં શી રીતે આવી શકશો? ^{૪૮}

દેવી બોલ્યાં:-તારા સંકલ્પરૂપી આકારનું વૃક્ષ વિદ્યમાન છતાં પણ આકારરૂપ છે. એ વૃક્ષ સાકાર નથી તેથી એ કોઈ બીજાથી રાકાય એમ નથી, તેમ પોતે પણ કોઈ બીજાને તોડી નાખે એમ નથી. તે જ પ્રમાણે મારું શરીર છે. ^{૪૯} મારો દેહ શુદ્ધ સત્ત્વગુણની રચનારૂપ છે અને પ્રજાના જ પ્રતિભાન સ્વરૂપ છે. (આ મારો દેહ બળી ગયેલાં વસ્ત્રના જેવો છે. જેમ બળી ગયેલા વસ્ત્રમાં વસ્ત્રનો આકારમાત્ર જ હોય છે અને તે વાસ્તવિક રીતે બસ્ત્રરૂપ જ હોય છે, તેમ મારો દેહ આકારમાત્ર જ છે અને તે વાસ્તવિક રીતે પ્રજાસ્વરૂપ જ છે.) આ મારો દેહ પ્રજાથી જરાક જ બુંદો પડે એવો છે. ^{૫૦} એટલા માટે હું આ દેહને છોડીને નહિ આવું; પણ જેમ વાયુ ગંધમાં પહેંચે છે, તેમ હું આ દેહથી જ તે પ્રદેશમાં પહોંચીશ. ^{૫૧} જેમ જળની સાથે જળ, અગ્નિની સાથે અગ્નિ અને વાયુની સાથે વાયુ મળી જાય છે, તેમ આ મારો દેહ મનોમય દેહોની તથા મનોમય બીજી વસ્તુઓની સાથે પણ મળી જાય એમ છે. ^{૫૨} તારો દેહ પૃથ્વીના વિકારરૂપ સર્જાયેલો છે અને મારો દેહ ચેતન્યરૂપ સર્જાયેલો છે. એથી તારો દેહ મારા દેહની સાથે એક અથવા સંયુક્ત યદને લાં આવી શકે એમ નથી. કેમકે, કલ્પનાના પર્વતને અને સાચા પર્વતને એકરૂપ થવું

સંભવે નહિ અને પરસ્પર બટકાવું પણ સંભવે નહિ.^{૧૩} આમ તો આ તારો સ્થૂલદેહ પણ વાસ્તવિક રીતે મનોમય જ છે, તો પણ લાંબા કાળની બાવનાથી તું એને પૃથ્વી આદિ બ્રૂનેના વિકારરૂપ સ્થૂલ સમજી બેઠી છે.^{૧૪} જમ સ્વપ્નમાં કાંબા કાળના ધ્યાનમાં, શ્રમમાં, સંકલ્પમાં અને મધ્યનગરમાં મનોમય પદાર્થોને પણ સ્થૂલ સમજી લેવામાં આવે છે, તેમ આ તારો દેહ મનોમય છતાં પણ સ્થૂલ સમજાયો છે.^{૧૫} ન્યારે સમાધિના અવ્યાસથી તારી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જશે, ત્યારે તારા સ્થૂલદેહમાં પાછું મનોમય-પણું પ્રાપ્ત થશે.^{૧૬}

લીલા બોલી:-મનોમય દેહપણની પ્રતીતિ દેહ થઈ જાય, ત્યારે આ સ્થૂલદેહ મનોમય થઈ જાય છે કે, પછી નાશ પામી જાય છે ?^{૧૭}

દેવી બોલ્યાં:-જે પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તેમાં નાશનો અને અનાશનો ક્રમ સંભવિત છે, પણ જે પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, તેનો નાશ કેવી રીતે સંભવે ? હે પ્રેમી ! રજ્યનું રજ્યુ-પણું સમજાયાથી સર્પરૂપી શ્રમ નાશ પામે છે, ત્યારે સર્પ નાશ પામ્યો અથવા નાશ નથી પામ્યો એમ કહી શકાય કે ? એટલે જમ સાચું જ્ઞાન યવા-થી રજ્યનું સર્પ દેખાતો નથી, તેમ દેહમાં મનો-મયપણું જણાયાથી સ્થૂલપણું દેખાતું નથી.^{૧૮-૧૦} અમારા વાસ્તવિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સ્થૂલદેહની કલ્પના યવાનો પણ સંભવ નથી, પણ જો કાઈ વેદાન એવી કલ્પનાને સિદ્ધ કરતો હોય, તો તે કલ્પના પણ ટળી જાય છે. જે સ્થળમાં જે સિદ્ધા-ન્ટ નથી, તે સ્થળમાંથી તે સિદ્ધાને દૂર કાઢી ગણેલી જ સમજવી.^{૧૯} હે પ્રેમી ! અને તો ખરી રીતે દેહાદિકને પ્રક્રમાં રહેલાં, પ્રલથી પૂર્ણ અને ભરપૂર જ ભેદજે છીએ; પણ તું એ પ્રમાણે ગેતી નથી.^{૨૦} સુદિના આરંભમાં ન્યારે પહેલાં કલ્પ જાણનાની કલ્પના થઈ, ત્યારે ચૈતન્ય નોમય દેહરૂપ જ ચર્યું હતું; પણ ત્યારથી માંડી-

ને જમ જમ સ્થૂલતા કલ્પાતી જાય છે, તેમ તેમ ચૈતન્ય પ્રાંતિથી પોતાને દરચરૂપ બોતું આવે છે.^{૨૧}

લીલા બોલી:-પરમ તત્ત્વરૂપ એક જ ચૈતન્ય અત્યંત શાંત છે અને દિશાઓના અથવા કાળ આદિના વિભાગોથી રહિત છે. તેમાં પહેલી કલ્પનાને પણ ક્યાંથી અવસર મળ્યો ?^{૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-જમ સુવર્ણમાં કકાંપણું નથી, જળમાં તરંગપણું નથી અને સ્વપ્નમાં કે સંકલ્પનાં નગર આદિમાં સત્યતા નથી, તે જ રીતે વાસ્તવિક અનુભવ કરીએ તો પ્રક્રમાં કલ્પના પણ નથી જ. કારણ કે, પ્રક્ર નિર્બળ હોવાથી તેમાં કલ્પનાનો લાગ આવે એમ જ નથી.^{૨૩-૨૪}

જમ આકાશમાં રજ નથી, તેમ પ્રક્રમાં કલ્પના પણ નથી જ. પ્રક્ર તો વિપથોથી રહિત છે, શાંત છે, એક છે, સ્વતંત્રિ છે અને વ્યાપક છે.^{૨૫} જમ કાચનો તથા સુશોભિત ઉત્તમ અણિનો ચક્ર-ચક્રાટ હોય છે, તેમ જોતામાં આવતું જ કાંઈ આ જગત છે, તે પરપ્રક્રનો ચક્રચક્રાટ જ છે અને તે શુદ્ધ જ છે.^{૨૬}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી કાણે આપણને આ સધળાં દ્વેત-ની અને અદ્વેતની કલ્પનાઓથી ભ્રામ્યાં છે ?^{૨૭}

દેવી બોલ્યાં:-હે પ્રરક્ષા ! તને તારા અવિચારોએ જ લાંબા કાળ સુધી ભ્રામી છે અને બ્યાકુળ કરી છે. એ અવિચાર સ્વાભાવિક રીતે જાડ્યો છે અને તે વિચારથી નાશ પામે છે.^{૨૮} એ અવિચાર, વિચાર વડે પલકવારમાં નાશ પામે છે, તે પણ પ્રક્રની સત્તાથી બુદ્ધી સત્તાવાળો નથી, એટલે પ્રક્રમાં એ અવિચારરૂપ અવિદ્યા છે જ નહિ.^{૨૯} આથી અવિચાર નથી, અવિદ્યા નથી, બંધન નથી કે મોક્ષ પણ નથી, જે જગત છે, તે બાધરહિત અને શુદ્ધ બેધરૂપ પ્રક્ર જ છે.^{૩૦} આટલા કાળ સુધી તે આ વિચાર ક્યાં નથી, તેથી તું સગજ નથી, ભમેલી જ રહી છે. અને બ્યાકુળ જ રહી છે.^{૩૧} હવે તારા ચિત્તમાં

વાસનાઓની અલ્પતારૂપ સુકિતનું બીજ પડી ચૂક્યું છે, એટલા માટે તું આજથી સમજ છે, સુકિતને યોગ્ય થઈ છે અને વિવેકવાળી થઈ છે. ૭૪ આ 'સંસાર' નામનું દ્રવ્ય મુદ્દલ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, માટે તેની વાસના પણ શી હોય ? અને તે વાસનાથી તારે સંયુક્ત થવું પણ થું હોય ? પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આ ત્રણનો અત્યંત અભાવ થાય અને મનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ એક પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન દેહ થાય, ત્યારે વાસના કરી જ વસ્તુ નથી. ૭૫, ૭૬ તારા હૃદયમાં વાસનાઓના ક્ષયના બીજરૂપ આ વિચાર કંઈક અંકુરિત થયો છે, તે હવે અનુક્રમે કરીને, રાગ-દ્વેષાદિ વાસનાઓ ઉદય પામશે નહિ. હવે આ સંસારનો સંબંધ નિર્મળ થઈ જશે અને પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અત્યંત સ્થિર થઈ જશે. ૭૭ તું હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કેટલેક કાળે માયાના અને માયાનાં કાર્યોના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ આત્માના અવલમ્બનથી, ભ્રાંતિરૂપ કાળાશયી રહિત થઈ જશે અને તેના સંસ્કારથી પણ રહિત થઈને તું સર્વ પ્રાણીઓની ભ્રાંતિ-ઓના, તે ભ્રાંતિઓની વાસનાઓના તથા તે વાસનાઓના કારણરૂપ અવિદ્યાના છેડારૂપ એ મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે. ૭૮, ૭૯

વિગતકલનકાલિમાઝ્કલંકા ગગનકલોત-
રનિર્મલમનેન । સકલકલનકાર્યકારણાતઃ કવિ-
પયકાલવશાદ્ભવિવ્યસીતિ ॥ ૭૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'વિદ્યાત્યુપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૨૧ એ સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૨ મો — ૭ —

વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો

ઉપાય અને અભ્યાસ

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

યથા સ્વપ્નપરિજ્ઞાનાત્સ્વપ્નદેહો ન વાસ્તવઃ ।

અનુભૂતોઽપ્યયં તદ્વદ્વાસનાતાનવાદસન્ ॥ ૧ ॥

દેવી બોલ્યાંઃ-જમ 'સ્વપ્ન છે' એ

સમભયાથી સ્વપ્નનો દેહ અનુભવમાં આવેલો

છતાં પણ ચાંત થઈ જાય છે, તેમ વાસનાઓ

શીણ થવાથી સ્થલ દેહ અનુભવમાં આવેલો

હોવા છતાં પણ ચાંત થઈ જાય છે. ૧ જમ સ્વપ્નના

જ્ઞાનથી સ્વપ્નનો દેહ ટળી જાય છે, તેમ વાસનાઓ

શીણ થવાથી જાગૃતનો દેહ પણ ટળી જાય છે. ૨

જમ સ્વપ્નના કે સંકલ્પના દેહનો અંત થાય છે

ત્યારે આ સ્થૂલદેહ ઉદય પામે છે, તેમ જાગૃતના

સ્થૂલદેહના અદ્ભુતભાવનો અંત થાય છે, ત્યારે

મનોભય દેહ ઉદય પામે છે. ૩ જમ સ્વપ્નમાં

વસનાના બીજનો ઉદય બંધ પડે છે ત્યારે સુષુપ્તિ

પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જાગૃતમાં સઘળી વાસના

ઓતું બીજ બાધિત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્તિ

પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ જીવન્મુક્ત લોકીની જ વાસના

જોવામાં આવે છે તે વાસના નથી, પણ સત્તા

સામાન્યરૂપ મુદ્દબ્રહ્મ જ એ 'વાસના' નામથી

કહેવાય છે. ૫ જમાં સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય

છે, તેવી નિદ્રા સુષુપ્તિ કહેવાય છે અને જમાં

સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય છે તેવી જાગૃતવસ્થા

ગાઠ મૂર્છા કહેવાય છે. ૬ જમાં સઘળી વાસ

નાઓ શીણ થઈ જાય છે, તે સ્થિતિ તુર્યાવસ્થા

કહેવાય છે અને પરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે તો

એ તુર્યાવસ્થા જાગૃતમાં પણ થાય છે. ૭ જમાં

જીવતા માણસોની વાસનાઓ શીણ થઈ હોય

* આ ગાદીસમા સર્ગમાં તુર્યાવસ્થાનું લક્ષણ,

જીવન્મુક્તિની સ્થિતિ, વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો

ઉપાય અને તે ઉપાયનો અભ્યાસ, એમનું નિર્ણય

કરવામાં આવેશે

છે, તેવી જીવનની સ્થિતિ જીવન-ચક્રમાં કહેવાય છે અને તે દશાને અમુક્ત પુરુષો જાણતા પણ નથી.^૮ જે ચિત્ત સમાધિથી પરબ્રહ્મમાં લાગીને પાતળી વાસનાઓવાળું થાય છે, તો જન્મ હિમ તાપથી પીગળીને જળપણું પામે છે, તેમ તે સૂક્ષ્મરૂપને છોડી દઈને સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જાય છે.^૯ જે મન આત્માના પ્રયોગથી સૂક્ષ્મતા પામેલું હોય છે, તે મન બીજી સૃષ્ટિઓમાં તથા બીજા જન્મોમાં રહેલાં બીજાં ચિત્તોની સાથે અને દેવ આદિનાં શરીરોની સાથે મળી જાય છે; પણ તે સિવાયનું બીજું મન એમ મળી શકતું નથી.^{૧૦} ત્યારે દંઠ અભ્યાસથી તારો આ અહંભાવ શાંત થશે, ત્યારે તને વિસ્તીર્ણ અને દરયમાત્રના છેડાણ એવું બોધપણું આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે.^{૧૧} ત્યારે તારું સૂક્ષ્મપણાનું જ્ઞાન અવિચળ સ્થિતિ ને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તું સર્વે લોકોને સંકલ્પથી અદ્વિત અને પરમ પવિત્રતાવાળા જોશે.^{૧૨} આથી હે અનિન્દિતા ! તું વાસનાઓને અટક કરવાને યત્ન કર. તારો જે યત્ન દંઠ થશે એટલે તું જીવન-મુક્ત થશે.^{૧૩} અપાર શીતળતાવાળો આ બોધરૂપી ચંદ્રમા, ત્યાં સુધી પૂણું કળાઓ મળે તથા નથી, ત્યાં સુધી તું આ સૂક્ષ્મરૂપને પાણી રાખીને બીજા લોકોને જો.^{૧૪} બ્યાવહારિક પ્રયોગોમાં મસિમય દેહ, મસિમય દેહની સાથે જ પ્રયોગ પામે છે, પણ તે સૂક્ષ્મરૂપની સાથે પ્રયોગ પામતો નથી; એટલા માટે તારે તારા સૂક્ષ્મરૂપને મારા દેહની સાથે સંયુક્ત કરીને પાંચ આવનાની આશા રાખવી નહિ.^{૧૫} આ પાત મેં મારા અનુભવ પ્રમાણે જન્મ છે, તેમ જ હી છે, અને બાળકો પણ તે સમજી શકે એવી નહિ. સિદ્ધલોકોના અનુભવથી પણ તે સિદ્ધ છે. આ વાત કંઈ વરદાનની કે શાપની વાતની જન્મ નહિ બેસાડેલી નથી.^{૧૬} બોધના દંઠ અભ્યાસથી સાર સંજોગી વાસનાઓ પાતળી પડી જાય

છે.^{૧૭} જે કે મંરણના સમયમાં પણ જીવને સૂક્ષ્મરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તે દેહ કાઢી જીવતાના કે મૂવાના અનુભવમાં આવતો નથી. લોકો તો કેવળ સૂક્ષ્મરૂપને જ મરતો જુએ છે.^{૧૮} વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આ સૂક્ષ્મરૂપ પણ મરતો નથી કે જીવતો પણ નથી. કારણ કે, કલ્પિત પદાર્થને મરણ કે જીવિત હોવાનો સંભવ જ નથી. સ્વપ્ન જેવી અને સંકલ્પ જેવી બ્રાંતિમાં મરણ કે જીવિત કહેવાય જન્મ ?^{૧૯} હે પુત્રી ! જેમ સંકલ્પના પુરુષમાં જીવિત અને મરણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ શરીરમાં પણ જીવિત અને મરણ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે.^{૨૦}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તમે મને એવા નિર્મળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દીધો છે કે, તે સાંભળવાથી દરયરૂપી વિપ્રચક્રોને શાંત થાત થઈ જાય.^{૨૧} હવે આ વિપ્રચક્રો મારા ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરીને કહે કે, 'જે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે ? તે દેવી રીતે કરે છે ? કે દેવી રીતે જે અભ્યાસ પુષ્ટ થાય ? અને તે પુષ્ટ થયાથી દેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ?'^{૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-મને તે સમયમાં પણ જે જે માણસ જે જે કાર્ય કરે છે, તે તે માણસનું તે તે કાર્ય અભ્યાસ વિના કહી પણ સિદ્ધ થતું નથી.^{૨૩} જ્ઞાનનું ચિંતન કરવું, જ્ઞાનની વાતો કરવી, નહિ જણાયેલા અંશે એકબીજાને સમજાવવા અને જ્ઞાનમાં જ તત્પર રહેવું એને પડિતો અભ્યાસ કહે છે.^{૨૪} મનમાં ભક્ષાઈ વાળા અને વેરાગ્યવાળા જે મહાત્માઓ સંસારનું બંધન ટાળવાને માટે યત્નપૂર્વક વાસનાઓની શીલુતા કરે છે, તેઓ જગતમાં વિજેથી છે.^{૨૫} જેમની બુદ્ધિ સર્વ પરિમિદના ત્યાગરૂપી ગુણકતા સૌંદર્યવાળા વેરાગ્યરસથી રંગાયેલી છે અને જે આનંદને ઝરનારી છે, તેમને ઉત્તમ અભ્યાસી સમજાવો.^{૨૬} જેઓ જ્ઞાતાનો અને

અને આ આગરે ને પછારે ને મધ્યે ને

અને શાસ્ત્રોથી યત્ન કરે છે, તેમને જ્ઞાનના અભ્યાસી બોલવા. ૨૭ આ દૃશ્ય જગત સૃષ્ટિના આરંભમાં મુળે ઉત્પન્ન થયું જ નથી, તે કદી પણ છે જ નહિ અને આ જે દેખાય છે તે તથા જે અહંભાવ રૂપ છે, તે એમ જે ચિંતન કર્યા કરવું એ બોધનો અભ્યાસ કહેવાય છે. ૨૮ દૃશ્યનો આધ થઈ જતાં રાગ-દ્વેષાદિકની અલ્પતા થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી જે આત્મરતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કહેવાય છે. ૨૯ દૃશ્યનું આધિત્ય બળથી વિના રાગ-દ્વેષાદિકને જે અલ્પ કરવામાં આવે છે, તે તપ કહેવાય છે; પણ તે જ્ઞાન કહેવાય નહિ. એ તપ તો રાગ-દ્વેષાદિકને વૃથા રોકનારા કુઃખને જ વિસ્તારે છે. ૩૦ દૃશ્યનો અત્યંત અભાવ સમજવો, એ જ જ્ઞાન છે અને એ જ બ્રહ્મ કહેવાય છે; એવા જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિર્વાણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, આમ એ અભ્યાસ મહાન ફલદાયી છે. ૩૧ જમ શરદઋતુમાં મોટી ઝાકળ વીંખાઈ બળ્ય છે, તેમ સંસારરૂપી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિમાં, ચિત્તમાં પ્રવેશી મોહરૂપી મોટી નિદ્રા પણ હિંમતી જવાં શીતળ વિવેક તથા વૈરાગ્યરૂપી જળતાં નિરંતર સિંચનોથી અશેષે વીંખાઈ બળ્ય છે. ૩૨ વાલ્મીકિયુનિ એટલું કહી રહ્યા તે સમયમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આયમી ગયો અને યુનિ-ઓની તે સખા, વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયં-કાળનું નિત્યકૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી જાહીને સ્નાન કરવા માટે ગઈ. પછી રાત્રિ સમાપ્ત થઈ અને સૂર્યનાં કિરણો કૂટ્યાં એટલે એ સખા અવળ કરવાને માટે ફરી પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૩૩

ઇત્યુક્તવત્યથ મુનો દિવસો જગામ સાયંત-
નાય વિષયેઽસ્તમિનો જગામ । સ્નાતું સમાકૃત-
નમસ્કરણા જગામ શ્યામાલયે રવિકરૈશ્વ સહા-
જગામ ॥ ૩૩ ॥

સર્ગ ૨૨ ચો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ચોથો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો ૭

સરસ્વતી અને લીલાનું જ્ઞાનદેહ-
થી આકાશમાં ગમન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वरांगने ।

सुप्ते परिजने नूनमथांतःपुरमंडपे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-૬૬ અને વિચિત્ર આગ-

ળિયાઓવાળા દોરેના ગોખવાળા એ અંતઃ-
પુરના મંડપમાં ચતુર, ચિત્તવાળા બીજાં સર્વે
માણસો સૂઈ રહ્યાં હતાં તે સમયે સરસ્વતીદેવી
તથા લીલા-એ બે વરાંગતાઓ પણ ચિમળાયેલી
માળાઓથી તથા વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા શબ્દના
પડખામાં આસનો પર બેઠી. નિર્મળ, નિષ્કલંક
અને સઘળી કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રના
જવાં પોતાનાં મુખોથી, તે બન્ને મંડપને શોભા-
વતી હતી અને પુષ્પોના સમૂહમાંથી નીક-
ળેલા ઘાટા સુગંધથી ભરપૂર થઈ રહી હતી.
તે રાત્રિએ ઉપર પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરીને
તેઓ ત્યાંથી સમાધિના સ્થાનમાં ગઈ. ત્યાં બંને
રત્નના સ્તંભમાં કાતરેલી પૂતળીઓ હોય અને
બંને ભીંતમાં આલેખેલી પ્રતિમાઓ હોય, તેમ
તે બન્ને નિશ્ચળ થઈને બેઠી. ૧-૪ જમ ચોમર
સુગંધને ફેલાવનારી બે કમલિનીઓ સાધંકણે
સંક્રાય પામે, તેમ સંક્રાય પામેલી એ બે સ્ત્રી-
ઓએ સઘળી ચિંતાઓ છોડી દીધી. ૫ શરદઋતુ-
ના વાયુવિહીન સમયમાં પર્વત ઉપર જાતરેલી
વાદળાંઓની બે પંક્તિઓની જમ, તે બે સ્ત્રીઓ
અત્યંત સાંત, શુદ્ધ અને ચલનરહિત હતી.
જમ કલ્પવૃક્ષની બે સુશોભિત લતાઓ, બીજી
ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં આગલા રસને છોડી દે છે, તેમ

આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં 'સરસ્વતી અને લીલા
ચોથી રમ્યરેલેનો ત્યાગ કરીને પદાદી મામને નોવાની
ધરણીથી મંડપની અંદર જ પ્રતીત થયેલા મોટા
આકાશમાં ગઈ,' એ કથા કહેવામાં આવેલી.

તે બનેએ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરીને સપ્તમાં બાહ્ય
ખનુસંધાને છોડી દીધાં હતાં.^{૧૦} 'હું છું' અને
ખા જગત છે,' એવી પ્રાતિરૂપી દૃશ્ય મુદ્દલ
રૂપેત્ર જ થયું નથી અને તેના અત્યંત અભાવ
જ છે, એમ જ્યારે તેમના અનુભવમાં આવ્યું,
ચાહે તેમને આ દૃશ્યરૂપી પિચાય અત્યંત
ખરત પામી ગયો.^{૧૧} 'હે નિર્દોષ રામ! અમે તો
જ આદિમાં હોતું નથી, તે વર્તમાનમાં પણ
હોતું જ નથી.' એ સિક્કાતથી જગતને મિથ્યા જ
સમજાતા છીએ; તેથી ઘણું સમયે જગત દેખાય
છે, તો તેને ઝાંઝવાનાં પાણી જવું જાણીએ છીએ
અને નથી દેખાતું તો તેને સસલાનાં ચિંગડાં
જવું ગણીએ છીએ.^{૧૨} જમ પ્રલયકાળમાં ચંદ્ર
અને સૂર્ય આદિ પદાર્થોના સમૂદાયથી અત્યંત
રહિત એવું આકાશ સ્વભાવથી દેવળ અને સાંત
હોય છે, તેમ દૃશ્યના અસ્ત થતાં એ બે સ્ત્રીઓ
સ્વભાવથી દેવળ અને સાંત થઈ ગઈ.^{૧૩} ચિદ્રૂપ
સરસ્વતી દેવી તે જ જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ફર-
વા લાગ્યાં અને માનુષી લીલા પણ જ્ઞાન અને
ધ્યાનને અનુસરતા બીજા દેહથી આકાશમાં
ફરવા લાગી.^{૧૪} ચિદાકાશરૂપ અને આકાશમાં
ફરનારાં ચરીરવાળી એ બે સ્ત્રીઓ, પ્રકટ થયેલા
પૂર્વસંકલ્પના સંસ્કારથી, એ ધરના આકાશમાં જ
એક વેંત જટલા ભાગમાં ચડીને બેઠી રહી. પછી
વિનોદથી ચપળતાવાળી અને લલિત નેત્રોવાળી તે
બંને લલનાઓ, વિષયોના જ્ઞાનનો વિષયોને અનુ-
રૂપ કલ્પના કરવાને સ્વભાવ હોવાને લીધે, ત્યાંથી
ફર આકાશમાં ગઈ. જો કે તેઓ એ જ મંડપમાં
બેઠી હતી, તો પણ 'આપણે આકાશમાં બેઠીએ
છીએ' એવી કલ્પનાવૃત્તિથી તેઓ કરોડ ચોજ-
ના વિસ્તારવાળાં અત્યંત દૂર અંતરના આકા-
શમાં ચડી ગઈ.^{૧૫-૧૬} એ બે સખીઓ વાસ્તવિક
રીતે ચિદાકાશમય ચરીરવાળી હતી, તો પણ પૂર્વે
સંકલ્પિત કરેલા દૃશ્યના અનુસંધાનવાળા પોતા-
ના સ્વભાવને લીધે, તેઓ પરસ્પરના આકારને

બેઠને પરસ્પર ઉપર અત્યંત સ્નેહ કરવા લાગી.^{૧૭}
દૃશ્યાનુસંધાનનિજસમાવાદાકાશદેહે અપિ
તે મિયોજ્વ । પરસ્પરાકારવિલોકનેન વમ્બવતઃ
સ્નેહપરે વયસે ॥ ૧૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'જ્ઞાનદેહાકાશગમન' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

વિચિત્રતા અને વિલાસોથી ભર-
પૂર આકાશનું વર્ણન
॥ વલિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દૂરાદૂરમમિદ્રુત્ય યનૈરુચૈઃ પદં ગતે ।
હસ્તં હસ્તે સમાલંબ્ય યાતૌ દદશતુર્નમઃ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-દૂરથી પણ દૂર જોડીને તેઓ
ધીરે ધીરે લાયાઃસ્થાનમાં પહોંચી ગઈ અને એક-
બીજાનો હાથ ઝાલીને ચાલતી એ સખીઓ આકા-
શને નિહાળવા લાગી.^૧ એ આકાશ પ્રલયકાળના
ગંભીર સમુદ્રની પેઠે અપાર, નિર્મળ અંતર-
વાણું, કોમળ અને કોમળ પવનના સંયોગથી
સુખ આપનારું હતું. તે સૌમ્ય, શૂન્યતારૂપ
જળમાં નિમજ્જ કરીને બહુ આનંદ ઉપજવ-
નારું, અત્યંત શુદ્ધ, ગંભીર અને સન્નતના
મન કરતાં પણ અધિક પ્રસન્ન હતું.^{૨,૩} પછી
તે બંનેએ દિશાઓમાં મેરુઆદિ પર્વતોનાં શિખ-
રો પર રહેલા અને પૂર્ણચંદ્રના ગર્જની પેઠે
નિર્મળતા ધરાવનારા વાદળોના પ્રુથ ઉદરરૂપ
સ્વચ્છ મહેલમાં વિશ્રામ કર્યો.^૪ પછી તેમણે
સિદ્ધોની તથા ગંધર્વોની મંદારમાળાઓની મહે-
કથી મનનું આકર્ષણ કરનારા અને ચંદ્રના
મંડળમાંથી નીકળેલા સુખદાયી પવનમાં રમણ

— આ ચોવીસમા સર્ગમાં અનંત અલ્પાસોની
વિચિત્રતારૂપ વિલાસોથી ભરપૂર અને લીલાના તથા
સરસ્વતીના માર્ગરૂપ આકાશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

ક્યુ.^૫ પછી ધણી ગરમીના નારા કરનારાં, વીજ-
ળીઓરૂપી રાતાં કમળોથી વ્યાપ્ત અને જળના
સમૂહથી ભરેલા મેઘમંડળરૂપી તળાવમાં તેમણે
સ્નાન કર્યું.^૬ પછી જ્યોત્ષ્ણમાં અનેક ભૂતલોના
મર્વતો કમળના કંદના અંકુરની અણીઓ જવા
લાગતા હતા, એવી દિશાઓરૂપ સરસીઓ
(તળાવડીઓ)માં તેમણે ભ્રમરીઓની પેઠે યથેષ્ઠ
રીતે ભ્રમણ કર્યાં.^૭ પછી તેમણે ગંગાજનાં ધીર
ઝરણાંઓનાં જલતાં બિંદુઓવાળા અને વાયુથી
ફોલ પામેલા મેઘમંડળરૂપી મંડપને ફનારાતું
ધર સમજીને તેમાં વિહાર કર્યાં.^૮ પછી ધીરે
ધીરે જતી અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિશ્રામ
લેતી એ બે મનોમય શરીરવાળી સ્ત્રીઓએ,
લોહિની રચના આદિ મોટા આરભોથી સર-
પૂર થયેલું એક ખીજું આકાશ દીઠું.^૯ એ
આકાશ એવી રીતે સાથે રહીને એમણે કદી પણ
નેત્રું ન હતું. બહુ ગંભીર હોવાને લીધે તે અનેક
કરોડ બ્રહ્માંડોથી પણ પુરાય એવું ન હતું.^{૧૦}
હચેજાયે એકખીજની ઉપર ગોઠવાયેલાં વિચિત્ર
આભરણો જેવાં જુદાં જુદાં વિમાનયુક્ત ભૂત-
લોથી એ આકાશ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વ્યાપ્ત
હતું.^{૧૧} ચારેખાજી અવકાશોને પૂરી દેતા મેઠુ
આદિ મહાપર્વતોના માણિક્યમય ભાગોથી
મધ્યભાગમાં તે પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓ
જવું લાગતું હતું.^{૧૨} એ પર્વતોનાં મોતીમય
શિખરોની કાંતિઓના સમૂહોથી તે હિમાલયના
શિખરની જમ શોભતું હતું. સુવર્ણમય પર્વતો-
નાં સ્થળોની પ્રભાઓથી તે સુવર્ણના સ્થળ જેવું
દીપતું હતું. પર્વતોમાં રહેલા મોટા મરકતમણિ-
ઓની કાંતિઓથી તે લીલાં ઘાસનાળી પૃથ્વી-
ની પેઠે શ્યામ જણાતું હતું. જોનારને ક જોવાના
પદાર્થોને જુદા જુદા દેખાવ ન આપે એવા ઉત્પન્ન
થયેલા પ્રોઢ અંધકારથી તે કાળારણ્ય હતું. કોઈ
સ્થળમાં ત્યાં પારિજાતની લતાઓનાં વનો ઉપર
અનેક વિમાનો ફરતાં હતાં, તેથી ષાસે રહેના-

રાઓને તે વનોની મંજરી જવું લાગતું હતું
અને દૂર રહેનારાઓને તે વૈકુંઠ્યમણિની ભૂમિકા
જવું લાગતું હતું.^{૧૩-૧૫} એ આકાશમાં મન-
સરખા વેગવાળા મોટા મોટા સિદ્ધ લેહિા જવા
આવવાથી વાયુના વેગને પણ અટકાવી દેત
હતા. ત્યાં વિમાનોરૂપી ધરોમાં ચેદેલી દેવતાઓને
સ્ત્રીઓનાં ગાયનોનો અને વાજિંત્રોનો ઘોંઘા-
ભરી રહ્યો હતો.^{૧૬} ત્યાં ત્રેલોક્યનાં ઉત્તમ પ્રાણી
ઓના સમૂહો ફરતા હતા, તેથી લીક ભર્મ
ગઈ હતી. ત્યાં દેવતાઓનાં અને દેવોનાં અને
ટાળાંઓ એકબીજાથી અદૃશ્ય રૂપે રહીને ફરતાં
હતાં.^{૧૭} આસપાસના ભાગોમાં કુખંડોનાં,
રાક્ષસોનાં અને પિશાચોનાં મંડળો ભભકતાં હતાં.
ત્યાં દેવતાઓનાં વિમાનો આવહ અને પ્રવહ
બગેરે વાયુઓના જેવા મોટા વેગથી આવ-અવ
કરતાં હતાં.^{૧૮} આદ્યાં જતાં વિમાનોની મુસ-
વાદીનો શબ્દ ત્યાં બધે સુકીમાં પકકાઈ શકે
એવા ઘાટો સંભળાતો હતો. વાયુના યંત્રરૂપી
જ્યોતિષ્ક અંદોના અને નક્ષત્રોના અત્યંત
સંચારથી કંપ્યા કરતું હતું.^{૧૯} પાસે રહેલા સૂર્ય-
ના તક્કાથી તપી ગયેલા નાનામોટા સિદ્ધો પોત-
પોતાનાં સ્થળોને છોડીને દૂર જતા હતા. ત્યાં
નાનાં વિમાનો સૂર્યથી બળી જતાં હતાં અથવા
સૂર્યના ઘોડાઓનાં ઝુખોમાંથી નીકળતા પવન
વડે દૂર ભેડી જતાં હતાં.^{૨૦} લોકપાલ દેવતાઓ
તથા અપ્સરાઓના સમૂહોના સંચારથી અને
તેઓનાં નેત્ર આદિ અંગોની ચોટાઓથી આકાશ
ચંચળ થઈ ગયું હતું. ત્યાં દેવાંગનાઓની
દારીઓએ બાળવા માંડેલા ધૂપના ધુમાડાઓથી
બધે વાદળાં ચઢ્યાં હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં
દેવતાઓએ પોતપોતાના લોકમાં તેડેલી અપ્સ-
રાઓ ઉતાવળથી તે તે લોકમાં જતી હતી અને
તેમનાં ઢેઢાંએક આભરણો પડી જતાં હતાં.
ત્યાં આકાશની નીલતા સામાન્ય સિદ્ધલેહિાનાં
ઉચ્ચ પ્રભાવોને ઢાંછી દેનારા તમોચુણના બળ

બની જણાતી હતી.^{૨૧,૨૨} ત્યાં બળવાન સિદ્ધ-
લોદાની બળપૂર્વક આવ-અવને લીધે વાદળાંઓ
વીખાઈ ગયાં હતાં અને પાસે રહેલા દિમાક્રય,
મેઠ તથા મંદરાચલનાં શિખરો ઉપર વિસામો
લેવા રણાં હતાં. આથી તે પર્વતો બહુ વસ્ત્રો
ઝોલીને બેઠા દોય એવા જણાતા હતા.^{૨૩} ત્યાં
ચારે બાજુ કાગડાંઓ, ધુવડો, ગીધો અને ગરજ
પસીઓ ટોળેટોળાં થઈને જોડનાં હતાં. સમુદ્રમાં
જમ તરંગો નાચે, તેમ એ આકાશના પ્રદેશમાં
કાકણાનાં ટોળાં નાચતાં હતાં.^{૨૪} કૂતરાં, કાગડાં,
છાટ અને ગધેડાંનાં જવાં મોઢાંઓવાળી અનેક
યોગિનીઓ સેંકડો યોગન મુધી જઈને પાછી
આવતી હતી.^{૨૫}

સિદ્ધોનાં અને ગંધર્વોનાં જોડાંઓ લોકપાલો-
ની આગળ પણ ધુમાડાઓની પેઠે ધૂસરાં લાગતાં
વાદળાંરૂપી મંદિરોમાં મુરતોત્સવ કરતાં હતાં.^{૨૬}
માર્ગમાં ચાલનારા લોકો સ્વર્ગમાં થતાં દિવ્ય
ગાયણથી તથા દિવ્ય સ્ત્રોત્રોથી ઉન્મત્ત થતા હતા
અને કામથી આતુર થતા હતા. નિરંતર આત્મા
કરતા ન્યોતિશકમાં સૂઈ આદિની ગતિ ઉપરથી
પખવાડિયાં આદિ કાળનું પ્રમાણ કરી ચકાવું
હતું.^{૨૭} વાયુના સ્કંધોરૂપી ખાડાઓમાં આકાશ-
ગંગાનું જળ વહેતું હતું. દેવતાઓનાં બાળકો
આશીર્વાદને ભેગા સારુ વ્યય થઈને ફરતાં હતાં.^{૨૮}
વજ્ર, ચક્ર, ત્રિશુળ, તલવાર અને સોગો દેવતાઓ-
રૂપે દેહધારી થઈને ફરતાં હતાં. ઠાઈ ઠેકાણે
લીંત વગરનાં ઘરો ભેગામાં આવતાં હતાં, તે
ઠાઈ સ્થળમાં નારદજી તંબૂરો લઈ ગાયન કરતા
હતા.^{૨૯} ઠાઈ સ્થળમાં પુષ્કરવર્ત આદિ પ્રલય-
કાળના મેધોએ વાદળોઓના માર્ગમાં ભારે ગડ-
બડ મચાવી હતી, તે ઠાઈ સ્થળમાં પ્રલયકાળના
મેધો પણ મૂંગા રહેવાથી ચિત્રમાં આવેખેલા
જેવા દેખાતા હતા.^{૩૦} ઠાઈ સ્થળમાં વાદળો
કાળજના જીછળતા મોઢા પર્વતો જવાં સુંદર
ખાતાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં શીખરજીતના

અંતસમયમાં વાદળાંઓ સૂર્યનાં કિરણો લાગના-
થી સોનાના રસ જવાં સુશોભિત લાગતાં હતાં.^{૩૧}
ઠાઈ સ્થળમાં દિશાઓ બળતી હતી અને તેના
તાપથી આકાશ ધગી રહ્યું હતું. પૂર્વરામાયણમાં
ઋષ્યમુક પર્વત ઉપર જ પ્રમાણે મેધોને વરસતા
વર્ણવ્યા છે, તે પ્રમાણે ત્યાં ઠાઈ સ્થળમાં મેધો
વરસી રહ્યા હતા અને તેઓ કાળાં વસ્ત્રો જવા
લાગતા હતા. વળી ઠાઈ સ્થળમાં જળના સમૂદ્ર
જેવી સ્વચ્છતા નિશ્ચય સમુદ્રના જેવી ગંભીર જણા-
તી હતી.^{૩૨} ઠાઈ સ્થળમાં મોટાં મોટાં વિમાનો
બહુ વાયુરૂપી નદીમાં ધાસ અને પાંદડાં તણાતાં
જતાં દોય એવાં લાગતાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં
નિર્મળ રીતે પ્રકાશતી સ્થામતા, જોડતા ભ્રમરોની
પીંઠ જેવી જણાતી હતી.^{૩૩} ઠાઈ સ્થળમાં વાયુથી
જોડતી અને પહાડી નદી જેવી લાગતી ધૂળથી
ત્યાં ધૂસરપણું થઈ રહ્યું હતું, તે ઠાઈ સ્થળમાં
વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓની કાંતિઓરૂપ ત્યાં
વિચિત્રતા થઈ રહી હતી.^{૩૪} ઠાઈ સ્થળમાં 'માતુ-
કા' કહેવાતી દેવીઓનાં મંડળો નમ્ર થઈને નાચ-
તાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં નિરંતર મધપાનથી
મત્ત રહેનારી યોગીશ્વરીઓ ધમાધમ મચાવી
રહી હતી.^{૩૫} ઠાઈ સ્થળમાં શાંત અને વિશ્રાંતિ
પામેલા મુનિઓ સમાધિ ધરીને બેઠા હતા, તે
ઠાઈ સ્થળમાં ઢોલાહલ તથા કોષાદિક નહિ
હોવાથી સમતા હતી અને સાધુઓના ચિત્તના
જેવી મનોહરતા હતી.^{૩૬} ઠાઈ સ્થળમાં કિન્નરો-
નાં, ગંધર્વોનાં અને દેવાંગનાઓનાં મંડળો ગાયન
કરતાં હતાં, ઠાઈ સ્થળમાં અનેક નગરો નિશ્ચ-
ળ દેખાતાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં મોટાં મોટાં
નગરો ગતિ કરતાં દેખાતાં હતાં.^{૩૭} ઠાઈ સ્થળ-
માં રૂદ્રોનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં, ઠાઈ
સ્થળમાં બ્રહ્માનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં,
ઠાઈ સ્થળમાં માયાએ કરેલાં અનેક નગરો દે-
ખાતાં હતાં અને ઠાઈ સ્થળમાં ભવિષ્યકાળમાં
નગરો થવાનાં જણાતાં હતાં.

માયારચિત ચન્દ્રસરોવરો ભગતાં હતાં, કાઈ સ્થળમાં સરોવરો હિમના જવાં પાટાં થઈ ગયાં હતાં; કાઈ સ્થળમાં સિદ્ધલોકો દ્રવતા હતા અને કાઈ સ્થળમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. કાઈ સ્થળમાં સૂર્યનો ઉદય થયો હતો, કાઈ સ્થળમાં રાત્રીનું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું, કાઈ સ્થળમાં સંધ્યા-કાળની વિચિત્રતા થઈ રહી હતી અને કાઈ સ્થળમાં ઝાકળથી ધુસરતા પથરાઈ હતી.^{૩૯, ૪૦} કાઈ સ્થળમાં હિમ જવાં વાદળાંઓની ધવલતા વ્યાપી રહી હતી, કાઈ સ્થળમાં વરસાદ વરસતો હતો અને કાઈ સ્થળમાં લોકપાલ દેવતાઓ, જણ સ્થળની જમ આકાશમાં જ બેઠા હતા.^{૪૧} કાઈ સ્થળમાં દેવતાઓ તથા દેવોનાં ટોળાં ઊંચેનીએ જવામાં વ્યથ થઈ રહ્યાં હતાં; તે કાઈ સ્થળમાં એ ટોળાંઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં વ્યાપ્તતાથી દ્રવતાં હતાં.^{૪૨} કાઈ સ્થળમાં સાખો થોજન સુધી પહોં પર્વતો માંડ માંડ મળે એમ હતું; કાઈ સ્થળમાં અટલ અંધારું વ્યાપી રહ્યું અને કાઈ સ્થળમાં છીપર-ના ગર્ભ જુવું કંકણપણું જણાતું હતું.^{૪૩} કાઈ સ્થળમાં અવિનાશી મહાન તેજ વ્યાપી રહ્યું હતું; કાઈ સ્થળમાં સૂર્ય તથા અગ્નિના જ્વળ પ્રભા વ્યાપી રહી હતી; અને કાઈ સ્થળમાં ચંદ્ર આદિનાં મંદિરોમાં હિમના ગર્ભના જ્વળ શીત-ળતા પ્રસરી રહી હતી.^{૪૪} કાઈ સ્થળમાં આંખ આગળ દેવતાઓના અનુચરો દેવોના ભયથી હૃદયવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉપાડીને લઈ જતા હતા અને કાઈ સ્થળમાં દેવોના પ્રહારોથી દેવતાઓનાં જંચાં જંચાં નગરો પડી જતાં હતાં. કાઈ સ્થળમાં દેવતાઓ વિમાનોમાંથી પડી જતા હતા અને તેમના તેજથી જણે અગ્નિની રેખા અંકતી હતી. કાઈ સ્થળમાં જોગેલા સેંકડો કેદુ-ઓના પરસ્પર ભટકાવાથી ગિરદી થઈ રહી હતી.^{૪૫, ૪૬} કાઈ સ્થળમાં શુભ ગ્રહો જંચા ભાગ-ના મંડળમાં જોયા હતા, કાઈ સ્થળમાં રાત્રિના

જુવું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું; અને કાઈ સ્થળ-માં દિવસના જ્વળ પ્રહારો થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭} કાઈ સ્થળમાં વાદળાંઓ ગાજતાં હતાં, કાઈ સ્થળમાં નિર્મળ વાદળાંઓ મૂંગાં થઈને રહ્યું હતાં અને કાઈ સ્થળમાં વાયુથી વીંખાયેલા ધોળાં વાદળાંઓના સમૂહો પુષ્પોની શય્યાઓ જેવા લાગતા હતા.^{૪૮} કાઈ સ્થળમાં અસંત નિર્મળતા, શુદ્ધપણું, ઉપાધિરહિતતા, આનંદથી ઠામળપણું, ચાંતપણું અને સ્વચ્છપણું હતું તેથી ત્યાં જ્ઞાનીપુરુષના વિશાળ હૃદયના જ્વળ શીખા દેખાતી હતી.^{૪૯} કાઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં વાહ-નોરૂપી દેવકાંઓ ગળામાંથી શબ્દો કરતાં હતાં તે કાઈ સ્થળમાં સૂન્યતારૂપી જળ ફેલાયેલી દેવતાઓના કયારાઓની ભ્રાંતિ થતી હતી.^{૫૦} કાઈ સ્થળમાં મધૂર અને હેમચૂડ આદિ પક્ષીઓ વિનોદ કરતાં હતાં, તે કાઈ સ્થળમાં વિદ્યાધરી-ઓનાં અને દેવાંગનાઓનાં વાહનો બેઠાં હતાં.^{૫૧} કાઈ સ્થળમાં કાર્તિકેશ્વરીના મધૂરોત્તું મંડળ વાદળાંઓ વિશે ઉદ્ભવ નૃત્ય કરતું હતું અને કાઈ સ્થળમાં અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટો બેઠા હતા. આથી ત્યાં લીલાં ઘાસવાળા પ્રદેશના જ્વળ હરિ-યાળી થઈ રહી હતી.^{૫૨} કાઈ સ્થળમાં યમરાજના પાકાના શરીર આગળ વાદળાંઓ પહોં નાનાં લાગતાં હતાં અને કાઈ સ્થળમાં ઘોડાઓ ઘાસનાં સમૂહની ભ્રાંતિથી કાળાં વાદળાંઓને આવના લાગ્યા હતા.^{૫૩} કાઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં નગરો વ્યાપી રહ્યાં હતાં, કાઈ સ્થળોમાં દેવોનાં નગરો દેખાતાં હતાં, કાઈ સ્થળમાં પર્વતોને પહોં દ્રાડી નાખે-એવા પવનને લીધે-એકબીજાનાં નગરો અપ્રાપ્ત હતાં.^{૫૪} કાઈ સ્થળમાં મોટા પર્વતો જેવા ભેરેલા નાયતા હતા અને કાઈ સ્થળમાં પાંખોવાળા પર્વતો જેવા વિનાયકો નાયતાં હતા.^{૫૫} કાઈ સ્થળમાં પર્વતો પાંખોથી જોડીને પવનની ભારે ધ્રુવવાદી કરતા હતા અને કાઈ સ્થળમાં મંધર્વનગરો તથા દેવાંગનાઓનાં ટોળાં

દેશાઈ રહ્યાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં ઊડતા પર્વતો-
માંથી પડેલાં લાખો વૃક્ષો વાદળોંઓનાં છત્રો નવાં
થઈ રહ્યાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં માયાએ બના-
વેલી આકાશનદીઓનાં જળોથી શીતળતા થઈ
રહી હતી.^{૧૧૫૩} કોઈ સ્થળમાં ચંદ્રનાં કિરણોના
આકર્ષણથી પવનો શીતળ અને સુખકારી વાતા
હતા અને કોઈ સ્થળમાં ઊના પવનથી બળી
ગયેલાં ઝાડવાળા પર્વતો વાદળોં નવા લાગતા
હતા.^{૧૧૫૪} કોઈ સ્થળમાં વાયુ અત્યંત શાંત થઈ
જવાથી લેશમાત્ર પણ શબ્દ થતો ન હતો અને
કોઈ સ્થળમાં પર્વતો નવાં વાદળોંઓની સેકંડો
ધિખાઓ પ્રકટી હતી.^{૧૧૫૫} કોઈ સ્થળમાં વર્ષા-
જલનો ઉન્મત્ત અને ઘાટોં વાદળોંઓ મોટો
પડગડાટ કરતાં હતાં; તો કોઈ સ્થળમાં દેવતા-
ઓના અને દેવોના સમૂહો યુદ્ધ કરતા હતા.
ખાથી ત્યાં જઈ શકાય એમ પણ ન હતું.^{૧૧૫૬} કોઈ
સ્થળમાં આકાશ-કમલિનીઓમાં રહેનારી હંસી-
ઓ શબ્દ કરીને હંસેને બોલાવતી હતી અને
કોઈ સ્થળમાં પવન આકાશગંગાના કાંઠાઓમાં
મેઢેલી કમલિનીઓના સુગંધને લૂંટી જતો
તો.^{૧૧૫૭} કોઈ સ્થળમાં સાક્ષાત્ ગંગા આદિ નદી-
ઓની સ્થિતિને લીધે માછલાં, મગરો, કર-
લાઈ, શંખલાં અને કાચખાઓ ટેકતાં હતાં.^{૧૧૫૮}
કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય પૃથ્વીના પછવાડેના ભાગ પર
પાવતો હતો, એટલે હવે પ્રસરેલી પૃથ્વીની
બી છાયાની ગતિથી ચંદ્રગ્રહણ થઈ હતું.^{૧૧૫૯}
કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય ચંદ્રના પછવાડેના ભાગ પર
પાવતો હતો, એટલે (ચંદ્રના મંડળમાં પૃથ્વીની
આનું પ્રતિબિંબ પડવાથી કાળા થયેલા ચંદ્રને
ધિ) સૂર્ય હંકારતાં સૂર્યગ્રહણ થઈ હતું.^{૧૧૬૦}
કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓએ માયાથી બનાવેલા
બોને લીધે માયાની ફૂલવાડીઓ હાલતી
તી અને કોઈ સ્થળમાં પુષ્પોમાંથી પડતા મક-
રૂંધી હિમની વૃદ્ધિથી દેવાંગનાઓ નાસ પામ-
તી.^{૧૧૬૧} આમ જમ જાળરાના કળની અંદર

જંતુઓ ભરે છે, તેમ તે આકાશમાં વેવેલક્યનાં
પ્રાણીઓ ભરતાં હતાં. તે સરસ્વતી અને લીલા,
એવા એ જાણ્યા આકાશમાં ફરીને પાછાં પૃથ્વી
પર જવાને સમર્થ થયાં.^{૧૧૬૨}

ઉદ્વંરોદરમશક્રમમ્રમજગત્રયાંતરગતમ્-
તસંચયમ્ । વિલંબ્ય તદ્વરલલને ચમુષ્કર્મહીતલં
પુનરપિ ગંતુમુચતે ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'ગગનવર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

સમુદ્રો, દ્વીપો અને પ્રહાંડનાં આવરણો-
યુક્ત ભૂમંડળનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નમઃસ્થલાદિરિગ્રામં ગચ્છંત્યૌં કિંચિદેવ તે ।

જ્ઞાતિચિત્તસિતં ધૃમિતલં દદશતુઃ ત્રિયૌં ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ—હે રામ ! આકાશમાંથી
ઊતરીને પૃથ્વીના પહાડી ગામમાં જતી એ એ
શ્રીઓએ કોઈ એક ભૂતળ દીકું. તે ભૂતળ સર-
સ્વતીએ લીલાને દેખાડવા યાયા^૧ હતું.^૨ એ
મોટું ભૂતળ બ્રહ્માંડરૂપી પુરુષના હૃદયકમળરૂપ^૩
હતું. તેમાં દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓ
હતી, પર્વતોરૂપી ઘાટા કેસરાઓ હતા અને
તેમાં મધુર આમોહ (હર્ષ તથા સુગંધ) નો
મુંદર સમૂહ વ્યાપી રહ્યો હતો.^૪ તેમાં નદી-
ઓરૂપી નાના કેસરાઓનો નાજ હતો અને
હિમના કણોરૂપી મકરંદનાં બિંદુઓ હતાં. તેમાં
રાત્રિરૂપી ભરતી ફરતી હતી અને પ્રાણીઓરૂપી
મછરાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં.^૫ તેની અંદર ઘણા
ઘણા શુણ્ણ (ભોજ્ય વસ્તુઓના શુણ્ણ અને

૧ આ પગીસમા સર્ગમાં 'સાત સમુદ્રોથી, સાત
દ્વીપોથી અને અહાંડનાં આવરણોથી વીંટાયેલું અપૂર્વ'
જીવન તેઓએ દીકું' એ કથા કહેવામાં આવશે.

તતુચ્ચો) હતા અને જળનાં પૂર વહાવી રહેલાં પાતાળોરૂપી નાળનાં છિદ્રો હતાં. તેમાં રસની (શંગાર આદિની અને મહરંદની) ભીનાશ ફેલાઈ હતી અને ઉપર હંસ (સૂર્ય તથા હંસ પક્ષી) ફરતો હતો. દિવસના (બ્રહ્માના દિવસના અને લોકિક દિવસના) પ્રકાશથી તે પ્રકૃતિ થઈ રહ્યું હતું અને રાત્રિમાં (બ્રહ્માની રાત્રિમાં તથા લોકિક રાત્રિમાં) તે સંક્રાંત પામતું હતું. પાતાળરૂપી કાલ્પનાં ડૂબેલા શેષનાગ તે કમળનું નાળ હતું.^{૧૪} કાઈ સમયે આધારભૂત સમુદ્રના કંપવાથી દિશાઓરૂપી પાંખડીઓ કંપતી હતી. ત્યાં નીચે રહેલા પાતાળરૂપી નાળના ભાગમાં દેવો તથા દાનવોરૂપી ઘણા ઘણા કાંટાઓ હતા. ત્યાં પોતાના વંશના બીજરૂપ અને સંયોગમાં સુકુમાર એવી દેવોની સ્ત્રીઓના સમૂહરૂપી વેલ પર્વતોરૂપી મોટાં બીજોના મૂળભાગ સુધી પહોંચી ગઈ હતી.^{૧૫} એ ભૂતળરૂપી કમળમાં તેમણે જંબૂદ્વીપરૂપી મોટી ડોડી ભેઈ. તેમાં નદીરૂપી નાનાં કેસરાઓ હતા અને નગરો તથા ગ્રામોરૂપી મોટા કેસરાઓ હતા. તેમાં હિમાલય આદિ કુલપર્વતોરૂપી સાત જિયાં બીજ શોભી રહ્યાં હતાં અને તેમાં વચમાં રહેલું મેઘપર્વતરૂપી બીજ જળે આધારને દબાવી દે એવું લાગું હતું.^{૧૬} તેમાં મરેણોરૂપી હિમની કળીઓ હતી, વનો તથા જંગલોરૂપી પગલો હતા અને સ્વર્ગોના સર્વ પ્રદેશમાં ગેલા લેહાના સમુદો ભમરોના મંડળરૂપ હતા.^{૧૭} સેકંડો યોગનોમાં વિસ્તાર પામેલા અને પ્રત્યેક પૂનમે વૃદ્ધિ પામનારા ચારે દિશાઓના સમુદ્રોરૂપ ભમરોથી એ ઔદી વ્યાપ્ત હતી.^{૧૮} દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓમાં ગેલા દેવલોકોના સમુદોરૂપી ભમરોથી તે પેગયેલી હતી અને પ્રિયવ્રતના પુત્ર નેમ ગાંધર્વોએ તેને ત્રણ પ્રકારે વહેંચેલી હતી.^{૧૯} તે લાખ યોગનના ગિરનારવાળી હતી, રણરૂપી પગાંબની કળીઓથી વ્યાપ્ત હતી અને તે અને

દેશોના સમૂહરૂપ સ્થિર હિમના કણ્ઠવાળી હતી. જમ ચૂડીથી હાથનું કાંડું વીંટાયેલું હોય છે, તેમ તે બહાર પોતાનાથી બમણા પ્રમાણવાળી ક્ષારસમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. વગી ક્ષારસમુદ્રથી બહાર તે ક્ષારસમુદ્ર કરતાં પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને જગતરૂપી કમળની હતા સરખી શાકદ્વીપરૂપી ગોળ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૦-૨૧} શાકદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી નવીન દ્વિપથી તે ભરેલા ક્ષીરસમુદ્રરૂપ સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી.^{૨૨} ક્ષીરસમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને વિવિધ પ્રકારના લોકોથી શોભતી કુશદ્વીપરૂપ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી.^{૨૩} કુશદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને દેવતાઓના સમૂહને વસ કરનારી દહીંના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૪} દહીંના સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી કૌંચદ્વીપ રેખાથી, વીંટાયેલી હતી. આનો ખાધથી રાત્રની નવી નગરી વીંટાયેલી હતી.^{૨૫} કૌંચદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી ધીના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. ધીના સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને મધના મંબપને લીધે પાપોથી ભરેલી ચાંદમવીદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૬} ચાંદમવીદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને પુષ્પો સરખી ધોળી સુગંધા સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. આનો શેનનાગની કાયાથી વિપ્તુની કાયા વીંટાયેલી હતી. સુગંધા સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી વસતીદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. વસતીદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને દિમાતાવનાં વિષ્ણુની ધોળી સેંડીના ગમના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૭-૨૮} કેરડીના ગમના સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી પુષ્પો

દીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. એ પુષ્કર-
દીપથી બહાર, તે તેથી જમણા પ્રમાણવાળી
મીઠા જળના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.
એ જંબૂદીપરૂપી ડોડીને મીઠા જળના સમુદ્ર
પછી તેથી પણ દશગણા પ્રમાણવાળી, પાતા-
ળમાં પહેંચતારી, પાતાળના એક માર્ગરૂપ,
મહામયંકર અને ખાડાઓના સમૂહરૂપ નીચા-
ણવાળી સોનાની ધરતીનો આંટો હતો. સોનાની
એ ધરતી પછી તેથી પણ દશગણી જાચી, ચારે
દિશાઓમાં આકાશપથ તપહેંચેલી, ખાડાઓના
સમૂહથી ભય ઉપભવનારી, અર્ધલાગમાં સૂર્યના
પ્રકાશને લીધે અર્ધસંઘાય પામેલા અર્ધકાર-
રૂપી નીલકમળોની પંક્તિઓવાળી તેમજ અનેક
પ્રકારનાં માણિક્યમય શિખરોનાં તળાવોમાં
જોગેલાં કદહારોથી, કુસુમોથી તથા પદ્મોથી
શોભતી, લોકાલોક પર્વતરૂપ જોચી, મોટી
તથા ઉત્તમ શુણ્ણોવાળી માળા વીંટાયેલી હતી.
આથી એ જંબૂદીપરૂપ ડોડી, જાણે ત્રેલો-
ચની લક્ષ્મીના દેશની ઉત્તમોત્તમ રચના હોય
એવી લાગતી હતી. એ ડોડીને લોકાલોક પર્વત
પછી સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા 'અજ્ઞાત-
મૃતસંચાર' (જેમાં પ્રાણીઓનો સંચાર જણા-
યેલો નથી) એ નામતા અરણ્યનો ફરતો આંટો
હતો. એ અરણ્ય પછી સેંકડો કશ્કેડ થોજનોના
પ્રમાણવાળી, મુગધૂંના જેવી અને બે ભાગવાળી
બ્રહ્માંડની ઘાટી ભીંતનો ફરતો આંટો હતો. એ
ભીંત પછી સર્વ કરતાં દશગણા અને આકાશની
પેઠે શોભતા અપાર જળનો ચારે દિશાઓમાં
આંટો હતો. જળ પછી સર્વ કરતાં દશગણા
પ્રમાણવાળા અને મેરુ આદિ પર્વતોને પણ
પિંગાલી નાખે એવા મોટી જાળાઓવાળા
અગ્નિનો ફરતો આંટો હતો. અગ્નિ પછી સર્વ
કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા, મેરુ આદિ પર્વતો-
ના સમૂહને પણ ખડની પેઠે તથા ધૂળની પેઠે
ગાડી નાખે એવા, મોટા મોટા પર્વતોને પણ

કાડી નાખે એવા, બીજાઓના વેગને તોડનારા
અને પદાર્થોના શૂન્યપણાને લીધે સુસનાદી
વગરના એવા પવનનો ફરતો આંટો હતો. તે
પવન પછી એ સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા,
એક આકારવાળા અને શૂન્યતાવાળા આકાશનો
ફરતો આંટો હતો. ^{૨૩-૩૪} એ પ્રમાણે સમુદ્રોથી,
મોટા પર્વતોથી, લોકપાલોથી, દેવતાઓથી,
નગરોથી, આકાશથી અને જૂતજથી વ્યાપ્ત થયેલું
બ્રહ્માંડનું એ ઉદર એકને લીલાએ તુરત પૃથ્વીમાં
પોતાના પ્રથમ ઘરના આધારરૂપ એવું તે
જોડું પહોડી ગામ દીઠું. ^{૩૫}

इति जलविमहाद्रिलोकपालत्रिदशपुरांवर-
भूतलैः परितम् । जगदुदरमवेक्ष्य मानुषी द्राम्
सुवि निजमंदिरकोटं ददर्श ॥ ३५ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
અકરણુનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'ભૂલોકવર્ણન' એ નામનો

સર્ગ ૨૫ એ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૨૬ મો ~~~~~

લીલાને પોતાના ઘરમાં સ્વ-
જનોનું દર્શન થયું

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

इति ते वरवर्णिन्यौ तवौ ब्रह्मांडमंडलात् ।
निर्गत्यान्पदनुमांसं यत्र तद् प्राणनास्पदम् ॥ ૧
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! એ પ્રમાણે એ
મીઠા પદ્મરાજના વાસરૂપ બ્રહ્માંડના મંડળમાં
થી નીકળીને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના વાસરૂપ તે બીજા
બ્રહ્માંડમાં આવી. ^૧ ત્યાં બ્રહ્મનિધાથી સિદ્ધ યેવેલી
અને લોહને અદશય એવી એ બે મીઠાએ પોતા-
નું જ ઘર દીઠું અને તેમાં તે બ્રાહ્મણને રહેવાનો

જ આ જમીનમાં સર્ગમાં પોતાના ઘરમાં સ્વ-
જનોનું દર્શન થયા પછી તથા એઓને વિષાખ
સાંભળ્યા પછી, ત્યાં જ ઓમેલો લોહ ઉપર સરસ્વતી-
એ અનુબદ્ધ ઓ, એ કથા કહેવાશે અને જળનું તત્ત્વ
પણ કહેવાશે.

મંડપ પણ દીઠો.^૨ તેમાં સધળી દાસીઓ ચિંતા-
થી વિહ્વળ થઈ હતી, સર્વ સ્ત્રીઓનાં મુખો
આંસુના પ્રવાહથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં અને લગ-
ભગ બધા લોકોનાં મોં લેવાઈ ગયાં હતાં. આથી
એ ધર ખરી પડેલી પાંખડીઓવાળા કમળ જવું
લાગતું હતું.^૩ તે ઝોઝખંવડીણા નગર જવું,
અગસ્ત્યે જળ પી જઇને ખાલી કરેલા સમુદ્ર જવું,
ત્રીભંજનુના અગ્નિથી બળી ગયેલા બગીચા જવું
અને વીજળીથી બળેલા ઝાડ જવું લાગતું હતું.^૪
તે વાયુથી તૂટેલાં વાદળાં જવું, હિમથી બળેલાં
કમળ જવું અને વાટ તથા તેલ અદૃષ્ટ રહેવાથી
પ્રકાશરહિત થયેલા દીવા જવું લાગતું હતું.^૫
ધરધણીના વિયોગથી ભાંગ્યા ભાગ્યવાણું તે ધર
ખરી ગયેલાં પાંદડાંવાળાં જૂનાં વૃક્ષોનાં વન
જવું, અનાવૃદ્ધિથી ધૂળમય થયેલા દેશ જવું અને
ખારણે મોતના ટકારા સંજળાતાં કરુણકુલ થયે-
લી મુખકાંતિ જવું થઈ ગયું હતું.^૬

વસિષ્ઠ યોદ્ધા-પછી હે રામ ! નિર્મળ
જ્ઞાનનો લાંબો અભ્યાસ કરવાથી તે સુંદરી લીલા
દેવની પેઠે સસ સંકલ્પવાળી અને સત્ય કામના-
વાળી થઈ ગઈ.^૭ તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, 'આ
મારા બંધુઓ અને તથા સરસ્વતીને સાધારણ
સ્ત્રીરૂપે દેખાએ.'^૮ ત્યાં તો તે ધરનાં સર્વે માણ-
સોએ ધરને ઝગમગ કરી મૂકતી અને જાણે લક્ષ્મી
તથા 'ગૌરી' હોય એવી એ બે સ્ત્રીઓને દીઠી.^૯
પગ સુધી પહેરેલી અને નહિ કરમાયેલી એવી
અનેક પ્રકારની માળાઓથી શોભી રહેલી એ બે
સુંદરીઓ જાણે વનને સુગંધમય કરનારી વસંત-
લક્ષ્મીની ભેડ હોય એવી લાગતી હતી.^{૧૦} એ
સ્ત્રીઓ સધળી ઔપધિઓને, વનને તથા ગામને
પોતાની સ્વચ્છ કાન્તિથી ભરપૂર કરી મૂકતી હતી
અને શીતળ તથા પ્રેમભરેલા સુખને ઉત્પન્ન
કરતી હતી. આથી તે જાણે બે ચંદ્ર ઉગેલા હોય
એવી લાગતી હતી.^{૧૧} લાંબા કંઈરૂપી લતાઓ-
ની પાસે ચપળતા ધરાવનારા નેત્રરૂપી બ્રમરો-

વાળી એ બે સ્ત્રીઓ પોતાના શ્યામ અને શ્વેત
કાન્તિવાળા કટાક્ષથી જાણે નીલકમળો સાથે
માલતીનાં પુષ્પોના સમૂહોને વરસતી હોય એવી
જણાતી હતી.^{૧૨} પિંગળાવેલા સોનાના રસની
નદીના પ્રવાહની પેઠે મનનું આકર્ષણ કરનારા
પોતાના દેહની કાન્તિના પ્રવાહથી તેમણે વનને
સુવર્ણમય જવું કરી મૂક્યું હતું.^{૧૩} જાણે બ્રહ્મા-
નંદરૂપ સમુદ્રના તરંગો જ હોય અને તે તરંગો
જાણે શરીરોના સ્વાભાવિક કાન્તિના વિલાસના
હિંડોળા જ હોય, એવી એ બે સ્ત્રીઓ દેખાતી
હતી.^{૧૪} એ સ્ત્રીઓ પોતાની, ખાદુરૂપી લતાઓ-
ને અને રાતારાતા હાથોને આમતેમ હલાવતી
હતી, તેથી જાણે તેઓ નવનવાં અને સુવર્ણમય
કલ્પવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉછાળતી હોય એમ
લાગતું હતું.^{૧૫} વણ્યોળાચેલાં અને વણકરમા-
ચેલાં પુષ્પો તથા પક્ષિઓના જીવી કામળતાવાળા
તેમજ સ્થળકમળની પાંખડીઓ જીવી શોભાવાળા
પોતાના ચરણોથી પૃથ્વીને અડચા વિના જ તેઓ
ચાલતી હતી.^{૧૬} સુકાઈ ગયેલાં અને ફિક્કાં પડી
ગયેલાં તાડીઓનાં તથા તમાલોનાં વનોમાં એમ-
ના કટાક્ષરૂપી અમૃત સિંચાવાને લીધે નવીન
પક્ષિઓ ઉત્પન્ન થતા હતા.^{૧૭} એ બે સ્ત્રીઓને જાણે
ને લીલાના પૂર્વજન્મના મોટા પુત્ર જ્યેષ્ઠશર્મા
તથા ધરનાં બીજાં પણ સપળાં માણસોએ 'વન-
ની દેવીઓને પ્રણામ દોએ' એમ બોલીને તેમ
ના ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી.^{૧૮} જમ
કમલિનીઓનાં બે કમળોમાં ઝાડળનાં દીપાંતી
વૃદ્ધિ પડે, તેમ તે ધરની અંદર લીલાના અને
સરસ્વતીના ચરણોમાં તે કુસુમાંજલિ પડી.^{૧૯}
જ્યેષ્ઠશર્મા આદિ યોદ્ધા 'હે વનની દેવીઓ !
અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. તમે અમારાં
કુખનો નાશ કરવાને માટે જ આવ્યા છો. કારણ
કે, બહુધા બીજાઓનું રક્ષણ કરવું, એ જ મહા-
ત્માઓનું કર્તવ્ય કર્મ છે.' એમણે એ પ્રભાણે
કહ્યું એટલે પછી તે દેવીઓએ પ્રેમથી તેમને કહ્યું

કે, 'જે દુઃખથી તમે સૌ પીડિત થયેલાં જણા-
ઓ છો, તે દુઃખ વિષે તમે અમને વાત કરો.'
એ પ્રમાણે દેવીઓનાં વચન સાંભળીને જ્યેષ્ઠધર્મા
આદિ લોકોએ તેમની આગળ વસિષ્ઠના અને
અરુંધતીના મરણરૂપ પોતાના દુઃખની વાત
અનુક્રમથી કહી સંભળાવી. ૨૦-૨૨

જ્યેષ્ઠધર્મા બોલ્યા:-હે દેવીઓ! અહીં
પરસ્પર સ્નેહવાળાં, સર્વને માન આપનારાં,
વંશનું સ્થાપન કરનારાં અને બ્રાહ્મણોની મર્યાદા-
ના સ્તંભરૂપ એવાં બ્રાહ્મણ જાતિનાં બે સૌપુરુષ
રહેનાં હતાં.^{૨૩} એ સ્ત્રી-પુરુષ અમારાં માતૃપિતા
હતાં. તેઓ હમણાં આ ઘરને, પુત્રોને, પશુઓને
અને બાંધવોને છોડીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે.
આથી અમને આ સમગ્ર ત્રૈલોક્ય સૂતું લાગે છે.
ક્ષણે ક્ષણે આ પક્ષીઓ આકાશમાંથી પોતાનાં
શરીરોને પછાડે છે અને ભક્તિને લીધે આ ઘર
ઉપર બેસીને મધુર સ્વરોથી અમારાં માખાપનો
શોક કરે છે. ગુફારૂપી મુખથી ગુરગુર શબ્દરૂપ
વિશાપ કર્યાં કરતો આ પર્વત અત્યંત વ્યાકુળ
થઈને નદીઓરૂપી મોટી આંસુધારાઓ વહાવીને
રોવા કરે છે.^{૨૪-૨૫} ઝરણુઓના શબ્દોરૂપી ચીસો
પાડતી, જિના પુવનોરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરતી
અને મેઘરૂપી વસોથી રહિત થઈ જતી આ
દિશાઓ, અમારાં માખાપના શોકથી અત્યંત
દુર્બળ થઈ ગઈ છે.^{૨૬} ગામનાં સઘળાં માણસો
પછાડાપછાડાને સઘળાં અગોમાં ધનાઈ ગયાં
છે, કર્ણુરસથી ભરેલી ચીસો પાડ્યા કરે છે,
રોડ થઈ ગયાં છે, ઉપવાસ કર્યાં કરે છે અને મરી
જવાની ઇચ્છા કરે છે.^{૨૭} વૃક્ષોનાં ગુચ્છોરૂપી
નેત્રોમાંથી દિવસે તાપથી ગરમ થયેલાં હિમકણ
રૂપી આંસુનાં ટીપાંઓ ધરતી પર પડ્યાં કરે છે
ધૂળથી ઘેરાયેલી અને લોકોની અવરજવર વિનાની
થઈ પડેલી આ ગલી વિધવાની જૂઠાં જણે આનંદ
વિહીન અને શૂન્યદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. કાયલપક્ષીઓ-
ના તથા બ્રમરોના શબ્દોરૂપી વિલાસ કરતી, ઝાક-
થો. રા. ૧૩

ળની વૃદ્ધિરૂપ આંસુઓથી ભીજાયેલી અને
અત્યંત જિના પવનોરૂપી નિઃશ્વાસથી રુદ્ધ થયેલી
આ લતાઓ પોતાનાં પક્ષિનોરૂપ હાથોથી છાતી
તથા માથાને ઢૂંધ્યાં કરે છે.^{૨૮-૩૧} તાપથી તપી
ગયેલાં શરીરોવાળાં આ ઝરણુઓ શોકને લીધે
પોતાનાં શરીરોના સેંકડો ટુકડાઓ કરી નાખ-
વાને વાસ્તે મોટા ખાડાઓની છીપરો ઉપર
શરીરોને પડતાં મૂકે છે.^{૩૨} આ અમારાં ઘરોનો
સરસામાન વીંખાઈ ગયો છે, તેમની લક્ષ્મી
જોડી ગઈ છે, સર્વ સ્થળે સૂતકાર વર્ત્યો છે અને
સર્વ ઘાટાં અંધારાં વ્યાપ્યાં છે. એવાં આ
અમારાં ઘરો અવશ્ય અરણ્યરૂપ થઈ ગયાં છે.^{૩૩}
બ્રમરોના શબ્દોથી વિલાપ કરતી આ કૂલવા-
ડીઓમાંથી અમને અપ્રિય લાગતો 'સુગંધ'
નામનો દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે.^{૩૪} આ ચૈત્રમા-
સનાં વૃક્ષોને વિલાસ આપનારી લતાઓ પણ
પોતાનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોને સંક્રાંતિ લે છે, દિવસે
દિવસે રસરહિત તથા દુર્બળ થાય છે અને વૃદ્ધી
પડે છે.^{૩૫} જવામાં ઉતાવળી થયેલી, ધણો કલ-
કલાટ કરતી અને ધરતી પર લોટતી જતી આ
નદીઓ શોકને લીધે પોતાનાં શરીરોને સમુદ્રમાં
નાખવા સંજ્ઞા થયેલી છે.^{૩૬} આ વાવો પ્રથમ
ધણી ચપળતાવાળી હતી, પણ તે હમણાં મગતરું
બેસવાથી જટલું ચલન થાય તેટલું ચલન સુધ્ધાં
કરતી નથી અને મનમાં આનંદને ઉત્પન્ન જ
થવા નહિ દે એવા શોકની ભાવના કર્યાં કરે છે.^{૩૭}
અને ધારીએ છીએ કે, હમણાં અમારાં માત-
૫િતા આકાશને શોભાવતાં હશે, તેથી આકાશમાં
કિન્નરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને અપ્સરાઓ
ગાયન કરવા લાગ્યાં હશે.^{૩૮} હે દેવીઓ! આ
પ્રમાણે બન્યું છે, તો હવે તમે અમારા શોકનો
નાશ કરો, કારણ કે, મહાત્માઓનું દર્શન કદી
પણ નિર્બળ થવું જોઈએ નહિ.^{૩૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પુત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે
કમલિની જન નંદીને પોતાના પક્ષવથી પોતાના

મૂળથી ગાંઠનો સ્પર્શ કરે છે, તેમ લીલાએ નમીને પોતાના નમ્ર પુત્રના માથા ઉપર પોતાના હાથથી સ્પર્શ કર્યો.^{૪૦} જમ પર્વત વર્ષાઋતુના મેઘના સંબંધથી ઉનાળાના તાપનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ્યેષ્ઠમાસે લીલાના હાથના સ્પર્શથી દુઃખના અને દુઃખાગ્નિપણાના સંકટનો ત્યાગ કર્યો.^{૪૧} જમ લોકો અમૃતના પાનથી દુઃખરહિત અને લક્ષ્મી-વાળા થાય છે, તેમ એ ધરનાં સઘળાં માણસો તે દેવીઓનાં અવલોકનથી દુઃખરહિત અને શોભાવાળાં થયાં.^{૪૨}

રામ યોદ્યા:-એ લીલાએ પોતાના પુત્ર જ્યેષ્ઠમાસે દેવીરૂપે દર્શન દીધું, પણ શા માટે જનનીરૂપે દર્શન ન દીધું? પ્રથમ મારા આ સંશયને મટાડો.^{૪૩}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-જે અજ્ઞાની માણસ કદિપત પૃથ્વી આદિના સમૂહરૂપે દેહને સ્વલભૂતમય સમજે છે, તેની દાષ્ટમાં એ દેહ સ્વલ જ થઈ જાય છે; પણ જ્ઞાની માણસોને તો તે દેહ કેવળ પ્રલ-રૂપે જ રહે છે.^{૪૪} હે રામ! જેમ બાળકની સામે જોભેલો પુરુષ 'તે પુરુષ છે' એમ નહિ સમજવાને લીધે ભૂત લાગે છે, તેમ અજ્ઞાનીને આ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મિથ્યા છતાં પણ તેનું તત્ત્વ નહિ સમજવાને લીધે તે સત્ય ભાસે છે.^{૪૫} જેમ સ્વપ્નમાં પૃથ્વી આદિરૂપે પ્રતીત થયેલા પદાર્થો 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં પૃથ્વી આદિરૂપથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ પ્રતીત થતા પદાર્થો તેનું તત્ત્વ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં પ્રલરૂપ થઈ જાય છે.^{૪૬} પિત્ત આદિ ધાતુઓના શોભને લીધે માથું ફરી ગયું હોય, તેવા મનુષ્યો સ્ફટિકમણિની સીંતને અવકાશરૂપ સમજે છે, તો તેને અવકાશરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે; એટલે તેઓ તે માર્ગે જવાનો હથોળ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પ્રલરૂપ સમજવામાં આવે, તો તેઓ પ્રલરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે.^{૪૭} જેમ સ્વપ્નમાં નગર સ્વપ્નરૂપ સમ-

જવામાં આવે છે અને સમજૂમિ ખાડારૂપ સમ-જવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં પ્રલ પૃથ્વી આદિરૂપ સમજવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલી ખોટી સ્ત્રી પણ પગ ચાંપવા આદિ કામ કરે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં પ્રતીત થયેલું આ ખોટું જગત પણ ક્રિયાઓ કરે છે.^{૪૮} પ્રલને પૃથ્વી આદિરૂપ સમજીએ, તો તે ક્ષણમાત્ર પૃથ્વી આદિરૂપ થઈ જાય છે. (પરમ ચૈતન્ય આપણા સમજવા પ્રમાણે વિવર્ત પામે છે એવે તેનો સ્વભાવ જ છે.) જેમ મૂર્છામાં પરલો નહિ છતાં પણ કેટલાએકને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં જગત નહિ છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે.^{૪૯} જે બાળક આકાશને જ પિશાચરૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની પ્રલને જ જગતરૂપ સમજે છે. જેમ મરવા પડેલો માણસ આકાશમાં વનને દેખે છે, તેમ અજ્ઞાની પ્રલમાં જગતને દેખે છે. જેમ માણસ ભ્રમમાં આકાશને કેશના ફંડાળારૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ પ્રલને જગતરૂપ સમજે છે. જેમ દાર્દને આકાશમાં મોતીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનીને પ્રલમાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે.^{૫૦} જેમ ત્રાસ પામેલા, મત્ત થયેલા, અધીર નિદ્રાનાળા અને વહાણમાં ખેરીને જતા માણસો આકાશમાં જ ભૂત, વન અને વૃક્ષાદિને દેખે છે, તેમજ તેને લીધે પલાયન આદિ ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસો પ્રલમાં જ આ જગતને દેખે છે તેમજ તે દેખવાથી ઘણી ઘણી ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે.^{૫૧} પ્રલમાં ભાવના પ્રમાણે જ તે તે પદાર્થોના આકારો સ્ફરે છે અને તે આકારો-મણા કાળના અભ્યાસથી સ્વલ પ્રતીત થાય છે. પણ વાસ્તવિક નિવાસીએ તો તેમનું દાર્દ નિયત જઈ રૂપ જ નથી.^{૫૨} હવે લીલા તો ચચાય રીતે સમજતી હતી કે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ અને જ પ્રલ છે તે જ કદપનાને લીધે મિથ્યા પ્રપંચરૂપે

માને છે. આથી પુત્ર મંબંધી સ્નેહ નહિ ગ્દે-
વાને લીધે તેણે પુત્રને નતનીરૂપે દર્શન આપ્યું
નહિ.^{૧૩} ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્માના જ બોધવાળા મુનિ
ને દર્શાવી, ઠવી રીતે અને ક્યારે પુત્રો, મિત્રો
અને સ્ત્રીઓ દોષ? ^{૧૪} આ દરમ્ય મુળે ઉત્પન્ન
જ થયું નથી અને જ પ્રતીત થાય છે તે
બ્રહ્મ જ છે; એવા ઉત્તમ જ્ઞાનવાળાં માણસોને
શમની કે દ્રેવની દષ્ટિ જ દેખ દોષ? ^{૧૫} લીલાએ
જ્યેષ્ઠશર્માના માથા ઉપર જ હાથ મૂક્યો હતો,
તે તો આરંભ અને તે આરંભના બોધરૂપી શક્તિ-
વાળા ચૈતન્યનું જ વિવર્તરૂપ ક્ષણ હતું.^{૧૬} કે
ગમ! અખંડ બોધરૂપી બ્રહ્મ આકાશ કરતાં પણ
અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને અત્યંત શુદ્ધ છે. જવી
રીતની કલ્પના હોય છે, તેવી રીતથી તે તુરંત
ભાસે છે. માટે સર્વ બ્રહ્માંડમાં જે કોઈ પદાર્થો
છે, તે સઘળા-બ્રહ્મથી-ભિન્ન-જ નથી-આપણે
સ્વપ્નમાં અને મંડકરનાં નગરામાં-એવી રીતનો
અનુભવ પણ કર્યો છે.^{૧૭}

પ્રોવો હિ ચેતતિ પર્યયં તથા છુમાર્તિસ્સમ-
સ્તુ સાદપિ તથાવિતરં વિરુદ્ધઃ । સર્વેન રાષઃ
સ એવ પદાર્થજાલં સ્વમેષુ કલ્પિતપુરુષ્વનુભૂત-
મેતદ્ ॥ ૫૭ ॥

શ્રીયોગવાન્નિષ્ઠ મહાશભાયણમાં 'ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણ'નો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'સિદ્ધદર્શનદેવુકથન' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો

લીલાને જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વ-
જન્મોનું સ્મરણ થયું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્ ગિરિવટ્ટામે તસ્ય મંઢપકોટરે ।
ઐવધિમાસ્યાયતુસ્તવસ્યે એવ તે સ્ત્રીયો ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી એ બે સ્ત્રીઓ તે

× આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં વિરમ્ય પામેલી અને

પહાડી ગામની અંદર તે જ ઘરના મંડપના
આકાશમાં જ્યેષ્ઠશર્મા આદિની સમીપમાં રહેલી
છતાં જ તુરંત બીજા લોકોની દષ્ટિથી અદર્ય
યર્થ ગઈ.^૧ તે ઘરનાં માણસો 'હવે આપણા ઉપર
વનની બે દેવીઓએ અનુમત્ત કર્યો' એમ સમજી
કુઞ્જરહિત થયાં અને તે પોતપોતાનાં કાર્યોમાં
લાગી ગયાં. પછી સંકલ્પમય શરીરવાળાં સરસ્વતી-
એ મંડપના આકાશમાં જ અંતર્ધાન થઈને રહેલી
તે સંકલ્પમય શરીરવાળી અને વિરમયને લીધે
કયું નહિ બોલતી લીલાને કહ્યું.^૨ લોકમાં જનનાં
સ્વપ્ન કે સંકલ્પ પરસ્પરને મળતાં આવે છે, તેની
તે સમયે પરસ્પર થયેલી વાતચીત (ઉપાના અને
અનિરુદ્ધના પરસ્પર થયેલા સ્વપ્નની વાતચીતની
પેઢે) ઉપયોગમાં આવે એવી થાય છે. તે જ
પ્રમાણે લીલાની અને સરસ્વતીની એ વાતચીત
પરસ્પરને કામ લાગે એવી થઈ.^{૩,૪} જમ સ્વપ્નમાં
અને સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂત, નાડીઓ અને
પ્રાણ આદિ ન હોવા છતાં પણ, પરસ્પર વાતચીત
થાય છે, તેમ લીલાને અને સરસ્વતીને પણ પૃથ્વી
આદિ ભૂત, નાડીઓ અને પ્રાણ આદિ ન હોવા
છતાં, પણ પરસ્પર નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.^૫

દેવી બોલ્યાં:-હે લીલા ! જે બાણવાનું હતું
તે સઘળું તારા બાણવામાં આવ્યું છે અને જે
જોનાનું હતું તે સઘળું પણ જોનાઈ ચૂક્યું છે.
આ બ્રહ્મની સત્તા એવા પ્રકારની જ છે. હવે
તારે બીજું કોઈ પૂછવાનું હોય તો તે કહે.^૬

લીલા બોલી:-મારા મરી ગયેલા પતિ
(પદ્મરાજ) નો જીવ જે સ્થળમાં રાખ્યો કરે છે,
તે સ્થળમાં તે લોકોએ મને કેમ દીઠી નહિ
અને અહીં મારા પુત્રે અને કેમ દીઠી? ^૭

દેવી બોલ્યાં:-હે સુંદરી ! કે પુત્રી ! તે
સમયે તને અવ્યાસ નહોતો, તેથી તારા દૈવનો

હરી વાર પતિનું દર્શન કરવાને છોડતી લીલાને સર-
સ્વતીએ પ્રત્યેક દેતા લીલા પોતાના ધણા જન્મોનો
વાત કર્યો.

નિશ્ચય સંપૂર્ણ રીતે અસ્ત પામ્યો ન હતો.^૮ જ પોતે અદ્વૈતપણાને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેને સત્ય સંકલ્પ આદિક અદ્વૈતની ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત નથી. જ માણસ તકડામાં ઊભો હોય તેને છાયાના શીત-ળપણાનો અનુભવ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?^૯ તે સમયે અભ્યાસ નહિ હોવાથી તને 'હું લીલા છું' એવી ભાવના ટળી નહોતી, તેથી તારામાં સત્ય-સંકલ્પપણું હતું નહિ.^{૧૦} હે સુંદરી! હમણાં તું સત્યસંકલ્પ થઈ છે, તેથી 'મારો પુત્ર મને દેખે' એવો તારો સંકલ્પ સત્ય થયો. હવે તું તે પતિની પાસે જઇશ, તો તેની સાથે આગ-ળની પેઠે જ તારો વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થશે.^{૧૧-૧૨}

લીલા ખોલી:—આ ધરના જ આકાશમાં મારો પતિ વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો. એ મરણ પામીને અહીં જ પદ્મરાજ થયો હતો.^{૧૩} આ આકાશમાં જ બીજી પૃથ્વી ઉપર તેના સંસારની રાજધાની છે અને તે રાજધાનીમાં હું તેની રાણી હતી.^{૧૪} અહીં જ અંત:પુરમાં તે મારો પતિ પદ્મરાજ મરી ગયો અને મરી જઇને પાછો આ અંત:પુરના આકાશમાં જ પૃથ્વી ઉપર તે નગરમાં અનેક પ્રકારના દેશોના સ્વામી એવો વિદૂરથ રાજ થયો છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યનો સઘળો નિવર્ત ક્ષણમાત્રમાં આ આકાશમાં જ થયો છે.^{૧૫-૧૬} હું ધારું છું કે, જમ ડાબલામાં સરસ-વના સમૂદ્રો રહે છે, તેમ આ ધરના આકાશમાં જ સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે.^{૧૭} એ મારા પતિનો દેશ અહીં અત્યંત સમીપમાં જ હશે, એમ હું ધારું છું. તો અહીં કોઈ ખૂણામાં રહેલા એ દેશને હું જોઈ શકું તેમ કરો.^{૧૮}

દેવી ઓહ્યા:—હે પુત્રી! હે ભૂતલની અરુ-ધતી! તારા અનેક જન્મોમાં સેકંડો પતિઓ થઈ ગયા છે. તેમાંના ત્રણ તો હમણાં જ થઈ ગયા છે.^{૧૯} તારા હમણાંના ત્રણ પતિઓમાં વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ભરમ થઈ ગયો છે, પદ્મરાજ અંત:પુરમાં સમ થઇને પ્રુષ્પમાં પડ્યો છે. અને

ત્રીજો હમણાં આ સંસારમંડળમાં રાજ્ય કરે છે. એ રાજ સંસારરૂપી મહાસમુદ્રમાં પડીને ભમ્યા કરે છે.^{૨૦, ૨૧} એ ભોગોરૂપી કલ્પલોકોમાં ગૂંચવાઈને વિલેપ પામેલો છે, મેલી બુદ્ધિવાળો થઈ ગયો છે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કાચબારૂપ થયે છે અને દેહાભિમાનથી સ્વરૂપને ભૂલી ગયે છે.^{૨૨} તે વિચિત્ર પ્રકારનાં રાજકાર્યોને વ્યવતા પૂર્વક કર્યે બંધ છે, તો પણ દેહાભિમાનને લીધે સૂઈ ગયો છે અને સંસારરૂપી ભ્રાંતિમાં ચૂકતો નથી.^{૨૩} તે 'હું ઈશ્વર છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું' અને સુખી છું' એવી રીતનું દુરભિમાનરૂપી અનર્થકારી દોરીથી બંધાઈને પરવરા થઈ ગયો છે.^{૨૪} હવે હે સુંદરી! તને હું ક્યા પતિની પાસે લઈ જઈશ? તે તું મને કહે. જમ વાવરોળ સુગંધને એક વનમાંથી બીજા વનમાં લઈ જાય છે, તેમ હું તને તું ન્યાં કહે ત્યાં અહીંથી લઈ જઈશ.^{૨૫} હે પુત્રી! એ સંસાર બીજો છે, બ્રહ્માંડરૂપી મંડપ પણ બીજો છે અને ત્યાં થતી વ્યવહારની પરંપરાઓ પણ બીજી જ છે.^{૨૬} એ કે ચૈતન્યદષ્ટિથી એ સઘળાં સંસારમંડળો અહીં પડખામાં જ છે; તો પણ લોકિકદષ્ટિથી તેઓ વચ્ચે કરોડો યોજનોનું અંતર છે.^{૨૭} એ સંસાર મંડળોમાં કરોડો મેરુ અને મંદરાચળ પર્વતો રહ્યા છે. તેવું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે તો આ શિદ્ધાંકશમાત્ર જ છે એમ જાણી લે.^{૨૮} જમ સૂર્યની પ્રભામાં અનેક ત્રસરેણુઓ સ્ફુરે છે, તેમ મહા-ચૈતન્યના પરમાણુ-પરમાણુમાં અનેક બ્રહ્માંડો અવિચ્છિન્ન રીતે સ્ફુરે છે.^{૨૯} એ કે બ્રહ્માંડો દ્વીપ અને સમુદ્ર આદિ પ્રબળ આડંબરોથી ભરપૂર છે, તો પણ વિચારરૂપી તુલામાં ચઢાવી ભેંટાં તેઓ વડનાં બીજા જલકાં પણ થઈ શકતાં નથી.^{૩૦} જમ અનેક ભતનાં રત્નોનો નિર્મળ પ્રકાશ, ભ્રાંતિથી આકાશમાં કોઈ વન જેવો પ્રતીત થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતો વિનાનું ચૈતન્ય જ, અવિદ્યા સંબંધી દૃઢ વાસનાને લીધે જગતરૂપે પ્રતીત

થયું છે.^{૨૨} જે પરમ ચૈતન્ય છે, તે પોતાનામાં જ આ જગત્કારિણે સ્ફુરે છે; કારણ કે પ્રુથ્વી આદિ દોઢ પણ વસ્તુઓ સૃષ્ટિના આરંભમાં સુદૃઢ હિતપત્ર જ થઈ નથી.^{૨૩} જેમ તળાવમાં તરંગો થઈને વળી પાછા ફરી શાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં વિવિધ આકારવાળા દિવસ આદિ કાળના વિભાગો તથા બ્રહ્માંડાદિ દેશો અસંત થઈને વળી પાછા ફરી શયા કરે છે.^{૨૪}

લીલા યોડી:-હે જગદંબા! તમે કહો છો તેમ જ છે. મને હમણાં એ બધું સાંભરે છે. મારા આ જન્મ તામસ કે સાત્ત્વિક નથી, પણ રાજસ છે.^{૨૫} હું આ કદપના આરંભમાં બ્રહ્માથી અવતરી છું, ત્યારથી અનેક યોનિઓમાં મારા આઠ-સો જન્મ થઈ ગયા છે. તે બંધાતું મને અત્યારે સ્પષ્ટ સ્મરણ થયું છે.^{૨૬} હું પૂર્વે દોઢ સંસાર-મંડળમાં વિદ્યાધરની વરાંગના હતી અને જેમ બ્રમરી કમળમાં ફરે છે, તેમ વિદ્યાધરના લોકમાં ફરતી હતી.^{૨૭} પછી હું કુદ વાસનાઓથી ભક્તિન થઈને, દોઢ સંસારમંડળમાં મનુષ્યની સ્ત્રી થઈ હતી. તે પછી હું બીજા સંસારમંડળમાં નાગ-રાજની કામિની થઈ હતી.^{૨૮} તે પછી હું કંકબ, કંક, લીંબુ તથા કરંજના વનમાં રહેનારી, સ્થામ થરીરવાળી અને પાંદડાંનાં વસ્ત્રો પહેરનારી બીલડી થઈ હતી.^{૨૯} એ જન્મમાં હું વનની વાસનાને લીધે ધર્મને બળૂતી નહોતી અને ઉદ્ધત-પણથી વર્તતી હતી; તેથી તે જન્મ પછી મને પાંદડાંથી હાથવાળી અને પ્રુષ્પોઝ્ખી નેત્રોવાળી 'મુદુછ' નામની સતાનો અવતાર આવ્યો હતો.^{૩૦} હું તે જન્મમાં એક પવિત્ર આશ્રમલક્ષતા તરીકે અવતરી હતી. હું ત્યાં એક સુનિના સર્વ-ધર્મ પવિત્ર થઈ હતી. પછી હું હાવાનળથી બળી ગઈ હતી અને ત્યાં જ રહેનારા એ મહાસુનિની લીકરી થઈ હતી.^{૩૧} તે પછી પ્રુષ્પપણું આપે અને સુષ્પ આપે એવાં કર્મો પાકવાને લીધે હું સો વર્ષ સુધી સોરઠ દેશમાં મોટી સંપત્તિવાળો રાજ થઈ

હતી.^{૩૨} રાજના એ અવતારમાં મેં દેટલાંએક કુદ કર્મો કર્યાં, તેથી તે પછી હું તાડીઓના વૃક્ષોવાળા બળમથ દેશમાં નવ વર્ષ સુધી નેઝણિયણ થઈ હતી અને તે અવતારમાં મારું અંગ દોઢથી બગી ગયું હતું.^{૩૩} હે દેવી! તે પછી મેં સોરઠ દેશમાં મોહને લીધે આઠ વર્ષ સુધી ગાયનો અવતાર ભોગવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં કુદ, મૂખ અને બાળક એવા ગોવાળોના માર ખાધા હતા અને તેમને પછવાડે દોડાવના આદિ વિનોદ પણ કર્યા હતા.^{૩૪} તે પછી વનની પ્રુથ્વીમાં મને પક્ષિણીનો અવતાર આવ્યો હતો, તે અવતારમાં વિનાકારણ વૈર વધારનારા પારથી-એ મારા ઉપર બળ નાખી હતી. શાની જેમ અધમ વાસનાઓને સાધનોના મોટા પરિશ્રમથી તોડી નાખે છે, તેમ મેં ઘણા પ્રયત્નથી તે બળને તોડી નાખી હતી.^{૩૫} તે પછી મને બ્રમરીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું બ્રમરની સાથે પ્રુષ્પોના ઠેસરાઓથી શય્યાઓમાં વિશ્રામ લેતી હતી અને કમળોની કળીઓની અંદર બેસીને એકાંતમાં તે કમળોના ઠેસરાઓને ખાતી હતી.^{૩૬} તે પછી મને મનોહર નેત્રોવાળી હરિણીનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. એ જન્મમાં મારા મર્મસ્થળોમાં પારથીઓનાં બાણ વાગવાથી મારે બેંચાં ચિખરોવાળા વનોના રમણીય પ્રદેશોમાં ભટકવું પડ્યું હતું.^{૩૭} તે પછી મને માછલીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું સમુદ્રનાં મોઝાંઓથી તણાતાં તણાતાં દિશા બૂલી ગઈ હતી અને મુચ્છીમાર લોકની પાસે પહોંચી ગઈ હતી. ત્યાં માછીમાર લેઠાએ મારા મોઢા ઉપર લાકડોનો ઘા કર્યો; પણ દેવ-યોગે તે લાકડી પાણીમાં રહેલા એક કાચબાની પીઠના હાડકામાં વાગી અને વ્યર્થ ગઈ, આ મેં જોયું હતું. પછી મને બીલડીનો અવતાર આવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં 'ચર્મણવતી' નામની નદીના કંઠિ મધુર સ્વરથી ગીતો ગાયાં હતાં અને

રતિક્રીડાને અંતે નાળિયેરીના રસનું મધ પીધું હતું.^{૪૮૪} તે પછી મને સારસપક્ષિણીને અવતાર આપ્યો હતો. એ અવતારમાં પ્રેમભરેલી શ્રમ-રીની પેઠે નિશ્ચળ રહીને સહારસહિત મધુર સ્વર કરતાં કરતાં યથેષ્ટ સુરતો બેલીને મેં મને આપી-ન થયેલા સારસને સારી રીતે વૃક્ષ કર્યો હતો.^{૪૮૫} તે પછી અન્ય અવતારમાં હું યૌવનને લીધે ચપળ સુખવાળી અને ચપળ નેત્રવાળી જન્મી હતી. તે અવતારમાં તાડીઓ તથા તમાલોની નિકું-ભેમાં મેં મહાભરેલા કટાક્ષોથી ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવના વિકારોપવંક કાન્તનું અવલોકન કર્યું હતું.^{૪૮૬} તે પછી મને સ્વર્ગમાં અપ્સરાનો અવ-તાર આપ્યો હતો. જમ-કમલિની પોતાનાં સુંદર અંગોથી શ્રમરાઓને ઝટ રાજ કરે છે, તેમ મેં એ અવતારમાં સુવર્ણના રસના સમૂહની પેઠે શોભતાં મારા અંગપંજરોથી દેવતાઓને ઝટ રાજ કર્યાં હતાં.^{૪૮૭} એ અવતારમાં જ મેં મણિ-ઓ, સુવર્ણો, માણિક્યો અને મોતીઓના સમૂ-હથી શોભતી પૃથ્વીવાળા ચેરુ પર્વત ઉપર કલ્પ-વૃક્ષોનાં વનની અંદર યુવાનની સાથે રમણું કર્યું હતું.^{૪૮૮} તે પછી મને કાચળીને અવતાર આ-પ્યો હતો. એ અવતારમાં હું તરંગોથી વ્યાપેલા પ્રદેશોવાળી તથા ગુચ્છો અને લતાઓથી શોભતી સમુદ્રતીર ઉપરની એક વનયુક્તમાં લાંબા કાળ સુધી રહી હતી.^{૪૮૯} તે પછી મને રાજહંસીને અવતાર આપ્યો હતો. એ અવતારમાં મેં જાંચા જીછળતા તરંગોવાળાં તળાવોમાં મારાં પીછડાં-રૂપ અચળ વસ્ત્રો ઉપર કમળોની શ્રાંતિથી બેઠે-લા પ્રેમભર્યા શ્રમરોને ગુલાબ્યા હતાં.^{૪૯૦} અને એમ રાજહંસીપણું ભોગવ્યું હતું. એક વખત શિંગળાના ઝાડનું એક પાંદડું પવનથી હાલવું હતું; તે ઉપર ધણું મગતરોના બેસીને ઝૂકતાં હતાં. તેમાંથી એક મગતર ધૂટું પડી ગયું અને ધણી બીડને લીધે તે પાંદડાં ઉપર પાછું બેસી થક્યું નહિ. આ મેં તે રાજહંસીના અવતારમાં મર-

વાના સમયે બોલ્યું હતું. આથી મને રાજહંસીના અવતાર પછી મગતરોનો અવતાર આપ્યો હતો અને તે અવતારમાં હું ધણ જ કંગાળપણથી વર્તી હતી.^{૪૯૧} તે પછી મને નદીને કાંઠે નેતરના ઝાડનો અવતાર આપ્યો હતો. એ અવતારમાં જાંચા જીછળતા તરંગોવાળી પહાડી નદીના તરંગોના અચ્ચભાગોના સ્પર્શથી મારે વારંવાર આમતેમ હાલવું પડ્યું હતું.^{૪૯૨} તે પછી મને ગંધમાદન પર્વતનાં કલ્પવૃક્ષોના સ્થાનમાં વિદા-ધરીનો અવતાર આપ્યો હતો. એ અવતારમાં મેં વિદાધરીના ઘેટલાએક કામાતુર કુમારોને મારા પગમાં નમાવ્યા હતા. તેમજ ત્યાં જમ અંદ્રની કાન્તિ અંદ્રનાં પ્રતિબિંબોમાં આમતેમ ગોળાં ખાધા કરે છે, તેમ મેં પણ તેમના વિયોગથી આતુર વર્ધને, વિરહની શાંતિને અર્થે કપૂર વેરેલી સેન્નેમાં ધણા કાળ સુધી ગોળાં ખાધાં કર્યાં હતાં. સંસારરૂપી લાંબી નદીની અચળ લહેરોથી જાંચી-નીચી એવી અનેક સ્થિતિઓને હું પામી હતી અને તેથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું. આમ જમ વાતપ્રમી જતની હરિણી પોતાનો અટક્યા વિના વાંધુના પ્રવાહને અનુસરવાનો સ્વભાવ હોવાથી મારેખાણુ ભખ્યા કરે છે, તેમ હું પણ અનેક પ્રકારનાં હામરો દુઃખોથી ભરેલી યોનિ-ઓમાં ભમીશટકી છું.^{૪૯૩-૪૯૪}

યોનિષ્વનેકવિધદુઃસહતાન્વિતાસુ ઝાંઝં મયોન્નમનસન્નમનાકુલંગ્યા । સંસારદીર્ઘસંતિવ-
ચ્ચલયા હર્યા દુર્વારવાતહરિણીસરણક્રમેણ ॥ ૫૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હીલોના આખ્યાન સંબંધી
'જન્માંતરવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૨૭ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

દશ્યનું મિથ્યાપણું અને પર્વત તથા
પહાડી ગામનું વર્ણન

॥ રામ ડગાચ ॥

વજ્રાંગસારાદુ વ્રજાંદકુલ્યાન્નિષિદમંડલાત્ ।
કોટિયોજનસંપુટાત્ કયં તે નિર્ગતેજ્વલે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-કરોડો યોજનની-બહાઈ-
વાળી, ધાડી અને વજ્ર જેવી દંડતાવાળી બ્રહ્માંડની ભીંતમાંથી એ બે સ્ત્રીઓ શી રીતે નીકળી શકી હતી?*

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-બ્રહ્માંડ હતું જ ક્યાં! તેની ભીંત હતી જ ક્યાં! તેમાં વળી વજ્રના જેવી દંડતા હતી જ ક્યાં! કશું હતું જ નહિ. એ બે દેવીઓ તેા અંતઃપુરના આકાશમાં જ ઊભી હતી.^૧ એ જ પહાડી ગામમાં અને તે જ ઘરના આકાશમાં 'વસિષ્ઠ' નામનો તે બ્રાહ્મણ રાજ્ય ભોગ્યતો હતો.^૨ તે જ મંડપના આકાશનો જ ખૂણે શયન હતો, તેને એ બ્રાહ્મણ રાજ યદિને ચાર સમુદ્રોડી ઊડાવાણું ભૂતળ દેખતો હતો.^૩ એ આકાશમાં ભૂતળ હતું, એ ભૂતળમાં રાજધાની હતી અને તે રાજધાનીના મોટા મહેલમાં તે અશુધતી લીલા યદિને રહેતી હતી. તે જ લીલાએ સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી અને તેમને વચ ક્યાં હતાં. તેથી લીલા સરસ્વતીની સાથે ધણાં આશ્ચર્યોથી મનનું આકર્ષણ કરનારા બ્રહ્માંડમાં આકાશનું ઉદ્દિગ્ધન કરીને ગઈ હતી. તે બ્રહ્માંડ તે જ ઘરના ઉદરમાં એક વેંત જટલા આકાશમાં હતું, એ બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી તે બીજા બ્રહ્માંડમાં આવી અને પછી પહાડી ગામમાં પોતાના ઘરની અંદર આવી ઊભી રહી.^{૪-૭} જેમ યથામાં

*આ અણ્વાલીસમા સર્ગમાં દશ્યપ્રપચનું મિથ્યાપણું લેવાથી ચિદાકાશનું સત્યપણું કહેવાશે; અને તે પછી પર્વતનું તથા પહાડી ગામનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

સૂતેલો પુરુષ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં ગઈને બીજા યથામાં સૂએ છે, તેમ લીલા પણ એક બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી બીજા બ્રહ્માંડમાં ગઈને ત્યાં પોતાના ઘરમાં આવી.^૮ એ સ્પષ્ટ આશાસમાન હતું, વાસ્તવિક રીતે તે આકાશની પેઠે શન્ય જ હતું. ત્યાં બ્રહ્માંડ હતું નહિ, સંસાર હતો નહિ, ભીંત આદિ હતું નહિ અને દૂરપણુ પણ હતું જ નહિ.^૯ એ તો એનું વાસનામાત્રથી ઉલ્લેખવાણું ચિત્ત જ તેના તેના મનોહર આકારોથી સ્ફુરતું હતું. બાકી બ્રહ્માંડ ક્યાં છે અને સંસાર પણ ક્યાં છે? ^{૧૦} જેમ આકાશને જ હાલવાચાલવાના ચોગથી વાયુરૂપ કદળી લેવામાં આવે છે, તેમ આવરણરહિત અને અંતરહિત ચિદાકાશને જ તેમણે પોતાના ચિત્તથી બ્રહ્માંડરૂપ કદળી લીધું હતું.^{૧૧} ચિદાકાશ સર્વકાળમાં અને સર્વ દેશમાં ચાંત છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. તે પોતે જ ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને વિષે જગતરૂપે બાંધે છે.^{૧૨} જે મનુષ્ય એના તત્ત્વને સમજે છે, તેને એ જગત/આકાશથી પણ વધારે શન્ય જેવું લાગે છે; અને જે મનુષ્ય તત્ત્વને બળતો નથી, તેને જગત વગર જેવું તથા પહાડ જેવું લાગે છે. જેમ સ્વપ્નમાં ધરની અંદર નગર અવિદ્યમાન છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત અવિદ્યમાન છતાંપણુ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. ^{૧૩, ૧૪} જેમ નિર્જળ દેશમાં જળ મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે અને જેમ સુવર્ણમાં કંકણપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં દશ્યપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે.^{૧૫} પછી હે રામ ! એ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ લલિત આકારવાળી લલતાએ મુમનોહર ડગો ભરતી ભરતી ધરમાંથી બહાર નીકળી.^{૧૬} ગામના લોકોથી હે અદશ્ય રહીને તે બન્ને મોઢા આગળના પર્વતને હેલા લાગી. તે પર્વત ગગનની શ્રકાને ચમતો હતો.

અને જાણે સૂર્યના મંડળને અડતો હતો.^{૧૭} એ પર્વતમાં અનેક વર્ણોવાળાં સઘળાં વિચિત્ર વનો પ્રકૃષ્ટિત થઈ રહ્યાં હતાં અને ત્યાં અનેક ઝરણાં-જોના નાદની સાથે વનનાં પક્ષીઓ શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૮} વિચિત્ર મંજરીઓના સમૂહો વડે ત્યાં તો વાદળાંઓનું મંડળ પિંગળવર્ણુ લાગતું હતું. તે વાદળાં બહુ સુંદર દેખાતાં હતાં અને ત્યાં રવચ્છ ગદ્ગદની લતાઓના અગ્રભાગો આગળ સારસ પક્ષીઓ વિશ્રામ લેતાં હતાં.^{૧૯} નેતરનાં વૃક્ષોના પ્રમળ વિસ્તારથી ત્યાં સઘળી નદીઓના કિનારાઓ ઢંકાઈ ગયા હતા અને પવન શિલાઓના ખાડાઓમાં ઊગવાને લીધે વૃક્ષોને નહિ પહોંચી શકેલી લતાઓને કંપાયમાન કરતો હતો.^{૨૦} જાણે આકાશરૂપી મંડારની ભીતો હોય એવાં વાદળાં ત્યાં અગ્રભાગમાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. શિખરો ઉપરથી પડતા નદીઓના લાંબા પ્રવાહો, ત્યાં મોતીની માળાઓની પેઠે શોભતા હતા.^{૨૧} વૃક્ષોનાં અનેક વનોને કંપાવનારો વાયુ નદીઓના કિનારાઓને ઘેરી લેતો હતો અને ત્યાં અનેક વનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રાંતભાગોની છાયાઓથી નિરંતર શીતળતા રહેતી હતી.^{૨૨} પક્ષી એ બે લલનાઓ-એ પર્વતમાં રહેલું તે સઘળું પહાડી ગામ જોયું. તે ગામ જાણે આકાશમાંથી પડેલો સ્વર્ગનો કટકો હોય એવું શોભતું હતું.^{૨૩} એ ગામમાં પાણીની અનેક પરનાળો ગાજી રહી હતી, તેનાં ધરો આગળનાં તળાવો જળથી ભરપૂર હતાં અને પોતાને રમવાના જળવાળા ખાડાઓમાં પક્ષીઓ હિલકિલાટ કરતાં હતાં. સઘળી કુળે આદ્યાંજતાં ગાયોનાં ધણેના હુંકારોથી ગાજી રહી હતી. કુળમાં ગુરૂઓના સમૂહોવાળાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હતાં અને સઘળાં ધાટાં લીલા ધાસવાળાં વનો છાયાથી હરિયાળાં હતાં.^{૨૪} વૃક્ષોની ધટાને લીધે વનોની અંદર સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રવેશ માંડમાંડ થતો હતો, છીપરોથી અને ઝાકળથી ધૂસરપણું

લાગતું હતું અને વૃક્ષોની શિખાઓમાં લાંબા મંજરીઓના સમૂહો જટાઓની પેઠે લટકતા હતા.^{૨૫} શિલાઓનાં છિદ્રોમાં ધોધનાં પાણી પછડાવાથી મોતી જવાં બિંદુઓ ઊડતાં હતાં અને તેથી એ જલધોધો, મંદરાચળથી વલોવાતા ક્ષીરસાગરના જળનું રમરણ આપતા હતા.^{૨૬} ક્ષોના અને પુષ્પોના મોટા ભારથી નમી રહેલાં આંગણનાં વૃક્ષો જાણે પુષ્પો આદિ પૂજની સામ-ગ્રી લાવીને ધરનાં સેવક લોકો પાસે પાસે જામાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. ઊછળતા તરંગોને લીધે ઘોંઘાટ કરાવતા પવનો રસભરેલાં વૃક્ષોને કંપાવી રહ્યા હતા અને તે વૃક્ષો પુષ્પોની વૃદ્ધિ-ઓથી તે તે પ્રદેશોને ઘેરી દેતાં હતાં.^{૨૮, ૨૯} ત્યાં, મનુષ્ય આદિનો ઠાઠ ભય નહોતો, છતાં પણ સતત રીતે શિલાઓના સમૂહો ઉપરથી પડતાં જળનાં દીપાંઓના શબ્દોથી પક્ષીઓ ભય પમાતાં હતાં અને છાનાંછાનાં ધીમાધીમા શબ્દ કરતાં હતાં.^{૩૦} ઊછળતા તરંગોના સપાટાઓથી થાકી રહેલા અને જળબિંદુઓનો સ્વાદ લેનામ આકુળ થયેલા હસો, જાણે નદીમાં નક્કો ફરત હોય એવા લાગતા હતા.^{૩૧} જમને શિરામણ પડી ગયું હતું એવાં બાળકો, જાંચી તાડીઓમાં બેઠેલા કાગડા તથા મીઠડાં આદિને જોઈ ‘રંજોને તેઓ ઝડપ મારશે’ એવી શંકાને લીધે પોતાના આગ્રી ક્ષા (જોના દૂધમાં દહી નાખીને તૈયાર કરવામાં આવતું એક ભોજન)ને સંતાડી રાખતા હતા.^{૩૨} ગામનાં બાળકોએ પુષ્પોના ટોપ અને પુષ્પોનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં ખજૂરી, લીમડા અને લીલું-જોનાં વનની સમીપમાં શીતળતા જમી રહી હતી. અતસ્તી જતના ઝાડના રેસાઓનાં લૂગડાં વલૂને પહેરનારી અને ભૂખથી દૂબળી થયેલી એવી ગામની હલદી વરણની સ્ત્રીઓ કાનમાં વૃક્ષોની મંજરીઓને ખોસીને ગલીઓમાં આમ-તેમ ફર્યા કરતી હતી.^{૩૩, ૩૪} નદીના તરંગોના પરસ્પર અથડાનાના શબ્દથી લોકોને વાતો સાંભ-

ળવાતું પણ વસતુ પડતું હતું. અનઆવડતને લીધે કામથી ડયાં રહેતા દેટલાએક આળસુ લોકો એકાંતસ્થળોમાં બેસવા ઇચ્છતા હતા. જેમનાં મોઢાં, હાથ અને ખભા દહીંથી ખરડાયેલાં હતાં; જેમણે ગળામાં પુષ્પોની ઘાટી લતાંઓને પહેરી હતી; જેઓ નાગાં હતાં અને જેઓ છાણથી ખરડાયેલાં હતાં એવાં બાળકો ત્યાં ચીટાઓમાં સીડ કરીને રમતાં હતાં.^{૩૫} નદીના કિનારાઓ પર લીલા ખડવાળી પૃથ્વીમાં ઊગેલી લતાઓને ઝૂંટે ઝુલાવતા તરંગોએ, ત્યાં પાણીને આડે માગે પહેવરાવ્યાં હતાં અને તેમની રેખાઓ રેતીના ભાગોમાં ઊઠી રહી હતી.^{૩૬} દહીંના અને દૂધના ઘાંટા મુગધથી ભરે થયેલી માખીઓ તે પદાર્થો ઉપરથી માંડ માંડ ઊડતી હતી. માખાપને અધીન અને પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ખાવા લેવાનો કશોયે કરતાં બાળકો આંસુ ખેરી રાઈરાઈને યાદી જતાં હતાં.^{૩૭} છાણથી ખરડાયેલી ચૂડીઓવાળી દેટલીએક સ્ત્રીઓ, ખીજ તેવી સ્ત્રીઓની સાથે વઢવાડ કરતી હતી. વઢવાડથી ત્રાસ પામેલી અને પોતાના છૂટી ગયેલા ચાટલાને સંભાળવામાં વ્યગ્ર થયેલી તે સ્ત્રીઓને જેઈને ગામના લોકો હસતા હતા.^{૩૮} અન્નાદિકને લેવા સાર પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી ઊડીને આવતા કાગડાઓને સારા માણસો, પુષ્પોથી કે પાંદડાંઓથી બિલકાવીને દૂર કરતાં હતાં, ધરોનાં દ્વારોમાં અને ગલીઓની છીંડીઓમાં ચારાદિ લોકો પેસે નહિ એટલા માટે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા હાથલા પાથરી રાખવામાં આવ્યા હતા.^{૩૯} ધરોનાં પડખાંઓની ખાડોમાં ઊગેલી કુલે પ્રકુલિત થઈ હતી અને તેમાંથી ધૂંટી સુધી પગ ખૂચી બચ એટલાં ફૂંટો આંગણામાં નિત્ય પડતાં હતાં.^{૪૦} આસપાસનાં જંગલોમાં ચમરીઓ અને મૃગોના સમૂહો ખડચરતા હતા અને ચણેાઈઓની નિકુલોમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોમાં મૃગોનાં બચ્ચાંઓ સૂઈ રહ્યાં હતાં.^{૪૧} અત્યંત ઊંધી ગયેલાં વાછરડાં પોતાનો

એક કાન હલાવીને માખીઓને ઉડાડતાં હતાં; દહીંથી ખરડાયેલા ગોવાળોનાં ગલોદાંઓ ઉપર માખીઓ બેસ્યા કરતી હતી. સઘળાં ધરોમાં મધપૂકાઓમાંથી માખીઓને દૂર કરીને મધનો સંચય કરવામાં આવતો હતો. પ્રકુલિત આસો-પાલવોના ઉપવનોમાં લાખથી ૨ ગેલાં કાષોનાં વિંદારગૃહો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૪૨} બિંદુઓને વરસાવતા પવનથી નિરંતર ભીનાં રહેવાથી સઘળાં વૃક્ષો પ્રકુલિત સ્થિતિમાં જ દેખાતાં હતાં. ધરો ઉપરનાં સઘળાં છાજનાં ખડો ઉપર કદબની કળીઓ પડી હતી, તેથી બહુ તે ખડો તે કળીઓમાં પરોવાઈ ગયાં હોય, એમ લાગતું હતું.^{૪૩} આડી આવતી લતાઓને કાપી નાખવાને લીધે અત્યંત પ્રકુલિત થયેલા કેવડાઓના સમૂહથી ચારે બાજુ ધવલતા બ્યાપી રહી હતી. પોતાનામાં પાણી વહાં જતાં હતાં તેથી ત્યાં પરનાળોના ગુરગુર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૪} મહેલોમાં પેસી ગયેલાં વાઢળાં ગોખરૂપી યુદ્ધાઓમાંથી પાછાં નીકળતાં હતાં. જળપૂર્ણ તળાવોમાં ઊગેલાં કમળો પૂનમના ચંદ્રોની પેઠે શોભતાં હતાં.^{૪૫} લીલાં ખડવાળી નિર્મળ ભૂમિઓ વૃક્ષોની ઘાટી છાયાથી શીતળ રહેતી હતી. લીલાં ખડની ટોચ ઉપર લાગેલાં પાણીનાં ટીપાંઓમાં રોને તારાઓનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં. નિરંતર પડતાં પુષ્પોના શીતળ મકરંદની વૃષ્ટિથી સઘળાં ધરો ઊજળાં જ રહેતાં હતાં. વૃક્ષોમાં વિવિધ મંજરીઓની, પુષ્પોની, પલ્લવોની અને ઉત્તમ ક્ષોની ઘણી સંપત્તિ હતી.^{૪૬} દેટલીએક સુવાસિની સ્ત્રીઓ ધરની દેવડીની અંદર આવેલાં વાઢળાંઓમાં સૂઈ રહી હતી. ધરો ઉપર બેસતાં વાઢળાંઓની વીજળીઓથી ધરોની અંદર દીવાઓ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નહોતી.^{૪૭} યુદ્ધાઓમાંથી નીકળતા પવનના 'ભુલુ' શબ્દથી મંડપોમાં મોટા ધુમકાર મચી રહ્યો હતો. ચક્રાર અને હારીત વગેરે પક્ષીઓ તેમજ હરિ-

ણી વગેરે પશુઓના ચલનથી મંદિરો અત્યંત રમણીય થઈ રહ્યાં હતાં.^{૧૧} પ્રકૃષ્ટિત થયેલાં પુષ્પોર્ભાથી નીકળતા ઘાટા સુગંધથી સંયુક્ત થયેલા અને મંદ મંદ રીતે આવવા લાગેલા પવનોને હીધે ધર આગળનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં હાલતાં હતા.^{૧૨} કેટલીએક લલનાઓ લાવાં અને મેનાદિ પક્ષીઓને બોલવાનું શીખવવામાં લાગી ગઈ હતી. ત્યાં ચક્રવાક, કાયલ અને કાળી ડોકવાળા કાગડાઓનો ઢાલાહલ બ્યાપી રહ્યો હતો.^{૧૩} શાલ, તાડ, તમાલ અને કમળોનાં નીલ ફળોની પંક્તિઓ ચારે બાજુ જોવામાં આવતી હતી. લતાઓએ કંકણની જમ સારી રીતે વીંટાઈને વૃક્ષોને શોભાવ્યાં હતાં.^{૧૪} એ પર્વતનાં સ્થાનકો ચપળ પદ્મિવાળી લતાઓથી ઘેરાયેલાં હતાં અને પ્રકૃષ્ટિત થયેલાં કદલ (કળના પોટા) અને શિલીંધ્ર (બિલાડીના ટાપ) આદિ પુષ્પોથી મહેક મહેક થતા હતાં; તેમાં તાડીઓનાં અને તમાલોનાં ડોલી રહેલાં પાંદડાંવાળા મંડપો હતા અને બગીચાઓનાં પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી તે સ્થાનકો શીતળતાવાળાં હતાં.^{૧૫} તેઓમાં રહેલાં ગાયોનાં ધણે પાણીમાંથી કીતરતાં આકુળ થઈને ‘હંભા, હંભા’ શબ્દ કરતાં હતાં. નીલતાવાળાં ધાત્રોની અને પુષ્પોનાં સ્થળોની ત્યાં ભારે શોભા જમી રહી હતી. નદીઓના વેગ કિનારાઓ ઉપર જોડેલાં વૃક્ષોના સમૂહથી ઢંકાઈ ગયા હતા અને ઘાટી રીતે પ્રકૃષ્ટિત થયેલી લતાઓનાં અંગ્રો ચંદ્રવા જવાં થઈ રહ્યાં હતાં.^{૧૬} ઉપવનોમાં ડોલરોના મકરંદનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને સુગંધથી મદાંધ થયેલા બ્રમરોએ કમળોને ઢાંધી દીધાં હતાં. કમળોની પંક્તિના પરાગથી આકાશનો ભાગ રાતો થઈ રહ્યો હતો. આમ એ સ્થાનકોએ પોતાની શોભાથી ધન્દ્રના સ્થાનકોની શોભાને પણ હડાવી દીધી હતી.^{૧૭} વેગથી ચાલતી પહાડની નદીઓની ધુધવાટી સંભળાતી હતી. ડોલર જવાં ધોળાં

વાદળોની કાંતિથી ચોમેર ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું હતું. મહેલો ઉપર લતાઓના મંડપો પ્રકૃષ્ટિત-પણાથી શોભી રહ્યા હતા. વિનોદમાં લાગેલાં કાયલ પક્ષીઓ મધુર ધ્વનિ કરતાં હતાં.^{૧૮} યુવાન પુરુષો પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પોની પાંખડીઓની શય્યાઓમાં સૂતા હતા. વિલાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાના પગ સુધીની માળાઓ પહેરી હતી સર્વ સ્થળોમાં સુંદર નવીન અંકુરોની શોભા થઈ રહી હતી. શોભી રહેલી ઉત્તમ લતાઓના ઘેરાવાને હીધે ચાચક લોહિા અંદર જવામાં બાકી થતા હતા.^{૧૯} ઉત્પન્ન થયેલી ક્રામળ લતાઓ અને કમળો ચારેબાજુ ગીચ છવાયાં હતાં. ધરે વાદળોઆડપી વસોથી વીંટાઈ રહ્યાં હતાં. હીય ખડની ભૂમિઓમાં ઝાકળનાં ટીપાંઓડપી મોટી ના હારો આનંદ આપતા હતા. મહેલ ઉપર બેઠેલાં વાદળોઓની વીજળીઓથી સ્ત્રીઓ ગભરાતી હતી.^{૨૦} ચારે બાજુ નીલકમળોનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો. હીલાં ખડ આવાને સજ્જ થયેલી ગાયો, હુંકાર શબ્દોથી મનનું આકર્ષણ કરતી હતી. ધરોનાં આંગણોમાં વિશાસ પામેલાં હરિણોનાં બચ્ચાં ફરતાં હતાં. ઝરણાંઓનાં ઘાટાં બિંદુઓ પડવાથી મેઘની ભ્રાંતિને હીધે મેર ભારે નાચ કરતા હતા.^{૨૧} સુગંધથી ભરત થયેલા પવનથી સઘળો ખેદ દૂર થઈ જતો હતો. શિખરો ઉપર ‘ન્યેતિલતા’ નામની ઓષધિઓ દીવાઓની પેઠે પ્રકાશતી હતી, તેથી લોહિા દીવાઓને ભૂલી જતા હતા. પક્ષીઓના અનેક માળાઓમાં પક્ષીઓ ઢાલાહલ મચાવી રહ્યાં હતાં. ચારેબાજુ ઝરણાંઓના ઢાલાહલથી માણસોની પરસ્પરની વાતો બરાબર રીતે સંભળાતી ન હતી અને મોતીના સમૂહ જવાં ઝરણાંઓનાં ટીપાં પડવાથી સઘળાં વૃક્ષો, લતાઓ, ખડો અને પદ્મલો શીતળ થઈ ગયાં હતાં. નિરંતર કષ્ઠડેલાં પુષ્પોથી પ્રકાશી રહેલાં એ ગિરિમંદિરોની અવલોનીય શોભાને ઢાણ વણવી

શ્રેષ્ઠ એમ છે ! ૧૨, ૧૩

શ્રુત્તાફલપ્રકરસુંદરચિદ્રુપાવગ્રીવાસિલદ્રુમ-
સ્તાવળપદ્મવાનામ્ । લક્ષ્મીમનસ્તમિતપુષ્પવિ-
ભાસમાર્જાં શુકનોતિ કઃ કલપિતું ગિરિમંદિરા-
શામ્ ॥ ૬૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પ-
ત્તિ-અકરણુને લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'ગિરિઆમવણુન' એ
નામનો સર્ગ ૨૯ બો અમાસ

સર્ગ ૨૯ મો

લીલાને પૂર્વચરિત્રોનું સ્મરણ
અને પુનઃ આકાશગમન

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

ત્વ ત્વે પેતુર્દેવ્યો ગ્રામૈર્ભગીતલાત્મનિ ।
ભોગમોલ્લસિધિયો શતિ પુંસીવ વિદિતાત્મનિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જન્મ શાંતિ આદિ સાધ-
નોથી સંપન્ન અને આત્માને બળુનારા પુરુષને
વિશે ભોગની લક્ષ્મી તથા ભોક્ષની લક્ષ્મી એ
બન્ને વિચરે, તેમ અંદર શીતળતાથી બરેલા તે
પહાડી ગામને વિશે એ જે દેવીઓ વિચરવા
શાગી.^૧ એટલા કાળ સુધી અવ્યાસ રહેવાને
ધીધે લીલાનો દેહ શુદ્ધજ્ઞાનમય થઈ ગયો અને
તેને તે ગામમાં તથા કાળનું નિર્ભળ સ્મરણ પ્રાપ્ત
પ્રધુ.^૨ એ સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી એને પ્રયત્ન
વિના જ પૂર્વનાં જન્મસ્મરણ ઇત્યાદિ સઘળી
સંસારની ગતિઓનું જ્ઞાન થયું.^૩

લીલા બોલીઃ-હે દેવી ! તમારી કૃપાથી
આ દેશનું દર્શન થતાં મને પૂર્વજન્મની સધ-
ની ક્રિયાઓનું અને તે પહેલાંનાં જન્મોની ક્રિયા-
ઓનું પણ સંપૂર્ણ સ્મરણ થયું છે.^૪ પૂર્વજન્મ-

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં લીલાને પૂર્વચરિ-
ત્રોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાની અને પાછું અનેક લોકો-
થી શોભતા આકાશમાં લીલાએ તથા સરસ્વતીએ
પ્રમન કર્યાની કથા કહેવાશે

માં અહીં હું વૃદ્ધ, કૃષ અને ઉજ્જવલ એવી
એક બ્રાહ્મણી હતી. મારા ચરીરની સર્વ નસો
ઉપર જોપસી આવી હતી. ત્યાં સૂકા દર્બોની
અણીઓ વાગવાથી મારા હાથપેટ પરસટ થઈ
ગયાં હતાં.^૫ હું પતિના કુળની સ્થિતિ સાચવ-
નારી પત્ની હતી. હું દુધ દોદવામાં અને દહીં-
છાચ વડોવવામાં અત્યંત કાળજી રાખતી હતી.
મને અનેક પુત્રો થયા હતા અને હું અતિથિ-
ઓને પ્રસન્ન કરતી હતી.^૬ હું દેવતાઓની, બ્રાહ્મ-
ણોની તથા મહાત્માઓની સેવા કરતી હતી
અને દહીં તથા ઘી આદિ ગોરસોથી અંગે પર-
ડાયેલી રહેતી હતી. હું તવા, તપેલાં તથા કળ-
યાદિ વાસણોને તથા ધરનાં બીજાં સાધનોને
માંન્યા કર્યાં કરતી હતી.^૭ હાથના કાંડામાં
પહેરી રાખેલી મારી એકની એક કાચની બંગડી
રાધેલાં અત્રોની ઝીણી ઝીણી કણીઓથી ખર-
ડાયેલી જ રહેતી હતી. હું જમાઈઓ, દીકરીઓ,
જેઠ, દિયેર તથા સાસુ-સસરાનું સન્માન કર્યાં
કરતી હતી.^૮ વહુઓને તથા દાસીઓ આદિને
હું 'તમે આ કામમાં બહુવાર લગાડી, તમે દેખ
જોડું ક્યું?' એવા કપડા આપ્યા કરતી હતી અને
કામકાજમાં નિરંતર વ્યથ રહેતી હતી. જીવતાં
સુધી ધરની ચાકરી કરવામાં જ મારાં રાત્રિ-
દિવસ ગયાં હતાં.^૯ 'હું કાણ છું' અને આ
સંસારમાં શું છે?' એવો વિચાર મને સ્વપ્ન-
માં પણ આવતો ન હતો. વેદિયા દોર જવા
અને અશુદ્ધ ભુદ્ધિવાળા મારા પતિ પણ મારી
પેટે જ કામકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા.^{૧૦}
મારું મન સમિધ, શાક, છાણ અને બળતર
ણુને સંચય કરવામાં બહુ કાળજીથી લાગી રહેતું
હતું. હું મારા દેખાઈ રહેલી નસોવાળા દૂબળા
ચરીરને ચોળાયેલા ધાબળાથી જ વીંટી રાખતી
હતી.^{૧૧} વાછરડીના કાનના મૂળમાં પડેલી ઈત-
ડીઓ તથા જિંગોડાઓને કાઢવામાં હું તત્પર
રહેતી હતી અને ધરના વાડામાં કરેલાં ચાકના

ક્યારાઓને પાણી પાવા સારુ હું ધરનાં માણસો પાસેથી પાણી ભરેલા ઘડા જલદી માગ્યા કરતી હતી.^{૧૨} જળાશયોના કિનારાઓમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોને હું પોતાના હાથથી લાવીને વાછરડી-ને તૃપ્ત કરતી હતી. વારંવાર હું ધરનાં ખાર-ણાંઓ આગળ છાણુ-માટીથી લીપતી હતી અને તેમાં ગુલાલ આદિ રંગની વેલોની રચના કરતી હતી.^{૧૩} ધરનાં માણસોને નીતિ શીખવવાને સારુ હું જરા નરમાશથી વજ્યા કરતી હતી. જમ સમુદ્રની ભરતી મર્યાદાને છોડતી નથી, તેમ હું મારી મર્યાદાના નિયમને કદી છોડતી ન હતી.^{૧૪} મારું શરીર જીરણ પાંદડાં જેવું થઈ ગયું હતું. માથું હાલવાને લીધે બહુ હું હિંડોળે બેસીને ચૂંકતી હોઉં એવી લાગતી હતી. મારો બીજો કાન બહેરો થઈ ગયો હતો, એટલે એક કાને જ હું કામ ચલાવતી હતી. હું હાથમાં લાકડી ઝાલીને ફરતી હતી અને મારી જીવનવૃત્તિ બહુ ધૈર્યથી મારવા જેવી જરાવ-સ્થાથી બીતી હોય તેમ ચિયિલ થઈ ગઈ હતી.

વસિષ્ઠ બ્રોહ્મણ:-હે રામ ! સરસ્વતીની સાથે પહાડી ગામમાં ફરતાં ફરતાં લીલા એ પ્રમાણે પાતો કરવા લાગી અને વિસ્મય પામીને સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે તે તે સ્થળો અને માણસો આદિ બતાવવા લાગી.^{૧૫-૧૬}

લીલા બ્રોહ્મણ:-હે દેવી ! આ મારી પાટલ ત્રણેના સમુદ્રથી શોભી રહેલી ફૂલવાડી છે. પ્રકૃ-લિપ્ત થયેલા સત્તાના મંડપોવાળી આ મારી આસોપાલવની વાડી છે. આ મારો પાણીનો ઢોળ છે. એના કિનારા પરનાં ઝાડોમાં વાછરડાંઓને ચોડીક ગાંઠ હઈને હું બાંધી રાખતી હતી. મારી 'હર્ષિકા' નામની વાછરડી છે, અને એણે મારા વિયોગને લીધે ખાવાનું પણ છોડી દીધું છે. દુઃખ-ને લીધે કામ કરવામાં અચક્ત થયેલી અને ધૂળથી ખરડાઈ રહેલી આ બિચારી મારી પાણી ભર-નારી છે. આંધુથી બીંબયેલાં નેત્રવાળી આ

પાણી ભરનારી આજ આઠ દિવસ થયાં રોયા કરે છે.^{૧૭-૧૮} હે દેવી ! હું અહીં જમતી હતી, અહીં વસતી હતી, અહીં બેસતી હતી, અહીં સૂતી હતી, અહીં પીતી હતી, અહીં દાન આપતી હતી અને અહીં કૃણાદિને લાવીને એકાં કરતી હતી.^{૨૦} આ જ્યેષ્ઠશર્મા નામનો મારો દીકરો ધરમાં રોયા કરે છે. આ મારી દૂઝણી ગાય જંગલમાં લીલાં ખડ ચરે છે.^{૨૧} મેં હોળી-માં ખાળવાને માટે શરીરની પેઠે પાંચ છિદ્રોનાં અને લૂખી-ખારી માટીથી ઉપરના ભાગમ લીપેલું છાણાનું આ જ મોઢવું કરી રાખ્યું છે, તે તમે જુઓ.^{૨૨} બહુ મેં જ વાવીને ઉછે રેલી હોય એવી કડવી તૂંબડીના વેલાઓથી ઘેરાયેલું અને બહુ નસોથી ઘેરાયેલું મારું જ બીજું શરીર હોય એવું, આ મારું રસોડું છે, તે તમે જુઓ.^{૨૩} જમણે બાબુબંધને ઠેકાણે રુદ્રાક્ષની માળાઓ બાંધી છે, જ્યો પૃથ્વીમાં પ્રત્યક્ષ બંધનરૂપ છે અને જમની આંખો રાઈ રાઈને રાતી થઈ ગઈ છે, તે આ મારા બંધુઓ અગ્નિને અને બળતણને લાવે છે, તે તમે જુઓ. આ નદીના તરંગો સિંહાલમાં અને જળથી ભરપૂર પ્રદેશમાં ગુચ્છોની પેઠે પછડાયા કરે છે અને કિનારાની સતાઓનાં પાંદડાંઓને તેમને આકાર પણ ન દેખાય એ રીતે પોતાનામાં ડુંખાવી દે છે. તે આસપાસની લીલાં ખડવાળી ભૂમિઓમાં ઊગેલી ઉત્તમ સતાઓને છાંટાઓથી ભરી દે છે અને ચિલાઓરૂપી પાટિયાં પછડાવાને લીધે ક્ષીણવામાં તથા કમળના સુગંધનાળાં બિંદુઓને ઉછાળ્યા કરે છે.^{૨૪-૨૫} તે ઊછળી ઊછળીને મધ્યાહ્ન કાળનાં સૂર્યનાં કિરણોને પણ ઝાકળ જ્યાં કરી દે છે. જુઓ, આ નદીના કિનારાનાં વૃંદો પ્રકૃ-લિપ્ત પ્રુષ્ઠોમાં ફરનારા સમરાઓના નાદો બહુ પોતે જ દોઈ ઉત્કંઠાથી રાજ કરતાં દોષ એવાં લાગે છે.^{૨૬} જુઓ, પાસે ઊગેલા ખાખરા-ઓનાં પ્રકૃલિપ્ત થયેલાં દેશમાંથી કાનિની

ખંભી પડવાથી તે બધે પરવાળાં હોય એવાં
 ાગે છે અને નિરંતર પુષ્પોના સમૂહનો ઉલ્લાસ
 યાં કરે છે. હવે આ બુદ્ધિ મારો ધરનો માંડવો.
 મે ગામની નદીથી વીંટાયેલો છે. એ નદી મારે
 લલાહલ કરનારી છે, પાણીની ચકરીઓથી ભરા
 ચેલી છે અને તેમાં તણાઈ આવતાં અનેક
 જોને લેવા સારુ ગામનાં બાળકા કૂચા કરે છે.
 ાળના જીછળતા તરંગો પછડાવાથી એ ગૃહ-
 ડંપની શિક્ષાઓ નિત્ય ધોવાયા કરે છે. ઘાટાં
 ાંદકાંવાળાં વૃક્ષોની ઘેરી છાયાથી એ મંડપ
 નેરંતર શીતળ રહે છે અને પ્રકૃતિલત યથે-
 ા લતાઓ વીંટાવાથી તે સુંદર લાગે છે.
 મે મંડપના ગોખો પડતાં ફળોથી, પુષ્પોથી
 અને શુદ્ધોથી ઢંકાયેલા રહે છે. ૨૯-૩૧ આ
 ડંપમાં મારો પતિ જીવરૂપે ક્રિયાઓથી રહિત
 માં પણ આર સમુદ્રરૂપી કટિમેખલાવાળી
 ધ્વીની અધિપતિ થઇને રહ્યો છે. ૩૨ હા! મારા
 નમાં સ્મરણ છે કે, એ મારા પતિએ 'હું' તર-
 નજ રાજ થાઉં તો ઠીક' એવી પ્રબળ વેગથી
 યજા કરી હતી. ૩૩ હે પરમેશ્વરી! એ ઇચ્છાના
 બળ વેગને લીધે એ મારા પતિને આઠ દિવસ-
 ાં જ લાંબા કાળની પ્રતીતિ આપનારું સમૃદ્ધિ-
 ણું રાજ્ય મળ્યું છે. ૩૪ આ ધરના આકાશમાં
 મારો પતિ રાજ થઈને રહ્યો છે, પરંતુ જમ
 પાકાશમાં રહેલો વાયુ દેખાતો નથી અને વાયુ-
 ાં રહેલો સુગંધ દેખાતો નથી, તેમ એ પ્રત્યક્ષ
 ખાતો નથી. ૩૫ અહીં આ આકાશમાં જ અંગઠા
 ટકા દૂર પ્રદેશમાં મારા એ પતિનું રાજનગર
 ાવું બેઠ્યું. તે નગર લોકિકદષ્ટિથી કરોડો ચોજ-
 ને છેડે ધારવામાં આવે છે. ૩૬ હે ઈશ્વરી!
 તપણે બન્ને જ આકાશમાં છીએ, તે જ આકા-
 માં મારા એ પતિના હજારો પતંગવાળો વિ-
 ાણું રાજ્યપ્રદેશ છે પણ તે જોવામાં આવતો
 થી; એ કાઈ મહામાયાનો પ્રભાવ છે. ૩૭ હે
 રી! હવે મને મારા પતિના નગરમાં જવાની

ઇચ્છા થઈ છે; માટે આવો ત્યાં જઈએ. ઉઘોગી
 માણસોને શું દૂર હોય? ૩૮

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામ! લીલાએ આ
 પ્રમાણે કહ્યું અને સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને તે
 તુરત મંડપમાં દાખલ થઈ. ત્યાંથી તે સરસ્વ-
 તીની સાથે તે પશ્ચિમીની પેઠે તલવાર જવા
 રયામત્સર્વાળા આકાશમાં ભડી. તે આકાશ તોડી
 પાડેલા આંજણના ઢગલા જેવું લાગતું હતું. એક
 આકારવાળા નિશ્ચળ સમુદ્રના જેવું સુંદર હતું,
 નારાયણના ચરીર જેવું હતું અને ભ્રમરાની
 પીઠના જવી નિર્મળ કાન્તિવાણું હતું. ૩૯, ૪૦ મેઘ-
 ના માર્ગને, વાયુના સંધોના પ્રદેશને, સૂર્યના
 માર્ગને, ચંદ્રના માર્ગને, દ્રુવના લોકને, સાધ્ય દેવ-
 તાઓના માર્ગને, સિદ્ધોના માર્ગને, સ્વર્ગલોકને,
 બ્રહ્મલોકને, વેદુલલોકને, જગતનાં માતપિતા૩૫
 ચિત્રવાર્તીના લોકને, ચિત્રના સદેહ ભક્તોના
 લોકોને તથા દેહરહિત યઈને, રહેનારા ભક્તોના
 લોકોને પણ મૂકી દઈને, એ બે સ્ત્રીઓ દૂર કરતાં
 પણ ધણે દૂર ગઈ. બહુ દૂર જઈને લીલા પોતાના
 અપરિચિન્ન સ્વરૂપને કાંઈક ભૂલી ગઈ અને તે
 પાણું વાળીને ઉર્લંઘન કરાયેલા આકાશપ્રદેશને
 જોવા લાગી, તો તેને નીચે ચંદ્ર, સૂર્ય કે તારાદિ
 કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તો કેવળ
 નિશ્ચળ, ગંભીર, શિશાઓનાં છિદ્રોને પૂરી દેનારું,
 પ્રલયકાળના સમુદ્રના ગર્ભ જેવું અને શિકાના
 ગર્ભ જેવું ધાહું અધારું જ હતું. ૪૧-૪૨

લીલા યોલી:-હે દેવી! આપણી નીચે
 સૂર્યોદિતું તેજ હતું, તે ક્યાં ગયું? અહીં શિકાનું
 ના ગર્ભ જેવું દંઠ અને મુકીમાં પકડી રાકાયું
 એવું આ બહું અધારું ક્યાંથી આવ્યું? તે
 તમે મને કહો. ૪૩

દેવી યોહ્યા:-હે પુત્રી! તું આ આકાશ-
 ના આ દૂર દૂરના પ્રદેશમાં આવી છે, એટલે
 અહીં સૂર્યોદિનાં તેજ દેખાય જ નહિ. ૪૪ જમ
 બહુ ભંડી અધારી ખાકમાં નીચે રહેલું પત-

ગિયુ, ઉપર દૂર જોલેલા મનુષ્યના જોવામાં આવતું નથી, તેમ નીચે ગ્રહેલો તે સૂર્ય અહીંથી આપણા જોવામાં આવતો નથી.^{૧૬}

લીલા બોલી:-અહોહો ! આપણે આ દૂરાતિદૂર પ્રદેશમાં આબ્યાં છીએ, એટલે નીચે રહેલો તે સૂર્ય પરમાણુની પેઠે જરા પણ દેખાતો નથી.^{૧૭} હે મા ! હવે પછીનો માર્ગ કટલો છે, કેવો છે અને ત્યાં શી રીતે પહોંચાશે ? હે દેવી ! તે તમે મને કહો.^{૧૮}

સરસ્વતી બોલ્યાં:- આ પ્રદેશ પછી આગળ જતાં પ્રહ્લાંડનું ઉપર પડ તારા જોવામાં આવશે. તે પડની રજની કણીઓમાંથી સૂર્ય-અદ્ર વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે.^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-હે રામ ! આવી રીતે જેમ જે ભ્રમરીઓ પર્વતની ઘાટા મંડળવાળી સ્ત્રી તને પ્રાપ્ત થાય, તેમ પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ પ્રહ્લાંડના ઉપલા પડને પ્રાપ્ત થઈ.^{૨૦} જેમ પોલાણમાંથી અનાયાસે નીકળી જવાય છે, તેમ એ બે સ્ત્રીઓ તે પ્રહ્લાંડના પડમાંથી અનાયાસે બહાર નીકળી ગઈ. જે વસ્તુમાં સાચાપણું સમજાય હોય છે, તે વસ્તુ વળ કરતાં પણ અધિક દૃઢ થઈ પડે છે, પણ જે વસ્તુ મિથ્યા સમજાયને ખાલિત થઈ હોય છે, તે વસ્તુ કાંઈ પણ દૃઢ લાગતી નથી.^{૨૧} હવે આવરણરહિત વિજ્ઞાનને પામેલી લીલાએ તે પછી પ્રહ્લાંડના પારમાં અત્યંત પ્રકાશતા અને ચારેબાજુ ફરતાં બ્યાપેલાં જળઆદિ આવરણો દીઠાં સ્ત્રી પ્રહ્લાંડથી દશગણું પાણી હતું અને તે અખોડના ફળની છાલની પેઠે પ્રહ્લાંડને ફરતું વીટાઈને રહેલું હતું.^{૨૨} પાણી પછી તેથી દશગણું અગ્નિનું આવરણ હતું અને એ અગ્નિ પછી તેથી દશગણું વાયુનું આવરણ હતું. વાયુ પછી તેથી દશગણું આકાશનું આવરણ હતું અને એ આકાશ પછી તે શુદ્ધ ચિદાકાશ જ હતું.^{૨૩-૨૪} એ સર્વોત્તમ અને પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશમાં મધ્યની, આદિની અને અંતની

દાઈ પણ કલ્પનાઓ વાંઝણીના પુત્રની વાતોન પેઠે હૃદય પામતી જ નથી.^{૨૫} એ ચિદાકાશ પદ કેવળ છે, બ્યાપક છે, શાંત છે, અત્યાદિ છે અને ભ્રમરરહિત છે. તે આદિથી, અંતથી તથા મધ્યથી રહિત છે અને પોતાના અપરિચિત્ત સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૨૬} હે રામ ! એ નિર્મળ આકાશ એવું તો અપરિચિત્ત છે કે, તેમાં જે કદાચ ઉપરથી એક શિલા મોટા વેગથી કલ્પ સુધી નીચે પડ્યા જ કરે, નીચેથી ગરુડજી મોટાવેગથી કલ્પ સુધી ઊંચે ચઢ્યા જ કરે, અથવા આપવામાં સમર્થ પુણ્યનું અભિમાન ધરાવીને પવન બને પાણી સરખા વેગથી ચાલ્યા જ કરે, તો પણ તેઓ એના દાઈ છેડાને પામી શકે એમ નથી.^{૨૭}

આકલ્પમુત્તમવલેન શિલા પત્તેષ્વસ્મિન્
વલાત્ પતગરાદપિ ચોત્પત્તેષ્વેત્ । તદ્યોજનં નલમતે
વિમલેન્જ્વરેન્નર્તમાકલ્પમેકજવગોપ્યથ મારુત્યોપિ ।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણના લીલાના આખ્યાન સં-
બંધી 'પરમાકાશવર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૨૯ માં સમાપ્ત

~ સર્ગ ૩૦ મો ~

લીલાએ ચિદાકાશમાં અનંત-

કોટિ પ્રહ્લાંડો દીઠાં

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પૃથિવ્યસેજસાં તત્ર નમસ્વન્નમસોરપિ ।

યયોત્તરં દશગુણાનતીત્યાવરણાન્ સ્થળાત્ ॥ ।

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-ત્યાં પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને આકાશનાં આવરણો હતાં અને આવરણો એકએકથી દશગણાં અધિક હોવાએ તે સઘળાંનું ક્ષણમાત્રમાં ઉલ્લંઘન ક અને તેણે પ્રમાણ વગરનું પરમ આકાશ દીઠું.

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં લીલાએ ચિદાકાશ રજની કણીઓની પેઠે રહેલાં તેવાં ને તેવાં અનંત કોટિ પ્રહ્લાંડો જોવાની કથા કહેવાયે.

આકાશમાં તેણે આ પ્રસાદ જવા બીજાં પણ
નંત પ્રસાદો બેયાં.^{૧૦} જેમ બળીઓમાં
દેવા તડકામાં કરોડો તસરેણુઓ બેવામાં
વિશે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી સ્ફુરિત થયેલા,
માંજ આવરણોવાળા કરોડો મર્ગો તે આકા-
શમાં તેના બેવામાં આવ્યા.^૩ ચિદાકાશરૂપ સમુ-
દ્રાં અવિદ્યારૂપ જળ હતાં અને ચૈતન્યના
બીજાવને લીધે તેમાં સર્ગોરૂપી અસંખ્ય પર-
દાઓ જાણ્યા હતા.^૪ ત્યાં તે તે જીવોની વાસ-
ઓ અનુસાર કેટલાંએક પ્રસાદો નીચે જાત-
ા આવતાં હતાં, કેટલાંએક પ્રસાદો ઉપર-
તાં જતાં હતાં, કેટલાંએક પ્રસાદો આડાં
તાં હતાં અને કેટલાંએક પ્રસાદો સ્થિર થઈને
તાં હતાં.^૫ જે જે જીવોની વાસના જે જે પ્રસા-
દો જવા જવા પ્રકારથી ઉદય પામી હતી, તે તે
જીવોનાં તે તે પ્રસાદોનું તેવા તેવા પ્રકારનું રૂપ
પામ્યું હતું.^૬ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં
પ્રસાદોમાં કોઈ જાંચું નથી, કોઈ નીચે નથી
તે કોઈનું જવું-આવવું પણ થતું નથી. સર્વના
અધિષ્ઠાનશૂન્ય કોઈ અખંડિત વસ્તુ તે બીજી જ
અને તેની સત્તાથી જ સધળાં પ્રસાદો સત્તા
ભ્યાં છે.^૭ જેમ બાળકને અનેક સંકલ્પો ઉત્પન્ન
થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને વળી શાંત પણ થઈ
થાય છે, તેમ અવિદ્યાથી જાહતા સંકલ્પોને લીધે
જ ચૈતન્ય તે તે પ્રસાદોરૂપે પ્રતીત થાય છે
તે પ્રકટ થઈ થઈને વળી પાછાં તે તે પ્રસાદો-
શાંત પણ થઈ જાય છે.^૮

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જ્યારે અધિ-
ષ્ઠામાં કોઈ નીચા, જાંચા કે આડા વિભાગો
નથી, ત્યારે તેમાં કલ્પનાથી પ્રકટ થયેલાં પ્રસા-
દો નીચા, જાંચા અને આડા વિભાગો કેમ
સંભવે ! કારણ કે, અધ્યસ્ત પદાર્થો અધિ-
ષ્ઠાની દિશાઓના ભાગોમાં જ રહે છે, એવા
રનો નિયમ છે.^૯

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેમ અંધારાથી દૂષિત

થયેલી આંખવાળાને આકાશમાં કીણા મેના-
વાનાં જવાં ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞા-
નથી દૂષિત થયેલાઓને અંત વગરના મહા ચૈત-
ન્યમાં આવરણવાળાં પ્રસાદો પ્રતીત થાય છે.
(આ રીતે જેમ આકાશમાં ગોળપણું નહિ છતાં
પણ ચકરડાઓમાં ગોળપણું પ્રતીત થાય છે,
તેમ મહાચૈતન્યમાં દિશાઓનો વિભાગ નહિ
છતાં પ્રસાદોમાં દિશાઓનો વિભાગ પ્રતીત થાય
છે.)^{૧૦} આ પ્રસાદોમાં સર્વ પદાર્થો ઈશ્વરેષ્ઠ-
થી આમતેમ દોહ્યા કરે છે. તે પદાર્થો કાંઈ
સ્વતંત્ર નથી. આવા પ્રસાદોમાં પૃથ્વીના ભાગને
નીચેનો બળવો અને તેનાથી બીજાને ઉપરનો
ભાગ બળવો.^{૧૧} અથવા જેમ ગોળ ઢેકાંને દશે
દિશાઓમાં વળગેલી કીડીઓના પગ ઢેકાંને જ
અડેલા હોય છે અને તે કીડીઓની પીઠ ઉપર
આકાશ જ હોય છે, તેમ પ્રસાદોમાં આલ્યા જતા
સર્વ લોકોના પગ પૃથ્વીના ભાગોને જ અડેલા
રહે છે અને તે લોકોને માથે આકાશ જ રહે છે.
માટે પૃથ્વીના ભાગોને લઈને જ જાંચા-નીચા
પ્રદેશોની કલ્પના છે, પણ અધિષ્ઠાનના ભાગોને
લઈને તે કલ્પના નથી.^{૧૨} લીલાએ જે પ્રસાદો
બેયાં હતાં, તે પ્રસાદોમાંનાં કેટલાંકમાં પૃથ્વી
વૃક્ષોથી તથા રાક્ષાઓથી જ વીંટાયેલી હતી અને
તેમાં મનુષ્યો નહોતા; તેમનું નિર્મળ આકાર
દેવતાઓથી, કિવા પુરુષોથી તથા દેવોથી વીંટા-
યેલું હતું.^{૧૩} જેમ અખોડનું ફળ છાલની સાથે જ
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ગામો, નગરો અને પર્વતો-
સહિત પ્રસાદ પણ કલ્પનાભાવથી આવરણોની
સાથે જ ઉત્પન્ન થયું છે. જેમ વિદ્યાચળના વનના
અચુક પ્રદેશમાં અનેક હાથીઓ બેવામાં આવે
છે, તેમ પરમ ચૈતન્યમાં પ્રસાદોરૂપી અનંત
તસરેણુઓ બેવામાં આવે છે.^{૧૪, ૧૫} સધળું દ્રવ્ય
પ્રસાદોમાં જ રહ્યું છે, તે પ્રસાદોમાં જ પ્રકટ થાય છે
અને પ્રસાદોમાં જ લય પામે છે. આ રીતે સર્વ
દિશામાં, સધળા કાળોમાં અને સધળાં તત્ત્વોમાં

અક્ષ જ છે; તો એ અક્ષથી મોટા કયો પદાર્થ હોય ?^{૧૧} પરમ પ્રકાશમય અને શુદ્ધ બોધમય એ અક્ષરૂપ સમુદ્રમાં 'અક્ષાંડો' નામના તરંગો નિર- તર ઉત્પન્ન થઈ યિધને લીન થયા કરે છે.^{૧૨} સંક- દ્વપના ક્ષયથી જ ક્ષય પામનારાં એ અક્ષાંડોમાં ઠેકાણે તો અંદર ઉન્નત જ છે. જમ સમુદ્રમાં તરંગો ચાલ્યા કરે છે, તેમ અક્ષમાં ઠેકાણે અક્ષાંડો ચાલ્યા જ કરે છે.^{૧૩} ઠેકાણે અક્ષાં- ડોની અંદર પ્રલય થાય છે, ત્યારે તેમની ભરે ધ્રુવવાદી થાય છે. તે ધ્રુવવાદી સ્વાભાવિક મોહથી ઘેરાયેલા બીજ લોકોના સાંભળવામાં કે બાણ- વામાં પણ આવતી નથી.^{૧૪} જમ વાવેલાં બીજોના ગર્ભમાં પાછળથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ઠેકાણે અક્ષાંડોમાં ખાલી પડેલી પૃથ્વીઓમાં પાછળથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૫} જમ તાપમાં હિમના કણો પીગળી જાય છે, તેમ ઠેકાણે અક્ષાંડોમાં સૂર્ય, અગ્નિ, વીજળીઓ અને પર્વતો જગતનો પ્રલય કરીને પોતે પણ પીગળીને નાશ પામવા તૈયાર થાય છે. ઠેકાણે અક્ષાંડો કદપના આરંભથી નીચે જ ઊતર્યા કરે છે, પણ હંબુ સુધી તેમને કાઈ આધાર મળ્યો નથી; ત્યારે ઠેકાણે અક્ષાંડો વીંખાઈ જઈને પાછાં તુરત જ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.^{૧૬, ૧૭} ઠેકાણે અક્ષાંડો આકાશમાં પ્રતીત થતાં ઝીણા મોવાળાનાં ચક્રડાંની પેઠે સ્થિ- રપણાથી રહ્યાં છે, ત્યારે ઠેકાણે અક્ષાંડો વાસ- નાઓને અનુસરીને વાયુની પેઠે ફોડતાં જ લાગે છે.^{૧૮} વેદોમાં અને શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે અક્ષાં- ડોનો પહેલો આરંભ જ ક્રમ વગરનો અને નિયમ વિનાનો થયો છે; તેથી તેઓમાં બીજ પહોંચેના અને શરીરનો આરંભ પણ ક્રમ વગરનો અને નિયમ વિનાનો જ થાય છે.^{૧૯} ઠેકાણે અક્ષાં- ડોમાં અક્ષા આદિપુરુષ થયેલા છે, ઠેકાણે અક્ષાં- વિષ્ણુ આદિપુરુષ થયેલા છે, ઠેકાણે અક્ષાં બ્રહ્મા આદિપુરુષ થયેલા છે અને ઠેકાણે અક્ષાંડો આદિપુરુષ વિનાનાં જ છે.^{૨૦} ઠેકાણે અક્ષાંડો

વિચિત્ર આદિપુરુષોનાળાં છે, ઠેકાણે અક્ષાંડો પશુપક્ષીઓથી જ ભરેલાં છે, ઠેકાણે અક્ષાંડો મહા- સમુદ્રથી જ ભરેલાં છે અને ઠેકાણે ઉત્પન્ન જ થયાં નથી.^{૨૧} ઠેકાણે શિક્ષાના ગર્ભની પેઠે ઘાટાં જ છે, ઠેકાણે ક્ષીડાઓથી જ ભરેલાં છે, ઠેકાણે દેવતાઓથી જ ભરેલાં છે અને ઠેકા- ણે અનુષ્ટોથી જ ભરેલાં છે.^{૨૨} ઠેકાણે અક્ષાંડો સર્વદા ઘાટા અંધકારથી જ ભરેલાં છે અ- તેઓમાં અંધકારને મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણી ઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. ઠેકાણે અક્ષાંડો સર્વદા પ્રકાશથી જ ભરેલાં છે અને તેમાં પ્રકાશ મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે.^{૨૩} ઠેકાણે અક્ષાંડો જાંબરાની કુળોની પેઠે મગતરાંથી ભરપૂર છે, ઠેકાણે અક્ષાંડો અંદર ઉન્નત જ છે અને ઠેકાણે અક્ષાંડો સ્પંદનરહિત પ્રાણીઓનાળાં જ છે.^{૨૪} બીજાં અક્ષાંડો તો વળી એવી સૃષ્ટિઓથી ભરપૂર છે કે, તે સૃષ્ટિઓ આકાશના મોટા પર્વતની પેઠે યોગીઓની કદપનામાં પણ આવતી નથી. એમની વચ્ચે જ પરસ્પરના અંતરરૂપ મોહ આકાશ છે, તે તો અત્યંત પયરાયેલું છે. વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ જીવતાં સુધી તેમાં ચાલ્યા જ કરે, તો પણ તેઓ તેનું માપ લઈ શકે એમ નથી. જમ કાંડાને કડ્ડું વીંટાઈ રહે છે, તેમ પ્રત્યેક અક્ષાંડને સઘળાં આવરણો વીંટાઈને રહ્યાં છે અને તેઓ પૃથ્વીની પેઠે સ્વાભાવિક આકર્ષણને લીધે એકબીજાંથી છૂટાં પડી જતાં નથી.^{૨૦-૨૨} અક્ષાં- ડોનાં વર્ણનમાં અમારી બુદ્ધિની જ શક્તિ હતી તે અમે દેખાડી ચૂક્યા છીએ. આથી વધુ જ કાંઈ છે, તે વિશે અમારી બુદ્ધિ પહોંચતી નથી. કે મહા- બુદ્ધિમાન! હવે જગત સંબંધી આથી વધારે વાત કરવાની મારી શક્તિ નથી.^{૨૩} જમ ભયંકર અંધ- કારથી ઘાટા એવા મહાન અરણ્યમાં મહાન્મત પિશાચો એકબીજાના જેવામાં આવે નહિ એવી રીતે નાચ્યા કરે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણુ એવા

પરમ ચેતન્યમાં એવી જ રીતે અનેકાનેક મોટાં
બ્રહ્માંડો સુધી કુરે છે.^{૩૪}

મીમાંષકારગહને સુમહત્વરણ્યે નૃત્યં ત્યદ-
શિતપરસ્પરમેવ મત્તાઃ । યદ્વા યદ્વા પ્રવિવતે પર-
માર્ચસ્તેવં સ્ફુરંતિ સુવહ્નિ મહાજગંતિ ॥ ૩૪
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'વિચિત્રબ્રહ્માંડકોટિવર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

પદ્મરાજનું અંતરપુર તથા શરપુરનાં
લક્ષણો અને સગજ થયેલું સૈન્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमाकलयंत्यौ ते निर्गत्य जगत्तो निजात् ।
अंतःपुरं ददृशुस्तर्हित्येव विनिर्गते ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આગળ કહ્યા
પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ પોતા-
ના જગતમાંથી નીકળી અને નીકળતાં વેંત જ
તેઓએ તુરત અંતરપુર જોયું. અંતરપુરમાં 'પદ્મ'
નામના મહારાજનું રાજ્ય પુષ્પોના સમૂહમાં
હંકારીને પહોંચું હતું અને એ રાજ્યના પડખામાં
સમાધિસ્થ ચિત્તવાણું લીલાતું સ્થળશરીર બેઠું
હતું.^૧ શોકને લીધે રાત્રિ મોટી થઈ પડી હતી,
એથી લોકો થોડી થોડી મહાનિદ્રાથી ઘેરાયા
હતા. ત્યાં ધૂપ, અંદન, કપૂર તથા ઠંડસરનો મધ-
મથાટ વ્યાપી રહ્યો હતો.^૨ એ સ્થળને જોયા પછી
પતિના બીજા સંસારમાં જવાને ઉત્કંઠિત થયેલી
લીલા સંકલ્પમય દેહથી ત્યાં જ અને તે જ આકા-
શમાં બેઠી.^૩ પતિના કાંઈક વિસ્તાર પામેલા
બીજા સંકલ્પમય સંસારમાં પેસના માટે ઉત્સુક
થયેલી તે લીલા, બ્રહ્માંડનાં તે પડને તથા આવ-

રણને બેઠીને સરસ્વતીની સાથે તેનાં જ બીજાં
આવરણોવાળા બીજા બ્રહ્માંડમાં પેઠી.^૪ ત્યાં
પેસતાં પતિનું મોહરૂપી કાલ્પના ખાખાચિયા
જનું સંકલ્પમય જગત તેણે જોયું. જમ બે
સિંહણો અંધારાથી અને વાદળાંથી કાલ્પમય
લાગતી પર્વતની ગુફામાં પેસે, તેમ સંકલ્પમય
શરીરાવાળી એ બે દેવીઓ, તે સંકલ્પમય જગ-
તમાં પેઠી. જમ બે ઘીડીઓ પાકલા ફણા બીલા-
માં પેસે, તેમ તે બન્ને સ્ત્રીઓ તે જગતમાં પેઠી.
તેમાં બીજા લોકોનું, પર્વતોનું અને અંતરિક્ષનું
ઉલ્લંઘન કરીને એ બે સ્ત્રીઓ પર્વતોનાં મંડળો-
થી તથા સમુદ્રોથી ભરપૂર ભૂમંડળમાં પહોં-
ચી.^{૫-૬} ત્યાં મેરુપર્વતે શોભાવેલા અને નવ
ખંડરૂપી નવ પાંખડીઓવાળા જંબૂદ્વીપમાં જઈ,
લીલાએ ભરતખંડમાં પોતાના સ્વામી પદ્મરાજ-
ના બીજા અવતારરૂપ વિદ્યરથ રાજનું રાજ્ય-
મંડળ દીધું.^૭ એ સમયમાં, પૃથ્વીને શોભાવ-
નારા તે દેશમાં, ખંડપતિ રાજ્યોની સહાયતા-
થી વૃદ્ધિ પામેલા કોઈ 'સિંધુરાજ' નામનો
રાજ સેના લઈને ચઢી આવ્યો હતો અને વિદ્ય-
રથરાજએ પણ તેની સામે લડવાની તૈયારી
કરી હતી.^૮ એ સંગ્રામનો આડંબર થયો,
ત્યારે ત્રેલોક્યનાં પ્રાણીઓ તે જોવા માટે આવ્યાં
હતાં અને તેથી આકાશમાં ભારે જીડ જમી
હતી.^૯ તે બન્ને દેવીઓને આ સર્વના મિથ્યા-
પણાને નિશ્ચય હતો, તેથી તેઓ નિઃશંક રીતે
ત્યાં આવી હતી. ત્યાં તેમણે વાદળાંઓથી જાણે
ઘેરાયેલું હોય તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવ, ગંધર્વ,
સિદ્ધ આદિ લોકોથી ઘેરાયેલું તે સંગ્રામનું આકાશ
જોયું. એ આકાશમાં સિદ્ધોના, ચારણોના ગંધર્વોના
તથા વિદ્યાધરોના ગણો ધૂમતા હતા, તે શરવીર
પુરુષોને વરી લેવાના ઉત્સાહથી સ્વર્ગલોકની ધણી
ધણી અપ્સરાઓ ત્યાં ટાળે વળી હતી.^{૧૦, ૧૧} ત્યાં
ભૂતો, રાક્ષસો અને પિચાઓ સ્થિર પીવામાં
તથા માંસ ખાવામાં ઉત્સુક થઈને નાચવા મંડ્યા

x આ એકત્રીસમા સર્ગમાં પદ્મરાજનું અંતરપુર
જોવાની, બીજું બ્રહ્માંડ જોવાની, શરપુરનાં લક્ષણોની
અને સગજ થયેલા સૈન્યોને જોવાની કથા કહેવાશે.
ચો. રા. ૧૪

હતા, તો વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓ વીરલોકના ઉપર
પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરવાને સારુ હાથમાં ધણું ધણું
પુષ્પો લઇને જીભી હતી. ત્યાં યુદ્ધ એવાના ઉત્સાહ-
વાળા વૈતાલો, યંક્ષો અને કૂખાંડો આયુધો પડે તો
અચી જવાય એ માટે પર્વતોનાં શિખરોની ઝોથ
લઈ જીભા હતા. ^{૧૭૧૧} જટલામાં શસ્ત્રો જડવાને
સંભવ હતો તેટલા આકાશના ભાગમાંથી પ્રાણી-
ઓના સમૂહો નાસી જતા હતા. વીરપુરુષો 'હું
પુરુષ છું, હું પુરુષ છું' એવા અભિમાનથી ગરબડ
મચાવીને બેનારા લોકોને આનંદ આપતા હતા.
ત્યાં તુરતમાં યદ્યે ગયેલા બીજા સંઘોએની પર-
સ્પરમાં વાતો ચાલી રહી હતી. તેમજ વિનોદ
કરવામાં, હાસ્ય કરવામાં અને વિલાસ કરવામાં
ઉત્ક્રિષ્ટ થયેલી સુંદર દેવાંગનાઓ આમરો લઇને
જીભી હતી. ^{૧૭૧૮} યોગના બળથી શ્રેષ્ઠતા પામેલા
મુનિઓ યોગશક્તિથી પોતાનાં શરીરોને અદશ્ય
રાખીને, જગતના કલ્યાણને માટે દેવતાઓની
સ્તુતિઓ કરતા હતા; તો અપ્સરાઓ પોતાને
મૂંઝીને રખે બીજા નવા પતિઓને વરે, એટલા
માટે લોકપાલ દેવતાઓ તે અપ્સરાઓનાં સમ-
યોચિત વખાણ કરતા હતા. ^{૧૮} ત્યાં સ્વર્ગને
શોભાવે એવા વીરલોકોને, સ્વર્ગમાં લઈ જવાને
માટે ઇન્દ્રના દૂતો આમતેજ કરતા હતા; તો
દેવતાઓએ શૂર લોકોને માટે જ્યાં ઐરાવતાદિ
દિગ્ગભને શણગારી રાખ્યા હતા. ^{૨૦} જે શૂરવીર
લોકો રણમાં મરણ પામી દેવતા યદ્યે સ્વર્ગમાં
આવે તેમને માન આપવા માટે ગંધર્વો અને
ચારણો સજ્જ યદ્યેને જીભા હતા. શૂરલોકોને
વરવામાં ઉત્સાહવાળી યથેલી દેવાંગનાઓ રણ
ભૂમિમાં જામેલા ઉત્તમ સુરલોકોને કટાક્ષથી
ભેંચા કરતી હતી. ^{૨૧} વીર પુરુષના બાહુદંડનું
આલિંગન કરવામાં અત્યંત આસક્તિવાળી ત્યાં
હંબરો દેવસુંદરીઓ જીભી હતી અને ત્યાં શૂર-
પુરુષોનો શુભ યશ વ્યાપ્ત થવાથી સર્વ પશુ ચંદ્ર
જેવો યદ્યે ગયો હતો. ^{૨૨}

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મા! આપ કેવા યોદ્ધા-
ને 'શૂર' કહો છો? કેવો યોદ્ધો સ્વર્ગના શણ-
ગારરૂપ થાય? અને કેવા પ્રકારનો સંઘામ
અયોગ્ય કહેવાય? ^{૨૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! જે શૂરવીર પુરુષ
શાસ્ત્રોક્ત આચાર પાળનારા પોતાના સ્વામીને
સારુ યુદ્ધમાં મરણ પામે અથવા જય પામે, તેને
શૂરપુરુષોના ઉત્તમ લોક મળે છે. અધર્મી સ્વામીને
સારુ અથવા અધર્મ કરવાને સારુ યુદ્ધ કરતો જે
પુરુષ રણમાં બીજા પ્રાણીના પ્રહારથી કપાઈ
જઇને મરણ પામે છે, તે પુરુષ અયોગ્ય સંઘા-
મમાં મૂંઝા કહેવાય છે અને તેને નરકની જ પ્રાપ્તિ
થાય છે. ^{૨૪} જે પુરુષ શાસ્ત્રમાર્ગથી વિરુદ્ધ આચાર-
સ્વાળા સ્વામીને સારુ યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષને
મરણ પછી અક્ષય નરકવાસ જ મળે છે. ^{૨૫}
યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રની પદ્ધતિને તથા લોકાચારને
અનુસરનારો અને તેવા જ સ્વામીની સેવા કર-
નારો જે પુરુષ યુદ્ધ કરે છે, તે શૂર કહેવાય છે. ^{૨૬}
હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! જે પુરુષ ગાયત્રી, બ્રાહ્મણ
મિત્રનું અથવા શરણાગતનું રક્ષણ કરવા માં
યુદ્ધ કરીને મરણ પામે છે, તે તે પુરુષ સ્વર્ગન
શણગારરૂપ થાય છે. ^{૨૮} પાલન કરવા યોગ્ય
પોતાના દેશનું જ યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં
સર્વદા તત્પર રહેતો હોય એવા રામને માટે
જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને વીર
પુરુષોના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ^{૨૯} ક્ષત્રિય
જાતિનો અથવા બીજી જાતિનો પણ જે રામ
પ્રેરણને કૃપા દેવામાં તત્પર રહેતો હોય, તેને
માટે જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને
નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ^{૩૦} શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ આચાર-
નારા રાત્રીઓને માટે અથવા તેવા બીજાઓને
વાસ્તે જેઓ યુદ્ધમાં કપાઈ મરે છે, તેમને નરકમાં
જવું પડે છે. ^{૩૧} જે યુદ્ધ ધર્મના માર્ગથી રહિત
ન હોય, તો જ તેમાં મરનારાઓની સ્વર્ગમાં
સ્થિતિ થાય છે. બાકી જે ધર્મરહિત યુદ્ધમાં

ઠસર્ગ ૩૨ મો

યુદ્ધ કરવાને ઊભેલી બે સન્ન
સેનાઓનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વીરવરોત્કંઠનૃત્યદમ્પરસિ સ્થિતા ।

લીલાલોકપામાસ વ્યોમ્નિ વિદ્યાન્વિતાવનૌ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—પછી જમાં ઉત્તમ વીર
લોકોને વરવાની ઉત્કંઠાથી અપ્સરાઓ નાચતી
હતી એવા આકાશમાં સરસ્વતીની સાથે ઊભેલી
લીલાએ કોપથી વ્યાજ્ઞ યથેલી, નિર્મળ બે સમુ-
દ્રના જેવી લાગતી, મોટા સમારંભથી પાટી
હેમ્પતી, મંદોન્મત બનેલી અને સામસામા બે
રાખ્યાં પાણેલી બે સેનાઓ હીઠી.^{૧-૩} તે
સેનાઓ પૃથ્વીમાં પોતાના પતિએ પાળેલા
પોતાના દેશમાં આવેલા એક વિશાળ અરણ્યમાં
હતી. એ અરણ્ય સેનાયો વ્યાપેલું હતું અને
જાણે બીજા આકાશ જેવું બધુંકર હતું. ત્યાં તે
સેનાઓ કવચ તથા શસ્ત્રો દારણ કરીને યુદ્ધ કરે-
વામાં જ સન્ન થઈ હતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની
જમ અદ્ભુત લાગતી હતી. પહેલો પ્રહાર ઢાલ
કરે છે, એ એવાને માટે તેમાં સર્વ લોકોનાં
નેત્રો શોભ પામી રહ્યાં હતાં.^૪ ત્યાં યોદ્ધાઓએ
ઉપાડેલી નિર્મળ તલવારોની ધારાઓ જળની
નીતરી ધારાઓ જેવી લાગતી હતી અને ફરશી,
પ્રાસ, હિંદિપાલ તથા યુદ્ધરો અગ્રણી રહ્યાં
હતાં.^૫ જમ ગરુડજની પાંખોના પવનથી વન
હાલે છે, તેમ ત્યાં યોદ્ધાઓ કોપથી દ્રુજતા હતા.
સેનાનાં અખતરો ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે
અગ્રણી રહ્યાં હતાં.^૬ યોદ્ધાઓ એકબીજાનાં મોઢાં
જઈને કોષપૂર્વક ચક્ષુ ઉગ્રામતા હતા. યોદ્ધા-
ઓની દષ્ટિઓ પરસ્પર ઉપર ચોટી જનાથી

* આ બન્નીસગ સર્ગમાં લીલાએ અને સરસ્વ-
તીએ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સન્ન થઈને ઊભેલી બે
સેનાઓને જોઈ, એ કથા કહેવાશે.

મનારાઓને પણ સફળિત થતી દેાય, તે મંદો-
ન્મત લોકો પણ પાપ કરતાં છતાં નરકપાતથી
નિર્મળ રહે અને યુદ્ધો જાણી કરીને લોકોના વિના-
શ કરે.^{૨૨} 'શૂરપુરુષ ગમે તેવા સંઘામમાં મરે
તો પણ તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.' એવાં જ
વચનો કહેવામાં આવે છે, તે વચનો સંપૂર્ણ
વિચાર કર્યા વિના બુદ્ધિમાં આવીને કહેવાય છે,
એમ સમજવું; કારણ કે જ ધર્મની રીતિવાળા
યુદ્ધમાં લડે છે, તે જ શૂરવીર કહેવાય છે, એવો
શબ્દનો નિર્ણય છે.^{૨૩} જ્યાં સદાચારીઓને અર્થ
મર્યાદાની ધારાની ટકર લે તેઓ જ શૂર કહેવાય
છે, બીજાઓ તો ડિંભાકવમાં (એટલે અયોગ્ય
સંઘામમાં) ખૂબ કહેવાય છે.^{૨૪} ધર્મસંઘામમાં
મરેલાઓને માટે ઉત્કંઠિત ચિત્તોવાળી અને
'અને તો શૂરવીર થયેલા મહા બળવાન પુરુષોની
ઓછા હીએ' એમ બોલતી દેવોની સુંદરીઓ ત્યાં
આકાશમાં જાણી રહે છે.^{૨૫} દે રામ ! વિદ્યરથના
અને સિંધુરાજના એ સંઘામના સમયમાં
આકાશ વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના અતિ મધુર ગાય-
નથી ગાજી રહ્યું હતું, શૂરપુરુષોના કંઠોમાં પહેરા-
વાને માટે કદપવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાઓ ગૂંથ-
વામાં લાગેલી દેવાંગનાઓથી ભરપૂર હતું અને
એવાને માટે આવેલા દેવતાઓનાં તથા સિદ્ધ
લોકોનાં સુંદર વિમાનોની પંક્તિથી તે શોભી રહ્યું
હતું. આથી તે જાણે ઉત્સવની શોભાથી જામરાઈ
દેાય તેમ શોભી રહ્યું હતું.^{૨૬}

વિદ્યાધરીમધુરમંથરગીતિગર્મ મંદારમાલ્ય-
વલનાકુલકામિનીકમ્ । વિશ્વાત્કાંતસુરસિદ્ધિ-
માનપંક્તિ વ્યોમોત્સવોદ્ધરિત શોભમિગોછલાસ ॥
શ્રીધોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણને લીલાના આખ્યાન સંજ્ઞાથી
'યુદ્ધમેલિકાસ્થિતાંબરવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૧ ગો સમાપ્ત

સૈન્યોનો આકાર લીંતમાં આવેખેલાં ચિતરામણ
જ્યો યઈ રહ્યો હતો.^{૧૦} મધ્યભાગમાં લાંબા
પ્રદેશ સુધી બે સેનાઓની જુદી જુદી હદ બાંધી
હતી, તેથી ચોક્કાઓ પોતપોતાની હદમાં જિભા
હતા. અનિવાર્ય એવા મહાસૈન્યના ઠાલાહલથી
ત્યાં એકબીજાની વાતો ખરાખર સંભળાતી ન-
હોતી.^{૧૧} પોતપોતાના સ્ત્રામીઓની આજ્ઞા વિના
પહેલો પ્રહાર થઈ શકે નહિ, એટલા માટે બન્ને
પક્ષના ચોક્કાઓ થોભી રહ્યા હતા. એ કામમાં
ઠાઈ જતની ઉતાવળ થઈ જાય નહિ, એટલા માટે
ધણી વાર સુધી હુંડલિઓ વગાડવાં પણ બંધ
રાખ્યાં હતાં.^{૧૨} જેમ પ્રલયકાળના પવનથી મહા-
સમુદ્રના બે ભાગ થઈ જાય, તેમ બંને સૈન્યો-
રૂપી મહામત્ત મહાસાગરની વચ્ચેના ભાગમાં હાથ
હાથ જગ્યા ખાલી મૂકી હતી. તે જગ્યારૂપી
પાનથી તે બન્ને સેનાઓરૂપી મહાસાગરમાં પણ
વિભાગ પડ્યા હતા. સેનાઓનાં બન્ને રાજાઓએ
સંકટ સંબંધી ભારે ગોઠવણોની ચિંતાથી પરવશ
થઈ ગયા હતા. ભીરુઓનાં હૃદયો બોલતા દેહ-
કાના ગળાની આમલીની પેઠે કંપતાં હતાં. અસંખ્ય
ચોક્કાઓ પ્રાણરૂપી સર્વસ્વને ત્યાગ કરવા માટે
સંજ્ઞ થઈ રહ્યા હતા. ધતુર્ધારીઓ કાન સુધી
ખેંચી રાખેલાં ખાણોને ફેંકવાને માટે ઉત્સુક
થઈ રહ્યા હતા.^{૧૩-૧૪} અસંખ્ય ચોક્કાઓ યુદ્ધને
આરંભ એવાને એકાગ્ર થઈને જિભા હતા અને
ચોક્કાઓ યુદ્ધની ઉલ્કાથી નિર્દયપણુ ધારણ
કરીને આંખની ભયંકર ભ્રમરો ચડાવતા હતા.^{૧૫}
અખતરો પરસ્પર ભટકાતાં હતાં અને તેને
હીધે તેઓમાંથી કઠોર રણકારા નીકળતા હતા.
બીકણલોહો જાણે શરવીરાનાં મુખોના પ્રતાપથી
બળી રહ્યા હતા અને કાળાં ગોઠાં કરીને પર્વ-
તોની શુકાઓને શોધતા હતા.^{૧૬} ‘જ્યાં સુધી
સૈન્યો વચ્ચે ધમસાણ મંડાયેલું દેખાયું નથી,
ત્યાં સુધી જ આપણે જીવતા છીએ, એમ કેટલા-
એક ચોક્કાઓ માનતા હતા. હાથીઓ અને

મનુષ્યો સેનળાં અંગોમાં રૂવાડાં જિભાં થઈ
જવાથી જાણે જિભા અને આડા વધી ગયા
હોય એવા જણાતા હતા.^{૧૭} સર્વનાં ચિત્તોમાં
પહેલો પ્રહાર એવાની આકુળતા હતી; એટલે
ત્યાં ઠાલાહલ ચાંત પડ્યો હતો અને બન્ને સૈન્યો
જંધી ગયેલાં ગામે જેવાં લાગતાં હતાં.^{૧૮} ત્યાં
ચંખોના, તૂરીઓના અને હુંડલિઓના શબ્દો ચાંત
થઈ ગયા હતા. તેમજ સેનાઓ ફિથર રહેવાને હીધે
રજરૂપી વાદળાં પૃથ્વીરૂપી આકાશમાં જ લીન
થયાં હતાં.^{૧૯} ભાગના લાગેલા બીકણ લોહો પછ-
વાડેથી સેનાઓના શણગારરૂપ એવા વીરલોહોને
છોડી દેતા હતા. સાં કેટલોક ભાગ મહરબૂદ્ધથી
ગોઠવાવાને હીધે મગરથી શોભતા સમુદ્રના જેવો
દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૦} પતાકાઓના જડતા
છડાઓ આકાશના તારાઓની શોભાને હડાવી
દેતા હતા. હાથીઓએ સૂંઢો જાંચી કરી હતી,
તેથી જાણે આકાશમાં બગીચો ખડો થયો હોય
એમ જણાતું હતું.^{૨૧} સધળાં આયુધો પોતાની
કાન્તિઓના ચપળ ચળકાટ વડે પાંખોવાળાં
જેવાં લાગતાં હતાં. હુંડલિઓના ધમધમાટથી
અને ચંખોના શબ્દથી ત્યાં આકાશ ગાજી રહ્યું
હતું.^{૨૨} અઠગબૂદ્ધની રચના કન્ટારા લોહો કુદ
દેવોને દેખાવનારા દેવતાઓ જેવા લાગતા હતા
અને ગરુડબૂદ્ધની ગોઠવણુ જોઇને હાથીઓરૂપી
સર્પો ભાગી જતા હતા.^{૨૩} સેનાના અગ્રભાગમાં
રચેતબૂદ્ધ ગોઠવાયો હતો, તેથી ત્યાં ભારે ઠાલા-
હલ મચી રહ્યો હતો. સામસામી ખંભીઓ
ઠાકાવાથી જ ઘણા કાયર માણસો ગલોટિયા ખાઈ
જતા હતા.^{૨૪} અનેક પ્રકારના બૂદ્ધોનાં મુખો-
માંથી બહાર નીકળેલા વીરલોહો ભારે ગર્જનાઓ
કરતા હતા મહાન્મત વીરલોહો મુદ્ગરોને હાથ-
માં તોળીને ફેરવ્યા કરતા હતા, તેથી સાં મુદ્ગ-
રોનાં ગોળ મંડળો દેખાતાં હતાં.^{૨૫} કાળાં આયુ-
ધોનાં ફિરણોરૂપ વાદળાંઓથી સૂર્ય પણ ઢંકાઈ
જતો હતો અને પવને ઉરાડેલાં ‘પદ્યૂવ’ નામ-

ના ખડની પેઠે બાણો મુસનાટી કરતાં હતાં.^{૨૪} મેન્યો બણે પ્રલય કરવાની શક્તિ ધરાવનારા પુંડરાવતંક આદિ મેથો જવાં જણાતાં હતાં અને ત્યાં પ્રલયકાળના પવનથી ક્ષોભ પામેલા એકાકાર થયેલા મહાસમુદ્રના જોનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૫} એ બન્ને સેન્યો બણે મેરુપર્વતની તુરતની કપાયેલી તરફડતી પાંખો દોય, બણે પ્રબળ પવને કંપવેલા રયામ પર્વતો દોય, બણે પાતાળના છિદ્રમાંથી ક્ષોભ પામીને બહાર નીકળેલા અંધકારો દોય, બણે ઉન્મત્તપણાથી નાચતાં ચિખરાવાળા બે લોકલોક પર્વતો દોય અને બણે પૃથ્વીને ફેલીને નીકળેલા નરકોના મોઠા સમૂહ દોય એવાં લાગતાં હતાં.^{૨૬, ૨૭} દિવસનો તડકો પણ જેમના પ્રકાશને લીધે રયામ જણાવા લાગ્યો હતો એવી ભાસાંઓની, મુળોની, તલવારોની અને ફરશીઓની ચપળ કાન્તિઓરૂપ મેરોની અનંત વૃદ્ધિઓથી, એ બે સેન્યો બણે પલકવારમાં આખા બ્રહ્માંડમાં અગાધ જળપ્રલય કરી નાખવાને સજ્જ થયાં દોય એવાં જણાતાં હતાં.^{૨૮}

આલોલકુંવરમુસલાસિપરશ્વર્ષાશ્વદયામાયમા-
નદિનસાવપનારિપૂરઃ । દકાર્ણનં મુવનકોગમિવા-
ચિરેણ કર્તુ સમુદયતમગાધમનંતવરૂઃ ॥ ૨૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખંધી
'આહવારંભણુ' એ નામનો
સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ જો

બે સેનાઓના સંગ્રામનું વર્ણન

॥ રામ ઉદાહ ॥

મગનુ યુદ્ધમેવન્મે સમાસેન મનાગ્વદ ।
શ્રુતિરાહ્યાયવે શ્રોતુર્યસાદેવામિરુક્તિમિઃ ॥ ૧ ॥
રામ બોલ્યા-હે ભગવન! એ યુદ્ધ શી રીતે

* આ તેરીસમા સર્ગમાં સંકલ્પમાત્રથી જ ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં બેઠેલી લીલા અને સરસ્વતી એઓની

યદ્યુ એ મને ટૂંકામાં જરા કહે; કારણ કે યુદ્ધનાં વર્ણનોથી શ્રોતાઓના કાનને આનંદ પામ છે.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી લીલા અને સરસ્વતી એ બન્ને તે સંગ્રામને જોવાને માટે ત્યાં સંકલ્પ-માત્રથી ઉત્પન્ન કરેલા મુદર વિમાનમાં સ્થિર થઈને બેઠી.^૨ આ સમયમાં સામસામી સેનાઓનાં મુખો ભેગાં થયાં અને શત્રુના સૈન્યમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે જીછળીને એક નિર્ભય ચોક્કો પ્રહાર કરવા સારુ સામે આવી જોગો રહ્યો. લીલાનો પતિ વિદૂરથ રાજા તેને આમ આવેલો સહન કરી શક્યો નહિ અને જમ શિખર ઉપર શિલા નાખવામાં આવે, તેમ તેણે તે ચોક્કાની છાતી ઉપર મુદ્દગર નાખ્યો.^{૩, ૪} આ પ્રમાણે પહેલો પ્રહાર થયો, એટલે પછી બન્ને સેનાઓમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રનાં જવા પ્રબળ વેગથી પરસ્પરનાં સસ્ત્રો પડવા લાગ્યાં. આમ ત્યાં અગ્નિના જવા તથા વીજળીના જવા ઝખકારા થવા લાગ્યા.^૫ ત્યાં ઊડતી તલવારોની ચપળ ધારાઓથી આકાશમાં બણે રેખાઓ થઈ ગઈ દોય, એમ જણાવા લાગ્યું અને પતાકાઓના ફડફડાટની અહર ધનુષ્યોના ટંકારો સંભળાવા લાગ્યા.^૬ ત્યાં વીર પુરુષોના ધીર હુકારો ઝીઝ-ઝટુમાં મિશ્રિત થયેલાં વાદળાંઓના ગડગડાટને હંઠાવી દેવા લાગ્યા હતા અને બાણોની ધારાઓમાં પડતાં સૂર્યનાં કિરણો અંદરવાની શોભા આપી રહ્યાં હતાં.^૭ ત્યાં બખ્તરોમાં બાણો પડવાથી રણકારા થતા હતા અને તેથી અગ્નિના તણખાઓ ઊડવા લાગ્યા હતા. પરસ્પરના પ્રહારથી કપાતાં સસ્ત્રોના કટકાઓ આકાશમાં જતાં પક્ષીઓની પેઠે ઊડવા લાગ્યા હતા.^૮ વીર લોકોએ શસ્ત્રોના ધા કરવાને સારુ, જાંચા કરેલા હાંચો બણે આકાશમાં વૃક્ષોનાં વન ચાલતાં દોય એવા જણાવા લાગ્યા હતા. દેવતાઓની સ્ત્રીઓ

દષ્ટિ આગળ બને સેનાઓના સંગ્રામ ચાહુ થયાની કથા કહેવાશે.

ધનુષ્યોના અને ચક્રોના શબ્દથી ત્રાસ પામીને નાસવા લાગી.^૯ ઉત્પન્ન થયેલા મોટા સિંહના-દેહોએ વાદળોંઓની ગર્જનાને પણ બ્રમરાઓના ગુંજરવ જેવી કરી નાખી હતી. જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એકાગ્રતા થાય, તેવી સર્વ ચોદ્ધાઓની યુદ્ધમાં એકાગ્રતા થઈ હતી.^{૧૦} હવે ખાણોની વૃદ્ધિઓથી અને ખડ્ગોની ધારાઓથી વીર પુરુષોનાં માથાં અને હાથો કપાવા લાગ્યાં અને પરસ્પરના ખભાઓમાં ભટકવાને લીધે ખખટરોના ઘેરા રણકારા થવા લાગ્યા.^{૧૧} હુંકાર કરીને ફેંકાયેલાં શસ્ત્રો પરસ્પરમાં અથડાતાં હતાં અને તેથી કક્કશ ટોકારાઓ જાડવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સંઘળી દિશાઓનાં મુખ તલવારોની ધારાઓના ચક્રચક્રિત તરંગોરૂપી વાદળોંઓથી છવાઈ ગયાં હતાં.^{૧૨} શસ્ત્રોને ધણીવાર સુધી દબપણે પકડી રાખ્યાથી વીર લોકોની મુઠ્ઠીઓમાં ઝણઝણી ચડવા લાગી હતી. લાંબી વાર સુધી ચોદ્ધાઓ પોતાની ખંભીઓ ઠોકતા હતા અને તેથી તેમના કડાકા થવા લાગ્યા હતા.^{૧૩} ઓનામાંથી નીકળતી અને સુસવાટા કરતી તલવારોમાંથી પડતા પ્રચલિત તણખાઓનો ત્યાં સણસણાટ થવા લાગ્યો હતો. ધનુષ્યોમાંથી છટતાં ખાણોના સમૂદો પડવાથી વીંખાઈ જતાં ચોદ્ધાઓનાં શરીરમાં અરેરાટી થવા લાગી.^{૧૪} કપાયેલા 'કંઠોમાંથી પ્રાણ જવું' પ્રિય લોહી ધકધક વહેવા લાગ્યું. કપાયેલા હાથો, માથાંઓના અને ખડ્ગોના હુકડાઓથી આકાશ અવકાશ વગરનું થવા લાગ્યું.^{૧૫} ખખટરોમાંથી જાડતી અને ઝગડતી અગ્નિની જ્વાળાઓ લોકોના દેશોને સ્પર્શ કરવા લાગી. શરીરો ઉપર રણકારા કરીને પડતી અનેક તલવારોના શબ્દો ઉત્સાહથી પ્રફુલ્લિત થયેલા દેહવાળા શરલોકોને રાજ કરવા લાગ્યા.^{૧૬} ભાલાઓથી ભેંકાયેલાં હાથીઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના જાંચા ફુવારા જાડવા લાગ્યા. હાથીઓ દંત્રયજ કપાઈ પડવાથી મોટી મોટી કઠિન ચીસો પાડવા લાગ્યા.^{૧૭}

મોટાં મોટાં મુસળો પડવાથી છૂંદાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ ત્યાં કણભર્યાં સ્વરો કાઢવા લાગ્યાં. શર પુરુષોનાં મરતકાંડરૂપી કમળોના સમૂહથી ત્યાં આકાશ ઢંકાઈ ગયું.^{૧૮} કપાઇને જાંચા જાડેલા હાથો આકાશમાં મોટા સર્પો જેવા દેખાવા લાગ્યા. જાડીને જાંચી ચડેલી ધૂળ મેઘના આકાશ જેવી દેખાવા લાગી. ચોદ્ધાઓ પોતાનાં શસ્ત્રો કપાઈ જતાં એકબીજાના દેશો પકડીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા.^{૧૯} પરસ્પર નખે મારવાનું યુદ્ધ ચાલ્યું અને તેથી ચોદ્ધાઓનાં આંખ, નાક, હોઠ તથા કંઠ કપાઈ જવા લાગ્યાં. મલ્લયુદ્ધ બાણનારા ચોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધો કપાઈ ગયા પછી અવજ્ઞાપૂર્વક શત્રુઓની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરીને જય મેળવવા લાગ્યા.^{૨૦} મદગરતા હાથીઓ પડવાને લીધે ત્યાં પૃથ્વી કંપવા લાગી અને તે કંપથી માણસો પણ તુરતાતુરત પડી જવા લાગ્યાં. ધણધણ કરતા ચાલતા રથોના વેગથી ત્યાં ખાડાઓ પડ્યા અને તે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી ઝરતાં રુધિરોને ચાલવાના માર્ગરૂપ થયા.^{૨૧} ત્યાં જાડતી ધૂળને દેખાવ ઝાકળના જેવો જણાવા લાગ્યો. જાંચળતાં આયુધો બહુ અમુકવાં લાગ્યાં અને સૈન્યોની ગર્જના બાણે સમુદ્રની તરંગ વાદળોંઓની એકઠી ગર્જના થતી હોય એવી પ્રખ થવા લાગી.^{૨૨} મહોન્મત મૃત્યુ આનંદથી હાલ વિલાસ કરીને પ્રાણીઓને ચાવવા લાગ્યો. ગર્વ થયેલા ગિરિરાજ જેવા ગમ્ભીરોની ગર્જના જેવો ગર્જનાને પણ હઠાવી દીધો.^{૨૩} જો સહને લડતા કેટલાએક ચોદ્ધાઓનાં ચક્રો, સંગો ઋષ્ટિઓ અને સુદગરો વૃક્ષોથી અને ખાડાઓથી ઢંકાઈ જવા લાગ્યાં ચોદ્ધાઓનાં પહોડાં જન શરીરો, બાણે જીનના દોરાઓથી ખિલાતા ધાબળાઓની જગ ખાણોથી ખિલાવા લાગ્યાં.^{૨૪} કપાયેલી પતાકાઓનાં વસો અને ચામરો વાદળોંઓ સુધી પહોંચવા લાગ્યાં ગોદ્રણો વતી ફેંકાયેલા પયરાઓથી અને ચક્રોના સમૂદોથી પક્ષી આદિ

આકાશમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ દૂર દૂર નાસી જતા લાગ્યાં.^{૨૫} મરી જતા અને કપાઈ જતા યોદ્ધાઓ ઘોષરી ચીસો પાડવા લાગ્યા. કુહાડાઓ પડવાને લીધે યોદ્ધાઓનાં માર્યાના સમૂહો ફાટી જવા લાગ્યા.^{૨૬} ઘણે દૂર સુધી ઊડેલા અને ચળકી રહેલા તલવારોના ટુકડાઓથી આકાશમાં જાણે તારાઓ જગ્યા હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. બળથી ફેંકાયેલી અનેક સાંગોથી કપાઈ ગયેલા હાથીઓનાં શરીરોથી સઘળી રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ.^{૨૭} સૈન્યથી વ્યાકુળ થયેલી પિશાચોની ઝીંઝી, લોકોને દૂર કરવા સારુ મુઠ્ઠાગેરો ફેરવવા લાગી. શૂરલોકોએ આકાશમાં જિંચા કરેલા બાલાઓ જાણે તોરણો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા.^{૨૮} છતુર્દીઓથી ભાંગી જઇને ઊડતા તલવારોના ટુકડાઓ જાણે આકાશના કેશ હોય એમ જણાતા હતા. આકાશમાં વ્યાપેલી જિંચાં બાલાઓની ધાન્તિ, વાસના વનમાં લાગેલા દાવાનળની જ્વાળા જેવી લાગતી હતી.^{૨૯} અડ્ડોની અને ઋષ્ટિઓની વૃષ્ટિથી, રાજ્ય યતા બે રાજાઓ પોતપોતાના યોદ્ધાઓની પ્રત્યંસા કરતા હતા. શત્રુઓએ ત્રિશુળોથી જીંચકાવેલા ઉત્તમ શૂરલોકોને વરી લેવામાં અંધારાઓ ધામધૂમ કરતી હતી.^{૩૦} આબરણોથી દિશાઓને શોભાવતા યોદ્ધાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળો ગદાઓરૂપ હિંમ પડવાથી ફાટી પડતાં હતાં. પ્રાસોના બળથી ભિસાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ અત્યંત કષ્ટથી તરફડતા હતા.^{૩૧} ઘોડાઓ, માણસો અને હાથીઓ ચક્રોરૂપી કરવતોના સંચારથી કપાઈ જતા હતા.^{૩૨} લાકડીઓનાં ઝપાટાથી ઊડી ગયેલા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ વૃક્ષ આદિમાં સંતાઈ રહેતા હતા. રથો ઉપર વૃક્ષોની પેઠે શોભતા ધ્વજોડો ગોદ્ધોના પથરાઓ પડવાથી ચૂરો થઈ જતા હતા.^{૩૩} તલવારોથી કપાયેલી અણીવાળાં છત્રો, ધોળાં કમળોની જમ યોજતાં હતાં. ફીણ થયેલાં સૈન્યોમાં ગોદ્ધોના પથરા પડવાથી ભારે શોભ થતો હતો, પણ તે

શોભને કાઈ ગણકારતું ન હતું.^{૩૪} કબ ધોએ બંધ-માં લીધેલા મોટા નાયકો પડી જતા હતા, તેથી પાસે જીભેલા બીજાઓ પણ ચમકાઈ જતા હતા. વીર યોદ્ધાઓ પોતાને હાથીવાળાઓએ ફાટી નાખ્યા છતાં, પણ હાથીઓનો પરાજય કરતા હતા. કુહાડાઓના સમૂહો પડવાથી મદોન્મત્ત હાથીઓ નીચે ઢળી પડતા હતા. હાથમાં પાશ લઇને યુદ્ધકેરવાની વિશેષ રીતિને જાણનારા વીરલોકો પોતાના પ્રાણોરૂપી મૂઠ માંડીને યુદ્ધરૂપી જુગાર રમતા હતા.^{૩૫,૩૬} ત્યાં છરીઓથી પ્રેટ ફાટી જતાં લોકોનાં દૃઢ્યકમળો બહાર નીકળી પડતાં હતાં. ત્રિશુળોને આમતેમ વાળવામાં ઉન્મત્ત થયેલા લોકો, જાણે સંઘીણું રીતે નાચતા હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૭} ઠોડતા ધનુષધારી લોકો મૂંઝાઈ પડતા હતા અને સંપૂર્ણ રીતે પીડાના અસ્ફુટ શબ્દો કરતા હતા. બિંદિપાલોરૂપી કેશવાળીના આટોપથી અને હુંકારરૂપી સાહંકાર નાદના આડંબરથી, વીરલોકો જાણે નૃસિંહને! વેપ જાળવતા હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૮} મહાયુદ્ધ કરનારાઓની વજ્રચુષ્ટિઓના પ્રહારથી ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ લોટ જવા થઈ જતા હતા. મોટી મોટી તલવારો આકાશમાં બાજની પેઠે ઊડતી હતી.^{૩૯} હાથીઓ ઉપર બેઠેલા લોકો મોટા શૂર પુરુષોને, રથોને, હાથીઓને, ઘોડાઓને અને ધ્વજોને અંતુરોથી ખેંચી લેતા હતા. મોટા પહાડ જેવા યોદ્ધાઓ હળો લઈને પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં કપાઈ જતા હતા અને તેથી શત્રુઓના અપમાનના પાતરૂપ થઇને આકુળ થતા હતા.^{૪૦} તાડ જેવા જિંચા પુરુષોએ નાખેલી મોટી કાદાળીઓથી રણભૂમિ ખોદાઈ જતી હતી. કપાઈ ગયેલા લોકો અને ગોદ્ધોથી પડેલા પથરાઓ બાણ પડે તેટલા પ્રદેશથી જમણે દૂર સુધી ફેંટી દેવામાં આવતા હતા.^{૪૧} જમનાં બને પડખાં-આમાં કરવતો બાંધી હતી એવા હાથીઓ મોટા મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ ચીરી નાખતા

હતા. સંત્રામરૂપી ખંડણિયામાં માણસોરૂપી
ચોખ્ખાઓ સુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા.^{૧૨} ખડ-
ગોથી લડનારા વીરલોકાના ખડ્ગો અસૈની
ક્રાંતિરૂપ સાંકળવાળી બળથી બંધાયેલા ચોદ્ધા-
ઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ધરના આંગણમાં
લઈ જતા હતા.^{૧૩} મોટા મોટા ચોદ્ધાઓનાં
શબોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં
ટાળાંઓએ ત્યાં ભારે ઢોલાહલ મચાવ્યો હતો.
જમ મરીને મસાલો મળવાથી શાક રચિકારક
થાય, તેમ મોટા નખવાળા અગૂઠાઓથી ઉપા-
ડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં બાણોનો વેગથી
થયેલો રણકારો મળવાથી બીજ સઘળા રાખ્ખો
રચિકારક થતા હતા. રતુઓએ નાખેલા ધડાના
અગ્નિઓથી મરતાં મરતાં પણ ચોદ્ધાઓ રતુઓ
ઉપર થયેલો ફેંકતા હતા.^{૧૪, ૧૫} કેટલાંક ચોદ્ધા-
ઓ એ અગ્નિઓથી બળી જઈને, શ્મોને છોડી
દેતા હતા, કેટલાંક પ્રાણીઓનાં નેત્રો એ ધડા
ઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અગારાઓથી ફૂટી
જતાં હતાં અને કેટલાંક લોકો સીમાવાળાઓ-
એ ધડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી
પડતા હતા.^{૧૬} વેગથી ધૂમતા માતંગોરૂપી પવ-
નોથી એ રણસંત્રામ વ્યાપેલો હતો અને તે
પ્રલયકાળ જેવો થયો હતો તેમાં બાણોરૂપી
ઉત્તમ જળોની વૃષ્ટિ કરનારા વીગેરૂપી મહોન્મત
મેઘો હતા અને એ મેઘોના વિલાસથી તેમાં
કમખરૂપી મોરો નૃત્ય કરતા હતા.^{૧૭}

નારાચર્વવરવારિદવીરપૂરમત્રાસંઘ્રમસનુ-
તકર્ષવર્હી । કલ્પાંતકાલ ઇવ વેગવિવર્તમાન
માતંગશૈલવલિતોરણસંઘ્રમોઽમૃત ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હાલના આખ્યાન સંજ્ઞાથી
'સેનયોઃપ્રથમપાત વર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૩ એ સમાસ

સર્ગ ૩૪ મો

લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના
અમત્કારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ રાજાં યુયુત્સનાં મટાનાં મંત્રિણામપિ ।

નમસઃ પ્રેક્ષકાણાં ચ તત્રેમાઃ પ્રોદગુર્ગિરઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે

સંત્રામ ચાલતો હતો ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા
ધરાવનારા રાજાઓ, ચોદ્ધાઓ અને મત્રીઓ
તથા આકાશમાં ભેવા ઊભેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે
પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદીજુદી વાતો થવા
લાગી.^૧ શૂરપુરુષોનાં મસ્તકોથી વ્યાપ્ત થયેલું
આકાશ ચલાયમાન કમળોવાળા અને ઊડતાં
પક્ષીઓવાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં
ઊડતાં આ માથાંઓ બધે પક્ષીઓ ઊડતાં હોય
અને બધે તારાઓ ઊગ્યા હોય એવાં લાગે છે.^૨
જુઓ, આ ખરો બયોર છે, છતાં આ વાદળો
અને સૂર્યનાં કિરણો રુધિરનાં છાંટાઓના સમૂહ-
રૂપી સિદ્ધરેથી રાતા થયેલા પવનોને લીધે બધે
સાયકાળનાં હોય એવાં જણાય છે.^૩ હે—ભગ-
વન ! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી કેમ ભરાઈ
રહ્યું છે ? ના,^૪ આ પરાળો નથી, એ તો વીર
પુરુષોનાં બાણોના સમૂહો છે. રણભૂમિના નેટલાં
રજકણો રુધિરથી ભીંજાય, તેટલાં હબર વર્ષો સુધી
શૂરલોકોના સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે બીશે નહિ,
આ જે નીલકમળના જેવી કાન્તિવાળાં દેખાય છે
તેઓ ખડ્ગો નથી, પણ વીરપુરુષોને ભેવા કર-
તી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે.^{૫-૬} જુઓ, + વીરપુરુષો-
નું આલિંગન કરવાને ઉત્કટિત થયેલી દેવાંગના-

* આ ચોત્રાસમા સર્ગમાં લોકોની વિચિત્ર ઉક્તિ-
ઓથી યુદ્ધના અમત્કારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો

— બાણોના સમૂહમાં ક્ષાંતિ થવાથી રાઈ પોતાના
ચરને પૂછે છે

* શૂર કહે છે

+ આકાશમાં ઊભેલા લોકો વાતો કરે છે

ઓએ પોતાના નિતંગો ઉપર જ કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં ઢીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે.^૭ શોભીતી* ચપળ ભુજલતાઓવાળી, રાતાં પલ્લવો સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જવાં રસભર્યાં નયનોવાળી, મદિરા પીવાથી આનંદ મુગ્ધ પામેલી અને મધુર આલાપોથી ગાયનો કરતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે તારાં આગમન થશે, એમ માનીને નાચવા લાગી.^૮ જમ આચ્ચવનિતા દષ્ટિના ચાળાઓથી પોતાના વલ્લભને દૃષ્યમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે.^૯ હાય ! હાય ! જેમ મહાશુના સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ બેઠો છે, તેમ આ ભાહુ* મારા પિતાના પ્રન્ન-ક્ષિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું.^{૧૦} અરે ! આ ચોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્ર-રૂપ સાંકળમાં પરોવાઈને ભમતા બે મોટા પથરા ઓવાળા 'ચિવદંડ' નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ જાણ્યા હાથવાળા છે અને ચારે બાજુથી એ સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે. માટે ચાલો, આપણે જેમ આંખો છીએ તેમ જતારહીએ.^{૧૧, ૧૨} જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડાઓમાં કંકપક્ષીઓ ફૂપી બેઠી છે, એવા આ કંધોં વાજાંઓના તાલ પ્રમાણે જીછળીને નાચ્યા કરે છે.^{૧૩} દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, 'વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે ? શી રીતે આવશે ? કાણુ કાણુ આવશે ?' અને શા નિમિત્તથી આવશે ?' ^{૧૪} અહો !! જેમ સંયુદ્ધ માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓને ગળી બેઠો છે, તેમ આ પ્રમળ ચોદ્ધો મત્સ્યવ્યૂહો અને મકરવ્યૂહોવાળી આ સેનાઓને ગળી બેઠો છે.^{૧૫} હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં

વ્યાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જવી લાગે છે.^{૧૭} એક ચોદ્ધો 'હાય ! ભાહુ* મારા માથાને લઈ બેઠો છે' એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઈને 'હું જીવું છું' એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું.^{૧૮} આ સેના ગોદ્રુના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુઃખ દે છે, તેને બળાકારથી સાંકળોની બળમાં બાંધી લો.^{૧૯} આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યોનામાં અમુક ચોદ્ધાની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે ચોદ્ધાની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે.^{૨૦} આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્યોનામાં આ ચોદ્ધાની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરાયેલા પોતાના પતિને વળીઓથી તથા ધોળા ઢશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઈને તેને સ્વીકારી લે છે.^{૨૧} આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાંઓના સમૂહની આ કાન્તિઓ બધું વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે.^{૨૨} હાય ! હાય ! જેમ મહા-પ્રલયના સંયુદ્ધના કલ્પલોકો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દલ મુદ્રિવાળા આ ચોદ્ધાઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું.^{૨૩} અરે મૂઠ લોકો ! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધમૂવાં માણસોને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધમો ! આમ આપણાં જ માણસો પડ્યાં છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ.^{૨૪} જુઓ, આ ચોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં વ્યય થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠાવાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે.^{૨૫} હે સુંદરી ! આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે, માટે તું એને સોનલવર્ણાં પ્રકૃલ્લ કમળોવાળા

* એક વીર બીજા વીરને કહે છે.

* એક બીજી બીજા બીજીને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.

* અપ્સરાની સખી અપ્સરાને કહે છે.

હતા. સંત્રામરૂપી ખાંડણિયામાં માણસોરૂપી
ચોખ્ખાઓ મુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા. ૪૨ ખડ-
ગોથી લકનારા વીરલોકોનાં ખડગો અસોની
કાંતિરૂપ સાંકળવાળી બળથી ખંધાયેલા ચોદ્ધા-
ઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ધરના આંગણમાં
લઈ જતા હતા. ૪૩ મોટા મોટા ચોદ્ધાઓનાં
શયોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં
ટોળાંઓએ ત્યાં ભારે ઠાલાહલ મચાવ્યો હતો.
જમ મરીનેા મસાલો મળવાથી શાક રચિકારક
ચાય, તેમ મોટા નખવાળા અંગૂઠાઓથી ઉપા-
ડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં ખાણોના વેગથી
ચથેલો રણુકારો મળવાથી બીજ સધળા ચખ્ખે
રચિકારક થતા હતા. યુવુઓએ નાખેલા ધડાના
અગ્નિઓથી મરતાં મરતાં પણુ ચોદ્ધાઓ યુવુઓ
ઉપર શસ્ત્રો ફેંકતા હતા. ૪૪, ૪૫ ઢટલાએક ચોદ્ધા-
ઓ એ અગ્નિઓથી બળી જઈને, રાસોને છોડી
દેતા હતા, ઢટલાંએક પ્રાણીઓનાં નેત્રો એ ધડા-
ઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અંગારાઓથી ફૂટી
જતાં હતાં અને ઢટલાએક લોકો સીમાવાળાઓ-
એ ધડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી
પડતા હતા. ૪૬ વેગથી ધૂમતા માતગોરૂપી પર્વ-
તોથી એ રણુસત્રામ બ્યાપેલો હતો અને તે
પ્રલયકાળ જેવો થયો હતો. તેમાં ખાણોરૂપી
ઉત્તમ જળોની વૃદ્ધિ કરનારા વીરોરૂપી મહોન્મત
મેથો હતા અને એ મેથોના વિલાસથી તેમાં
કબ ધરૂપી મૈરો નૃત્ય કરતા હતા. ૪૭

નારાચર્વર્વરવારિવૈરપૂરમત્તાઘ્રસંઘ્રમસનુ-
ચકવંધવર્હી । કલ્પાત્કાલ ઇવ વેગવિવર્તમાન
માતંગશૈલવલિતોરણસંઘ્રમોઽમૃત ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો હીલાના આખ્યાન સંખંધી
'સેનથો:પ્રથમપાત વર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૩ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૩૪ મો ~ ~ ~

લોકોની ઉદ્ધિતઓથી યુદ્ધના

અમત્કારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ રાજાં યુયુત્સનાં મદાનાં મંત્રિણામપિ ।

નમસઃ પ્રેક્ષકાણાં ચ તત્રેમાઃ પ્રોદગુર્નિરઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! એ પ્રમાણે

સંત્રામ ચાલતો હતો ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા
ધરાવનારા રામઓ, ચોદ્ધાઓ અને મત્રીઓ
તથા આકાશમાં બેવા બેલેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે
પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદીજુદી વાતો થવા
લાગી. ૧ શરૂપુરુષોનાં મસ્તકોથી બ્યાસ થયેલું
આકાશ ચલાયમાન કમળોવાળા અને ઊડતાં
પક્ષીઓવાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં
ઊડતાં આ માથાંઓ બધે પક્ષીઓ ઊડતાં હોય
અને બધે તારાઓ જગ્યા હોય એવાં લાગે છે. ૨
જુઓ, આ ખરે ખપોર છે, છતાં આ વાદળોંઓ
અને સૂર્યનાં કિરણો રહિરનાં છાંટાઓના સમૂહ-
રૂપી સિંદૂરથી રાતા થયેલા પવનોને લીધે બધે
સાથ કાળનાં હોય એવાં જણાય છે. ૩ હે -ભગ-
વન્ ! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી દુભ ભરાઈ
રહ્યું છે ૪ ના, ૫ આ પરાળો નથી, એ તો વીર-
પુરુષોનાં ખાણોના સમૂહો છે. રણુશૂભિના નટલાં
રજકણો રહિરથી લીંબય, તેટલાં હબર વર્ષો સુધી
શરલોકોનો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે. ખીશે નહિ,
આ જે નીલકમળના જેવી કાન્તિવાળાં દેખાય છે
તેઓ ખડગો નથી, પણ વીરપુરુષોને બોલા કર-
તી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે. ૬-૯ જુઓ, ૧ વીરપુરુષો-
નું આલિંગન કરવાને ઉદ્ધિત થયેલી દેવોંગનાં

૪ આ ચોત્રસમા સર્ગમાં લોકોની વિચિત્ર ઉદ્ધિત
ઓથી યુદ્ધના અમત્કારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો

—ખાણોના સમૂહમાં શ્રાપ્તિ થવાથી કોઈ ચોતાના
ચરુને પૂડે છે

* યુરુ કહે છે.

+ આકાશમાં બેલેલા લોકો વાતો કરે છે.

એએ પોતાના નિતળો ઉપર જ કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં દીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે.^૭ શોભીતી* ચપળ ભુજલતાઓવાળી, શતાં પલ્લવો સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જવાં રસમર્થો નયનોવાળી, મદિરા પીનાથી આનંદ સુગંધ પામેલી અને મધુર આલપોથી ગાયનો કંતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે તારું આગમન થશે, એમ માનીને નાચવા લાગી.^૮ જેમ આશ્વવનિતા દષ્ટિના આળાઓથી પોતાના વલ્લભને દૃઢ્યમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે.^૯ હાય ! હાય ! જેમ મહાભુતો સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ જાય છે, તેમ આ ભાહુ* મારા પિતાના પ્રજ્વલિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું.^{૧૦} અરે ! આ યોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્રરૂપ સાંકળમાં પરોવાઈને ભમતા બે મોટા પથરાઓવાળા 'ચિત્રકુંડ' નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ જાણ હાથવાળો છે અને ચારે બાજુથી એ સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે. માટે ચાલો, આપણે જેમ આંખો છીએ તેમ જ તારહીએ.^{૧૧, ૧૨} જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડાઓમાં કંકપક્ષીઓ ફૂપી જાય છે, એવા આ કંધો વાજાઓના તાલ પ્રમાણે જાછળીને નાચ્યા કરે છે.^{૧૩} દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, 'વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે ? શી રીતે આવશે ? કાણે કાણે આવશે ? અને શા નિમિત્તથી આવશે ?' ^{૧૪} અહો !! જેમ સમુદ્ર માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓને ગળી જાય છે, તેમ આ પ્રખળ યોદ્ધો મત્ત્યબૂદ્ધો અને મકરબૂદ્ધોવાળી આ સેનાઓને ગળી જાય છે.^{૧૫} હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં

બાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જેવી લાગે છે.^{૧૬} એક યોદ્ધો 'હાય ! ભાહુ* મારા માથાને લઈ જાય છે' એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઈને 'હું જીતું છું' એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું.^{૧૭} આ સેના ગોફળના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુઃખ દે છે, તેને બળાત્કારથી સાંકળોની બળમાં બાંધી લો.^{૧૮} આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં અમુક યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે.^{૧૯} આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં આ યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરાયેલા પોતાના પતિને વળીઓથી તથા ઘોળા દશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઈને તેને સ્વીકારી લે છે.^{૨૦} આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાંઓના સમૂહની આ કાન્તિઓ બધે વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે.^{૨૧} હાય ! હાય ! જેમ મહાપ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દૃઢ સુદિવાળા આ યોદ્ધાઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું.^{૨૨} અરે મૂંઝેલો લોકો ! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધમૂર્ખાં બાણસેને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધમો ! આમ આપણાં જ બાણસો પડ્યાં છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ.^{૨૩} જુઓ, આ યોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં બ્યગ થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠાવાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે.^{૨૪} હે સુંદરી ! આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે, માટે તું એને સોનલવણાં પ્રકુલ્લ કમળોવાળા

* એક વીર બીજા વીરને કહે છે.

* એક બીજા બીજા બીજાને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.

* અપ્સરાની સખી અપ્સરાને કહે છે.

આકાશગંગાના કિનારાઓ ઉપર લઈ જા. અહીં
જા! તું એને ત્યાં સુંદર છાયાથી, શીતળ જળોથી
અને શીતળ પવનોથી વિશ્રામ આપ. ૨૯ અનેક
આયુષો વાગવાથી મૃતેલાં અને રણકાર કરતાં આ
કરોડો ભયંકર હાડકાઓ આકાશના તારાઓની
પેઠે ફેલાયેલાં છે. ૩૦ બાણોરૂપી પાણી વહેતી,
ચક્રોરૂપ ચક્રીઓવાળી અને ઘણા જીવોને તાણી
જતી આ આકાશરૂપી મોટી નદીમાં પહોડો પણ
કાઢવના નાના લોહાં હોય એવું જણાય છે. ગ્રહોના
માર્ગોમાં ભ્રમતાં, આયુષોનાં કિરણોરૂપ નાળો-
વાળાં, ચોટેલી તલવારોરૂપ પાંખડીઓવાળાં,
લોકાયેલાં ત્રિશુળાદિ કાંટાઓવાળાં, પતાકાઓ-
નાં વલ્લોરૂપ કદનાં અંગોવાળાં, બાણોરૂપ ભ્રમ-
રોઓથી ભરાઈ ગયેલાં અને ચાલતાં વાયુએ
કંપવેલાં વીરલોકોનાં મસ્તકોરૂપ કમળોએ આકા-
શને બાણે કમળસરોવર કરી દીધું છે. ૩૧-૩૦ જન્મ
ક્રીડીઓ પર્વતમાં પેસી બેસી બેસી અને જન્મ સ્ત્રીઓ
પુરુષની છાતીમાં પેસી બેસી, તેમ બીકણ લોકો
મરી ગયેલા હાથીઓના સમૂહમાં પેસી બેસી છે. ૩૧
આ પવન વિવાહરોની સ્ત્રીઓના ડેશોને જીત્યા
કરી નાખે છે એને એ સ્ત્રીઓને અપૂર્વ તથા
ઉત્તમ રૂપવાળા, નવા સુંદર વરોનો સમાગમ મળ-
વાને સૂચવતા શકુનોરૂપ થાય છે. ૩૨ છવો જીવોને
આકાશમાં ગયાં છે, તેથી ત્યાં ચંદ્રોનો સમૂહ
ખડો થયો હોય એવું જણાય છે. વીર લોકોના
યશરૂપી ચંદ્ર પૃથ્વીમાં ખીલી રહ્યો છે, તે બાણે
પૃથ્વીએ ઘોણું જન યોદ્ધુ હોય એવો લાગે છે ૩૩
જન્મ માણસ ભગવતના અંતમાં તુરત જ સ્વપ્નના
નગરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ ચોક્કો મરણરૂપી
મૃત્યુના અંતમાં તુરત જ પોતાના કર્મરૂપી
કારીગરે રચેલા અમર સદીરને પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૪
પ્રાણ લેવામાં જન્મને સતોષ જ થયો નથી, એવાં
ત્રિશુળો, સંગો, ઋષિઓ અને ચક્રો બાણે આકા-
શરૂપી સમુદ્રમાં રહેલાં માછલાં અને મગરાદિ
પ્રાણીઓ હોય એવાં લાગે છે. ૩૫ બાણોથી કપા-

ચેલું અને કલહંસે જવાં ઘોળાં છવોથી બાણ
થયેલું, આકાશ બાણે ઘણા કાળથી સંઘરી રાખેલાં
પૂણ્યદ્રોનાં લાખો બિબોથી બાણ થયેલું હોય
એવું લાગે છે. ૩૬ આકાશમાં જોડેલા અને સુંદર
શબ્દો કરતા ચામરોએ, આકાશમાં વાયુએ ચક્રો-
ચમાન કરેલા તરંગોના સમૂહની શોભા કરી મૂકી
છે. ૩૭ શસ્ત્રોથી કપાઈને આકાશમાં ગયેલાં છવો,
ચામરો અને ધ્વજો બાણે આકાશરૂપી ખેતરો-
માં ફેલાયેલી યશરૂપી શાળોની લતાઓ હોય એ-
લાગે છે. ૩૮ હે સૌમ્ય ! જુઓ, જન્મ આકાશ-
ચાલતાં તીડો, સમીપમાં પ્રાપ્ત થતી ધાન્યોન
લક્ષ્મીનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ આકાશ
ચાલતાં બાણો સમીપમાં આવતી સાગિની વૃદ્ધિને
ક્ષય કરી નાખે છે. ચોક્કાના મોટા બાહુકે કમળ
આ જ ખડક છૂટ્યું છે, તે કઠિન કવચ ઉપર પડે
છે અને તેથી થયેલો આ ધડકો બાણે મૃત્યુએ ઉ-
ડુંકાર કર્યો હોય એવો સંજગાય છે. ૩૯-૪૦ શસ્ત્રો
રૂપી પ્રલયકાળના પવનોએ ઉડાડેલા અને ઘોળ
દંત્રશોરૂપી ઝરણાઓવાળા આ હાથીઓરૂપ
પર્વતો આ સંગ્રામરૂપી પ્રલયકાળમાં ભંગી
બૃકા થઈ બેસી છે. ૪૧ વીરપુરુષોના હાથને
અને લોકોનાં કવચોરૂપી તાર ઉપર તલવારો
હરતો અને કવચોરૂપ તારો ઉપર ખડ્ગોરૂપ
દાંડીઓને ધસાવાથી જે શબ્દો થાય છે, તેથી બંધ
રણભૂમિમાં નાચતી કાળરાત્રિ વીણા બજાવત
હોય એવું લાગે છે. ૪૨ જુઓ, આ માણસો
હાથીઓ, ગધેડાઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરો
માંથી લોહીના જ ઘોષો નીકળે છે, તેમજ
જાંદાઓથી બીબોલેલા આ પવને સધળાં
દિશાઓને રાતી કરી મૂકી છે. ૪૩ હાય ! હાય
ચક્ર, સ્વામી, સારથિ અને અશ્વ સાથેનું અ-
રથરૂપી નગર પુરું સન્નિધ છે, છતાં પોતાના
ગતિ રોકાઈ જવાથી તે ચરિરના મોટા ખાડા
આમતેજ ભરે છે ૪૪ આકાશમાં પહેંચેલી
બાણોની આ પકિત બાણે કાલિકાના ડાળા ચોટ

લામાં કળીઓની માળા હોય એવી લાગે છે અથવા તેા બહુ તે શસ્ત્રોનાં કિરણભયાં વાદળામાં ચમકતી વીજળી હોય એવી લાગે છે.^{૪૫} અપાર મધિરાથી ખરકાયેલાં તથા ધરતી પર પડેલાં આયુધોરૂપ જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું આ મોટું સ્થળ બહુ અગ્નિને લોક હોય એવું લાગે છે.^{૪૬} સુશ્વેદી, સાંગ, ત્રિશળ, તલવાર, યુગ્મ અને પ્રાસ એની વૃદ્ધિએ સામસામી છેદાવાભેદાવાથી વીરલોકોના હાથમાંથી પડી ગઈ છે.^{૪૭} ઘણા પ્રમળ યોદ્ધાઓને એક રારવીર યોદ્ધાએ મારી નાખવાને લીધે, બહુ ડાઈ રાક્ષસી માયા હોય એવું અને ક્રોધના આવેશથી ભ્રેષ્ઠ કરતી યોદ્ધાની બુદ્ધિથી થયેલું આ યુદ્ધ, પ્રતીત થયેલા ઘણા પદાર્થો, (ભવિષ્યકાળમાં) એકલી ભગદ્વરથી થી સંહાર કરે છે, તેથી રાક્ષસી માયા જવા જણાતા અને ભગતના આવેશથી ભ્રેષ્ઠ કરતી આત્માની બુદ્ધિથી થયેલા સ્વપ્ન જેવું જણાય છે.^{૪૮} ત્યાં કેવળ મારામારીના શબ્દો સંભળાયા કરે છે, એ સિવાય બીજા શબ્દો સંભળાતા નથી. તેથી બહુ રણભૂમિમાં ઘણું લોહી મળવાથી રાત્ર થયેલો ડાઈ ભેરવ ગાતો હોય એમ જણાય છે.^{૪૯} કપાયેલાં છત્રોરૂપી તરંગો-વાળા આ રણભૂમિરૂપી સમુદ્ર એકબીજાના પ્રહારથી ભાંગી પડેલાં આયુધોના પુષ્કળ ભૂકાથી ખરાઈ જવાને લીધે બહુ રેતીમય થઈ ગયો હોય એવો લાગે છે.^{૫૦} આ પ્રલયકાળ સરખા સમયમાં આ રણભૂમિરૂપી પર્વત, અત્યંત મધુર અને પ્રસરેલા એવા તૂરીઓના અવાજના પડખા-ઓથી લોકપાળોના લોકોને પણ પૂરી રહે અને બહુ ઉત્તમાવાળી બને સેન્યોરૂપી પખિાના દંડ વેગથી તે આકાશમાં ઊડવાને તત્પર થયો હોય, એવો લાગે છે.^{૫૧} ટંકાર કરનારી દારીએ પ્રેરેલાં અને શબ્દો કરતાં બાણો આ કઠિન કવચો ઉપર પડ્યા છતાં પણ તેમને ભેદી ચડતાં નથી! પછી એ કવચોમાંથી ઊડેલી સ્પષ્ટ વીજળી જેવી

જ્વાળાઓથી તપી જઈને તેઓ પાછાં વળે છે અને પર્વતોની શિલાઓને પણ કાપીને ઉડાવી બચે છે. આમ એ બાણોએ બેઈતું કામ કર્યું નહિ અને પાછળથી નહિ બેઈતું મોટું કામ કર્યું! હાથ હાથ તેમને ધિકાર છે.^{૫૨} હે નિરાશ થયેલા મિત્ર! હવે હું હિતકારી વાત કહું છું, તે સાંભળ. પ્રબલિત અગ્નિથી ચળકી રહેલાં શત્રુઓનાં આ બાણોએ આપણાં શરીરોને તોડી નાખ્યાં નથી, તે પહેલાં ચાલ, આપણે અહીંથી નાસીને જતા રહીએ. કારણ કે, આ દિવસનો ગોથો પહેાર ચમરાજના જમણવારના વારા જોવા ચાલે છે.^{૫૩}

છિન્નેચ્છાછમિતિ ન યાવદંગમંગં કુર્વતો
જ્વલદનલોઝ્વલાઃ પુષ્પત્કાઃ । તાવદ્દ્રાગદ્રુતમિતિ
एहि मित्र यामो यामोर्ज्यं प्रवहति वासरश्चतुर्यः ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'રણપ્રેક્ષકબોધોક્તાવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

યુદ્ધનું વર્ણન
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथ प्रोक्ष्यनोपकृतं रंगमवरंगकः ।
उर्चाडव इवोन्मत्तो बभूव स रणार्णवः ॥ १ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પછી જેમાં ઘોડાઓરૂપી તરંગો ઊછળવા લાગ્યા હતા એવો એ યુદ્ધરૂપી સમુદ્ર, બહુ ઉન્મત થયો હોય અને બહુ જ નાચતો હોય એવો દેખાવા લાગ્યો.^૧ એ સમુદ્રમાં ઘોળાં બાણોરૂપી નાનાં માછલાંએ છત્રોરૂપી ફીણમાં વિશ્રામ લેતાં હતાં અને એમાં સર્વ ભાગોમાં ઘોડાઓનાં સેન્યોરૂપી પ્રમળ કલ્લોલ ઊછળી રહ્યા હતા.^૨ અનેક આયુધોરૂપી નદીએ એની આણેલાં સેન્યોરૂપી વૃક્ષો, ત્યાં ભ્રમ-

• આ પાત્રોસમા સર્ગમાં સંમાનને સમુદ્રનું, પર્વતનું અને પ્રલયકાળનું રૂપ આપીને વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

યુ કરતાં હતાં અને મદોન્મત હાથીરૂપી મોટા પર્વતો, અંદરના ભાગમાં ચલ્લાયમાન થતા હતા. ચળકતાં ચક્રોરૂપી ચક્રીઓમાં ચોદ્ધાઓનાં મસ્તકોરૂપી ખડ ધૂમરીઓ ખાતાં હતાં અને ધૂળરૂપી વાદળોંઓ ખડ્ગોની કાન્તિરૂપી જળને પીતાં હતાં.^{૩૪} મકરવ્યૂહરૂપી મગરના ઝપાટાથી પ્રખળ ચોદ્ધાઓરૂપી વાહનો ભાંગી જતાં હતાં અને પર્વતોની ધન શુદ્ધિઓમાં થતા ભારે ગડગડાટના મોટા પડધા જીદી રહ્યા હતા. મરેલાં માણસોરૂપી માછલાંઓનાં ઉદરોમાંથી બાણોના ટુકડાઓરૂપ ઝીણાં ઈંડાં નીકળતાં હતાં અને પતાકાઓરૂપી નાના તરંગો શસ્ત્રોરૂપી મોટા તરંગોથી છદાઈ જતા હતા.^{૩૫} શસ્ત્રોરૂપી જળમાં રુધિરનાં કાળાં ફૂંડાળાંરૂપી નાની ચક્રીઓ દેખાતી હતી અને ચોદ્ધાઓરૂપી તિમ્બિ અને તિમ્બિંગિલો (મોટા મગરની જાતો) મોટા આડંબરથી ફરતા હતા.^{૩૬} ચોદ્ધાઓએ પહેરેલાં લોહનાં કવચોરૂપી કાળાં પાણી ત્રાસ આપતાં હતાં અને કબ્જોનાં ભ્રમણરૂપી જળની રેખાઓમાં ચોદ્ધાઓનાં આભરણોરૂપી રત્નો જોવામાં આવતાં હતાં.^{૩૭} બાણોની વૃષ્ટિરૂપી ટપકતી ઝાકળથી દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો અને ત્યાં સઘળા શબ્દોને ઢાંઢી દેનારો પ્રખળ ઘોંઘાટ બમી રહ્યો હતો.^{૩૮} ત્યાં આકાશમાં માથાંઓના ટુકડાઓરૂપી છાંટાઓ જડતા હતા અને જીડીજીડીને વળી પાછા પડતા હતા. ત્યાં ચક્રવ્યૂહોરૂપી ચક્રીઓમાં ચોદ્ધાઓરૂપી કાષ્ઠો ધૂમરી ફરતાં હતાં.^{૩૯} ભયંકર શબ્દવાળાં ધનુષોરૂપી પાણીના વેગથી ત્યાં ચોદ્ધાઓનાં અંગોરૂપી સર્પોનાં શરીરો તૂટી જતાં હતાં અને ચોદ્ધાઓરૂપી મોટા કલ્લોલો બાણે નિઃશંક રીતે છેક પાતાળમાંથી જીજળતા હોય એવા લાગતા હતા.^{૪૦} પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી શીણના પુંજે વેગથી ત્યાં વારંવાર જવા-આવવા લાગ્યા હતા અને વહેતી લોહીરૂપી નદીના વેગથી રથોરૂપી વૃક્ષો અંદર ચાલ્યાં

જતાં હતાં.^{૪૧} ત્યાં ઘણા રુધિરરૂપી જળનાં પર પોટાઓ હાથી જેવડાં થઈ પડતા હતા અને સેનારૂપી પ્રવાહમાં ઘોડાઓ તથા હાથીઓરૂપી જળચરો જીજળતા હતા.^{૪૨} એ સંત્રામ લોકોને ગંધર્વનગરની પેઠે આશ્ચર્ય ઉપજાવતો હતો. એ ચોદ્ધાઓના પગના ધબાકાને લીધે ત્યાં પ્રલય-કાળના જેવો ભૂકંપ થતો હતો અને તેથી એ સંત્રામરૂપી પહાડ કંપી જાડતો હતો.^{૪૩} એ પહાડમાં માથાંઓરૂપી પક્ષીઓ જડતાં હતાં, હાથીઓની ઘટારૂપી શિખરો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં લીરૂરૂપી મૃગો ત્રાસને લીધે ધુરધુર શબ્દ કરતાં હતાં.^{૪૪} ત્યાં જડતાં બાણોરૂપી તીડોથી ચોદ્ધાઓરૂપ વૃક્ષો જર્જરિત થઈ જતાં હતાં, ઘોડાઓરૂપી શસ્ત્રો જીજળ્યા કરતાં હતાં અને પથરાયેલાં બાણોરૂપી વનની પૃથ્વી ભારથી નમી જતી હતી.^{૪૫} માખીઓરૂપી ભ્રમરોઓ ત્યાં ગુંબરવ કરતા હતા અને તૂરીઓરૂપી મોટી ગુફાઓમાંથી ભારે શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં સૈન્યોરૂપી તથા જડતી ધૂળરૂપી વાદળાં ઘણી વાર સુધી જોવામાં આવતાં હતાં અને ત્યાં ચોદ્ધાઓરૂપી સિંહો લોટાતા હતા.^{૪૬} ચોદ્ધાઓરૂપી શિખરોમાંથી ત્યાં લોહીરૂપી જળના ઘોષ પડ્યા કરતા હતાં, મોટા મોટા રથોરૂપી વૃક્ષો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં તલવારોરૂપી ગેડાઓ તપી જતા હતા.^{૪૭} ત્યાં લોકોનાં પગલાંરૂપી પુષ્પો જાણી રહ્યાં હતાં, પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી વાદળોંઓ લાગી રહ્યાં હતાં અને લોહીના પ્રવાહરૂપી નદીઓનાં પૂરમાં હાથીઓ ગર્જના કરીને પડતા હતા.^{૪૮} જગતનો ત્રાસ કરવામાં તત્પર થયેલા એ યુદ્ધરૂપી પ્રલયકાળમાં ધ્વજો, છત્રો, પતાકાઓ તથા રથોરૂપી નગરોની ભારે જાલપાયલ થતી હતી.^{૪૯} ત્યાં જડતાં નિર્મળ શસ્ત્રોરૂપી ઘણા સૂર્ય જગ્યા હતા અને મરી જવાના ભયંક્ર પ્રખળ દુઃખને લીધે સર્વ લોકોનાં અંતઃકરણો તપી ગયાં હતાં. ત્યાં ધનુષ્યોરૂપી 'પ્રુષ્કરાવતક' નામના મેધો-

માંથી નિરંતર ખાણોરૂપી જળની ધારાઓ પડ્યા કરતી હતી અને શિલા ઉપર સજ્જી ખડ્ગોની ધારાઓરૂપ વીજળીઓ આકાશને ઘેરી વળી હતી.^{૨૧, ૨૨} ત્યાં કપાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓના લોહીના પૂરરૂપ સમુદ્રમાં હાથીઓરૂપી મોટા પર્વતો ઊભી જતા હતા અને આકાશમાં ફેલાયેલા રુધિરના કણોરૂપ તારાઓ ત્યાંથી પડીને પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા.^{૨૩} ચઢોની પરંપરારૂપી વાદળોઓનાં ભ્રમણથી આકાશના સર્વે અવયવો પુરાઈ ગયા હતા અને સૈન્યોના ભાગોરૂપી શુવનો અસ્ત્રોરૂપ કદપાંત અગ્નિથી બળી જતાં હતાં.^{૨૪} શસ્ત્રોરૂપી વરસાદના અમકારરૂપી વીજળીથી પૃથ્વી અને પર્વતો ઢંકાઈ જતાં હતાં અને મોટા હાથીઓરૂપ પર્વતો પડવાથી લોકો ધૂંદાઈ જતા હતા.^{૨૫} ખાણોની ધારાઓરૂપ ગાઢાં વાદળોઓના સમૂહોથી પૃથ્વી અને આકાશ બંને એક થઈ ગયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં અને મોટાં સૈન્યોરૂપી સમુદ્રોના સામસામા પ્રબળ વેગ વધવાથી લોકોમાં નાસભાગ થઈ રહી હતી.^{૨૬} પ્રબળ પવનોની ચક્કરીઓરૂપ જળના સર્પો જેવામાં આવતા હતા અને એકબીજાને કાપી નાખવામાં સજ્જ થયેલાં શસ્ત્રોરૂપી ઉત્પાતો ઊઠ્યા હતા.^{૨૭} પરસ્પરના વેગથી કપાઈ જવાને લીધે શબ્દો કરતાં, પ્રદીપ્ત અને દરી દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતાં નિશળ, તલવાર, ચક્ર, ખાણ, સાંગ, ગદા, છુટુંડી અને પ્રાસ આદિ સેંકડો શસ્ત્રો દરી દિશાઓમાં ધૂમાધૂમ કરતાં હતાં તથા એકબીજા સાથે બટકાઈને અને કપાઈને કડાકા કરતાં હતાં. ત્યાં જે અગ્નિ જેવાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો પ્રલયકાળના પવનથી ઊડતાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થો જેવાં લાગતાં હતાં.^{૨૮}

શૂલાસિંચક્રશરશક્તિગદાશ્લુઙ્કીપ્રાસાદયો વિદલનેન મિયો ધ્વનંતઃ । દીપ્તા અઘુર્દશ દિશઃ
શતશો ઝમંતઃ કલ્પાંતવાતપરિવૃત્તપદાર્થલીલામ્ ॥

સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો

દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન તથા સહાયક રાજાઓ અને દેશોનાં નામ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય ઝુંગોપમાનેષુ સ્થિતેષુ શરરાશિષુ ।

સર્વમીરુષુ ભ્રમેષુ વિદ્રુતેષુ દિશો દશ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જે પ્રમાણે સંઘામ આદ્યે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડેલાં ખાણોના સમૂહો પર્વતોનાં સિખરો જેવાં જોવાં થઈ ગયાં અને હારી ગયેલા સર્વે બીકણુ લોકો દરી દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^૧ ત્યાં હાથીઓનાં શયોરૂપી પર્વતો ઉપર વાદળોઓની પંક્તિઓ બેસવા લાગી અને યક્ષો, રાક્ષસો તથા પિશાચો રુધિરના સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા.^૨ ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, શીલવાન, સત્વશાળી, શુદ્ધ, કુળના કમળરૂપ અને પાછી પાની ન કરનારા, મોટા મોટા વીરપુરુષો મેઘની જેમ ગર્જના કરતા હતા અને એકબીજાને ગળી જવા તૈયાર થયા હોય તેમ, તેઓ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જેમ બે નદીઓનાં પૂર સામસામા ભળે, તેમ તે વીર લોકો ત્યાં સામસામા મળ્યા.^૩ જેમ પાંજરાની સાથે પાંજરું ભળે અને વનવાળો પર્વત વનવાળા પર્વતની સાથે ભળે, તેમ ત્યાં હાથીઓનો સમૂહ બળપૂર્વક હાથીઓના સમૂહની સાથે ભેટ્યો.^{૪, ૫} જેમ ઘેપ કરતા તરંગોના સમૂહની સાથે સામા તરંગોના સમૂહ ભેટે, તેમ હણેણાટી કરતા ઘોડાઓના સમૂહની સાથે, સામા ઘોડાઓનો સમૂહ ભેટ્યો.^૬ જેમ પવનથી ડોલતો વાંસોનો સમૂહ પવનથી ડોકી રહેલા સામા વાંસના સમૂહની સાથે ભેટે, તેમ શસ્ત્રધારી પાયદળોનો સમૂહ સામા પાયદળોના સમૂહની સાથે

× આ છત્રીસમા સર્ગમાં દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવેલું અને બંને રાજાઓની સેનાઓમાં સહાયતા દેવા સારુ જે જે દેશના રાજાઓ આવ્યા હતા, તે તે દેશોનાં નામો આપવામાં આવેલે.

બેટ્યો.^૭ જમ દેવગતિથી જોરેટું અમુરોનું નગર
 બીજ તેવા નગરની સાથે બેટીને બીંસાય, તેમ
 રથોના સમૂહ સામા રથોના સમૂહની સાથે
 બેટીને સંપૂર્ણ રીતે બીંસાવા લાગ્યો.^૮ આકાશ-
 ને પણ ઢાંધી નાખે એવી ધતુર્ધારી લેદિની
 સેના, એવી રીતે યુદ્ધ કરવા લાગી હતી કે, કેંક-
 વામાં આવતાં અનેક બાણોની વૃષ્ટિથી આકા-
 શમાં વાળાંઓના જોવી અપૂર્વ રચના થઈ બધ.
 પોતાનાં આયુધો કરતાં લુહા પ્રકારનાં આયુધો-
 વાળાઓની સાથે લડવાનું આગ્યું, ત્યારે કેટલા-

ઓ, દળવાળાઓની સાથે દળવાળાઓ અને
 ત્રિશૂળવાળાઓની સાથે ત્રિશૂળવાળાઓ યુદ્ધ કરવા
 લાગ્યા.^૯ ત્યાં લોહાની કાળી સાંકોવાળાઓની
 સાથે તેવી સાંકોવાળાઓ અને લોહાની કાળી
 બળવાળાઓની સાથે તેવી બળવાળાઓ લડવા
 લાગ્યા. કદમાંત સમયને લીધે ક્ષામ પામેલાં
 સમુદ્રનાં મોઝાંઓ જમ સામસામાં અવડાવ,
 તેમ એ ચીરલેદિ ત્યારે ટાપ કરીને ૫૨૨૫૨ યુદ્ધ
 કરવા લાગ્યા. ક્યાં કરતાં ચક્રોરૂપી ચક્રીઓવાનું,
 બાણોરૂપી ગેસ પવનવાનું અને ઘસોરૂપી બમ-

આજન, વૃષભ, દ્વજ, પદ્માન્ય તથા ઉદયાચળ એ પર્વતો પૂર્વદિશામાં તેના તાબામાં હતા. ^{૨૨-૨૫}
 ચેદિ, વસ, દાશાણુ, અંગ, વંગ, ઉપવંગક, કલિંગ, પુન્ડ્ર, જહર, વિદર્ભ, મેખલ, ચમરાનન, વર્ણ, કણ્ણીની, પુરપૂરક, કંટકસ્થળ, દીપકોકામળ, કણ્ણીધ્ર, ચૌલિક, ચાર્મણવત, કાકક, હેમકુલ્ય, રમયુધર, ખલિગ્રીવ, મહાગ્રીવ, કિષ્કિંધ અને નલિન્દર એટલા દેશો અને વિંધ્યાચળ આદિ પર્વ-
 તો અક્ષિ ખૂણામાં તેના તાબામાં હતા. ^{૨૧-૨૬}
 વિંધ્યાચળ, કુસુમાપીક, મહેન્દ્ર, દદુર, મલય તથા સૂર્યવાન એટલા પર્વતો તેમજ રાજ્યસમૂ-
 હક, અવંતી, શાંખતતી, દશપૂર, કથા, ચક્ર, શૌષિકાતુર, કચ્છપ, વનવાસ, ઉપગિરિ, ભદ્રગિરિ, નાગર, દંડક, ગણુરાષ્ટ્ર, નૃરાષ્ટ્ર, સાહ, શૈવ, આર્ષ્વભૂક, કંકાટ, વનખિખિલ પંપાનિવાસી, કરક, કર્કવિરક, સ્તૈરિક, ચાસિક, ધર્મપતન, પંચિક, કાશિક, વૃષ્યુખદ્વલ્લ, યાદ, તામ્રપર્ણક, શોનદ, કનક, દીનપતન, તામ્રીક, દંભરાક્રીર્ણ, સહકારેણુક, વૈતુકક, તુંબવન, લાભિન, દ્રીપ-
 કણ્ણિક, કણ્ણિકામ, શિખિ, કૌંકણ, ચિત્રકૂટક, કણ્ણીટ, મંટવટક, મહાકટકિક, આંધ્રિ, કાલગિરિ, આવંતિક, વિચૈરિક, ચંડાયત, દેવનક, કૌંચ, વાહ, શિલા, કારોદ, ભોનદ, મદન, મલય, ચિત્ર-
 દશિખર અને લંકા, એટલા દેશો દક્ષિણ દિશામાં એ લીલાના પતિ વિદુરથના તાબામાં હતા. ^{૩૦-૩૪}
 મહારાજ્ય, સુરાષ્ટ્ર, સિંધુ, સોવીર, શદ્ર, આભિર, દ્રવિડ, ક્રીકટ, સિદ્ધપંડ, કાલિરુહ, બાહલીક, માર્ગણ, વંત, ધૂમ્ર, તુંબક, લાજગણ, ગિરિવાસી, અધિધૈતોક અને નિયુત એટલા દેશો અને હેમ-
 ગિરિ, રૈવતક, જયકચ્છ તથા મયવર એટલા પર્વતો નૈઋત્યખૂણામાં એ લીલાપતિના રાજ્ય તળે હતા. પર્વતોમાં યવન લોકો જ રહેતા હતા.
 હવે વિદુરથરાજના રાત્ર સિંધુરાજના રાજ્ય નીચે જ દેશો હતા તેમનાં નામો કહું છું તે સાંભળો. મણિમાન, કુષર્પણ, વન, અકંહ, મેધ-

ભન, ચક્રવાન, અસ્તાચળ, મોતીમય તથા મણિમય પૃથ્વીવાળો મહેન્દ્ર અને સેંકડો નાના પર્વતોથી વીંટાયેલો રથાશ એટલા મોટા પર્વતો અને દર્બના તથા બ્રાહ્મણોના કાળરૂપ પંચજન, બારસતય, પારક, શાંતિક, શૈબ્ય, રમરક, યાચ્છ, ગુરુત્વ, નિયમ, હેહય, સુદ્ય, ગાય, તાન્વિક, હૂણુક, દક્ષિણના તથા ઉત્તરના કંટક દેશના પડ-
 ખાના બેકક, ગિરિપર્ણ તથા અવમ એટલા દેશો પશ્ચિમદિશામાં તેના રાજ્ય તળે હતા. પશ્ચિમ-
 દિશાના એ ઘણાખરા દેશો ધર્મની મર્યાદાઓથી રહિત અને અસ્વેચ્છમતિના જ નિવાસરૂપ હતા. ^{૪૦-૪૮} સધળા દેશો પછી ખસો ચોજનની નિર્જન પૃથ્વી અને તે પછી ઉપર કહેલા 'મહેન્દ્ર' અને 'રથાશ' નામના બે પર્વતો હતા. એ પર્વતો પછી ભયંકર મહાસમુદ્ર હતો અને તે સમુદ્રને કિનારે 'પારિયાત્ર' નામનો પર્વત હતો. એ સધળું એ રાજ્યના તાબામાં જ હતું. ^{૪૯-૫૦}
 ગિરિમતિ, વેણુપતિ, નરપતિ, દંદ્યુણુક, માંડવ્ય, અનેકનેતક, પુરુકુંદ, પાર, ભાતુમકંડળ, ભાવન, વન્મિલ, નલિન, જમાં રહેનારાઓના દેશ, અંગો તથા બાહુઓ લાંબા થાય છે એવો દીર્ઘદેશ, રંગ, સ્તનિક, અન્ય, ગુરુહ, ચલુહ અને ગાયોને, બળદોને તથા સંતાનોને ખાઈ જનારી સ્ત્રીઓનો દેશ (સીરાષ્ટ્ર), એટલા દેશો વાયવ્યખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. હિમાલય, કૌંચ, મધુમાન, કૈલાસ, વસુમાન અને મેરુ એટલા પર્વતો અને મદ્ર, વારૈવ, ચૌધય, માલવ, શર-
 સેનક, રાજ્ય, અણુનાતનય, ત્રિગર્ત, એકપાદ, શદ્ર, મનલ, સ્વસ્તવાસી, અમળ, પ્રખળ, શાક, હેમધૂર્તિ, દશધાન, ગાવસન્ય, દંડ, હન્યસન, ધાનક, સરક, વાટધાન, અંતરદ્રીપ, ગાંધાર, અવં-
 તિ, સુર, તક્ષશિલા, વીલવ, એધની, પુષ્કરાવતના પેટામાં આવેલો યસોવતી, નાભિમતી, તિલા, કાલવર, કાઠક નગર, સુરભૂતિપુર, રતિકાદર્થ, અંતરાદર્થ, પિંગલ, પાંડવ્ય, યાસુન, ચાતુધાનક,

માનવ, નાંગન, હેમતાલ અને સ્વસ્વમુખ એટલા દેશે ઉત્તરદિશામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. એ દેશે પછી ઉપર કહેલા હિમાલય, વસુમાન, કૌંચ અને કેલાસ એ ચાર પર્વતો હતા. ૫૧-૫૨ તે પછી જનવસ્તી વિનાની આઠ હજાર યોજનની પૃથ્વી હતી. કાલુત, બ્રહ્મપુત્ર, કુણ્દિ, ખદિન, માલવ, રધરાજ્ય, વન, રાષ્ટ્ર, કેડવસ્ત્ર, સિંહપુત્ર, વામન, સાવાકચ્ય, અપલ, વહ, કામિર, દરદ, અભિસાસદ, જર્વાક, પલોલ, કુવિ, કૌતુક, કિરાત, યામુપાત અને દ્વીન એટલા દેશે ઈશાનખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. તે પછી એ દિશામાં સોનાની પૃથ્વી, તે પછી ઘણી શોભાવાળી દેવસ્થળના ઉપવનની પૃથ્વી, તે પછી વિશ્વાવસુતુ ઉત્તમ મંદિર, તે પછી કેલાસની પૃથ્વી અને તે પછી વિદ્યાધરાના તથા દેવતાઓનાં વિમાન જવી પૃથ્વીવાળો 'મણ્વવન' નામનો પર્વત હતો. ૫૩-૫૭

દેવસ્થળોપવનભૂસ્તદન્નદિશ્રીવિંશાવસોસ્ત-
દન્નુ મંદિરમુત્તમં ચ । કૈલાસભૂસ્તદન્નુ મંજુવનશ્ચ
શૈલો વિદ્યાધરામરવિમાનસમાનભૂમિઃ ॥ ૬૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સંખંધી
'જનપદવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૩૬ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો*

દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોદ્ધાઓનો જય-પરાજય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રણે રમસર્નિર્લનનરવારણદારુણે ।

અહં પૂર્વમહં પૂર્વમિતિ ઈદાનુપાતિનિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ રણસંગ્રામમાં માણસો તથા હાથીઓ તુરંતાતુત કપાઈ જવાથી દારુણતા જામી રહી હતી અને યોદ્ધાઓ 'હુ

* આ સાદગ્રીમમાં મર્ગમાં મધ્યદેશની અદરના દેશોનાં નામો અને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તે તે દેશના રહેવાસી લોકોનો જય-પરાજય કહેવામાં આવ્યો

પહેલો, હું પહેલો' એમ યોદ્ધાઓને સૈન્યો ઉપર તૂટી પડતા હતા. ૧ ત્યારે જમ પતંગિયાં અગ્નિ-માં જ્યેષ્ઠેર પડીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ ઉપર કહેલા અને બીજા યોદ્ધાઓ પ્રયત્નપૂર્વક એ રણઅગ્નિમાં પડીને ખાખ થઈ જતા હતા. ૨ અયુદ્ધમાં વિદૂરથરાજના પક્ષમાં મધ્યદેશની અદરના બીજા પણ કેટલાંક દેશોના રહેવાસીઓ હતા. એમનાં નામો મેં તમને કહ્યાં નથી, તે તે હું કહું છું, તમે સાંભળો ૩ તદ્દેહિક, શરસેન, શુક, અંશધ, નાયક, ઉત્તમન્યોતિ, ભદ્ર, મદ, મધ્યમિક આદિ, સાલુ, કશિધ, માલાસ્ય, દોજેય, પિંધપલાયન, માંડવ્ય, પાંડુનગર, સૌમીવાદ્ય, યુર્યઘ, પારિયાત્ર, કુરાધ, યામુન, ઉદ્ધૃત રાજ્યાસ, ઉન્નિજાન, કાલકોટિક, માયુર, પાંચાલ, ધર્મોરણ્ય, ઉત્તરદક્ષિણ, પાંચાલક, કુરુક્ષેત્ર અને સારસ્વત ઇત્યાદિ દેશોના ઘણાં ઘણાં લોકો વિદૂરથ રાજના સૈન્યમાં હતા ૪-૭ ત્યાં કુતિદેશના અને પાંચતક દેશના લોકોએ દે'કેલાં શસ્ત્રોથી ભાંગી જતી અને ધ્રુજ ભડકતી અવતિ-દેશના રથોની પકિત ભેરવજપના ખાડામાં પડીને નાશ પામી ગઈ. ૬ વશ્વવતીના રહેવાસીઓએ કાપી નાખેલા અને ધરતી પર પડેલા કાશઘ્રશા-વસાનના રહેવાસીઓને મદોન્મત હાથીઓએ કચરી નાખ્યા. ૮ હાસપુરના રહેવાસીઓનાં ઉદર તથા માથાંઓ શસ્ત્રોથી વીધાઈ ગયાં હતાં અને ખાણક્ષિતિના રહેવાસીઓએ એક યોજન મુધી પાછળ દોડીને તેમને દબાવીને પાણીના ધરામાં ડુબાવી દીધા હતા ૧૦ ઉદર કાદી જવાથી નીકળી પડેલાં આંતરડાંઓ વડે વીંટાઈ ગયેલા શાંતિક-દેશના રહેવાસીઓ જડ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા અને રાત્રિમાં પિથાચોએ તેમને ચાવી ખાધા ૧૧ મ ગ્રામગ્રામી યજ્ઞમાં દીક્ષા પામેલા અને ભારે સિંહનાદ કરતા ભદ્રગિરિના રહેવાસીઓએ મરગના રહેવાસીઓને પૃથ્વીના જળભરેલા ખાડાઓમાં કાચખાઓની પેઠે નાખી દીધા. ૧૨

ડિકાનગરીના રહેવાસીઓ મહાન શત્રુઓને
ખાડનારા હતા, છતાં ત્યાં પોતે જ ભાગી રહ્યા
હતા. પવનો જમ 'વાતપ્રેમી' હરણને દોડાવે છે,
તેમ હેહયોએ એ દંડિકાનગરીના નિવાસીઓને
ખાડાવ્યા.^{૧૩} હાથીઓના દંતૂશળોથી ભેદાયેલા
અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દરદના રહેવા-
સીઓને લોહીની મહાનદી બાજુ ઝાડનાં પાંદડાં-
ઓની પેઠે તાણી ગઈ. બાણોએ ભેદી નાખેલા
અને શિથિલ જીવિતોવાળા વૃદ્ધ સ્ત્રીનાલોકોએ
પોતાનાં શરીરોને ભારરૂપ સમજીને સમુદ્રમાં પડ-
તાં મૂક્યાં. કણ્ઠકદેશના પ્રખળ યોદ્ધાઓએ ઉડા-
વેલાં ભાલાંઓને પરિણમે જમનાં માથાં ઝટકાઈ
પડ્યાં હતાં, તે નક્કરનિવાસી શૂર લોકો, પ્રાત-
કાળમાં જમ તારાઓ વીંખાઈ બચ તેમ ત્યાં
વીંખાઈ ગયા.^{૧૪-૧૬} મગરોના સમૂહ સરખા
મોટા મોટા હાથીઓએ જ્યારે વેગથી શત્રુઓનો નાશ
કરી નાખ્યો, ત્યારે દાસકના તથા શકના રહેવાસી
લોકો પરસ્પરના ચોટલાઓ પકડી લડવા લાગ્યા
અને ગર્જનાઓ કરવા મંડ્યા.^{૧૭} જમ નેતરના
મૂળમાં રહેનારાં માછલાં કાઢવમાં ખૂંચી બચ, તેમ
પાશના રહેવાસી લોકોએ નાખેલી સાંકળોરૂપી
બળોથી બચ પામેલા દશાણનાં રહેવાસી લોકો
લોહીના કાઢવમાં ખૂંચી ગયા.^{૧૮} રણમાં તંગણ-
દેશના રહેવાસીઓનાં જાંઘાં ખડ્ગોએ તથા સેંક-
ડો ખીલાઓએ શુજરાતના રહેવાસીઓનો નાશ
કર્યો અને તેમની સ્ત્રીઓના કંથરું ઝુડન કર્યું.^{૧૯}
શત્રુઓને જાંઘાં કરી જાણ રહેલા લોકોના સૈન્યમાં
થી બહાર નીકળેલા અને વીર લોકોનાં શત્રુઓની
કાન્તિઓરૂપ વીજળીઓથી મેઘ જેવા લાગતા તે
નિગડદેશના રહેવાસીઓએ, બાણો વનો ઉપર
ધારા કરતા મેઘોની જેમ શુદ્ધદેશના રહેવાસીઓ
ઉપર બાણધારા કરી. જમ બળદોનું ટોણું લીલાં
ખંડો ઉપર પડે, તેમ શત્રુઓ છુટુંડીઓના મંડ-
ળના પ્રકાશથી કાળા થયેલા સૂર્યને ઉત્પાતરૂપ
સમજીને અત્યંત ત્રાસ પામેલા આશીરદેશના

રહેવાસીઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. સુંદર સુવર્ણની
પેઠે શોભતી 'તામ્ર' નામના ચવનોની લડતી
સેનાને ગોડદેશના યોદ્ધાઓએ નખો મારીને અને
કેશો ખેંચીને જ તોડી નાખી. ભાસક દેશના રહે-
વાસીઓએ તંગણદેશના રહેવાસીઓને યુદ્ધમાં
પર્વતોને પણ તોડી નાખનારાં તથા શબ્દ કરતાં
અસંખ્ય યજ્ઞો મૂકીને કાપી નાખ્યા અને તેમનાં
ટુકડાઓને કંક પક્ષીઓનાં તથા ગર્જ પક્ષીઓ-
નાં ટોળાંઓમાં વેરી દીધા.^{૨૦-૨૩} ગોડલોકો લાક-
ડીઓ ઉછાળી રહ્યા હતા અને તેથી ત્યાં શુકશુક
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ સાંભળીને ગાયોની
પેઠે રાંક થયેલા ગાંધારદેશના રહેવાસીઓ પણ
દ્રવિડના રહેવાસીઓની પેઠે ભાગી ગયા.^{૨૪} પર્વ-
તોમાંથી નીચે જતરતા, આકાશમાં ચાલતા, સમુ-
દ્રની પેઠે શોભતા અને કાળાં કપડાં પહેરવાવાળા
શકલોકોના સમૂહે ધવલ વસ્ત્રવાળા પારસીઓને
રાત્રિના અધકારની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી.^{૨૫} એ
ધરાની લોકોરૂપી હિમાલયનાં શિખરો ઉપર
શક (તાતારી) લોકોનાં આયુધો પડતાં હતાં,
ત્યારે મંદરાચલના ધમાકાથી જનાં જાજનાં દૂધ
જાજળી રહ્યાં હતાં એવા ક્ષીરસમુદ્રમાં તે બાણો
મંદરાચલનાં વનો હોય તેમ શોભી રહ્યાં હતાં.^{૨૬}
ધરતી પર જામેલા લોકો શત્રુઓના જે સમૂહને
આકાશમાં જાજળતા મેઘ જેવા દેખતા હતા, તે
શત્રુઓના સમૂહને સ્વર્ગમાં જામેલા લોકો સમુદ્રમાં
જાજળતા મોટા તરંગ જેવા દેખતા હતા.^{૨૭} એ
સમયમાં આકાશરૂપી વન ધોળાં છત્રોથી બાણો
હબરો ચંદ્રોવાળું થયું હોય, બાણોના સમૂહોથી
બાણો તીડોથી વ્યાપ્ત થયું હોય અને સાગિયો
બાણો અવકાશ વગરનું થયું હોય એવું જોવામાં
આવતું હતું.^{૨૮} કંકય દેશના અને કંકદેશના
લોકોએ, યુદ્ધના સમયમાં મદિરાપાન કર્યું હતું
અને તેમણે ભારે કોલાહલ કરતા શત્રુઓનાં
માથાંઓને ઉડાવીને તે કંકપક્ષીઓને ખવરાવી
દીધાં હતાં.^{૨૯} અગ્નિદેશના યોદ્ધાઓએ કિંકિયારી-

થી જ કિરાતદેશની સેનાઓરૂપ કુમારીઓના મનોરથનો છુટ્ટો કાઢી નાખ્યો હતા અને ભરવાની પેઠે ગર્જના કરી હતી.^{૩૦} કારદેશના લોકો અદૃશ્ય રીતે આચારી પક્ષીઓ ખન્યા અને ઉગ્ર પવનો જમ ધૂળને ઉડાડી દે છે, તેમ તેમણે પાંખોથી તદેહક દેશના રહેવાસીઓને ઉડાડી દીધા.^{૩૧} જમણે શત્રુઓને અત્યંત તોડી નાખ્યા હતા એવા નામદેશના રહેવાઓએ ઘેલા થઈ જમને રણમાં પોતાનાં શસ્ત્રોને તથા વસ્ત્રોને ફગાવી દીધાં હતાં અને તેઓ ખીજ લોકો હાંસી કરે એવી રીતે નાચવા લાગ્યા હતા, હસવા લાગ્યા હતા તેમજ ગાવા લાગ્યા હતા.^{૩૨} જ્યાં રણકતી ધૂધરમાળવાળી સાંઘોની વૃદ્ધિ થવા માંડી, ત્યાં સાદવદેશના ચોદાઓએ તેને બાણોરૂપ પવનથી તરત ઉડાવી દીધી અને તેના ઝીણા ઝીણા ટુકડાઓ કરી નાખ્યા.^{૩૩} બાલોઓને ફેરવતા કુતિદેશના ચોદાઓએ જમને કાપી-કચરીને શખરૂપ કર્યા હતા, તે શૈષ્યદેશના ચોદાઓ સ્વર્ગમાં જવાના સમયે વિધાધરે જવા જણાતા હતા.^{૩૪} ધરતીને પગ તળે ચાંપી રાખનારી તે ધીરતાવાળી અહીન દેશની સેનાએ માત્ર ચાલવાનો ડોળ દેખાડીને જ પાંડુનગરના લોકોને લૂટી લીધા.^{૩૫} જમ હાથીઓ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ પાંચનદેશના મત ચોદાઓએ ભાલાઓથી, હાથીઓના દાંતોથી અને વૃક્ષોથી પ્રબળ યુદ્ધ કરનારા તદેહક દેશના લોકોને ભાંગી નાખ્યા.^{૩૬} નીપ દેશના ચોદાઓએ અકોથી તથા કરવતોથી ઘોડાઓ સહિત કાપી નાખેલા અને તેથી ધરતી પર પડેલા અક્ષાવત્સનક દેશના ચોદાઓ ધરતી પર પડેલાં પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા.^{૩૭} જઠરદેશના ચોદાઓએ કુહાડાઓથી શ્વેતકાદેશના યુધ્ધરૂપ સૈન્યને કાપી નાખ્યું અને પડખામાં ઊભેલા ભદ્રદેશનારાજ્યે બાણોરૂપ અગ્નિથી તે જઠરદેશના ચોદાઓને બાળી નાખ્યા.^{૩૮} બધનના સ્તભો નહિ હતાં

પણ કાષ્ઠચોદેશના સૈન્યમાં બધાઈ ગયેલા મત ગજ દેશના ચોદાઓરૂપ બુદ્ધા હાથીઓ જ અગ્નિમાં કાષ્ઠો લય પામી જાય, તેમ યુદ્ધમાં ભાગી ગયા.^{૩૯} ત્રિગતદેશના ચોદાઓએ પડેલા ત્રિગતદેશના ચોદાઓ શરીરના ઉપલભાગથી ખડની પેઠે આમતેમ વળી ગયા અને જાણે પાતાળના છેડામાં ભાગી જવા માગત હોય તેમ તેઓ જાધે માથે ઢળી પડ્યા.^{૪૦} જમ મંદશક્તિવાળા બુદ્ધા હાથીઓ કાદવમ ખૂંચી જાય, તેમ મંદશક્તિવાળા વનિહદેશના ચોદાઓ મંદમંદ પવનથી હાલતા સમુદ્રની જમ શેષી રહેલા તે માગધ સૈન્યમાં ખૂંચી ગયા.^{૪૧} જમ તડકાઓ માર્ગમાં વીંખાઈ ગયેલાં પુષ્પોના સુકુમારપણાને હરી લે, તેમ ચિદ્રદેશના ચોદાઓએ રણભૂમિમાં ઊભેલા તગણદેશના ચોદાઓની ચેતનાને હરી લીધી.^{૪૨} પૌરવદેશના ચોદાઓની ગર્જનાને સાંભી નહિ રહેતા અને કાળ જવા પરાક્રમવાળા કાસલદેશના વીર ચોદાઓ પૌરવલોકોએ કરેલી ગદાઓની, પ્રાસોની, બાણોની અને સાંઘોની અતિવૃદ્ધિથી કાયર થઈ ગયા.^{૪૩} જમ પર્વતમાં પરવાળાનાં વૃક્ષો કપે, તેમ પૌરવલોકોના ભાલાઓથી અંગો કપાઈ જતાં પણ આશ્વ્ય નહિ પામતા અને ઘાટાં લોહીથી ઊગતા સૂર્ય જવા લાગતા તે કેસવ લોકો રણભૂમિમાં કપવા લાગ્યા.^{૪૪} જમ પવનથી કપેલાં અને જમરોના સમૂદોથી વીંટાયેલાં વાદળાં આકાશમાં જમણુ કરે, તેમ બાણોનાં ગ્રાહથી કપેલાં અને મોટાં મોટાં શસ્ત્રોથી વીંટાયેલાં કાસલલોકો યુદ્ધભૂમિમાં જમણુ કરવા લાગ્યા.^{૪૫} એ લોકોના ગર્જના કરતાં ગળે બાણોરૂપી ધારાઓને ધરનારા દોવાને લીધે મેધ જવા લાગતા હતા. બાણોરૂપી ઊનથી પૂર્ણ દોવાને લીધે ઘેટાઓ જવા લાગતા હતા, બાણોરૂપી પાંદડાંથી વીંટાયેલા દોવાને લીધે વૃક્ષો જવા લાગતા હતા અને તેઓ ધૂમરીઓ કરવા

હતા. 'વનરાજ' નામના દેશના રહે-
લી યોદ્ધાઓટ્ટી બરાથી જીત્યાં થયેલા 'કંદા-
' નામના દેશના યોદ્ધાઓ અત્યંત ખેંચા-
ને લીધે કાચા તાંતણાઓની પેઠે તૂટી ગયા. '૨૦
નાં પેદાં લોહીના ખાડાઓમાં ખૂંચી જતાં
જે, એટલે જમ વાદળાંઓ વનના પહાડો
તૂટી પડે, તેમ ધણા ધણા લોહી તે રચો
તૂટી પડતા હતા. '૨૧ ધણી જનતાના
હો એકઠા થવાથી એ રણભૂમિ વન જેવી
ગઈ હતી. તેમાં શાસકદેશના તથા તાલકદેશના
દાઓ ઢસેતો કપાઈ જવાને લીધે તાડ જવા
ને મસ્તકો કપાઈ પડવાને લીધે ઠૂંઠાના સમુ-
દ્ર જવા દેખાવા લાગ્યા. '૨૨ મત યોવનવાળી
ને ઉત્તમ વીરપુરુષોને પ્રાપ્ત થયેલી નંદનવ-
લી અપસરાઓ આનંદથી રેખપર્વતનાં વનોમાં
ને ઉપવનોમાં ગાયન કરવા લાગી. '૨૩ આનં-
દ શોંચા સખ્તો કરતું સેન્યદેશી વન ન્યાં સુધી
નાં સામા પસારૂં પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળા
કાંચી ન હતી, ત્યાં સુધી જ શૌભા પામ્યું. '૨૪
ચાઓની પેઠે અનેક રૂપો ધરનારા કામરૂપ
હિ દેશોના રહેવાસીઓની સાથે રણમાં
દેશ, કપાઈ ગયેલા અને તેમનાં ભૂતોએ
મનાં શરીરો હરી લીધાં એવા દશાણું દેશના
દાઓ જમ વાહડાઓ નાના છોડવાઓને
ડીને ભાગી જાય, તેમ આડા કોલેલા કણુ-
પના યોદ્ધાઓને પાડીને ભાગી ગયા. '૨૫ 'તાંજિ
પવન' નામના દેશના યોદ્ધાઓના સામર્થ્યથી
મના ધણીનો નાશ થઈ ગયો હતો, એવા
સંદેશના યોદ્ધાઓ જમ ગ્રીષ્મ ઋતુના સામ-
ર્થ્યથી કમળો કાન્તિરહિત થઈ જાય, તેમ કાન્તિ-
રહિત થઈ ગયા. '૨૬ મેસલદેશના યોદ્ધાઓએ
પ્રાકટેશના યોદ્ધાઓને બાણથી, સગિથી, તલ-
દોથી અને મુદ્ગદોથી ઠાંકી લીધા. નરકદેશના
દાઓએ ઠટકચક્ષન દેશના યોદ્ધાઓને ઝૂડી
ખા, એટલે તેઓ નાસી જ ગયા. '૨૭ પ્રસ્થવાસ

દેશના યોદ્ધાઓએ રણભૂમિમાં ઘાબા રહીને
કાંતકેન દેશના યોદ્ધાઓને ઘેરી લીધા, એટલે તે
યોદ્ધાઓ ખગપુરુષોએ દબાવેલા યુધ્ધોની પેઠે
અત્યંત અચકત થઈ ગયા. '૨૮ જમ કમળોને
વીણનારા પુરુષો હાથે વડે સરાવરમાંથી કમળોને
તોડીને તુરત નાસી જાય, તેમ દ્વિપિદેશના
યોદ્ધાઓ બાલાઓ વડે બાહુધાનદેશના યોદ્ધા-
ઓનાં માર્યાઓને કાપીને કાણુમાત્રમાં તુરત
નાસી ગયા. '૨૯ જમ ઉત્તમ પાંડિતો આખા
દિવસ સુધી વાદવિનાદનો શાસ્ત્રાર્થ ચલાવ્યા
છતાં પણ ગમરાઈ જાય નહિ અને હારે પણ નહિ
એ રીતે સરસ્વતી નદીના તીરે રહેનારા મુખટો,
સાયકાળ સુધી સંત્રામ કર્યા છતાં પણ ગમરાયા
નહિ અને પરાજય પણ પામ્યો નહિ. શત્રુઓએ
ખર્વગ દેશના શુદ્ર યોદ્ધાઓને નસાડ્યા હતા. છતાં
જમ ઠંડા થવા આવેલા અગ્નિઓ પાછાં લાકડાં
મળવાથી પરમ તેજ પામે છે, તેમ તેઓ પાછી
લંકાના રાક્ષસોની સહાયતા મળવાથી પરમ તેજ
પામ્યાં. દે રામ ! એ મોટા યુદ્ધનું સંપૂર્ણ વર્ણન
કરવાને બે હજાર જીમોવાળા શેષનાગ પણ સમર્થ
નથી, તો પછી હું એક જીમવાળો તો કેટલુંક વર્ણ-
ન કરી શકું ? હું તો એ વર્ણન કરતાં સાથે જ
ગમરાઈ ગયો છું. '૩૦, ૩૧

કિયદાલ્યાપત એવજિહ્વાનિચયૈઃ કિલ્લાલ-
માકુલિતઃ । વાસુકિરપિ વર્ણયિતું ન સમયો
રણવરં રામ ॥ ૫૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ-
ધી 'યોધજયપરાજયવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૭ એ સમાપ્ત

○ સર્ગ ૩૮ મો ○

યુદ્ધથી નિવૃત્ત થતી સેના અને

રણભૂમિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

एवमस्याकुले युद्धे सास्फोटमयसंकुले ।

आदित्ये तमसा बृद्धे चटवृकठिनकंकटे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે જીતેલાઓના સિંહનાદોથી અને હારેલાઓના હાહાકારથી ભરેલું અતિ પ્રબળ યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે સૂર્ય રજ આદિના અંધકારથી મંદ થઈ ગયો હતો.^૧ ત્યારે શરીરોમાંથી નીકળેલાં રુધિરોને ઠંકનારાં ક્વચોમાંથી રુધિરો ટપકતાં હતાં, ગોફોમાંથી યુક્તિપૂર્વક ફેંકાતા પથરાઓની વૃદ્ધિએ એક સ્થળમાં જીછળતી હતી, તો બીજા સ્થળમાં પડતી હતી અને સાયંકાળ સમીપમાં આવવાથી નદીઓમાં કમળોની પંક્તિઓ સંક્રાંત પામવા લાગી હતી.^૨ ત્યારે ખાણોના આગલા ભાગો અને પાછલા ભાગો પરસ્પર મળવાથી અગ્નિના તણખાઓ જડતા હતા અને એ ખાણોરૂપ નદીઓ ધણે દૂર સુધી જતી હતી તથા આવતી હતી.^૩ ત્યારે કપાઈને જડતાં અતઠોરૂપી કમળોવાળી, ચક્રોરૂપી ચક્રીઓવાળી અને કાંતિઓરૂપ તરંગોવાળી શસ્ત્ર-સમૂહરૂપી આકાશગંગાઓએ આકાશરૂપ સમુદ્રને છતોછલ કરી દીધો હતો.^૪ ત્યારે વાયુના જેવા શબ્દ કરતાં શસ્ત્રોના ઘાટો સમૂહોને, વાદરાઓ વર્ષાક્રતુનાં વાદળોં માની લેતા હતા અને તેથી કામાતુર થઈ જતા હતા. સિદ્ધલેખો એ ચક્ષુરામૂહોથી પોતે વચમાં કપાઈ જશે, એવી આશંકા રાખતા હતા.^૫ આ સમયમાં ત્યાં જમ રત્નો વાગવાથી વીર પુરુષ ક્ષીણ થઈ જાય તેમ પોતાનો માત્ર આઠમો ભાગ અવશેષ

રહેવાને લીધે તડકા પડી ગયો અને મધુર થયેલો તે દિવસ ક્ષીણ થઈ ગયો. અર્થાત્ સાયંકાળને સમય થયો.^૬ ઘોડાઓ તથા હાથીઓ થાક ગયા, સૂર્ય અસ્ત પામવાને લીધે શસ્ત્રોના ચળ કાટો મંદ પડી ગયા અને દિવસના પ્રતાપની સાથે સેનાઓનો પ્રતાપ પણ મંદ થઈ ગયો.^૭ આ સમયમાં બંને પક્ષના સેનાપતિઓએ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો અને યુદ્ધ બંધ રાખવાનું કહેવા માટે એકબીજાની પાસે દૂતો મોકલ્યા.^૮ સંવેનાં યત્રો, શસ્ત્રો અને પરાક્રમે શ્રમને લીધે મંદ પડી ગયાં હતાં, તેથી તે સમયમાં સઘળાંઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાનું સ્વીકારી લીધું.^૯ પછી જમ મુવ જાયા સ્થાનમાં ચઢે છે, તેમ બંને સેનાઓનો એક એક જણ, મોટા સ્થની જાંઘી ધ્વજની પાસે કરેલા જાંઘા સ્થાનમાં ચઢ્યો.^{૧૦} જમ રાત્રિ ફિરણોથી લાંબા લાગતા ચંદ્રને ફેરવે છે, તેમ તે બંને જણાંઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરવાને માટે સઘળી દિશાઓમાં ઘોળાં વસો ફેરવ્યાં. (અને એ રીતે યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરી.)^{૧૧} જમ પ્રલયના અગ્નિથી જગત બળી બળ છે ત્યારે ‘પુષ્કરાવતક’ નામના મેધો ગાજતા લાગે છે, તેમ તે સમયે પડછંદાઓથી દિશાઓને વ્યાપ્ત કરનારાં કુંડુભિઓ ગાજવા લાગ્યાં.^{૧૨} જમ તળાવમાંથી નદીઓ આવે છે, તેમ નીચે પડેલાં બાણ આદિ શસ્ત્રોની કાન્તિઓનો પ્રવાહ દેવલોકોથી ખાલી થયેલા આકાશમાં, અટક્યા વિના ચાલવા લાગ્યો. જમ ભૂકંપ થઈ રહ્યા પછી વનોનું કંપનું હલકું પડી જાય છે અને જમ વર્ષાક્રતુ પૂરી થતાં સમુદ્રનું જીછળનું ધીમું પડી જાય છે, તેમ ત્યાં ચોદાઓના હરતોરૂપી વૃક્ષોનું ચલન ધીરે ધીરે ધીમું પડી ગયું હતું.^{૧૩, ૧૪} જમ પ્રલય-સમુદ્રમાંથી જળનો સમૂદ્ર પ્રલયને અંતે ચારે દિશાઓમાં નીકળી જવા લાગે છે, તેમ ત્યાં બંને સેના રણભૂમિમાંથી નીકળી જવા લાગ્યાં.^{૧૫} મંદરાચળ નીકળી જવાથી જમ ક્ષીરસાગર ચાંતે

૧ આ આઠમો ભાગ સર્ગમાં સેનાઓના પાછા પગવાનું અને રમજમિના બીજાસપજાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

પામ્યો હતો, તેમ ધુમાધુમ કરતાં અટકેલાં બને
સેન્યો ધીરે ધીરે શાંતિ પામવા લાગ્યાં.^{૧૯} રણ-
ભૂમિ ક્રમે ક્રમે થોડી વારમાં ખાલી થઈ ગઈ,
તેથી તે પૂતનાના પેટ ભૂલી ભયંકર અને અગ-
ત્યે ખાલી કરેલા સમુદ્ર ભૂલી શૂન્ય થઈ ગઈ.^{૨૦}
એ રણભૂમિમાં શયોના ગંજના ગંજ પડ્યા
હતા અને ધણી ધણી લોહીની નદીઓ વહી
જતી હતી. જમ વનમાં તમરાંઓ ચિચિયારી
રે છે, તેમ ત્યાં મરેલાઓનાં સંબંધીઓ ચિચિ-
યારી કરતાં હતાં.^{૨૧} લોહીની ચાલતી નદીઓમાં
રંગોની ધુધવાટી બની રહી હતી અને અધ-
ભૂલેલાં માણસો, વ્યથા થયેલાં જીવતાં માણસોને
તેસો પાડીને બોલાવતાં હતાં.^{૨૨} મૂવેલાઓનાં
બને અધમૂવેલાઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના ધોધ
તીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં જીવતાં માણસોની
ઠીક ઉપર પડેલાં શયો, પીઠના ચાલવાથી હાલતાં
ડંતાં અને પોતાના સજીવનપણાની ભ્રાંતિ ઉપ-
જવતાં હતાં.^{૨૩} મોઢા મોઢા હાથીઓનાં શયોના
બે ઉપર વાદળોએ મેધની ભ્રાંતિથી બેસતાં હતાં.
શિખરાયેલા રયોના સમૂહો પડેલા હોવાને લીધે
યાં વાયુથી ઠંપાયેલાં વૃક્ષોવાળા વનના ભવો
આવ થઈ રહ્યો હતો. ચાલતી લોહીની નદીઓ-
ના વેગથી, ત્યાં હાથીઓ અને ઘોડાઓ તણાતા
જતા હતા. બાણોના, સોગોના, ઋષ્ટિઓના,
મુસોના, ગદાઓના, પ્રાસોના અને તલવારોના
મમૂહથી ત્યાં ફેટલીક સંક્રાંત થઈ રહી હતી.
પૃથ્વીના ભાગે પલાણુથી, અંગરખાઓથી કમ-
રપટાઓથી અને બખ્તરાથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યાં
હતાં. અને શયોનાં શરીરો ધ્વજોઓનાં વસોથી
તથા ચામરરૂપ વસોથી ઢંકાઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૪-૨૫}
જેથી થયેલી ફણો ભવાં અને ઉઘાડાં મોઢાં-
વાળાં માર્યાંઓરૂપી કુંજમાં પેટીને પવન મુસ-
વાટા કરતો હતો. ત્યાં શયોરૂપી પરાળના
દગલામાં પિશાચો સૂતેલા ભેંસામાં આવતા
હતા.^{૨૬} મુકુટોના, હારોના અને બાલુખાના

પ્રકારથી ત્યાં હજારો ઘનદ્રવ્યનુષોના ભવો દેખાવ
થઈ રહ્યો હતો. દૂતરાઓ અને શિયાળિયાંઓ
ત્યાં પોતાના આગલા પગે વડે આંતરડાંઓની
લાંબી અને ઘાટી દોરીઓને ખેંચતાં હતાં.^{૨૭}
ઊધડી ગયેલા દાંતવાળા કંઠપ્રાણ થયેલાં માણસો
લોહીના મ્યારાઓમાં પડ્યાં પડ્યાં કરાજતાં હતાં.
અને જીવતાં માણસોરૂપી દેડકાંઓ શ્વિરના કાદ-
વમાં ડૂબી રહ્યાં હતાં. ત્યાં નીકળી પડેલી હજારો
આંખો પાધડીમાં કરેલા રંગના બુદ્ધાઓ ભૂલી
લાગતી હતી અને ભય ઉપજાવનારી લોહીની
સેંકડો નદીઓમાં હાથો તથા સાયળોરૂપી લાક-
ડાંઓ તણાયે જતાં હતાં.^{૨૮, ૨૯} શોઠથી ચીસો
પાડતા કુટુંબીઓ મૂવેલાં તથા અધમૂવેલાં માણ-
સોને વીંટાઈને બેઠાં હતાં. ત્યાં બાણ, આયુધ,
રથ અને અશ્વો તથા હાથીઓનાં પલાણુથી
જમીનને ખાલી ભાગ પુરાઈ ગયો હતો.^{૩૦}
રણભૂમિ ઉપર નાચ કરતાં ધડોલો, પોતાના
બને જીવઓરૂપી મંડપ વડે આકાશને પણ બંધો
નીચું કરી દીધું હતું. મઢ, મેઢ તથા વસાનાની
દુર્ગંધથી નાસિકાને પીડા થતી હતી અને
તેમાંથી ચીકણો ભાગ નીકળતો હતો.^{૩૧} ફાટી
ગયેલાં મોઢાંવાળા અધમૂવેલા હાથીઓ તથા
ઘોડાઓ પોતાના ખાટી રહેલા જીવનને પછ-
ડાઈ પછડાઈને અંત લાવતા હતા. લોહીની
ચાલતી નદીઓના તરંગોરૂપી ઢાંડોવાળા વાગવાથી
ત્યાં ટુંટુંભિઓ શબ્દ કરતાં હતાં.^{૩૨} ત્યાં લોહીની
સેંકડો નદીઓમાં મરેલા હાથીઓ અને ઘોડાઓ-
રૂપી મગરો તણાયે જતા હતા અને મરી જતાં
માણસો પોતાના મોઢામાં આવતા લોહીના પ્રવા-
હને ફુંકારીને દૂર ખંડાર કાઢી નાખતાં હતાં.^{૩૩}
થોડો થોડો જમમાં જીવ રહ્યો અને તેમના
મોઢા તથા આંખો બાણોથી ભરાઈ ગયાં હતાં
તેઓ વેદનાથી ચિચિયારીઓ કરતાં હતાં. બર-
જોના અને ચરખીના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શને
લીધે વહી રહેલું લોહી ધાટું થવા લાગ્યું હતું.^{૩૪}

સૂડોને જાંચી કરીને પડેલા મોટા મોટા અધ-
ભૂવા હાથીઓ સૂડોથી શયો દબાવી દેતા હતા
અને સવાર વિનાના હાથીઓ તથા ઘોડાઓ કૂદી
કૂદીને જાંચાં ધડોને નીચે પાડી દેતા હતા.^{૩૩} રેતા
અને ચીસો પાડતા ખંધુઓના હાથોમાંથી શયો
પડી જતાં હતાં અને તેથી ત્યાં લોહીનો ઝાથ
જીજ્ઞાસો હતો. મરી ગયેલા સ્વામીઓનું આલિં-
ગન કરવા જતી કુલાંગનાઓ, આસપાસ પડેલાં
શસ્ત્રોથી વીંધાઈને ત્યાં જ મરી જતી હતી.^{૩૪}
સેનાવાળાઓએ પોતપોતાના ઉતારાઓમાં જઈ-
ને, ત્યાંથી પોતપોતાનાં ખંધુઓનાં શયોને
ઉપાડી લાવવા માટે ધણા ઝડપી બેધિયાઓને
મોકલ્યા હતા અને તેઓ શયોને ઉપાડી ઉપાડી-
ને 'આ શયો, કહેલા માણસોનાં છે કે નહિ'
એમ પરીક્ષા કરતા હતા. શયોને લેવા આવેલા
ચોદાઓના અનુચરો ઉતાવળને લીધે બીજાં
અધભૂતેલાં માણસોને પણ હાથ વડે ઉપાડી
ઉપાડીને ફેંકતા હતા.^{૩૫} લોહીના પ્રવાહોરૂપ
સેંકડો નદીઓમાં ટશરૂપી શેવાળ, મોઢાઓરૂપી
કમળો અને ચઢોરૂપી ચકરીઓ જેવામાં આવતાં
હતાં. વધા જતા લોહીના મોટા નદોમાં જાંચાં
જાંચાં મોજાંઓ જીજ્ઞાસતાં હતાં. અધભૂતા ગયેલા
માણસો પોતાનાં અંગોમાં ખૂંચી ગયેલાં આયુ-
ધોને કાઢી નાખવામાં વ્યથિત થયાં હતાં. ચોદા-
ઓનું મરણ પરદેશમાં યનાથી અત્યંત રુદન
કરતા તેમના સંબંધીઓ, રણજીમિમાં જ તેમનાં
આજરણોનાં, વસોનાં, ઘોડાઓનાં તથા હાથી-
ઓનાં દાન કરી દેતા હતા.^{૩૬, ૩૭} મરવા પડેલા
લેકિા પુત્રોનાં, મિત્રોનાં, માતાઓનાં અને ઘટ-
દેવોનાં નાગોનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા હતા.
મર્મસ્થળો કપાઈ ગયાની વેદનાનું વર્ણન 'હાય,
હાય!' અને 'ઝાય ઝાય' એવા રજ્જોથી જ
કરવામાં આવતું હતું.^{૩૮} દેવગતિને લીધે
નિર્જળ લેકિાના હાયથી માર ખાઈને મરવા
પડેલા લેકિા પોતાનાં પ્રારબ્ધોને પિષ્કાર દેતા

હતા. હાથીઓની સાથે લઢાઈ કરવામાં
અસમર્થ અને હાથીઓની આગળ નિઃસત્.
થઈ ગયેલા લેકિા, જીવવાને માટે દેવા
માનતાઓ કરતા હતા.^{૩૯} બીકણ લેકિા મર-
વા પડેલા માણસોને પગ નીચે કચરી નાખત
હતા અને એમ તેમનું અપમાન કરીને પા-
નાસી જવામાં તત્પર થયા હતા. તેઓ નિશ-
ચઈને લોહીની ચકરીઓવાળાં ભયંકર સ્થાનો
જવામાં પણ અચકાતા ન હતા.^{૪૦} લેકિાં
આણે વાગવાથી મર્મસ્થળોને પણ છેદી નાખ-
નારી પીડા યતી હતી અને તેઓ તેમાં પોતાના
જન્માંતરનાં પાપોનું અનુમાન કરતા હતા
ભાગતા કષ્ટોને પકડીને પિશાચી મોઢાઓથી
તેમનું લોહી પીવા લાગ્યા હતા.^{૪૧} લોહીન
નદીઓમાં તણાતાં ધ્વજો, છત્રો અને ઉત્તમ ચામ-
રા કમળો જેવાં લાગતાં હતાં. લોહીના નદોમાં
સંધ્યાના રંગનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણે સર્વ
દિશામાં રાતાં કમળો જીધડી રહ્યાં હોય એમ
જણાતું હતું.^{૪૨} રથોરૂપી પવંતોવાળો અને પેડાં-
રૂપી ચકરીઓવાળો લોહીનો એ સમુદ્ર બધે
સાત સમુદ્રોથી જુદો આક્રમે સમુદ્ર થયો હોય
એવો લાગતો હતો. એ સમુદ્રમાં પતાકાઓરૂપી
દીણના સમૂદો હતા અને સુદર ચામરોરૂપી
પરપોટાઓ હતા.^{૪૩} જાંચાં પડેલા રથો બધે
પૃથ્વીમાં જાંચાં વળી ગયેલાં નગરો હોય એવા
લાગતા હતા. વળી તેઓ મોટા વનમાં ઉત્પત્તી
પવનથી પડી ગયેલાં વૃક્ષો હોય એવા જણાતા
હતા.^{૪૪} સેનાઓએ છોડી દીધેલું એ સ્થળ, પ્રય-
યકાળના અગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડ જેવું,
અગત્યયુગિનિએ પી જઈ ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવું
અને અતિવૃદ્ધિથી ભર્યાં ગયેલા દેશના જેવું લાગતું
હતું.^{૪૫} ત્યાં માયાઓનાં, બાહ્યાઓનાં અને શુદ્ધ-
ીઓનાં મંડળો વ્યાપી રયાં હતાં. યોગના
ઢગલા બધે મદોન્મત લાગીઓની જેમ લાસા
થઈ ગયા હતા. તોમરો અને મુખરો ત્યાં મર્યા

વાં સાગતાં દતાં.^{૧૧} ધરતીમાં ખૂંચેલાં બાલાં-
 નાં, અણે પર્વતો ઉપર કોણેલા તાંડો દોય, તેનાં
 જાતાં દતાં. વળી તે ખૂંચેલાં બાલાંએ, અણે
 દેતી લોહીની નદીને કિનારે કોણેલાં કાંચાં વૃક્ષો
 નાં એનાં સાગતાં દતાં.^{૧૨} હાથીઓનાં અંગો-
 નાં પેસી ગયેલાં સમ્રોહી વૃક્ષો, પોતાનાં કિર-
 નાંથી પુષ્પોથી ભરપૂર થયાં દતાં. કાગડાઓ
 નાંતરડાં અને છુએને ખેંચીને લાંબે લઈ જતા
 દતાં; તેથી આકાશમાં અણે અર્જાં અખ્યાં દોગ
 એવું સાગતું હતું.^{૧૩} ધરતીમાં ખૂંચેલાં જાંમાં
 માલાએ અણે લોહીની નદીઓના કિનારાઓ-
 માં મોટાં વૃક્ષો જાંચાં દોય એવાં સાગતાં
 દતાં. લોહીના સમ્રોહાંથી સરોવરોમાં જાંચી
 રહેલી પતાકાઓ અણે કમલિનીઓ જાંચી દોય
 એવી જણાતી હતી.^{૧૪} લોહીના કાદવમાં ખૂંચી
 ગયેલા લોહા બહાર નીકળવાને માટે પોતાના
 રેનેટીઓને બોલાવતા હતા. બીકલુ લોહા હાથી-
 ઓનાં ચમેાના સમ્રોહમાંથી જરા પણ બહાર
 નીકળીને સંન્યોના પાછા વળવાને લાગ જતા
 દતાં.^{૧૫} સમ્રોથી કપાઈ ગયેલી હાથોવાળાં વૃક્ષો
 કાંચ વગરના રમેાની ચંકા ઉપજવતાં હતાં.
 લોહીની નદીઓમાં વહ્યાં જતાં પલાણો અને
 હાથીઓનાં ગાંડસ્યળો, વહાણોના સમ્રોહો દોય
 એમ જણાતાં દતાં.^{૧૬} લોહીના પ્રવાહોમાં તણાતાં
 જતાં ધોળાં વસ્ત્રો શીણુના પિંડાઓ જેવાં સાગતાં
 દતાં. રણમુખિમાં ફરીને ખાતરી કરવા માટે
 રાજઓએ મોકલેલા ઉતાવળા સેવકલોહા રમેો-
 ને જુદાં જુદાં તારવવા લાગ્યા હતા.^{૧૭} ધડાંથી
 નવા દાનવો ચારે બાજુ ઝડપથી દોડતા હતા.
 ગમેાને શોધવા સારુ આવેલા કટલાએક સૈનિક
 લોહા જાંચાં અને મોટાં છિદ્રોવાળાં ચક્રોથી
 ચિરાઈને નાસી જતા હતા.^{૧૮} અધમૂંચેલાં પ્રાણી-
 ઓ 'બાંભા' તથા 'કૂક' કરતાં હતાં અને લોહીના
 પ્રવાહનેા શબ્દ પણ ભારે ભમી રહ્યો હતો. ચિલા-
 ઓના મોખરાઓમાંથી લોહીની ધારાને પીવા

લાગેલાં પક્ષીઓ, પાંખો ફૂડાવીને રજા ઉડાડતાં
 દતાં.^{૧૯} તોડ જેવા કાંચા વૈતાલો તાળીઓ
 પાડીને તાંડવ મચાવી રહ્યા હતા. કાંધા વળેલા
 રમેોનાં કાષ્ઠોમાં કટલાએક મુખડોનાં ચરીરો
 અર્ધોઅર્ધ દબાઈ ગયાં હતાં.^{૨૦} પ્રાણુવાળાં ચરી-
 રોમાંથી લોહી નીકળી રહ્યું હતું અને તેની
 ગતિથી થતું ભયંકરપણું બધાંપી રહ્યું હતું. જમ-
 નાં મોડાંઓમાં લોહીનેા કાદવ ભરાયો હતો અને
 જમો કાંઈક જીવતા હતા, તે ચોદાઓ ઉપર
 બીજ લોહાની દયા એંચાતી હતી.^{૨૧} કાંઈક
 જીવતાં માણસો ડોણીઓ લાંચી કરીને, કૂતરાઓ-
 ને તથા કાગડાઓને જોતાં હતાં. એક ભક્ષ્યને
 ખાનામાં ઉત્સુક ચયેલાં માંસમક્ષી પ્રાણીઓ પર-
 સ્પર્શની સાથે લડવાનેા દાલાદલ મચાવી રહ્યાં હતાં
 અને કટલાએક માંસમક્ષક પ્રાણીઓ એક ભક્ષ્ય
 ને માટે પરસ્પર લડીને મરી જતાં હતાં.^{૨૨} મૃત્યુના
 ઉવાન સમુંએ રણસ્યજ અણે પ્રલયકાળમાં પર્વ-
 તો સહિત કમ્બરધાણુ થઈ ગયેલું જગત દોય,
 એવું જણાતું હતું. તેમાં મરી ગયેલા અસંખ્ય
 અશ્વો, હાથીઓ, માણસો તથા રાજઓનાં ચરી-
 રોમાંથી, તેમજ કપાઈ ગયેલી હાટોની ડોહામાં-
 થી લોહીની મોટી મોટી નદીઓ ચાલી રહી હતી
 અને તેમાં આયુધોથી લતાઓ, લોહીથી
 જળના સિંચનથી ભીની ભીની થઈ રહી હતી.^{૨૩}

વિવૃતાસંસ્થામદિરદપુરુષાષીશરરથપ્રકૃતો-
 ઘ્રીવાપ્રસ્તવરુષિરોહારસુસરિવ્ । રણોઘાનંમૃત્યો-
 સ્તદમવદશુષ્કાપુષ્પલતં સસૈલં કલપાંતે જગદિવ
 વિપર્યસ્તમલિલમ્ ॥ ૫૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારાજાયણુમાં ઉત્પ-
 ત્તિ-પ્રકરણુનેા લીલાના આખ્યાન
 સંખ્યાથી 'આહવવણુન' એ ના-
 મનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

~ સર્ગ ૩૧ જો ~

સૂર્યાસ્ત, સંધ્યાકાળ અને રણુ-
ભ્રમિનું બીભત્સ વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઇવાચ ॥

અથ વીર ઇવારક્તઃ કાલેનાસ્તમિતો રવિઃ ।

અન્તેત્જઃ પરિમ્લ્લાનપ્રતાપોડ્ધ્વૌ સમુદ્વિહતઃ ॥ ૧

વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-પછી અસ્ત્રોના તેજથી પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા વીરની પેઠે કાળની શક્તિથી પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા સૂર્યને કાળે અસ્ત પમાડીને સમુદ્રમાં નાખી દીધો.^૧ આકાશરૂપી દૃષ્ટાંતમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી રણુની લાલ પ્રભા સૂર્યનો અસ્ત થતાં જ આકાશને છાડી ગઈ; પણ ક્ષણભાવમાં ત્યાં સંધ્યાની રાત્રી કાન્તિ આકાશમાં પ્રકટ થઈ.^૨ ત્યાં સધળી દિશાઓને ઘેરી લેતા તથા તાળીઓ પાડતા વેતાલો પ્રલય-સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે પૃથ્વીમાંથી, પાતાળો-માંથી, આકાશમાંથી અને દિશાઓમાંથી ભેગા થઈ ગયા.^૩ દિવસરૂપી ગજરાજનું^૪ અસ્તક પ્રૌઢ અધકારરૂપી તલવારથી ખંડિત થઈ ગયું; ત્યાં સંધ્યાની રતાશરૂપી લોહીથી ખરડાયેલાં તારાઓના સમૂહરૂપી મોતીઓ પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^૫ ભૂવેલાઓનાં દૃઢ્યોની પેઠે સત્ત્વ (પ્રાણ અને હંસ આદિ પક્ષીઓ) થી રહિત થયેલાં અને તમ (મેહ તથા અધકાર) થી ઘેરાયેલાં સરૌવરોમાં ભ્રમરોના ગુંજરવવાળાં કમળો સંક્રાંત પામી ગયાં.^૬ પદ્મ થયેલી પાંખોવાળાં, ક્ષણભાવમાં સૂઈ ગયેલાં અને નિદ્રાને લીધે માંડ માંડ ડોકી-ઓને લાંચી કરતાં પક્ષીઓ જેમ શબોના અંગોમાં શસ્ત્રો સ્થિર થઈ ગયાં હતાં તેમ માળાઓમાં નિશ્ચ-

* આ ઝોગલુઆળીસમા સર્ગમાં સૂર્યના અસ્તનું, રાક્ષસોથી તથા વૈતાનોથી વ્યાપ્ત થયેલી સખાનું અને રાત્રિમાં અસ્ત થતે બીભત્સ થયેલી રણુભ્રમિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ળ થઇને રહ્યાં.^૭ જેમ વીરલેહિના પક્ષોમાં લક્ષ્મી-ઓ પ્રકુલિલત થાય, તેમ ચંદ્રનો ઉદય સમીપમાં આવવાથી સુંદર દેખાવ દેતી પુષ્પપંક્તિઓ લતા-ઓ આદિમાં પ્રકુલિલત થઈ.^૮ સાયંકાળે જેમ રુધિરથી ઘેરાયેલી અને પોતામાં બાણોને રાખનારી રણુભ્રમિ સંક્રાંતાયેલા મુખવાળી થઈ, તેમ પાણીથી ઘેરાયેલી અને પોતામાં ભ્રમરોને રાખનારી કમલિની પણ સંક્રાંતાયેલાં કમળોવાળી થઈ.^૯ ઉપર આકાશરૂપી સરૌવર તારાઓરૂપી પ્રકુલિલત કમળોથી શોભવા લાગ્યું અને નીચે પાણીનાં સરૌવરો તારાઓ જેવાં પ્રકુલિલત કમળોથી શોભવા લાગ્યાં.^{૧૦} પ્રથમ છટાં પડી ગયેલાં અને પછી અધકારમાં ભેગાં થયેલાં, છતાં પણ પરસ્પરને નહિ ઝાળખવાને લીધે પરસ્પરથી ભય પામતાં ભૂતો, જેમ પાળ વગરનાં જળો સધળી દિશાઓમાં ફેલાય, તેમ સધળી દિશાઓમાં ફેલાયાં.^{૧૧} જે સમયે રણુગણમાં વેતાલોનાં ધણાં ધણાં ટોળાંઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં. શબોની ઉપર બેઠેલાં અને ચપ્પડો કરતાં કંક અને કાઠોલ આદિ માંસભક્ષક પક્ષીઓ ક્રીડા કરવા લાગ્યાં.^{૧૨} ત્યાં માણસોનાં શબોને કાઠોની ચિતાઓમાં નાખી સળગાવી દેવામાં આવતાં હતાં, એટલે ચિતાઓની જ્વાળાઓથી, જે રણુભ્રમિ પ્રકાશતા તારાઓવાળા આકાશ જેવી જણાવા લાગી હતી. મેહ અને માંસો અગ્નિથી રંધાતાં ત્યાં પચપચાટ થવા લાગ્યો હતો.^{૧૩} સધળાં અંગોનાં અસ્થિઓ અગ્નિથી ફાટતાં ચિતાઓમાં ધડાકા થવા લાગ્યાં અને વેતુલોની સ્ત્રીઓ જેમ જળક્રીડા કરતાં જળમાં અદસ્થ થઈ જાય, તેમ અગ્નિઓમાં અદસ્થ થઈ જવા લાગી.^{૧૪} ફતરા, કાગડો, યક્ષો અને વેતાલો ભારે અને ભયંકર ઢાલાહલ કરવા લાગ્યા. ભૂતોની ઘણી આવ-જવ થવાને લીધે જે ક્ષેત્ર ઊડતા વન જેવું જણાવા લાગ્યું.^{૧૫} કાકણો રુધિરને, માંસને, વસાને અને મેદને લઈ જવાની ખડુ હતાવળ કરવા લાગી. પિશાચો

લોહીને, વસાને, તથા માંસને અત્યંત ભયડી ભયડીને ચાવવા લાગ્યા અને તેમનાં ગવોદાં-
ઓમાંથી તે પદાર્થોનો રસ ઝરવા લાગ્યો.^{૧૫}
વચ્ચે વચ્ચે ચિતાઓના અજવાળાથી રંગોનાં
ચિર પ્રકટ દેખાવા લાગ્યાં. પૂતનાઓ મોટાં
મોટાં રંગોને પોતાના ખભાઓ ઉપર નાખીને
લઈ જવા લાગી.^{૧૬} ‘કુંભાંડ’ નામના પિશા-
ચોનાં મંડળો ત્યાં ભારે તાંડવ કરવા લાગ્યાં,
એટલે રણભૂમિનો મધ્યભાગ ગાજવા લાગ્યો.
રંગોનાં મોટાંઓમાં જતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી
છમછમ શબ્દ થવા લાગ્યો. અને એટલી તથા
ચિરની વરાળોથી ત્યાં વાદળોનાં જેવો દેખાવ
યઈ રહ્યો. વહી જતી લોહીની નદીઓના વેગમાં,
પગ ઘોળી રાખવાને લીધે ચૂડેલો જણે ભૂમિ
પર ઊભેલી હોય એમ જણાતું હતું; અને રંગોને
ખેંચવાના સમયમાં વેતાલો ભારે આનંદના
શબ્દો કરવા લાગ્યા.^{૧૭, ૧૮} વેતલોનાં બાળકો
મરેલા હાથીઓનાં પેટરૂપી પેટીઓમાં સૂઈ રહેવા
લાગ્યાં અને રાક્ષસો રણભૂમિના એકાંત પ્રદેશ
ઉપર જઈને લોહી પીવાની રમત કરવા
લાગ્યા.^{૧૯} મદોન્મત વેતાલો કંજિયો કરીને
પરસ્પરની સાથે ચિતાઓનાં જંબાડિયાંથી યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા. ચાલતાં ચિરોના અને વસાના
મિશ્ર ગંધવાળો દુર્ગંધયુક્ત પવન વાવા લાગ્યો.^{૨૦}
ચૂડેલોની પેટીઓ માંસાદિના ઘણા ભારને
લીધે ચરક ચરક થવા લાગી અને અર્ધાં પાકેલાં
રંગોનો સ્વાદ લેવામાં ઉત્સાહવાળા યક્ષો,
પરસ્પરમાં કંજિયો કરવા લાગ્યા.^{૨૧} તુંગ, વંગ,
હલિંગ, અંગ અને તંગણુ એ દેશનાસી ચોદા-
ઓનાં જાયાં રંગો ઉપર રાત્રે ફરનારાં પક્ષીઓ
ઝડપ દેવા લાગ્યાં. જ્વાળાઓની પાસે ઊંચા
રહેવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતી ચૂડેલો તારા ખરવાની
સેડા જેવા દત્તો દેખાડીને હસતી હતી.^{૨૨} ત્યાં
વેતાલ લોકો લોહીની ચીકારથી પડી જતા હતા
અને વચમાં ઊભેલી ચૂડેલો ખડખડ હસતી

હતી. પિશાચ લોકો સમીપમાં આવેલી યોગિની-
ઓના પ્રોઠ શબ્દોને સાંભળવા લાગ્યા હતા.^{૨૩}
પિશાચો ઘણું કરીને ફેલાયેલાં આંતરડાંઓના
મોટા તાર કરીને, ખબંચવા લાગ્યા હતા અને
અધભૂલેલાં અભાગિયાં માણસો પિશાચોને જોઈને
વાસના ઠસી જવાથી પિશાચરૂપ થઈ જતાં
હતાં.^{૨૪} અધભૂલેલા ઉત્તમ ચોદાઓ પણ ચૂડેલો-
ને જોઈને અપૂર્વ ત્રાસ પામતા હતા. ઘોઈ
સ્થળમાં વેતાલોની અને રાક્ષસોની ભીડ થવાથી
ચૂડેલોનો કલ્યાણોત્સવ અપૂર્ણ રહેતો હતો.^{૨૫}
ડાકણોના ખભાઓ ઉપરથી રંગો પડી જતાં
હતાં અને તેમના ધબકારથી રાક્ષસો પણ ત્રાસ
પામતા હતા. ભૂતલોકોએ ભેગી કરેલી માંસાદિક
ભરવાની પેટીઓથી આકાશમાં ભીડ થઈ રહી
હતી.^{૨૬} મરતાં માણસોનાં મસોને પણ પિશાચો
ઘણા પ્રયત્નથી લઈ જતા હતા અને તેઓ
પોતાના ભક્ષ્યોની ઇચ્છા કરતાં પોતાના પક્ષના-
ટાળાંઓમાં રંગોના ગંજોને ફેંકતા હતા.^{૨૭} ત્યાં
ફાવડીઓનાં મોઢાંઓમાંથી નીકળતી અગ્નિની
જ્વાળાઓનો સ્પર્શ થવાથી, માણસોની ચૂંચાં
મટી જતી હતી અને તેઓ ઊઠીઊઠીને ઠેકવા
લાગ્યાં હતાં. લોહીથી ખરડાયેલાં એ માણસોને
લીધે એ સ્થળમાં જણે આસોપાલવનાં નવાં
પુષ્પોના ગુચ્છો ઊડતા હોય એમ લાગતું હતું.
વેતાલોનાં બાળકો કબ્રોનાં કપાઈ પડેલાં માર્યા-
ઓથી રમવામાં વ્યગ્ર થઈ ગયાં હતાં. યક્ષો,
રાક્ષસો અને પિશાચ આદિ લોકો પ્રકારને મારે
ચિતાઓનાં જંબાડિયાંને આકાશમાં ઉપાડી જતા
હતા.^{૨૮, ૨૯} એ રણક્ષેત્રના આકાશના ભાગોરૂપ
પર્વતોમાં, તેમની નિકુંજોમાં અને તેમની ચુકા-
ઓમાં પિંડાની પેઠે અધકાર જામ્યો હતો અને
તેથી તેમાં ઘાટાં વાદળોઓના જેવો દેખાવ થઈ
રહ્યો હતો. એવું એ રણક્ષેત્ર અપળ ભૂતોના
વેગથી વ્યાકુળ થયેલા તથા જમાં લોકોને તથા
તેમના સરસામાનોને પ્રલયનો વાયુ ઉડાવી દે

છે એવા પ્રજાંડના ગર્ભ જુવું લાગતું હતું.^{૩૦}

આકાશમૃધરનિકુંજગુહાંતરાલપિંહોપમંદિ-
તતમોડ્વુદપીઠપરમ્ । વ્યાલોલમૃતરમસાકુલક-
લ્પવાતવ્યાધૃતલોકફરકાંડકપેટકલ્પમ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન અંતર્યામી
' નિશાચરાકુલરાત્રિણ્યાગણવર્ણન '
એ નામનો સર્ગ ૩૯ એ સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૪૦ મો ~

સૂક્ષ્મદેહનું નિરૂપણ

॥ વસિષ્ઠ વચાચ ॥

एवं निशाचराचारचिरघोरं रणांगणे ।

अहनीव जनाचारे स्थिते यामाचरेहिते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે રણક્ષેત્ર પિશાચ
આદિના સંચારને લીધે લાંબા સમય સુધી ભય-
કર થઈ રહ્યું હતું. જમ માણસો દિવસે પોતા-
ની ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, તેમ ચમના દ્વેતા તથા
પિશાચ આદિ અધમ લોકો રાત્રિએ પોતાની
ક્રિયાઓ કરતા હતા.^૧ જમાં હાથથી લઈ શકાય
એવા અધકારના પિંડોડ્ડપી ભીંતો હતી, એવા
રાત્રિરૂપ ધરમાં જુલોને જેઈએ તેટલાં ભક્ષ્યો મળી
રહ્યાં હતાં. આથી તેઓ સંતુષ્ઠ થઈને નાચતાં
હતાં અને પોતાનાં વસ્ત્રોની પણ સંભાળ રાખતાં
ન હતાં.^૨ ત્યારે નગર અધારાથી ઘેરાયલું હતું,
તેમાં લોહાના શબ્દો બેસી ગયા હતા અને સર્વ
પ્રાણીઓ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં એ નગરમાં મોટા
મનવાળો લીલાનો પતિ વિદૂરચરાજ પોતાના
મનમાં કાંઈક ખેદ પામ્યો હોય એવો જણાતો
હતો.^૩ તેણે મંત્રકુશલ મંત્રીઓની સાથે તુરત
પ્રાતઃકાળના કૃત્યોનો વિચાર કરી લીધો અને તે ચંદ્ર

ના ગર્ભ જવા તથા શીતળ સ્થાનવાળા પોતા-
સુંદર ધરમાં આવ્યો. ત્યાં તે લાંબા ચંદ્રના જે
આકારવાળા અને હિમની પેઠે શીતળતાવાળ
શયનમાં સૂતો. પછી તે આંખો મીંચી ગયો અ-
થોડી વારમાં જાગી ગયો.^૪ તેવામાં લીલા અ-
સરસ્વતી એ બને લલનાઓએ આકાશને છોડ
લીધું અને જમ વાયુની રેખાઓ કમળની કળી
માં પેસી બેઠી, તેમ તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી
વિદૂરચ રાજના ધરની અંદર પેસી ગઈ.^૫

રામ બોલ્યા:—હે ભાણુ કરનારાઓમ
ઉત્તમ ! હે પ્રભુ ! એમનું ચાર હાથનું સ્થૂળ શરીર
તાંતણા જેવા ઝીણા છિદ્રમાંથી કેમ કરીને તુરત
પેસી શક્યું ?^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે નિષ્પાપ ! જને 'હું
આધિભૌતિક દેહ છું' એવી ભ્રાંતિ હોય તે ઝીણાં
છિદ્રોમાંથી જઈ શકે નહિ. ' મને આણે શરીર
રાખ્યો છે અને હું અહીં સમાઈશકું નહિ ' એ
રીતે જને લાંબા કાળથી અનુભવ થતો આવ્યો
હોય છે, તે જ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં નહિ જઈ શકનારો
અનુભવ કરે છે.^૭ પણ જણે ' હું સ્થૂળ દેહરૂપ
નથી અને તેથી સર્વ સ્થળમાં જઈ શકું છું ' એવો
લાંબા કાળથી અનુભવ કર્યો હોય છે, તે ચૈત-
ન્યની તેવી શક્તિઓવાળો હોવાને લીધે, પાછળથી
સ્થૂળદેહને થતી રોકાઈ રહેવા આદિ ક્રિયાઓનો
સંબંધ તેને કેમ થાય ?^૮ અધિદાનચૈતન્યની
શક્તિ પ્રથમથી જવી રીતે પ્રવર્તી હોય, તેવી તે
તેવી રહે છે. જમકે ચૈતન્યની જળરૂપ થયેલી
શક્તિ જાગી આવતી નથી, તેમ અગ્નિરૂપ થયેલી
શક્તિ નીચે જતી નથી.^૯ જમ છાયામાં બેઠેલા-
ને ગરમીનો અનુભવ થતો નથી, તેમ સંકલ્પમય
થયેલાને સ્થૂળદેહ સંબંધી અટકાયત આદિ ક્રિયા-
ઓનો અનુભવ થતો નથી.^{૧૦} અધિદાન ચૈત-
ન્યનો જે આકારે વિવર્ત થયો હોય છે, તે આકાર
ને જ ચિત્ત અનુસર્યો કરે છે અને અધિદાન-
ચૈતન્ય પણ એ જ આકારે રહે છે. એ આકારમાં

* આ આગાસમા સર્ગમાં વિદૂરચ રાજ સર્વ
જર્તા, લીલાએ અને સરસ્વતીએ તેના ધરમાં પ્રવેશ
કર્યાની કથા કહેવાશે અને સૂક્ષ્મદેહના તરવણ નિરૂપણ
કરવામાં આવશે.

ફેરફાર કરીને બીજા આકાર આપવો હોય, તો યોગના અને જ્ઞાનના અભ્યાસ આદિ મોટા મોટા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે.^{૧૨} જમકે રજુતોના સર્પના આકારે થયેલા વિવર્ત જળાભારથી રજુતોના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે જ બદલાય છે; અને તે નિર્ણય ન કરવામાં આવે, તો તે જોવા હોય તેવો ને તેવો રહે છે.^{૧૩} જમ ચિત્ત અધિષ્ઠાનના વિવર્તને અનુસરે છે, તેમ ક્રિયાઓ ચિત્તને અનુસરે છે; એ વાત બાળકો પણ સમજી શકે એવી છે અને તે વાતનો કોને અનુભવ થયો નથી ?^{૧૪} સ્વપ્નનો અથવા સંકલ્પનો જ પુરુષ આકારવાળો જોવા દેખાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર છે, તે પુરુષ શી રીતે શરીર શકાય અને કોનાથી શરીર શકાય ? વાસ્તવિક રીતે સર્વ સ્થળોમાં સર્વનાં શરીરો ચિત્તમાત્ર જ છે, પણ ઠાઈ માણસને દૃશ્યમાં તેના પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તો તે અનુભવમાં આવે છે.^{૧૫} સુષ્ટિના આરંભમાં અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે જ રૂપે અસ્ત પામવા કે જ રૂપે ઉદય પામવા પારે છે, તે તે રૂપે થઈ શકે છે; અને પાછળથી લાંબા કાળનો પરિવ્રજ થતાં તે એક પ્રકારના દૃઢ અધ્યાસને પકડી બેસે છે.^{૧૬} ચિત્ત અને સાક્ષી અધિષ્ઠાનથી જુદાં જ નથી; કારણ કે એમની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી નથી. ચિત્તાકાર, ચિદાકાર અને ત્રીજું આકાર, એ ત્રણે એકરૂપ જ છે, એમ બધો. કેમકે અધિષ્ઠાન વિના તેમનું અસ્તિત્વ સંભવતું જ નથી.^{૧૭} એ ચિત્તરૂપી શરીર વાસનાઓને અનુસરીને જ્યાં જવાની કે જે આકારે થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં તે જઈ શકે છે અને તે આકારે થઈ શકે છે.^{૧૮} એ ચિત્ત તસરેલુંની અંદર રહી શકે છે અને આકારના ગર્ભમાં વસી શકે છે. અકુરના કારમાં પેસી શકે છે અને પાંદડામાં રસરૂપ થઈ શકે છે.^{૧૯} તે જળમાં તરંગરૂપ થઈ શકે છે, શિલાની અંદર

નાચી શકે છે, મેઘ થઈને વરસી શકે છે અને શિલા થઈને સ્થિર રહી શકે છે.^{૨૦} ઇચ્છા પ્રમાણે તે આકારમાં જઈ શકે છે, પર્વતોના ગર્ભમાં પણ જઈ શકે છે અને પોલાણ વિનાના પરમાણુરૂપ પણ થઈ શકે છે.^{૨૧} એ ચિત્ત દેહની અંદર તથા બહાર પણ આકારપર્યંત પહેચિત્તો શિખરોવાળો, વનરૂપી રામચિત્તને ધરનારા અને પૃથ્વીને ધરી રાખનારા દૃઢ પર્વતરૂપ પણ થઈ શકે છે.^{૨૨} એ ચિત્ત જ આકારરૂપ થાય છે અને જમ સમુદ્ર પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવી ચકરીઓની રચનાઓને ધારણ કરે છે, તેમ તે પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવાં કુરોડો બ્રહ્માડોને ધારણ કરે છે.^{૨૩} સુષ્ટિના આરંભમાં વાસનાઓના અનુસારથી ભગત થયેલું એ ચિત્ત આકારરૂપ થાય છે; આકારરૂપ થઈને તે અનુક્રમે બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને બ્રહ્માંડરૂપ થઈને તે પૂર્વકર્મોને અનુસરતી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે.^{૨૪} જમ ઝંઝનાનું પાણી મિથ્યા છતાં પણ ચિત્તથી ઉદય પામે છે અને જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં ‘આ માણસ વાંઝણીનો ટીકરો છે’ એવો ચિત્તથી મિથ્યા ભ્રમ ઉદય પામે છે, તે પ્રમાણે આ સઘળું મિથ્યા બ્રહ્માંડ પણ ચિત્તથી ઉદય પામ્યું છે.^{૨૫}

રામ બોલ્યા:—ચિત્ત જ જગતરૂપ છે કે નથી ? જે ચિત્ત જ જગતરૂપ હોય, તો પ્રત્યેક પ્રાણીનાં ચિત્ત ભિન્ન ભિન્ન છે; માટે ચિત્તદીઠ જગત પણ ભિન્ન ભિન્ન હોવાં જોઈએ. હવે જે જગત ચિત્તથી ભિન્ન હોય, તો ચિત્તનો નાશ થયા પછી પણ જગત રહેવું જોઈએ.^{૨૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચિત્ત જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું છે અને જટલાં ચિત્તો છે, તેટલી જ જગતરૂપી શ્રાંતિઓ છે.^{૨૭} જગતના અનંત સમૂહો કોઈને નિમેષમાત્રથી ઉદય પામે છે અને નિમેષમાત્રથી અસ્ત પામે છે; તો કોઈને એક એક કલ્પે ઉદય

પામે છે અને એક એક કદ્યે અસ્ત પામે છે. એ વિષે હું કમ કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૨૦} હે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા! મરણઆદિરૂપ મૂર્ચ્છા પ્રત્યેક પ્રાણીના અનુભવમાં આવે છે, તેને તમે પ્રત્યેકના મહા-પ્રલયરૂપ રાત્રિ સમજો.^{૨૧} અને એ મહાપ્રલયની રાત્રિ પૂરી થયા પછી સર્વે પ્રાણીઓ બુદ્ધિબુદ્ધિ સૃષ્ટિઓ પેદા કરે છે અને તેઓ સંબ્રમથી પ્રતીત થતા પર્વતના નૃત્યની પેઠે, સ્નાલાવિક રીતે પોતાની ત્રણ મિથ્યા અવસ્થાઓને ઢેખે છે.^{૨૨} પરમાત્માના સમષ્ટિ મનરૂપ હિરણ્યગર્ભ, જેમ મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિના અંતમાં આ જગતને સર્જે છે, તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી પણ પોતાનામાં મરણના અંતમાં બુદ્ધા બુદ્ધા જગતને સર્જે છે.^{૨૩}

રામ યોદ્યા:-જેમ મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીઓએ કરેલો સર્ગ પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવામાં આવે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભે કરેલો લાંબા કાળ સુધી રહેનારો સર્ગ પણ તેના પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવો જોઈએ. અને જો એમ હોય, તો હિરણ્યગર્ભ સત્યસંકલ્પ હોવાને લીધે, તેની પૂર્વવાસના પણ સત્ય હોય અને તેણે કરેલા પ્રપંચને પણ સાચો માનવો જોઈએ.^{૨૪}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ! મહાપ્રલયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ સર્વે અધિકારીઓ, વિદેહમુક્તપણું પામે છે; એટલે આ કલ્પના બ્રહ્મા આદિને પૂર્વજન્મની વાસનાઓ રહેવાનો સંભવ જ ક્યાં છે? (પૂર્વકાળનો કોઈ જીવ ઉપાસનાના બળને લીધે આ કાળનો બ્રહ્મા થાય છે, માટે તેની પૂર્વજન્મની વાસનાઓ શી રીતે સત્ય સંભવે?) આપણે બ્યદિ જીવો છીએ, અને આપણે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ પામીએ છીએ; તો પછી પૂર્વકલ્પના બ્રહ્મા આદિ અધિકારીઓ તો વિદેહમુક્ત થયા વિના કેમ જ રહે! ^{૨૫, ૨૬} પૂર્વકલ્પમાં જે બીજા જીવો હતા, તેમને મોક્ષ નહિ મળવાથી તેમની મિથ્યાવાસના આ સર્ગોમાં કારણરૂપ થાય છે, જેમ હિરણ્ય-

ગર્ભની સૃષ્ટિ પ્રધાનમાંથી મહાતત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વ-માંથી અહંકાર ઇત્યાદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવોની પ્રત્યેક સૃષ્ટિ પણ એ જ અનુક્રમે થાય છે.^{૨૭} મરણરૂપ મૂર્ચ્છાના અંતે જીવની બહાર અસ્પષ્ટ પણ અંદર સ્પષ્ટ જવી જે સ્થિતિ હોય છે, તે પ્રધાન કહેવાય છે. અને તેમાં વ્યોમ, પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત અને જડાજડ એ નામે પણ કહેવાય છે. એ પ્રધાન જ સૃષ્ટિના આદિરૂપ છે અને પ્રલયના અંતરૂપ છે.^{૨૮, ૨૯} એ પ્રધાન બ્યારે સ્પષ્ટ થવાને તત્પર થાય છે, ત્યારે મહત્તત્ત્વ કહેવાય છે અને સ્પષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે અહંકાર કહેવાય છે. એ અહંકારમાંથી તન્માત્માઓ, દિશાઓ, કાળ, ક્રિયાઓ અને પંચભૂત ઇત્યાદિ ઉદય પામે છે.^{૩૦} સ્પષ્ટ થયેલા અહંકારની જે સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે, તે પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે અને તે જ આતિવાહિક (લિંગ) દેહ કહેવાય છે. તે દેહ સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૩૧} એ આતિવાહિક દેહ લાંબા કાળની પ્રતીતિને લીધે કલ્પના વડે બાળકની પે-પુષ્ટ થાય છે અને સ્થૂલદેહપણાની પ્રતીતિ આપે છે.^{૩૨} તે તે દેશના અને તે તે કાળના જે પદાર્થો વિશેષે કરીને, સ્થૂલદેહ ઉપર આધાર રાખે છે, તેઓ પણ સ્થૂલદેહની રીતે જ પ્રતીત થાય છે. એટલે તે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા નથી, છતાં વાયુના વાવાની પેઠે ઉદય પામ્યા છે.^{૩૩} આ સંસારરૂપી બ્રમ મિથ્યા વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને તે સ્વપ્નની સીતા સંગની પેઠે અનુભવમાં આવવા છતાં પણ મિથ્યા છે.^{૩૪} જીવ ન્યાં મરણ પામે છે, ત્યાં જ તે તુરંત જ બીજું સ્થૂળ-પણાથી રહેતો હોય તેમ આ વિસ્તારવાળા પ્રપંચને બુદ્ધિ છે.^{૩૫} જીવ ચિદાકાશરૂપ છે. નવા પ્રતીત થયેલા દેહાદિકેને લીધે તે જન્મેલા જીવો થાય છે અને સ્વપ્ન રૂપમાં રહેતો હોવા છતાં પણ 'આ હું છું' તથા આ જગત છે' એવા બ્રમ-ને અનુભવે છે.^{૩૬} એ જગતરૂપી બ્રમમાં દેવતા-

ઓથી, નગરોથી, પર્વતોથી, સૂર્યથી અને તારા-
ઓના સમૂહથી સુંદરતા જણાય છે. તેમાં દેહ-
લીંગ કોતરે જરાથી, મરણથી, વિકળતાથી
અને વ્યાધિઓથી ભરપૂર છે.^{૧૦} એ બ્રહ્મમાં
પ્રતીત થયેલા સ્થળ તથા સૂક્ષ્મ સ્થાવર-જંગમ
પ્રાણીઓ ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવવામાં અને અનિષ્ટ
પદાર્થોનું નિવારણ કરવામાં આગ્રહથી ઉદ્યોગ
કર્તા કરે છે. સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, તેમના
સ્વામીઓ, દિવસો, રાત્રિઓ, કલ્પો, કાળો અને
સૈયા પણ એમાં જ રક્ષા છે.^{૧૧} હું અસુક પિતા-
થી આ સ્થળમાં જન્મ્યો છું એવો નિશ્ચય એ
બ્રહ્મ જ છે. 'આ મારી મા છે અને આ ધન
મારું છે' એવી વાસના એમાં જ ઉદય પામે
છે.^{૧૨} 'મેં આ પુણ્ય કયું' અને આ પાપ
કયું' એવી કલ્પના પણ એમાં જ છે. 'હું
પ્રથમ બાળક હતો અને હમણાં યુવાન થયો
છું' એવી રીતે એ બ્રહ્મ હૃદયમાં સ્ફુરે છે.^{૧૩}
આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી ગ્રાહી પ્રાણીદીઠ
જુદીજુદી રીતે ઉદય પામી છે. તે ગ્રાહીમાં
તારાઓરૂપી પુણ્યો છે અને વાદળોરૂપી અયજ
પાંદડાં છે.^{૧૪} તેમાં મનુષ્યોરૂપી મૃગોના સમૂહો
રૂપો કરે છે, દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી પક્ષીઓ
છે, દિવસોરૂપી પુષ્પોના પરાગ છે અને રાત્રિ-
ઓરૂપી ધાટી કુએ છે.^{૧૫} તેમાં સમુદ્રોરૂપી નાનાં
તળાવો છે, મેઝુ આદિ પર્વતોરૂપી ટેકાં છે અને
ચિત્તોરૂપી કમળકાકડીઓની અંદર તેમની વૃત્તિ-
ઓરૂપ અંકુરો રહેલા છે.^{૧૬} આ જીવ જ સ્થળ-
માં મરે છે, તે જ સ્થળમાં સણુગાવમાં એ પ્રમાણે
સપથું દેખે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણીદીઠ
ઉદય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાં પર્વતોને, સમુદ્રોને,
દેશોને, દ્વીપોને અને જુદાજુદા લોકોને એનારા
કરોડો બ્રહ્માઓ, રુદ્રો, ઇન્દ્રો, દેવતાઓ, વિષ્ણુ-
ઓ અને સૂર્યો નદ થઈ ગયા છે. બ્રહ્માના સ્વરૂપમાં
દેખાઈ દેખાઈને નદ થતા જ એવા કરોડો દેખા-
વો વીતી ગયા છે, હવે પછી વીતશે અને હમણાં

વીતે છે, તે સર્વની ગણતરી કરવાને કાણ સમર્થ
છે? આ રીતે બીંતની પેઠે દેખાતું આ વિશ્વ
એ સ્વલ્પ સંકલ્પ વિના બીજું કંઈ જ નથી.
જમ જમ તેની અંદર વિચાર કરીએ છીએ, તેમ
તેમ એ વિશ્વ જોડતું જ બંધ છે. તે વિષે હવે
તમે પોતાના અનુભવથી વિચારી જુઓ.^{૧૭-૧૮}
વિચાર કરતાં જગતને ઉત્પન્ન કરનારું જ ચિત
છે, તે સાક્ષીથી જુદું પડતું નથી અને જ સાક્ષી
છે તે પરબ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી.^{૧૯} જમ
પ્રાણીમાં ચક્રી વાસ્તવિક રીતે સાચી નથી, પણ
જ પ્રાણી છે તે જ ચક્રી છે, તેમ જગત પણ
વાસ્તવિક રીતે સાચું નથી પણ જે દ્રષ્ટા છે તે જ
જગત છે.^{૨૦} અનાદિ માયારૂપ આકાશમાં મણિ-
ના જેવો ચૈતન્યનો જ ચળકાટ છે, તે જ ભવિ-
ષ્યમાં અનેક નામ-રૂપાત્મક યનાજો જગત છે.
વળી જ માયા છે, તે પણ આકાશમાંના ખાડા-
ની જમ ચૈતન્યમાં કલ્પાયેલી છે.^{૨૧} જગત
શબ્દનો અને જીવ શબ્દનો જ અર્થ મારા સમ-
જવામાં છે તે બ્રહ્મ જ છે, પણ જ તમારા સમ-
જવામાં છે તે સુદૃઢ નથી.^{૨૨} આમ છે, તેથી
તે હીલા અને સરસ્વતી સર્વમાં વ્યાપક હતાં.
પરમાત્માની પેઠે તેઓ સ્વચ્છ હતાં અને તેમનાં
શરીર સંકલ્પમય હતાં. તેથી તેમની ગતિ કાઈ
પણ સ્થળમાં અટકે એમ ન હતું.^{૨૩} સર્વદા
ચિદાકાશની અંદર જ જ સ્થળમાં તેઓ પોતા-
નો ઉદય કરવાતું ધારે, ત્યાં ત્યાં ધાર્યો પ્રમાણે
તેઓ ઉદય કરી શકે એમ હતું. તેથી વિદ્યુત-
રાજના ધરમાં તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી પ્રવેશ
કરી શક્યાં. ચિદાકાશ સર્વ પ્રદેશોમાં છે અને
તેમાં આતિવાહિક કહેવાતો સૂક્ષ્મદેહ, જ્ઞાનના
પ્રભાવથી ધાર્યો પ્રમાણે વિચરી શકે છે તથા
પાછો વળી શકે છે. તો એ દેહને કેમ શાકી
શકાય? શા કારણથી શોકવામાં આવે? અને
તેને કાણ શાકી શકે? ^{૨૪}

સર્વજ સંગવતિ ચિદ્ગગનં તદ્વત્ત સદેવનં

વલનમામનનં વિસારિ । ત્વાતિવાહિકમિહાહુર-
કુહચમેવ દેહં કથં ક ઇવ તં વદ કિં રુણદ્વિ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સં-
બંધી 'સમરસમનંતરસ્મૃત્યનુભ-
વવર્ણન' એ નામનો સર્ગ

૪૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો

વિદૂરથરાજના વંશનું વર્ણન અને
સરસ્વતીએ આપેલો આત્મબોધ

॥ ઘષિષ્ટ ઉવાચ ॥

તયોઃ પ્રવિષ્ટયોદેવ્યાઃ પશ્ચસસ વખૂવ તત્ ।

ચંદ્રદ્વયોદયોયોતઘવલોદરસુંદરમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ બે દેવીઓએ
તે રાજના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે રાજનું ધર
જણે બે ચંદ્રના ઉદયથી સંયુક્ત થયું હોય તેમ તે
સુંદર થેત પ્રકાશવાળું થયું. એ દેવીઓના પ્રભાવથી
એ ધરમાં કામળ અને નિર્મળ સુગંધવાળો કલ્પ-
વૃક્ષનાં પુષ્પોના મંદમંદ પવન વાવા લાગ્યા. ત્યાં
એક રાજ સિવાય બીજા સૌ પુરુષોને અને બીજા
સૌ સ્ત્રીઓને ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ. વ્યાધિઓ
તથા વેદનાઓથી રહિત થયેલું એ ધર સૌભા-
ગ્યથી નંદનવન જેવું થઈ ગયું અને તે વસતકલ્પ-
ના સમાગમવાળા વન જેવું તથા પ્રાતઃકાળમાં
પ્રકૃત્તિલત થયેલા કમળ જેવું જણાવા લાગ્યું.^૧
ચંદ્રમાંથી ઝરતા અમૃતના ઝરા જેવી શીતળ-
તાવાળી એ બે દેવીઓનાં ચરીરોની કાન્તિના પ્ર-
વાહથી આહ્લાદ પામેલો તે રાજ અમૃતના છંદ-
કાવથી ભગ્ન થાય તેમ ભગ્ન થયો.^૨ ત્યાં તો
તેણે, મેરુપર્વતનાં બે શિખરો પર બે ચંદ્ર ઊઠ્યા
હોય એવી શોભતી એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને, બે

આસનો ઉપર બેઠેલી બેઠી.^૩ મનમાં વિસ્મય
પામેલો એ વિદૂરથરાજ જરા વાર વિચારમાં રહ્યો
અને પછી નારાયણ જન્મ ભગવાન શેષનાગ ઉપર-
થી જોડે, તેમ તે પોતાની રાધ્યામાંથી જોડ્યો. તેનાં
કંઠમાં પહેરેલા પુષ્પના હાર તથા ઢક ઉપર પહેરે-
લું વસ્ત્ર નિદ્રાને લીધે જરા ખસી ગયાં હતાં. તેમને
પાછાં યોગ્ય રીતે બાંધી લીધાં અને પછી જન્મ
કાઈ દાસ પુષ્પોના ખોખો ભરે તેમ રાજ-
એ આશીર્કાની પાસે પડેલા પુષ્પોના કરંડિયા-
માંથી પુષ્પોના ખોખો ભર્યો. પછી તે પૃથ્વી પર
પદ્માસનથી બેઠો અને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે
બોલ્યાઃ 'હે જન્મને, કૃષ્ટ સ્થિતિને તથા ત્રિવિધ
તાપને મટાડવામાં ચંદ્રની કાન્તિઓરૂપ અને
અને બહારના તથા અંદરના અધકારને મટાડ-
વામાં સૂર્યની કાન્તિઓરૂપ દેવીઓ ! તમારા જય
હો ! જય હો !' ^{૪-૬} જન્મ પ્રકૃતિ તથેલું નહી
કંઠાતું વૃક્ષ બે કમલિનીઓના કમળો ઉપર પુષ્પો
નાખે તેમ તે રાજએ, એ પ્રમાણે બોલીને એ બે
દિવ્ય સ્ત્રીઓનાં ચરણો ઉપર પુષ્પાંજલિ નાખી.^૭
પછી ઈશ્વરી સરસ્વતીએ લીલાને રાજના જન્મ-
ની વાત સંભળાવવા સારુ, પડખામાં ચૂનેલા
એક મંત્રીને પોતાના સંકલ્પથી ભગ્ન કર્યો.^૮
મંત્રીએ ભગ્ન થતાં જ એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને
બોધ, એટલે તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પછી,
તેમનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ નાખીને તે નમ્રતાથી
તેમની પાસે બેઠો.^૯ પછી સરસ્વતીએ રાજને
પૂછ્યું કે, 'હે રાજ ! તું દેાણ છે ? કાનો પુત્ર
છે ? અને આ દેશમાં કયારે જન્મ્યો છે ?'
પ્રશ્ન સાંભળી રાજના તે મંત્રીએ આ પ્રમા
વાત કરી.^{૧૦} 'હે દેવીઓ ! હું તમારા આગ
જ કાઈ બોલી શકું છું, તે તમારો જ પ્રભા
છે. હે દેવીઓ ! હું મારા સ્વામીના જન્મ-
વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૧} ઈત્યા
રાજના વંશમાં કમળ સરખાં નેત્રવાળો આ
પોતાના બાહુની છાયાથી પૃથ્વીનું પાલન કરે

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં ગગનએ સુધ્ધ જીવ-
ને લીલાની તથા સરસ્વતીની પૂજા કર્યોની, રાજની
વશાવળીની, રમરમની અને સરસ્વતીએ આપેલા
આત્મબોધની કથા કહેવાય.

નારો શ્રીમાન 'કુદરથ' નામનો રાજ હોતો.^{૧૫} તેનો ચંદ્ર સરખા મુખવાળો 'ભદ્રરથ' નામનો પુત્ર હોતો. એ ભદ્રરથને 'વિદ્વદ્ધરથ,' તેનો 'બૃહદ્ધરથ,' તેનો 'સિંધુરથ,' તેનો 'શૈલરથ,' તેનો 'કામરથ,' તેનો 'મહારથ,' તેનો 'વિષ્ણુરથ' અને તેનો 'નભોરથ' નામનો પુત્ર હોતો. જેમ હીરસાગરને ત્યાં પરિપૂર્ણ નિર્મળ આકૃતિવાળા અને અમૃતથી લોહિતને સંતુષ્ટ કરનારા ચંદ્રનો જન્મ થયો હતો, તેમ એ નભોરથ રાજાને ત્યાં ઘણાં પુણ્યોના યોગથી પરિપૂર્ણ, નિર્મળ આકૃતિવાળા અને સદ્ગુણોથી લોહિતને સંતુષ્ટ કરનારા આ અમારા રાજાનો જન્મ થયો છે. આ રાજા 'વિદ્વદ્ધરથ' એ નામથી લોકોમાં પ્રખ્યાત છે.^{૧૬-૧૮} જેમ પાર્વતીથી કાર્તિકેયસ્વામીનો જન્મ થયો છે, તેમ 'સુમિત્રા' નામના માતાજીના ઉદરથી બીજા કાર્તિકેય સમાન આ રાજાનો જન્મ થયો છે. આ વિદ્વદ્ધરથ દસ વર્ષના થયા, ત્યારે એમના પિતા એમને રાજ્ય આપીને વનમાં ગયા છે.^{૨૦} ત્યારથી આ વિદ્વદ્ધરથાજ ધર્મની રીતિ પ્રમાણે ભૂમંડળનું પાલન કરે છે. હે દેવીઓ! લાંબા કાળ સુધી પહેલે એવાં તપો કરીને તેમજ સેંકડો દુઃખો વેઠવાથી પણ તમારાં દર્શન હવે મેં હોય છે. આજ અમારું પુણ્યરૂપી રૂક્ષ સફળ થયું છે. વિદ્વદ્ધરથાજનો વૃત્તાંત એ પ્રમાણે છે.^{૨૧, ૨૨} આ રાજા આજ આપની કૃપા મળવાથી પરમ પવિત્ર થયા છે.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજા! એ પ્રમાણે બોલીને મંત્રી ચપ રહ્યો અને પૃથ્વી પર પદાસન થાળીને બેઠેલો વિદ્વદ્ધરથાજ મોહનમાવીને હાથ ખેડી રહ્યો. ત્યારે સરસ્વતીએ કહ્યું કે, 'હે રાજા! તું વિવેકથી પોતાની મેળે જ તારા પૂર્વજન્મનું ભરણ કર. ^{૨૩, ૨૪} સરસ્વતીએ આમ કહીને તે રાજાના માથા ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો એટલે તેનું દૃઢ્ય ખૂટી ગયું અને તેનો જીવનું આવરણ કરનારો માયારૂપી અધકાર દૂર થઈ ગયો.^{૨૫}

ત્યાં પૂર્વજન્મમાં ચક્રવર્તીપણાનું, લીલા રાણીના વિલાસોનું અને છેવટ પોતાનું મરણ થયાનું સઘળું વૃત્તાંત દૃઢ્યમાં પ્રત્યક્ષ જોવું થઈને તેના સ્મરણમાં આવ્યું. પોતાનું મરણ થયા પછી થયેલું લીલાનું તથા સરસ્વતીનું વૃત્તાંત તેના અનુભવમાં આવ્યું નહોતું, તો પણ તેનું પણ તેને જ્ઞાન થયું. આમ પોતાનું સઘળું વૃત્તાંત જાણવામાં આવતાં વિદ્વદ્ધરથાજ બંધે પોતે સમુદ્રમાં ગળકાં ખાતો હોય એવો થઈ ગયો અને તેણે તે દેવીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૬-૨૮}

વિદ્વદ્ધરથાજ બોલ્યા:-અહો! આ સંસારમાં મારા મનની અંદર જે માયાનો વિસ્તાર થયો છે, તે અહીં હંમેશાં તમારી કૃપાથી મારા જાણવામાં આવ્યો. હે દેવીઓ! આ તે શું! મારું મરણ થયાને હજી એક જ દિવસ થયો છે અને અહીં તો મારી અવસ્થા સિત્તેર વર્ષની થઈ છે! અહો! મને અનેક કાર્યોનું, પૂર્વજન્મના પર દાદાનું, પાદપાવસ્થાનું, યૌવનનું, મિત્રોનું, બંધુઓનું અને સઘળા સરસામાનોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું છે!^{૩૦, ૩૧}

સરસ્વતી બોલ્યા:-હે રાજા! તને પૂર્વજન્મમાં 'મરણ' નામની મહામોહરૂપી ભૂરૂઝા પ્રાપ્ત થઈ એટલે તને તે સર્ગનું જ્ઞાન ટળી ગયું. પછી તે જ ધડીએ તે જ ધરમાં અને તે જ આકાશમાં તને આ સર્ગની પ્રતીતિ થઈ છે. ચિદાકાશની અંદર જે પહાડી ગામ છે, તે ગામની અંદરના બ્રાહ્મણના ઘરની અંદરના મંડપમાં જ તારો પૂર્વસર્ગ થયો હતો અને તે તારા પૂર્વસર્ગના ઘરના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ તને આ સર્ગનો પ્રકાશ થયો છે.^{૩૨-૩૩} એ પ્રત્યેક સર્ગમાં જગત ભિન્ન ભિન્ન થયાં છે. બ્રાહ્મણના ઘરની અંદર મારું જન્મ કરનારો તારો જીવ રહ્યો છે.^{૩૪} ત્યાં જ તારા પૂર્વજન્મનું ભૂમંડળ છે અને તે ભૂમંડળમાં રાજદારના ઘરના મંડપની અંદર જ તારા આ સંસારનું મંડળ

છે.^{૩૫} એટલા માટે પદ્મરાજના સર્ગના મંડપની અંદર જ તારું આ ધણી સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર થર છે. આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળા તારા એના એ ચિત્તમાં, આ વર્તમાનકાળના વ્યવહાર-રૂપી વિસ્તીર્ણ ભ્રમ ભાસમાન થયો છે. મારો જન્મ ઇક્ષ્વાકુરાજના કુળમાં થયો છે, મારા અમુક નામના વડીલો થઈ ગયા છે, હું જન્મ્યા પછી દશ વર્ષનો થયો ત્યારે મારો પિતા રાજ્યમાં મારો અભિષેક કરીને સંસારનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયો છે; તે પછી હું દિગ્વિજય કરી, રાજ્યને નિષ્કંટક કરીને, આ મંત્રીઓની સાથે અને આ પૌરહો-ઠાની સાથે પૃથ્વીનું પાલન કરું છું. ધર્મની રીતે પ્રજાઓનું પાલન કરતાં અને અનુક્રમ પ્રમાણે યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરતાં મારી સિતેર વર્ષની અવસ્થા થઈ છે; આ શનુતું સૈન્ય આવ્યું છે તેની સાથે દારણ યુદ્ધ થયું છે; યુદ્ધ કરીને હું આ ધરમાં આવીને સૂતો છું; આ બે દેવીઓ મારા ધરમાં આવી છે, આ દેવીઓનું હું પૂજન કરું છું; દેવતાઓનું પૂજન કરીએ તો તેઓ ધારેલાં કુળ આપે છે. બે દેવીઓમાંની આ એક દેવીએ જન્મ સૂર્યની ક્રાંતિ કમળને પ્રકૃષ્ણિતપણું આપે છે, તેમ અને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ આપનારું જ્ઞાન આપ્યું છે; હવે હું કૃતાર્થ થયો છું, મારા સધળા સંશયો ટળી ગયા છે, મારાં સધળાં કુખો શાંત થયાં છે, અને સુખ પ્રાપ્ત થયાં છે અને હું કેવળ પરમ સુખરૂપ થઈને રહ્યો છું'. એવા એવા પ્રકારની તને મારે સશ્વમભરેલી મોટી ભ્રાંતિ થઈ છે.^{૩૬-૪૫} અનેક આચારો, અનેક વિહારો અને અમારા જવા આદિ દેવતાઓનું દર્શન-એ સધળું તને ભ્રાંતિથી જ પ્રતીત થયું છે. પૂર્વજન્મમાં જ ક્ષણે પું શ્રુત્ય પામ્યો, તે જ ક્ષણમાં તને પોતાની મેળે જ દૃઢ્યમાં આ પ્રતીતિ ઉદય પામી છે.^{૪૬} જન્મ નદીનો પ્રવાહ એક ચકરીરૂપ આકારને મૂકીને તુરત જ બીજી ચકરીરૂપ આકારનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ ચિત્તનો પ્રવાહ પણ એક વક્ષણને

મૂકીને તુરત જ બીજા પ્રકારનું વક્ષણ ગ્રહણ કરે છે.^{૪૭} જન્મ કોઈ સમયે એક ચકરી બીજી ચકરી સાથે ભળીને પણ ચાલે છે, તેમ અત્રતમાં એક ચકરી બીજી ચકરીરૂપ બીજા જીવોથી મિશ્રિત થઈને પણ ચાલે છે. કોઈ સમયે તે સ્વપ્ન આદિમાં એકલી પણ પ્રવર્તે છે. તું ચૈતન્યના પ્રકાશમય છે. તને મરવાની તે જ ક્ષણમાં, આ મિથ્યા બળ પ્રતીત થઈ છે. જન્મ સ્વપ્નની એક ક્ષણની અદ-ર જ સો વર્ષની ભ્રાંતિ થાય છે, જન્મ સકલ્પની રચનામાં જીવનની અને વળી મગ્ધની ભ્રાંતિ થાય છે, જન્મ ગંધર્વનગરમાં ભીંતોની તથા ચિત્ર આદિની પ્રતીતિ થાય છે, જન્મ વેગથી વહાણ ચાલતાં વૃક્ષોનું તથા પર્વતોનું ચાલવું પ્રતીત થાય છે, જન્મ સન્નિપાતમાં પર્વતોનો અપૂર્વ નાચ પ્રતીત થાય છે અને જન્મ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાઈ પડવાની મિથ્યા ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ જ તને આ પ્રૌઢ અને વિસ્તીર્ણ સંસારની ભ્રાંતિ થઈ છે.^{૪૮-૫૩} તું વાસ્તવિક રીતે કદી પણ જન્મ્યો નથી અને કદી પણ મૃત્યુ નથી તું તો શુદ્ધ વિજ્ઞાનરૂપ છે અને સર્વદા શાંતસ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે.^{૫૪} તું આ સધળું જુએ છે છતાં કશું જોતો નથી. સદા સર્વાત્મકપણાને લીધે તું સર્વોત્તમ મણિની પેઠે અને સૂર્યાદિકની પેઠે પોતામાં જ પોતાથી પ્રકાશે છે. વાસ્તવિક રીતે તો જન્મંડળ જ નથી અને તું વિદૂરધરાજ પણ નથી.^{૫૫-૫૬} યથાર્થ રીતે આ પર્વતો પણ નથી, આ ગામો પણ નથી, આ શત્રુઓ પણ નથી અને આ અને પણ નથી. પહોડી ગામના રહેવાસી વસિષ્ઠાશ્રાણના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ લીલાના પતિ પદ્મરાજના ગમ્ભ્યવાણું નગત છે અને મંડપોથી શોભતી લીલાવાળી એ રાજધાની પણ ત્યાં જ છે. એ રાજધાનીના મંડપના ગર્ભાકાશમાં જ આ તારું નગત છે અને તે જ નગતની અંદરના આ ધરમાં હમણાં આપણે બેઠાં છીએ. એ સધળા મંડપોનું જ આકાશ છે, તે આકાશ

આદિથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. એ મહા-
પોમાં પૃથ્વી, નગર, વનો, પર્વતો, વાદળાંઓ,
નદીઓ કે સમુદ્રો કંઈ નથી. કેવળ પૂર્ણબ્રહ્મની
અદૃશ, કંઈપી કહેવા મિથ્યા ધરમાં, મિથ્યા લોકો
મિથ્યા વિદ્યાર કરે છે.^{૧૦-૧૧} ત્યાં કંઈ રાજ્યો
નથી, કંઈ પર્વત નથી અને જીવો એકબીજા-
ને એતા પણ નથી.

વિહરથ યોદ્યો:-દે દેવી ! જે એમ જ દોષ
તો આ મારા આત્મસંપન્ન અનુચરલોકો મારી
પેઠે સાચા છે કે નહિ ? તમે કહો છો કે, જગત
સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીત થાય છે અને તેમાં જે જીવો
છે તેઓ સ્વપ્નનના જીવો જ્યાં છે. તો આ મારા
અનુચરલોકો સાચા છે કે નહિ ? તે મને કહો.

સરસ્વતી યોદ્યો:-દે રાજા ! પરમ બ્રહ્મને
નહીને જ્યાં શુદ્ધયોધરૂપ અને શુદ્ધચેતન્યરૂપ
જ્યાં છે, તેમની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત સંબંધી
કંઈ પણ સાચું નથી. શુદ્ધયોધસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં
વિદ્યાએ આ જગતરૂપી બ્રમ કહેલો છે એમ
તીત જ થાય છે. જગતરૂપી બ્રમનું મિથ્યાપણુ
જાણ્યા પછી તે બ્રમની સત્તા રહેલી સંભવે જ
મ^{૧૨} જગતમાં થયેલો સર્પરૂપી બ્રમ શાંત થયા
થી એ બ્રમની સત્તા રહે જ કેવી રીતે ? આ
જગતનું પાણી છે એમ જાણ્યા પછી તેમાં 'જળ
એવી બુદ્ધિ રહેવી કેમ જ સંભવે ? આ સ્વપ્ન
એમ જાણ્યા પછી સ્વપ્ન સંબંધી મરણ થઈ
સંભવે ? કેમ જીવતા માણસને પોતાના
માં થતો પોતાના મરણનો ભય મિથ્યા છે,
અજીતમાં થતો પોતાના મરણ આદિનો ભય
મિથ્યા જ છે. ^{૧૨-૧૭} દે રાજા ! ગોષ વડે
જાનરૂપી વાદળાં ટળી ગયા પછી જેનું અંત-
! ચરદશ્મનના આકાશની શેભાની પેઠે સ્વચ્છ,
અને પૂર્ણ થયું છે, તેના અતિપવિત્ર જ્ઞાની
ની દૃષ્ટિમાં 'આ કું હું અને આ જગત છે',
! તુરંત શબ્દોના અર્થો વાસ્તવિક રીતે રહે-
નથી કારણ કે જગત અને કું છે શબ્દો તો

કહેવા માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. વાદ્મીકિમુનિ-
એ મરદાજને આટલે સુધી કયા કહી, એટલામાં
દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આપમી ગયો અને મુનિ-
ઓની સખા વાદ્મીકિને પ્રજ્ઞામ કરીને સામંકાળનાં
કૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી છોડીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ
વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફર્યા, ત્યારે એ સખા
પાછી વાદ્મીકિની પાસે આવી.^{૧૮}

ઇત્યુક્તવત્પથ મુનોં દિવસો જગમ સાર્યવ-
નાય પ્રિયયેસ્તમિતો જગમ । ત્વાત્ સમાકૃત-
નમસ્કરણા જગમ ઇયામાશ્યે રવિકરેષ સહા-
જગમ ॥ ૬૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'બ્રાંતિવિચારવર્ણન' એ નામનો
મર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

વાદ્મીકિનો પાંચમો દિવસ સમાપ્ત

~~~~~
મર્ગ ૪૨ મો~~~~~

અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્નની સત્યતા

॥ વસિષ્ઠ કથાક ॥

યસ્ત્વબુદ્ધમતિર્મુદો રુદો ન વિતતે પદે ।

વજ્રસારમિદં વસ્વ જગદસ્ત્યસદેવ સત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યો:-ગોષ વગરની મતિવાળો
જે મૂઠ પુરુષ પરમપદમાં અત્યંત શ્રદ્ધ ધર્યો નથી,
તેને આ જગત મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય અને
વજ્રના જેવી દૃઢતાવાળું લાગે છે.^૧ જેમ બાળકને
વેતાલ મરવા સુધીતુ કું બ આપનાર થાય છે,
તેમ મૂઠ બુદ્ધિવાળાને જગત મિથ્યા હોવા છતાં પણ
સાચું જણાય છે.^૨ જેમ મૃતોને સૂર્યનો તાપ જ
જળરૂપ દેખાઈને બ્રાંતિનું કારણ થાય છે, તેમ મૂઠ
પુરુષને જગત મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું લાગે

૪ આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્ન
પણ સત્ય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો અને
છેવે વરદાન સુધીના કથાનો લાભ કહેવામાં આવ્યો.

છે.^૩ જન્મ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં થયેલું મરણ મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે શોક તથા રોવા આદિ ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે ઘણી ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે.^૪ જન્મ સુવર્ણમાં અસિદ્ધ પુરુષને સુવર્ણના કડાંમાં કડાંની જે બુદ્ધિ હોય છે, પણ સુવર્ણની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી; તેમ અજ્ઞાની માણસને બ્રહ્મમાં નગરો, ધરો, પર્વતો, વૃક્ષો, મોટા ઠાથીઓ અને મોટા સર્પો ઇત્યાદિકના અભિનિવેશવાળી દૃશ્યની જે બુદ્ધિ હોય છે, પણ બ્રહ્મની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી.^૫ જન્મ દહિના દોષવાળાઓને આકાશમાં મોતીની માળા, મેરપીંછ અને ગ્રીણા મેવાળાના જેવાં ચક્રરાં મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય બાસે છે, તેમ અજ્ઞાનીઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય બાસે છે.^૬ અહંકાર આદિથી સંયુક્ત થયેલું આ જગત તો એક લાંબું સ્વપ્ન છે, એમ સમજો. આ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પેતાથી જુદા પુરુષો જે કારણથી સત્ય હોય છે તે કારણ હું કહું છું, તમે તે સાંભળો.^૭ શાંત, વાસ્તવિક, સત્ય, પવિત્ર, દૃશ્યરહિત ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપનાજી, પરમ નિર્મળ અને પરમ વિસ્તીર્ણ જે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, તે માયાને કીધે સર્વવ્યાપક, સર્વ શક્તિઓ વાળું, સર્વરૂપ અને સર્વાત્મક થાય છે તથા જે જે સ્થળમાં જે જે રીતે આનિર્ભાવ પામે છે, તે તે સ્થળમાં તે તેવી તેવી રીતેજ રહે છે.^૮ એમ દેવાથી સ્વપ્નના નગરનો દ્રશ્ય, જન્મને તે નગરના રહેવાસી માણસો તરીકે જણે છે, તેઓ કાણુ-માત્રમાં જે તે નગરના માણસો થઈ બધે છે.^૯ દ્રશ્યનું જે ચૈતન્યરૂપ છે તે સ્વપ્નને પ્રફુલ્લિત થવાના સ્થાનરૂપ અર્થે સૂર્ય નાડીના છિદ્રમાં ગણ રહ્યું છે અને તે ચિત્તની વામનાના અનુમાથી વિવર્ત પામીને 'માણસો છે' એમ જણાય છે.^{૧૦} સ્વપ્નમાં તથા ભ્રમમાં પણ આત્મામાં

મનુષ્ય આદિનો અધ્યાસ થતાં, તે મનુષ્ય આદિમાં આત્માને સત્યતાનો અધ્યાસ થાય છે અને તેથી મનુષ્ય આદિ પદાર્થોને સત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૩}

રામ યોદ્યા:-હે મુનિ! સ્વપ્નનું ચરીર માયામાત્રજ છે. તેમાં દેખાતા પુરુષોને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સાચા નહિ, પણ તમામ ખોટાજ માનીએ, તો તેમાં શો દોષ આવે છે? તે કહો.^{૧૪}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા નગરના રહેવાસી પુરુષો વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય છે; કાણુ કે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે. (જે પદાર્થ સસર્વાનાં શિંગડાંની પેઠે અત્યંત અસત્ હોય છે, તેની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. પણ સ્વપ્નના પુરુષોની તો પ્રતીતિ થાય છે, માટે તેમનામાં અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્યપણું છે.) એ વિષયમાં પ્રત્યક્ષજ પ્રમાણ છે. બીજું પ્રમાણ શોધવાની કશી જરૂર નથી.^{૧૫} સહિતા આરંભમાં સ્વપ્ન સરખા અનુભવરૂપ જે હિરણ્યગર્ભ છે, તેના સંકલ્પથી જે આ ભ્રમત જગતનો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયો છે, માટે ભ્રમતનો પ્રપંચ પણ સ્વપ્નની પેઠે અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ સત્તાવાળો છે.^{૧૬} એ પ્રમાણે આ ભ્રમતનો પ્રપંચ પણ એક ભત્તું સ્વપ્નજ છે. માટે આ પ્રપંચમાં જવા મારી દહિ-એ તમે અને બીજાઓ સાચા છો, તેવા જ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના દ્રશ્યોની દ્રષ્ટિએ સ્વપ્નનાં માણસો સાચાં છે.^{૧૭} જે સ્વપ્નમાં દેખતાં માણસો સાચા નથી, તો સ્વપ્ન જગત આ ભ્રમતપ્રપંચમાં પણ મારા જોવામાં આવતાં માણસો જરા પણ સાચા નથી.^{૧૮} આ સ્વપ્ન જગત સંસારમાં જેમ તમારે દહિએ હું સાચો છું, તેમ મારી દહિએ માર જોવામાં આવતું સપણું સાચું છે. ભ્રમત તથા સ્વપ્ન જગતે પરસ્પરથી તુલ્યજ છે; માટે તેમનામાં પ્રતીત થતાં માણસો આદિની સત્યતા એ બીજાની દહિથીજ છે, પણ વાસ્તવિક સત્ય

નથી.^{૧૮} જમ સ્વપ્નમાં તમને પ્રતીત થયેલો હું તમારી દૃષ્ટિએ સાચો છું. અને સ્વપ્નમાં મને પ્રતીત થયેલા તમે મારી દૃષ્ટિએ સાચા છો, તે જ રીતે આ જાગૃત સંબંધી સંસારી મહાન સ્વપ્નમાં પણ તમારી દૃષ્ટિએ હું સાચો છું અને મારી દૃષ્ટિએ તમે સાચા છો. સ્વપ્નમાં એવો જ ક્રમ હોય છે.^{૨૦}

રામ ઓલ્યા:-હે સગવન! આ તમારા કહેવા ઉપરથી મને લાગે છે કે, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જાય, તો પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાતની સત્તાથી સત્તાવાળું રહે છે, આ માત્ર ધારણું યથાર્થ છે કે કેમ?^{૨૧}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હા! જમ તમે કહો છો તેમ જ છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જતાં પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાતની સત્તાથી સત્ય જ અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ આકારવાળું જ રહે છે.^{૨૨} એ વાત તો એક બાબત રહેવા દો અને હવે બીજું કહું છું તે તરફ લક્ષ્ય આપો. સ્વપ્નના પ્રપંચમાં જાગૃતના બાહ્ય દેશ-કાળ આદિના જોવા યથાર્થ સંબંધ નહિ રહેવાથી સ્વપ્નનો પ્રપંચ મિથ્યા છે, એમ માનવા હો તો, તમે જોને જાગૃતનો પ્રપંચ માનો છો તેમાં પણ સ્વપ્નના દેશ-કાળ આદિના જોવા યથાર્થ સંબંધ નથી. આથી જાગૃતનો પ્રપંચ પણ મિથ્યા છે.^{૨૩} આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે આ સધળો પ્રપંચ જ જોવામાં આવે છે તે સાચો નથી, પણ સાચા જોવા પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. જમ સ્વપ્નની સી સાથેનું સુરતસુખ મિથ્યા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે, તેમ આ પ્રપંચ મિથ્યા હોવા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે જે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે તે જ વાસ્તવિક સાચું છે અને જે દેહની અંદર તથા બહાર સર્વ પ્રદેશોમાં ભરપૂર રહેલું છે, તે ચૈતન્ય માયાશક્તિને ધીમે ધીમે રીતે પોતાનું સ્ફુરણ કરવા ધારે છે. બીજી રીતે પોતાને સ્ફુરેલું જુએ છે.^{૨૪,૨૫} જમ

સંકારમાં સધળા પ્રકારનું ધન હોય છે અને તે જોનાર માણસના જોવામાં આવે છે, તેમ વિદ્યા કાશમાં સધળો પ્રપંચ છે અને તે વિદ્યાકાશના જોવામાં આવે છે.^{૨૬} હે રામ! સરસ્વતીદેવીએ વિદ્વરથરાજને બોધરૂપી અમૃતનું સિંચન કરીને વિવેકના સુંદર અંકુરવાળો કર્યો અને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૭}

સરસ્વતી ઓલ્યા:-હે રાજા! આ સધળી વાત મેં લીલાને રાજી કરવા સારું કહી છે. તમારું કલ્યાણ હો. અમે બે હવે અહીંથી જઈએ છીએ, જે કંઈ જોવાનું હતું તે લીલએ જોઈ લીધું છે.^{૨૮} વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ મધુર અસરવાળી વાણીથી બાપણું કર્યું, એટલે બુદ્ધિમાન વિદ્વરથરાજએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૯}

વિદ્વરથ ઓલ્યા:-હે દેવી! મારું દર્શન પણ કામનાવાળા મનુષ્યને નિષ્ફળ થતું નથી, ત્યારે તમે તો મોટાં ક્ષણ દેનારા છો, તમારું દર્શન તો કેમ નિષ્ફળ થાય? હે દેવી! હું જમ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં બડું છું, તેમ આ દેહને છોડીને હું અહીંથી મારા પહેલાંના સંસારમાં આવું એવી તમે કૃપા કરો.^{૩૦,૩૧} હે માતાજી! હું શરણાગત છું, મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરો, મને રંકે બળીને મારી માગણીનો ઉત્તર આપો. હે વરદા! જાગૃતનો અનાદર કરવો એ મહાભાગ્યોને શોભે જ નહિ.^{૩૨} હું જે પ્રદેશમાં આવું તે જ પ્રદેશમાં આ મારા મંત્રી અને આ મારી બાળક કુંવરી પણ આવે, એવી મારા પર દયા કરો.^{૩૩}

સરસ્વતી ઓલ્યા:-હે પૂર્વજન્મના પદ્મ-રાજા! તું ત્યાં આવજો અને નિયંત્રક થઈને યોગ્ય પદાર્થોથી તથા યોગ્ય વિલાસોથી સુંદરતાવાળું રાજ્ય કરજો. અમારી પાસે યાચકોએ જે જ માગણી કરી હશે, તેની અમે કદી પણ ના કહી દોય એવું કાર્યના પણ બલુનામાં નથી, એમ તમારે સમજવું.^{૩૪}

આગચ્છ રાજ્યમુચિતાર્થવિલાસચારુ પ્રાગ્-

जन्ममण्डलपते कुरु निर्विशङ्कम् । असाभिरार्थेज-
नकामनिराकृतिर्विदृष्टा न काचन कदाचिदपीति
विद्वि ॥ ३४ ॥

श्रीयोगवासिष्ठ भट्टारामायण्युक्ता उत्पत्ति-
प्रकरणेनो दीक्षाना आप्तान संभंधी
'स्वप्नपुरूपसत्यत्ववर्णन' ओ
नामनो सर्ग ४२ मे समाप्त

~~~~~८सर्ग ४३ मो०८~~~~~

विद्वरथने वरप्रदान-सैन्यथी नगरनु'
आठभाय अने सज्जगवु'

॥ श्रीदेवप्रसाद ॥

अस्मिन् रणपरे राजन् मर्त्यं भवताघुना ।

प्राप्तव्यं प्राप्तनं राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमेव ते ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં:—હે રાજના આ મોટા
સંભાગમાં તારે હમણાં મરતું પડશે અને પછી
તને પૂર્વજી રાજ્ય મળશે. એ સમજી પ્રત્યક્ષ રીતે
તારા બેભામાં આવશે.^૧ તું, તારી દીકરી અને
તારા મંત્રી એ સર્વ પૂર્વના નગરમાં આવશે
અને તેમાં તું તારા સખરૂપ થયેલા શરીરને પ્રાપ્ત
યઈશ.^૨ હવે અમે જમ આવ્યાં હતાં તેમ પાછાં
ઠાઈએ છીએ. તું તારા મંત્રી તથા તારી પુત્રી
મનોમય દેહથી ત્યાં આવશે. જમ થોડાની,
ગપડાની, જાંટની અને મઘી શીબેલા મંડ-
સ્થળવાળા હાથીની ગતિ જુદી જુદી હોય છે,
તેમ સ્થળદેહની અને મનોમય દેહની ગતિ પણ

રાટ સાથે નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો.^૫

હે રાજા ! જેમ પ્રલયકાળમાં ઉદ્ધત ધરેલો મહાસાગર ધસી આવે તેમ ખાણો, ચક્રો, ખડગો, ગદાઓ અને પરિધાની વૃદ્ધ કર્તુ શત્રુ સૈન્ય અહીં ધસી આવે છે.^૧ પરમ ઉત્સાહવાળું એ સૈન્ય પ્રલયકાળના પવને ઉડાડેલી મોટા પર્વતોની શિલાઓ સરખી ગદાઓને, સગિને અને છુશ્કીઓને વરસાવે છે.^૨ આ પહાડ જેમ નગરમાં ચારે ખાનુ એ અગ્નિ લાગી ચૂક્યો છે ચટચટ અને કડાકા ભડાકા કરતો એ અગ્નિ ધરાને સળગાવી દહને આ ઉત્તમ નગરીને પાડી દે છે.^૩ પ્રલયકાળનાં વાદળોની પદા સરખા ધુમાડાના પર્વતો બળાત્કારથી ગરુડોની જેમ આકાશમાં બેઠવા લાગ્યા છે.^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે એ પુરુષ ગમ-
રાટથી બોલતો હતો, તેટલામાં કંઠેર સમ્બ-
વાળો અને દિશાઓને પૂર્ણ કરી દેનારો બહાર
મોટો ઢાલાહલ લાગ્યો.^{૧૦} ત્યાં બળથી કાનપર્ચ ત
એંચવામાં આવતાં તથા બાણોની વૃદ્ધિ કરતાં
ધનુષ્યોનો પ્રયજન ટંકાર સંબળાવા લાગ્યો અને
વેગવાળા મદોન્મત હાથીઓ ગર્જના કરવા
લાગ્યા.^{૧૧} ગામમાં ઘર આદિને બાળી નાખતાં
અશ્વિઓના બારે કૂડાકા ધવા લાગ્યા. જમની
શ્રીઓ બળી પડતી હતી તે નગજનો મોટો
હાડાકાર કરવા લાગ્યો.^{૧૨} તેઓ અગ્નિના હુક
કાઓ ધોર ચન્દ્ર ક્રમ્તા લાગે બ્રહ્મજાતા હતા તેની
વાતો કરવા લાગ્યા અને ત્યાં ધમધમ બગતી

વ્યાપી રહ્યું હતું. પ્રલયકાળના અગ્નિથી પીગળી જતા મેરુપર્વતની જેમ પ્રકાશતી અને આકાશને પૂરી દેતી મોટી જ્વાળાઓના સમૂહથી આખું નગર બળતા લાગ્યું હતું.^{૧૫-૧૬} ચાર લોકો લૂંટ પાડવા સારુ મોટા મેઘની ગર્જના જેવાં તિરસ્કારનાં વચનો કાઢતા હતા અને પ્રબળ ક્રિક્રિયારીઓ કરતા હતા.^{૧૭} પ્રલયકાળના 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘ સમાન ધુમાડાંથી વાદળોંઓથી ત્યાં આકાશ ઢંકાર્ય ગયું હતું અને જોડતા સોના જેવી પીળી જ્વાળાઓના સમૂહોથી ઢાંધે સ્થળમાં અવકાશ રહ્યો ન હતો.^{૧૮} જોડતાં જાળાડિયાંના દુકડાઓને લીધે આકાશમાં ઉત્પાત સંબંધી રાતા તારાઓના જેવા દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. અગ્નિના મોટા સમૂહો એક ઘર ઉપરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા ઘર ઉપરથી પાછા પહેલા ઘર ઉપર આવતા હતા.^{૧૯} ઘણા ચોદાઓ કપાઈ ગયા હતા અને બાકી રહેલા ચોદાઓ પાછા વળીને ગામમાં આવતા રહેતા હતા. અગ્નિના અંગારાઓ જોડીજોડીને વાદળોંઓનાં છિદ્રોમાં પેસી જતા હતા. લોકોને કંઠેર ચીસો પકાવનારા તથા તેમને બાળી નાખનારા શત્રુઓ ત્યાં ઉચ્ચ ગર્જનાઓ કરતા હતા.^{૨૦} આકાશ અગ્નિના તણખાઓથી અને ખાલોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. શત્રુઓ નગરને બાળવામાં દોડાદોડ કરતા હતા અને પોતાના હાથોમાં ઘણા યજ્ઞોને તથા યજ્ઞોને હોવાં કરીકરીને લોકો ઉપર વૃદ્ધી પડતા હતા.^{૨૧} યુદ્ધના હાથીઓની ભારે નાસબાગથી મોટા મોટા શરવીર પુરુષો પણ હુંદારી જતા હતા. દેડલાઓ દોડતા ચોરલોકોનાં આંખોને ગામના લોકોએ કાપી નાખ્યાં હતાં અને તેથી ચોરલોકોએ લૂંટેલાં ધન ગામના ચારોમાં પથરાઈ જતાં હતાં.^{૨૨} પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અંગારાઓના સમૂહોમાં પડીપડીને મોટા સખ્તથી રૂદન કરતાં હતાં. અગ્નિથી બળીને ફાટતાં કાકો ધડાકા કરીને ગામમાં જોડતાં હતાં.^{૨૩} આકાશમાં મોટાં મોટાં જાળા-

ડિયાંનાં ચક્રો વ્યાપી વનમાં હતાં અને તેથી બધે સેંકડો સૂર્ય જળ્યા હોય એમ લાગતું હતું. ગામની સઘળી પૃથ્વી અગ્નિના અંગારાઓથી પથરાઈ ગઈ હતી.^{૨૪} અગ્નિથી બળેલાં બીજાં કાકોની સાથે બળતા વાંસો પણ કંદારા અને રણકારા કરતા હતા. બળી જતાં પ્રાણીઓની ઘાટી ચીસો સાંભળીને સર્વ સૈનિકો પણ રોઈ પડતા હતા.^{૨૫} વૃદ્ધ પામેલો અગ્નિ સઘળી રાજ્ય-લક્ષ્મીને ધૂળધાણી કરી નાખીને વૃત્ત થતો હતો. અગ્નિરૂપી મહાભક્ષક સર્વને ગળી જવાના ઉદ્ધોગમાં લાગ્યો હતો.^{૨૬} દેવગતિથી સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો અને સૂતેલાઓની ઉપર માર પડતો હતો. આથી લોકો ત્રાસ પામીને ચીસો નાખતા હતા. વળી ત્યાં અટકાવી સકાય નહિ એવો અગ્નિ ધૂમી રહ્યો હતો. આ ચીસોથી અને એ અગ્નિથી સઘળા જ ધરો બધે હાહાકાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. ઘણાં પ્રાણીઓને ઘણા દિવસો સુધી ખાવા પહેલે એવા ધાન્યોના સમૂહો બળી જતાં, ટેલોએક લોકો અવશેષ રહેલાં કાકોને પણ બચાવી લેવા દોડતા હતા.^{૨૭} આ સમયે જમનાં સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા સર્વસ્વ બળી જતાં હતાં, એવા ચોદાઓ ચારે બાજુ જોયા કરતા હતા, દોડાદોડ કરતા હતા અને નીચે પ્રમાણે બોલતા હતા. તેમનાં વચનો એ વિદ્યરથ રાજાના સાંભળવામાં આવ્યાં:^{૨૮} 'હાય ! હાય ! રસની ભરતીને લીધે લીલાછમ, તડકાનું નિવારણ કરનારાં અને અત્યંત જોશો થયેલાં આપણાં ઘરનાં વૃદ્ધોને, આ તોફાની પવન ભારે ખડખડાટ કરીને હલાવી નાખે છે.^{૨૯} હાય ! હાય ! હિમના જેવી શીતળતાવાળી અને આ હનણાં, બળી જતી આપણી સ્ત્રીઓ, જેમ જ્ઞાનની સુંદર શક્તિઓ મહાત્માઓનાં મનમાં પેસી બધ છે, તેમ હાથીઓનાં શબોના સમૂહમાં પેસી બધ છે.^{૩૦} હાય બાપ ! પ્રબળ અગ્નિએ પ્રેરેલી આ જ્વાળાઓ આપણી સ્ત્રીઓના કંઠોરૂપી ખડકની ગંછોઓમાં

લાગી ગઈ છે અને તેથી એ ઠરેલા સુકાયેલાં પાંદડાંઓની પેઠે બળી બચ છે.^{૩૧} અરે! બુદ્ધો, ચક્રીઓ ખાતી, લાંબી અને જાંબા તરંગોવાળી આ ધુમાડાદ્રવી યસુતા વેગથી ચાલીને આકાશની ગંગાની પાસે બચ છે.^{૩૨} બુદ્ધો તો ખરા, જાંબાડિયંબાડી કાઢોને વહી રહેલી, જાંબી ગતિવાળી અને અગ્નિના કણોદ્રવી પરપેટાઓવાળી આ ધુમાડાદ્રવ નદી, વિશાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓને પણ આધળા કરી દે છે.^{૩૩} આ સ્ત્રીનાં મા, બાપ, ભાઈ, દીકરાઓ તથા બે દીકરીઓ પણ આ ઘરમાં બળી ગયાં છે અને એ પોતે પણ અગ્નિથી દૂર છતાં શોકથી બળી ગઈ છે.^{૩૪} હાય ! હાય ! હાય ! અદ્યા ઓ ! તારાં આ ઘર આગમાં પૂરું સપડાઈ ગયું છે. જન્મ પ્રલયમાં મેરુપર્વત પડવા તૈયાર થાય, તેમ તે અહીં પડવા તૈયાર થઈ ગયું છે.^{૩૫} તું ઋત્વ અહીં આવ. અરેરે ! બાણુ, શિક્ષાઓ, સંગિ, બાલાઓ, પ્રાસો અને ખડગો બધું તીડોની પેઠે બળિયાં-દ્રવી સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓમાં પેસી બચ છે. અહો ! જન્મ સમુદ્રના જળનાં પૂરેા પ્રબળ જ્વાળાઓવાળા વડવાનજમાં પેસે છે, તેમ આ અગ્નિની જ્વાળાઓના પ્રવાહો, બધું બીકથી આકાશમાં છોડી જવા ધારતી આ નગરીમાં પેસે છે.^{૩૬,૩૭} ધુમાડાઓ વાદળાંઓમાં પેસી બચ છે, જ્વાળાઓ પર્વતોનાં શિખરો સુધી પહોંચી બચ છે અને રસથી ભરેલા બગીચાઓ પણ રાગી-પુરુષોનાં દંડયોની પેઠે સુકાઈ બચ છે. આ હાથીઓ બધું કે પોતાના બંધનના સ્તંભની ભતને સમજી લઈને કોષિ ભગથા હોય, તેમ ચિત્કાર કરે છે અને આ વૃક્ષોની હારને કડકાટ શબ્દની સાથે પૃથ્વી પર પાડી નાખે છે. પૂર્વે આ ઘરનાં વૃક્ષોમાં પુષ્પોની, ફળોની અને રસધોની પુષ્ટતા હતી; તે દમણાં શોભાથી રહિત થઈ ગયાં છે અને સર્વરસ પરવારી ચૂકેલા શૂદ્ધચેતની પેઠે રાંઠ થઈ ગયાં છે. હાય ! મા-બાપોએ આ જાન-

કાને તજી દીધાં છે અને તેઓ સંતાઈ જવાને માટે અધારાને શોધવા નીકળ્યાં છે. ત્યાં તો હાય ! તેઓ બાણુથી ખીચાખીચ ભરેલી ગલીઓમાં ભીંતો પડવાથી કચરાઈ ગયાં. પરસ્પર લડતી આ હાયણીઓ વાયુએ ઉડાવેલા અને જમાંથી અંગારા ઝરે છે એવા આ છાજથી કરીને તાસદાથી ચીસો પાડે છે. હાય હાય ! ભૂંડું થયું ! આ પુરુષના તલવારથી ચિરાયેલા તથા જના પર દંઢ જાંડિયું ચોટી ગયું છે એવા ખભા ઉપર વજ પડે તેમ ગોઠાણને પચરા પડ્યો. અહો ! આકુળ થયેલાં આ ગાયો, ઘોડાઓ, પાડાઓ, હાથીઓ, જોરો, ફતરા, શિયાળિયાં અને ગાકરાએ વેગમાં આવીને બધું લડવાની તૈયારીઓ કરી છે.^{૩૮-૪૧} ચીસો પાડતી આ સ્ત્રીઓ પટપટ પડતાં જળનાં દીપાં-ઓદ્રવ ભ્રમરોવાળાં ભીનાં વસ્ત્રો ઝાટીને ચાલી બચે છે, તેથી બધું તેઓ સ્થળક્રમભેદે ઝાટીને ચાલી જતી હોય એવી લાગે છે.^{૪૨} બુદ્ધો આસોપાલવનાં દૂલો જવી લાગતી જ્વાળાઓની આ રોડો, બધું લટકતી નાગણીઓને ચાલત જાંટડીઓ હોય તેમ સ્ત્રીઓના ઠરેલાં લટોં આટે છે.^{૪૩} હાય ! હાય ! જન્મ કોઈ નીચ સ્ત્રી કુમારમાં વિશ્રામ લે, તેમ અગ્નિની શિખા હરણનાં ખર્યાં જવી નેત્રવાળી આ સ્ત્રીની ભ્રમરાઓની પાંખો જવી પાંખોમાં વિશ્રામ લે છે.^{૪૪} આ પ્રુષ્પ પોતે બળી ગયા છે, છતાં પણ પોતાની સ્ત્રી વિના ઘરમાંથી બહાર નીકળતો નથી તેથી નિશ્ચય કરી કાપા છે દે, પ્રાણીઓ સ્નેહરૂપ બળને કાપી સકતાં નથી !^{૪૫} બળી ગયેલી સ્ત્રી વાળા આ હાથીએ સળગતા અંગારાવાળ પોતાના બંધનના વૃક્ષને કાપને સીધે વેગે ભાંગી નાખ્યું છે અને તે લોહાને ક્રમગે આપ નારા તળાવમાં જઈ પડ્યો છે.^{૪૬} આ ધુમાડે મેપના સ્થાનકમાં પડેલો છે, અંદરથી લીનજી વેલથી ગ્રબી રહ્યો છે અને બાણુ સમાન ઉગ્ર અંગારાઓના સમુદ્રને વરસે છે.^{૪૭} દે રાખાં જન્મ

અમિતા તણખા ચળકી રહ્યા છે એવો ચક્રીઓ ખાતો અને ચિખાઓરૂપી તરંગોવાળો આ ધુમાડો તે આકાશમાં જાણે રનોથી ભરપૂર સમુદ્ર હોય એવો લાગે છે.^{૧૧} ચિખરા જ્વળી જ્વળાણાઓના તેજ-થી રાતું ચેયેલું આકાશ, જાણે મૃત્યુએ ઉત્સવના કારણથી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓને દેસરથી ખરડેલો કરડિયો આપ્યો હોય, એવું લાગે છે.^{૧૨} અદો ! ક્રોધા આયુષીવાળા શત્રુપક્ષના ચોદાઓ, રાજની સ્ત્રીઓને પકડે છે, એ બહુ બૂઝું અને દુરાચારનું કામ થાય છે.^{૧૩} આ પકડાતી રાજની રાણીઓની માળાઓમાં ગૂંચાયેલાં પુષ્પો માર્ગમાં વેરાઈ જાય છે અને અર્ધા બળેલા ચોટલા છાતીઓ ઉપર તથા સ્તનો ઉપર પડ્યા છે.^{૧૪} તે વસો હાંચાં થઈ જવાને લીધે તેમનાં નિત્યો અને પેદુઓ દેખાઈ રહે છે; અને તેમનાં માણિક્યોથી જડેલાં કંઠેણી પડી જવાથી ધરતી શોભી રહી છે.^{૧૫} હારોરૂપી લતાઓ તૂટી જતાં, તેમનાં નિર્મળ માતીઓ વેરાઈ જાય છે. જરા વારમાં દેખાતાં અને જરા વારમાં નહિ દેખાતાં તેમનાં સ્તનો-માંથી, નિત્યોમાંથી અને પડખાઓમાંથી સોના જેવી કાન્તિ ઝબકે છે.^{૧૬} ટિટોડીઓના જવા તેમના કંઠેણીમાંથી વિલાપોથી યુદ્ધને ઠોલાહલ પણ ખરાખર સાંભળવામાં આવતો નથી. લાગલાગટ ખૂંભો પાડવાથી તેમની પાંસળીઓ જાણે તૂટી ગઈ છે અને તેમના ચણિયાઓ લોહીના કાલવથી તથા આંસુઓથી ભીંજાઈ ગયા છે.^{૧૭} અરે ! આ રાણીઓને શત્રુપક્ષના માણસો ખભા ઉપર હાથ મૂકીને એકમેક સાથે બાંધીને બળપૂર્વક લઈ જાય છે; આથી એ રાણીઓનાં નેત્રો કમળોની પેઠે પાણીનાં ટીપાઓને વરસ્યા કરે છે. તેઓ 'આ સમયમાં કોણ રક્ષણ કરશે ? કોઈ પણ રક્ષણ કરનાર નથી' એમ નિરાશ થઈને કંઠગાળણથી બેધા કરે છે અને તે જોઈને તેમના પક્ષના ચોદાઓને પણ આંસુ આવે છે.^{૧૮, ૧૯} સ્વચ્છ કમલિની સમાન આ રાણીઓના કમળનાળ જેવી

ફણી નિર્મળ સાથળોનાં મૂળો આંસુ પડવાથી ભીંજાઈ ગયાં છે અને તેથી તેઓ ઝીણાં વસો-માંથી દેખાઈ રહે છે. આ રાણીઓ જાણે વિપથ-સુખરૂપી મંદરાચળથી નિરંતર મથન કરતા કામદેવરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલી ઉત્તમ લક્ષ્મીના જેવી છે. હાથ ! તેમનાં પુષ્પો, વસો, આભરણો તથા લેપન કરેલાં ચંદનો ચોળાઈ ગયાં છે, ખૂંસાઈ ગયાં છે અને તેમના લાંબા ચોટલાઓની ચપળ લટો આંસુઓથી ભીંજાઈ ગઈ છે.^{૨૦, ૨૧}

આલોલમાલ્યવસનામરણાંગરાગા વાળાકુ-લાવતચલાલકવહ્નરીકાઃ । આનંદમંદરનિરંતરમ-અ્યમાનાત્ કામાર્ણવાત્સદ્યદિતાશ્વરાજલક્ષ્મ્યઃ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી 'અસિદ્ધધૃતહાદિવર્ણન' એ નામ-નો અગ્ર ૪૩ મો સમાપ્ત

અગ્ર ૪૪ મો

વિદ્યરથ રાજતુ' યુદ્ધ માટે નીકળવું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દત્તસ્મિન્નવરે રાજમહિષી મત્તયૌવના ।

તદ્વિવેશ ગૃહં લક્ષ્મીરિવ પંકજકોટરમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ-આ સમયે જન્મ લક્ષ્મી

કમળના છિદ્રમાં આવે, તેમ ભત યૌવનવાળી મહારાણી, વિદ્યરથરાજના તે ઘરમાં આવી.^૧ તેનાં પુષ્પો અને વસો વીંખાઈ ગયાં હતાં, તેના હારો તૂટી ગયા હતા અને તે બ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. બચથી તે વિહ્વળ બની ગઈ હતી અને સખીઓ તથા દાસીઓ તેને અનુસરી રહી હતી.^૨ અંદ્ર જવું તેનું સુખ હતું, હાંકથી તેના પયોધરો

* આ ચુવાગીસમા અગ્રમાં મહારાણીને ભય પામેલી જોઈ અને અંતઃપુરને પરાભવ થયો એ સાંભળી, યુદ્ધને માટે રાજના નીકળવાનું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હાલી રહ્યા હતા અને દાંતરૂપી તારાઓથી તે બધે શરદન્ક્રુતના આકાશ જવી સર્વાંગે સ્વચ્છ લાગતી હતી. પછી જમ અપ્સર, ભૂતોના સંચા-મના વિચારમાં પડેલા ઇન્દ્રની પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરે, તેમ તે પટરાણીની એક સખીએ અંવિચારી શત્રુઓના સંચામના વિચારમાં પડેલા વિદુરથ-રાજની પાસે આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી કે ‘હે દેવ ! આ દેવી અમારી સાથે અંત પુરમાંથી નાસીને આવી છે અને જમ વાયુએ પીડેલી હતા વૃક્ષને શરણે આવે, તેમ આપને શરણે આવી છે.’ હે રાજન ! જમ સમુદ્રનાં મોઝાં કિનારાનાં વૃક્ષોની હતાઓને હરી બધ છે, તેમ જ્યાં આયુધોવાળા બળવાન શત્રુઓ આપની બીજી રાણીઓને હરી ગયા છે જમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત પવનો મોટાં વૃક્ષોને તોડી નાખે છે, તેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત શત્રુઓએ તમારા અંત પુરના સખણ રક્ષકોને તોડી નાખ્યા છે. જમ રાત્રે વર્ષાન્ક્રુતમાં દૂરથી અચાનક આવેલાં અને ઠાંઠાહલ કરતાં બળ, કમળોને ધસડી લઈ બધ છે, તેમ રાત્રે દૂરથી અચાનક આવેલા શત્રુઓ આપણા અંત પુરની સ્ત્રીઓને લઈ ગયા છે. ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, જોયા નાહ કરતા તથા ફેલાતી હમ જાળાઓવાળા અગ્નિઓથી તેમજ ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, જોયા નાહ કરતા તથા ફેલાતાં હમ ચક્ષોવાળા શત્રુપક્ષના ચોદાઓ થી આપણું નગર ભરાઈ ગયું છે. પારથી લોકો જમ ચીસો નાખતી હનુઓને બળાહારથી લઈ બધ છે, તેમ શત્રુપક્ષના ચોદાઓ ચીસો પાડતી સ્ત્રીઓને ચોટવા પકડીને લઈ બધ છે. આ પ્રમાણે અમારા ઉપર ધણી ચાળાઓમાં ફેલાયેલી આ હમ વિપત્તિ આવી છે. તેનું અત્યંત નિવારણ કરવાને માટે આપ વિના બીજે કાઈ સમર્થ નથી.’

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ પ્રમાણે મહારાણીની સખીનાં વચનો સાંભળીને, વિદુરથ રાજએ

દેવીઓની સામે બેઠું અને તેમને આ વચન કહ્યાં ‘ક્ષમા કરજે, હું અહીંથી બહાર છું અને ભમરી જમ કમળને શરણે રહે છે, તેમ આ મારી સ્ત્રી, આપના ચરણને શરણે રહે છે.’ આ પ્રમાણે કહીને પછી કોપથી લાલલાલ આંખવાળો થયેલો વિદુરથરાજ જવી રીતે મદાન્મત હાથી-એ વનમાં તોફાન કરતાં કેસરીસિંહ યુદ્ધમાં થી બહાર નીકળે, તેવી રીતે તે પોતાના ધરમાં થી બહાર નીકળ્યો. પછી સરસ્વતીની સાથે રહેલી જ્ઞાનવાળી લીલાએ અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની જમ પોતાના જવા જ આકારવાળી તથા અત્યંત રૂપવાળી બીજી લીલાને ત્યાં આવેલી બોધી. ૧૩, ૧૪

લીલા બોલીઃ—હે દેવી ! આ શું છે તે મને કહો જ હું છું તે આ કેમ છે અને બે બે હું જ હોઉં તો આટલો કાળ જતાં પણ એની અવસ્થા યુવાનની યુવાન કેમ રહી છે. મંત્રી આદિ લોકો, નગરના રહેવાસીઓ અને સેન્યો તથા વાહનો સહિત સર્વે ચોદાઓ, જોયા ત્યાં હતાં, તેઓ અહીં કેમ છે અને બે અહીં છે, તો ત્યાં તેમ ને તેમ કેમ છે. હે દેવી ! જમ લોકો અરીસાની અંદર તથા બહાર પણ એનાં બે હોય છે, તેમ આ લોકો ત્યાં અને અહીં પણ એનાં બે જ છે કે કેમ. આ લોકો ચેતનાવાળા છે કે નહિ. ૧૭

સરસ્વતી બોલ્યાંઃ—જમ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં, ભ્રમતમાં અનુભવેલા પદાર્થોના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ પોતાની અંદર કહેલા સકલપના આકારને કલ્પભ્રમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તમાં અને ચૈતન્યમાં સંસ્કારરૂપે જવા આકારનું જગત હોય છે, તેજ આકારનું જ જગત કલ્પભ્રમમાં બહાર હોય એમ પ્રતીત થાય છે. આ સપ્ત ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે, માટે તેમાં પદાર્થોના સ્વભાવને અનુસરીને, રમ-કાળની લંબાઈનો કે નિમિત્તતાનો અત અતિ અ

નથી.^{૧૯} જે અંદર હોય છે, તે જ બાહ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે; એ વિષયમાં સ્વપ્નના પદાર્થો દદાંતરૂપ છે. જેમ અંદર ચૈતન્યનો વિવર્ત જ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના નગરરૂપે બહાર સ્ફુરે છે, તેમ આ પણ ચૈતન્યનો વિવર્ત જ બાહ્યરૂપે સ્ફુરે છે અને તે દૃઢ અધ્યાસને લીધે સ્ફુટ આકારવાળો થયો છે. તે સમયે તારા તે નગરમાં તારો પતિ પશ્ચરાજ જે વાસનાઓને લઇને મરણ પામ્યો છે, તે વાસનાઓ પ્રમાણે તે સ્થળમાં જ તેવા વિષયોને પ્રાપ્ત થયો છે. અહીંના લોકો જોયો ત્યાં હતા તેઓ જ છે એમ પ્રતીત થાય છે; તો પણ જોયો ત્યાં હતા તેઓ જ નથી; પણ તેમના જેવા બીજા છે. જેમ સ્વપ્નમાં અને સંકલ્પમાં સૈન્યો તે અવસ્થાઓમાં સાચાં જ છે, તેમ તારા પતિને આ અવસ્થામાં આ લોકો પણ સાચા જ છે. જ્યોતમાં જ્યોતના સર્વે પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના સઘળા પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે; માટે એમનામાં વાસ્તવિક સત્યતા કેવી હોય અને કેમ હોય એ તું જ કહે. જ્યોતના અને સ્વપ્નના સર્વે પદાર્થો ખોટા જ છે અથવા સ્વપ્નના પદાર્થો ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી, માટે તેઓ જ એકલા ખોટા છે, એમ તું માનતી હોય, તો જ્યોતના પદાર્થો પણ ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી, એટલે સ્વપ્નના પદાર્થો કરતાં જ્યોતના પદાર્થોમાં શી અધિકતા છે? સ્વપ્નમાં જ્યોતના પદાર્થો રહેતા નથી અને જ્યોતમાં સ્વપ્નના પદાર્થો રહેતા નથી.^{૨૦-૨૫} જેમ જન્મના સમયમાં મરણ અસત્ય છે અને મરણના સમયમાં જન્મ અસત્ય છે, તેમ જ્યોતના સમયમાં પર્માં સ્વપ્ન અસત્ય છે અને સ્વપ્નના સમયમાં જ્યોત અસત્ય છે. હે લીલા! જેમ અવધવો પીખાઈ જવાથી જગતનો નાશ થાય છે, તેમ અનુભવના બળથી જગતનો, પણ નાશ થાય છે.^{૨૬}

પ્રલયમાં, યુગોમાં અને આજ સુધી પણ જેનો કદી અભાવ થયો નથી, એવું તો એક બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ જ જગતરૂપે સાસે છે. જેમ આકાશમાં ઝીણા મોવાળાનાં જેમ ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ 'સૃષ્ટિ' નામની પ્રાતિઓ પ્રતીત થાય છે; માટે વાસ્તવિક વિચાર કરતાં સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછા તેમાં જ લય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ થઈને લય પામે છે. જેમ મહાપવનમાં રંજના સંબંધની મિથ્યાપ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતના સંબંધની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે.^{૨૭-૩૦} આથી આ જગતરૂપ ભરમ ઝાંઝવાના બળની જેમ પ્રાતિભય જ છે અને 'તું' તથા 'હું' ઇત્યાદિ ખોટા વિશાગ્રાથી જ તે ગોઠવાયેલ છે. તેના ઉપર શો વિશ્વાસ રાખવો? આ પ્રમાણે સમજવું એ જ ઉત્તમ સ્થિતિ છે અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જગત સંબંધી કોઈ પણ પ્રાતિઓ રહેતી નથી.^{૩૧} જેમ ઘાટા અંધારામાં બાળકને પ્રતીત થતો યક્ષ અંધારાથી ભિન્ન નથી, તેમ બ્રહ્મમ પ્રતીત થતું આ જગત, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એટલા માટે જ જન્મ, મરણ અને મોહ આદિ જે પ્રતીત થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે; કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી બાંધ થતાં એ સઘળું નષ્ટ થઈ જાય છે અને એ નષ્ટ થતાં, બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. આ જે દરય છે તે સત્ય નથી, અસત્ય નથી અને ઉભયરૂપ પણ કદી નથી. જે છે તે બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે બ્રહ્મમાં એવો વિવર્ત થવાનો સંભવ છે. આકાશમાં, પરમાણુમાં કે કોઈ પદાર્થના ગર્ભમાં પણ ન્યાં જીવ હોય છે, ત્યાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ અગ્નિ પોતાના સ્વરૂપભૂત ઉષ્ણતાને પોતામાં અનુક્રમે ઉદય પામેલી માની લે છે, તેમ આ ચુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા.

તડકા થતાં ધરમાં અનેક તસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં અનેક બ્રહ્માંડોરૂપ તસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે. જેમ વાયુમાં ચલત-તથા-ચંદ્ર અને આકાશમાં શન્યતા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહ્યું છે. આ સાકાર જણાતા જગતને નિરાકાર સમજવાને માટે હમણાં તારે એમ સમજવું કે, અવયવરહિત બ્રહ્મમાં આ વિ-
ભાવ, તિરોભાવ, મંડણ, ત્યાગ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર આદિ વિભાગો અજ્ઞાનથી જ કદપાયેલા છે.^{૩૨-૩૪} એટલે તેઓ આત્માથી અ-
ભિન્ન જ છે. તેઓ અવયવો છે જ નહિ. પણ તેનું જ રૂપ છે. આ રીતે જીવની વાસનાઓના ક્રમથી ઉદય પામતું આ જગત જેમ છે, તેમ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે; માટે પૂર્ણ હોવાથી તે 'વિશ્વ' શબ્દને તથા તેના અર્થોને યોગ્ય છે. 'વિશ્વ' શબ્દના અર્થો પૂર્ણ-
તાને અનુસરનારા છે. આ જગત રજ્જીમાં થયે-

અને દેટલાએક વિષયો સાવ નવા જ અનુભવમાં આવે છે. કાઈ સમયે કાઈ સ્થળમાં તેના તે જ વિષયો છે, એમ અનુભવમાં આવે છે અને કાઈ સમયે કાઈ સ્થળમાં, પૂર્વના વિષયોની સાથે અર્ધા મળતા આવે એવા વિષયો પણ અનુભવ-
માં આવે છે.^{૪૨-૪૫} જીવને એ વિષયોના અનુ-
ભવો અસત્ય છતાં પણ સત્ય જવા સ્ફુરે છે. આ રાજને સઘળી પૂર્વની વાસનાઓને ઉત્પન્ન થવા-
થી તે જ મંત્રીઓ અને તે જ પીરસોડા છે. અને તેઓ તે જ ફુલમાં જન્મેલા, તેવી જ રીતભાત-
વાળા અને તેવી જ ક્રિયાઓવાળા પ્રતીત થયા છે. આ સઘળા લોકો અધિષ્ઠાનનો વિચાર કરતાં એના એ છે અને કેય, કાળ તથા ક્રિયાઓ જોતાં તેઓના જવા છે. ચૈતન્ય વ્યાપક છે અને આત્મસ્વરૂપ છે. તેની સ્થિતિ જ આવા પ્રકારની છે. રાજના ચિત્તા-
કાશમાં ચૈતન્યમય વાસનાનો ઉદય થયો છે. તે પ્રમાણે જ આ સઘળું આગળ વધેલું છે અને તે

આપણું સ્વરૂપ છે. હે લીલા ! સપથ જગત
ચિદાકાશરૂપ બીલાના ગર્ભરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વ-
વેતાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. માટે તું પણ એમ જ
સમજ અને એ પ્રમાણે સમજીને તું ભવી છે તેવી
નિર્ભજ અને નિર્વિદેષ જ રહે. ૫૧, ૫૨

एषा त्वमंवरमर्धं ध्रुवनं घरा च राजेति सर्व-
महमेव विमातमात्रम् । चिद्वयोमवित्वजजरं विदु-
रंग विद्धि त्वं तेन शान्तममलास्त्व यथास्थितेह
श्रीयोगावाસिष्ठ भक्षारभायણभां उत्प-
त्ति-प्रकरणात् । लीलाना आभ्यान
સળધી 'જગદ્ગુણવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૪૪ એ સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૪૫ મો ~

જીવો પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળ પામે છે
॥ શ્રીવેદ્યુવાચ ॥

विदूरयस्ते मर्त्यैः तनुं त्यक्त्वा रणांगणे ।

वदेवांतःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ ૧ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં:-આ તારા સ્વામી વિદુ-
રજ રાજ યુદ્ધભિમાં દેહનો ત્યાગ કરી, તે જ
અંતઃપુરને પ્રાપ્ત થઈને પદ્મરાજરૂપ થશે.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ
લીલાને કહ્યું. તે સાંભળીને તે નગરમાં રહેનારી તે
નવી લીલા સરસ્વતીની આગળ આવીને ઊભી
રહી અને હાથ જોડીને તેણે તેને નીચે પ્રમાણે
પ્રાર્થના કરી.^૨

બીજી લીલા બોલી:-હે દેવી ! હું સર્વદા
ચૈતન્યરૂપ ભગવતીનું પૂજન કરું છું અને તે
ભગવતી દેવી મને પ્રત્યેક રાત્રિએ સ્વપ્નમાં દર્શન
આપે છે.^૩ હે દેવતાઓનાં ઈશ્વરી ! હે માતાજી !
જેવાં એ મારાં પૂજ્ય દેવી છે તેવાં જ તમે છો.

x આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં બીજી લીલાને પદ્મ-
રાજની પ્રાપ્તિરૂપ વરદાન મળ્યાનું કહેવાયે; અને તે
૫૭ી જીવોને પોતપોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળની
પ્રાપ્તિ થાય તે કહેવાયે.

તો, હે સુંદરવદના ! મુજ રાંક ઉપર કરુણા કરીને
તમે વરદાન આપો.^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે તે નગરનિવા-
સિની નવી લીલાની વિનતિ સાંભળીને, સરસ્વતી-
એ તેના ભક્તિભાવનું સ્મરણ કયું અને પ્રસન્ન
થઈને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૫

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! તારી જીવતાં
સુધી પણ જીવું ન થાય એવી અનન્ય ભક્તિથી
હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું; માટે જ વરદાન
જોઈતું હોય તે તું માગી લે.^૬

બીજી લીલા બોલી:-આ મારા પતિ
રણમાં દેહ છોડીને જ્યાં રહે, ત્યાં હું આ જ
ચરીરથી તેની સી યાદ, એ હું માયું છું.^૭

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! તેં ઘણાં
પુષ્પો તથા ધૂપ આદિવાળી અનન્યભાવથી ભરેલી
પૂજથી, મારું ચિરકાળ સુધી નિર્વિઘ્ન રીતે પૂજન
કયું છે; માટે જમ તું માગે છે તે પ્રમાણે થશે.^૮

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-આમ સરસ્વતીનું વરદાન
મળવાથી તે દેશની નવી લીલા પ્રકૃષ્ટિત થઈ ગઈ
એટલે સંદેહથી વ્યાકુળ થયેલા મનવાળી પહેલી
લીલાએ સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૯

પહેલી લીલા બોલી:-હે ઈશ્વરી ! આપ-
ના જવા શ્રદ્ધારૂપ અને સત્યસંકલ્પવાળા મહા-
ત્માઓ તો સંકલ્પથી જ પારે તે સપથ તરત જ
સિદ્ધ થાય છે. તે છતાં આપ મને લોકાંતરરૂપ એ
પદ્માડી ગામમાં મારા જોના એ સ્થૂલ ચરીરથી
શા માટે તેડી ગયાં નહોતાં તે કહો. ૧૦, ૧૧

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે સુંદરી ! હું કોઈનું
કાંઈ પણ કરી આપતી નથી. જીવ પોતાની જેમે
જ પોતાની સપ્ત ધારણાઓને તુરત સંપાદન
કરે છે.^{૧૨} હું બોધરૂપ અને સંવિત્માત્રની દેવતા
છું. હું તો પ્રાણીઓનું જ ભવિષ્ય શૂલ હોય તેને
વરદાનથી પ્રકટ કરું છું. પરંતુ તેમાં ફળ ઉત્પન્ન
કરવામાં તો પ્રત્યેક જીવની માયાયુક્ત જ ચૈત-
ન્ય શક્તિ છે, તે જ સમર્થ છે.^{૧૩} જ જીવની

ચક્રિત જ રીતે હૃદય પામે છે, તે જીવની તે
ચક્રિત તે રીતે સદા કૃણ આપે છે.^{૧૪} તેં લાંબા
દાળ મુધી મારું આરાધન ક્યું હતું. તારો
સંકલ્પ તે સમયે 'મુક્ત થાઉં તો ઠીક' એવી
છ'છાડપ હતો. તેથી મેં તને તેવા તેવા પ્રકા-
શથી સમજાવી છે અને જેથી મુક્તિ મળે એવી
મુક્તિથી તને નિર્મળ જનાવી દીધી છે.^{૧૫,૧૬}
હે મુદરી ! મેં તારી એવી સાવનાથી જ તને
આટલા દાળ મુધી બોધ આપ્યો છે અને એ બોધ
મળવાથી તું પોતાની ચૈતન્યચક્રિતથી જ પારેલા
નિર્મળપણને પ્રાપ્ત થઈ છે.^{૧૭} જ જ જીવનો

~~~~~ ઠસર્ગ ૪૬ મો ~~~~~

સૈન્યનું, રણભૂમિમાં પ્રવેશનું
અને યુદ્ધનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवं संकषपंतीषु वासु तस्मिन् गृहोदरे ।
विदूरथाः किमकरोजिर्गत्य कुपितो गृहात् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે મુનિ ! એ પરની અંદર
એક સરસ્વતી અને બે લીલાઓ. એ પ્રભાણે વાતો
કરી રહી હતી, તે સમયમાં ડાપ પામેલા વિદૂ-
રથરાજએ ઘરમાંથી નીકળીને શું ક્યું.^૧

દતા અને ચાલવાના પ્રકારોથી બધું પોતાના પાછલા ભાગને આગલા ભાગમાં લઈ લેતા હતા. તેઓ બધું આકાશને પી જતા હતા, ચામરોની કાન્તિઓને હીથે બધું સંપૂર્ણ ચંદ્રોગ્રી સંયુક્ત હતા અને દણેભાગીઓથી તેઓ દિશાઓને પૂરી દેતા હતા.^{૭-૮} ત્યારે મદોન્મત હાથીઓ-રૂપી મેઘધટાની ગર્જનાથી બરપૂર અને પર્વતોની શુક્રાઓમાંથી ક્ષતા પડછંદાઓથી કારણ લાગતો દુઃક્રમિઓનો ભારે ચન્દ્ર થવા લાગ્યો. મદોન્મત યોદ્ધાઓ ભારે ઉત્સાહથી દાઢાલસ કરવા લાગ્યા અને ત્યાં સસ્ત્રોના સંપર્કનના ચન્દ્રથી યાટા થયેલા ધૂધરીઓના ચન્દ્રો થવા લાગ્યા. ત્યાં ધનુષ્યોના ટંકારો થવા લાગ્યા, બાણોની મંદર સ્વરવાળી સુસવાડીઓ થવા લાગી અને પરસ્પરનાં અગોચી બીંસાયેલાં કવચોનો ઝણઝણાટ થવા લાગ્યો.^{૧૦-૧૨} ત્યાં અગ્નિની ઝળે કાદતાં સસ્ત્રોના ઘેર ચન્દ્રો કાઢવા લાગ્યા, નગરનાં પીકાથેલાં માણસો બૂમો પાડીને પીકાટું નિવેદન કરવા લાગ્યાં, યોદ્ધાઓ પરસ્પરને શોલાવવા લાગ્યા અને ખંડીઓનો ભીત લોકોનો તિરસ્કાર કરીને તેમને રાવરાવવા લાગ્યા. બ્રહ્માંડનાં છિદ્રોને પણ પૂરી દેનારો અને દશે દિશાઓરૂપી કુંજોને વ્યાપી વળનારો એ ભયંકર ચન્દ્ર, બધું હાથથી પકડી ચકારે એવો પ્રુથ જણાવા લાગ્યો.^{૧૩,૧૪} આ સમયમાં પ્રુથણથી સૂર્યના માર્ગને પણ ટેકી દે એવી ઘાટી રજ બધું સપથું ભૂમંડળ કાઢતું હોય એવી જણાવા લાગી.^{૧૫} એ કાઢતી રજ વડે તે મોટું નગર બધું ગર્જવાસમાં હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. જમ ધીવનથી મૂડપણું ઘાટું થાય, તેમ ત્યાં અંધારું પણ ધીરે ધીરે ઘાટું થઈ ગયું.^{૧૬} દીવાઓ દિવસના તારાઓની પેઠે અદરશ થઈ ગયા અને રાત્રિમાં વિહાર કરનારા પિશાચ આદિ લેશિ ચપળ થઈને સૈન્યમાં આવવા લાગ્યા.^{૧૭} ધરસ્વતીએ જમને દિવ્ય દષ્ટિઓ આપી હતી

એવી એ હીલાઓ અને તે રાત્રકુંવરી, બધું દૈવ્ય ક્ષાંટી પકડતું હોય એવા પિત્ત મનથી તે મોટા સુહૃદને નિહાળવા લાગ્યાં.^{૧૮} જમ પ્રક્રયના સમુદ્રનાં પૂરાથી વડવાલિઓ ચાંત થઈ બચ, તેમ વિદુરચરાબની કૂચથી ગામમાં લૂંટ પાડતા લોકોના રથોના, સસ્ત્રોના અને બાણોના ભારે ભયંકર ચન્દ્રો ચાંત પડી ગયા.^{૧૯} વિદુરચરાબ ધીરે ધીરે પોતાના સૈન્યને વધારતો આવતો હતો અને જમ પાંખોથી કાઢેલા મેઘપર્વત પ્રક્રયના સાગરમાં પેસે, તેમ પોતાના તથા શત્રુના સૈન્યમાં જ અંતર હતું, તેને બહુવા વિના શત્રુના સૈન્યમાં પેડો.^{૨૦} આ સમયમાં ધનુષ્યોની દોરીઓના સ્પષ્ટ અને ભારે ટંકારો કાઢવા લાગ્યા. ત્યાં આયુધોનાં કિરણોથી મેઘના જેવા જણાતા અનેક યોદ્ધાઓ રણભૂમિમાં ફરવા લાગ્યા.^{૨૧} આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં સસ્ત્રો પક્ષીઓની પેઠે કાઢવા લાગ્યાં અને લોકોના પ્રાણ લેવારૂપ પાપને હીથે રયામ રંગની થઈ પડી હોય એવી સસ્ત્રોની કાન્તિઓ ચારે તરફથી સંપૂર્ણ વ્યાપી ગઈ.^{૨૨} સસ્ત્રોના પરસ્પર અયકાવાથી હવણ થયેલા અગ્નિ કાળાડિયાના અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યા. વીર પુરુષોરૂપી વાળ્યાં, બાણોરૂપી જળધારાઓને વર્ષાવર્તા ગર્જના કરવા લાગ્યાં. કરવત જેવાં સસ્ત્રો વીરલોકોનાં શરીરોમાં પેસવા લાગ્યાં. આકાશમાં ખડ્ગોના પ્રહારોના અવાજો થવા લાગ્યા.^{૨૩,૨૪} ત્યાં સસ્ત્રોરૂપી અગ્નિઓના પ્રકારોથી અંધકારો તુરત ચાંત થઈ ગયા અને સપળી સેતાઓ શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણોથી બધું રોમાંચિત થયેલી જણાવા લાગી.^{૨૫} આ પ્રમાણે યમની ચાવાના એ રણરૂપ મદોન્મત સ્વભાવમાં કબજેરૂપી નટોની મંડળીઓ નાચવા લાગી અને પિશાચીઓરૂપ રણનટીઓ કાચા સ્વરોથી રણની પ્રયોજાનાં ગીતો ગાવા લાગી. ત્યાં હાથીઓનાં દંતશળો બળાકારથી ભટકાવવામાં આવ્યાં અને તેમના કડાકાઓ થવા લાગ્યા.

આકાશમાં ગોદ્વેણીથી ફેંકાયેલા પથરાઓડપી
મોટી નદીઓ ચાલવા લાગી. ^{૨૬, ૨૭} ત્યાં અત્યંત
પવનથી ઊડેલાં સૂકાં પાંદડાંઓની જમ થયો
નીચે પડવા લાગ્યાં અને જીવલેણ શ્વેતોડપી વર-
સાદથી લીંબાયેલા રણરૂપ પર્વતમાંથી લોહીની
નદીઓ ચાલવા લાગી. ^{૨૮} રુધિરોથી ધૂળ શાંત
થઈ ગઈ, આયુધોના અગ્નિઓથી અંધારા શાંત
થઈ ગયાં, સધળા લોકોનું ધ્યાન યુદ્ધમાં જ લાગી
જવાથી કોલાહલો શાંત થઈ ગયા અને મરવાના
નિશ્ચયને ક્ષીણે બધે પશુ શાંત થઈ ગયા. ^{૨૯} સર્વે
લોકોનાં ચિત્ત પ્રહારોની યુક્તિઓમાં લાગી ગયાં
હતાં, તેથી તે યુદ્ધ પ્રથમ તો કોલાહલ વગરનું,
સંજ્ઞમ વગરનું અને ખડ્ગોની દીપ્તિઓ તથા
સુસનાદીઓવાળું હતું; તેમજ પવનથી નહિ
આકુળ થયેલા વરસાદની પેટે શોભવા લાગ્યું. ^{૩૦}
તે યુદ્ધ બીકણ લોકોને દુસ્તર થઈ પડ્યું હતું,
તેમાં બાણોના સમૂહો 'ખદ્ખદ' શબ્દો કરતા
ચાલતા હતા, તેમાં છુટુંડીઓ પડવાના 'ટપટપ'
શબ્દો થઈ રહ્યા હતા, તેમાં મોટાં મોટાં અસ્ત્રો
ઝળઝળાટ કરીને પરસ્પર મળતાં હતાં અને
બીજા કટકાઓ કપાઈનાં 'તિભતિમ' શબ્દ
પણ થઈ રહ્યો હતો. ^{૩૧}

લવણપદ્મવંશવૃક્ષદીપં ટકટકિતારવસંપ-
વદ્મુહુંડિ । મણમણવર્મમિલનમહાલ્લં વિમિલિમિ-
વદ્રણમાસ દુસ્તરં વત્ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યા
'વિદૂરથનિર્વાણ' એ નામનો
સર્ગ ૪૬ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ અને
સૂર્યોદય તથા રણભૂમિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मिन् वर्तमाने तु घोरं समरसंगमे ।

लीलाद्रपमुवाचेदं वृत्तिं भगवतीं पुनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-સંજ્ઞામરૂપી એ ભયંકર
મોટા ચાલુ થયો, ત્યારે બન્ને લીલાઓએ સર-
સ્વતી દેવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^૧

બન્ને લીલાઓ ઓલી:-હે દેવી ! તમે
અકસ્માત પ્રસન્ન થયાં છો, છતાં પણ હાથીઓની
દોડદોડવાળા આ સંજ્ઞામમાં અમારા બન્નેના
પતિ આ વિદૂરથરાજ શા માટે જીતતા નથી? ^૨

સરસ્વતી ઓલ્યા:-હે પુત્રીઓ ! વિદૂરથ-
રાજના શત્રુએ જયનો સંકલ્પ કરીને મારું પણ
કાળ સુધી આરાધન કયું છે અને વિદૂરથરાજ
એ તેવું આરાધન કયું નથી. ^૩ આથી શત્રુ જીતે
છે અને વિદૂરથરાજ હારતો બધે છે. હું પ્રાણી-
ઓનાં મનની અંદર રહેનારી ચૈતન્યશક્તિ છું,
માટે જ માણસ અને જ્યારે અને જ રીત પ્રેરે
છે, તે માણસને ત્યારે અને તે રીતે હું કૃણ આપું
છું. એટલે તેવી રીતનો વિવર્ત પામીને તે પ્રમા-
ણે દેખાઈ છે. ^{૪, ૫} જમ ઉષ્ણપણું અગ્નિને
સ્વભાવ છે, તેમ એવી રીતના વિવર્ત પામવાનો
મારો સ્વભાવ જ છે. દે બાળાઓ ! આ વિદૂરથ-
રાજએ 'યુક્ત જ થવું' એવો સંકલ્પ કરીને મારી
ભાવના કરી હતી, માટે એ રાજ યુક્ત જ થયો.
આના શત્રુ સિંધુરાજ સંજ્ઞામમાં જયનો સંકલ્પ
કરીને મારું પૂજન કયું હતું. આથી દે સુદ-
રીઓ ! આ વિદૂરથરાજ તે દેહને પ્રાપ્ત થઈને

* આ સુનાળીસમા સર્ગમાં સિંધુરાજની જીત
થવાનું કારણ, સર્વનો ઉદય, રણનો ક્રમ અને તે
રાજાઓનું મત્રેલા અઓધી દંડયુદ્ધ-એમનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યો.

તનારી બને સાથે કાગે કરીને મુકન થશે અને એનો શત્રુ આ સિંધુરાનું એને મારીને બધે બેગવશે અને પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે.^{૧૮}

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-આ પ્રમાણે સરસ્વતી મોક્ષનાં દતાં અને બન્ને સૈન્યો યુદ્ધ કરતાં દતાં. ને સમયમાં મૂયું બંને રણરૂપ આક્રમકને બેવા ને ઉદ્દેશિત થયો દોષ તેમ, ઉદ્યાયણ પર આવ્યો. અંધકારે અસાધમાન થઈ ગયા. જેમ સંધ્યા-કાળના અંધકારે તારાઓને પ્રકટ કરે છે, તેમ વિદ્યરથના શત્રુઓરૂપી અંધકારે માયાથી સેના-ઓ જેવા રાક્ષસ આદિ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં બુદ્ધિઓ, આકાશ, પર્વતો અને પૃથ્વી ધીરે ધીરે પ્રકટ થવા લાગ્યા.^{૧૯-૨૨} બ્રહ્માંડ બંને કાળગણના સમુદ્રમાંથી બહાર દાઢવામાં આવ્યું દોષ તેમ શોભવા લાગ્યું. જેમ રણમાં ગ્રીરલેકિનાં શરીરો ઉપર રૂધિરના પ્રવાહો ફેલાય છે, તેમ ત્યાં મૂયુંનાં સુવર્ણના ઝરા જેવાં મુંદર ફિરણો પર્વતો ઉપર ફેલાવા લાગ્યા.^{૨૩,૨૪} સારે આકાશમાં સુવર્ણ લેકિના ઊડતા હાથોથી અને પૃથ્વીમાં વીરલેકિના પડતા હાથોથી સર્પોના બમવા જેવા દેખાવ થઈ રહ્યો. ત્યારે આકાશમાં ઊડતાં વીરલેકિનાં અંગેનાં આબરણોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં વીરલેકિનાં અંગેનાં આભ-રણોથી સોનું પથરાયા જેવું જણાવા લાગ્યું. આકાશમાં ઊડતાં કુડળોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં કુંડળોથી ત્યારે રત્નો વેરાયા જેવા દેખાવ થયો. આકાશમાં ઊડતાં મસ્તકોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં મસ્તકોથી ત્યાં કમળોના જેવા દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૫} આ આયુષોરૂપી ગેંડાઓના હાંચે જિજ્ઞાસાથી તથા નીચે પડવાથી આકાશ અને પૃથ્વી અવકાશ વિનાનાં થઈ પડ્યાં. ઊડતાં બા-ણોરૂપી તીડોથી આકાશ બ્યાસ થઈ અને પૃથ્વી પણ નીચે પડતાં બાણોરૂપી તીડોથી બ્યાસ થઈ. આકાશમાં મૂયુંનાં ફિરણોથી સંધ્યાકાળના જેવા રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો અને પૃથ્વીમાં લોહીની

કાન્તિથી સંધ્યાકાળના જેવા રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે પૃથ્વી પડતાં રયો વડે સિદ્ધ પુરુ-ષોથી ભરેલી જણાવા લાગી.^{૨૬} ત્યાં આકાશમાં કંચે ઊડતા અને પૃથ્વી ઉપર પડતા હારોરૂપી સર્પોની કાંચળીઓ દેખાવા લાગી. ત્યાં આકાશ-માં ઊડતી અને પૃથ્વીમાં પડતી પતાકાઓથી બંને આકાશ અને પૃથ્વીમાં લતાઓ પથરાઈ ગઈ દોષ એમ દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં ઊડતાં અને નીચે પૃથ્વી પર પડતાં બખ્તરોથી આકાશ અને પૃથ્વી ખીચોખચ બરાઈ ગયાં. આકાશમાં ઊડતી અને પછી પૃથ્વી ઉપર પડતી સાયળોથી, ત્યાં તોરણો ઊડતાં દોષ એવા દેખાવ થયો.^{૨૭} આકા-શમાં ઊડતા અને પૃથ્વીમાં પડતા હાથ-પગોથી ત્યાં બંને હંપળિયાં કૂટ્યાં દોષ એવા દેખાવ થયો. ઊડતાં ચમ્પોનાં ફિરણોથી આકાશમાં અને પડતાં ચમ્પોનાં ફિરણોથી પૃથ્વીમાં લીલા ખડવાળા પ્રદેશના જેવી રચનાતા દેખાવા લાગી. ઊડતાં બાણોથી આકાશમાં અને પડતાં બાણો-થી પૃથ્વીમાં બંને કોસકાનું વન દોષ એવા દેખાવ થયો. ઊડતાં ચમ્પોના સમૂહોથી અને પડતાં ચમ્પોના સમૂહોથી, બંને પૃથ્વીમાં ઢેવ-કાનો સમૂહ થયો દોષ એવા દેખાવ થયો. આ-કાશ અને પૃથ્વી આયુષોરૂપ માળાઓથી બ્યાસ થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ ઉન્નત જેવાં ભયંકર જણાવા લાગ્યાં. ચમ્પોના પરસ્પર જુડકાવાથી ત્યાં અગ્નિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી આકાશ અને પૃથ્વી પ્રકૃતિત આસોપાલવોના વન જેવાં દેખા-વા લાગ્યાં.^{૨૮} સમુદ્રના જેવા ભારે પોંધાટોથી આકાશમાં સિદ્ધલેકો અને પૃથ્વીમાં સેનાપતિ ભય પામીને નાસવા લાગ્યા. ઊગતા સૂર્યનાં ફિરણો વડે ચળકતાં આયુષોને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી બંને સુવર્ણનાં નગર દોષ એમ દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૯} આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં પ્રાસેના, તલવારોના, સંગીના, ચક્રોના ખલિઓના અને મુદ્ગરોના સંજ્ઞોથી ચારે બાજુ ઘોંઘાટ ઊડવા

લાગ્યો. આકાશમાં ચિછળતા લોહીના ફુવારાઓની અંદર થયોના સમૂહો ઊડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં આલતી લોહીની નદીના પ્રવાહમાં થયોના સમૂહો તણાવા લાગ્યા.^{૨૧} આકાશ અને પૃથ્વી ભુયુંડીઓથી, સાગીથી, ભાલંઓથી, તલવાગેથી, ત્રિશૂળોથી અને પથરાઓથી સંકુલ થઈ ગયાં. ત્રિશૂળો તથા ચક્ષો વાગવાથી કપાયેલા કબીષા, આકાશમાં ઊડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં પડવા લાગ્યા.^{૨૨} કાળ જ્યાં વેતાલોનાં કુળો, નૃત્ય કરતાં હતાં અને આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં મોટા કાવાહલ કરવા લાગ્યાં. આ સમયે ખાલી પડેલી રણભૂમિમાં વિદૂરથરાજનો રથ અને સિંધુરાજનો રથ આકાશના દ્વારની જેમ તથા બાણે એકી સાથે આકાશમાં ઊગેલા ચંદ્ર તથા સૂર્યની જેમ દેખાવા લાગ્યા. પ્રદીપ્ત અને અપળ એવા એ બન્ને રથો ચઢોથી, ત્રિશૂળોથી, ભુયુંડીઓથી, ઋદ્ધિઓથી અને પ્રાસોથી ભરપૂર હતા.^{૨૩, ૨૪} તે લાખો શૂવીર લોહાથી વીંટાયેલા હતા અને શબ્દો કરતા કરતા થયેલ રીતે મંડળગતિથી ફરતા હતા.^{૨૫} ચિત્તાર કરતાં મોટાં પેદાંઓથી તે અનેક જીવતાઓને તથા મૃતેલાઓને પણ કચરી નાખતા હતા. પેદાંથી ચક્રાકાંડો તથા જળચંદ્રો-

ના અપાટાથી પટપટ શબ્દ કરતા ફરકી રહ્યા હતા. બાણોરૂપી જળધારાઓના સમૂહોના શબ્દોથી તથા પ્રાસ આદિ ચક્ષોરૂપી કરાઓના શબ્દોથી એ બન્ને રથો પરસ્પર મઝા કરતા સમુદ્રની જેમ તથા મદોન્મત મેધની જેમ ગાજતા હતા. હવે એ બન્ને રથો જરાવાર પૃથ્વીના કુડળસરખા મડળમાં ફરીને યુદ્ધમાં એકબીજાની સામે ભેટ્યા. પ્રકાશ કરતા એ બન્ને પૃથ્વીપતિઓનાં બાણો આકાશમાં ફેલાવા લાગ્યાં. ^{૨૮-૩૧} તેમાં કેટલાંએક બાણો પથરાના તથા સુશળતા જવા આકારવાળાં હતાં, કેટલાંએક તલવારનાં જવા મોઢાંવાળાં હતાં અને કેટલાંએક મુદ્ગરાનાં જવા મોઢાંવાળાં હતાં.^{૩૩} તેમાં કેટલાંએક ત્રિશૂળોનાં જવા મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક સખવેલા ચક્રનાં જવા મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક ફરકીઓનાં જવા મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક સાગિનાં જવા મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક તીક્ષ્ણ શિવાઓનાં જવા મોઢાંવાળાં અને કેટલાંએક મોટી શિવાઓનાં જવા બદાં હતાં.^{૩૪} જે બાણો તે સમયે પ્રલયના પત્રને પાડેલા શિવાઓના સમૂહોની પેઠે પડવા લાગ્યાં અને પ્રવળ કાળમાં હલત થયેલા બે મમુદ્રો જેમ સામસામી ભેટી પડે તેમ તે વખતે બન્ને ગાજ્યાનું ભેદક

~~~~~ સર્ગ ૪૮ મો ~~~~~

વિદ્યરથ અને સિંધુરાજના સંગ્રામ

॥ યસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્ય રાજા પુરઃ પ્રાપ્તં સિંધુચુરકંધમ્ ।

મધ્યાહ્નવપનાતેન કોપેન ચિત્તોઽમ્ભવત્ ॥ ૧ ॥

યસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જેઓ કંધવાળો સિંધુ-
રાજ શહેર પાસે આવ્યો, તેથી વિદ્યરથરાજને
મધ્યાહ્ન સમયના સૂર્યના ક્રોધ ઉત્પન્ન
થયો. આથી કંદપના અંત સમયના પવનથી
જુદો પડેલો મેઘ, જે પ્રમાણે પર્વતના શિખરને
ધારણ કરે, તે પ્રમાણે તેણે ધણી વાર સૂધી દિશા-
ને ગઝવી મૂકે તેવું ધનુષ ધારણ કર્યું.^{૧૦૨} પછી
વલપકાળનો સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોના વિસ્તાર
ને, તેમ ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ બાધારથી
જનીમાં બંધાયેલી બાણની પરંપરાને શત્રુ ઉપર
પડવા માંડી.^{૧૦૩} તેની દોરીમાંથી એકજ બાણ
ડીકળતું હતું, તો પણ આકાશમાર્ગમાં જતાં તે
બાણનાં એક હજાર બાણ યથા જતાં તથા એક
ખંડ યદને પૃથ્વી પર પડતાં.^{૧૦૪} સિંધુરાજને પણ
જી શકિત અને હાથનું લાખવ હતાં. એ
માણે તે બન્ને રાજાને વરદાથી વિશ્લેષતા વર-
નથી ધનુષ્યુદ્ધમાં કુરાળતા હતી.^{૧૦૫} જેમ કંદપના
તે સમયના વળથી આકાશ છવાઈ બંધ છે,

પ્રમાણે શબ્દ કરતાં સુરાળની આકૃતિનાં
'સુરાળ' નામનાં બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું.
આકાશમાર્ગમાં શબ્દ કરતી સુવર્ણથી શોભતી
ણી પક્ષિઓ, કંદપાંત સમયના પવનથી
જી પામીને પડતા તારાની પેઠે પ્રકાશ પામવા
ગી.^{૧૦૬} જેમ સમુદ્રમાંથી પાણીનું પૂર નીકળે
સૂર્યમાંથી કિરણો ફૂટે છે, પ્રચંડ પવને કપા-

* આ અડતાળીસમા સર્ગના વિવિધ માધ્યમી
મ થયેલા મત્ર તમા અંતથી જ્યારને એક પમાડે
સિંધુરાજ તથા વિદ્યરથરાજના રણસંગ્રામનું
પરથી વર્ણન કરેલું છે.

શ. ૧

વેલાં મોટાં ગ્રહમાંથી પુષ્પ ખરે છે, તપાવીને
ટીપવામાં આવેલા લોહાના મોળામાંથી તણખાઓ
નીકળે છે, વરસાદમાંથી ધારા નીકળે છે, પાણીનાં
ઝરણાંમાંથી ખિંડુ નીકળે છે અને વિદ્યરથરાજનું
નગર બળતાં જેમ તેમાંથી પ્રકાશિત તણખા
ઊડે છે, તેમ વિદ્યરથરાજ તરફથી શત્રુ ઉપર
એકદમ બાણનો વરસાદ પડવા લાગ્યો.^{૧૦૭-૧૦૮}
એ વેળા બન્ને સૈન્યમાંથી ઉત્પન્ન થતાં 'ચટાચટ'
શબ્દને સાંભળનાર બન્ને સૈન્યનાં મનુષ્યો શાંત
પડેલા સમુદ્રની જેમ મૌન થઈ ગયાં.^{૧૦૯} ધુધવાદી
કરતું વેગનાણું બાણનું પૂર બંધે ગંગાનદીનું પૂર
હોય તેમ યુદ્ધમાં સિંધુરાજ તરફ આકાશમાર્ગે
આવવા લાગ્યું. ત્યાં ચળકતા સોનાના બાણની
વૃષ્ટિ એકદમ ધનુષ્યરૂપી મેઘમાંથી સુસવાટાભેર
નીકળવા લાગી.^{૧૧૦, ૧૧૧}

આ પ્રમાણે બાણરૂપી નદીનાં પૂર સિંધુ-
રાજ તરફ ચાલ્યાં જતાં હતાં, તે તે નગરમાં
રહેલી લીલાદેવીએ ગોખમાંથી બેઠું. તે બાણનાં
સમૂહથી પોતાના પતિનો જય થશે, એમ ધારીને
તેનું સુખકમળ આનંદથી પ્રકૃષ્ટિત થયું અને
તે આ પ્રમાણે બોલી.^{૧૧૨, ૧૧૩} 'હે દેવી! જય!
જય! આ' મારા પતિનો જય થાય છે તે જુઓ.
આ બાણનાં સમૂહથી તો મેરુપર્વતનો પણ ચૂરો
થઈ બધ.^{૧૧૪} આ પ્રમાણે તે બન્ને દેવીઓ પાટા
સ્નેહના શબ્દથી આકુળ થાય તેવી રીતે માનુષી
વાત કરતાં હતાં અને જોવામાં બંધ થઈને હારથ
કરતાં હતાં તેવામાં જેમ જહનુરાજાએ ગંગા-
નદીનું પાન કર્યું હતું, તેમ તે સિંધુરાજરૂપી
નડવાનળ પોતાનાં બાણની ઉન્માદપ અગસ્ત્ય-
ઋષિદ્વારા વિદ્યરથરાજના બાણરૂપી મદોન્મત્ત
સમુદ્રનું પાન કરી ગયો.^{૧૧૫, ૧૧૬} તેણે પોતાના
બાણરૂપી વરસાદથી વિદ્યરથનાં બાણરૂપી વાદ-

* અગસ્ત્યઋષિ દરિયા પી ગયા તથા જહનુ-
રાજ ગંગા નદીને પી ગયા, એ કથા પુરાણમાં
પ્રસિદ્ધ છે.

જાનિ દાણેદાણુ કરી નાખ્યાં અને તેમના રજ
જટલા કકડા કરીને તેમને આકાશરૂપી સમુદ્રમાં
નાખી દીધાં.^{૧૯} જમ દીવો હોલવાયા પછી તેની
ગતિ જાણવામાં આવતી નથી, તેમ વિદૂરથ-
રાજના બાણના સમૂહની ગતિ પણ જાણવામાં
આવી નહિ.^{૨૦} આમ તેણે તેનાં બાણોના
સમૂહને નાશ કર્યો અને પછી યુદ્ધમાં પ્રેમ-
હોવાથી તેણે આકાશમાં શરીરધારી મેધનો
વિસ્તાર કર્યો. પણ પ્રલયસમયનો પવન જમ
સામાન્ય મેધનો નાશ કરે છે, તેમ વિદૂરથ રાજ-
એ પોતાના બાણના સમૂહથી તેનો એકદમ નાશ
કરવા માંડ્યો.^{૨૧, ૨૨} આ ઉપરથી સિંધુરાજએ
તેના પર બાણના પ્રહાર કર્યા, પણ તે વ્યર્થ
ગયા. આથી તે સિંધુરાજએ પોતાના સ્નેહી
ગંધર્વ પાસેથી પોતાને મળેલું મોહનાસ વિદૂરથ
રાજના સૈન્યમાં માણ્યું. તેથી વિદૂરથ સિવાય
સૈન્યનાં સર્વ માણસોને ખૂંચ્યાં આવી ગઈ. પછી
સપ્તળા યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર ચીંખાઈ
ગયાં. તેઓ મૂંગા થઈ ગયા, તેમનાં મુખ તથા
નેત્ર ખેદયુક્ત થઈ ગયાં. તેઓ મરણ પામેલા હોય
એવા અથવા ચિત્રમાં આવેખેલા હોય તેવા થઈ
ગયા. તેમની ખૂંચ્યાં જાણી યવા લાગી, તેવામાં
વિદૂરથરાજએ પ્રયોધાસ (અગ્રત કરવાતું અસ્ર) ધારણ કર્યું.^{૨૩} તે અસ્રથી તેના સૈન્યનાં મનુષ્યો
પ્રાતાઃકાળમાં કમળની પેઠે જગૃત થયાં. હવે જમ
સૂર્ય દેવતાએ 'મંદેહ' નામના રાક્ષસ ઉપર
ક્રોધ કર્યો હતો, તેમ સિંધુરાજએ વિદૂરથરાજ
ઉપર ક્રોધ કર્યો.^{૨૪-૨૫} તેણે પાશળધનરૂપી ખેદ
આપનાર ભયંકર નાગાસ્ર ધારણ કર્યું અને
પર્વતો જવા તે સર્પથી આકાશ ભરાઈ ગયું.^{૨૬}
ત્યાં જમ કમળથી તળાવ શોભે તેમ પૃથ્વી સર્પ-
થી શોભવા લાગી અને પર્વતો કાળા સર્પોરૂપી
કંબોસ પાણ્ય કર્યા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.^{૨૭}

* 'મંદેહ' નામના રાક્ષસની સાથે સપ્તને મોહ
૬૮ ૫૫' ૬૫, એવી બાહ્યતા પ્રસિદ્ધ થયા છે.

પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થો ઝરની ગરમીથી એદ
પામવા લાગ્યા અને પર્વત તથા વન સાથેનું
જગત વ્યાકુળ થવા લાગ્યું.^{૨૮} ત્યાં ઝરની વિષ-
ગતાને જતાવનારા રક્ષ, ગરમ, શીતળ અને ઝર-
રૂપી રેણુવાળા પવન, જાણે પગથગતા અંગારા
સાથે મળેલા હોય તેમ વાવા લાગ્યા.^{૨૯} આ
પ્રમાણે થવાથી અસ્રવિદાને જાણનાર વિદૂરથ-
રાજએ ગરુડાસ્ર ધારણ કર્યું અને તેથી પર્વ-
તના જવા ગરુડો ઉત્પન્ન થયા.^{૩૦} સુવર્ણની
પેઠે સર્વ આશા (દિશાઓ)ને પરિપૂર્ણ કરનાર
તે ગરુડોએ પાંખત્રાણાં પર્વતની પેઠે જીડવાનો
પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રલયકાળના જોવા ભયંકર પવન
ઉત્પન્ન કર્યો.^{૩૧} નાકના પવનના વેગથી તે ગરુડો
સર્પોને ખેંચવા લાગ્યા અને 'ધરધરાટ' શબ્દથી
સમુદ્રોના વિભાગને પૂરી દેવા લાગ્યા.^{૩૨} જમ
અગસ્યઋષિ સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા, તેમ
ગરુડરૂપી મેધ પૃથ્વીને પૂરનાર અને વેગથી
ચાલનાર તે સર્પના સમૂહનું પાન કરી ગયો.^{૩૩}
આથી વરાહમૂર્તિ* ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલા અને
જળસમૂહથી રહિત થયેલા પૃથ્વીના અવકાશની
પેઠે તે સર્પરૂપી કંબલથી મુક્ત થયેલું પૃથ્વીનું
મંડળ શોભવા લાગ્યું.^{૩૪} પછી જમ પવનની પ્રપ-
ટથી દીવા એલવાઈ ભય છે, જમ શરદઋતુમાં
મેધમંડળ અદશ્ય થઈ જાય છે, જમ વજ્રના ભય-
થી પાંખવાળા પર્વતો નાસી જાય છે, જમ સ્વપ્ના-
વસ્થામાં એથેત્રું જગત ભ્રમત અવસ્થામાં મૂકી
જાય છે, જમ સંકટપથી કલ્પેત્રું નગર સ્વપ્નને
અતે અદશ્ય થાય છે ને જમ નદીનું પૂર જીતવા
પછી પાણીનો પ્રવાહ મંદ થાય છે, તેમ જ
સર્પના સમૂહનો નાશ થયા પછી તે ગરુડો પણ

- પ્રથમ પર્વતને પામ હતો અને તે પરીની પો
લક્ષતા દત્તા પછી છન્દે પર્વતની પાંખ કાપી નાખી,
એવી પુરાણમાં કથા છે.

* ધરતી રસાનજમાં રૂપી મર્મ હતી, તે વખતે
જમવાને વરાહનો અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીને જળ
માંથી બહાર કાઢી હતી.

અદર્ય થઈ ગયા. ૨૭૩૦ ત્યાર પછી સિંધુરાજએ
 યાત્રા બાજુ અંધારું કરે તેવું તમે સનાપ્યું; તેથી
 પૃથ્વીના મધ્યભાગ જેવી કાળા અંધકારની વૃદ્ધિ
 થઈ. ૨૭૩૧ આથી ત્યાં પૃથ્વી અને આકાશનો વચ્ચે
 એક દરિયા હોય તેવો વિસ્તાર થયો. તેમાં સેના
 મત્સ્યના જેવી જણાવા લાગી અને તાગાઓ મણિ-
 ના જેવા દેખાવા લાગ્યા. ૨૭૩૨ ત્યાં અંધારાની પ્રવૃત્તિ
 થવાથી જગત જાણે મથીના ગાગના દરિયા જેવું
 થઈ ગયું અને તે કાજળના પર્વતના સંભારથી
 ઉત્પન્ન થયેલા કદપના અંત સમયના પવનોથી
 વ્યાપી ગયું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. સઘળી
 પ્રજા અંધારા દ્વામાં પડી હોય તેવી થઈ રહી
 અને જેવી રીતે કદપાંત સમયમાં દિશાની ખબર
 પડતી નથી, તેવી રીતે અંધારાને લીધે દિશાનો
 વ્યવહાર શાંત થયો. ત્યાર પછી, મંત્ર બોલવામાં
 ઉત્તમ એવા વિદ્વદરાજએ બ્રહ્માંડરૂપી મંડપમાં
 માતુંડ (સૂર્ય)રૂપી અગ્નિને દીપકરૂપે પ્રકટ કર્યું
 અને જગતને બચત કર્યું. જમ નિર્ભજ યદ્વદ્વત
 મેધતું પાન કરી બધ છે, તેમ અગ્નિત્યકપિરૂપી
 સૂર્યનાં દિરણુ કાળા અંધકારરૂપી સમુદ્રતું પાન
 કરી ગયાં. ૨૭૩૩ ત્યાં અંધકારરૂપી વમથી મુક્ત
 થયેલી દિશા, રાજા પાસે રહેલી રમણીય પથેષ
 વાળી સ્ત્રી જમ સોબના લાગી. ૨૭૩૪ ત્યાં લોભ-
 રૂપી કાજળથી મુક્ત થયેલી સદ્ગુણની બુદ્ધિની
 જેમ વનની સમગ્ર પંક્તિ પ્રકાશ પામવા લાગી. ૨૭૩૫
 ત્યાર પછી કોપથી આકુળ થયેલા સિંધુરાજએ
 યુગ ઉપર કાણુમાત્રમાં સયાનક રાક્ષસાસ નાખ્યું.
 આથી દિગ્ગજ હાથીની ગર્જનાથી શૌભ પામેલા
 સમુદ્રોની જમ કૂર રાક્ષસો દિશામાંથી બહાર
 નીકળ્યા. તે રાક્ષસોની જટા પિંગળી અને ઊંચી
 હતી તથા તેઓ ચટચટાટ શબ્દ કરતા હતા.
 લીલાં સાકડાંના બળવાથી થયેલા અગ્નિના ધુમાડા
 જેવો તેમનો વર્ણ હતો. ૨૭૩૬ તેઓ આકાશમાં
 ફેદી ફરતા હતા અને ચિત્કારરૂપ ટંકાર કરતા
 હતા. તેઓ અગ્નિથી બળતા ધુમાડાવાળા જાના-

દિયાં જેવા ચપળ હતા. ૨૭૩૭ તેમની દાઢ અણીદાર
 હતી, તેમની આંખ મેલી હતી, તેમનું મુખ
 મલિન હતું-આવો તેમનો દેહ હતો. એ દેહમાં
 ખરાબ આગેયિયાના કાંઠાની પેઠે રૂનાકાંડી
 શેવાળનો સમૂહ વળગ્યો હતો. ૨૭૩૮ જટારૂપી બળના
 સમૂહે વડે તે રાક્ષસો વીજળીવાળા જળમયો
 મેધ જેવા જણાતા હતા. તેઓ બધે જગતને
 ગળી જવા ઉત્પન્ન થયા હોય તેમ, ગર્જના
 કરતા હતા અને ઢોડતા હતા. ૨૭૩૯ એટલી વારમાં
 લીલાદેવીના પતિ વિદ્વદરાજએ ક્રુષ્ણ ભૂતતું
 નિવારણ કરનારું નારાયણાસ્ર યુગ ઉપર નાખ્યું.
 આમ એ મહાન અસ્ર પ્રગટ થયું, એટલે જમ
 સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર મટી બધ, તેમ તે રાક્ષ-
 સોનાં અસ્રોની પંક્તિનો નાશ થયો. ૨૭૪૦ આ
 પ્રમાણે રાક્ષસના સમૂહનો નાશ થયો, એટલે તે
 ત્રણે લોક શરદ્વતુમાં વાહાણોના નાશ થઈને
 નિર્ભજ થયેલા આકાશની પેઠે શોભવા લાગ્યા.
 ત્યાર પછી સિંધુરાજએ આગેયાસ્ર નાખ્યું, તેથી
 દિશાઓ બધે કદપાંતના અગ્નિથી બળતી હોય
 તેમ બળવા લાગી. ૨૭૪૧ સઘળી દિશાઓ બધે
 આકાશમાં ખાતાજ સખંધી અંધકારથી આકુળ
 થઈ હોય તેમ ધુમાડારૂપી મેધના બારથી ઢકાઈ
 ગઈ. ૨૭૪૨ પ્રકૃષ્ટિત વનમાં રહેલા ચંપાના ઝાંડના
 સમૂહની પેઠે, અગ્નિથી બળતા પર્વતો સોનાના
 હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. ચતુર્ભુજ ઉત્સવમાં કુકુમ
 છાંટેલી માળાની પેઠે ત્યાં આકાશ, પર્વત અને
 દિશાની કુજ અગ્નિની જ્વાળાથી જટિલપણને
 પામી ગઈ. ૨૭૪૩ હંઅરે આકૃતિનાં વહાણના
 વેગે સમુદ્રમાંથી આદ્યા આવતા વડવાનળની જમ
 આકાશને ઘડતી તે અગ્નિજ્વાળા બધે જગતને
 અગ્નિરૂપ કરતી હોય તેવી રીતે બળવા લાગી ૨૭૪૪
 આ પ્રમાણે સિંધુરાજ જીતીને યુગને પ્રદોર કરે
 છે, ત્યાં તો વિદ્વદરાજએ પૂજા કરીને વરુણાસ્ર
 છોડ્યું. ૨૭૪૫ તે વરુણાસ્રમાંથી યારે બાજુ ઊંચે
 તથા નીચે, દિશાઓમાંથી ધુધવાટી કરતાં પાણીનાં

પૂર ચાલવા મંડ્યાં. તે પૂરે જાણે અધારાના
ઓધ હોય, જાણે પીગણેલા પથ્થો હોય, જાણે
બાણના અવકાશમાં રહેલા અવયવો હોય, જાણે
બંધાયેલી ગતિવાળા મેઘો હોય, જાણે મહાન
સમુદ્રો હોય, જાણે જોયા પ્રદેશમાંથી પડેલી કુળ-
પર્વતની મોટી શિલાઓ હોય, જાણે જોયા રહેલા
તમાલના સમૂહો હોય, જાણે સંધિ થયેલી રાત્રિ
ઓ હોય, જાણે લોકલોક પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયે-
લા કાળજના સમૂહો હોય અને જાણે આકાશ
જેવાની ઇંદ્રજાથી રસાતળની ગુહામાંથી ચાલ્યા
આવતા સર્પો હોય તેમ જણાતાં હતાં. ૬૨, ૬૫
કાળી રાત્રિ જેમ જીવનમાં વ્યાપેલી સંધ્યાને
પી જાય છે, તેમ તે પાણીનાં પૂર અગ્નિના સમૂ-
હને પી ગયાં. ૬૬ આ પ્રમાણે અગ્નિસમૂહનું પાન
ડરીને તે પૂરેએ ભૂતળને જળમય કરી દીધું. જેમ
વ્યક્ત થયેલી નિદ્રાદેવી દેહમાં વ્યાપી વળે છે,
તેમ તે પાણીની શોભા આખી પૃથ્વીમાં પ્રસરી
વળી. ૬૭ આવી રીતે પ્રથમ નાખેલા અગ્નિને નાશ
કરે તેવાં બીજાં અગ્નિ નાખીને, સેનાનાયકો પર-
સ્પરની માયા જીએ છે તથા અતુલ્ય કરે છે, ત્યાં
તો સિંધુરાજના સૈન્યમાં તેના ચક્ર વગેરેની રક્ષા
કરનાર યોદ્ધાઓ ખડની પેઠે પાણીમાં તણાવા
લાગ્યા અને તેના રથ પાણીમાં ડૂબી ગયો. ૬૮, ૬૯
'ઐટલી વારમાં સિંધુરાજએ આપતિના વખતમાં
રક્ષા કરનાર શોષણાશ્વ ધનુષ્યમાં સાંધીને શત્રુ
ઉપર નાખ્યું. ૭૦ ઐટલે સૂર્યથી જેમ રાત્રિની
શાંતિ થાય, તેમ તે અસ્રથી એ જળમયી માયા-
ની શાંતિ થઈ. ત્યાં સજ્જન મનુષ્યો મૃતતુલ્ય
થઈ ગયાં અને પૃથ્વીમાં શુક્રતા વ્યાપી ગઈ. ૭૧
ત્યાર પછી મૂર્ખ માણસના ક્રોધની પેઠે પ્રજાને
સંતાપ કરનારો અને સુકાયેલાં પાંદડાંથી પથ-
રાઈ ગયેલા વનના વિસ્તારથી કંઈક થયેલો તાપ,
ત્યાં વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ૭૨ આથી જાણે દિશાને
ગજરાણીનો પેઠે સુવર્ણની કાન્તિ જોવા સુંદર
અંગરાગ લાગ્યો હોય, તેમ દેખાવા લાગ્યું. ૭૩

જેમ શ્રીમજ્જતુના દાવાનળથી દામળ પાંદડાં
બળી જાય છે, તેમ તે શોષણાશ્વથી, શત્રુના સૈન્યને
મૂર્ખાં આવી ગઈ. ૭૪ પછી વિદૂરથરાજએ તે
રણસંગ્રામમાં 'ન્યા' શબ્દની શોભાથી વિસ્તાર
પામતું પર્વત્યાશ્વ બાણમાં સાંધીને મૂક્યું. ૭૫
તેથી તમાલનો સમૂહ આકાશમાં જતો હોય
તેવી રીતે ત્યાં રાત્રિના સમૂહની જેમ મેઘની
પંક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. ૭૬ દિગ્મંડલો પાણીના પૂર-
થી નીચાં જણાતાં હતાં, તેમાં ગર્જના થઈ રહી
હતી અને સ્વાભાવિક વિસ્તારમાં તેમની ગતિ
સંકાય પામી હતી. તેઓ કુડળના આકાર જેવાં
દેખાવા લાગ્યાં. ૭૭ મેઘાડખરનો ભેદ કરનારા
અને જળના કણથી તથા ગ્રાહકના ભારથી સુખ
ઉત્પન્ન કરનારા પવનો ત્યાં વાવા લાગ્યા. ૭૮ જાણે
પર્વતમાંથી નીકળતા સુવર્ણમય સર્પ હોય
અને જાણે સ્વર્ગમાં દેવતાની સ્ત્રીના કટાક્ષ હોય,
તેમ આકાશમાં વીજળી સ્ફુરવા લાગી. ૭૯ ગર્જ-
નાથી પડછંદો પાડતી પર્વતની ગુફાઓ, ગાજ-
વા લાગી, તેમજ હાથી, સિંહ તથા રીંછનાં
શબ્દથી પ્રતિશબ્દ કરતી દિશા પણ ગાજવા લાગી.
યમરાજની દૃષ્ટિની પેઠે કહરૂપ એવા કરા પડ-
વાથી ત્યાં કઠોર સુષળના જેવી ધારાથી મેઘની
વૃદ્ધિ થવા લાગી. ૮૦, ૮૧ ત્યાં મેઘના સમૂહ સાથે
સુક્ર કરવા માટે જાણે વિવાસ ધારણ કર્યો હોય,
તેમ પાતાળમાંથી ગરમ અગ્નિની કાન્તિ જોવી
બાકી નીકળવા લાગી. ૮૨ પરબ્રહ્મા બોધશી
રસના પૂરથી જેમ સંસારની વાસના મટી જાય
છે, તેમ મેઘવૃદ્ધિથી ત્યાં ગ્રંથનાનાં જળરૂપ તાપ-
નો ફાણાવમાં નાશ થયો. ૮૩ આખું ભૂમંડળ
ચાલી શકાય નહિ તેવું કાંદવથી ભરાઈ ગયું અને
સિન્ધુની પેઠે સિંધુરાજ જળથી ભરાઈ ગયો.
પછી તેણે વાયવ્યાશ્વ માણ્યું. તે કલ્પના અંત
સમયે મદોન્મત થઈને નૃત્ય કરતા તથા લીધણ
ગર્જના કરતા ભેરવ જેવું હતું. તેણે આકાશરૂપી
કાતરને પૂરું પૂરી દીધું. વળી નેથી દિશાઓમાં

વજ્રના પડવાથી અંગેને પીડા કરનારા, શિલાના
કટકાને કાપનારા, પ્રલયના સમયની સૂચના કર-
નારા અને ચોદ્ધાની સામે મનોહર ટંકાર કરનારા
પવન વાવા લાગ્યા. ૮૪-૮૬

વજ્રરશ્મિનિપાતપીઢિતાંગા દલિતશિલાશ-
ક્લલાઃ કકુમ્મુરેષુ । પ્રલયસમયસૂચકા મટાનાં
કૃતપહુદાંકૃતકંકિનઃ સમીરાઃ ॥ ૮૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણને લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'આયુધવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

પર્વતાસ, વજ્રાસ, બ્રહ્માસ તથા
પિશાચાસનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વજ્રશલિત્વીદારા વિકીર્ણવનપલ્લવાઃ ।
વાપયો ધૂતવૃક્ષોઽયઃ સહીલાપીડપાંસવઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પછી ત્યાં ઝાકળને મટા-
ડનાર, વનનાં પાંદડાંને વિખેરનાર, વૃક્ષના સમૂ-
હોને હલાવનાર અને રજને સત્પુરુષના મસ્તકનાં
ધરણીપ કરનાર પવન વાવા લાગ્યા. ૧ તે પવ-
નોને પરિણામે વૃક્ષોના સમૂહો પક્ષીઓની જમ
હોવા લાગ્યા, મોટા મોટા ચોદ્ધાઓ પડીપડી-
ને ઊડવા લાગ્યા અને આકાશની ભીંતને લેદ-
નારી અદાલિકાઓ ભાંગીને ભુકો થઈ ગઈ. ૨
સુકાયેલાં પાંદડાં જમ પાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ
અથ, તેમ આ ભયંકર વાયુમાં વિદૂરથરાજનો
રથ પણ તણાવા લાગ્યો. ૩ મહાન અસવેતા
વિદૂરથરાજએ આ સમયે યુગ ઉપર પર્વતાસ
એણું. ૪ તે અસ જણે મેધના જળ સાથે આકા-
શને પણ અપટમાં લેવા તૈયાર થયું હોય, એવું
જણાતું હતું. ૫ જમ ચૈતન્યની શાંતિથી વિરાટ

* આ સર્ગમાં પર્વતાસ, વજ્રાસ, બ્રહ્માસ તથા
પિશાચાના ચારત્રથી યુક્ત પિશાચાસનું વર્ણન કરેલું છે.

પ્રાણની શાંતિ થાય, તેમ તે પર્વતાસથી વાયુની
શાંતિ થઈ. ૫ અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોનાં શબ્દો
સમૂહમાં જમ કાગડાની પંક્તિઓ પડે, તેમ
અંતરિક્ષમાં રહેલી વૃક્ષની પંક્તિઓ પૃથ્વી ઉપર
પડી. ૬ નગર, ગામડાં તથા લતાના નિરર્થક
શબ્દોની પેઠે ત્યાં દિશાઓમાં નિઃશ્વાસના શબ્દો,
લોટવાના શબ્દો તથા ભયંકર ચોદ્ધાઓના શબ્દો
શાંત થયા. ૭ જમ સમુદ્ર પોતાને વિશે ચોતરફ-
થી પડતા મૈત્રાક આદિ પર્વતોને જીએ, તેમ
સિંધુરાજ પણ આકાશમાંથી પાંદડાંની પેઠે
પડતા પર્વતોને જઈ રહ્યો. ૮ પછી તેણે વજ્રાસ
નાખ્યું, એટલે અગ્નિ જવી રીતે ઈંધનનો નાશ
કરે, તેવી રીતે પ્રકાશ પામતા તે વજ્રાસે પર્વત-
રૂપી અધકારનો નાશ કર્યો. ૯ તે વજ્રાનું અગ્રશા-
ગરૂપી આંચથી પર્વતનાં શિખરો કપાવા લાગ્યાં
અને ઉચ પવનથી વૃક્ષ ઉપરથી જમ ફળ પડે તેવી
રીતે તે પડવા લાગ્યાં. ૧૦ ત્યાર પછી, વિદૂરથ
રાજએ વજ્રાસની શાંતિને માટે બ્રહ્માસ નાખ્યું,
એટલે બ્રહ્માસ તથા વજ્રાસ એ બન્ને એકીવખતે
શાંત થયાં. ૧૧ રાત્રિ જવી રીતે અધકાર નાખ્યો,
તેવી રીતે સિંધુરાજએ પિશાચાસ નાખ્યું;
તેથી અત્યંત ભયજનક એવી પિશાચોની પંક્તિ
પેદા થઈ. ૧૨ સંધ્યાસમયે જમ દિવસ સ્થાપ થાય
છે, તેમ ભયથી તે દિવસ પણ સ્થાપ થઈ ગયો
અને અધકારના ભારની પેઠે પિશાચો પૃથ્વીમાં
આવવા લાગ્યા. તે પિશાચો બળી ગયેલા સ્તંભ-
ના જેવા, જોયા તાડના જેવા વિવાસવાળા, મોટા
આકારવાળા તથા હાંચથી પહોંચાય નહિ તેવા
હતા. તેમના કંઈ જોયા હતા અને તેઓ અંગે
દૂબળા હતા તેઓ મોટી દાંડીવાળા હતા અને
ગામડામાં રહેનાર માણસની પેઠે કાળા હતા.
તેઓ મેલા અંગવાળા હતા અને આકાશમાં
ફરવાવાળા હતા. ૧૩-૧૪ આચારહીન મુઠલોદ્ધિ
બહુ જ ભયપૂર્વક તેમની તરફ જોતા હતા. તેમ-
ના હાથમાં હાડકાં વગેરે અપવિત્ર પદાર્થો હતા.

તે પિશાચો ચંચળ હતા અને ગામડિયા બવા
ગરીબડા હતા; છતાં તેઓ વજ્રથી અને તલવાર-
થી ફર લાગતા હતા. ગામડાંના ઝાડ, કદવ
તથા, માર્ગની વચ્ચે ઉજ્જડ સ્થાનમાં તેમને
નિવાસ હતો. તેઓ પોતાનાં ગલોફાં ચાટતા
હતા. પ્રેતના રૂપ બવાં તેમનાં રૂપ હતાં. તેમનું
અંગ કાળું હતું અને તેઓ વીજળીની પેઠે કાણુ-
માં દેખાતા હતા અને કાણુમાં અદૃશ્ય થતા
હતા.^{૧૬-૧૭} એ પિશાચોએ વિદૂરથરાજના નાશ
થતા બચેલા સૈન્યને પકડી પાડ્યું, તેથી સૈન્યના
તે મનુષ્યોનાં શત્રો બૂઠાં થઈ ગયાં અને તેમનું
ચૈતન્ય હરાઈ ગયું.^{૧૮} તેમણે આયુધો હાથમાંથી
નીચે નાખી દીધાં અને તેઓએ શરીર ઉપરના
બખ્તર પણ ઉતારી નાખ્યાં. તેમને પ્રાણનો ભય
લાગવા માંડ્યો અને તેમને ચાલતાં ડેસો લાગવા
માંડી. નેત્ર, અંગ, મુખ અને પગમાં તેમને ભૂત-
નો આવેશ થયો હોય તેવી ચેષ્ટા થવા લાગી.^{૧૯}
તેમણે કૌપીન વસ્ત્રો પણું ત્યાગ કર્યો, તેમનાં
ઉતરીયવસ્ત્રો શરીર સાથે ચોટી બવા લાગ્યાં.
તેમનાં ઝાડો-પેશાબ છૂટી ગયાં અને ત્યાં આર-
ભ કર્યું નૃત્ય પણ બંધ થઈ ગયું.^{૨૦} સિંધુ-
રાજના પિશાચોને સમુદાય વિદૂરથરાજનો
પરાભવ કરે છે, તેવામાં વિદૂરથરાજએ માયા
ઉત્પન્ન કરી.^{૨૧} પરંતુ વિદૂરથરાજ પિશાચની
સંગ્રામ કરવાની માયા બળુતા હતા, તેથી તેમ-
ણે તે પિશાચના સૈન્યને ચતુના સૈન્યની સાથે
બેઠી દીધું.^{૨૨} એટલે પોતાના સૈન્યના મનુષ્યો
સ્વસ્થ થયા અને ચતુર્યોદ્ધાઓ પિશાચી થયા
પછી વિદૂરથરાજએ ક્રોધથી રૂષિકાન્ન* નાખ્યું.^{૨૩}
તેથી જાંચા કૃતચાળી, બચંકર નેત્રનાળી,
ચંચળ નિતંબવાળી અને હાલતાં સ્તનવાળી
રાસસીઓ ભૂતગમાંથી ઉત્પન્ન થઈ.^{૨૪} યુવાવસ્થા-
ની ઉત્પત્તિથી તેમનું અંગ ધાટું થયેલું હતું,
વૃદ્ધવસ્થાને લીધે તેમાંની કેટલીકનાં અંગ સિધિલ

થયેલાં હતાં, તેમનાં જઘન બેવામાં આવતાં
નહોતાં, તેમની નાસિ ઘણી બિલત્સ હતી અને
તેમનું અંગ વિકાસ પામતું હતું.^{૨૫} તેમના
હાથમાં મનુષ્યનાં લોહીવાળી ખોપરીઓ હતી
સંધ્યાકાળનાં વાદળોની પેઠે તેમનાં ગાત્ર રાતાં
હતાં, તેમનાં ગલોફાંમાંથી અધુરું ચાલેલું માંસ
તથા લોહી ઝરતાં હતાં અને તેથી તેમનાં માંસ
ભરાઈ રહેલાં હતાં.^{૨૬} તેમની અનેક પ્રકારની
અંગની ચેષ્ટાઓ હતી, નહિ નમતાર મનુષ્યને
નમાવવાની તેમનામાં સત્તા હતી અને તેમનાં
હાથ, મોઢું, સાથળ, ફેડ તથા પડખાં પથ્થર
બવાં કઠિન હતાં.^{૨૭} તેમણે બાળકોનાં મડકાંને
માળારૂપ કર્યાં હતાં, તેમણે આંતરકાંડપ દોરી
હાથમાં રાખેલી હતી, તેમનાં મોઢાં ફૂટારાં,
કાગડા તથા ધુવડના બવાં હતાં અને તેમનું
મોઢું, દાદી અને પેટ નમતું હતું.^{૨૮} કુકુમ
કરનાર બવી રીતે બાળકને ગ્રહણ કરે, એવી
રીતે તે રાક્ષસીઓએ પિશાચને પતિરૂપે ગ્રહણ
કર્યાં. તેથી પિશાચો અને રૂષિકાંચોનું સૈન્ય
એકતા પામી ગયું.^{૨૯} તેઓ પરસ્પર આક-
ર્ષણ કરતાં હતાં, પરસ્પર ઢાકતાં હતાં અને
તેમનાં મુખ, અંગ તથા નેત્ર કીડાના રસમાં
મગ્ન થઈ ગયાં હતાં.^{૩૦} તેઓ પોતાની મોટી
જીભને બહાર લપલપાવતાં હતાં અને એમ તેઓ
પોતાનાં મુખને અનેક વિકારો ઉપભવતાં હતાં.
તેઓ એકબીજાની પ્રીતિ માટે બમ્મી ગયેલા
લોહીવાળાં ચમોને ખેંચતાં હતાં.^{૩૧} તેમજ પેટ,
હાથ, કાન, હોઠ તથા નાક લાખાં હતાં, એવાં
તેમનાં શરીરો બણે, લોહીના દરિયામાંથી ફૂળીને
બહાર નીકળ્યાં હોય તેમ શોભવા લાગ્યાં.^{૩૨}
દીરસમુદ્રમાં મંદરાચળ વડે મથન થવાથી જ
પ્રમાણે કોલાહલ થયો હતો, તે પ્રમાણે રૂધિર
અને માંસના ગારામાં તેમના આસિંગનથી કોલા-
હલ થવા લાગ્યો.^{૩૩} જ પ્રમાણે વિદૂરથરાજએ
સિંધુરાજ ઉપર માયાનો સંચાર કર્યો, તે જ

પ્રમાણે સિંધુરાજએ પણ વિદ્યરથરાજ ઉપર
માયાનો સંચાર કર્યો.^{૩૪} પછી સિંધુરાજએ વેતા-
લાન નાખ્યું; તેથી માર્યા વિનાના તથા માર્યા-
નાજા ચાલતા રાખના સમૂહ ઉત્પન્ન થયા અને
તેઓ વેતાલના આવેશથી ભરપૂર હતા.^{૩૫} ઉચ્ચ
કથાધનાશું ને પિયાચરૂપિકા અને વેતાલનું
ભયંકર સૈન્ય પૃથ્વીને ગળી જવાને સમર્થ થયું.
પછી વિદ્યરથરાજએ સિંધુરાજ ઉપર ત્રેલોક્યને
મંદળ કરવાને માટે સમર્થ થાય તેવું રાક્ષસાશ્રમ
નાખ્યું.^{૩૬,૩૭} તેથી જન્મ પાતાળમાંથી દેહ ધારણ
કરીને નરકા પ્રકટે, તેમ પર્વતના જવા આકારના
સ્થૂળરાક્ષસો ત્યાં દેહ ધારણ કરીને આરે બાજુથી
ઉત્પન્ન થયા.^{૩૮} પછી ત્યાં સુરો અને અસુરોને
પણ ભય ઉપજાવે તેવું ભયંકર સૈન્ય જાણું થઈ
ગયું. તેમાં ગર્જના કરતા રાક્ષસોના મહાનાદરૂપી
વાજ્રિન હનુ અને કથધાતું તૃલ હનુ.^{૩૯} તે મેદ
અને માંસરૂપી શાકથી યુક્ત હતું અને રુધિરરૂપી
આસવથી સુંદર હતું. તે મદાન્મત્ત હૂંમાંડગણ,
વેતાલગણ તથા યક્ષગણના તાંડવથી રોભતું
હતું.^{૪૦} ત્યાં જી હૂંમાંડગણના પ્રબળ તાંડવમાં
'દંડપાદ' નામની પગ પછાડવાની ક્રિયાથી
જાળગતા લોહીના જાંચા ચડેલા તરંગોથી ભીંજ-
ઈ રહેલાં અને સંધ્યાકાળનાં વાદળોના સમૂહના
રંગ જેવી કાન્તિવાળાં ભૂતોએ જાણે લોહીના
પ્રવાહનો સેતુ બાંધ્યા હોય. તેવા તે સૈન્યનો
દેખાવ લાગતો હતો.^{૪૧}

કૃપ્પાંદકોર્ત્તાહવદંદપાદહુન્ધાસુગુત્થિમત્ત-
રંગસૈત્તેઃ । સંઘ્યામ્રરાગોત્કરકોટિકાન્તિભૂતૈર-
સુસ્તોતસિ દત્તસેતુ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સંબંધી
'૫તીયાત્રયુદ્ધ' એ નામનો

સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો

વિદ્યરથરાજનું મરણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્સ્તદા વર્તમાને ઘોરે સમરવિબ્રમે ।

સર્વારિસૈન્યનાશાર્થમેકં સ્વચલશાંતયે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ પ્રમાણે ઘોર યુદ્ધ

ચાલતું હતું તે સમયે, સર્વ રાત્રીનો નાશ કરી
પોતાના સૈન્યને પિયાચ આદિથી થતી પીડાની
ચાંતિ કરવા માટે સ્મરણશક્તિવાળા, અંતકાળના
સમયે ઉચિત પ્રતિભાવાળા તથા ધીરજવાળા
સિંધુરાજએ ઉદારપણાથી, કાળરુદ્રની પેઠે સંહાર
કરનારું વૈષ્ણવાશ્રમ નાખ્યું. તે પછી સિંધુરાજએ
વૈષ્ણવાશ્રમી અભિમંજય કથું, ઐટલે તે બાણ
ફળના અગ્ર ભાગમાંથી તેજસ્વી ચક્રોની પંક્તિઓ
નીકળવા માંડી. તેથી દિશાઓના તટોમાં સેંકડો
સૂર્યો જાણ્યા હોય તેવી શોભા જમી રહી અને
ચાલી આવતી ગદાથી હજારો વાંસથી ભરપૂર
હોય એવું આકાશ થઈ રહ્યું.^{૩૪} ત્યાં હજારો ધાર-
વાળાં વજ્રની પંક્તિથી ગગનમાં વૃણની હાર હોય
એવું થઈ રહ્યું અને પવનના દળ જેવાં સુકુલાકારનાં
પદ્મિય (એક જાતનાં હથિયાર)થી જાણે આકાશ
કપાઈ ગયેલ ગ્રાહ વડે છવાઈ ગયું.^{૩૫} તીક્ષ્ણ ધાર-
વાળાં બાણોની પંક્તિથી આકાશ પ્રુષ્પના સમૂહથી
ફેલાયું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું અને સ્થામ
ખડ્ગની પંક્તિથી ગગન પત્રોના સમૂહ જેવું થઈ
રહ્યું.^{૩૬} પછી વિદ્યરથરાજએ પણ વૈષ્ણવાશ્રમની
ચાંતિ માટે સામું વૈષ્ણવાશ્રમ નાખ્યું. ઐટલે તેમાંથી
પણ સિંધુરાજના રાક્ષસ કાપી નાખે તેવાં બાણ,
સાંગ, ગદા, પ્રાસ અને પદ્મિયની પાણીમય નદી
ચાલી નીકળી. તે વખતે આકાશમાં રક્ષોની નદી-
તું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. તે આકાશ અને પૃથ્વી

x આ સર્ગમાં વૈષ્ણવાશ્રમી અને રાક્ષસો યુદ્ધ
કથું તથા વિદ્યરથરાજનું મરણ થયું એ વાત કહે-
વામાં આવશે.

વચ્ચેના અંતરને ક્ષય કરનારું અને કુલપર્વતને નાશ કરનારું હતું. ત્યાં ખાણમાંથી બહાર નીકળતાં શૂળ, અસિ અને ખડ્ગથી પટ્ટિયના ચૂરા થઈ ગયા. મુશળના વિસ્તારથી તથા પ્રાસ અને ત્રિશૂળથી સાંગડીઓ ખંડિત થઈ ગઈ. ^{૭-૧૦} ખાણરૂપી પાણીના સમૂહને મથન કરવા માટે, ત્યાં ગદાના જેવા મોંવાળા મત્ત મુદ્ગરો મંદરાયળની જમ ધૂમી રહ્યાં. તેમાં કદી પાછા ન હઠનારા ચોદ્ધાઓના પ્રભાવ જેવાં પરાક્રમી શસ્ત્રો હતાં. ^{૧૧} તેમાં રિષ્ટરૂપી (પોતાના સૈન્યના નાશરૂપી) અરિષ્ટ (અધિકાર)ને નાશ કરવાને જે કુંત (લાઠાં)રૂપી ચંદ્રમંડળનો ઉદય થયો હતો, ત્યાં પ્રાસના વિસ્તારરૂપી યમરાજ મનુષ્યનો નાશ કરવા આવ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ^{૧૨} ત્યાં ચક્રોથી જીએ જીછળતાં અસ્ત્રો ટોચાઈ જતાં હતાં, સર્વ આયુધોનો ક્ષય થતો હતો, શબ્દોથી પ્રભાટો ફાટી બૂકા થઈ જતાં હતાં અને કુલાચલો પછાડાને લાંગી જતા હતા. ^{૧૩} વળી વિશ્વામિત્રને તથા મારે યુદ્ધ થયું, તે વખતે મારા અસ્રતું નિવારણ કરવા માટે જમ તેણે શસ્ત્ર નાખ્યું હતું, તેમ બન્નેનાં અસ્ત્રો સામનામે યુદ્ધ કરતાં હતાં અને તે અસ્ત્રોની ધારથી શસ્ત્રોના સમૂહો કપાઈ જતા હતા વળી તેમાં શસ્ત્રથી પણ ન કપાય તેવા પર્વતો પણ રહ્યા હતા. ^{૧૪} શકુની ગંકાવાળાં તથા મુસવાદી કરતાં ત્રિશૂળ તથા હંજરો શિલાઓ તેમાં જીછળતાં હતાં. 'સુશુદ્ધી' નામના હચિયારથી જિતાયેલાં ઉત્તમ 'ભિંદીપાલ' નામનાં હચિયારનાં તેમાં મંડળ દીપી નીકળ્યાં હતાં. મહાદેવજીના ત્રિશૂળ જેવી કાન્તિવાળાં શૂળથી કુંડિત ગતિવાળાં તથા બહાર નીકળતાં તરત કપાઈ જવાથી વિષમ ગતિના ચતુરને નાશ કરે તેવાં, શસ્ત્રોના તેમાં સંચાર જેવામાં આવતો હતો. ^{૧૫-૧૬} ઉત્પત્ત થતા ચટ-ચટાટ શબ્દથી તેમાં ગંગાજીનો વેગ શેકાઈ ગયો હતો. જ્યાં ખડ્ગ તથા હચિયારના ચૂર્ણના સંભારથી મહાપૂમના જેવો અંદરનો અંધારો હતો.

એવું તે બન્ને રાજાના અસ્રતું યુદ્ધ થતા લાગ્યું. તેની અંદર એકબીજાનાં શસ્ત્રના સમૂહથી વીઝળીના જેવી શોભા જણાવા લાગી હતી. તેમાં મોટા શબ્દ સાથે પ્રભાટ ફાટી જતાં હતાં અને તે સાથે કુલાચલો પણ ભેદાઈ જતા હતા. ^{૧૮} પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં વૈષ્ણવાસ્ત્રોની ધારાથી શસ્ત્રોના સમૂહ કપાઈ જતો હતો. આવા યુદ્ધમાં વિદૂરથરાજ પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને જડની પેઠે, મારા અસ્રયુદ્ધની પેઠે કાળક્ષેપ કરતો જોયો રહ્યો. ^{૧૯} તેથી સિન્ધુરાજ 'વિદૂરથરાજનું મારી પાસે ઠટલુ બળ છે!' એવી રીતે તેની નિંદા કરતો જોયો રહ્યો, તેવામાં વિદૂરથરાજએ શત્રુ ઉપર વળના જેવો શબ્દ કરતું આશ્ચર્યસા નાખ્યું. એટલે સુકાયેલા ખડકની જમ સિન્ધુરાજનો રથ બળી ગયો. તેટલી વારમાં હચિયારથી છત્તાઈ ગયેલા આકાશમાં, વર્ષાઋતુના મેઘ જેવો વિદૂરથરાજ તથા વર્ષાઋતુના મેઘથી પૂર આવેલી નદી જેવો સિન્ધુરાજ, એ બન્ને રાજાનાં વૈષ્ણવાસ્ત્રો થોડી વાર સુધી ધણું દારણ યુદ્ધ કરીને શાંત થઈ ગયાં. એવામાં આશ્ચર્યસાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ સિન્ધુરાજના રથ બાળીને ખાખ કરી દીધો, અને વનનો અગ્નિ જ વનને બાળીને પછી શુક્રામંથી બહાર નીકળેવા સિંહને બાળવા દોડે, તેમ તે સિન્ધુરાજ સામે દોડ્યો. ત્યારે સિન્ધુરાજએ વારણાશ્રધી તે અગ્નિની શાંતિ કરી. રથનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર જાત રેલા તે રાજાએ, ઢાલ-તલવાર ધારણ કર્યાં અને ક્ષણમાત્રમાં તેણે ચતુરના ઘોડાની ખરી કમગોતી જમ કાપી નાખી આથી રથરહિત થયેલા વિદૂરથરાજએ પણ ઢાલ-તલવાર ધારણ કર્યાં. ^{૨૦-૨૧} આ પ્રમાણે સમાન આયુધ તથા સમાન ઉત્સાહવાળા તે બન્ને રાજાઓ, યુદ્ધ કરતા મંડાકાર કરવા લાગ્યા. એકબીજાને મદાર કરતાં તે બન્ને રાજાનાં ખડ્ગ કવતના જેવાં થઈ ગયાં. ^{૨૨} આમ તે બન્ને સૈન્યો યમરાજના એ દાંતની જમ પ્રજાને ચાવતી હતી. તેવામાં વિદૂરથરાજએ

ખડ્ગને દેશી દધને થતુ ઉપર શક્તિ (સાંગ-
ડી)નો ધા કર્યો.^{૨૮} તે શક્તિ પ્રસવના ઉત્પાતને
સૂચવનારા સમુદ્રના જવો ધુધવાટ કરતી હતી.
અને અગ્નિ પતિને ન ઇચ્છતી સ્ત્રીની જમ તે
સિંધુરાજના વક્ષસ્થળ ઉપર એકધારી આવીને
પડી. એ શક્તિના પ્રદારથી સિંધુરાજનું મરણ
ન થયું, પણ જમ હાથીને મદ ગરે, તેમ તે
સિંધુરાજને રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી ચંદ્રના
ઉદયથી જમ અંધકારનો નાશ થાય, તેમ તે
સેન્યનો નાશ થયેલો જોઇને અત્યંત આનંદ
પામેલી તે દેશની લીલા, પૂર્વની લીલાદેવીને કહે
વા લાગી: 'હે દેવી! આપણા પતિરૂપ નૃસિંહ-
દેવે શક્તિરૂપી નખથી, જાંચી કાંધવાળા સિંધુ-
રાજરૂપી હિરણ્યકશિપુદેવનો નાશ કર્યો છે.
તેની છાતી કચરાઈ ગઈ છે અને તળાવની પાસે
રહેલા હાથીની સૂંઢમાંથી ફુંકારનું પાણી નીકળે,
તેમ તેમાંથી સડસડ કરતું લોહી ચાલ્યું બધ છે.
હાય! હાય! આ સોનાના મેરુશિખર જોવા રથ
લાવવામાં આવ્યો છે અને મેઘરાજની જમ આ
સિંધુરાજ એમાં બેસવા તત્પર થયો છે. હે દેવી!
જુઓ તો ખરાં! જમ અર્જુનના ખાણથી નિવા-
તકવચના સોનાના નગરનો નાશ થયો, તેમ મુદ્-
ગરથી એ રાજાનો રથ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો છે. આ
મારા પતિ પણ આવેલા રથમાં બેસવાને તત્પર
થયા છે. હાય! ઇન્દ્રદેવતા જમ વજ્ર ઉપર દણિ
કરે, તેમ સિંધુરાજએ મુશળ ઉપર દણિ કરી ત્યાં
મારા પતિએ મુશળપારી સિંધુરાજ ઉપર વેગથી
ઢોલ મૂકી. પછી તે સિંધુરાજને છેતરીને એ રમ-
તમાવમાં ચપળતાભેર રથમાં બેસી ગયા. પણ
એવામાં હાય! સિંધુરાજ આર્યપુત્રના રથ ઉપર
વેગપૂર્વક ચડી આવ્યો. ત્યારે તે રથ ચોવાળથી
લીલાથેલો પાણીના ખાગોચિયામાં જોલેલા અને
ચેખરભાગે પૃથ્વીવાળા ઉન્નત વૃક્ષ જોવા લાગતો
તો. આમ ચડી આવીને તે વિદૂરથને ખાણ-
માંથી પીડવા લાગ્યો.^{૨૯-૩૦} તેણે તેમનાં ધ્વજ,

રથ, ઘોડા, સારથિ, ખાણ અને કવચ કાપી
નાખ્યાં અને તેમનાં સર્વ અંગો ભાંગી નાખીને
તેમને આકુળ કરી દીધા.^{૪૦} અરે! આ સિંધુ-
રાજ વજ્ર સમાન ખાણો મૂકીને વિદૂરથરાજના
પથરાના જોવા દઢ તથા ઘાટા માથાને ભેદી નાખે
છે અને તેને પૃથ્વી ઉપર પછાડી નાખે છે.^{૪૧}
આ જુઓ! આર્યપુત્રને માંડમાંડ ચૈતન્ય આવે છે
અને તે લાવવામાં આવેલા બીજ રથમાં જમ-
તેમ બેસવા બધ છે. ત્યાં તો, હાય! હાય! પેલા
સિંધુએ તલવારને ઝાટકે તેમના ખભાને ઉરાડી
મૂક્યો છે!^{૪૨} આ જુઓ, તેમાંથી પદ્મરાગના
પર્વતમાંથી જમ રાત્રી કાન્તિનો પ્રવાહ પડે,
તેમ લોહી પડે છે. હાય! હાય! જવી રીતે કાઈ
કરવતથી ઝાડ કાપી નાખે, તેવી રીતે સિંધુ-
રાજએ ખડ્ગની ધારાથી મારા પતિની બંધ
કાપી નાખી. અરેરે! હું હણાઈ ચૂકી, બળી
ગઈ, મરી ગઈ, આ મારો સત્યાનાશ થયો. અરે!
મારા પતિના બન્ને લેંચણ પણ મૃણાલની
પેઠે કપાઈ ગયા.' એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, તે
દશ જોઇને, પતિ પરના રનેહને લીધે ભયથી
આતુર થયેલી તે લીલાદેવી ફરસીથી કપાઈ
ગયેલી લતાની જમ મૂર્ચ્છિત થઇને પૃથ્વી ઉપર
પડી ગઈ. બીજી તરફ લેંચણ વિનાનો થયેલો
છતાં થતુઓ ઉપર પ્રહાર કરતો વિદૂરથરાજ પણ,
મૂળ કપાઈ ગયેલા ઝાડની જમ રથ ઉપરથી પૃથ્વી
પર પડી ગયો. તે જોવા નીચે પડ્યો કે તુરત જ
સારથિ તેને રથની સાથે જ રણભૂમિમાંથી લઈને
નાઠો.^{૪૩-૪૪} એટલે ઉદ્ધત સિંધુગળ તેની
પાછળ ઢોલ્યો અને તેના કંઠમાં ખડ્ગનો ધા
કર્યો, તેથી તેનું અરધું ગળું કપાઈ ગયું.^{૪૫} તે
પછી સૂર્યનાં કિરણો જમ પદ્મમાં પ્રવેશ કરે,
તેમ તે સિંધુરાજએ રથ સહિત વિદૂરથના રાજ-
મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ ઉન્નત મગતર
જમ અગ્નિની નવાળામાં પ્રવેશ ન કરી શકે, તેમ
વિદૂરથરાજના સરસ્વતીના પ્રભાવવાળા ધરમાં તે

પ્રવેશ કરી શશ્વો નહિ. ૪૮ વિદૂરથરાજનું ગળું કપાઈ જવાથી તે છિદ્રમાંથી વાયુ સહિત લોહીની ધારા નીકળવા લાગી હતી અને તે રુધિરથી તેનું શરીર, કવચ તથા વસ્ત્ર ભીંજાઈ ગયાં હતાં. સારથિએ તે રાજાને રથમાંથી નીચે ઉતારીને ભગવતી સરસ્વતીની પાસે મરણપથારીએ સુવડાવ્યો. સિંધુરાજ તો તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શશ્વો નહિ, તેથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. ૪૯

રુદ્રગાવકૃત્તગલર્ત્તમલસવાતરક્તચ્છદાહુ-
રિતવલ્લત્તુવ્રગાત્રમ્ । તત્પાજ સં મગવતીમમિતો
ગૃહાન્તઃ સ્ત્રીઃ પ્રવેશ્ય મૃતિવત્પતલે ગતોઽરિઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સં-
બંધી 'વિદૂરથમરણુવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૫૦ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો

રાજા વિનાના દેશની લયાકુળ દશા
અને પુનઃ સ્વસ્થતા

॥ ઘસિષ્ઠ ડયાચ ॥

હવો રાજા હવો રાજા પ્રતિરાજેન સંયુગે ।

इति शब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-રણસંગ્રામમાં શત્રુ સિંધુ-
રાજાએ વિદૂરથ રાજાને હણી નાખ્યો છે, એ
પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, એટલે તે દેશ ભયથી
વ્યાકુળ થઈ રહ્યો. ૧ તે દેશ પાત્ર અને સાધન-
સામગ્રીઓથી યુક્ત હતો. તેની અંદર ગાડાંનો
સમૃદ્ધ દોડતો હતો. ઓસો પાડતી અને કુંઝી
થતી સ્ત્રીઓથી તે ભરપૂર હતો. નગરનાં મનુ-
ષ્યો દોડતાં હતાં તેથી તેમાં પ્રવેશ થવો ફલભ
હતો. ૨ નાસી જતાં અને રાડો પાડતાં સ્ત્રીઓનાં
ટાળાંને, નીચ લોકો માર્ગમાંથી પકડી જતા
હતા અને એકબીજાને કુંઝ દેવાને વ્યય થયેલા

લોકોથી મહાભય ઉત્પન્ન થયો હતો. ૩ શત્રુના
દેશના મનુષ્યો પોતાનો જય થવાથી તે દેશમાં
તાંડવ કરતા હતા અને આનંદના શબ્દો
બોલતા હતા. હાથી અને ઘોડા પર બેઠેલા વીર
લોકો તે ઉપરથી નીચે પડતા હતા. ૪ ખજાનાનાં
કમાડો ચીરવાથી તેમાંથી ખજાનો નાશ થયોનો
શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોય, ૫ એમ જણાતું હતું.
ખજાનાનું પાલન કરનાર અસંખ્ય ચોદાઓનો
પરાભવ થયો હતો. ૬ શત્રુઓએ શસ્ત્રથી આત-
રડાં ઉખેડી નાખેલી રાણીઓ રાજમહેલમાં
મરી ગઈ હતી અને રાજાના અંતઃપુરમાં મંડળ
તથા નીચ લોકોએ વિશ્રાંતિ કરી હતી. ધરમાંથી
બહાર ઉપાડી આણેલું રાજશાહી અગ્ર જમ-
વામાં પામર લોકો તત્પર થઈ રહ્યા હતા. સોના-
ના હાર પહેરનાર વીરપુરુષોના પગના આધાતથી
નગરનાં બાળકો રહન કરતાં હતાં. ૭ નગરની
તરણુ સુંદરીઓના દેશોને વીંખવામાં આવ્યા
હતા અને ચોરના હાથમાંથી પડેલાં અમૂલ્ય
રત્નથી માર્ગો પ્રકાશિત થઈ ગયા હતા. ચોદાઓ-
નો સમૃદ્ધ, ઘોડા, હાથી અને રથને એકઠા કર-
વામાં વ્યય થયો હતો અને સિંધુરાજના પુત્રને
પદાભિષેક કરવાની આજ્ઞાથી તેના મંત્રીઓ
કામમાં રોકાયા હતા. સ્થપતિઓએ રાજધાનીનું
નિર્માણ કરવાનો આદેશ ક્યો હતો અને કારી-
ગરોએ કરેલા ગોખમાં સિંધુરાજની સ્ત્રીઓ નગ-
રની શોભા બેના સારુ બેઠી હતી. ૮-૧૦ ત્યાં હજી
શ જયજયકારના શબ્દ સહિત સિંધુરાજના પુત્રે
નગરમાં પ્રવેશ ક્યો અને સિંધુરાજએ કરેલી
દેશની મર્યાદાનો તેના પક્ષના અનેક રાજાઓએ
અંગીકાર ક્યો. ૧૧ વિદૂરથરાજના રોહી મનુષ્યો
બીજા દેશમાં સંતાઈ રહ્યા હતા, તે પણ ત્યાંથી
શત્રુના ભયથી નાસી જવા લાગ્યા તથા નગર અને
ગ્રામમાં બીજા મંડળનું રાજ્ય થયું. ૧૨ ચોર-
લોકોએ ચોરી કરવા સારુ શહેરના બના-આવ-
વાના માર્ગો બંધ કરી દીધા હતા અને મોટા

* આ સર્ગમાં વિદૂરથરાજનો વધ થવાથી દેશનો
ભય તથા સિંધુરાજના આદીએ બેઠો તેથી પાછો દેશમાં
સ્વસ્થતા થઈ તેનું વર્ણન લખ્યું છે.

અનુભવવાળા વિહરથરાજના વિરહથી દિવસનો તડેકા ઝાઝળવાળો દોષ એવો ઝાંખો થઈ ગયો હતો. મરી ગયેલાં માણસના બંધુઓના રૂદનથી, મરણસમયના તૂરીના શબ્દથી અને હાથી, ઘોડા તથા રથના શબ્દથી ત્યાં હાથથી પકડી શકાય એવો ઘાટા દર્શન ઉત્પન્ન થતો હતો. 'બૃહદ્વલ-નરેશ ચક્રવર્તી સિંધુરાજનો જય થાઓ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક નગરમાં ભેરીના શબ્દથી ઠંડેકા ફૂંચે. ૧૪૧૫ પછી યુગને અને જમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સાગ, મનુ જગતમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હાથી ખાંધવાળા સિંધુરાજએ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. ભાંધવાળા સિંધુરાજના આકારથી સિંધુ-રાજના નગરમાં ફર આવવા લાગ્યા. ૧૪૧૭ સર્વ દિશામાં અને પ્રત્યેક દેશમાં સિંધુરાજના મંત્રીએ મર્ષાદા બાંધી તથા સિંધુરાજનાં ચિહ્નો સ્થાપન કર્યા. ૧૪૨૦ જીવિતમાં અને મરણમાં જમ ચમરાજની નિયમ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક દેશમાં તથા નગરમાં ઘોડા વખતમાં નિયમ બંધાઈ ગયા. ૧૪૨૦ પવન શાંત થવાથી જમ ધૂળ અને ખડ વગેરે ઊડતાં બંધ થઈ શાંતિ થાય છે, તેમ સિંધુરાજ ગાદિ-પતિ થયા પછી સધળો ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. શીમ પામેલો ક્ષીરસમુદ્ર જમ મંદરાચળ પર્વત મહાર નીકળવાથી સીમ્બ થાય છે, તેમ તે દેશે દિશાવાળો દેશ સીમ્બપણાને પામી ગયો. ૧૪૨૧ યાં સિંધુરાજના દેશની સીમ્બનાં ચુખકમળ ઉપર મમરની પેઢે રહેલા દેશને ચલાયમાન કરનાર તથા રસેનાનાં જળબિંદુઓને આમતેમ ઉરાડવામાં આકુળ થયેલા પવનો ત્યાં પોતાની સુખંધી વડે 'શમંધી કુગંધી વગેરે કુટુંબને ફાળુગાનમાં નાચ રતા દોષ તેમ વાવા લાગ્યા. ૨૨

વચુરલકચમાન્ વિલોલ્યંતો મુસકમલાલિ-
હ્યાનિ સંઘવીનામ્ । જલલવલનાકુલાઃ સમીરા
શિવગુણાનિ સર્વતઃ ક્ષણેન ॥ ૨૨ ॥

અગ્ર ૫૧ મો અશ્વાસ

અગ્ર ૫૨ મો

વિહરથરાજનું મરણ, મંસારનું મિથ્યા-
પણું તથા લીલાનું વાસનાપણું

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

एतस्मिन्तरे राम लीलोवाच सरस्वतीम् ॥ १ ॥
आसावयेपमालोक्य मूढं भर्तामग्रम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! એટલા સમયમાં પોતાની સન્નિધિ રહેલા પોતાના પતિને, જન શાસનાત લેતો અને મૂંઝાંમાં રહેલો ભેદને લીલાદેવીએ સરસ્વતીને કહ્યું. 'હે અંબિકા ! આ મારા પતિ દેહત્યાગ કરવાને તત્પર થયો છે.'

સરસ્વતી બોલ્યાઃ-હે લીલા ! આ પ્રમાણે આખા દેશનો સંજમ કરનાર સંજામ ઉત્પન્ન થયો અને પાછો બંધ થયો, તો પણ વિચિત્ર રીતે આરંભાયેલા આ દેશનો અથવા આ પૃથ્વીનો કાંઈ પણ નાશ થયો નથી, તેમ સ્થિતિ પણ રહી નથી. કેમકે આ આપું જગત સ્વતંત્ર છે. હે નિર્દોષ લીલા ! આ આખો દેશ તારા પતિ-ના જીવના શબ્દાશયમાં, તે પ્રથમ ભેયેલા મંડ-પમાં, વિદ્વાદિગ્રામમાં 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર, અંત-પુરમાં રહ્યો છે. શબ્દગુહરૂપી જગત 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર રહેલું છે અને તેની દૃષ્ટમાં આ આપું જગત રહેલું છે. એ પ્રમાણે આ ત્રણ જગતકે મોટો આરંભ જમ ૩૫ છે. ૨-૭ પહોડી ગામરૂપી દેહના મધ્યમ આકાશરૂપી કોશમાં તારાથી, મારાથી, આ બીજી લીલાથી તથા તારા પતિથી યુક્ત એવી આ સમુદ્રપર્વતની પૃથ્વી રહેલી છે. આમાં જ કાંઈ સમયે વ્યર્થ પ્રકાશ પામે છે અને કાંઈ સમયે પ્રકાશ પામતો નથી; અને જેનો કાંઈ દિવસ નાશ નથી તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે જ પરમપદ છે, એમ તું સમજ. પોતાની મેળે

* આ ગાવનમાં સર્ગમાં રામનું મરણ, સસા-
રનું મિથ્યાપણું તથા તે નગરમાં રહેલી લીલાદેવીના
વાસનાપણું વર્ણન કરેલું છે.

Donated in the
Observed Memory
of Seth
Prasanna Dasgupta

પ્રકાશ પામતું, ચીત, પર તથા અનામય એવું તે પદ, તે મંડપરૂપી ધરમાં પોતાના ચૈતન્યમાત્ર સ્વભાવથી આત્માને વિષે પ્રકાશ પામે છે.^{૧૦} આ પ્રમાણે આરંભમાં ધનરૂપ એવા તે મંડપની વચ્ચે પણ શૂન્ય આકાશ રહેલું છે. તેમાં જગતની પ્રતીતિ થતી નથી અને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ભ્રમરૂપ છે.^{૧૧} ભ્રમનો કોઈ પણ દ્રશ્ય નથી, તેા ભ્રમમાં ભ્રમતા કેમ ઘટે ? માટે ભ્રમની સત્તા છે જ નહિ અને જે છે તે જન્મરહિત ઉત્તમ પદ છે.^{૧૨} વળી ભ્રમ અદૃશ્ય તથા અસત્ય છે, તેને દૃશ્ય અને દૃશ્યપણાનો સંભવ નથી. આમ દૃશ્ય અને દૃશ્યપણું ન હોવાથી કેવળ અદ્વૈતપણું જ છે.^{૧૩} નાશ અને ઉત્પત્તિરહિત જ સ્થાનક છે, તે પરમપદ કહેવાય છે અને તે સ્વયંપ્રકાશ, ચીત, આદિ તથા અનામય છે, એમ બધું.^{૧૪} મંડપરૂપી ધરમાં સર્વ લોકો, પોતપોતાના વ્યવહારને અનુકૂળ એવી વ્યવસ્થાથી ચૈતન્યરૂપ આત્માને વિષે વિહાર કર્યા કરે છે, પણ તેમાં જગતનો અથવા સૃષ્ટિનો કોઈ પણ અનુભવ થતો નથી; છતાં અજ્ઞાની માણસે અહંકારના સાક્ષીભૂત ચૈતન્ય આકાશને જ જગતરૂપે માનેલું છે.^{૧૫,૧૬} સ્વપ્નાવસ્થામાં મોઢું નગર જેવામાં આવે છે તે જમ ખોટું હોય છે, તેમ મેરુપર્વત અને ગિરિ-જળરૂપી જગતની જે પ્રતીતિ છે, તે સર્વ ખોટી છે.^{૧૭} સર્વ લોકો કંઈથી દૃશ્ય સુધીના લાગમાં સ્વપ્નાને વિશે પર્વતમાળાથી ભરેલાં અને વજના સારરૂપ એવાં લાખો જગતોનાં આકાશ બુદ્ધિ છે.^{૧૮} તે જ પ્રમાણે એક અણુને વિષે પણ કેળના પડની પેઠે ધણું જગત હોવાનો સંભવ છે.^{૧૯} સ્વપ્નના નગરની જેમ ચૈતન્યરૂપ અણુમાં ત્રણ જગત રહેલાં છે અને તેની વચ્ચે પણ ચૈતન્યરૂપ અણુ છે. વળી તે એક એક અણુને વિષે પણ એક એક જગત ગહેલું છે.^{૨૦} હવે હે શુભા ! તે જગતોમાંના જે જગતમાં આ પદ્મરાજ શબ્દરૂપ રહેલ છે, તેમાં તારી પૂર્વની

શોક એવી આ બીજી લીલાદેવી પ્રાપ્ત થઈ છે. જે સમયે આ લીલાદેવી તારી પાસે મૂર્છા પામી ગઈ, તે જ સમયે તે પોતાના પતિ પદ્મરાજના શયની પાસે જઈને જાણી.^{૨૧,૨૨}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તે દેહધારી લીલા-દેવી ત્યાં કેમ કરીને ગઈ ? શોકના લાવને ધારણ કરીને તે ત્યાં કેવી રીતે રહી ? પદ્મરાજના ઉત્તમ ધરમાં રહેનારા મનુષ્યો તેનું કેવું રૂપ બુદ્ધિ છે તથા તેને માટે શું બોલે છે ? આ વિષે તમે મને ટૂંકામાં કહો.^{૨૩,૨૪}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે લીલા ! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો, તેનો હું ટૂંકામાં ઉત્તર આપું છું, તે સાંભળો. તે લીલાદેવી તથા તારા પતિ પદ્મરાજ દેખાવમાં કુદશાભરેલું એવા પોતાના નિર્ણાયક વૃત્તાંતને તેમજ વિસ્તરેલી એવી આ જગતરૂપ આંતિને તે શયના આશ્રયરૂપ ધરને વિષે બુદ્ધિ છે. આ જે યુદ્ધ થયું છે, તે પણ આંતિરૂપ છે. આ લીલાદેવી પણ આંતિરૂપ છે. આ મનુષ્ય છે, તે પણ જન્માદિ વિકારરહિત છે. આ મરણ છે, તે પણ આંતિમૂલક છે. આ આખો સંસાર આંતિરૂપ છે.^{૨૫-૨૭} હે સુદરાંગી ! આ ભ્રમનાં ક્રમથી જ લીલાદેવી તેની સ્ત્રી છે. હે વરાહકા ! એ જ ક્રમે તું પણ સ્વપ્નમાત્રની તેની સ્ત્રી છે.^{૨૮} હે વરાંગના ! જે પ્રમાણે તમે અને તેની સ્વપ્નરૂપ સ્ત્રી છો, તે જ પ્રમાણે આ તમારા પતિ પણ સ્વપ્નરૂપ છે અને હું પણ તેની જ છું.^{૨૯} આ જગતની શોભા પણ તે પ્રમાણે સ્વપ્નરૂપ છે. તે જગત દૃશ્ય કહેવાય છે, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનશ્યામ પછી તે દૃશ્ય શબ્દના અર્થનો ત્યાગ કરે છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે સંસારની સ્થિતિ, લીલાદેવી, તું, મરી ગયેલો તારો પતિ અને હું, એ બધું આંતિરૂપ છે, પરંતુ આત્માની સર્વવ્યાપકતાને લીધે આ પ્રમાણે આત્મામાં તે સત્યપણાને પામેલ છે.^{૩૧} એ પ્રમાણે મહોચ્છિદનના સર્વાત્મપણાથી આ રાજ અને આપણે એકબીજાની પ્રેરણાથી અહીં

રહેલાં છીએ.^{૨૨} તે જ પ્રમાણે તે લીલારાણી
સાં રહેલી છે. તે રાણી પોતાના મનોહર હાસ્ય-
થી વિલાસ કરી રહી છે, લીલાથી તેનું મુખ ચમળ
છે અને નવયૌવનથી તે શોભી રહી છે.^{૨૩} તે
ચતુર આચારથી દૃઢચહારી છે, મધુર તથા ઉદાર
ભાષણ કરનારી છે, દાયકાના જેવા મીઠા સ્વર-
વાળી છે અને મદ તથા કામદેવથી મંદ મંદ ગમન
કરનારી છે.^{૨૪} કાળાં કમળનાં પત્ર જેવાં તેનાં
નેવ છે, ગોળ અને ઘડ તેનાં સ્તન છે, સોનાના
જેવું તેનું અંગ ગોર છે અને પાદિકાં ટિડોળાંના
જેના લાલ તેના હોઠ છે.^{૨૫} જ્યારે તારા સકલ્પ-
પ્રપતિની મનોવૃત્તિ (વાસના) તારે વિશે થઈ,
તારે તે વાસનારૂપી લીલાદેવી પણ ચૈતન્યરૂપ
ધમધારમાં તારા આકારે થઈને રહી પણ તારા
ચિત્તનું મરણ થયું, એટલે તુરતજ પછી તારા
ચિત્તે તારા સંકલ્પથી તે લીલાદેવીને પોતાની
માગળ દીઠી. જ્યારે માણસનું ચિત્ત અવ્યથાસની
કે વાસનાથી આધિભૌતિક વ્યવહારનો અનુભવ
રે છે, ત્યારે તે અનુભવથી દૃશ્ય પદાર્થ અસલ
ના છતાં સાચો હોય તેનો જણાય છે.^{૨૬-૩૦}
છી જ્યારે વિવેક અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી આ-
ભૌતિક ભાવ ખોરા છે એમ જણવામાં આવે
ત્યારે પ્રપંચમાં રહેલા દૃશ્ય પદાર્થો પણ બધા
સાચા છે એમ નિર્ણય થાય છે.^{૩૧} આ પ્રમાણે
રા પતિએ મરણ સમયે પુનઃજન્મજ અમમાં
સનારૂપી લીલાને સાચી જાણી અને તેને
સી સાચે સમાગમ થયો.^{૩૨} આવી રીતે તારી
છેએ તારી પતિ આગ્યો અને પતિની દક્ષિમાં
આવી ચૈતન્યરૂપી આત્મા સર્વ ટેકાણે રહ્યો
તેથી તું પણ આત્મામાં રહી છે.^{૩૩} જુલ સર્વ
જે રહે છે, તેથી જ સ્થળે જની રીતે તેનું ધ્યાન
માં આવે છે, તે સ્થળે તેવી રીતે તે વિકાસ-
ત્યે જોવામાં આવે છે.^{૩૪} તેમજ સર્વ ટેકાણે
પ્રકારની શક્તિ રહી છે, તેથી જ ટેકાણે
શક્તિનો અવિભાવ કરવામાં આવે છે, તે

ટેકાણે તેવી શક્તિ દૃઢ અભિનિવેશરૂપી વાસનાના
કારણથી રહે છે.^{૩૫} આ પ્રમાણે તે બંને દંપતી જ
દાણે મોહથી મરણ થાય તેવી મૂંઝાંની સ્થિતિ-
માં હતાં, તેજ દાણે તેમને વાસનાનું જ્ઞાન થયું
અને તેમને પોતાની કલ્પનાથી એવો અનુભવ
થયો કે, આપણા બંનેના આ બે પિતા છે તથા
આ બે માતા છે. આ આપણો દેરા છે, આ
આપણું ધન છે અને આપણે પૂર્વે આવી જાત-
નું કર્યું કર્યું છે.^{૩૬,૩૭} આપણા બંનેના વિવાહ
થયો તેથી આપણે એકપણાને પામ્યાં. આમ
થતાં તેમને 'આ જનસમૂહ સાચો છે' એવી
પ્રતીતિ થઈ.^{૩૮} હવે સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે
છે, તેમ તે બધું તેને પ્રસક્ત જોવામાં આવ્યું.
પછી લીલાએ ભાવથી મારી પૂજા કરીને માગ્યું
કે, 'હું વિંધવા ન થાઉં એવું વરદાન આપો.'
મેં પણ તેને એ વરદાન આપ્યું; એટલે જ તે
પતિની પહેલાં મરણ પામી ^{૩૯,૪૦} તમે બધાં
ચૈતન્યના અચર્ય છો, હું ચૈતન્યના ધર્મવાળી
છું, કુળદેવી છું, સદા પૂજા કરવા યોગ્ય છું અને
મારી મેળે બધું કરું છું.^{૪૧} પછી પ્રાણવાયુ-
ને ધારણ કરનારો તથા મન બંધે અજ્ઞાનમાન
થયેલા લીલાદેવીનો તે જીવ, તેના હેઠમાંથી
મુખના અગ્રભાગ પાસેથી બહાર નીકળ્યો.^{૪૨} હવે
મરણની મૂંઝાંને અતે તે જ ધરમાં લીલાદેવી-
એ પોતાની શુદ્ધિથી સકલ્પ કરેલા આકાશમાં
પોતાનો હેઠ દીઠો પછી હરિણના જેવાં નેત્રવાળી,
ચંદ્રગિળના જેવી મુખસોભાવાળી, માનવતી,
પતિને સુખ આપનારી, પતિ પાસેથી સુખ ભોગ-
વવાની ઇચ્છાવાળી, મનોહર મુખવાળી અને
સૂર્યનાં કિરણથી ઉદય પામેલી કમલિનીના જેવી
તે લીલાદેવી, પૂર્વદેહનું સ્મરણ થવાથી પદ્મના
જલાંકમંડળની વચ્ચે જઈને સ્વપ્નાના મંચ સમ-
યની જમ પોતાના પતિને મળી ^{૪૩,૪૪}

સંપન્નૈષા હરિણનયના ચંદ્રાંશિવાનશ્રીર્માનો-
બદ્ધા દાયિતલલિતા કાન્તમામૈકુકામા । પૂર્વ-

સ્મૃત્યા સરમસમુદ્ધી સંયુતા મંડલાવસ્વમ્નતિ
 વાઙ્મૃત્યવિવિધવા પથિની ચોદિતેવ ॥ ૫૨ ॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સંખ-
 ધી 'પ્રતિભાવવર્ણન' એ નામનો
 સર્ગ ૫૨ માં સમાપ્ત

✓ ~~~~~ સર્ગ ૫૩ મો ~~~~~

હીલાનો માર્ગ, પતિની પ્રાપ્તિ અને અજ્ઞા-
 નથી આકાશગમનમાં પ્રતિબંધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ લઘ્વવરા દેહેનાતેનૈવ મહીપતિમ્ ।

પતિમાપ્તું પ્રયાત્યેવા નમોમાર્ગેણ વિપ્વમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:—આમ વરદાન પામેલી તે
 હીલાદેવી, પોતાના વાસનારૂપ દેહથી જ પતિને
 મળવા માટે આકાશમાર્ગે નીચે જતાવેલાં છુપન
 પ્રત્યે જવા લાગી. ૧ આ પ્રમાણે સ્મરણથી દેહ
 પામવાથી તે આનંદમાં આવી ગઈ. તેને કામદેવ
 જગી જીક્યો અને પશ્ચિમીની પેઠે હલકા શરીર-
 વાળી થઈને તે આકાશમાર્ગે આલવા માંડી. ૨
 તેવામાં સરસ્વતીએ પ્રેરણા કરેલી અને પોતાના
 સંકલ્પરૂપી અરીસાથી બધું આગળ ગયેલી
 હોય, તેવી એક કુમારી પાસે તે આવી પહોંચી. ૩
 કુમારી ઓલી:—હે સરસ્વતીની સખી ।
 હે સુંદરી । તમે ભલે આભ્યાં. હું તમારી દીકરી
 છું અને આકાશમાર્ગે તમારી વાટ જોઈ છું. ૪

હીલા ઓલી:—હે દેવી । હે કમળનયના ।
 તમે મને મારા પતિની પાસે તેડી જાઓ. મોટા-
 જોતું ધર્મ દોષ દિવસ નિષ્ફળ જતું નથી. ૫

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:—‘વાલે ત્યારે ત્યાં જઈએ,
 એમ કહીને તે કુમારિકા માર્ગ દેખાડવાને તત્પર
 થઈ અને તેની પાસે જાવી રહી. ૬ નજમ પ્રાલી-

માનના નિર્ભળ આકાશમાં તેની આગળ હાથની
 હથેળી, વિદ્યાતાએ કરેલી શુભ તથા અશુભના
 લક્ષણની રેખાને અનુસરે છે, તેમ હીલાદેવીએ
 તેને અનુસરવા માંડ્યું અને તે બ્રહ્માંડના છિદ્ર-
 રૂપ એવા આકાશમાં આવી. ૭ તેઓ પ્રથમ મેઘ-
 માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને વાયુના દેશમાં ગયાં અને
 ત્યાંથી સૂર્ય માર્ગનું અતિક્રમણ કરીને તેઓ તારા-
 માર્ગમાં ગયાં. ૮ એ પ્રમાણે વાયુ, ઇન્દ્ર, દેવતાઓ,
 સિદ્ધલોક તથા બ્રહ્મા, વિશ્ણુ અને મહેશ્વરના
 લોકને જાળંગીને તેઓ બ્રહ્માંડખંડમાં પહોં-
 ચ્યાં. ૯ જળનો કુંભ ભાગેલા ન હોય તો પણ
 તેમાંથી જન્મ શીતળતા બહાર નીકળે છે, તેમ
 સંકલ્પથી સિદ્ધ થયેલી તે હીલાદેવી બ્રહ્માંડની
 બહાર નીકળી ગઈ. ૧૦ એ પ્રમાણે પોતાના માત્ર
 ચિત્તરૂપી દેહવાળી તે હીલાદેવી સંકલ્પના સ્વ-
 ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ દેશ વગેરેનાં નામનો અનુ-
 ભવ કરવા લાગી. ૧૧ પછી બ્રહ્માદિ સ્થાનને જાળ-
 ગીને અને બ્રહ્માંડખંડમાં જઈને બ્રહ્માંડના ૫
 ને પામેલી તે હીલાદેવી જળાદિ આવરણનું ઉ-
 ઘન કરી ગઈ. ૧૨ પછી ઘણા વેગે આકાશના ગર
 પક્ષી પણ કરોડો કલ્પ સુધી જનો પાર પામ-
 નથી, તે ચિહ્નાકાશમાં તે પહોંચી. ૧૩ તે સ્થ-
 અસંખ્ય બ્રહ્માંડો રહેલાં છે અને મોટા વન
 જન્મ ક્ષેત્રો એકબીજાના જોવામાં આવતાં નથી
 તેમ તે બ્રહ્માંડો પણ એકબીજાના જોવામાં આવ-
 નથી. ૧૪ ઉપર કહેલાં યણાં આવરણને હીલા
 વીંધી નાખ્યાં અને ઘીટા જન્મ જોરમાં પ્રવેશક
 તેમ તેણે આ બ્રહ્માંડમાંના એક બ્રહ્માંડમાં પ્રવે-
 કર્યો. ત્યાં બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવાન
 પ્રકાશના લોકનું ઉલ્લંઘન કરીને હીલાદેવી આ
 કાશમાર્ગની નીચે પથરાજના મંડળને પ્રાપ્ત
 થઈ. ત્યાં આવીને તે નગરમાં તથા તે મંડપમાં

૪ આ ત્રેપનમાં મર્ચ્યા હીલાને ગતિમાર્ગ તથા
 -ત્રેપન પતિની પ્રાપ્તિ થઈ તેનું અને અજ્ઞાનથી ચેતનમિલન
 આકાશમાર્ગમાં ગતિ નથી તેનું વર્ણન આપ્યો.

પેદી અને પુણ્યથી રક્ષિત થયેલા પોતાના પતિના ચળની પાસે જીવી. ૧૫-૧૭ એટલી વારમાં ગાયા જની જણાયેલી તે કુમારિકા કયાંક અલોપ થઈ ગઈ અને સુંદરાંગી લીલાએ તેને લીધી નહિ. ૧૮ ત્યારપછી ચળરૂપે રહેલા પોતાના પતિનું સુખ બેઠને, લીલાદેવીએ પોતાના તડથી આ પ્રમાણે બોલ્યું. ૧૯ સિંધુરાજને હાથે રણસંઘામમાં આ મારા પતિ હણાયા છે અને આ વીરલોકને પામીને સણમાત્ર સુખથી નિદ્રા કરે છે. દેવીના પ્રસાદથી હું શરીર સહિત આવી રીતે આ સ્થળે આવી છું, માટે મારા જીવી કોઈ ભાગ્યચાળી નથી. ૨૦ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તેણે મનોહર યમ્મર હાથમાં લીધું અને આકાશ જગ ચંદ્રમાથી પૃથ્વીના મંડળને પવન નાખે, તેમ તે એ ચમ્મરથી, પોતાના પતિને પવન નાખવા લાગી. ૨૦-૨૨

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ-હે દેવી! હવે તે આકાશ, તે દાસીઓ તથા તે રાજ કઈ બુદ્ધિથી કેવી રીતે બોલશે? ૨૩

દેવી બોલ્યાંઃ-તે રાજ, તે આકાશ અને તે દાસીઓ, એ બધાં પરસ્પર ચિહ્નાકાશના એકત્વ-પણાથી તથા આપણા પ્રભાવથી તેમજ મહા-ચૈતન્યના પ્રતિભાસપણાથી અને મહાનિયતિના નિશ્ચયથી પ્રતિબિંબની પેઠે એકબીજાને જુએ છે. ૨૪ તેઓ આ મારી સહજ જી છે, આ મારી સહજ સખી છે, આ મારી સહજ રાણી છે અને આ મારી સહજ આકર છે, એવી રીતે બણે છે. આ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત તું, હું તથા તે લીલાદેવી વિના બીજું કોઈ બોલુએ નહિ. ૨૫-૨૭

જ્ઞાની લીલા બોલીઃ-મનોહર ભાષણ કરનારી અને વરદાન પામેલી તે લીલાદેવી, તેના તે સ્વલશરીરથી પતિ પાસે કેમ ન ગઈ? ૨૮

દેવી બોલ્યાંઃ-છાયા જગ તડકામાં જઈ ચકતી નથી, તેમ અપ્રભુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ પુણ્યથી મળતા સિદ્ધલોકમાં એના એ દેહથી જઈ ચકતા નથી. ૨૯ વિદ્વાન લોકોએ સૃષ્ટિના

આરભથી જ એવો નિયમ કર્યો છે કે, કદી પણ સત્ય અસત્યને મળતું નથી. ૩૦ જ્યાં સુધી અમુક ઠેકાણે ભૂત છે એવી બાળકના મનમાં બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં સુધી ભૂત નથી એવી બુદ્ધિ ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? ૩૧ જ્યાં સુધી આત્મામાં અન્નિવેકરૂપી તાવનો તાપ રહેલો છે, ત્યાં સુધી વિવેકરૂપી ચંદ્રમાની શીતળતાનો ક્યાંથી ઉદય થાય? ૩૨ હું પૃથ્વીમાં રહેનારો પ્રાણી છું અને આકાશને વિષે મારી ઉત્તમ ગતિ નથી, એવો જ માણસના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે માણસના મનમાં તેથી અવગો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે? ૩૩ આથી જ્ઞાનથી, વિવેકથી, પુણ્યથી અને વરદાનથી પુણ્યરૂપ દેહ વડે ઉભય લોકમાં જવાય છે. ૩૪ અને જેવી રીતે સુકાયેલાં પાંદડાં અગ્નિમાં પડવાથી તરત બળી બળે છે, તેવી રીતે 'હું દેહ છું તથા આ મારો દેહ છે' એવી બુદ્ધિનો નાશ થઈ બળે છે. ૩૫ આમ વરદાન તથા શાપ પણ, પ્રાણીને પોતાની પૂર્વની વાસનાના ક્રમના અનુસારથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે તમે મને સ્મરણ આપ્યું, તેથી તમને બધું જ્ઞાન થયું, તેવી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થાય છે. ૩૬ જ દોરી વિષે સપંની બુદ્ધિ છે, તે દોરી સપંતું કાપી કરવાને સમર્થ નથી; કારણ કે જ વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે તેનું કાપી કેવી રીતે કરી શકે? ૩૭ 'અમુક મરી ગયો' એવી રીતનો જ મિથ્યા અનુભવ થાય છે, તે પૂર્વકાળના દેહ અવ્યાસથી થાય છે. ૩૮ જગતની જળનો પોતાને અનુભવ થયા પછી સ્મૃતિના બ્રજો સહેજ બહુવામાં આવે છે અને પોતાના સંકેતપનો પોતાને જોવા અવ્યાસ થાય, તેવા બીજાને તે સંકેતિત સર્ગોદિનો અવ્યાસ થતો નથી. ૩૯ જ્યારે પ્રાંતિથી આકાશમાં જે ચંદ્રમા જેવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંનું એક બિંબ સાચું છે અને બીજું એ કે તેની સાથે જ આકાશમાં દેખાય છે તો પણ જોઈ છે તથા અંતઃકરણમાં જ રહેલું છે. તે જ

પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને પણ ભૂતસમૂહની બહાર ને સંસાર અનુભવમાં આવે છે, તે અંતઃકરણમાં જ રહેલો છે અને બહાર નથી.^{૧૦}

અંતરનુભવમાનાઃ સંસૃતયોઃ શાલભૂતજાલાનામ્ । અવિદિતવેદ્યદશામપિ દૂરે પુંસામિવૈદવં વિવમ્ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યા 'સંસૃતિવિદિતવેદ્ય' એ નામનો સર્ગ ૫૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો

મરણનો ક્રમ, કર્મનાં આચરણથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ

॥ શ્રીવેન્કુચાચ ॥

તસ્માદ્યે વેદ્યવેત્તારો ય યા ધર્મે પરં ચિત્તાઃ ।

આતિવાહિકલોકાસ્તે પ્રાપ્નુવંતીહ નેતરે ॥ ૧ ॥

દેવી બોલ્યાં:-આથી ન માણસો તત્ત્વજ્ઞાની છે તથા પરમ ધર્મનો આશ્રય કરેલા છે, તેઓ જ બ્રહ્માદિના લોકોને પામે છે, બીજા તેને પામતા નથી.^૧ જેમ તડકામાં છાયાની સ્થિતિ થતી નથી, તેમ મિથ્યા બ્રહ્મરૂપ આધિભૌતિક દેહની સત્યરૂપ બ્રહ્માદિલોકમાં સ્થિતિ થતી નથી. લીલાદેવીને તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું તેમ તેણે શેષા બ્યાસના ધર્મનો પણ આશ્રય કર્યો નહોતો. તેથી તે માત્ર પોતાના પતિના કલ્પિત નગરમાં ગઈ.^{૨,૩}

જ્ઞાની લીલા બોલી:-એ પ્રમાણે લીલાદેવી ત્યાં ગઈ. હે અગ્નિકા! હવે આ મારા પતિ પ્રાણત્યાગ કરવાને તત્પર થયો છે, તે જુઓ. હવે મારું શું કરવું છે, તે કહો.^૪ દેહધારી મનુષ્યોના જીવનમાં તથા મુખ વગેરે ભાવમાં અને કુખ વગેરે અભાવમાં પ્રથમ કેવો નિશ્ચય હોતો?

* આ ચોપનના સર્ગમાં સર્વભાવનું નિશ્ચયપણ, મરણનો ક્રમ, કર્મનુજ્ઞાના આચારથી, ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ, એટલો બાંધે લખેલો છે

પછી ફરીથી મરણ તથા જન્મથી જણાવો અનિશ્ચય કેવી રીતે થયો? તે કહો.^૫ એ નિયમ ન હોય, તો પદાર્થના સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે છે? તથા પદાર્થમાં સત્તા કેવી રીતે રહેલી છે? તે કહો. અજિમાં ઉજ્જ્વળતા કેવી રીતે છે? પૃથ્વીમાં સ્થિરતા કેમ છે? હિમમાં શીતળતા કેમ છે? કાળ તથા આકાશ વગેરેમાં કેવી સત્તા રહેલી છે? સાચા રૂપનો સંગ્રહ કરવો તથા છીપમાં રૂપાની ને શ્રાંતિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરવો, પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો સ્પૃશ્ય છે તથા મન અને ઇન્દ્રિયો વગેરે સૂક્ષ્મ છે-એવી એવી બાબતો કેવી રીતે બજાવામાં આવે? સાગનાં તથા તોડનાં ગ્રાહ જેમ જોયાં થાય છે, તેમ ખડક, ગુદમ તથા મનુષ્ય વગેરે વસ્તુઓ તેમને વૃદ્ધિ થવાનાં કારણો હોવા છતાં કેમ જોયાં થતાં નથી.^૬

દેવી બોલ્યાં:-હે પ્રયુક્ત લીલા! મહા પ્રલયની સંપત્તિમાં બ્યારે સર્વ પદાર્થો અસ્ત થાય છે, ત્યારે દિશાપર્વત અનંત આકાશ સત્ય બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં બ્રહ્મતનો તથા આકાશમાં જીડવાનો અનુભવ થાય છે અને બ્રહ્મત અવસ્થામાં જેમ દોરીમાં સપ્નોને અનુભવ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યથી બ્યાસ હોવાથી 'હું સૂક્ષ્મ ભૂત છું' એવો અનુભવ કરે છે. પછી તે સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપી આત્મા પોતાની મેળે સ્પૃશ્યપણને પામે છે. આમ તે સ્પૃશ્યપણુ અસત્ય છતાં સત્યરૂપે જણાય છે અને તેને 'બ્રહ્માંડ' કહે છે.^{૭,૮,૯} તે બ્રહ્માંડમાં રહેલા બ્રહ્મા 'હું બ્રહ્મ છું' એમ બોલે છે. તે જ મનોરાજ્ય કરે છે, તેને 'જગત' કહેવામાં આવે છે.^{૧૦} તે જગતમાં પ્રથમની સૃષ્ટિમાં જ સ્થળે જ્યાં જ્યાં સંકલ્પની વૃત્તિઓ કરેલી છે, તે સ્થળે તેવી તેવી વૃત્તિઓ આજ સુધી નિયંત્ર રહેલી છે.^{૧૧} જ જ વિચારો ચિત્તમાં સ્ફુરિત થાય છે, તે બધું આત્માનું ચૈતન્ય છે, માટે કાંઈ પણ સ્વભાવ પોતાની મેળે આ જગતમાં અનિયત રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ કનકનાં કુંડળ તથા પિંક

વગેરે સર્વ આકારનો ત્યાગ કરીને સુવર્ણ રહેતું નથી પણ તેમાં આકાર છે એમ માનવું પડે છે, તેમ વિશ્વરૂપી બ્રહ્મને વિષે પણ સર્વ વસ્તુઓ પ્રલય વખતે પણ દેાય છે એમ માનવું બેઠ્યું છે. તે કાંઈ પણ હોતું નથી, એમ માની ચકાવ નહિ. હાલના આદિમાં હિમ તથા અગ્નિ વગેરે પદાર્થમાં શીતળતા, ઉષ્ણતા વગેરે જવા જના સ્વભાવનો અવિર્ભાવ કરેલ છે, તેવા તેવા સ્વભાવ ચેતન્યની સત્તાથી આજ સુધી રહેલા છે. માટે ક્ષન્ પદાર્થમાંથી પોતાની સત્તાનો ત્યાગ થવો પડે તો નથી અને ચેતન્ય છે તેથી નિયતિનો પણ નાશ થવો નથી. ૧૫-૧૭ સર્ગના આદિમાં આકારનો પાર્થિવરૂપે જ ન સ્થળે અવિર્ભાવ થયો છે, તે તે ઠેકાણેથી તે આજ સુધી જીવને તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો છે. ૧૮ જ સ્થળે જ ચેતન્યનો અવિર્ભાવ થયો દેાય છે, તે સ્થળેથી તે ચેતન્ય પોતાની મેળે જ્ઞાનના અભ્યાસથી પ્રતિરક્ષી એવા ચેતન્યના જ્ઞાન વિના ચલાયમાન રતું નથી. ૧૯ આ જ પ્રત્યક્ષ જગતનો અનુભવ થાય છે, તે જગત તો ઉત્પન્ન થયેલું નથી; પણ જનમાં બેયેલી સી સાથેના સંભોગની પેઠે તે ચેતન્યરૂપી આકારનો જ અવિર્ભાવ થયો છે. ૨૦ આ પ્રકાર પામતું જગત અસત્ય છે, છતાં પ્રત્યની પેઠે જણાય છે; અને તે જ પ્રમાણે જન્માવ, સંપત્તિ તથા જીવનમરણનો અનુભવ મોટો છે, છતાં સાચો જણાય છે. ૨૧ હાલના માર્ગમાં ચેતન્યના અવિર્ભાવની જ ન સંતતિ થયેલી, તે આજ સુધી તેવી ને તેવી રીતે રહેલી અને તેને 'નિયતિ' કહે છે. ૨૨ ચેતન્યરૂપી આકારને ન્યારે આકાર થવાની ઇચ્છા થઈ, પારે તે આકારરૂપે થયું અને ન્યારે તેને કાળરૂપે પાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે કાળરૂપે થયું. પુરુષ ૭મ સ્વપ્નમાં જળને ઢેખે છે, તેમ ચેતન્યરૂપી આકારને જળરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ અને તે જળપણને પામ્યું. ૨૩, ૨૪ આ પ્રમાણે ચિત્તની

સત્તાથી સર્વ સ્થિતિ રહેલી છે અને ચેતન્યના ચમત્કારરૂપી આતુર્યથી તે અસત્ય છતાં સત્યરૂપે બેવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં સંકટપના ધ્યાનની પેઠે, ચેતન્ય પોતે આકારપણું, જળપણું, પૃથ્વીપણું, અગ્નિપણું તથા વાયુપણું અસત્ય છે, તો પણ તેને જુએ છે. હવે, હું સર્વ સંદેહની શાંતિને માટે, મરણ થયા પછી કર્મફળના અનુભવનો જ ક્રમ છે તે કહું છું. તું તે સાંભળ. એ ક્રમ મરણ સમયે કદ્યાણુરૂપ છે. પ્રથમ, સૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી કળિયુગમાં સો વર્ષનું, દ્વાપરમાં ખસો વર્ષનું, ત્રેતામાં ત્રણસો વર્ષનું અને સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આવો નિયમ છે; પણ તે ન્યૂતાનિક થવાનું કારણ કહું છું, તે સાંભળ. ૨૫-૨૮ દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય તથા પોતાના કર્મની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ, એ સર્વ માણસનું આયુષ્ય ઝાણું થવામાં તેમજ વૃદ્ધિ થવામાં કારણભૂત છે. ૨૯ ન્યારે માણસો પોતાનાં કર્મકર્મો ઝાણાં કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય ઝાણું થાય છે; ન્યારે તેઓ કર્મકર્મો વધારે કરે છે, ત્યારે આયુષ્ય પણ વધે છે. તેઓ ન્યારે સમાન કર્મકર્મ કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય પણ સમાન રહે છે. ૩૦ બે ઠાંઈ માણસ પોતાનું બાળપણમાં શત્રુ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું બાળપણમાં શત્રુ થાય છે; તે બે યુવાવસ્થામાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું યુવાવસ્થામાં મરણ થાય છે અને તે બે વૃદ્ધપણમાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું વૃદ્ધપણમાં શત્રુ થાય છે. ૩૧ જ માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના કર્મનું આચરણ કરે છે, તે માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે આયુષ્ય મેળવી શકે છે આ પ્રમાણે ન્યારે કર્મ અનુસાર માણસને મરણનો સમય થાય છે, ત્યારે મર્મસ્થળનું છેદન થાય તેવી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૨, ૩૩

જ્ઞાની લીલા બોલી:-હે અંદ્રવદના દેવી! તમે અને દૂંધામાં મરણની વાત કહો. મરણ સમયે

કોને સુખ થાય! કોને દુઃખ થાય? અને મરી ગયા પછી શું થાય છે? ૨૪

દેવી બોલ્યાં:-દેહને અતે મરણ સમયે આત્મણ જાતના પુરુષની જુદી જુદી રીતે છે. પહેલો મૂર્ખ, બીજો ધારણાભ્યાસી (નાભિ, દ્વદશ કંઠ તથા શ્રુકુટીની વચ્ચે બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પ્રાણનો રોષ કરી યોગધારણાનો અભ્યાસ કરનાર યોગી) તથા ત્રીજો યુક્તિમાન (સ્વેચ્છાથી દેહત્યાગ કરીને પોતાના ઇચ્છિત પ્રદેશમાં જનારો યોગી) આમાંથી ધારણાભ્યાસી દેહત્યાગ કરતી વખતે ધારણાનો અભ્યાસ કરીને સુખેથી દેહત્યાગ કરે છે અને યુક્તિમાન પુરુષ પણ (ધારણાનો અભ્યાસ કર્યા વિના) તેવી જ રીતે સુખથી દેહનો ત્યાગ કરે છે. ૨૫, ૨૬ પણ જ ધારણાભ્યાસી પણ નથી, તેમ યુક્તિમાન પણ નથી; એવો મૂર્ખ પોતાના મરણ સમયે પરવશપણથી દુઃખ પામે છે. ૨૭ વાસનાના આવેશથી પરવશ થયેલો તથા વિષયમાં રમ્યા કરતાં ચિત્તવળો મૂર્ખ મનુષ્ય કપાઈ ગયેલા કમળની પેઠે અત્યંત દીનતા પામે છે. ૨૮ તેની બુદ્ધિના સંસ્કાર શાસ્ત્ર વિનાના છે અને તે દુઃખલોકને અધીન થઈ છે. આથી તે મૂર્ખને અગ્નિમાં પડવાથી જોવા દાહ થાય, તેવો દાહ તેને મરણસમયે થાય છે. ૨૯ તેનો કંઠ ઘોષરો થઈ બચ છે અને તેનાં નેત્ર તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ બચ છે. તેથી અવિવેકી આત્માવાળો તે મૂર્ખ દીન થઈ બચ છે. ૩૦ અંધપણને લીધે તેને પ્રકાશ જોવામાં આવતો નથી, દિવસે પણ તારા ઊંચા હોય તેવી તેને ભ્રાંતિ થાય છે, તેને શરીર વાદળાવાળી દિશાના મંડળ જેવું થઈ બચ છે અને આકાશ કાણું થઈ ગયું હોય, એમ તેને જણાય છે. ૩૧ તે મર્મસ્થળની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ બચ છે, તેવું નેત્રમંડળ બ્રહ્મ થઈ બચ છે અને તેને પૃથ્વી આકાશના જોવી તથા આકાશ પૃથ્વીના જેવું જણાય છે. ૩૨ તે દ્વિઃશૂન્ય થઈ બચ છે અને પોતે બધું દરિયામાં તણાઈ જતો હોય તથા

આકાશમાં ઊંચકાતો હોય, તેવું તેને જણાય છે. ગાઢ નિદ્રાથી તેની વિચારશક્તિ લાડી ઊતરી બચ છે. ૩૩ પોતે અંધારા કૂનામાં પડ્યો હોય અથવા શિવાની વચ્ચે પેઠો હોય, એમ તેને જણાય છે. બોલવાની ઇચ્છા છતાં તેની વાણી જડ થવાથી બોલી શકતો નથી. દ્વદશ બધું કપાઈ જવું હોય એવું તેને જણાય છે. ૩૪ કાઈ સમયે વંટાળિયામાં પરાવાદને તે બધું આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડતો હોય, તેમ તેને લાગે છે. કાઈ સમયે રથમાં બેસીને દોટ મૂકતો હોય એમ તેને જણાય છે, વળી કાઈ સમયે હિમની પેઠે પીગળી જતો હોય એવું તેને લાગે છે. ૩૫ કાઈ સમયે તે પોતાના બંધુઓ પાસે સંસારનાં દુઃખનું વર્ણન કરે છે, તો કાઈ સમયે શિક્ષા નાખવાના ચંત્ર વડે તે બમતો હોય એમ જણાય છે. કાઈ સમયે તે વાયુચંત્રમાં બેઠો હોય તેવું લાગે છે. ૩૬ કાઈ સમયે અગ્નિચંત્રમાં બમતો હોય એમ જોવામાં આવે છે, કાઈ સમયે દારીએ બંધાઈને ખેંચાતો હોય એમ જણાય છે, કાઈ સમયે પાણીના ફૂંડાળામાં પડ્યો હોય એવું જણાય છે અને કાઈ સમયે શસ્ત્રચંત્રમાં પરાવયો હોય એમ જણાય છે. કાઈ સમયે ખડની પેઠે પવનમાં ઊડતો હોય છે અને મેઘ તથા વાયુમાં પાણીના પૂરની સાથે દરિયામાં પડતો હોય એમ જણાય છે. ૩૮ કાઈ સમયે અનંતાકાશના કાતરમાં બધું વંટાળિયામાં ધુમરડી ખાતો હોય છે, તો કાઈ સમયે પૃથ્વીની અવળી દશાનો અનુભવ કરનાર સમુદ્રની પેઠે તે વારંવાર પડે છે તથા પાછા ઉછાળા મારે છે. શ્વાસોચ્છવાસના દ્વનિથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર પૂરાઈ બચ છે. ૩૯-૪૦ સૂર્યાસ્તને સગયે જન્મ સર્વ દિશાનો પ્રકાશ અંધો પડી બચ છે, તેમ મરણ સમયે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો મલિન થઈ બચ છે. અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી. ૪૧ પશ્ચિમદિશાન સંધ્યા થતી વેળાએ જન્મ દિનને પૂર્વાપરત્વ

જ્ઞાન યત્ન નથી તેમ નખળી થયેલી તેની સ્થિતિને પૂર્વાપરની ખબર પડતી નથી.^{૧૨} મોહ યવા-થી તેનું મન હસપનાશકિતથી રહિત થઈ અપ અને તેથી તે મહામોહમાં હળી જાય છે.^{૧૩} આમ મહામોહ થાય છે, તેથી પ્રાણવાયુ તેના અંગની સ્થિતિને ધારણ કરતો નથી. પછી પ્રાણ-વાયુ ચાલવાને સમર્થ રહેતો નથી, એટલે તેને ગાંઠ મૂક્યાં આવે છે.^{૧૪} આ પ્રમાણે મોહ, વેદના તથા જ્ઞાન એ ત્રણને એકબીજાથી ધોણણ થવાથી, પ્રાણી પથ્થરની જેમ જડ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સ્થિ-માં આરંભથી જ મરણનો ક્રમ આદ્યો આવે છે.^{૧૫}

ગાની લીલા બોલી:-દે દેવી! દેહધારી મનુષ્યને મસ્તક, હાથ, પગ વગેરે દેહનાં આઠ અંગ છે, તે છતાં તેને વ્યથા, મોહ, મૂઝા, જ્ઞાન, વ્યાધિ તથા અજેતના થાય છે તેનું કારણ શું?^{૧૬}

દેવી બોલ્યાં:-સદિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથી જ ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાન પ્રધાન છે, એના ઈશ્વરે સંક-લ્પવાળા કર્મથી એવું નિર્માણ કર્યું છે કે, અમુક અમુક જીવને બાળક, યુવાન અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં અમુક કાળ સુધી અમુક પ્રકારનું દુઃખ થશે.^{૧૭} આવી નિર્માણ કરવાથી સંકલ્પના સ્વભાવને લીધે, શુદ્ધમની પેઠે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને, ઈશ્વર પોતે જીવભાવથી ઉપા-ધિમાં પ્રવેશ કરીને, તે દુઃખ જીવની પ્રાપ્તિ ભોગ-વાને છે. આ સિવાય જીવને દુઃખ થવાનું બીજું કંઈ પણ કારણ નથી.^{૧૮} વ્યથાને લીધે શરીરની નાડીઓ સંકોચ પામે છે અને તેથી ખાધેલા અન્નપાનાદિ રસને તે વિષમપણાથી ગ્રહણ કરે છે; તે વખતે શરીરમાં રહેલો સમાનવાયુ રસને સમાન કરવાની પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે.^{૧૯} પછી નાડી દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ થયેલા વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી અને બહાર નીકળેલો વાયુ શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે નાડીનો વ્યાપાર વિરામ પામે છે, એટલે અહુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સ્થિર થઈ જાય છે ને

અંતઃકરણમાં સ્થિતિ માત્ર રહે છે તથા ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો નાશ થાય છે.^{૨૦} આમ ન્યારે બહારનો પવન શરીરમાં આવતો નથી તથા શરીરની અંદ-રનો પવન બહાર નીકળતો નથી, ત્યારે શરીરની નાડીઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને પુરુષ 'મરી ગયો' એમ કહેવાય છે.^{૨૧} અમુક કાળમાં માર્ગ મરણ થવાનું છે, એવી પૂર્વકાળમાં સંકલ્પિત કરેલી નિયતિ મરણને પ્રેરણા કરે છે.^{૨૨} અને મારે અમુકરૂપે અમુક સ્થળે ઉત્પન્ન થવું છે, એવી સંવિત્તની બીજકળાનો કોઈ દિવસ નાથ થતો નથી; તેથી જગતની વ્યવસ્થાનો ભંગ થતો નથી. એ સંવિત્ (ચેતન્ય-જ્ઞાન)નો સ્વભાવ બલુવાનો છે અને તે તેની સાથે જ રહેવાવાળો છે. માટે જન્મ તથા મરણ સ્વભાવસંવિત્તથી જુદાં નથી. જીવી રીતે નદીમાંનું જળ નિર્ભજ હોય છે તથા કોઈ ઠેકાણે ઉઠાણ હોય છે, તેવી રીતે ચેતન્ય નિર્ભજ હોય છે અને જીવના ધર્મથી રાગ-દ્વેષે કરીને કોઈ સમયે ઉઠાણ પણ હોય છે.^{૨૩} જીવી રીતે મોટી લતામાં વચ્ચે વચ્ચે ગાંઠ હોય છે, તેવી રીતે ચેતનસત્તારૂપી લતાની વચ્ચે પણ જન્મ અને મરણરૂપી ગાંઠ હોય છે. તે ચેતન્ય-પુરુષનું મરણ પણ થતું નથી તેમ તેનો જન્મ પણ થતો નથી; એ તો સ્વંતના જ્ઞાનની પેઠે શ્રાંતિ થાય તેવી રીતે માત્ર જોવામાં આવે છે.^{૨૪} ચેતનપુરુષનો કોઈ દિવસ ક્યાં ચ નાશ નથી. કદાપિ પુરુષ ચેત-નથી જુદો છે એમ માનીએ, તો ચેતન વિના દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાંથી પુરુષ કાણ? તે કહેા. (દેહ વગેરેને પુરુષ નામ નથી અપાવું માટે ચેતનથી પુરુષ જુદો નથી.)^{૨૫} કદાપિ ચેતનનું મરણ થાય છે એમ માનીએ, તો ચેતનનું મરણ થયું એમ જોનાર કોઈ સાક્ષી આજ સુધી નથી અને સાક્ષી વિનાનું મરણ પણ ઘટતું નથી. લાખો દેહ મરી ગયા તથાપિ ચેતન્ય એમ ને એમ અસંધ્ય રહેલું છે.^{૨૬} એ ચેતન્યનું મરણ માનીએ, તો ચેતન્ય એક જ છે અને તે પ્રત્યેક

દેહમાં જુદું જુદું નથી, તેથી એકનું મરણ થવાથી સર્વનું મરણ થવું બેઠેજી. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચૈતન્ય અમર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવને વાસનામાત્રની વિચિત્રતાનો જ અનુભવ થાય છે, તેને જ જીવન તથા મરણ નામ આપવામાં આવ્યું છે.^{૭૧} આવી રીતે વિચાર કરતાં કાઈના જન્મ થતા નથી, તેમ કાઈનાં મરણ થતાં નથી; માત્ર જીવ જ વાસનાના ફેરાના ખાડામાં આળે-ટપા કરે છે.^{૭૨} જ આ જગત એવામાં આવે છે, તે ઉત્પત્તિ જ થયું નથી; માટે વાસના છે જ નહિ એમ વિચાર કરવાથી, જ નાશ થાય છે તે માત્ર અંતઃકરણના અભિમાની આત્માનો જ નાશ થાય છે.^{૭૩} જ માણસ સંસારના બચથી ચુરુ પાસેથી શ્રવણ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે અને 'આ જગત પ્રાંતિરૂપ છે. પણ વસ્તુતાએ અરુ નથી, એમ સારી રીતે નિશ્ચય કરે છે તથા દૈતની વાસનાને ટાળી નાખે છે, તે મુક્ત થાય છે; અને મુક્ત પુરુષ જ આ જગતમાં સાચી વસ્તુ છે.'^{૭૪}

અનુદિતમુદિતં જગત્પ્રબંધં મવમયતોઽમ્ય-
સૈર્વિલોક્ય સમ્યક્ । અલમ્બુદિતવાસનો હિ
જીયો મયતિ વિમુક્ત इवीह सत्यवस्तु ॥ ૭૪ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'મરણવિચાર' એ નામનો સર્ગ

૫૪ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૫ મો

જીવોની વિચિત્ર ગતિ

॥ પ્રયુક્તલીલોવાચ ॥

યયૈવ જંતુમિયતે જાયતે ચ યથા પુનઃ ।

તન્મે કથય દેવેશિ પુનર્યોધવિષ્ટદયે ॥ ૧ ॥

જ્ઞાની લીલા બોલી:-હે દેવેશ્વરી! જ્ઞવી

÷ આ પંચાવનમાં સર્ગમાં જીવની અને સંસારની અતિની વિચિત્રતા તથા સદિની આદિથી ઇશ્વરના કર્મને અનુસરીને રિયતિ કહેવાશે.

રીતે પ્રાણીનું મરણ થાય છે તથા જન્મ થાય છે, તે વિષે મને વિશેષ બોધ થવા માટે ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહો.^૧

દેવી બોલ્યાં:-નાહીને પ્રવાહ બંધ થવાથી શરીરનો વાયુ શાંત થઈ બચે છે, તેથી પ્રાણીનું ચૈતન્ય શાંત થાય છે.^૨ પણ જ શુદ્ધ ચૈતન છે, તે નિત્ય છે અને તેની શાંતિ પણ નથી, તેમ તેનો ઉદય પણ નથી. તે સ્થાવરમાં, જંગમમાં, આકાશમાં, પર્વતમાં, અગ્નિમાં તથા પવનમાં રહેલું છે.^૩ કેવળ વાયુનો રાધ થવાથી ન્યારે સ્ફુરણા બંધ થાય છે, ત્યારે જડ થયેલો તે પુરુષ મરી ગયો એમ કહેવાય છે.^૪ આ પ્રમાણે દેહ સમ-રૂપ થઈ બચે છે અને પ્રાણવાયુનો મહાકાશમાં લય થઈ બચે છે, ત્યારે વાસનારહિત થયેલું ચૈતન આત્મતત્ત્વમાં રહે છે.^૫ પુનઃજન્મતા બીજની વાસનાવાળા તે અણુચૈતન્યને જીવ કહે છે અને તે તે જ કંઠાણે રાખના શુદ્ધાકાશમાં રહે છે.^૬ પછી ન્યવહારી પુરુષો તેને 'પ્રેત' એવા નામથી કહે છે. પુષ્પના પરાગમાં રહેલી મુગંધને વિષે જમ વાયુ હોય છે, તેમ તે ચૈતનમાં પણ વાસના રહી હોય છે. આ દશ્ય દેહનો ત્યાગ કરી તે ન્યારે બીજ અદશ્ય દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સ્વપ્નની પેઠે પરલોકમાં ભોગવવા ચોગ્ય અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે છે. તે પ્રદેશમાં પણ તેને પૂર્વના જન્મની પેઠે સ્મૃતિ થાય છે. પછી મરણની ખૂંટમાં મટી બચે છે, એટલે તે પોતાનું બીજું શરીર જીવે છે. તે મરનાર પ્રાણી પોતાના આત્મામાં, આકાશમાં રહેલી મેઘની ઘટાની પેઠે આકાશ, ભૂતળ તથા આયુષ્ ક્ષમાંડ જીવે છે. પણ બીજની દૃષ્ટિએ તો માત્ર શુદ્ધાકાશ જ એવામાં આવે છે.^{૭-૧૦} હવે ઉપર જણાવેલા પ્રેતના છ ભેદ છે. તેમના આ ભેદો સાંભળો; (૧) સામાન્ય પાપી, (૨) મધ્યમપાપી, (૩) ઉત્તમપાપી; (૪) સામાન્ય ધર્મ કરનાર, (૫) મધ્યમ ધર્મ કરનાર અને (૬) ઉત્તમ ધર્મ કરનાર. આ છમાંથી કાઈના

એક, બે અથવા ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. (એ છની ગતિ નીચે પ્રમાણે છે).^{૧૨}

ઉત્તમ પાપીની ગતિ

ઉપરના છમાંથી ત્રીજો મહાપાપી એક વર્ષ સુધી મૂઠ થઇને મૂર્છાનો અનુભવ કરે છે અને તેનું દૈવ્ય પરચર જીવું જડ થઈ જાય છે.^{૧૩} ત્યાર પછી કાળે કરીને તે પાપી જાગૃત થાય છે અને થણા દિવસ સુધી વાસનાના જઠરમાં જોડેલા નરકના અક્ષય દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હજારો યોનિમાં જન્મ લઇને તે એક દુઃખ ભોગવ્યા પછી ખીજું દુઃખ ભોગવે છે અને ત્યાર પછી ઠાઈ સમયે સંસારરૂપી સ્વપ્નસંભ્રમમાં શાંતિ પામે છે. અથવા તે મહાપાપી મરણનો મોહ મટ્યા પછી, જડતાના હજારો દુઃખોથી વ્યાકુળ થાય છે અને દૈવ્યમાં વૃક્ષપણના જન્મનો અનુભવ કરે છે. આમ વાસના અનુસાર નરકમાં હજારો દુઃખનો અનુભવ કર્યા પછી તે પાછો પૃથ્વીમાં જન્મ ધારણ કરે છે.^{૧૪-૧૭}

મધ્યમ પાપીની ગતિ

બીજો મધ્યમ પાપી પોતાના મરણનો મોહ મટ્યા પછી ટેટલાક કાળ સુધી પરચરની પેઠે જઠરની જડતાનો અનુભવ કરે છે.^{૧૮} પછી કાળે કરીને જાગૃત થયા પછી તે પશુ-પક્ષીની યોનિ-માં અવતાર ધારણ કરીને સંસારમાં આવે છે.^{૧૯}

સામાન્ય પાપીની ગતિ

પહેલો સામાન્ય પાપી મરી ગયા પછી તરત જ પોતાની વાસના અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા અક્ષત દેહનો અનુભવ કરે છે. તે સ્વપ્નની પેઠે જાણે સંકેતપ હોય તેવા અનુભવ કરે છે અને તે જ ક્ષણે પ્રથમની પેઠે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૦-૨૧}

ઉત્તમ ધર્મ કરનારની ગતિ

જો મહાપુણ્ય કરનાર છે, તે મરણનો મોહ મટ્યા પછી પુણ્યરૂપી વાસનાની જાગૃતિથી સ્વર્ગમાં વિદ્યાધરના નમરનો અનુભવ કરે છે. આમ પુણ્ય ભોગવ્યા પછી, તે ઈલાવૃત અથવા કિપુરુષ-

ખંડમાં કર્મનું ફળ ભોગવે છે અને પછી મનુષ્ય-લોકમાં લક્ષ્મીવાન એવા સન્નિવન માણસને ઘેર જન્મ ધારણ કરે છે.^{૨૨, ૨૩}

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મ કરતાની ગતિ

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મ કરનાર માણસ મરણનો મોહ મટ્યા પછી ઔષધિઓ તથા પક્ષિઓથી ભરેલા નંદન તથા ચેતરથાદિ વનમાં કિન્નર તથા કિપુરુષના શરીરથી જાય છે. ત્યાં પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવ્યા પછી, તે વાયુ તથા વરસાદદ્વારા પૃથ્વીમાં શાળ, જવ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે દ્વારા પુણ્યના વીર્યને આગે તે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. (સામાન્ય ધર્મ કરનારની ગતિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે.)^{૨૪} આ પ્રમાણે, ઉપર કહેલા છ જાતના પ્રેતોની મરણની મૂર્છા મટ્યા પછી ક્રમે કરીને ઉપર પ્રમાણે ગતિ થાય છે.^{૨૫}

મરણ પછી સામાન્ય સ્થિતિ

મરણ પામનાર માણસને પ્રથમ 'મારું મરણ થયું' એવું જ્ઞાન થાય છે. પછી બધુઓએ આપેલા પિંડદાનથી 'અમારું શરીર ઉત્પન્ન થયું' એવું તેમને જ્ઞાન થાય છે.^{૨૬} ત્યાર પછી, ક્રમે કરીને કાળપાયને ધારણ કરનારા ચમના અનુચરો આવીને મને લઈ જાય છે અને હું તેમની સાથે યમપુરીમાં જઈ છું, એવું જ્ઞાન થાય છે.^{૨૭} ઉત્તમ પુણ્યવાન માણસ મરણ પામ્યા પછી પોતાના પુણ્યકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય ઉવાન તથા શોભીતાં વિમાનને પોતાની પાસે જુએ છે.^{૨૮} પાપી માણસ, પોતાના પાપકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ દિમ, કાટા તથા અસિપત્રવનને પોતાની પાસે જુએ છે.^{૨૯} મધ્યમ પુણ્ય કરનાર માણસ આડું અનુભવે છે કે, 'આ મારી પાસે મુખે જવાય તેવી પગદંડી છે, આ શીતળ લીલાં ખડ જ્યાં છે, આ માટી ઊંચાવાળી સુંદર વાવ છે; હવે હું આ યમ-પુરીમાં આવ્યો છું, આ પ્રાણીનું પાલન કરનાર યમરાજ છે અને આ ઠેકાણે યમસભામાં ચિત્ર-

ગુપ્ત વગેરે મારા કર્મનો વિચાર કરે છે.^{૩૩,૩૨} આમ આ દશ્ય થતા સંસારની જન્મ રહેલો તથા સમગ્ર પદાર્થ અને તેની ક્રિયાથી શોભતો આ મરણપર્થનો સંસારનો ભાગ, પ્રત્યેક માણસને અનુભવવો પડે છે; પણ ખરી રીતે વિચારતાં સ્વરૂપ વિનાનો આ પ્રપંચ દેશ, કાળ અને ક્રિયાની દીર્ઘતાથી પ્રકાશમાન થાય છે, તો પણ તે શૂન્યજ છે તેમજ વિશેષ બોધવાળા આત્મારૂપ જ છે.^{૩૬,૩૪} 'યમરાજે મારાં કર્મનાં ક્ષણ ભોગવના માટે આ દિશામાં જવાની મને આજ્ઞા કરી છે. હું સ્વર્ગમાં જઈ છું' તથા આ બાબતે નરક છે.^{૩૫} આ મેં સ્વર્ગ ભોગવ્યું અથવા આ મેં નરક ભોગવ્યું. આ મેં અનેક પ્રકારની યોનિઓ ભોગવી અને હવે હું સંસારમાં ઉત્પન્ન થયો છું.^{૩૬} હવે મારે શાળમાં જન્મ થયો અને હું ક્ષણરૂપે થયો છું.' આવા કર્મથી મનુષ્યનું શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી તે જીવને શાસ્ત્ર અને પુરાણથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધ વડે ખબર પડે છે. (પણ શાળ તથા ક્ષણમાં જન્મ હોય ત્યારે અંતઃકરણની વિચારશક્તિ હોતી નથી; તેથી તે અવસ્થામાં તેને પોતાના અવતારની ખબર પડતી નથી.) આ પ્રમાણેના કર્મથી તે જીવ પુરુષના બીજમાં આવે છે અને તે બીજ યોનિમાં પડવાથી માતાના ઉદરમાં ગર્ભ બંધાય છે.^{૩૭,૩૮} તે ગર્ભ લોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે બાળક પૂર્વજન્મના કર્મોનુસાર સારી અથવા તો વિપરીત આકૃતિવાળો થાય છે. ત્યાર પછી તેને ચંદ્રમાની કળાની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષયવાળી એવી કામાભિમુખ યુવાવસ્થા આવે છે અને પછી તેના મુખકમળમાં હિમરૂપી વજના જવી જરા અવસ્થા પડે છે.^{૩૯,૪૦} તે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે, તેથી તેને મરણ અને મૃત્યુ થાય છે. આમ મરી ગયા પછી પ્રથમની પેઠે બધુંજોએ આપેલા પિંડદા-નથી તેને પાછો દેહ બંધાય છે.^{૪૧} ત્યાર પછી તેને પાછું યમલોકમાં જવું પડે છે અને ત્યાં

અનેક પ્રકારની યોનિમાં અવતારનો અનુભવ કરવો પડે છે.^{૪૨} આવી રીતે મોક્ષ થતાં સુધી એક આકાશમાં બીજા આકાશની પેઠે, વારંવાર જન્મ-મરણ થયા કરે છે.^{૪૩}

જ્ઞાની લીલા બોલી:-સૃષ્ટિના આદિથી આ જન્મ કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે? તે વિશે મને બોધની વૃદ્ધિ માટે કૃપા કરીને ફરીથી કહેા.^{૪૪}

દેવી બોલ્યાં:-આ જગતમાં પર્વત, ઝાડ, પૃથ્વી તથા આકાશ એ બધું પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૪૫} ચૈતન્યરૂપી ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે. તે જ ઠેકાણે જવી રીતે વિવર્ત-પણાથી ઉદય પામે છે, તે ઠેકાણે તે તેવી રીતે શુદ્ધ આત્મા પણ થાય છે.^{૪૬} જન્મ સ્વપ્નમાં એક પુરુષ અનેક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તે ઈશ્વરે સૃષ્ટિના આદિમાં પ્રબળપ્રતિરૂપે થઈને બ્રહ્મ, જીવર, આદિ લોકને ઉત્પન્ન કર્યાં છે અને તેણે જ સ્થિતિ બાંધી છે, તે આજ સુધી જવી ને તેવી જ ચાલે છે.^{૪૭} પ્રથમ પદાર્થમાત્રનું બિંબરૂપે સ્ફુરણ થયું અને તે બિંબનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે જગતરૂપે આજ સુધી રહ્યું છે.^{૪૮} દેહધારી શરીરના અંગમાં જ છિદ્રો છે, તેમાં વાયુ પ્રવેશ કરે છે અને તેના અંગને ગતિમાન કરે છે, તેથી તે જીવે છે એમ કહેવાય છે.^{૪૯} સૃષ્ટિના આદિથી જન્મમને વિષે એ જ પ્રમાણે સ્થિતિ રહી છે. ઝાડ વગેરેમાં ચૈત-ન્ય ન હોવાથી તે સ્થાવર કહેવાય છે.^{૫૦} આવી રીતે ઈશ્વર ચૈતનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંગને વિભાગ કરે છે અને તે અંગ ચૈતન્યરૂપ છે તથા તે સિવાયનું બીજું અચૈતન્યરૂપ છે.^{૫૧} પ્રાણ થયેલા ઉપાધિરૂપ શરીરમાં, બુદ્ધિને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રેરીને જીવ બહારના પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, પણ તે નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિય પોતે ચૈતન્યરૂપ નથી. જ પ્રમાણે બુદ્ધિ આકાશને શત્યશક્તિવાળું બાણ છે, પૃથ્વીને સર્વને ધારણ કરવાની શક્તિરૂપે બાણ છે તથા જળને વૃક્ષિ કરવાની શક્તિરૂપે બાણ છે, તે જ પ્રમાણે તે શરીરને શરીરરૂપે બાણ છે.^{૫૨,૫૩}

એ જ પ્રમાણે સર્વાત્મા ઈશ્વર શરીર વડે શરીરનો, જંગમપણાથી જંગમનો તથા સ્થાવરપણા એ કરીને સ્થાવરનો સંકલ્પ કરીને તેમાં રહેલા છે.^{૫૪} જ્ઞાનામાં જાણવાની શક્તિ છે, તેને જંગમ કહેવામાં આવે છે. જંગમમાં જાણવાની શક્તિ સૃષ્ટિના આરંભથી આજ સુધી રહી છે.^{૫૫} ગ્રાહ, શિક્ષા, વણ વગેરે જેને સ્થાવરરૂપે માનેલ છે, તે જડ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર-જંગમનો ભેદ છે.^{૫૬} પણ ખરું જોતાં, સૃષ્ટિના આરંભથી જ ઈશ્વરની સામાન્ય સત્તાથી, જડપણું અને ચેતનપણું એ બે જુદાં નથી.^{૫૭} ગ્રાહ અને પહાણા વગેરે એ કે સ્થાવરરૂપે એક જ છે, પણ તેની જડતાના ભેદનાં નામ અને રૂપ, બુદ્ધિથી કલ્પેલાં છે.^{૫૮} સ્થાવરને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શક્તિ હોય છે તેથી 'હું જંગમ નથી પણ સ્થાવર છું' એવાં નામ તથા સ્થાનનાં વિષયભૂત તે સ્થાવરના ગ્રાહ, પર્વત, ખડ વગેરે જુદા જુદા સંકેતથી રહેલાં છે.^{૫૯} તે જ પ્રમાણે કૃમિ, ફીડા, પતંગિયા વગેરે જંગમપણાથી એક જ છે, પણ બુદ્ધિથી જુદા જુદા વ્યવહાર માટે તેનાં નામ અને રૂપ કલ્પેલાં છે. તે કૃમિ, ફીટ વગેરેને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શક્તિ રહેલી છે. (કદાપિ શકાયાય કે, સ્થાવર તથા જંગમ એ બન્નેમાં જ્ઞાન હોય તો પરસ્પરના વ્યવહારની પરસ્પરને ખબર કેમ પડતી નથી? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે) જેમ ઉત્તરસમુદ્ર તરફનાં માણસને દક્ષિણસમુદ્ર તરફનાં માણસના વ્યવહારની પોતાના જ્ઞાન વિના કંઈ પણ ખબર પડતી નથી, તે જ રીતે સ્થાવર અને જંગમ એ બન્ને પોતપોતાની સંજ્ઞામાં લીન છે અને એક-બીજા પોતપોતાના સંકેતમાં પરાયણ છે.^{૬૦-૬૨} જેમ શિવાની અંદર રહેલા દેહકાનું તથા બહાર રહેલા દેહકાનું જ્ઞાન અસત તથા જડ છે, તેમજ સ્થાવર અને જંગમને પરસ્પરનું જ્ઞાન રહેલું છે.^{૬૩} ચેતન્યરૂપી આકાશે પ્રેરેલું ચેતન્ય સર્વ દેહાણે રહ્યું છે અને સૃષ્ટિના આરંભથી

સ્ફુરણ કરવાનો ધર્મ વાયુનો છે, તે આજ સુધી તે જ પ્રમાણે ચાલે છે.^{૬૪} જ્યાં છિદ્ર છે ત્યાં આકાશ રહેલું છે અને તેમાં જ વાયુ છે, તે પદાર્થમાત્રનું (સ્થાવરનું તથા જંગમનું) હલન-ચલન કરે છે.^{૬૫} સ્થાવર-જંગમ એ બન્નેમાં ચેતન્ય રહેલું છે અને તેમાં વાયુને લીધે કાઠમાં હલન-ચલન થાય છે, તો કાઠમાં થતું નથી.^{૬૬} એ પ્રમાણે શ્રાંતિરૂપ જગતમાં સૃષ્ટિના આદિથી જ પ્રમાણે પદાર્થની સ્થિતિ કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે વર્ત્યાં કરે છે.^{૬૭} આ પ્રમાણે વિશ્વના પદાર્થનું સ્વભાવથી થયેલું સત્યપણું તથા અસત્યપણું મેં તને કહી સંભળાવ્યું.^{૬૮} હવે મરણ પામતા આ વિદૂરચરાબને જો તે પુષ્પથી ઢાંકાયેલા શખરૂપ પદ્મારાબના પદ્મકાશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી બળે છે.^{૬૯}

જ્ઞાની લીલા બોલી:-તે કયા ભાગે શખ-મંડપમાં બળે છે? તેને જોતાં જોતાં આપણે પણ તરત જઈશું.^{૭૦}

દેવી બોલ્યાં:-આ હું ચેતન્યરૂપ બીજા દૂરના લોક તરફ જઈ છું' એવી રીતે તે રાજ પદ્મશરીરના અર્ધવાસનાના ભાગેના આશ્રય કરીને બળે છે. માટે આપણે પણ તારી સંમતિ પ્રમાણે જઈએ; કારણ કે, એકબીજાની ઇચ્છાને કાઠિ ભગ કરે, તો તેથી સ્નેહ રહેતો નથી.^{૭૧-૭૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર દૂર થાય છે, તેમ સરસ્વતી આ પ્રમાણે કયા કહીને લીલાના સંતાપને દૂર કરતાં હતાં; અને તેના ઉદાર મનમાં ઉપદેશ કરતાં હતાં, તેટલામાં વિદૂરચરાબ મરણની મૂર્છાથી જડ થઈ ગયા.^{૭૩}

इति विहितकथागवत्कृमायां परमदृष्टिं प्रसूते विमोघमानौ । नृपतिविरसुतामनस्युदारे विगलि-तचित्तजडो विदूरयोऽभूत् ॥ ७३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંસારમરણાવસ્થાવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૬ મો*

વાસનાથી રાજનું ચમપુરીમાં જવું
અને ત્યાંથી પાછા આવવું

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नंतरे राजा परिवृत्ताक्षितारकः ।

बभूवैकतलुग्राणशेषः शुष्कसिताधरः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એટલી વારમાં તે રાજનાં
નેત્ર ફરી ગયાં, હોઠ સુકાઈ ગયા અને દેહમાં
સૂક્ષ્મ પ્રાણ માત્ર બાકી રહ્યા.^૧ બુના પાંદડાના
વર્ણુ જેવો તેનો વર્ણુ થઈ ગયો. તેના મોઢાની
કાન્તિ ક્ષીણ તથા ફિક્કી થઈ ગઈ. બ્રમરના ચન્દ્ર
જેવો તેના શ્વાસનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો.^૨ તેનું
મન મહામરણના મૂર્છાદીપી અધારા ક્ષવામાં
ડૂબી ગયું. નેત્ર વગેરે ધન્દ્રિયોની બધી વૃત્તિ લીન
થઈ ગઈ.^૩ ચૈતન્ય વિનાનો તેનો આકાર ચિત્રમાં
આલેખ્યો હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. પથ્થરની
ઠાતરેલી પ્રતિમાની પેઠે તેના અવયવો હાલતા—
આલતા બધ થઈ ગયા.^૪ હું તમને વધારે શું
કહું? ઝાડ જે સમયે પડવાનું થાય છે, તે સમયે
તેની ઉપર રહેલાં પક્ષીઓએ ઝાડને ચૂકી દે છે,
તેજ પ્રમાણે પ્રાણુ પણ રાજના દેહનો ત્યાગ કર્યો
નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘ્રાણશક્તિ જેવી
રીતે પવનમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ગધને જેઈ શકે છે,
તેવી રીતે દિવ્ય દૃષ્ટિવાળી તે સરસ્વતી તથા
લીલાદેવીએ આકાશમાં રહેલા તે રાજના જીવને
જેયો.^૫ તે રાજની જીવલેખા વાસનાને લીધે
આકાશમાં આતિવાહિક પ્રાણુ સાથે મળીને દૂર
જતી જેવામાં આવી અને જેમ બ્રમરીનું બેડું
વાયુમાં લાગેલી ગધકળાની પાછળ બળ્ય તેમ સર-
સ્વતી તથા લીલાદેવીએ તેની પાછળ ચાલવા

* આ ૭૫૫મમા સર્ગમાં, તે રાજ વાસનાથી
ચમરાજના નગરમાં ગયા, લીલાદેવી તથા સરસ્વતી
તેની પાછળ મયા તથા તે ત્રણ પૂર્વના નગરમાં ગ્રામ
માં એટલી વાત કહેવાશે.

માંહ્યું.^૭ પછી થોડીવારમાં મરણની મૂર્છા
શાંત થયા પછી તેણે પોતાના વાસનારૂપ દેહે
કરીને સ્વપ્નની પેઠે નીચે પ્રમાણે ઈહું. તે રાજએ
ચમરાજના ચાકરાં બેયા અને તેઓ તેના શરી-
રને લઈ જતા હતા. પછી તેના બધુઓએ પિંડ-
દાન કર્યું તેથી તેનો દેહ બંધાયો.^૮ તે દેહથી
તે ચમરાજના અતિ દૂર રહેલા નગરમાં ગયા તે
નગર ઘણું જંતુઓથી વીંટાયેલું હતું અને
પ્રાણીનાં કર્મનાં ફળને પ્રકટ કરતું હતું.^૯ ત્યાં
ગયા પછી ચમરાજએ આજ્ઞા કરી કે, 'આ
રાજનાં કંઈ પણ અણબ કરમ નથી' ^{૧૦} નિરતર
આ રાજ નિર્મળ શુભ કરમ કરનારો છે અને
મગવતી સરસ્વતીના વરદાનથી વૃદ્ધિ પામેલો
છે. ^{૧૧} આ રાજનો પ્રથમનો દેહ ચમરૂપે પુષ્પમાં
રહ્યો છે, તે દેહમાં જઇને આ રાજ પ્રવેશ કરે.
પછી જેમ યત્રમાંથી પથ્થરને છોડી મૂકવામાં
આવે, તેમ ચમરાજએ તરત જ તે રાજને છોડી
મૂક્યો. પછી સરસ્વતી, લીલાદેવી તથા તે રાજની
જીવલેખા એ ત્રણેએ ત્યાંથી આકાશમાં ગઈ પ્રયાણ
કર્યું. તે જીવલેખા સરસ્વતીને તથા લીલાદેવીને
દેખી શક્તી નથી, પણ તે બન્ને સ્ત્રીઓ તેને દેખી
શકે છે, તેથી તે બન્નેએ તેની પાછળ જવા માંહ્યું.
તેઓ આકાશમાં ગઈ બેઠક બેસીને અને લોકા-
ન્તરોને જલદી વટાવીને જગદ્બ્રહ્માંડની બહાર
ગયાં પછી બીજા બ્રહ્માંડમાં આવીને તેઓ ભૂમ-
કલ ઉપર આવ્યાં. આમ એ બન્ને સકલપરિપ્લ્લી
દેવીઓ તે જીવલેખા સાથે પદચરાજના નગરમાં
આવી અને ત્યાં લીલાના અત પ્રરના મહ-
પમાં ગઈ. ^{૧૨-૧૮} જેમ વાતલેખા પોતાની મેળે
અંબુજ પ્રત્યે આવે છે, જેમ સૂર્યની કાન્તિ
અસોજ પ્રત્યે આવે છે અને જેમ મુગધ પવનમાં
આવે છે, તેમ તે સરસ્વતી તથા લીલાદેવી એ
બન્ને તે રાજના દેહની પાછળ ત્યાં આવ્યાં.^{૧૯}

રામ બોલ્યા:—દે બ્રહ્મ ! તે રાજ દેવી
રીતે ચમના વર પાસે આવ્યો તેના અતશરીરે

કેવી રીતે માર્ગ જાણ્યો ? ૨૦

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—હે રાધવા! તે સખને પૂર્વના શરીરની વાસનાને લીધે માર્ગ વગેરે સર્વ તેના હૃદયમાં રહુરેલું હતું, તેથી તે કેમ ન જઈ શકે ? વડના બીજમાં જીવી રીતે ઝાડ રહેલું છે, તેવી રીતે જીવોપાધિના સૂક્ષ્મ અંતઃકરણના ઉદરમાં વાસનાથી શ્રાંતિમાત્ર બધું રહેલું છે. તેને કાણ ન જોઈ શકે ? ૨૧ જીવી રીતે જીવતું શરીર બીજને તથા અંકુરને હૃદયમાં જુએ છે, તેવી રીતે સ્વભાવભૂત ચૈતન્યરૂપ આણુ, ત્રેલોક્યસમૂહને પોતાના હૃદયમાં જોઈ શકે છે. ૨૨ એક દેશમાં રહેલો મનુષ્ય દૂરદેશમાં કાંઈ ઠેકાણે પોતાના ધનને જોઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે હજારો ભૂતિથી યુક્ત રહેલો અને ભ્રમમાં દુષ્ટોલો હોય, તો પણ તે જીવ મનની ભાવના વડે વાસનાથી અંતરમાં રહેલી ઇચ્છિત વસ્તુને જોઈ શકે છે. ૨૩

રામ યોહ્યા:—હે ભગવન! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, પિંડદાનથી વાસનારૂપી દેહ થાય છે, પણ જો જીવની પાછળ પિંડદાન ન થાય, તો તે જીવને પિંડદાનની વાસના ન હોવાથી તેનું શરીર કેમ થાય છે ? ૨૪

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—મરણ પામનાર માણસની પાછળ પિંડ આપવામાં આવે કે ન આપવામાં આવે, પણ 'બધુએ અને પિંડદાન દીધું' એવી મરણ પામનારના મનમાં વાસના થવાથી જ તેને પિંડનું ક્ષણ મળે છે. ૨૫ કારણ કે પ્રાણીના ચિત્તમાં જોવા વિચાર હોય છે, તેવો જ તેને અનુભવ થાય છે. આ નિયમ જીવનાર તથા મરનારના વિષે વિપરીત થતો નથી. ૨૬ માટે મરણ પામનારને 'મને બધુએ પિંડદાન ક્યું' છે' એવી જો વાસના થાય, તો તે પિંડરહિત હોય

* જીવતા પોતે, બીજા મરનારને પિંડદાન કરેલું તથા મરનારની પાછળ પિંડદાનનો શિવાજ નબરે જોયેલો હોવાથી 'મારી પાછળ પણ મરણ પછી પિંડદાન થશે' એવી માણસને દૃઢ વાસના થાય છે.

તો પણ તેને પિંડનું ક્ષણ મળે છે. પછી 'પિંડદાન ક્યું' નથી' એવી જો તેને વાસના થાય, તો તેની પાછળ પિંડદાન થયું હોય તો પણ તે પિંડરહિત છે. ૨૭ મનની ભાવનાથી પદાર્થની સત્યતા જણાય છે અને તે ભાવના, કારણભૂત પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮ જીવી રીતે જીવ પણ અમૃતની વાસનાથી માણસને અમૃતરૂપ થાય છે, તેવી રીતે અસત્ય પદાર્થમાં સાચી ભાવના થવાથી તે સત્ય લાગે છે. ૨૯ કાંઈ પણ માણસને કાંઈ દિવસ કારણ વિના ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. ૩૦ ઈશ્વર સ્વયંપ્રકાશ છે, તે ઈશ્વર વિના મહાપ્રલય થતાં મુઠ્ઠી કારણ વિના કાંઈ કાર્ય થયું હોય એવું એવું નથી તેમ સાંભળ્યું. પણ નથી. ૩૧ માટે જ શુદ્ધચૈતન્ય છે, તે જ વાસનાથી સ્વપ્નની પેઠે કાર્ય કારણરૂપ અર્થપણાને પામે છે. ૩૨

રામ યોહ્યા:—મેં કાંઈ પણ ધર્મ કર્યો નથી' એવી જો પ્રેત (મરનાર)ના મનમાં વાસના હોય અને તેના સંબંધીએએ તેની પાછળ ધણી ધર્મ કરી મરનાર પ્રેતને અર્પણ કર્યો હોય, તો તે ધર્મ સફળ થાય કે નહિ ? તે કહો. ૩૩ સંબંધીએએ ધર્મ કર્યો તે સત્ય છે, માટે તે સફળ થવો જોઈએ. હવે મરનારને 'મેં ધર્મ કર્યો નથી' એવી વાસના છે, તો તમારા કહેવા પ્રમાણે તે ધર્મ નિષ્ફળ થવો જોઈએ. માટે શું સાચું છે ? ૩૪

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિ એ પાંચ વડે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રેત તથા ધર્મ કરનારમાં, એ પાંચથી જીવી ભાવના અધિક થાય તેનો જથ્થો થાય છે. ૩૫ જો ધર્મ કરનારની ભાવના પોતાના ધર્મને લીધે પ્રબળ થાય, તો તેને લીધે પ્રેતને,

* દોરીમાં સર્પ નથી, તે છતાં તેમાં સર્પની ભાવના થવાથી, તે સર્પરૂપે જન્મ જણાય છે; તેમ જીવના અંતરમાં ભાવના થવાથી તે સાચા લાગે છે.

‘ધર્મ’ નથી કર્યો’ એવી વાસના બદલાઈને ધર્મ કર્યાની વાસના થાય છે અને એ પ્રેતની વાસનાનું પ્રાબલ્ય થાય, તો તેને જીવી હોય તેવી ને તેવી વાસના રહે છે.^{૩૮} આ પ્રમાણે પરસ્પર વાસનામાંથી, જેનું બળ વધે તેનો જય થાય છે; મારે સારા પ્રયત્નથી નિરંતર શુભ આચરણ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો.^{૩૯}

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન! દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિથી એ વાસના ઉત્પન્ન થતી હોય, તો મહાકલ્પની સૃષ્ટિના આદિમાં દેશકાળાદિ ક્યાં હતાં? ^{૪૦} અને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ત્યારે સૃષ્ટિના આદિમાં સહકારી કારણ ન હોવાથી વાસના કેમ ધટે? તે કહેા.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહાબાહુ! તમે કહેા છો તે સાચું છે. મહાપ્રલયની સૃષ્ટિના આરંભમાં દેશ, કાળ વગેરે કંઈ હતાં જ નહિ.^{૪૧} વગી સંહકારી કારણ પણ હતું નહિ. તેથી જ કંઈ આ દેખાય છે, તે છે જ નહિ. વાસના ઉત્પન્ન જ થઈ નથી, તેમ કંઈ સ્ફુરતું પણ નથી. દરપદાર્ય માત્રેનો ત્વસ્ત્રભવ છે, તેથી આ જે કંઈ દેખાય છે, તે સાક્ષાત્ અનામય, ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે.^{૪૨} આ વિષે હજારો યુક્તિથી હું તમને પાછળથી કહીશ, પણ હંમણાં ચાલતી વિદ્યુરથરાજની કથા સાંભળો.^{૪૩} ઉપર પ્રમાણે સરસ્વતીએ તથા લીલાદેવીએ ત્યાં આવીને પદ્મરાજનું મંદિર બેસ્યું. તે મંદિરનો મધ્યભાગ અતિ સુશોભિત હતો. તે મંદિર પુષ્પના ઉપદારથી વસંતઋતુના જેવું શીતળ હતું.^{૪૪} તે શાંત આચરણવાળા રાજધાનીમાં રહેનારા માનસોથી યુક્ત હતું. તેમાં મંદાર તથા કુંડનાં પ્રખ્યાતી ઢંકાયેલું ને રાજનું ચન્ન હતું. ને ચન્ન ઉપર બેઠે મંદાર અને કુંડની ફૂલબાગોઓની મોટી ચાદર હતી. તે મંદિરમાં ચન્નની ચપ્પાના અમ્રભાગ આગળ પાલીતા પૂણું કુંભ બધો હતો.^{૪૫} ત્યાં વાસેલાં ધરનાં દાર આગળ

ગોખમાં કહિન ભોગળ નાખેલી હતી અને શાંત થતા લીલાના પ્રકાશથી, નિર્મળ સ્ત્રીતો શ્યામળ લાગતી હતી. ધરના એક ભાગમાં માણસો સૂતાં હતાં અને તેમના મુખનો શ્વાસ ચાલ્યો આવતો હતો. તે મંદિર સંપૂર્ણ, કળાવાળા ચંદ્રના ઉદયથી શોભતું હતું. સૌન્દર્યથી તેણે ઇન્દ્રના મંદિરની સમક્ષિને પણ પરાલભ આપ્યો હતો. ભગવાનની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળના મધ્યભાગના જેવી, તે મંદિરની અંદરની શોભા હતી, કોઈ પણ પ્રાણીનો શબ્દ ન હોવાથી તે મંદિર શાંત જણાતું હતું અને તે ચંદ્રના જેવું મનોહર જણાતું હતું.^{૪૬, ૪૭}

સંપૂર્ણચંદ્રસકલોદયકાંતિકાંતસૌંદર્યનિર્જિતપુરંદરમંદિરાર્ધિં ।
વૈરિં ચ પદ્મકુલાંતરચારુગોમં
નિઃશબ્દમંદમિવ નિર્મલમિદુકાંતમ્ ॥ ૫૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી ‘મરણશયનાનંતરપ્રૈત્યવસ્થા’ એ નામનો સર્ગ ૫૬ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૭ મો ~ ~ ~

બીજી લીલાનું દર્શન અને સ્વપ્નવિચાર
॥ ઇન્દ્રિય લગ્ન ॥

જો જ હોતો. તેનું શરીર સર્વાંગે સુંદર હતું.^૨ તેનાં અંગોની ચેષ્ટા પણ પ્રથમના જેવી જ હતી, એ તેમજ આભૂષણો પણ પ્રથમનાં જ હતાં; માત્ર ફેર એટલો જ હતો કે, તે પ્રથમ વિદૂરથ-જનના જીવનમાં હતી અને હાલમાં પદ્મરાજના જીવનમાં હતી.^૩ તે લીલાદેવી હાથમાં આમર ધરીને રાજાને સારી રીતે વાધુ ઢાળી રહી હતી અને ચંદ્રના ઉદયથી અંતરિક્ષ શોભે, તેમ તે પૃથ્વીના તળે શોભાવતી હતી.^૪ મોન રહેલી તે, પોતાના ડાબા હાથ ઉપર મુખકમળને રાખીને નમેલી હતી. ધરેણાનાં કિરણથી તે લતા અને પુષ્પથી પ્રકુલિત થયેલી વનસ્પતિના જેવી લાગતી હતી.^૫ તે બધું પોતાની દૃષ્ટિથી દિશામાં માલતી પુષ્પોના તથા કમળોના વરસાદ કરતી હોય અને પોતાના લાવણ્યથી તે બધું આકાશમાં ખંડિત થયેલા ચંદ્રમાને પાછી ઉત્પન્ન કરતી હોય એવી જણાતી હતી.^૬ તે રાજાના આભારપી વિઘ્નની પાસે રહેલી લક્ષ્મી હતી. પુષ્પના સંભારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુષ્પાકર શોભા જેવી તેની શોભા હતી. તેની દૃષ્ટિ પોતાના પતિના મુખ ઉપર હતી.^૭ તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતી નહોતી. જ્ઞાન થયેલા ચંદ્ર વડે જીવું રાત્રિનું મુખ કરમાં જાય છે, તેવું તેનું હૃદય કાંઈક કરમાયેલું જણાતું હતું.^૮ સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ આ પ્રમાણે રહેલી એ લીલા-દેવીને દીઠી; પણ તે લીલા તે બન્ને દેવીઓને દેખી શકતી નહોતી; કારણ કે, સરસ્વતી તથા લીલાદેવી પ્રભુદ્વ આત્માવાળાં તથા સત્યસંકલ્પવાળાં હતાં, ત્યારે આ લીલા તે પ્રમાણે નહોતી.^૯

રામ બોલ્યા:-તે દશમાં તે પ્રથમની લીલા પોતાના દેહ રાખીને ધ્યાન વડે સરસ્વતીની સાથે ગઈ હતી, એમ પ્રથમ વર્ણન કરેલું છે.^{૧૦} પણ પાછું તે લીલાના દેહનું શું થયું તે કાંઈ કહું નથી. માટે તેનું શું થયું તથા તે ક્યાં ગઈ, તે કહો.^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તે લીલાનું શરીર છે જ ક્યાં અને તેની સત્યતા ક્યાં છે? માત્ર મરુદેશમાં જન્મ જળની શ્રાંતિ યાય છે, તેમ શ્રાંતિ થઈ હતી. આ આપું જગત આત્મારૂપ જ છે; માટે દેહાદિ કલ્પના કેમ કહે? જ આ બેવામાં આવે છે, તે આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે.^{૧૩} સૂર્યના તેજથી જન્મ હિમ ગળી જાય છે, તેમ લીલાનું શરીર, પરમાત્માના બોધથી ક્રમે કરીને પરબ્રહ્મમાં પરિણમ પામી ગયું.^{૧૪} (દોરીમાં જેવી રીતે સર્પની શ્રાંતિ યાય છે, તેવી રીતે આતિવાહિક દેહને, કાળે કરી બ્રમ થવાથી, 'આધિભૌતિક દેહ છે' એવી શ્રાંતિ યાય છે.) આતિવાહિક દેહ વડે ભૂમિ વગેરે જ જ દૃશ્ય પદાર્થ બેવામાં આવે છે, તેનું આધિભૌતિક નામ પાડેલું છે. પણ ખરું જોતાં પૃથ્વી વગેરે આધિ-ભૌતિક પદાર્થ છે જ નહિ. રાખ નથી તથા અર્થ પણ માત્ર સસલાનાં શિંગડાની પેઠે જ છે. માત્ર આત્મા એ જ સત્ય છે.^{૧૫,૧૬} કાઈ માણસને સ્વ-ભાવસ્થામાં પોતે હરિષ્ છે એમ શ્રાંતિ થઈ. પંછી બ્રહ્મવસ્થામાં તેમનું હરિષ્પણું મટી જાય છે, ત્યારે તે મૃગને શોધતો નથી તેમ અસત્ય વસ્તુ શ્રાંતિથી સાચી લાગે, પણ શ્રાંતિ મળ્યા પછી તેમ થવા સંભવ નથી.^{૧૭} જેવી રીતે બ્રમથી દોરડીમાં સર્પબુદ્ધિ યાય છે અને બ્રમનો નાશ થયા પછી સર્પબુદ્ધિ મટી જાય છે, તેવી રીતે સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી અસત્ય જ્ઞાન મટી જાય છે.^{૧૮}

આ બ્રહ્માંડમાં રહેલી સ્થૂળશ્રાંતિ અજ્ઞાની માણસના સમૂહમાં કારણ વિના માત્ર મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ પામી છે. બાળક પોતે ફૂદડી ફેરે છે, ત્યારે તેને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે, તેમ સ્વમની પેઠે સૃષ્ટિના અનુભવ કરતો રહેલો દેહાત્મા, ઘણી વાર જન્મ-મરણ પામે છે.^{૧૯,૨૦}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! જો યોગીને આધિભૌતિક દેહપણું ન હોય, તો જીવિત અવ-સ્થામાં તથા મરણ પછી તેનો આતિવાહિક

પણુને પામેલો દેહ કેવો જમાય છે, તે કહેા. ૨૧

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—સ્વપ્નમાં જ પ્રમાણે પૂર્વ-
નો દેહ શેષ રહ્યા વિના જ એક દેહનો ત્યાગ કરીને
બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે એ
આતિવાહિક દેહમાં પણ એક દેહમાંથી બીજા
દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અનિત્ય છે. તડકામાં
રહેલા હિમના કણો અને શરદઋતુના આકાશમાં
રહેલો મેઘ જમ દશ્ય છતાં અદશ્ય છે, તેમ
યોગીનો દેહ પણ દશ્ય છતાં અદશ્ય છે. ૨૨, ૨૩
આકાશમાં ઊડતા પક્ષીને જમ તેના વેગથી
બીજું પક્ષી જેઈ શકતું નથી, તેમ યોગીના દેહને
બીજા યોગીએ પણ જેઈ શકતા નથી. ૨૪ અથવા
પોતાની વાસનાના બ્રમથી જ કાઈ માણસ કાઈ
સમયે, યોગીના દેહને મરી ગયેલો દેખે છે તથા
જીવતો પણ દેખે છે; પણ બ્રાતિનો નાશ થયા
પછી, જીવી રીતે દોરીમાંથી સર્પ યુદ્ધિ મટી બંધ
છે, તેવી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જીવિતદશા-
માં પણ તે દેહાદિ બ્રાતિમાત્ર છે એમ બળે
છે. ૨૫, ૨૬ ખરું જોતાં દેહ કાણ છે? કોની સત્તા
છે? અને કોનો કેમ નાશ થાય છે? પરમાયુરૂપે
જ છે, તે જ જ્ઞાન થયા પછી રહે છે; અને માત્ર
અજ્ઞાનનો જ નાશ થાય છે. ૨૭

✓

રામ યોહ્યાઃ—હે પ્રભુ! યોગીનો આધિ-
શૌતિક દેહ જ આતિવાહિકપણને પામે છે કે,
આતિવાહિક દેહ નવો જ ઉત્પન્ન થાય છે :
કારણ કે, બળે તે સંશયથી હું નદીના પ્રવાહમાં
તણાઈ જતો હોઈ, એમ લાગે છે અને મને
સ્થિરતા રહેતી નથી ૨૮

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—હે ઉત્તમ! યોગીને આધિ-
શૌતિક દેહ છે જ નહિ, માત્ર આતિવાહિક જ
છે, એ મેં તમને ઘણી વખત કહેલું છે; તો પણ
તે તમે કેમ સ્મરણમાં રાખતા નથી? ૨૯ આતિ-
વાહિકના અભ્યાસથી આધિશૌતિકપણની યુદ્ધિ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તે (આધિશૌતિકતા) જ
શાંત થયા પછી પ્રથમની (આતિવાહિકપણ-

ની) યુદ્ધિ પાછી પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૦ તે સમયે
નિર્મળ બોધ થવાથી, સ્વપ્નના મનુષ્યની પેઠે દેહ-
નું ગુરુપણ (ભારપણ) તથા કઠિનપણ એવી
રીતનો ખોટો આગ્રહ શાંત થાય છે. ૩૧ નેથી
સ્વપ્નમાં આ મારું સ્વપ્નનું શરીર છે એવું
જ્ઞાન થવાથી, જમ સ્વપ્નનું શરીર હલકું થઈ
બંધ છે, તેમ તે યોગીનો દેહ આકાશમાં જવાને
યોગ્ય થાય છે. ૩૨, ૩૩ જનો આત્મા ઘણાક
દિવસના સંકલ્પરૂપ દેહને વિષે પરિણામ પામે-
લો છે તથા તેમાં જ જને સ્થિતિ કરવાની ઇચ્છા
છે, તે અજ્ઞાની માણસનો દેહ, શય થઈને બળી
બંધ છે, ત્યારે તેને પણ પ્રથમના સૂક્ષ્મદેહની
પ્રાપ્તિ થાય છે; તો પછી જ્ઞાનવાન તથા વાસ-
વિનાના યોગીને, અત્યંત બોધ થવાથી, જીવિ-
તદશામાં પણ અવશ્ય થનારે તે સૂક્ષ્મદેહ પ્રા-
પ્ત થાય જ. ૩૪, ૩૫ હું સંકલ્પાત્મા છું અને સ્પૃહ
ત્મા નથી એવી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યા
બોધ થવાથી યોગીનો દેહ સ્વેચ્છાવિહાર કર-
વાને યોગ્ય થાય છે. ૩૬ ત્યારે દોરીમાં સર્પન
બ્રાતિની પેઠે આ દેહ વગેરે બધું બ્રાતિરૂ-
પે જણાય છે. એ બ્રાતિનો નાશ થવાથી શું નાશ
પામ્યું તથા તેની ઉત્પત્તિ થવાથી શું ઉત્પન્ન
થયું? (સારાંશ કે જમ છીપમાં રૂપાની બ્રાતિને
નાશ થવાથી કાઢને હર્ષ-શોક થતો નથી, તેમ
તે બ્રાતિનો નાશ થવાથી પણ હર્ષ-શોક થતો નથી.)

રામ યોહ્યાઃ—હે પુણ્ય! શયની પાસે રહે-
લી લીલા, આવેલી લીલાદેવીને જેઈ શકતી નથી,
પણ જો ત્યાં રહેલાં માણસો તેને જુએ, તો તેઓ
શું સમજે, તે તમે કહેા. ૩૭, ૨૮

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—જો ત્યાં રહેલાં માણસો તે
લીલાને જુએ, તો તેઓ એમ સમજે કે, 'આ
દુઃખી રાણી આ ઠેકાણે રહેલી છે અને આ
બીજી કાઈ તેની સખી કાઈ ઠેકાણેથી આવેલી
છે. પણ આ ક્યાંથી આવી અને કાણ છે, એવો
તેમના મનમાં સંદેહ થતો નથી. ૩૯ કારણ કે

ારરહિત માણસ અવિવેચી પશુની પેઠે, પ્રથમ
લા પદાર્થના અનુસારથી જ બ્યવહાર કરે
જેવી રીતે બૂખરો પથ્થર ગ્રાહમાં પછાડ-
ગ્રાહને કાપ્યા વિના જ બૂંડા થઈ જાય છે,
ગાડરિયા પ્રવાહવાળાં અજ્ઞાની માણસો
કાંઈ વિચાર કરતા નથી.^{૪૧} સ્વપ્નમાં જોયેલું
અસત્ય હોવાથી, જાગ્રદવસ્થા થયા પછી તે
જાય છે, તેની જેમ ખખર પડતી નથી,
જ્ઞાનને ઉદય થવાથી; આધિભૌતિક દેહને
નાશ થાય છે તેની પણ ખખર પડતી નથી.
રોમ ખોલ્યા:-હે ભગવન! સ્વપ્નનું શરીર
દવસ્થા થયા પછી ક્યાં જાય છે? એ મારા
ના સંશયને, પવન જેવી રીતે શરદ્ધતુનાં
ગને મટાડે, તેવી રીતે તમે મટાડો.^{૪૨, ૪૩}
વસિષ્ઠ ખોલ્યા:-પવનથી થયેલી સ્ફુરણ
મટયા પછી જેમ પવનમાં જ લય થાય
તેમ સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં જોયેલા પર્વ-
પદાર્થો અવિદ્યથી થયેલા જીવના જ જ્ઞાન-
લય થઈ જાય છે.^{૪૪} વાયુનું સ્ફુરણપણું
સ્ફુરણારહિત વાયુમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ
ના પદાર્થ સંવિત્તા મળરૂપ અજ્ઞાનમાં
કરે છે.^{૪૫} આ પ્રમાણે કાંઈ સમયે કર્મ-
સંવિત્ જ, સ્વપ્નના પદાર્થરૂપે પ્રકાશે છે
સ્વપ્ન દૂર થયા પછી તે એકત્વપણાને
જાય છે.^{૪૬} દ્રવ અને પાણી એ બે જુદાં
તેમજ વાયુ અને સ્ફુરણ એ બે જુદાં
તે જ પ્રમાણે સંવિત્ તથા સ્વપ્નના
એ બે જુદાં નથી. પણ તેમાં જ જુદાપણું
ય છે કે અજ્ઞાન જ છે, અને તેને સંસૃતિ
છે. એ સંસૃતિ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયે-
ગ. ૪૭, ૪૮ કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી
અને સ્વપ્નમાં સહકારી કારણનો અભાવ
છે. આથી સંવિત્ તથા સ્વપ્નના પદાર્થનું
પણું નિરર્થક છે.^{૪૯} જેવી રીતે સ્વપ્ન છે
જ રીતે જાગ્રત છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

કારણ કે, સ્વપ્નમાં જેવી રીતે અસત્ નગર
જણાય છે, તેવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં અસત્
જગત જણાય છે.^{૫૦} સ્વપ્નમાં જોયેલો અર્થ
સાચો થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે સંવિત્ને
નિત્ય સત્યપણું છે તથા સ્વપ્નના અર્થને નિત્ય
અસત્યપણું છે.^{૫૧} જેમ સ્વપ્નમાં જોયેલો પર્વ ત
ક્ષણમાત્રમાં આકાશરૂપે થઈ જાય છે, પણ ક્રમે
કરીને બોધ થયા પછી, તે બધું ખોટું જણાય
છે.^{૫૨} આકાશમાં પક્ષી જડે છે તથા અમુક માણ-
સનું મરણ થયું છે એવું પાસે જોયેલાઓ જ
જુએ છે, તે પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલા દેહમાં જ
જેવામાં આવે છે. આથી આ સંસારમાં જ
દેહદહિ છે તે મોહથી છે, તેથી એ સંસાર મિથ્યા
છે. ઇન્દ્રિયજ જેમ માયાથી પ્રાંતિરૂપે જણાય છે
તથા સ્વપ્નમાં જેમ અસત્ પદાર્થનો અનુભવ
થાય છે, તેમ આ પ્રપંચ પણ પ્રાંતિરૂપ જ
છે.^{૫૩, ૫૪} મરણની મૂર્છા થયા પછી અમદહિ-
વાળા પુરુષને દેહ થયેલા ભેદના સંસ્કારનો ઉદય
થવાથી, સ્વપ્નના અનુભવની જેમ જ પ્રત્યક્ષ.
સર્ગનો અનુભવ થાય છે, તે તે ગ્રંથવાના
પાણીની પેઠે મિથ્યા છે અને તે આતિવાહિક
શરીરમાં મનોમય છે.^{૫૫}

સ્વમાનુભૂત્ય इमा मरणांतपोषे ब्राह्मेतर-
ब्रमदृशः स्फुटसर्गमासः । ब्राह्म्यातिवाहिकशरी-
रगतः समस्ता मिथ्योदितो मृगनदीसरणक्रमेण
श्रीयोगवांसिष्ठ महाराभायણुभां उत्पत्ति-
प्रकरणां लीलानां व्याખ्यान संખंधी
'स्वप्नार्थविचार' એ નામનો
સર્ગ પાઠ ગો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો

પદ્મરાજનું સહવન થયું

॥ ઘસિષ્ઠ ડવાચ ॥

•ત્તસ્મિન્નંતરે જ્ઞસિર્જિવં વૈદૃથં પુનઃ ।

•સંકલ્પેન કરોઘાણ મનસઃ સ્પંદનં યથા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—હે ગમચંદ્ર ! જન્મ મનના વેગને રોકવામાં આવે, તેમ સરસ્વતીએ વિદ્વં-રથરાજના જીવને, સંકલ્પ વડે રોકી દીધો.^૧

લીલા બોલી:—હે દેવી ! આ રાજ શબ્દે રથા અને હું સમાધિમાં રહી, તેને ઢેલો વખત થયો, તે તમે મને કહો.^૨

સરસ્વતી બોલ્યાં:—તું કહે છે તેને એક માસ થયો. આ સૃષ્ટિમાં અને આ નિવાસગૃહમાં તારા દેહની રક્ષા કરવા માટે બે દાસીઓ રહી છે. તે હમણાં સૂતેલી છે.^૩ હું સ્વર્ગગીતી તારા દેહનું શું થયું, તે હું કહું છું, તે હું સાંભળ. તું સમાધિમાં રથા પછી પંદર દિવસે તારા શરીર પરસેવાથી ભીંજાઈ ગયું અને તે બ્રહ્મા જવું થવા લાગ્યું.^૪ ત્યાર પછી, કંમે કરીને સુકા-ચેલા પદ્મવતી જન્મ નિર્જીવ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયું. આમ તારા શબ કાષ્ઠ તથા પથ્થર જવું જડ અને હિમના જવું શીતળ થઈ ગયું.^૫ કારભારીઓએ આવી તારા શરીરને ફરીફરી બેઈને, તું મરી ગઈ છે, એવો નિશ્ચય કર્યો, અને પછી તને ઘરમાંથી બહાર કાઢી ગયા.^૬ ઝાણું શું કહેવું ? તેમણે ચંદનના લાકડાની ચિતા બંધાઈ અને તેમાં થી સહિત તારા તે દેહનો દાહ*
 * આ અગ્નિવનના સંગમાં, સમાધિમાં રહેલી લીલાના દેહનો નાશ, લીલાનું ભાષણ તથા રાજ-જીવતા થયા એટલી કથા કહેવાશે

* આવી રીતે લીલાના શરીરમાં વિકાર થયો અને તેનું મરણ થયું, પણ સરસ્વતીના સંકલ્પથી તથા રાજના અદૃશ્ય, વિદ્વંરથરાજના શરીરમાં કાંઈ પણ વિકાર થયો નહિ અને તેનું મરણ ન થયું; તેથી તેનો એ દેહ રહ્યો તથા લીલાનો બીજો દેહ થયો.

કર્યો.^૭ ત્યાર પછી ‘રાણીનું’ મરણ થયું’ એવ રીતે જાંચા સ્વરથી પોક મૂકીને, તારા પરિવા આકુળતાથી તારી ઉત્તરક્રિયા કરી.^૮ હવે પાછી તું અહીં શરીર સાથે આવી, તે બેઈને ‘રાણી પરલોકમાંથી આવી’ એમ બહુ લોકોને ધણુ આશ્ચર્ય લાગશે.^૯ હે પુત્રી ! સલસંકલ્પથી તારા આતિવાહિક શરીર થયું છે અને માણસો તને બેઈ પણ ન શકે. તો પણ લોકો તને આશ્ચર્યથી ભરે.^{૧૦} હે બાળા ! દેહમાં તારી જવી વાસના હતી તેવો જ તારો આકાર છે, માટે જ તારા રૂપ પૂર્વના રૂપ જવું જ પ્રકટ્યુ છે.^{૧૧} બાળકને ભૂતની વાસના યાય છે તો તે ભૂતને કહે છે, તે જ પ્રમાણે દરેક માણસ પોતાને જ વાસના યાય, તે અનુસાર જીવે છે.^{૧૨} તત્ત્વનિષ્ઠ સુદરી ! તે પૂર્વનો દેહ ભૂલાર્થ ગં ઠતો, પણ તે વાસનાઓથી સંપૂર્ણ વિહીન થઈ નહોતો, એટલે એ વાસનાને લીધે તને આતિવાહિક-શરીર-હવણ થયું છે.^{૧૩} શરદાનું આકાશમાં રહેલાં વાદળો જન્મ બેવામાં આવત નથી, તેમ જ્ઞાનીને આતિવાહિક શરીર થયા પછી આધિભૌતિક શરીર બેવામાં આવતું નથી.^{૧૪} આતિવાહિકપણને પામેલો દેહ, જળ વિનાન મેધ જવો તથા સુગંધી વિનાના ધુપ જવો થઈ બચ છે.^{૧૫} યુવાવસ્થામાં જન્મ ગર્ભની સ્થિતિનું સ્મરણ રહેતું નથી, તેમ આતિવાહિક જ્ઞાન થયા પછી દેહનું સ્મરણ રહેતું નથી.^{૧૬} આજે એક નીસરે દિવસે આપણે આ આકાશમાં આવ્યા છીએ અને પ્રજાતમાં મોહ પામેલી આ બે દાસીઓને હમણાં મે નિદ્રા વશ કરી છે.^{૧૭} માટે હે લીલા ! ચાલો, હવે આપણે સત્ય સંકલ્પના વિલાસ વડે આ લીલાને દૃશ્ય થઈએ અને બ્યવહાર પાછો ચાલુ થાએ.^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—પછી ‘અમને બન્નેને લીલાદેવી ભલે જીવે,’ એવું સરસ્વતીએ ચિંતવન કર્યું, ત્યાં તે બન્ને દૃશ્ય થયાં અને તે મંદિરમાં

કાશ થયો. એટલે વિદૂરથરાજની પાસે રહેલી માણ નેત્રવાળી લીલા, તે તેજના પુંચથી પ્રકાશ મેળા પોતાના ધરને જોવા લાગી. તે સમયે મહિર ચંદ્રકાંતમણિના દ્રવથી શીતળ થયેલી જ્વાળાની કાન્તિને લીધે, ચંદ્રજિભમાંથી તરેલું દોષ તેવું જણાતું હતું. વળી તે મહિની ભીતો એ પ્રજાના પ્રવાહીથી રસેલી હતી થી તે જણે સોનાના રસથી લીધેલું દોષ તેવું ખાતું હતું. આવી રીતે તે લીલા પોતાના હિગ્ને જોઈ રહી હતી ત્યાં તેણે પોતાની પાસે રસ્વતીને તથા લીલાદેવીને જોયા. તે ગભરાઈને ભી થઈ ગઈ અને તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગી કે, 'હે જીવન દેનારી દેવીઓ ! તમારો બન્ને જય હો ! તમે મારું કલ્યાણ કરવા માટે જ આવેલાં છો અને તમારા માર્ગને શોધનારી હું હોઈ પ્રથમથી આવી છું.' આમ કહીને લતા મેરુપર્વતના શિખર ઉપર બેસે, તેમ તે ત્રણે જાનવતી મત્તયુવતીઓ આસન ઉપર બેઠી. ^{૧૮-૨૪}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! આ દેશમાં દેવી રીતે આવી ! માર્ગમાં કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નથી તે ક્યાં થયું અને ક્યાં જોયું ? એ બધું ભરભથી મને કહે. ^{૨૫}

વિદૂરથની લીલા બોલી:-હે દેવી ! વિદૂરથરાજના ગૃહપ્રદેશમાં, બીજા ચન્દ્રની કળા પી હું, કલ્પાન્તરૂપી જ્વાળાથી હણાઈ ગઈ તી અને મને મૂર્છા આવી ગઈ. ^{૨૬} અપણ પિણનાળાં નેત્ર મીચાઈ ગયાં અને મને મારા મ-વિષમની કાંઈ પણ ખબર રહી નહિ. ^{૨૭} છી હે પરમેશ્વરી ! મરણની મૂર્છા મટી અને યાં હું જોવા લાગી ત્યાં મેં મારો દેહ ભૂતા થમાં જાડતો જોયો. ^{૨૮} તે ભૂતાકાશમાં હું વાયુ-પી રથમાં બેઠી અને તે રથમાં હું આ મહિ-માં ગંધલેખાની પેઠે આવી છું. ^{૨૯} હે દેવી ! આ મહિર નાયક વડે સુશોભિત છે, દીવાઓથી ઝગ-તિત છે, એકાંતમય છે અને મહામૂલ્યવાન થય-

નોથી યુક્ત છે. ^{૩૦} જમ વસંત પુષ્પવનમાં શયન કરે, તેમ આ મારા પતિ વિદૂરથરાજને હું પુષ્પ-માં સૂતેલા જોઈ છું. ^{૩૧} હે દેવેશ્વરી ! રણસામ-ના શ્રમથી તે અહીં સુખથી સૂતા છે, એમ ધારીને હું તેમને જાંમથી જગાડતી નથી. ^{૩૨} પછી મેં આમ જ દેવીઓને આ ભાગમાં આવેલાં જોયાં. હે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરનારી દેવી ! આમ મારો અનુભવ મેં તમને કહ્યો. ^{૩૩}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હંસની ગતિને પણ લક્ષિત કરનારી અને સુંદર નેત્રવાળી હે બન્ને લીલાઓ ! હવે આપણે પુષ્પચર્યામાં સૂતેલા આ રાજને ઉઠાડીએ. ^{૩૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-સરસ્વતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને પછી પશ્ચિમી જમ સુગધનો ત્યાગ કરે, તેમ તેણે પ્રથમ પોતે રાકી રાખેલા વિદૂરથરાજના તે જીવને છોડી મૂક્યો. ^{૩૫} એટલે તે જીવ વાયુના (અદૃશ્ય) આકારથી તે રાજની નાસિકાની પાસે ગયો. ^{૩૬} સમુદ્ર જમ મણિને ધારણ કરે, તેમ તે જીવ પોતાના અંતઃકરણમાં હજારો વાસનાને ધારણ કરતો હતો. પવન જમ પોલા વાંસમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે જીવે રાજના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૩૭} તે પછી વૃદ્ધિ બંધ થવાથી કરમાઈ ગયેલું કમળ, જમ સારી વૃદ્ધિ થવાથી પ્રફુલ્લિતપણે પામે, તેમ તે રાજનું અપકમળ પ્રફુલ્લિત થાય. ^{૩૮} અને વસંતઋતુમાં જમ લતા-ઓ પ્રકાશ પામવા લાગે, તેમ તે રાજનાં સર્વ અંગો કમે કરીને પ્રકાશ પામવા લાગ્યાં. ^{૩૯} મુખ-ચંદ્રના કિરણથી પૃથ્વીને પ્રકાશ પમાડતો તે રાજ, સંપૂર્ણ કળાયુક્ત રાકા* પૂર્ણિમાના ચંદ્ર-માની જમ શોભવા લાગ્યો. ^{૪૦} વસંતઋતુ જમ સોનાના જવાં ઉજ્જવળ કાન્તિવાળાં પદ્મોને પ્રકટ કરે, તેમ તે રાજ પોતાનાં રસવાળાં કામળ અંગોને પ્રકટ કરવા લાગ્યો. ^{૪૧} સર્વ જીવનના

* પૂનમના દિવસે ચંદ્રમાની દીનકળા હોય, તો તે 'અનુભવિ' તથા પૂર્ણિકળા હોય તો તે 'રાકા' કહેવાય.

આત્મારૂપ વિરાટ ભગવાન જન્મ પોતાના નેત્ર-
રૂપી ચંદ્ર તથા સૂર્યનો ઉદય કરે, તેમ તે રાજાએ
નિર્ભળ તારકા* (કીકી)થી શોભતાં પોતાનાં મનો-
હર નેત્ર ઉધાડ્યાં.^{૧૨} પછી વૃદ્ધિ પામતા વિદ્યા-
ચળ જવા અને શોભીતી કાયાવાળા તે રાજા જીભા
થયા અને મેઘના જેવી ગભીર વાણીથી બોલ્યા કે,
'અહીં કોણ છે ?'^{૧૩} તે સમયે પાસે રહેલી બન્ને
લીલાદેવીઓએ કહ્યું કે, 'આજ્ઞા કરો.' આમ ત્યાં
રાજાએ પોતાની પાસે સમાન આચારવાળી, સ-
માન આકારવાળી, સમાન રૂપવાળી, સમાન સ્થિ-
તિવાળી, સમાન વચનવાળી, સમાન ઉદ્યોગવાળી,
સમાન આનંદવાળી અને સમાન ઉદયવાળી
બે લીલાદેવીને જોઈ અને કહ્યું કે, 'તું કોણ
છે ? આ કોણ છે ?' અને ક્યાંથી આવી છે ?'
એટલે પ્રથમની લીલાએ કહ્યું 'હે દેવ ! હું જ
હું છું તે સાંભળો.^{૧૪-૧૫} જેવી રીતે વાણી
અર્થને અનુસરીને રહે છે, તેવી રીતે તમને
અનુસરનારી સહધર્મિણી એવી હું તમારી પૂર્વ-
ની સ્ત્રી છું.^{૧૬} આ બીજી લીલા છે, તે શુભ
મહિલા મે રમતથી તમારા ઉપભોગ માટે પ્રતિ
બિબરૂપે ઉત્પન્ન કરી છે.^{૧૭} હે દેવ ! રક્ષણ કરો !
આ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર અમ્બાભાગ આગળ
જેઠાં છે, તે ત્રેલોહ્યમાતા પરમમગ્ધ સરસ્વતી
દેવી છે.^{૧૮} તેમણે આપણા પુણ્યના યોગથી
અહીં સાક્ષાત્ દર્શન દીધા છે હે રાજન્ ! આ
દેવી અમને બીજા પ્રલાડમાથી અહીં લઈ આવ્યા
છે.^{૧૯} આ પ્રમાણે લીલાદેવીનાં વચન સાંભળીને
લાખી માળાને ધારણ કરનારા તે કમળ સમાન
નેત્રવાળા રાજા જીભા થયા અને સરસ્વતીના
પગમા પડ્યા તેમણે પ્રાર્થના કરી કે, 'હે સર-
સ્વતી ! હે દેવી ! હે સર્વહિતપ્રદા ! હે વરદા !
હું તમને દડવત્ પ્રણામ કરું છું અને બુદ્ધિ
આપો, દીર્ઘ આયુષ્ય આપો તથા ધન આપો.^{૨૦}
રાજાના આવા વચન સાંભળી, સરસ્વતી દેવીએ

* આખમા રહેલી પૂતળી

તેના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને પછી આમ કહ્યું
સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્ર ! તું આ લોક
માં સુખ આપનાર દીર્ઘાયુષ્યથી ઇચ્છિત ધન
પામ, તેમજ બન્ને લોકમાં સુખ આપનાર પર
માર્થરૂપ બુદ્ધિથી તું યુક્ત થા.^{૨૨} તારી સર્વ
આપત્તિનો તથા પાપબુદ્ધિનો નાશ થાઓ, તને
અનંતસુખની પ્રાપ્તિ થાઓ, દેશને વિષે મનુષ્ય-
નો સમૂહ નિરંતર આનંદ પામે અને લક્ષ્મી
નિરંતર વિલાસ પામે.^{૨૩}

સર્વાપદઃ સકલદુઃકૃતદ્વયથ ગચ્છંતુ વ
શમનંતસુખાનિ સમ્યક્ । આયાતુ નિત્યમુદિત
જનતા મંવંતુ રાટે સ્થિરાશ્ચ વિલસંતુ સદૈ
લક્ષ્મ્યા ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
સંખ્યા 'પદ્મજવન' એ નામ-
નો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૯ મો ~ ~ ~

પદ્મરાજના પુનર્જીવનથી શહેરમાં થયેલો
ઉત્સવ અને જીવન્યુક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સરસ્વતી તથેત્યુક્ત્વા તત્રૈવાંતર્ધિનાયયૌ ।

પ્રમાતે પંકજૈઃ સાર્થં વુરુષે સકલો જનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે તે સરસ્વતી
દેવી રાજાને વરદાન આપી અતર્ધાન યર્થ ગયા
અને પ્રાત કાળમા કમળ પ્રકુલિત થયાં એટલે
સર્વ માણસો ભંજત થયા.^૨ રાજાએ ઘણા આનં-
દથી લીલાદેવીને આલિંગન કર્યું અને લીલા
દેવીએ મરણની મૂર્ચ્છાથી સજીવન થયેલા રાજા
ને વાર વાર આનંદથી આલિંગન કર્યું.^૩ તે
સમયે તે રાજાનું મંદિર મદ્યથી કામદેવ જવા

* આ જોગણસાદા સર્વમા રાજા સજીવન થયો,
તેના હાથે શહેરમા ઉત્સવ થયો તેનું, તેના રાજ્યનું
તથા જીવન્યુક્તિનું વર્ણન આપ્યું

ખોહર લાગતાં તથા આનંદથી પરવશ થયેલાં માણસોથી શોભવા લાગ્યું. તેમાં વાદિનના તથા ધ્યનના શબ્દો થવા લાગ્યા.^૩ તેમાં જયજય-રના તથા મંગળકારી પુલ્યાહવાયનના શબ્દો ાજ રહ્યા. તે રાજમહેલનું આંગણું રાજના થનની ધરછાવાળા આનંદિત મનુષ્યોથી-ભ્રમ-ઈ ગયું.^૪ ત્યાં હજારો સિદ્ધો અને વિવાધરો પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા અને શૃંગ, સુરજ, હિંદાં, શંખ તથા કુંડલિનો ઉત્તમ ધ્વનિ થઈ શો હતો. તે મંદિરમાં હાથીઓ, પોતાની ચૂંદ ંથી કરીને ઉઠકંઠ શબ્દો કરતા હતા અને તેના ંગણામાં જાયા તાલથી તાંડવ કરતી સ્ત્રીઓના મૂંઠાના શબ્દો શોભતા હતા.^૫ રાજને ભેટ પાવા માટે આવતાં ઢેઢલાંક માણસો સાંભીડ-લીધે પરસ્પર અથડાઈને પડી જતાં હતાં ને તેથી તે મંદિર ચિત્રવિચિત્ર થઈ રહ્યું હતું. નેક પ્રકારની પ્રુષ્પોતી માળાઓને ધારણ કર-તાં માણસોની આવ-જાથી તે સુંદર લાગતુંું. રાજના કારભારી, થોડાઓ અને નગરનાંણસોએ ત્યાં પ્રુષ્પ વગેરે પાથયાં હતાં, તેથીી વચ્ચે પાથયાં હોય તેવું દેખાતું હતું. આકા-ર્શ નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓના હાથ રાતા હોવાથીી ધણાંક કમળવાણું તળાવ હોય તેવી શોભાે રહી હતી.^૭ ત્યાં હવે પામતી સ્ત્રીઓાસથી ફરતી હતી, તેથી તેમનાં કુંડળ ચપળે રહ્યાં હતાં. ત્યાં મનુષ્યના પગસંચારને લીધેેા કંઈમરૂપ થઈને શોભતાં હતાં.^૮ શરદઋતુ-મેધની જમ ત્યાં પટ્ટવ્રજના સુંદર ચંદરવાયા હતા. આંગણામાં નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓનાંંને લીધે, ત્યાં જાણે લાખો ચંદ્રમા નૃત્યેા હોય તેમ જણાતું હતું.^{૧૦} આવી રીતનીમંદિરની શોભા થઈ રહી હતી. તે સમયેેશાંતરેમાં માંણસો પ્રથમની લીલાદેવીી લીલાદેવીને તથા રાજને પરલોકમાંથી લઈી છે, એવી વાર્તા કરવા લાગ્યાં.^{૧૧} પોતાં

મરણ થયું અને પાછો પોતે સજીવન થયો, એવિધે પદ્મરાજ સંક્ષેપથી વૃત્તાંત સાંભળ્યો. તેણેેચારે દિશાના સમુદ્રનું જળ મંગાવીને તે જળથીેનાન કયું. પછી જમ દેવતાઓએ ઇન્દ્રનેેઅભિષેક કર્યો હતો, તેમ કારભારી તથા બ્રાહ્ણોએ તે રાજને અભિષેક કર્યો.^{૧૨, ૧૩} તે પછીેરાજ તથા તે બંને લીલાદેવી હવે જીવન્મુક્ત થયાંેહતાં અને તેમની બુદ્ધિ ઉદાર થઈ હતી. તેઓેસુરત્રના સુખની પેઠે પૂર્વના વૃત્તાંતની વાર્તાથીેઆનંદ પામવા લાગ્યાં.^{૧૪} આવી રીતે સર-સ્વતીદેવીના પ્રસાદથી તથા પોતાના પુરુષાર્થથીેતે પદ્મરાજ, ત્રણે લોકમાં કલ્યાણને પામ્યા.^{૧૫} સરસ્વતીના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વને જાણનાર તેેરાજએ એ લીલાદેવી સાથે એંશીહજાર વર્ષેેસુધી રાજ્ય કયું.^{૧૬} આવી રીતે જીવન્મુક્તથયેલું તેમજ સ્થિર બોધ પામેલું તે યુગલ, એંશી-હજાર વર્ષેેસુધી રાજ્ય કરીને અંતે જીવન્મુક્ત-પણાને પામી ગયું.^{૧૭} તેનું રાજ્ય પ્રજામાં નિલ-અબ્યુદયને લીધે નિર્દોષ હતું, વિદ્વાનના સમા-ગમથી મનોહર હતું, કુળપરંપરાને યોગ્ય હતું, પોતાને હિતરૂપ હતું, માણસને અનુરંજન કર-વામાં ચતુર હતું અને સર્વ કારણથી સર્વ માણ-સને સંતોષકારક હતું. તે રાજ્યનું ધણાંક દિવસ પાલન કરીને, તે દેવતી વિદેહભોક્ષને પામ્યાં.^{૧૮}

યદુદયવિશદં વિદગ્ધમુગ્ધં સમુચિતમાત્મ-
હિતં ચ પેશલં ચ । વદસ્વિલજનત્રોપદં સ્વરાજ્યં
ચિરમનુપાલ્ય સુદંપતી વિમુક્તો ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન.
સંજયી ‘પદ્મનિવાણુ’ એ ના-
મનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો

કાળનું સમ-વિપમપણું

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।

लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगत्स्त्वज ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! આ પ્રમાણે દ્રશ્યદોષની નિવૃત્તિ માટે, મેં તમને પવિત્ર લીલા-દેવીનું આખ્યાન કહી સંભળાવ્યું. માટે તમે જગતની સત્યચુદિનો ત્યાગ કરો.^૧ આ જગતની દ્રશ્યસત્તા શાંત જ છે, માટે તેનું ચમત્ત ઘટતું નથી; કારણ કે સાચી વસ્તુને સ્વચ્છ કરવાનો ક્લેશ ઘટે છે, ખોટી વસ્તુની નિવૃત્તિ કરવાનો ક્લેશ ઘટતો નથી.^૨ માટે દ્રશ્યપદાર્થ અખંડ એકરસપણાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એમ આકાશરૂપી જ્ઞાન વડે જાણીને તત્ત્વ જાણનાર પ્રરુપ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે.^૩ સૃષ્ટિના આરંભમાં ચેતન્યરૂપી સ્વયંભૂએ પૃથ્વી આદિ પચમહાભૂત વિના આ દ્રશ્યપદાર્થો પોતાને વિષે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે જ્યાં સુધી મનોવૃત્તિનો શોધ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તેમની વૃત્તિ જેવા જેવા થતી કરે છે, તેવા તેવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયાં કરે છે. કારણ કે શુદ્ધ સંવિત્માં સંવેદનરૂપી નદી રહેલી છે, તેમાં

દ્રશ્ય જગત પણ અસત્ય છે.^૪

રામ ઓલ્યા:-હે ભગવન્ ! દાવાનજથી બળી ગયેલા ખડને જેમ ચંદ્રમાની શીતળ કળાથી શાંતિ થાય, તેમ સંસારના તાપથી તપતા માણસને શાંતિ આપવા માટે તમે કૃપાદષ્ટિ કરી છે.^૫ અહો ! ઘણું દિવસે આજ મને જાણવાના પદાર્થનું પ્રકાર, સ્વરૂપ, દર્શાવ, પ્રમાણ અને કાળ-પૂર્વક જ્ઞાન થયું.^{૧૦} હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! આની રીતે જગતનો તત્ત્વનો વિચાર કરતાં, આ લીલાનું આખ્યાન શ્રવણ કરવાથી, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી અને ઉપાધિની શાંતિ થવાથી મને શાંતિ થાય છે, તેમજ નિર્વાણસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થવાથી મને ખેદ થાય છે.^{૧૧} હે સર્વવિચારક વસિષ્ઠજી ! હે ભગવન્ ! તમારા વચનરૂપી અમૃતનું શોષ (કાન)રૂપી પાત્રથી પાન કરતાં મને તૃપ્તિ પતી નથી; માટે મારા મનનો આ સંશય મટાડો.^{૧૨} તમારા કહેવા પ્રમાણે લીલાદેવીના પતિ તે રાજાને ત્રણ સર્ગનો અનુભવ થયો, તેમાં તેને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના જન્મમાં એક અદોશજ ગયો, પદ્મરાજના જન્મમાં એક માસ થયો અને વિદૂરગરાજનો જન્મમાં ઘણાં વર્ષો થયાં. આની રીતે તેને કોઈ દેહાણું ઘણું તો કોઈ દેહાણું ગોડા કાળનો અનુભવ થયો, તેનું શું કારણ ! તે તમે

યાય છે, તે પદાર્થમાં તેવો અનુભવ થાય છે.^{૧૮} જનન્યનો સ્ફુટણનો સ્વભાવ છે, તેથી તે સ્વભાવથી જ જે જે કદપના કરે છે, તે પ્રમાણે તેને જ્ઞાન થાય છે.^{૧૯} પલકારા જટલા કાળમાં પણ એક કદપનું સંવેદન થાય છે, તો તે પલકારા પણ કદપરૂપ થઈ પડે છે અને એક કદપમાં પલકારાનું સંવેદન થાય છે, તો તે કદપ પણ પલકારારૂપે જણાય છે. આવો ચેતન્યનો સ્વભાવ છે.^{૨૦,૨૧} જમકે, કોઈ દુઃખી માણસને એક રાત્રિ કદપ-પ્રમાન થઈ પડે છે, તો તે જ રાત્રિ સુષ્પિયા માણસને કાણુરૂપ વહી જાય છે. સ્વપ્નમાં એક જ કદપરૂપ થાય છે અને એક કદપ કાણુરૂપ જાય છે.^{૨૨} જમકે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં હું મરી ગયો, પાછો જન્મેયો, મારી યુવાવસ્થા થઈ અને હું સો યોગ્ય આદ્યો એવો થોડા વખતમાં અનુભવ થાય છે.^{૨૩} હરિશ્ચંદ્રરાજને કું રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો અને સવણરાજને એક રાત્રિમાં સો વર્ષનો અનુભવ થયો હતો.^{૨૪} મનુજી સંપૂર્ણ જીવિત થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માનું એક સુકૃત થાય છે. બ્રહ્માનું આયુ જીવિત છે, તે વિધ્યુનો એક દિવસ છે, અને હે રામ! વિધ્યુનું જ આયુ જીવિત છે, તે ૬૦ દિવસનો એક વાસર છે. પણ જ માણસનું યેત નિરંતર ધ્યાનમાં જ છે, તેને દિવસ પણ થી તેમ રાત્રિ પણ નથી.^{૨૫,૨૬} તેને પદાર્થ નથી તેમ જગત પણ નથી. કારણ કે, તેનું ચિત્ત નિવિકલ્પ સમાધિમાં જ હોય છે. પ્રત્યેક માણસને મનમાં જેવી ભાવના થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે. મધુર પદાર્થમાં કદેતાની ભાવના કવાથી તે પદાર્થ કડવો લાગે છે અને કડવા પદાર્થમાં મધુરપણાની ભાવના કરવાથી તે કદે છતાં મધુર લાગે છે. શત્રુમાં મિત્રજુદિ થવાથી શત્રુ મિત્ર થાય છે અને મિત્રમાં શત્રુજુદિ થવાથી તે શત્રુરૂપ થઈ પડે છે.^{૨૭,૨૮} હે મહા-બાહુ! જેવી રીતે સંવેદનરૂપે જગત થાય છે.

યાસ, પાઠ તથા જપ વગેરે જેનો અભ્યાસ ન થયો હોય, તેના સંવેદનથી તથા અભ્યાસથી તે ચાત્ર વગેરે સ્વાધીન થઈ જાય છે. વહાણમાં બેસીને જનારને તથા ફૂદી ફરનારને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે અને કાઠે ભેસેલાને તથા ફૂદી ન ફરતા હોય તેને પૃથ્વી ફરતી હોય એવું જણાતું નથી. સ્વપ્નની પેઠે, શન્યસ્થાનમાં ધણું માણસનું સંવેદન થવાથી, તેમ જણાય છે.^{૨૯-૩૧} પીળા પદાર્થમાં લીલા અથવા ઘોળાનું સંવેદન થવાથી, તેને તેવો અનુભવ થાય છે અને મોહ પામેલો માણસ આનંદના વખતમાં દુઃખની પેઠે જનન કરવા મડિ છે.^{૩૨} અવિચારી માણસને જીંતમાં પણ આકારાની ભ્રાંતિ થાય છે. ખોટો યક્ષ પણ તેવી ભ્રાંતિથી મૂક માણસના પ્રાણનું આકર્ષણ કરે છે.^{૩૩} સ્વપ્નની સ્ત્રી પણ સંવેદનથી જગત અવસ્થાની સ્ત્રીની પેઠે પ્રીતિ આપનાર થઈ પડે છે. આવી રીતે જ માણસને મનથી જેવો આભાસ થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે.^{૩૪} પણ વસ્તુતાથી બધું ખોટું છે તથા શન્ય છે અને ચિદાત્માને વિષે સો હોયની મેધનો છાયામાં નૃત્ય કરતા નટની જેમ તે બધું જોવામાં આવે છે.^{૩૫} બાળકને મિથ્યા જ્ઞાનથી કલ્પિત પિયાચની આકૃતિ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે મનની સ્ફુરણાથી જગત દેખાય છે; પણ વસ્તુતાથી તે છે જ નહિ.^{૩૬} આ જ જોવામાં આવે છે તે બધું આશ્ચર્યજનક છે, તેનો કંઈ આકાર નથી. તે બીજી વસ્તુનો રોધ કરી રોકે તેમ નથી અને પોતાને રોધ કરનાર બીજી વસ્તુ પણ તેનામાં નથી. જ આ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તે ચાત્ર સ્વપ્નદર્શનની જેમ રહેલ છે.^{૩૭} એક યશસ્વામાં પ્રતિમાની કદપના થવાથી જેમ તે યશસ્વી પ્રતિમારૂપે જણાય છે, તેમ જગતા માણસને એ અપૂર્વ સ્વપ્ન થઈ હોય તેવું છે, એમ તત્ત્વવેદના જણે છે. જેવી રીતે ચિત્રકાર, કારો યશસ્વામાં પોતાના મનથી જેવા આકારની

કલ્પના કરે છે, તેવો આકાર તેમાં દેખાય છે, તેવી રીતે સંવેદનરૂપી ચિત્રકાર, ચિદ્રાત્મારૂપી સ્તંભમાં જેવી સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરે છે, તેવી સૃષ્ટિ તેના જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં કાંઈ માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય, પણ તેની જ પાસે ભગવતપણે સૂતેલો બીજો માણસ તે યુદ્ધ દેખતો નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને સ્વપ્નના યુદ્ધની પેઠે અનેક પ્રકારના વ્યવહાર સહિત જગત જણાય છે, પણ જ્ઞાની માણસને તે જોવામાં આવતું નથી. જેવી રીતે વસંતઋતુમાં વૃષ્ટિ, યુદ્ધમ તથા લતાઓ રસયુક્ત જણાય છે તથા જેવી રીતે સોનામાં રહેલું દ્રવ્ય પણ અગ્નિના સંયોગથી જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે તેની સત્તાથી જગત જણાય છે. પણ ખરું જોતાં, જેવી રીતે હાથપગ વગેરે અવયવો, અવયવોથી ભુદા નથી, તેવી રીતે ઈશ્વરની સત્તાથી જગત ભુદા નથી, પણ જીવ-સમૂહના નિમિત્તથી તે પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં એક માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે બીજા માણસને સત્ય બણે છે, પણ ખરું જોતાં પોતા વિના બીજું કાંઈ નથી, તેવી રીતે આચાર્યશ્રી આકાશમાં રહેલું આ જગત જોઈ માયિક દૃષ્ટિથી સાચું છે, તો પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી ખોટું છે. કારણ કે સૃષ્ટિના આદિમાં (મહાપ્રલય થયા પછી તથા સૃષ્ટિ થયા પહેલાં) આ જગત એટલું સ્વભાવથી જ અવશેષ રહે છે. ૨૮-૪૪ ત્યાર પછી કાર્યવિભાગ થવાથી કારણપણું ઉત્પન્ન થાય છે તે અસત્ય છે. ખરું જોતાં મહાપ્રલય થયા પછી કાર્ય તથા કારણની કલ્પના છે જ નહિ અને તે સમયે બ્રહ્માની પણ વિદેહમુક્તિ થવાથી તે પણ જગતનું કારણ ન પડે. હરી એમ કહો કે, તેની મુક્તિ થયા પછી સ્મૃતિથી બીજા બ્રહ્મા થાય છે, તો તે સ્મૃતિ પણ જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે આ જગત જ્ઞાનમાં છે. ૪૫

રામ યોદ્યાઃ-વિદુરથરાજનાં ગામનાં માણસોએ તથા સર્વ કારભારીએ તેના કુળનો ક્રમ એક જ બણ્યો, તેનું શું કારણ? તે કહો. ૪૬

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-જેમ અલ્પ વાયુની વાત-લેખા મહાન વાયુને અનુસરે છે, તેમ પ્રત્યેક માણસનું સામાન્ય જ્ઞાન, મુખ્ય સતિવ (મુખ્ય જ્ઞાન)ને અનુસરે છે. આમ તે મુખ્ય જ્ઞાનને પરસ્પરનું એકરૂપ અદ્દશ હોવાથી તે રાજા, પ્રજા, નગરજનો અને કારભારીઓને એકબીજાનો અનુભવ થયો. ત્યાં વિદુરથના નગરમાં રહેવાવાળા લોકોને બણે એવું જ્ઞાન થયું કે, આ રાજા અમારા કુળમાં અમુકરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. ૪૭-૪૮ ચિંતામણિમાંથી કિરણો પ્રકટ થવાં અને તેમાંથી મનુષ્યોના મનોરથ અનુસાર વિચિત્ર પદાર્થો ઉત્પન્ન થવાં એ ચિંતામણિનો સ્વભાવ જ છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્સ્વભાવને (મુખ્ય જ્ઞાનને) એકબીજાને બણવાનો સ્વભાવ છે. તેમાં કારણવિચારની અપેક્ષા નથી. રત્નમાંથી જેમ કિરણો બહાર નીકળે છે, તેમ વિદુરથરાજના સંવિતરૂપી રત્નમાંથી, ખું આવી રીતના કુળચારમાં રાજા ચાહું એવો મનોરથ થયો. ૪૯-૫૧ કાંઈ સ્થળે સર્વજ્ઞ અરીસા હોય, તો તેમાં એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સમુદ્રમાં ભેળવી દે છે, તેવી રીતે વિદ્વાન આણંસ પોતાના ઈશ્વર સંબંધી મુખ્ય જ્ઞાનના વેગથી સાંસારિક જ્ઞાનને જીતે છે અને ઈશ્વરમાં ભેળવી દે છે; તે જ રીતે બીજા અજ્ઞાની માણસોને પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. પણ એ બે સામાન્ય જ્ઞાનવાન હોય તો તેમાંથી, ચિત્ત્વલાવને લીધે, એક નો જય થાય છે અને બીજો હુએ છે. ૫૩-૫૬ આવી રીતે હજારો સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતા, નારાયણ તથા વર્તમાન રહેતા પ્રત્યેક માણસ પ્રત્યે વિચિત્રતા રહેલી છે. પણ ખરેખર એમાં કાઈ કાઈનાથી વ્યાપ્ત નથી, તેમ કાઈ કાઈને આધારે રહેલું પણ નથી; માત્ર આવરણ વિનાનું ચાંત ચિદાકાર જ રહેલું છે. ૫૭, ૫૮ આ જ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, સ્વપ્નની પેઠે છે, જાગ્રત અવસ્થામાં વિવૃદ્ધિ વિનાનું સ્વપ્ન છે અને અવસ્થ થવાના બોધનો જ અનુભવ થયો છે, તે પણ ખોટા જોવા છે. ૫૯ જોવી રીતે ઝાડ તેના પત્ર, પુષ્પ તથા ફળ વગેરે રૂપથી જણાય છે, તેવી રીતે અનંત શક્તિમાન અને સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવા પરમાત્મા અનેક રૂપથી જણાય છે. ૬૦ પ્રખાટા, પ્રમેય તથા પ્રમાણ (દ્રષ્ટા, દર્શય અને દર્શન) એ ત્રિપુટી જેમાં માયારૂપે રહી છે, તે પરમાત્માના પદનું જ્ઞાન થયા પછી તે જ્ઞાન ક્યારેય કાઈને પણ વાંસરાનું નથી. ૬૧ દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યરૂપે જણાતું આ જગત, જુદાજુદા તરંગોવાળા શુદ્ધ જળની જેમ શુદ્ધચેતન્યરૂપ જ છે. તેમાં ઉદય અને અસ્તરૂપી વિકાર જ નથી. તે અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનો પ્રકાર કરે છે, આનાદિશુદ્ધ છે અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે. ૬૨ આકારના કારણમાં જોવી રીતે અસત્યતા જણાય છે, તેવી રીતે સકલ્પ-વિકલ્પરૂપી, મન વડે શુદ્ધ બોધરૂપી પરમાત્માનો પ્રકાર અહંતા-અન-વાદરૂપી જગતના સ્વરૂપરૂપે બાંસે છે. ૬૩

અહંત્વમિત્યાદિ જગત્સ્વરૂપા વિશુદ્ધનોષૈક-
વિમા વિમાતિ । આકાશકોશે નિજશૂન્યતેવ

દૈતૈક્યસંકલ્પવિકલ્પનાશ ॥ ૬૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પન્ન-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'પ્રયોજનવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો

સંસારની અસત્યતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

અહં જગદિતિત્રાંતિઃ પરસ્માત્કારણં વિના ।

યયોદેતિ તથા વ્રજન્ મૃયઃ કયય સાધુ મે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મા હું, તું વગેરે જગતની જ પ્રાંતિ છે, તે કારણ વિના પરમાત્માથી કંઈ રીતે ઉત્પન્ન થઈ, તે તમે મને બરાબર સમજાવ એવી રીતે કૃત્રીથી કહો. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ જ્ઞાતા સર્વ પ્રકારની પ્રાંતિને સદા સંવિતને વિશે જ બળે છે. તેથી સર્વ, સર્વસ્વરૂપ છે અને તે સમતા જ છે તેથી, સર્વાત્મકતામાં વિષમતા રહેતી જ નથી. તે વિના જ-માદિ વિકારો સંભવતા નથી. (તાત્પર્ય છે, વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે, એટલે 'કારણ વિનાનું' જગત એ પ્રાંતિ છે' એમ જ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.) ૨ સર્વ સ્પષ્ટ તથા અર્થનો જ બોધ જોવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તેથી તે જુદો નથી; પણ બ્રહ્મની સત્તા સર્વ સ્પષ્ટ તથા અર્થના રૂપથી જુદી છે. જોવી રીતે સુવર્ણથી અલંકાર જુદો નથી તથા જળથી તરંગો જુદો નથી, તેવી રીતે બ્રહ્મથી જગત જુદું નથી. જોવી રીતે સુવર્ણ બુધ્ધરૂપ છે તથા બુધ્ધ સુવર્ણરૂપ છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મરૂપ છે તથા બ્રહ્મ જગતરૂપ છે. પણ સુવર્ણમાં જોવી રીતે બુધ્ધ કલ્પિત છે; વસ્તુતાથી છે-નહિ; તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં જગતની કલ્પના

* આ એકસદ્મા સમમાં પ્રયોજનની પ્રસિદ્ધિ સારુ તથા દેરાગ્ય સારુ સંવેદિતું. અસારપણું તથા અસતપણું શક્તિથી વર્ણવવામાં આવશે.

છે. પરંપરું જોતાં જગત ઈશ્વરરૂપ છે પણ ઈશ્વર-
માં જગત નથી અને ધરેણાં સોનારૂપ છે, પણ
સોનામાં ધરેણાં નથી.^{૪-૫} જ્વળી રીતે એક અવ-
યવીને હાથ-પગ વગેરે જુદા જુદા અવયવો છે,
તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માને જગતમાં
અનેકપણું છે.^૬ પરબ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રાણીના
હૃદયમાં જે અજ્ઞાન રહ્યું છે, તે જ જગત તથા
અહંતારૂપે જણાય છે.^૭ ચિત્કાર જ્વળી રીતે
શિલામાં જુદા જુદા આકારની કલ્પના કરે છે,
પણ તે શિકારૂપ જ છે, તેવી રીતે મનરૂપી ચિતા
રાગે ચૈતન્યધન વિષે જગતની કલ્પના કરેલી છે,
પણ તે બિહ્યંતરૂપ જ છે. જ્વળી રીતે જળમાં તર ગો
ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તરગોનો શબ્દ તથા અર્થ
જળમાં નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં સૃષ્ટિ રહેલી
છે, પણ સૃષ્ટિનો શબ્દ તથા અર્થ પરબ્રહ્મમાં
નથી. આવી રીતે સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા નથી તથા
પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ નથી અને બન્નેની સત્તા અવ-
યવ અને અવયવીની પેઠે રહેલી છે.^{૮-૧૦} જ્વળી
રીતે દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડેલાં પોતાનાં જ નેત્ર
પોતાના મુખને જોઈ શકે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યનું
અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જગત જોવામાં
આવે છે.^{૧૧} તે સમયે ચિત્તમાં જેમ સકલ્પની
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ સર્વ પ્રકારની શક્તિરૂપ
માયાના રૂપને ધારણ કરનાર શબ્દતત્ત્વાત્મા, આ
કાશને અનુભવ કરે છે, તેથી આકાશની ઉત્પત્તિ
થાય છે.^{૧૨} તે આકાશભૂત બ્રહ્મ, તેની અદ્ભુ-
તસ્પર્શતત્ત્વાત્માને સસ્કાર ઉત્પન્ન થવાથી, જ્વળી
રીતે સ્થિર પવન કોઈ કાળે સ્પર્ધપણાનો અનુભવ
કરે છે, તેવી રીતે વાયુપણાનો અનુભવ કરે છે;
તેથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વાયુરૂપ બ્રહ્મ,
જેની અદ્ભુત રૂપતત્ત્વાત્મા રહેલી છે, તેવી પોતાની
સત્તારૂપ તેજપણાનો અનુભવ કરે છે તેથી તેજની
ઉત્પત્તિ થાય છે. તે તેજોભૂત બ્રહ્મ, જ્વળી રીતે જળ
દ્રવપણાનો અનુભવ કરે છે. તેવી રીતે જળ કે

કરે છે, તેથી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૧૩-૧૫} તે
જળરૂપ બ્રહ્મ, પૃથ્વી સ્થિરતાનો અનુભવ કરે છે
તેવી રીતે, પૃથ્વી કે જમાં ગંધતત્ત્વાત્મા રહેલી છે
તેનો અનુભવ કરે છે, તેથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ
થાય છે.^{૧૬} જ્વળી રીતે એક નિમેષના લાખમા
ભાગમાં પણ હઝારો સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય
છે.^{૧૭} બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે તે નિત્ય તથા
સ્વયં પ્રકાશ છે. તેમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય
રહ્યાં છે. તે અનામય છે તથા હૃદય-અસ્ત-
થી રહિત છે અને તે આધાર વિનાનું રહ્યું છે.^{૧૮}
તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બદલ્યું હોય, તો તે સ્પષ્ટિસહિત
છે, તો પણ પરમાર્થથી સત્ય તથા વિષમણસથી
રહિત છે, અને ન બદલ્યું હોય તો સ્પષ્ટિરહિત
છે, તો પણ તે સ્પષ્ટિરૂપ જ છે. એટલે કે જ્ઞાનવા-
નુભવ જગતને આકાશરૂપ બણે છે તથા અજ્ઞા-
ની મનુષ્ય જગત કે જે ખોટું છે, તેને સાચું
બણે છે.^{૧૯} બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તે જેવ
જેવા આકારની ઇચ્છા કરે છે તેવા તેવા આકાર તે
માયાથી ધારણ કરે છે.^{૨૦} જે આ જગત જોવા-
માં આવે છે, તે ચૈતન્યનો વિલાસ છે. તેનો
નિત્ય અનુભવ થાય છે તેથી તે સત્ય અને બ્રહ્મરૂપ
છે અને બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન નામ-
પણાને પામેલ છે, તેથી તે જગતરૂપ છે, કારણ
કે, તે પાંચ જ્ઞાતેન્દ્રિય તથા છઠા મનના નિષ્પ-
રૂપ છે.^{૨૧} જ્વળી રીતે વાયુને વિષે મરણ રહેલું
છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે. જ્વળી
રીતે પ્રકાશ તેજથી જુદો ગણીએ તો અસત્ય
છે અને તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે, તેવી રીતે
જગત બ્રહ્મથી જુદું ગણીએ તો અસત્ય છે તથા
તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે.^{૨૨, ૨૩} જ્વળી રીતે
લાકડામાં તથા માટીમાં કોતર્યા વિનાની પૂતળી
રહેલી છે તથા માટીમાં જ્વળી રીતે અસરો રહેલા
છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે.^{૨૪}
જ્વળી રીતે અગ્નિમાં અંજનાનાં જળ સાચાં

સત્ય જણાય છે. ઝાડ જેવી રીતે બીજથી યુક્ત છે, તેવી રીતે આ જગત ચૈતન્યરૂપી પરબ્રહ્મથી યુક્ત છે.^{૨૫,૨૬} જેવી રીતે દૂધમાં મધુરતા છે, મરીમાં તીખાણ છે, પાણીમાં દ્રવપણું છે અને પતનમાં સ્પર્શપણું છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મને વિષે રહેલું છે તથા તે પરબ્રહ્મરૂપ છે.^{૨૭} આ જગત બ્રહ્મરૂપી રત્નનો પ્રકાર છે અને તે પ્રકાર બ્રહ્મથી બુદ્ધા નથી; તેમ તે ચત્રાનું કાંઈ કારણ પણ નથી; એટલે કે તે પ્રકારની સત્તા બુદ્ધી નથી.^{૨૮,૨૯} આ પ્રમાણે આ જગત આત્મારૂપ છે, પણ તે ઉત્પન્ન થયું નથી અને વાસના, ચિત્ત અને જીવના સંવેદનની સ્ફુરણથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે અને તેનો જ્ઞાનયોગના દૃઢ અધ્યાસરૂપી પુરવારથી નાશ થાય છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે કાંઈ ક્વિસ કાંઈનો અસ્ત તેમજ ઉદય પણ નથી અને સર્વ શાંત, અજ તથા ચિદ્ધન બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૧} પણ ન્યાં સુધી ચિત્તનો લય થયો નથી, ત્યાં સુધી એક પરમાણુમાં પણ હજારો જગત જણાય છે. છતાં ખરું જોતાં તે અણુમાં જગત હોવાં સંભવતાં નથી, માટે તે મિથ્યા છે.^{૩૨} જેવી રીતે જળમાં બુદ્ધા બુદ્ધા તરંગ થાય છે, તે કાંઈ દેકાણે ઘુમ તથા પ્રકટ પણ છે, તેવી રીતે જીવને વિશે જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા ઘુમ તથા પ્રકટપણે રહેલી છે.^{૩૩} માટે આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવવામાંથી ન્યારે ચેતનવૃત્તિ વિરામ પામે છે, ત્યારે પરમપદને ખામ્ય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે.^{૩૪} જેમ જેમ સંસારમાંથી વૈરાગ્ય થતો જાય છે, તેમ તેમ પદ્મ કપાતાં જાય છે; અને ન્યારે અહંભાવનો નાશ થાય છે, ત્યારે જન્મ-મરણ સંપૂર્ણ જાય છે.^{૩૫} એવું એ પ્રકારની છે. એમાં ઈશ્વરચિત્તિ પર હેતુ છે અને જીવચિત્તિ અપર હેતુ છે. તે પરચિત્તિ નામરૂપથી રહિત છે અને અપચિત્તિ ચરાચર જગદ્દ્રુપ છે, એમ જે માણસ કે, શાસ્ત્ર તથા પોતાના અનુભવથી જાણે છે,

તે માણસ સંસારને તરીકે મોક્ષને પામે છે.^{૩૬} પરચિત્તિ સ્વયં પ્રકાર છે અને સત્ત્વીય, વિજ્ઞાતીય તેમજ સ્વજાત બેદથી વર્જિત છે. જેમ જળમાં લહરી ભાસે છે, તેમ એ પરચિત્તિમાં જગત ભાસે છે. એ જગતને ચિત્તિથી ભિન્ન માનીએ તો તે અસત્ છે અને તેને તેનાથી અભિન્ન માનીએ તો તે સત્ છે.^{૩૭} બુદ્ધાદેવની અહંભાવના પોતાના સંકલ્પના બેદથી આ બુદ્ધ બુદ્ધ જગત ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા અત-સુખપણાથી વિધ્યુનાં નિમેષના એક કરોડમા ભાગમાં પણ ઘણા યુગનો અનુભવ કરે છે.^{૩૮}

અહંમયી પદ્મજભાવના ચિત્તસંકલ્પમેદાદિ-તનોતિ વિશ્વમ્ । અંતર્મુદૈવાનુમવત્પન્નંતનિમેષ-કોઠ્યંશ્વવિષ્ણુ યુગાંતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'જગત્સ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો

નિયતિ(પ્રારબ્ધ)ની શક્તિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરમાણુનિમેષાણાં લક્ષ્યાંશકલનાસ્ત્વપિ ।

જગત્કલ્પસહસ્રાણિ સત્વાનીવ વિમાત્પલમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરમાણુના લાખમા ભાગમાં પણ હજારો જગત સાચાં હોય તેવી રીતે જણાય છે તથા એક નિમેષના લાખમા ભાગમાં હજારો કલ્પ સત્ય હોય તેમ જણાય છે.^૧ તે પરમાણુમાંના જગતમાં રહેલા પરમાણુમાં પણ આંતરિક હજારો જગત જણાય છે.^૨ જેમ જળની દ્રવતા પોતાને વિષે ધૂમરીને ધારણ કરે છે, તેમ સત્તા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-કાળમાં રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરાને ધારણ કરે છે.^૩

* આ ગ્રંથમાં સર્ગમાં જીવની મુક્તિની સિદ્ધિ સારુ મહાનિયતિની શક્તિ તથા પ્રથમ કહેવ જગતના આતિપણું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

જન્મ કાંઠા ઉપર જોગેલાં ઝાઝ વેલાનાં ફૂલોના ઢગ-
વાળી મરુદેશમાં રહેલી ઝાંઝનાના જળની નદી
મિથ્યા છે, તેમ આ સર્ગની શોભા પણ મિથ્યા
છે.^૪ તે સર્ગપરંપરા તો સ્વપ્નમાં બેચેલ ધન્દ્ર-
જળની પેઠે, ગંધર્વનગરની પેઠે અને સંકલ્પિત
મનોરથની પેઠે મિથ્યા જ બેવામાં આવે છે.^૫

રામ બોલ્યા:-હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ વસિ-
ષ્ઠમ્હિ ! જ માણસને સારી રીતે વિચાર કરવાથી
જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ આત્મપદની પ્રાપ્તિ
થાય છે, તે જ્ઞાનીનો દેહ રહે છે તેવું કારણ યું ?
અને કદાપિ પ્રારબ્ધથી જ દેહ રહેતો હોય, તો
જ્ઞાન થયા પછી પ્રારબ્ધ કેમ રહે છે ? તે કહો.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરબ્રહ્મની સ્ફુરણરૂપી જ
ચિત્તશક્તિ છે, જેને નિયતિ કહેવામાં આવે છે,
તે સર્વ પ્રત્યે અવશ્ય રહેલી છે અને તેની સત્તા
પ્રત્યેક કલ્પમાં છે.^૭ તે નિયતિને લીધે સૃષ્ટિના
આદિથી અમુક પદાર્થમાં અમુક ગુણ અમુક
કાળસુધી આ પ્રમાણે રહેશે, વગેરે જ જ નિર્મા-
ણ થયું છે, તે તેમ ને તેમ રહે છે.^૮ ત્રિયતિને
કોઈ મહાસત્તા કહે છે, કોઈ મહાચિત્તિ કહે છે,
કોઈ મહાશક્તિ કહે છે, તો કોઈ મહાદક્ષિ કહે
છે.^૯ કોઈ તેને મહાક્રિયા કહે છે, કોઈ મહોદ-
ભન કહે છે અને કોઈ મહાસ્પદ કહે છે.
આ પ્રમાણે મહારામાય એકપણથી તે નિયતિ
(પ્રારબ્ધ)નાં જુદાં જુદાં નામ છે.^{૧૦} વાયુમાં
જેવી રીતે વૃણ જમ્યા કરે છે, તેવી રીતે નિય-
તિને લીધે કલ્પપર્યંત દેત્ય, દેવતાઓ, નાગાણ
તથા પર્વત વગેરેની સ્થિતિ રહેલી છે.^{૧૧} જમાં
વ્યભિચાર નથી તે બ્રહ્મમાં કદાચ વ્યભિચારનું
અનુમાન યાય અને જમાં ચિત્ર નથી તે આકા-
શમાં કદાચ ચિત્રનું અનુમાન યાય, પણ નિય-
તિની અન્યથા સ્થિતિનું અનુમાન થઈ જ શકે
નહિ.^{૧૨} બ્રહ્મા વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાની
માણસને સમજવના માટે બ્રહ્મ, નિયતિ અને
સર્ગ એ ત્રણ એક જ છે, એમ કહે છે.^{૧૩} આકા-

શમાં જેવી રીતે ઝાઝની કલ્પના થાય, તેવી રીતે
અનાદિ-મધ્યપર્યંત, બ્રહ્મ દે, જ અચળ છતાં
ચળ જણાય છે, તેને વ્યાપીને અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી
સૃષ્ટિ રહેલી છે.^{૧૪} જન્મ સ્ફટિકમણિમાં વન-
સમૂહનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને સૂતેલો માણસ
જન્મ સ્વપ્નમ્હં સંકલ્પના આશ્રયરૂપ આકાશને
જુએ છે, તેમ માયાશયબલ બ્રહ્મમાં રહેનાર બ્રહ્માએ
નિયતિરૂપ સૃષ્ટિ દીધી.^{૧૫} જન્મ હાથ-પગ વગેરે
અંગ દેહધારીના અંગને વિષે દેખાય છે, તેમ
બ્રહ્માએ નિયતિ વગેરે સૃષ્ટિ પોતાનું અંગ જ છે
એમ બોયું.^{૧૬} આ પ્રમાણે રહેલી નિયતિને જ
દેવ કહે છે. તે દેવ સર્વ ઠેકાણે, સર્વ કાળમાં
તથા સર્વ પદાર્થમાં જગતની વ્યવસ્થારૂપે રહે-
લું છે.^{૧૭} અમુક પદાર્થે આવી રીતે સ્ફુરણ
કરવી, અમુક આવી રીતે ગંધેલું અને અમુક
અમુક પદાર્થે અમુક વખતે ભોગવેલો, એ બધું
દેવાધીન છે.^{૧૮} તૃણ, ગુલ્મ, સર્વ ભૂત, જગત,
કાળ અને ક્રિયા વગેરે સર્વ પુરુષરૂપ છે.^{૧૯} એ
નિયતિએ કરીને પૌરુષી સત્તા છે અને પૌરુષ કરીને
નિયતિની સત્તા છે. આ પ્રમાણે અ્યાસુધી જગ-
ત છે, ત્યાં સુધી એ એકબીજાની સત્તા છે. પછી
પૌરુષ અને નિયતિ એ બન્ને એક જ છે. નિયતિ
અને પૌરુષ એ બન્ને પ્રાણીના અદ્યદને અધીન
છે તથા પૌરુષ નિયતિમાં અને નિયતિ પૌરુષમાં
રહેલી છે.^{૨૦, ૨૧} હે રામ ! હવે તમારે દેવ અને
પૌરુષનો નિર્ણય અને પૂછનાતો રહો. આ પ્રમાણે
શિષ્યભાવથી તમે મને પ્રશ્ન કરો તથા હું ઉપદેશ
કરું અને તે પ્રમાણે તમે વર્તો, એ નિયતિને
લીધે જ બને છે.^{૨૨} 'આજ મને દેવ ભોગન
આપશે તો જ હું જમીશ' આ પ્રમાણે દેવપરા-
યણ થઈને, કોઈ પણ કર્યો વિના મૂંઝું રહેલું,
એ પણ નિયતિનો નિશ્ચય છે.^{૨૩} જે પુરુષ કોઈ
પણ કાર્ય ન કરે, તો તેને જીવિ, કર્મ, વિહાર
તથા આકૃતિ વગેરે કોઈ પણ યાવ નહિ. આ
પ્રમાણે પ્રલય થતાં સુધી સર્વ પદાર્થની વ્યવ-

સ્યા છે.^{૨૫} અમુક આ પ્રકારે અનુરથ થાય' એવી સ્થિતિ નિયતિ કહેવાય છે; અને એવી નિયતિનું પ્રજ્ઞા-રૂદ્ર વગેરે પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. તો પણ બુદ્ધિમાન માણસે આ નિયતિના આધારથી પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે પુરુષાર્થ વિના નિયતિ કાંઈ કળ આપતી નથી. પુરુષાર્થ ન કરવો તેને જ 'નિયતિ' કહે છે અને તે જ જ્યારે સદિમાં કળરૂપ થાય છે, ત્યારે તેને 'પોરુષ' કહે છે. પુરુષાર્થ ક્યાં વિનાની નિયતિ નિષ્કળ છે અને પુરુષાર્થરૂપી નિયતિ સફળ છે.^{૨૬-૨૮} કદાપિ એમ કહેા કે. જી આગમ કાંઈ પણ

પરમ શુદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીમાં રહેલા જળની સત્તા જેવી રીતે વૃણુ, વલ્લીઓ અને ઝાડ વગેરે પદાર્થરૂપે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મની સત્તા નિયતિના મહાવિલાસથી સર્વ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.^{૨૦-૨૩}

एतैर्नियत्यादिमहाविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वमात्मा ।
 सृणादिवह्नीवरुगुल्मजालैः सत्तेव तोयस्वधरांतरस्था ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો મોક્ષના ઉપાયમાં 'દૈવ-શબ્દાર્થનિરૂપણ' એ નામનો

શક્તિ હોવાથી તે જન્મ કલ્પના કરે છે, તેમ યાય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ શક્તિનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપ છે અને તે શક્તિ એ જ આત્મા છે. શક્તિ અને શક્તિમાનનો વિકલ્પ વ્યવહાર માટે વિદ્વાનોએ લોકમાં કલ્પેલો છે, પણ વસ્તુતાથી આત્માને વિષે કાંઈ ભેદ નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન એ બંને એક જ છે, પણ જન્મ સમુદ્ર અને તેનાં મોઝાં, સુવર્ણ અને ધરણી તથા અવયવ અને અવયવીમાં દ્વેતપણું કલ્પિત છે, છતાં વસ્તુતાથી દ્વેતપણું નથી પણ અભેદ જ છે, તેમ આત્માને વિષે કાંઈ પણ ભેદ નથી, માત્ર શ્રાંતિ થી ભેદ જણાય છે.^૭ જ હોરીમાં સર્પની શ્રાંતિ યાય છે, તે હોરીની અંદર પણ સર્પ નથી તથા તે ઉપર પણ સર્પ નથી તે જ પ્રમાણે જ આ જણાય છે તે બહાર પણ નથી તથા અંદર પણ નથી.^૮ આ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ સાધારણરૂપથી જુએ છે.^૯ જ આ બધું જોવામાં આવે છે, તે સવિકાર બ્રહ્મરૂપ જ છે. મિથ્યા જ્ઞાનવાળા માણસોએ શક્તિ અને શક્તિમાનનો તથા અવયવ અને અવયવીનો ભેદ કલ્પેલો છે, પણ પરમાર્થથી તે ભેદ નથી.^{૧૦} જ આ છે તે બધું સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, પણ ચેતન્ય પોતે જ સંકલ્પ કરે છે તથા જ અભિનિવેશ કરે છે, તે તે ભેદ શેકે છે અને જ છે તે સત્, ચિત્ત અને બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે.^{૧૧}

સદા મવત્સદા ચિદત્સંકલ્પયત્યમિનિવિશતિ ।
વચત્પચપતિ સફલા તત્સદ્ભૌવ ચિદ્ભાવિ ॥૧૧॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તવિકાર' એ નામનો
સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

ભોક્તાને જીવપણું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યોડ્યં સર્વગતો દેવઃ પરમાત્મા મહેશ્વરઃ ।

સ્વચ્છા સ્વાનુભવાનંદસ્વરૂપોઽતાદિવર્જિતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે, મહેશ્વર છે અને સ્વચ્છ છે. અનુભવ અને આનંદરૂપ તેનું સ્વરૂપ છે તથા તે અનાદિ છે.^૧ તે શુદ્ધ ચેતન્યરૂપી પરમાનંદમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઉપાધિના પ્રધાનપણથી ચિત્ત કહે છે અને એ ચિત્તથી જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે.^૨

રામ બોલ્યાઃ-જેનું અનુભવરૂપ પ્રમાણ છે અને જેનો અખંડ અદ્વિતીય પ્રકાશ છે, તે પરબ્રહ્મને વિષે અદ્વય જીવની જુદી સત્તા કેમ છે? તે તમે મને કહો.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પરબ્રહ્મને વિષે દ્વેતની યોદી પ્રતીતિ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી તે દ્વેતરહિત, સ્વચ્છ, આનંદ અને અવ્યય છે. અને જેનું સ્વરૂપ યોગીને પણ ભયજનક છે, તેનું શાત પરમપદ સમાન, સંપૂર્ણ, શુદ્ધ અને સત્ત્વ છે, તેમજ ચિદ્નરહિત છે. વિદ્વાન માણસને પણ તે જણવામાં આવતું નથી ઉપાધિના સ્વભાવથી મોસપર્ષત ઉત્પન્ન થતું તેનું જે અપદ્મ છે, તેને જીવ કહે છે.^૪ તે ચિદાકાશરૂપી મહાન અરીસાને વિષે અનુભવરૂપ અને દરયમાન એવી અસખ્ય જગજ્જાલની પંચેરાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.^૫ હે રામ! પવન ન હોય તે સમયે મનુદ્રેનું તથા દીવાની ન્યોતલું જન્મ કાંઈક સ્ફુરણ થયા કરે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મનું જ કાંઈ સ્ફુરણ છે, તે જીવ છે એમ તમે મનએ સાંતપણુ મરી ગયા પછી સ્વચ્છ ચિદાકાશનું જે સંવેદનરૂપી સ્વાભાવિક સ્ફુરણ છે, તે જીવનું સ્વરૂપ છે.^૬ જોવી રીતે

• આ ચોસદમ સર્ગમાં મોખાને ઇરાવળની સપત્તિનો કમ કહેવામાં આવ્યો

અશુભ કર્મ થાય છે. બીજામાંથી અંકુર થયા પછી જેમ વૃક્ષની શાખા તથા પુષ્પ વગેરે વાર-વાર થયા કરે છે, તેમ-આદિકારણ બ્રહ્માંથી ચેતન્યની સ્ફુરણ થયા પછી શુભ-અશુભ કર્મ-ને લીધે અનેક પ્રકારનાં જગત તથા અનેક પ્રકારનાં જીવન ઉત્પન્ન થયા કરે છે.^{૩૧}

चित्पदं न भवति कर्म तदेव दैवं चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादि । तस्माज्जगति भुवनानि भवन्ति पूर्वं भूत्वा निजांगकुसुमानि तरो-रिवाद्यात् ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'બીજાંકુરયોગનિર્ણય' એ નામનો સર્ગ ૬૪ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો

મનથી ઉત્પન્ન થતું કૈવલ્ય અને
બોધથી મનનો નાશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

परस्मात्कारणादेव मनाः प्रथममुत्थितम् ।

मननात्मकमामोગિ तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! આદિકારણ બ્રહ્માંથી પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું. તે મન મન-નાત્મક છે, સર્વ ભોગ ભોગવનારું છે અને બ્રહ્માં રહીને સ્થિતિ પામેલું છે.^૧ અમુક પદાર્થ આવે છે તથા અમુક આવે નથી, વગેરે સંકલ્પ-વિકલ્પ મનને લીધે થયા કરે છે. જેમ કાઈ સ્થળે ગંધનો અનુભવ થયા પછી, ગંધ ન હોય તો પણ પૂર્વની વાસનાને લીધે ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ વાસનાને લીધે સત્ તથા અસતના આભાસરૂપ જણાય છે.^૨ મનને લીધે ભેદ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; તથા બ્રહ્મ, જીવ, મન, શાયી, કર્તા અને

કર્મ વગેરે જે જણાય છે, તે જગતની દૃષ્ટિથી છે, પણ બ્રહ્મરૂપે સર્વ એક જ છે.^૩ જેમ સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના તરંગ બહળે છે અને જેમ તેનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે, તેમ ચિત્તરૂપી સમુદ્રમાં સંવેદનને લીધે આત્મા પોતે જગતરૂપ જણાય છે, પણ તે અસત્ય છે તથા સ્થિર નથી; પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય જણાય છે.^૪ સ્વપ્નને વિષે જેમ સત્-અસત્ પદાર્થો જ્ઞેતામાં આવે છે, તેમ આ જગત ચિત્તને લીધે સત્ તથા અસત્પણે જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી તે છે ન નહિ.^૫ જગત સત્ નથી, અસત્ નથી અને ઉત્પન્ન સુધ્ધી થયું નથી; પણ ચિત્તના બ્રમરૂપ જગત જણાય છે.^૬ ઇન્દ્રિયજનમાં જેવી રીતે વૃક્ષ-ઔપધિ વગેરે બ્રમરૂપ જણાય છે, તેવી રીતે જગત બ્રમરૂપ જણાય છે.^૭ મનના બળથી આ જગત સ્થિતિ પામેલું દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે. જેમ ઝાડના ફૂંડામાં અજ્ઞાનથી પુરુષની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ભ્રાંતિથી જગત સાચું જણાય છે.^૮ બાળકને અંધારામાં ભૂતની કલ્પના થાય છે, ત્યારે કલ્પિત બળને લીધે તે તેના કારણનો વિચાર કરતો નથી; તેમ જીવ આત્મા વિષે પોતાનું અજ્ઞાન હોવાને લીધે સર્વ દુઃખના કારણરૂપ એવા ચિત્તભાવનો વિચાર કરતો નથી.^૯ આત્માને સ્વરૂપ અતિવચ્ચીન છે. તે ચેતન્ય-

* આ પાસામાં સર્ગમાં મનના ભોગ્યવર્ગનું તથા ભોક્તાના મુળનું તત્ત્વ વિચારતાં ચેતન્યભાવ અવશેષ રહે છે, એમ દેખાડવામાં આવ્યો.

એ જ અહંભાવ છે અને અહંભાવ એ જ જીવ છે, જીવ એ જ ઈશ્વર છે, ઈશ્વર એ જ ચૈતન્ય છે અને ચૈતન્ય એ જ આત્મા છે. આ પ્રમાણે એક બ્રહ્મપદમાં જ સર્વનો સમાવેશ થયો છે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૫-૧૩

કર્મવ દેહો નનુ દેહ એવ ચિત્તં તદેવાહમિ-
તીહ જીવઃ । સ જીવ એવેધર ચિત્તસ આત્મા
સર્વઃ શિવસ્ત્વેકપદોક્તમેતદ્ ॥ ૧૩ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જીવવિચાર' એ ના-
મનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૬૬ મો ૐ

જગતમાં પ્રથમ વિના કંઈ પણ નથી. જન્મ
પાત્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, સ્તર્ગ
અને નરક જે જે થાય છે, તે માત્ર પ્રમને લીધે
ચિત્તને થાય છે. મદિરા પીનાર માણસ મદિ-
રાને લીધે આકાશમાં જુદાં જુદાં ચક્કર દેખે છે,
પણ ખરે જોતાં ત્યાં આકાશ વિના કંઈ પણ નથી,
તેવી રીતે ચિત્તને લીધે સંસારમાં અનેકપણ
જેવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતાથી પ્રથમ વિના
કંઈ પણ નથી. જીવી રીતે નેત્રના દોષથી આ-
કાશમાં ચંદ્રમાં એક છતાં બે જેવામાં આવે છે,
તેવી રીતે પ્રાંતિથી પરવશ થયેલું જીવતું ચૈત-
ન્ય, પરમાત્મા વિષે દ્વેષપણ જુએ છે. મદિરા

નતાની સ્ફુરણથી જગતમાં અનેક પ્રકારના બ્રમ
જણાય છે; તેથી જ 'જન્મ થયો,' 'હું જીવું છું,'
'જેલું છું' તથા 'મારાં જન્મભરણ થાય છે' વગેરે
વિકાર અસત છતાં પોતાના વિષે સાચા જણાય
છે.^{૧૫} જેવી રીતે સ્પર્શથી વાયુ બુદ્ધા નથી, તેવી
રીતે ચિત્તથી ચેતન બુદ્ધ નથી. દોરડીમાં જેવી
રીતે બ્રમથી સર્પનો આભાસ જેવામાં આવે છે,
તેવી રીતે ચિત્તને લીધે જ કંઈ જેવામાં આવે છે,
તે માત્ર બ્રમરૂપ છે અને તે બ્રમ અધિવાને લીધે
છે.^{૧૬, ૧૭} સંસારરૂપી વ્યાધિ માત્ર ચિત્તની સ્ફુ-
રણથી થયો છે અને તેનો જ્ઞાનરૂપી ઔષધથી
નાશ થાય છે. તેમાં કંઈ બ્રમ છે નહિ.^{૧૮} જ્યારે
આણસનું મન સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને વાસ-
નાથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે એક ક્ષણમાં તે મુક્ત
થાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.^{૧૯} જેવી
રીતે દોરડીમાં સર્પરૂપે થયેલી ભ્રાંતિ તપાસ કર-
વાથી મટી જાય છે, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન થવા-
થી સંસારની ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે.^{૨૦} આણસ-
મનને પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારની અભિલાષા થાય
છે, પણ જ્યારે સૌ અભિલાષાનો ત્યાગ કરીને તે
સ્થિર થઈને રહે છે, ત્યારે તેનો મોક્ષ થાય છે.^{૨૧}
મહાત્મા પુરુષ પોતાના પ્રાણનો પણ વળની પેઠે
ત્યાગ કરે છે, ત્યારે અભિલાષાનો ત્યાગ કરતાં
કૃમણ્ણા કેમ આવે!^{૨૨} આટલે તમે પણ અભિલા-
યાનો ત્યાગ કરી સંયમમનને દૂર કરીને રહો. કર્મ
કરીને જ પદાર્થ મળે તેનું ચંદણ કરવું તથા જ
નાશ થાય તેનો શોક ન કરવો.^{૨૩} જ પુરુષ આવી
રીતે રહે છે તે જ્ઞાનીને, હાથમાં રહેલું બીલીનું
દૂળ તથા પાસે રહેલો પર્વત એ જમ પ્રત્યક્ષ
જણાય છે, તેમ તેને જન્મ-ભરણ વગેરે વિકારથી
રહિત એવું પ્રક્ષપણ પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.^{૨૪}
જેવી રીતે કલ્પાંતનો સમુદ્ર અનેક પ્રકારના તર-
ંગના ભેદથી જણાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાની મા-
ણુમની દષ્ટિએ અપ્રમેય આત્મા એ જ જગતરૂપે
જણાય છે. તે આત્માનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષરૂપી

સિદ્ધિ થાય છે અને તેનું જ્ઞાન ન થવાથી તે
મનને બંધનકારક થાય છે.^{૨૫}

આત્મેવ માતિ જગદિત્યુદિતસ્તરંગૈઃ કલ્પાંત
एक इव वारिधिरप्रमेयः । ज्ञातः स एव हि ददाति
विमोक्षसिद्धिं त्वज्ञात एव मनसे चिरबंधनाय ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સંપ્રતિપરમયોગ' એ
નામનો સર્ગ ૬૬ માં સમાપ્ત

~~~~~
છસર્ગ ૬૭ મો~~~~~

જીવનું વ્યધિસ્વરૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મનસ્ત્વયોગ્યો જીવોઽયં કો ભવેત્પરમાત્મનઃ ।
કર્મ વાસ્ત્મિન્સત્પ્ત્વન્નઃ કો વાયં વૃદ્ધ મે પુનઃ ॥૧॥
રામ બોલ્યાઃ-હે મુનિ! જીવ કે જ મન-
પણાને યોગ્ય છે, તે જીવ શું પરમાત્માનો
અંશ છે? અથવા કાર્ય છે? કે તે પોતે જ છે!
પરમાત્માને વિષે તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો,
તથા તે કાણ છે? તે તમે મને ફરીથી કહો.^૧
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! બ્રહ્મમાં સમસ્ત
શક્તિ રહેલી છે અને તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે.
જ શક્તિએ કરીને તે જેવી સ્ફુરણ કરે છે, તેને તે
પ્રાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ છે.^૨ સત્તાત્મા ઈશ્વરની અનાદિ-
કાળથી ચેતન્યરૂપ સ્ફુરણ થાય છે, તેને જીવ
કહે છે.^૩ આત્માને વિષે સ્વાભાવિક દૃતપણ એ જ
સંસારની મુખ્ય પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ત્યાર પછી
પૂર્વસંકલ્પિત વાસનાને લીધે જન્મભરણનાં
કારણ ઉત્પન્ન થાય છે.^૪

રામ બોલ્યાઃ-હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જ્યારે એ
પ્રમાણ છે, ત્યારે દેવ એટલે શું, કર્મ એટલે શું
તથા કારણ એટલે શું? તે કહો.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-આકાશમાંના વાયુની પેઠે
સ્ફુરણ થવી તથા ન થવી એ બંને ચેતન્યનો

* આ સહસ્રમા સર્ગમાં જ બોલ્યા છે, તેનું બહિ-
રૂપે ૨૨૫ તથા તેના કારણ વગેરેની ઉત્પત્તિ કહેયો.

સ્થાવ છે. જ્યારે તેની સ્ફુરણા થાય છે, ત્યારે
હૃદયસ થાય છે અને જ્યારે સ્ફુરણા નથી થતી
ત્યારે ચાંત રહે છે.^૧ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં સ્વાભાવિક
અવિદ્યાની સ્ફુરણા થાય છે, ત્યારે તેને સ્પંદન
(સ્ફુરણા થવી) કહે છે, એથી આ જગત જણાય
છે. પછી જ્યારે જગતની દશ્યતાની સાંતિ થાય
છે, ત્યારે તેને અસ્પંદન (સ્ફુરણા ન થવી) કહે
છે.^૨ શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્પંદનથી સૃષ્ટિની સ્ફુરણા
થાય છે અને અસ્પંદનથી સાશ્વત પ્રજ્ઞની
સ્ફુરણા થાય છે. ચૈતન્યના સ્પંદનનાં જીવ,*
કારણ અને કર્મઃ એવાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ છે.^૩
જે અતુભવરૂપી આત્મા છે તે જ ચૈતન્યનું સ્પં-
દન છે; તેનાં જ જીવ, કારણ અને કર્મ એવાં
નામ છે અને તે સંસારનું બીજ છે.^૪ આ
પ્રમાણે દ્વિત્વ થયેલા ચૈતન્યના આભાસથી, કર્મ
અનુસાર, મરણસમયે સંકલ્પને લીધે જ પ્રકારની
વાસના થાય, તેવા સૃષ્ટિમાં ઢેહ ઉત્પન્ન થાય છે
અને વિવિધ પ્રકારના ભોગવવાના પદાર્થ ઉત્પન્ન
થાય છે.^૫ હઝરો જન્મ તથા મરણનાં કારણને
પામેલો જીવ, ઘણા જન્મ યથા પછી-મોક્ષ પામે
છે ત્યારે જ્ઞાની એક જ જન્મમાં મોક્ષ પામે છે.^૬
ચૈતન્યના સ્વભાવને જીવી ઉપાધિનો સંબંધ છે,
તેનાં તેનાં કારણ બંધાય છે. તેથી કોઈ સમયે
સ્વર્ગ,^૭ કોઈ સમયે મોક્ષ, કોઈ સમયે નરક તથા
કોઈ સમયે બંધન પ્રાપ્ત થાય છે.^૮ જમ સુવ-
ર્ણમાં કડકાં તથા કુંડળ વગેરે રહેલાં છે, તેમ તે
કાષ તથા લોહ સમાન આ જડદેહમાં જન્મમરણ
વગેરે વિકાર રહેલા છે.^૯ ઉપરના જન્મમરણ
વગેરે વિકાર એ કે જોડા છે તથા ચતા જ નથી;
તો પણ પ્રમને લીધે જન્મ થયો, સ્થિતિ થઈ
તથા મરણ થયું વગેરે વિકારનો અનુભવ થાય

થાય છે.^{૧૦} આકાશી પરવશ થયેલું ચિત્ત પોતાને
પરમાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે, હું, મારું વગેરે
અસત્યરૂપ બુદ્ધે છે.^{૧૧} જીવી રીતે મથુરાના
રામને ચંડાળનો ભ્રમ થયો હતો, તેવી રીતે
જીવને પ્રમને લીધે જગતનું સ્ફુરણ થાય છે; પણ
તે બધું મનોમાન છે તથા પ્રાંતિના ઉદ્ધાસથી
જણાય છે, હે રામ ! સમુદ્રમાંના સૌમ્ય જળમાં
જીવી રીતે પાણીના સ્પંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી
રીતે પ્રજારૂપી સમુદ્રમાં ચૈતન્યરૂપી જળને વિષે
કારણરૂપ સિવની સ્ફુરણાથી જીવરૂપી ચક્ર, ચિત્ત-
રૂપી મોહ તથા સૃષ્ટિરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન
થાય છે.^{૧૨-૧૬} હે સૌમ્ય ! માયાને નાશ કરનાર
પરબ્રહ્મનું સિંહના સમું જે બગાડું તે જ જીવ છે,
સંવિત્તો એ આભાસ વિષયરૂપે રહેલ છે, ચિદા-
ભાસરૂપે પ્રજા જીવ કહેવાય છે તથા સંકલ્પથી અન
કહેવાય છે. વળી તેનાં બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા
માયા એવાં નામ પડે છે. ગંધર્વનગર અસત્ય
છતાં સત્ય જણાય છે, તેમ મન તન્માત્રાની
કલ્પના પૂર્વક આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^{૨૦-૨૨}
શૂન્ય આકાશમાં, દષ્ટિના વિસ્તારથી સુક્રતાવલિ
દેખાય છે તથા સ્વપ્નમાં જમ ભ્રમ થાય છે,
તેમ તે ચિત્તને સંસૃતિનો અનુભવ થાય છે.
આત્મા શુદ્ધ નિત્યવસ્તુ તથા સાંત છે. તે ચિત્તરૂપી
સ્વપ્નના વિશ્રમને ભેટો હોય એમ જણાય છે.
અત્રત અવસ્થા એ જ સંસૃતિ છે, અહંકાર સ્વપ્ન
છે, ચિત્ત સુષુપ્તિ છે તથા ચૈતન્ય એ તુર્ય (ચોથું)
સ્થાનક છે.^{૨૪-૨૫} આમ પ્રત્યગાત્મા (જીવ)
અત્યંત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રને વિષે પરિણામ પામે,
એટલે તે તુર્યાંતીત પદ કહેવાય. એ પદમાં રહે-
નારો ફરીથી શોકવાન થતો નથી.^{૨૬} તે પ્રજાસ-
તામાં જ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં જ
લય થાય છે. પણ પરુ ભેટાં જમ નેતરૂપણથી
આકાશમાં સુક્રતાવલિ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તેમ
આ જગતની ઉત્પત્તિ નથી અને લય પણ નથી.^{૨૭}
પૃથ્વીમાં રહેલાં ઝાડ લીંચાં વધે છે, તેની ઉત્પત્તિ

* પ્રાણના હલન-ચલનને વિવક્ષાથી જીવ કહે છે.
x પોતાની અંદર રહેલાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે,
લી કારણ કહે છે.
÷ સરીર વગેરેના હલન-ચલનથી કર્મ કહે છે.

કારણ આકાશ છે; કારણ કે તે આકાશ ઝાડને જાયું
 થતાં રોકતું નથી; તેવી રીતે આત્મા માયાથી
 કરેલા સર્ગને રોકતો નથી તેથી તેને વિષે કર્તાના
 આરોપ છે; પણ વસ્તુતાથી આકાશ જેમ વૃક્ષની
 ઉત્પત્તિકર્તા નથી, તેમ આત્મા જગતકર્તા નથી.
 જેમ શુદ્ધ અરીસામાં પાસે રહેલા પદાર્થનું પ્રતિ-
 બિંબ પડે છે, તેમ આત્મા વિષે સંવેદનને લીધે
 જગત પ્રતિબિંબરૂપે જણાય છે. ૨૮-૨૯ વૃક્ષના
 બીજમાં અંકુર તથા પત્ર થયા પછી જેમ ફળ
 થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી બીજમાંથી ચિત્ત, જીવ
 તથા મનની કલ્પનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦
 બીજ તથા ફળથી યુક્ત મેધના જળનું બિંદુ
 પૃથ્વીમાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી જેમ
 બીજરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વાસનાથી વાસિત
 ચિત્ત ચૈતન્યને લીધે ચિત્ત તથા સર્ગરૂપે
 ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧ બીજમાં વૃક્ષ તથા બીજ
 બન્ને રહેલ છે. તેનો બોધ હોય અથવા ન હોય,
 તો પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વૃક્ષ
 અને બીજમાં જોવા ભેદ છે, તેવા ચિત્તરૂપે થયેલ
 જગતમાં તથા બ્રહ્મમાં ભેદ નથી; કારણ કે બીજ
 અને વૃક્ષના બોધમાત્રથી જ તેના અર્થ કિંત રૂપનું
 ભાન થતું નથી; અને બ્રહ્મના બોધમાત્રથી જ જેમ
 દીવો કરવાથી પદાર્થના રૂપ વગેરેનું સંપૂર્ણ
 જ્ઞાન થાય છે, તેમ અર્થક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય
 છે. ૩૨-૩૩ પૃથ્વીમાં જેમ જેમ બોદવામાં આવે
 છે, તેમ તેમ બોદેલા ભાગમાં આકાશ થતું બધ
 છે; તેવી રીતે અવિદ્યા જોવા જોવા વિચાર કરે,
 તેવા તેવા તેને અધિષ્ઠાનની સમાધી અનુભવ
 થાય છે. શુદ્ધ સ્ફટિકમણિમાં જેમ અજ્ઞાનને લીધે
 વન વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે શુદ્ધબ્રહ્મને
 વિષે જગત અનેક પ્રકારનું નથી, તો પણ અનેક
 પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ સ્ફટિક-
 મણિ જેવું છે અને જગત તે સ્ફટિકમણિ વિષે
 પ્રતિબિંબ પામેલાં ફલ, પાંદડાં, લતા તેમજ
 શુદ્ધ કલ્યાણના જેવું છે. ૩૪-૩૫

રામ બોલ્યા:—અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, આ
 જગત અસત્ છતાં સતરૂપે જણાય છે. અહો ! તે
 મોટું છે, સ્વસ્થ છે, સ્ફુટ છે ને સૂક્ષ્મ છે. બ્રહ્મ
 વિષે પ્રતિભાસસ્વરૂપ અને વિષય તથા યુક્તોના
 મધ્યમાં રહેલો આકળની કણી જોવા જીવ જે રીતે
 સ્ફુરે છે, તે મેં સાંભળ્યું. પણ કે પ્રભુ ! એ
 ઝીલી કણી જે રીતે વિપુલતા (સમપ્રિ-વ્યપ્તિ
 સ્થલ દેહ) ને પામે છે અને જે રીતે સ્વાભાવિક
 અર્થ (બ્રહ્મ)માંથી આત્મભૂ (વિશ્વવૈશ્વનાર આત્મા
 —સમપ્રિતો અભિમાની જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે,
 તે તમે મને કહો. ૩૭-૩૮

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જીવ જો કે પ્રકૃતિરૂપ
 અંગથી રહિત છે, તો પણ બાળકના હૃદયમાં
 જેમ પ્રકૃતિરૂપ અંગવાળા ભૂતનો હૃદય થાય છે,
 તેમ બ્રહ્મને વિષે જીવપણાને અસત્ અસંભવ
 છે તથા પૂર્વે તેનો અનુભવ નથી, તો પણ પ્રથમ
 અનુભવ થયો હોય તેવી રીતે (પરબ્રહ્મમાં જીવ-
 પણાને) હૃદય થાય છે. ૪૦-૪૧ બ્રહ્મને વિષે બુદ્ધ-
 હૃદય શક્તિ રહેલી છે, તે પ્રમાણે અને પ્રમેયરૂપ
 છે, શુદ્ધ છે, સત્ય છતાં અસત્યરૂપે જણાય છે તથા
 અભિન્ન છતાં ભિન્ન જણાય છે. જેવી રીતે બ્રહ્મ
 વિચારરૂપી જીવિતથી જીવરૂપે થાય છે, તેવી રીતે
 મનનના પ્રમંથી તે જીવ મનરૂપે થાય છે. ૪૨-૪૩
 ત્યાર પછી ચિત્ત હૃદય, સ્વપ્ન, રૂપ, રસ અને
 ગંધરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચિત્રન દ્રશ્ય
 એ જીવ અતિ સૂક્ષ્મરૂપે આકાશમાં સ્ફુરે છે.
 એ જીવ સંવેદનરૂપ, કાળને લીધે પંચીકરણ દ્વારા
 ઉત્પન્ન થયેલા અને મૂર્ચની પેડે પ્રકાશિત તથા

અર્થના વિભાગની ખબર પડે છે.^{૪૧} પિંડમાં સ્ફુટ અહંભાવનું વેદન થવાથી, તેને સુખના એક ભાગમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારી જિહ્વાધન્દ્રિય દ્વારા રસનો અનુભવ થાય છે. તેજનું સ્ફુરણ થવાથી તેને ઉત્પન્ન થનાર નેત્ર દ્વારા પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે અને ગંધની સ્ફુરણથી તેને નાસિકા દ્વારા ગંધનો અનુભવ થાય છે. આવી રીતે તે જીવાત્મા કાકતાલીય ન્યાયથી, પૂર્વની વાસનાથી કલ્પિત ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષે જુએ છે અને પછી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૨-૪૦} ચરીરના એક દેશમાં ચન્દ્રરૂપી શુણ્વાળા કાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને ચન્દ્રનું જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શ શુણ્વાળી વચા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે અને રસશુણ્વાળી રસના ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને રસનો અનુભવ થાય છે.^{૪૧, ૪૨} રૂપના શુણ્વાળાં નેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પ્રકાશનું જ્ઞાન થાય છે અને ગંધના શુણ્વાળી નાસિકા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ગંધમાત્રની ખબર પડે છે. આવી રીતે બહારના અર્થને પ્રકટ કરનાર ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર દેહને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ દેશમાં સમષ્ટિ અને વ્યવસ્થિત જીવનો પ્રતિભાસ રૂપે આતિવાહિક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મની પરસત્તાનું કાઈનાથી વર્ણન થાય તેમ નથી તે સત્તા અચળ છતાં ચળ હોય તેમ જણાય છે. એ મત્તા જ આતિવાહિક ભાવને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ જણાય છે. તે આતિવાહિક દેહસત્તા અજ્ઞાને કરીને જોવામાં આવે છે અને જ્ઞાને કરીને નાશ પામે છે.^{૪૩-૪૫} પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાણના અર્થ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આતિવાહિકના કથનનો પ્રસંગ જ શો છે? (અટલે, દેહાદિક કલ્પના વ્યવહારમાત્રથી રહેથી છે)^{૪૬} આતિવાહિક દેહ આત્માથી ભિન્ન છે, એવું સંવેદન થવાથી તે ભિન્ન છે, અને બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું સંવેદન થવાથી તે દેહ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમજ ભિન્નતાનું તથા એકતાનું સંવેદન

થતું તે સંવેદન પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.^{૪૮} રામ બોલ્યા:-તમારા કહેવા પ્રમાણે પરબ્રહ્મના એકપણથી ચિદેકરસ બ્રહ્મને વિષે અજ્ઞાનનો સંભવ નથી અને અજ્ઞાન વિના જીવ વગેરે ભેદકલ્પના પણ ઘટતી નથી. માટે, બ્રહ્મથી અતિરિક્ત (જુદો) મોક્ષ શું છે? તથા મોક્ષ માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ?^{૪૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! આ તમારો પ્રશ્ન સિદ્ધાંતને સમયે શોભે તેવો છે. સમય વિના ધારણ કરેલી પ્રુષ્પની માળા સારી હોય તો પણ શોભતી નથી.^{૫૦} કાળ વિના થયેલાં પ્રુષ્પ તલ્લાળ ઉપયોગમાં આવે તેથી સાચું છે, તો પણ તે પ્રુષ્પ કાળ વિના થયાં છે તેથી અનર્થરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે આણસને પરિપાકદશાન આવી હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષ શું છે તથા તે માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ? એવાં વચન અનર્થરૂપ છે.^{૫૧, ૫૨} પદાર્થમાત્રને શકનાર તથા સુક્ત કરનાર કાળ છે, માટે કાળે કરી સર્વ કૃત્ર મળે છે. ઉપર પ્રમાણે તે જીવાત્મા કાળે કરીને સ્વર્ગનસમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) પણાને પામે છે.^{૫૩} તે બ્રહ્મા પ્રણવના ઉચ્ચારથી અર્થજ્ઞાન થવાથી સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે છે અને મનોરામ્ય કરે છે, તેથી તન્મયપણું પામે છે.^{૫૪} જ આ જગત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, તે અસત્ તથા આકાશરૂપ છે. પર્વત વગેરે જોયા આકાર છે, તે પણ જ્યારે આકાશરૂપ છે, ત્યારે અલ્પ પદાર્થ આકાશરૂપ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય?^{૫૫} માટે જ કાંઈ દેખાય છે તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી તેમ નાશ પણ નથી; તથાપિ આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ જગતરૂપે દેખાય છે.^{૫૬} જ પ્રમાણે બ્રહ્મા વગેરે જીવની સત્તા સત્-અસતરૂપ છે, તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાંનાં સધળાં પ્રાણીની તથા સ્વર્ગમાંનાં દેવતાની સત્તા પણ સત્ તથા અસતરૂપ છે.^{૫૭} બ્રહ્મથી શ્રીકાપર્ય-તની ઉત્પત્તિ સંવેદનના સબ્રમથી થયેલી છે

અને તે મિથ્યા છે, કારણ કે સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી તેનો ક્ષય થાય છે.^{૧૮} જ પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ક્ષીડા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ક્ષીડામાં ભૌતિક મલિનપણું અધિક હોવાથી તે તુરં કર્મ કરે છે અને બ્રહ્મમાં તેમ ન હોવાથી તે તુરં કર્મ કરતા નથી, એટલે માત્ર તેમાં ભેદ છે.^{૧૯} જીવમાં ઉપાધિ અનુસાર જીવપણું રહેલું છે, તે જીવપણા અનુસાર પૌરુષ રહેલું છે અને તે પૌરુષ અનુસાર કર્મ રહેલા છે.^{૨૦} અત્યંત સારાં કર્મના ક્ષણની અવધિ થાય ત્યારે બ્રહ્માનું પદ મળે છે અને નહારાં કર્મના પાપક્ષણની અવધિ થાય ત્યારે ક્ષીડાપણુ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી બ્રહ્મપદ તથા ક્ષીડાપણુ એ બન્નેનો ક્ષય થાય છે.^{૨૧} પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાતા એતન્મયી ઇતર નથી, માટે દ્વૈતવાદ માં સસલાનાં શિંગડાં જોવા તથા આકાશના પુષ્પ જોવા છે, એટલે કે જમ સસલાને શિંગડાં નથી તથા આકાશમાં પુષ્પ નથી, તેમ દ્વૈતવાદ પણ મિથ્યા છે.^{૨૨} જ પ્રમાણે કોશિટો બનાવનાર ક્ષીડો પોતાનું ઘર બનાવવા સમયે પોતે જ તેમાં બધાઈ રહે છે, તે પ્રમાણે મનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ જગતમાં માણસો મિથ્યા બધનનો અનુભવ કરે છે.^{૨૩} બ્રહ્માએ પોતાના મને કરીને જેવું બેસું તેવી ઉત્પત્તિ કરી અને જેવી ઉત્પત્તિ કરી તેવી મનુષ્યો જુએ છે. એ જ સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે.^{૨૪} જ વસ્તુ જમાથી ઉત્પન્ન થતી હોય તે તેમાથી જ થાય છે, પણ તે વિના થતી નથી, એવાં સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે.^{૨૫} આ ઉત્પન્ન થયેલું જગત મિથ્યા છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે તે પણ મિથ્યા છે, તેનો અનુભવ પણ મિથ્યા છે અને ક્ષય પણ મિથ્યા છે.^{૨૬} બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, સર્વ ઠેકાણે રહેનાર છે, અનંત છે અને અદ્વિતીય છે શ્રાતિથી પરવશ થયેલાં માણસો તેને અશુદ્ધ, અસત્ અનેક અને એક ઠેકાણે રહેનાર ૫ એમ બોલે છે બાળક પોતાની ખોટી કલ્પ-

નાથી જળ તથા તેના તરંગ જુદા છે, એમ માને છે અને તેમાં ભેદ કલ્પે છે, પણ ખરું જોતાં ભેદ નથી. તેવી રીતે જ આ ભેદ જણાય છે, તે અજ્ઞાની માણસોએ દોરડીમાં થયેલી સર્પની શ્રાતિની પેઠે શ્રાતિથી જ માન ભેદ કલ્પેલા છે. ભેદ તથા અભેદશક્તિ એ બેને પરસ્પર વિરોધ છે અને તે બન્ને બ્રહ્મમાં રહેલી છે.^{૨૭,૨૮} પાણીમાં જમ તરંગ જુદા રહેલા છે તથા જમ સુવર્ણ અને કડા કુંડળ ભિન્ન જણાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતે પોતાથી જુદો હોય તેમ જણાય છે.^{૨૯} પ્રજા આત્માને વિષે જગતની સ્ફુરણા થાય છે, સ્ફુરણાનો વિસ્તાર થવાથી મન થાય છે ૩ તે મન વડે અહંભાવ થાય છે. આ પ્રમા નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાતું આ જગત પ્રથમ મનરૂપે થયું ત્યાર પછી અહંકારની ભાવના અહંકાર ઉત્પન્ન થયો.^{૩૦} ત્યાર પછી મન આ અહંકાર એ બન્નેથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ પદ મન, અહંકાર અને સ્મૃતિથી અનુભવ પ્રમા તન્માના ઉત્પન્ન થઈ. એ તન્માનાને વિષે જ ઉત્પન્ન થયા અને તેમાં ચિત્તપ્રણુ આવ્યું. આ પ્રમાણે ઉપાદાનકાગળ બ્રહ્મમાંથી આ જગતને સન્નિવેશ કલ્પેલો છે.^{૩૧} આ પ્રમાણે મન જન કલ્પના કરે છે, તેના પદાર્થો જોઈ શકે છે આ જગત સાચું હોય અથવા ખોટું હોય, પર ચિત્ત જોવી કલ્પના કરે છે, તેવું તે જોઈ શકે છે અને તે જોયેલું બધું સાચું હોય એમ બધીને તે તેમાં વ્યવહાર કરે છે.^{૩૨}

एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति ।
सद्वा भवत्वसद्वा चित्तं यत्कल्पयत्यभिनिविष्टम्
वचस्पश्यति यास्यति सदिव प्रतिमासमुपगमं
सद्यः ॥ ८२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સન્નિવેશ' એ નામનો અર્થ ૬૭ મો અમાસ

તેનાં કાળવર્ણાં કંકાલ કુડળો હાલતાં હતાં. તેણે
સ્વપ્ને કાલવા માટે જાણે પોતાની ડોક જોતી
કરી હોય એમ જણાતું હતું. તેના હાથ ભયંકર
અને ઉગ્ર હતા. તેની કાયા મોટી હતી અને
તેને યોગ્ય આહાર મળતો નહોતો. આથી સમુ-
દ્રના વડવાનલ અશિની જમ તેના પ્રખલ જઠ-
રાગ્નિ અત્યુત્તમ હતો. તે મોટા ઉદરવાળી રાક્ષસી
ક્યારેય વૃષ્ટિ પામતી નહોતી; તેથી વડવાનલ-
ના જની જીમવાળી તે કંકાદી એક દિવસ વિચાર
કરવા લાગી કે, 'સમુદ્ર જમ શાસ ખાધા વિના
શ્વાસેશ્વાસે જળના સમુદ્રતું લક્ષણ કરે છે, તેમ
હું જંબૂદ્વીપમાં રહેલાં સર્વ મનુષ્યને ગળી બહા.
એટલે મેધથી જમ મૃગતૃષ્ણાની શાંતિ થાય છે,
તેમ મારી ક્રુધાની શાંતિ થશે. કુઃખની વેળાએ
જ યુક્તિથી જીવન ચાલે તે યુક્તિ કરવામાં કાંઈ
આવ નથી.' ^{૧૧૧} પણ માણસો તો મન, ઔષધ,
તપ, દાન તથા દેવપૂજાથી રક્ષિત થયેલા છે,
એટલે હું તે સૌને કેમ કરીને એકદમ નાશ કરી
શકું? ^{૧૧૨} હું ચિત્તમાં એક કથા વિના પરમ
તપ કરું. કારણ કે મહાઉગ્ર તપ કરવાથી કુલંભ
મદાર્થ પણ સુલભ થાય છે. ^{૧૧૩} આમ સર્વ
પ્રાણીઓને નાશ કરવાની ઇચ્છા થવાથી, તે
રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે તપ કરવાનો વિચાર કર્યો
અને પછી તેણે પ્રાણીઓને દુર્ગમ એવા હિમા-
ચલ પર્વતનું સ્મરણ કયું. ^{૧૧૪} જાણે હાથપગવાળી
પામવર્ણવાળી અશ્રમકળી હોય, તેણે તેના
હાલ હોતો. સ્થિર વીજળીના જવાં તેનાં લોચન
તાં. એવી તે રાક્ષસી, હિમાલય પર્વતના શિખર
પર ચઢી. ^{૧૧૫} ત્યાં જઈ તેણે સ્નાન કયું અને
તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. ચંદ્ર અને સૂર્યના
વા પ્રકાશ પામતાં નેત્રવાળી એ રાક્ષસી ત્યાં એક
જે જાલી રહી ^{૧૧૬} ટાઢ તથા તડકામાં લીન થયે-
લી અને જાણે પર્વતમાંથી નીકળેલી હોય એવી તે
રાક્ષસીને તપ કરતાં ટેટલાક દિવસો, પખવાડિયાં,
વસંત તથા ઋતુઓ ચાલી ગઈ. ^{૧૧૭} સ્યામવર્ણની,

ઊંચે ઊડનારી અને ઊંચા ઢેચવાળી તે રાક્ષસી
વાદળાંની માળાની જેમ સ્થિર રહી હતી અને
આકાશને ગળવાને તત્પર થઈ રહી હતી. હુખ્યા
પવનોથી તેનાં અંગો ઢીલાં પડી ગયાં હતાં અને
તેની ચામડી શિથિલ થઈ ગઈ હતી. એ ચામડી
જાણે તેનું ચીર હતું. સેનાની જેમ ચપ્પ કરતા
પવનોએ અધકારસમૂહ જેવા તેના ઊંચા ઢેશોને
હલાવી નાખ્યા હતા અને તેથી તે જાણે નક્ષત્રો
અને તારાઓરૂપી મોતીઓને ધારણ કરી રહી
હોય એવી જણાતી હતી. આવી તે કંકડીને બેઠને
અજન્મા બ્રહ્મા તેને વરદાન આપવાને આવ્યા.^{૨૦}

આલોક્ય તાં પવનર્જરિર્તાંગકત્વકુ ચીરાં-
ગણાકૃતિરણત્પવનાવધૃતૈઃ । ઊર્ધ્વસ્થમૂર્દ્ધજતમઃ
પટલૈર્દધાનાં તારૌઘમૌક્તિકમજઃ સમુપાજગમ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન' એ નામ-

એવું વરદાન માગું કે, હું રોગરૂપી અને લોહા-
જીવવાળી સૂચિકા (સોય) થાઉં.^{૨૧} બ્રહ્માના એ
વરદાનથી હું જે પ્રકારની સોય યદ્યપિ અં-
સુગંધની પેઠે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં અવરથ રી-
પ્રવેશ કરીશ. પછી આ રીતે ઇચ્છા પ્રમાણે સુધા-
ની શાંતિ કરવા માટે હું આપ્યા જગતને ગંભીર
શ. આ પ્રમાણે સુધાની શાંતિ થશે એટલે મને
સુખ થશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરતી તે રાક્ષસ
હિંસા કરવામાં ઇચ્છાવાળી છે, એમ બહુને
બ્રહ્મા તેને ગંભીર ઘોષમાં કહેવા લાગ્યા.^{૨૨}

બ્રહ્મા બોલ્યા:-હે પુત્રી ! હે કંકડિકા ! હે
રાક્ષસના કુળપર્વતમાં અબ્રમાણારૂપી રાક્ષસી !
તું ઊભી થા. હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે તું ઇચ્છા-
માં આવે તેવું વરદાન માગી લે.^{૨૩}

કંકડી બોલી:-હે ભગવન ! હે ભૂતભવ્યેશ !
એ તમે વરદાન આપવા આવ્યા હો, તો હું

પ્રી' નામની રાક્ષસી છે.^{૧૩} તેનું 'વિપૂચિકા' નામ છે અને તે અન્યાય કરનાર માણુ- દુઃખ દેનારી છે. તેની ચાંતિનો મંત્ર આ હોય છે.-

ૐ હ્રીં હ્રાં રીં રાં વિષ્ણુશક્તયે નમઃ ।
નમો મગવતિ વિષ્ણુશક્તિમેનાં । ૐ હર હર
નય પચ પચ મય મય ઉત્સાદય દૂર કુરુ
હા હિમવંતં ગચ્છ જીવ સઃ સઃ સઃ ચંદ્રમંડ-
લોઽસિ સ્વાહા ॥

મંત્ર બાણનાર માણસે આ મંત્ર લખવો અને ડાબા હાથમાં રાખી વિપૂચિકા થયેલા રાગી- મંથણા હાથથી માઝન કરવું. પછી 'કર્કટી' ની વિપૂચિકા રાક્ષસી મંત્રરૂપી સુદુરથી પામીને હિમાલય પર્વતમાં ચાલી ગઈ એવી માન કરવી. પછી રાગી ચંદ્રમંડળના અમૃત- માં રહેલો છે અને અજર, અમર તથા વ્યાધિથી મુક્ત થયો છે, એમ મનથી ન ધરવું.^{૧૪-૧૬} આ પ્રમાણે પવિત્રપણાથી ચમન કરી ચિત્તમાં વ્યત્રતા રાખ્યા વિના ધારણ કરનાર માણસ વિપૂચિકા રાગનો કરી શકે છે.^{૧૭} પછી ઉજ્જવળ કાન્તિવાળા, કાશમાં રહેવાવાળા અને ત્રણ લોકના નાથ બ્રહ્મા પોતાના લોકમાં ગયા. તે સમયે કાશમાં રહેલા સિદ્ધગણે તેમની પાસેથી વિપૂ- માં મંત્ર અહણુ કયો અને અન્ય કાર્ય માટે વેલા ઇન્દ્રે તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો.^{૧૮}

इति गगनगतस्त्रिलोकनाथो गगनगसिद्ध-
तेतसिद्धमंत्रः । गत उपगतशक्रवंचमानो
तपुरमक्षयमायमुज्ज्वलश्रीः ॥ १८ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ- કરણનો 'વિપૂચિકામંત્રકથન' એ નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

— ૭૦ મો —

કર્કટીનું સૂચિરૂપ થવું તથા
તેનાં કર્મેણું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथ भूषरगुंगामा सा महाकृष्णराक्षसी ।
कज्जलांबुदलेखेव तानवं गंतुमुद्यता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ત્યાર પછી પર્વતના શિ- ખર જવી કાન્તિવાળી ને ઘણા જ કાળાવર્ણની તે રાક્ષસી કાઝગરૂપી મેઘલેખાની પેઠે ધીમે ધીમે પાતળી થવા માંડી.^૧ તે પ્રથમ વાદળોના આકારની થઈ, પછી વૃક્ષની સાખાના જેવડી થઈ, પછી પુરુષના જેવડી થઈ અને પછી હાથ જેવડી થઈ.^૨ ત્યાર પછી તે પ્રાદેશ- જેવડી થઈ, પછી એક આંગળી જેવડી થઈ, પછી અડધની શિંગ જેવડી થઈ અને પછી સોય જેવડી થઈ. ત્યાર પછી તે કમળના કેસરા જેવી ઝીણી સુંદર સોય થઈ. આમ પર્વતના શિખરના આકારવાળી તે રાક્ષસી સંકલ્પ વડે કર્મે કરીને અણુ જેવડી થઈ ગઈ.^{૩, ૪} એ રાક્ષસી સૂક્ષ્મ સૂચિરૂપે (આયસી) અને જીવ સૂચિરૂપે (અનાયસી) થઈ. તે સૂચિકા જીવ્યુદ્ધ (મહાભત, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃ- કરણ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ) કરીને ચાલતી હતી, આકાશમાં ગમન કરતી હતી અને વ્યોમ- માં વાસ કરતી હતી.^૫ તે સૂચિરૂપે દેખાય છે પણ તેમાં લોહાણું નામ નથી. તેથી સંસાર- માંની પ્રાંતિ માહેલી આ સૂચિ એ પણ એક જાતની પ્રાંતિ છે.^૬ સૂચીનાં કિરણનો અંદર પ્રવેશ થવાથી તે કામળ રત્નમય સોય જેવી સોહામણી હતી અને વૈદ્યુદ્ધમણિના કિરણની બાજુ માલા

x આ સિત્તેરમા સર્ગમાં તે રાક્ષસીનું શરીર કર્મે કરીને સૂક્ષ્મ થયું તથા એ જાતનું તેનું સૂચિરૂપ થયું અને પ્રાણીના શરીરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, એ કથા કહેવાયે.

હોય તેમ તે શોભતી હતી. તેનામાં મનન કરવાનો ધર્મ વિશેષ હતો.^{૧૭} તે પવનથી આવેલી કાળજીથી મેધની લતાના જવી દેખાતી હતી. તેનાં નેત્રના સૂક્ષ્મ છિદ્રમાં રહેલી કનીનિકા (આંખની ધ્રીથી) આકાશમાંનાં સૂક્ષ્મ નક્ષત્ર જવી શોભતી હતી.^{૧૮} તેના પૂંછકાનો અગ્રભાગ અતિ-સૂક્ષ્મ હતો અને તેનું સુખ સુંદર હતું. આત્મી રીતે વરદાનથી તેનું સૂક્ષ્મરૂપ થયું, એટલે પોતાના વિસ્તારની શાંતિ માટે તેણે મૌનવ્રત ધારણ કર્યું.^{૧૯} તેનું સૂક્ષ્મશરીર પ્રત્યક્ષ નહોતું તેથી આકાશપણને પામેલું તેનું રૂપ દૂરદૂરથી દીવાના જેવો પ્રકાશ પામતું હતું. વરદાનથી ઇચ્છિત દેહ પામ્યાથી પ્રસન્ન થયેલી તે રાક્ષસી મોઢાથી જણે આકાશનું વમન કરતી હોય એમ જણાતી હતી.^{૨૦} વિસ્તાર પામેલા દીવાનાં કિરણ જવી તે દોમળ હતી, એટલે અર્ધમીચી આંખથી જ તે દેખાય તેવી હતી. તાકાળે સ્નાન કરાવેલા બાળકના વાળ જેવો તે રાક્ષસીનો અંગળ વિદાસ હતો. પુષ્પના દેસગમાંથી જણે તંતુ જીવ્યો હોય અથવા બહાર કરવાના કૌતુકથી જણે સુપુમ્ણા નાડી બ્રહ્મગંધમાંથી નીકળીને સૂર્યમંડળ પ્રતિ જાંચી જતી હોય, તેમ તે જણાતી હતી.^{૨૧, ૨૨} નિયત ઇન્દ્રિયોની ગતિવાળી તે રાક્ષસી ક્ષિંગ્દેહથી બહાર જણાતી હતી. જમ બોદોએ માનેશ્વર આલયવિજ્ઞાનના પ્રવાહ અને તાર્કિકાના ધારાવાદિક પ્રવાહ પોતાના જણવામાં આવે છે, પણ જમ દોઈના જણવામાં આવતા નથી, તેમ તે દોઈના જણવામાં આવતી ન હતી.^{૨૩} તે અત્યંત અલક્ષ્ય હોવાથી સુન્યવાદને ઉત્પન્ન કરનારી હતી. આકાશના જેવો તેનો વર્ણ હતો. તે કાંઈ પણ ચિન્હ બોલતી નહિ.

અદરશ તથા છત્રાણા એવાના સ્વરૂપમાં તે રહેલી હતી,^{૨૪} દોહવાયેલા દીવાની આંચ જમ એનામાં આવતી નથી, છતાં તેને સ્પર્શ કરવાથી તાપ લાગે છે, તેમ તે અદરશ હતી

તો પણ અતિ તીક્ષ્ણ હતી. તે ચિદાભાસને કલન (દખાણ) કરવાના ધર્મવાળી છે અને તેનું તત્ત્વ વાસનામાત્ર છે.^{૨૫} આ પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ આખા જગતને ગળી જવા માટે સોયના રૂપનો અંગીકાર કર્યો; પણ તેનું રૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે જગતને ગળવા સમર્થ થઈ નહિ. અહો ! તેની મૂર્ખતા તો બુઝો.^{૨૬} તેણે મનથી જગતને ગળી જવાની ઇચ્છા કરી હતી, પણ સોયના તુચ્છ રૂપનો વિચાર કર્યો નહોતો આમ દેવળ સંકલ્પને જ ભેટી તે રાક્ષસી તપ નિરર્થક થયું.^{૨૭} અનર્થમાં બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો વિના સોયના રૂપ અંગીકાર કર્યો. જ માણસની બુદ્ધિ અનર્થ હોય તેને પૂર્વાપરનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી.^{૨૮} નિશ્ચયે કરીને જમ અરીસો મલિન થઈ જાય તેમ પ્રિય પદાર્થમાં તલીન થયેલું ચિત્ત, તે પદાર્થની પ્રાપ્તિના દૃઢ પ્રયત્નના સામર્થ્યને કારણે ભાવનાને લીધે વિપરીત ભાવને પામે છે અને તેને પૂર્વાપરનો વિચાર સૂઝતો નથી.^{૨૯} ઉપદેહી એ રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવારૂં પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરવા સારુ પોતાના મોઢા શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને સુચિશરીરનો અંગીકાર કર્યો. તેણે સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે મરણનું મહાદુઃખ પણ મહામુખપરમાં માન્યું.^{૩૦} અહો એક જ વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસની જેવી વિષમ ગતિ થાય છે ! કક્ટી રાક્ષસીએ એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ ગમીને પોતાની ઇચ્છાથી દેહનો પણ વણની પેટે ત્યાગ કર્યો એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસને બીજી વસ્તુમાં ભાન ગ્હેરું નથી. કક્ટી રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવાની અતિ ઇચ્છાને લીધે પોતાના દેહનો નાશ નો પણ વિચાર કર્યો નહિ.^{૩૧, ૩૨} એક વસ્તુમાં અતિ ઇચ્છા ગમનાર માણસને તેમાં તેનો નાશ થતો હોય, તો પણ તે તેને સુખરૂપ માને છે. તે રાક્ષસીએ પોતાના દેહનો નાશ થતો તો પણ તેમાં

તેણે સંતોષ માન્યો.^{૨૩} આવી રીતે પ્રાણીમાનને
જીવવાની ઇચ્છાવાળી તે 'જીવવિષ્ણુવિકા'
આકાશરૂપ નિરાકાર તથા આકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ
લેગયરીરવાળી થઈ હતી.^{૨૪} તેજના સૂક્ષ્મ પ્રવા-
હ જોવી તેની કાન્તિ હતી. તે પ્રાણતંતુરૂપ હતી
અને કુંડલિની શક્તિ જોવા તેના આકાર હતો.
પ્રજ્વળ અને ચંદ્રના કિરણ જોવી તે સુંદર હતી.^{૨૫}
જેટલા માટે એ રાક્ષસીની, પાપરૂપ તત્ત્વવારની
માર જોવી કૂર મનોવૃત્તિ જ, જીવસૂચિકારૂપે રહી
કે. તે આયસી સૂચિથી બિજ છે. પુષ્પના ગધ-
રી પેઠે તે જીવસૂચિ સૂક્ષ્મરૂપે પ્રાણીના દ્વંદ્વમાં
રેશ કરે છે અને હિંસા આદિની ચતુરતાનાં
પાપાદનરૂપે પ્રકટ રહે છે. તે પારકા પ્રાણતું હરણ
રીતે પોતાનો પરમ અર્થ પૂરો કરવામાં પરાયણ
રહે છે. આમ તે રાક્ષસી આયસી અને અનાય-
સી એમ બે સૂચિરૂપે થઈ. હવે, આકળના જોવી
પાતળી તથા રૂના જોવી કામળ તે રાક્ષસીએ
બે પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપથી માણસના દ્વંદ્વમાં
પ્રવેશ કરીને શરીરને વીધતાં દશે દિશામાં ફરવા
માંલ્યું.^{૨૬-૨૭} પ્રત્યેક માણસ પોતાના સંકલ્પથી
લધુ (હલકા) તથા ગુરુ (ભારે) હાય છે; તેમ જ
કંઈક રાક્ષસીએ ઉચ શરીરનો ત્યાગ કરી સૂચિ
શરીરનો સ્વીકાર કર્યો.^{૨૮} કંઈક રાક્ષસીએ તપ
કરીને સૌમ્ય સમાન પિશાચપણાની પ્રાર્થના કરી,
તેવી રીતે આ જગતમાં ક્ષુદ્રયુદ્ધિવાળા માણસને
તુચ્છ અર્થ પણ આનંદ ઉપજાવનાર થઈ પડે
છે.^{૨૯} કંઈક રાક્ષસીએ તપ કર્યું, તેથી તેને પ્રુણ
થયું, તે પણ તેનો મનોસ્વભાવ કૂર રાક્ષસભતિનો
હતો, એટલે તેની માણસને ગળી જવાની પાપી
ધારણા મટી નહિ. તેજ પ્રમાણે આ જગતમાં કૂર
અંત કરણવાળાં માણસો ઉત્તમ પ્રુણકર્મ કરે,
તો પણ તેમનો ભતિસ્વભાવ શાંત થતો નથી.^{૩૦}
ઉપર પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ દશે દિશામાં ફરવા
માંલ્યું, ત્યારે ભારે પવનથી તેનું શરીર શરદઃ-
તુનાં વાદળાની પેઠે વીંખાઈ ગયું.^{૩૧} રોગથી

પરવશ થયેલા માણસના શરીરમાં તેમજ દૂષળા
તથા સ્થૂલ શરીરવાળા માણસના શરીરમાં પ્રવેશ
કરીને તે રાક્ષસી વાતસૂચિ થઈ અને તેણે વિપુ-
ચિકાનો રોગ ઉત્પન્ન કરવા માંલ્યો.^{૩૨} તે કાઈ
સમયે પાતળા દેહવાળાં, સ્વસ્થ તથા સુયુદ્ધિ-
વાળાં માણસોનાં શરીરમાં જીવસૂચિપણાથી પ્રવેશ
કરીને, તેમનામાં તેણે અંતર્વિષુચિકા (દુષ્ટયુદ્ધિ)
ઉત્પન્ન કરી છે. આમ દુષ્ટયુદ્ધિવાળાં માણસોનાં
શરીરમાં રહીને તે રાક્ષસી કદી તપ થતી હતી
અને કદી પ્રુણવાન માણસો તેને મંત્ર, ઔષધિ
તથા તપના કમથી કાઢી પણ મૂકતાં હતાં.^{૩૩-૩૪}
આ પ્રમાણે બે દેહથી આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં
ફરતાં ફરતાં તેને ધણાંક વર્ષ આદ્યમાં ગયાં.^{૩૫} તે
રાક્ષસી કાઈ સમયે પૃથ્વી વિષે ધૂળમાં સંતાઈ
રહેતી, તે કાઈ સમયે હાથની આંગળીઓમાં
સંતાઈ રહેતી. કાઈ સમયે તે આકાશ વિષે
પ્રભામાં સંતાઈ રહેતી, તે કાઈ સમયે તે
વસ્ત્રના તંતુમાં સંતાઈ રહેતી.^{૩૬} કાઈ સમયે તે
શરીરની અંદર સ્નાયુરૂપી નદીમાં, કાઈ સમયે
બ્યભિચારાદિ દોષથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયમાં,
કાઈ સમયે ધૂળથી મેલા થયેલા અવયવોમાં, કાઈ
સમયે સુકાઈ ગયેલી માણસના હાથપગની રેખા-
રૂપી નદીના ખાડામાં અને કાઈ સમયે સૂક્ષ્મ
રેખારૂપી ભૂના ખડમાં તે રહે છે.^{૩૭} કાઈ સમ-
યે તે કાન્તિહીન અને સોભાગ્ગરહિત માણ-
સોનાં અંગમાં સદ્ભાવશૂન્ય થઈને રહે છે અને
ઉચ્છ્વાસ ઉપકાવે છે. કાઈ સમયે તે રાક્ષસી
ખળખળતી માંખવાળા, દુષ્ટ વાયુવાળા, લીલા
ધાસવાળા, બીલી અને આંખા આદિ વૃક્ષો વિના-
ના સ્થળમાં પણ સંતાઈ રહે છે.^{૩૮} કાઈ સમયે તે
એવા દેશમાં સંતાઈ રહે છે, કે જે દેશમાં સ્થૂલ પશુ
તથા માણસનાં હાડકાં પડ્યાં હોય, જેમાં નિરંતર
આત્મનિષ્ઠ તથા પરપીડને હરનારાનો અભાવ
હોય અને જેમાં અપવિત્ર માણસો ભૂંડાં વસો
પહેરીને ધુમાધુમ કરતાં હોય.^{૩૯} કાઈ સમયે

તે મધમાખી તથા કાગડા અને કાચલને રહેવાના
ઝાડના પોલાણમાં તથા ઠૂંકામાં સંતાઈ રહે છે,
તો ઢાઈ સમયે તે રક્ષ શબ્દ કરતા વાયુની હાલ-
તી અંગુલિરૂપી ઝાડની શાખામાં રહે છે.^{૪૨}
ઢાઈ સમયે તે માળારૂપી વાદળાંની લેખામાં
સંતાઈ રહે છે, તો ઢાઈ સમયે કે ક્ષાદી ગયેલ
આંગળીઓના વણુ જેવા ખાડામાં સંતાઈ રહે
છે. ઢાઈ સમયે તે ઝાકળના બિંદુમાં સંતાઈ
રહે છે, તો ઢાઈ સમયે રાક્ષડામાં લપાઈ રહે
છે.^{૪૩} ઢાઈ સમયે તે ઝંઝવાના જળથી ઝગઝગ-
તા મરુદેશમાં સંતાઈ રહે છે, તો વળી ઢાઈ
સમયે તે નખવાળા વ્યાધ તથા અજગર આદિના
કંઠોર અરણ્યમાં રહે છે અને ઢાઈ સમયે તે
ઠપાક પાંદિલી, નાસી જતી તેમજ બીધેલાઓથી
પણ બીતી એવી જાઓથી ભૂંડા એવા વટેમાગ-

માં પોતાનાં શિંગડાંથી ટિંખાં ખોદી નાખે છે,
તેમ તે રાક્ષસી અનેક પ્રકારના તાપથી તપતાં
માણસોના દેહરૂપી અરણ્યમાં બળદની પેઠે રહે
છે. તંતુ (દારો) પરોવેલા મુખવાળી તે સૂચિકા
(સાય) સીવીસીવીને થાશી બંધ છે, સારે
આરામને માટે તે હાથમાંથી પટ્ટી જઈને લગ-
ડાંમાં સંતાઈ રહે છે.^{૪૮, ૪૯} તે સૂચિકા દૂર તથા
કઠિન છતાં માણસના હાથમાં વાગતી નથી તેથી
લોહિા તેનો ત્યાગ કરતા નથી; કારણ કે, ઢાઈ
માણસ તીક્ષ્ણ દોષ પણુ જો તે પોતાની તીક્ષ્ણ-
તા બહાર ન બતાવે, તો લોહિા તેનો ત્યાગ કરે
નહિ.^{૫૦} આ પ્રમાણે તે આયસી સૂચિકાએ
જીવસૂચિ સહિત નીકાની સાથે વિહરતી ભારે
શિલાની જેમ તેમજ વૃદ્ધ માણસના મનમાં ગદે-
લી આયાની જેમ દિશાઓમાં કરવા માંડ્યું.^{૫૧}

કાસના સ્વભાવવાળી છે, તે પણ વસાદિ સીવ-
ન વગેરેથી વ્યાપ્ત છે.^{૧૬} આમ પોતાનું ઉદર ન
રાવાથી અકસ્માત પ્રાપ્ત થયેલા તે સૂચિરૂપને
પાટે તે રાક્ષસીને ખેદ થવા લાગ્યો.^{૧૭} તે પણ
રાક્ષસના સ્વભાવથી જ્યારે તેને વીંધવાના કામ-
માં જોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે નદીના પ્રવાહ-
ની પેઠે ઉતાવળથી વેધન કરે છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં
સનાદ્દર્શી દીર્ઘતંતુ જન્મ મરણસમયે ઉત્પન્ન
થને, જીવદર્શી ચેતન્યને, વાસનાદર્શી સ્ત્રીપુત્ર-
માં ફેરવે છે, તેમ તે સૂચિ વસ્ત્રમાં સૂત્રને સંચાર
રીતે ફેરવે છે. ચાડિયા તથા ચોર જવા દુષ્ટ
પ્રાણીઓને દુઃખ આપતી વખતે પોતાનું મોઢું
ખાડતા નથી, તેવી રીતે તે સોય વસ્ત્રમાં વેધન
રીતી વખતે પોતાનું મુખ વસ્ત્રથી ઢાંકતી ઢાંકતી
પાગળ ચાલી જાય છે.^{૧૮-૧૯} કોઈ વખતે કંઠમાં
રાખેલા વસ્ત્રમાં રાખેલી એ સૂચિ પોતાનાં છિદ્ર-
રૂપી નેત્રથી 'હું' આ સ્ત્રીઓને કયા ઉપાયથી
મારું?' એવી ધારણાથી જાણે તેમનાં મુખ સામું
જુએ છે. કારણ કે, કૂજનોને આણું કામ અતિ
પ્રિય છે.^{૨૦} મૂખ માણસ ગુણવાન તથા દોષવાન
માણસ સાથે જન્મ એકસરખી રીતે વર્તે છે, તેમ
તે સોય રેશમી તથા સૂતરાઉ લૂગકામાં એક-
સરખી રીતે વેધન કરે છે.^{૨૧} મોટા દોરાને ધાર-
ણ કરનારી તથા અંગૂઠા અને આંગળી વડે પીડા
પામેલી તે સોય, દોરા પોતાના દંઢ્યમાં ન સમા-
વાથી જાણે આંતરડું ઝાઢી કાઢતી હોય તેમ
જણાય છે.^{૨૨} સૂત્રમાં પરાવાયેલી તે સૂચિ તીક્ષ્ણ
છે, પણ તેનું દંઢ્ય શન્ય છે. આથી તેને રસના
સ્નાહની ગમ નથી. પરિણામે, તે રસવાળા અને
રસ વિનાના પદાર્થોમાં રાક્ષસસ્વભાવે જ પ્રવેશ કરે
છે. એ સૂચિ દુર્ભાગી રાજપુત્રી જેવી છે. એ કઠોર
બોલતી નથી, છતાં એ દોરાથી મુખમાં નથા-
યેલી છે. એ તીક્ષ્ણ છે, છતાં પોતે જ સંતાપ
કરે છે. એ વીંધવાળી છે, છતાં તે દંઢ્યરૂપી રંધ્ર
વિનાની છે. કૂર બુદ્ધિવાળી તે રાક્ષસી વિનાઅપ-

રાધે મારવાને ઇચ્છે છે (તે પાપને લીધે) અને
પોતાની બુદ્ધિથી જ સૂત્રમાં પરાવાઈને પોતાના
પાપરૂપી પાપમાં લટકી રહી છે.^{૨૩-૨૪} જ્યારે તે
સોય સીવનારના હાથમાંથી પડી જાય છે, ત્યારે
તે છેડે પડેલા કોઈ રયામ પદાર્થમાં મેત્રીથી સૂઈ
રહે છે. કયો માણસ પોતાના સરખા સ્વરૂપવાળા
મિત્રની ઇચ્છા કરતો નથી? ^{૨૫} મૂળ ચિત્તવૃત્તિ-
વાળા પદાર્થ સાથે મિત્ર થયેલી તે રાક્ષસી
પ્રાકૃતમાણસમાં રહે છે. પોતાની સમાન સંગ-
તિનો ત્યાગ કરવાની કયો માણસ ઇચ્છા કરે? ^{૨૬}
કોઈ સમયે તે સોય લુહારની પાસે આવે અને
તેને તપાવવા માટે અગ્નિમાં નાખે, તે તે
વખતે તેની ધમણની કૂંઠથી તે જાંચી જોડીને
પલાયન કરી જાય છે.^{૨૭} તે રાક્ષસી પ્રાણ અને
અપાન વાયુ દ્વારા દંઢ્યકમલની અંદર ધસે છે
અને તેનામાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની મહા ઘોર
શક્તિ રહેલી છે. આથી તે જાણે જીવશક્તિ
ઉત્પન્ન થઈ હોય, એમ જણાય છે.^{૨૮} સમાન-
વાયુના વિપરીતપણાથી તે સમાનની પેઠે ગમન
કરે છે અને ઉદાનવાયુના વિપરીતપણાથી તે
ઉદાનવાયુની સાથે ગમન કરે છે.^{૨૯} વ્યાનવાયુની
સાથે રહીને તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સર્વ
અંગના રસમાં ફેરે છે. કોઈ સમયે તે શળશોગ-
રૂપી વાયુમાં, દંઢ્યમાં તથા કંઠમાં પ્રવેશ કરે છે
અને વિવર્ણતા તથા ઉન્માદ લાવે છે. કોઈ સમયે
ભરવાડના હાથમાં રહેલી એ સોય જીનના એકાદ
ઢગલામાં સૂઈ રહે છે, અથવા આળકના હાથની
આંગળીરૂપી પથારીને વીંધી નાખીને એક માત્ર
વિશ્વાસ કરે છે.^{૩૦-૩૧} કોઈ સમયે તે માણસના
પગમાં પેસી જાય છે અને રુધિરપાન કરી
આશ્ચર્ય સહિત આનંદ માને છે. કોઈ સમયે
તે પ્રુષ્પની માળા પરાવવાના કામમાં આવે છે,
ત્યારે તે પ્રુષ્પના ગુચ્છનું ભોજન કરે છે અને એ
અદ્ય ભોજનથી તે અતિશય સંતાપ માને છે.^{૩૨}
કોઈ સમયે તે ઘણી વાર સૂધી નીચ માથ ફરીને

મારા પેટમાં એક ઢાળિયો પણ રહેતો નથી.^૩
મારાં પ્રથમનાં હાથ-પગ વગેરે વિશાળ અંગો
ક્યાં ગયાં? અરે! વનમાં જમ પાંદડાં વીંખાઈ
જાય, તેમ મેઘના જવાં મારાં વિશાળ અંગો પણ
વીંખાઈ ગયાં!^૪ મારાં મંદલાગ્ય છે, કારણ કે
વસા-ચરબીની સુગંધીવાળો, સ્વાદુ, માંસના
રસનો ઝટ ઊતરી જાય એવો એક ઢાળિયો પણ
મારા ઉદરમાં જરા પણ ખાતો નથી.^૫ હું કાઢવની
વચમાં ડૂબી જઈ છું અને પૃથ્વી ઉપર પડી
જઈ છું. હું માણસના પગના પ્રહારથી હણાઈ
છું અને મલિન થઈ છું.^૬ અરેરે! હું મરી ગઈ.
હાય! હું ધણી વિનાની! અરે અને કોઈ ધીરજ
આપનાર નથી. મારે કોઈ સ્થળ નથી. દુઃખથી પણ
વધારે દુઃખમાં તથા સંકટથી પણ વધારે સંકટમાં
હું ડૂબી ગઈ છું.^૭ મારે કોઈ સખી નથી, દાસી
નથી, માતા નથી, પિતા નથી; મારે કોઈ ચાકર
નથી, કોઈ બંધુ નથી, કોઈ ભાઈ નથી અને કોઈ
પુત્ર નથી.^૮ મારે દેહ નથી, સ્થાન નથી અને કોઈ
આશ્રય નથી. ફરીને બેસવાનું મારે સ્થળ પણ નથી,
તેથી હું વનનાં પાંદડાંની પેઠે ચારેબાજુ ભ્રમ્યા
કરું છું.^૯ હું દારણ કુખના ધૂસરામાં એકાએકી
છું. અરે! હું અતિ ભયંકર આપત્તિમાં આવી
પડી છું. હવે તો હું મોત માણું છું; પણ તેય
મને માણું મળતું નથી.^{૧૦} હાથમાં આવેલા
ચિંતામણિને કાચનો કટકા જણીને મૂક માણસ
હાથમાંથી નાખી દે, તેમ મેં મૂક બુદ્ધિથી મારા
પ્રથમના દેહનો હાથે કરીને ત્યાગ કર્યો!^{૧૧} માણ-
સને જ્યારે મનમાં મોહ થાય છે, ત્યારે પ્રથમ
હંમેશા દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર દુષ્ટિ હિ ઉત્પન્ન થાય
છે. પછી એ અનર્થના વિસ્તારથી તે પ્રકાર પામે
છે.^{૧૨} કોઈ સમયે હું ધુમાડામાં રહું છું, કોઈ
સમયે હું માર્ગમાં ક્યારાઈ જઈ છું અને કોઈ
સમયે હું ખડમાં ધકેલાઈ જઈ છું. અરે! મારા
દુઃખની પરંપરાનો પાર જ નથી.^{૧૩} બીજને
પીડા કરનારી તથા બીજના સંચારથી આલનારી

હું પરવશતાને લીધે, પરમ કૃપણતા પામેલી
છું.^{૧૪} મને રુધિર વગેરેનો સ્વાદ લેવાની અભિ-
લાષા થાય છે, પણ તે અભિલાષાનું વેધનમાત્ર
ફળ છે અને મને ઉદર ન હોવાથી મારાથી
સ્વાદ લઈ શકાતો નથી. આથી હું હીનભાગ્ય-
વાળી છું. આમ દોર્લાગ્ય પણ દુર્ભાગ છે.^{૧૫}
જમ ભૂતની શાંતિ કરતાં તે શાંતિથી ભૂતની જ
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તપ કરવાથી મારા જ
નાશનો ઉદય થયો છે.^{૧૬} હાય! મેં મંદબુદ્ધિથી
મારા પ્રથમના મોટા શરીરનો ત્યાગ કેમ કર્યો?
પણ એ તો જ્યારે નાશ જ થવાનો હોય, ત્યારે
એવી અવળી જ મતિ સૂઝે. છીડી કરતાં પણ મારું
શરીર સૂક્ષ્મ છે; માટે માર્ગમાં ધૂળના ઢગવામાં
જ્યારે હું ડૂબી જઈશ, ત્યારે મારે કોણ ઉદ્ધાર
કરશે?^{૧૭, ૧૮} પર્વત ઉપર રહેલાં ઝાડ જમ ગામના
માર્ગમાં પડેલાં ખડ આગળ આવે એમ નથી,
તેમ એકાન્તમાં રહેનારા સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા મુનિ-
ઓ, મારો ઉદ્ધાર કરવાને મારી પાસે આવે તેવો
સંભવ નથી.^{૧૯} હું અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રમાં પડી છું,
માટે મારો અભ્યુદય થાય જ ક્યાંથી? આધળો
માણસ પતંગિયાની સેવા કરે તેથી તેને કંઈ
પ્રકાર મળતો નથી.^{૨૦} મારે કેટલા કાળ સુધી
આ આપત્તિના ખાડામાં પડી રહેવું પડશે, તે
હું જાણતી નથી. ક્યાં સુધી મારે આ ખાડામાં
લોટ્યા કરવું પડશે? મારી તો દરેક ચેષ્ટા હરાઈ
ગઈ છે.^{૨૧} અંજનરૂપી મહાપર્વતના પુત્રરૂપ અને
સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના સ્તંભરૂપ મારો મોટો દેહ
ક્યારે ધરશે? અહા! એ દેહમાં મને મેઘમાળાના
જવા હાથ હતા, વીજળીના જવાં નેત્ર હતાં,
ઝાકળના સમૂહ જવાં વસ્ત્ર હતાં અને આકાશને
સ્પર્શ કરે તેવા દેશ હતા.^{૨૩-૨૫} લાંબા ઉદરરૂપી
મેઘને બેઠને મોર નાચવા માંડતા હતા. મને
સ્થામ, લંબ અને વિલોલ સ્તન હતાં અને તે
સ્તનો શરીરના શ્વેતભ્રુવાસ સાથે કંપતાં હતાં
હાસ્યરૂપી ભરમની છટાથી સુખ મંડળને ઢાંકી

દે તેવું મારું શરીર હતું; જાણે યમરાજની પેઠે
 સર્વ પ્રાણીને ગળી જવા તત્પર થયો હોય તેવો
 મારો ભયંકર આકાર હતો. ૨૪:૨૫ અને અગ્નિની
 પેઠે પ્રકાશતી તથા ખાંડિણિયાના જ્વળી જાંડી
 આંખો હતી અને એક પર્વતના ચિખર ઉપરથી
 ખીબ પર્વત ઉપર પગ મૂકી હું વિહાર કરતી
 હતી. ૨૬ હવે મને ક્યારે વિશાળ કોતરની જેમ
 પ્રકાશતું તે મહાન ઉદર થશે? ક્યારે મને શરદ-
 જ્વલનના મેઘ જ્વળી ધાટી નખપંક્તિ પ્રાપ્ત થશે. ૨૭
 ક્યારે મને મોટા રાક્ષસોના હૃદયને પણ ચીરી
 નાખે તેવું હાસ્ય થશે? ક્યારે મહાઅરણ્યમાં
 સુંદર વાઘો સહિત હું નૃત્ય કરીશ? ક્યારે
 હું વસા (ચરખી) રૂપી આસવના કુંભથી તથા
 અમૃત જવા માંસથી યુક્ત હાડકાના સમૂહ-
 થી મારા ઉદરને નિરંતર પૂર્ણ કરીશ? ૨૮:૨૯
 મહાલોકોનાં રુધિરપાન કરીને મદાન્મત થયેલી
 તથા હથે પામેલી હું ક્યારે સુખથી નિદ્રા
 કરીશ? ૩૦ સોનું અગ્નિમાં પડીને ભસ્મનો અંગી-
 કાર કરે છે, તેમ મેં પણ દુષ્ટ તપરૂપી અગ્નિમાં
 મારા પહેલાંના સુવર્ણમય દેહનો ત્યાગ કરીને
 સોયપણાનો અંગીકાર કર્યો છે. ૩૧ અંજનના
 પર્વતની કાન્તિ જવું તથા દિશાના તટને ભરી
 દે તેવું, મારું તે શરીર ક્યાં અને ક્યાં માખીના
 પગની ખરી જવું તથા તણખલા જવું ઝીણું
 આ સોયપણું? ૩૨ કદી સોનાનો બાજુખંધ મળે
 તો તેને જેમ અવિચારી માણસ 'માટીનો છે'
 એમ જાણીને નાખી દે છે, તે પ્રમાણે મેં આ
 સોય જવા શરીરના લોભથી પ્રથમના પ્રકાશિત
 શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે. અરે! દે વિંધ્યાયજની
 ઝાકળભરી શુક્રા જવા મારા ઉદર! તું તારા
 સિંહના સ્વભાવથી હાથીનો નાશ કેમ કરતું
 નથી? ૩૩:૩૪ અરે! પર્વતના ચિખરને બાગી
 નાખનારા મારા હાથ! તમે પુરોહિત (હોમવાનો
 પદાર્થ) બુદ્ધિથી સસલાને પારણ કરનાર આકા-
 શમાંના ચંદ્રનો કેમ નખથી બાધ કરતા નથી? ૩૫

અરે! કાચ તથા મણિમાળાથી રહિત છતાં પણ
 પર્વતના તટના જવા સુંદર મારા વક્ષસ્થળ!
 પ્રથમ તારામાં રૂંવાડાંનું વન હતું અને તેમાં
 જૂનો સમૂહ સિંહની પેઠે સંતાઈ રહેતો
 હતો; પણ હવે તે વન જ નથી. ૩૬ અરે!
 કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિનાં અંધારારૂપી સુકાયેલાં
 લાકડાંને બાળી નાખનારાં મારાં નેત્ર! તમે
 તમારી દષ્ટિરૂપી જ્વાળાની માળાથી દિશાઓને
 કેમ ઝગઝગિત કરતાં નથી? ૩૭ અરે! મારા
 સ્કંધરૂપી બંધુ! તમારો નાશ થયો, પૃથ્વીમાં
 તમારો ત્યાગ થયો અને કાળે કરીને શિલાના
 તળમાં તમને ધસીને પીસી નાખ્યા. ૩૮ કદપના
 અંત સમયના દાવાનળથી દગ્ધ થયેલા ચંદ્રના
 બિંબ જવા મનોહર હે મારા મુખચંદ્ર! તું
 તારાં કિરણથી આજ કેમ પ્રકાશ પામતું નથી?
 અરે! મારા મોટા આકારવાળા હાથ! તમે ક્યાં
 ગયા? હું તો માખીનો પગ આક્રમણી પણ હાલી
 જતી તુરંત સોય થઈ ગઈ છું. ૩૯:૪૦ અરે! કર-
 જના વૃક્ષથી યુક્ત મોટા ઝાડના મૂળના ખાડા
 જવા મુશોલિત એવા મારા ભગ! અરે! વિંધ્યા-
 યજના ચિખરથી પણ વિશેષ શોભતા મારા
 નિતંબ! તમારી શી સ્થિતિ થઈ? ૪૧ આકાશમાં
 પુરાઈ રહે તેવો પ્રથમનો મારો આકાર ક્યાં અને
 હમણાં પ્રાપ્ત થયેલું આ તુરંત સૂચિપણું ક્યાં?
 આકાશના છિદ્ર જવું પ્રથમનું સુંદર મુખ ક્યાં
 અને ક્યાં નવું થયેલું આ સૂચિમુખ? પણ
 માંસના ભારથી યુક્ત એવો પ્રથમનો મારો
 આહાર ક્યાં અને હમણાંનું પાણીના બિંદુથી
 ભોજન ક્યાં? અરે! મેં મારા વિસ્તારનો ક્ષય
 કરવા સાર જ આ નાટક રચ્યું અને એટલે જ
 હું આવી સૂચ થઈ ગઈ છું. ૪૨

કાકારોંચરમૂતકા ક ચ નવં તુચ્છાત્મધ-
 વીવૃપ્ત રોદોરંધ્રસમં ક વાસ્ય શુદ્ધરં પેદં ચ
 યવીમ્મયમ્ । ક ગ્રામો વદુર્માતમાવદુત્તઃ કાન્તિ

દુના મોજનં દુઃસ્માસ્મેતદહો મયૈવ રચિતં
સ્વાત્મહયં નાટકમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિકા પરિવેન' એ
નામનો સર્ગ ૭૧ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો

કકટીએ પુનઃ તપ કર્યું અને
ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દ્વષી સાસંમયદ્વાળી ચિત્તપિત્ત્વેત્યકંપનમ્ ।

પુનસ્તદેહલામાય મવામ્યાશુ તપસ્વિની ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! સૂચિરૂપે થયેલી
તે રાક્ષસીએ 'પ્રથમનો દેહ મળવા માટે હું તપ
કરું' એવા વિચાર કર્યો અને વાણીને નિયમમાં
રાખીને સ્થિરપણાથી તપનો નિશ્ચય કર્યો.^૧ મનુ-
ષ્યને મારવાના જે વિચારો તેના મનમાં હતા,
તે વિચારોનો ત્યાગ કરીને તેણે તપ કરવા સારું
હિમાલય પર્વત ઉપર પ્રયાણ કર્યું.^૨ પ્રથમ તે
રાક્ષસીએ પોતાને આત્માને વિષે મનથી કલ્પિ-
ત સૂચિપણું બેધું. ત્યાર પછી પ્રાણવાયુરૂપી તે
જીવસૂચિએ પ્રાણ સાથે પ્રવેશ કર્યો.^૩ એ પ્રમાણે
પોતાને વિષે મનોમય સૂચિપણાને બેનારી તે રા-
ક્ષસીએ, પ્રાણવાયુરૂપી શરીરથી તપ માટે હિમા-
લય પર પ્રયાણ કર્યું. ઇન્દ્રનીસમણિની કાન્તિ-
બળે તે રાક્ષસીએ દંઢ દાવાનળવાળા, જૂતપ્રા-
ણીમાનથી રહિત, રક્ષા, ધૂળથી યુક્ત અને ખડ
વિનાના હિમાલયના વિસ્તારવાળા સ્થળમાં તપ
કરવા સારું નિવાસ કર્યો. બધે મરુદેશમાં અક-
સ્માત્ સૂકા ખડની શિખા ઊગી આવી હોય
તેવી તે લાગતી હતી.^{૪-૬} પોતાના સૂક્ષ્મ પગના
અર્ધભાગથી જ તેણે પૃથ્વીનો આશ્રય રાખ્યો.

* આ બેતેરમા સર્ગમાં રાક્ષસીએ ઉપ તપ અને
તેના તપથી ઇન્દ્રના મનમાં વિરમય થયો, તેથી નારદમુનિ-
એ ઇન્દ્રને નિશ્ચય કરાવ્યો, એટલી કથા કહેવાશે.

એ પ્રમાણે એક પગે ઊભા રહી તેણે તપ કરવા
માંડ્યું. પોતાનાં સૂક્ષ્મ પગનાં તળિયાંથી પૃથ્વીની
રેણુને સંકટ કરનારી તે રાક્ષસી, વિષયમાંથી મન
એટલી લઇને ચત્તપૂર્વક જાયું સુખ રાખીને ઊભી
રહી. તે રાક્ષસી કાળા લોઢાની સૂચિરૂપ હતી,
હિંસા કરનારી હતી, તીક્ષ્ણ સ્વભાવની હતી અને
પવનનું ભક્ષણ કરતી હતી; તેથી પર્વતની રેણુ ઉપર
તથા પથ્થર ઉપર તે સ્થિર ઊભી રહેવા સમર્થ
હતી.^{૭-૮} અરણ્યમાં ભૂખી થયેલી તે રાક્ષસીએ
દૂરથી ચાલ્યાં આવતાં માણસને બેવા માટે બધે
પોતાની ડોક જાંચી કરી હોય એમ બહાનું હતું.
તે પૂંછડાથી ખડ તથા પાંદડાંના અમ્રભાગ ઉપર
રહેલી હતી. ખડમાંકડીની પેઠે તેણે પર્વત ઉપર
સ્થિતિ કરી હતી.^{૧૦} તે રાક્ષસીના સુખના છિદ્ર-
માંથી બહાર નીકળેલી તેજની કાન્તિ બધે તે
સાધની સખી હોય, તેમ તેની પાછળ રહીને તેની
રક્ષા કરતી હતી !^{૧૧} પોતાનો સ્વજન કુદ્ર હોય
તો પણ માણસ તેના ઉપર રેનેહ રાખે છે, તે
પ્રમાણે તે રાક્ષસી બે કુદ્ર છે, તો પણ તેની
સુખકાન્તિએ તેનું સખીપણું સ્વીકાર્યું. એ પ્રમાણે
તે રાક્ષસીને તેના સુખછિદ્રમાંથી નીકળેલી કાન્તિ
એક સખી હતી અને તેની પોતાની છાયા તે
રાક્ષસીની બીજી સખી હતી.^{૧૨,૧૩} છાયારૂપી
સખી તે રાક્ષસીની પાછળથી રક્ષા કરનારી હતી
અને તેને કાન્તિરૂપી સખી આગળથી રક્ષા કરનારી
હતી. એ પ્રમાણે પોતાની બે સખી સહિત તે
રાક્ષસીએ પરસ્પર અનુકૂળ રહીને તપ કરવાની
દંઢતા કરી.^{૧૪} તે રાક્ષસીનું ઉત્તમ તપ બેઠેને
તે સ્થળે રહેલાં ઝાડને તથા લતાને પણ સદ્વ્યુદ્ધિ
થઈ, તો પછી બીજા ઝાડને ઉત્કંઠા ન થાય ? તપને
અર્થે મનોવૃત્તિને સ્થિર રાખનારી એ રાક્ષસીને,
પર્વતમાં રહેલાં ઝાડ પોતાનાં પુષ્પ તથા ફળના
સુગંધથી યુક્ત એવું પવનનું મોજન કરાવવા
લાગ્યાં.^{૧૫,૧૬} દેવોના ઉપયોગમાં ન આવે તેનાં
પ્રથમ ઊગેલાં પુષ્પોથી તથા હવે પછી થવાનાં

પુષ્પોથી, વૃક્ષોએ તે રાક્ષસીનું સુખ પૂરી લીધું.^{૧૭}
 ઇન્દ્રની* પ્રેરણાથી વાયુની સાથે આવેલી માંસ-
 ની રજા છિદ્ર દ્વારા તેના સુખમાં પેડી, પણ તેણે
 તે રજા બહાર કાઢી નાખી.^{૧૮} તપ કરવાનો દૃઢ
 નિશ્ચય હોવાથી, તે રાક્ષસી માંસની રજાથી તપમાં
 વિદ્ય થાય એમ ધારીને તે રજાને ગળી ગઈ નહિ.
 હલકાં માણસ પણ સારું કામ કરતાં વિદ્ય થાય
 તો તેને દૂર કરે છે.^{૧૯} તે રાક્ષસીએ પોતાના
 સુખમાંની પુષ્પની રજાનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ.
 મેરુપર્વતને હિમેડી નાખનાર પવનથી પણ તે
 રાક્ષસી ચલાયમાન થઈ નહિ, તેથી પવનને પણ
 આશ્ચર્ય થયું.^{૨૦} તે રાક્ષસી કાદવથી ખરતક સુધી
 ઢંકાઈ ગઈ, પાણીથી પુરાઈ ગઈ, પવનથી ચલા-
 યમાન થઈ અને વનના અગ્નિથી દગ્ધ થઈ.^{૨૧}
 વળી તે કરા પડવાથી ભેદાઈ ગઈ, વીજળીના
 ભ્રમથી ભ્રમિત થઈ ગઈ, મેઘથી ભયભીત થઈ
 અને અતિ ગર્જનાથી હોભિત થઈ.^{૨૨} આગ
 છતાં, વિપની મૂર્છાથી સૂતેલો માણસ જેમ એક
 ડગલું પણ દૂર ખસે નહિ, તેમ તપ કરવાના દૃઢ
 નિશ્ચયવાળી તે રાક્ષસી, હજારો વર્ષ સુધી પણ
 ત્યાંથી જરા પણ ખસી નહિ.^{૨૩} તે રાક્ષસીની
 સંસારની રુદ્રરણામાત્ર નિવૃત્ત થઈ, તેથી પરમા-
 ત્માનો વિચાર કરતાં તેનું મન નિર્મળ થયું અને
 તેને જ્ઞાનનો ઉદય થયો.^{૨૪} જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી
 તેને કાર્યકારણની ખબર પડવા માંડી અને તેને
 પરમ પવિત્રપદ્ધત્ત પ્રાપ્ત થયું. તપ કરવાથી તેના
 પાપનો નાશ થયો અને તેથી તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું.
 તપે કરીને એનાં પાપ ઝોગળી ગયાં, ત્યારે તે
 પોતે જ આત્મબુદ્ધિથી પ્રજ્ઞાની થઈ અને
 પોતાના સુખને સૂચવનારી થઈ.^{૨૫, ૨૬} આ
 પ્રમાણે તેણે ઊંચા સુખે રહીને સાત લોકોને
 સંતાપ કરે તેવું દારણુ તપ માત્ર હજાર વર્ષ

સુધી કર્યું.^{૨૭} પ્રલયકાળના અગ્નિથી પણ લય કર
 એવા તેના ઉત્તર તપને લીધે તે પર્વત બળવા
 માંડ્યો અને તેથી આગું જગત તપતું હોય
 એમ જણાવા લાગ્યું.^{૨૮} તે જોઇને ઇન્દ્ર દેવતાના
 મનમાં આશ્ચર્ય થયું અને તેથી તેણે નારદમુનિને
 પૂછ્યું: 'કાના તપને લીધે જગતનો પરાભવ
 થાય છે?'^{૨૯} ત્યારે નારદમુનિએ તે રાક્ષસીના
 તપની વાત કરી અને કહ્યું કે, 'સૂચિ નામની
 રાક્ષસીએ સાતહજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે તેથી
 તેના દેહ વિજ્ઞાનરૂપી થયો છે અને તેને લીધે
 આ જગત તપે છે.^{૩૦} કે સુરેન્દ્ર! જેમ સંહાર
 કરનારા રુદ્રની ચક્રિતને લીધે જ પ્રકારના ઉત્પા-
 તો થાય છે, તેમ એ સૂચિના તપથી નાગગણ
 કૂંડાડા મારે છે, પર્વતો પડે છે, વિમાનીઓ
 નીચે પડી બળે છે અને સમુદ્ર તથા મેઘ સુકાઈ
 બળે છે, અરે! સૂચ્યદેવતા સાથે દિશાઓ પણ
 મલિન થઈ બળે છે.^{૩૧}

નાગાઃ શ્વસંતિ વિચલંતિ નગાઃ પર્વતિ
 વૈમાનિકા જલધિવારિષ્ઠાઃ પ્રવાંતિ | શોર્પં દિશોઽ-
 ર્કસહિતા મલિનીમવંતિ દ્યુષ્યાઃ સુરેન્દ્ર તપસા
 ક્ષયમાયેવ || ૩૧ ||

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણનો 'સૂચિતપઃપ્રભાવ' એ
 નામનો સર્ગ ૭૨ એ સમાપ્ત

~~~~~
 હસર્ગ ૭૩ મો~~~~~

વાયુદેવતાએ કંઈટી રાક્ષસીની શોધ કરી

|| વસિષ્ઠ ઉપાચ ||

કર્કંડીકદુષ્ટાંતં સર્વમાકાર્ય વાસવઃ |

નારદં પરિપ્રચ્છ પુનર્જાતવૃત્તહલઃ || ૧ ||

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! એ પ્રમાણે કંઈ-
 ટી રાક્ષસીનું કદ વૃત્તાંત સાંભળીને ઇન્દ્ર કુપ્તહસ

+ આ તોતરમા મગ્ગમાં કંઈટી રાક્ષસીના ભોજનો
 વિચાર તથા ઇન્દ્રની પ્રેરણાથી વાયુદેવતા તેને શોધવા
 ગયા, એટલી દયા દેવાયો.

* પૂર્વે તપસીઓના તપમા દેવતા વિદ્ય કરતા
 દના, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રે તેના તપમાં વિદ્ય કરવા માંસની
 રજા લઈ જવા પ્રેરણા કરી.

પામ્યો અને તેણે ફરીથી નારદમુનિને પૂછ્યું.^૧
 ઇન્દ્ર યોદ્ધો:-હે મુનિ ! કહંટી રાક્ષસીએ
 ૧૫ કરીને પિશાચની વૃત્તિવાળું સૂચિપણું મેળ-
 ૧૦ ચીને કેવા વૈભવ ભોગવ્યા ? તે તમે કહો.

નારદ યોદ્ધો:-હે ઇન્દ્ર ! પિશાચપણને
 પામેલી તે જીવસૂચિને પ્રથમ કાળા લોઢાની
 કોષને આશ્રય હોતો. ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ
 કરીને તે આકાશના વાયુરૂપી રથ દ્વારા પ્રાણ્વાયુ-
 ૧૫ ના માર્ગથી દેહમાં પેડી.^૨ ત્યાં તે સ્નાયુ, મેદ,
 રક્ત, રુધિર અને આંતરડાં વગેરેના છિદ્ર દ્વારા
 પેસીને મલિન અંતઃકરણવાળા પાપી માણસના
 અંતરમાં પક્ષીની જેમ સંતાઈને રહી.^૩ શ્રી-
 ૨૦ સિણ્ણામૂર્તિના સ્થૂલરૂપ એવા વડની વડવાઈના
 અંશભાગમાં જેમ ત્રિશૂલ રહે છે, તેમ માણસના
 શરીરની જ નાડીમાં શેગના આશ્રયરૂપ એવા
 બહારનો વાયુ પ્રવેશ કરે છે, તે નાડીમાં તેણે
 ૨૫ શેગશેગની ઉત્પત્તિ કરવા માંડી.^૪ પ્રાણીના શરી-
 રની ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે રાક્ષસીએ પ્રાણીના માંસ-
 નો તથા પ્રાણીને ઉચિત તેવા ભોજનનો ઉપ-
 ૩૦ ચોગ કર્યો.^૫ પતિતું આલિંગન કરવાથી જની
 અનેક ફૂલબાળાનો જોળાઈ ગઈ છે અને જના
 ક્ષોષ ઉપર કેહી પત્રલેખા પ્રિયતમના વક્ત્રસ્થલ
 ઉપર લાગી છે, તે મુઘ્ધા બાળાના દેહમાં પ્રવેશ
 કરીને તે રાક્ષસીએ મુઘ્ધા બાળાના સુખનો પણ
 અનુભવ કર્યો છે.^૬ કાઈ સમયે પક્ષીના શરીરમાં
 પેસીને તેણે કંઠપવૃક્ષના પુષ્પથી બમણા મુગંધ-
 ૩૫ વાળી એવી કમળમાળાઓવાળી વનની નિઃશોક
 માળાઓમાં પણ વિહાર કર્યો છે.^૭ કાઈ સમયે
 બ્રમરમાં પ્રવેશ કરીને તેણે મેરુપર્વતમાં મંદાર-
 ૪૦ મંદારના કણરૂપી આસવનો અનુભવ કર્યો છે.^૮
 રણસંઘાતમાં ખડ્ગની ધારા જેમ વીરના અંગતું
 ચર્ચણ કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગીધના શરીર-
 માં પ્રવેશ કરીને શયના અંગતું પણ ચર્ચણ કર્યું
 છે.^૯ જ પ્રમાણે પવનની પંક્તિ કાળા આકાશ-
 માં જોઈ તથા નીચી ફેરે છે, તે પ્રમાણે શરીર-

ની નાડીમાં પણ તે રાક્ષસી ફરી છે.^{૧૦} જેમ
 સમષ્ટિ પ્રાણવાયુનો સ્પંદ સ્વેચ્છાથી સર્વ દેહાણે
 સ્ફુરે છે, તેમ તે રાક્ષસીની સ્ફુરણા પ્રત્યેક
 દેહ તથા ધરમાં થઈ છે.^{૧૧} જેમ ગૃહિણી
 દીપની પ્રભાથી પ્રકાશીને ધરમાં વ્યવહાર કરે
 છે, તેમ તેણે ચિદ્યક્તિની પ્રભાથી પ્રકાશીને
 સર્વ પ્રાણીનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કર્યો છે.^{૧૨}
 જળમાં જેમ દ્રવ્યશક્તિ વિહાર કરે છે, તેમ
 તેણે રુધિરમાં વિહાર કર્યો છે. સમુદ્રમાં જ
 પ્રમાણે તેની ધૂમરી ભમ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે
 તે પ્રાણીના જઠરમાં ભમી છે.^{૧૩} શેષના અંગ
 ઉપર જેમ વિષ્ણુએ શયન કર્યું છે, તેમ તેણે
 ચરખીમાં શયન કર્યું છે. પાનશક્તિ જેમ અમૃ-
 ૪૫ તનો સ્વાદ લે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગંધનો સ્વાદ
 લીધો છે.^{૧૪} તે રાક્ષસીએ વાયુની સાથે વૃક્ષ,
 ગુદમ તથા ઔષધિના રસનો તથા શુદ્ધનો સ્વાદ
 આપ્યો છે. તે જીવસૂચિ 'હું પવિત્ર થાઉં' એવા
 સંકલ્પથી સ્થિરતાપૂર્વક તપ કરીને, પવિત્ર અને
 પાપરહિત થઈ છે. અદરશ એવી એ જીવસૂચિએ
 વાયુના જવા વેગવાળી તથા વાયુ જવા વેગથી ગમન
 કરનારા વહેનવાળી અને દિશાઓમાં પ્રતિબંધ
 વિનાની ગતિ કરનારી આયસી સૂચિની સાથે
 અનેકાનેક પ્રાણીના દેહની સાથે ખાધું છે, પીધું
 છે, વિલાસ કર્યો છે, દીધું છે, દેવરાવ્યું છે, હરણ
 કર્યું છે, નાચ કર્યો છે, ગાન કર્યું છે અને નિવાસ
 કર્યો છે. જગતમાં એવા કાઈ પદાર્થ નથી કે, જે
 સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ, મન તથા પતનરૂપી દેહવાળી,
 આકાશરૂપિણી અને અદરશ શરીરવાળી તે રાક્ષ-
 ૫૦ સીએ ન કર્યો હોય.^{૧૫-૨૧} હાથણી જેમ ખાધ-
 વાના સ્તંભનો આશ્રય કરીને ભમ્યા કરે છે, તેમ
 પ્રાણીના રુધિરના સ્વાદથી મત્ત થયેલી તે રાક્ષ-
 સી પ્રાણીઓના આયુષ્યની નિયતિરૂપ કાળનો
 આશ્રય કરીને ભમી છે. હાથણી જેમ બંધાઈને
 થોડા ભાગમાં જ ભમે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ
 સર્વ પ્રાણીનો નાશ ન કરતાં, ઠેલકાંક પ્રાણીના

રુધિરનો સ્વાદ લીધો છે.^{૨૨} મદ્દેર અને વેગ-
પૂર્વક પ્રાણીના દેહનો નાશ કરનારી તે રાક્ષસી,
ધણા કદલોલવાળી દેહરૂપી નદીમાં મગરમચ્છ-
ની પેઠે ફરી છે.^{૨૩} ધનવાન માણસ વૃક્ષાવસ્થા-
માં આતુરપણાથી ધનનો ખરાબર ઉપભોગ ન
થવાથી જમ રહન કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પ્રાણી-
ની ચરખી તથા માંસ ગળી જવાને સમર્થ ન
થવાથી રહન કર્યું છે.^{૨૪} નાચ કરનારી સ્ત્રી જમ
રંગમંડપમાં પોતે પહેરેલાં કંકણ તથા ખાનુ-
ખંધને નચાવે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પોતે પીડા
કરેલાં બકરાં, ઊંટ, હાથી, ઘોડા, સિંહ તથા
વ્યાધ્રને નચાવ્યાં છે.^{૨૫} વાયુની ગતિથી પરવશ
થયેલી તે રાક્ષસીએ ગંધલેખાની પેઠે બહાર
તથા અંદર સર્વ ઠેકાણે વિહાર કર્યો છે.^{૨૬} મંત્ર,
ઔષધિ, તપ, હાન અને દેવપૂજાથી હણાયેલી
તે રાક્ષસી ધણા ટેકરાવાળી નદીના તરંગની
પેઠે બહાર ભાગી ગઈ છે.^{૨૭} દીવાની કાન્તિની
પેઠે જની ગતિ કળવામાં આવતી નથી, એવી
એ સૂચિ અંતર્ધાનશક્તિ વડે તત્કાળ આયસી
સૂચિકપી માતાની સોડમાં શાંતિ પામે છે.^{૨૮}
સૂચિકપે થયેલી એ રાક્ષસીએ આશ્રય માટે આ
લોહાની સોયનો અંગીકાર કર્યો, તે પ્રમાણે
પ્રત્યેક માણસ પોતાની વાસના અનુસાર આશ્રય
સોયે છે.^{૨૯} જીવસૂચિએ મંત્ર તથા ઔષધિથી
પીડા પામીને જમ લોહાની સોયનો આશ્રયરૂપે
અંગીકાર કર્યો, તેમ જડ માણસ પણ સર્વ
દિશામાં ફરીને આપત્તિના સમયમાં પોતાના
આશ્રમમાં આવીને રહે છે.^{૩૦} ઉપર પ્રમાણે
પ્રયત્ન કરતી અને દશે દિશાઓમાં ધૂમતી તે
રાક્ષસીને માનસીવૃત્તિ થઈ, પણ શરીરની વૃત્તિ
થઈ નહિ.^{૩૧} કેમકે જમ ધર્મી વિના ધર્મ રહી
ચક્રોતો નથી, તેમ શરીર વિના શરીરની વૃત્તિ પણ
થતી નથી. ત્યાર પછી, વૃત્ત થયેલા પૂર્વના દેહનું
સ્મરણ થવાથી, તે રાક્ષસી પેટ ભરીને મુખની
ધમ્મા કરવા લાગી અને તેને અંતઃકરણમાં અતિ

દુઃખ ઉત્પન્ન થયું.^{૩૨,૩૩} તેથી પ્રથમનો દેહ પાછો
મેળવવા માટે 'હું તપ કરીશ' એવો તેણે મ
થી નિશ્ચય કર્યો. પછી પર્વત ઉપર તપ કર
જવા સારુ તેણે આકાશમાં ઊડતા ગીધના શર
રમાં પ્રાણવાયુ દ્વારા પ્રવેશ કર્યો.^{૩૪,૩૫} આ
ગીધના શરીરમાં તે રાક્ષસીનો પ્રવેશ થવાથી
ગીધને રાક્ષસીનો ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું મ
થયું.^{૩૬} પછી વાયુની પ્રેરણાથી જમ મેધ બર
તેમ તે ગીધ અંતર્ગત સૂચિપિશાચીની નિવૃત્તિ
(રાગની શાંતિ) વખતે લોહસૂચિને તેના ધારેક
પર્વત ઉપર લઈ ગયો.^{૩૭} જમ યોગી પોતાનું
બુદ્ધિની વૃત્તિને સર્વ સંકલ્પથી રહિત સ્થાનકમ
એક સ્થળે સ્થાપિત કરે છે, તેમ તે ગીધ માણસ
વિનાના મોટા અરણ્યમાં તે રાક્ષસીને સ્થાપિત
કરી. ત્યાં પર્વત ઉપર સ્થાપેલી દેવની પ્રતિ-
માની પેઠે તે રાક્ષસી તે સ્થળે એકપગે જામી
રહી. પર્વતના સિખર ઉપર જાંચી ડાકનાળો મોર
જામે હોય, તેવી રીતે તે રાક્ષસી અણુ જવા
સૂક્ષ્મ પગથી પર્વત ઉપર જામી રહી. ત્યાર-
પછી ગીધે ઉપાડીને પર્વત ઉપર સ્થાપન કરેલી
તે રાક્ષસીએ, ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળવા
વિચાર કર્યો.^{૩૮-૪૧} જમ નાસિકાવાયુને સન્નિપ્ત
એવી ગંધલેખા પવનમાંથી બહાર નીકળે, તેમ
બહાર નીકળવાને મનમાં તયારી રહેલી તે સૂચિ
ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળી.^{૪૨} બાર ઉપા-
ડનાર મજૂર પોતાના ઉપરથી ભાર ઊતરવાથી
જમ શાંતિ પામે છે, તેમ તે ગીધ રાક્ષસી પોતા-
ના દેહમાંથી બહાર નીકળી, તેથી વ્યાધિયુક્ત
થયો, શાંત થયો અને પોતાને દેશ આદ્યો ગયો.
એ જીવસૂચિએ તપ માટે લોહસૂચિને આશ્રય
લીધો. કેમકે જે સરખા પદાર્થોના સંયોગ જ
અત્યંત શોભે છે.^{૪૩,૪૪} આધાર વિના ઠોઈ કિયા-
ની સિદ્ધિ થતી નથી, એમ ધારોને આધારના એક-
નિષ્પાપણાનો આશ્રય કરીને તે રાક્ષસીએ તપ
કરવા માંડ્યું.^{૪૫} જમ વાયુ મુગંધી પદાર્થમાં

સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહે છે અને પિયાચી જમ સોસમના વૃક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે, તેમ તે રાક્ષસી લોકોની સોયનો આશ્રય કરીને રહી છે. કે ઇન્દ્ર ! ત્યારથી માંડીને દીર્ઘ તપ કરનારી તે રાક્ષસીએ મહાઅરણ્યમાં રહી ઘણાં વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે.^{૪૭, ૪૮} માટે દે કર્તવ્યચતુર ! તે રાક્ષસીને વરદાન મળે તેવો પ્રયત્ન કરો, નહિ તો ઘણાક કાળથી ભેગું કરેલું તેનું તપ સર્વ લોકને ખાળી નાખવાને સમર્થ છે.^{૪૯}

વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ:-એ પ્રમાણે નારદમુનિનાં ચત્વર સાંભળીને ઇન્દ્રદેવતાએ ને રાક્ષસીને જોવા-
કાર વાયુદેવતાને દશે દિશામાં જવાની પ્રેરણા
કરી.^{૫૦} વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીને શોધવા સાર
આકાશમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સર્વ ઠેકાણે વેગ-
પૂર્વક દ્રવ્ય માંડ્યું.^{૫૧} જમ બ્રહ્મજ્યોતિ નિર્વિ-
વિવિધથી અર્ધશણ્માં સર્વ ઠેકાણે ફરી વળે છે,
તેમ વેગવાળી વાયુદેવતાની સંવિત્ તે રાક્ષસીને
શોધવા માટે સર્વ દિશામાં થોડા વખતમાં ફરી
જતી.^{૫૨} વાયુદેવ તે રાક્ષસને શોધવા સાર પ્રથમ
દૃશ્યની માંડા સાત સમુદ્રને અંતે રહેલી અને લોકા-
લોક પર્વતના કંઠોરા સમાન નિર્જન સુવર્ણ-
મય ભૂમિમાં ગયા. ત્યાંથી તે અણિમય સ્થળમાં
ગયા.^{૫૩} પછી વાયુદેવ મીઠા જળના સમુદ્રવાળા
પર્વતની સંધિમાં રહેલા દેશમાં ગયા. ત્યારપછી
તેમણે તે રાક્ષસીને પુષ્કરદ્વીપમાં શોધી.^{૫૪} ત્યાર
પછી વાયુદેવતાએ મહિરાટ્ટ્રી જળના સમુદ્રની
પરિખા (કિલ્લાની આસપાસ કરેલી પાણીની
ખાઈ)વાળા ગોમેદ્વીપના મધ્યભાગમાં જલા-
શ્રેયોમાં રાક્ષસીને શોધી અને તેમાં રહેલા દેશોને
જોયા.^{૫૫} ત્યારપછી તેમણે શેરડીના રસરૂપી
જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલા ક્રૌંચદ્વીપ જોયો. તેમાં
ઉપદ્રવ વિનાના પર્વતો રહેલા છે. તેમાં વાયુદેવ-
તાએ રાક્ષસીને શોધવા માટે દ્રવ્ય માંડ્યું.^{૫૬}
ત્યાર પછી તેમણે ક્ષીરસમુદ્રની પરિખાવાળો
'થેતદ્વીપ' નામનો ખંડ જોયો. તેમાં ત્રેલોક્યના
થો. રા. ૨૧

નાયક વિંધુ રહેલા છે. તે ખંડમાં તથા તેના
બીજા ભાગમાં પણ વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીની
શોધ કરી.^{૫૭} ત્યાર પછી વાયુદેવ ધીરૂપી જળના
સમુદ્ર (ધૃતોદ્ધસમુદ્ર)થી વીંટાયેલા, 'કુશદ્વીપ'
નામના ખંડમાં ગયા. ત્યાં તેમણે નગરો જોયાં,
ધરો જોયાં, પર્વતો જોયા અને શુક્રાંજી જોઈ.^{૫૮}
પછી તે દહીંરૂપી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલા શાક-
દ્વીપ ખંડમાં ગયા. વાયુદેવે ત્યાં અવાંતર (વચમાં
આવેલા) વિપથો જોયા અને આકાશના તથા
ચંદ્રેશના ભાગ જોયા.^{૫૯} તેમ તે ક્ષીરસમુદ્રથી
વીંટાયેલા જંબૂદ્વીપમાં ગયા. તે મેરુપર્વત જવા
પર્વતોથી સાંકડો છે. વાયુદેવે તેમાં દેશદેશનાં
માણસોને અને મહામેરુને જોયા. પ્રથમ વાતા-
વરણથી જ વાયુની સંવિત્ જિતરી. પછી તે જ
ક્રમે વાયુ અનાયાસે જિતયો.^{૬૦, ૬૧} જંબૂદ્વીપમાં
સર્વ સ્થળે જોયા પછી વાયુદેવ હિમાલયના
શિખર ઉપર ગયા. ત્યાં તે રાક્ષસી તપ કરી
રહી હતી.^{૬૨} તે પર્વતના શિખર ઉપર મોટું
અરણ્ય હતું અને તેનો વિસ્તાર બીજા આકા-
શના જેવો હતો. તે અરણ્ય પ્રાણીના કંઈથી
રહિત હતું.^{૬૩} સૂર્ય પાસે હોવાથી તે અરણ્યમાં
ખંડ ઊગ્યું નહોતું. રહેણુથી યુક્ત સંસારની
ચંચાની પેઠે તે અરણ્યમાં ઘણી રજ જાડી રહી
હતી.^{૬૪} તે અરણ્ય ઝાંઝવાના જળરૂપી નદીના
સમૂહથી સમુદ્રપણને પામેલું હતું અને ઇન્દ્ર-
ધનુષ્યના જળી હજારો શ્રુમૃષ્ણરૂપી નદીઓ
તેમાં રહેલી હતી.^{૬૫} આજ સુધી તે અરણ્ય
ઇન્દ્રાદિ દેવતાના જોવામાં પણ આવ્યું નહોતું.
તે અરણ્યની બન્ને બાજુએ પવનથી ઊડતો
ધૂળનો સમૂહ ફાંડાળાના જેવો જણાતો હતો.^{૬૬}
તે અરણ્યમાં સૂર્યનાં કિરણરૂપી કુંકુમનો લેપ
હતો અને ચંદ્રનાં કિરણરૂપી ચંદનની ચર્ચા
હતી. બધે આકાશની વિકાસિનીના જળી ત્યાં
વાયુની સુસવાટી સંભળાતી હતી.^{૬૭} તે રાક્ષ-
સીની શોધમાં એ પવને પોતાના અનંત નિ-

તોને પૂરનારા વિશાળ દેહને પાથરી દીધા હતા. સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રોથી, એક ભાગે ઢંકાયેલી પૃથ્વીરૂપી પીઠમાં તે ચોમેર ધૂમ્રયો હતા. આમ લાંબો પંથ કાપ્યો હોવાથી તેને થાક લાગ્યો હતો. ત્યાં તેણે આકાશને આલિંગી રહું હોય એવું જણાતું હિમાલયનું જાંચું શિખર જોયું. અહીં જાતરીને તેણે વિશ્રાંતિ લીધી.^{૧૭}

સમદ્વીપસદ્મદ્રુણસમુદ્ધનૈકદેસાશ્રયં મૂ-
પીઠં પરિતો વિહત્ય પવનો દીર્ઘાધ્વનાર્જરઃ ।
તાં પ્રાપ્યોપગિરિસ્વલીમલિષ્ણુવ્યોમાંગલયામિવ
વ્યામાનંતવદિગંતપૂરકચુદ્દેહો વિશ્રામ સઃ॥૬૭॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિતપોવણું' એ
નામનો સર્ગ ૭૩ એ સમાપ્ત

૭૩ મો

કક્કટી રાક્ષસી-સૂચિકાને થયેલું જ્ઞાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તસ્ય તત્તોર્ધ્વશૃંગસ્ય તસ્યાં સુષિ મહાવનૌ ।
દદર્શ મધ્વસાં દુર્ણાં પ્રોતિથતાં સચિલામિવ ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોદ્ધા:-હે રામ ! પ્રથમ વણું ન
કરેલા અરણ્યવાળી હિમાલયની પૃથ્વીમાં જાણે
પર્વતના શિખરની અંધ શિખા હોય, તે રીતે
રહેલી તે રાક્ષસીને પવને દીડી.^૧ તે રાક્ષસી
એક પગે ઊભી હતી, મરતકની ગરમીથી સુકાતી
હતી અને અનથનમતથી તેના ઉઠરની આમડી
પિંડની પેઠે મળી ગઈ હતી.^૨ એક વાર તે મુખ
ઉપાડીને પવન તથા તકડા ગ્રહણ કરે છે, પણ
દૃષ્ટ્યમાં અવકાશ ન હોવાથી પાછી તેને જાદાર
કાંટે છે.^૩ સૂર્યનાં કિરણથી તે સુકાઈ ગઈ હતી,
વનના વાયુથી તે જાગૃત થઈ ગઈ હતી અને

• આ મુયોતેરમા સર્ગમાં તપસી રાક્ષસીને
જોને વાયુરેતના ઇન્દ્રિયોથી ગ્રસ્ત, તેને વરદાન આપવા
માટે મહાની પ્રાર્થના કરે તથા સૂચિકાને જ્ઞાન થયું;
એટલી વાત કહેવાય.

ચ દ્રના કિરણથી તે નાહી રહી હતી, તો પણ
પોતાના સ્થાનકથી અલાયમાન થઈ નહોતી.
૨જ જાડવાથી તેનું મરતક ઢંકાઈ ગયું હતું અને
તે જાડેલી ૨જ (રજેશુલ) ને પોતાની પાસે
આવવા દેતી નહોતી. આથી તેને કૃતાર્થપણું
જણાતું હતું.^૪ તે સ્થળે રહેલું અરણ્ય પોતાના
નામાં રહેલાં ગ્રાહ તથા ગુદમ વગેરે બીજા અર-
ણ્યને આપીને, જાણે તે તાપસી રાક્ષસીની
શિખારૂપે રહેલું હતું. તે રાક્ષસીએ પ્રાણ મરત-
કમાં સ્થાપન કરેલો હતો, તેથી તેનું ભેયું થયેલું
તેજ જટાબૂટના જેવું જણાતું હતું.^૫ એ પ્રમાણે
તપ કરતી તે રાક્ષસીને જોઈને પવનને અત્યંત
આશ્ચર્ય થયું તેથી તેણે બધા પામીને તેને પ્રણામ
કર્યાં. રાક્ષસીનાં તેજાંબુજથી તે પરાભવ પામ્યો.
'તું' થા સાત તપ કરે છે?' એટલું પૂછી જવા-
ની પણ તેનામાં હિંમત રહી નહિ. તેથી 'અહો
ભગવતી સૂચિકાનું જેવું આશ્ચર્યકારક તપ છે!'
એવો વિચાર કરતાં કરતાં પવને ત્યાંથી પાછું
આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. આકાશમાર્ગનું ઉક્ષિ-
પ્ત કરી, વાતરકંઠનું અતિક્રમણ કરી અને સિંહ-
ના સમૂહને પોતાની પાછળ રાખીને તે વાણ
દેવ સૂર્યમાર્ગમાં થઈને નક્ષત્રના દોકની ઉપ
થઈ ઇન્દ્રવૈક્રમાં ગયા. ત્યાં તાપસી રાક્ષસીન
દર્શનથી પવિત્ર થયેલા તે પવનને ઇન્દ્રદેવે આ
લિંગન કહ્યું.^{૬-૧૨} ત્યાર પછી ઇન્દ્રના પૂજાર્થ
તે રાક્ષસીના તપનું વૃત્તાંત જ પ્રમાણે દીકું લઈ
તે પ્રમાણે વાયુદેવે કહી સંભળાવ્યું.^{૧૩}

વાયુ યોદ્ધા:-જ્યોત્સ્વીપમાં 'હિમાલય'
નામનો મોટો પર્વત છે. ચંદ્રમાની કળાને પાગલ
કરનાર સાક્ષાત્ મહાદેવજી એના જમાઈ છે.
તે પર્વતના ઉત્તરભાગમાં પરમરૂપ પારણ કરનાર
તાપસી સૂચિ દારણ તપશ્વર્ગ કરે છે.^{૧૪-૧૬} તેના
તપનું વધારે વણું નું કરું? અરે! વાયુ ગમેરેડું
પણ ભણાનું ન કરવા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું
ઉદર વોડા જેવું કરી વાસી દીધું છે!^{૧૭} મુખના

છેદ દ્વારા પણ શીતળ વાયુ ખાનામાં ન આવે,
રેટલા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વરૂપ છિદ્ર-
પાશું મેં પણ ખુટલું કરીને, રમથી પૂરી દીધું
૧૧^{૧૧} તે રાક્ષસીના તીવ્ર તપથી તપી ગયેલા
હેમાલય પર્વતે પણ પોતાનું હિમાલયપણું
ગ્રહીને જાણે અગ્નિમય લોહને ધારણ કયું છે
અને તેથી દેવો પણ ત્યાં વાસ કરી શકતા નથી.
૧૨^{૧૨} હે ઇન્દ્ર ! જોમા યાજ્ઞો. તે રાક્ષસીને વર-
ણ આપવા સારુ આપણે બ્રહ્માની પાસે જઇએ;
મહે તેના તપની ઉપેક્ષા કરવાથી મહાન અનર્થ
જો. ૧૩^{૧૩} એ પ્રમાણે વાયુદેવનાં વચન સાંભ-
ળીને સર્વ દેવતાના સમૂહ સહિત ઇન્દ્રે, બ્રહ્મા
શોભાં જઇને બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી. ૧૪^{૧૪} ઇન્દ્રનાં
વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે, 'હું તાપસી
રાક્ષસીને વરદાન આપવા સારુ હિમાલયના
ચેમ્પર ઉપર જઈ છું.' બ્રહ્માનાં એ વચન સાંભળીને
ઇન્દ્રદેવતા ત્યાંથી પાછા સ્વર્ગમાં ગયા. ૧૫^{૧૫} એટલા
સમયમાં પોતાના તપના તેજથી દેવતાના મંદિર
તપાવનારી તે તાપસી રાક્ષસી પરમપવિત્ર-
ણીને પામી. ૧૬^{૧૬} તે રાક્ષસીની છાયા તેની સખી-
એ રહેલી છે. સંકલ્પિત કાલપર્થત ઉત્તર તપમાં
હેલી તે સૂચિની એ છાયાએ જ મુખછિદ્રમાં
હેલા સૂર્યકિરણો રૂપી દદિથી, તપના આર-
ણ્યી તે અંત મુધી, સાક્ષીરૂપે રક્ષા કરી. ૧૭^{૧૭}
શમ જગી તે મુલાયમ સૂચિએ પોતાની સ્થિર-
પાથી મેરુને પણ ઝંખતી નાખ્યો હતો. આથી
મેરુ સજ્જવાઈને સાગરમાં તો ડૂબી જતો નથી,
મેરુને સારુ, જાણે એ છાયા વૃદ્ધિ પામીને
દેવસના આદિ અને અંતભાગમાં એ સૂચિ સાથે
હેતી નહેતી ૧૮^{૧૮} મધ્યાહન સમયે તેની છાયા
પાપના ભયથી પવનની અદર પેસી જાય છે તેથી
ગયા નથી દેખાતી અને બાછીતા બધા સમયમાં
૧૯^{૧૯} તે સન્માનપૂર્વક તેને દૂરથી પણ જોવા કરે
૨૦^{૨૦} તે છાયા તે રાક્ષસીને જોવા કરે છે અને
૨૧^{૨૧} પિણ્ણુ તાપથી તેના અંગમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રત્યેક

માણસ સંકટ સમયે સત્ક્રિયા જુડી જાય છે. ૨૨^{૨૨}
જમ ગંગા, અસી અને વરણા એ ત્રણના મધ્ય-
માં રહેલી કારીપુરી પવિત્ર છે, તેમ એક છાયા-
સૂચિ, બીજી જીવસૂચિ અને ત્રીજી લોહસૂચિ એ
ત્રિકાણથી તે સ્થળ તપથી પવિત્ર થયું. ૨૩^{૨૩} જમ
સરસ્વતી અમૂર્ત છે, તેમ જીવસૂચિ અદરશ છે.
જમ યયુના કાળી છે તેમ છાયાસૂચિ શ્યામ છે,
જમ ગંગા ઘોળી છે તેમ લોહસૂચિ ઘોળી છે.
એટલે ત્રણ સૂચિરૂપી ત્રિવેણીવાળા તે ત્રિકાણ વડે
વાયુ અને રજઃકણો પણ સુક્તિ પામ્યાં, અર્થાત્
નિર્દોષ થયાં. ૨૪^{૨૪} હે રાધવ ! એ પ્રમાણે તે રાક્ષ-
સીએ ચેતનરૂપી સંવિત્તોના પોતાની મેળે વિચાર
કર્ષો, તેથી તેને પરમકારણ બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન
થયું. પ્રત્યેક માણસ પોતાની મેળે યુક્તિથી
વિચાર કરે, એ જ તેનો પરમ ગુરુ છે. ૨૫^{૨૫}

વિદિતપરમકારણાદ્ય જાતા સ્વયમનુચેતનસં-
વિદં વિચાર્ય. ૨૬^{૨૬} સ્વમનનકલનાનુસાર એકસ્તિત્વ
હિ યુક્તઃ પરમો ન રાઘવાન્યઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિતપઃપરિપાઠનણ્ણ' ન
એ નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

કર્કટી રાક્ષસીને પૂર્વદેહની પ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વર્ષસહસ્રેણ વાં પિવામહ આયયૌ ।

વર્ પુત્રિ ગૃહાણેવિ વ્યાજહાર નમસ્તલાત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે જ્ઞાન
થયા પછી એક હજાર વર્ષે બ્રહ્મા કર્કટી રાક્ષસીની
પાસે આજ્ઞા અને આકાશમાંથી બોલ્યા કે, 'હે

* આ પત્રોત્તરમાં સર્ગમાં બહા પ્રસન્ન થયા તો
પણ તે રાક્ષસી કર્ક યોની નહિ, તથાપિ બ્રહ્માના
વરદાનથી રાક્ષસીને પૂર્વનો દેહ પ્રાપ્ત થયો, એટલી
વાન કહેવામાં આવશે.

પુત્રી ! તું વરદાન માગ.' ^૧ સૂચિરાક્ષસીને કર્મેન્દ્રિયો ન હોવાથી જીવમાત્રથી રહેલી હતી; તેથી બ્રહ્માને કાંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના તે વિચારવા લાગી કે, ^૨ 'હું' પૂર્ણ છું તથા સંદેહરહિત છું, માટે વરદાનને શુ કરું? હવે હું શાંતપણાથી સુખથી રહેલી છું. ^૩ મેં બ્રહ્મવાની વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મી લીધી છે, મારા સંદેહનો સમૂહ શાંત થયો છે અને મને વિવેકનો વિકાસ થયો છે. હવે બીજું શું પ્રયોજન રહ્યું? જ પ્રમાણે હમણાં મારી સ્થિતિ છે, તેજ પ્રમાણે રહે તો સારું. પરમાર્થ-રૂપ સત્યકળાનો ત્યાગ કરીને બીજા મિથ્યા અર્થ સંપાદન કરવામાં શું ફળ છે? બાળક જે પ્રમાણે મિથ્યાસંકલ્પથી ભૂતની સાથે જોડાય છે, તે પ્રમાણે આટલા કાળ સુધી હું અવિવેકની સાથે જોડાઈ હતી. ^૪ હવે વિચાર કરવાથી તે અવિવેક પોતાની મેળે જ શાંત થયો છે, માટે મને જની ઇચ્છા નથી, તેવી વસ્તુ મળવાથી શો લાભ છે? ^૫ એવા નિશ્ચયવાળી, કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત અને મીન રહેલી તે તાપસી રાક્ષસીને જોઈને બ્રહ્મા જીભા રહ્યા. ^૬ સંસારના રાગથી રહિત તે પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીને બ્રહ્માએ ફરીથી કહ્યું કે, 'હે પુત્રી ! તું વરદાન માગ તું ભૂતજમાં કેટલા-એક કાળ સુધી ભોગ ભોગન્યા પછી પરમપદને પામીશ, એવો નિયતિનો નિશ્ચય છે તે નિયતિને મટાડવાને અમે પણ સમર્થ નથી. ^{૭-૧૦} આવા તપને લીધે તારા મનનો મનોરથ સ પૂર્ણ થાઓ. હે ઉત્તમા ! તારા શરીરની પાછી અભિવૃદ્ધિ થાઓ. તું ફરી હિમાલયના વનમાં રાક્ષસી થા. હે પુત્રી ! બીજની અંદર રહેલા વૃક્ષપણને જમ બહારનાં મોટાં વૃક્ષોનો વિયોગ થાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ એવી તને મેળના જવા તારા પૂર્વના શરીરનો જે વિયોગ થયો છે, તે શરીરનો તને પાડો મયોગ થશે. જમ અંકુરમાં લતા રહે છે અને તે જલસિંચનથી લતારૂપે થાય છે, તેમ તારા આ સોયરૂપી સૂક્ષ્મ બીજમાં તારું

તે પૂર્વશરીર રહે છે અને તે તને પાછું મળશે. ^{૧૧-૧૩} બ્રહ્મવાની વસ્તુ તને જ્ઞાન થયું છે અને તારું અત કરણ શુદ્ધ છે, તેથી શરદ્ગતુની મેઘમાળાની જેમ તું લોકને, પીકા કરીશ નહિ. ^{૧૪} નિરંતર ધ્યાનમાં તારી પ્રીતિ રહેશે. જે ધ્યાન અને ધારણામાંથી તારી સંસારમાં બુદ્ધિ થશે, તો પણ સર્વત્ર તને આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિ રહેશે. ^{૧૫} તું વ્યવહારદૃષ્ટિથી ધારણા અને ધ્યાનના આધારભૂત રહીશ અને વાયુના સ્વભાવથી તું શરીરને ચેષ્ટાયુક્ત કરીશ. ^{૧૬} હે પુત્રી ! તે સમયમાં તું પોતાના બતિસ્વભાવને ઉચિત (અચાસ્ત્રીય) હિસાની વિરોધિની થઈશ અને શુધાની શાંતિ કરવા સારું ન્યાયથી લોકાર્ન હિસા કરીશ લોકમાં તું ન્યાયવૃત્તિથી અન્યાય નો બાધ કરીશ અને જીવન્મુક્તપણાથી વિવેકનું પાલન કરીશ. ^{૧૭-૧૮} એ પ્રમાણે ગગનતલમાંથી વરદાન આપીને બ્રહ્મા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે યવામાં મારે કાંઈ વિરોધ નથી, માટે બ્રહ્માના વરદાનનું શા માટે નિવારણ કરવું?' એવો વિચાર કરીને તે રાક્ષસી પૂર્વના શરીરના આકાર જેવી થવા લાગી. ^{૧૯} તેનું સૂચિસ્વરૂપ હતું, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રાદિશ (અગ્રકોટ અને તર્જની વચ્ચેનું અંતર) જેવડી થઈ, પછી તે હાથ જેવડી થઈ, પછી તે એક વામ જેવડી થઈ, પછી તે વૃક્ષની શાખા જેવડી થઈ અને પછી તે અબ્રમાળા જેવડી થઈ. અંકુરમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય, તેમ એક પલકારામાં તે સુંદર મોટા અવયવવાળી રાક્ષસી યદને શોભવા લાગી. આમ તે સંકલ્પરૂપી વૃક્ષની કલિકાના અંકુરના નામથી વિકાસ પામી. ^{૨૦} એ પ્રમાણે સંકલ્પિત દ્રુમમાં અને વનમાં જેની રીતે કમપૂર્વક પ્રુષ્પન્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેની રીતે પૂરે બીજરૂપે અદરશ રહેલ તેનાં અવિકળ શક્તિવાળાં ગાત્રો પાછાં દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયાં, તેમજ તેને ઇન્દ્રિયો તથા તેનું

માનકા પણ ઉત્પન્ન થયાં.^{૨૧}

તદ્વાજાપ્યવિકલશક્તિમંતિ દેહાદુદ્ભૂતા-
ન્યથ કરણેન્દ્રિયાણિ સમ્યક્ । સંકલ્પદ્રુમવન-
શુષ્પવત્સમંતાદ્રીજૌઘાન્યલમમવાંસ્તિરોહિતાનિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'મૃચ્છિરાદીરલાભ' એ નામ-
નો અર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

૭૬મો અર્ગ

કર્કટીનું તપથી નિવૃત્ત થવું અને
લીલના દેશમાં જવું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જયામઘદસૌ સૂચી કર્કટી રાક્ષસી પુનઃ ।

દુર્મૈવ સ્થૌલ્યમાયાતા મેઘલેલેવ વાર્ષિકી ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! વર્ષાઋતુની
મેઘરેખા જન્મ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ થાય છે, તેમ તે
સૂચિરાક્ષસી સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ થઈ; આમ સૂચિ
ફરી કર્કટી રાક્ષસી થઈ.^૧ સારપછી આત્મજાત
પ્રસાદાશ્રુતું ધ્યાન ધરવાથી તેને આનંદ થયો
અને બોધ થવાથી તેણે, જન્મ સર્પ કાંચળીનો
ત્યાગ કરે, તેમ રાક્ષસભાવનો ત્યાગ કર્યો.^૨ પદ્મા-
સન વાળીને તે ત્યાં જ પરબ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવા
લાગી અને શુદ્ધ નિઃપ્રપંચ આત્માનો આશ્રય
ફરીને પર્વતની જન્મ જાણી રહી.^૩ પછી વર્ષાઋ-
તુમાં મેઘનો નાદ સાંભળી મથૂરની સ્ત્રીને જન્મ
કામદેવ જાગૃત થાય છે, તેમ સમાધિ કર્યા પછી
જે માસે તે સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ.^૪ ન્યા
સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી દેહનો સ્વભાવ શાંત
થતો નથી, તે પ્રમાણે તે રાક્ષસીને સમાધિ
વિરામ પામ્યા પછી ક્ષુધા ઉત્પન્ન થઈ.^૫ ભૂખ
લાગવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હે મારે શાનો

આહાર કરવો ? કાંઈ પણ પ્રાણીનો અન્યાયથી
વધ કરી મારે તેનો આહાર કરવો જોઈએ નહિ.^૬
જ આહાર કરવાથી આયલોષા નિંદા કરે કે,
જ અન્યાયથી મેળવેલો હોય, તેનો આહાર કરવા
કરતાં મરવું એ વધારે સારું છે.^૭ ન્યાયથી મેળ-
વેલ આહાર કર્યા વિના કદાપિ મારા દેહનો ત્યાગ
થાય, તો તેમાં કાંઈ પણ અન્યાય નથી, પણ
અન્યાયથી મેળવેલ અર્થનો ઉપભોગ કરવાથી
તે અર્થ ઝરતી પેઠે અનર્થરૂપ થઈ પડે છે.^૮ જ
કમનો લોકાંચ અંગીકાર કર્યો છે, તેવા કમનો
ત્યાગ કરીને મેળવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવામાં
ફળ નથી; તેમજ ભોજન કરી જીવન જળવનામાં
મારે કાંઈ ઘટ નથી, તેમ મરણ થવાથી અનિષ્ટ
નથી.^૯ હું મનોમાત્ર છું, દેહાદિ માત્ર ભ્રમથી
ભૂપણરૂપ છે અને તે ભ્રમ પણ જ્ઞાનથી નાશ
થાય છે; માટે જીવનમરણ છે જ નહિ.^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે
રાક્ષસી મોન રહી. પોતે રાક્ષસી હોવા છતાં તેણે
રાક્ષસી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો, તેથી વાયુદેવે
પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે, 'હે કર્કટી ! તું જા, અજ્ઞાની લોકોને તું જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર; કારણ કે
અજ્ઞાનીને બોધ આપવો એ જ મહાત્માનો સ્વ-
ભાવ છે. તારો ઉપદેશ સાંભળના છતાં પણ જને
જ્ઞાનનો ઉદય ન થાય, તેનો તારે નાશ કરવો,
એથી તારી ક્ષુધાની શાંતિ થશે અને અન્યાય
પણ ગણાશે નહિ; કારણ કે બોધ આપના છતાં પણ
જને બોધ થાય નહિ તેનો પોતાની મેળે જ નાશ
થાય છે.^{૧૧-૧૩} એ પ્રમાણે વાયુનાં વચન સાંભળી-
ને તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો' એમ
કહીને તે પર્વતના ચિખર પરથી જાણી થઈ અને
ત્યાંથી કમપૂર્વક નીચે જતરી.^{૧૪} પર્વતની ઉપલી
ભૂમિ વટાવી, તે પાસેના તટમાં આવી અને પછી
તેણે પર્વતની સમીપમાં રહેલા લીલના દેશમાં
પ્રવેશ કર્યો.^{૧૫} તે દેશમાં અન્ન, પશુ, લોક, દ્રવ્ય,
કામળ ઘાસ, ઔષધ, માંસ, મૂળ, પાન, મૃગ, કીટ

* આ છતિરમા અર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીને પાછો
પૂર્વનો દેહ મળ્યો, ત્યાર પછી સમાધિમાંથી જ માસે
શુષ્ક લાગી અને જાગૃત થયા પછી વાયુનાં વચન
સાંભળી તે રાક્ષસી લીલના દેશમાં મર્દુતેનું વર્ણન આપ્યો.

તથા પક્ષી વગેરે ઘણાં હતાં.^{૧૬} કાળજથી લીંપા-
યેલા પર્વતની કાન્તિ જ્વળી તે રાક્ષસીએ, રાત્રે
ધાર અંધારાવાળા માગે હિમાલયની સમીપમાં
રહેલા તે દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું.^{૧૭}

પ્રચલિતવલિતાંજનાચલામા હિમગિરિપાદ-
નિવેશિતં સુદેશમ્ । તદનુગતવતી નિશાચરી
સા નિશિ સુઘનાંધતમિસ્રમાર્ગભૂમૌ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અન્યાયબાધિક' એ
નામનો સર્ગ ૭૬ મા સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૭૭ મો~~~~~

રાત્રીનું વર્ણન-લીલના રાખ  
તથા પ્રધાનનું દર્શન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेतरे तत्र किरातजनमंडले ।

हस्तहार्पयमःपिंडा बभूवासितयामिनी ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઘોડ્યાઃ-હે રાખ । તે રાક્ષસી  
લીલના દેશમાં આવી તે સમયે રાત્રી પડી હતી.  
તે રાત્રીમાં અંધકારના પિંડ જાણે હાથમાં  
આવતા હોય એમ જણાતું હતું.<sup>૧</sup> ત્યારે કાળે  
મેઘ રાત્રીના વજ્રરૂપે રહ્યો હતો, આકાશ ચંદ્રથી  
રહિત હતું, કાળો તમાલનાં વનથી, રાત્રી અતિ-  
યુદ્ધ તથા ઘાટી લાગતી હતી અને નેત્રમાં  
આંજીલું કાળજ વધારે રયામ જણાતું હતું.<sup>૨</sup>  
હતાની ઘટાઝાને લીધે નક્ષત્રને પ્રકાશ દેખાતો  
ન હતો અને અંધારામાં લેહિની ગતિ મંદ થઈ  
હતી. ઘર અને ચોટાથી ભરેલા નગરમાં નવ  
ચોવનાંએ રહેલી હતી.<sup>૩</sup> ચોટા ઉપરના દીવા  
વાયુથી વાંકા થયેલા હતા, તેથી અંધકારની વૃદ્ધિ  
જણાતી હતી ઘરનાં બળિયાંમાંથી બહાર નીક-

ળતો દીવાનો પ્રકાશ શોભતો હતો. રાત્રીમાં નૃત્ત  
કરતી પિશાચિકાઓ કંઈક રાક્ષસીની સંપીએ  
હોય તેવી રીતે ચોનત્રત ધારણ કરીને રહી હતી  
મૃગ વગેરે પ્રાણીના સૂઈ ગયેલ સમૂહથી તથા  
કાળજથી રાત્રી મનોહર લાગતી હતી. મંદ મં-  
વાયુના સ્પર્શથી કાળજના કણ શોભતા હતા.<sup>૪</sup>  
તળાવમાંના ખાડા અને ઝાડનાં પોલાણ દેડક  
તથા કાગડાથી વ્યાપ્ત હતાં. અંતઃપુરમાં-કીડાના  
સ્થાનકમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં સુખ દેખાતાં હતાં.<sup>૫</sup> જંગ  
લમાં પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા દાત્રાનજથી ઉજ્જ્વ-  
ળતા જણાતી હતી. ઝાડના ક્યારામાં પાણી પડ  
વાથી પાકી ગયેલાં સાહુડીનાં પીંછાં મળતાં હતાં.  
આકાશમાંનાં નક્ષત્રો નેત્રની પલ્લકની જેમ પ્રકા-  
શતાં હતાં. વનમાં પ્રસરેલા વાયુ વડે ઝાડ પરસ્પ-  
ર તથા પુષ્પ નીચે પડતાં હતાં.<sup>૬</sup> ઝાડનાં પોલા-  
ણમાંથી નીકળતા ધ્રુવડના શબ્દ સાંભળીને કાગડા  
ના શબ્દ બંધ પડી ગયા હતા. ચોરથી પીડાતા  
પાસેના ગામના લેહિના શબ્દનું કંઠોરપણું  
સંભળાતું હતું.<sup>૭</sup> ઘાટી ઝાડીમાં કોઈ પણ શબ્દ  
સંભળાતા નહોતા. નગરનાં આણસો નગરમાં  
સૂઈ રહેલાં હતાં અને વનમાં પવન ફૂંકાતો હતો.  
માળામાં પક્ષીઓ હાલતાં નહોતાં.<sup>૮</sup> ગુફામાં  
સિંહ સૂઈ રહ્યા હતા. કુંજમાં કાળિયાર મૃગોએ  
વિશ્રાંતિ લીધી હતી. આકાશમાં કાળજના કણ  
ચળકતા હતા. કાચના પર્વતની પેઠે કાળજના  
મેઘના મધ્યભાગ જ્વળી કાન્તિ જણાતી હતી. તે  
રાત્રી માટીના પિંડાના મધ્યભાગ જ્વળી ઘાટી  
હતી અને તલનારની ધારે કપાય તેવી તે ગાઢ  
અંધારી હતી.<sup>૧૦, ૧૧</sup> પ્રલયના વાયુથી ક્ષોભ પામે-  
લા કાળજના પર્વત જ્વળી તે ચંચળ હતી. એક  
અણવમાં બણે મોટા ગાંડો હોય તથા પર્વત-  
નો બણે મધ્યભાગ હોય, એવી તે રાત્રી ઘાટી  
જણાતી હતી.<sup>૧૨</sup> બળી ગયેલાં લાકડાંના પોલાણ  
જ્વળી તે રાત્રી અત્યંત કાળી હતી, ગાઢ અજ્ઞાન  
જ્વળી સુંદર હતી, મૂળ અજ્ઞાન જ્વળી ગાઢ હતી

\* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં પ્રથમ રાત્રિનું વર્ણન  
છે, ત્યાર પછી લીલના રાખ તથા કારભારીને નોંધને  
તેમની પરીક્ષા કરવા સાર કંઈક રાક્ષસીને તેમને પ્રથ-  
મ કરવાની પ્રજ્ઞા થઈ તેનું વર્ણન છે

અને જમરાની પાંખ જેવી તેની કાન્તિ હતી.<sup>૧૫</sup> બીલના દેશમાં ઉપર પ્રમાણે ભયંકર રાત્રીમાં જમરાનાં બધાં માણસો સૂઈ રહ્યાં છે, તે સમયે ધીરજવાળો તે દેશનો 'વિક્રમ' નામનો રાજ તથા તેનો કારભારી એ બન્ને જણા વીરચર્યાથી ચોરલેદાનો વધ કરવા માટે ચંદેરમાંથી બહાર નીકળ્યા.<sup>૧૬, ૧૭</sup> એ પ્રમાણે ધીરજ તથા અસ્રને ધારણ કરનાર તથા ગામની બહાર ગામના દેવ તરૂપ વેતાસને જોવાને તત્પર થયેલા અને તે સ્થળે ફરતા રાજ તથા કારભારીને કંઈટી રાક્ષસી-એ જોયા.<sup>૧૮</sup> એ બન્નેને જોઇને રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો! મને ભક્ષ્ય મળ્યું. એ બન્ને મૂઠ તથા આત્મજ્ઞાની ન હોવાથી તેમનો દેહ પૃથ્વીને માત્ર મારરૂપ છે.<sup>૧૯</sup> મૂઠ માણસ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નાશ થવા સારુ જ જીવે છે, માટે યત્નથી એમનો નાશ કરવો; કારણ કે અનર્થનું પાલન કરવું નહિ.<sup>૨૦</sup> જોને આત્માનું જ્ઞાન નથી તેના મૂઠ માણસનું મરણ, જીવિતથી વધારે સારું છે; કારણ કે મરણ થવાથી પાપ એકદુરંથનું નથી અને તેથી તેનો ઉદ્ધવ થાય છે.<sup>૨૧</sup> હિંસા કરનાર પ્રાણીના ભોજન માટે મૂઠ આત્માવાળા છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાની નથી, એવો સુદ્ધિના આદિથી બ્રહ્માએ નિયમ કર્યો છે.<sup>૨૨</sup> એટલા માટે મારા ભોજ્યપણાને પામેલા આ બન્નેનું આજે મારે ભોજન કરવું. નિર્દોષપણાથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની જ ઉપેક્ષા કરે છે, તે માણસને દુર્ભોગ્ય-વાળો સમજવો.<sup>૨૩</sup> કદાપિ આ બન્ને માણસ શુણ્વણ તથા મોટા મનવાળા હોય, તો તેનો મારે નાશ કરવો નહિ. માટે હું એ બન્નેની પરીક્ષા કરીશ અને જો તેઓ શુણ્વણ હશે, તો તેમનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે શુણ્વણની કોઈ દિવસ હિંસા કરવી નહિ.<sup>૨૪, ૨૫</sup> જો માણસને અકૃત્રિમ સુખની, કીર્તિની તથા આયુષ્યની ઇચ્છા હોય, તે માણસે સર્વને પ્રિય એવા દાનથી શુણ્વણ માણસની પૂજા કરવી.<sup>૨૬</sup> કદાપિ દેહનો

નાશ થશે, તો પણ હું શુણ્વણનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે સાધુપુરુષ જીવવાથી પણ ચિત્તને સુખ આપે છે.<sup>૨૭</sup> આથી પોતાના જીવિતનું દાન કરીને પણ શુણ્વણ માણસનું પાલન કરવું, કારણ કે શુણ્વણના સંગમરૂપી ઓપધથી મૃત્યુ પણ મિત્રપણાને પામે છે.<sup>૨૮</sup> મારે રાક્ષસ સ્વ-ભાવ છે, તે છતાં પણ જ્યારે હું શુણ્વણ માણસની રક્ષા કરું છું, ત્યારે એવો બીજો કયો માણસ હોય કે જો શુણ્વણની રક્ષા કરી તેને પોતાના ઉદ્ધવના હારરૂપ ન કરે! ઉદાર શુણ્વણા જ પુરુષો પૃથ્વીમાં ર્થ્યાં કરે છે, તેઓ ચંદ્રમાની પેઠે લોકો-ને શીતળ કરે છે. શુણ્વણ માણસનો તિરસ્કાર કરવો એ જ મરણ છે અને શુણ્વણનો આશ્રય કરવો એ જ જીવિત છે. શુણ્વણના આશ્રયરૂપી જીવિતથી જ સ્વર્ગ તથા અપવર્ગ (ભોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે.<sup>૨૯-૩૧</sup> આથી કેટલાક પ્રભોની લીલાથી આ બન્નેની પરીક્ષા કરીશ, એટલે તેમનું 'કેટલું' જ્ઞાન છે તેની મને ખબર પડશે.<sup>૩૨</sup> પ્રાણી શુણ્વણ છે કે શુણ્વણિત છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો, પછી પોતાનાથી અધિક શુણ્વણનો વિચાર કરવો. હવે હીન શુણ્વણાને યોગ્ય શિક્ષા કરવી અને અધિક શુણ્વણાને શિક્ષા ન કરવી.<sup>૩૩</sup>

આદૌ વિચાર્ય સગુણાગુણલેશયુક્તિ પદ્મા-  
ત્સ્વતોઽધિકતરં ચ ગુણૈર્પદિ સ્વાત્ । કુર્વાત્તતઃ  
સમુપપત્તિવચેન દંડં દંડ્યસ્ય યુક્તિસદૃશં ઘન-  
સંમતેન ॥ ૩૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-  
અકરણો 'રાક્ષસીવિચાર' એ નામ-  
નો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત



## ~ ૭ સર્ગ ૭૮ મો ~

રાજન તથા મંત્રીની સાથે રાક્ષસીનો સંવાદ

॥ ઘષિષ્ઠ ડવાચ ॥

અથ સા રાક્ષસી રક્ષઃકુલકાનનમંજરી ।

તમસ્વેવામ્રલેખેવ ગંભીરં વિનનાદ હ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—હવે રાક્ષસકુલરૂપી વનની મંજરી સમાન તે રાક્ષસીએ, જાણે અશ્વલેખાની જેમ અંધકારમાં ગંભીર નાદ કર્યો.<sup>૧</sup> જેમ મેઘની ગર્જના થયા પછી કરા તથા વજ્ર પડે, તેમ નાદ કર્યો પછી તે રાક્ષસીએ અકટોરપણાથી રાજ તથા કારભારીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે,<sup>૨</sup> 'અરે! ધૈર જંગલરૂપી આકાશની પદ્ધતિને પ્રકાશ કરનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય' । અરે! મહા-માયારૂપી અજ્ઞાનના આધારરૂપે રહેલી પૃથ્વી-માના કીડાઓ ।<sup>૩</sup> તમે કાણુ છો? તમે આત્મજ્ઞાની હોવાથી પૂન્ય બુદ્ધિવાળા છો કે તેમ ન હોવાથી કુબુદ્ધિવાળા છો? તમે મારો કોણિયો થવા આવો છો, માટે તમે કુદ્ધ એવા મરણને યોગ્ય છો ।<sup>૪</sup>

રાજન યોહ્યાઃ—અરે જૂત! તું કાણુ છે? ક્યાં છે? તું તારો દેહ દેખાડ; જમરીના જેવા તારા શબ્દથી કાણુ બીજે છે?<sup>૫</sup> કાર્યસાધક માણસ પોતાના કાર્યમાં સિ હની પેઠે દોટ ચૂકે છે, માટે ક્રોધથી ભયંકર ઉદ્યોગને ત્યાગ કરી તું તારુ પરાક્રમ દેખાડ. <sup>૬</sup> હે સુવ્રત! તું શુ પ્રાર્થે છે, તે કહે. હું તને તે આપીશ. અમને ક્રોધના શબ્દ સંભળાવી તું શા સારુ બિવરાલે છે? અથવા શુ તને જ ભય છે? તું તારા આકાર અને શબ્દથી અમારી સન્નુષ્ઠ આવીને જોશો રહે, કારણુ કે, દીર્ઘસૂત્રીનો ક્ષય થાય છે, પણ તેનો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. <sup>૮</sup>

\* આ છંદોત્તરમા સર્ગમાં રાક્ષસીના ભયંકર વચનથી નિર્ભય રહેલા રાજાને તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું તથા કારભારીના અનુનયથી રાક્ષસીએ પ્રથમ પૂછવાનો આરંભ કર્યો તેનું વર્ણન આવશે

રાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે રાક્ષસીએ વિચાર્યું કે, 'રાજાએ મનોહર વચન કહ્યાં.' પછી તેણે તેમની આગળ પ્રત્યક્ષ થવાને તેમજ તેમની અધીરતા ટાળવા માટે નાદ કર્યો તથા હાસ્ય કર્યું.<sup>૯</sup> ત્યાં રાજ તથા કારભારીએ નાદના શબ્દથી દિશાને પૂરનારી તથા અદ્દહાસ્યને લીધે દાંતની કાન્તિથી પોતાના આકારને પ્રકાશ કરનારી તે રાક્ષસીને જોઈ.<sup>૧૦</sup> તે પ્રલયકાળે વાદળોના વજ્ર જેવા કડાકાથી પિસાઈ ગયેલી પર્વતની તટી હોય તેવી જણાતી હતી અને તે નેત્રરૂપી વીજળીથી તથા બગલેલી જ્વળી ચૂડીઓથી આકાશને પ્રકાશિત કરતી હતી.<sup>૧૧</sup> તે અંધારારૂપી એક સમુદ્રમાં વડવાનળની જ્વાળા જેવી જણાતી હતી અને તેની કાંધ ગર્જના કરતા મેઘની ઘટા જેવી ઘાટી હતી.<sup>૧૨</sup> શબ્દ કરતા દાંતના કચકચાટથી તે નિશાચરોનો નાશ કરતી હતી અને તે કાજળ જેવા આકારથી આકાશ તથા પૃથ્વીને આધારસ્તંભ સમાન હતી. વળી તે લીલા વડે શોભતી હતી.<sup>૧૩</sup> તેના કેશ કાંચા હતા, તેનું અંગ ઘણું નાડીઓવાળું હતું, તેનાં નેત્ર પીળાં હતાં અને પોતે તમોભય હતી. તે યક્ષ, રાક્ષસ તથા પિશાચને પણ અનર્થથી ભય લેત્રજ કરતી હતી.<sup>૧૪</sup> તેના દેહના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરતા વાયુથી ભયંકર શબ્દ થતો હતા તેણે પોતાના મસ્તક ઉપર હજળ, મુશળ, ખાંડલિયે, જાંબાડિયુ તથા સૂપડું રાખેલાં હતાં.<sup>૧૫</sup> કદપના અંતે સ્ફુરતી વીખાઈ ગયેલી વૈદ્યુત—પર્વતના સિખરની બુદ્ધિ હોય, તેવી તે જણાતી હતી તે હાસ્યથી દેવતાની પણ હિંસા કરનારી જાણે કાળરાત્રિ હોય તેમ દેખાતી હતી.<sup>૧૬</sup> વાદળોવાળી શરદઋતુની આકાશાટવી (વન) જાણે દેહ ધરીને આવી હોય અને ઘણાં વાદળાંથી યુક્ત અને પ્રુષ્ઠ શરીરવાળી જાણે રાત્રિ હોય, એવી તે જણાતી હતી. શરીરની સ્વલતાથી જાણે પૃથ્વી-તું પીઠ જીક્યુ હોય તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય—

ની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાણે રાકુએ તેના ડનો આશ્રય લીધો હોય, એવી તે રાક્ષસી જણાતી હતી. તેનાં રતન ઇન્દ્રનીલમણિના જેવાં હોતેમની લાંબાં વાદળાં જેવાં હતાં. તે સ્થાનનાં અને તેમના ઉપર તેણે ખાંડણિયા આદિના ઝરસમૂદો સંખ્યા હતા. ૧૭-૧૮ તેનું શરીર બળે-  
 ॥ લાકડા જેવું હતું અને તેના ઉપર એ કાષ્ઠનાં ઘેડનો હતાં. ઝાડની કાન્તિ જેવા હલનચલન હિન તથા નાડીએ સહિત મોટા તેના હાથ તો આવા આકારવાળી તે રાક્ષસીને જેમને રાજ તથા કારભારી ક્ષેત્ર પામ્યા વિના જોમા રજા; ઝરણ કે સત્ય તથા અસત્યના વિવેકથી રોજતા માણસને કોઈ પણ પદાર્થથી મોહ ઉત્પન્ન તો નથી. ૨૦/૨૧

મંત્રી બોલ્યો:-હે મહારાક્ષસી! ઇચ્છિત સ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે, તારે આટલો મોટો ક્રોધ કેવાનું કારણ થું? હલકા માણસ થોડા કામમાં પણ ઘણો ક્રોધ કરે છે. ૨૨ તું ક્રોધનો ત્યાગ કર. આવો ક્રોધ કરવો તને રોજતો નથી. કારણ કે, બુદ્ધિમાન માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિથી જ વર્તે છે. ૨૩ હે અબળા! પવન જેવી રીતે ખડ તથા પાંદડાંને ઉડાડી મૂકે છે, તેવી રીતે તારા જેવાં હજારે મગતરાંને એમ ધીરજ-  
 રૂપી વાયુથી ઉડાડી મૂકાય છે. ૨૪ કાલ્યા માણસો ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે અને સમાન તથા સ્વચ્છ બુદ્ધિથી તેમજ વ્યવહારની યોગ્ય યુક્તિથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે. ૨૫ પોતાના યોગ્ય વ્યવહારની યુક્તિથી કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન થાય, તો પણ યોગ્ય માર્ગનો ત્યાગ ન કરવો, એવી નિયતિ છે. તો પછી, કાર્ય સિદ્ધ થવાનો નિશ્ચય હોય ત્યારે ક્રોધને અવસર જ કેમ હોય? ૨૬ માટે હે અર્થિની! કહે, તારી શી ઇષ્ટ ઇચ્છા છે? યાચના કરવા આવેલો કોઈ પણ માણસ પોતાની કોઈ પણ ઇચ્છા પૂરી કર્યા વિના સ્વપ્નમાં પણ અમારી પાસેથી પાછો ગયો નથી. ૨૭

મંત્રીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો! પુરુષમાં સિંહ સમાન આ બંનેનું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ કેવું મુદ્ધ છે! ૨૮ આ બંને સામાન્ય મનુષ્ય હોય એમ હું માનતી નથી. આ અમૃતૃતિ વિચિત્ર છે કે તેમનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી તેમના અંતઃકરણનો નિશ્ચય જણાય છે. ૨૯ જ પ્રમાણે જળ ભેગું થવાથી એકતાને પામે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનનો આશય તેનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી એકતાને પામે છે. ૩૦ આ બંનેએ ધણું કરીને મારા મનનો અભિપ્રાય જણ્યો છે અને મેં તેમનો અભિપ્રાય જણ્યો છે. માટે આ બંને પોતાની મેળે જ અવિનાશી છે, અને મારે તેમનો નાશ કરવો નહિ. ૩૧ આ બંને આત્મજ્ઞાની છે, એમ હું ધારું છું; કારણ કે જીવન-મરણનો શ્રમ મટાડનાર આત્મજ્ઞાન વિના આવી બુદ્ધિ હોય નહિ. એમને આવી બુદ્ધિ છે, તેથી તેઓ અભયરૂપ અને અમૃતરૂપ છે. ૩૨ લાવ ત્યારે, મારા મનમાં જે કોઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે હું એમને પૂછું. જ માણસ વિદ્વાન માણસ મળ્યા છતાં તેને પોતાના સંદેહ વિષે પૂછતો નથી, તેને અધમ સમજવો.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જેવા લાગી. પછી કહ્યુંના અંત-સમયના મેધના સંબંધ જેવા પોતાના હાસ્યને રાકીને તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું: ૩૩/૩૪  
 હે નિષ્પાપ! હે ધીરજવાળા! તમે બંને કોણ છો? તે કહો. નિર્ભજ ચિત્તવાળા માણસનાં દર્શન કરવાથી જ તેની સાથે મિત્રતા થાય છે. ૩૫

મંત્રી બોલ્યો:-આ કિરાતદેશના રાજા છે અને હું તેમનો મંત્રી છું અને એમ આ રાત્રિ-ચર્ચાથી તારા જેવા દુહનો નાશ કરવા તત્પર થયા છીએ. ૩૬ રાત્રિ-દિવસ દુહને શિક્ષા કરવી, એ જ રાજાનો ધર્મ છે. જ માણસ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે માણસ વિનાશરૂપી અશિના

રાક્ષસી બોલી:-હે રાજન્ ! તમારો કારભારી કુષ્ઠ છે, જોના કારભારી કુષ્ઠ હોય તે રાજ ન કહેવાય. સારો રાજ હોય તેને જ કારભારી હોય છે અને સારો કારભારી હોય તેને જ રાજ હોય છે.<sup>૨૮</sup> સારા કારભારીએ પોતાના રાજને વિવેકમાં જોડવો. એ વિવેકથી શ્રેષ્ઠપણને પમાય છે અને જોવો રાજ તેવી પ્રજા હોય છે.<sup>૨૯</sup> સમસ્ત ગુણના સમૂહમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન એ જ ઉત્તમ ગુણ છે અને જોનામાં એવા ગુણ હોય તે જ રાજ ગણાય છે. તેવા ગુણની સાથે જોનામાં વિચારનાં રહસ્ય જાણવાના ગુણ હોય, તે જ કારભારી ગણાય.<sup>૩૦</sup> આત્મવિદ્યાથી પ્રભુપણ તથા સમદષ્ટિપણ મળે છે; માટે જોને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન નથી, તે કારભારી પણ ન ગણાય તેમ રાજ પણ ન ગણાય. જો તમને બંનેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન હોય, તો તમારું કલ્યાણ છે. પણ જો તેમ ન હોય તો તમે પ્રજાને અનર્થ કરનારા છો, માટે હું તમારું ભક્ષણ કરીશ.<sup>૩૧,૩૨</sup> હું તમને બંનેને ઠેકઠાક પ્રશ્ન પૂછું છું; તેનો તમે મને બુદ્ધિથી વિચાર કરીને ઉત્તર આપશો, તો જ મેં માખાપની બાળક ઉપર પ્રીતિ થાય, તેમ તમે મારા પ્રીતિપાત્ર થશો.<sup>૩૩</sup> હે રાજ ! તમે કે તમારો મંત્રી માગ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો. મને એ ઉત્તર સાંભળવાની અત્યંત ઇચ્છા છે. તમે મારી તે ઇચ્છાને પૂરી કરો. આ લોકમાં એવો કોણ પુરુષ છે કે જે કહેલા પદાર્થને ન આપીને ક્ષયકારી દોષને ન પામે ?<sup>૩૪</sup>

પ્રશ્નાનિમાન્કયય પાર્થિવ વા ચ મંત્રિસ્ત-  
ત્રાર્થિની મુશ્મદં પરિદ્રવ્યાર્યમ્ । અંગીકૃતાર્ય-  
મદદત્ ક દ્વાસ્તિ લોકે દોષેણ સંક્ષયકરેણ ન  
યુજ્યતે યઃ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-  
પ્રકરણનો ‘રાક્ષસીવર્ણન’ એ ના-  
નામનો સર્ગ ૭૮ એ સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૭૯ મો~~~~~

કર્કટી રાક્ષસીએ રાજાને તથા
મંત્રીને પૂછેલા બોતેર પ્રશ્નો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इत्युक्त्वा राक्षसी प्रश्नान् सा वक्तुमुपचक्रमे ।
उच्यतामिति राज्ञोक्ते तानिमान् शृणु राघव ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજા ! રાક્ષસીએ મેં પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રાજાએ કહ્યું: ‘પૂછો’ એટલે તે રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રારંભ કર્યો. તમને તે પ્રશ્નો કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧

રાક્ષસી બોલી:- (૧) સમુદ્રમાં જવી રીતે લાખો બુદ્ધિ હોય છે, તેવી રીતે જની અંકે લાખો પ્રજાંકનો લય થાય છે, એવો અનેક સંખ્યાવાળો કયો એક અણુ છે ?^૨

(૨) કઈ એક વસ્તુમાં આકાશ તથા અનાકાશ એ બંને છે ?

(૩) કિંચિત્ છે તે નકિંચિત્ કેમ થાય ?
(અ) કાંઈ પણ નથી અને કાંઈક છે, એવી કઈ વસ્તુ છે ?

(૪) ત્વં પદમાં અહં પદ કેમ આવે ?

(૫) અહં પદમાં ત્વં પદ કેમ આવે ?^૩

(૬) ચાલતાં છતાં કોણ ચાલતો નથી ?

(૭) સ્થિર જોલો રહેતો નથી, તે છતાં કોણ સ્થિર જોલો રહે છે ?

(૮) ચૈતન્ય તથા જડ, એ બંને વિરુદ્ધ કર્મ કયા એક પદાર્થમાં છે ? (અ) ચૈતન્ય છતાં પાપાણુ જોવો ધનરૂપ કયો પદાર્થ છે ?

(૯) ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં વિચિત્રતા કરનાર કોણ છે ?^૪

(૧૦) અગ્નિપણનો ત્યાગ ન કરે અને દાહ-

* આ અગ્નિપણનો ત્યાગ ન કરે અને દાહને આત્મવાન નથી, તેવા માણસને વજ્ર સમાન લાગે તેવા તથા જ્ઞાનવાનને મનોહર લાગે તેવા (૭૨) બોતેર પ્રશ્ન કર્કટી રાક્ષસીએ રાજાને પૂછ્યા.

ન કરે એવો કયો અગ્નિ છે ?

(૧૧) દે રાજન! અગ્નિ ન હોય તેમાંયો અગ્નિ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?^૧

(૧૨) ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ અને તારા વિના અવિનાશ પ્રકાશ કોનો છે ?

(૧૩) એવી કઈ વસ્તુ છે કે, જે નેત્રથી ન દેખાય અને સર્વ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે ?^૨

(૧૪) એવો કયો ઉત્તમ પ્રકાશ છે કે, જે ધર્મા, શુદ્ધ, અંકુર, અત્યંત તથા નેત્ર ન હોય તેવા બીજાનો પણ પ્રકાશ કરે છે ?^૩

(૧૫) આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતનો ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે ?

(૧૬) સત્તાને સત્તા આપનાર કોણ છે ?

(૧૭) એવો કયો ભંડાર છે કે, જેમાં જગતરૂપી રત્ન છે ?

(૧૮) એવો કયો મણિ છે કે જેમાં જગતરૂપી કોય રહેલો છે ?^૪

(૧૯) એવો કયો અણુ છે કે, જે અધઃકારનો પ્રકાશ કરે છે ?

(૨૦) છે અને નથી એવો કયો અણુ છે ?

(૨૧) દૂર છતાં દૂર નથી એવો કયો અણુ છે ?

(૨૨) એવું શું છે કે જે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે ?^૫

(૨૩) એક નિમેષનો કાળ, એક કલ્પનો કેમ ગણાય ?

(૨૪) એક કલ્પ, નિમેષ કેમ ગણાય ?

(૨૫) પ્રત્યક્ષ છતાં અસતરૂપ છે એવું શું છે ?

(૨૬) ચેતન છતાં અચેતન છે એવું શું છે ?^૬

(૨૭) વાયુ છતાં વાયુરૂપ નથી એવું શું છે ?

(૨૮) એવું શું છે કે, જે શબ્દ છતાં શબ્દરૂપ નથી ?

(૨૯) એવું શું છે કે, જે સર્વરૂપ છતાં કંઈ નથી ?

(૩૦) જેને વિષે અહંતા છતાં અહંતા નથી એવું શું છે ?^૭

(૩૧) ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મજે એવી કઈ વસ્તુ છે ?

(૩૨) પ્રાપ્ત થાય તે છતાં કંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું નથી એવું શું છે ? જે સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતું નથી તે શું છે ?^૮

(૩૩) સ્વસ્થપણે જીવતાં છતાં કોણે પોતાના આત્માનો નાશ કર્યો છે ?

(૩૪) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાને વિષે મેરુ પર્વતને કરે છે ? કોણ ત્રિભુવનને તણુરૂપ કરે છે ?^૯

(૩૫) કયા અણુએ સેંકડો યોજનો પૂર્ણ કર્યો છે ?

(૩૬) અણુ છતાં કોણ સેંકડો યોજનોમાં માતો નથી ?^{૧૦}

(૩૭) દૃષ્ટિમાત્રે કરી કોણ જગતરૂપી બાળકને નચાવે છે ?

(૩૮) એવો કયો અણુ છે કે, જેના ઉદરમાં પર્વતોના સમૂહો રહેલા છે ?^{૧૧}

(૩૯) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાના અણુપણાનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ મેરુ પર્વતના કરતાં પણ રૂચળ આકૃતિવાળો હોય ?

(૪૦) એવો કયો અણુ છે કે, જે મોવાળાના અમ્મના સોમા ભાગનો હોય, તો પણ પર્વતથી પણ જીવો હોય ?^{૧૨}

(૪૧) એવો કયો અણુ છે કે, જે પ્રકાશ તથા અધઃકાર એ બન્નેને પ્રકટ કરનાર દીવારૂપે હોય ?^{૧૩}

(૪૨) એવો કયો અણુ છે કે, જેની અંદર સર્વ અનુભવરૂપી અણુ રહેલા છે ?^{૧૪}

(૪૩) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતે સ્નાનરહિત છતાં બીજાને સ્નાનરૂપે લાગે છે ?

(૪૪) એવો કયો અણુ છે કે, જે સર્વનો ત્યાગ કરવા છતાં સર્વનો આશ્રય કરે છે ?^{૧૫}

(૪૫) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ ન હોવા છતાં આખા જગતનને ઢાંકે છે ?

(૪૬) એવો કયો અણુ છે કે, જની સત્તા વડે, લયે કરીને નાશ થયેલા જગતની પાછી ઉત્પત્તિ થાય છે ?^{૧૯}

(૪૭) એવો કયો અણુ છે કે, જે અવયવ રહિત છે, તો પણ હજારો હાય અને નેત્રવાળો છે ?

(૪૮) એવો કયો નિમેષ છે કે જમાં કરોડો કદપ રહેલા છે ?^{૨૦}

(૪૯) એવો કયો અણુ છે કે, જમાં બીજમાં વૃક્ષ રહે તેવી રીતે અનંત જગત રહેલાં છે ?

(૫૦) એવું શું છે કે જમાં બીજ વગેરે ઉત્પન્ન નથી થયાં, તો પણ સ્ફુટ દેખાય છે ?^{૨૧}

(૫૧) એવો કયો નિમેષ છે કે, જની અંદર બીજની અંદર રહેલાં વૃક્ષની પેઠે કદપ તથા પ્રકય રહેલા છે ?

(૫૨) એવો કાણુ છે કે, જે કાર્યનું પ્રયોજન તથા કાર્યના કર્તાપણાનો આશ્રય કર્યા વિના કાર્ય કરે છે ?^{૨૨}

(૫૩) એવો કયો દ્રશ્ય છે કે, જે પોતાને નેત્ર નથી તે છતાં ભોગ્યપદાર્થની સિદ્ધિ માટે પોતાના આત્માને દરથપણાને પમાડે છે; તથા ખહારની દૃષ્ટિથી દરથ પદાર્થ એતો છતાં પોતાના આત્માને જુએ છે ?^{૨૩}

(૫૪) જમાં સંપૂર્ણ દરથ ગણિત છે, એવા આત્માને દરથના અભાવ માટે જોનાર-કાણુ, આગળ દેખાતા દરથને દેખતો નથી ?^{૨૪}

(૫૫) ચક્ષુ દરથ પદાર્થનો પ્રકાશ કરે, તેની પેઠે આત્મા, દર્શન અને દરથ એ ત્રણને અપ-રોક્ષપણાથી કાણુ પ્રકાશ કરે છે ?

(૫૬) સુવર્ણથી કડાં વગેરે પ્રકટ થાય છે, તેમ કોની વિક્ષેપ-શક્તિથી દ્રશ્ય, દર્શન અને દરથ એ ત્રણ પ્રકટ થાય છે ?^{૨૫}

(૫૭) જેમ જળથી તરંગ જુદા નથી, તેમ કયા પદાર્થથી કાર્થ પણ પદાર્થ જુદા નથી ?

(૫૮) જેવી રીતે જળમાં મોઝાં જુદાં જ-ણાય છે, તેવી રીતે કોની ઇચ્છાથી જગતમાં

જુદાપણું જણાય છે ?^{૨૬}

(૫૯) એવો કયો પદાર્થ છે કે, જે દેશ, કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સત્ તથા અસત્ત્વરે હોય ?

(૬૦) જેમ જળથી દ્રવપણું જુદું નથી, તેમ કયા પદાર્થથી દ્વેતપણું પણ જુદું નથી ?^{૨૭}

(૬૧) બીજ વૃક્ષને ધારણુ કરે છે, તેની પેઠે કાણુ દ્રશ્ય, દર્શન અને દરથ એ ત્રણને તથા સત્-અસત્ત્વ ત્રણ જગતને આહુત અવસ્થામાં તથા તિરોહિત અવસ્થામાં પોતાને વિષે રાખીને નિરતર રહે છે ?^{૨૮}

(૬૨) જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં ભ્રમ રૂપી મોહું જગત કોને વિશે રહેલું છે ?

(૬૩) બીજમાં વૃક્ષ રહે, તેવી રીતે કોની અંદર જગત રહેલું છે ?^{૨૯}

(૬૪) બીજ આડપણાથી ઉદય પામે છે તથા આડ બીજપણાથી ઉદય પામે છે, તેવી રીતે પોતાના રૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના-કાણુ ઉદય વિના પણ ઉદય થાય છે ?^{૩૦}

(૬૫) હે રાજન્! એવું શું છે કે, જની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુના જેવો દંઢ હોય ?

(૬૬) એવો કયો દંઢ તત્તુ છે કે, જની અંદર કરોડો મેરુ તથા મંદંપવંતો ગેલા છે ?^{૩૧}

(૬૭) આ અનેક ચેતનાથી ભરેલું જગત કોનાથી વ્યાપી રહેલું છે ?

(૬૮) તમે કોના આધારથી જગતમાં વ્યવ-હાર કરો છો ?

(૬૯) કોના આધારથી તમે જનો વધ કરવો ભેઈએ તેનો વધ કરો છો ?

(૭૦) કોના આધારથી તમે જગતનું પાલન કરો છો ?

(૭૧) એવું શું છે કે, જોના દર્શનથી તમારો અભાવ છે ?

(૭૨) એવું શું છે કે, જોના દર્શનથી તમે સદા તદ્રૂપ જ થાઓ છો ?

એટલા પ્રશ્નોના, શાંતિ થના માટે તમે ઉત્તર આપો.^{૩૨} આત્માકારવૃત્તિને આવરણરૂપે રહેલા મા મારા સંશયને તમે દૂર કરો. જ માણસની સાંસેથી મુળસહિત સંશય નથી મટતો; તે માણસ કિંતની ગણતરીમાં આવતો નથી.^{૩૩} જો મારા મા સંશયને તમે મટાડશો નહિ, તો તમે તુરત સાક્ષીના જઠરરૂપી અગ્નિના કાષ્ઠરૂપ થઈ પડશો; અને તમારા બંનેનો નારા કર્યા પછી હું તમારા આપા દેશને ગળી જઈશ. જો તમે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપશો, તો તમે સારા રાજ છો એમ હું માનીશ અને તમે ઉત્તર નહિ આપો, તો મૂખપણાથી કાયમ રામશો. એ પ્રમાણે વિપુલ અને ગંભીર મેધ-ગદના જીવી વાણી બોલનારી તે રાક્ષસી એટલું કહી ચૂપ રહી. બહારથી તે ભયંકર આકૃતિવાળી હતી, તો પણ તે અંતઃકરણથી શુદ્ધ શરદઋતુનાં નિર્મળ વાદળાં જીવી શાંત હતી.^{૩૪-૩૬}

इत्युक्त्वा विपुलगमीरमेधनादग्नौष्ठासप्रकट-
गिरा निशाचरी सा । तूष्णीमप्यतिविकटाकृति-
स्तदासीच्छ्रद्धांतः शरदमलाभ्रमंडलीव ॥ ३६ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીપ્રશ્ન' એ નામ-
નો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

મંત્રીએ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

महानिधि महारण्ये महाराक्षसकन्यया ।

इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामंत्री गिरं ददौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ પ્રમાણે મહા-
અરણ્યને વિશે મહારાત્રિમાં મહારાક્ષસીએ મહા-

• આ એસીમા સર્ગમાં મંત્રીએ સૂક્ષ્મ ઉત્પત્તિથી રાક્ષસીના પ્રશ્નોના ક્રમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર આપવાથી) તથા વ્યુત્ક્રમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર ન દેતાં વચમાં છૂટક છૂટક ઉત્તર આપવાથી) ચલાવેલ ઉત્તર આપ્યો, એ કહેવામાં આવશે.

પ્રશ્ન પૂછ્યા, ત્યારે રાજના મહામંત્રીએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર દીધો.^૧

મંત્રી બોલ્યા:-હે મેધની કાન્તિ જીવી રાક્ષસી ! જ પ્રમાણે ઠસરીસિંહ મહેન-મત કાઢી-તું ભેદન કરે છે, તે પ્રમાણે હું તારા પ્રશ્નનું ભેદન કરું છું; તે તું સાંભળ.^૨ હે કમલાક્ષી ! પ્રશ્ન જાણનારને યોગ્ય એવી વચનની આ યુક્તિ-થી તે ઉપરના સધળા પ્રશ્નોમાં દેવળ પરમાત્મા જ કહેલા છે. (તો પણ બધા પ્રશ્ન તેમાં ઘટાવીને ઉત્તર આપું છું, તે તું સાંભળ).^૩

(૧) પ્રથમના* પ્રશ્નથી ધણાખરા પ્રશ્નમાં અણુ શબ્દ આવેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે, જતું કંઈથી વર્ણન થતું નથી, જ અગમ્ય છે તથા પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જણાય છે, તે ચૈતન્યરૂપી અણુ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે.^૪ બીજામાં જીવી રીતે ગ્રાહની સત્તા રહેલી છે તથા એક બીજામાં જમ હજારે ગ્રાહ રહેલાં છે, તેમ તે પરમ ચૈતન્યરૂપી અણુમાં હજારે સત્ તથા અસત પ્રકાર રહેલાં છે.^૫ (૪૮)

(૨) સર્વ વસ્તુની સત્તા અનુભવની સત્તાને અધીન છે, માટે તે મુખ્ય સત્તાને બીજાને અધીન-પણું માનવાથી અનવસ્થા થાય. માટે સ્વતઃ-સિદ્ધ સત્તાના અનુભવથી જ સર્વ ભાવને સત્તા મળે છે. (૧૬)^૬

(૩) પરમાત્મા બહારથી રાન્ય છે, માટે તે આકાશરૂપ છે અને આકાશ જડ છે તથા પર-માત્મા ચૈતન્યરૂપ છે. માટે અનાકાશ પણ પર-માત્મા છે. (૨)^૭

(૪) આત્મભાવ થાય, ત્યારે કિંચિત્ પણ

* આ સર્ગમાં દરેક ઠેકાણે પહેલાં (ઉત્તરના આરંભના) અંક ઉત્તરના ક્રમનો છે તથા બીજો (ઉત્તરની છેલ્લેનો) અંક રાક્ષસીના પ્રશ્નના ક્રમનો ૭૬ માં સર્ગ પ્રમાણે છે.

• આ પહેલાં ઉત્તરમાં ૪૬ માં પ્રશ્નોના ઉત્તર આવી જાય છે તથા એકપાસીમા સર્ગની ૨૨ મી કલ-મમાં પણ તેનો ઉત્તર છે.

નકિંચિત્ થાય. એટલે કે બ્રહ્મ કે જ સર્વાત્મા છે તથા પોતાની મેળે જ જગતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે બ્રહ્મ જ્યારે જગતને પોતાને વિષે લય કરે છે, ત્યારે પ્રથમ કિંચિત્રૂપે રહેલું જગત નકિંચિત્ થાય છે. (અ) પરમાત્મા અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય એવા) છે, માટે તે કંઈ નથી અને તે જ પરમાત્મા અનંત અણરૂપ છે, માટે કંઈક છે. (૩)

(૫) પહેલા પ્રશ્નમાં એક અણુને અનેક સંખ્યાપણું કહેલ છે; પણ તે ચૈતન્યરૂપી અણુને અનેકતા કેખાવામાત્ર છે, વસ્તુતાથી અનેકતા નથી. સુવર્ણમાંથી જીવી રીતે કદાં વગેરે જુદાં જુદાં ધરેણાં થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુમાંથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દરથરૂપ વિચિત્ર જગતનો વિસ્તાર થયો છે. (૫૬)*

(૬) યોગણ્વીસમા પ્રશ્નમાં તથા બીજાં પણ પ્રશ્નોમાં વારંવાર અણુ શબ્દ છે, તેનો સારાંશ એવો છે કે, ચૈતન્યરૂપી અણુ પરમ આકાશરૂપી છે તથા તે સૂક્ષ્મ છે, માટે જાણુવામાં આવે તેમ નથી; અને તે સર્વાત્મક છે, તો પણ મન તથા ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતાં નથી. (૧૯)**

(૭) વીસમા પ્રશ્નમાં 'છે અને નથી એવો કયો અણુ છે?' એમ કહેલું છે તેમાં 'નથી' એમ બોલવું તે અચોગ્ય છે; કારણ કે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે, માટે તેને શૂન્યપણું ધટતું નથી; કારણ કે 'છે અને નથી' એવી રીતે બોલનાર તથા માનનાર જે પુરુષ છે, તે આત્મારૂપ જ છે. ૧૦ વળી કોઈ પણ યુક્તિથી સત્ પદાર્થને અસત્પણું ધટતું નથી. કદાપિ એમ શંકા થાય કે, જ્યારે તે છે ત્યારે દરથ કેમ નથી? તો કહેવાનું કે કપૂર શુદ્ધ રાખ્યું હોય તો પણ તે પોતા-

ની સુગંધીથી સર્વ ઠેકાણે જણાય છે, તેવી રીતે તે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે તેથી સર્વ ઠેકાણે શુદ્ધ રહી સર્વની સત્તાથી પોતે પ્રકટ જણાય છે. (૨૦)**

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન-ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ વડે અનેક પ્રકારે જણાય છે તેથી તે સર્વરૂપ છે; અને મન ઇન્દ્રિયો વગેરેથી તેનું રૂપ જણાતું નથી, માટે તે કંઈ નથી અને તે જ ચૈતન્યરૂપી અણુ એક તથા અનેક છે. (૨૯)+ (પહેલા પ્રશ્નમાં 'અનેક સંખ્યાવાળું એક ક્યું છે?' એમ પૂછેલ છે, તેનો ઉત્તર આથી આવી બધ છે.)

(૯) ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર જગત રહેલું છે. (૬૩)

(૧૦) ચૈતન્યરૂપી અણુ જગતરૂપી રતને ધારણ કરે છે. (૧૭)**

(૧૧) આ ત્રણ જગતનો સમૂહ ચૈતન્યરૂપી મોટા સમુદ્રમાં રહેલો છે, તે ચૈતન્યરૂપ છે અને તેનાથી જુદો નથી. પણ જમ જળમાં દ્રવપણાથી ધ્રુમરી પડે છે, તે જુદો કેખાય છે, તેમ ચિત્તા વિકલ્પથી જુદાપણું જણાય છે. (૫૭, ૫૮)**

(૧૨) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન-ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે માટે તે શૂન્ય છે; અને તે પોતાના સંવેદનથી જણાય છે, માટે તે આકાશરૂપી હોવા છતાં અશૂન્ય છે. ૧૫

(૧૩) અદ્વૈતપણાથી સ્વપદમાં અર્હપદનો સમાવેશ થાય છે તથા અર્હપદમાં સ્વપદનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે સ્વપદમાં અર્હપદપણું તથા અર્હપદમાં સ્વપદપણું થવું, એ પણ

+ એકચાસીમા સર્ગની ૩૭ કલમમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાર છે.

† એકચાસીમા સર્ગની ૩૪ મી કલમમાં ૬૩ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર પુનઃ લખેલ છે.

‡ ચોવીસમી કલમમાં ૧૭ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાર લખ્યો છે.

§ આ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર પુનઃ એકચાસીમા સર્ગ-૨૮ તથા ૨૯ મી કલમમાં છે.

* એકચાસીમા સર્ગની ૨૭ મી કલમમાં ૫૬ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાર છે.

x યોગણ્વીસમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૨૬ મી કલમમાં ૧: આવશે.

.. 'દૃષ્ટિથી છે, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી આત્મા-
વિષે સર્વની એકતા છે તેથી તેમાં ત્વંપણું પણ
થી, તેમ અહંપણું પણ નથી. (૪,૫)^{૧૧,૧૭}

(૧૪) ચૈતન્યરૂપી આણુ હજારો યોગ્ય
પાતે છે. આકાશની પેઠે હજારો યોગ્યનમાં વ્યાપી
રહે છે, તો પણ તે આણુ ગમનનો કર્તા નથી.
દેખનારે કરીને તે યોગ્યનસમૂહ એ આણુની
ખંદર જ રહ્યો છે. (૬)^{૧૮}

(૧૫) ચૈતન્યરૂપી પુરુષ સર્વ ઠેકાણે બધ
કે, (સ્થિર નથી) તો પણ જતો નથી. (સ્થિર જોયો
હો છે) દેશ અને કાળમાં ચૈતન્યપુરુષ યોતાની
સત્તાથી આકાશરૂપી દેશમાં રહેલ છે, તેથી તે
પ્રાપ્ત થાય તો પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૯} ગમ્ય
વસ્તુ (જવાને યોગ્ય વસ્તુ) જના ચરીરમાં રહેલ
છે, તે પોતે બીજા ક્યાં બધ ? માતાએ યોતાના
પુત્રને યોગામાં તેજ્યો હોય તે પછી પુત્રને શોધ-
વાને બીજા ક્યાં બધ ? તેવી રીતે પરમાત્માની
દૃષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી અક્ષય એવા ગમ્ય મહાદેશ
જે પરમાત્માની અંદર રહેલો છે, તે પરમાત્મા
એ પ્રકાશે અને ક્યાં બધ ? ધકાને એક દેશમાંથી
મીઠા દેશમાં લઈ જવામાં આવે છે, તો ધડો
મધ છે, પણ આકાશ જતું નથી. ત્યારે ધટની
અપેક્ષાથી 'ધટાકાશ ગચ્છ' એવી પ્રતીતિ થાય
છે, પણ ધટનું સુખ બંધ કરવાથી ધટાકાશનું પણ
જતું આવતું 'થતું' નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા
સર્વ ઠેકાણે બધ છે તથા જતો નથી.^{૨૦-૨૨}

(૧૬) જડરૂપ દેહને આત્માના તદ્રૂપપણાનો
અધ્યાસ થવાથી જ્યારે ચૈતન્યપણાનો તથા જડ-
પણાનો અંતઃકરણમાં અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે
અનુભવ કરનારામાં ચૈતનપણું તથા જડપણું
એ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મ રહેલા છે. (અ) હે રાક્ષસી!
પારમાર્થિક આત્માનું ને સ્વરૂપ છે, તે જ ચૈત-
ન્યધન છે. (૮)^{૨૩,૨૪}

(૧૭) આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પર-
મ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માએ વિચિત્ર

ત્રણ જગતરૂપી ચિત્ર રચેલ છે. (૯)^{૨૫}

(૧૮) આત્માની સત્તાથી જ અગ્નિમાં સત્તા
રહી છે અને તે આત્માની સત્તા જ સર્વ ઠેકાણે
રહી છે. અગ્નિની પેઠે સર્વ ઠેકાણે તેનો પ્રકાશ છે,
તો પણ તે દાહ કરે તેમ નથી. (૧૦)^{૨૬}

(૧૯) ચૈતન્યરૂપી આત્માનો આકાર ઝળ-
હળતા અગ્નિના જેવો છે અને તે આકાશથી
પણ નિર્મળ છે. એ પ્રકાશ જ અગ્નિની
ઉત્પત્તિ છે. (૧૧)^{૨૭}

(૨૦) આત્માનો પ્રકાશ ચંદ્ર, સૂર્ય તથા
અગ્નિને પણ પ્રકાશ કરનાર છે અને તે મહા-
કલ્પના જળથી પણ નાશ પામતો નથી. (૧૨).

(૨૧) અનુભવરૂપી આત્મા દેહરૂપી
મંદિરના દીપકરૂપ છે, સર્વ સત્તા આપનાર છે
અને અનંત છે, તે પરમપ્રકાશક કહેવાયો છે,
અને તે નેત્રથી દેખાય તેમ નથી. તે આત્મા
સ્વયં પ્રકાશ છે અને માણસમાત્રને અહંતાને
પ્રકાશ પણ આત્માથી જ થાય છે. દાઈ માણસ
અધારામાં જોયો હોય તેને તું ક્યાં છે, એમ
પૂછવાથી તે સ્થળે પ્રકાશ નથી, તો પણ અંતરમાં
પ્રકાશ હોવાથી 'હું અહીં છું' એમ તે ઉત્તર
આપે છે. એ પ્રમાણે યોતાના દેહ-ઇન્દ્રિયોના
વિષયમાં દરથયમકૃતિ સર્વના અનુભવથી જ
પ્રસિદ્ધ છે. (૧૩)^{૨૮,૩૦}

(૨૨) અનુભવરૂપી આત્માનો જ પ્રકાશ છે,
તે 'લતા, ગુદમ, અંકુર તથા નેત્ર વિનાના પદાર્થ-
ને પોષણ કરનાર છે તથા તેના સાક્ષી છે. (૧૪)

(૨૩) બ્યવહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કાળ,
આકાશ, ક્રિયા, સત્તા તથા જગત એ બધું ચિત્ત
આણુના સંવેદનને વિષે રહેલ છે; તથા તેના
સ્વામી, કર્તા તથા ભોક્તા પણ તે જ છે. પરમાર્થ-
દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તે કર્તા પણ નથી, તેમ
ભોક્તા પણ નથી (૧૫)^{૩૧,૩૨}

(૨૪) આણુપણાનો*, ત્યાગ ન કરનાર તે

* સતરમા પ્રશ્નો ઉત્તર ૧૦ મી કલમમાં પણ

ચિત્-અણુને જગતરૂપી રત્નને સંપુટ ઉત્પન્ન કરે છે (૧૭) -

(૨૫) એ કેવલ પરમાત્મામાં પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતારૂપી જગત નથી.^{૩૩} તેજ પરમાત્મા જ્યારે સર્વ જગતને વિષે સર્વત્ર સ્ફુરે છે, ત્યારે એ જગદ્ગ્રંથી સંપુટમાં પરમાત્માજ પરમ મણિ છે. (૧૮)^{૩૪}

(૨૬) ચિત્-અણુના કુખે કરીને પણ બોધ થતો નથી, માટે તે તમરૂપ છે, અને તે ચૈતન્યરૂપ છે તેથી પ્રકાશકર્તા પણ છે x (૧૯)

(૨૭) ચિત્-અણુ સંવેદનરૂપ છે, માટે તે 'છે' અને ઇન્દ્રિયો તેને પહેંચતી નથી, માટે તે 'નથી' (૨૦)^{૩૫}

(૨૮) ચિત્-અણુની ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તે દૂર છે તથા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી તે સમીપ પણ છે. (૨૧)

(૨૯) ચિત્-અણુ પોતે અણુરૂપ છે અને તે સર્વના સંવેદનરૂપ છે, માટે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે.^{૩૬} જો આ જગત ભવામાં આવે છે, તે માત્ર સંવેદનરૂપ છે પણ સત્ય નથી, તેમજ પર્વત વગેરે પણ સત્ય નથી, તેથી સંવેદનને લીધે અણુમાં પણ મેરુપણું ધટે છે. (૨૨)^{૩૭}

(૩૦) જ કાળમાં એક નિમેષ (પલકારે) નો અનુભવ થાય છે, તેને નિમેષ માનવો તથા જેમાં કલ્પનો અનુભવ થાય તેને કલ્પ માનવો.^{૩૮} અનેક યોજનમાં પથરાયેલું મહાનગર પણ જેમ માણસના મનમાં રહે છે, તેવી રીતે કલ્પક્રિયાનો વિલાસ પણ નિમેષરૂપ જણાય છે.^{૩૯} જો પ્રમાણે મોટા શહેરની સમગ્ર રચના એક નાના દર્પણમાં ભવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે એક નિમેષમાં પણ કલ્પનો અનુભવ થવા સભવ છે.^{૪૦} આમ જ્યારે એક અણુમાં પણ ભ્રમથી નિમેષ, કલ્પ,

પર્વત, પાણીનું પૂર તથા કરોડ યોજન રહે છે, ત્યારે તેમાં એકપણું તથા દ્વૈતપણું કે ઘટે.^{૪૧} સ્વપ્નમાં જ્યાં રીતે એક ક્ષણમાં સત તથા અસતનો અનુભવ થાય છે, તેવી રીતે 'મેં' પ્રથમ આવી રીતે કરેલું છે' એવી બુદ્ધિને ઉદય થાય છે.^{૪૨} માણસને કુખના વખતમાં થોડોકાળ લાગે તથા પડે છે તથા સુખના વખતમાં લાગે કાળ પણ થોડો લાગે છે. હરિદ્વંદ્રરાજને કુખના વખતમાં એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો.^{૪૩} સુવર્ણમાંથી જેમ કડાં તથા કુંડળ થાય છે, તેમ માણસના અંત કરણમાં સાચો અથવા ખોટો જોવા નિર્ણય થાય છે, તેવા ચૈતન્યમાં પ્રકાશ પામે છે પણ ખરું જોતાં, નિમેષ પણ નથી, કલ્પ પણ નથી, દૂર પણ નથી, તેમ અદૂર પણ નથી; માત્ર અન્ય વસ્તુની ધેડે ચિત્-અણુની પ્રતિભા રહેલી છે.^{૪૪, ૪૫} પ્રકાશ તથા અંધકાર, દૂર તથા અદૂર અને ક્ષણ તથા કલ્પ, એ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે, માટે તેમાં કંઈ પણ ભેદ નથી (૨૩, ૨૪)^{૪૬}

(૩૧) ચૈતન્યરૂપી અણુ ઇન્દ્રિયોના સારરૂપ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે અને ઇન્દ્રિયો તેને પહેંચતી નથી, માટે તે અપ્રત્યક્ષ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા શબ્દ એ ચાર પ્રમાણથી ચિત્-અણુમાં દરશ્યપણું ઉદય થાય છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે.^{૪૭} જ્યાં સુધી સુવર્ણમાં કડાં તથા કુંડળનું જન્મ લેન છે, ત્યાં સુધી તેમાં સુવર્ણપણું નથી, તેમજ જ્યાં સુધી દરશ્યપણું છે, ત્યાં સુધી વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યનું એકરસપણું નથી.^{૪૮} જેમ કડાં તથા કુંડળપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારે તે કેવળ સુવર્ણ છે, તેમજ જ્યારે દરશ્યપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારે પછી કેવળ નિર્મળ તથા શુદ્ધ પદ્મક જ દેખાય છે.^{૪૯} વળી ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વરૂપ છે, માટે તે સદ્રૂપ તથા દુર્લક્ષ હોવાને લીધે તે અસન્નરૂપ પણ છે.

પાન્યો છે

x ઓગણીસમા પ્રજ્ઞાના સ્વરૂપ ઉત્તર છઠ્ઠી કલમમાં આવી ગયો છે

(૩૨) ચિત્-અણુમાં ચેતનધર્મ હોવાથી તે ચેતનરૂપ છે, તથા ચેત્યપણાના અભાવથી તે અચેતનરૂપ પણ છે.^{૫૦} જોના આત્મા ચિત્તનો યમત્કારમાત્ર છે, જ ચિત્તની પ્રતિભારૂપ છે અને જ પવનથી હાલતા વૃક્ષ જેવું છે, તે આ જગતમાં ચિત્ત અને ચેત્ય (દ્વેત જગત) ની કલ્પના જ ક્યાંથી હોય!^{૫૧} જ પ્રમાણે થાટા તકકો શૃંગવૃષ્ટ્યાની નદીરૂપે જણાય છે, તેવી રીતે એક અદ્વેત ચેતન ચેતન-અના પ્રતિભાસથી જગતરૂપે જણાય છે.^{૫૨} સૂર્યનાં કિરણથી આકાશમાં સૂક્ષ્મપદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેમાં 'અસ્તિતા' તથા 'નાસ્તિતા' એ બન્ને રહેલ છે; તેવી રીતે કલ્પના આદિથી જગતની 'અસ્તિતા' તથા 'નાસ્તિતા' છે.^{૫૩} જમ માયાને લીધે સૂર્યનાં કિરણવાળા આકાશમાં સુવર્ણ જોવામાં આવે છે, તેમ માયાને લીધે આ જગત જોવામાં આવે, તો તેમાં ચિત્ તથા ચેત્યની કલ્પના કેમ જ થયે!^{૫૪} સ્વપ્નમાં નગરનો તથા અણુતમાં ગંધર્વનગરનો આકાર નથી, તે છતાં તેનો આકાર જોવામાં આવે છે, તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી; તે જ પ્રમાણે લીધે કાળના ભ્રમથી આ જગત જણાય છે એમ જણો.^{૫૫} આ પ્રમાણે જ્ઞાન યવાથી તથા નિર્બળ અવ્યાસ યવાથી જ્ઞાનવાન માણસોને સંસારમાં જન્મ-મરણ થતાં નથી.^{૫૬} જો તથા આકાશમાં દેખાવામાત્ર ભેદ છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; માટે ખડના ચંબ-કાથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધી જ એક વસ્તુ સત્ય છે, તે જ સત્ છે.^{૫૭} વિદ્યાકાશમાં પ્રતિભાસથી ભેદ જણાય છે અને પ્રભાના પિંડની પેઠે તેની અનિર્વચનીય પ્રમા છે. (૨૬)^{૫૮}

(૩૩) જુદાપણાના સંસ્કારવાળી યુક્તિના યમત્કારથી યુક્તિને જુદાપણું જણાય છે, પણ સ્વસ્તુતાથી જુદાપણું નથી. આત્મપ્રકાશ સર્વોન્નત છે અને વૃક્ષમાં જમ બીજ છે, તેમ તે છે.*

* સાદા તથા એકસદા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૮૧ માં થો. રા. ૨૨

(૩૪) બીજ તથા તેની અંદર રહેલું વૃક્ષ-પણું જમ જુદું છે તથા નથી અને જમ બીજમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે આકાશ-કાષની પેઠે નિરંતર જગત રહેલું છે. જાણી રીતે બીજમાં વૃક્ષપણું છે અને તે આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત રહ્યું છે અને તે સાક્ષીપણાથી ચેતન્યરૂપ છે.^{૫૯-૬૧}

એ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મની સત્તા રહી છે, બીજા કાંઈ પણ કળા નથી. તે બ્રહ્મસત્તા શાંત, અજ અને એક છે. તે આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે. સુચક પુરુષો તે બ્રહ્મને માયાના નિરાસે કરીને શોધે છે. તે એકતા શુષ્ક કરીને પણ શૂન્ય છે. તે માયાસંબંધથી રહિત છે, ચેતન્યરૂપ છે, સર્વજ્ઞ વ્યાપક છે અને પરમાર્થસ્વરૂપે કરીને રહે છે.^{૬૨}

જ્ઞાતં સમસ્તમજમેકમનાદિમધ્યં નેદાસ્તિ
કાચન કલા કલના કર્યંચિત્ । નિર્દ્વંદ્વશંતમતિ-
રેકમનેકમચ્છમામાસરૂપમજમેકમિકાસમાસ્તે ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ્યુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો 'અશ્વમેદન' એ નામનો
સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો

રાજાએ બાકી રહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

॥ રાક્ષસ્યુવાચ ॥

અહો તુ પરમાયોક્તિઃ પાવની તવ મંત્રિણઃ ।
રાજા રાજીવપત્રાચ્છ દ્વાનીમેષ માપતામ્ ॥ ૧ ॥
રાક્ષસી બોલીઃ-હે મંત્રી ! તમારે બોલવું
પવિત્ર તથા પરમાર્થરૂપ છે. હવે બાકીના પ્રશ્નોનો
ઉત્તર આ કમલધોયન રાજા આપે.^૧

સર્ગની ૩૧ મી તથા ૩૨ મી કલ્પમાં છે.

* આ એકપક્ષીયા સર્ગમાં રાજાએ મંત્રીના ઉત્તરથી બાકી રહેલા રાક્ષસીના પ્રશ્નોનો ક્રમે કરીને ઉત્તર આપ્યો તથા મંત્રીએ લીધેલ ઉત્તરમાં પણ રાજાએ કેટલીક સુક્તિ કરી.

રાજા બોલ્યો:-હે રાક્ષસી ! જ્યારે જગતની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે જ આત્મ-પ્રતીતિ થાય છે; અને જ્યારે સર્વ સંકટપૂર્ણો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે જ ચિત્ત વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^૨ આત્મસત્તામાં સંવેદનનો વિકાસ થાય છે, એટલે જગતમાં સુદિ બેવામાં આવે છે. અને આત્મસત્તામાં સંવેદનનો સંકેત થાય છે, એટલે જગતમાં પ્રલય બેવામાં આવે છે. માટે વેદાંતનાં વાક્યોની નિષ્ઠા વાળીથી પણ અગોચર છે.^૩ આ ચર તથા અચર જગત આત્માની ચિત્તમય લીલા છે. તે જગત છે અને નથી એવી રીતે બે ઢાટી (પક્ષ) રૂપ છે, તેમજ બે ઢાટીની વચ્ચે રહેલું છે. (સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન એ બે ઢાટીની વચ્ચે રહેલ છે. સારાંશ કે અનિર્વચનીય છે.)^૪ પરમાત્મા વિશ્વરૂપે (ભિન્નભિન્નરૂપે) છે, તો પણ તેનું અખંડિત-પણું અંકિત નથી. આમ હે ભૂદ્રા ! બ્રહ્મ કે જ સત્તામાત્ર છે, તેના વિષે જ તમારા બધા પ્રશ્નો છે. (તો પણ બાહી રહેલા પ્રોક્ષોનો ઉત્તર આપું તે સાંભળો).^૫

(૧) બ્રહ્મરૂપી આણુ છે, તે આત્માને વિષે વાયુપણાના સંવેદનથી જાતિએ કરીને વાયુરૂપ જણાય છે; પણ 'અરુ' જોતાં તે વાયુરૂપ નથી; કારણ કે તે કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે. (૨૭)^૬

(૨) બ્રહ્મરૂપી આણુમાં શબ્દનું સંવેદન થવાથી તે શબ્દરૂપ છે, પણ શબ્દપણું તેમાં જાતિમાત્ર છે, માટે તે શબ્દરૂપ નથી, તેથી બ્રહ્મને વિષે શબ્દ તથા અશબ્દ એ બંનેનો અર્થ દર્શિયો દર છે. (૨૮)^૭

(૩) બ્રહ્મરૂપી આણુ સર્વરૂપ છે અને અદૃશ્ય હોવાથી તે કંઈ પણ નથી. (૨૯)

(૪) પરમાત્માની સત્તાથી અહંકારને લીધે જીવને અહંતા થાય છે, તથા અહંકારનો નાશ

થવાથી અહંતા મટી જાય છે. સર્વશક્તિમાત્ર પરમાત્માની પ્રતિભા જ તેમાં કારણરૂપ છે. (૩૦)^૮

(૫) આત્મા ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૧)

(૬) આત્માની પ્રાપ્તિ થવાથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે પોતે જ આત્મારૂપ છે તેથી બીજી પ્રાપ્તિ નથી તથા આત્માની પ્રાપ્તિથી બીજું પ્રાપ્ત્ય (મેળવવાનું) રહેતું નથી, તેથી સર્વ મળ્યું.^૯ મૂળને કાપી નાખનાર બોધરૂપી ખડ્ગનો જ્યાં સુધી હૃદય થયો નથી, ત્યાં સુધી જન્મરૂપી વસંતકલ્પમાં જન્મ-મરણરૂપી વેલની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. (સારાંશ કે, જ્યાં સુધી સંસારના મૂળરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ તો પણ તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી; પણ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે જ સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ જણાય છે. (૩૨)

(૭) સૂર્યના તડકામાં પાણીની બુદ્ધિવાળી માણસ સાચા પાણીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ અણુરૂપી આત્માએ પોતે સાકારપણુથી દૃશ્યપણુને પામીને સ્વસ્થપણુમાં જ પોતાના આત્માને નાશ કર્યો છે. (૩૩)^{૧૦,૧૧}

(૮) ચૈતન્યરૂપી આણુની અંદર મેરુપર્વ છે, તેમ ત્રિભુવન વૃણરૂપ છે. (કદાપિ એમ કહે કે તે અંદર છે, તે બહાર કેમ જણાય છે? તે કહેવાનું કે) વનન કરવાથી માધારૂપે તે અંદર છતાં બહાર જણાય છે જેવી રીતે વિષયી પુરુષને સ્વપ્નમાં સ્ત્રીનું આલિંગન થાય, તે તેને પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આણુની અંદર જે વસ્તુ રહેલ છે, તે બહાર જણાય છે.^{૧૨,૧૩} સુદ્ધિના આદિથી ચૈતન્યને જેવી શક્તિનો સર્વ ઠેકાણે હૃદય થયો છે, તેવી શક્તિ સંકટપર્માં બેવામાં આવે છે.^{૧૪} જેવી રીતે બાળકનું મન જ પદાર્થમાં લાગે છે, તેવું તેને બેવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ જગતમાં સંવિત્ના આત્મપણી જીવું સંવેદન રહે છે, તેવું બેવામાં આવે છે.^{૧૫}

* ૮૦મા સર્ગની ૮૫મી કવચમાં ૨૯ મા પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક વાર આવી ગયો છે.

(૯) આમ અતિસૂક્ષ્મ ચૈતન્યરૂપી પર-
માણુથી આપું વિષ પુરાઈ રહ્યું છે. (૩૫)^{૧૯}

(૧૦) ચિત્-અણુ સો યોગ્યનમાં છે, તો
પણ તે સંપૂર્ણ માતૃ નથી; કારણ કે તે સર્વ
ઠેકાણે રહેનાર છે, અનાદિ છે, અરૂપ છે તથા
આકૃતિરહિત છે. (૩૬)^{૨૦}

(૧૧) જમ કોઈ ધુતાણે જગ, સમ્મર નયા-
વીને તથા આંખો મારીને મૂખ આંને વશમાં
લઈને રખાડે છે, તેમ શુદ્ધ ચિદાલોક (પરમાત્મા)
પણ અભિનય કરીને પર્વત અને વૃણ સાથેના
સર્વ જગતને નચાવે છે. (૩૭)^{૨૧}

(૧૨) લૂગડાની અંદર મેરુપર્વતનું ચિત્ર
કાઢેલું હોય, તે લૂગડાની અંદર છતાં જમ બહાર
જણાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી અણુ કે જ અનંત-
રૂપે રહેલ છે, તેની અંદર ચિત્રરૂપે રહેલા પર્વ-
તના સમૂહો બહાર જણાય છે. (૩૮)^{૨૨}

(૧૩) ચિત્-અણુ દિશા-કાળ વગેરે સર્વ
પદાર્થમાં વ્યાપક હોવાથી પર્વતથી પણ મોઢું
છે. તે વાળના અગ્રભાગના પણ સોમા ભાગરૂપે
છે, તેથી તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે.^{૨૩} સરસવના
કણની સાથે જમ મેરુપર્વતની સરખામણી થતી
નથી, તેમ અણુની સાથે શુદ્ધચૈતન્યની સરખા-
મણી થતી નથી.^{૨૪} પરમાત્મામાં માયાના
સંબંધને લીધે અણુપણું કલ્પેલું છે, તેથી સુવ-
ર્ણમાં કંકાકુંડળની પેઠે શ્રુતિમાં અણુની સાથે
શુદ્ધચૈતન્યની સરખામણી કરી છે; પણ ખરું
ભોતાં તેમ નથી.^{૨૫}

(૧૪) આ અનુભવસ્વરૂપ આત્મપ્રદીપથી
સૂર્યાદિ પ્રકાશ પામેલ છે, એટલા માટે આત્માથી
જુદી તે પ્રાકાશની સ્થિતિ નથી. 'કદાપિ તેની
જુદી સ્થિતિ માનીએ, તો જડપણને લીધે સૂર્ય
વગેરે પ્રકાશ પામતા સર્વ પદાર્થમાંથી કોઈને
પણ પ્રકાશપણું થતું નથી; તેથી અપ્રકાશરૂપ-
તા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દાખ ચિત્-અણુમાં
સંભવતો નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી સ્વયંપ્રકાશ

સિદ્ધ થાય છે; માટે તે ચિત્-અણુ પોતામાં
કલ્પેલા તમ-પ્રકાશને પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે.
સૂર્યાદિને તો સ્વપ્રકાશપણું સંભવતું નથી, કાર-
ણ કે તે જડ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ
કરી શકતા નથી. ચિત્-અણુમાં તથા સૂર્યાદિમાં
એટલો જ ભેદ છે કે, તેનો વર્ણ ઉન્નતવળતા
તથા સ્થામતા સાથે સંબંધ રાખે છે. સૂર્યના
વર્ણને સ્થામતા સાથે સંબંધ કહેવાનું કારણ એ
કે, તેના પ્રકાશ વિના અંધકાર કાંઈ પદાર્થ નથી.
વળી અંધકાર તથા પ્રકાશ કે જ જડ છે, તેની
એકતામાં ચૈતન્ય સૂર્યરૂપ કારણની એકતા પણ
હેતુ છે. આ જગતપ્રસિદ્ધ સૂર્યનો પ્રકાશ દિવસે
હોય છે તથા રાત્રિએ હોતો નથી, તેમ તે બહાર-
રની વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે અને શરીરની અંદર
રહેલા પદાર્થનો પ્રકાશ કરતો નથી. ત્યારે ચૈત-
ન્યરૂપી સૂર્ય તો રાત્રિ અને દિવસ, બહાર અને
અંદર, સર્વ ઠેકાણે અસ્ત અને ઉદયથી ગહિત
પ્રકાશી રહેલ છે આ ચિત્પ્રકાશથી જ પ્રકાશેલી
અને અનેક પદાર્થથી ભરેલી બ્રહ્માંડરૂપી ઝંપડી-
માં જીવાત્મા પોતાને જોઈતા પદાર્થને જોઈ શકે
છે.^{૨૬-૨૭} જગતમાં તેજને અને તમ (અંધકાર)ને
પરસ્પર વિરોધ છે, માટે ચિત્પ્રકાશ તમનો પ્રકાશ
કરે છે એમ કહેવું થતું નથી. તો પણ આ ઠેકાણે
તમ શબ્દ વડે દેહાદિ જડ વર્ણનું ગ્રહણ કરેલ છે,
માટે તેની પ્રકાશકતા ચિત્પ્રકાશમાં વિરુદ્ધ નથી.^{૨૮}
જમ સૂર્ય, પોતાના જ પ્રકાશથી તથા ચંદ્રમંડ-
ળમાં પ્રતિફલિત પ્રકાશથી દિવસમાં વિકાસ પામ-
નાર તથા રાત્રિમાં વિકાસ પામનાર બન્ને કમળ-
નો વિકાસ કરે છે, તેમ ચિત્પ્રકાશ સ્વતંત્રપણાથી
તથા અવિદ્યામાં મળીને સર્વનો પ્રકાશ કરે છે.^{૨૯}
સૂર્ય જેવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા રાત્રિ
તથા દિવસરૂપે પોતાના આત્માને પ્રકાશે છે,
તેવી રીતે ચિત્પ્રકાશ સત્ તથા અસત્ (જીવરૂપે
તથા દેહરૂપે) પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. (૪૧)
(૧૫) વૃક્ષનાં પ્રથમ પત્ર, ફળ આદિ અવ-

યવમાંથી જમરે ગ્રહણ કરેલા સધળા રસ જમ મધમાં રહેલા છે, તેમ ચિત્-અણુના ઉદરમાં અખિલ અનુભવના અણુ રહેલા છે. ^{૨૬, ૨૭} વસંત-ઋતુના પ્રભાવથી જમ સર્વ વનનાં વૃક્ષમાં અંકુર આદિ અવયવો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અખિલ અનુભવના અવયવો આ ચિદ્અણુથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૨)^{૩૧}

(૧૬) અસંત સૂક્ષ્મપણુને લીધે ઇન્દ્રિયો-થી આસ્વાદ ન કરી શકાય એવો ચિદ્અણુ અખિલ સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થના સ્વાદને સત્તા આપે છે. ^{૩૦} જમ અરીસા વિના પ્રતિબિંબની સત્તા નથી, તેમ સમરસ ચિત્-અણુના સંબંધે વિના જળ આદિ પદાર્થમાં રહેલા સ્વાદમાં સત્તા નથી. (૪૩)^{૩૯}

(૧૭) વિવર્તકારણુતાને લીધે પોતાનો આશ્રય કરનાર સર્વ જગતનો સ્વરૂપથી ત્યાગ કરનાર એ ચિત્-અણુએ, પોતાના અસ્કરણુથી સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે અને સ્કરણુથી સર્વનો આશ્રય કર્યો છે. (૪૪)^{૩૯}

(૧૮) પોતાનું આશ્છાદન કરવાને અશક્ત ચિત્-પરમાણુએ, પોતાની અણુતાને અંદરવા-ની પેઠે વિસ્તારીને આખા જગતને આશ્છાદન કર્યું છે. ^{૪૦} હાથી જમ ધો-ખડના વનમાં પોતાને ઢાંકી શકતો નથી, તેમ આકાશની ઉપમાવાળો આત્મા એક કણ પણ પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ નથી. આમ છતાં તે આત્મા જગતને ઢાંકે છે અને તે બાણવામાં આવે, તો બાણનારને જન્મ-મરણથી રહિત કરે છે. બાળક જમ ભયેત અવ-સ્થામાં પોતાની ચીજનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સુપ્તિ અવસ્થામાં કરી શકતો નથી. આત્મામાં આ પ્રમાણે બાળક જેવી ચેષ્ટા થવાનું કારણ આયા-માત્ર છે. (૪૫)^{૪૧}

(૧૯) જમ વૃક્ષાદિકમાં વિશેષ આકારથી ન દેખાતાં નર્વા અંકુર વસંતમાં પાછાં દેખાય છે, તેમ પ્રલયકાળમાં વિશેષ આકારથી નાશ પામેલું

જગત ચૈતન્યનો આશ્રય કરી પાછું વિશેષ આકારને પામે છે. જો કે ચૈતન્યનો આશ્રય તો જગતને પ્રલયકાળમાં તેમ સૃષ્ટિકાળમાં પણ છે, છતાં વસંતઋતુમાં વનસમૂહની વિચિત્રતાની પેઠે જગતનો વિચિત્ર આકાર સૃષ્ટિકાળમાં દેખાય છે; તેથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ વૃક્ષમાં જ વિશેષ આકારથી દેખાય છે, તે જમ વસંતઋતુનો જ રસ છે, તેમ જગતની વિચિત્રતા પણ પ્રભરસનું જ પરિણામ છે; તેથી જગત અને પ્રભ એ બે વસ્તુતાથી જુદાં નથી. ^{૪૨-૪૫}

(૨૦) આત્માને જો કે વસ્તુતાથી એક પણ અવયવ નથી, તો પણ જગતમાં જટલા અવયવ-વાળા પદાર્થ દેખાય છે, તે સર્વમાં વ્યાપકપણુને લીધે આત્મા હજારો અવયવવાળો છે એમ કહેવામાં આવે છે. (૪૭)^{૪૧}

(૨૧) સ્વપ્નમાં એક જ પુરુષને પોતાનાં ચરી-રમાં વૃહપણુના તથા બાળપણુના આભાસ થાય છે, તેમ બપોરે નિમેષનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અણુરૂપી ચૈતન્યને એક નિમેષમાં હજારો કંદ્ય સ્કુરે છે; પણ એ તો સર્વ સત્તાના વિકાસે કરીને ચૈતન્યની પ્રતિભા જ સ્કુરી રહી હોય છે. જમ કાઠ માણસે ભોજન ન કર્યું હોય, તો પણ તેને ભોજન કર્યાનું સ્વપ્નમાં ભાન થાય છે, તેમ એક નિમેષમાં કંદ્યનું ભાન થાય છે. વળી મરણ ન થયું હોય, તે છતાં સ્વપ્નમાં જમ પોતાના મરણનું ભાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભોજન ન કર્યા છતાં ભોજન કર્યાનું પણ ભાન થાય છે. (૪૮)^{૪૦-૪૦}

(૨૨) જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહ્યું છે અને તેથી જ જગતના પ્રતિભાસ પ્રવર્તે છે. ^{૪૧} જ પદાર્થ જમાં હોય તે પદાર્થ તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. જમકે પૂતળી વગેરે આકાર સ્તંભમાં રહેલા છે, તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નિર્ભજ આકાશમાંથી તે આકાર ઉત્પન્ન થતા નથી. ^{૪૨} બીજામાં જમ વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ જાત, અવિધ્ય અને વર્તમાનમાં યતા પ્રાણીમાં

ચૈતન્યમાં રહેલા છે. (૪૬,૫૦)^{૧૩}

(૨૩) જન્મ અનનો કણ દ્વૈતાત્મથી વીંટા-
યેલા છે, તેમ નિમેષ અને કલ્પ ચૈતન્યથી વીંટા-
યેલા છે. તે જ પ્રમાણે અંશની કલ્પનાવાળો આ
આત્મારૂપી અણુ, નિમેષ તથા કલ્પથી વીંટા-
યો છે. (૫૧)^{૧૪}

(૨૪) આત્મા સ્વં જગતનો કર્તા તથા
ભોક્તા છે, તે પણ સ્વરૂપથી ઉદાસીનપણે રહેલો
છે. શુદ્ધ ચિત્પરમાણુથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય
છે, માટે તેમાં કર્તા તથા ભોક્તાપણાનો આરોપ
કરેલો છે.^{૧૫} પણ ખરું ભેતાં જગત યથું
નથી; તેને દાહજે પેદા કયું નથી, તેમ તેનો લય
પણ નથી; માત્ર વ્યવહારથી જ તેની પ્રતીતિ થાય
છે. કે રાક્ષસી ! 'જગત' શબ્દથી આપણે જને
જોઈએ છીએ, છીએ તે આકાશની પેઠે સમરસ,
અનાદિ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. (૫૨)^{૧૬}

(૨૫) ચિત્-અણુ ચૈતન્યરૂપી દરશપદા-
યની સિદ્ધિ માટે અંતરમાં રહેલી ચિત્ત્યમહ-
તિને બાહ્યપણાથી ધારણ કરે છે.^{૧૭} એ પ્રમાણે
ચિત્સત્તાની અંદર તથા બહાર જગત રહેલું છે,
એમ કહેવું તે માત્ર ત્રિલોકનાં પ્રાણીને ઉપદેશ
કરવા માટે જ કહેવાતું છે; પણ વસ્તુતાથી નહિ.
આત્મા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે દ્રશ્યપણાને
પામે છે. પછી ઘટ વગેરે વિષયની ઉપાધિથી તે
વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને જાણે નેત્રથી
દરશ હોય તેમ સત્ત્વર પોતે પોતામાં ઘટાદિની
પેઠે, પોતાના સ્વરૂપને દેખે છે. પણ ખરું ભેતાં
તે દ્રશ્યપણું તેમ દરશપણું પણ નથી.^{૧૮} દરશ
વસ્તુતાથી પદાર્થ અસત્ અને અનાસ્તવ છે; દ્રશ્ય
તેને પામતો નથી. કારણ કે દ્રશ્યમાં દરશપણું નથી.
જ વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે વસ્તુપણાને તે કેમ
પામે !^{૧૯} સામાન્યરૂપથી સર્વનો પ્રકાશ કરનારી
ચિત્શક્તિ સર્વ વાસનાના અંતમાં પ્રકાશ પામ-
નારા પોતાના સ્વરૂપને બાહ્યરૂપપણું આપે છે
અને તેમાં જાણજેલી દરશતાને લીધે પોતે દ્રશ્ય-

પણાને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ખરું ભેતાં દ્રશ્યપણું
પણ તેમાં નથી.^{૨૦} પુત્ર વિના જન્મ પિતાપણું
ઘટતું નથી, તથા એકપદ વિના જન્મ દ્વૈતપણું ઘટતું
નથી, તેમ દ્રશ્ય વિના દરશની સત્તા ઘટતી નથી.
જ દ્રશ્ય છે તે જ દરશપણાને પામે છે. જન્મ પિતા
વિના પુત્ર નથી તથા ભોક્તા વિના ભોજ્યપણું
નથી, તેમ દરશ વિના દ્રશ્યપણું નથી.^{૨૧} કહી
વગેરે ધરણાં ઉત્પન્ન કરવાની જન્મ સોનામાં શક્તિ
રહેલી છે, તેમ દ્રશ્ય અને દરશના નિર્માણમાં
ચૈતન્યપણાની શક્તિ રહેલી છે.^{૨૨} સુવર્ણમાં કહી
વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, પણ કહીમાં
સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી; તેમ દ્રશ્ય
દરશ પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ દરશ પદાર્થ
જડ હાવાથી તે દ્રશ્યને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.
સુવર્ણ જન્મ કહી વગેરે આત્મપણાના મોહને
ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચૈતના તથા ચેત્સુને પ્રકાશ
કરવાને સમર્થ એવું ચૈતન્ય તે દરશનું નિર્માણ
તથા મોહના હેતુરૂપી અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.
સુવર્ણમાં જ્યાંસુધી કહીની બુદ્ધિ હોય, ત્યાંસુધી
તેમાં સુવર્ણ નથી અને સુવર્ણની બુદ્ધિ થયા
પછી જન્મ તે કહી નથી, તેમ દરશપણાની બુદ્ધિ
હોય ત્યાંસુધી દ્રશ્ય નથી તથા દ્રશ્યની બુદ્ધિ
થયા પછી દરશપણું નથી.^{૨૩} એક જ પદાર્થ
માં એક જ સમયે બે ભતની સત્તા રહેતી નથી.
દૂર રહેલા પદાર્થમાં તો પુરુષ છે કે પશુ છે,
એવો સંશય હોય, ત્યારે જ્યાંસુધી પશુબુદ્ધિ
હોય ત્યાંસુધી તેમાં પુરુષબુદ્ધિ ચતી નથી તથા
પુરુષબુદ્ધિ હોય ત્યાંસુધી પશુબુદ્ધિ ચતી નથી.^{૨૪}
તે જ પ્રમાણે એક ચૈતન્યમાં દ્રશ્ય અને દરશ એ
બન્નેની સત્તા એક જ સમયે રહેતી નથી. દરશ-
પદાર્થને બેનાર દ્રશ્ય પોતાના આત્માને ભેતો
નથી અને દરશતાના સમયમાં દ્રશ્યની સત્તા
અસત્ બની રહેલી છે.^{૨૫}

(૨૬) જને કહી વગેરે ધરણાંનું જ્ઞાન નથી
તે બાણસની દંડિએ સર્વ ઢેકાણે સુવર્ણ છે, પણ

કડાંપણું નથી. તે જ પ્રમાણે જ માણસને જ્ઞાન થવાથી દરશ્યપદાર્થોના લય થયો છે (દરશ્યપદાર્થોના અભાવ છે એમ જ બળે છે), તે માણસને સર્વ ઠેકાણે દ્રશ્યાની સત્તા જ બેવામાં આવે છે; જોતલે કે, તે આગળ દેખાતા દરશ્યને દેખતો નથી.^{૭૩} જ્યાંસુધી દરશ્ય હોય છે ત્યાંસુધી દ્રશ્ય હોય છે અને દરશ્યપદાર્થ દ્રશ્યને વિષે જણાય છે. જવી રીતે બેની અપેક્ષાથી એકપણું છે પણ બેના અભાવથી એકપણું પણ રહેતું નથી, તેવી રીતે દરશ્ય વિના દ્રશ્યાની અપેક્ષા નથી.^{૭૪} સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બાકી રહે છે અને તેનું વાણી પણ વળું ન કરી શકતી નથી. (૫૪)^{૭૫}

(૨૭) દીવાથી જમ સર્વ પદાર્થ બેવામાં આવે છે, તેમ આત્મા, દર્શન અને દરશ્ય એ ત્રણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ પરમાણુ તેમને પ્રકટ કરે છે અને બોધ થવાથી પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા એ ત્રિપુટીના પણ લય થાય છે. (૫૫)

(૨૮) સુવર્ણથી* કડાં વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દ્રશ્ય, દર્શન અને દરશ્ય, એ ચૈતન્યની શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે અસત્ત્વ છે.

(૨૯) જળ અને પૃથ્વીથી જમ કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થ જુદો નથી, તેમ કોઈપણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી અણુથી જુદો નથી.^{૭૬} ચૈતન્યરૂપી અણુનો અનુભવ સર્વ ઠેકાણે છે તથા તે સર્વ અનુભવરૂપ છે, આમ એકત્વના અનુભવથી તેની એકતા પ્રસિદ્ધ છે (૫૭)^{૭૭}

(૩૦) જળથી જમ તરંગ પૃથ્વી નથી, તેમ ચૈતન્યની ઇચ્છાથી જગત પૃથ્વી નથી. કારણ કે ઇચ્છાને અનુસરનારી ક્ષણસંપત્તિ હેવાથી ઇચ્છા સાથે કલ્પેલા પદાર્થની એકતા જ રહેલી છે.^{૭૮}

* એસી મા સર્ગની ૫ મી કલમમાં ૫૬ મા પ્રશ્નો ઉત્તર આવી ગયો છે.

× સત્તાવનમાં તથા અદ્વાવનમાં પ્રશ્નો સંક્ષેપ ઉત્તર

(૩૧) પરમાત્મા જ દેશ-કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે અને તે સર્વના આત્મા તથા સર્વના અનુભવરૂપ છે.^{૭૯} તે પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે માટે સત્ત્વરૂપ છે; અને ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી તેનો બોધ થતો નથી માટે તે અસત્ત્વરૂપ છે. એ સર્વરૂપ મહાત્માને વિષે દ્વૈતપણું નથી તેમ એકપણું પણ નથી.^{૮૦} જ્યારે કોઈ બીજો પદાર્થ હોય ત્યારે જ એકની એકતા ધટે છે. જમ તડકા વિના છાંયો નથી તથા છાંયા વિના તડકો નથી, તેમ એક વિના દ્વૈત નથી તથા દ્વૈત વિના એક નથી.^{૮૧} બે બીજો ન હોય તો એકની એકતા કેમ ધટે ? માટે એકતાની અસિદ્ધિ હેવાથી દ્વૈત અને એકતા એ બંને નથી. (૫૯)^{૮૨}

(૩૨) આ પ્રમાણે એક તથા દ્વૈતપણાની અસિદ્ધિમાં જ પદાર્થ રહે છે તેનાથી, જળથી દ્રવપણું જુદું નથી તેમ કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી. (૬૦)^{૮૩}

(૩૩) જમ બીજ પોતાની અંદર વૃક્ષને ધારણ કરીને રહે છે, તેમ પરમાત્મા અનેક પ્રકારના આરંભથી પ્રકાશ પામતું આ જગત પોતાની અંદર નિરંતર ધારણ કરી રહેલા છે.^{૮૪} સુવર્ણથી કડાં વગેરે જમ જુદો નથી, તેમ દ્વૈતપણું પરમાત્માથી જુદું નથી અને જ દ્વૈતપણું બેવામાં આવે છે, તે માત્ર અજ્ઞાનથી છે. જળથી જમ દ્રવપણું જુદું નથી, પવનથી જમ સ્પર્શપણું જુદું નથી તથા આકાશથી જમ શૂન્યપણું જુદું નથી, તેમ ઈશ્વરથી દ્વૈતપણું જુદું નથી. દ્વૈત તથા અદ્વૈતપણું પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે, તે કુ અ માટે જ છે, પણ નિવૃત્તિ માટે નથી (૬૧)

(૩૪) પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા તથા દ્રશ્ય, દર્શન અને દરશ્યપણું રહેલું જગત તથા અણુમાં જ રહેલું છે.^{૮૫, ૮૬} પવનમાંથી સ્પૃહ

૮૦માં સર્ગની ૧૧ મી કલમમાં છે, તથા ૬૦ અને ૬૧ મા પ્રશ્નો સંક્ષેપ ઉત્તર ૮૦ મા સર્ગની ૩૩ તથા ૩૪ મી કલમમાં છે.

ઉત્પન્ન થઈ પાછો તેમાં જ લય પામે છે, તેવી રીતે જગતરૂપી અણુ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ લય પામે છે.^{૯૧} અદો! પરમાત્માની માયા મોહ કરનારમાં ઉત્તમ મોહ કરનારી છે; માયાથી એક પરમાણુમાં ત્રેલોક્યની પરંપરાનો શ્રમ થાય છે; પણ ખરું જોતાં ચિન્માત્ર પરમાણુપણથી જ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે.^{૯૨}

(૩૫) બીજામાં વૃક્ષ રહે, તેવી રીતે પરમાત્માની અંદર જગતજનની સ્થિતિ છે. કૃષ્ણ અને પશ્ચિવસહિત વૃક્ષનો વિસ્તાર જમ બીજમાં છે, તેમ ચિત્-અણુના હૃદયમાં જગત રહેલું છે અને તે યોગીની દૃષ્ટિથી દેખાય છે. બીજમાં જીવી રીતે પોતાની ચાખ્ખા, કૃષ્ણ અને પુષ્પને ત્યાગ કરનાર ઝાડ રહેલ છે, તેવી રીતે ચિત્-અણુમાં વિકાસ પામતું જગત રહેલું છે.^{૯૩, ૯૪}

(૩૬) બીજાના ડોશમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે દ્વૈત તથા અદ્વૈતરૂપે રહેલું જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહેલું છે; અને તેને જે જીવે છે તે જ જીવે છે.^{૯૫} ખરું જોતાં દ્વૈત પણ નથી, અદ્વૈત પણ નથી, બીજ પણ નથી, અંકુર પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, ઉત્પન્ન થયું નથી અને ઉત્પન્ન નથી થયું એમ પણ નથી. જસ્તિ પલું નથી તેમ નાસ્તિપલું પણ નથી.^{૯૬} અને સૌમ્ય નથી તેમ ક્ષોભવાણું પણ નથી. ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર રહેલું જગત આકાશ નથી, તેમ વાયુ પણ નથી.^{૯૭} તે જગત નથી તથા અજગત પણ નથી; માત્ર ચૈતન્યની જ શુભ સત્તા સર્વ ઠેકાણે છે; અને તે સત્તા સર્વાત્મક હોવાથી જે સ્થળે જોવા તેનો ઉદય થયો છે, તે ઠેકાણે તેવી તેની સત્તા છે.^{૧૦૦} પરમાત્મારૂપી અણુ સમગ્રના આત્માપણથી ઉદય નથી પામેલ તો પણ ઉદય પામેલ છે.^{૧૦૧} બીજને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષ, વૃક્ષના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના

બીજ સહિત પૃથ્વીમાં ઉદય થાય છે. તેવી રીતે પરમાત્મા જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા જન્મ-મરણની કલ્પનાને પામે છે.^{૧૦૨} વૃક્ષ બીજપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા વૃક્ષપણથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; એ પ્રમાણે બન્ને રીતે તેમાં વિકાર છે; ન્યારે ચિત્-અણુ નિરંતર નિર્વિકાર છે.^{(૬૪)^{૧૦૩}}

(૩૭) પરમાણુની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરું જોવા દૃઢ છે; કારણ કે પરમાણુથી કમળતંતુ સ્થૂળ છે.^{(૬૫)^{૧૦૪}}

(૩૮) એ પ્રમાણે અંતરાત્મારૂપી પરમાણુ કે જીવી અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરૂરૂપ છે, તેની અંદર ચૈતન્ય-ધન કરોડો મેરુ તથા મંદર પર્વત રહેલા છે.^{(૬૬)^{૧૦૫}}

(૩૯) એક ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી જ આ જગત વ્યાપી રહેલ છે અને તેનાથી જ તે વિસ્તાર પામ્યું છે. એ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુએ જ તે રચેલું છે, તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના બેદથી પેદા કરેલું છે અને તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભોગ ભોગવવાના વિધયના બેદ કરેલ છે. આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે તે જમ સ્વચ્છ અને શૂન્ય આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ પણ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^(૬૭)

(૪૦) ઉપર પ્રમાણે આયુર્ વિશ્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને અમે પણ વિશ્વમાં જ હોવાથી તેની સત્તાથી બ્યવહાર કરીએ છીએ, વધ કરવા યોગ્યનો વધ કરીએ છીએ તથા જગતનું પાલન કરીએ છીએ.^{(૬૮-૭૦)^{૧૦૬}}

(૪૧) આત્મસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરનાર અને અવિદ્યાથી બરપૂર હોવાને લીધે તથા બોધનું સ્થાનક હોવાને લીધે સુપ્રસિદ્ધસદા એવા દ્વૈત સાથે એકતા રાખનાર તથા જગદવસ્થામાં પણ જગતના પદાર્થોને સત્તા આપવાથી પોતાની સુંદરતાનો ત્યાગ ન કરનાર અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયથી રહિત એવું તત્ત્વ બાણનામાં આવે,

* એ શીમા સર્ગની ૯મી કલમમાં ૬૩મા પ્રશ્નોના ઉત્તર આવી ગયો છે.

ત્યારે આ તુચ્છ જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન જ હોય એમ ભાસે છે. એટલે કે જગતના દર્શનથી એ કે મારે અભાવ જણાય છે, તો પણ બ્રહ્મદર્શનથી મારે સદ્ભાવ જ છે (૭૧-૭૨)^{૧૦૭}

દ્વૈતેન સુંદરતરં સ્વમનુજ્ઞિતેન રૂપં સુષુપ્તસ-
દ્યેન યથાવગોઘાત્ । એકયં ગતં સ્થિતિગમા-
ગમ્યુક્તમેવમિત્યં સ્થિતં તનુ જગત્ પરમાર્યપિંદઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'પરમાર્યપિંડીકરણ' એ
નામનો સર્ગ ૮૧ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૮૧ મો

રાજ અને રાક્ષસીનો સ્નેહ તથા
રાક્ષસીનું બોજન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी ।

अवबुद्धपदांतं स्वं जहौ मत्सरचापलम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રાજ! એ પ્રમાણે
વનમાં મર્કટીરૂપે રહેલી એ કર્કટીરાક્ષસીએ
રાજનાં વચન સાંભળ્યાં, તેને બ્રહ્મજ્ઞાન થયું અને
પોતાની રાક્ષસી ભતિની અપળતાનો ત્યાગ કર્યો.^૧
વર્ષાઋતુમાં જમ દેહને શીતળતા મળે અને
ચંદ્રના પ્રકાશથી રાત્રિવિકાસી કમળને જમ શીત-

+ રાક્ષસીએ ૭૨ પ્રશ્ન પૂછે છે તેમાંથી ૮૦
મા સર્ગમાં મત્તીએ ૨૬ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો તથા
૨૭ મા પ્રશ્નથી એકાદશીમા સર્ગમાં રાજએ ઉત્તર
આપ્યો એ રીતે સર્ગમાં ૫૬-૨૯-૬૩-૫૭-૫૮-૬૦
અને ૬૧ એટલા પ્રશ્નનો ઉત્તર મત્તીએ સહેજથી
આપેલ છે, તો પણ એકપાસીમા સર્ગમાં રાજએ બીજી
વાર તેનો ઉત્તર આપ્યો છે એ રીતે સર્ગમાં ૧૭
૧૬ અને ૨૦ એ ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર મત્તીએ બેવાર
આપેલ છે.

x આ બ્ધાસીમા સર્ગમાં કર્કટીરાક્ષસીએ પ્રસન્ન
થઈ રાજ તથા તેના મત્તીને મનનું દાન કર્યું; તથા
સમાધિમયી ભયન થયેલી તે રાક્ષસીને રાજએ વધ
કરવા ચોખ માણસનું બોજન આપ્યું, એટલું કહેવાય.

ળતા મળે, તેમ તાપરહિત વિશ્રાંતિ મળવાથી
તે રાક્ષસીને અંતઃકરણમાં શીતળતા થઈ.^૨ જમ
આકાશમાં મેઘનો ગડગડાટ સાંભળીને બગીચાના
ગર્જને આનંદ થાય તેમ રાજનાં વચન સાંભ-
ળીને તે રાક્ષસીને આનંદ થયો.^૩

રાક્ષસી બોલી:—જમાંથી સારનો અસ્ત
થયો નથી એવા જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી પ્રકાશ પામતી
તમારી બન્નેની બુદ્ધિ પવિત્ર જણાય છે.^૪
ચંદ્રમંડળમાંથી પ્રસરેલી ચાંદની પેઠે તમારી
બુદ્ધિ શીતળ, સમરસ તથા શુદ્ધ છે. તમારા દ્વં-
યમાંથી વાણીદ્વારા નીકળેલી વિવેકશુભિન્ન
શ્રવણ કરીને હું તમારા જવા વિવેકી માણસોને
જગતે પૂજવાલાયક અને સેવવાલાયક માનું છું.
ચંદ્રના હૃદયથી જમ રાત્રિવિકાસી કમળનો
વિકાસ થાય, તેમ તમારા સત્સંગથી હું વિકાસ
પામી છું.^૫ જમ સૂર્યના સપ્તર્થથી સૂર્યવિકાસી
કમળનો વિકાસ થાય છે અને જમ પુષ્પના સમા-
ગમથી સુગંધ વધે છે, તેમ તમારા સમાગમથી
મને આનંદ થયો છે.^૬ જમ હાથમાં દીવાવાળા
માણસને અધકાર પરાભવ આપી શકતો નથી,
તેમ સત્પુરુષના સમાગમથી હું ખની બાધા રહેતી
નથી.^૭ પૃથ્વીમાં સૂર્યરૂપી એવા તમે બને જણ
અહીં જગલમાં મને પ્રાપ્ત થયા છો. તમે પૂર્ણ
કર્યા ચોખ છો. આથી તમારી જે હૃદય દોષ
તે તમે મને કહો.^૮

રાજ બોલ્યા:—રાક્ષસના કુળરૂપી વનમાં
મંજરીરૂપે રહેલી કે ગાસડી! આ દેશમાં સર્વ
માણસને દ્વંદ્વના રણરોગની ઘણી પીડા થાય
છે.^{૧૦} વળી આખી જનતા વિશ્વવિકાસી તપી
રહી છે. એટલા માટે હું રાત્રિયધો સારું બહાર
નીકળ્યો છું.^{૧૧} દ્વંદ્વના રણ વગેરે રોગની
ઓપધથી સાંતિ થતી નથી. માટે મને તમારા
જવા પાસેથી મંત્રનો ઉપદેશ લેવાની ઇચ્છા છે.
અતઃ જનોનો નાશ કરનાર તમારા જવાં માણસ-
ને ચિંતા કરવા માટે મારી પ્રવૃત્તિ અને તે

દ્રુપદ છે. ૧૧૫૩ દે ગુમા । તમારે હવેથી ઠાઈ પશુ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. તમે મારાં એ વચનનો અંગીકાર કરો. ૧૫

રાક્ષસી બોલી:-હે પ્રણુ । હું તમારાં વચનનો અંગીકાર કરું છું અને સાથે જ આજથી હું ઠાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ. ૧૫

રાજ બોલ્યો:-કમળ જવાં નેત્રવાળી દે રાક્ષસી । મારાં વચન પ્રમાણે ઠાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવાથી તમારા શરીરની આજીવિકા કેમ કરીને ચાલશે ! ૧૫

રાક્ષસી બોલી:-હે રાજન । પર્વત ઉપર છ માસ સુધી સમાધિ ક્યાં પછી હું સમાધિમાંથી જાગી અને મને ભોજનનો સંકેત મળ્યો. આથી મને ભોજન કરવાની ઇચ્છા થઈ અને હું અહીં આવી હતી. ૧૭ હવે હું પાછી તે જ પર્વતના શિખર ઉપર જઈ ધ્યાનના નિયંત્રણમાંથી, સચેતન પૂતળીની પેઠે ઇચ્છા હશે ત્યાંસુધી સુખેથી રહીશ. ૧૮ હું મરણના સમય સુધી શરીરને ધારણથી ધારણ કરી રાખીશ અને કાળે કરીને થયેલ પહેલું જન્મનો લાભ કરીશ; આવી મારી ઇચ્છા છે. ૧૯ હે રાજન । હવે જ્યાં સુધી આ મારું શરીર રહેશે ત્યાંસુધી હું ઠાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ, તેથી મારું વચન સાંભળો. ૨૦ ઉત્તર દિશાના દૃઢ્યમાં હિમવાન નામે પર્વત છે. તે શરદાઋતુના ચંદ્રનાં કિરણ જેવાં નિર્મલ છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. ૨૧ તે પર્વતના સુવર્ણશિખરની ઉચ્ચ ગુફામાં મારો નિવાસ છે. મેં મેલેખાની પેઠે હું ત્યાં સોયના રૂપે રહું છું અને મારું નામ 'કકટી' છે. ૨૨ માણસમાનનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી હું સુચિરપ આત્માવાળી પ્રાણહારી વિપ્રચિકા થઈ એવી ધારણાથી મેં બ્રહ્માની તપથી ઉપાસના કરી હતી. ૨૩ આથી બ્રહ્માની પાસેથી વરદાન મેળવી હું વિપ્રચિકા પણ પામી હતી અને મેં જીવને બાધા કરી ઘણાં

ઘણાં વરસ સુધી ઘણાં ઘણાં માણસોની હિંસા કરી છે. ૨૪ ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મને કહ્યું: 'તારે ગુણગાન માણસની હિંસા ન કરવી.' વળી તેમણે મને મર્યાદાને માટે મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. હું તે મંત્રને આધીન થઈ રહી છું. આથી જ માણસ તે મંત્રથી પોતાની રક્ષા કરે છે, તેને હું બાધ કરતી નથી. ૨૫ બ્રહ્માને ખતાવેલો એ મંત્ર હું તમને આપું છું, તમે તેને ગ્રહણ કરો. એથી લોકની બાધા વિરામ પામશે અને રાજ વગેરે રાગની શાંતિ થશે. ૨૬ મેં પ્રથમ હિંસામાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી હતી અને લોકોના દૃઢ્યના લોહીને શોષી લીધું હતું. આથી માણસની નાડી રુધિર વિનાની થઈ રહેલી છે. ૨૭ જ માણસના શરીરમાં હું પ્રવેશ કરું તેતું મરણ થાય છે. કદાપિ ઠાઈ ઉપાયથી તે જીવતો રહે છે, તો તેના રુધિરતું મેં પાન કરેલું ડોઈને (રુધિરવાહિની નાડીઓ ખાલી પડી જવાથી) તેના વંશજોની નાડીઓ પણ લોહી વિનાની ઢાય છે. ૨૮ હે રાજન । તે વિપ્રચિકાનો મંત્ર હું તમને ખતાવું છું. સત્તવાળા માણસને ઠાઈ પણ પદાર્થ દુઃસાધ્ય નથી. ૨૯ માટે હે રાજન । દૂષિત થયેલી નાડીઓની અંદર રહેલા રાજ રાગની શાંતિને માટે બ્રહ્માએ જ મંત્ર મને કહેલો છે, તેને તમે શીઘ્ર ગ્રહણ કરો. ૩૦ હે રાજન । તમે મારી સાથે નદીને કંઠિ આવો. હું પ્રસન્ન થયેલી છું, તેથી તમે આવમન કરી પવિત્રપણે નિયમ ધારણ કરો, એટલે હું તમને મંત્રોપદેશ કરીશ. ૩૧

વસિષ્ઠ બોલ્યો:-એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિમાં તે રાક્ષસીનાં વચન સાંભળી રાજ તથા મંત્રી એકબીજાના સ્નેહથી નદીના તીર ઉપર ગયા. ૩૨ અન્વય વ્યતિરેક વડે (ભાવની પરીક્ષાના ચિહ્નથી) રાક્ષસીનો આવો અત્યંત સ્નેહ જાણીને તે બન્ને ક્ષિયમાવથી આવમન કરી તેની સામા ભ્રાતા રહ્યા. ૩૩ ત્યારપછી તે કકટી રાક્ષસીએ તે રાજ તથા તેના મંત્રીને બ્રહ્માએ ખતાવેલો

વિપુચિકાનો મંત્ર-સ્નેહપૂર્વક બતાવ્યો.^{૩૪} પછી જના ઉપર સ્નેહ હત્યજ થયો છે, એવા તે રાજ તથા મંત્રીથી બુદ્ધિ પડીને જ્યારે રાક્ષસીએ જવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે રાજ્યે તે રાક્ષસીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૫}

રાજ યોદ્ધાઓ:-હે મહા દેહવાળાં રાક્ષસી! તમારી પાસેથી અમે મંત્રોપદેશ લીધા છે, માટે તમે અમારાં શુર છો. આથી હે સુંદરી! અમે પ્રયત્નપૂર્વક તમને ભોજન કરવાતું નિમંત્રણ કરીએ છીએ.^{૩૬} સંજન માણસનો સ્નેહ દર્શન કરવાથી જ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે અમારી યાત્રના તમે નિષ્ફળ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે હે ભદ્રા! તમે સુદર અસંકારવાળા અને મનોહર એવા અદ્ય દેહને અંગીકાર કરીને અમારે ઘેર ચાલો અને ત્યાં સુખેથી રહેજો.^{૩૭,૩૮}

રાક્ષસી યોદ્ધાઓ:-હે રાજના! જતું સુગ્ધ સ્ત્રીરૂપ હોય છે, તેને તો તમે ભોજન આપવાને સમર્થ છો. પણ હું તો રાક્ષસના આકારને ધારણ કરનારી છું, તેથી તમે મને કેવા ભોજનથી તૃપ્ત કરશો.^{૩૯} રાક્ષસોને રાક્ષસોના અગ્રથી (માંસ-રુધિરાદિથી) તૃપ્તિ થાય છે, પણ સામાન્ય માણસના જવા આહારથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. વળી જનો જવો સ્વભાવ હોય છે તે સ્વભાવ દેહના અંત સુધી મટતો નથી. અર્થાત્ મારો આ રાક્ષસી સ્વભાવ અ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી નિવૃત્ત થશે નહિ.^{૪૦}

રાજ યોદ્ધાઓ:-હે અનિદિતા! સુત્રણુંની માળાથી યુક્ત એવી મનોહર સ્ત્રીતું રૂપ ધારણ કરીને તમે કેટલાક દિવસ ખુશીથી મારે ઘેર રહો.^{૪૧} એટલે મારા રાજ્યમાંથી દુષ્ટ આચરણવાળા અને વધ કરવાને યોગ્ય એવા હંજરો ચારોને લાવી હું તમને ભોજન માટે આપીશ.^{૪૨} આમ તે હંજરો વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષો ભેગા થાય, એટલે સુંદર સ્ત્રીના રૂપનો ત્યાગ

કરજો અને તમે રાક્ષસીસ્વરૂપ લઇને તે દુષ્ટ પુરુષોને હિંમ્મલયના ચિખર ઉપર લઈ જઈને ત્યાં એકાંતમાં તેમનું ભોજન કરજો. કારણ કે મોટા આહાર કરનારને એકાંતમાં ભોજન કરવું એ જ સુખરૂપ છે.^{૪૩} એ પ્રમાણે ભોજન કરી તમ થઈ ચોદ્રીક વાર નિદ્રા કરી પાછી સમાધિ કરજો અને સમાધિ છોડતરી ગયા પછી બીજી વખત પણ અહીં આવી બીજા વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોને ત્યાં લઈ જઈને ભોજન કરજો. એવા દુષ્ટ લોકોની હિંસા કરવી એ હિંસા ગણાતી નથી. સ્વધર્મથી કરવામાં આવતી હિંસા પણ દયાની ખરાબર છે.^{૪૪,૪૫} તમારું ચિત્ત સમાધિમાંથી અવશ્ય વ્યક્ત થશે, કારણ કે અસતપુરુષની સાથે પણ જે સ્નેહ બંધાય છે, તે સુધ્ધા પાછો મટતો નથી.^{૪૬}

રાક્ષસી યોદ્ધાઓ:-હે રાજના! તમે યોગ્ય કહ્યું છે. હે સખા! હું એમ જ કરીશ. સ્નેહથી કહેનારનું વચન કેણુ માન્ય કરતું નથી.^{૪૭}

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઓ:-એ પ્રમાણે કહી તે રાક્ષસીએ મનોહર સ્ત્રીના દેહ ધારણ કર્યો. તેણે પોતાના દેહને હાર, સુકટ, કડા, કટિમેખવા તથા માળાથી ચણુમારી.^{૪૮} પછી, તેણે રાજને કહ્યું 'હે રાજના ચાલો આપણે જઈએ' તેનાં એ વચન સાંભળી રાજ તથા મંત્રી આગળ ચાલ્યા અને રાક્ષસીએ તેમની પાછળ આવવા માંડ્યું.^{૪૯} આ પ્રમાણે તે ત્રણ જણ રાજના મંદિરમાં આવ્યાં ત્યાં, એક સુંદર ખડકમાં રહી તેમણે પરસ્પર આદરપૂર્વક વાતોચીતો કરીને તે રાત્રિ પસાર કરી.^{૫૦} પ્રાતઃકાળ થયા પછી તે રાક્ષસી રાજના અંત પુરમાં હાસીરૂપે રહી અને ગજ તથા મંત્રી પોતપોતાના કામમાં લાગ્યા.^{૫૧} ત્યાર પછી છ દિવસમાં તે રાજ્યે પોતાના દેશમાંથી તથા બીજા દેશમાંથી ત્રણ હજાર વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ ચારોને ભેગા કર્યા અને તે રાક્ષસીને આપ્યા. આથી તેણે સાચકાળે પાંડો પોતાનો

રાક્ષસીદિહ ધારણ કર્યો. જમ મેઘમાળા હજારે
જળધારાને ધારણ કરે, તેમ તે રાક્ષસીએ તણ
હજાર દુહલોહાને પોતાના જુઝમંડળમાં ધારણ
કર્ધો.^{૧૫} હવે રાક્ષસોમાં અતિ ભયંકર ચરીરવાળી
તે રાક્ષસી સોનું પામેલી ઠાઈ દરિદ્ર સ્ત્રીની જમ
રાખની રજા લઈ તે જ હિમાલયપર્વતના શિખર
ઉપર ગઈ.^{૧૬} ત્યાં જઈ તેણે સુખથી ભોજન કર્યું,
રુષિ મેળવી અને તણ દિવસ સુધી નિદ્રા કરી.
પછી તે સમાધિમાં પરાયણ થતી અને પાછી
સ્વસ્થતાપૂર્વક જગતી.^{૧૭} આમ, ચાર અથવા
પાંચ વર્ષે તે સમાધિમાંથી જાગી અને રાખના
સ્નેહથી પાછી તે બીલના દેશમાં ગઈ.^{૧૮} ત્યાં તે
કેટલાક દિવસ સુધી વિશ્વાસપૂર્વક કથાવાતાં
કરતી રહી અને પાછું વધ કરવા યોગ્ય દુહ-
લોહાનું ગ્રહણ કરીને તેણે હિમાલયના શિખર
ઉપર પ્રયાણ કર્યું.^{૧૯} એ પ્રમાણે વારંવાર તે
રાક્ષસીએ કરવા માંડ્યું. એવી રીતે જીવનુક્ત-
પણાથી ઘણા દિવસ સુધી તે રાક્ષસીએ પર્વત
ઉપર સ્થિતિ કરી. ઠાઈ સમયે તે સમાધિમાંથી
વિરામ પામી, રાખના દેશમાં આવી, દુહલોહાને
પર્વત ઉપર લઈ જઈને સુખેથી ભોજન કરે છે,
તો ઠાઈ સમયે તે પોતાનું ચિત્ત ધ્યાનમાં જ
એડી દે છે. એ પ્રમાણે કેટલાક કાળ ગયા પછી
બીલદેશના રાખને પણ વિદેહસુકિત થઈ અને
તે રાખની સુકિત થયા પછી તે દેશમાં જ બીએ
રાખ થયા તેણે પણ તે રાક્ષસીની સાથે તેવા જ
પ્રકારનો સ્નેહ તથા સંબંધ રાખ્યો.^{૨૦}

જીવનુક્તતૈવમેવ ત્રિપિને સાઘાપિ રક્ષોગ-
નાતસ્મિન્નેવ ગિરૌ સ્થિતા વિચલિતપ્પાનેકતાના-
શયા । તસ્મિન્ રાજનિ શાંતિમાગતવતિ ત્યક્તૈ-
પ્પેનાત્મના વદ્રાપ્પાધિપસૌહૃદેઃ સ્વકચલાનાસ્વા-
દયંતી ચિરમ્ ॥ ૬૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીસોહાદ' એ ના-
મનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

કંદરાદેવીની સ્થાપના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કિરાતમંડલે તસ્મિન્ ચ મંવંતિ મહીમૃતઃ ।
તૈસ્તૈઃ સહ પરા મૈત્રી તસ્યાઃ સમમિજાયતે ॥૧૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! ત્યાર પછી
બીલના દેશમાં જ જ રાખ થયા તે બધા રાખ-
ની સાથે તે રાક્ષસીને ઉત્તમ મિત્રતા થવા લાગી.
તેથી યોગથી સિદ્ધ થયેલી તે રાક્ષસીએ તે દેશ-
માં સર્વ મોટા મોટા ઉત્પાતનું, પિશાચ વગેરે
ભયનું અને રોગનું નિવારણ કરવા માંડ્યું.^{૧૨}
ઘણાં વર્ષે ન્યારે તે સમાધિમાંથી વિરામ પામ-
તી ત્યારે તે પાછી બીલના દેશમાં આવતી અને
(તેને માટે) ભેગા કરેલા વધ કરવા યોગ્ય દુહ
ચારલોહાનું તે ભક્ષણ કરતી.^{૧૩} આજ સુધી તે
બીલના દેશમાં વધ કરવા યોગ્ય દુહલોહાને
રાક્ષસીના આહાર માટે લઈ જવામાં આવે છે.
સાથે જ, મિત્રનું સન્માન કરવાને માટે ઠાણ
તત્પર રહેતો નથી.^{૧૪} એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ
ગયા પછી, ન્યારે તે રાક્ષસી કેટલાક કાળ સુધી
તે દેશમાં આવી નહિ, ત્યારે બીલદેશના માણ-
સોએ, સર્વ કોપની શાંતિ માટે આકાશ સુધી
જાંચા મોટા મહેલમાં તે દેવીની મૂર્તિની સ્થાપ-
ના કરી, અને તેનું 'કંદરાદેવી' તથા 'મંગ-
લાદેવી' એવું નામ પાડ્યું.^{૧૫} ત્યાર પછી તે
તે દેશમાં જ જ રાખ થયા તે બધા રાખ કંદરા
દેવીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગ્યા.^{૧૬} એ ઠાઈ
અધમ રાખ કંદરાદેવીની પ્રતિષ્ઠા કરતો નથી,
તો તેના દેશમાં કેટલાક ઉત્પાત થાય છે તથા
પ્રજાનો નાશ થાય છે.^{૧૭} તે દેવીની પૂજા કરવાથી

x આ ગ્રામીણ સર્ગમાં ન્યારે ઘણા કાળ સુધી
સમાધિમાંથી વિરામ પામી તે રાક્ષસીએ બીલના
દેશમાં આગમન ન કર્યું; ત્યારે ભેગાએ શાંતિ માટે
કંદરાદેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી એવાં સ્તોત્ર

ઇચ્છિત કૃણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેનું પૂજન ન કરવાથી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે.* આમ વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટલોકીના અલિહાનથી તે દેવીની પૂજા થાય છે. સમસ્ત કૃણ આપનારી તે દેવીની પ્રતિમા આજ સુધી ચિત્રમાં ચીત-રેણી દોાય તો પણ કૃણપ્રદ થાય છે.^{૧૦} વધ કરવા યોગ્ય સમગ્ર દુષ્ટલોકીનો આહાર કરનારી તથા માણસમાત્રનાં બાળક તથા ધાન્ય વગેરેની રક્ષા કરી મંગલસંપત્તિ કરનારી, પરમબોધવાળી તે દેવી બીજાના દેશમાં સર્વોત્કર્ષપણે રહેલી છે.^{૧૧}

સફલકોમલમંગલઋણી કવલિતારિલ-
વધ્યમહાજના । જયતિ સાત્ર કિરાવજનાસ્પદે
પરમબોધવતી ચિરદેવતા ॥ ૧૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'કંકટપૂજન' એ નામનો
અર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૮૪ મો ॐ

રાક્ષસીતું 'કંકટી' નામ થવાનું કારણ
અને દૃષ્ટાંતની ઉપયોગિતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દ્યુત્તે કથિતં સર્વં મયારુપાનમનિદિતમ્ ।

કર્કટ્યા હિમરાસસ્વા યથાવદનુર્વૃણઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! એ પ્રમાણે હિમ-
વાનપર્વતમાં રહેનારી કંકટીરાક્ષસીનું અનિર્નિત
આખ્યાન તમને યથાવત્ અને યથારૂપે કહી
સંભળાવ્યું.^૧

રામ બોલ્યાઃ-હે પ્રભુ ! હિમવાન પર્વત-
માં ઉત્પન્ન થયેલી તે રાક્ષસીનો વર્ણ કાળો હતો
તથા તેનું 'કંકટી' નામ હતું તેનું કું કારણ ?
તે તમને કહેા.^૨

* આ ચોરાશીમા સર્ગમાં રાક્ષસીનું 'કંકટી'
જેવું નામ પડવાનું કારણ, ઉપદેશના અર્થની કલ્પના
તથા દૃષ્ટાંતની ઉક્તિના ઉપયોગનું વિસ્તારથી વર્ણન
કરવામાં આવેલું.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! કુંકટ, કૃષ્ણ,
હરિત તથા ઉન્નમ્યજ એ પ્રમાણે રાક્ષસોનાં અનેક
કુળ પૃથ્વીમાં રહ્યાં છે. તેમાંનાં કૃષ્ણરાક્ષસના
કુળમાં કંકટ (કરચલા) પ્રાણીના જેવો 'કંકટ'
નામનો એક રાક્ષસ હતો. તેની તે દીકરી હતી,
માટે તેનું 'કંકટી' નામ હતું. તે કૃષ્ણરાક્ષસના
કુળની હતી, તેથી તેનો વર્ણ કૃષ્ણ હતો.^૩ એ
પ્રમાણે જગતના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં અધ્યા-
ત્મયોગના પ્રસંગમાં મેં તમારી પાસે કંકટીરા-
ક્ષસીનું આખ્યાન કહ્યું.^૪ પરમ કારણશૂન, આદિ,
અંત તથા મધ્યથી રહિત એક પરમપદમાંથી
જગત ઉત્પન્ન થયું નથી-તો પણ ઉત્પન્ન થયું
હોય એમ જણાય છે.^૫ જળમાં યતો તરંગો જમ
જળથી અન્ય નથી તે છતાં અન્ય જણાય છે,
તેમ પરમાત્માને વિષે આ જગતની સ્થિતિ રહે-
લી છે.^૬ વનમાં રહેલું કાષ્ટ બળતું ન હોય (તેમાં
અગ્નિ ન હોય) તો પણ તે બળે છે એવું ભાન
થવાથી વનમાં રહેલાં વાંદરાં તથા શિયાળ વગેરે-
ને તે કાષ્ટથી ટાલ મટી જાય છે.^૭ તે જ પ્રમાણે
જ બ્રહ્મ સમ છે, સૌઅપણાને ત્યાગ કરતું
નથી અને તેનો ઉદય તથા સ્થિતિ નિત્ય છે, તં
બ્રહ્મ આ અનેક પ્રકારનું જગત રચે છે.^૮ કાંક
કાના યાંબલામાં પૂતળી ન હોય, તો પણ તેમ
પૂતળીનું ભાન થવાથી તે પૂતળીરૂપે જણાય
છે, તેવી રીતે તે ઉત્પન્ન નથી થયું તો પણ ઉત્પ-
ન્ન થયું છે એવું ભાન થવાથી આ જગત ભવા-
માં આવે છે.^૯ બીજામાં રહેલું કૃણ બીજથી
અન્ય નથી તે છતાં જમ અન્ય હોય તેમ બહાર
ઉદય પામે છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યમાં રહેલું
જગત અનન્ય (અલિપ્ત) હોવા છતાં અન્યરૂપે
જણાય છે.^{૧૦} પણ એક સત્તાનું છેદન ન થવાથી
કૃણ તથા બીજ, ચિત્ત તથા ચેત્ય અને વાયુ તથા
ગર્ભિ, તેમાં વસ્તુતાથી કાંઈ પણ ભેદ નથી.^{૧૧}
વિચાર ન કરવાથી તેમાં ભેદ ભવામાં આવે છે
પણ વિચાર કરવાથી ભેદબુદ્ધિનો નાશ થાય છે.^{૧૨}

તરૂં કારણ વિના જન્મ શ્રાંતિ આવી છે તેમ માટે તેનો ત્યાગ કરો. બોધ થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન પણ પ્રથમ તમે શ્રાંતિમાત્રનો ત્યાગ કરો.^{૧૪} આ મારા વચનનું શ્રવણ કરવાથી શ્રાંતિરૂપી ભેદાર્થ જશે, ત્યારે જ્ઞાન, શબ્દ તથા અર્થ-ની વસ્તુનું પોતાની મેળે જ્ઞાન થશે.^{૧૫} શ્રાંતિ-અનર્થથી ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને વચનનું શ્રવણ કરવાથી તે અનર્થથીની અવિદ્યાની શાંતિ થશે.^{૧૬} બ્રહ્મમાંથી જ ની ઉત્પત્તિ છે, બ્રહ્મમાં જ સર્વનો લય છે. ભેદ જ નથી એ વિષે મારો વચનથી બોધ પછી તમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થશે.^{૧૭} રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! તમે કહો છો ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત બ્રહ્મથી અભિન્ન પણ તસ્માદ્વાદ્વાદાત્મન આકાશઃ તત્ત્વમ્ । એ શ્રુતિમાં લખ્યું છે કે, તે પરમાત્મા-આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે; અને તે તેમાં તસ્માદ્વાદ્વાદ પંચમી લખી છે તે ભેદ શુભે છે; ત્યારે તમે સર્વ અભિન્ન કહો છો, શું કારણ કે તે કહો.^{૧૮} વસિષ્ઠ બોલ્યા:-શાસ્રમાં જે જે શબ્દો આ છે તે બધા અજ્ઞાનીને ઉપદેશ માટે તથા વહાર માટે જ લખેલા છે, માટે તે ભેદબોધક એમ સમજવું નહિ.^{૧૯} બાળકનો કાર્ય માટે મ ભૂતની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ એ દેવી કલ્પના કરેલી છે; માટે વ્યવહારથી જો કે દેવ જણાય છે, તો પણ ખરું જોતાં તે નથી.^{૨૦} પિતૃ તથા ગંધર્વનગરમાં દેવ તથા એક જ નથી, તો તેમાં પણ ભેદની કલ્પનાનો વ્યવહાર છે; તારે સત્યસંકલ્પના ઉપદેશના વ્યવહારમાં સંકલ્પના નારા કમ્ જાય ?^{૨૧} કાર્ય તથા કારણ, તદ્વત્ તથા સ્વામી, હેતુ અને હેતુમાન, અવ-ચુ તથા અવયવી, ભેદ તથા અભેદ, પરિણામ-અમ, ભાવ, વિશ્વાસ, વિદ્યા તથા અવિદ્યા એ અમ્ તથા દમ્ એ સર્વમાં જે ભેદની

કલ્પના કલ્પી છે તે અજ્ઞાનીના બોધને માટે જ છે અને તે મિથ્યા છે. પણ વસ્તુતાએ તો ભેદ જ નથી.^{૨૨-૨૪} જ્યાંસુધી જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી દેવતપણ જણાય છે, પણ જ્ઞાન થયા પછી દેવ-તપણ મટી જાય છે તથા સર્વ શાંતપણ જણાય છે.^{૨૫} કાણે કરી બોધ થયા પછી સર્વ એક આદિઅંતથી રહિત અવિભાગ અને અખંડિત એક જ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, એમ તમારા બહુ-વામાં આવશે.^{૨૬} અજ્ઞાનને લીધે અથવા અજ્ઞા-નીના ઉપદેશને માટે ભેદની કલ્પના કરી છે, પણ બોધ થયા પછી દેવતપણ નથી.^{૨૭} વાસ્તવ તથા વાચકનો સંબંધ દેવ વિના સિદ્ધ થતો નથી, પણ દેવતપણ છે નહિ અને મોનપણ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે વચનના ભેદમાં અનાદર કરી મહાવા-ક્યના અર્થમાં નિષ્ઠા રાખી જે હું તમને કહું તે તમે સાંભળો.^{૨૮} જેવી રીતે શ્રાંતિથી ગંધર્વનગર ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે મનને લીધે શ્રાંતિ-માત્રથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે. હે-નિષ્પાપ! ચિત્ત જ આ જગતની માથાનો વિસ્તાર કરે છે; તે હું તમને દૃષ્ટાંત સહિત કહું છું, તે તમે સાંભળો. હે રામ ! તે સાંભળવાથી આ પ્રત્યક્ષ જણાતું જગત શ્રાંતિમાત્ર છે એમ તમને નિશ્ચય થશે અને તમે વાસનાને દૂર ત્યજી દેશો.^{૩૦-૩૨} મનના મનભાવથી આ ત્રણ જગતનું નિર્માણ થયું છે, માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને તમે શાંતપણથી આત્મપદમાં નિવાસ કરશો.^{૩૩} મારા વાક્યના અર્થમાં તમે સાવધાન રહેજો. તમે મનરૂપી રોગ-ની ચિકિત્સા કરવામાં વિવેકરૂપી ઔષધના લેશ-થી પ્રયત્ન કરજો.^{૩૪} એ રીતે પ્રયત્ન કરવાથી જગ-તનું રૂપ માત્ર ચિત્તથી જ છે અને રેતીમાં જન્મ તેલ નથી, તેમ સરીર વગેરે કાંઈ છે નહિ એમ તમને નિશ્ચય થશે.^{૩૫} રોગરૂપ વગેરે ક્લેશથી રૂપિત થયેલું ચિત્ત જ સંસાર છે અને ચિત્ત-માંથી જ્યારે રોગ-રૂપનો વિરામ થાય છે ત્યારે સંસારનો નાશ થાય છે.^{૩૬} આમ આત્મપદમાં

ચિત્ત એ જ સાધ્ય (સાધનથી) સિદ્ધ કરવા
 યોગ્ય છે અને ચિત્ત એ જ પાલન કરવા યોગ્ય
 છે. તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ
 કરવા યોગ્ય છે. તે જ આહરણ કરવા યોગ્ય
 છે અને તે જ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય છે. તે જ
 સંચાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ ધારણ કરવા
 યોગ્ય છે.^{૨૭} ચિત્ત વિના કાંઈ પદાર્થ નથી.
 પણ ચિત્ત જગતરૂપી આકાશને ધારણ કરીને
 રહ્યું છે અને તે અહંકારના પ્રતાહની પેઠે કાળે
 કરી પ્રકાશ પામે છે.^{૨૮} ચિત્તમાં પણ ચૈતન્ય
 તથા બડ એ બે ભાગ રહ્યા છે. તેમાં જ ચૈતન્ય
 ભાગ છે તે સર્વ અર્થના બીજરૂપ છે અને જ
 બડભાગ છે તેથી આંતરિક જગત જણાય છે.^{૨૯}
 સૃષ્ટિના આદિમાં પૃથ્વી વગેરે કાંઈ છે જ નહિ.
 પણ જેમ સ્વપ્નમાં પદાર્થ નથી છતાં જોવામાં આવે
 છે, તેમ પૃથ્વી વગેરે સર્વ બ્રહ્માની દૃષ્ટિએ જોવા-
 માં આવ્યું, તેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. દીર્ઘજ્ઞાનથી
 સૃષ્ટિ બ્રહ્માના જોવામાં આવી, બડ જ્ઞાનથી પર્વત
 વગેરે જોવામાં આવ્યા તથા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ
 પદાર્થો જોવામાં આવ્યા, પણ વારતાલિક રીતે દેહ
 વગેરે સર્વે શૂન્ય છે.^{૩૦, ૩૧} સૂર્યના તેજથી જેમ
 જળ વ્યાપ્ત છે, તેમ સર્વ વ્યાપી આત્માથી મન
 વગેરે સપાત્ર વ્યાપ્ત છે.^{૩૨} બાળક જેવી રીતે
 મિથ્યા યક્ષને જુએ છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી
 બાળક જગતરૂપી યક્ષને જુએ છે; પણ બોધ યવા-
 થી તે નિરામય એવું પોતાનું જ રૂપ જુએ છે.^{૩૩}
 દ્વૈત તથા એકપણના બ્રહ્મને આપનારી દરશ્યતા-
 ને આત્મા જે રીતે પામે છે તે પ્રકાર હવે પછીના
 આધ્યાનદ્વારા કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૩૪} જેમ
 જળમાં તેલનું દીપ્ત નાખવાથી તે તેલ જળમાં
 દેલાઈ જાય છે, તેમ જ કથામાં દૃઢ્યને મનો-
 હર લાગે તેવી યુક્તિ તથા ઉપમા હોય અને
 મધુરતાથી યુક્ત પદાર્થ સહિત વાણી હોય, તે
 કથા સાંભળનારના દૃઢ્યમાં દેલાઈ જાય છે તથા
 ચંકા મટી જાય છે.^{૩૫} જે કથામાં લપમા ન હોય,

જમાં મનોહર પદ ન હોય, જે અસ્પષ્ટ વર્ણોને
 દીધે બરાબર સાંભળવામાં ન આવતી હોય,
 જમાં સંબંધ મળતો આવતો ન હોય અને જમાં
 વર્ણ સ્પષ્ટ બોલવામાં આવતા ન હોય, તે કથા
 સાંભળનારના દૃઢ્યમાં ભિતરતી નથી. જેમ
 રાખમાં ધી રેડવાથી (ધી) નિષ્ફળ જાય છે, તેમ
 તે કથા શ્રોતાના દૃઢ્યમાં ન આવવાથી નિષ્ફળ
 જાય છે.^{૩૬} જેવી રીતે ચંદ્રના કિરણથી મંદિરમાં
 પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે પૃથ્વીમાં જ જે
 આપ્ત્યાનો છે, જે જ કથાઓ છે, નાટક વગેરે જે
 જે મનોરંજક ત્રીથા છે અને જે જે મનોહર
 ચળે છે, તે સર્વનો લોકપ્રસિદ્ધ પ્રમાણથી તથા
 દર્શકથી પ્રકાશ થાય છે.^{૩૭}

આલ્યાનકાનિ શ્રુતિ યાનિ કથાશ્ચ યા
 યા યદ્યત્પ્રમેયમુક્તિર્વિત્તં પરિપેલ્લવં વા । દ્વૈતવદિ-
 કથનેન વદેતિ સાધો પ્રાકાશ્યમાણ શ્રુત્વં સિત્ત-
 રગ્નિર્નવં ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણનો બ્રહ્માના ઉપાયમાં 'મનો-
 કુચેત્પત્તિ' એ નામનો સર્ગ
 ૮૪ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૮૫ મો ૭

બ્રહ્મા અને એક સૂર્યનો સમાગમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પુરા મે બ્રહ્મણા પ્રોક્તં સર્વં તત્કવચાનય ।
 ચદિદં તત્પ્રવક્ષ્યામિ ત્વયિ પૃચ્છતિ રાઘવ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બ્રહ્માના-હે 'રાઘવ' આ પ્રત્યક્ષ
 જણાવું જગત મનોમાત્ર છે. એ વિષે મેં પ્રથમ
 બ્રહ્માને પૂછ્યું હતું. બ્રહ્માએ તેનો મને જે ઉત્તર-
 આપ્યો હતો, તે સર્વ હું તમને પૂછવાથી કહું

અ આ પચાસીમા મનમાં બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવાની
 કમળા મધુર તારે તેમની નજરે દશ બ્રહ્માડ આવ્યા,
 તેમાંના એક બ્રહ્માડના સૂર્યની સાથે બ્રહ્માએ તત્ત્વનો
 નિશ્ચય કર્યો, એટલું કહેવાશે

કું. સાથે બ્રહ્માએ જે કયાનક મને કહેલાં છે તે કયા-
નક પણ હું તમને કહું છું. તો તે સાંભળો. બ્રહ્માને
મેં પૂછ્યું કે, દે બ્રહ્મન! આ સૃષ્ટિના સમુદ્ર કેવી
રીતે ઉત્પન્ન થયા છે? તે કહેા. ^{૧૫૨} એ પ્રમાણે
મારાં વચન સાંભળીને, લોકપિતામહ બ્રહ્માએ,
એક એંદ્રવાખ્યાન સાથે આ મહાન અર્થબધુ
વચન કહ્યું. ^૩

બ્રહ્મા યોહ્યાઃ-જળમાં જળાંસયના વિસ્તા-
રથી જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તરંગ તથા અક
(ધૂમરીઓ) જેવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ
જગત મનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને મનથી જ તેનો
વિસ્તાર છે. ^૪ દે વસિષ્ઠ! પહેલા કદપમાં દિવસના
આદિમાં જન્યુત થયા પછી ન્યારે મને સૃષ્ટિ
કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે શું થયું તે હું કહું છું,
ને સાંભળ. ^૫ કોઈ સમયે ન્યારે દિવસનો ક્ષય
થયો ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહાર કરીને મેં એકાદ
ભાવથી રાત્રિમાં નિદ્રા કરી. ^૬ રાત વીત્યા પછી હું
જાગ્યો. મેં વિધિપૂર્વક સંધ્યા કરી. પછી મેં સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન કરવા સારું વિસ્તારવાળા આકાશમાં મારી
દષ્ટિ બેઠી. ^૭ ત્યાં અંત વિનાનું અને તપ તથા
તેજથી રહિત એવું શૂન્ય આકાશ મારા જેવામાં
આવ્યું. ^૮ તે વખતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું એવો સંક-
લ્પ કરી સર્ગ ઉત્પન્ન કરવાની સામગ્રી સારું
સૂક્ષ્મ ચિત્તથી જેવા માંડ્યું. ^૯ ત્યારે વિસ્તાર-
વાળા આકાશમાં મોટા આરભવાળાં તથા પ્રતિ-
બંધથી રહિત એવાં દસ બુદ્ધાં બુદ્ધાં બ્રહ્માંડ
મારા જેવામાં આવ્યાં. ^{૧૦} તે દરેકમાં બધું મારું
પ્રતિબિંબ હોય, તેમ બુદ્ધા બુદ્ધા કમળકોશમાં
રહેલા તથા રાગદ્વેષ ઉપર બેઠેલા દસ બ્રહ્મા
મારા જેવામાં આવ્યાં. ^{૧૧} દરેક બ્રહ્માંડમાં ભિન્ન
ભિન્ન પ્રાણીમાત્રના સમૂહ રહેલા હતા. તેમાં
જગતમાં જળ આપનાર મેઘની પંક્તિઓ જણા-
તી હતી. ^{૧૨} તેમાં મહાનદીનો પ્રવાહ ચાલ્યો
જતો હતો અને તેનો સમુદ્રના જેવો ચળ સંભ-
ળાતો હતો. ત્યાં આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો

હતો અને વાયુ સ્ફુરી રહ્યો હતો. ^{૧૩} સ્વર્ગમાં
દેવતાઓ ક્રીડા કરતા હતા અને પૃથ્વીમાં
માણસો ક્રીડા કરતાં હતાં. ત્યાં પાતાળમાં
દાનવો તથા ક્ષીધર સર્પો રહેતા હતા. ^{૧૪}
બરાબર સમયે ટાઢ, તડકા તથા વર્ષાઋતુ
થવાથી ત્યાં, સંપૂર્ણ કળથી યુક્ત એવી ઋતુ-
ઓ પૃથ્વીને શોભાવતી હતી. ^{૧૫} નરક તથા
સ્વર્ગનાં કળ આપનાર અશુભ તથા શુભ આચાર
સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. ^{૧૬} ભોગ, મોક્ષ
વગેરે કળની ઇચ્છાજાળાં પ્રાણીમાત્ર કાળ પ્રમાણે
ઇષ્ટવસ્તુ મેળવવા સારું ક્રમે કરી પ્રયત્ન કરતાં
હતાં. ^{૧૭} સાત લોક, સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર તથા
સાત પર્વત કદપના અંત સુધી સ્ફુરી રહ્યા હતા.
અંધકાર કોઈ ઠેકાણે દ્વાસ પામીને રહ્યો હતો,
કોઈ ઠેકાણે સ્થિરપણાથી રહ્યો હતો, તો કોઈ
કુંજને વિષે તેજની સાથે મળીને રહ્યો હતો. ^{૧૮}
આકાશરૂપી કમળમાં મેઘરૂપી બ્રમરા તથા પ્રકાશ
પામતા તારારૂપી કેશરાઓ રહ્યા હતા. ^{૧૯} શાદગ-
લીના કળના મધ્યભાગમાં જન્વી રીતે રૂં રહ્યું હોય
છે, તેવી રીતે મેરુ વગેરે પર્વતની કુંજમાં ઘાટું
ઝાકળ રહ્યું હતું. ^{૨૦} અંતઃપુરમાં રહેલી અંગનાની
પેઠે તે બ્રહ્માંડરૂપી અંતઃપુરમાં પૃથ્વીરૂપી અંગના
રહી હતી. તેને ધુધવાટી કરતા સમુદ્રના ચળ-
રૂપી ચળદવાળી લોકલોક પર્વતરૂપી કદીમેખલા
શોભતી હતી. ^{૨૧} તે અંધકારના ખંડો ઇન્દ્રનીલ-
મણિના જેવી પ્રભાવાળા હતા અને તે પ્રમા પો-
તાની અંદર રહેલાં રત્નથી શોભતી હતી. તેને
ધાન્યરૂપી અધરસુધા હતી અને તેને પ્રાણીમાત્રના
ચળરૂપી વાણીવિદ્યાસ હતા. અંગનાની જેમ
તે બધું જીવનરૂપી પોતાના અંતઃપુરમાં રહી
હતી. ^{૨૨} તેને ગૌરવર્ણના અંગની પંક્તિના મધ્ય-
માં રાત્રીની પંક્તિ શોભતી હતી અને પદ્મ તથા
ઉત્પલના જેવી તેની વત્સરની શોભા જણાતી
હતી. ^{૨૩} ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં રહેલા લોકની
કાન્તિ નિરિખી હતી.

હતી.^{૨૫} ત્યાં જાયા તથા નીચા ભાગમાં જ-આવ કરતી, ત્રણે લોકમાં જતી અને ત્રણ પ્રવાહમાં વહેતી ગંગાનદી ચંદ્રક્લાની જેમ શુદ્ધ રીતે તથા જગતના યજ્ઞોપવીતની જેમ સ્ફુરી રહી હતી.^{૨૬} દિશાદ્રી લતામાં વીજળીદ્રી પુષ્પ તથા વાયુથી હાલતાં મેઘદ્રી પલ્લવો, આમ-તેમ જઈ રહ્યાં હતાં, ખરી પડતાં હતાં અને ઉત્પન્ન થતાં હતાં.^{૨૭} ઉપર પ્રમાણે બેયેલા સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા આકાશની પદ્ધતિ ગર્વનગરમાં રહેલી ઉદ્યાનલતાની પેઠે શોભતી હતી.^{૨૮} જગરાના ક્ષણ ઉપર જેવી રીતે મચ્છરો ગણગણે, તેવી રીતે તે બ્રહ્માંડના મધ્યભાગમાં દેવતા, અસુર, મનુષ્ય તથા ઉરગણ રહ્યા હતા.^{૨૯} યુગ, કલ્પ, કાણ, લવ, કલા તથા કાષ્ઠાથી યુક્ત અને સર્વનો નાશ કરવાની વાટ બેતો કાળ પોતાનું કામ કરતો હતો.^{૩૦} આ પ્રમાણે મેં (બ્રહ્માએ) પોતાના શુદ્ધ ચિત્તથી દૃશ્ય બ્રહ્માંડ બોધ્યું અને તેથી વિસ્મય પામી વિચાર કર્યો કે, 'માંસકીપી બહારનાં નેત્રથી આ બ્રહ્માંડ બેનામાં નથી આવતાં તથા શુદ્ધચિત્તથી અંતઃકરણમાં દેખાય છે તેનું શું કારણ?' એ પ્રમાણે ધણી વાર સુધી વિચાર કરી મેં તે બ્રહ્માંડમાંના એક સૂર્યને પાસે જોહાવ્યો અને તેને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, 'હે દેવદેવ! હે ભાસ્કર! હે મહાકાન્તિમાન! તમે ભલે પદાર્થો! હે અનપ! તમે કાણ છો તથા આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? હે ભગવન! તમને બે આ ખખર હોય તો કહેા' એવાં મારાં વચન સાંભળીને સૂર્ય દેવતાએ મને નમસ્કાર કર્યો અને સુંદર વાણીથી મને આ પ્રમાણે કહ્યું ૩૧-૩૧

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-હે ઈશ્વર! તમે આ દૃશ્યપ્રપંચનું નિત્ય કારણ છો, છતાં કેમ નથી બાળતા? અને મને કેમ પૂછો છો? હું સર્વ સ્થાને રહેનાર બ્રહ્મ! બે તમને મારું વચન સાંભળવાનું કટકટ દોષ, તો હું આ જગતની

અર્ચિતિત ઉત્પત્તિ તમને કહું, તે તમે સાંભળો! હે ઈશ્વરાત્મન! હે મહાત્મન! આ બે સત્ તથા અસતકળા વડે વિસ્તાર પામ્યું છે અને બે સત્ તથા અસતના બોધને મોહ આપનારી અવિગત રચનાઓ વડે વિવેચિત છે, તે માત્ર મનોવિવાસ છે, એમ તમે સમજો.^{૩૮}

સદસદિતિ કલામિરાતવં યત્ સદસદ્બોધ વિમોહદાયિનીભિઃ । અવિરતરચનામિરોચિરાત્મ ન્રવિલસતીહમનો મહન્મહાત્મન્ ॥ ૩૧ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બ્રહ્માદિત્યસમાગમ' એ નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

૮૬ મો

ધન્વદ્વારણની કથા

॥ માનુષવાચ ॥

કલ્પનાસિ મહાદેવ હાસ્તને દિવસે તવ ।

તલે કૈલાસશૈલસ્ય જંબૂદ્વીપકક્ષોળકે ॥ ૧ ॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-હે મહાદેવ! કલ્પના અને તમારો દિવસ અસ્ત થયો, ત્યારે જમ્બુદ્વીપના એક ખૂણામાં કેવાસપવંતની તમેટીમાં 'સુવર્ણવટા' નામના એક દેવમાં મરીચિ વગેરે તમારા પુત્રોએ પ્રજના નિવાસ માટે સુખકારી અને સુશોભિત એવા મહાગની કલ્પના કરી.^૧ તે દેવમાં અતિ ધર્મોત્તમ, બ્રહ્મને બાળનાર, શાંત અંતઃકરણવાળો તથા કશ્યપકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ

વિનાની તે સ્ત્રી પણ શોભતી નહોતી.^૧ તે સ્ત્રીનું અંગ સમાન હતું, તેનો વર્ણ ગોર હતો અને શેને શુદ્ધ હતી. તેા પણ કાચની લતાની પેઠે તે ઈગથી ગૂંચ હતી, ત્યારપછી પુત્રના કુઃખથી ખેદ પામી તે બન્ને સ્ત્રી-પુરુષે કેલાસપર્વત ઉપર ગઈ તપ કરવા માંડ્યું.^૨ વનમાં હોગેલાં બંને વૃક્ષ હોય તેવી રીતે ભૂતથી વીંટાયેલી કેલાસ-પર્વતની તે ગૂંચ કુંજમાં તે બન્ને સ્ત્રી-પુરુષ ઈમાં રહ્યાં. દિવસના છેલ્લા ભાગમાં એક ચાંગશું પાણી પીને તેમણે ઝાડની પૂઠે ઈમાં રહીને ઘોર તપ કરવા માંડ્યું.^૩ તે બંને એ પ્રમાણે ત્રેતાયુગ તથા દ્વાપરયુગ એ બે યુગ ગયા ત્યાંસુધી વૃક્ષના જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને હાલ્યાચાલ્યા વિના ઈમાં રહ્યાં. પછી દિવસના તાપથી તપી રહેલાં કુમ્હોડા ઉપર જમ ચંદ્ર પ્રસન્ન થાય, તેમ ચંદ્ર-હસાને ધાગણ કરનારા તે મહાદેવ એ પતિપત્ની ઉપર પ્રસન્ન થયા. જમ વસંતઋતુ લતા અને વૃક્ષથી ભરેલા ભાગમાં આવે, તેમ તે દેવેશ એ પતિપત્ની ન્યાં તપ કરતાં હતાં ત્યાં આવ્યાં. જમ બે કુમ્હોડા વિકસિત મુખે ચંદ્રનાં દર્શન કરે, તેમ પ્રસન્ન વદને તે યુગલે ઉમા સાચે આવેલા તે વૃષભવાહન શયધર (શંકર)નાં દર્શન કર્યાં. જમ આકાશ અને પૃથ્વી પરિપૂર્ણ ઉદય પામેલા ચંદ્રને પ્રણામ કરે, તેમ તે બંનેએ હિમ જવા ઉજ્જવલ તે મહેશ્વરને પ્રણામ કર્યાં. હવે પવને કરીને કંપા-ચમાન થયેલાં વૃક્ષો ઉપર બેઠેલા તથા શબ્દો કરતા ભ્રમર તથા ઢોકિલ આદિના શબ્દો કરતાં પણ મધુર શબ્દોથી શિવજીએ મંદમંદ હસીને આ વચનો કહ્યાં.^{૪-૧૪}

મહાદેવ બોલ્યા:—હે વિપ્ર ! હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. માટે તમે ઈચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગો.^{૧૫} મધુમાસના રસથી જમ વૃક્ષને હર્ષ થાય, તેમ તમે હર્ષ પામો.

ઈન્દ્રપ્રાસણ બોલ્યો:—હે ભગવન ! મને

મહાપુત્રિમાન દશ પુત્ર યાચ્છો ! એટલે દે દેવ-દેવેશ ! પુત્રના લાભથી મને શોક રહે નહિ.

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:—પછી તરગોરથી મહાન સરીરવાળો સમુદ્ર જમ ચબ્દ કરીને ચાંત થાય, તેમ તે મહેશ્વર 'તથાસ્તુ' કહીને આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. આમ, ન્યારે ઉમામહેશ્વર આકાશમાં ગયાં, સારે શિવજી પાસેથી વરદાન પામેલાં તે દેવસમાં પતિપત્ની સંતુષ્ટ થઈને પોતાને ઘેર ગયાં. હવે ત્યાં ઘેર એ પ્રાસણી ગર્જવતી થઈ.^{૧૬-૧૮} જળથી જમ મેધલેખા શોભે તેમ પૂર્ણ ઉદરવાળી તે રયામા શોભવા લાગી. પછી જમ પૃથ્વીમાંથી નવાંકુરનો જન્મ થાય, તેમ ચોગ્ય કાલે તેને પડવાના ચંદ્ર જવા દશ કામળ પુત્રોનો જન્મ થયો. વર્ષાઋતુથી જમ નવા મેધની વૃદ્ધિ થાય, તેમ જાતકમં વગેરે બ્રહ્મસંસ્કાર પામેલા તે મહાબળવાન બ્રાહ્મણપુત્રો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. સાત વર્ષની અવસ્થા થઈ તેટલામાં તેા તેમણે સાન્નાભ્યાસ કરી લીધો. પોતાના તેજથી આકાશમાં નિમંજળ ચંદ્ર શોભે તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. કેટલાક કાળ પછી તેમનાં માત-પિતાનું સરીર પડી ગયું અને તેમને વિદેહચુકિત થઈ. આ પ્રમાણે માતપિતાના વિરહથી એક પામેલા તે દસ ભાઈઓ પોતાના ધરનો ત્યાગ કરી કેલાસપર્વતના શિખર ઉપર ગયા અને ઉદ્દેગથી વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ^{૨૩-૨૫} 'હે ભાઈ ! આ જગતમાં પરમ કલ્યાણ શું છે ? પરમ હચિત શું છે ? તથા જથી કુખ ન થાય તેવું શું છે ?^{૨૬} મહત્ત્વ શું છે ? ઐશ્વર્ય શું છે ? તથા મહાન વૈભવ શું છે ? એક ધર તથા એક ગામના રાજ કરતાં ઝાઝા માણસનું ઐશ્વર્ય એ વધારે સારું છે.^{૨૭} પણ ઝાઝાં માણસનો ઈશ્વર હોય તો પણ એક ખંડના રાજ પાસે કાંઈ ગણ-તરીમાં નથી અને આખા દેશના રાજાની પાસે એક ખંડના રાજાની

મનાય છે, પણ ઇન્દ્રદેવતાની પાસે ચક્રવર્તી
પણ હિસાબમાં નથી.^{૨૦} ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રપણુ પણ
બ્રહ્માના એક મુહૂર્તમાં લય થાય છે. તેા કલ્પ-
સુધી પણ જનો નાશ થતો નથી, એવું શું સુખ
રૂપ છે ?^{૨૧} આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ વિચાર
કરે છે તેવામાં 'મહામતિ' નામના તેમના મોટા-
ભાઈએ, મૃગના ટોળાને ટોળામંત્રો મોટા મૃગ
કહે, એવી રીતે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૨} 'હે ભાઈ
ઓ ! સર્વ ઐશ્વર્યમાં જનો કલ્પ સુધી પણ નાશ
નથી તેવું બ્રહ્મદેવપણું એજ મને પ્રિય છે, બીજું
પ્રિય નથી.^{૨૩} તેનાં એવાં વચન સાંભળીને તેના
ભાઈઓએ 'સરસ' 'સરસ' કહીને તેના વચ-
નનો સહાર કર્યો.^{૨૪} તેઓ બોલ્યા : 'હે તાત !
સર્વ કુખનો નાશ કરનાર, કમળના આસનવાળું
અને જગતપૂજ્ય બ્રહ્મદેવપણું કેવી રીતે મળે ?
આમ બીજા ભાઈઓનાં વચન સાંભળીને મોટા-
ભાઈએ કહ્યું કે, 'અત્યંત તેજવાળા તમે બધા
હું કહું તે પ્રમાણે કરો.^{૨૫} આસુધી બ્રહ્મદેવ-
પણું મળે ત્યાંસુધી હું કમળના આસન ઉપર
બેસનાર બ્રહ્મા હું અને તેજ કરી જગત ઉત્પન્ન
કરું છું તથા સહાર કરું છું, એ પ્રમાણે તમે
બધા ધ્યાન કરો.^{૨૬} મોટાભાઈનાં એવાં વચન
સાંભળી, તેના વચનને માન્ય કરી મોટાભાઈ
સહિત તે દશભાઈઓએ બ્રહ્મદેવપણું મળવાની
ઇચ્છાથી ધ્યાન ધર્યું.^{૨૭} ધ્યાનમાં આસક્તજીવિ
યવાથી ચિત્રમાં જણે આવેજેલી પ્રતિમા હોય તેવી
રીતે જિભા રહીને તેઓ આતટ્ટિથી ચિંતવન
કરવા લાગ્યા.^{૨૮} પ્રકલિત થયેલ કમળ અમારું

આસન છે. અમે જગતને સર્જનાર બ્રહ્મા છીએ
કર્તા, ભોક્તા તથા મહેશ્વર પણ અમે છીએ.^{૨૯}
અમારી યજ્ઞમૂર્તિ છે તથા શિક્ષા વગેરે અં:
અને પુરાણ વગેરે ઉપાંગસહિત યજ્ઞ કરનાર મહા
ર્ષિઓ તથા સરસ્વતી અને ગાયત્રીથી યુક્ત
મૂર્તિમાન વેદ આ અમારી પાસે છે અને અરે
તેમને ઉત્પન્ન કરેલા છે.^{૩૦} લોકપાલનું આક્રમણ
કરી સિદ્ધમંડળ જમાં ફરે છે એવો અત્યંત
સૌભાગ્યવાળો સ્વર્ગલોક અમારી પાસે છે.^{૩૧}
આ ભૂમંડળ ત્રિલોકીરૂપી સ્ત્રીના કાનના કુંડળ-
રૂપ છે અને તેની અંદર પર્વત, દ્વીપ, સમુદ્ર
તથા વન રહેલાં છે.^{૩૨} દેવગણ તથા દાનવગણ
થી યુક્ત આ પાતાળલોક છે અને તેમાં મર્ત્ય-
મંથીરહિત અપ્સરાઓ રહેલી છે.^{૩૩} પ્રજાને
શોભાવનાર આ મહાબાહુ ઇન્દ્રદેવતા પણ અ
મારા હૃદમાં છે અને પવિત્ર યજ્ઞનો ભાગ ભોગ
વનાર તે ઇન્દ્ર ત્રેલોક્યના એક નગરનું પાલન
કરે છે.^{૩૪} આર સુસુદેવતા પોતાની કાંતિરૂપ
પાશથી દિશાના સમૂહને ધારણ કરે છે અને ચૈત્ર
વગેરે માસના કમથી પૃથ્વીમાં તપ્યા કરે છે.^{૩૫}
ગાયોનું પાલન કરનાર પોતાની અર્ગાદાથી જવી
રીતે ગાયોના સમૂહનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે
લોકપાલ પણ મુક્તવૃત્તિથી પોતાના લોકનું રક્ષણ
કરે છે.^{૩૬} જળના તરંગો જવી રીતે જળમાં
જાયા ચઢે છે, ડુગ્રી બપ છે, પાછા સ્ફુરે છે અને
પાછા પડે છે, તેવી રીતે પૃથ્વીનાં માણસો અ-
નેક પ્રકારના વૈભવને લીધે શોભે છે, ડુગ્રી બપ
છે. વગી વિશ્વસે છે અને વગી પતન પામે છે.^{૩૭}

વિષે રહેલા છીએ.' આ પ્રમાણે ધ્યાનબુદ્ધિથી ઇન્દુ બ્રાહ્મણના તે દશે પુત્રો બધે સિંચામાં કાતરેલા હોય તેમ સ્થિરપણે જાણ રહ્યા.^{૧૦} એ પ્રમાણે દર્ભના આસન ઉપર બેઠેલા તે દશે ભાઈઓની બ્રહ્માકાર વૃત્તિ થઈ ગઈ, તેથી તેઓ કમળના આસનની કલ્પનાને લીધે તુચ્છવૃત્તિનો ત્યાગ કરી બ્રહ્માપણના ભાવથી શોભતા સાચા.^{૧૧}

અધિગતકમલાસનક્રમાસ્તે પરિગલિતેતર-
તુચ્છવૃત્તિજાલાઃ । સતતમતિવિરાંકુશાસનસ્થા-
વિરમિતિ પંકજકલ્પને વિરેજુઃ ॥ ૫૧ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ઐ'દેવસમાધાન' એ નામ-
નો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો

ઈન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોનો અલ્પભાવ
॥ માનુષવાચ ॥

પિતામહ ક્રમે તસ્મિન્સ્તવસ્તે ષઠુમાવનાત્ ।
કર્મભિસ્તૈઃ સમાક્રાંતમનસ્કાસ્તસ્યુરાદતાઃ ॥૧॥
સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-હે પિતામહ ! એ પ્રમાણે ઇન્દુબ્રાહ્મણના તે દશ પુત્રો તમારી પેઠે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પાલનમાં પોતાનું મન રાખી રહ્યા. જ્યાં સુધી સુકાયલાં પાંદડાંની પેઠે તાપ તથા પવનથી કાળે કરી સુકાઈને તેમનો દેહ પડી ગયો નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ આદરથી તેમ ને તેમ જાણ રહ્યા.^{૧૨} ત્યારપછી આમતેમ પડેલાં સારાં ડૂળને જમ વનવાસી વાંદરાં ખાઈ બપ, તેમ માંસનો આહાર કરનાર વનવાસી મૃગ તથા પક્ષીઓ તેમના દેહનું લક્ષણ કરી ગયાં.^૩ એ પ્રમાણે દેહ પડી ગયા ત્યાં સુધી પણ

તેમની વૃત્તિ બહારના પદાર્થમાં ન આવી; પણ તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માના ભાવમાં સ્થિર રહી અને ચાર યુગના અતે કલ્પનો કાય થયો, ત્યાં સુધી તેઓ જાણ રહ્યા.^૪ હે વિષ્ણુ! પ્રલયસમયે જ્યારે કલ્પનો કાય થતા લાગ્યો, ખાર સૂર્ય વધારે તપતા માંડ્યા, કઠિન શબ્દ કરતા મેઘ વરસવા માંડ્યા, કલ્પનો તીવ્ર વાયુ વાવા માંડ્યો અને એકાણુંવમાં પ્રાણીમાત્રનો કાય થયો, ત્યારે તમે રાત્રિસમયે સર્વનો સંહાર કરીને યોગાનિદ્રામાં શયન કયું. ત્યાં સુધી તે ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશે પુત્રો બ્રહ્માપણની ભાવનાથી તેમ ને તેમ જાણ રહ્યા. રાત્રિના અતે બગૃત થઈને તમને આજ સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, પણ તે બ્રાહ્મણો તો બ્રહ્માભાવની ઉચ્ચ ભાવનામાં જ તેમના તેમ રહ્યા છે.^૫ હે બ્રહ્મદેવ ! તેમાં દશ બ્રહ્મા છે તથા મનુષ્યી આકાશમાં રહેલા તેજ આ દશ સંસાર છે.^૬ હે વિષ્ણુ ! તે દશ બ્રહ્માંડમાંના એક બ્રહ્માંડનો હું સૂર્ય છું અને કળા વડે કમમાં બેડા-યેલો છું.^{૧૦} આમ હે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવ ! આ દશ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ તમે મને પૂછ્યું હતું, તેનો મેં તમને ઉત્તર દીધો. હવે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો અને આ દશ બ્રહ્માંડ રાત્રિગામ છે, માટે તમારે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં વિરોધ નથી.^{૧૧} જિવિધ કલ્પનાઓ વડે આકાશથી વ્યાપેલ એવું આજ ઉત્તમ ગમત ઉત્પન્ન થયું છે, તે માત્ર બહાર તથા અંતરની ઇન્દ્રિયોને બળની પેઠે બંધનરૂપ છે અને પોતાના ચિત્તમાં પ્રમરૂપ છે.^{૧૨}

વિવિધકલ્પનયા વલિતાંવરં યદિદમુત્તમ-
જાગતમુત્થિતમ્ । કરણજાલકમાહિતમોહનં તદ-
ગિલં નિજજેતમિ વિમમઃ ॥ ૧૨ ॥

ॐ સર્ગ ૮૮ મો ॐ

ૐ દેવોપાખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माणो ब्रह्मणाः भानुरित्युक्त्वा ब्रह्मणो मम ।
ब्रह्मन् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ तूष्णीमेव बभूव सः ॥ १ ॥

બ્રહ્મા બ્રહ્મણાઃ-હે બ્રહ્મન! હે બ્રહ્મજ્ઞાની-
માં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠઋષિ! દશ બ્રહ્માંડમાં આ જ દશ
બ્રહ્મા બ્રહ્મામાં આવે છે, તે ઇન્દુબ્રાહ્મણના દશ
પુત્રો છે, એ પ્રમાણે કહીને સૂર્ય દેવતા ચૂપ રહ્યા.
ત્યાર પછી ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મેં સૂર્ય-
દેવતાને કહ્યું કે, 'હે ભાનુ! જ્યારે આ દશ
બ્રહ્માંડ રહેલાં છે, ત્યારે હું બીજું શું ઉત્પન્ન
કરું? તે તમે કહો. હે ભારકર! આ દશ બ્રહ્માંડ
છે, તે છતાં હું નવી સૃષ્ટિ પેદા કરું તેમાં ફળ
શું? ૧-૩ હે મહાસુનિ! એ પ્રમાણે જ્યારે મેં
સૂર્ય દેવતાને કહ્યું ત્યારે તેમણે વિચાર કરીને
આ પ્રમાણે યોગ્ય વચન કહ્યું.'

સૂર્ય દેવતા બ્રહ્મા-હે પ્રભુ! તમે ત્રેહા-
રહિત છો તથા ઇચ્છારહિત છો. તમારે સૃષ્ટિ-
થી શું પ્રયોજન છે? હે જગતપતિ! આ સૃષ્ટિ
તો માત્ર તમારો વિનોદ છે. ૪ હે પ્રભુ! સૂર્યથી
જળના સૂર્યરૂપી પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે
નિષ્કામ એવા તમારાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પ્રતિ-
બિંબરૂપે થાય છે. પણ હે જગવન! તમને શરી-
રની પ્રાપ્તિમાં તથા શરીરના ત્યાગમાં રાગ કે
દ્વેષ નથી. ૫-૭ દે દેવ! તમે વિનોદને માટે આ
જગતને પુનઃ ઉત્પન્ન કરો છો. હે ભૂતપાલક! સૂર્ય
રાત્રિસમયે દિવસનો સંહાર કરીને જગ પ્રાપ્ત-
કાળે પુનઃ દિવસનો ઉદય કરે છે, તેમ તમે જગ-
તનો સંહાર કરીને પુનઃ આ જગતનો ઉદય કરો

છો. ૮ તમે જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો છો તે આસક્તિ
રાખ્યા વિના માત્ર વિનોદને માટે જ કરો છો. તમે
એ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને કરો છો, પણ તેમાં
થી સ્વાર્થ સાધવાની તમે ઇચ્છા કરતા નથી. ૯
સૃષ્ટિ કરવી એ તમારું નિત્યકર્મ છે. માટે જ
તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહિ કરો, તો નિત્યકર્મનો
ત્યાગ થવાથી તમને બીજું શું ફળ પ્રાપ્ત થશે? ૧૦
નિર્ભજ અરીસો જેવી રીતે પ્રતિબિંબની ક્રિયા
કરે છે, તેવી રીતે સતપુરુષે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ
તેમાં આસક્ત થયા વિના કરવું જોઈએ. ૧૧
બુદ્ધિમાન માણસને કર્મ કરવામાં જગ કામના
હોતી નથી, તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ
કામના હોતી નથી; માટે પરમાર્થથી તો સુષુપ્તિ
જેવી અને પ્રતીતિથી તો સ્વપ્ન જેવી નિષ્કામબુદ્ધિ-
પડેયપ્રાપ્ત કર્મ કરો. ૧૨-૧૩ હે સુરેશ્વર! હે જગ-
ન્નાથ! જે આ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિથી
જ તમે સંતોષ પામશો, તો હવે પછી પણ તેઓ
પોતાની સૃષ્ટિથી તમને સંતોષ પમાડશે. વળી જ
આ સૃષ્ટિ થયેલી છે, તેને તમે ચિતરૂપી નેત્ર
જોઈ શકો છો; પણ સાક્ષાત ચક્ષુઃપ્રતિબંધી જો
શકતા નથી; માટે ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવી સૃષ્ટિ
તમે કરો. ૧૪ જ માણસે પોતાના મનથી સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન કરી હોય, તે જ માણસ તે સૃષ્ટિને પોતા
ના નેત્રથી જોઈ શકે છે, પણ બીજો જોઈ શકતો
નથી. ૧૫ માટે બ્રાહ્મણની કરેલી સૃષ્ટિને તમે
તમારાં નેત્રથી જોઈ શકશો નહિ. તેમ બ્રાહ્મણો
ની કરેલી સૃષ્ટિનો દાઈનાથી નાશ પણ થાય
તેમ નથી; કારણ કે તેમણે પોતાના ચિત્તના દૃઢ-
પણાથી સૃષ્ટિ કરેલી છે. ૧૭ હે બ્રહ્મન! કર્મેન્દ્રિયો
વડે કરેલા પદાર્થનો નાશ થઈ શકે છે, પણ મનઃ-
કલ્પિતનો નાશ દાઈથી થઈ શકતો નથી. ૧૮ જ
માણસના મનમાં દાઈ જતનો દૃઢ નિશ્ચય બંધાય
છે, તે નિશ્ચય પોતાને ફેરવેલા હોય તો તે ફેરવી
શકે; પણ બીજા માણસથી તેના મનના નિશ્ચયનું
નિવારણ થતું નથી. ૧૯ દૃઢનો નાશ થાય, તો પણ

* આ અધ્યાયીમા સર્ગમાં બ્રહ્માની અનાસક્તિ-
એ કરીને સર્મની સિદ્ધિ કહેવાયે, તથા મને કરીને જ્ઞેની
૮૮ સિદ્ધિ થઈ હોય તેનો બીજાથી નાશ થતો નથી,
એમ બતાવવામાં આવેલો,

પણ કાળતા અચ્ચાસથી મનમાં જે દહ નિશ્ચય થયો હોય, તેનો નાશ થતો નથી વળી તેનો યાપથી પણ નાશ થતો નથી.^{૨૦} જે માણસના મનમાં જેવો દહ નિશ્ચય બંધાય છે, તે નિશ્ચય ૩૫ જ તે પુરુષ છે. માટે તેનો તે નિશ્ચય ફેરવવા સારું એક માત્ર જ્ઞાન જ ઉપાય છે. પથ્થરમાંથી રૂણગો ફટકા માટે જમ તેની ઉપર પાણી રેડવું બંધ છે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધાંતના બીજા ઉપાયો પણ બંધ છે.^{૨૧}

यद्रूपीठमभितो मनसि प्ररूढं तद्रूपमेव पुरुषो मयतीह नान्यत् । तद्रूपो घनादितरमत्र किलाम्युपायं शैलौषसेकमिव निष्फलमेव मन्ये श्रीयोगवासिष्ठ भद्राशभायषुभां उत्पत्ति-प्रकरणुनो 'औ'दवनिश्चयकथन' એ નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો

ઈન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન-મનનો દહ નિશ્ચય

॥ માનુષ્યાચ ॥

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः परः । मनःकृतं कृतं लोकं न शरीरकृतं कृतम् ॥१॥
સૂર્ય દેવતા ઓહ્યા:-મન જ જગતનો કર્તા છે અને મન જ પરમપુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) જે લોકમાં મનથી જે કંઈ હોય તે જ કંઈ ગણાય છે, પણ શરીરનું કરેલું એ કંઈ ગણાતું નથી.^૧ ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણના દરા પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ મનની ભાવનાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા બુદ્ધિ એ મનની શક્તિ.^૨ મનથી ભાવના પામેલો દેહ દેહપણને પામે છે, પણ દેહની ભાવનાથી તે બેડાયો નથી, તેથી જન્મ-મરણ વગેરે દેહના ધર્મ તેને બાધ કરતા નથી.^૩ બ્રાહ્મદર્શિના

× આ નેખાશીમાં સર્ગમાં મનનો દહ નિશ્ચય બીજા યત્નથી મટી શકતો નથી, એ વિષે ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન કહેવામાં આવશે.

માણસને સુખદુઃખ વગેરે થાય છે, પણ અતર્મુખ વૃત્તિવાળા યોગીને પ્રિય-અપ્રિય તથા સુખ-દુઃખ આવતું નથી.^૪ માટે મન એ જ આ જગતરૂપી વિવિધ વિશ્રમનું મુખ્ય કારણ છે. તેમાં ઇન્દ્રનું અહલ્યા સાથેનું વૃત્તાંત આ સ્થળે દર્શાવવા છે.^૫

બ્રહ્મા ઓહ્યા:-હે ભગવન! હે અધકારનો નાશ કરનાર સૂર્યદેવતા! અહલ્યા તથા ઇન્દ્ર કાણ હતા? તેમનું વૃત્તાંત કહો, એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી પવિત્ર જ્ઞાન થાય.^૬

સૂર્યદેવતા ઓહ્યા:-હે દેવ! પૂર્વકાળમાં મગધદેશમાં પુગણકાળના ઇન્દ્રધુન્નરાજાના જેવો પરાક્રમી એક બીજો 'ઇન્દ્રધુન્ન' નામનો ગજ હતો.^૭ જમ ચંદ્રમાને 'શહિલી' નામની સ્ત્રી છે, તેમ તે ઇન્દ્રધુન્ન રાજાને 'અહલ્યા' નામની સ્ત્રી હતી. તેનું મુખ ચંદ્રબિંબ જેવું હતું અને તેનાં નેત્ર કમળ જેવાં હતાં તે ગર્જના ગામમાં 'ઇન્દ્ર' નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તે ઘણો બુદ્ધિમાન હતો પણ બલિયારી હતો.^૮ એક સમયે રાજરાણી અહલ્યાએ કથા-પ્રસંગમાં એવી વાત સાંભળી કે, ગૌતમઋષિને અહલ્યા નામની સ્ત્રી હતી અને તેને ઇન્દ્રદેવ તાની સાથે પ્રેમ હતો.^૯ આ વાત સાંભળી તે રાજાની સ્ત્રીને પણ ઇન્દ્રના ઉપર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હું પણ અહલ્યા છું, માટે ઇન્દ્ર મારી પાસે આસક્ત થઈને કેમ ન આવે?'^{૧૦} આવા વિચારથી, કપાઈ ગયેલી હતા વનમાં જમ સુકાય છે, તેમ તે અહલ્યા કેળનાં પાદડાની પથારીમાં પણ (ઇન્દ્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે કામજ્વરથી) તપવા લાગી.^{૧૧} ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી તપી ગયેલી પૃથ્વી ઉપર તડકડતી માછલીની પેઠે તેને તે રાજાની સમગ્ર સપતિમાં પણ ખેદ થવા લાગ્યો.^{૧૨} 'આ ઇન્દ્ર છે, આ ઇન્દ્ર છે' એવી રીતે તે પ્રવાપ કરવા લાગી અને પત્રપાપણાથી તેણે લગ્નનો પણ ત્યાગ કર્યો.^{૧૩} આ પ્રમાણે

તેનું દુઃખ દેખી સ્નેહથી તેની સખીએ તેને કહ્યું કે, 'હે પ્રિયે ! હું ઇન્દ્રને તારી પાસે તેડી લાવીશ. ^{૧૧}' સખીનાં એવાં વચન સાંભળીને તેનાં નેત્ર પ્રકુલ્લિત થયાં અને કરમાઈ ગયેલ કમલિની જમ પ્રકુલ્લિત થયેલી કમલિનીના પગમાં પડે, તેમ તે સખીના પગમાં પડી. ^{૧૨} ત્યાર પછી દિવસ અસ્ત થયો અને રાત્રિ પડી ત્યારે તે સખી પ્રથમ કહેલા 'ઇન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ. ^{૧૩} તે તેને યુક્તિથી સમજાવીને રાત્રિએ ઉતાવળથી અહલ્યાની પાસે તેડી લાવી. પછી ચંદન તથા પુષ્પના લેપવાળા તે ઇન્દ્ર-બ્રાહ્મણ સાથે રાજની રાણી અહલ્યાએ પોતાના યુક્ત મંદિરમાં રતિસુખ ભોગવવા માંડ્યું. વસંત-ઋતુ જમ પોતાના રસથી વર્ણીને વશ કરે, તેમ હાર તથા બાબુબધ વગેરે ઘરણાથી શૈભતા તે બ્રાહ્મણે સુરતક્રીડાથી તે રાણીને વશ કરી લીધી. તે રાણી પણ તેમાં આસક્ત થવાથી આપું જગત બ્રાહ્મણમય દેખવા લાગી અને પોતાના પતિ સમસ્ત શુભથી યુક્ત હતા તે પણ તે તેના અનાદર કરવા લાગી. ^{૧૪-૨૧} ત્યાર પછી, કેટલેક દિવસે રાણીના મુખરૂપી આકાશ ઉપરની ચાંદની ઉપરથી રાજાએ જાણ્યું કે તેને ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના ઉપર સ્નેહ છે. ^{૨૨} સંપૂર્ણ ચંદ્રના ઉદયથી રાત્રિ-વિકાસી કમળને આનંદ થાય, તેવી રીતે ઇન્દ્ર-બ્રાહ્મણના ધ્યાનથી તે રાણીનું મુખકમળ શૈભવા લાગ્યું. ^{૨૩} સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી આકુળ થયેલા ઇન્દ્રબ્રાહ્મણ પણ અહલ્યામાં આસક્ત હતા; તેથી એક ક્ષણ પણ તેનાથી જુદો રહેતો ન હોતો. ^{૨૪} આ પ્રમાણે ગાઢ સ્નેહથી પ્રત્યક્ષ રીતે ચેષ્ટા કરનાર તે બંનેનું વૃત્તાંત રાજાએ સાંભળ્યું. તે વૃત્તાંત કહ્યું બધા કરાવનાર હતા. ^{૨૫} પોતાની સ્ત્રીનો તથા ઇન્દ્રબ્રાહ્મણનો પરરપરનો સ્નેહ દેખી રાજાએ તે બંનેને દંડ દઈ શિક્ષા કરી. પ્રથમ રાજાએ તે બંનેને ગીતજ્ઞાનમાં સીતળ જળાશયમાં નાખ્યાં છતાં, તે બંને ત્યાં એક ન પામ્યાં અને

આનંદ પામ્યાં. ^{૨૬-૨૭} પછી તે બંનેને જળાશય-માંથી બહાર કાઢી રાજાએ પૂછ્યું કે, 'કુદ્યુક્તિવાળાં તમે એક પામે છો કે નહિ ?' ત્યારે તેમણે રાજાને જવાબ દીધો કે, 'અમારા બંનેનો પરરપરનો ભાવ દંડ બંધાયો છે, તેથી એક-બીજાની અનિર્દિત મુષ્કાન્તિનું સ્મરણ કરતાં અમને દેહની પણ ખબર રહેતી નથી. તમે અમે બંનેને સાથે શિક્ષા કરી, તેથી તો નિઃશંકપણે અમને સમાગમ રહ્યો. આથી અમને હર્ષ થયો છે. હે મહીપતિ ! સ્નેહને લીધે અંગ ચિરાઈ બધ તો પણ અમને મોહ થાય તેમ નથી.' પછી તે બંનેને (અગ્નિની) ભડીમાં નાખવામાં આવ્યાં. ત્યાં પણ કુખ થવાને બદલે તેઓ એકબીજાના સ્મરણથી હર્ષ પામીને આનંદ પામવા લાગ્યાં. રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તેમણે 'અમને આનંદ જ છે' એવી રીતે પ્રથમની પેઠે ઉત્તર આપ્યો. ^{૨૮-૩૧} ત્યાર પછી તેમને હાથીના પગે બાંધવામાં આવ્યાં. ત્યાં પણ કુખ થવાને બદલે, તેઓ અન્યોન્યના સ્મરણથી આનંદ પામ્યાં અને 'અમને આનંદ જ છે' એમ તેમણે કહ્યું. ^{૩૨} પછી, તેમને ચાળખા મારવામાં આવ્યા, તો પણ તેઓ જરાય એક પામ્યાં નહિ અને પહેલાંની જમ જ બોલ્યાં. પછી રાજાએ બીજી શિક્ષા આપી અને એ દરેક-માંથી યુક્ત થયા પછી એમને જ્યારે પૂછવામાં આવતું ત્યારે તેઓ એનો એ જ ઉત્તર આપતાં હતાં. પછી ઇન્દ્રબ્રાહ્મણે પ્રથમની પેઠે જનાબ દીધો કે, 'હે મહીપતિ ! આ આપું જગત આરે પ્રિયા (અહલ્યા) રૂપ છે માટે મને તમે જ શિક્ષા કરો છો તેનું કાંઈ પણ દુઃખ મને બાધ કરતું નથી. હે રાજા ! તમારી સ્ત્રી (અહલ્યા) ને પણ આ આપું જગત મારામય છે, તેથી તેને પણ તમારી કૃદ્ધી શિક્ષાનું દુઃખ નથી. ^{૩૩-૩૫} તમે બીજી શિક્ષા કરશો તો પણ અમને બંનેને દુઃખ થશે નહિ. હે રાજા ! હું મનમાન છું; મન છે તે જ પ્રય છે. ^{૩૬} આજે પ્રપંચ બેઠામાં

આવે છે, તે પણ અતનોજ વિસ્તાર છે. એકદમ કરેલા દડેના સમુદ્ધથી વીર મનનું કાર્યનાથી પણ મેદન થઈ શકતું નથી. હે મહારાજ ! કયા માણસની અને કઈ જાતની એવી શક્તિ છે, કે જે શક્તિ વડે દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનનું ભેદન થાય ? ગમે તો દેહ વૃદ્ધિ પામે અને ગમે તો દેહ વીંખાઈ જાય, પણ પ્રિય પદાર્થમાં અભિનિવેશવાળું મન પ્રથમની પેઠે જ રહે છે અને ઇષ્ટ અર્થમાં પ્રવેશ કરેલી મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. તીવ્ર વેગવાળા મન વડે જની ભાવના થયેલી હોય તેનો બાધ કરવાને શરીરમાં રહેલા ભાવ તથા અભાવ પણ સમર્થ થતા નથી.^{૪૭-૪૮} જે પદાર્થમાં મન બંધાયું હોય છે, તે પદાર્થને જ તે સ્થિરપણે જાય છે. તે શરીરની ચેટાને જોતું નથી. હે રાજન ! વરદાન તથા શાપ વગેરે જે જે ક્રિયા છે તે પણ તીવ્ર વેગ વડે, પદાર્થમાં પ્રવેશ કરેલ મનને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતી નથી. ઋગક્ષા જેવી રીતે પર્વતને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતાં નથી, તેવી રીતે મનને ઇષ્ટ હોય એવી વસ્તુમાંથી ચલાયમાન કરવાને કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. દેવાલયમાં જેવી રીતે દેવી ભગવતીની પ્રતિમાની સ્થાપના છે તેવી રીતે મારા મનરૂપી ઠાકામાં સુંદર કટાક્ષવાળી આ સ્ત્રીની સ્થાપના થયેલી છે. આમ જને ચારે બાજુ મેધમાળા વીંટાયેલી હોય તેના પર્વતને ઔષ્ધકતુના તાપનું દુઃખ થતું નથી, તેમ જીવની રક્ષા કરનારી આ પ્રિયાની સાથે રહીને મને કોઈ પણ દુઃખ થતું નથી. હે રાજ ! જ્યાં જ્યાં હું રહું છું તથા પડું છું, ત્યાં ત્યાં ઇષ્ટસમાગમ વિના બીજા કોઈ પણ અનુભવ મને થતો નથી. અહલ્યા નામની પ્રિયાની સાથે આ છન્દ્રનું મન બંધાયું છે, તે બીજા સ્થળે જાય તેમ નથી. હે ભૂપતિ ! મેરુપર્વત જેમ કાર્ણથી ચલાયમાન થતો નથી, તેમ એક કાર્યમાં પ્રવેશ થયેલું ધીરજવાળા પુરુષનું મન, વરદાન તથા શાપના બળથી પણ

ચલાયમાન થતું નથી. હે રાજ ! વરદાન તથા શાપથી કદાપિ દેહની સ્થિતિ બદલાય છે, પણ ધીરજવાળું મન તો જેમનું તેમ રહે છે.^{૪૯-૫૦} હે રાજન ! વનમાં જિગેલાં સર્વ વૃક્ષ તથા લતાના રસમાં જળ જ મુખ્ય કારણ છે. તે જ પ્રમાણે, દેહમાં વૃથા ઉત્પન્ન થયેલા હાથ-પગ વગેરે શરીરના કટકા એ મનનું કારણ નથી, પણ મન છે તે સર્વ શરીરના અવયવનું મુખ્ય કારણ છે.^{૫૦} હે મહાત્મન ! આ જગતમાં આદ્ય શરીર મન જ છે અને મનવડે જ જગતમાં બીજા શરીરના સમૂહો કલ્પેલા છે. આદિશરીર જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં ક્ષણ થાય છે. એ આદિશરીર એવા મન વિના શરીરના બીજા અવયવથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.^{૫૧} હે સુભાગ્યશાળી ! અંકુરમાંથી વૃક્ષ તથા પદ્મવ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે દેહરૂપી વૃક્ષનું મન જ મુખ્ય અંકુર છે અને એ અતથી જ પદ્મવરૂપે દેહના અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે. અંકુરનો નાશ થવાથી પદ્મવ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી અને પદ્મવનો નાશ થવાથી અંકુરનો નાશ થતો નથી.^{૫૨} તે જ પ્રમાણે દેહનો ક્ષય થાય તો પણ, મનરૂપી અંકુર અક્ષય હોવાથી તેમાંથી પાછા વિવિધ દેહના સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ અતનો ક્ષય થવાથી દેહથી કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. આથી તમે મનરૂપી રત્નનું સારી રીતે પાલન કરો.^{૫૩} હે રાજન ! જે જે દિશામાં હું નગર નાખું છું, તે તે દિશામાં હરિણના જવાં નેત્રવાળી આ સ્ત્રીને જ જોઉં છું. મારું મન પ્રિયામાં હોવાથી હું નિત્ય આનંદમાં જ રહું છું. તમારા નગરનાં માણસો તથા કારભારીનાં માણસો અને જે જે દુઃખ આપે છે, તે તે દુઃખ હું યોડી કે ધણી વાર પણ દેખતો નથી.^{૫૪}

દિશિ દિશિ હરિણાસીમેવ પદ્યામિ રાજન્
પ્રિયયુવતિમનસ્સ્વાશ્વિત્યમાનંદિતોઽસ્મિ ! તવ
પુરપ્રકૃતીનાં ચત્કલં દુઃસદાપિ ક્ષણમયસુચિરં

તત્ત્વ પદ્યામિ કિંચિત્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
અકરણનો 'કૃત્રિમેદ્રવાક્ય' એ
નામનો સર્ગ ૮૯ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦ મો ~ ~ ~

દેહનો નાશ થતાં પણ માનસિક ભાવ-
નાનો નાશ થતો નથી

॥ માનુષવાચ ॥

અર્ચેદ્રેણૈવમુક્તૌજ્ઞૌ રાજા રાજીવલોચનઃ ।

મુનિ ભરતનામાનં પાર્શ્વસંસ્થમુવાચહ ॥ ૧ ॥

સૂર્ય દેવતા યોદ્યાઃ-તે ઇન્દ્રપ્રાક્ષણે આ
પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમળના જ્વા નેત્રવાળા તે
રાજાએ યોતાની પાસે રહેલા ભરત નામના
મુનિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^૧

રાજા યોદ્યાઃ-હે ભગવન્ ! હે સર્વધર્મજ્ઞ !
મારી સ્ત્રીનું હરણ કરનાર આ કુષ્ટ આત્માવાળા
પ્રાક્ષણના મુખમાં નિહાળીપણું છે, તેને તમે
જુઓ.^૨ માટે હે મહામુનિ ! આ પ્રાક્ષણે કરેલા
પાપને યોગ્ય એવો તમે તેને શાપ આપો. કાર-
ણ કે, જનો વધ કર્વો ન જોઈએ તેનો વધ કર-
વાથી જ પાપ થાય છે, તેજ પાપ જનો વધ
કરવો જોઈએ તેનો વધ ન કરવાથી પણ થાય
છે.^૩ એ રાજસિંહનાં એવાં વચન સાંભળીને મુનિ-
શ્રેષ્ઠ ભરતમુનિએ તે દુરાત્માના પાપનો યથાર્થ
વિચાર કર્યો. પછી તેમણે શાપ આપ્યો કે, 'આ સ્ત્રી
પતિનો દ્રોહ કરનારી છે. માટે હે કુલુકિવાળાં !
તમારા બંનેનો નાશ થાઓ.'^૪ એટલે તે બંનેએ
તેરાબને તથા ભરતમુનિને આ પ્રમાણે કહ્યું : 'તમે
તથા ભરતમુનિ દુર્ભતિ છો. કારણ કે તમે અમને
શાપ દીધો છે, તેથી તમારા તપનો ફાયર થયો છે

અને તમારા શાપથી અમને કાંઈ પણ થશે નહિ.
કદાપિ અમારા દેહનો નાશ થશે, તો પણ અમારા
મનરૂપી દેહનો નાશ થશે નહિ.^{૫,૭} મન સૂક્ષ્મ
છે, એટલેયરૂપ છે તથા અલક્ષ્ય છે, માટે તેનો
નાશ કરવાને કાંઈ પણ માણસ સમર્થ નથી.^૬

સૂર્ય દેવતા યોદ્યાઃ-પછી ગાઢ સ્નેહથી
જમનાં મન બંધાયેલાં છે એનાં તે બંનેના જન્મ
વૃક્ષમાંથી ખરી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાં, પૃથ્વી ઉપર
પડી જાય, તેમ (ઇન્દ્ર તથા અહર્યાનો) દેહ
શાપે કરીને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા.^૮ ત્યાર પછી
વિષયમાં દંઢ આસક્તિ હોવાથી તે બંનેના મૃગ-
ની યોનિમાં જન્મ થયો. મૃગશરીરનો ત્યાગ
કર્યા પછી તે બંનેનો પક્ષીની યોનિમાં જન્મ
આવ્યો.^૯ ત્યારપછી એકબીજાના સ્નેહસંબંધ-
થી અમારી સૃષ્ટિમાં દંપતીરૂપે તે બંનેનો મહા-
પુણ્યવાન પ્રાક્ષણની યોનિમાં જન્મ થયો.^{૧૦}
ભરતમુનિનો શાપ તેના શરીરમાત્રનો નાશ કર-
વાને સમર્થ થયો; પણ તેના મનનો નિર્મલ કર-
વાને મુનિનો શાપ પણ સમર્થ થયો નહિ.^{૧૧}
આજ સુધી પણ મોહસંસ્કારના હેતુથી તે બંને-
નો ન્યાં ન્યાં જન્મ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ-
રૂપે જ તેમનો જન્મ થાય છે.^{૧૨} ઇન્દ્ર તથા
અહર્યાનો સ્નેહ અકૃત્રિમ પ્રેમરસથી તરબોળ
હતો. તેમનો તે સ્વાભાવિક સ્નેહ જોઈને, વનમાં
રહેલાં વૃક્ષો પણ પ્રેમરસવાળાં થઈને સુગંધારવિદ્યા-
ઓ કરવા માટે આકુળ થઈ ગયાં.^{૧૩}

અકૃત્રિમપ્રેમરસાનુવિદ્ સ્નેહં તપોસ્તં પ્રતિ
વીક્ષ્ય કાંતમ્ । વૃણાદપિ પ્રેમરસાનુવિદ્ઃ
શૃંગારચેષ્ટાકુલિવા મયંતિ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
અકરણનો 'કૃત્રિમેદ્રવાક્યાનુરાગ' એ
નામનો સર્ગ ૯૦ એ સમાપ્ત

* આ નેતુમા મર્મમા ભરતમુનિના શાપથી ઇન્દ્ર
તથા અહર્યાનો દેહનો નાશ થયો; તો જન્મ તેમની
માનસી ભાવનાનો નાશ ન થયો, એ કથા કહે-
વામાં આવશે.

સર્ગ ૯૧ મો

સર્વ કંઈ મનના વિલાસમાત્ર છે

॥ માનુષવાચ ॥

તેનૈતદ્વચ્ચિ મગવન્વયા કાલ મનો મુને ।

અનિયદ્વામમેયં ચ શાપૈરપિ દુરાસદૈઃ ॥ ૧ ॥

સૂર્યદેવતા ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મના ઉપર પ્રભાણે ભરતમુનિનો શાપ ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાના મનનો નિઝહ કરવાને સમર્થ થયો નહિ, તેથી હું તમને કહું છું કે, શાપથી પણ મનનો નિઝહ કે નાશ થતો નથી.^૧ આમ હે બ્રહ્મના! ઇન્દુઆશ્વિના પુત્રોની મનોમય સૃષ્ટિનો તમારાથી નાશ થાય તેમ નથી, તેમ તમારા જેવા મહાત્માને તે નાશ કરવો ઘટે પણ નહિ.^૨ હે નાથ! આ વિવિધ પ્રકારનાં જગતમાં મહાત્માને 'મારો કરેલો સર્ગ વૃથા છે' એમ દીનતા પણ થતી નથી.^૩ મન છે તે જ જગતનો કર્તા છે, મન છે તે જ પુરુષ છે; અને જેવી રીત માણના પ્રતિબિંબનો કાઢીથી નાશ થતો નથી, તેવી રીતે મનથી જેનો નિશ્ચય થયો હોય તેનો દ્રવ્ય, ઔષધિ તથા દંડથી પણ નાશ થતો નથી. માટે આ પ્રકાર પામતા સર્ગ બલે રહ્યા અને તમે પણ બીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો. બુદ્ધિરૂપી આકાશ અનંત છે. ચિત્તાકાશ, ચિદાકાશ તથા મહાકાશ, એ ત્રણ અનંત આકાશ છે. તેમાં ચિદાકાશ સર્વનો પ્રકાર કરનાર છે. માટે હે જગતના પતિ! તમે એક, બે, ત્રણ અથવા બહુ, જટલા તમારી ઇચ્છામાં આવે તેટલા સર્ગ કરો.^{૪-૭} તમે સ્વેચ્છાપણથી આત્માને વિષે રહેો. ઇન્દુઆશ્વિના પુત્રોએ તમારું શું લીધું છે કે જેથી એમના સર્ગોના નાશ માટે વિચાર કરો છો!^૮

૧ આ એકાણુમાં સર્ગમાં, બ્રહ્માએ પોતાની પાસે આવેલા સૂર્યને મને કરી સૃષ્ટિ કરી તે તથા ઇન્દુઆશ્વિના પુત્રોએ કરેલો સૃષ્ટિની ચેડ આણું વિષે મનનો વિલાસ માત્ર છે, એમ ખતાવવામાં આવ્યો.

બ્રહ્મા ઓલ્યા:-હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! આ પ્રભાણે સૂર્યદેવતાએ મને કહ્યું, ત્યારે મેં ધણી વખત વિચાર કરીને આ પ્રભાણે જવાબ દીધો કે, 'હે સૂર્યદેવતા! તમે સાચું કહ્યું. આકાશ વિસ્તારવાળું છે.^૯ વળી મન તથા ચિદાકાશ પણ વિસ્તારવાળું છે; માટે ઇષ્ટ સર્ગરૂપી નિત્યકર્મ હું કરું છું.^{૧૦} હે ભાસ્કર! હું પ્રાણીમાત્રના અનેક સમૂહની કલ્પના કરું છું, તેથી મારે સર્ગની ઉત્પત્તિ કરવી છે; તો હે મગવન! તેમાં તમે જ પ્રથમ સ્વાયંભુવ મનુ ચાઓ તથા મારી પ્રેરણાથી સર્ગ કરો. મેં આ પ્રભાણે કહ્યું, એટલે એ પ્રભાકરે મારાં એ વચનોનો સ્વીકાર કર્યો. હે તપસ્વીશ્રેષ્ઠ! ત્યાં એ સૂર્યદેવતાએ પોતાના દેહના એ વિલાગ કર્યો. તેમાંના એક શરીરથી તે સૂર્યરૂપે પોતાના બ્રહ્માંડમાં જઈને દિવસનો પ્રકાશ કરવા લાગ્યા અને બીજા શરીરથી સ્વાયંભુવ મનુરૂપે થઈને તે બ્રહ્માની ઇષ્ટ સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૧-૧૪} હે મુને! હે વસિષ્ઠ! એ પ્રભાણે મનનું સ્વરૂપ તથા સર્વ કરવાનું સામર્થ્ય મેં તમારી આગળ કહી સંજળાવ્યું. મનુષ્યના મનમાં જેવા જેવા પ્રતિભાસ આવે છે, તેવા તેવા બહાર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ઇન્દુઆશ્વિના પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ પણ મનની પ્રતિભાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા. માટે મનમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે તમે જુઓ. જેવી રીતે ઇન્દુઆશ્વિના પુત્રો બ્રહ્માની પદવીનું ચિન્તન કરવાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા, તેવી રીતે અમે ચૈતન્યના ભાવથી ચિત્તપ્રજ્ઞાને-પાત્રી હિરણ્યગર્ભપ્રજ્ઞાને પામેલા છીએ.^{૧૫-૧૬} ચિત્ત છે તે પ્રતિભાસરૂપ છે અને મન પણ તે જ છે; તથા દેહ વગેરેની જ પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિત્તથી ભિન્ન નથી.^{૨૦} સ્વભાવથી જ જમ મરીમાં તીખાશ છે તથા જમ લીમડામાં કડવાશ છે, તેમ ચિત્ત પણ સ્વભાવથી જ પોતાની મેળે ચમકાર હોય છે.^{૨૧} ચિત્તમાં જ્યારે ચૈતન્યભાવ હોય છે, ત્યારે તેનું 'આતિવાહિદ' એવું નામ પડે છે

ચિત્તને જ્યારે ગાઢ બ્રમ થાય છે, ત્યારે તેનું 'દેહ' એવું નામ પડે છે.^{૨૨} ચિત્તને જ્યારે મૂઢમ વાસના થાય છે, ત્યારે તેનું 'જીવ' એવું નામ પડે છે. જીવી રીતે એક ચિત્તાના કારણને લીધે બુદ્ધાંબુદ્ધાં નામ છે અને જ્યાં ત્રણે દેહના ચમત્કાર શાંત થયા છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. હું પણ નથી, બીજી કંઈ પણ નથી અને ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સવિતની પેઠે અસત્ પદાર્થ સત્તા પામેલ છે.^{૨૩,૨૪} જીવી રીતે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રો મનથી બ્રહ્મા છે, તેવી રીતે હું પણ છું. તેનો કરેલો સર્ગ જીવી રીતે ચિત્તની કલ્પના માત્ર છે, તેવી રીતે મારો કરેલો સર્ગ પણ કલ્પનામાત્ર છે.^{૨૫} હું બ્રહ્મા છું એમ માનવું, એ પણ એક ચિત્તનો જ વિલાસ છે; પણ ખરું જોતાં પરમાત્મા પોતે જ શૂન્ય આકાશમાંથી દેહ વગેરેના ભાવથી ભિન્નપણે જણાય છે.^{૨૬} શુદ્ધ ચૈતન્ય પર માર્થરૂપ છે, એવી ભાવનાથી જીવ કરીવાર મનરૂપે થાય છે અને વધુ દેહપણને પામે છે.^{૨૭} પણ આ જે જોવામાં આવે છે, તે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગ જેવું છે તેમજ પોતાની શક્તિથી થયેલ દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે.^{૨૮} આકાશમાં બ્રમ થી જે ચંદ્ર જોવામાં આવે છે, તેમ ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગની પેઠે બ્રમથી ચિત્તને લીધે અખિલ જગત જોવામાં આવે છે.^{૨૯} અહંકારનું રૂપ સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી અને સત્તા તથા અસત્તા પણ તેનું જ રૂપ છે ઉપલંબનપણાથી (પ્રાપ્તિથી) તે સત્ રૂપ છે તથા તેના વિરોધથી (અપ્રાપ્તિથી) તે અસત્ રૂપ છે.^{૩૦} એમ મનનાં પણ જડ તથા અજડ બે રૂપ છે અને તે સંકલ્પરૂપ તથા બ્રહ્મરૂપ છે. મન બ્રહ્મરૂપ છે માટે અજડ છે અને તે દશરૂપને પામે છે માટે જડ છે.^{૩૧} કક્ષામાં ન્યાસુધી સુવર્ણનું જ્વાળાંકુશ ત્યાં સુધી તે કક્ષાં નથી તથા કક્ષાંનું જ્વાળાંકુશ તે સુવર્ણ નથી, તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી અનંદરૂપપદાર્થનો અનુભવ કરે છે ત્યાં સુધી તે જડ

છે અને જ્યારે તે સત્પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ છે.^{૩૨} બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે વ્યાપક છે, તેથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ તથા જડરૂપ છે. મરું જોતાં તો માણસથી ચારેલીને પર્વત-સુધી કોઈ પદાર્થ જડ તેમજ ચૈતન્યરૂપ પણ નથી. પૃથ્વીમાં જે જે પદાર્થમાં ચૈતન્ય હોય છે, તેનો ચૈતન્યરૂપે અનુભવ થાય છે તથા જડ હોય છે તેનો જડરૂપે અનુભવ થાય છે.^{૩૩} સાકડા વગેરેમાં ચૈતન્ય નથી, માટે તેની ચૈતન્યરૂપે પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે સરખા સંબંધથી જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૪} હવે જે ઉપલંબ પછી ચૈતન્ય જ માને, તો બ્રહ્મના વ્યાપકપણાથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ જ છે. કારણ કે, સરખા સંબંધથી જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૫} મારવાડદેશના અરણ્યમાં લતા તથા પત્ર વગેરે નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મના અનિર્દેશ્યપદમાં જડ-ચૈતન્યમાત્ર તથા શબ્દ-અર્થ વગેરે નથી. ચિત્તમાંના ચૈતન્યની કલ્પના (બ્રમ)ને મન કહે છે અને તેમાં ચિદ્રાગ તથા જડભાગ એ બંને ભાગ રહેલા છે. તેમાં ચૈત્યપણ છે, તે જડનો ભાગ છે, તથા અવ્યયોત્ત (જ્વાળા) છે તે ચિદ્રાગ છે, એવી રીતે જીવ જગતની પ્રાપ્તિને જોઈ ચપળપણને પામે છે ચિત્તમાં રહેલું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ દૈતપણને પામેલ છે. ચૈતન્ય પોતે અન્યપણાથી પોતાનું રૂપ બુદ્ધે છે. દશપણાથી વિભાજ્ય નથી, તો પણ પોતામાં રહેલા વિભાજ્યની પેઠે તે બ્રમથી આતુર થઈને બ્રમમાં બ્રમે છે. ખરું જોતાં પ્રાપ્તિ તથા પ્રાપ્તિને ભોગવનાર પ્રકૃતિ નથી, પણ પરિપૂર્ણ સમુદ્રની ઉપમાવાળું ચૈતન્ય જ પ્રાપ્તિરૂપે જણાય છે. અને તે ચૈતન્યનું જે જડરૂપ છે, તે પણ ચૈતન્યરૂપ છે, કારણ કે તે જડપણમાં આત્માના વ્યાપકપણાથી ચૈતન્યપણ રહેલ છે, પદાર્થમાં જ્વાળા છે તે ચૈતન્ય છે અને તેમાં અહંતાથી જડપણનો ઉદય થાય છે. પણ જડમાં તરંગ વગેરે જેમ બુદ્ધા નથી, તેવી રીતે પરમતત્ત્વમાં અહંતા વગેરે

કંઈ છે નહિ. ^{૩૧-૪૩} આદિ તથા અંતમાં અહંતા રહેતી નથી, માત્ર તે વચ્ચે જોવામાં આવે છે; માટે ઝાંઝવાના જળની પેટે તે છે અને નથી. ^{૪૪} જોવી રીતે શીતળતા ધનરૂપ થવાથી હિમ (બરફ) પે જણાય છે, તેવી રીતે વાસના વડે ધનરૂપે ચેતુ ચેતન્યનું સ્વરૂપ જ અહંતારે જણાય છે. ^{૪૫} સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ ન થયું હોય તો પણ મરણ થવાનું ભાન થાય છે, તેવી રીતે ચેતન્ય પોતે જ જડ ન હોવા છતાં જડ પણાને અનુભવ કરે છે. ^{૪૬} પદાર્થના આદિપણથી મન સર્વરૂપે પ્રકાશ પામે છે; અનેકરૂપે જણાતો ચિત્તરૂપી દેહ આકાશની પેટે નિર્મળ આકૃતિવાળો છે. ^{૪૭} સૂ-ળદેહ તથા દેહની પ્રતિભાને ત્યાગ કરનાર અધિ-કારી પુરુષ પોતાના ચિત્તથી, ચિત્ત છે પણ તે પ્રતિ-ભાસરૂપ છે, એમ વિચારે છે. ^{૪૮} ગુણાનું શોધન કરવાથી જન્મ તેમાંથી-મુક્ત થાય છે, તેવી રીતે ન્યારે ચિત્તરૂપી ગાંધારી શોધન કરવાથી પર-માર્થરૂપ સુવર્ણપણ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અક-નિમ્ન આનંદ થાય છે. તો એવો આનંદ થયા પછી દેહરૂપી પચ્ચરના કટકાનું શું કામ ? ^{૪૯} જે છે અને જેની શોધ થાય છે, તેમાં બોધ જ કળ-વાન છે. આકાશમાં રહેલાં ઝાડનું કોઈએ શોધન કયું હોય એમ જણવામાં નથી. માટે દેહ તથા અવિદ્યા જો સત્ય હોય, તો તેમની શોધ કરવાનો આગ્રહ ધરે છે. ^{૫૦} જે અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાનને લીધે, જે પદાર્થ છે જ નહિ તેનો ઉપદેશ કરે છે, તેમને નરપશુ સમજવા. ^{૫૧} ઇંદ્રધુમ્રરાજની સ્ત્રી અહર્યાને, ઇન્દ્રદેવતા ઉપર ન્યારે આ-સક્તિ થઈ, ત્યારે પોતાના મનથી પોતાના નગ-રમાં રહેનાર ઇન્દ્રપ્રાક્ષણ પણ ઇન્દ્રદેવતા છે, એવો તેને નિશ્ચય થયો; એ જ પ્રમાણે જે માણસ પોતાના મનથી જોવી ભાવના કરે છે, તેવો-તેને દેહ નિશ્ચય થાય છે. ^{૫૨} અને પ્રતિભાસ્વરૂપ ચિત્ત જોનો જોનો જે જે પ્રકારે સંકલ્પ કરે છે, તે તે દેહાદિ પદાર્થો તેને તે તે પ્રકારે જણાય છે. પરંતુ

ખરું જોતાં દેહ પણ નથી તથા પ્રત્યક્ષ જણાતે અહંકાર પણ નથી; જે છે તે એક વિજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. આમ જણીને તમે મુઠ્ઠાનો ત્યાગ કરો. ^{૫૩} જોવી રીતે બાળકને અમુક સ્થળે યક્ષ છે એવી કલ્પના થવાથી ભય થાય છે અને યુક્તિ-થી યક્ષનું ભાન મટ્યા પછી ભય દૂર થાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતાની કલ્પનાના સ્વભાવથી, આ દેહ છે તથા આ દેહને ભોગવના યોગ્ય પ્રપંચ છે, એવો અનુભવ કરે છે; અને તેથી અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ તેને થાય છે; પણ દેહપણા-નો નાશ થયા પછી સર્વનો નાશ થાય છે. ^{૫૪}

દેહોઽમેષ ચ કિલાયમિતિ સ્વમાવાદેહોઽ-
યમેતદલિલં તત્ત યતિ નાશમ્ । યજ્ઞાદિકલ્પ-
નવજાઙ્ગયમેતિ ચાલો નિર્વસદેહગત ઇવ કયાપિ-
યુક્ત્યા ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જીવાવતરણક્રમોપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૯૧ મા સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો

મનની અચિંત્ય શક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હ્યુક્તવાન્ સ મગવાન્ મયા કમલસંમવઃ ।
રઘુદ્વજ પુનઃ પુટો વાક્યમાક્ષિપ્ય ભૂતપઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુવર ! કમળમાંથી પ્રકટેલા ભગવાન બ્રહ્મદેવે મને ન્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેનાં વચનનો આશ્રેષ્ઠ (શંકા) કરીને મેં આ ભૂતપાલક (બ્રહ્મા)ને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ^૧ હે ભગવન ! 'શાપ તથા મંત્રની શક્તિ અમોઘ છે' એમ તમે કહ્યું છે અને વળી પાછા 'શાપ તથા મંત્રની શક્તિ નિષ્ફળ છે' એમ

* આ બાલુમાં સર્ગમાં મનની શક્તિ નિષ્ફળ નથી તથા પુરુષના વત્તના દેહપણથી મનની શક્તિ છટ, પરંતુ આપવાને સમર્થ થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યો.

કેમ કહેા છે? શાપ તથા મંત્રના પરાક્રમથી મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પણ મૂઢ થઈ બચ છે, એમ સર્વ પ્રાણીમાં જોવામાં આવે છે.^{૧૩} (ભરત-સુનિનો શાપ ઇન્દ્રપ્રાક્ષણના દેહને પરાભવ કરવા સમર્થ થયો, પણ મનને પરાભવ કરી શક્યો નહિ, એમ તમે કહ્યું) પણ પવન તથા તેનું સ્ફુરણ અને તક્ષ તથા તેક્ષ એ બે જન્મ જુદાં નથી, તેમ મન અને દેહ એ બે પણ જુદાં નથી.^{૧૪} કદાપિ એમ કહેા કે જન્મ મૃત્યુથી તથા બે ચંદ્રમા ભ્રમથી જોવામાં આવે છે, તેમ મન છે તે જ દેહરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૧૫} તો એકનો નાશ થતાં બેનો નાશ થવો જોઈએ; એટલે કે મનનો નાશ થાય ત્યારે દેહનો નાશ તથા દેહનો નાશ થાય ત્યારે મનનો નાશ થવો જોઈએ.^{૧૬} માટે કે પ્રભુ! શાપ વગેરેના હાથથી મનને કંવી રીતે પરાભવ નથી થતો તથા કંવી રીતે પરાભવ થાય છે? હે પરમેશ્વર! તમે તે કહેા.^{૧૭}

બ્રહ્મા યોદ્યાઃ—આ જગતમાં એવી દાઈ વસ્તુ નથી કે જે શુભ કર્મને અનુસરનારા શુદ્ધ પુરુષથી ન ભયે.^{૧૮} આ જગતમાં બ્રહ્મલોકથી માંડી ખડના તણખલા સુધી સર્વને એ શરીર હોય છે. તેમાંનું એક મનરૂપી શરીર હોય છે અને તે તરત કામ કરનાર તથા ચંચળ હોય છે. બીજી આસિનિર્મિત શરીર હોય છે અને તે કાંઈ પણ કરી શકે તેવું નથી.^{૧૯} એ બે શરીરમાંથી આસિરૂપી શરીરને શાપ, અભિચાર તથા યજ્ઞ વગેરેથી પરાભવ થાય છે.^{૨૦-૨૨} તે મૂઢપ્રાય (મૂવા જેવું) અચક્ષુ, દીન, ક્ષણવારમાં નાશ પામે તેવું, કમળ ઉપરનાં પાણીનાં ટીપાંની પેઠે ચંચળ અને દૈવ વગેરેથી પરવશ છે.^{૨૩} ત્રણે ભુવનમાં દેહધારી માણસને મનરૂપી બીજી શરીર હોય છે તે રૂપાધીન છે, તો પણ અસ્ત્રાધીન છે.^{૨૪} જે દાઈ માણસ પોતાના મનથી ધીરજ રાખી પુરુષાર્થ કરે છે, તો તે અનિન્દિત પુરુષનો કુખથી પરાભવ થતો નથી.^{૨૫} દેહધારી માણસ પોતાના

મનરૂપી દેહથી જે પ્રમાણે ચલ કરે છે તે પ્રમાણે તેને કળસિદ્ધિ થાય છે.^{૨૬} આસિરૂપી દેહનો કાંઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ મનરૂપી દેહનું સર્વ ચેદિત સફળ થાય છે.^{૨૭} મન સર્વદા પવિત્ર અનુસંધાનનું સ્મરણ કરે છે, તો પૂર્વતમાં નામેલાં બાણ જેમ નિષ્ફળ બચે છે, તેમ શાપ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ તેને વિશે નિષ્ફળ બચે છે.^{૨૮} શરીર ગમે તો અગ્નિમાં પડેા અને ગમે તો કાદવમાં પડેા, પણ મન જેનું અનુસંધાન કરે, તે તેને એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૯} હે મુનિ! સર્વ દેહોદ્ધારાવં મસળાઈ બચ, તો પણ મન વડે કરેલો પુરુષાર્થ નિર્વિઘ્ન કળ આપે છે; કારણ કે પુરુષાર્થ પણ મનનો જ ભેદ છે.^{૩૦} 'ઇન્દ્ર' નામના પ્રાક્ષણે પોતાના પુરુષાર્થના બળથી મનને પ્રિયારૂપ કયું, તેથી તેણે રાજ્યે દીપ્તિ કુખ જરા પણ દીધું નહિ.^{૩૧} માંડવ્યઋષિને* શૂળીમાં પરાબ્યા હતા, તો પણ તે પુરુષાર્થથી પોતાના મનને રામ તથા જનકથી રહિત કરીને સર્વ ક્લેશને છૂટી ગયા હતા.^{૩૨} દીક્ષતપાં નામના એક ઋષિ* અધારા ક્ષવામાં પડી ગયા હતા, ત્યાં તેમણે માનસિક યજ્ઞ કર્યો તેથી તેમને દેવનું પદ મળ્યું.^{૩૩} ઇંદુપ્રાક્ષણના કથ પુત્રીએ પુરુષાર્થથી ધ્યાન વડે બ્રહ્માનું પદ સંપાદન કયું છે અને તે પદનું મારાથી પણ ખંડન થાય નહિ.^{૩૪} બીજા પણ સાંવધાન તથા ધીરજવાન

* કોઈ વખત દેવમાં ચોરલોકો ચોરી કરી ત્યાંથી નાસ્તી જઈ માંડવ્યઋષિના આશ્રમમાં મંતાયા. ત્યાર પછી ગળના સેવકો ચોરને શોધતા શોધતા એ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યા અને ચોરને તથા ઋષિને પકડી ગયા. પછી, ચોરની સાથે ઋષિને પણ યજ્ઞો ઉપર અગ્નિચામ આપ્યા. એ કથા મહાભારતમાં છે. * દીક્ષતપાં ઋષિને ઘટ કરવો દત્તો. તેથી યજ્ઞનો સામાન ભેગો કરવા માટે ગયા, ત્યાં ક્ષવામાં પડી ગયા અને યજ્ઞનો ધારેલો વખત આવી ગયો; તેથી ક્ષવામાં પડ્યા પડ્યા માનસિક યજ્ઞ કર્યો તે દેવતાઓએ માની લીધો. તેથી તેમને દેવતાનું પદ મળ્યું એ કથા મહાભારતમાં છે.

જમિયા પોતાના ચિત્તથી જરા પણ અનુસંધા-
નનો ત્યાગ કરતા નથી.^{૨૪} શિક્ષા ઉપર ક્રમગ્રુપ્ય
પછાડવાથી શિક્ષા ખંડિત થતી નથી, તેમ જ
માણસનું ચિત્ત ધ્યાનમાં એકાગ્ર લાગેલું છે, તેને
આધિ, વ્યાધિ, શાપ તથા રાક્ષસ, પિશાચ વગેરે
પણ પરાભવ કરી શકતા નથી.^{૨૫} જ માણસ
ધીરજથી મન વડે દૃઢ પુરુષાર્થ કરી શકતા નથી
તથા જ જ્ઞાનમાં અસમર્થ છે, તેનો શાપથી તથા
કામ-ક્રોધથી પણ પરાભવ થાય છે.^{૨૬} સાવધાન
મનવાળા માણસને આ સંસારમાં બચત સ્વસ્થા-
માં તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ દોષથી જરા પણ
પરાભવ થતો નથી.^{૨૭} એટલા માટે, દરેક માણસે
પુરુષાર્થથી પોતાના જ મન વડે પોતાના મનને
પવિત્ર માર્ગમાં- એકલું, દે મુનિ! જમ બાળકને
શૂદ્ર પ્રથમ તો થોડો સરખો દેખાય છે અને
પછી તે તેને મહાન ભયકારી લાગે છે; તે જ
પ્રમાણે મનને થોડો જણાયેલા પદાર્થ વચ્ચે
જતાં પ્રુષ્ઠ થાય છે અને પછી સત્ય હોય તેમ તેનો
અનુભવ થાય છે.^{૨૮,૨૯} કુંભારે માટીના પિંડા-
માંથી ઘડો બનાવ્યા પછી, તે ઘડો પૂર્વની માટી-
ની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે માણસે
દોષ વાતનો પોતાના મનથી દૃઢ નિશ્ચય કર્યા
પછી તેની પ્રથમની સ્થિતિનો ત્યાગ થાય છે.^{૩૦}
દે મુનિ! પ્રથમ સ્પદરૂપે રહેલું પાણી મોટાં મોઝ-
રૂપ થાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ પ્રતિભાસરૂપે ગઢે-
લું મન તેના અર્થપણને પામે છે.^{૩૧} ચંદ્રગિંબ
એક છતાં નેત્રના દોષથી જમ બે જોવામાં આવે
છે, તેમ દિવસે પણ રાત્રિ છે એવું પોતાના મન-
થી અનુસંધાન કરવાથી, દિવસે ગત્રિનો અનુ-
ભવ થાય છે.^{૩૨} માણસ પોતાના મનથી જવું
જુએ છે, તેવું તેને ક્ષણભૂત થાય છે; તેમજ હર્ષ
અને એદસહિત તેવું ક્ષણ ભોગવે છે.^{૩૩} પ્રતિ-
બાને અનુસરનારું ચિત્ત (ચંદ્રગિંબમાં અગ્નિ
છે એમ મનમાં વિચાર કરવાથી) ચંદ્રગિંબમાં
હજારો અગ્નિની શિખા દેખે છે, તેથી તેને દાહ

થાય છે તથા દાહ થવાથી તાપ પણ થાય છે.^{૩૪}
દારપદાર્થમાં મન મધુર રસાયનપણની ભાવના
થવાથી તેનું પાન કરી તૃપ્ત થાય છે અને નૃત્ય
કરે છે.^{૩૫} આકાશમાં પણ વન છે, એવું મનમાં
ભાન થવાથી તેમાં વન જોવામાં આવે છે અને
તેથી તે વનનાં ઝાડ કાપીને પાછાં રાપે છે.^{૩૬}
દે તાત! એ પ્રમાણે માણસ પોતાના મનથી
જવી ઈંદ્રજાળની કલ્પના કરે છે, તેવું તત્સણ
જોવામાં આવે છે પણ આ જગત મન પણ નથી
તેમ અસત પણ નથી, એમ જણીને વિવિધ
પ્રકારની ભેદદિષ્ટિનો ત્યાગ કરે.^{૩૭}

इत्थं यदेव परिकल्पयतीन्द्रजालं क्षिप्रं तदेव
परिपश्यति ताव चेत्तः । नासन्नगन्न च सदित्य-
वगम्य नूनं लूनां दृष्टं विविधमेदवर्ती जहीहि ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહાશભાયણુમાં ઉત્પત્તિ
અકરણુનો 'મનોમાહાત્મ્યવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૯૨ ચો સમાપ્ત

~~~~~
સર્ગ ૯૩ મો ~~~~~

વિશ્વોત્પત્તિનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

(ગચમ્) इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेत-
द्व तस्य कथितम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! એ પ્રમાણે મારી
પાસે બ્રહ્માએ પૂર્વે જે કહેલું હતું, તે મેં તમા-
રી પાસે કહ્યું.^૧ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય
છે અને તેનાથી સર્વ અનિર્વચનીય પદાર્થની
ઉત્પત્તિ થાય છે. તે પોતે જ ધનપણને પામી
મનરૂપે થાય છે.^૨ તે મન તત્ત્વમાત્રની કલ્પના-
પૂર્વક સ્વપ્નના શરીરની પેઠે વાસનામય પુર-
પાકાર થાય છે, તેમાંથી તેજસપુરુષ થાય છે,
તેને બ્રહ્મા કહે છે. તેથી હે રામ ! જે બ્રહ્મા છે

x આ ગ્રાણીમાં સર્ગમાં પ્રથમ મન રૂપ, લાગુ
પછી તેજસ બ્રહ્મા થયા, ત્યાર પછી મોહથી અહ કાર
થયો અને ત્યાર પછી વિશ્વ થયું, એવા ક્રમ કહેવામાં
આવશે

તે મન છે, એમ તમે સમજો.^{૩૪} એ પ્રમાણે મન-
તત્ત્વના આકારવાળા અને સર્વ કાર્ય કરવાને
સમર્થ એવા બ્રહ્મા સકલપ્રમુખ છે; તેથી તે
જેવો સકલપ કરે છે તેવું જ તે જુએ છે.^{૩૫} તેણે
અનાત્માને વિષ આત્માના અભિમાનવાળી અ-
વિદ્યાની કલ્પના કરી; તથા પવંત, તણ અને
સમુદ્રમય આયુઃ જગત કમે કરીને રચ્યું. એ
પ્રમાણે કમ વડે બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આવેલી આ-
સ્રાદ્ધ અન્ય રચયેથી આવેલી દોષ એમ
જણાય છે.^{૩૬} એટલા માટે જેમ તરંગની ઉત્પત્તિ
સમુદ્રમાંથી છે, તેમ વૈદોક્ષ્યની અંદર રહેનાર
સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. એ પ્રમાણે

તેમાંના દેહલાક જીવ વાયુથી જેમ વનનાં સુખ-
ચેલાં પાંદડાં ભર્યા કરે છે, તેમજ હઝરો જન્મ-
સુધી, જગતમાં આવે છે તથા કર્મરૂપી વાયુથી
ભર્યા કરે છે.^{૩૭} અજ્ઞાનથી મોઢ પામેલ કે-
લાક જીવને ઘણા કલ્પ સુધી પૃથ્વીમાં જન્મ-
મરણ થયા કરે છે.^{૩૮} દેહલાક જીવો અયોગ્ય
જન્મોને બોગથીને, હાલમાં મુલજન્મ પામી
કરીને પવિત્ર કર્મો કરે છે.^{૩૯} વાયુથી ઉત્પન્ન થયે-
લાં સમુદ્રના જળનાં બિંદુઓ જેમ મમુદ્રમાં ઘણ-
પામે છે, તેમ પરમ આત્મજ્ઞાનને પામેલા કેટલા
જીવો થોડા કાળમાં પરમપદ (મોક્ષ) ને પામી
જાય છે.^{૪૦} એ પ્રમાણે આ વિર્ભાવ તથા નિર્ભાવ

ઠસર્ગ ૧૪ મો* ૭

આર જાતિના જીવોનું વર્ણન

॥ યસિષ્ઠ ડચાચ ॥

રૂપમાધમમધ્યાનાં પદાર્થાનામિતસ્તવઃ ।

રૂપચીનાં વિમાનોયં ગુણ વક્ષ્યામિ રાઘવ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-હે રાઘવ ! ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્યપદાર્થની ઉત્પત્તિના વિભાગ કું તમને મું છું, ને તમે સાંભળો.* પૂર્વકદ્દપમાં છેલ્લા જન્મ સુધી જ્ઞાન થવાની યમ-દમ વગેરે સાધન-મંપત્તિ દોાય, છતાં પણ દાર્દ પ્રતિબંધને લીધે કાર્દને જ્ઞાન ન થયું દોાય; તેના આ કદ્દપમાં જન્મ થયા પછી તેને પદેવાજ જન્મમાં યમ-દમ વગેરે સાધનથી જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય છે, તો તેને ઇદંપ્રથમતા* કહે છે. એ જીવજાતિને તે એકજ જન્મમાં મોક્ષ થાય છે.* શુભલોકના આશ્રયવાળી તથા શુભકાર્યને અનુસરનારી તે ઇદંપ્રથમતા જાતિને વિચિત્ર સંસારની વાસનાએ કરીને, ભોગે કરીને વાસનાનો કાય થયા પછી દશપંદર જન્મ થાય અને પછી ન્યારે તેને મોક્ષ થાય છે, ત્યારે તેને ગુણુપીવરી કહે

* આ યોગાણુમાં મર્ચમાં ઉપાધિના શુણના વૈચિત્ર્યપણાથી ચિત્રમુક્તિ તથા અચિર મુક્તિને પામનાર આર જાતની જીવ જાતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

* અત્વશુચિ, તમોશુચિ તથા રજોશુણના બેદે કરીને ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્ય પદાર્થની જીવોપાધિની લિખિત ભુવનમાં ઉત્પત્તિ થાય છે તેના (૧) ઇદંપ્રથમતા (૨) ગુણુપીવરી (૩) સસત્તા (૪) અધમસત્તા (૫) અત્યંતતામસી (૬) રાજસી (૭) રાજસસાત્તિવરી (૮) રાજસરાજસી (૯) રાજસતામસી (૧૦) રાજસાત્યંતતામસી (૧૧) તામસી (૧૨) તામસસત્તા (૧૩) તમો-રાજસી (૧૪) અત્યંતતામસી એ પ્રમાણે બોદે બેદ છે. તેમાં ૧૩ મા તથા ૧૪ મા બેદનો પાયમાં તથા નવમાં બેદમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી સુખ્ય ૧૨ બેદ રહ્યા એ પાર બેદનું વર્ણન આ સર્ગમાં કર્યું છે.

છે. પૂર્વકદ્દપમાં કરેલ પુણ્ય-પાપનું અનુમાન કરનાર સુખ-દુઃખ આ કદ્દપમાં ભોગગ્યા બાદ જનો સો જન્મ પછી મોક્ષ થાય છે, તેને સસત્તા કહે છે. પૂર્વકદ્દપમાં કરેલ ધણાં કુધર્મને લીધે દાર્દમાં અત્યંત મહિનપણું દોાય છે તથા તેનામાં વિચિત્ર મંચાગની વાસના દોાય છે; તેથી તે કદ્દપમાં કરેલ ધર્મ તથા અધર્મનું અનુમાન કરનારને સુખ-દુઃખ ભોગગ્યા પછી હજારો જન્મે મોક્ષ થાય છે, તેને અધમસત્તા કહે છે. અધમસત્તાને ન્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનના વિમુખ-પણાથી ધણા જન્મ થયા પછી પણ મોક્ષમાં મંદેલ દોાય છે, ત્યારે તેને અત્યંતતામસી કહે છે.* પૂર્વકદ્દપની વાસનાને અનુસરીને ચરિત્ર કરનારને ભેતણ જન્મ થયા પછી ન્યારે મનુષ્યજન્મ આવે છે, ત્યારે તે સ્વર્ગ અથવા નરકની પ્રાપ્તિ થાય અને મોક્ષમાં મંદેલ રહે, એવાં કર્મો કરે છે, તો તેને રાજસી કહે છે. રાજસ કુખનેા અનુભવ થયા પછી વૈરાગ્ય થવાને લીધે જને જ્ઞાન થાય છે તથા મરણમાત્રથીજ મોક્ષને યોગ્ય થાય છે, તેને તેવા કાર્યના અનુમાનથી રાજસસાત્તિવરી કહે છે. રાજસસાત્તિવરીને મનુષ્યથી અતિરિક્ત એવા યક્ષ તથા ગંધર્વના જન્મ મળે છે અને કર્મે કરીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર થાય છે, ત્યારે તેને રાજસરાજસી કહે છે. રાજસરાજસીને સેકડો જન્મ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તથા રાજસ અને તામસ કર્મનાં કુળ ભોગવવાં પડે એવા જ આરંભ કરે છે તેને રાજસતામસી કહે છે. રાજસતામસી એવાં કાર્યોનો આરંભ કરે કે જથી હજારો જન્મ સુધી મોક્ષમાં મંદેલ રહે, ત્યારે તેને રાજસાત્યંતતામસી કહે છે. એક કદ્દપમાં હજારો જન્મ ભોગગ્યા પછી કદ્દપાંતરમાં જનો મોક્ષ થાય તે જાતિને તામસી કહે છે. તામસી એવાં કાર્યોનો આરંભ કરે કે જથી તેના એકજ જન્મમાં મોક્ષ થાય,

ત્યારે તેને તામસસત્ત્વા કહે છે. રમેયુણુ તથા તમેયુણના ફળથી યુક્ત જને ધણા જન્મ થયા પછી મોક્ષ થાય છે, તેને તમેરાજસી કહે છે. પ્રથમ હંદરો જન્મ થયા હોય તો પણ જન્મતિને શતાવધિ જન્મ થયા પછી મોક્ષની ચોગ્યતા થાય, તે જ્ઞાતિને તામસતામસી કહે છે. પ્રથમ લાખો જન્મ થયા હોય અને તે પછી લાખો જન્મ થતાં સુધી પણ જને મોક્ષમાં સંદેહ રહે, તે જ્ઞાતિને અત્યંતતામસી કહે છે.^{૧૧૮} આ પ્રમાણે સર્વ જ્ઞાતિ બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કાર્તિક ચલાયમાન થયેલા સમુદ્રમાંથી જવી રીતે મોખાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે સર્વ જીવરાશિ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.^{૧૧૯} જમ પોતાના તેજથી સ્ફુરણાયમાન થતી દીવાની શિખામાંથી મરીચિ (કાન્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેજસ્વી અગ્નિમાંથી જમ સ્ફુલિંગ (તણખા) ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જમ મંદિર તથા મંજરીરૂપ કિરણ ઉત્પન્ન થાય છે, જમ એક શાખામાંથી વિચિત્ર શાખાની શોભા ઉત્પન્ન થાય છે, જમ મુવર્ણમાંથી કડાં, ખાબુખંધ તથા સુકૂટ વગેરે થાય છે, જમ નિર્મળ જળના ઝરણામાંથી જળનાં બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરમાત્મા અજન્મા છે અને સર્વ ભૂતસમૂહની કલ્પના તે પરમાત્માની જ કરેલી છે. ઘટાકાર તથા સ્થાલીર દ્રાકાશ (પાત્રની અદર છિદ્રમાં રહેલ આકાશ) એ જમ આકાશનો ભાગ છે, તેવી રીતે સર્વ લોકની ઢલના બ્રહ્મા પદથી જ થયેલી છે. જળમાંથી જવી રીતે શીતળ કણ, ધૂમરી, મોખાં તથા બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી

+ પ્રથમ દીકરા બાર જ્ઞાતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે એમ લખ્યું છે, પણ અર્થમાં ઉપર ૧૫ બેઠ થાય છે. દીકરા ૧૪ બેઠ લખ્યા છે અને ૧૩ તથા ૧૪ નો, ૫ અને ૯ માં સમાવેશ છે એમ લખ્યું છે, તેમાં પણ તામસતામસી લખેલ નથી.

સર્વ દસ્યસદિ થયેલી છે.^{૧૧૮} સૂર્યના તેજમાંથી જમ મૃગતૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જમ જ્યોત્સ્ના ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેજમાંથી જમ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને છતાં તે તેનાથી બુદ્ધ નથી; તેમ ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રનો સમુહ બ્રહ્મથી બિન્ન નથી. એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની ભૂત-પ્રાણીમાત્રની જ્ઞાતિ જમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાં જ પાછી લય થાય છે. દોઈ જ્ઞાતિ હંદરો જન્મ ભોગવ્યા પછી બ્રહ્મમાં લય પામે છે, તો દોઈ થોડા જન્મ ભોગવી બ્રહ્મપદવીને પામે છે.^{૧૧૯-૧૨૦} એ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તણખાની પેઠે, વિવિધ પ્રકારનાં જગતમાં પરમાત્માની ઇચ્છાથી ઈશ્વરના બ્યવહારવાળી ઉપર લખેલી ભૂતસમૂહની જ્ઞાતિ આવે છે, બય છે, પડે છે અને જાગી થકે છે.^{૧૨૦}

इत्यं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपास्तस्येच्छया भगवतो व्यवहारवत्यः । आयांति यांति निपतंति तयोत्पतंति रूपधियः कणपटा इव पावकोत्थाः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'બ્રહ્મણઃસર્વભૂતપદ્યતે ઇતિકથન' એ નામનો સર્ગ ૯૪ એ સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૫ મોઃ ૭

અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની સાથે ઉત્પત્તિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अभिभौ कर्मकर्तारौ सममेव परात्पदात् ।

स्वयं प्रकटतां यातौ पुष्पाभेदौ तरोरिव ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! કર્મ અને કર્તા એ બંનેનું રૂપ અભિન્ન છે. જમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પ અને સુગંધ એ બંને એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય

+ આ પંચાલુના સર્ગમાં અજ્ઞાની જનસમૂહને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની એક જ સમયે ઉત્પત્તિ છે, એમ આશિષથી કહેવામાં આવશે.

છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિમાં કર્મ અને કર્તા એ
પરં પોતાના સ્વભાવથી એક જ સમયે પરમા-
ત્માના પદથી પ્રકટ થયેલ છે.^૧ આકાશમાં જેવી
રીતે નીલિમા (કાળાય) સ્ફુરે છે, તેવી રીતે સર્વ
સંકલ્પથી મુક્ત તથા નિર્મળ એવા પરબ્રહ્મમાંથી
જીવ સ્ફુરે છે.^૨ હે રામ ! જે સ્થળે અજ્ઞાની
માણસનો આચાર છે, તે સ્થળે તેમને સમજાવવા
માટે, 'બ્રહ્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થયા છે' એમ
કહેવામાં આવે છે; પણ હે રાધવ ! જ્ઞાનવાનના
આચારમાં 'બ્રહ્મમાંથી આ અર્થ છે, અથવા
નથી થયું' એમ કહેવું શોભતું નથી.^{૩-૪} હે
રામ ! ન્યાં સુધી કાઈ બીજી કલ્પના પ્રયામાં
આવી નથી, ત્યાં સુધી લોકમાં ઉપદેશ તથા ઉપ-
દેશયોગ્યતા શોભતી નથી.^૫ એટલા માટે ન્યાં
સુધી વ્યવહાર છે, ત્યાં સુધી બેદદિષ્ટી દ્વેતકલ્પ-
નાનો અંગીકાર કરી આ બ્રહ્મ તથા જીવ, એમ
કહેવામાં આવે છે; પણ તે વાણીનો ક્રમ છે.^૬
પરબ્રહ્મ તો અસંગ અને અદિતીય છે. તેમાંથી
જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તે રૂપ જ છે.^૭
મેરુ તથા મંદરપર્વત સમાન હજારો જીવસમૂહ
ઉત્પન્ન થઈથઈને તે બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ લય
પામે છે. જેમ વૃક્ષમાં અનેક પ્રકારના પર્ણિવો
સ્ફુરે છે, તેમ દિશાઓરૂપી કુળોમાં અનંત પ્રકાર-
ના હજારો જીવસમૂહો સ્ફુરે છે.^{૮-૯} જેમ વસં-
તઋતુમાં નવા અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પર-
માત્મા વિષે જીવસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ
શ્રીષ્મઋતુમાં વસંતના રસો વિલય પામે છે, તેમ
તે પરમાત્મામાં જ જીવો પાછા લય પામે છે.^{૧૦}
આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં જીવસમૂહો નિરંતર રહે
છે, થાય છે અને લય પામે છે.^{૧૧} હે રામ ! પુષ્પ
તથા મુગધં એ જેમ અભિન્ન છે, તેમ પુરુષ તથા
કર્મ અભિન્ન છે. તે બંને પરમાત્મામાંથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વિશે જ લય પામે છે.^{૧૨}
દ્રેણગણ, ઉરગગણ, મનુષ્ય તથા દેવતા વગેરે
વસ્તુતાથી ઉત્પન્ન થયા નથી, તો પણ વાસનામય

ઉપાધિના ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તત્કાળ
સ્ફુરણ પામે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ વિહાર
કરવામાં આત્માનું વિસ્મરણ જ એક મુખ્ય કારણ
છે, તે વિના જન્માંતરનું કળ આપનાર બીજું
કાંઈ પણ કારણ નથી.^{૧૩, ૧૪}

રામ બોલ્યા:-પ્રામાણિક દષ્ટિવાળા તથા
રાગરહિત એવા મનુ વગેરેએ ધર્મ તથા અધર્મ-
રૂપી અર્થમાં, અવિરુદ્ધપણાથી સ્મૃતિ-પુરાણ
વગેરેમાં જે જે નિર્ણય કરેલ છે, તેને 'શાસ્ત્ર'
કહેવામાં આવે છે.^{૧૫} જેઓ અસંત મુદ્ધ છે,
સત્વગુણથી યુક્ત છે, ધીરજવાન છે, સમદષ્ટિ-
વાળા છે અને અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સાક્ષાત્કાર
કળાથી યુક્ત છે, તે સાધુપુરુષ કહેવાય છે.^{૧૬}
જેમને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેમના સર્વ કાર્યની
સિદ્ધિ માટે ઉપર કહેલ સત્પુરુષનો આચાર તથા
શાસ્ત્ર એ બે નેત્ર છે. (એટલે કે સત્પુરુષના
આચાર તથા શાસ્ત્રને અનુસરીને જે માણસ વર્તે
છે, તેને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો પણ સર્વ કાર્યની
સિદ્ધિ થાય છે.) શાસ્ત્રમાં સત્પુરુષના વ્યવહારનો
અર્થ કહ્યો છે. જે માણસ તેને અનુસરીને ચાલે તો
નથી, તેનો સર્વ કાંઈ ત્યાગ કરે છે તથા તે
કુ ખર્માં કૂળી બળે છે.^{૧૭} હે પ્રજ્ઞ ! આ લોકમાં
તથા વેદમાં એવી શ્રુતિ છે કે, 'કર્મ અને કર્તા
એ બંને ક્રમે કરી સાથે રહેનાર છે.' એટલે કે
કર્મ કરી કર્તા થાય છે તથા કર્તા કર્મને ઉત્પન્ન
કરે છે અને આ બીજાંકુરન્યાય લોકમાં તથા
વેદમાં સિદ્ધ છે.^{૧૮, ૨૦} જેમ બીજામાંથી અંકુર
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કર્મમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય
છે. અંકુરમાંથી જેમ પાછું બીજ થાય છે, તેમ
જીવમાંથી પાછાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૧} જે
વાસનાએ કરીને જંતુ ભવપંચરમાં જન્મે છે, તે
વાસનાને અનુસરીને તેને કળનો અનુભવ થાય
છે.^{૨૨} આ પ્રકારની સ્થિતિ છે, છતાં તમે કર્મ-
રૂપી બીજ વિના કેવળ બ્રહ્મપદથી જ ભૂત-પ્રાણી-
માનવી ઉત્પત્તિ કરી છે. ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨,

ભગવન્ । તમારા મત પ્રમાણે એ કેવળ પ્રજાપ-
દથી જ ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો ઉપર પ્રમાણે
જગતમાં થતી જતું અને કર્મની અતિનાશાવિ-
તાનો (પરસ્પર એકબીજામાંથી એકબીજાની
ઉત્પત્તિ થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિનો) તમે તિરસ્કાર
કર્યો કહેવાય. પછી માયાશબ્દ પ્રજામાં આકાશ
વગેરે સ્થૂળ દેહરૂપી ક્ષણ છે તથા પ્રજાદિમાં
ભોગ-સામગ્રીયુક્ત સ્વર્ગરૂપી ક્ષણ છે, એવી જ
લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે તે પણ ધોવાઈ જાય. એ કર્મ
નિષ્ક્ર્ણ હોય તો નરકાદિના ભયના અભાવથી
અને લોકમાં સ કર થવાને લીધે મોટા માછલાં
નાનાં માછલાંને મારી નાખે છે, તેવી રીતે
(માતૃશબ્દથી) લોકોના નાશ થાય. ૨૪-૨૫ માટે
હે ભગવન્ । કરેલ કર્મ ક્ષણરૂપ થાય છે કે નહિ,
તે તમે યથાર્થ રીતે કહો. હે શ્રેષ્ઠ વેદવેત્તા । મારા
મનનો આ મોટા સંશય તમે મટાડો. ૨૭

વસિષ્ઠ યોગ્યાઃ-હે રામ ! તમે આ ધણી
સારા પ્રશ્ન પૂછ્યો, તમને જ્ઞાનનો ઉદય
થાય એવો હું તમને ઉત્તર આપું છું, તે તમે
સાંભળો. ૨૮ ક્રિયામાં કુશળપણના અનુસંધાનથી
માણસના મનનો જ વિકાસ છે તે જ કર્મનું
બીજ છે અને તેને જ ક્ષણ થાય છે. ૨૯ સહિના
આદિમાં પરમાત્માના પદથી ન્યારે મત ઉત્પન્ન
થયું, ત્યારે જ જનનું કર્મ પણ ઉત્પન્ન થયું
અને જન્મ પૂર્વની વાસનાના અનુસારથી દેહ-
ભાવે રજા. ૩૦ પુણ્ય અને તેની સુગંધમાં જન્મ
ભેદ નથી, તેમ કર્મ અને મનમાં ભેદ નથી. ૩૧
આ જગતમાં ક્રિયાની સ્ફુરણા થવી તેને કર્મ
કહે છે. પ્રથમ મનરૂપી દેહ છે. તેમાં કર્મના
ધર્મ છે, માટે મન છે તે જ કર્મ છે. ૩૨ એવા કોઈ
પૂર્વત નથી, એવું કોઈ આકાશ નથી, એવો
કોઈ સમુદ્ર નથી અને એવું બીજું કોઈ પણ
સ્થાન નથી કે જ્યાં કર્મ ક્ષણ નથી. ૩૩ આ
જન્મમાં અથવા પૂર્વજન્મમાં કરેલ કર્મ ક્ષણરૂપ
થાય છે; કારણ કે પૌરુષયત્ન (ઉચ્ચ) કોઈ

દિવસ નિષ્ક્ર્ણ જતો નથી. ૩૪ કાળજીમાં
કાળારાનો ક્ષય થતાં જન્મ કાળજીનો ક્ષય થાય
તેમ સ્પંદાત્મક કર્મનો ક્ષય થવાથી મનનો ક્ષય
થાય છે. ૩૫ કર્મનો નાશ થવાથી મનનો ન
થાય છે અને મનનો નાશ એ જ અકર્મ તો
આ પ્રમાણે અકર્મ પણ મુક્તને થાય છે, પ
અમુક્તને થતું નથી. ૩૬ અગ્નિ અને ઉષ્ણતા
બન્ને જન્મ સાથે જ રહે છે, તેમ ચિત્ત અને ક્ષ
સાથે જ રહે છે. એ બેમાંથી એકનો નાશ થાય
તો તે બન્નેનો નાશ થાય છે. હે રામ । ચિત્ત સ
સ્ફુરણવિલાસને પામીને વિહિત તથા નિષિ
કર્મનું સંપાદન કરી, પુણ્ય-પાપરૂપ ધર્મ તથ
અધર્મરૂપે પરિણામ પામે છે. ત્યાર પછી ચિત્તર્થ
થયેલ કર્મ, શબ્દ તથા અશબ્દ ક્ષણના ભોગ
અનુકૂળ એવા સ્ફુરણને પામીને ચિત્તરૂપે પરિ
ણામ પામે છે. આમ ચિત્ત અને કર્મ એ બે
ધર્મ અને કર્મ એવાં નામથી લોકમાં કહે-
વાય છે. ૩૭, ૩૮

ચિત્તં સદા સ્પંદવિલાસમેત્ય સ્પંદૈકરૂપં નહ
કર્મ વિદ્ધિ । કર્મોય ચિત્તં કિલ ધર્મકર્મ પદંગતે
એવ પરસ્પરેણ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો ૬ કર્મ તથા પુરુષરૂપ
એક્યવ્રતિપાદન એ નામનો
સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૯૬ મો ૭

મનના સ્વરૂપનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મનો હિ માવનામાત્રં માવનાસ્પંદધર્મિણી ।

ક્રિયા તદ્ભાવિતા રૂપં ફલં સર્વોત્તુષાવતિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોગ્યાઃ-હે રામ ! મન આવનાતઃ

૪ આ જન્મમાં સર્વમાં અનેક પ્રકારની આક્ર-
તિવાળા મનની, કર્મની વિચિત્રતાથી તેના જુદા જુદા
ભેદ તથા મનની શક્તિ માટે તત્ત્વ પૂર્ણ કર-
વામાં આ

છે, માનના સ્ફુરણધર્મવાળી છે, સ્ફુરણ ક્રિયારૂપ છે અને તે ક્રિયાના સ્ફુરણથી સર્વને મળે છે.^૧

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! મન કે જે જડ

અજડ આકૃતિવાળું છે, તે મનનું રૂઢ સંક-

હું સ્વરૂપ વિસ્તારથી મને કહે.^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-અનંત અને સર્વશક્તિ-

માન માયાશયલ આત્મતત્ત્વનું સંકલ્પશક્તિ હે રચેલું જે રૂપ છે તેને જ મન કહે છે.

'અમુક વસ્તુ આમ હશે કે આમ હશે' એવી

તે માણસના ચિત્તમાં સંકલ્પ-વિકલ્પથી જે

પક્ષ આવે છે, તે જ મનનું રૂપ છે.^૩ આત્મા

ચેતન્યપણથી સર્વદા પ્રકાશ પામે છે, તે પણ

તેને 'હું નથી જાણતો,' તથા કર્તા નથી તે છતાં

'હું કરું છું,' એવા બે લીધે નિશ્ચય થાય છે,

તે મનનું રૂપ છે.^૪ શુણ્ણ વિના જેવી રીતે શુણ્ણ-

માં સંભવ નથી, તેવી રીતે સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ

કર્મશક્તિ વિના મનનો સંભવ નથી.^૫ જેવી રીતે

અગ્નિ અને હાથુતાની સત્તા ભિન્ન નથી, તેવી

રીતે કર્મ તથા મન અને જીવની તથા મત્તની

સત્તા ભિન્ન નથી.^૬ એ મન ચિત્તરૂપી કૃણધર્મ-

વાળા કર્મરૂપ છે. એનું શરીર સંકલ્પમય છે

અને તે વિવિધ વિસ્તારથી શોભે છે. આ

આપણું જ જગત એ મન વડે વ્યાપ્ત છે અને એ

જગત દ્વેતરૂપ છે, માયામય છે, નિષ્કારણ છે,

રેશિત વિનાનું છે અને વાસનાથી ચત્તી કલ્પ-

નાથી વ્યાપ્ત છે.^૭ જે માણસ વાસનાનું જેવી

રીતે આશરણ કરે છે, તે વાસના તેવી રીતે

તેને કૃણ આપે છે.^૮ વાસનારૂપી વ્રહ્મને કર્મ-

રૂપી બીજ છે અને મનના સ્ફુરણરૂપી શરીર છે.

એને અનેક પ્રકારની ક્રિયા એ ચાપ્પા છે તથા

તેમાં વિચિત્ર કૃણ રહેલ છે.^૯ મન જેવું અનુ-

ધાન કરે છે તેવી રીતે કર્મદ્રિષ્ટા પ્રવૃત્તિ કરે

છે અને તે પ્રમાણે તે સંપાદન કરે છે. આટલું કર્મ

જે જ મન છે.^{૧૦} મન, બુદ્ધિ, અર્થકાર, ચિત્ત,

કર્મ, કલ્પના, સંસૃતિ, વાસના, વિદ્યા, પ્રયત્ન, સ્મૃતિ, ઇન્દ્રિય, પ્રકૃતિ, માયા અને ક્રિયા-આ પ્રમાણે શક્તિની વિચિત્ર હક્તિ બ્રહ્મમાં સંસારના બ્રહ્મના હેતુરૂપ છે.^{૧૩,૧૪} કાકતાલીયયોગથી (અકસ્માત) ચેતન્યને ન્યારે પાશકલ્પનાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પર્યાયથી તેનાં મન-બુદ્ધિ વગેરે નામ પડે છે.^{૧૫}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! પરસંવેદનની વિચિત્ર અર્થની કલ્પનાવાળી આ મનબુદ્ધિ વગેરેની પર્યાયવૃત્તિ રૂઢિમાં કેમ આવી ?^{૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરસંવિત ન્યારે અવિદ્યાએ કરી કલ્પણને પામી સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપે અનેક પ્રકારે થાય છે, ત્યારે તેને મન કહે છે.^{૧૭} સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા પછી અથવા પહેલાં એક જ વસ્તુને નિશ્ચય કરી પરસંવિત ન્યારે સ્થિરપણે રહે છે, ત્યારે તેને બુદ્ધિ કહે છે.^{૧૮} હેલુ વગેરે મિથ્યાપદાર્થમાં અભિમાને કરી ન્યારે તે પોતાની જ સત્તાની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને આહ-કાર કહે છે અને તેથી સંસારમાં બંધન થાય છે.^{૧૯} ન્યારે એક વિષયને ત્યાગ કરી બીજા વિષયનું સ્મરણ કરે છે તથા પૂર્વાપર વિચારને ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે સંવિત્તને-ચિત્ત કહે છે. સ્ફુરણ થયું એ સંવિત્તનો ધર્મ છે, એટલે તે અસત્ સ્ફુરણને લીધે ન્યારે કર્તાના શરીરને તથા અવયવને દેશાંતરને સંયોગ છોડી પાડે છે, ત્યારે તે સંવિત્તને કર્મ કહે છે.^{૨૦,૨૧} એક ધન રૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપના નિશ્ચયને અકસ્માત ત્યાગ કરી, ન્યારે સંવિત્ત ઇચ્છા પ્રમાણે અન્ય વસ્તુની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને કલ્પના કહે છે.^{૨૨} અમુક પદાર્થ પ્રથમ જોયેલ છે અથવા નથી જોયેલ એવી રીતે સ્મરણથી નિશ્ચય કરી ન્યારે તે ચેષ્ટા કરે છે, ત્યારે તેને સંસૃતિ કહે છે.^{૨૩} પ્રથમ અનુભવ કરેલ પદાર્થની શક્તિ ન્યારે વ્યાકાશની પેઠે અન્ય પદાર્થમાં કાંઈ પણ ચેષ્ટા કર્યા વિના સક્રમરૂપે રહે છે. આજે જે

આમે પોતાની કપોલકલ્પિત યુક્તિથી જુદી રીતે
 દેસ છે. ૪૩-૪૫ જોવો જોનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે
 બુદ્ધિ રાખીને ઇચ્છામાં આવે તે રીતે મન, બુદ્ધિ
 યા ઇન્દ્રિયોના વિચિત્ર નામના ભેદા કરેલા
 ૪૬ જીવથી ભિન્ન જે જડ પ્રકૃતિ છે તેને કટ-
 તાક મન કહે છે, કટલાક અહ કૃતિ કહે છે અને
 કટલાક બુદ્ધિ કહે છે. ૪૭ હે રધુનંદન! અહંકાર,
 મન તથા બુદ્ધિ વગેરે સૃષ્ટિની કલ્પના છે તથા
 ૪૮ એકરૂપ જ છે. પણ ન્યાયમતવાળાએ તેની
 બુદ્ધિ કલ્પના કરી છે, સાંખ્યમતવાળાએ તેથી
 બુદ્ધિ કલ્પના કરી છે અને ચાર્વાકમતવાળાએ
 સાંખ્યથી પણ જુદી કલ્પના કરી છે. વળી જૈમિની
 મતવાળાએ તેથી પણ વિચિત્ર કલ્પના કરી છે;
 તેજ પ્રમાણે આહંત, બૌદ્ધ, વૈશેષિક તથા પાંચ-
 મા-એ સર્વેએ પણ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જુદી
 બુદ્ધિ કલ્પના કરી છે. ૪૯-૫૦ છતાં, એક નગરમાં
 જનાના જુદા જુદા માર્ગો હોય અને તે સર્વ
 માર્ગોથી તે નગરમાં જનાય, તે પ્રમાણે તે સર્વ
 કલ્પનાથી એક પાટઅર્થિક પદને પહોંચવું એજ
 સર્વનો ઉદ્દેશ છે અને તે પરમપદમાં સર્વની
 એકતા છે. ૫૧ પણ પરમાર્થના અજ્ઞાનથી અને
 વેપરીત યોધને લીધે માત્ર તેઓ વિવાદ કરે છે
 રેમાણું જેમ એક નગરમાં જવાના જુદા જુદા
 માર્ગોથી જે માર્ગ પોતાને ઇચ્છિત હોય તે
 માર્ગના વખાણ કરે છે, તેમ જુદા જુદા મતવા-
 લાએ પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરે છે. ૫૨, ૫૩
 પણ હે રામ! તે સર્વનો મત મિથ્યા છે, કારણ કે
 સર્વમાર્ગમાં પ્રીતિ હોવાથી પોતાના વિકલ્પિત
 અર્થથી તેઓએ વિચિત્ર યુક્તિ કરેલી છે, પણ
 ખરું જોતા સર્વ મનનો જ વિવાદ છે. ૫૪, ૫૫ એક
 માણસ સ્નાન કરતો હોય ત્યારે તે સ્નાનકર્તા
 કહેવાય છે તથા દાન કરતો હોય ત્યારે દાન કર-
 નાર કહેવાય છે અને એમ કાર્ય પ્રમાણે તેનું
 નામ પડે છે તેજ પ્રમાણે આ મન ક્રિયાના
 બેદથી વિચિત્રતાને પામે છે વિવિધ કાર્યો કરવા-

ને પરિણામે એ મન જીવ, વાસના અને કર્મ આદિ
 નામરૂપી ભેદાવાળું થાય છે. જે અખિલ અનુ-
 ભવ થાય છે, તે માત્ર ચિત્તનો છે અને ચિત્ત વિનાનો
 માણસ જુએ છે, તો પણ જોતો નથી. શુભ તથા
 અશુભ સાંભળવાથી, સ્પર્શ કરવાથી, જોવાથી,
 ભોજન કરવાથી અને સૂંધવાથી અંત કરણમાં
 હર્ષ થવો અથવા ખેદ થવો, એ મનવાળા માણ-
 સને જ થાય છે પ્રકાશ છે એ જ રૂપનું કારણ છે,
 તેવી રીતે મન છે તે જ પદાર્થનું કારણ છે. જે
 માણસનું મન પધાર્યું છે (વાસનાવાળું છે) તેને
 બંધન થાય છે અને જેનું મન મુક્ત (વાસના-
 રહિત) છે તેની સક્તિ થાય છે જડ બુદ્ધિવાળો
 માણસ મનને પણ જડ માને છે અને ચૈતન્ય-
 વાન માણસ મનને ચૈતન્યસ્વરૂપ જાણે છે, પણ
 વસ્તુતાથી મન જડ પણ નથી તેમ ચૈતન્ય પણ
 નથી; અને વિચિત્ર સખ-દ પાની ગેષાવાળું ઉદ-
 મનેલું જગત પણ મનમાંથી જ ઊઠેલ છે. ૫૬-૫૭
 એકરૂપ મનમાં આખા સસારનો લય થઈ જાય છે.
 અજ્ઞાન વડે ચિત્ત જ્યારે મહિન થાય છે, ત્યારે
 શ્રાતિ વડે સસારના કારણરૂપ મન વડે જગત
 ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૮ હે રામ! મન અજડ છે એમ
 માનીએ, તો પણ તે સસારનું કારણ નથી એ
 પથ્થર જેવું જડ છે એમ માનીએ, તો પણ તે
 સસારનું કારણ નથી. ૫૯ એટલા માટે હે રામ!
 આ જગતમાં રૂપનું કારણ જેમ પ્રકાશ છે, તેમ
 મન કે જે જડ નથી તેમ ચૈતન્ય પણ નથી, તે
 પદાર્થનું કારણ છે. ૬૦ ચિત્ત વિના જગત નથી
 કારણ કે ચિત્તનો લય થવાથી સર્વ જગતનો સ્વરૂપ
 થાય છે. ૬૧ કાળ એક જ છે, પણ ઋતુઋતુને
 લીધે તેની જુદાં જુદાં નામ પડે છે તેજ પ્રમાણે
 મનનાં કર્મને લીધે જુદાં જુદાં નામ પડે છે. ૬૨
 કદાપિ મન વિના અહંકાર વગેરે ક્રિયા શરીરને
 ક્ષેપ કરતી હોય, તો જોને મન નથી તેને પણ
 ક્ષેપ થવો જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી માટે
 મન વિના બીજી શક્તિ નથી, એમ સિદ્ધ થાય

છે. ^{૧૭} ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ પોતાપોતાના શાસ્ત્રમાં બેદ કહેલા છે, તે પોતાના તર્કથી જ કહેલા છે; અને તેવા તર્કોને તત્ત્વજ્ઞાની માનતા નથી તથા તેનું શાસન પણ કરતા નથી. હે રામ ! અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક થવા એ મનની સ્વાભાવિક શક્તિ છે અને તે શક્તિને લીધે જ ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ ભિન્ન ભિન્ન તર્ક કરેલા છે તથા સર્વની શ્રદ્ધાના જડપણથી સર્વના તર્કમાં વિચિત્રતા રહેલી છે. ^{૧૮-૭૦} ચેતનરૂપ કરાળિયા-ભાંથી જમ જડ તંતુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ નિત્ય પ્રભુદ્વ પરપુરુષમાંથી પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ^{૭૧} અવિદ્યાના પરવશપણથી ચિત્તની ભાવનાઓ સ્થિરતાને પામી છે, તેથી વાદીઓના મતમાં મનનાં જ નામભેદ અને રૂપભેદ છે તે જ્ઞાતિ વડે કદિપત છે. ^{૭૨} મસિન ચિત્તની જ્ઞાતિ, મત, બુદ્ધિ તથા અહંકૃતિ એવી સંજ્ઞા પડેલી છે અને તે જ આ જગતમાં ચેતન, ચિત્ત તથા જ્ઞાતિ એવી રીતે કહેવાય છે. પણ સર્વની એકતા દેવાથી એમાં વિવાદનું કારણ નથી. ^{૭૩}

જીવો મનઃ નહુ શુદ્ધિરહંકૃતિચેત્યેવં પ્રયા-
મ્પગતેયમનિર્મલા ચિત્ । સૈપોચ્યતે જગતિ ચેત-
નચિત્તજીવસંઘાગણેન કિલ નાસ્તિ વિવાદ દ્વયઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-

સર્વ આડંબર મનથી જ ઉત્પત્ત થયેલા છે, માટે જગત એ જ અનનું કર્મ છે, એમ પ્રથમ તમારા પતાવેલા વાક્યના અર્થથી મારા સમજવામાં આવે છે. ^૧

વસિષ્ઠ યોગ્યાઃ-મરુદેશનો પ્રયંડ તાપ પ્રકાશના આવરણરૂપ મૃગતુષ્ણકાનો જ જમ અંગીકાર કરે છે, તેમ દૃઢ ભાવથી આસક્ત થયેલું મન આત્માના આવરણરૂપ અજ્ઞાન વડે આ જગતનો અંગીકાર કરે છે. ^૨ આ જ્ઞાતરૂપ જગતને વિષે તે મન એક આકૃતિપણને પામે છે કાંઈ સમયે તે મનુષ્યભાવને પામે છે અને કાંઈ સમયે તે દેવરૂપે ઉત્પત્ત થાય છે. ^૩ કાંઈ સમયે તે દૈત્યપણથી ઉદ્ભાસ પામે છે, કાંઈ સમયે તે યક્ષપણથી ઉદય પામે છે, કાંઈ સમયે તે ગંધર્વ-પણને પ્રાપ્ત થાય છે, તો કાંઈ સમયે તે કિન્નર-રૂપે રહે છે. ^૪ વળી કાંઈ સમયે તે આકાશ અને નગરરૂપે પણ થાય છે એ પ્રમાણે વિસ્તારવાળી આકૃતિથી મન જ સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામે છે. ^૫ શરીરનો સમૂહ વૃણ, કાષ્ઠ અને લતા જેવા છે, માટે શરીરનો વિચાર કરવાથી કાંઈ ક્ષણ નથી. માત્ર મન છે તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ^૬ મન વડે આકૃષ્ટ થયેલું આ જગત વિસ્તાર પામેલું છે અને તે વિતા પચાત્મા એ જ અવરોધ રહે છે. ^૭

માણસની ત્રણ પ્રકારની ભતિ કહી છે અને સદ-
મદાત્મક મન છે તે જ તેમાં પ્રથમ કાચ છે
એમ કહ્યું છે.^{૧૨} મારે બુદ્ધિથી વર્જિત એવા
શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી તત્ત્વમાંથી, જગતરૂપી વિચિ-
ત્તા કુનાર મન દેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તથા
દેવી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યું.^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! (૧)
ચિત્તાકાશ, (૨) ચિદાકાશ તથા (૩) જ્યોત્ત્વા-
કાશ એવી રીતે વિસ્તીર્ણ જઠરવાળા ત્રણ ભતનાં
માકાશ છે.^{૧૪} એ ત્રણ આકાશ સર્વમામાન્ય છે
।થા સર્વત્ર તેમની વ્યવસ્થા છે, શુદ્ધચૈતન્યની
શક્તિથી તેમને સત્તા મળેલી છે.^{૧૫} સધળાં પ્રાણી-
માત્રની અવ્યતાર (અંદરની) વસ્તુ તથા આદિ
સ્તુની સત્તા અને અસત્તામાં જ સાક્ષી તથા
આપક છે તેને ચિદાકાશ કહે છે.^{૧૬} પ્રાણી-
માત્રના સર્વ વ્યવહારના હેતુપણથી જ હિત-
પ્રદ છે, જ સર્વ કાર્ય-કારણના નિયંત્રણા-
થી શ્રદ્ધ છે અને જણે પોતાની કલ્પનાથી આ
જગતને વિસ્તાર કર્યો છે, તેને ચિત્તાકાશ કહે
છે.^{૧૭} દરા દિશાના મડળના ભાગ વડે જનું
અનિચ્છિત્ત રારીર છે તથા મેઘ વગેરેના જ
આશ્રયમૂલ છે, તેને જ્યોત્ત્વાકાશ કહે છે.^{૧૮} જ્યોત્ત્વા-
કાશ તથા ચિત્તાકાશ એ બન્ને ચિદાકાશના બળથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે અને દિવસ જેમ સર્વ કાર્ય સમૂહ-
નું કારણ છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વનું કારણ છે.^{૧૯}
'હું જડ છું' 'હું જડ નથી' એવા મલિન ચિત્તને
નિવૃત્ત થાય છે, તે જ મન છે એમ જણો અને તે
મને આકાશાદિ ઉત્પન્ન કર્યો છે.^{૨૦} આવી રીતે
ત્રણ આકાશની કલ્પના કરવી, એ પણ જ્યાં સુધી
વિષય (આત્મા)નું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી
અજ્ઞાનીને બોધ કરવા મારે છે, તે કલ્પના જ્ઞાની-
ને મારે કરવામાં આવતી નથી.^{૨૧} જ્ઞાનીને તો

નિવૃત્ત થાય છે કે, એક પરબ્રહ્મ જ છે અને તે
સર્વરૂપ છે, સર્વને પૂર્ણ પૂરક છે, નિત્ય છે અને
અને સર્વ કલ્પનાથી વર્જિત છે.^{૨૨} દ્વૈત તથા
અદ્વૈતના બેદવાળાં વાક્યના ગર્ભિત સંકલ્પથી
અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, પૂણ
જ્ઞાનીને ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી.^{૨૩} હે રામ-
ચંદ્રજી! જ્યાં સુધી તમને જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં
સુધી જ્ઞાન થવા મારે ત્રણ આકાશની કલ્પનાથી
હું તમને ઉપદેશ કરું છું.^{૨૪} દાવાનળ જેવા
પ્રયત્ન તાપમાંથી જેમ મરુદેશમાં મૃગદૃષ્ટિથી
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિદાકાશમાંથી જ્યોત્ત્વાકાશ
તથા ચિત્તાકાશ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૫} ચિત્તપણાને
પામેલું મન મલિનપણાને પામે છે, તેથી તે
આકુળપણાથી ત્રણ જગતરૂપ ઇન્દ્રબળને ઉત્પન્ન
કરે છે.^{૨૬} મૂખ માણસને છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ
થાય છે, પણ વિદ્વાનને તેવી ભ્રાંતિ થતી નથી.
તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને મલિનપણાને
લીધે આ જગત ચિત્તાના કાર્યરૂપી જેવામાં આવે
છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે જેવામાં આવતું નથી.
એટલે કે, મૂખપણાથી બંધન થાય છે અને જ્ઞાન-
થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭}

ચિત્તત્ત્વમસ્ય મલિનસ્ય ચિદાત્મકસ્ય તત્ત્વ-
સ્ય દૃશ્યત્વ દ્વદં નનુ બોધદીને। શુક્તૌ યથા
રજતતા ન તુ બોધવદ્દિર્મોહ્યેણ વંધ હહ બોધ-
વલેન મોક્ષઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિદાકાશમાકાશ' એ
નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

* ચોરાણમાં સર્ગના બાર પ્રકારની ભતિ લખી
છે, પણ તે સર્વને સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એ
ત્રણમાં આત્મભાવ થવાથી સુખ્ય ત્રણ ભતિ માને છે

નથી.^{૨૧} તમે મારા કામમાં અંતરાય નાખ્યો છે માટે તમે મારા ગતુ છે. કુઃખને માટે તેમજ સુખને માટે તમે મને જોયો છે અને મારો નાથ થયો છે.^{૨૨} એ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાના પીડાયેલાં અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પૃથ્વી પર મેઘ પડતો હોય તેમ અસંતોષથી તેણે દીન થઈને રુદન કરવા માંડ્યું.^{૨૩} થોડી વાર પછી રુદન કરતું અંધ કરી, પોતાના અંગ તરફ નજર કરીને તેણે હાસ્ય કયું તથા નાદ કર્યો.^{૨૪} એણે અદ્દહાસ કર્યા પછી તેણે મારી સમક્ષ ક્રમે કરી પોતાના અંગને ત્યાગ કર્યો.^{૨૫} પ્રથમ તેનું પ-રમ દારણુ મસ્તક પડી ગયું, ત્યાર પછી તેના હાથ પડી ગયા, ત્યાર પછી તેના વક્ષ સ્થળને નાથ થયો અને ત્યાર પછી તેનું હૃદય પડી ગયું.^{૨૬} ત્યાર પછી કણમાત્રમાં ક્રમે કરી સર્વ અંગોને ત્યાગ કરીને તે પુરુષ દોઈ સ્થળે જવાને તત્પર થયો.^{૨૭} થોડી વાર પછી એ જ પ્રકારનો બીજો માણસ મારી નજરે આવ્યો. તે પણ પોતાના શરીર ઉપર પોતાના જ બડા હાથથી પ્રહાર કરતો હતો અને દોડતો હતો; તે દ્વામાં પડતો હતો અને તેમાંથી બહાર નીકળી પાછો દોડતો હતો.^{૨૮, ૨૯} ત્યાંથી પાછો તે દ્વામાં પડતો હતો અને આતુર થઈને ફરી દોડતો હતો. ફરી તે ખાડમાં પડતો હતો અને કણવારમાં તેણે શીતળ કદલીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૦} ત્યાંથી પણ કદ પામીને પાછો પોતાના શરીર ઉપર પ્રહાર કરતો તે પલાયન કરતો હતો. આવો તેનો આચાર જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું.^{૩૧} મેં તેને ઊભો રાખ્યો અને પ્રથમ જોયેલ માણસને જ પ્રમાણે પૂછ્યું હતું તે જ પ્રમાણે મેં તેને પૂછ્યું. ત્યારે તે માણસ પણ પ્રથમના માણસની પેઠે કમ-પૂર્વક રુદન હાસ્ય અને પોતાનાં અંગોને ત્યાગ કરીને અદશ્ય થઈ ગયો. તેણે નિયતિની શક્તિનો વિચાર કરી ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.^{૩૨, ૩૩} થોડી વાર પછી મેં એવા જ પ્રકારના ત્રીજા માણસને જોયો.

તે પણ જાતે પ્રહાર કરતો હતો અને નાસી રહ્યો હતો.^{૩૪} એ પ્રમાણે પલાયન કરતાં તે માણસ એક અંધારા દ્વામાં પડ્યો. થોડી વાર સુધી તેની દ્વામાંથી બહાર નીકળવાની વાટ જોઈ-ને હું ઊભો રહ્યો; પણ ધણી વાર સુધી જ્યારે તે બહાર ન નીકળ્યો, ત્યારે હું તેને જોવા માટે ઊભો થઈને ત્યાં ગયો.^{૩૫, ૩૬} તે સમયે તેવા જ આકારનો તથા તેવી જ રીતે પડતો મેં તેને જોયો, એટલે તેને ઊભો રાખીને, મેં તેને પણ પ્રથમની પેઠે જ પૂછ્યું.^{૩૭} છતાં હે કમલદોયના! તે મારું કહેવું સમજ્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તે મૂઠં બુદ્ધિ-વાળો અવિવેકી હોવાથી મને કહેવા લાગ્યો કે, 'અરે પાપી! અરે ભૂંડા બ્રાહ્મણ! તું કાંઈ જાણ-તો નથી.' પછી પોતાના જ વ્યાપારમાં પરાયણ થયેલો તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એ પ્રમા-ણે તે અરણ્યમાં ફરતાં, એવા જ પ્રકારના બીજા પણ ઘણા પુરુષોને મેં જોયા. તેમાંના કેટલાક તે મારો પ્રશ્ન સાંભળી સ્વપ્નના સંભ્રમની પેઠે શાંતિ પામી ગયા.^{૩૮-૪૦} કેટલાક મારા વચનની ઉપે-ક્ષા કરી નિંદા કરવા લાગ્યા, તો કેટલાક અંધારા દ્વામાં પડી તેમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૪૧} કેટલાકે ક્રેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાંથી ધણી વાર સુધી બહાર ન નીકળ્યા. કેટલાક ઘોર કર-જના વનમાં જ અંતર્ધાન થયા. કેટલાક કામ્ય કર્મોમાં પરાયણ હતા તેથી ક્યાંય સ્થિતિ ન પામ્યા. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે તે મહાટવી વિસ્તાર પામેલી છે.^{૪૨, ૪૩} તે આજ સુધી છે અને તેમાં એવા જ પ્રકારના પુરુષો છે. હે રામ! તે જંગલ તમે જોયું છે, પણ તમારી બુદ્ધિ અપ્રોઠ હોવાથી તેનું તમને સ્મરણ નથી.^{૪૪} તે જંગલ અતિ ભયંકર છે, વિવિધ પ્રકારના કાંટાને લીધે સંકટવાળું છે, ઘોર છે અને ગાઢ અંધારાને લીધે ગહન છે. છતાં લોકમાં નિવૃત્તિનું સાધન મળ્યા છતાં, અજ્ઞાની માણસ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી તે ઘોર જંગલનું, સુગંધી વાળાં પ્રુષ્પાથી યુક્ત

તેવી વાટિકા (વારી) ની જમ સેવન કરે છે.^{૪૫}

સાં શીષણા વિવિધકંટકસંકટાંગી ઘોરાટવી
ઘનતમોગહનાપિ લોકે । આગત્ય નિર્ણુતિમલઘ-
પરાવબોધૈરાસેવ્યતે કુસુમગુલમકવાટિકેવ ॥૪૫॥

શ્રીયોગનાસિદ્ધ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તોપાખ્યાન' એ ના-
મનો સર્ગ ૯૮ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો*

ચિત્તાખ્યાનનો સિદ્ધાંત

॥ રામ ઉવાચ ॥

ક્વાસૌ મહાટવી વ્રજન્ કદા દષ્ટા કર્થ મયા ।

કે ચ તે પુરુષાસ્ત્વ કિં વત્કર્તુ કૃતોચમાઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન! તમે કહેલી મહા-
ટવી (મોટું જંગલ) ક્યાં છે? મેં તે જ્યારે અને
કેવી રીતે જોયેલી છે? ત્યાં પુરુષો હતા તે કોણ
હતા? તથા તેઓ શું કરવાનો ઉદ્દેશ કરતા હતા?

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રઘુનાથ! હે મહાબાહુ!
હે રામ! મેં તમને કહેલી મહાટવી દૂર નથી,
તેમ તે પુરુષો પણ દૂર નથી.^૧ હે રામ! ગંભીર,
અપાર પૌલાણુનાળી, શૂન્ય તથા વિકારથી યુક્ત
જે આ સંસારપદવી છે તેજ મહાટવી છે, જેમ
તમે સમજો.^૨ વિવિધદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી તે
સંસાર-પદવીરૂપ મહાટવી પ્રાપ્ત થાય છે અને
જ્યારે તે એક અદ્વિતીય વસ્તુથી પૂર્ણ છે એમ
નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે શૂન્ય છે.^૩ તે સંસાર-
અટવીમાં મોટા આકારવાળા પુરુષો બ્રમણ
કરતા હતા જેમ મેં તમને કહ્યું છે તે પુરુષો નહિ,
પણ સંસારમાંનાં માણસોના મનરૂપી પુરુષો સમ-
જવા અને એ મન દુઃખમાં ફોંટાઈ છે.^૪ હે મહા-
બુદ્ધિમાન! હે નિષ્પાપ! વિવેક છે તેજ મનરૂપી
પુરુષનો દ્રશ્ય છે અને વિવેક વડે જ મેં તેને

જોયેલા છે.^૫ સૂર્યદેવતા પોતાના પ્રકાશથી કમળને
બચાવ કરે છે, તેવી રીતે વિવેકથી હું મનને બોધ
કરું છું.^૬ હે મહામતિમાન! મારા બોધનો અંગી-
કાર કરીને, મારા પ્રસાદથી કૃતલાક મન શાંતિ
પામીને પરમ પદવીને પામી ગયાં છે.^૭ મોહને
લીધે જ મારું અભિનંદન કરતાં નથી તથા જ્યો
મારો તિરસ્કાર કરે છે, તેઓ અધારા દુનિયામાં
પડે છે.^૮ હે રઘુવર! પૂર્વના સર્ગમાં જ અધારા
હવા કહ્યા છે, તે નરક સમજવાં. જેમણે કળના
વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન સ્વર્ગના રસવાળો છે,
જેમ સમજવું. જેમણે અધારા દુનિયામાં પ્રવેશ
કર્યો છે અને ત્યાંથી બહાર નિર્ગમન કર્યું નથી,
તે મન મહાપાપથી યુક્ત હોવાથી નરકમાંથી
નીકળ્યાં નથી, જેમ સમજવું.^{૯-૧૨} હે રાધવા!
કળના વનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, તે વનમાંથી નજીક
બહાર નિર્ગમન ન કર્યું, તે મન પ્રલુપ્તતા સંભા-
રથી યુક્ત હોવાથી સ્વર્ગમાં રહ્યાં છે જેમ સમ-
જવું.^{૧૩} હે રઘુનંદન! કરંજના વનમાંથી જ
બહાર ન નીકળ્યાં, તે મનુષ્યઅતના મન સમ-
જવાં. જો બોધ થયો તે બંધનથી મુક્ત થયા.^{૧૪}
બહુ રૂપવાળાં કૃતલાક મન એક યોનિમાંથી
બીજી યોનિમાં પ્રવેશ કરીને, નરક તથા સ્વર્ગમાં
આવ-જા કર્યા કરે છે.^{૧૫} પ્રથમના સર્ગમાં
કરંજનું ગાદ વન કહેલું છે, તે સંસારમાં
સીનો રસ તથા દુઃખ અને કંટકરૂપી વિવિધ
વાસનાથી યુક્ત મનુષ્યપણ સમજવું.^{૧૬} જણે
કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન મનુષ્યઅતિ-
માં ઉત્પન્ન થઈને સંસારના રસમાં આસક્ત થયા,
જેમ સમજવું.^{૧૭} હે રઘુનંદન! ચંદ્રમાંનાં કિર-
ણથી શીતળ જેવું કળનું જે વન કહેવામાં આવ્યું
છે, તે મનને આનંદ કરનાર સ્વર્ગ છે, જેમ
સમજો.^{૧૮} કૃતલાક મન પ્રલુપ્ત કરવાથી, તપ તથા
ધારણા વડે ધરીરને ધારણ કરીને રહેલાં છે.^{૧૯}
જણે પોતાના અજ્ઞાનથી બુદ્ધિ અને ચિત્ત વડે
મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેણે આત્મજ્ઞાન ન

* આ નવાણુના સર્ગમાં પ્રથમ કહેવ ચિત્તા-
ખ્યાનનું કમચી તથા વ્યુત્કમચી રામચંદ્રના પ્રમ
દારા તાતપર્ય કહેવામાં આવેલી.

દોનાથી પોતાના જ વિવેકનો તિરસ્કાર કર્યો છે. તમે મને જોયો છે, મારો નાશ થયો છે તથા તમે મારા ચતુ છે, એમ જ પુરુષે કહ્યું તે બોધ થવાથી નાશ થવા સમયે ચિત્તે પ્રલાપ કર્યો, એમ સમજવું.^{૧૯-૨૧} હે રાધવ! રાડો પાડીને પુરુષે રહન કરવા માંડ્યું, એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે મને રહન હતું, એમ સમજવું.^{૨૨} અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળપદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તને અતિશય પરિતાપ થાય છે.^{૨૩} રહન કરતાં પોતાના અંગ ઉપર દષ્ટિ કરી એમ કહેલું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે સ્ત્રી-પુત્રના રનેહને લીધે તેમના પર દયાથી આ સર્વનો ત્યાગ કરી જવું, એ કષ્ટરૂપ છે, એમ વિચાર કરીને રહન હતું, એમ સમજવું. અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળપદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, તો રનેહ તથા લોભ વગેરેથી અંગનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તમાં તાપની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૪, ૨૫} હે રામ! જમણે હાસ્ય હતું તેમને મારા જ્ઞાન વડે વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેથી તેમને ચિત્તમાં સતોપ થઈને આનંદ થયો છે, એમ સમજવું.^{૨૬} વિવેકની પ્રાપ્તિ થયા પછી જણે સંસારની સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલો છે, એવા ચિત્તને પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતી વખતે આનંદની અભિવૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૭} જ પુરુષોએ પોતાનાં અંગ તરફ દષ્ટિ કરતાં હાસ્ય હતું, તેમણે પોતાના મનથી એવો વિચાર કર્યો કે, 'આ મારાં અંગો, એ જ મને છેતરાવાનું સ્થાન છે। અહીં મિથ્યા વિકલ્પથી રચિત અંગો વડે હું ધણીવાર છેતરાયો, આમ પોતાના મનથી વિચાર કરીને તેણે હાસ્ય સહિત અંગ તરફ દષ્ટિ કરી.^{૨૮, ૨૯} વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી પરપદમાં વિશ્રાંતિ પામેલું મન, પૂર્વની દીનતાના આધારભૂત પદાર્થને દરથી

હાસ્ય કરતાં કરતાં જુએ છે.^{૩૦} મેં તેને માર્ગમાં શેઠીને પ્રયત્નથી પ્રશ્ન કર્યો, તે વિવેક બળાત્કારથી પોતાના ચિત્તને રેદિ-છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું.^{૩૧} મારી આંખ આગળ તેનાં અંગો ચુરાઈને અંતર્ધાન થઈ ગયાં, તે ઉપરથી વિવેકને લીધે મનનો નાશ થતી વખતે અર્થની અનેક પ્રકારની આશાનો પણ નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું.^{૩૨} પુરુષને હંઠાર નેત્ર તથા હંઠાર હાથ હતા, એમ પ્રથમના સર્ગમાં વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી ચિત્તને અનંત આકૃતિપણું છે, એમ સમજવાનું છે.^{૩૩} પુરુષ પોતાનાં જ શરીર ઉપર પોતાની મેળે પ્રહાર કરતો હતો, એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી અનેક પ્રકારની કુકલ્પનાથી મન પોતાના જ શરીરને પ્રહાર કરે છે, એમ સમજવું.^{૩૪} પુરુષ પ્રહાર કરતાં ચારે બાજુ દોડતો હતો, એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી માણસનું મન પોતાની વાસનારૂપી પ્રહારથી વાસના અતુસારે દોડ્યાં કરે છે, એમ સમજવાનું છે.^{૩૫} મન પોતાની મેળે પોતાને પ્રહાર કરે છે અને સ્વેચ્છાથી પલાયન કરે છે. જુઓ, અજ્ઞાનનું એ કેવું કૌતુક છે।^{૩૬} પોતાની વાસનાથી તાપ પામેલાં સર્વ મન, સ્વેચ્છાથી પોતાના પદને પામવાને મારે પલાયન કરે છે.^{૩૭} આ જગતમાં હું ખૂબ જ વિસ્વાસ થયો છે, તે પણ મનને લીધે જ છે અને મન પોતે ખેદ પામી ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે.^{૩૮} જેમ ઠાણેટા કરનાર કીડા પોતાની લાળરૂપી બળથી બંધન પામે છે, તેમ મન પોતાની સકલિપ્ત વાસનારૂપી બળથી પોતાની મેળે બંધન પામે છે.^{૩૯} બાળક રમત કરવા સમયે પાછળથી પોતાને જ દુષ્ટ થાય એવી રમત પણ અજ્ઞાનથી રમે છે, તેવી રીતે મન પોતાની અચળતાને લીધે બાવી દુષ્ટનો વિચાર કર્યા વિના પાછળથી અનર્થ થાય એવી રીતે પણ કીડા કરે છે.^{૪૦} લોકકાંતિ વહેરનાર

ભાગ ચીરીને તેમાં વચ્ચે ખીલી જરાવી ચાલ્યા
 બળ છે. પાછળથી કાઠિ વાંદરે તે જ લાકડા પર
 એસીને પોતાની અપજતાને લીધે કાંઈ પણ
 વિચાર કર્યા વિના તેમાંથી ખીલી કાઢી નાખે છે;
 તેા ચીરેલા ભાગમાં પોતાના વૃષણ દબાવાથી
 તેનું ભરણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે માણસનું મન
 પોતાની અવજતાને લીધે વિચાર કર્યા વિના
 એવાં કામ કરે છે, કે પાછળથી તેને અનર્થની
 ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૧૧} માટે મનન ધર્મી વખત
 પાસન કરવું, ધર્મી વખત મન વડે આત્મવિચાર
 કરવો અને યોગાભ્યાસથી મનને વશ કરી લેવું;
 એટલે ફરી વાર શોક કરવો પડે નહિ.^{૧૨} મનના
 પ્રભાવથી દુઃખના પડાક વધે છે. સૂર્યોદયથી જમ
 દિખેના નાશ થાય છે, તેમ મનને વશ ગણવાથી
 દુઃખનો નાશ થાય છે.^{૧૩} જે મનુષ્યનું મન
 ગામના અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલી અનિષ્ઠ વાસ-
 નાઓ વડે મુલિલી પેડે મીનવૃત્તિથી મંસારના
 ગામમાં રહ્યા કરે છે, તે મનુષ્યનું મન પાછળથી
 તત્ત્વજ્ઞતાને લીધે પુનઃ પવિત્ર થાય છે તથા
 નન્મ અને મુક્તિની અદિત એવા પરમપદને પ્રાપ્ત
 થાય છે ત્યારે તેને મહાન આપત્તિમાં પાડી મોચ

૧૧-૧૨-૧૩

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦૦ મો ~ ~ ~

બ્રહ્મ સર્વ શક્તિવાળું છે તથા બંધ-
 મોક્ષ અજ્ઞાનથી જ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તમેતદુપાયાત્ત્વં વ્રજણઃ પરમાત્મદાત્વં ।

અતન્મયં તન્મયં ચ તરંગઃ સાંગરાદિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે ગમ ! આ ચિત્ત બ્રહ્મ-
 ના પરમ પદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. સાગરમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલ તરંગ જેમ સાગરમય છે તથા
 સાગરમય નથી, તેમ તે ચિત્ત બ્રહ્મમય છે અને
 બ્રહ્મમય નથી.^૧ હે ગમ ! સામાન્ય જગની
 બુદ્ધિવાળા માણસને જમ સમુદ્રથી તરંગ સુલ

પામેલામાં આનંદશક્તિ છે, શરવીરમાં પરાક્રમ-
શક્તિ છે, સર્ગમાં સર્ગશક્તિ છે અને આ
કલ્પાંતમાં સર્વશક્તિ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મની સર્વ
શક્તિ દશે દિશામાં દેખાય છે.^{૧૦} વૃક્ષના
બીજમાં જવી રીતે કૃળ, પુષ્પ, લતા, પત્ર,
શાખા તથા મૂળવાળું વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે
બ્રહ્મને વિષે આ જગત રહેલું છે.^{૧૧} બ્રહ્મને વિષે
પ્રતિભાસના વયપણાથી ચૈતન્ય તથા જડના
મધ્યમાં રહેલું જીવ નામનું ચિત્ત દેખાય છે.^{૧૨}
અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ, લતા, શુદ્ધ તથા પદ્ધવની
કલ્પનાની પેઠે આં સુધી તત્ત્વ અણુવામાં આણુ
નથી, ત્યાં સુધી આ જગતની કલ્પના છે.^{૧૩} હે
રાધવ ! અહં પ્રત્યયથી ભાસમાન થતું આ જગત
બ્રહ્મરૂપ જ છે. આત્મા સર્વ સ્થળે રહેનાર છે તથા
તેનું નિત્ય પ્રકાશરૂપ મહાન શરીર છે.^{૧૪} આકા-
શમાં જવી રીતે પીંછાની બ્રાંતિ થાય છે તથા
જળમાં જવી રીતે તરંગની બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે
આત્માની અનન કરવાની શક્તિને અનકહે છે.^{૧૫}
આત્માને વિષે જીવ તથા મન પ્રતિભાસની કળા-
માત્ર છે. મનનાત્મક મનના રૂપનો જ ઉદય થયો
છે, તે પણ બ્રહ્મની જ શક્તિ છે; તેથી હે રિપુના-
શન ! તે બ્રહ્મરૂપ જ છે, આ જ દરમિયાન વિભાગ
જેવામાં આવે છે, તે પણ પ્રાતિભાસિક છે, પણ
વસ્તુતાથી વિભાગ નથી.^{૧૬} વળી બ્રહ્મતા
અજ્ઞાનથી કામ, કર્મ, વાસના આદિ જે કાંઈ લોક-
માં જીવનું કારણ કહ્યું છે, તે સર્વ મન વિશે જ
સદસંદાહિત છે; એટલે, મનરૂપ બ્રહ્મની શક્તિ જ
જીવનું કારણ છે. જમ મનઃસત્તાત્મક બ્રહ્મનું રૂપ
સંસર્ગના અધ્યાસથી મનમાં રહેલું છે અને જમ
વસંત વગેરે ઋતુની શક્તિ વૃક્ષમાં રહેલી છે, તેમ
જીવની ચેષ્ટા વગેરે મનના ધર્મ પણ બ્રહ્મને વિષે
રહેલા છે. પૃથ્વીમાં સર્વ ઋતુ તથા સર્વ પુષ્પ
વગેરેની શક્તિ રહેલી છે, તે છતાં પૃથ્વી, બીજ,
સંસ્કાર તથા દેશના ભેદથી વ્યવસ્થા વડે પુષ્પ
વગેરેને ધારણ કરે છે; તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે

સર્વ શક્તિ રહેલી છે, તે છતાં તે વ્યવસ્થાથી
સર્વ શક્તિને ધારણ કરે છે અને પૃથ્વી જવી
રીતે પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે લોકના કર્તા
બ્રહ્મા ચિત્તને ધારણ કરે છે. જની રીતે પૃથ્વીના
તળમાંથી દેશકાલની વિચિત્રતા વડે શાળ ઉત્પન્ન
થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી પણ અનેક સ્થળે
અનેક પ્રકારની શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે
સંકર બ્રહ્મ અને જગતને સંકર (સેળમેળ)
માનીએ, તો પણ કંઈ પ્રાતિભાસિક નથી અને
તેને કાંઈ પણ બોલું નથી. ભિન્નને ભિન્ન કરનાર જ
સંખ્યા તથા રૂપ આદિ છે તેથી સંકર (સેળમેળ)
થશે નહિ. એ ભેદ કરવાવાળાં સંખ્યા આદિ પણ
મનથી જ બ્રહ્મ વિષે કલ્પાયેલાં છે, માટે તે પણ
બ્રહ્મરૂપ જ અણુ.^{૧૮-૨૩} બ્રહ્માણુના દસ પુત્રો-
એ મનની કલ્પનાથી દસ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યાં,
તેવી રીતે પ્રત્યેક માણસ મનમાં જવી કલ્પના
કરે છે, તેવું તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે.^{૨૪} પોતાની
મેળે શૌલ ન પામેલા નિર્મળ જળમાં જવી રીતે
સ્પંદ થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે જીવ
છે તે જ સંસારનું કારણ છે.^{૨૫} જળમાં થતા
કલ્વોલ, ભ્રમિં તથા તરંગ એ સમગ્ર જમ જળ-
રૂપ છે, તેમ જ્ઞાનવાન માણસને આ સર્વ જગત
બ્રહ્મરૂપ છે.^{૨૬} તરંગવાળા સમુદ્રમાં જળથી બુદ્ધી
જમ તરંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ
નામ-રૂપ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે,
પણ વસ્તુતાએ એક બ્રહ્મની જ સત્તા રહેલી છે.
જ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, બંધ છે તથા
સ્થિતિ પામે છે, એ સમગ્ર વિવર્તપણાથી બ્રહ્મને
વિષે જણાય છે.^{૨૭,૨૮} સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ જમ
મૃગજળરૂપે જણાય છે, તેમ પરમાત્મા નામ-
રૂપથી રહિત છે, તો પણ વિચિત્ર રૂપથી પ્રત્યક્ષ
જણાય છે.^{૨૯} કરણ, કર્મ, કર્તા, જનન, મરણ
તથા સ્થિતિ, એ સમગ્ર બ્રહ્મને અધીન છે, તે
વિના કંઈ પણ કલ્પના નથી.^{૩૦} લોક નથી, એક

નથી. આત્માને વિષે લોભ, તૃષ્ણા અથવા મોહ કેવો અને ક્યાં ધરે ?^{૩૧} સુવર્ણમાંથી જેમ ખાનુ-ખંધ વગેરે આભૂષણો થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત આત્મામાંથી જ મનની કલ્પનાના ક્રમે કરીને છે.^{૩૨} અજ્ઞાનથી વીરાયેલા ચિત્તને જીવ કહે છે. પોતાનો ખંધુ હોય તેને પણ ન્યાં સુધી જાણ્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અખંધુ છે. (તે પ્રમાણે ચિત્તને આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી તેની જીવ સંજ્ઞા કહેવાય છે.)^{૩૩} આકાશે જેવી રીતે શૂન્યતા પ્રકટ કરેલ છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આત્માએ અજ્ઞાન વડે પોતાના સંકલ્પથી જીવ પણ પ્રકટ કરેલ છે.^{૩૪} આત્મા છે તે જ આનાત્માની પેઠે જગતમાં જીવરૂપે જણાય છે. નેવ દોષથી જેમ આકાશમાં બે ચદ્રમાં દેખાય છે, તેવી રીતે સત્-અસતરૂપે આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.^{૩૫} મોહના નિમિત્તરૂપ બધાં અને મોક્ષ, એ બે શબ્દો પણ અત્યંત અસંભવપણું છે, કારણ કે આત્માને સત્યપણું હોવાથી તેને બધન અથવા મોક્ષ કેમ જ ધરે ? બધ કે જોના નિત્ય અસંભવ છે, તેનો સંભવ માની 'હું બધાયો છું' એમ માનવું એ પણ કલ્પના છે, તેમજ મોક્ષ પણ કલ્પનામાત્ર છે, વાસ્તવિક રીતે નથી.^{૩૬,૩૭}

રામ બોલ્યાં:-હે પ્રભુ ! પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનમાં જોના નિશ્ચય થાય છે, તે પ્રમાણે થાય છે, પણ તેમાં અન્યથા થવું નથી. ત્યારે જ માણસે મનથી બંધનની કલ્પના કરી છે, તેને કાલ્પનિક (કલ્પનાથી થયેલો) બંધ નથી એમ કેમ કહેવાય ?^{૩૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-જેવી રીતે સ્વપ્નમાં થયેલી કલ્પના મિથ્યા છે, તેવી રીતે મૂર્ખ માણસને થયેલી બધની કલ્પના પણ મિથ્યા છે અને તેવી જ રીતે મોક્ષની કલ્પના છે, તે પણ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે બધ અને મોક્ષ એ બંને અજ્ઞાનથી જ થયેલ છે. હું મહાયુદ્ધિમાન ! વાસ્તવિક રીતે બધ પણ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી.^{૩૯,૪૦} ન્યાં

સુધી અજ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સુધી દોરીમાં સર્પની કલ્પના થાય છે, પણ હે પ્રાણ ! જ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પના થતી નથી. તે જ પ્રમાણે બધમોક્ષની કલ્પના પણ ન્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પનાની શાંતિ થાય છે.^{૪૧} હે રાધવ ! અજ્ઞાનની માણસને બધ-મોક્ષનો મોહ થાય છે, પણ જ્ઞાનીને બધ-મોક્ષનો કશો જ મોહ થતો નથી.^{૪૨} હે સુભગ ! પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું, ત્યાર પછી બંધ અને મોક્ષની દૃષ્ટિ થઈ અને ત્યાર પછી ભુવનરૂપ પ્રપંચની રચના થઈ. એ પ્રમાણે બાળકની આખ્યાયિકાની પેઠે દૃઢ મૂળવાળી આ સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠા પામી છે.^{૪૩}

આદો મનસ્તદનુવંધવિમોક્ષદદૃતી પશ્ચાત્પ-પંચરચના ધ્રુવનામિધાના । इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठामारूपायिका सुमगबाल जनोदितेव ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચિત્તચિકિત્સાપૂર્વકં ચિત્તોત્પત્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ

૧૦૦ મો સમાપ્ત

હસર્ગ ૧૦૧ મો ૭

બાલક-આખ્યાયિકા

॥ રામ ક્વાચ ॥

કિમુચ્યતે મુનિશ્રેષ્ઠ વાલકારૂપાયિકાક્રમઃ ।
ક્રમેણ કથયૈતન્મે મનોવર્ણનકારણમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાં:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! બાળકની આખ્યાયિકાનો ક્રમ લોકમાં ટેવી રીતે કહેવાય છે,^{*} જે મનના વર્ણનનું કારણ છે, તે તમે મને ક્રમ-પૂર્વક કહો.^૧

* આ એકસો એકમા-સર્ગમાં, હજારો વિકલ્પ-વાળા સંસ્કૃતિમાં મનના સંકલ્પ વિના કોઈ પણ વસ્તુ નથી, એમ બતાવવા માટે બાળકની આખ્યાયિકા દર્શાવેલ છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-‘દે રામચંદ્રજી! એક સમયે
કાંઈ એક મુગ્ય બુદ્ધિવાળા (યુક્ત તથા અયુ-
ક્તના વિચારથી રહિત) બાળકે પોતાની ધાવને
કહ્યું કે, ‘દે ધાત્રી! વિનોદ થાય એવી કાંઈ
પણ કથા (કહાણી) કહે.’^{૧૨} દે મહામતિમાન!
બાળકનાં આવાં વચન સાંભળીને, તેણે બાળકના
વિનોદને માટે નિર્મળ તથા ચીકાં વચનોવાળી
આ કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો.’^{૧૩}

ધાત્રી બોલી:-‘અત્યંત અસન્’ નામના
એક નગરમાં ત્રણ સુંદર મહાત્મા રાજપુત્રો
રહેતા હતા. તેઓ ધાર્મિક તથા શૂરવીર હતા.^{૧૪}
વિસ્તારવાળા તે શૂન્ય નગરમાં, તેઓ બધે આકા-
શમાં જળતારકા હોય એવી રીતે રહેતા હતા.
તે ત્રણમાંથી બેના જન્મ નહોતો થયો તથા એક
ગર્ભમાં જ રહેલ નહોતો.^{૧૫} હવે કાંઈ કાળે
તે રાજપુત્રોના બાંધવોનું મરણ થયું, તેથી
તેઓ ખેદ પામ્યા અને શોકથી તેમનું ચિત્ત
હરાઈ ગયું. પછી તે ત્રણે જણ પોતાના નગરના
સમાજ સાથે એકમત થઈને કાંઈ કિતમ નગરનો
લાલ લેવા માટે તે શૂન્ય નગરમાંથી બહાર
નીકળ્યા. તે સમયે આકાશમાંથી બુધ, શુક્ર અને
શનેશ્વરે બધે પ્રયાણ કર્યું હોય એવા તે જણાતા
હતા. તે ત્રણે રાજપુત્રોનાં અંગ સિરીપનાનું પુષ્પ
જેવાં દામળ હતાં. તેમને પાછળથી સૂર્ય તપા-
વતો હતો. ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી ખેદ પામેલા
પક્ષિઓ જમ કરનાઈ બધે, તેમ તેઓ માર્ગમાં
દિવસને વખતે કરનાઈ ગયા.^{૧૬} માર્ગમાં તપી
ગયેલી રેતીને તેમનાં ચરણકમળ દાર્ઝી જતાં
હતા અને તેથી તેઓ યૃથમાંથી જુદા પડેલા
મૃગની પેઠે ‘હાય! બાપલા’ એમ કહી શોક
કરતા હતા.^{૧૭} દર્શના અગ્રભાગથી તેમના પગ
નીંધાઈ જતા હતા, તાપથી તેમનાં અંગના
સાંધાઓમાં દુઃખ ચતુરું હતું અને ધૂળ જીવવાથી
તેમનું ચરીર ધૂળમય થઈ રહેતું હતું. એવી રીતે

તેમણે ધણે લાંબો પંથ કાપ્યો.^{૧૮} એટલે તેમણે
ત્રણ વૃક્ષો જોયાં. તે ત્રણે વૃક્ષો મંજરીના સમૂ-
હથી યુક્ત હતાં, ક્ષણ-પક્ષિવથી શોભતાં હતાં
અને માર્ગમાં મૃગ તથા પક્ષીગણના આધારરૂપ
હતાં.^{૧૯} તે ત્રણ વૃક્ષમાંથી બે વૃક્ષ કાંઈ પણ
જાત્યાં નહોતાં અને ત્રીજા વૃક્ષમાં સારી રીતે
જાગવાનું બીજ પણ નહોતું.^{૨૦} યાદી ગયેલા તે
ત્રણ રાજપુત્રોએ તેમાંના એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ
લીધી. સ્વર્ગમાં પારિજાતના વૃક્ષ તળે ઇન્દ્રલોકમાં
રહેનારને જેવો આનંદ થાય, તેવા તેમને ત્યાં
આનંદ થયો.^{૨૧} તેમણે તે અમૃત સમાન વૃક્ષના
ક્ષણનું ભોજન કર્યું, તેના રસનું પાન કર્યું,
તેની મંજરીની માળા કરી અને ધણી વાર વિશ્રાં-
તિ લઈને ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કર્યું.^{૨૨} થોડે
દૂર ગયા પછી મધ્યાહ્ન સમયે ત્રણ નદીઓ
તેમના જોવામાં આવી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં
ભોજાં જીછળતાં હતાં.^{૨૩} તે ત્રણ નદીમાંથી એક
નદી સુકાઈ ગઈ હતી અને બે નદીમાં કાંઈ પણ
પાણી હતું નહિ. આથી તે આંધળાની આંખો
જેવી હતી.^{૨૪} તે ત્રણ નદીમાંની જ નદી સુકા-
ઈ ગયેલી હતી, તેમાં તે રાજપુત્રોએ આદરથી
સ્નાન કર્યું. ઉનાળાના તોપથી દુઃખ પામતાં
આણસો જમ નદીમાં કીડા કરે છે તથા ગ્રહા,
વિષ્ણુ અને મહેશ જમ ગંગામાં જળદીડા કરે
છે, તેમ તેમણે તેમાં ધણી વાર સુધી જળદીડા
કરી. પછી દુર્ધ જવા જળનું પાન કર્યું અને તેમણે
હર્ષ પામીને ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડ્યું.^{૨૫, ૨૬}
દિવસને અંતે સૂર્ય અસ્ત થવાના સમયે ભવિ-
ષ્યમાં જનું નિર્માણ થવાનું છે એવા અને પર્વ-
તના જેવા જ્યાં એક નગર પાસે આવ્યા.^{૨૭} તે
નગરની ઉપર સુંદર પતાકા હતી અને નીચે
કમલિની શોભતી હતી. તેમાં નીલં આકાશના
જેવા સુંદર જળાશય હતાં. ત્યાં નગરમાં થતાં
ગાયનની સ્વરમૂર્ચના દૂરથી સાંભળવામાં
આવતી હતી.^{૨૮} તે નગરમાં તેમણે ત્રણ સુંદર

ભવનો બેયાં. તે ધરે બણે મહાપર્વતનાં
મણિમય તથા સુવર્ણમય શિખરો હોય તેમ
શેભતાં હતાં.^{૨૧} તે ત્રણ ભવનમાંથી બે ભવનનું
તે નિર્માણ જ થયેલું નહોતું અને એક ભવન
શીત વિનાનું હતું. એ ત્રણ ભવનમાં જ એક
શીત વિનાનું સુંદર ભવન હતું, તેમાં તે ત્રણ
રાજપુત્રોએ પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨} તે ભવનમાં પ્રવેશ કરી,
વિહાર કરતા હતા; તેવામાં તપાવેલ સોના જવાં
ત્રણ સ્થાલીપાત્રો તેમને પ્રાપ્ત થયાં.^{૨૩} તે ત્રણ
પાત્રમાંથી બે પાત્ર ભાંગેલાં હતાં અને એકનો
ભૂકા હતો. તેમાંથી દીર્ઘ બુદ્ધિવાળા તે રાજ-
પુત્રોએ ભૂકાડપી સ્થાલીનું ગ્રહણ કર્યું.^{૨૪} તેમાં તે
ખહુ ખાનારાઓએ નળાણું દ્રોણ તથા એક
દ્રોણથી ન્યૂન એવા સો દ્રોણ ચોખ્ખા રાંધ્યા અને
ત્રણ બ્રાહ્મણોને જમવાનું આમંત્રણ દીધું. તે ત્રણ
બ્રાહ્મણોમાંથી બેના દેહ જ નહોતા અને એકને
મુખ તહોતું.^{૨૫, ૨૬} તેમાંથી મુખ વિનાના બ્રાહ્મણ
સો દ્રોણ ચોખ્ખાનું ભોજન કર્યું તથા અવશેષ
રહેલા અન્નનું રાજપુત્રોએ ભોજન કર્યું.^{૨૭} એ
પ્રમાણે હે પુત્ર ! ભવિષ્યમાં નિર્માણ થનાર તે
નગરમાં તે ત્રણે રાજપુત્રો નિવૃત્તિ પામ્યા તથા
શ્રગપા રમતા આજ સુધી સુખે રહ્યા છે.^{૨૮} હે
અનપ ! આ પ્રમાણે એ મનોહર કથા મેં તારી
પાસે કહી સંભળાવી, હૃદયમાં આ કથાનું મનન
કરજે, તેથી તું પડિત થઈશ.^{૨૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે હે રામ !
ધાત્રીએ બાળક પાસે શુભ કથા કહી અને તે
આખ્યાયિકા સંભળીને બાળકને આનંદ થયો.^{૩૦}
કમળના જવાં સ્વચ્છ નેત્રવાળા હે કમલલોચન
રામચંદ્રજી ! મેં પ્રથમ તમારી પાસે ચિંતાખ્યાન
કર્યું અને ત્યાર પછી આ બાળકની કહાણી કહી
સંભળાવી.^{૩૧} મેં જ પ્રમાણે તમને બાળકની
કહાણી કહી, તે પ્રમાણે હયેલા ઉગ્ર દંડસંક-
લ્પથી આ સંભારની સ્થિતિની રચના રચાયેલી
છે.^{૩૨} હે અનપ ! વિકરપના સમુદ્રથી બધ-

મેક્ષાની કલ્પના વડે પ્રતિભાસરૂપ આ જગત
જેવામાં આવે છે. સંકલ્પ વિના કંઈ પણ વસ્તુ
નથી. જ કંઈ આ જેવામાં આવે છે, તે સંકલ્પથી
જ છે.^{૩૩, ૩૪} સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વત,
નદી અને દિશાઓ એ સર્વજ્ઞ સ્વમતી પેઠે સંક-
લ્પથી રચાયેલું છે.^{૩૫} ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં
જ પ્રમાણે રાજપુત્રો છે તથા જ પ્રમાણે સંક-
લ્પની રચના છે, તે પ્રમાણે આ જગતની સ્થિતિ
છે.^{૩૬} જળમાં જમ જળમય એવા અંચળ સમ-
દ્રવી સ્ફુરણ થાય છે, તેમ આત્માને વિ
સંકલ્પમાત્રની સ્ફુરણ થાય છે.^{૩૭} સૂર્યના તથા
જનસમૂહના વ્યાપારથી જમ દિવસ વૃદ્ધિ પામે
તેમ પ્રથમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગ
ત પરમાત્માના વ્યાપારથી વૃદ્ધિ પામે છે.^{૩૮}
આ સમયે જગત સંકલ્પના સમૂહની કલ્પના
માત્ર છે. મનોવિલાસ તથા રાગ વગેરેની વૃત્તિઓ
પણ સંકલ્પમાત્ર છે. માટે હે રામ ! સંકલ્પ માત્ર
નો ત્યાગ કરીને તથા નિશ્ચયપણાથી નિર્વિકલ્પ
પદનો આશ્રય કરીને, તમે શાંતિ પામો.^{૩૯}

સંકલ્પજાલકલનૈવ જગત્સમગ્રં સંકલ્પમેવ
નનુ વિદ્ધિ વિલાસચૈત્યમ્ । સંકલ્પમાત્રમલભુક્તુજ
નિર્વિકલ્પમાશ્રિત્ય નિશ્ચયમવાબુદ્ધિ રામ શાંતિમ્
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ
પ્રકરણનો 'બાલક-આખ્યાયિકા' એ
નામનો સર્ગ ૧૦૧ માં અમામ

પોતાના સંકલ્પના વચપણથી મોહ પામે છે, પણ પડિત મોહ પામતો નથી. અકાય વસ્તુમાં બાળક હોય ને જ સપના સંકલ્પથી મોહ પામે છે.^૧

૧૧ રામ બોલ્યા:-હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેતા ! તમે દેહ સંકલ્પિત ક્ષય ક્યો તથા દેહો કરવો છે ? હોને હીધે આ આત્મા અસનના નિમિત્તે કરી મહામોહરૂપ સંસારના બ્રમનું ચઢણ કરે છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બાળક જેવી રીતે મિથ્યા-જૂતની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે અસનજૂત સમૂહે 'અહંકાર' નામના કલ્પના કરેલી છે. સર્વ વસ્તુ એક પરમ વસ્તુને વિષે રહેલી છે ત્યારે અહંકાર કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય થયો ?^૨ વાસ્તવિક રીતે અમેદરૂપ પરમાત્મામાં અહંકાર છે નહિ, છતાં જેમ તીવ્ર તકકામાં મુગજાળ દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી તે દેખાય છે.^૩ જેમ જળના આશ્રયથી જળ બેવામાં આવે છે, તેમ આત્માના આશ્રયથી મનરૂપી ચિતા-મણિમણિ સંસારનો આરંભ જણાય છે.^૪ માટે હે રામચંદ્રજી ! આશ્રયરહિત અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને આશ્રયસહિત સત્ય આનંદરૂપ જ્ઞાનનો આશ્રય કરો.^૫ વિચાર કરવો એ બુદ્ધિનો ધુમ્ છે, માટે મોહ અને સરંજનો ત્યાગ કરી સત્યવસ્તુનો વિચાર કરો અને અસત્યનો ત્યાગ કરો.^૬ બંધન નથી તે છતાં બંધન છે, એવી રીતે કહી શા માટે વૃથા ખેદ પામે છો ? આત્મતત્ત્વ અનત છે, માટે હોતું કેવી રીતે બંધન થાય છે ? અવિભિન્ન મહાત્માને વિષે અનેક તથા એકની કલ્પના છે નહિ અને આ સર્વ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, માટે તેને વિષે બંધ અથવા મોક્ષ હોય જ ક્યાંથી ?^૭ હું ખરાહિત છતાં તે હું બનાવું હોય એમ જણાય છે એમ ક્યાંથી ગયા પાછો શા માટે ખેદ કરવો ? ખેદ તથા અમેદના વિકારરૂપી હું બ આત્માને વિષે નથી.^૮ દેહનો નાશ થયો તથા ક્ષણનો ક્ષય થયો તો આત્માને શી હાનિ

પ્રાપ્ત થઈ ? ધમણ બગી જવાથી ધમણમાં રહે-નાર વાયુનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી.^૯ પ્રુબ્ધનો નાશ થાય તો પણ આકાશનો આશ્રય કરીને રહે-નાર આમોદ (ગંધ)નો નાશ થતો નથી. તેમ દેહ પડી બધ અથવા દેહનો ઉદય થાય, તેમાં આપણને શી હાનિ છે ?^{૧૦} સરીરરૂપી કમળમાં સુખદુઃખરૂપી દિમ પડે, તેમાં આકાશમાં જીક-નારા આપણા જેવા શ્રમરને શી હાનિ પ્રાપ્ત થઈ ? ગમે તો દેહ પડી બધ, ગમે તો તે ઉદય પામે અને ગમે તો તે ગળનાંતરમાં બધ, તો પણ આરંભ તેનાથી વિવક્ષણ છે, માટે તેમાં અને શી હાનિ થાય ?^{૧૧} હે રામચંદ્રજી ! મેધને તંબા વાયુને અને કમળને તથા બ્રમરને જેવો સંબંધ છે, તેવો જ સંબંધ તમારા શરીરને અને આત્માને છે.^{૧૨} હે રામ ! મન છે તે જ સદા જગતનું સરીર છે અને મન છે તે જ આદિશક્તિ છે. ચિદાત્મા તો મનથી પણ આદિ છે, તેથી તેનો નાશ થતો નથી.^{૧૩} હે પ્રાણ ! આત્માનો કોઈ દિવસ નાશ નથી, તેમ તે ક્યાંય જતો પણ નથી. માટે તમે શા માટે વૃથા ખેદ પામે છો ?^{૧૪} વાદળાં વિખેરાઈ બધ છે, ત્યારે વાયુ આકાશના અનંતપદમાં પ્રેયાણુ કરે છે અને કમળ સુકાઈ બધ છે, ત્યારે બ્રમર પણ આકાશમાં જીડી બધ છે, તેવી રીતે દેહનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે આત્મા પણ આકાશનો આશ્રય કરે છે.^{૧૫} આ સંસારમાં વિહાર કરતા મનનો પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વિના નાશ થતો નથી, ત્યારે આત્માના નાશની તો વાત પણ કેમ જ સંભવે ?^{૧૬} જેવી રીતે કુંડ-બદરન્યાય તથા ઘટાકારનો ન્યાય છે, તેવી રીતે દેહ અને આત્માની વિનાશ અને અવિનાશમાં સ્થિતિ છે.^{૧૭} હાથમાં રાખેલું ફૂડું ફૂટી બધ ત્યારે ફૂડામાં રાખેલાં બેર હાથમાં રહે છે, તેવી રીતે દેહ નાશ થાય ત્યારે આત્મા (જીવ) વાસ નારૂપ આકાશમાં રહે છે.^{૧૮} ઘડો બ્યારે ફૂટી

જય છે, ત્યારે ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય છે, તેવી રીતે દેહનો કાય થાય છે, ત્યારે દેહી (આત્મા) નિરામય રહે છે.^{૨૩} જ તુનો મનરૂપી દેહ, દેશ અને કાળથી અતહિત છે અને મળુ રૂપી લૂગડાંથી ઢાકાઈ જાય છે. માટે શક મનને વિષે શા માટે ખેદ કરવો.^{૨૪} હે મહાબાહુ ! મૂઠ આણસ દેશ અને કાળના અદશ્ય થવારૂપી મરણ-માશા માટે જય રાખે છે. આત્માનો નાશ થયો એવું કાઠમ્બે જોયું નથી.^{૨૫} એટલા માટે હે રામ-અદ્રલ ! જન્મ આકાશમાં જડનાર પક્ષી પાંખ આળ્યા પછી ઈંડાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે અહંકારરૂપી મિથ્યાવાસનાનો ત્યાગ કરો.^{૨૬} રાગદ્વેષ વડે માનસી શક્તિ ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટને બંધનરૂપ છે અને તે શક્તિથી જ સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિની વૃથા કલ્પના થાય છે.^{૨૭} અવિદ્યા દુરત (મુશ્કેલીથી નાશ કરાય એવી) છે, હ ખૂને માટે વૃદ્ધિ પામી છે અને જાણનામાં આવે તેવી નથી. તે અવિદ્યા આ અસત જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^{૨૮} આકાશનું મોલિન દેખાવું એ જન્મ ગ્રાહ-ળનો સ્વભાવ છે, તેમ આ અસત સત્ય જગત દેખાવું એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે.^{૨૯} દીર્ઘકાળના સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાએ આ અસત જગત સર્જ-રૂપ કંટપેલું છે જેવી રીતે અનિર્મળ નેત્રને ભાવ-નામાત્રથી આકાશમાં જે અદ્રલ કર્તાપણ જણાય છે, તેવી રીતે મનને પણ ભાવનામાત્રથી જગતનું કર્તાપણ જણાય છે. હે રામ ! સૂર્યદેવતા પોતાના તાપથી ખરડને ઝોગાળી નાખે છે, તેવી રીતે તમે વિચારથી અનિદાના સ્વરૂપનો કાય કરો. સૂર્ય-ના ઉદયથી હિમનો નાશ ન થાય તો તેનો ઉદ-યમાં ઇષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી, તેવી રીતે સદ્વિચાર થી મનનો નાશ ન થાય, તો ઇષ્ટસિદ્ધિ થતી નથી. જન્મ ઇન્દ્રજાળ રચનાગ અમુર અસત સુવર્ણનો મેઘ વર્ષાવે છે, તેમ તત્ત્વ જાણનામાં ન આગળ દેખા તો અવિદ્યા અનુર્ણનો વિસ્તાર કરે છે. મન પોતાના નાશની કિયા કરે છે અને

‘આત્મસહાર’ નામના નાટકમાં મન નૃત્ય કરે છે.^{૩૦} ચિત્ત પોતાના નાશ માટે જ આત્માને જુએ છે, પણ કુર્ણુદિને લીધે પાસે અગ્નિય વિનાશને જાતું નથી.^{૩૧} જ વિવેકી પોતાના મન ના નાગનો ઉપાય શોધે છે, તેને સકંટપ્રમથેય મન જ તેવા ઉપાય બતાવે છે, માટે તેમાં કંઈ ઘટતો નથી.^{૩૨} વિવેકના સંસ્કારવાણ મન પોતા ના સંકંટ-વિકલ્પના અશનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૩} મનના નાશથી સર્વ પુરુષાર્થનો લાભ તથા હ ખૂનો નાશ થાય છે, માટે મનના બહિર્ગ્યાપરના પ્રયત્નનો ત્યાગ કરીને મનનો નાશ થવામાં પ્રયત્ન કરો.^{૩૪} કાઠથી પ્રણ નાશ ન થાય એના આ સસારરૂપી મહા-વનમાં સુખ-દુઃખરૂપી ઘાટાં વૃક્ષોના સમૂહ છે અને તેમાં વિષમ મૃત્યુરૂપી મોટા સર્પ રહેલા છે. હે સુભગ ! તેમાં વિવેકહીન સમર્થ મન જ મહાન આપત્તિના કારણરૂપ છે.^{૩૫} વાદભીકિ-મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ઝટ-લામાં તો દિવસ જતા ગયો, સૂર્ય આયમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાદભીકિને પ્રણામ કરીને સાયકાળનાં નિત્યકર્મ કરના સારુ ત્યાંથી જોડીને સ્નાન કરવા ગઈ. પછી જ્યારે ગતિ વીતી અને સૂર્યનાં કિણ્ણો ફૂટ્યા, ત્યારે એ સભા પાછી વાદભીકિની પાસે આવી.^{૩૬}

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सार्य-
तनाय विषयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं समा-
कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रत्नकरेण
सहाजगाम ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો ‘ઉપદેશકરણ’ એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૨ એ સમાપ્ત

વાદભીકિનો સાતમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો

અવિવેકી મનથી થતા અનર્થોનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ડાચ ॥

પરસ્માદુત્થિતં ચેતસ્તત્કલ્લોલ દ્વાર્ણવાત્ ।

સ્ફારતામેત્ય શુવનં તનોતીદમિતસ્તતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જમ સમુદ્રમાંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાંથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે વૃદ્ધિ પામીને આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^૧ ચિત્ત હૃદય વસ્તુને દીર્ઘ કરે છે, દીર્ઘ વસ્તુને હૃદય કરે છે; પોતા પણાને અન્યપણું કરે છે અને પોતે અન્યપણાને પામે છે.^૨ જ વસ્તુ પ્રદેશ (તજની તથા અગ્નિ)ને પહેાળાં કરવાથી જ પ્રમાણ થાય તે) માત્ર ત્રય-તેને પોતાની લાવનાથી તે મોટા પર્વતના જેવી પ્રકાશમાન કરે છે.^૩ આવી રીતે પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મન તે પરમાત્માની જ સ્ત્રીથી શક્તિ મેળવી નિમિષમાત્રમાં સંસાર રે છે ને તેના લય પણ કરે છે.^૪ સ્થાનર તથા ગંગે જે જંગમો આવે છે, તે સર્વ ચિત્તમાંથી જ થયેલું છે.^૫ દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય-શક્તિથી આકૃષ્ણ થયેલું મન, નટની પેઠે અપ-જપણથી એક વસ્તુના આકારમાંથી બીજી વસ્તુના આકારને પામે છે.^૬ મન સત્વસ્તને અસત કરે છે, સત્તાને અસતારૂપ કરે છે તથા સુખ-દુઃખને ગ્રહણ કરે છે.^૭ અચળ મન જે સમયે જ પ્રમાણે કામ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે સમયે હાથ-પગ વગેરે અવયવો પણ તે જ પ્રમાણે કામ કરવાનો પ્રયાત્ન કરે છે. જળથી સિંચન કરેલી લતા સમય જતાં જ પ્રમાણે ફળ આપે છે, તે પ્રમાણે મન જીવી ક્રિયા કરે છે, તેલું તેને ફળ મળે છે.^૮ હે રામ! ધરમાં રહેલો બાળક બીના કાદવમાંથી જીવી રીતે વિચિત્ર રમકડાં કરે છે, તેવી રીતે મન

પોતાના વિકલ્પથી વિચિત્ર જગતને રચે છે.^{૧૦} બાળક રમતમાં જે જે રમકડાં રચે છે, તે જમ મિથ્યા છે, તેમ મનથી કલ્પિત જગત પણ મિથ્યા છે.^{૧૧} ઋતુનો વિભાગ (ફેરફાર) કરનાર કાળ જીવી રીતે કાંઈ સમયે વૃક્ષનું અન્યથારૂપ કરે છે, તેવી રીતે ચિત્ત પદાર્થનું અન્યથાપણું કરે છે.^{૧૨} ચિત્તાના મનોરથમાં, સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં ઘણા યોજનનો સમૂહ પણ ગાયનાં પગલાં જટલો અલ્પ જણાય છે.^{૧૩} મન કાંઈ સમયે એક કલ્પને લાલુ જવો કરે છે તથા એક લાલુને કલ્પ જવો કરે છે; તેથી દેશ અને કાળનો ક્રમ પણ મનને અધીન છે.^{૧૪} લીનપણું, મંદ-પણું, બહુપણું તથા અલ્પપણું, ધૃત્યાદિ ભેદથી મનની સર્વ શક્તિનો ત્યાગ કરવાને કાંઈ સમય નથી.^{૧૫} વૃક્ષમાંથી જમ પક્ષિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મોહ, સંભ્રમ, અનર્થ, દેશ તથા કાળ એ સઘળું ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૬} જીવી રીતે જળ એ જ સમુદ્ર છે તથા ઉષ્ણતા એ જ અગ્નિ છે, તેવી રીતે ચિત્ત એ જ વિવિધ આકારવાળો સંસાર છે.^{૧૭} ક્તા, કમ અને કરણ; ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોગ; તેમજ દ્રહા, દર્શન અને દર્શય; એ નવ પ્રકારનો સંસાર ચિત્તરૂપ જ છે.^{૧૮} સુવર્ણની પરીક્ષા કરનાર માણસ જમ કુડળ, સુકંઠ, કડાં તથા બીજાં આશ્પણથી શોભતા આકારનો ત્યાગ કરીને જમ તે સુવર્ણ છે એમ જ જાણે છે, તેવી રીતે વિવેકી માણસ જગતમાં રહેલ જીવન તથા વનની વિચિત્રતાનો ત્યાગ કરીને તે સર્વ (જગત તથા તેમાંની વસ્તુ) ચિત્તરૂપ જ છે એમ જાણે છે.^{૧૯}

ચિત્તં જગંતિ શુનનાનિ વનાંતરાણિ સંલ-
ક્ષ્યતે સ્વપ્નમુપાગતમાત્મભેદૈઃ । કેયુરમૌલિકટ-
કેય લસત્સ્વરૂપં ત્યક્ત્તૈવ કાંચનધિવેય જનેન હેમા
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉલ્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તમાહાત્મ્ય' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

* આ એકસોત્રણમા સર્ગમાં સુશુદ્ધના ત્રિવેક-સાર, અવિવેકી મનથી જે જે અનર્થ થાય છે, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

~ ૭ સર્ગ ૧૦૪ મો ~

લવણાખ્યાન-ધન્વન્તરીયથી થયેલી
રાજની સ્થિતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અત્ર તે શૃણુ વક્ષ્યામિ વૃત્તાંતમિમમુત્તમમ્ ।

જાગતીદેદ્રજાલશ્રીચિત્તાચ્ચા યથા સ્થિતા ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! કેવી રીતે જગત-
રૂપી ધન્વન્તરીયની શોભા ચિત્તને અધીન રહેલ
છે, તે વિષે હું તમને એક વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે
સાંભળો.^૧ આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર અનેક પ્રકારનાં
વનોથી યુક્ત એવો 'ઉત્તરપાંડવ' નામનો
એક મોટો દેશ હતો.^૨ તે દેશનાં ગાઢ અને ગહન
વનોમાં તપસ્વીલોકો વિશ્રાંતિ લેતા હતા. ત્યાં
ઉપવન તથા નગરમાં વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓએ સતા-
ના હિંડોળા બાંધેલા હતા.^૩ વાણને લીધે કમ-
ળના કેસરાઓ ઊડતા હતા; તેથી પર્વત પિંગળા
રંગના લાગતા હતા. ત્યાં પુષ્પના સમૂહરૂપી
વનમાળાનાં ધરણી શોભતાં હતાં.^૪ ગામની
પાસેના અગ્નિયમાં કરંજની મંજરીની કુંજમાં
તેના શુચ્છ લાગેલા હતા. છોંયાં વધેલાં ખજૂરીનાં
ઝાડથી ગામ ઢંકાઈ ગયાં હતાં તથા તેના શબ્દથી
આકાશ શબ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું.^૫ પશ્ચિમી
કાંઠાના ક્યારા ઉત્કૃષ્ટ પીળા મણિના વણું જેવા
શોભતા હતા. વન તથા જંગલમાં મયૂરોના નાદ
સંભળાતા હતા.^૬ સારસપક્ષીના શબ્દથી આજુ-
વન શબ્દ કરતું દોષ એમ જણાતું હતું. તમા-
સનાં વૃક્ષોથી ઠાળા લાગતા પર્વતો કુંડળરૂપે
રહેલા હતા.^૭ વિચિત્ર પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમૂહ
કાંડલીસરથી શબ્દ કરતા હતા. નદીને કાંઠે
પુષ્પવાળાં પારિભદ્રનાં ઝાડથી રતાશ છવાયેલી

હતી.^૮ ક્યારાતું રક્ષણ કરવા રહેલી કન્યાના
ગાયનથી કામદેવનું હરણ થતું હતું પુષ્પ તથા
ફળને પૃથ્વી પર પાડવા માટે ચાલતા વાયુથી
પુષ્પરૂપી મેઘ કંપતા હતા.^૯ મેરુ વગેરે પર્વ-
તની ગુફા જેવા ગૃહમાંથી સિદ્ધ, ચારણ તથા
બંદીગણ બહાર નીકળતા હતા, તેથી સ્વર્ગની
શોભાતું પૃથ્વી ઉપર નિર્માણ કરેલું હોય એમ
જણાતું હતું.^{૧૦} કેળાનાં વૃક્ષોના સમૂહથી ખના-
વેલ મંડપમાં કિન્નર તથા ગંધર્વગણ ગાયન
કરતા હતા. મંદ મંદ પવનના શબ્દથી દેશની
ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી હતી તથા પુષ્પના સમૂહથી
યુક્ત ઉપવનને લીધે દેશનો પાંકું (કાંઈક ધોળો
ને પીળો) વણું જણાતો હતો.^{૧૧} ઉપર પ્રમાણે
શોભીતા દેશમાં પૃથ્વી ઉપર ઉદય પામેલો જણે
સૂર્ય હોય, તેવી રીતે પરમ ધર્મવાળો તથા
હરિશ્ચંદ્રરાજના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ 'લવણ'
નામનો એક રાજા હતો.^{૧૨} તે રાજાના યશસ્વી

• આ એકમો ચારમા મન્ત્રમાં લવણરાજનું
આખ્યાન કહેવાયું; તેમાં રાજાના દેશની તથા રાજ-
મંજાની સ્થિતિ અને ધન્વન્તરીયેના વિગ્રહની
સ્થિતિનું વર્ણન આવે.

શ્રદ્ધા જન્મ અક્ષમાળાને ધારણ કરે, તેમ તેણે ઉદારતાને અંગીકાર કરી હતી.^{૧૮-૧૯} કાઈ એક દિવસ બે પ્રહર દિવસ ચડ્યા પછી, મોટી સમાજીને તે રાજ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યો.^{૨૦} તે સમાજી આકાશમાં ચંદ્રમાની પેઠે સુખાસન ઉપર રાજ શોભતો હતો. સામંતની સેના ત્વરાથી સભામાં પ્રવેશ કરતી હતી.^{૨૧} સુંદરીઓ ગાન કરતી હતી, સામંતલોકી સભામાં બેઠા હતા અને વીણાના મનોહર શબ્દો માણસના મનને આનંદ ઉપજાવતા હતા.^{૨૨} ત્યારે હાથમાં મનોહર આમર ઝહણ કરીને, દાસીઓ રાજને ચામર ઢોળતી હતી અને બહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય જવા મંત્રીમંડળે સભામાં વિશ્રાંતિ લીધી હતી. મંત્રીલોકી રાજ્યનું કામ ચલાવતા હતા અને ઢેંકલાક નિપુણ માણસો દેશની વાતો કરતા હતા. એક બાજુ ઇતિહાસમય પવિત્ર પુસ્તકો વંચાતા હતા અને પાસે જ બંદીલોકી વિનયપૂર્વક પુણ્યકારક સ્તુતિપાઠ કરતા હતા.^{૨૩-૨૪} ઉપર પ્રમાણે સભા ભરાઈ હતી તેવામાં મેઘ જન્મ વરસાદ કરવા માટે મોટા ડોળથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એક ઇન્દ્રજીવ કરનાર માણસ મોટા ખટાટોપથી (ઉચિત વેષ-અલંકાર અને ગુણદર્શક ચાંદ આદિને ધારણ કરતો) સભામાં આવ્યો.^{૨૫} ક્ષણવાળું વૃક્ષ જન્મ પાસે રહેલા પર્વતને પ્રણામ કરે, તેમ તેણે શિખરસમાન ઉગ્રત સ્કંધવાળા તે રાજને પ્રણામ કર્યો.^{૨૬} સારી છાયાવાળા, જાંચી શાખાવાળા, ક્ષણવાળા અને પુષ્પથી શોભતા ઝાડ પાસે આવીને જન્મ વાંદરા બેસે, તેમ તે ઇન્દ્રજીવ કરનારે રાજ પાસે આવીને બેઠો.^{૨૭} જન્મ શ્રમર કમળને કહે, તેમ ચપળ તથા અર્થના લંપટ તે ઇન્દ્રજીવ કરનાર માણસે જાંચી કાંધવાળા તે રાજને, આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે વિશ્વ! આકાશમાંના ચંદ્ર પૃથ્વીને જીએ, તેવી રીતે હું તમને એક મિથ્યા રમત બતાવું, તે તમે તમારા આસન પર બેઠાબેઠા જીઓ.' એ પ્રમાણે કહીને

અનેક પ્રકારની રચનાના બીજરૂપ જાણે પરમાત્માની માયા હોય, તેમ તેણે શ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર મોરપીંછની મૂઠ ફેરવી.^{૨૮-૨૯} જન્મ વિમાનમાં બેઠેલા ઇન્દ્રદેવતા પોતાની ધનુષ્યરૂપી હતાને જીએ, તેમ તે રાજએ અનેક પ્રકારના વર્ણથી શોભતી તે ઇન્દ્રજીવ કરનારની મોરપીંછની મૂઠ દીડી.^{૩૦} થોડી વાર થયા પછી ત્યાં જન્મ તારાના સમૂહથી શોભીતા આકાશમાર્ગમાં મેઘ આવે, તેમ તે સભામાં એક અશ્વત્થ પાક્ષન કરનાર માણસ આવ્યો.^{૩૧} દેવલોકમાં પ્રસન્ન થયેલ ઇન્દ્ર પાસે જન્મ ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડા આવે, તેમ સૌમ્ય તથા પરમ વેગવાળો એક ઘોડો તેને અતુસરીને ત્યાં આવ્યો.^{૩૨} ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડા સાથેનો, ક્ષીરસમુદ્ર જન્મ ઇન્દ્રને કહે, તેમ તે ઘોડાને ઝહણ કરીને તેનું પાક્ષન કરનાર માણસે રાજને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે મહીપતિ! આ ઘોડો ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડાની જન્મ રત્નરૂપ છે અને એ વેગથી ચાલવામાં મૂર્તિમાન પવન જેવો છે.'^{૩૩} હે પ્રજા! અમારા રાજએ આ ઘોડો આપને ભેટ તરીકે મોકલ્યો છે, કારણ કે મોટા માણસને વસ્તુ અપર્ણ કરવાથી શોભા વધે છે.^{૩૪} આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, જન્મ મેઘની ગજના ચાંત થયા પછી ચાતક મેઘને પ્રાર્થના કરે છે, તેમ તે ઇન્દ્રજીવ કરનાર માણસે રાજને કહ્યું કે, 'હે પ્રજા! જ્વળી રીતે પોતાના પ્રતાપથી અધિક શોભાવાળી એવી પૃથ્વીમાં સૂર્યદેવતા ફરે છે, તેવી રીતે તમે આ સુંદર ઘોડા ઉપર બેસીને પૃથ્વીમાં વિહાર કરો.'^{૩૫} તેણે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મધુર જન્મ ગડગડાટ કરતા મેઘ તરફ દષ્ટિ કરે, તેમ તે રાજએ ઘોડા તરફ દષ્ટિ કરી.^{૩૬} તેણે ક્ષણવાર ઘોડા તરફ દષ્ટિ કરી, ત્યાં તે ઘોડાને બેતાં બેતાં એ રાજ ચિત્રમાં આવેબેલ હોય તેવા થઈ ગયો.^{૩૭} પાન કરવાને તત્પર થયેલા અગરલક્ષ્મિને બેઠેને જન્મ પ્રથમ ક્ષોભ પામેલા સમુદ્ર પોતાની અંદર રહેલાં જળચર સહિત સ્થિર થઈ

રહે, તેમ તે ઘોડાને જોતાં આસન પર બેઠેલા ગાંજના નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં ^{૪૨} રાગરહિત મુનિ પ્રજ્ઞાનદ્વારા મગ્ન થઈને જેમ સમાધિમાં રહે, તેવી રીતે બે મુહૂર્ત સુધી તે રાજ આત્મામાં ધ્યાનથી આમકત હોય એવી રીતે આસન પર બેસી રહ્યા ^{૪૩} તે સમયે પોતાના પ્રતાપથી બીજા બળવાનને જીતનાર આ રાજ કાંઈક વિચાર કરે છે, જેમ ધારી સભાના કોઈ પણ માણસે તે રાજને ભગ્ન કર્યા નહિ ^{૪૪} છતાં અદ્રના સ્થિર કિરણવાળી રાત્રિએ જીવી આમર ઢાળનારી તે સ્ત્રીઓનાં આમરમાત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતાં ^{૪૫} જેમ માટીના કરેલા કમળકેસ રાજો સ્પન્દરહિત હોય છે, તેમ ત્યાં વિસ્મયમાં મગ્ન થયેલ સર્વ સભાસંદોની ચેષ્ટા બંધ પડી ગઈ હતી ^{૪૬} જીવી ગીતે વર્ષાક્રતુ વીત્યા પછી મેઘ ની ગર્જના શાંત થાય, તેવી રીતે સભાસ્થાનમાં માણસોનો ડોલાહલ શાંત થઈ ગયો ^{૪૭} દેવની સાથેના સંગ્રામમાં જેમ દેવો ચિંતામાં ડૂબી ગયા હતા, તેમ સ દેહરૂપી સાગરમાં મગ્ન થયેલા રાજના મંત્રીઓ, ચિંતામાં ડૂબી ગયા ^{૪૮} આમ આસન ઉપર બેઠેલા રાજના નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતા, ત્યારે વિસ્મયના વિસ્તારથી ઉત્સાહરહિત થયેલા અને લય તથા મોહથી ખેદ પામેલા તે જનસમૂહની કાન્તિ કરમાઈ ગયેલ કમળના વન જીવી જણાવા લાગી ^{૪૯}

વિતતવિસ્મિતજિહ્વિતયા તયા જનતયા મયમોહવિપળ્ળયા । સ્તિમિતચક્ષુષિ મૂમ્પિતૌ સ્થિતેમુઘ્નલિતાગ્જનનસ્ય છૃતા છુતિઃ ॥૪૯॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'નૃપવ્યામોહ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૪ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૫ મો

• લવણરાજનું મોહથી સ્વસ્થ થવું •

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મુહૂર્તદ્વિતયેનાય વોધમાપ મહીપતિઃ ।

પ્રાવૃષ્ટેષાંબુનિર્મુક્તમંમોરુહમિવોત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! ત્યાર પછી

વર્ષાક્રતુના જળથી મુકત થયેલ કમળ ભગ્ન થાય, તેવી રીતે રાજ બે મુહૂર્ત પછી ભગ્ન થયા જેમ ભૂકપ થતી વખતે પર્વત મમત્ર વન તથા શિખરસહિત, કપવા લાગે તેમ આસન ઉપરથી આમરણ સહિત રાજનો દેહ કપવા લાગ્યો ^{૫૦} ત્યાર પછી પાતાળના દિગ્ગજ અવાય માન થવાથી ક્ષોભ પામેલા કૈવાસપર્વત પડી જવા માડે, તેવી રીતે ભગ્ન થયેલો તે રાજ કપ થયાથી આસન પરથી પડી જવા લાગ્યો તે સમયે પ્રલયથી ક્ષોભ પામેલા મેરુપર્વતને પાસેના પર્વતો ધારણ કરી રાખે, તેવી રીતે સભામાં તેની પાસે રહેલા માણસોએ રાજને ભુજ વડે ધારણ કરી રાખ્યો આમ ચિત્તમાં વ્યાકુલ થયેલા તે રાજને આગળ રહેલા માણસોએ ઝાલી ગાપ્યો, તેથી તેની શોભા સચુદ્રત ગઈ વ્યાકુલ થયેલા અદ્રના જીવી થઈ રહી ^{૫૧} કમળકોશમાં રહેલા ભ્રમગ્ની જેમ રાજ્યે ધીરેથી અપ્પદ અસરથી કહ્યું કે, 'આ દોનો પ્રેશ છે તથા આ દોની મના છે' ^{૫૨} ત્યારે જેમ અગ્નીથી શુભતી કમ લિની રાહુથી મુક્ત થયેલા સૂર્યદેવતાને કહે, તેમ તે સભાએ આગ્રપૂર્વક ગાંજને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે દેવ ! આ શુ' ^{૫૩} એટલે દેવો જેમ પ્રવયના ઉલ્લાસથી નાગ પામેલ માક-ડેયકપિને પૂડે, તેમ પાસે રહેલા મંત્રીઓ તે રાજને નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા કે, 'હે

૧૧! તમારી આવી સ્થિતિ જોઈને અમે અત્યંત આકુળ થયા છીએ. મન અમેષ છે, તે છતાં બ્રમથી નિમિત્ત વિના પણ બેઠ પામે છે.^૯ રાગને લીધે પ્રથમ સર્વ રીતે રમણીય તથા અંતે રમણદિન એવા ભોગોમાં અન્ય માણસનું મન મોહ પામે, તેવી રીતે તમારું મન કયા પદાર્થમાં મોહ પામ્યું છે!^{૧૦} તમારું મન નિરંતર ઉદાર આચરણવાળી કથામાં વિવેકથી શીતળ થયું છે અને નિર્મળ છે, છતાં આ સમયે તે જમ બ્રમમાં ડૂબી ગયું છે!^{૧૧} જ માણસનું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગેલું છે અને વિષયમુખ મળવાથી જેનું મન આનંદ પામે છે અને ન મળવાથી ખેદ પામે છે, તેનું મન લોકવૃત્તિમાં મોહ પામે છે. તેથી તે મદસ્તની ગણતરીમાં નથી ગણાતું.^{૧૨} દેહના અભિમાન વડે અવિવેકદશામાં સંસારના જ વિષયમાંથી મનની વૃત્તિ જોડેલી હોય છે તે જ વિષયમાં મનોવૃત્તિ દોહ્યા કરે છે.^{૧૩} તમારું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગ્યું નથી, તેમતે ધીરજવાળું, જ્ઞાનવાળું તથા સદ્ગુણનું ગ્રહણ કરનાર છે. આમ છતાં આ સમયે મોહિત થયું હોય એમ જણાય છે, એ આશ્ચર્ય છે.^{૧૪} જ માણસને વિવેકનો અભ્યાસ નથી અને જ દેશ-કાળને વશ થયો છે, તેનું મન મન તથા આશિષને વશ થાય છે; પણ ઉદાર આચરણવાળાનું મન મનોપધિને વશ થતું નથી.^{૧૫} જેમ વાવટાળ જેરુપરંતને ધુલાવી મૂકે છે, તેમ તમારા નિત્ય વિવેકસંપન્ન એવા ઉદાર મનને મોહ જમ ધુલાવી રહ્યો છે!^{૧૬} ઉપર પ્રમાણે મંત્રીએ અતુલ્ય વચનોથી આશ્વાસન કયું, તેથી પૃથ્વીમાં જેમ ચંદ્રમાને શોભાવે, તેમ રાજાની કાન્તિ તેના યુખને શોભાવવા લાગી.^{૧૭} શિશિરઋતુ ગયા પછી જેમ પ્રકુલિત પુષ્પથી યુક્ત થયેલી વસંતઋતુ શોભે, તેમ તે નેત્રનો વિકાસ થવાથી સૌમ્ય યુખવાળો થયેલો ને રાજ શોભવા લાગ્યો.^{૧૮} ત્યાર પછી આકાશમાં અસ્ત થતાં સુધી રાહને નજરે જોનાર

ચંદ્રમાની જેમ તે રાજા ઇન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને પોતાની પાસે જોઈ રહ્યો. તેને અત્યંત ગમરાટ થયો, આશ્ચર્ય થયું અને તે ખેદ પામ્યો. પછી તે રાજાને પૂર્વીપરની સંપૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ.^{૧૯} હવે કુદ્ર સપનો વેપ ધારણ કરનાર તસકનાગ, જેમ કિંસા કરનાર નોળિયાને જોઈને બોલે, તેમ ઇન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને જોઈને હાસ્ય કરતાં રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે,^{૨૦} ‘અરે જલમ (અવિચારી) ! આ માયાપી બળના સમૂહથી તેં યું કયું’, કે તેથી અરણ્યથી પ્રસન્ન થયેલો સમુદ્ર એક કાણમાં અપ્રસન્નપણાને પામ્યો!^{૨૧} ઈશ્વરના પદાર્થમાં હમરે પ્રકારની આશ્ચર્યપ્રયક્તિ રહેલી છે, તેથી મારું મન સમયે છતાં આશ્ચર્યથી મોહમાં ડૂબી ગયું.^{૨૨} લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ વ્યવહારના સિદ્ધાંતનાં રહસ્ય જાણનાર અમે કયાં અને મનને મોહ આપનાર આ હમણાં અતુલવી તે આપત્તિ કયાં!^{૨૩} મન મોટા જ્ઞાનના અભ્યાસવાળું હોય, તો પણ તે તુચ્છ દેહમાં રહેનાર છે તેથી વિદ્વાનને પણ ‘હાઈ સમયે કાણ વાર મોહ થઈ જાય છે.’^{૨૪} અરે સભાસદો! ઇન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસે એક સુકૃતમાં મને જ ખતાવ્યું છે, તે આશ્ચર્યકારક આખ્યાન હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૫} પૂર્વે ઇન્દ્રે કરેલી+ માયાની સૃષ્ટિનો નાશ ન થવાથી, બ્રહ્માએ જ્ઞવી રીતે સુકૃત માત્ર માયાનું કૌતુક જોયું હતું, તેવી રીતે આ સમયે મેં પણ ધણા પ્રકારની અઘાયમાન

+ પૂર્વે ઇન્દ્રેવત્તા સદાપરદિત હતા, તે સમયે બલિરાજાએ ઇન્દ્રનો પરાભવ કરવાનો વિચાર કર્યો; ત્યારે ઇન્દ્રેવત્તાએ માયાથી નવું સૈન્ય ઉત્પન્ન કરી બલિરાજાને માયાના બંધનથી મોહ પગામ્યો. તે વખતે બલિરાજાએ બંધનમાંથી છૂટવા સારું શ્રદ્ધાની પ્રાર્થના કરી, તેથી શ્રદ્ધા ઇન્દ્રે કરેલી સૃષ્ટિનો નાશ કરવામાં પ્રવર્ત્યો. પણ તેમનાથી નાશ ન થયો અને શ્રદ્ધાએ કેટલુંક માયાકોણુક જોયું હતું; એવી પુરાણ-વર્ણમાં કથા છે.

કાર્યદશા ભેદ છે.^{૧૨} એટલું કહીને સભાસદો વૃત્તાંત સાંભળવાને ઉત્સાહવાળા હતા, તેથી રાજાએ નીચે પ્રમાણે આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંતનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો.^{૧૩}

રાજા બોલ્યો:—આ સમયે અનેક પ્રકારના પદાર્થોથી સાંકડી, હૂંફ, નફ, શહેર અને પર્વતથી આકુળ અને કુલપર્વત તથા સમુદ્રથી યુક્ત એવી આ પૃથ્વીમાં આ મારો દેશ વૈભવથી યુક્ત છે.^{૨૦}

इह विविधपदार्थसंकुलायां इन्दनदपचन-
पर्वताकुलाम् । कुलशिरसिसमुद्रसंकरायां भुवि
विभवावलितोऽस्त्ययं प्रदेशः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાજાવખોધ' એ નામનો
સર્ગ ૧૦૫ માં સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૦૬ મો ॐ

રાજાએ ઇન્દ્રજાળથી બેયેણું વૃત્તાંત
—અંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ

॥ રાજોવાચ ॥

अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुतः ।

वसुधामंदलस्यास्य सहोदर इवानुजः ॥ ૧ ॥

રાજા બોલ્યો:—હે સભાજનો! અનેક પ્રકારનાં વન તથા નદીથી યુક્ત આ દેશ બધે આ પૃથ્વીમાંડળનો નાનો ભાઈ છે.^૧ હું આ દેશનો રાજા છું અને મારું આચરણ નગરનાં માણસોને સચિત્ત છે. ઇન્દ્રદેવતા જેમ સ્વર્ગમાં બેસે, તેમ આ સભાના મધ્યભાગમાં હું બેઠો છું.^૨ તેટલી વારમાં, ઇન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસ જેમ રસાનજામાંથી માયાવી મયદાનવ આવે તેવી રીતે અહીં આવી પડેયો.^૩ કલ્પના અંતના પવનથી યુક્ત એવાં વાદળો જેમ ઇન્દ્રધનુષને ફેરવે, તેમ તેણે

મારી પાસે મોરપીંછની તેજસ્વી મૂઠ ફેરવી. મોરપીંછની એ ચપળ મૂઠ જ્યાં પછી, હું આ ઘોડાની પાસે આવ્યો અને ભમેલા મનથી કાઠની સહાયતા વિના આ ઘોડા પર બેઠો.^૪ ત્યાર પછી પ્રલયના ઉત્પાતથી ચલાયમાન ધથેલા પર્વત ઉપર બેસીને મેં જમ પ્રયાણ કરે, તેવી રીતે આ ઘોડા ઉપર બેસી મેં પ્રયાણ કર્યું.^૫ પછી વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના સમુદ્રના કલ્પેલા જમ ધાન્યયુક્ત પૃથ્વીમાં પ્રવર્તે, તેમ અતિવેગથી મેં મૃગયા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરી.^૬ મુગ્ધ માણસને ભોગના અવ્યાસથી જડ થયેણું મન જેમ સંસારમાં ફર લઈ બળ છે, તેવી રીતે પવનના જવા વેગવાળો તે ઘોડો મને ધણે ફર લઈ ગયો.^૭ તેવામાં મારી નજરે એક વન જોવામાં આવ્યું. તે વન નિષ્કંચન માણસના મન જેવું રાત્ન હતું, સ્ત્રીઓના ચિત્ત જેવું વિષમ હતું, પ્રલયાગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડના જેવું ભયંકર હતું અને તે પશી-

x આ એકભોગના મનમાં ઘોડા પર બેસી રાજા વનમાં ગયો, ત્યાં અંડાળકન્યા સાથે દરાવ કરી, તેને ધેર જઈ, અંડાળકન્યા સાથે રાજાએ વિવાહ કર્યો, એટલો કથા ગેરબાધે.

ત્યાર પછી વિવેચી માણસ સંસારનો ત્યાગ કરે, તેવી રીતે અતિ કષ્ટથી તે વનનું ઉત્સવન કરી હું આગળ આવ્યો.^{૧૧} તેવામાં આકાશમાર્ગમાં શ્રમણ કરીને જયી રીને સૂર્યદેવતા અસ્તાચળની પાસે આવે, તેવી રીતે હું એક જંગલની પાસે આવ્યો.^{૧૨} તે જંગલમાં વટેમાર્ગના બધે બાંધવ હોય, તેવી રીતે બાંધુ અને કદબનાં વૃક્ષો ઉપર પક્ષીઓના મનોહર શબ્દો સંભળાતા હતા.^{૧૩} અધર્મથી મેળવેલા ધન વડે કપટી માણસના મનમાં કાઈકાઈ સમયે આનંદવૃત્તિ થઈ આવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં કાઈકાઈ સ્થળે કયાંક લીલાં ખડની પાંક્તિ ભેલામાં આવતી હતી.^{૧૪} અત્યંત દુઃખદાયી મરણની અપેક્ષાથી વ્યાધિ સુખરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે પ્રથમ ભેળેલા અરણ્યથી આ અરણ્ય કાંઈક સુખરૂપ લાગે એવું હતું. પ્રસયના જળમાં ફરતાં ફરતાં માકડું ડેવઝાપિ વડના ઝાડ પાસે આવ્યા હતા, તેવી રીતે આ વનમાં ફરતાં ફરતાં હું એક લીંબુના ઝાડ પાસે આવ્યો. તાપથી તપી ગયેલા પર્વત નમ શ્યામ મેઘમાળાનું અવલંબન કરે, તેમ મેં તે ઝાડની એક લતાનું આલંબન કર્યું.^{૧૫-૧૬} નમ ગંગાનો આશ્રય કરવાથી માણસનાં દુઃખમાં આલ્યા બધ છે, તેમ તે સમયે તે ઘોડો મારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો.^{૧૭} અસ્તાચળની પાસે જોડેલાં કદપવૃક્ષની નીચે સૂર્યદેવતા વિશ્રાંતિ લે છે, તેવી રીતે માર્ગમાં ધણી લાંબા વખત ચાલવાથી એક પામી મેં તે ઝાડની નીચે વિશ્રાંતિ લીધી.^{૧૮} તેટલી વારમાં સૂર્યદેવતાએ પણ વિશ્રાંતિ લેવા સારુ સધળા સંસારવ્યવહારના ભારની સાથે અસ્તાચળનો આશ્રય કર્યો.^{૧૯} ત્યાં ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો સમસ્ત અધ્યભાગ રાત્રીમાં લીન થઈ ગયો અને જંગલમાં રાત્રિનો વ્યવહાર પ્રવર્તવા લાગ્યો.^{૨૦} આથી પક્ષી નમ પોતાની પાંખમાં ચાંચ રાખીને માળામાં લીન થઈને બેસે, તેમ તે વૃક્ષની નીચે નમ મનોહર ધાવાણમાં હું પણ લીન થઈને

બેઠો.^{૨૧} ઝેર ચડવાથી જે માણસનો વિવેક નાશ પામ્યો હોય, જે માણસ મૃત્યુને વશ થયો હોય, જેની સ્મૃતિ શ્રદ્ધ થઈ હોય, જે લીન હોય અને જે અધારા ક્ષામાં ડૂબેલો હોય, તેને એક રાત્રી કદપ સમાન બધ છે. વળી માકડું ડેવઝાપિને કદપના જળમાં ફરતાં એક રાત્રિ કદપ સમાન થઈ પડી હતી, તેવી જ રીતે હું પણ મોહમાં મગ્ન થયો હતો, તેથી તે એક રાત્રી મને કદપ સમાન થઈ પડી હતી.^{૨૨-૨૩} તે આખો દિવસ મેં સ્નાન ન કર્યું, દેવાચાંદન ન કર્યું અને ભોજન પણ ન કર્યું. કેવળ આપત્તિમાં જ તે રાત્રી નીકળી ગઈ.^{૨૪} મને રાત્રીમાં નિદ્રા આવતી નહોતી, ધીરજ રહેતી નહોતી અને વૃક્ષના પર્ણોના સાથે મને પણ કંપ થતો હતો. એવી રીતે તે લાંબી રાત્રી વીતી ગઈ.^{૨૫} પછી પ્રભાત થવાથી તારાઓ ચંદ્રમા તથા કમળની સાથે તિમિરલેખા (અંધકાર) પણ મારી પેઠે મ્હાન થવા લાગ્યાં.^{૨૬} ત્યાં અરણ્યમાં જૂતની કીડા શાંત થવા લાગી ત્યારે દુઃસહ ટાઢની પીડાથી ખડખડતા હાંતની પાંક્તિના શબ્દ વડે મને મહા દુઃખમાં પડેલો ભેઈ હસતી હોય અને મધુપાનથી બધું રાત્રી હોય તેમ સૂર્યોદયના પ્રારંભથી રાત્રી થયેલી પૂર્વ દિશા મારા ભેલામાં આવી.^{૨૭, ૨૮} ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં અજ્ઞાનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તથા હરિદ્રીને કાંચન બળે, તેવી રીતે આકાશમાં ઉઠવાચળરૂપી હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને તત્પર થયેલા સૂર્યદેવતાનાં મેં દર્શન કર્યાં. એટલે સંધ્યાસમયે નૃત્ય કરવાને આસક્ત થયેલા મહાદેવજી નમ હસ્તિચર્મને ખંખેરે તેવી રીતે મેં ત્યાંથી જિભા થઈ મારું પાયરવાનું વસ્ત્ર ખંખેર્યું. પછી બળી ગયેલા જૂતસમૂહવાળી જગતરૂપી ઝૂંપડીમાં નમ કાળરુદ્ર વિહાર કરવા માંડે, તેમ તે વિસ્તારવાળી પૃથ્વીમાં મેં વિહાર કરવા માંડ્યો.^{૨૯-૩૦} મૂખ માણસના ચરીરમાં ગુણનો જરા પણ અંચ ન

દેખાય, તેવી રીતે તે અરણ્યમાં કાંઈ પણ પ્રાણી નજરે આવતું નહોતું.^{૩૭} ત્યાં નો માત્ર નિરંક-
પણે દ્રવતાં પશ્ચિમના ચંચળ ચિત્કાર-શબ્દો જ સાંભળવામાં આવતા હતા.^{૩૮} પછી દિનનાથ સૂર્ય આકાશમાં આઠમે ભાગે ચઢ્યા, ત્યારે લતાઓ ઝાકળના જળથી નાહી રહી હતી. પછી ઝાકળ સુકાવા લાગી હતી તેવામાં, હાથમાં અમૃતનો કુંભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીવિષધારી વિષ્ણુ ઉપર જમ દાનવની દૃષ્ટિ પડી હતી, તેમ તે વનમાં દ્રવતાં, રંધિલા ભાતનું પાત્ર ધારણ કરનાર એક કન્યા ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી.^{૩૯, ૪૦} અમકતા તારાણી નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી રાત્રી પાસે ચંદ્રમા આવે, તેવી રીતે ચપળ કીકી-ઓવાળાં નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી તે કન્યાની પાસે હું ગયો અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે,^{૪૧} 'હે શ્યામબાળા ! હું મોટી આપત્તિ-માં છું, માટે તું તારી પાસેનો ભાત મને તરત આપ; કારણ કે દીન માણસના કુંભનું હંણુ કરવાથી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૪૨} હે બાળા ! જમ જીણું વૃક્ષના કોટરમાં રહેલી કાળી સાપ-ણને પ્રસવ થયા પછી પેટમાં ભૂખ વધે છે, તેમ આ સમયે મારા પેટમાં પણ ભૂખ વધી છે.^{૪૩} આવી રીતે મેં તે કન્યાનો પ્રાર્થના કરી, તો પણ લક્ષ્મીજી જમ દુષ્ટ આચરણવાળા માણસને પ્રયત્નથી પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ ધન આપતાં નથી, તેમ તેણે પણ મને કાંઈ આપ્યું નહિ.^{૪૪} આમ છતાં હું તેની હાયાની પેઠે એક વનમાંથી બીજા વનમાં ઉતાવળથી તેની પાછળ ચાલ્યો.^{૪૫} ત્યારે તેણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે હારકેયુરિન ! (હાર તથા મુકુટ પહેરનાર રાજન-1) પુરુષ, અથ તથા હાથીનું બક્ષણ કરનાર ગણસીના જેવી ફર હું ચાંડાળકન્યા છું. (માટે મારું અન્ન તમારે જમવા યોગ્ય નથી.)^{૪૬} હે રાજન ! જેની અભિ-લાષા પૂરી થઈ નથી, એવાં ગામડાનાં માણસો પાસેથી સુંદર સોજન્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેવી

રીતે માત્ર ચાચના કરવાથી તમને મારી પાસેથી ભોજનની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.^{૪૭} એ પ્રમાણે કહી-ને તે ચાલવા લાગી. તે પગલે પગલે ખેલ કરતી હતી, તે લતાકુંજોમાં સંતાતી હતી અને કટાક્ષ આદિ લીલાઓથી પોતાનો અભિપ્રાય સુચવતી હતી.^{૪૮} તે બોલી : 'તમે એ મારા પતિ થાઓ, તો આ ભોજન હું તમને આપું; કારણ કે પામર મનુષ્ય સામાન્ય રહેલ વિના અર્થથી ઉપકાર કરતો નથી.^{૪૯} સ્મશાનમાં જેવી રીતે ભૂત ફરે છે, તેવી રીતે ચંડાળજાતિનો મારો પિતા આ વનમાં ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો પોતાના બળદથી ખેતી કરે છે. તેને માટે હું આ અન્ન લઈ બઈ છું. પણ જે તમે મારા પતિ થાઓ, તો આ અન્ન હું તમને આપું; કારણ કે પોતાના વક્ષમ (પતિ)નું પ્રાણથી પણ પૂજન કરવું બેઈએ.' આવાં તેનાં વચન સાંભળી મેં તેને જવાબ દીધો કે, 'હે સુવતે ! હું તારો પતિ થઈશ. કૃત્યે આણ-સ આપત્તિમાં વર્ણ, ધર્મ તથા કુળના ક્રમનો વિચાર કરે છે.^{૫૦-૫૨} મારાં અર્વાવચન સાંભળી-ને પૂર્વે જમ સ્ત્રીવિષધારી વિષ્ણુભગવાને અમૃતના કુંભમાંથી અર્ધ અમૃત ઇન્દ્રને આપ્યું હતું, તેમ તે કન્યાએ પોતાના ભાતમાંથી અર્ધ ભાત મને આપ્યો.^{૫૩} તે ભાતનું ભોજન કરીને અને જંબુદળના રસનું પાન કરીને મેં મોહયુક્ત ચિત્ત-થી તે સ્થળે વિશ્રાંતિ લીધી.^{૫૪} પછી વર્ષાઋતુની શ્યામ મેષમાલા સૂર્યને ઢાંકી દે, તેમ તે શ્યામ વર્ણની કન્યાએ મને ઢાંકી દીધા; બાણે હું બહાર રહેલો પ્રાણુ ઢાઢ તેમ તે મને હાથમાં પકડીને પોતાના પિતાની પાસે ગઈ.^{૫૫} ત્યાર પછી જમ ચાતના નરક પાસે ગય, તેવી રીતે તે દુષ્ટ આકૃતિ તથા દુષ્ટ આચરણવાળા, તેમજ દુષ્ટ ચરીત્રવાળા અને ભય આપનાર પોતાના પિતાની પાસે ગઈ. પછી જમરમાં આમકત થયેલી જમરી જમ પોતા-ના શબ્દથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે, તેમ મારામાં આસક્ત થયેલી તે કન્યાએ, તે ચંડાળને

માગ સંમધી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો અને કહ્યું કે, 'હે તાન ! તમને ક્યે તો આ માણસ મારો પતિ થાય. એટલે તેણે તેને કહ્યું કે, 'સારું.' પછી સુપ્રસિદ્ધ સમયે જમ યમગાજ પોતાના અનુચરને રાત્ર આપે, તેમ તેણે પોતાના બળદને ઝાકળથી ઠપ્પણવણી તથા ધૂળવાળી દિવામાં છોડી મૂક્યા અને તે ચંડાળના વનમાંથી અને આગળ આદ્યાં.^{૧૧-૫૪} જૂત એક રમશાનમાંથી બીજા રમશાનમાં જાય, તેવી રીતે એક કાણમાં સંધ્યા-સમયે તે કાળા વનમાંથી અને તે ચંડાળના ઘર પાસે આવ્યાં.^{૧૦} તે ચંડાળના ઘરમાં વાંદરા, ફૂકડાં તથા કાગડા વગેરે કાપી કાપીને વિભાગવાર ગળેવાં હતાં. ત્યાં લોહીથી છંટાઈ ગયેલા પૃથ્વીના ભાગમાં માખીઓ બણબણતી હતી.^{૧૨} ત્યાં, સૂકવવાને માટે પાંચરી રાખેવાં લીલાં આંતરડાં ઉપર પછીઓ પડતાં હતાં અને ઘરના બગીચામાં ઊગેલા લીંબુના ઝાડ ઉપર પછીઓના શબ્દ થતા હતાં.^{૧૩} સૂકાઈ ગયેલા ચરબીના પિંડાથી ભરાયેલી ઘરની બહારની છાજલી ઉપર બેઠેલાં પછીઓ ત્યાં શોભતાં હતાં અને પાંચરી ગળેલાં જીરવાળાં આમડાંમાંથી ત્યાં લોહી ટપકતું હતું.^{૧૪} બાળકના હાથમાં ગ્રેલા માંસના પિંડા ઉપર માખીઓના ગણગણાટ થતા હતા અને વૃહ તથા શ્રેષ્ઠ ચંડાળ ખૂંચે પાડતાં બાળકને ઠપકા આપતા હતા.^{૧૫} આ પ્રમાણે પાંચ-રેલાં શિરા તથા આંતરડાંથી બચકર એવા તે ચંડાળના ઘરમાં મે પ્રવેશ કર્યો માને યમરાજના અનુચરોને જૂતસમૂહ જગત મળુ પામેલા છે એવા જગતમાં પેલા પછી તે નવા સસરાના ઘરમાં કદલીદળની પીઠ ઉપર અત્યંત આદરથી પાંચરી આપેલાં આસન ઉપર મેં સ્થિતિ કરી. મારી સાસુ આંખે કાણી હતી, તેણે 'આ મારો જમાઈ છે' એમ કહી મારો સત્કાર કર્યો.^{૧૫-૬૭} ત્યાર પછી વિદ્યાંતિ લીધા પછી કાળિયાર મૃગ ચર્મન આસન કરી. માણસ કુદૃત ભોગવે, તેવી

રીતે ચંડાળને યોગ્ય ભોજનનો મેં આદાર કર્યો.^{૧૬} ત્યાર પછી અનંત દુઃખનાં બીજાં તથા મનોહર ન લાગે એવાં તેમનાં રનેહનાં સુંદર વયનો સાંભળ્યાં.^{૧૭} ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે આ-કાર તથા નક્ષત્ર વાદળોરિત્તિ હતાં, ત્યારે ચંડાળના ઉત્પત્તને ઉચિત એવો મધ તથા માંચનો સમારંભ કર્યો અને તેમને ઉચિત એવાં વસ્ત્ર અને વૈભવસહિત, તે ચંડાળે બધા આપનારી પોતાની કન્યાનો મારી સાથે વિવાહ કર્યો. માને, કાળા પાપે નરકની ભયજનક યાતના આપી. આ વિવાહના ઉત્પત્તમાં બ્રહ્મહત્યા વગેરે કુદૃત્યના સમૂહ પોતે શબ્દ કરતા હોય, તેવી રીતે મહામદિરાના આસવથી મત થયેલા ચંડાળો, મનોહર રાત્રા-મના શબ્દનો પણ તિરસ્કાર કરે, તેવી રીતે વિજ્ઞાસથી મોટા ભયજનક શબ્દો કરતા હતા.^{૧૨}

સમસમમિતો વિનેદુરઘ પ્રસુતમદામદિરા-
સરાઃ સપાકાઃ હવપડપટહા વિલાસગંતઃ સ્વય-
મિવ દુષ્કૃતરાગ્યો મહાવિઃ ॥ ૭૨ ॥
શ્રીધોગવાસિષ્ઠ મહાશભાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણને 'ચંડાલીવિવાહ' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

અર્થ ૧૦૭ મો

ચંડાળદશામાં રાજાએ ભોગ-
વેલાં દુઃખોનું વર્ણન

॥ રાજોવાચ ॥

બહુનાય કિયુક્તેન સોત્તસાવર્જિતાશ્રયઃ ।
તદાપ્રમૃતિ તન્નાદં સંપન્નઃ પુટપુલકસઃ ॥ ૧ ॥
રાજા બોલ્યોઃ-હે સભાજનો ! હું તમારી
પાસે વધારે શું કહું ? પણ તે દિવસથી (ચંડાળ-
કન્યાની સાથે વિવાહ થયે ત્યાંથી) ઉત્પત્ત

* આ એકસોસાતમાં સર્ગમાં, લવણશાળ ચડા
ળને લેઈ સાદ વડે સુધી રહ્યો અને તેલેલા લાગે વખત
ચંડાળને ઉચિત વસ્ત્રથી પોતાનું જીવન ગયું, એ વાત
સભા સમક્ષ કહેશે.

સહિત વિવાહને લીધે મારું ચિત્ત તેમાં વશ થયું અને હું પણ એક મોટો ચંડાળ બન્યો.^૧ ઉત્સવની સાત રાત્રી ગયા પછી, તથા કર્મે કરી આઠ માસ નીકળી ગયા પછી તે ચંડાળકન્યાને ઋતુ-પ્રાપ્તિ થઈ અને ત્યાર પછી તેને ગર્ભ રહ્યો.^૨ ત્યાર પછી જન્મ વિપત્તિ દુઃખરૂપ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે, તેમ તેણે એક દુઃખદાયી કન્યાને જન્મ આપ્યો અને તે કન્યા, જન્મ મૂર્ખ માણસની ચિંતા દિવસે દિવસે વધે તેમ વધવા લાગી. ત્રણ વર્ષ ગયા પછી તેણે એક અસુદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. માનો, દુઃખુદ્ધિને આશાનો પાશવધારનાર 'અનર્થ' નામનો પુત્ર થયો.^૪ ત્યાર પછી એક પુત્રી આવી અને ત્યાર પછી પણ એક પુત્ર થયો. આવી રીતે તે વનમાં ચંડાળરૂપે હું મોટો કુટુંબી થયો.^૫ બ્રહ્મહત્યા કરનાર માણસ નરકમાં 'ચિંતા' નામની સ્ત્રીની સાથે ધણી જાતની યાતના ભોગવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં મેં તે ચંડાળકન્યા સાથે ઘણાં વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યાં.^૬ જન્મ વૃદ્ધ કાચબો પાણીના ખાખોચિયામાં લોટ્યા કરે છે, તેમ ટાઢ, તડકો તથા પવનના ક્વેશથી પરવશપણે મેં તે વનમાં ફરવા માંડ્યું.^૭ સ્ત્રીની ચિંતાથી મારી બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી, તેથી મને શરીરમાં દાહ થતો હતો. આથી બધી દિશાઓ જાણે બળતી હોય, તેની ગીતે મને કષ્ટરૂપ જ્વા-માં આવી.^૮ મેં ઝાડની છાલનાં જૂનાં લગડાં પહેરી, ઘાસની ઇંટોલાળી બનાવી, માંચે સાક્ષાત્ દુષ્ટત સમો લાકડાંનો ભારો ઉપાડ્યો.^૯ જૂથી ખલખલતી, ભરણ થઈ ગયેલી, વૂટી ગયેલી અને દુર્ગંધ મારતી એક ચીંટરડીની લગોટી મારીને મેં ધવલીકાના ઝાડ નીચે આચરો લઈને કંઈ વરસો કાઢી નાખ્યાં. હેમંતઋતુમાં દેડકો વનમાં ભરે, તેમ હું કુટુંબનું પોષણ કરવા સારુ વનમાં ફરતો અને ટાઢને લીધે વનની ગુફામાં લીન થઈને બેસી રહેતો.^{૧૧} આવી રીતે અનેક પ્રકારના ક્વેશરૂપી કષ્ટોલસથી અને તાપના વિસ્તારને લીધે જાણે અર્તા

હોય તેમ મને નેત્રમાંથી આંસુને બહાને લોહીનાં દીપાં પડવા માંડ્યાં.^{૧૨} ભયંકર વનમાં પર્વતની તળેટીમાં કરેલી ઝૂપડીમાં મેંધને લીધે ભયંકર એવી કંઈ રાત્રીઓ વરાહના માંસનું ભોજન કરીને મેં વિતાવી. એવી રીતે સર્વ બીજની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ વર્ષાકાળ વીતી ગયા પછી, બંધુઓનો સ્નેહ ન રહ્યો, નિર્નંતર ક્વેશ થવા લાગ્યો, સર્વત્ર શંકા થવા મંડી, એટલે ચિત્તના કૃપણપણથી મેં કુટુંબ સહિત બીજા ચંડાળને ઘેર સ્થિતિ કરી. રાહુના દાંતથી ચંદ્રમા જન્મ જન્મ રિત થઈ બધું, તેમ ચંડાળીના ક્વેશથી ઉદ્દેગ પામેલા પ્રચંડ ચંડાળના તિરસ્કારને લીધે મારું મુખ જન્મ રિત થઈ ગયું.^{૧૪-૧૫} નરકમાં રહેનાર માણસોએ લાવીને વેચેલાં આંતરડાં હોઠથી આવે, તેની રીતે દીપકાએ પીસી નાખેલી માંસની પેશીનું મેં હોઠથી ચર્બુ છ્યું.^{૧૭} હિમાલયની ગુફામાં હેમંતઋતુનું હિમ તથા શિશિરઋતુમાં ઝાકળના જળખિંડુનાં સમૂહ, વજ્ર વિનાના શરીર ઉપર જાણે મૃત્યુએ મૂકેલાં ખાણુ હોય તેવી રીતે મેં સહન કર્યાં. હું ધરડો હતો, છતાં પુણ્યના મૂળની પેટે માર્ગ-માં ક્ષીણ થઈ ગયેલાં ઝાડનાં મૂળ, મેં ધણી વાર ખોદી નાખ્યાં. ચંડાળપણને લીધે ટાઈ માણસ માત્રે સ્પર્શ કરતું નહોતું, મારી સ્ત્રી ખરાબ હતી, ચંડાળની પેટે લોહિ પાસે હું કાલાવાક્ષા કરતો હતો તથા સંપાદન કરેલી તેજની ક્ષતિ થવા માટે અરણ્યમાં શરાવવા (માદીના પાત્ર) માં ગંધિવા પદાર્થનું હું આદરથી ભોજન કરતો હતો.^{૧૮-૨૧} જાણે મારું પોતાનું માંસ હોય તેમ હું બીજાઓ પાસેથી હરણુ અને ઘેટાંનાં માંસ વેચાતાં રાખતો. એ પ્રાણીઓનાં શરીરમાંથી હું એ માંસ કાપીકાપીને ઉતારી લેતો અને તેમને લોહાના પાત્રમાં પકાવતો. પછી જાણે હજારો જન્મોથી ઈશ્વર થયેલા પાપ જન્મ એ માંસને હું વધારે લાભ મેળવવા સારુ વિધ્યપર્વતની ચાંડા-લખૂંબમાં વેચતો.^{૨૨, ૨૩} અપવિત્ર મળમળથી

તથા મારું શરીર ભૂખરું હતું. આથી તે શરીર
જાણે આકળથી ઢંકાયેલી વિન્ધ્યાયણની ઠાઈ
જળમય ગુફા દોય તેવું જણાતું હતું. વરાહ જેવી
રીતે પૃથ્વીને ધારણ કરે, તેવી રીતે ગ્રીષ્મઋતુમાં
ધણીક જૂવાળી કંયા મેં મારી કાંધ ઉપર ધારણ
કરી હતી. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી પ્રાણીનો
ઠાક થાય, તેવી રીતે હું કલ્પના અગ્નિથી જગ-
તનો નાશ કરનાર કાળની ગતિને અનુસરીને
રહ્યો હતો. વિપથી પુરુષને જમ ક્ષય વગેરે
રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા દુરાગ્રહી માણસને
જમ વેર તથા કલહરૂપી અનર્થની ઉત્પત્તિ
થાય છે, તેમ તે અંડાળાવસ્થામાં મારી સ્ત્રીએ
સુખ-દુઃખરૂપી સંતતિની ઉત્પત્તિ કરી.^{૪૦-૪૧}
આવી રીતે એકે હું રાજ (મારા પિતા) નો
એકનો એક પુત્ર હતો, તો પણ સાઠ વર્ષ અંડાળ-
દશામાં મેં કાઢ્યાં.^{૪૦} હે સહાસદો આવી રીતે
કાળાંતરે કુદ વાસનારૂપી બંધનની મને પ્રાપ્તિ
થઈ હતી. તે અંડાળદશામાં ઠાઈ સમયે હું ખૂબો
પાડતો હતો, વિપત્તિના સમયમાં રુદન કરતો
હતો, છુદ્ર અન્ન ખાતો હતો અને એ હત્યારા
અંડાળવાસમાં રહેતો હતો.^{૪૮}

આકુલમુદુરતરં રુદિતં વિપત્સુ મુક્તં કદચ-
મૃપિતં હૃતપક્ષણપુ । કાલાંતરં ચહુ મયોપહૃતેન
તત્ર દુર્વાસનાનિગદ્યબંધગતેન સમ્વાઃ ॥ ૪૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'આપદર્ણન' એ નામનો
અર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૦૮ મો ~~~~~

દુઃકાળથી થયેલી દેશની દુર્દશાનું વર્ણન

॥ રાજોપાચ ॥

અય મચ્છતિ કાલેઽય જરાજર્જરિતાણિ ।

તુષારર્ણવગ્ધૌવમમમ્મશ્મૃતં મયિ ॥ ૧ ॥

રાજ બોલ્યો:-હે સમાજનો ! એવી નીને

કેટલોક સમય ગયા પછી વૃદ્ધાવસ્થાથી મારું
આયુષ્ય જર્જરિત થઈ ગયું અને મુખ ઉપરના
દેશ આકળથી ધાસના સમૂહની પેઠે ધોળા થઈ
ગયા.^૧ સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાં ઉપર પવન પડે,
તેવી રીતે મારે માથે કર્મરૂપી વાયુથી સુખ-
દુઃખરૂપી દિવસના સમૂહ પડવા લાગ્યા.^૨ રણ-
સંગ્રામમાં જમ ખાણીનો સમૂહ આવે છે ને,
જમ છે, તેમ સુખ, દુઃખ, કલહ અને વધ
વગેરે અયોગ્ય કાર્યો આવતાં હતાં અને જતાં
હતાં.^૩ અનેક પ્રકારના વિકલ્પની કલ્પનારૂપી
ધૂમરીવાણું તથા સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપી તરંગોના
ભારવાણું ચિત્ત આકાશમાં નિરાધાર પક્ષી ભને
તેવી રીતે ભમવા લાગ્યું.^૪ ભ્રાંત થયેલો આત્મા
અલાયભાન ચિંતારૂપી ચક્રની પેઠે ભમવા લાગ્યો.
સમુદ્રમાં જમ ખડ તણાય, તેમ હું કાળરૂપી
સમુદ્રમાં તણાવા લાગ્યો.^૫ આમ એકમાત્ર
વિન્ધ્યપર્વતમાં રહેતા જનાવરોનો આહાર કરીને
જીવનારો હું, એ હાથવાળા ગધેડા જેવો હતો
અને મારાં વર્ણોનાં વર્ણો ત્યાં એ રીતે આડ્યાં

જ્યારે ચડી પાછાં અદરશ ચતાં હતાં. પવનની
ગતિ પણ સૂક્ષ્મ અંગાગતા કણથી મિથ્ર દોષ
એમ જણાતી હતી.^{૧૦} ત્યારે ખરી ગયેલાં પાંદ
હતાં ખડખડાટવાળી, દાવાસિના દાડવાળી
તથા શૂન્ય થયેલી વનસ્પતીએ જાણે ધણા દિવ-
સથી સંસારને ત્યાગ કર્યો દોષ એમ જણાતું
હતું. આવી જનના અકાળ દુઃકાળમાં દાવાનજ
બળવા લાગ્યે, વનની ધાટી ઝાડી સુકાઈ ગઈ
અને ખડમય પૃથ્વીમાં રાખમાત્ર બાકી રહી.
મવં માણસનાં અંગ ધૂળથી ધૂસર થઈ ગયાં,
શૂન્યથી માણસોના છેદ જોડી ગયા અને તણ, અન્ન
તથા જળનો નાશ થયો.^{૧૧-૧૨} આમ આખો દેશ
જાણે વગડો થઈ ગયો. પ્રકાશ પામતી યુગજળની
નદીના જળમાં પાડાએ આજોટવા લાગ્યા અને
વનમાંથી વાયુથી થતા જળકણના સમૂહનો
પ્રવાહ પણ હતો નહિ.^{૧૩} જળનો શબ્દ સાંભળ
વાથી પણ માણસને આનંદ થતો હતો અને
તડકાના અતિ વિસ્તારથી જનસમૂહ એક પામતો
હતો.^{૧૪} પાંદડાંનું ભક્ષણ કરવાથી પ્રથમ શોષ
પામેલું જીવન પાછું સજીવન થતું હતું અને
પોતાનાં જ અંગનાં બટકાં ભગવાને દાંત કડકડી
ગયા હતા.^{૧૫} લોકો ખેરના ઉમ અઅગારના
સમૂહનું માંમતા ભ્રમથી ભક્ષણ કરતા હતા તથા
મંડક (એક જાતની ભક્ષ્ય વસ્તુ) ના ભ્રમથી વન-
ના પથરાઓનું ભક્ષણ કરતા હતા. પ્રાણીમાત્રના
સમૂહમાં માતા, પુત્ર તથા પિતા ભેગાં થઈને એકાં
હતાં અને વનમાં બેઠાતા ગીંવના શબ્દમાં સારિકા-
નો શબ્દ સંભળાતો નહોતો.^{૧૬} પરસ્પરનાં અંગ
કપાવાથી પૃથ્વી લોહીથી છંટાઈ ગઈ હતી અને
'સિંહ ખાઈ જશે' એવા બયથી મદોનમત
દાથી પણ ખૂબી ફરતા હતા.^{૧૭} 'એક સિંહ
બીજને ખાઈ જશે' એવા બયથી શુદ્ધમાં એક
સિંહના ભ્રમણથી પણ ભય જણાતો હતો અને
પરસ્પરની હિંસા કરવામાં તત્પર થયેલા લોકો
મણ મણિયુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૮} પાંદડાં વિનાના વૃક્ષ

ઉપર પ્રોઠ અંગારા જેવો વાયુ જોડતો હતો
અને લોહીનું પાન કરવાને આસક્ત થયેલા
બિલાડાં આદિ ધાતુવાળી પૃથ્વીને ચાટતાં હતાં.
જ્વાળાદુષ્ટી મેઘના ઘટાટાપમાં ધૂમરીવાળો વનનો
પવન ફૂંકતો હતો અને સર્વ સ્થળમાં ઉત્પન્ન
થતા અગ્નિને લીધે જંગલ પિંગળાવણું થઈ
ગયું હતું.^{૧૯-૨૦} બગી ગયેલા અજગરવાળી
કુંજમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને તેથી
ઝાડીમાં પુષ્ટતા જણાતી હતી. પવનથી પ્રસરેલી
જ્વાળાઓને લીધે આકાશ સંધ્યાસમયનું દોષ
એવું જણાતું હતું.^{૨૧} ત્યારે બાજુ જોડતી રાખને
લીધે તે જાણે દંડ વિનાનાં છત્રમંડળ દોષ એમ
જણાતું હતું. સ્ત્રી તથા પુરુષો પાસે તેમનાં નાનાં
બાળકો રાડો પાડતાં હતાં. પુરુષના સમૂહ પોતા-
ના દાંતથી શળનાં બટકાં ભરતા હતા અને માંસના
ગંધને લીધે ઉતાવળથી ખાવા જતાં પોતાની જ
આંગળી મોંમાં કરડાઈ જતી હતી.^{૨૨} આકા-
શમાં જોડતા ધાટા ધુમાડાની કાન્તિમાં લીલાં
પાંદડાંવાળી લતાની રંધા પ્રાપ્ત થતી હતી.
આકાશમાં જોડતાં ગીધાનાં મુખમાં રહેલાં જંબા-
ડિયાં વિધે માંસનો ભ્રમ થતો હતો.^{૨૩} એકબીજાએ
ભાગી નાખેલા અંગવાળા લોકોની દોડાદોડથી
આકુળતા જણાતી હતી. પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં
લોકોનાં દંદ્ય તથા ઉદર ચિરાઈ જતાં હતાં.^{૨૪}
ત્યાં મોટી શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતા પવનના શબ્દ
જેવો ભયંકર દાવાનજનો શબ્દ સંભળાતો
હતો. ભયભીત થયેલા અજગરના ફૂંડાડાથી
અંગારાવાળાં વૃક્ષો પડી જતાં હતાં. આ પ્રમાણે
તે વિંધ્યદેશની પૃથ્વીમાં અકાળ દુઃકાળ પ્રાપ્ત
થયો હતો અને સાથે તપતા આર સૂર્યથી બગી
ગયેલા જગતનું અનુકરણ કરતો હતો.^{૨૫-૨૬} પ્રકાશ
પામતા અગ્નિને લીધે વૃક્ષોના સમૂહ જટાવાળા
લાગતા હતા અને તેમના ઉપર વ્યાપી વળેલા
પવનના પ્રસરવાથી લોકો પીડા પામતા હતા.
તેથી તે દેશ જાણે સનિશ્વરને બળવાનું, તપવાનું

તથા રમવાનું સ્થાન હોય, એવો જણાતો હતો.^{૨૦}

જ્વલદનલજ્જાલવૃક્ષસંહપ્રસરમરુત્પ્રસરાવ-
નુલ્લોકઃ । જ્વલનતપનમાસ્કરાત્મજાનાં રમણ-
ગૃહાનુકૃતિં જગામ દેશઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અકાંડવર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૮ એ સમાપ્ત

~~~~~  
૭ સર્ગ ૧૦૯ મો ૭  
~~~~~

પુત્રના દુઃખથી રાજાનું ચિંતામાં
પડ્યું અને પ્રબોધ

॥ રાજોવાચ ॥

તસ્મિન્નસ્તદા વર્તમાને કષ્ટે વિધિવિપર્યયે ।

અકાલોલ્બળકલ્પાન્તિ નિર્વાતં તાપદાયિનિ ॥૧॥

રાજા બોલ્યો:-હે સહયો! આવી રીતે દેવની
પ્રતિદૂળતાથી નિરંતર તાપ આપનાર પ્રલય સમાન
અકાળ દુઃખાળની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. તે સમયે ચરદ-
નુત્તમાં જેવી રીતે મેધ આદ્યો જાય, તેવી રીતે
કેટલાંક માણસો તે દેશનો ત્યાગ કરી પોતાનાં સ્ત્રી,

ત પરથી પડેલા પથ્થરની પેઠે ફટલાક લોકો
મોટા ખાડામાં પડ્યા.^૧ તે સમયે હું મારા
ચંડાળ સસરાનો તથા તે દેશનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રી-
પુત્ર વગેરે માંગ કુટુંબને સાથે લઈને ખીખ
દેશમાં જવા માટે નીકળ્યો.^૨ માર્ગમાં પવન,
અગ્નિ, વ્યાઘ્ર વગેરે જનાવર તથા તક્ષક વગેરે
સર્પથી તેમજ મૃત્યુના ભયથી શરીરને ખચાવીને,
મેં સ્ત્રી સહિત ચાલતા માંડ્યું.^૩ જાણે રોગ નર-
કમાંથી બહાર નીકળ્યો હોઈ, તેમ હું તે દુઃખા-
ળવાળા દેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી મેં
ભયંકર અનર્થરૂપ એવાં છોકરાંને એક તાલના
વૃક્ષ તળે ઠાંવ ઉપરથી હેડે ઉતાર્યાં, ત્યારે મને
પણે યાક લાગ્યો હતો, તેથી દીર્ઘ દાવાનગથી
તપી ગયેલો પાણી વિનાનો દેડકો, જેમ કમલિ-
નીના મૂળ નીચે વિશ્રાંતિ લે, તેમ મેં તે વૃક્ષ નીચે
વિશ્રાંતિ લીધી. પછી તે ચંડાળકન્યા જે છોકરાંને
પોતાની ખાંચમાં લઈને, ઝાડની નીચે શીંગી
છાંચમાં વિશ્રાંતિથી સૂતી હતી. તે સમયે 'પૃથ્વ-
ક' નામનો સૌથી નાનો પુત્ર મારી પાસે હતો.

ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી.^{૧૧} તે મને વારંવાર આશ્વિ-
ગન કરતો હતો, તેથી સર્વ દુઃખ મટાડવા માટે
સ્નેહ અને કરુણામાં હું મોહ પામ્યો હતો.
એટલે તે પુત્રની આપત્તિ જોઈને મને અતિ દુઃખ
થયું.^{૧૨} મારાથી નેની તીવ્ર વેદના સહન થઈ
નહિ, તેથી તે પુત્ર માટે મરવાનો મેં મારા
અંતઃકરણમાં નિર્ણય કર્યો.^{૧૩} તે સમયે વનમાં-
થી કાષ્ઠ બેગાંકરીને મેં ચિતા રચી અને તે ચિતા
પણ 'ચટચટ' એવા શબ્દથી બણે મારી ઇચ્છા
કરતી હોય એમ બળતી હતી.^{૧૪} એ ચિતામાં
હું મારો દેહ નાખું છું, તેટલામાં તો આ
સિંદાસન ઉપરથી હું વેગથી ચલાયમાન થયો
અને તૂટીના તથા જયજયકારના શબ્દથી તમે મને
બચત કર્યો. આવી રીતે આ ઇન્દ્રજન કરનાર
માણસે, અજ્ઞાનથી જીવી જીવની દશા યાચ, તેવી
રીતે ઘણી દશાવાળો મને મોહ પમાડ્યો.^{૧૦, ૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આવી રીતે ઘણા તેજથી
યુક્ત તે લવણરાજ પોતાની સભામાં વાત કહે
છે, એટલીવારમાં તો તે ઇન્દ્રજન કરનાર માણસ
ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી વિસ્મયથી
પ્રકુલિત નેત્રવાળા સભાસદોએ રાજાને નીચે
પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૦-૨૩}

સભાસદો બોલ્યા:-હે દેવ! આ ઇન્દ્રજન
કરનાર માણસ નથી, કારણ કે તેને ધનની ઇચ્છા
નથી; પરંતુ સંસારસ્થિતિનો બોધ કરનારી આ
ઢાઈ દેવી માયા છે, એમ તમે સમજો.^{૨૪} આ
માયામાં સંસાર મનના વિલાસરૂપ છે, એમ
નિશ્ચય યાચ છે. સર્વશક્તિમાન વિષ્ણુનું વિલાસ-
રૂપી મન છે, તે જ જગત છે.^{૨૫} સર્વશક્તિમાન
વિધિની હજારે પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિ છે,
તેથી વિવેકવાળું મન પણ માયા વડે મોહ
પામે છે.^{૨૬} સર્વ લોકના વૃત્તાંતને બાણનાર આ
રાજ ક્યાં અને સાધારણ માણસની મનોવૃત્તિને
ચોગ્ય આ હમણાંનો સંશ્રમ ક્યાં!^{૨૭} મનને
મોહ પમાડનારી આ સર્વ માયા. ઇન્દ્રજન કર-
ચો. રા. ૨૬

નાર માણસની ઇચ્છાથી થયેલી નથી; કારણ કે
ઇન્દ્રજન કરનાર સર્વ માણસો પોતે ધન મેળુ-
વવા માટે સર્વ વેષ કરે છે, પણ દેવજ લોકને
ભગવાન માટે જ વેષ કરતા નથી.^{૨૮} આવેલો
માણસ એ ઇન્દ્રજન કરનાર હોય, તો આપણી
પાસેથી તે પ્રયત્નથી દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે, પણ તે
આવી રીતે અંતર્ધાન થઈ બળ નહિ. (માટે તે
શું હશે?) એવી બતના સંદેહમાં અમે સર્વ
ડૂળી ગયા છીએ.^{૨૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! આ
વૃત્તાંત જ્યારે લવણરાજની સભામાં બન્યું, ત્યારે
હું પોતે તે સભામાં હાજર હતો. તેથી મેં આ
જ તમારી પાસે વાત કરી છે, તે મારી નજરની
જોયેલી વાત છે. પણ ઢાઈની પાસેથી મેં તે
સાંભળીને કરી નથી. આમ હે મહાત્મન! અનેક
પ્રકારની કલ્પનાથી જનું અંગ વૃદ્ધિ પામ્યું છે,
એવું મન જ આ જગતમાં વિસ્તાર પામીને
સર્વોત્કર્ષપણે રહ્યું છે. માટે એ મન શાંતિ પામી-
ને પરમાત્મરૂપ થશે, ત્યારે તમે પરમ પવિત્ર
પદ્ધતિને પ્રાપ્ત થશો.^{૩૦, ૩૧}

इति बहुकलनाविवर्द्धितांगं जयति चिरं
विततं मनो महात्मन् । शममुपगमिते परस्वभावे
परममुपैष्यसि पावनं पदं यत् ॥ ३१ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચંદાલત્વવ્યપગમ' એ
નામનો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૧૦ મો ~~~~~

મનનો વૈભવ તથા તેની શાંતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

परमात्कारणादादौ चिचेत्यपदपातिनी ।

કલનાપદમાસાઘ કલા કલિલતાં ગતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પરમાકારણ-

* આ એકોક્તિસમા સર્ગમાં મનેવૈભવના વળુન-
થી મનની શાંતિનો ઉપાય કહેવામાં આવ્યો.

રૂપ સ્વ-સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચિત્ત ચિંતન કરવા યોગ્ય પદાર્થનું ચિંતન કરે છે. એમ ચિંતન કરવાથી તે કલના (કલ્પના) નામને ધારણ કરે છે. આમ એ ચિત્ત (ચૈતન્ય) અનેક પ્રકારનાં રૂપના વિચિત્રપણાથી કલુષપણને પામ્યું છે.^૧ હવે ચૈતન્ય વસ્તુતાએ અસત્, અજ્ઞાનમાંથી ઊપજવાને લીધે સર્વથા મિથ્યારૂપ અને પ્રથમ ન હોવા છતાં પાછળથી વૃદ્ધિ પામેલા તે જુદા જુદા પદાર્થના જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપ મોહમાં સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનરૂપ તૃચ્છપણને પામીને મૂઝાય છે. મનોવૃત્તિ અસત્ તથા મ્હોન છે; બાળક જે પ્રમાણે જૂતનો વિસ્તાર કરે છે, તે પ્રમાણે તે હજારો હોયથી દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે.^{૨,૩} કલકંવાળી અસત્ મનોવૃત્તિ, દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે, તો વાસના કાય થયા પછી નિષ્કલંક થયેલા મનોવૃત્તિ, સૂચનો પ્રકાશ જેમ અધ-કારનો નાશ કરે છે, તેમ મહાદુઃખનો નાશ કરે છે.^૪ તે દૂરના પદાર્થને પાસે લાવે છે તથા પાસેના પદાર્થને દૂર લઈ જાય છે. આમ બાળક જેમ રમકકાને વિષે નાચે છે, તેમ મન, જૂત-પ્રાણી-માત્રમાં નાચે છે.^૫ માર્ગમાં આલતાર મુગ વડે માર્ગને દૂરથી ઝાંડતું ફૂંકું પણ પિચાચરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે વાસનાયુક્ત અજ્ઞાનીને અભયમાં પણ ભય લાગે છે.^૬ મહાન્મત્ત માણસ આખા જૂતળને જમતું જુએ છે, તેવી રીતે કલકંથી મલિન થયેલું મન મિત્રમાં પણ શત્રુની શંકા કરે છે.^૭ માણસનું મન આકુળ હોય છે, ત્યારે ચંદ્રબિંબમાં પણ વળની શંકા થાય છે અને અમૃત પણ વિપના ભાવથી ભોજન કરવામાં આવ્યું હોય, તો પણ વિપનું કામ કરે છે.^૮ સ્વપ્નમાં થયેલી મત દશા જેમ સત્ય લાગે છે, તેમ વાસનાયુક્ત માણસનું ચિત્ત, અસત્ એવા ગંધર્વનગરને યુક્તરૂપે જુએ છે.^૯ વાસના એ જ જંતુના ને મોહનું કારણ છે, માટે તે વાસનાને મૂળમાંથી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો.^{૧૦} વાસનારૂપી

બળથી ખેંચાયેલ મનરૂપી હરિણ સંસારરૂપી વનની ઝાડીમાં અત્યંત પરવશપણને પામે છે.^{૧૧} વાદળો વિનાના આકાશમાં જેમ સૂર્ય પ્રકાશ પામે છે, તેમ જ માણસે વિચાર કરીને વાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તે માણસને વિષે આત્મા પ્રકાશ છે. એટલા માટે દેહ નહિ, પણ મન છે તે જ નર છે, એમ તમે સમજો; કારણ કે દેહ જડ છે અને મન જડ નથી, તેમ ચેતન પણ નથી.^{૧૨-૧૩} મન વડે જ કયું તે જ કયું અને મન વડે જો ત્યાગ કર્યો તેનો જ ત્યાગ થાય છે.^{૧૪} આ સમય જગત તથા જ્ઞમડળ મનોમાત્ર છે. મન એ જ આકાશ, મન એ જ પૃથ્વી તથા મન એ જ વાયુ છે.^{૧૫} અગ્નિમાં તેજ તથા સૂર્યમાં પ્રકાશ વગેરે જ જ ધર્મ છે, તે મનથી કલ્પિત છે. એટલે કે સૂર્ય વગેરેમાં પ્રકાશાદિ ધર્મ નથી, એમ મનમાં ભાવના થાય છે, તો તે પ્રકાશ મટી બળ્ય છે.^{૧૬} જ માણસનું મન મોહ પામે છે, તે જ માણસ મૂઠું કહેવાય છે; પણ શરીરને મોહ થયા પછી 'શબ મૂઠું છે' એમ કાઠ કહેતું નથી.^{૧૭} મન ન્યારે જુએ છે ત્યારે નેત્ર થાય છે, મન ન્યારે સાંભળે છે ત્યારે શ્રવણ (કાન) થાય છે, સ્પર્શ કરે છે ત્યારે તત્વાઈન્દ્રિય થાય છે, સૂષે છે ત્યારે નાસિકા થાય છે અને રસ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે રસના (જીભ)ન્દ્રિય થાય છે. એ પ્રમાણે જેમ નાટકમાં રહેલો નટ બહુ વેષ ધારણ કરે છે તેમ દેહમાં મન વૃત્તિઓ વિષે બહુ વેષ ધારણ કરે છે મન લઘુ પદાર્થને લીધે કરે છે, સત્યમાં અસત્યપણું કરે છે, કડવા પદાર્થમાં અધુરતા કરે છે અને શત્રુમાં મિત્રતા કરે છે.^{૧૮-૨૦} માણસને ચિત્તવૃત્તિમાં જ્યેષ્ઠ પ્રતિભાસ થાય છે, તેવો તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે અને પ્રતિભાસને લીધે જ સ્વપ્નથી આકુળ ચિત્તવાળા હરિશ્ચંદ્ર રાત્રને એક રાત્રી બાર વર્ષની યદ્યપી ડતી.^{૨૧} ઇન્દ્રધનુષ રાત્ર અક્ષલોકમાં ગયા ત્યારે તેમને

ચિત્તા પ્રભાવથી એક સુહર્તમાં એક યુગનો કાળ ચાલ્યો ગયો હતો. પ્રાતઃકાળમાં જને રાત્ર્ય મળવાનું છે એવા બંધીવાનને (પ્રાતઃકાળે રાત્ર્ય મળશે એવી મનમાં આશા હોવાથી) બંધન પણ સુખરૂપ થાય છે, તેવી રીતે સારી મનોવૃત્તિ વડે રોરવનરક પણ સુખરૂપ થઈ પડે છે.^{૨૨-૨૪}

મેાતીના હારમાંથી એક દોરો બળી બચ, ત્યારે બધાં મોતી વીંખાઈ બચ છે, તેવી રીતે એક મન જિતાવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો જિતાય છે.^{૨૫} બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે રહેનાર, સ્વરૂપ, નિર્વિકાર, સર્વત્ર સમાન, સૂક્ષ્મ અને સર્વભાવમાં રહેનાર સાક્ષી-ભૂત ચિત્શક્તિરૂપ તે પોતાની સત્તાથી વાણી વગેરે સર્વ ક્રિયાથી શુન્ય છે. હે રામ ! તેને પણ મન દેહ સમાન જડ બનાવી, તેની અંદર કામ-સંકલ્પ વગેરે બ્રાંતિની તથા બહાર પર્વત, નદી, આકાશ અને સમુદ્ર વગેરેની કલ્પના કરી વ્યર્થ ભ્રમવે છે.^{૨૬-૨૮} મન વિવેકવાણું હોય તો પણ તે (મન) પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુ જો કે સારી ન હોય તો પણ તેને અશ્રુત સમાન મધુર બનાવે છે તથા સારી અશ્રુત સમાન વસ્તુ હોય તો પણ તેને વિષતુલ્ય બનાવે છે.^{૨૯} એવી રીતે સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન ન થનાથી જને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, તેવા માણસનું મન, ઉપર પ્રમાણે પોતાની કલ્પનાથી પોતાને યોગ્ય આકાર તથા રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વવેત્તાનું મન એ પ્રમાણે કરતું નથી.^{૩૦} ચૈતન્યશક્તિથી રંકુરણા

હતી. તેનું લક્ષ કરવું માટે તેના સંજ્ઞા કયા-રામની સાથે કરવો, એ પૂઞવા માટે ઇન્દ્રજિતરામ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ત્યાં બ્રહ્માની પાસે ગાન થતું હતું, તેથી એક સુહર્ત બ્રહ્મા રહી, ગાન થઈ રહ્યા પછી બ્રહ્માને પોતાની પુત્રીના લક્ષસંજ્ઞા સલાહ પૂછી. ત્યારે બ્રહ્માએ ઉત્તર દીધો કે, 'તમે અહીં એક સુહર્ત બ્રહ્મા રહ્યા તેટલી વારમાં તમારા દેશમાં એક યુગનો કાળ ચાલ્યો ગયો, તેથી તમે મનમાં સંકલ્પ કરેલા સર્વ રાજાઓનો નાશ થયો છે; માટે તમારી પુત્રી હવે ભૂત-ગણમાં બળશ્રદ્ધાનો જન્મ થયો છે તેમને પરજીવળો. આ કથા શીમહ ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પામેલું મન સ્પંદને વિષે વાયુપણાને પામે છે, પ્રકાશમાં પ્રકાશપણાને પામે છે, દ્રવપદાર્થમાં દ્રવપણાને પામે છે, પૃથ્વીમાં કઠિનતાને પામે છે અને શૂન્યદષ્ટિમાં શૂન્યતાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચિત્શક્તિથી ઇન્દ્રિયા પ્રમાણે મનની સ્થિતિ થાય છે.^{૩૧-૩૨} દેશ-કાળ વિના પણ મન શુક્લને કૃષ્ણ કરે છે તથા કૃષ્ણને શુક્લ કરે છે; માટે આ મનની શક્તિ બુદ્ધિ.^{૩૩} માણસનું મન ન્યારે બીજી વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તે ભોજન કરતો હોય અને પીરસેલા પદાર્થનું જીમથી ચર્ચણ કરતો હોય, તો પણ તે પદાર્થના સ્વાદની તેને ખબર પડતી નથી.^{૩૪} મન વડે જ પદાર્થ જોયો તે જ ખરેખર જોયો કહેવાય; પણ મનથી ન જોયેલા પદાર્થ જોયો કહેવાય નહિ; કારણ કે, અધકારમાં જોયેલા પદાર્થની પેઠે મને ન જોયેલા પદાર્થના રૂપની ખબર પડતી નથી.^{૩૫} ઇન્દ્રિય વડે મન દેહવાન છે તથા મન વડે ઇન્દ્રિયો દેહવાન છે. એવી રીતે મન તથા ઇન્દ્રિયોનું પરસ્પર સરખાપણું છે. તો પણ મનમાંથી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલી છે, પણ ઇન્દ્રિયોમાંથી મન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી મનની ઉત્કૃષ્ટતા છે.^{૩૬} ચિત્ત અને શરીર જો કે અલંબ તિબ્ધ છે, તો પણ જ મહાત્મા તેની એકતા (એટલે બન્ને જડ છે એમ) માને છે, તે પેઠિતો નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.^{૩૭} ક્લેશી ગૂચેલા અબોડાવાળો અને વિલાસથી સુંદર કટાક્ષો કરતી કોઈ સુંદરી આલિંગન કરે, તો પણ મન વિનાના માણસને લીંતની પેઠે તે કંઈ પણ વિકાર કરી શકતી નથી.^{૩૮} 'નીતરાગી' નામના કોઈ મુનિ ધ્યાનસ્થ હતા, તે સમયે વનમાં રાક્ષસ તેમનો હાથ ચાવી ગયો, તો પણ મુનિને તેની ખબર પડી નહિ.^{૩૯} મુનિની અવ્યાસ વડે દંઢ કરેલી મનોભાવના દુઃખને સુખરૂપ કરવાને તથા સુખને દુઃખરૂપ કરવાને સહજમાં સમર્થ થાય છે.^{૪૦} માણસનું મન ન્યારે

અન્ય વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તેની પાસે પ્રયુક્તથી કહેવાતી કયા પણ પરશુથી કાપેલી લતાની પેઠે કપાઈ જાય છે. (ઐતલેક મારી પાસે શું વાત કરી, તેની પણ તેને ખખર પકડતી નથી).^{૪૧} સ્વપ્નની પેઠે મન જ્યારે પર્વત ઉપર ચડે છે, ત્યારે શુભ આકાશમાં પણ તેને ગુફાની ભ્રાંતિથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે.^{૪૨} મનના ઉદ્ધાસરૂપી સ્વપ્નમાં આકાશના જેવા વિસ્તારવાળા દૃઢ્યને વિષે પ્રત્યક્ષ જણાતા પર્વતો પણ પોતપોતાનું કામ કરવાને સમર્થ થાય છે.^{૪૩} ચક્ષિત થયેલો સમુદ્ર મોજાનો વિસ્તાર કરે છે, તેવી રીતે વિક્ષેપવાળું મન પોતાને વિષે પર્વત તથા નગરની પંક્તિનો વિસ્તાર કરે છે.^{૪૪} સમુદ્રની અંદર રહેલા જળમાં જેવી રીતે તરંગ તથા મોજાં રહેલાં છે, તેવી રીતે દેહની અંદર રહેલા મનમાં, સ્વપ્નરૂપ પર્વત તથા નગરની પંક્તિ રહેલી છે.^{૪૫} પત્ર, લતા, પુષ્પ તથા ફળ, એ જમ અંકુરનાં છે, તેવી રીતે જાત્રા તથા સ્વપ્નના ભ્રમો એ મનના છે.^{૪૬} સુવર્ણની પ્રતિમા સુવર્ણથી બુદ્ધિ નથી, તેવી રીતે જાત્રા તથા સ્વપ્નની ક્રિયા મનથી ભિન્ન નથી.^{૪૭} જળધારા, જળકણ, મોજાં તથા ફીણ એ જમ જળમાં જણાય છે, તેમ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાના વૈભવ ચિત્તમાં જણાય છે.^{૪૮} નટ જમ અનેક પ્રકારના વેષનો અંગીકાર કરે છે, તેમ શૃંગાર વગેરે રસના આવેશથી ચિત્તવૃત્તિ સ્વપ્ન તથા જાત્રાદશાના વૈભવનો અંગીકાર કરે છે.^{૪૯} લવણરાજને મનના પ્રતિભાસથી ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ બ્રહ્માંડ મનના મનન માત્ર છે.^{૫૦} મનમાં જેવું જેવું સંવેદન થાય છે, તેવો તેવો અનુભવ થાય છે, માટે જમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે.^{૫૧} અનેક પ્રકારનાં નગર, નદી તથા પર્વતના રૂપને પામીને, મન જાત્રા તથા સ્વપ્નમય એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^{૫૨} લવણરાજની પેઠે મનના પ્રતિભાસથી દેવતા-

માંથી દેવપણું તથા હાથીમાંથી પર્વતપણું પમાય છે.^{૫૩} જેવી રીતે નરપણામાંથી નારીપણું તથા પિતામાંથી પુત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે મન, સંકલ્પથી ઇચ્છિત પદાર્થપણાને પામે છે.^{૫૪} મરણ તથા જન્મ પણ સંકલ્પથી જ થાય છે અને મનના ઘણા અભ્યાસથી શૂન્ય આકાર પણ જીવપણાને પામે છે.^{૫૫} મનનથી જેમાં મોહવાળી વાસના પ્રાપ્ત થયેલી છે, એવું મન સુષ્પ, દુઃષ્પ, ભય તથા અભયરૂપ જન્મસ્થાનને પામે છે.^{૫૬} તલમાં જેવી રીતે તેલ રહેલું છે, તેવી રીતે સુષ્પ અને દુઃષ્પ મનમાં રહેલાં છે અને દેશકાળને લીધે તેમાં વધઘટ થાય છે.^{૫૭} તલ ને દબાવવાથી તેમાંથી તેલ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેવી રીતે મનને મનનના સંગથી સુષ્પ-દુઃષ્પ સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૫૮} હે રામ ! સંકલ્પ જ દેશકાળનો નાશથી બચાવવાર કરે છે અને તે સંકલ્પ જ દેશકાળનું કારણ છે.^{૫૯} ચાંત થયું, ઉદ્ધાસ થયો, જવું-આવવું, આનંદ થવો અને નાચવું-એ સઘળું મનરૂપી ચરીત્રોને સંકલ્પ સિદ્ધ થવાથી જ થાય છે.^{૬૦} સતી સ્ત્રી અંતઃપુરના આંગણમાં વિહાર કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પથી કલ્પેવા અનેક પ્રકારના તરંગોથી મન દેહમાં વિહાર કરે છે.^{૬૧} જ મનુષ્ય પોતાના મનને ત્રિપથના અનુસંધાનમાં જરા પણ અવકાશ આપેતો નથી, તે માણસનું મન જમ હાથી પોતાના બંધનસ્થાનમાં સ્થિર થઇને રહે, તેમ સ્થિર થાય છે.^{૬૨} રણ-સંગ્રામમાં સંતોળનાસથી યુદ્ધ જમ ચલાયમાન થઈ ચક્રો નથી, તેમ જ માણસનું મન ચલાયમાન થયું નથી, તેને જ ખરેખર પુરુષ સમજવો અને બાહ્યના કાલવના છીડા છે, એમ સમજવું.^{૬૩} હે રામ ! જ માણસનું મન ચપળ ન થતાં એક સ્થળે સ્થિર રહે છે, તે માણસ ધ્યાનથી ઉત્તમ પદવીને પામે છે.^{૬૪} મંદરાચળ સ્થિર થવાથી હિમસાગર સ્થિર થયો હતો, તેવી રીતે મન નિયમમાં રાખવાથી સંસારના વિષમ ચાંત થાય છે.^{૬૫} મોખ

તથા સંકલ્પના વિષમથી જટલી જટલી મનની વૃત્તિઓ છે, તે સર્વ સંસારરૂપી વિપવૃક્ષનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.^{૧૧} મદ અને મોહથી મદ થયેલા પુરુષરૂપી દુઃખ ભ્રમર, સંસારરૂપી દુઃખ નદીમાં તણાતા ચિત્તરૂપી કમળમાં વીંટાય છે અને જડતાના પ્રવાહરૂપી જળના વેગમાં, વાયુની ધૂમશીની પેઠે, પ્રબળ ચિંતાથી વીંટાઈ જઈને, તે પોતાના દેહ સહિત ચિંતારૂપી ચક્ર સમાન ધૂમરીમાં પડે છે.^{૧૨}

ચિત્તં ચલત્કુવલયં વલયંતં એતે મૂઢા મહા-
જહજયે મદમોહમંદાઃ । આવર્તવર્તિનિ વિચ્છન-
વિચીર્ણંચિતાચક્રમ્મે પુરુષદુર્ઝમરાઃ પવંતિ ॥૬૭
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો ‘ચિત્તવર્ણન’ એ નામ-
નો સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો

ચિત્તને છતવાનો ઉપાય અને
ચૈતન્ય સાથે એકાગ્રતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अस्य चित्तमहाव्याधेर्ध्वकिंत्साया महौषधम् ।
स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि साधु सुखादु निश्चितम् ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! આ ચિત્તરૂપી
મોટા વ્યાધિની ચિકિત્સાનું સ્વાધીન તથા સ્વા-
દિષ્ટ ઔષધ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧
આહ્વાવસ્તુનો ત્યાગ કરીને (નિમત્તના માત્રાકાર
વૃત્તિની ધારારૂપી) પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રયત્ન
વડે-ચિત્તરૂપી ભૂત જિતાય છે.^૨ જ માણસ
અનપસંદ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને રાગદ્વેષ-વગેરે
ચિત્તાના રોગથી રાન્ય થઈને રહે છે, તે માણસ
એમ દાંત વિનાના હાથીને દાંતવાળો હાથી જીતે

* આ એકસોઅગિયારમા સર્ગમાં પ્રયત્નથી
અભિમન વસ્તુનો તથા અકંટા-અમતાનો ત્યાગ કરીને,
ચિત્તાના જ્યનો ઉપાય તથા ચૈતન્યની સાથે એકાગ્ર-
તાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું.

તેમ મનને જીતી શકે છે.^૩ એટલા માટે ચિત્તરૂપી
બાળકને અવસ્તુમાંથી બહાર કાઢી પોતાના જીવે-
દનરૂપી પ્રયત્નથી વસ્તુમાં બેઠો તથા ઔષધ
કરવો.^૪ હે મુનિ ! ક્ષીતજ્ઞ લોકુ જિતા (તપાવેલા)
લોકાને, કાપી નાખે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર તથા
સત્સંગથી ધીરજવાન અને શાંત ચિત્ત વડે
ચિંતાથી તપી ગયેલ ચિત્તને કાપી નાખવું.^૫
બાળકને જીવી રીતે લાલન તથા ભય વગેરે ઉપા-
યથી સારે માર્ગે બેઠવામાં આવે છે, તેવી રીતે
ચિત્તરૂપી બાળકને પણ સારે માર્ગે બેઠી શકાય
છે. એમાં શું કુશ્કર છે ?^૬ એટલા માટે સંસારમાં
આસક્ત થયેલા મનને પોતાના પુરુષાર્થથી, ઘણા
ઉદ્યને આપનાર સત્કર્મમાં ચિદાત્માની સાથે
બેઠી દેવું.^૭ પોતાને સ્વાધીન, એકાંત, હિતરૂપ
તથા પ્રિય વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં વૈરાગ્યવાળું
મન બને કુશ્કર થયું, તેવા પુરુષરૂપી ક્ષીકાને
ધિકાર છે.^૮ મૂઢ જીવી રીતે યુદ્ધમાં બાળકને
શ્રમ વિના જીતે છે, તેવી રીતે વિપયમાં આસક્ત
થયેલા મનને, બ્રહ્મરૂપ ભાવના કરવાથી તે શ્રમ
વિના જિતાય છે.^૯ એ પ્રમાણે પુરુષાર્થરૂપી પ્રય-
ત્નથી ચિત્ત જિતાય છે અને ચિત્ત જિતાયા પછી
પ્રયત્ન વિના બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૦} પોતાને સ્વા-
ધીન તથા સુસાધ્ય ચિત્તને, જ માણસ છતવાને
સમર્થ થતો નથી, તેવા શિયાળ જવા માણસને
ધિકાર છે.^{૧૧} પ્રિય વસ્તુના ત્યાગરૂપી પુરુષાર્થ-
થી જ મનની શાંતિ સાધ્ય છે. મનની એ શાંતિ
વિના શુભ ગતિ જ નથી.^{૧૨} આત્મસંવેદનથી
મનોભારણ સહેજે સાધી શકાય છે. એમ મનો-
નાશ કરવામાં આવે, તો આ જીવન્યુક્ત દેહમાં
મોહ વગેરે સત્ત્વથી રહિત, અચળ તથા આદિઅ-
તથી રહિત એવા સ્વારાજ્યસુખની (બ્રહ્માન્દ-
ની) પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૩} મોક્ષના સાધનરૂપ મન-
ત્તી શાંતિ યથા વિના, સુરને ઉપદેશ, શાસ્ત્રનો
અર્થ, મંત્ર અને અન્ય સાધન પણ તૃણરૂપ
છે.^{૧૪} જ્યારે અસંકલ્પરૂપી શક્તિ મૂળ સ-

હિત ચિત્તનું છેદન થાય છે, ત્યારે સર્વ, સર્વ-
ગત તથા શાંત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનર્થનું
શોષન પોતાના સંવેદનથી સાધ્ય છે. તે કરવા-
માં શાંતિ વગેરે સાધન સિદ્ધ છે, તે પછી આ
શરીરથી જીવન્મુક્ત થવામાં પુરુષને શો કલેશ છે?
માટે દેવનો અનાદર કરો, એ દેવ તો મૂઢાએ
કદપી કાઢેલી કદપના છે. તમે પુરુષાર્થ કરીને
સંકલ્પથી કલ્પિત ચિત્તને અચિત્તપણાને પમાડો.
આમ પરબ્રહ્મરૂપી કોઈ પણ મહાપદવીને પ્રાપ્તિને
તથા ચિત્તને ચૈતન્યમાં લય કરીને, તમે ચિત્તથી
પરેયદને રહો. ^{૧૫-૧૮} પ્રથમ ચૈતન્યની સાવના કરો
અને તેની સ્થિરતા માટે પરમ સાવધાનવાળી
બુદ્ધિથી યુક્ત થાઓ. આમ ચિત્તનો લય થવાથી
તમે અવ્યયતાથી આત્માનું ધારણ કરો. ^{૧૯} પરમ-
પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, તમે ચિત્તને અચિત્ત-
પણાને પમાડો અને જે સ્થળે નોંધ નથી એવી
મહાપદવીને તમે પામો. ^{૨૦} હે શમ! દિગ્મુક-
દશામાં અવળી થયેલી બુદ્ધિને પણ પુરુષ પ્રથ-
મથી જીતી શકે છે, તેવી રીતે મન પણ પુરુષ-
રથથી જીતી શકાય છે. ^{૨૧} અતઃકેગ (ધૈર્ય) એ

મન અહીંથી પરલોકમાં જાય છે અને ત્યાં
અન્યપણાથી સ્ફુરણા પામે છે તથા મોક્ષપણાને
પામે છે. માટે મરણનો ભય શા માટે રાખવો!
માણસનું મન આ લોકમાં આ લોકરૂપે તથા
પરલોકમાં પરલોકરૂપે રહે છે. એવી રીતે મોક્ષ
થતાં સુધી ચિત્ત વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ
નથી. ^{૨૫-૨૮} ભાઈનું અથવા કોઈ સંબંધીનું મરણ
થવાથી, મનુષ્યો વૃથા કલેશ કરે છે તે પણ ચૈત-
ન્યથી બહિર્મુખ આત્માવાળી ચિત્તની જ વૃત્તિ
છે, એમ મોઝે માનવું છે. ^{૨૯} અહીંથી ઉપરના
લોકમાં, નીચિના (પાતાળ) લોકમાં તથા બીજા
દ્વીપાંતરમાં પણ અન્યની અપેક્ષાથી રહિત, સર્વને
હિતરૂપ, માયાની મલિનતાથી રાહત તથા ભુતિએ
ઝાળખાવેલ આત્માને વિષે ચિત્તની શાંતિ થયા
વિના, મુક્તિનો અન્ય ઉપાય નથી, એમ તત્ત્વ-
વેત્તા અનિએ ધણે ધણે વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો
છે. ^{૩૦} મનની શાંતિ થયા પછી, દૃઢ્યમાં મુદ્ધબોધ
થવાથી મનના લયમાત્રથી વિશ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય
છે. એટલા માટે વિસ્તારવાળા દૃઢ્યાકાશમાં ચૈત-
ન્યરૂપી અકની ધારાથી મનનું મારણ કરો, તે

જે પુરુષ કાંઈથી નાશ ન કરાય એવા, યુવાન અને દુઃખરૂપ સંસારને વધાવનારા ચિત્તરૂપી સિદ્ધને મારે છે, તે આ જગતમાં જય (મોક્ષ) ને પામે છે અને બીજાઓને પણ મોક્ષ અપાવે છે.^{૩૮} જેમ મરુદેશમાં મૃગજળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનના સંકલ્પથી બચકર જય ઉપજવનાર વિપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૯} માટે ગમે તે પ્રકર્ય સમયનો પવન વાવા લાગે, ગમે તે બધા સમુદ્ર એક થઈ જાય અને ગમે તે બારે સૂર્ય સાથે તપવા લાગે, તે પણ મન વિનાના માણસને કાંઈ હાનિ થતી નથી.^{૪૦} મનરૂપી બીજમાંથી સુખ-દુઃખ તથા શુભ-અશુભ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સંસારરૂપી મોટા વનસમૂહમાં સાત લોકરૂપી પક્ષો રહેલાં છે.^{૪૧} પરમ પદ્મીરૂપી સિંહાસનનો આશ્રય કરીને તમે અસંકલ્પથી સાધ્ય તથા સકળ સિદ્ધિને આપનાર એવા અસંકલ્પરૂપી સામ્રાજ્ય (ચક્રવર્તી રાજ્ય)માં સુખેથી રહેા.^{૪૨} કાષ્ઠનો નાશ થયા પછી ભરમ થયેલો અંગારો જેવી રીતે તાપની શાંતિ કરે છે, તેવી રીતે ક્રમે ક્રમીને નાશ થયેલ મન, ઉત્તમ આત્મદને આપે છે.^{૪૩} મન પોતાના સંકલ્પથી ઇચ્છા કરે, તે એક અણુમાં પણ લાખો બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરી શકે.^{૪૪} મન સંકલ્પમાત્રના વૈભવથી અનર્થ કરે છે, તેમ જ અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે. એ મનને અસંકલ્પરૂપી સંતોષમાત્રના વૈભવથી છતો અને સર્વોત્કર્ષ-પદ્મીને પામેા.^{૪૫} જેને આત્મવેત્તાએ માન્ય કરે છે, જેમાં સમ કે વિષય જ્ઞાન નથી, જે પરમ પવિત્ર છે અને જે સર્વથા અહંકારથી રહિત છે, જેવી વિમનસ્તા (મનની અભાવતા) એ કુરીને, જન્માદિ વિકારથી રહિત અવરોધ રહેલ પરમ પવિત્ર પદ તમને પ્રાપ્ત થાગ્યા.^{૪૬}

પરમપાવનયા વિમનસ્તયા સમતયા મત-યાત્મવિદામપિ । શમિતયામિતયાંતરહંતયા, યદ-વશિષ્ઠમર્જ પદમસ્તુ તત્ ॥ ૪૬ ॥

સર્ગ ૧૧૨ મો અમાસ

ઠસર્ગ ૧૧૨ મો

ચિત્તક્ષયના ઉપાયનું અને વાસના-ત્યાગનું વર્ણન

॥ મહિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યસ્મિન્સ્તસ્મિન્પદાર્યે હિ યેન તેન યથા તથા ।
તીવ્રસંવેગસંપન્ન મનઃ પશ્યતિ વાંછિતમ્ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—હે રામ ! તીવ્ર વેગવાળું મન જે જે પદાર્થમાં જેવી જેવી ઇચ્છા કરે છે, તે તે પદાર્થમાં તેવી તેવી ઇચ્છિત વસ્તુને તે જોઈ શકે છે.^૧ હે સૌમ્ય ! જળમાં પરપોટાની પંક્તિ નિમિત્ત વિના પણ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થઈને પાછી નાશ પામે છે, તેવી રીતે મનનું તીવ્ર વેગપણું ઉત્પન્ન થઈને પાછું નાશ પામે છે. હિમ-માં શીતળતાનો તથા કાળજીમાં કાળાશનો ધર્મ રહેલો છે, તેવી રીતે તીવ્ર વેગવાળી અપળતા એ મનનું રૂપ છે.^૨

રામ યોહ્યાઃ—હે બ્રહ્મન ! મન અતિ અપળ છે. તેના વેગનું તથા અપળતાનું બળા-ત્કારથી કેમ નિવારણ થઈ શકે ?^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—અપળતા વિનાનું મન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી; ઉચ્છ્રુતા જમ અશ્વિ-નો ધર્મ છે, તેમ અપળતા એ મનનો ધર્મ છે.^૪ જગતના કારણરૂપ એવી ધોધાંધી યુક્ત તે ચૈત-ન્યમાં જે ચંચળ સ્પંદશક્તિ રહેલી છે, તે જગત-ના આડંબરરૂપ માનસી શક્તિ છે, જેમ તમે સમજો.^૫ સ્પંદ તથા અસ્પંદ વિના વાયુની સત્તા નથી, તેવી રીતે ચંચળતારૂપી સ્પંદ વિના ચિત્તની સત્તા નથી.^૬ જે મન ચંચળતા વિનાનું છે, તે મન મરેલું કહેવાય છે અને તેને જ તપ અને શાસના સિદ્ધાંતરૂપ મોક્ષ કહે છે.^૭ મનનો લય યજ્ઞાથી, દુઃખની શાંતિ થાય છે અને

x આ એકસોતારામા સર્ગમાં ચિન્માત્રવાસનાના અભ્યાસથી તથા એક દંડ નિશ્ચય થવાથી, ચિત્તના ક્ષયનો ઉપાય તથા વાસનાનો ત્યાગ કહેવાયો.

મનનું મનન થવાથી પરમ કુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૯ ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તરૂપી રાક્ષસ કુઃખે પેદા કરે છે, માટે સુખ તથા અનંત ભોગ સાર તેને પ્રયત્નથી પાડી નાખે.^{૧૦} હે રામ ! મનની અચળતા છે, તેને જ વાસનારૂપી અવિદ્યા કહે છે, માટે તેનો વિચાર કરીને નાશ કરે.^{૧૧} બાહ્યવિષયના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી જ્યારે અંતરમાં ચિત્તની સત્તાવાળી અવિદ્યારૂપી વાસનાનો લય થાય છે, ત્યારે પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૨} હે રામ ! સત્ તથા અસત અને ચૈતન્ય તથા જડપણ એ બેના અનુસંધાનરૂપ મધ્યભાગને મન કહે છે.^{૧૩} જડ વસ્તુના અનુસંધાનથી હણાયેલ મન, જડપણાની વૃદ્ધિ વડે દૃઢ અભ્યાસને લીધે જડપણાને પામે છે.^{૧૪} તે જ વિવેકના અનુસંધાનથી ચૈતન્યના અંશથી તે મન દૃઢ અભ્યાસને લીધે ચૈતન્યપણાને પામે છે.^{૧૫} પુરુષાર્થના પ્રયત્નથી મન જે વસ્તુમાં પડે છે, તે વસ્તુને તે પામે છે અને અભ્યાસથી તે વસ્તુરૂપ મન થાય છે.^{૧૬} માટે ફરીથી પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, ચિત્ત વડે ચિત્તને દબાવીને, શોકરહિત પદને આશ્રય કરીને અને શકાનો ત્યાગ કરીને તમે સ્થિર થઈને રહે.^{૧૭} હે રામ ! મનની ભાવના વડે મનને મગ્ન કરે. એથી જ બળ-પૂર્વક તરી જવાય છે. એ જ એક ઉપાય છે, બીજો કાંઈ ઉપાય નથી.^{૧૮} હે રામ ! મનનો દૃઢ નિગ્રહ કરવામાં મન જ સમર્થ છે; કારણ કે જે રાજ નથી તે બીજા રાજને કેમ શિક્ષા કરી શકે ?^{૧૯} સંસારરૂપી સાગરના વેગમાં તૃણા રૂપી ઝૂડ રહેલાં છે અને તેના વેગમાં દર તણાઈ જતાં મનુષ્યોને તરવાને માટે પોતાનું મન એ જ વડાણ રૂપ છે. મન વડે પરમ બધન-રૂપ મનરૂપી પાથને કાપી નાખીને, જે મનુષ્ય પોતાના આત્માને મુક્ત કરતો નથી, તેનો અન્ય ઉપાયથી મોક્ષ થતો નથી.^{૨૦, ૨૧} સાંસારિક વિષયથી યુક્ત મનરૂપી જે જે વાસનાનો ઉદય

થાય છે, તેનો વિદ્વાન માણસ ત્યાગ કરે છે એ તેથી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે.^{૨૨} માટે પ્રથમ ભોગના સમૂહની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભાવ તા' સેદની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભાવ તા' અભાવની વાસનાનો ત્યાગ કરો અને એમ ત નિર્વિકલ્પ સુખને સંપાદન કરો.^{૨૩} ભાવનામાત્ર અભાવન (ભાવના ન થવાપણું) એ જ વાસન નો ક્ષય છે અને તેને જ મનનો તથા અવિદ્યાને નાશ પણ કહે છે.^{૨૪} સાંસારિક પદાર્થનું જ્ઞા રાખવું (તથા તેની ઇચ્છા કરવી) તેના કરત તેનું જ્ઞાન ન રાખવું (તથા ઇચ્છા ન કરવી), એ વધારે સારું છે. કારણ કે ઇચ્છા કરવાથી કુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા ઇચ્છા ન કરવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૫} એટલા માટે પ્રયત્ન વડે પ્રત્યેક પુરુષે, ભાવનું અભાવન કરવું તથા વેદનું (સંસારસંબંધી જ્ઞાનનું) અવેદન (અસંકલ્પ) કરવું.^{૨૬} હે રામ ! તમારા મનને વિષે જે જે ઇચ્છિત રાગ રહેલા છે, તે સર્વ અનર્થના કારણ-ભૂત છે. એમ જાણીને, તમે તેના અકરને પણ ત્યાગ કરો. એટલે આત્માના અનુભવથી તૃપ્ત થયેલા તમે હર્ષ-શોકને પ્રાપ્ત થશો નહીં.^{૨૭}

રાગાદયો યે મનસીષ્ઠિતાસ્તે શુદ્ધે વાં-
સ્તાંસ્ત્વમવસ્તુભૂવાન્ । ત્યક્ત્વાત્તાદાસ્યાંકુરમસ્ત-
વીર્જ મા હર્ષશોકં સમુપૈદિ દુઃખઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સુખરવેણ ઉપદેશાંશકથન'
એ નામનો સર્ગ ૧૧૨ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૩ મો

તત્ત્વબોધનું વર્ણન

॥ યસિષ્ઠ ડવાચ ॥

एषा हि वासना नित्यमसत्त्वय यदुत्थिता ।

द्विचंद्रां प्रतिवर्त्तते त्यक्तं राघव युज्यते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાઘવ! જે ચંદ્રની પ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા હૃદય પામેલી વાસનાનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે,^૧ જે અનિવાર્ય પી વાસના મિથ્યા છે, છતાં અજ્ઞાની માણસમાં સત્ય હોય તેમ રહેલી છે; પણ સારા જ્ઞાની માણસમાં તેનો સંભવ કેમજ ઘટે? માટે હે રામચંદ્રજી! તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સારી રીતે નિચાર કરો. આકાશમાં બીજે ચંદ્ર છેજ નહિ પણ પ્રાંતિથી જણાય છે.^૨ મોજની પરંપરાથી વિસ્તારવાળા જળમાં જળ વિના બીજ વસ્તુ નથી, તેવી રીતે પરમતત્ત્વ વિના, વસ્તુ તથા અવસ્તુ કંઈ પણ નથી.^૩ ભાવ તથા અભાવ વિકલ્પ વિના થયા નથી અને તે અસતતમય છે; માટે નિત્ય તથા શુદ્ધ આત્માને વિષે તેનો આરોપ કરો નહિ. તમે કર્તા નથી તે છતાં ક્રિયામાં અમતા કેમ રાખો છો? એકજ વસ્તુ સત્ય છે. માટે કોણ, કંઈ વસ્તુને કેવી રીતે કરે છે? (સર્વ મિથ્યા છે, માટે કોઈ પણ કંઈ કરતું નથી.)^૪ હે પ્રાજ્ઞ! તમે અકર્તાના પણ અભિમાની થાઓ નહિ. કારણ કે હે નિષ્પાપ! અકર્તાના અભિમાનથી પણ કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની નથી. માટે તમે સ્વસ્થ થઈને રહો.^૫ હે રઘુવર! તમારામાં અભિમાનનો અભાવ છે અને તમને કાર્યમાં આસક્તિ નથી; આથી તમે અકર્તા છો (કર્તા નથી). વળી તમારામાં અકર્તાનું પણ અભિમાન નથી; તેમજ તમને અકર્તાપણામાં પણ આસ-

* આ એકસોતેરમા સર્ગમાં સર્વ કુલ વાસનાને કાપનાર, વિવિધ વિચારોથી યુક્ત તથા દૈત્ય બિંધ્યા-પણ દહ કરનાર તત્ત્વબોધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

ક્તિ નથી, તેથી તમે કર્તા છો. આ પ્રમાણે એ કે તમને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, તો પણ સાધારણ લોકિક કર્તાને જે પ્રમાણે શ્રમ થાય છે, તે પ્રમાણે તમને શ્રમ થવાનો સંભવ નથી.^૬ માણી વસ્તુનું અહણ કરવું તથા મિથ્યા વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એકજ છે. હવે કર્મનાં જે જે ફળ છે, તે તે સત્ય છે, એમ માની તેમાં મનુષ્યને અહણ કરવાની આસક્તિ થાય છે. માટે મનુષ્યને કર્મમાં આસક્તિ થવી ઘટે છે.^૭ પણ ખરું જોતાં આ અખિસ ઇન્દ્રિયજ આયામય તથા મિથ્યા છે, ત્યારે તેમાં આસ્થા તથા ત્યાગ કરવાની તેમજ અહણ કરવાની દૃષ્ટિ કેમજ ઘટે?^૮ અનિવાર્ય છે તે સંસારબીજની કણિકા છે અને તે મિથ્યા છે છતાં તે વૃદ્ધિ પામેલી છે. જે વાસનારૂપી અનિવાર્ય બ્રહ્માંડપર્યંત સાર વિનાની છે તથા સંસારના આરંભના ચક્રરૂપ છે; તેમજ તે-અનિવાર્ય ચિત્તને મોહ પ્રપ્રાકટારી છે.^{૯,૧૦}

અનિવાર્ય પી વાસના મનોહર વાંસની લતાની જેમ અંદરથી પોલી છે તથા સારરહિત છે; નદીના તરંગની પંક્તિની પેઠે તેને ઉપરથી કાપી નાખવા છતાં મુજથી કાપ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી.^{૧૧} કોઈ તેને હાથથી પકડવા બળ, તો પણ તેનું અહણ થતું નથી. પાણીનાં ઝરણાંનાં મોજ કામળ હોય છે, તો પણ કાંઠાનાં ઝાડને ઉખેડી નાખે છે, તેવી રીતે અનિવાર્ય કામળ છે, છતાં તીક્ષ્ણ અભિવાળી છે.^{૧૨} શુભવૃક્ષાની નદી જળથી યુક્ત તથા તરંગવાળી દેખાય છે, પણ તે સ્નાન કરવાના તથા પાણી પીવાના ઉપયોગમાં આવતી નથી; તેવી રીતે અનિવાર્ય કાર્ય કરવામાં સમર્થ જણાય છે, તો પણ સત્યપુરુષાર્થમાં તે ઉપયોગી નથી.^{૧૩} અનિવાર્ય પ્રસાદથી કેટલાક વાંકા, કેટલાક સ્પષ્ટ, કેટલાક લાંબા, કેટલાક ટૂંકા, કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ચલ-એ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો બિન્ન બિન્ન છે. તે અંદરથી શુન્ય છે, તો પણ સારવાળી હોય એમ જણાય છે.

તે કોઈ ઠેકાણે રહેલી નથી, તો પણ સર્વ સ્થળે દેખાય છે.^{૧૬,૧૭} પોતે જડ છે, છતાં ચૈતન્યરૂપે રહેતો મનને ચંચળ કરે છે. તે એક નિમિષ પણ રહેતી નથી, છતાં સ્થિર છે એવી ચકાને પેદા કરે છે.^{૧૮} તેનો જ્વાળાના જેવો શુદ્ધ વર્ણ જણાય છે, તો પણ તે કાળી મેંસ જેવી મલિન છે. પરમાત્માના પ્રસાદથી એ કે તે નૃત્ય કરે છે, તો પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેનો નાશ થાય છે.^{૧૯} નિર્મળ પ્રકાશમાં તે કરાઈ ગયેલી દેખાય છે, તો પણ તે અંધકારમાં શોભે છે. તે શુદ્ધ કાન્તિવાળી છે, છતાં યુગતુષ્ણાની જમ મિથ્યા પ્રતીતિવાળી છે અને અનેક પ્રકારના વર્ણવાળી છે.^{૨૦} તે અવિદ્યા વાંછી છે, વિષમયી છે, પાતળી છે, ક્રામળ છે અને સંકટના હેતુરૂપ હોવાથી કંકશ છે. તે સ્ત્રી જેવી ચંચળ છે, લપટ છે, તુષ્ણારૂપ છે અને કાળી સાપણ જેવી છે.^{૨૧} સ્નેહ(તેજ)નો ક્ષય થવાથી દીવાની શિખાનો ક્ષય થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં પણ સ્નેહ (રાગ) ન ગમવાથી તેનો ક્ષય થાય છે. કારા સિંદૂરની અર્ધા પોતે ગગવતી (રાતી) હોવાથી સ્નેહ વિના (સિંદૂરમાં ધી અથવા તેજ મેળવ્યા વિના) પણ શોભે છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં સ્નેહ (રાગ) રાખવાથી તે શોભે છે વીજળીની પેઠે અવિદ્યાનો પ્રકાશ ક્ષણિક છે તથા

અવિદ્યા, રમણીય હોવા છતાં પણ અનર્થરૂપ છે. બ્રમ કરનારી તે અવિદ્યાનું અત્યંત વિસ્મરણ થવાથી તે અતિ સુખરૂપ લાગે છે, પણ પાછો તેનો તકથી વિચાર કરવાથી દુષ્ટ સ્વપ્નની જમ તે ભય આપે છે. અવિદ્યા પોતાના પ્રતિભાસ માત્રથી જ મુદ્ધત માત્રમાં ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરે છે તથા લય કરે છે.^{૨૨,૨૩} અવિદ્યાએ ક્ષણરૂઝને એક મુદ્ધતમાં ઘણાં વર્ષનો અનુભવ કરાવ્યો તથા હરિશ્ચંદ્રરાજને એક રાત્રીમાં બાર વર્ષનો અનુભવ કરાવ્યો.^{૨૪} કાન્તાના સુખમાં આનંદ માનનાર માણસોને કાન્તાનો વિયોગ થાય, ત્યારે અવિદ્યાના પ્રસાદથી એક રાત્રી એક વર્ષની થઈ પડે છે.^{૨૫} અવિદ્યાને લીધે જને બ્રમ થાય છે તેવા માણસને સુખના વખતમાં લાંબો કાળ ક્ષણ વારમાં આફો અય છે તથા દુઃખના વખતમાં થોડો કાળ પણ લાંબો થઈ પડે છે.^{૨૬} પ્રકાશરૂપી કાર્યમાં જેવી રીતે દીવાને કર્તાપણ છે, તેવી રીતે સંસારની વૃત્તિઓમાં અવિદ્યાની સત્તાથી લોકને કર્તાપણ છે, પણ વસ્તવિક રીતે કર્તાપણ નથી.^{૨૭} ચિત્રમાં રહેલી સ્ત્રી નિર્લેપ તથા સ્તન વગેરે અવયવગી યુક્ત હોય, તો પણ તે સ્ત્રીધર્મમાં કામ આવતી નથી, તેવી રીતે વાસનારૂપી અવિદ્યા કોઈ પણ કામમાં ઉપયોગી નથી.^{૨૮} એ અવિદ્યા મનોરાજ્યની પેઠે આકાશ-

જમ પ્રસરે છે તથા કલ્પાનના પવનની પેઠે બળા-
સારથી પૃથ્વીનું આક્રમણ કરે છે.^{૩૧} પુખ્તાડા-
ની પંક્તિ અંગ ઉપર લાગવાથી દાદ તથા
ખેડને પેદા કરે છે, પોતે અંદર રસ (જલ) રાખે
છે અને જગતમાં ધૂમી વગે છે, તેમ અવિદ્યા પણ
દાદ તથા ખેડને પેદા કરે છે, પોતે અંદર રસ
(પરમાત્મા)ને રાખે છે અને જગતમાં ધૂમી
વગે છે.^{૩૨} ખડના સમૂદયી દોરડું જમ દદ થાય
છે, તેમ નિઃસાર સંસારના સરેકારથી તે દદ
થયેલી છે. જળથી (જડ) નિર્માણ કરેલ મેઘની
પાસાની પેઠે તે લાંબી આવે છે.^{૩૩} તરંગની
પંક્તિની જમ કવિએ કલ્પના માત્રથી તેનું
ર્ણન કરેલું છે તથા કાદવમાં જોગેલી જળમય
મસિની જમ ઘણાં છિદ્રોવાળી છે, તેમ પાપમાં
દા થયેલી જડમય અવિદ્યા પણ અનર્થરૂપ
રૂ.^{૩૪} તે વૃદ્ધિ પામતી હોય એમ માણસો જુએ
કે, પણ વૃદ્ધિ પામતી નથી. ઝરનો લાડુ પ્રથમ
મધુર લાગે છે, પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે; તેવી
રીતે અવિદ્યા ઉપરઉપરથી મધુર લાગે છે, પણ
અન્તે અનર્થ કરનારી છે.^{૩૫} દીવો દોલવાઈ ગયા
પછી તેની શિખા ક્યાં ગઈ તેની જમ ખબર
પડતી નથી, તેમ તે ક્યાં જાય છે તેની ખબર
પડતી નથી; આકળની પેઠે તે આગળ દેખાય છે,
તો પણ તે હાથમાં આવતી નથી.^{૩૬} લીંખાઈ
ગયેલી ધૂળની મુઠી જમ અણુરૂપે જોવામાં આવે
છે, તેમ તે અણુરૂપ છે. આકાશમાં નિમિત્ત વિના
પણ નીલિમા (કાળાશ) દેખાય છે, તેવી રીતે
તે નિમિત્ત વિના પણ દેખાય છે.^{૩૭} વહાણમાં
બેસીને જનાર માણસને ઝાડનું કૂંડું પણ હાલતું
દેખાય છે અને મોહથી આકાશમાં બે ચંદ્રના
ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે તે મોહથી ઉત્પન્ન
થાય છે અને સ્વપ્નની પેઠે જમ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૮}
જ્યાં સુધી આત્માના આવરણરૂપ અવિદ્યા
અંતઃકરણમાં રહેલી છે, ત્યાં સુધી સ્વપ્નની પેઠે
દીર્ઘ સંસારની કલ્પના થયા કરે છે.^{૩૯} સયુદ્ધમાં

અનેક પ્રકારના તરંગ ઉત્પન્ન થઈને પાછા નાશ
પામે છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે ચિત્તમાં જમ
થવાથી વિચિત્ર વિજ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૦}
અવિદ્યાની સત્તાથી મનોહર તથા સત્ય એવી
વસ્તુ પણ અસત્ય લાગે છે તથા અમનોહર અને
અસત્ય એવી વસ્તુ પણ સત્ય લાગે છે.^{૪૧} પાર-
ધીની બળ પક્ષીને મોહ પખોડીને બંધન કરે છે,
તેવી રીતે અવિદ્યા અનેક પ્રકારના પદાર્થથી
મનને મોહ પખોડીને બંધન કરે છે.^{૪૨} કમળા
ઝરની નેત્રવાળી શુદ્ધિલીની જમ તથા દૂષ્ટપક્ષી
સ્તનવાળી જનનીની જમ એ અવિદ્યા આનંદને
પણ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૪૩} અમૃતની આદ્રંતાથી
આદ્રં થયેલા અને અમીવર્ષાથી તણે જગતને
વૃષ્ટ કરનારા ચંદ્રના બિંબને પણ, અવિદ્યા વિષ-
રૂપ કરે છે.^{૪૪} માણસને અંધ કરી નાખનાર આ.
અવિદ્યાના પ્રભાવથી, અરણ્યમાં જોગેલાં ઝાડ જે
કે કમેન્દ્રિયના બ્યાપારથી શૂન્ય છે, તો પણ તે
જૂતની પેઠે નૃત્ય કરતાં હોય એવો સંજ્ઞમ થાય
છે.^{૪૫} વળી અવિદ્યાના પ્રસાદથી લાકડાને કટકો
તથા પથ્થરની ભીંત પણ સંઘ્યા વગેરે સમ-
યમાં સર્પ તથા અજગર જતાં જણાય છે.^{૪૬}
અવિદ્યા બે ચંદ્રના દેખાવની પેઠે એકમાં બેપણું
ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વપ્નમાં પોતાતું મરણ થાય
છે, તેની પેઠે તે દૂરની વસ્તુને પણ સમીપમાં
લાવે છે.^{૪૭} કાળ (સંહાર કરનાર રુદ્ર)ને પ્રસ-
યની રાત્રી જમ ક્ષણરૂપ છે, તેમ અવિદ્યાના પ્રસા-
વથી લાંબો સમય પણ ક્ષણરૂપ જણાય છે. જમ
શ્રીના વિરહવાળા માણસને એક ક્ષણ પણ વર્ષ
સમાન થઈ પડે છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે એક
ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન થઈ પડે છે.^{૪૮} હે રામ-
ચંદ્રજી! એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ઉદ્ધત થયેલી
અવિદ્યાથી બની શકે નહિ; માટે તે (અવિદ્યા)
સત્તા વગરની છતાં તેની કટકી શક્તિ છે, તે તમે
જુઓ. તમે ત્રિવેદ્યુદ્ધિ વડે વિષયબુદ્ધિનો વિરોધ
કરો, એટલે પ્રવાહ શેકવાથી જમ નદી સુકાઈ

બધ છે, તેમ વિષયબુદ્ધિનો રાધ કરવાથી મનરૂપી નવી જવી અવિદ્યાનું શોષણ થઈ બધ. ૫૪/૫૫

રામ યોદ્યા:-અવિદ્યા વસ્તુતાથી છે જ નહિ, તુચ્છ છે અને મિથ્યાભાવના કરવાવાળી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે રૂપ, આકાર તથા ચારુચેતનથી હીન છે અને અસત્ય છતાં અવિનાશિની છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! ધ્રુવડની આંખોની પેઠે તે પ્રકાશ (આત્મપ્રકાશ)માં નાશ પામે છે અને અંધકાર (અજ્ઞાન)માં રુકે છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે અવિદ્યા કુકર્મ કરનારી છે, પ્રકાશ (આત્મપ્રકાશ)ને સહન કરતી નથી અને દેહને પણ બળતી નથી. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે દીન આચારવાળી તથા પ્રાકૃત મનુષ્યની ઔરૂપ છે અને અસત્ય તથા તમ (અંધકાર)થી પણ તિરોધાન ન થાય (ઢંકાય નહિ) તેવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે અનંત દુઃખથી વ્યાકુળ છે, નિરંતર મરેલા જવી છે અને બંધન રહિત છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! ૧૧-૧૨ તે કામ અને ક્રોધથી સ્થૂળ અંગવાળી છે, તમેાશુણના પ્રસારથી વાંકી છે અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી નાશ થાય એવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે પોતામાં આંધળો થઈ ગયેલા મૂઠ માણસના સ્થાનકરૂપ છે, જડ છે, જડપણથી છણું થઈ ગયેલી છે અને દીર્ઘ દુઃખનો પ્રલાપ કરનારી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! ૧૩ વળી તે પુરુષનો આસક્તિથી સંગ કરનારી છે, અનેક પ્રકારની વિષયકલ્પનાની ક્રિયાથી પુરુષમાં અનુરાગવાળી છે અને પોતાના તત્ત્વજિવારમાં દોડ્યા કરનારી છે. અહો ! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે ! ૧૪ પુરુષ તેના ઉપર નજર કરે, તે પણ તે સહન કરવાને સમર્થ નથી અને પોતે આવરણરૂપ છે. અહો ! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે !

તેમાં ચેતન છે જ નહિ અને અનંત છતાં તે નાશ પામે છે. અહો ! એવી કૂર અવિદ્યારૂપી સ્ત્રીએ પુરુષને આંધળો કર્યો છે ! ૧૫-૧૬ માટે હે પ્રભુ ! અનંત દુઃખ ભયોનો વિલાસ કરનારી તથા ક્ષય-ઉદયથી યુક્ત, જન્મ-મરણનાં દુઃખ આપનારી અને મનોગુહારૂપી ધરમાં બંધાયેલી એ અવિદ્યારૂપી વિષમ વાસનાનો કયા ઉપાયથી નાશ થાય ? ૧

અનંતદુષ્પ્રસારવિલાસકારિણી ક્ષયોદયોન્મુ-
લ્લસુલ્લુલ્લસમાગિની ! इयं प्रभो विगलति केन
वा समा मनोगुहानिलयनिबद्धवासना ॥ ६७ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અવિદ્યાવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૧૧૩ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

અવિદ્યાક્ષયનો ઉપાય વગેરે

॥ રામ ઉવાચ ॥

અવિદ્યાવિમલપ્રોત્યં નિષિદં પુરુષસ્ય હિ ।
મહદાધ્યમિદં બ્રહ્મન્ કયં નામ વિનયતિ ॥૧॥

રામ યોદ્યા:-હે પ્રજ્ઞાન ! આ વિદ્યાના વેલવથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષનો મોટો તથા ગાઢ અંધકાર કેવી રીતે નાશ પામે ? ૧

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! સૂર્યનાં કિરણથી જવી રીતે હિમકણનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે આત્માના અવલોકનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. ન્યાં સુધી અવિદ્યાનો નાશ કરનારી અને મોહનો ક્ષય કરનારી આત્માવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાં સુધી અવિદ્યા હેલાંભિમાંની જીવને મોહાન દુઃખરૂપી કાંટાઓથી ભરેલી સંસારરૂપી પર્વત-ખીણમાં ગેલો ખવેડાવે છે. ૨ હે રામ ! છાયા-ને ન્યારે તડકાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે છાયાનો જ નાશ થાય છે,

— આ એકસોત્રોદશા સર્ગમાં અવિદ્યાના ક્ષયનો ઉપાય, આત્માનું જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તથા સંકલ્પથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, એટલું કહેવામાં આવ્યો.

તેની રીતે અવિદ્યાને જ્યારે પરમાત્માનાં દર્શનની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો જ નાશ થાય છે.^૧ જ્યારે બાર મૂર્ચસમૂહનો સર્વ દિશામાં ઉદય થાય છે, ત્યારે છાયાનો લય થઈ બળ છે, તેવી રીતે આત્માનો ભોધ થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે.^૨ દે રાધવ ! ઇચ્છા છે તે જ અવિદ્યા છે અને ઇચ્છાનો નાશ એ જ મોક્ષ છે. આની રીતે અસંકલ્પમાનથી સિદ્ધ થવાય છે.^૩ મનરૂપી આકાશમાં વાસનારૂપી રજનીનો નાશ થવાથી જ્યારે ચૈતન્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે શ્યામતા ઓછી થઈ બળ છે.^૪ સૂર્યના ઉદયથી રાત્રીનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે વિવેકના ઉદયથી અવિદ્યા ક્યાંય લય પામે છે.^૫ બાળકને મધ્યાસ્રમયે બળાહારથી ભૂતનો સંકલ્પ દહ થાય છે, તેવી રીતે ચિત્તને દહ વાસના વડે બંધનનો દહાવ થાય છે.^૬

રામ યોહ્યા:-હે પ્રભુ ! જે કાંઈ અદૃશ્ય છે તે અવિદ્યા છે અને તે આત્મવિદ્યાથી નાશ પામે છે; તો તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ?^૧

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જેને વિષયની વ્યાપ્તિ નથી. જે સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થળે રહેનાર છે, જે અવિદ્યાથી રહિત છે અને જેનું કાંઈથી વર્ણન થતું નથી, તે આત્મા તથા પ્રત્યેકરૂ કહેવાય છે.^૨ દે અનન્દ ! પ્રજાથી આરંભ કરી સ્તંબ સુધી વૃણુ વગેરે જગતમાં જે જે પદાર્થ છે, તે સર્વ નિરંતર આત્મારૂપ છે, પણ અવિદ્યા નથી.^૩ આ સર્વ જગત પ્રકારૂ જ છે, નિત્ય છે, ચૈતન્યબદ્ધ છે અને અક્ષત છે, તેમાં કાંઈ પણ બીજી કલ્પના ઘટતી નથી.^૪ આ તૃણ જગતમાં કાંઈનો જન્મ પણ નથી, તેમ મરણ પણ નથી, તેમજ લાવ અને વિકારની કાંઈ સત્તા પણ નથી. માત્ર પરમાત્માનો આભાસરૂપ, સામાન્ય, અક્ષત તથા અવિદ્યાના આવરણથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર છે.^૫ આ પ્રમાણે નિત્યસુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર, નિરૂપદ્રવ, શાંત, સમાન તથા નિર્વિકાર પરમાત્માને

વિષે આવરણ સહિત અવિદ્યા, સંકલ્પ કરીને દોડે છે અને તેની વિશેષશક્તિથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મન કહે છે.^૧ જળમાંથી જેમ લહેરી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ શક્તિત્રાણા તે મહાત્માના મનમાંથી અનેક પ્રકારના વિભાગની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે.^૨ પરમાત્મા એક છે, શાંત છે અને સર્વ સ્થળે વિસ્તાર પામેલા છે. તેમને વિષે આ સંસ્કૃતિ (જન્મ-મરણ) છે જ નહિ, એ સંસ્કૃતિ તો સંકલ્પમાનથી સિદ્ધિ પામી છે.^૩ એથી આ સંસાર સંકલ્પથી સિદ્ધ છે તથા સંકલ્પથી તેનો નાશ છે. અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુથી જ નાશ પામે છે.^૪ ભોગ તથા આચારના રૂપને પામેલી તે અવિદ્યા, પુરુષના ઉદ્યોગથી સિદ્ધ થયેલા અસંકલ્પનમાત્ર (કાંઈ પણ કલ્પના ન કરવાપણું) થી લય પામે છે.^૫ 'હું બ્રહ્મ નથી' એવો દહ સંકલ્પ થવાથી બંધન થાય છે અને 'મન' પ્રકારૂ જ છે' એવા દહ સંકલ્પથી મુક્ત થવાય છે.^૬ સંકલ્પ એ જ બંધન છે અને અસંકલ્પ એ જ મુક્તિ છે. માટે સંકલ્પને છૂતીને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.^૭ જેમ સોનાના કમળ-વાળી, વિદૂર પર્વતમાંના ચપળ શ્રમરવાળી, દિશાના મધ્યભાગને સુગંધયુક્ત કનારી અને પોતાના શૃણુલકરૂપી જુગમંડળ વડે ચંદ્રના પ્રકાશના કિરણમંડળને પણ હસી કાઢનારી કમલિની આકાશમાં છે જ નહિ. એ અસત્ય છે, છતાં બાળક પોતાના મનના વિશ્વાસ માટે તે સત્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે, તે જ પ્રમાણે સંસારરૂપ બંધનમાં બાંધનારી અવિદ્યા પણ નિકલ્પની બળ માત્ર છે, તે અસત્ય છે છતાં અજ્ઞાની માણસ તે સત્ય હોય તેવી કલ્પના કરે છે અને તેને દહ રીતે વળગી રહે છે; બાકી એ અપળા કશું જ સુખ આપનારી નથી.^૮ 'હું દુઃખી છું', 'કુળી છું' અને હાથ-પગથી યુક્ત છું' એવી રીતની લાનનાં વ્યવહારથી બંધન થાય છે.^૯ 'હું કુળી નથી', 'મારે દેહ નથી' અને 'મને

અંધન પણ નથી' એવી ભાવનાના વ્યવહારથી મુક્ત થવાય છે.^{૩૦} 'હું' દેહમાં રહેલા માંસરૂપ નથી, તેમ હાડકારૂપ પણ નથી અને હું દેહથી પર છું' એવો જને નિશ્ચય થાય છે, તેની અવિદ્યા સ્ત્રીણ થાય છે, એમ કહેવાય છે.^{૩૧} આકાશમાં સ્થામતા એવામાં આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે હોતી નથી. છતાં પૃથ્વીમાં રહેનાર કેટલાંક માણસો પોતાના સંકલ્પથી કલ્પના કરે છે કે, 'જ્યાં વધેલાં મેરુપર્વતનાં નીલમણિમય શિખરોની કાન્તિ ચારે બાજુ વિસ્તાર પામી છે, તે જ આકાશમાં સ્થામતારૂપે જણાય છે. વળી બીજા કેટલાંક માણસો કલ્પના કરે છે કે, આકાશ સૂર્યનાં કિરણોના વિસ્તારથી પણ ઘણે જાણે-દૂર છે અને ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી, તેથી આ સ્થામતા રહે છે.' એ જ પ્રમાણે હે રાધવ! અજ્ઞાની માણસે આ અવિદ્યાની કલ્પના કરી છે, પણ એ જ્ઞાનીએ કરેલી કલ્પના નથી.^{૩૨-૩૪}

રામ ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મન! આકાશમાં જ સ્થામતા એવામાં આવે છે, તે મેરુપર્વતનાં શિખરોના નીલમણિની પણ છાયા નથી, તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચવાના કારણથી અંધકાર રહે છે એમ પણ નથી, ત્યારે તે સ્થામતા સાથી થયેલી છે તે કહે.^{૩૫}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-આકાશ શત્ય છે, તેમાં તેના શુણ્ની પેઠે રહેલી સ્થામતા વાસ્તવિક રીતે નથી. જો તે સ્થામતા મેરુ પર્વતમાંના નીલમણિની છાયા હોય, તો એકલી સ્થામતા જ નહિ, પણ તે સાથે પર્વતમાં પેદા થયેલાં અન્ય રત્નની પ્રભા પણ તેમાં પડવી જોઈએ; પણ સ્થામતા વિના બીજા રત્નની પ્રભા નજરે નથી આવતી; માટે તે મેરુ પર્વતની છાયા નથી.^{૩૬} વળી બ્રહ્માંડ તેજોમય હોવાથી તથા તેજનું વ્યાપકપણું હોવાથી અને આકાશ બ્રહ્માંડને વિષે હોવાથી ત્યાં 'સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોવાથી અંધકાર રહે છે,' એવો પણ સંભવ નથી.^{૩૭}

હે સુભાગી! માત્ર તે સ્થામતા કેવળ શત્ય વિસ્તારવાળી તથા જણે અવિદ્યાની સખી હોય તેમ રહેલી છે.^{૩૮} ત્યારે માણસની દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી, ત્યારે નેત્રમાંથી જ અંધકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંધકાર આકાશમાં સ્થામતા રૂપે જણાય છે.^{૩૯} માટે આ પ્રમાણે મનમાં જાણવાથી આકાશમાં કાળાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પણ તે કાળાશ નથી, એવી બુદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો પણ તે છે નહિ, એમ વિવેકથી નિશ્ચય થાય છે.^{૪૦} આકાશમાં કમલિની છે એવા સંકલ્પનો જમ ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેમ અવિદ્યાના સંકલ્પનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે જ અવિદ્યાનો નિગ્રહ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને આવી રીતે નિગ્રહ કરવામાં કાંઈ શ્રમ નથી.^{૪૧} આકાશના વર્ણની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતના બ્રમરુ સ્મરણ ન કરવું, એ જ વધારે સારું છે.^{૪૨} 'મારો નાશ થયો' એવા સંકલ્પથી હું અવડે મનુષ્યનો નાશ થાય છે અને 'હું અમર છું' એવા સંકલ્પથી સુખનો પ્રાપ્તિ થાય છે. (સ્વમરુ હું મિરામ પામે છે)^{૪૩} તેવી રીતે મૂઢપણાના સંકલ્પથી મન મૂઢપણાને પામે છે અને ઉદાર પ્રબોધના સંકલ્પથી મન ઉદાર પ્રબોધપણાને પામે છે.^{૪૪} અવિદ્યાનું સ્મરણ કરવાથી તેનો હૃદય થાય છે અને તે નાશાત્મક હોવાથી તેના વિસ્મરણથી તેનો નાશ થાય છે.^{૪૫} તે અવિદ્યા સર્વ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી છે, સર્વ પ્રાણીને ષોઠ કરનારી છે, પોતાનો નાશ થવામાં ભાર-વાળો છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી તે નાશ થનારી છે.^{૪૬} જીવી રીતે રાજની આજ્ઞાનો તેના સર્વ કારભારીએ અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે મન જીવો ઇચ્છા કરે છે, તે પ્રમાણે બીજી સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે.^{૪૭} એટલા માટે, જ માણસ અંત કરણમાં બ્રહ્મભાવનાથી પોતાના મનથી વિચારો વિષે કાંઈ પણ અનુસંધાન કરતા

નથી, તે શાંતિને પામે છે.^{૧૮} આ જગત પ્રથમ નહોતું, પર્વમાન કાળમાં પણ નથી, અને જ આ પ્રતીત થાય છે તે નિવિંદાર બ્રહ્મ જ છે.^{૧૯} માટે મનન કરવા યોગ્ય બીજે દોઈ પણ પદાર્થ જ નથી. માત્ર નિવિંદાર અને આદિ-અંતથી રહિત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે.^{૨૦} માટે પરમ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે પરમ બુદ્ધિથી, ચિત્તમાંથી ભોગ તથા આશાની ભાવનાને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો.^{૨૧} હજારો આશાના પાશથી ઉદય પામનાર તથા જરા અને મરણના કારણરૂપ એવો જ મોહ થાય છે, તે માત્ર વાસનાથી જ થાય છે.^{૨૨} મારા દિકરા, મારું ધન તથા આ હું અને આ મારું એ પ્રમાણે ઇન્દ્રજનની રચનાથી વાસના જ નાખ્યા કરે છે.^{૨૩} જની રીતે વાયુ જળમાં તરંગરૂપી સર્પની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે વાસનાએ શત્રુ સરીરમાં અહંકારરૂપી સર્પની કલ્પના કરી છે.^{૨૪} પણ હે તત્ત્વજ્ઞ! ખરું જોતાં, આત્મતત્ત્વ વિના 'આહું તથા મારું' વગેરે દોઈ પણ કલ્પના સત્ય નથી. દષ્ટિ-સૃષ્ટિથી જવામાં આવતાં આકાશ, પર્વત, સ્વર્ગ પૃથ્વી તથા નદી વગેરે સર્વ અવિધાની જ વિચિત્રતા છે. અજ્ઞાનથી દોરીમાં સર્પની બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનથી સંસારનો ઉદય તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે.^{૨૫-૨૭} આકાશ, પર્વત, સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા નદી એ સર્વ અવિધાથી જ થયેલું છે અને તે અવિધા અજ્ઞાનીને થાય છે, પણ જ્ઞાનીને યતી નથી. તેથી જ્ઞાનીની દષ્ટિએ તો આકાશ વગેરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૮} દોરી તથા સર્પમાં વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક એમ બે જાતના વિકલ્પ અજ્ઞાની માણસે કલ્પેલા છે, પણ જ્ઞાની માણસ તો એક સ્વતંત્રિસિદ્ધ બ્રહ્મની જ દષ્ટિ છે એમ નિર્ણય કરે છે.^{૨૯} માટે તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરો. દેહને વિષે આત્મભાવની ભાંતિ રા-

તમે અજ્ઞાની માણસની પેઠે શા માટે રાદણાં રડો છો!^{૩૦} હે રામવ! દેહ જડ તથા મૂંગો છે. તેની સાથે તમારે શો સંબંધ છે? એ દેહને માટે પરવશપણું રાખી તમે સુખ-દુઃખે કરી પરાભવ પામે છો.^{૩૧} કાષ્ટ અને ગુંદર તથા ખોર અને તેનું પાત્ર, એ બે જો કે સાથે છે, તો પણ તે એક-બીજાને સંબંધ નથી; તેવી રીતે દેહ તથા દેહધારી એ બે જો કે એક જ જણાય છે, તો પણ તે બંનેની એકતા નથી. ધમણને બાળી નાખવાથી ધમણમાં રહેલા પવનનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. હે રામ! હું દુઃખી છું તથા સુખી છું, એમ માનવું એ માત્ર ભ્રાંતિ છે. માટે તે મૃગતૃણારૂપ છે એમ જાણીને, તેના ત્યાગ કરો અને સત્ય વસ્તુનો આશ્રય કરો.^{૩૨-૩૪} અહો! આશ્ચર્ય છે કે, બ્રહ્મરૂપી સત્ય વસ્તુને માણસ ભૂલી ગયાં છે અને અવિધારૂપી અસત્ય વસ્તુને સ્મરણમાં લઈ આવ્યાં છે!^{૩૫} માટે હે રામચંદ્રજી! એ અવિધાને તમે અવકાશ આપો નહિ કારણ કે, અવિધામાં ચિત્ત હરાવાથી આ સંસાર કંટે કરીને પાર કરી શકાય એવો થઈ પડે છે.^{૩૬} મિથ્યા અનર્થ ઉપજવનારી, મનના મનનથી વૃદ્ધિ પામેલી, દુઃખ દેનારી અને મહામોહરૂપી કુળ આપનારી અવિધા વડે, અમૃતથી આદ્રં થયેલા અંદ્રખિંબમાં પણ રોરવ નરકની કલ્પના થાય છે અને પછી દાહ તથા શોષ વગેરે નરકના કુખનો અનુભવ થાય છે.^{૩૭,૩૮} જળના કક્ષી-લથી ભરેલા અને પુષ્પની સુગંધથી સિંચાયેલા તરંગોવાળા તળાવમાં પણ ઝાંઝવામયો મરુદેશ જોવામાં આવે છે.^{૩૯} આકાશમાં નૂતન નગરનું નિર્માણ થાય છે તથા સ્વપ્ન આદિ અવસ્થામાં વિચિત્ર સુખ-દુઃખ આપનાર પડવા-ચડવારૂપ ભય દેખાય છે. સંસારની વાસના એ માણસના

સ્વપ્નનાં દુઃખ માણસને શા માટે આપત્તિમાં નાખે? મિથ્યા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી સ્વપ્નરૂપ સંસારની ઉપવન-ભૂમિમાં અનર્થરૂપ નરકની યાતના ભોવામાં આવે છે. ૭૦-૭૨ અનિદ્રામાં વીધાયું ચિત્ત તો કમળતતુમાં પણ એક ક્ષણમાં અખિલ સંસારસાગરના અનર્થના ભ્રમને બુદ્ધિ છે. ૭૩ અનિદ્રામાં પરવશ થવાથી રાત્ર્યમાં રહેનાર માણસને પણ, અંડાળ સરખાનેય અયોગ્ય એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૪ એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! સર્વ દ્વૈતાના આકારને રંજન કરનાર તથા સંસારના બંધનરૂપ એવી વાસનાનો ત્યાગ કરીને તને સ્ફટિકમણિની પેઠે સ્વચ્છ થઈને રહે. ૭૫ સ્ફટિકમણિ...જેમ-વિચિત્ર પ્રતિબિંબનું-અહણ કરે છે, તો પણ તે તેમાં આસક્ત નથી, તેમ તમે પણ સર્વ કાર્યમાં રહેતા છતાં રાગથી વિરક્ત રહે. ૭૬ અત્યંત આનંદરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને બાણનાર તત્ત્વવેત્તાના સમાજમાં જશો, ત્યાં વારવાર વિચાર કરીને બ્રહ્મભાવનો દૃઢ નિશ્ચય કરશો અને તેથી પ્રકાશ પામનારી તથા નિરંતર સારાં આચરણવાળી ઉત્તમ બુદ્ધિથી તમે વ્યવહાર કરશો, તો તમે પ્રાકૃત જન્મ-મરણરૂપ વિભ્રમનો વિરામ પામશો અને અનુપમ પદને પામશો. ૭૭

વિદિતકૌતુકસંઘસમિદ્રયા યદિ કોપિ સદૈવસુલીલયા । વરધિયા મતપ્રાકૃતિક્રિયસ્તદસિ કેન સહાનુપમીયસે ॥ ૭૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'યથાકથિતદોષપરિહારોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૪ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો

લવણરાગને પડેલી આપત્તિનું કારણ

॥ વાલ્મીકિરવાચ ॥

एवमुक्तो मगवता वसिष्ठेन महात्मना ।

रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवावभौ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ યોદ્યા:-મહાત્મા વસિષ્ઠ મગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમલનયન રામ બાણે વિકસેલા કમળની જેમ પ્રસન્ન થઈને શોભવા લાગ્યા. ૧ અંધકારનો નાશ થયા પછી સૂર્યનાં દર્શનથી જની રીતે કમળ શોભવા લાગે, તેવી રીતે પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા તથા સમાધાનથી સંતોષ પામેલા રામચંદ્રજી સંપૂર્ણ શોભવા લાગ્યા. ૨ બોધથી થયેલા વિસ્મયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા મનોહર હાસ્યથી શ્વેતમુખવાળા રામચંદ્રજી, દાંતનાં ફિરણો વડે અમૃતના જવી શુદ્ધ વાણીથી નીચે પ્રમાણે યોદ્યા. ૩

રામ યોદ્યા:-અહો! આશ્ચર્ય છે કે, કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તંતુ વડે પર્વતનું બંધન થાય છે. અનિદ્રાનો અત્યંત અભાવ છે, છતાં સર્વ જગત તેનાથી વશ થઈ ગયું છે. ૧ અનિદ્રા વડે અસત્ છતાં સત્તા પેઠે રહેલું આ સંસારનું દુઃખ પોતે તણ સમાન છે, છતાં પણ વળના જીવું જણાય છે. ૨ ત્રિજનના આંગણમાં નદીના પ્રવાહની પેઠે રહેલી અને સંસારના મૂળકારણજૂત એવી માયાનું સ્વરૂપ તમે મને બોધ થતા માટે અનુમોદ કરીને કહો. ૩ બીજું લવણરાગને અંડાળ-અવસ્થાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તેનું શું કારણ? એ મારા મનમાં મોટા સંદેહ છે, તે તમે દૂર કરો. ૪ હે બ્રહ્મા! દેહ તથા દેહધારી એ અને પરસ્પર સાથે જ

* આ એકોપકરણ મર્મમાં રામચંદ્રજીને બોધ થવાથી આશ્ચર્ય થયું; તેથી માયા, તેના નાશની સ્થિતિ તથા લવણરાગની આપત્તિનું કારણ પૂછ્યું, તેના વસિષ્ઠ નાથિએ ઉત્તર આપ્યો, એટલું કહેવાશે

રહેલા છે, તે બેમાંથી શુભ તથા અશુભ કર્મકળ-
નો મુખ્ય ભોક્તા હોય છે? તે દુઃખદાયી ચંચળ
આરંભ, લવણરાજને તે ખારે આપત્તિ આપીને
ધ્યાં ગયો! વળી તે ઇન્દ્રજી કરનાર માણસ
હોય હશે!"

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કાષ્ઠ તથા ભીંતની ઉપમા
જેવા આ દેહ વાસ્તવિક રીતે છે નહિ, પણ સ્વપ્નની
પેઠે ચિત્ત વડે કલ્પેલો છે. ^{૧૦} જીવપણુને પામેલા
તથા ચિદાભાસના તાદાત્મ્યપણુને પામેલા ચિત્ત-
ને જ વાંદરાના બચ્ચા જેવા ચંચળ સંસારનો
સંરંભ (આડંબર) બનેલો. અનેક પ્રકારના આકા-
રથી શરીરને ધારણ કરનાર દેહધારી, કર્મકળને
ભોગવનારો છે અને તેનું અહંકાર, મન તથા જીવ
એવું નામ પડે છે. તે અજ્ઞાની જીવને સંસા-
રનાં અનંત સુખ-દુઃખ ભોગવવાં પડે છે, પણ
જ્ઞાનીને તે ભોગવવાં પડતાં નથી. તેમજ શરીર-
ને પણ સુખ-દુઃખ ભોગવવાં પડતાં નથી. ^{૧૧-૧૨}
જેણે અનેક પ્રકારની સંજ્ઞાથી કલ્પના કલ્પેલી
છે, એવું અપ્રયુક્ત (અજ્ઞાની) મન વિચિત્ર
વૃત્તિને અનુસરીને વિચિત્ર આકૃતિપણુને પામે
છે. ^{૧૩} જ્યાં સુધી મન અજ્ઞાની છે, ત્યાં સુધી તે
મન નિદ્રાવાળું કહેવાય છે. તથા તે સ્વપ્નમાં
સંબ્રમ જીવે છે, પણ ભ્રમત થયા પછી મન
તે સંબ્રમ જોતું નથી. ^{૧૪} અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી
હોભ પામેલા જીવને જ્યાં સુધી બોધ થયો નથી,
ત્યાં સુધી તે દુઃખથી પણ ભેદન ન થાય એવા
સંસારના આરંભને જીવે છે. ^{૧૫} દિવસના પ્રકા-
શથી વિકાસ પામતાં કમળની જેમ બોધથી
જગૃત થયેલા મનનો સર્વ અંધકાર લય થઈ
જાય છે. ^{૧૬} ચિત્ત, અવિદ્યા, મન, જીવ, વાસના
તથા કર્માત્મા એવા નાત્રથી કહેવાતો દેહધારી,
દુઃખનો ભોક્તા છે. ^{૧૭} દેહ જડ છે, તે દુઃખ
ભોગવતાને શોચ્ય નથી, પણ દેહધારી જ અવિ-
ચારથી દુઃખ ભોગવે છે. ગાદ અજ્ઞાનથી અવિચાર
થાય છે અને અજ્ઞાન છે તે જ દુઃખનું કારણ છે. ^{૧૮}

દારોટો કરનાર શ્રીકાની પેઠે, જીવ એક અવિવેક-
રૂપી દોષ વડે શુભ તથા અશુભ કર્મના વિપ્ર-
યણુને પામેલો છે. ^{૨૦} અવિવેકરૂપી રામથી
બંધાયેલું તથા વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિવાળું મન,
અનેક પ્રકારના આકારના વિહાર વડે ચક્રની
જેમ જમ્યા કરે છે. ^{૨૧} આ શરીરમાં રહેલું મન
ઉદય પામે છે, સડો પાડે છે, હિંસા કરે છે,
ગમન કરે છે, નાચે છે અને નિંદા કરે છે, પણ
શરીર કંઈ કરતું નથી. ^{૨૨} જેવી રીતે ધરમાં
રહેલો શૃંષ્ણપતિ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે, પણ
જડ ધર કંઈ કરતું નથી, તેવી રીતે દેહમાં રહેલો
જીવ જ સંસારમાં ચેષ્ટા કરે છે, પણ જડ દેહ
કંઈ કરતો નથી ^{૨૩} સર્વ પ્રકારનાં સુખ-દુઃખમાં
તથા સર્વ પ્રકારની કલ્પનામાં, મન છે તે જ કર્તા
છે અને મન છે તે જ ભોક્તા છે. એ પ્રમાણે
માનવમાત્ર માનસ (મનથી યથેલું) છે, એમ
તમે સમજો. ^{૨૪} લવણરાજને મનના ભ્રમથી
ચંડાળપણ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું, તે વિષે હું તમને
ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. ^{૨૫} હે
રામ! મન છે તે જ શુભ તથા અશુભ કર્મકળને
ભોગવનાર છે, એ વિષે તમને બોધ થાય તેવી
રીતે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. ^{૨૬} હે
નિષ્પાપ! લવણરાજ હરિચંદ્રરાજના કુળમાં
ઉત્પન્ન થયા હતા. એક દિવસ એકાંતમાં બેઠાં
બેઠાં તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, ^{૨૭}
'મારા હાથએ મોટો રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો
અને હું પણ તેના જ કુળમાં જન્મેલો છું, માટે
હું પણ માનસિક યજ્ઞ કરું. ^{૨૮} આ પ્રમાણે
પોતાના મનમાં વિચાર કરીને, તે રાત્રીએ આઠ-
રથી યજ્ઞની સાગતી એકઠી કરી અને રાજસૂય-
યજ્ઞની દીક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૨૯} ત્યાર પછી તેણે
ઋત્વિજોને બોલાવ્યા, સારા સારા મુનિઓની પૂજા
કરી, દેવતાઓને નિમંત્રણ કર્યાં અને અગ્નિમાં
દોહા કર્યો. જેવી રીતે પોતાના ઉપવનમાં ઇચ્છા
પ્રમાણે માનસિક યજ્ઞ કરતાં અને દેવતા, ઋષિ

તથા બ્રાહ્મણની પૂજા કરતાં, તેને એક વર્ષ ચાલ્યું
અર્ધ. ૩૦, ૩૧ ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોને સર્વસ્વદક્ષિણા
આપીને રાજ સૂર્યાસ્ત સમયે પોતાના તે જ
ઉપવનમાં બેસી ગયા. એટલે તેનો મનો-
રથ નિવૃત્ત થયો. ૩૨ આવી રીતે તે લવણ-
રાજાએ માનસિક રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને તેનું
તેને સંપૂર્ણ ફળ મળ્યું. ૩૩ એટલા માટે મન
છે, તે જ સુખ-દુઃખને ભોગવનાર છે, એમ તમે
સમજો. માટે હે રામચંદ્રજી! તે મનને સંત્ય
અને પવિત્ર ઉપાયમાં બેડો. ૩૪ આ મનરૂપી
પુરુષ જો કાળ વગેરે પરિચ્છેદથી રહિત એવા
આત્માનું અવલંબન કરીને રહે છે, તો સંપૂર્ણ
થાય છે, પણ તે જો નાશાત્મક દેહમાં પ્રતિષ્ઠા
પામીને રહે છે, તો નાશ પામે છે. માટે જો મન-
માં 'હું' દેહ છું' એવા નિશ્ચય હોય, તો તેનો
ત્યાગ કરો. ૩૫ કમળમંડપમાં સૂઈને પ્રકાશ પડે
છે, એટલે તે કમળોનો સંકાય, તેમનું જડપણ
(કરમાઈ જવાપણ) અને તેમના કાયની અંદ
રનો તથા બહારનો અંધકાર એ બધું નાશ પામે
છે અને કમળ પ્રકૃષ્ટિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સાર
તથા અસારના વિવેકવાળા મિત્રને જ્ઞાન થાય છે,
એટલે એકાંતમાં જ (બ્રહ્મ) બુદ્ધિવાળા માણસને
સંસારનાં દુઃખનો મૂળસંહિત નાશ થઈ બચે છે. ૩૬

ઉચ્ચવિવેકવતિ ચેતસિ સંપ્રવૃદ્ધે દુઃખાન્યલં
વિગલિતાનિ વિવિક્તબુદ્ધેઃ । માસ્વત્કરપ્રકટિતે
નતુ પત્રલંકે સંકોચજાદ્યતિમિરાણિ ચિરં
સતાનિ ॥ ૩૬ ॥

સર્ગ ૧૧૫ મો સમાપ્ત

* રાજસૂય યજ્ઞ કરનારને બાર વર્ષ સુધી મોક
દુઃખ ભોગવવું પડે છે, એમ હવે પછીના સર્ગમાં
કહેવાયો સરીરથી રાજસૂય યજ્ઞ કરે, તેના કરતા માન-
સિક યજ્ઞ કરનારને પાંચવર્ષ વધારે દુઃખ તથા પાંચ-
વર્ષ વધારે સુખ મળે છે. તે પ્રમાણે લવણરાજાએ
માનસિક યજ્ઞ કર્યો તેથી પાંચવર્ષ, એટલે ૬૦ વર્ષ
સુધી તેને ચંડાળદાન મળ્યું. ૬૫

સર્ગ ૧૧૬ મો

યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ

॥ રામ ઉવાચ ॥

રાજસૂયફલં પ્રાપ્તં લવણેન કિલ પ્રમો ।

પ્રમાણં કિમિવાત્ર સ્વાત્કલ્પનાજાલશંબરે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! લવણરાજાને
ધન્દ્રબળ કરનારની માયામાં ચંડાળદાનનું દુઃખ
ભોગવવું પડ્યું, તે રાજસૂય યજ્ઞના નિમિત્તનું
ફળ મળ્યું, એમ તમે કહ્યું. તો તેમાં શું પ્રમાણ છે? ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આરે ધન્દ્રબળ કરનાર
માણસ લવણરાજાની સભામાં આવ્યો, ત્યારે તે
સભામાં હું હાજર હતો, તેથી મેં તે પ્રત્યક્ષ બોલ્યું
છું. ૨ લવણરાજા બેસીને પોતે અનુભવ કરેલી
ચંડાળદાનનું વર્ણન કરી રહ્યો, ત્યાર પછી તે
ધન્દ્રબળ કરનાર માણસ ચાલ્યો ગયો, એટલે
સર્વ સભાસભોએ તથા લવણરાજાએ મને પૂછ્યું
કે, 'આ ધન્દ્રબળ કરનાર ચાલ્યો ગયો અને
મારે ચંડાળદાનનો અનુભવ કરવો પડ્યો, તેનું
શું કારણ?' ૩ હે રામ! તેમણે આ પ્રમાણે પૂછ્યું,
એટલે મેં સમાધિથી વિચાર કરી, યોગબળથી
સમજી નજરે બેઠીને જો ધન્દ્રબળના સંબંધમાં
જો ઉત્તર આવ્યો, તે હું તમને કહું છું, તમે તે
સાંભળો. ૪ રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર માણસને બાર
વર્ષ સુધી આપત્તિ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં
અનેક પ્રકારની વ્યથા રહેલી છે. ૫ એટલા માટે
હે રામ! આકાશમાંથી ધન્દ્રદેવતાએ એક દેવદ-
ૂતને લવણરાજાને દુઃખ આપવા સાર ગારડિ-
ના વેષમાં તેની સભામાં મોકલ્યો હતો. ૬ તે દેવ-
દૂત ઉપર પ્રમાણે રાજાને મહા આપત્તિનો અનુ-
ભવ કરાવ્યા પછી દેવતા તથા સિદ્ધગણથી

* આ એકસોતોળેકા સર્ગમાં, પૂર્વના સર્ગમાં
રામચંદ્રજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તેમાંથી ચોથા પ્રશ્નનું
સમાધાન કહ્યું; તથા ઉપોદ્યાત સદિન વસિષ્ઠનાથિએ
યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ કર્યો એટલું કહેવાયો.

સેવાયેલા આકાશમાર્ગમાં આલ્યો ગયો.^{૧૦} એટલા માટે, હે રામચંદ્રજી! આ જે મેં તમારી પાસે કહ્યું છે, તે સર્વ ભારી નજરે જોયું છે. તેથી તેમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. મન છે તે જ વિવેકાણુ દિવાને કરનાર તથા ભોગવનાર છે. તડકામાં જેમ હિમકણનો લય થાય છે, તેમ મનરૂપી રત્નને હક-યોગથી ધર્મણ કરી, ગજયોગથી શોધત કરી અને વિવેક વડે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લય કરીને તમે પરમ કલ્યાણને પામશો. ચિત્ત છે એ જ સકળ ભૂતનો આડંબર કરનારી અવિદ્યા છે, એમ તમે સમજો. તે અવિદ્યા વિચિત્ર ઇન્દ્રજાળની જેમ રહેલી વાસનાના પરવશપણથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેવી રીતે 'વૃક્ષ' અને 'તરુ' એ બે શબ્દના અર્થમાં કંઈ ભેદ નથી, તેવી રીતે અવિદ્યા, ચિત્ત, જીવ અને શુદ્ધિ, એ શબ્દમાં કંઈ ભેદ નથી. આ પ્રમાણે જાણીને તમે ચિત્તને કલ્પનાઘટિત કરો. ચિત્તના નિર્ભગપણારૂપી એક (સૂર્ય) બિંબનો ઉદય થવાથી, કલંકસહિત વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષરૂપી અંધકારનો નાશ થશે, તે અંધકારનો નાશ થયા પછી એવું કંઈ પણ નથી કે જે ન દેખાય, એવું કંઈ પણ નથી કે જે પોતાનું ન થાય, એવું કંઈ પણ નથી કે જેનો ત્યાગ ન થાય અને એવું કંઈ પણ નથી કે જેનું ભારણ ન થાય, કારણ કે સર્વ પોતાનું છે અને સર્વ પારકું છે. સર્વ વસ્તુ સર્વદા સર્વરૂપ થાય છે, એ જ પરમાર્થ છે.^{૧૧} જેવી રીતે કાચા માટીના પાત્રના સમૂહને પાણીમાં રાખવાથી તે એકરમરૂપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વ દશ્યપદાર્થ તથા તેનો શ્રોષ એ સઘળું એક બ્રહ્મરૂપણને પામી જાય છે.^{૧૨}

રામ બોલ્યા:-હે મહાત્મન! મનનો લય થવાથી સકળ દુષ્ટનો અંત થાય છે, એમ આપે કહ્યું, પણ ચપળ વૃત્તિનાળા મનની અસત્તા કેવી રીતે થાય, તે કહે.^{૧૦}
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુકુળચંદ્ર! મનને શાંત

કરવા માટે હું તમને યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો. તે જાણવાથી પરમાત્મામાં મનોવૃત્તિનો લય થશે.^{૧૧} પ્રથમ મેં તમને કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રાણીની સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારની જાતિ છે.^{૧૨} તેમાં પ્રથમ મનની કલ્પના વડે 'હું ચતુર્થુષ્પ બ્રહ્મરૂપ છું' એ પ્રમાણે કલ્પના બ્રહ્માને થઈ. એ બ્રહ્મા સત્યસંકલ્પ દોવાથી, જે જે સંકલ્પ કરે છે તે તે જુએ છે. તેથી જ આ જીવનાડંબરની કલ્પના થયેલી છે.^{૧૩} તેમાં જન્મ, મૃત્યુ, સુષુપ્ત, કુષ્પ તથા મોહ વગેરેની કલ્પના થયેલી છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના એક દિવસ સુધી એ સર્વ રચના રહે છે. પછી જેમ તડકામાં રહેલી હિમકણિકાનો લય થાય છે, તેમ આ જીવનાડંબરનો શેષશાથી વિષ્ણુને વિષે લય થઈ જાય છે. ફરીથી સૃષ્ટિનો સમય થાય છે, ત્યારે વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી પ્રથમના જેવી જ રચના ઉત્પન્ન કરે છે. પાછો તેનો લય થાય છે અને ત્યાર પછી પણ પોતાની મેળે જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ તે પોતાની મેળે શાંત થાય છે.^{૧૪} જેવી રીતે આ બ્રહ્માંડમાં તેમજ ખીજ બ્રહ્માંડમાં અનંત બ્રહ્માંડો રહેલી છે. એવી જ રચના એમ ને એમ થઈ ગયેલી છે તથા થશે અને તેની ગણતરી પણ થતી નથી.^{૧૫} ઉપર પ્રમાણે રહેલી કલ્પનામાં ઈશ્વરની પાસેથી આવેલો જીવ જેવી રીતે જીવે છે તથા મુક્ત થાય છે, એ સાંભળો.^{૧૬} પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માની મન-શક્તિ પાસે રહેલા આકાશની શક્તિનો આધાર લે છે, આકાશમાં રહેલા પુનર્નવે અનુસરે છે અને કંઈક ચલનરૂપ ઘાટા સંકલ્પપણને પામે છે.^{૧૭} ત્યાર પછી તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ તન્માનાસહિત પુરુષી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતપણને પામે છે. ત્યાર પછી એ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત ઇત્યાદિ નામથી જીવોપાધિથી રચૂળ પ્રકૃતિરૂપ

થાય છે અને આકાશ, પવન તથા તેજના રૂપના સુંદરપથી ક્રમપૂર્વક હિમરૂપે થાય છે. ત્યાર પછી તે શાળ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીના ગર્ભપણને પામે છે.^{૧૯} ત્યાર પછી જન્મ થાય છે અને તે પુરુષ થાય છે.^{૨૦} પોતાનો જન્મ થાય ત્યારથી એટલે બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ પુરુષ વિદ્યાનું અહણ કરવું તથા શુરુને અનુસરીને રહેવું.^{૨૧} આ પ્રમાણે કરવાથી વિવેક-વૈરાગ્ય વગેરે સાધનસંપત્તિ તમારી પેઠે તે પુરુષને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} અને તેથી સ્વચ્છ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં 'સંસારના અનર્થ' ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તથા મોક્ષનો ઉપાય અહણ કરવા યોગ્ય છે' એવો વિચાર તે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૩} એ પ્રમાણે વિવેકવાળો તથા નિર્જન સત્તગુણરૂપ હું ઉત્તમ બ્રાહ્મણ વગેરેની ભૂતિમાં હું એવા અભિમાનવાળો અધિકારી પુરુષને, ક્રમપૂર્વક ચિત્તને પ્રકાશ કરનારી એવી સાત યોગભૂમિકા ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૪}

તાદૃશ્યિવેકવતિ સંકલિતામિમાને પુંસિ
સ્થિતે વિમલસત્ત્વમપાયજાતૌ । સપ્તાત્મિકાવ-
ત્તરતિ ક્રમશઃ શિવાય ચૈતઃપ્રકાશનકરી નનુ
યોગભૂમિઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સાધકજન્માવતાર' એ
નામનો સર્ગ ૧૧૬ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૧૭ મો —

સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

કીદૃશ્યો મગવન્ યોગભૂમિકાઃ સપ્ત સિદ્ધિદાઃ ।
સમાસેનેતિ મે વ્રુહિ સર્વતત્ત્વવિદાર્વર ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન્ ! હે સર્વોત્તમ

+ આ એકમોક્ષતરમા સર્ગમાં જ્ઞાનભૂમિકા
બેદનો ઉપોદ્ધાત તથા સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાનું
વર્ણન કરવામાં આવશે

તત્ત્વજ્ઞાની ! સિદ્ધિ આપનારી સાત યોગભૂમિકા
દેવી છે? તે તમે મને સંક્ષેપથી કહો.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! અજ્ઞાનભૂમિકા
સાત છે, તેમજ જ્ઞાનભૂમિકા પણ સાત છે અને
તેના પરસ્પર વિરોધી એવા ભેદો અસંખ્ય છે. સ્વા-
ભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન તથા વિષયભોગમાં દૃઢ-
તારૂપ રસાવેશ—એ બન્ને અજ્ઞાનભૂમિકાનાં અસા-
ધારણ કારણ છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનચતુ-
ષ્ટય સહિત શ્ર—
રૂપ રસાવેશ =
છે. એ બન્ને

(સંસારસુખ કે બ્રહ્મસુખ) રૂપને ઉપભવે છે. તેમાં
પ્રથમ હું તમને સાત અજ્ઞાન-ભૂમિકાના પ્રકાર
કહું છું, તે તમે સાંભળો. ત્યાર પછી તમે જ્ઞાન-
ભૂમિકાના સાત પ્રકાર સાંભળશો.^૨ સ્વરૂપાવ-
સ્થિતિ અને સુક્તિ એ દુઃખમાં જ્ઞાનનું લક્ષણ
છે; તથા સ્વરૂપ થઈ બ્રહ્મતા અને અહંકારપણ
એ દુઃખમાં અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.^૩ શુદ્ધ સન્મા-
નનું જ્ઞાન યવાથી ન માણસ પોતાના સ્વરૂપથી
અક્ષાયમાન થતો નથી, તેને રાગ-દ્વેષનો ઉદય
ન થવાથી અજ્ઞપણ યવાનો સંભવ નથી.^૪ સ્વરૂ-
પથી બ્રહ્મ યવાને ક્ષીણ અત્તાત્મપદાર્થમાં આત્મા-
નું ને તાદાત્મ્ય થાય છે, એના જેવો બીજો મોહ
થયો નથી અને યશ્ને પણ નહિ.^૫ પ્રથમ થયેલા
વિષયનો સંકલ્પ સમાપ્ત થયા પછી અર્થાં સુધી
બીજા વિષયનો સંકલ્પ થયો નથી, ત્યાંસુધી વય-
ગાળે ને સ્થિતિ રહે છે, તેને સ્વરૂપાવસ્થિતિ
કહે છે. કારણ કે, ત્યાંસુધીની તે સ્થિતિમાં મનન
કે પ્રયત્ન રહેતાં નથી.^૬ જ્યાં સર્વ સંકલ્પ શાંત
થયા છે, જે પહોંડના અર્ધભાગ જેવી ધન છે અને
જે જડતા તથા નિદ્રાથી રહિત છે, તે સ્થિતિને
પણ સ્વરૂપાવસ્થિતિ કહે છે.^૭ અહંતાનો અંશ
નાશ થયા પછી, ભેદ શાંત થયા પછી અને
નિરસપ્રદણાને પામ્યા પછી ને અગતઃ ચિત્
(ચૈતન્ય) સ્ફુરે છે તેને પણ સ્વરૂપાવસ્થિતિ

કહે છે.^{૧૦} એ સ્વરૂપાનસ્થિતિમાં અજ્ઞાનનો આ-
ગેપ દર્શો છે. તે અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા તમે
સાંભળો. (૧) બીજાનગ્રા, (૨) જાગૃત, (૩)
મહાજાગૃત, (૪) જાગૃતસ્વપ્ન. (૫) સ્વપ્ન,
(૬) સ્વપ્નજાગૃત અને (૭) સુષુપ્તક. આવી
રીતે સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકા છે. એ સાતના
પરસ્પર સેગમેન્ટ થવાથી બીજા ધણા પ્રકાર થાય
છે. તેમાં એ સાત ભેદનાં ઘસણા સાંભળો. દોઢથી
વર્ણન ન થાય એવું તથા બધીભૂમિકામાં ચિત્ત-
જન વગેરે નામના ગ્રન્થ તથા અર્થને ભોગવ-
નાર, બીજાં રૂપે રહેલું તથા જાગૃત ની અંગ
ચેતન્યનું પ્રથમ સ્ફુરણ છે તેને બીજાજાગૃત કહે
છે. આ પ્રમાણે જાગૃત (જાત)ની નવી અવસ્થા છે.
હવે હું તમને બીજા જાગૃત સંસ્કૃતિ કહું છું, તે
તમે સાંભળો, બીજાજાગૃત થયા પછી 'આ હું
તથા આ મારું' એવી મનમાં ની પ્રતીતિ થાય
છે તેને જાગૃત કહે છે. 'આ હું તથા આ મારું'
એવી જાગૃતના, જન્મ થયા પછી અથવા પૂર્વજ-
ન્મના સંસ્કારથી જાગૃત થયેલા દૃઢવિશ્વાસને
મહાજાગૃત કહે છે. અભ્યાસથી દૃઢ થયેલું
અથવા દૃઢ ન થયેલું જાગૃતસ્વપ્નનું ની મનોરાજ્ય
છે, તેને જાગૃતસ્વપ્ન કહે છે. આકાશમાં જે ચંદ્ર-
ની પ્રતીતિ, છીપમાં રૂપાની પ્રાંતિ અને તકકામાં
મૃગનૃષિકા વગેરે ભેદથી જાગૃત દર્શામાં અભ્યા-
સથી અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્ન થાય છે. 'ચોટીક
વાર સુધી મેં આ પ્રમાણે જોયું, પણ તે ખરું
નથી' એ પ્રમાણે નિદ્રાના કાળમાં અનુભવ કરેલા
અર્થનો, નિદ્રા મટ્યા પછી ની વિચાર કરવો તેને
સ્વપ્ન કહે છે. અને તે સ્વપ્ન મહાજાગૃતને વિષે
સ્વપ્નગરીરના કઠણી દૃઢ્ય સુધીની નાહીના ભાગ-
માં થાય છે.^{૧૧-૨૦} સ્વપ્ન ચિરકાલ સુધી જોવામાં
આવતું ન દોય, તો તેથી એવું શરીર ખરાબ
ખૂસતું નથી. ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષતદેહમાં
ન્યારે જાગૃતદર્શાની પેઠે સ્વપ્નમાં દૃઢનિશ્ચય થાય
છે, ત્યારે તેને સ્વપ્નજાગૃત કહે છે. ઉપરની છ

અવસ્થાનો ત્યાગ થયા પછી ભાવિ દુઃખના
ભોગથી યુક્ત જીવની ની જાગૃતિ છે, તેને
સુષુપ્તિ કહે છે. આવી અવસ્થામાં ધાસ,
દેહો તથા પથરા વગેરે સર્વ પદાર્થો પરમાણુ
જવા રહે છે. દે સમયદ્રશ્ય આ પ્રમાણે મેં
તમને અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહી.^{૨૧-૨૪} એમાં
ની દરેક ભૂમિકાને અનેક પ્રકારના વેગવવાળી અ-
નેક શાખા રહી છે. જે જાગૃતસ્વપ્નની દર્શા ધણી
વાર સુધી રહે થાય તો તે દર્શા જાગૃતસ્વપ્નમાં
મળી જાય છે.^{૨૫} જાગૃતપણાને પામેલી જાગૃત-
સ્વપ્નદર્શામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થના ભેદ વડે
મહાજાગૃતદર્શાના નવી સ્થિતિ વિકાસ પામે
છે.^{૨૬} નવી રીતે વડાણ જાગૃતની અંદર રહેલી
ધૂમરીમાં ભમ્યા કરે છે, તેવી રીતે ઉપરની મહા-
જાગૃતદર્શામાં પણ ચાલુસ એક જાગૃતના મોહમાંથી
બીજા મોહમાં ભમ્યા કરે છે.^{૨૭} એ પ્રમાણે કટ-
લીક સંસ્કૃતિ સ્વપ્નની પેઠે રહેલી છે, કટલીક
જાગૃતપણે રહેલી છે, કટલીક સ્વપ્ન-જાગૃતપણે
રહેલી છે તથા કટલીક જાગૃત-સ્વપ્નરૂપે રહેલી
છે.^{૨૮} આ પ્રમાણે મેં તમને સાત અજ્ઞાન ભૂમિ-
કાઓ કહી, તે અનેક પ્રકારના વિકારને લીધે તથા
જાગૃતની અંદરના ભેદને લીધે અવસ્થા ત્યાગ
કરવા યોગ્ય છે. મનોહર વિચાર કરી અને નિ-
ર્મળ આત્માનું જ્ઞાન પારીતે તમે તે અજ્ઞાન-
ભૂમિકાને તરી જશો.^{૨૯}

અજ્ઞાનભૂમિરિતિ સપ્તપદા મયોક્તા નાના-
વિકારજગદંતરમેદહીના। અસાઃ સમુચરસિ ચારુ-
વિચારણાભિદ્યેતે પ્રવોષવિમલે સ્વપ્નમાત્મનીતિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અજ્ઞાનભૂમિકા-વર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૧૧૭ એ સમાપ્ત

હસર્ગ ૧૧૮ મો*

સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ સ્વાચ ॥

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानघ ।

નાનપા જ્ઞાતયા ભૂયો મોહપંકે નિમગ્નસિ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે અનઘ ! હવે હું તમને જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહું છું, તમે તે સાંભળો. એ સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન થયા પછી તમે ફરીથી મોહરૂપી કાઢવમાં દુષ્પણ નહિ. કેટલાક મતવાદીઓ યોગભૂમિકાના ઘણા પ્રકાર કહે છે. પણ હવે પછી હું જ તમને કહેવાનો છું, તે જ શુભ ફળ આપનારી સાત ભૂમિકા મને માન્ય છે.^૧ અવબોધને જ્ઞાન કહે છે અને તે જ્ઞાન સાત ભૂમિકાનું છે. જ્ઞેયને સુક્તિ કહે છે અને તે સાત ભૂમિકાથી પર છે.^૨ સંભાવબોધ અને મોક્ષ, એ બે શબ્દનો એક જ અર્થ છે અને જે જીવને સત્યાવબોધ થયો છે તેને ફરીથી નન્મ-મરણ થતાં નથી.^૩ પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને શુભેચ્છા, બીજીને વિચારણા, ત્રીજીને તનુમાનસા, ચોથીને સત્વાપત્તિ, પાંચમીને અસંસકિત, છઠીને પદાર્થભાવની અને સાતમીને તુર્યંગા એવું નામ આપ્યું છે.^૪ એ સાત ભૂમિકાને અતે સુક્તિ રહેલી છે અને તેમાં ફરીથી શોચ થતાં નથી હવે તમે ઉપરની જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાનું વર્ણન સાંભળો * 'હું મૂઠકમ બેઠો છું * શાસ તથા સન્નનનાં સમાગમે કરી હું વિચાર કરું,' એ પ્રમાણે વેદાગ્યપૂર્વક કચ્છા થવી તેને પડિતો શુભેચ્છા કહે છે * શાસ તથા સન્નનના સમાગમે વડે વેરાગ્ય તથા અભ્યાસપૂર્વક સદાયા રમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી તેને વિચારણા કહે છે. વિચારણા તથા શુભેચ્છાએ કરીને સુકૃમપણું

* આ એકસોઅઠારમા સર્ગમાં સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાનું તથા મોક્ષ સુધીના તેના લક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

થાય અને તેથી ઇન્દ્રિયોના અર્થને વિષે અનાસક્તિ થાય તેને તનુમાનસા કહે છે.^{૧૦} ઉપરની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બહારના વિષયને વિષે ચિત્તમાં વેરાગ્ય થાય અને તેથી શુદ્ધ તથા સત્ય આત્મામાં જે સ્થિતિ થાય, તેને સત્વાપત્તિ કહે છે.^{૧૧} ઉપરની ચાર દશાના અભ્યાસથી અસંસંગરૂપી* ફળ થાય અને તેને ચિત્તમાં પરમાનંદ તથા નિત્ય અપરાક્ષ એવા પ્રજ્ઞાત્મભાવના સાક્ષાત્કારરૂપી અમહાર થાય છે તેને અસંસકિત કહે છે.^{૧૨} ઉપરની પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આત્માશામપણાએ કરીને બહારના તથા અંદરના પદાર્થોની જે અભાવના થાય છે, તેને પદાર્થભાવની કહે છે.^{૧૩} આ છઠી ભૂમિકામાં, પદાર્થમાત્રની અન્ય માણસ પ્રેરણા કરે ત્યારે પણ પ્રયત્નથી ખબર પડે છે.^{૧૪} આ છ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ભેદ માત્ર ન જણાવાને લીધે એક સ્વભાવમાં જ જે નિષ્ઠા રહેલી છે, તેને તુર્યંગા કહે છે.^{૧૫} આ પ્રમાણેની તુર્યાવસ્થા જીવન્મુક્ત વિષે રહેલી છે, આ સાત ભૂમિકાથી પર વિદેહસુક્તિનો વિષય છે અને તેને તુર્યાતીત પદ કહે છે.^{૧૬} હે રામચંદ્રજી ! જે માટા ભાગ્યવાળા માણસો સાતમી ભૂમિકામાં આવેલા છે, તે આત્માશામ મહાત્માઓ મહત્પદને પામેલા છે.^{૧૭} જેઓ જીવન્મુક્તદશાને પામેલા છે, તેઓ સુખ-કુખમાં આસક્ત થતા નથી. કોઈ સમયે તેઓ આવી પડેલાં બ્યવહારનાં કાર્યો કરે છે, તે કોઈ સમયે તેઓ તે નથી પણ કરતા.^{૧૮} જીવન્મુક્તિ પામેલા માણસને, જ્યાં તેની પાસે રહેનાર માણસ ભોપ કંઈ છે, ત્યાં તે પોતાના આશ્રમના આચારના કમ વડે પ્રાપ્ત થયેલા સદાચારનું પ્રયુક્ત માણસની જેમ આચરણ કરે છે.^{૧૯} છતાં, જેમ સૂનેવા માણસને સુંદર સ્ત્રી

* સમાધિને લીધે ચિત્તને અદરના તથા બહારના આકારનું જ્ઞાન ન રહે એવી બાતવુ ફળ અસંસંગ કહે છે.

સુખરૂપ થતી નથી, તેમ તે આત્મારામ પુરુષને જગતની એક પણ ક્રિયા સુખરૂપ થતી નથી.^{૨૦} આ પ્રમાણે સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન વિદ્વાન માણસને જ થાય છે, પણ પશુને, સ્થાવરને અથવા મલિન ચિત્તવાળાને થતું નથી.^{૨૧} પશુ અથવા રોએચને પણ જ્યારે ઉપર કહેલી જ્ઞાનદયા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે દેહસહિત અથવા દેહરહિત હશે તો પણ તે સુક્ત થાય છે, તેમાં કંઈ સંશય નથી.^{૨૨} જ્ઞાતિ (જ્ઞાન) અંધિ (સંસારની ગાંઠ)ને કાપનાર છે અને અંધિ કપાવાથી સુક્તતા થાય છે; એટલે પછી મૃગતુષ્ણામાં જળયુદ્ધિ તથા છીપમાં રૂપાની યુદ્ધિ વગેરે શ્રમની ચાંતિ થાય છે.^{૨૩} જ માણસો મોહને તરી ગયા છે તથા પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થયા નથી, તેઓ આ જ્ઞાન-ભૂમિકામાં આત્મલાભને પરાયણ રહેલા છે.^{૨૪} કેટલાક સર્વ ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક એક-એ ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક છઠી ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાતમી જ ભૂમિકામાં રહેલા છે.^{૨૫} વળી કેટલાક ત્રણ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે, કેટલાક છેલ્લી ભૂમિકામાં આવેલા છે, કેટલાક ચોથી ભૂમિકા સુધી ગયેલા છે અને કેટલાક બીજી ભૂમિકામાં રહેલા છે.^{૨૬} કેટલાક ભૂમિકાના અંશને ભોગવનાર છે, કેટલાક સાડા-ત્રણ ભૂમિકાને પહેચેલા છે, કેટલાક સાડાચાર ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાડાછ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે.^{૨૭} ઇન્દ્રિયોના વિષય તથા શરીરજન્ય તાપની નિવૃત્તિને માટે, વિવેકી માણસ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે લોકમાં ઉપરની સાત પ્રકારની ભૂમિકામાં રૂંધા કરે છે.^{૨૮} જ ધીરજવાન માણસ આ આત્મલાભરૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દશામાં રહે છે, તે ચક્રવર્તી રાજા જેવો ગણાય છે અને તે દશામાં દિગ્ગજ જેવા ચતુષ્ભોનો પરાજય (અર્થાત્ સાત દીપતું રાજ્ય) પણ વૃણસમાન ગણાય છે.^{૨૯} ઇન્દ્રિયોડીપી ચતુરને જીતનાર જ માણસ, ઉપર કહેલી સાત ભૂમિકામાં

જયજયકારભેર રહે છે, તે મહાત્મા વંદન કરવા યોગ્ય છે. તે ભૂમિમાં ચક્રવર્તી પણ તથા બ્રહ્મ-શરીર પણ વૃણરૂપ ગણાય છે; કારણ કે તેના પુરુષ-ને ચક્રવર્તી રાજ્ય તથા બ્રહ્મશરીરથી પણ ઉત્તમ એવું વિદેહકેવલ્યસુખ આ જગતમાં જ મળે છે.^{૩૦}

ये तासु भूमिषु जयन्ति हि ये महातो
वंद्यास्त एव हि जितेंद्रियशत्रवस्ते । सम्राट्पि-
रपि च यत्र वृणायते वै तस्मात्परं जगति ते
समवाप्नुवन्ति ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જ્ઞાનભૂમિકોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૧૧૯ મો સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૧૧૯ મો
~~~~~

સત્ય વસ્તુની દૃઢતા માટે સુવર્ણ
તથા વીંટીનું દંદાંત

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

ऊर्मिकासंविदा हेम यया विस्मृत्य हेमताम् ।

विरैति नाहं हेमेति तथात्माहंतयानया ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જની રીતે સુ-
વર્ણ ત્રણે કાળમાં સુવર્ણ જ છે, તે છતાં વીંટીનું
જ્ઞાન થવાથી, તે સુવર્ણ પોતાનું મૂળસ્વરૂપ ભૂલી
જઈને 'હું સુવર્ણ નથી' એવો ખેદ કરે છે,
તેની રીતે આત્મા અહંતાને લીધે પોતાનું મૂળ-
સ્વરૂપ ભૂલી જઈને ખેદ કરે છે.^૧

રામ બોલ્યા:-હે મુનિ ! સુવર્ણને વીંટીના
જ્ઞાનનો તથા આત્માને અહંતાનો જની રીતે
ઉદ્ધવ થયો; તે મને યથાર્થ રીતે કહે.^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સત્પુરુષે સાચી વસ્તુના
ઉદય તથા નાશ વિશે પ્રશ્ન પૂછવો કષ્ટ છે, પણ
તેણે જોડી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિશે પૂછવું

x આ એકસોચોગણીસમા સર્ગમાં માસિક રૂપનું
ખંડન કરી આવના સર્ગમાં કહેલી ભૂમિકામાં, એક
સત્ય વસ્તુનું દંદાંત સ્થિર કરવાને, કેટલીક શક્તિ કહે-
વામાં આવશે.

યદે નહિ. અહંતા તથા વીંટીપણું એ બન્ને વસ્તુ જ ખોટી છે.^૩ કારણ કે, કોઈ માણસને સુવર્ણની ખરીદી કરવી હોય, ત્યારે તે સુવર્ણના દલાલને કહે કે, 'મારે સુવર્ણ લેવું છે.' હવે, તે દલાલ 'તમે સુવર્ણને માટે આ વીંટી રાખો' એમ કહીને સુવર્ણના બદલે વીંટી આપે છે. ત્યારે, વીંટી એ પણ સુવર્ણ જ છે, એમાં કોઈ પણ સંશય નથી.^૪

રામ બોલ્યા:—હે પ્રભુ! તમારા કહેવા પ્રમાણે સુવર્ણ જ એ સર્વ વ્યવહારમાં આવતું હોય, તો સુવર્ણથી ભિન્ન વીંટી વગેરેનું રૂપ કેવું છે? તે તમે મને કહો, એટલે આ અર્થના નિશ્ચયથી હું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણીશ.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી! જે વસ્તુ ખોટી છે તેનું રૂપ નથી, માટે રૂપરહિત વસ્તુના રૂપનું જે નિરૂપણ થતું હોય તો વાંચણીના દીકરાનો આકાર તથા ગુણ તમે કહો.^૬ વીંટીપણું એ માત્ર ખોટી શ્રાંતિ છે, તે અસત્રૂપવાળી માયા છે અને અવિચારથી દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી જોવામાં આવતી નથી. એ પ્રસિદ્ધ માયનું સ્વરૂપ છે. શ્રુગૃધ્ણાના જળમાં, આકાશના બે ચંદ્રની શ્રાંતિમાં તથા અહંતામાં અવિચારથી માયાનું રૂપ દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી નથી દેખાતું.^૭ છીપમાં રૂપાનો આકાર જોવામાં આવે છે, પણ તે છીપમાંથી એક અણુ જેટલું અથવા એક કણ જેટલું રૂપ પણ એક કણ પણ મળતું નથી.^૮ એ પ્રમાણે અવિચારથી છીપમાં રૂપાપણું તથા ઝાંઝાના જળમાં જળપણું અસત્ છતાં સત્ હોય એવું જણાય છે.^૯ જે વસ્તુ મૂળમાં જ નથી, તેનું નાસ્તિપણું (એ વસ્તુ નથી એવો નિશ્ચય) વિચાર કરવાથી પ્રકાશ પામે છે; તથા અવિચારથી શ્રુગૃધ્ણામાં જળની બુદ્ધિની ચેદે સ્ફુરે છે, એટલે તે શ્રાંતિ મટતી નથી. ભૂતની શ્રાંતિનો ગમગટ બાગ અને મરણરૂપ થઈ પડે છે; તેવી રીતે અસત્ વસ્તુ

પણ કોઈ સમયે સત્કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે.^{૧૦} રેતીમાં જેવી રીતે તેલ નથી, તેવી રીતે સુવર્ણમાં સુવર્ણ વિના વીંટી તથા કકાપણું કોઈ પણ નથી.^{૧૧} સાચી વસ્તુથી જ વ્યવહાર થાય અને મિથ્યાવસ્તુથી ન થાય, એવો કંઈ નિયમ કયો નથી; કારણ કે કોઈ સમયે મિથ્યા યક્ષથી બાળકને ચતા વિકારની જન્મ, મિથ્યા વસ્તુ પણ સાચું કામ કરે છે.^{૧૨} ઝેરમાં અમૃતની ભાવના દહ થવાથી તે ઝેર પણ અમૃતનું કામ કરે છે, તેવી રીતે સાચી અથવા ખોટી જે વસ્તુનો દૃઢ્યમાં દહ નિશ્ચય થયો હોય, તે વસ્તુ તેના અર્થવાળી ક્રિયા કરે છે.^{૧૩} જે આ દેખાય છે તે પરમ અવિદ્યા છે, તે જ માયા છે અને તેથી જ સંસૃતિ છે. તેથી જ અસત્ તથા પ્રતિષ્ઠારહિત આ પદાર્થમાં અહંતાપણાની ભાવના થાય છે. સુવર્ણમાં વીંટીપણું આદિ ભાવ નથી તથા આત્મામાં અહંતાપણું નથી. એવી રીતે સ્વચ્છ તથા શાંત પરમાત્મામાં અહંતાનો અભાવ છે.^{૧૪} સત્ય વિચાર કરતાં પરમાત્મા વિના કોઈ સનાતનપણું નથી, કોઈ વિરચિપણું નથી, કોઈ બ્રહ્મકપણું નથી અને કોઈ પ્રભુપતિપણું નથી.^{૧૫} તેના વિના કોઈ લોકાંતરપણું નથી અને કોઈ સ્વર્ગપણું નથી. વળી એકપણું નથી, અસુરપણું નથી, મનુષ્યપણું, અને દેહપણું પણ નથી.^{૧૬} તેના વિના કોઈ મહા-ભૂતપણું નથી, કાગળપણું નથી, ત્રિકાળની કલ્પનાપણું નથી અને ભાવ તથા અભાવનું વસ્તુપણું નથી.^{૧૭} તેના વિના ત્વંપણું, અહંપણું, સત્તાપણું તથા અસત્તાપણું નથી, તેમજ કોઈ પણ બેદની કલ્પનાપણું તથા કોઈ વસ્તુમાં રાગ તથા તેથી ચતી પ્રીતિપણું નથી.^{૧૮} સર્વ જગતનું પાટમાયિકરૂપ અધિષ્ઠાતની ગત્તાથી નિરંતર સન્માન છે, અનામય છે, સ્વયં પ્રકાશ છે, તે નામરહિત અને કારણરહિત છે, ઉત્પત્તિ તથા નાશના વિકારથી રહિત છે, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, મર્ચરૂપ નહિ તથા સર્વરૂપ

છે, મન અને વચનથી અઘાણ (અહણ ન થાય તેવું) છે, શૂન્ય થકી શૂન્ય છે અને સુખથી પણ સુખતર છે.^{૨૨,૨૩}

રામ બોલ્યા:-હવે બ્રહ્મનું સર્વ સ્વરૂપ મારા બંધુવામાં આવ્યું; તો પણ આ સર્ગ (દશ્ય જગત) બેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ? તે મને ફરીથી કહો.^{૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરતત્ત્વ શાંત પરમપદમાં આ જ પ્રમાણે રહેલું છે, પણ તેમાં સર્ગ તથા સર્ગનું નામ પણ કંઈ નથી.^{૨૫} મહાસાગરમાં જળ છે, તેવી રીતે પરમેશ્વરમાં સર્ગ રહેલો છે, પણ જળમાં દ્રવપણું હોવાથી તેમાં સ્પંદનધર્મ છે, ત્યારે પરમાત્માનું પદ સ્પંદરહિત છે.^{૨૬} સૂર્યાદિ પોતાને વિષે પ્રકાશ પામે છે, પણ પરમપદને તે પ્રકાશ કરતા નથી. પ્રકાશ થવો એ સૂર્યાદિનું તત્ત્વ છે અને પરમપદ છે તે તો પ્રકાશ વગેરે ક્રિયાથી રહિત છે.^{૨૭} જવી રીતે સમુદ્રમાં જંત્યપણું તથા નીચાપણું નથી, પણ જળ માત્ર સ્ફુરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં તત્પરાયણ આ જગત અનેક પ્રકારે સ્ફુરે છે.^{૨૮} ન્યાં સુધી પગિપાવ જ્ઞાન થયું ન હોય, ત્યાં સુધી સર્ગ બેવામાં આવે છે; અને તે જ સર્ગ સપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી શાશ્વત બ્રહ્મસ્વરૂપે જણાય છે.^{૨૯} આકાશમાં આકાશાંતર નથી, તેવી રીતે એક પરમાર્થમાં બીજું પરમાર્થ નથી આથી સર્ગ છે તે બ્રહ્મની સજ્ઞા છે, એવો નિદ્ધાન માણસનો નિશ્ચય છે.^{૩૦} ચિત્તથી સર્ગ બેવામાં આવે છે અને ચિત્તથી સર્ગનો ક્ષય બેવામાં આવે છે. જમ કડાં વગેરેનો ભ્રમ સુવર્ણમાં શાંત થાય છે, તેવી રીતે સર્ગનો ભ્રમ પરમાત્માના પગમ શાંતપદમાં નાશ પામે છે.^{૩૧} ચિત્તની ગાંતિ થવાથી સર્ગ ને સત્ય હોય તો પણ અસત્ય જણાય છે, તથા ચિત્તનો ઉદય થવાથી અસત્ વસ્તુમાં સાચી સત્તા મળે છે.^{૩૨} અહંતાથી યુક્ત ચિત્તના સંવેદન વડે સર્ગના સંભ્રમને લીધે ભ્રમણ

થાય છે તથા અસંવેદનથી પરમ શાંતપદ જણાય છે; પણ તે જડપણું નથી, એમ તમે સમજો.^{૩૩} કારીગરની દિષ્ટિએ પુરુષની ચાતુરી તથા ચાતુરીના કર્મની ક્રિયાવાળી માટીની સેના, એ માટીરૂપ જ છે; તેવી રીતે જ્ઞાનની દિષ્ટિએ અનેક પ્રકારે જણાતો આ સર્ગ શિવરૂપ જ છે.^{૩૪} એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત તથા મધ્યમાં દોષથી રહિત, આ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પૂર્ણસ્વરૂપમાં પૂર્ણ પણે રહેલું છે.^{૩૫} જો આ સર્ગ જણાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ જ અને બ્રહ્મને વિષે રહેલો છે. જમ આકાશ આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ શાંત અને શિવરૂપ પરમપદમાં શાંત અને શિવરૂપ આ જગત વિશ્રાંતિ પામ્યું છે.^{૩૬} નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નગરનું અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે તેમાં દૂર તથા અદૂરપણું કંઈ નથી, તેવી રીતે પરમાત્મામાં દૂર તથા સમીપપણાનો ક્રમ નથી.^{૩૭} અસત્સ્વરૂપે તથા સત્સ્વરૂપે પણ આ વિશ્વ અબ્યુદય પામેલું છે. અલેદરૂપે બેવાથી આ વિશ્વ સત્સ્વરૂપ તથા લેદરૂપે બેવાથી અસત્સ્વરૂપ જણાય છે.^{૩૮} આ સર્ગ આરીસામાં પ્રતિબિંબિત નગર જેવો છે, મૃગદષ્ટાના જળ જેવો છે અને બે ચંદ્રના ભ્રમ જેવો છે, તેમાં સત્યતા કયાંથી^{૩૯} ઇન્દ્રબળ કરનાર માણસ માયાનું ચૂર્ણ નાખે તેથી જમ આકાશમાં માયિક નગરની બ્રાંતિ થાય છે, તેમ માર તથા અસારરૂપ આ જગત ચિત્તમાં પ્રકાશ પામે છે.^{૪૦} ન્યાં સુધી સદ્વિચારરૂપી અગ્નિથી અવિદ્યારૂપી લતાનો, ભૂની લતાની પેડે બળાત્કારે મૂળમાંથી નાશ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અવિદ્યા ધણીક સાખાના વિસ્તારથી ગહન તથા અનેક પ્રકારનાં સુખ-કુખરૂપે બેવા વનને ઉત્પન્ન કરે છે.

યાવદ્વિચારદહનેન સમૂહદાહં દમ્બા નર્જર-
રલતેવ વલાદવિદ્યા । શરણપ્રતાનગહનનિ વહનિ
વાવચનાવિધાનિ મુરદુઃસ્વચનાનિ સ્વતે ॥૪૧॥

~ સર્ગ ૧૨૦ મો ~

લવણરાજના સંબંધમાં ચંડા-
લીનો વિલાપ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હેમોર્મિકાદિવન્મિથ્યા કથિતાયાઃ સ્વયોન્મુક્તમ્ ।
ત્વમહંત્વમવિદ્યાયાઃ શૃણુ રાઘવ કીદૃશમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્ર! જનુ-
સ્વરૂપ મેં તમને સુવર્ણની વીંટીની પેઠે મિથ્યા
કહ્યું છે, તે અવિદ્યાનું નાશાત્મક મહત્ત્વ હવું પ્રબળ
છે તે તમે સાંભળો.^૧ પ્રથમ વર્ણન કરેલા લવણ-
રાજને ઇન્દ્રબળ કરનાર માણસે ચંડાળપણાને
બ્રમ દેખાડ્યો. એ બધું નજરે ભેળા પછી બીજા
દિવસે તે રાજાએ પોતે નજરે ભેળેલી પૃથ્વીમાં
જવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને વિચાર કર્યો કે,^૨
'જે અરણ્યમાં મેં દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, તે
અરણ્ય ચિત્તરૂપી અરીસામાં જોળખાયેલું હોય
તેમ મને સ્મરણમાં છે. માટે કદાચ વિંધ્યપર્વત-
માં જવાથી તે અરણ્ય મને પ્રાપ્ત થાય.'^૩ એ
પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને, તેણે પોતાના કાર-
ભારી સહિત દક્ષિણદિશાના ભાગે પ્રયાણ કર્યું.
દ્રીથી દિગ્વિજય કરવા નીકળેલા હોય તેમ તે
વિંધ્યપર્વતમાં આવ્યો. પછી જેમ સૂર્યદેવ કૌતુ-
કથી સમગ્ર આકાશમાં ફરે, તેમ તેણે પૂર્વદક્ષિણ
તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠાના ભાગે પ્રત્યે
ફરવા માંડ્યું. ત્યાર પછી એક પ્રદેશમાં તેણે
જાણે સામે આવેલી ચિંતા હોય તેમ પરલોકની
પૃથ્વી જવું એક મહાન અરણ્ય પોતાની પાસે
બેઠું.^{૪-૧} ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેણે પ્રથમ અનુભવ
કરેલા સર્વ વૃત્તાંતને લોકોને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેની
હકીકત જાણી અને તેથી તે વિસ્મય પામી ગયો.

૪ આ એકસોવીસમા સર્ગમાં લવણરાજાએ દ્રીથી
વિંધ્યપર્વતમાં જઈ પ્રથમ ભેળેલું ચંડાળનું સ્થાનક
જોયું; તથા ચંડાળની સ્ત્રી કે જે પોતાની સાસુ હતી,
તેની સાથે તેણે સંવાદ કર્યો, એટલું કહેવામાં આવ્યો.

ત્યાં રહેનારા પારથી તથા ચંડાળને તેણે જોળ-
ખ્યા અને તેથી વિસ્મય પામીને, તેણે આકુળશુદ્ધિ-
થી કુટુહલપણે દ્રીથી ફરવા માંડ્યું.^{૭-૮} પછી તે
એક મહાટવીમાં આવ્યો. ત્યાં ધુમાડાવાળા એક
ભાંગમાં જે ગામમાં પોતે ચંડાળ બન્યો હતો,
તે ગામ તેણે નજરે ભેળું.^૯ તે ગામમાં પ્રથમ
ભેળેલાં સર્વ માણસો, સ્ત્રીઓ, નાની ઝૂંપડીઓ,
લોકોનાં અનેક પ્રકારનાં વિશ્રાંતિનાં સ્થાન-
કો, પૃથ્વીના ભાગો, વૃક્ષો, દુષ્કાળમાં હુકેલાં
પામેલા પોતાના ચાકરો, તે સ્થળે રહેનાર
પારથી તથા બધું વિનાનાં ઠેટલાંક બાળકો-
એ બધું તેણે નજરે દીધું.^{૧૦-૧૧} ત્યાં ચંડાળ-
શાની પોતાની સાસુ હતી. તે બીજા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ
કરતાં પણ વધારે વૃદ્ધ હતી અને તેની આંખ-
માંથી ઉજ્જવળ આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી.
તેનાં સ્તન સુકાઈ ગયાં હતાં અને તેનું અંગ
ફૂંસળું થઈ ગયું હતું. દુઃખ પામતા પોતાના
બધુનાં દુઃખને લીધે દુઃખ પામતી તથા આંખ-
માંથી આંસુ ખેરવતી બીજા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચ્ચે
તે બેઠી હતી. તે અનાવૃદ્ધિરૂપી ઉગ્ર વજ્રથી બળી
ગયેલા દેશમાં, અસ્ત્રમાત્ર દુષ્કાળને લીધે નીપાઈ
ગયેલાં પોતાના બધુનાં અસંખ્ય દુઃખનું વર્ણન
કરતી હતી. ત્યાં તેણે આત્મસ્વરથી આ પ્રમાણે
વિલાપ કરવા માંડ્યો: ^{૧૨, ૧૩} 'જેના શરીરની
પાસે પુત્ર બેઠેલા છે તથા ત્રણ દિવસ સુધી ભોજન
ન મળવાથી જનું અંગ જર્જરિત થયેલું છે,
એવી હે મારી પુત્રી! મ્યાનમાં તવનાર પ્રવેશ કરે,
તેવી રીતે તારા દેહમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યો પછી
તે તારા પ્રાણોને કયે સ્થળે ત્યાગ કર્યો?'^{૧૪} ચણી-
દીની માળા પહેરનાર તારા પતિ મેઘસમાન
જાયા તારાના ગ્રાહ પર ચડ્યો હતો, તેણે તેના
હાથમાં કૃષ્ણ લીધાં હતાં અને જીતરતાં મુરકડી
પકડવાને લીધે તે કૃષ્ણ કાંતમાં પકડીને જીતરતો
હતો; તે સમયે હનુમાનનું પણ હાસ્ય કરે એવું
તેનું સાદસ હતું, તે મને સમિરે છે.^{૧૫} કદંબ,

જાંબીર, લવંગ તથા ગુંબ (ચણાદી) ના ઝાડમાં ફરનાર 'ગરખ' નામના જનાવરને પણ ભયંકર લાગે એવા અને પુત્રથી પણ અધિકપ્રિય જમાઈના આગમનને હવે ફરીથી હું ધ્યાતે એઈશ? એ મારા જમાઈ ન્યારે પોતાના મુખમાં માંસ ચઢણ કરીને તેનું ચર્ચણ કરતો હતો, તે વખતે રમતૂ (દાદી-મૂછ) ને હાંધે તમાલના જેવા સ્થામ મુખભાગ ઉપર જે શોભા થતી હતી તે શોભા કામદેવના મુખ ઉપર પણ થતી નથી.^{૧૧}^{૧૦} પુષ્પના ગુચ્છ સહિત રહેલી તમાલની વેણને વાયુ જેમ વનમાં ફરી ભય, તેમ યમુના નદીના વર્ણ જેવી (કાળી) મારી પુત્રીનું તેના પતિ સહિત યમરાજ હરણ કરી ગયા.^{૧૨} ચણાદીની માળાને ધારણ કરનારી, કોંચા શરીરના ભાગમાં સુંદર સ્તનવાળી, વાયુથી શોભતા કાગળના જેવા ચપળ વર્ણવાળી, પાંદડાંડીપી વચ્ચેને ધારણ કરનારી તથા ભોર અને ભંજુના જેવા દાંતવાળી હે મારી પુત્રી! તારે માટે હું ધણો એક કરું છું.^{૧૩} ચંદ્રસરખી કાન્તિવાળા દે રાગપુત્ર! શુદ્ધ અંતઃપુરમાં વિલાસ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓના ત્યાગ કરીને તેં મારી પુત્રીની સાથે પ્રીતિ બાંધી અને તે પ્રીતિ પણ સ્થિર રહી નહિ.^{૧૪} સંસારરૂપી નદીના સુંદર તરંગરૂપ અને બીજા આણસો તરફથી ઉપહાસ (હેકડી) ને પાત્ર એવી કિંચાના વિકાસ વડે તેં હું નિંદિત કામ ન કયું? કેમકે તું રાજા હોવા છતાં ચંડાળકન્યામાં આસક્ત થયો!^{૧૫} મોટા મોટા મનોરથવાળી આશા જેવી રીતે ધનસહિત નાથ પામે, તેની રીતે સારંગપક્ષીના જેવાં નેત્રવાળી મારી પુત્રી તથા મહાન્મત સિંહના જેવાં પરાક્રમવાળો રાજા, એ બન્ને એક જ સમયે નાથ પામ્યાં.^{૧૬} હવે ધણી તથા પુત્રી વિનાની, દૂર દેશમાં આવેલી, દુર્ગતિને પામેલી અને દુષ્ટ ભતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી હું, આ દુઃખમાં ભય અને મહાઆપત્તિરૂપ જ છું.^{૧૭} નાથ વિનાની હું, નીચના અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધ તથા

ભૂખને હાંધે દેરાન થતાં બાળકની ભૂખ મટાડી શકતી નથી; તેથી ચોકના પણ સ્થાનકરૂપ છું,^{૧૮} દેવને હાંધે તાપ પામતા, બંધુ વિનાના તથા મોટા દુઃખરૂપી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂઠાપ્રાણીને જગતમાં જે જીવન, મરણ તથા મહા-આપત્તિ આવે છે, તેના કરતાં પર્યટર જેવી જડ વસ્તુનું જીવન વધારે ઉત્તમ છે.^{૧૯} વર્ષાઋતુમાં પર્વત ઉપર હજારો શાખાથી સાંકડાં ખડ જોગી નીકળે છે, તેવી રીતે સંબંધ વિનાના તથા કુદેશમાં રહેનાર માણસને માથે હજારો દુઃખ આવી પડે છે.^{૨૦} આ પ્રમાણે તે વૃદ્ધ ચંડાળણી વિકાસ કરી રહી હતી સારે રાત્રીએ તેને તેની સખી-દ્વારા ધીરજ આપી અને કહ્યું કે, 'આ સ્થળે શું થયું હતું? તારી પુત્રી કોણ હતી? તથા તારો જમાઈ કોણ હતો?' એટલે આંસુભરી આંખવાળી તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'પુષ્પસંધાપ' એવું આ ગામનું નામ છે. આ ગામમાં ચંડાળભતિનો મારો પતિ હતો. તેને ચંદ્રસમાન એક પુત્રી હતી. વનમાં રહેનારી કોઈ ગરીબ ગણેડીને જેમ મુક્તા મોઢાવાળો મધને પડેો પ્રાપ્ત થાય, તેમ મારી તે પુત્રીને દેવયોગથી આ સ્થળે આવેલો ચંદ્ર સમાન કાન્તિવાળો એક રાજા પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયો હતો.^{૨૧}^{૨૨} તે રાજાની સાથે ધણા દિવસ સુખ ભોગવ્યા પછી તેણે કેટલાક પુત્રો અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. જેમ વૃક્ષના આશ્રયથી તુંબડીની લતા વૃદ્ધિ પામે, તેમ તે રાજાના આશ્રયથી મારી પુત્રી આ વનમાં વૃદ્ધિ પામી હતી.^{૨૩}

સા તેન સાર્દ સુચિરં સુપાનિ મુલત્વા પ્રમુતા તનયાઃ સુતાંચં । વૃદ્ધિ ગતા કાનનકોટરેઽસ્મિ-સ્તુંબીલતા પાદપસંથિતેવ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાન્નિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચંડાલીશોચન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૦ મે સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૧૨૧ મો ~ ૭

લવણરાજનું સમાધાન

॥ ચંડાલ્યુવાચ ॥

કેનચિત્ત્રય કાલેન ગ્રામકેઽસ્મિન્નનેશ્વર ।

અવૃષ્ટિદુઃસમમવદ્મીપણં મગ્નમાનવમ્ ॥ ૧ ॥

અંડાળણી ઓલી:-હે રાજના! એ પ્રમાણે
કેટલોક કાળ વીત્યા પછી આ ગામમાં અનાવૃ-
ષ્ટિને લીધે માણસોનો નાશ કરનાર એવો બચકર
કુંકાળ પડ્યો.^૧ એ કુખને લીધે ગામનાં સર્વ
આણસો અહીંથી નીકળી દૂર દેશમાં ગયાં અને
ત્યાં મરણ પામ્યાં.^૨ એ પ્રમાણે બંધુના મરણથી
તથા કુંકાળથી કુખ ભોગવનારાં અમે શત્રુ-
યથાં છીએ અને આંખમાંથી આલી જતી અશુ-
ની ધારા વડે શોક કરીએ છીએ.^૩

લી હતી, તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી, તેથી મને
ધણું વિસ્મય થયું છે.^૪ એ પ્રમાણે રાખએ મને પ્રશ્ન
પૂછ્યો, તેથી વાણુથી જમ મેંધનો નાશ થાય,
તેમ મેં તેના હૃદયના સંશયનો નાશ કર્યો.^૫
હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે અવિદ્યાના મોટા
અમને કરનારી છે અને તે અસત્ વસ્તુને સત્
કરે છે તથા સત્ વસ્તુને અસત્ કરે છે.^૬

રામ ઓલ્યા:-હે અક્ષના! એ પ્રમાણે સ્વપ્ન-
માં એથેલી બાબત સાચી હોય તેવી રીતે જોવા-
માં આવી તેનું શું કારણ, તે કહો. કારણ કે, આ
સંશય મારા મનમાંથી મટતો નથી.^૭

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! અવિદ્યા-
માં સર્વ વસ્તુનો સંભવ છે. સ્વપ્નમાં અવિદ્યાને
લીધે ઘટમાં પણ પટ(વસ્ત્ર)ની બુદ્ધિ થાય છે.^૮
અવિદ્યાને લીધે અરીઝામાં રહેલા પર્વતની પેઠે

એક ક્ષણ કદપરૂપ તથા એક કદપ ક્ષણરૂપ થઈ પડે છે.^{૧૮} બુદ્ધિ અવળી થવાથી જંતુ પોતાના આત્માને ઘેરાડે જુએ છે અને વાસનાને લીધે ઠાઈ સમયે ઘેટા પણ પોતે સિંહપણું ધારણ કરે છે. અવિદ્યા વિષમ શ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે; મોહ અને અહંતા વગેરે પણ શ્રમને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા તેથી થયેલા મોહ અને અહંતા આદિ એ સર્વ ચિત્તાના અવળાપણાડપી ફળસંપત્તિના કારણરૂપ છે. તેથી તેઓ વાસનાને લીધે અકસ્માત્ મોટા આરંભવાળા બ્યવહારનો સંવાદ કરે છે. ચંડાળના સ્થાનકમાં ઠાઈ ચંડાળ-કન્યાનો ઠાઈ ચંડાળની સાથે વિવાહ થયો અને તે સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, તો પણ લવણ-રાજના મનમાં તે સાચો પ્રતીત થયો.^{૧૯-૨૨} જ પ્રમાણે ઠાઈ માણસે કાંઈ કામ કરેલું હોય અને તેનો તેને સંપૂર્ણ અનુભવ હોય, તો પણ તેને કંરેલી ક્રિયાનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તેને ઠાઈ સમયે ન કરેલા તથા અનુભવમાં ન આવેલા વિષયનું સ્મરણ પણ આવે છે.^{૨૩} સ્વપ્નમાં તો પ્રાકૃત માણસ પણ દેશાન્તરમાં જઈને પોતે ભોજન ન ક્યું હોય તો પણ મેં ભોજન ક્યું છે, એમ ચિત્તમાં બળે છે.^{૨૪} વિધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ગામનો બ્યવહાર પણ આવે છે. જમ સ્વપ્નામાં પ્રાચીન કથા જોવામાં આવે, તેમ લવણરાજને પ્રતિભાસથી એ વૃત્તાંત અનુભવમાં આવ્યો છે.^{૨૫} અથવા લવણરાજને સ્વપ્નમાં જ વિશ્રમ જોયો હતો, તે જ વિશ્રમ વિધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ચિત્તમાં પ્રાપ્ત થયો. એટલે કે, લવણરાજના મનની કદ્દપનાનો, વિધ્યપર્વતના ચંડાળના ચિત્તમાં ઉદય થયો અથવા વિધ્યપર્વતના ચંડાળની કદ્દપનાનો લવણરાજના ચિત્તમાં ઉદય થયો.^{૨૬-૨૭} જ પ્રમાણે ઘણાં માણસોનાં નામ, તેમનાં વચન તથા તેમણે પોતાના મનથી કરેલી કદ્દપના, એ બધું ઠાઈ સમયે શબ્દ તથા અર્થથી મળતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વ-

પ્નમાં જુદાં જુદાં માણસે જોયેલાં કાળ, દેશ તથા ક્રિયા પણ મળતાં આવે છે.^{૨૮} એવી રીતે બ્યવહારની ગતિએ કરીને, અવિદ્યાન ચૈતન્યની સત્તાથી જ, પ્રતિભાસને લીધે, સર્વ વસ્તુની સત્તા છે અને સંવેદન વિના સર્વ પદાર્થની કાંઈ પણ સત્તા નથી.^{૨૯} જળમાં તરંગ તથા બીજમાં વૃક્ષ એક છતાં જમ ભિન્નરૂપે જણાય છે, તેમ ભૂત, જીવિષ્ય અને વર્તમાનમાં સંવેદનની સત્તા જ સંવેદનથી ભિન્નરૂપે જણાય છે, પણ તેનું સત્પણું અથવા અસત્પણું, સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી. સત્યદષ્ટિથી સંવેદનનું સત્પણું સત્ય છે તથા અસંવેદનનું અસત્ય છે. ખરું જોતાં રેતીમાં જમ તેજ નથી, તેમ અવિદ્યા એ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. સુવર્ણમાંથી થયેલાં કંડાંમાં સુવર્ણ વિના અન્ય વસ્તુ હોય જ નહિ.^{૩૦-૩૨} અવિદ્યા વડે આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ થતો નથી, કારણ કે અવિદ્યા તથા આત્મતત્ત્વને સમાનપણું નથી અને સમાનપણું વિના સંબંધ થતો નથી. સમાન વસ્તુનો જ સંબંધ થાય છે, એમ અનુભવથી સ્પષ્ટ છે.^{૩૩} વળી લાખ અને કાષ્ટ સમાન નથી તથાપિ તેનો જ સંબંધ થાય છે તે અસમાન (અવિદ્યા અને આત્મતત્ત્વના) પરસ્પર સંબંધમાં ઉદાહરણ યોગ્ય નથી, કારણ કે લાખ અને લાકડાં વગેરેનો સંબંધ એ માત્ર એકલી અવિદ્યાનો જ નિલાસ છે.^{૩૪} કદાચ એમ માનીએ કે, સર્વ જગત પરમાર્થમય છે, તેથી તુણ-કાષ્ઠાદિ બધું ચૈતન્યની સમાન છે અને તેઓ પરસ્પર સંબંધથી ચૈતન્ય વડે પ્રકાશ પામે છે, તો જગતમાં રહેલા સર્વ ભાવ ચિન્માત્રથી જ સન્માત્ર છે, તેથી તેઓ પોતાના અનુભવથી જ પરસ્પર પ્રકાશ પામે છે, એટલે તેને પ્રકાશ કરનાર અન્ય પદાર્થ ન હોવો જોઈએ. વિષમ પદાર્થનો પરસ્પર સંબંધ થવાનો સંભવ નથી અને સંબંધ થયા વિના પરસ્પરનો અનુભવ થતો નથી. સમાન વસ્તુમાં બીજી સમાન

વસ્તુ સંપૂર્ણ એકતા પામીને, એકત્વપણાને લીધે તેનું રૂપમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે. ૪૫-૩૮ ચેતન પદાર્થ ચિત્ત અને ચેત્યરૂપ દરશનાવથી ઉદય પામે છે. એક જડ વસ્તુ બીજી જડ વસ્તુ સાથે મળવાથી ગાઢ જડતા થાય છે; પણ ચેતન્ય અને જડ એ બેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી તેમની એકતા થતી નથી. ૩૯ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દરશ એ ત્રિપુટીરૂપી ચિત્રમાં પણ ચેતન્ય અને જડ, એ બે સમાન ન હોવાથી મળતાં નથી અને સર્વ ચેતન્યમય છે, માટે ચેતન્યનો જ અનુભવ થાય છે, એમ માનીએ તો ચેતન્યના અનુભવમાં 'હું જાણું છું' એમ અનુભવ થવો બેઠેએ નહિ; કારણ કે ચેતન્ય વસ્તુ એક જ હોવાથી બે ચેતન્યનો અનુભવ કેમ જ થાય? ૪૦ લાકડું, પથ્થર તથા માટી એ બધાં જડરૂપે સમાન છે, તો પણ તેમાં ચેતન્યનો અંશ નથી, તેથી એ બધા જડ પદાર્થો એક સાથે મળવાથી તેમાંથી ધરરૂપી જડ પદાર્થનો અનુભવ થાય છે, પણ તેમાંથી ચેતન્યનો અનુભવ થતો નથી. ૪૧ તેમજ જિહ્વા અને રસ એ બન્ને જળરૂપે સમાન હોવાથી, તેના સમાગમથી જળરૂપ રસનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે સમાન વસ્તુના સંબંધથી સમાન વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, પણ જડ અને ચેતન એ બે અસમાન હોવાથી તેનો સંબંધ ઘટતો નથી. પથ્થર વગેરે જડ નથી એમ માનવામાં આવે, તો પથ્થર બીજીરૂપી ચેતન્ય પરમાર્થથી એકપણાને પામે છે ત્યારે તે દ્રષ્ટા અને દરશ વગેરે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કાષ્ઠ અને પાપાણુ વગેરે પરમાર્થમય છે, તે છતાં તેનો 'આ ધર છે' એવા ભાવે કરી ન સંબંધ દેખાય છે, તે માન કાષ્ઠ-પાપાણુ વગેરેના કલ્પિતરૂપ વડે જ દેખાય છે. ખરું જોતાં તો અનંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રકારમય છે, માટે કે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા આ વિશ્વ બ્રહ્મમય છે, એમ તમે જાણો. આ જગત મિથ્યા છે એમ માનવું એ જ ચેતન્યનો ચમત્કાર

છે, તેથી જ આ વિશ્વ ભ્રમથી ભરપૂર નથી, તો પણ લાખો ભ્રમથી ભરપૂર જણાય છે. માણસના કલ્પેલા પુરુષો પરસ્પર સ્ફુરતા નથી અને દેશ-કાળને અટકાવ કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે સર્ગો વિષે સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સર્ગપણું તથા અહંતા વગેરેના ભ્રમનો ઉદય થાય છે. ૪૨-૪૮ સુવર્ણનું જ્ઞાન મળ્યા પછી કડાં વગેરેના ભ્રમ થાય છે, પણ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ભ્રમમાત્ર છે, કારણ કે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પણ તેમાં સુવર્ણની જ સત્તા છે. ૪૯ કડાં વગેરેના ભેદનો ત્યાગ કરવાથી જમ તે સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ દ્રષ્ટા-દર્શનનો ત્યાગ કરવાથી અવિદ્યા પણ ભિન્ન નથી. ૫૦ માટીની બનાવેલી સેનામાં માટીનું જ્ઞાન થવાથી તે માટીરૂપ જ જણાય છે, તેમ પરમ-તત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્ગ અસત્ય છે, એમ જાણવામાં આવે છે. ૫૧ જમ તરંગ છે તે જળરૂપ જ છે, પૂતળી છે તે લાકડાં રૂપ જ છે તથા કુંભ વગેરે છે તે મૃત્તિકારૂપ જ છે; તેમ આ ત્રણે જગતનો ભ્રમ પણ એક બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૫૨ દરશ અને દૃષ્ટિનો સંબંધ થાય ત્યારે મધ્યમાં જે છે તે દૃષ્ટાનું સ્વરૂપ છે. દૃષ્ટા, દર્શન અને દરશ આદિ વડે તે પરમપદ વર્જિત છે. ૫૩ જ્યારે ચિત્ત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે, ત્યારે મધ્યમાં (એક દેશનો ત્યાગ કર્યા પછી તથા બીજા દેશમાં ગયા પહેલાં) જડતા વિનાનું તથા જ્ઞાનના મનરૂપ ચિત્તનું જે સ્વરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. ૫૪ જ્યારે, સ્વપ્ન તથા નિદ્રાથી ઉદિત તમારું જે સનાતન, ચિત્તવૃત્તિથી રહિત અને અજડ રૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. તમે સમાધિમાં હો અથવા બ્યવહાર કરતા હો, ત્યારે શિલા (પાપાણુ) નું જે ચેતન્યપ્રપન્નરૂપ હૃદય છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. ૫૫, ૫૬ ઘાઈ પણ માણસને ઘાઈ પણ વસ્તુના ઉદય પણ થતો નથી, તેમ લય પણ થતો નથી; માટે તમે સમાધિદશામાં તથા બ્યવહારદશામાં સ્વસ્થપણે

પરમાર્થ દિષ્ટિને અનુસરે.^{૧૦} દેહને વિષે કાઈ પણ આત્મા કંઈ ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તેમ દ્વંષ પણ કરતો નથી; માટે તમે ચંકાનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્થ પાસે રહેો અને દેહની વૃત્તિમાં પડો નહિ. અવિધ્યમાં થનારા સાંસારિક વ્યવહારમાં, જેવી રીતે વ્યવસાય થતો નથી, તેવી રીતે વર્તમાન વ્યવહારમાં મિથ્યાત્વ દિષ્ટિ રાખો અને સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્તવૃત્તિમાં રહેો નહિ.^{૧૧} જેવી રીતે દેશાંતરમાં રહેલો માણસ પાસે ન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેમજ કાષ્ટ અને પાપાણુ વગેરે પાસે હોય, તો પણ તે અગેતન હોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ રીતે ચિત્તને પણ તમે જુઓ, કારણ કે આત્મસ્વરૂપ વડે અચિત્તપણું એ જ વિદ્વાનને અનુભવસિદ્ધ છે.^{૧૨} પાપાણુમાં જન્મ જળ નથી અને જળમાં જન્મ અગ્નિ નથી, તેમ પોતાના દેહમાં પણ ચિત્ત નથી; તો પરમાત્મામાં ચિત્ત કેમ જ હોય ?^{૧૩} જે વસ્તુ નજરે જોવામાં આવતી નથી, તે વસ્તુ જે કાર્ય કરે છે, તે કયું એ ન કયા બરાબર છે; માટે ચિત્તથી પર થઈને રહેવું.^{૧૪} જે માણસ અત્યંત જડરૂપ એવા ચિત્તને અનુસરીને રહે છે, તે શા માટે પોતાની પાસે રહેનાર શ્વેચ્છને અનુસરીને નથી રહેતો ?^{૧૫} માટે તમે નિરંતર ચિત્તરૂપી ચંકાળને અનાદર કરો અને માટીની કરેલી પ્રતિમાની જન્મ સ્વસ્થ તથા ચંકારહિત થઈને રહેો.^{૧૬} ચિત્ત છે જ નહિ, અથવા છે તો મૃતરૂપ છે; એવો નિશ્ચય કરીને, તમે શિલાની પ્રતિમાની પેઠે નિશ્ચય થઈને રહેો.^{૧૭} વિચાર કરવાથી ચિત્ત છે નહિ, માટે તમે તત્ત્વતઃ ચિત્તરહિત છો. તો પણ તમે મિથ્યા ચિત્ત વડે શા માટે ખેદ પામો છો ?^{૧૮} ચિત્તરૂપી અસત્ય યક્ષે જે પુરુષને વશ કર્યા છે, તેમની મૂઠ્ઠા હુદિમાં ચંદ્રમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયેલો છે.^{૧૯} માટે તમે ચિત્તનો દૂરથી ત્યાગ કરી દો, જે ઉપે તમે છો તે રૂપે તમે સ્થિર થાઓ

અને પરમ યુક્તિ વડે તમે જાવનાથી મુક્ત થઈને રહેો.^{૨૦} ચિત્ત અસત્ય છતાં સત્ય લાગે તેવું છે. જે મનુષ્યો તેને અનુસરીને રહે છે, તેઓ તો આકારને મારવાના કામમાં કાળક્ષેપ કરનારા મૂઠ્ઠા માણસો છે. તેમને ધિક્કાર દો.^{૨૧} માટે તમે પ્રથમ તત્ત્વબોધમાં કુશળતા મેળવીને અતુલિત થઈને રહેો અને તત્ત્વબોધથી નિર્મળ આત્માવાળા થઈને સંસારના પારને પારીને રહેો. મેં મનરૂપી તત્ત્વ મેળવવા માટે ઘણું લાંબો વખત વિચાર કર્યો, તો પણ નિર્મળ આત્મામાં મનરૂપી મેલની અને પ્રાપ્તિ થઈ નહિ.^{૨૨}

વ્યવગલિતમના મહાનુમાવો ભવ ભવપારગતો ભવામલાત્મા । સુચિરમપિ વિચારિતં ન લઘ્વં મલમલાત્મનિ માનસાત્મ કિંચિત્ ॥૭૦॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'લવણુરાજનું સમાધાન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો

જ્ઞાનભૂમિના ઉદયનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

(મયમ્) પ્રથમં જાતમાત્રેણ પુંસા કિંચિદ્વિકસિતવુદ્ધિર્નૈવં સત્સંગમપરેણ અવિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જગતમાં પ્રથમ જન્મ થતાંની સાથે જ પુરુષે પોતાની વિકાસવાળી બુદ્ધિથી સત્સંગપરાયણ થઈને રહેવું.^૧ નિરંતરના પ્રવાહમાં પડેલો તથા અવિદ્યારૂપી નદીમાં તણાતો માણસ, શાસ્ત્ર તથા સન્નજનના સમાગમ વિના તરવાને સમર્થ થતો નથી.^૨ શાસ્ત્ર અને સન્નજનના સમાગમથી વિવેકને લીધે 'અમુક વસ્તુને હાથમાં કરવો એજ એ તથા અમુક વસ્તુનું

* આ એકેશોવાસીમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિના ઉદયનો ક્રમ તથા ત્યાર પછી રામચંદ્રજીને શોક તથા મોહ વગેરેનો નાશ કરીને જ્ઞાન આપ્યું એટલું કહેવાશે.

અહણ કરવું એઈએ' એવો વિચાર પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે.^૩ તેથી તે પુરુષ શુભેચ્છા નામની પહેલી જ્ઞાતબ્રહ્મિકાને પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ ત્યાર પછી તે વિવેકને લીધે વિચારણા નામની બીજી બ્રહ્મિકાને પામે છે.^૫ ત્યાર પછી સાદા જ્ઞાનને લીધે વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી તે માણસનું મન સંસારની ભાવનામાંથી આહુત થાય છે. આથી તત્તુમાનસાં નામની ત્રીજી યોગ-બ્રહ્મિકામાં અવાય છે.^૬ અ્યારે યોગીને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સત્ત્વાપત્તિ નામની બ્રહ્મિકાને પમાય છે.^૭ એ બ્રહ્મિકામાં આવ્યા પછી, અ્યારે વાસનામાં ન્યૂનતા થાય છે, ત્યારે તે અસંસકૃત કહેવાય છે અને તેથી કર્મફળ વડે તેને બંધન થતું નથી.^૮ એ પ્રમાણે વાસના ન્યૂન થવાથી અસંસકૃતને લીધે અસલ

અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે શોધ થતો નથી. કેવળ ચંકામાત્રનો ત્યાગ કરીને, જે સમયે જેની પ્રાપ્તિ થાય, તેને તે અનુસરીને રહે છે.^{૧૦} જે રામચંદ્રજી! તમે પણ બલ્લુવાની વસ્તુ અણી લીધી છે તથા સર્વ ભાવમાંથી તમારી વાસના પણ આછી થયેલી છે.^{૧૧} તમે શરીરથી બહાર (સમાધિમાં) રહો, અથવા શરીરમાં રહો (લોકમાં વ્યવહાર કરો) પણ હર્ષ-શોક પામેો નહિ; કારણ કે તમારું નિર્મળ આત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૨} જે રામચંદ્રજી! તમે આત્મારૂપ, સ્વયંપ્રકાશ, નિર્મળ, સર્વ સ્થળે રહેનારા તથા સર્વદા ઉદયવાળા છો. માટે ક્રુષ્ણ-હુષ્ણ તથા જન્મ-મરણ તમને કેમ જ પડે!^{૧૩} તમે બંધુગદિત છો, તે છતાં બંધુના દુઃખને માટે શા સારુ શોધ કરો છો! અદ્વિતીયપદો ગદ્યા પછી આત્માને વિશેષ બાંધ

એવા આત્મા વિષે આ જગતની સર્વ શક્તિ-
ઓ રહેલી છે.^{૨૫} હે રામ ! ચિત્તમાંથી જ આ
ત્રિવેદીયપી લક્ષનાનો ઉદય થયો છે તથા તે
સત્, રજ અને તમોગુણના ક્રમે કરીને જમ
ઉત્પન્ન કરનારી છે.^{૨૬} મનની શાંતિ થયા પછી
વાસનાનો ક્ષય થાય છે, ત્યાં પછી ક્રિયાશક્તિ-
ના નિવાસરૂપ માયાનો નાશ થાય છે.^{૨૭} હે
રામ ! સંસારરૂપી આ એક ઉચ્ચ ઘટમાળ છે.
તેમાં યંત્રને અધાવવા માટે વાસનારૂપી દોડડી
છે. તમે તે દોરડીને પ્રયત્નથી કાપી નાખો.^{૨૮}
એ વાસના ન્યાં સુધી જાણવામાં નથી આવી,
યાં સુધી મહામોહ આપનારી છે અને જાણ્યા
પછી તે અનંત બ્રહ્મસુખ આપનારી છે.^{૨૯} એ
વાસના બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને લીલા-
માત્રથી સંસારનું સુખ ભોગવ્યા પછી, તે બ્રહ્મ-
નું સ્મરણ કરીને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. તેજ-
માંથી જમ પ્રકાશ પેદા થાય છે, તેમ રૂપરહિત,
અપ્રમેય તથા નિરામય એવા પવિત્ર પદમાંથી
સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયેલાં છે.^{૩૦} જેવી રીતે
પાંદડાંમાં રેખા છે, જળમાં તરંગ છે, સુવર્ણમાં
કડાં વગેરે છે અને અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે, તેવી
રીતે વાસનાથી યુક્ત બ્રહ્મને વિષે આ ત્રણે સુવન
રહેલાં છે અને તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે;
માટે એ ત્રણ સુવન બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૧, ૩૨} એ
બ્રહ્મ છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે.
બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી આપણા જગતનું જ્ઞાન થાય
છે અને તે જ ત્રણ સુવનના જ્ઞાતા (જાણનાર)
છે.^{૩૩} પણ રાક્ષસના બચકોર સારુ એક બ્રહ્મનાં જ
ચિત્, બ્રહ્મ અને આત્મા વગેરે નામ વિદ્વાનોએ
કહેલાં છે.^{૩૪} પ્રિય તથા અપ્રિય વિષયનો ઇન્દ્રિ-
યોની સાથે સંયોગ થાય, તો પણ તેમાં મિથ્યા-
બુદ્ધિ દોષવાળી, હૃદય તથા ક્રોધ વિનાનો જે જીવ-
ન્યુત્કનો અનુભવ છે, તે જ આત્મા છે.^{૩૫} આકા-
શની પેઠે અત્યંત સ્વચ્છ ચિદાત્માને વિષે, આ
જગત ભિન્ન હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિબિંબ

પડે છે.^{૩૬} તે જગતમાં બુદ્ધિની પ્રેરણાથી લોભ-
મોહ વગેરે પરસ્પર ભેદ કરીને ચિદાત્મામાં રહેલા
છે, માટે તે તે રૂપ જ છે.^{૩૭} પણ હે રામચંદ્ર !
તમારે દેહ નથી તથા તમારી આકૃતિ નિર્વિ-
કલ્પ ચૈતન્યરૂપ છે; માટે લજ્જા, ભય તથા ખેદ-
માંથી તમને મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? તમને
દેહ નથી તથા લજ્જા વગેરે દેહમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલાં હોઈ અસત્ છે; તો તમે મૂખ મનુષ્યની
જમ કુલુંદિના વિકલ્પથી કેમ પરાભવ પામે
છો ?^{૩૮, ૩૯} તમે પોતે અખંડ ચૈતન્યરૂપ છો
અને તમારો પોતાનો દેહ નાશવંત છે. જને
આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એવા અજ્ઞા-
નીના આત્માનો પણ બ્યારે નાશ થતો નથી તો
પછી જ્ઞાની પુરુષનો તો કેમ જ નાશ થાય ?^{૪૦}
સૂર્યના આધાર વિનાના માર્ગમાં પણ જે ચિત્ત-
નો જવા-આવવાનો સંચાર થાય છે, એ ચિત્ત
છે તે જ પુરુષ છે; પણ શરીર એ પુરુષ નથી.^{૪૧}
શરીર હોય અથવા ન હોય, તો પણ દેહનો નાશ
થયા પછી ચિત્તરૂપી પુરુષ, જ્ઞાની હોય અથવા
અજ્ઞાની હોય તો પણ નાશ પામતો નથી.^{૪૨}
આ સંસારનાં જે વિચિત્ર કૃષ્ણ નજરે જોવામાં
આવે છે, તે બધાં દેહને છે; પણ અચ્છાદ્ય એવા
ચિદાત્માને નથી.^{૪૩} ચૈતન્ય તો મનના માર્ગનું
અતિક્રમણ કરીને શંત્યની પેઠે રહેલું છે; તે
સુખ-કૃષ્ણ વડે કેમ બ્યાસ થાય ?^{૪૪} જમર
કમળમાંથી જીડીને આકાશમાં ભય છે, તેવી રીતે
આ દેહપિંજરનો નાશ થયા પછી દેહમાં રહે-
નારો આત્મા, દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને
પોતાના મૂળ સ્થાનકરૂપ પરમાત્મામાં જ લય
પામે છે; પણ વાસનાનો અભ્યાસ દોષવાળી તેની
અક્તિ થતી નથી.^{૪૫} હે રામ ! જે આ જીવરૂપી
આત્મતત્ત્વ મિથ્યા હોય, તો પછી આ દેહ-
પિંજરનો નાશ થવાથી કોનો નાશ થાય છે તથા
કોને માટે તમે ખેદ કરો છો ?^{૪૬} માટે તમે
સત્ય એવા બ્રહ્મનું ચિંતન કરો, મોહ (ભ્રાંતિથી

યથેલા અસત્ દેહ વગેરે)ની લાવના કરે નહિ. ઇન્દ્રારક્ષિત તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા આત્માને કંઈ પણ ઇન્દ્રિય થતી નથી.^{૪૮} અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે.^{૪૯} સાંગ મણિમાં જવી રીતે કિરણ દેખાય છે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગત દેખાય છે.^{૫૦} દર્પણને તથા પ્રતિબિંબને ઇન્દ્રિય ન હોવા છતાં પણ તેઓને પરસ્પર સંબંધ જન્મ થાય છે, તેમ આત્મા તથા જગતનો આ જગતમાં ઇન્દ્રિય વગર જ સંબંધ થાય છે. તેને લીધે ભેદ-અભેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.^{૫૧} સૂર્યના સાન્નિધ્યથી એટલે સૂર્યોદયથી જન્મ જગતની ક્રિયાનો આગમ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની સત્તામાત્રથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૫૨} હે રામ ! આ મારા ઉપદેશ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિના મૂર્તિમાન આકારની નિવૃત્તિ થઈ છે, માટે તમારા ચિત્તમાં પણ આ જગત આકારરૂપ (શન્ય) છે, એમ મનજવામાં આવ્યું દશે. જન્મ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ થવો એ સ્વાભાવિક છે, તેવી રીતે જગતની સ્થિતિ એ ચૈતન્યના તત્ત્વને સ્વભાવ છે.^{૫૩, ૫૪} આકાશશન્ય છે, તે છતાં ઈશ્વરે તે આકાશ મનોહર શોભાથી યુક્ત તથા મનોહર વ્યવહારને યોગ્ય નીલિખા(આકાશમાંની શ્યામતા)ને

ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી ઉદય પામેલું મન, પોતાના અનેક પ્રકારના વિકલ્પના સમૂહથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૫૫} સંકલ્પ-વિકલ્પનો ક્ષય થયા પછી ચિત્ત ગળી બચ છે અને તેથી સંસારનો મોહ મટી બચ છે, પછી ચરદન્તુમાં જન્મ આકાશ સ્વચ્છ જણાય છે તેમ મોહ મટવાથી જન્મરક્ષિત એક ચૈતન્યસ્વરૂપ જ જણાય છે.^{૫૬} પ્રથમ કમોત્ક મનનો ઉદય થાય છે, પછી તે મન સંકલ્પને લીધે બ્રહ્મા તથા મનુ વગેરે સંજ્ઞાના ચરીરરૂપે થાય છે. પછી જન્મ મુગ્ધ બાળક ભૂતની કલ્પના કરે છે, તેમ તે અનેક પ્રકારના જગતનો મિથ્યા વિસ્તાર કરે છે.^{૫૭} મહાસાગરમાં જન્મ તેની જ સત્તાથી જળના તરંગની પક્ષિ દેખાય છે, તેમ અસત્રૂપ મન, પોને પોતાના અધિષ્ઠાતરૂપ ચૈતન્યમાં, ચૈતન્યની મતામાત્રથી જગતરૂપી મહાન ચરીર ધારણ કરીને રુકુરે છે, અસત્ છતાં મન દોાય તેમ દેખાય છે અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ પાછું લય પામે છે.^{૫૮}

અસન્મયં સદિવ પુરો વિલક્ષ્યતે પુનર્મવ-
ત્યથ પરિલીયતે પુનઃ । સ્વયં મનધિવિવિત-
સંસ્કુરદ્વર્ણમહાર્ણવે જલવલયાવલી યથા ॥૫૮॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સ્વરૂપનિરૂપણ' એ ના-
મનો અર્ગ ૧૨૨ મો અમાસ

ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ સમાપ્ત